

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

<i>Ruzsiczky Éva</i> : Kazinczy és a „nyelvszokás” ..	1
<i>Beck Salamon</i> : Jogi műszavak Frank Ignác szókincséből	8
<i>Farkas Vilmos</i> : A <i>hanem</i> és a <i>de</i> kötőszó használatának kérdéséhez	12
<i>Zsoldos Jenő</i> : Munkásosztály	19
<i>Szépe György</i> : Szókincsünk újabb elemeinek gyűjtése és nyilvántartása	38
<i>Benkő László</i> : Két Számadás	45
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ifjúsági irodalmunk nyelvéről és stílusáról	59
<i>Lauri Hakulinen</i> : A finn nyelvtudomány mai munkaterületei	82
<i>Szabó T. Attila</i> : A <i>Kisanna</i> névtípus a régiségben	119

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Ruzsiczky Éva</i> : Kazinczy és a „nyelvszokás”	1
<i>Beck Salamon</i> : Jogi műszavak Frank Ignác szókincséből	8
<i>Farkas Vilmos</i> : A <i>hanem</i> és a <i>de</i> kötőszó használatának kérdéséhez	12
<i>Jakab László</i> : Televízió — képrádió	18
<i>Zsoldos Jenő</i> : Munkásosztály	19
<i>Szépe György</i> : Szókincsünk újabb elemeinek gyűjtése és nyilvántartása	38

Íróink nyelve

<i>Benkő László</i> : Két Számadás	45
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ifjúsági irodalmunk nyelvéről és stílusáról	59
<i>Herczeg Gyula</i> : Goldoni magyarul	66

Nyelv és iskola

<i>Deme László</i> : Kell-e hát pont a címek végén?	76
<i>Tompa József</i> : A pont használata a táblázatokban	80

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Lauri Hakulinen</i> : A finn nyelvtudomány mai munkaterületei	82
<i>Gáldi László</i> : Az akadémiai Értelmező Szótár első terve	86
<i>Terestyéni Ferenc</i> : Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében	91

Nyelvjárásaink

<i>Végh József</i> : A magyar nyelvatlaszgyűjtés tanulságai a magyar nyelvjárás-kutatásban	102
Két trunki mese (A Kolozsvári Bolyai Egyetem magyar nyelvészeti tan-székének szövegközlése)	109

Kazinczy és a „nyelvszokás”

1. Százhuszonöt évvel ezelőtt, 1831. augusztus 27-én a Felvidéken pusztító „fekete halál” kioltotta a magyar nyelv művelés egyik legkiválóbb munkálójának, az akkor 72 éves széphalmi vezérnek, Kazinczy Ferencnek az életét. — Kazinczy munkásságát már sokan méltatták, a róla szóló irodalom kötetekre rüg. Egész gazdagságában mégsem ismerjük életművét. Épp ezért talán nem lesz helytelen, ha nagy nyelv művelőnk emlékének halála évfordulóján azzal áldozunk, hogy ismertetjük a nyelv szokás kérdésében vallott, ma is korszerű, de figyelemre még alig méltatott nézeteit.

2. Meddig terjed a nyelv szokás hatalma, milyen szerepe van a nyelv szokásnak a nyelvhelyességi kérdések eldöntésében — ez az elvi probléma mindenkor foglalkoztatta a nyelv művelőket. A nyelvújítás korában különösen sokat vitatkoztak róla. A kérdéshez számosan hozzászóltak — legalábbis valamely konkrét nyelvi, nyelvhelyességi probléma kapcsán. A vitatkozók egy kisebb csoportja az akkori nyelv szokást — kivált ha eltért a régi írott emlékekből kiolvasható nyelvhasználattól — alig értékelte. Így a neves nyelvtudós, a nyelvtörténet tanúságát egy kissé túlságosan is előtérbe helyező Révai Miklós is meglehetősen kevésre becsülte (vö. Melich: Révai Miklós nyelvtudománya 11—2). Mások annál fontosabb szerepet juttattak neki: legfőbb nyelvhelyességi normául ismerték el. Például Verseghy Ferenc, a kor másik kiváló nyelvésze (vö. Császár Elemér: Verseghy Ferenc élete és művei 189, 193), valamint Pápay Sámuel (vö. A' magyar literatura' esmérete X), Dessewffy József (vö. 1816. Dessewffy József K.-nak: Lev. 14: 395) és még mások is. Kazinczy egyik szélsőséges állásponthez sem csatlakozott: esetenként elfogadta, máskor meg elvetette a nyelv szokás tekintélyét. Nem következetlenségből, hanem éppen mert következetes volt, következetes nyelv művelő céljaihoz.

A nyelv művelés elé Kazinczy nem kisebb célt tűzött, mint a mondanivaló pontos kifejezésére, közvetítésére alkalmas, gazdag, kiművelt köz- és irodalmi nyelv kialakítását: „A' nagy cél az, hogy Nyelvünk alkalmas legyen arra, a' mire bírjuk, tudnillik a' gondolat és érzés festésére — még pedig 1. az Élet, 2. a' Könyvek nyelvén, 3. mind prózában, mind 4. poezisben” (1821. Cserey Miklósnak: Lev. 17: 351). Gyakorlatilag ez kettős feladatot rótt a nyelv művelőkre: a nyelv bővítését, gazdagítását egyfelől és a nyelv szépségét, épségét csorbító nyelvi formák irtogatását másfelől. Ahogy egyik vita-iratában Kazinczy megfogalmazta: „Hogy [1.] a' mi a' Nyelvben meg nincs, nem mivel meg van más Nyelvben, hanem mivel arra nekünk is szükségünk

vagyon, 's talán halaszthatatlan szükségünk, annak megszereztessek; hogy [2.] a' mi abban homályos és kétes-értelmű, világossá 's kétségtelen értelművé tétessék; hogy a' mi szennyet azon miveletlenség vagy tévedés ejtettek, arról elhárítassék; hogy a' mi abban kedvetlen-hangzású, kedves-hangzásúvá váljon; és mind ezek olly mértékben, hogy a' szükségesen felül még gyönyörűségre-valóval is bírjunk, és a' hol helye vagyon, a' bujálkodhatóságig — egyébránt valami a' Nyelvben kár nélkül megmaradhat, illetés nélkül megtartassék... — ez az a' mit a' szónak nem Stylisticai, hanem Lexiconi, nem gyűlöletes, hanem tisztelletes értelemben vett Neologuszok [!] elérni törekednek" (TudGyűjt. 1817. 12: 104—5). Ezekről a feladatokról Kazinczy sohasem feledkezett meg, akkor is ezeket tartotta szem előtt, amikor a nyelvszokás kérdésében esetről esetre állást foglalt.

3. A nyelvszokás egyik lelkes tisztelője, Beregszászi Nagy Pál „Dissertatio Philologica de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingua Magyara" (1815.) című munkájában a szokatlan alkotású neologizmusokat arra hivatkozva kifogásolta, hogy a nyelvben a szokás szava dönt, nem az íróké, a szokást kell tehát követni: „Usus ergo dominatur in linguis: Scriptor nequequam" (VI); „deinde usus est consuetudo" (188). Ezek az érvek — bár a szerző csak némely újító túlzásainak akart velük gátat vetni — voltaképpen az egész nyelvújítást megbélyegezték: a nyelvszokás ítélőszéke előtt egyetlen újonnan keletkezett szó, kifejezés sem állhatta meg a helyét, éppen új voltánál fogva. Érthető tehát, hogy Kazinczy a szokottnál is nagyobb erővel szállt síkra ellenük: „soha még hamisabb tanítás adva nem volt" — írta a Tudományos Gyűjteményben megjelent bírálatában (1817. 12: 89). Ő azt vallotta, hogy az írónak jogában áll eltérni a nyelvszokástól s szokatlan kifejezéseket használni, új nyelvi elemeket elterjesztetni, sőt ez kötelessége is, csak újítása váljon javára a nyelvnek, tegye szebbé, gazdagabbá, szerepe betöltésére alkalmasabbá; ha valóban szükség van rájuk, az idő majd szentesíti a neologizmusokat: „a' mi Íróink (a' Jókat értjük; a' rosszak Nullák) tudva 's a karva távoznak-el az Etymologia' 's a' Szokás' törvényeitől... A' Szép-író nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása Szép legyen. Valami ezen igyekeztét segélheti, az neki mind szabad, akár engedi a' Grammatica és a' Szokás, akár nem" (i. h. 89); „Sőt az Író parancsolja hogy úgy legyen, 's úgy lesz; sőt az író úsussá csinálja a' mi úsus nem volt. Járatlan a' nyelvek' tudományában, 's nem ismeri a' régi két nagy Nemzet' Literaturáját és az újabakét, sőt a' miénket is, a' ki ezt tagadni meri" (i. h. 89—90). (De: „A' jó Írónak abban áll egész kötelessége, hogy csak azt merje, a' mi nyereségére lesz a' Nyelvnek"; i. h. 90.) Továbbá: „a' gondosabb, 's a' szépet érző, a' szépet kereső Írónak merni kell; lássa az idő, reá üti e a' pecsétjét. Vannak példáink, mellyek azt mutatják, hogy az illetet szabad reménylenünk" (i. h. 103). — „Miben áll az Író tiszte? — kérdezi a következőkben — abban e hogy vakon kövesse a' Szokást, 's attól elállani, bár hibást és vétkest parantsol is, ne merészellen? vagy abban inkább, hogy a' nyelvet a' maga ideáljához hasonlóbbá (bővebbé, tisztábbá, hathatósabbá, szebb-zengésűvé) tegye? — Mit kell óhajtanunk? azt-e hogy nyelvünk az maradjon a' mi volt? vagy azt, hogy az gondolatainknak 's érzéseinknek kinyomásokra 's szép mestermívek írására alkalmasabbá váljon?" (i. h. 104). — Valamivel higadtabb megfogalmazásban, de lényegében hasonló értelemben nyilatkozik

két évvel később írt vitázáró cikkében, az „Orthologus és Neologus”-ban is: „A’ Neologus a’ Nyelvet szűknek ’s czéljaira el nem készültnek találtatván, nem elégszik-meg a’ Szokottal, hanem mind azt a’ mi a’ beszédnek erőt ’s szépséget adhat, keresi ’s elfogadja. E’ végre . . . Szokásban nem forgó szókkal ’s szólásokkal él; . . . az idegen szólásokat magyar szólásokká változtatja, nem azt nézván, ha előtte más valaki szólott e már úgy, ’s az uralkodó Szokás azt javasolja vagy engedi e, hanem ha lehet e úgy szólani, ’s az a’ Nem a’ mellyben szól, az a’ hely a’ hol szól, szokatlan mondását engedi e, kívánja e, ’s a’ beszéd így erőt ’s szépséget nyer e” (TudGyűjt. 1819. 11: 14—5). Ezek a szavak első pillanatra talán meg is hökkentenek merészségükkel. Valójában azonban nem azt jelentik, hogy a nyelvszokást egyáltalán nem kell tiszteletben tartani, hogy a nyelvben mindent fel szabad forgatni. Csupán azt, hogy a nyelvszokás tisztelete nem az egyetlen s nem is a legfőbb szempont a nyelv-művelésben. Fontosabb azt nézni, mi teszi a nyelvet szebbé, kifejezőbbé és a gondolatok, érzelmek kifejezésére, közvetítésére alkalmasabbá. A nyelvszokáshoz való túlzott ragaszkodás nem mozdíthatta elő a nyelv fejlődését, szépülését, bővülését: az újonnan keletkezett nyelvi elemek a nyelvszokáshoz mérve szükségszerűen helytelennek, elvetendőnek bizonyultak, hisz éppen mert újak voltak, még nem lehettek megszokottak (vö. Deme: A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. Nyelv-művelésünk főbb kérdései 16—7). Épp ezért a neologizmusok esetében Kazinczy elvetette a nyelvszokás tekintélyét: csupán azért, mert a nyelvszokásnak nem feleltek meg, nem helytelenítette az új nyelvi elemeket.

4. Ha azonban nem új, hanem meglevő nyelvi elemek helyessége volt kérdéses, az, hogy mely nyelvi elemek teszik a nyelvet „homályos és kétes értelművé”, „kedvetlen hangzásúvá”, egyszóval kevésbé kicsinosulttá, már távolról sem utasította el ilyen határozottan a nyelvszokás tekintélyét. Ellenkezőleg: számos esetben elismerte normának: „azt tartom, hogy a’ nyelv szokásának tyrannismusát sok helyett [!] tisztelnünk kell (1810. Horváth Istvánnak. Lev. 8: 32); „Az u s u s nagy tyrannus; ’s sok esetben parancsol a’ Grammatikának” (1815. Buczy Emilnek. Lev. 12: 432) — vallotta ilyen esetekben. Megszorításokat azonban ilyenkor is tett.

a) Révai kifogásolta, hogy Kazinczy „az első személy suffixumán *látánk*” mondatában a *látánk* múlt idejű alakot használta, nem pedig a *látók*-at (vö. 1805. Révai Miklós K.-nak. Lev. 3: 383). Kazinczy nem volt hajlandó e véleménynek helyt adni. Arra hivatkozott, hogy a *látók*-féle alakot már csak az öregek használják, az újabb íróknál igen ritkán fordul elő: „A’ *látók* igen jó. Még ma is gyakoroltatik Öregeinknél e’ tájon . . . De fülünk el vagy on szokva róla, ’s Íróink — jók ’s a’ rosszak — igen ritkán élnek vele. Új Íróinkat értem” (1806. Révai Miklósnak. Lev. 4: 5). Egy másik levélben elismerte, hogy a régi nyomtatványok és kéziratok a *látók* alak mellett szólnak; álláspontját azonban nem változtatta meg; úgy látta ti., hogy a „köz-beszéd” ő mellette „harcol” (vö. 1806. Nagy Gábornak. Lev. 4: 88). Elvi téren ez azt jelenti, hogy Kazinczy csak az élő nyelv szokás tekintélyét fogadta el, ellenben a régies, elavulóban levő nyelv szokást már nem ismerte el a helyesség mértékéül: az akkori nyelvhasználatban járatos *látánk* formát, bár a Révaitól tisztelt régies nyelv szokás szerint el kellett volna ítélnie, nem helytelenítette, megtartotta. Egy bírálatában a régivel megegyező uralkodó nyelv szokás döntőbírói szerepét elismerve expressis

verbis is kiemelte, hogy az elavult, illetőleg az elavulóban levő szokás nem tekintély előtte: „In zweifelhaften Fällen dieser Art [mint pl. a *-ból* ~ *-búl*, *-ról* ~ *-rúl*, *-tól* ~ *-túl* változatok kérdése] entscheidet der Sprachgebrauch, der waltende mit dem alten und constanten (aber nicht schon veralteten oder alternden) verglichen, die Etymologie, Analogie und Euphonie” (1809. Rummy Károly Györgynek. Lev. 7 : 93).

b) A csak tájanként élő, nem országosan elterjedt nyelv szokást szintén nem fogadta el a nyelvhelyesség kérdéseiben döntőbíróul. Hiába hangoztatta Baróti Szabó Dávid, hogy az erdélyiek nyelv szokása szerint az igekötőnek és igéjének a mondatban nem kell föltétlenül egymás mellett állni (vö. 1800. Orthographia- és grammatica-béli észre-vételek 24), ő Révai nyomán hibának minősítette, ha valaki az igekötő és az ige közé közbeiktatott valamely mondatrészt (pl. ezt írta : *hozom ezt elő* e helyett : *hozom elő ezt*; vö. 1809. Kölcsény és Kállay Ferencnek. Lev. 6 : 184 ; 1815. Buczy Emilnek. Lev. 12 : 433). — Bár tudta, hogy Biharban járatos a *folj* (fluit) és Nógrádban a *fül* (calefit) ige ikes változata, mégis „szenvedhetetlen anomalia”-nak minősítette a *foljik*, *fülük* alakot (vö. 1803. Kozma Gergelynek. Lev. 3 : 95). — Egyszer arra kérte egyik íróbarátját, hogy a *helyin*, *idejin* ragos alak helyett használja a helyesebb *helyén*, *idején* formát, minthogy „nem mentség, hogy Debreczen nem úgy szől” (1803. Szentgyörgyi Józsefnek. Lev. 3 : 138).

c) Nem volt előtte norma értékű a helyes beszédre kevés ügyet vető gondatlanoknak, a nyelvtanilag iskolázatlanoknak nyelvhasználatában tükröződő szokás sem. „Nem elég az, hogy a' köznép így is szól : éjjelibe (nem *in noctES earum* vel eius — hanem *in noctE*). Itt ezt kell vala mondanod : éjjelÉbeN” (1806. Ferenczy Lajosnak. Lev. 4 : 22) — írta egyik levelében. — A *se* tiltószónak tagadó értelemben való alkalmazását, s a *-ba*, *-be* határozóragnak a *-ban*, *-ben* rag szerepében való használatát szintén nem mentette előtte a nyelvet csak „tapasztalatból tudó”, tehát grammatikailag nem ismerő „közemberek” szokása : „Mondhatod e *nE volt ott?* e' helyett *neM volt ott?* Miért mondd hát : *ott sE volt?* Igaz, hogy így szöll a' közember, a' ki a' nyelvet csak empirice tanulta. De ez így is szöll : a' *háza volt*; holott a' *házbán volt* van jól mondva; mert a' *ba* mindig motum in locum, *ban* mindég quietem in loco jelent” (1815. Dessewffy Józsefnek. Lev. 13 : 337—8). Máskor azt jegyezte meg e kérdéssel kapcsolatban, hogy „Nem kell követni a' rest ajkúakat, a' kik még a' z betűt [!] is elhagyogatják az ilyen szólásokban : *kihe ment*, *férjhe ment*, a' *ló a' kocsiho rúgott*” (1815. Dessewffy Józsefnek. Lev. 12 : 369). — Az *aztat* tárgyragos alakot helytelenítve arra hivatkozott, hogy „csak a' tudatlanok 's gondatlanok írásaikban 's beszédekben fordul-elő” (1814. Helmezy Mihálynak. Lev. 11 : 436). — A *-ból* *-ról*, *-tól* határozóragok zártabb változata ellen egyebek közt azzal érvelt, hogy „unter den Gebildeten und den Achtsamen fast gar nicht... gehört” (1809. Rummy Károly Györgynek. Lev. 7 : 93). — A *reám* *rám* változatát azért nem ismerte el — legalábbis eleinte — helyesnek, mert úgy tudta, hogy „durch die Nachlässigen und Unachtsamen aus reám... entstand” (1809. Rummy Károly Györgynek. Lev. 7 : 93). Jellemző a következő megfigyzése is : „Döbrentei és én (azt írod) mi ketten nagy ellenségei vagyunk a' Nyelv szokásnak» [vö. 1817. Dessewffy József K.-nak. Lev. 15 : 6] — Ment-sen Isten ettől. Sőt én a' szokást szentül tisztetem : *hagyok*, *hagySZ*, *hagy*, — *fagyok*, *fagySZ*, *fagy* — *vagyok*, nem *vagySZ*, noha a' törvény azt kívánja, hanem *vaGY*, mert így kívánja a' szokás — 's nem *vaGY* a' har-

madik személyben, hanem *vaGYON* és crásissal *vaN*, mert a’ szokás így parancsolja. Csak hogy a szokást kell ismerni és érteni; mert van illethetetlen is, illethető is. ’S azért, hogy ezt: *dicít* és *dicunt*, sok helytt így is mondják: *mondi* és *mondik*, én is mondjam e így?” (1817. Dessewffy Józsefnek. Lev. 15 : 34). Kikövetkeztethető ugyanis belőle, hogy a *vagy*, *vagyon* (*van*) helyességét — jöllehet a *hagysz*, *hagy*, *faqysz*, *faqy*-féle paradigma sorból kirítt — elismerte, nyilván azért, mert mindenkitől használt, kizárólagos forma volt; ellenben a *mondi*, *mondik*-féle ragozott alakokat — bár szintén sokfelé hallotta — már nem fogadta el, alighanem amiatt, hogy az iskolázottabb emberek körében s a könyvnyelvi használatban a *mondja*, *mondják*-féle változat járta, így kifinomult, exkluzív ízlésének nem felelt meg.

d) Hanem az általánosan — tehát a műveltek körében is! — élő nyelvszokást, azaz a művelt köznyelvi nyelvszokást már elfogadta nyelvhelyességi normául. Pápay Sámuel „A’ magyar literatura esmérete” című művében a nyelvszokásra hivatkozva vitatta azt a nézetet, amely szerint szenvedő értelmű befejezett cselekvésű igenevet szenvedő képzővel ellátott igéből kell képezni (vö. Révai: Elab. Gramm. 309—10). Kazinczy — bár egyébként Pápaynak számos „szokás”-ra alapozott nézetével szembeszállt — e kérdésben az általános szokás nevében csatlakozott Pápay véleményéhez: „Man sagt *ein gemahltes Bild nicht festtettetett* sondern *festett* kép.

pass.

aktiv.

[Bekezdés] Nach Révai sollte man auch dieses deutsch im passiven Sinn genommene Wort mit dem participii praeter. passivum *festtettetett* ausdrücken, wenigstens sagen seine Jünger *tiszteltetett barátom* (verehrter Freund) für das gewöhnliche *tisztelt*. Aber wie Pápay S. 224. sehr richtig sagt, der allgemeine Gebrauch hat das allgemeine so sanctioniert, dass man kein Gewissen machen kann, hier die Regel zu übertreten” (1809. Rummy Károly Györgynek. Lev. 7 : 108). — Révai azt állította, hogy a *gróf* méltóságjelölő névnek a név után kell állnia, amint a *pápa*, *király* stb. is ott áll (vö. 1806. Révai Miklós K.-nak. Lev. 4 : 43). Kazinczy ezt az álláspontot szintén az általános, az ő szavával: „a közönséges” szokásra hivatkozva utasította vissza: „A’ »Széchényi Ferencz Gróf Excell.«-ban igazságod lehet: de ki szól úgy? Senki sem! Ez éppen olly hibás szóllás a’ közönséges szokás szerint, mint ha a’ Pápák ’s Királyok’ neveit, mellyeket említél, a’ szokás ellen ejteném” (1806. Révai Miklósnak. Lev. 4 : 87). És: „Az az állítás, hogy Széchényit így kell nevezni: *Széchényi Ferencz Gróf Excell.*, nem pedig a’ mint én írtam a’ Sylvester homlok lapján: *Gróf Széchényi Fer. Excell.*, felette hibás állítás [!]. Hiszen így senki sem szól” (1806. Nagy Gábornak. Lev. 4 : 88). — Megemlíthetjük itt azt is, hogy az *ötet* tárgyragos alakot — bár tisztában volt vele, hogy „hiba” — bátran használta, mert „közönséges szokásba ment” (1814. Helmezy Mihálynak. Lev. 11 : 436), s mert úgy tudta, hogy „Senki sem szól és ír így: *öt*” (1815. Buczy Emilnek. Lev. 12 : 432). (Megjegyzendő: pályája korai szakaszában, az Orpheus 1. kötetében még kifogásolta az *ötet* alakot: „az ok nélkül támadott szokás nem teheti a helytelent helyessé” 100.) — Az ő személyes névmás alakrendszerébe beilleszkedő *neki*, *vele*, *rajta*, *hozzá* személyragos határozószók dologra vonatkoztatott használatát alighanem megint az általános nyelvszokás nevében ismerte el helyesen (vö. 1816. Döbrentei Gábornak. Lev. 14 : 414). — Olykor még arra is vállalkozott, hogy az akkori szokásra való tekintettel

módosítsa a régebbi nyelvhasználaton alapuló, hagyományos nyelvtani szabályt. Így pl. az eredetileg iktelen s később ikessé vált igék ragozásának esetében is (vö. MNy. 49: 454—5). — Beregszászi Nagy Pállal és Sipos Józseffel vitázva elvileg is hangoztatta, hogy ő — s nyelvújító barátai — a műveltek nyelvhasználatában élő szokást tisztelik, amit az idő folyamán az írók alakítanak ki: „Az úgy nevezett Nyelvrontók is a' Szokást teszik egyyk Ürrá a' Nyelvben . . . ; de nem azt a' Szokást, a' melyet Dr. B. Úr, tisztel — a' Károli Gáspár és Szenczi Molnár Albert által canonizáltattat — hanem a' melyet Horatz nevez annak és Quintilian (Consuetudinem vocabo consensum Eruditorum) — és a' melyet minden régi és új, Literatúrával bíró nemzet tisztel; — azt a' Szokást a' melyet rész szerént az idő; rész szerént a' jó Írók hoznak-bé” (TudGyűjt. 1817. 12: 99—100).

e) Elismerte a nyelvhelyesség mértékéül az írók nyelvhasználatában tükröződő irodalmi közszokást is. Egyik, már idézett megjegyzésében a *látók* alakot az „új” írók nyelvhasználata alapján minősítette elavultnak. — Amikor azt állította, hogy a *helyén*, *idején* helyesebb, mint a *helyin*, *idejin* változata, azzal érvelt, hogy „Így ír m i n d e n Író” (1803. K. Szentgyörgyi Józsefnek. Lev. 3: 138). — A *sem*, *se*, *-ban*, *-ba* használatára vonatkozó, fentebb már ismertetett nézetét szintén az írói nyelvhasználatra alapozta: „ha a' munkát reá nem s o k a l l o d, győzzd meg magadat, a' legtiszteltebb Írók' Munkáik által, hogy a' *sem* semper negativum, a' *se* minden esetben prohibitivum, mint a' *ban* mindég in loco, *ba* mindég ad locum” (1815. Desseffy Józsefnek. Lev. 12: 369). — Egy alkalommal tanácsot adott Ferenczy Lajosnak, mit tegyen, ha szert akar tenni a helyes nyelvhasználatra: „Olvassd a' gondos Magyar Írókat: Virág Benedeknek verseit, Révainak Grammat. hung. elaborat.; elmélkedj'; 's gyakorold nyelvedet és kezedet a' gramm. törvényeiben” (1806. Ferenczy Lajosnak. Lev. 4: 22). E megnyilatkozása szempontunkból igen fontos. Kitűnik ugyanis belőle az, hogy Kazinczy az íróktól megkívánta a nyelv nyelvtani rendszerének az ismeretét. S másfelől, hogy mintául, olvasásra olyan író műveit ajánlotta, akiről úgy hitte, hogy kerüli a provinciális nyelvi elemeket: „Kis Soprony Vármegyei születésű. Dunai Virág is, és Himfy. Rajtok alig, Kisen épen nem ismerszik ki, melly vidéken leve . . . Virág és Himfy soha sem írt *adajá*-t 's nem is fog; Kisnek pedig ez lehetetlen volna” (1811. Berzsenyi Dánielnek. Lev. 8: 361). Vagyis, hogy amikor ő nyelvhelyességi normaként elfogadta az írói nyelvhasználatot, akkor a nyelvtanilag képzett s a kirívó nyelvjárási sajátosságokat kerülő „gondos” írók nyelvhasználatára, tehát voltaképpen arra a nyelvváltozatra gondolt, amelyet mai terminussal nemzeti irodalmi nyelvnek hívunk.

5. A XVIII—XIX. század fordulóján a modern értelemben vett köz- és irodalmi nyelv még csak kialakulóban volt (vö. Pais: A magyar irodalmi nyelv. MNyTK. 83: 150 kk.). Így a Kazinczytól a nyelvszokás alapján „helyes”-nek elismert nyelvi forma megállapítása sokszor nehézségekbe ütközött. Még olyan kiváló nyelvtudóssal is megesett, mint Verseghy Ferenc, hogy bár a „közönséges” szokást tette nyelvhelyességi elvévé, mégis — Kazinczy megállapítása szerint — „a' maga Vármegyéjebeli magyarsággal” írt „*ergo folyik*, pro *foly* — *tessen*, pro *tessék*”) (1806. Nagy Gábornak. Lev. 4: 233). Alighanem ez magyarázza azt, hogy Kazinczy olykor vonakodott attól, hogy a nyelvszokás tekintélyét elismerje. Feltevésünket mintha

az az enyhén zsörtölődő megjegyzése is igazolná, amelyben szóvá tette, hogy az „usus” alapján még a művelt, jó ítélőképességű emberek sem tudnak egyértelműen állást foglalni: „Fő Hadnagy Fazekas Ur bizonyosan derék és szép tudományú 's itélni alkalmas ember. 'S azt vitatta, hogy nem jól van mondva: oda *benn* van a' házban, e' helyett: oda *bé* van a' házba. — ... — 'S kinek van tehát igaza? Fő Hadnagy Urnak e? vagy nekem? — Így jár az ember, ha az usust teszi Critériumnak” (1806. Szentgyörgyi Józsefnek. Lev. 4: 60).

Az esetenkénti megtorpanás (vagy csak óvatosság?) azonban mit sem von le Kazinczy érdeméből: míg kortársai közül többen az erdélyi nyelvszokást, egy bármily szép, de mégis csak archaikus és partikuláris nyelvszokást tartottak mintaszerűnek (pl. nemegyszer Baróti Szabó Dávid is), addig őelőtte nemzeti nyelvünk két kialakulóban levő formájának: kiművelt köznyelvünknek és kicsinosult irodalmi nyelvünknek az eszménye lebegett.

Végül persze azt sem hallgathatjuk el, hogy Kazinczy sokszor nem annyira a nyelvi valóságnak megfelelően, mint inkább „arisztokratikus” egyéni ízlése alapján minősítette a nyelvszokást hol „illethető”-nek, hol meg „illemmentes”-nek. Ez azonban nem változtat megállapításaink lényegén, kivált ha tudjuk: Kazinczy egyéni ízlését nem maga kedvtelésére, sokkal inkább a nyelvet beszélő közösség egésze érdekében érvényesítette, bár olykor a kelletténél egy kissé határozottabban s nagyobb mértékben is.

6. Mindent egybevéve megállapíthatjuk: Kazinczy a nyelvszokásnak megítélésében, nyelvhelyességi elvként való alkalmazásában igen nagy körültekintéssel járt el; csak elismeréssel adózhatunk neki, kivált ha tudjuk, hogy az egyes kérdések eldöntésekor a nyelvszokás sokoldalú mérlegelésén kívül egész sor egyéb szempontra is kiterjedt még a figyelme. — Egy kiváló nyelvművelői erényéről is tanúságot tett, arról ti., hogy ő eléggé nem dicsérhető módon nem az elvből indult ki, hanem előbb a célt nézte, ennek rendelte alá az elvet: ha az elv nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy céljához közelebb segítse, bármily népszerű volt is kortársai, íróbarátai körében, volt bátorsága elvetni, módosítani.

Végezetül még annyit, hogy Kazinczynak a nyelvszokásra vonatkozó nézeteit — természetesen sokkal kidolgozottabb, világosabb megfogalmazásban — mai nyelvművelésünk is vallja: Ha új nyelvi elem bukkan fel, nekünk is az az első kérdésünk, hogy „mivel teszi kifejezőbbé, pontosabbá, gazdagabbá a nyelvet?” (Lőrincze: Nyelvünk tisztasága és a nyelvtudomány felelőssége. Nyelv és élet 21); és mi is „az irodalmi nyelvet s beszélt változatát, a köznyelvet tekintjük normának” a nemzeti nyelv helyességi kérdéseinek eldöntésekor, mert ez a nemzeti nyelv „legkifinomultabb, legcsiszoltabb formája” (vö. Deme: i. m. 34). Ez az elvbeli „rokonság” is aláhúzza Kazinczy nézeteinek helyességét, „klasszikusságát”, de egyúttal bizonyosság arra is, hogy mai nyelvművelésünk legjobb hagyományainkat fejlesztí tovább.

Ruzsiczky Éva

Jogi műszavak Frank Ignác szókincséből

Frank Ignác, a XIX. század első felének legnagyobb magyar magán-jogásza szenvedélyes nyelvész is volt, s minthogy előtte csak kevés magyar nyelven író jogi írónk volt, nyelvújító is volt. Szükségből is, nemcsak „dem eigenen Triebe gehorchend”. Nyelvújító szavai éppen úgy, mint nyelvészeti megjegyzései nemcsak a jogi szaknyelvvel törődő jogászokat, de a nyelvészeket is érdekelhetik, noha őt magát nyelvérzéke, nem a nyelvtudományi ismeretek irányítják.

Az alábbi összeállítás anyagául Frank Ignácnak a „Közigazság törvénye magyar honban” című könyvének a törvénykezésről írott kötete (második rész I. darab) szolgált. A rendszeri összefüggések mellőzésével — e sorok írója is jogász, aki szívesen vallja magát Frank rokonául a jog és a magyar nyelv szeretetében — betűrendben adom Frank szavait.

álló idő (38). Fix megállapított határnapot kíván jelenteni.

birtokban maradvá (259). Frank szabatosabbnak tartja ezt a fogalmazást, mint az akkor és ma egyaránt használatos *birtokon belüli* kifejezést, ami a latin *intra dominium* szolgai fordítása. Frank indokolása: „intra dominium appellare csak olyan középkori barbara latinitas; éppen olyan a magyar fordítás »birtokon belül« (lenni, maradni vagy tenni valamit). Hol a magyar ki úgy beszéll (midőn nem fordít)? Tűrhetőbb volna »birtokbul«, de jobban esik birtokban maradvá. Igaz, hogy e' valamivel hosszabb, de világosabb is.”

bővebb készületre kegyes utasítás (61). Ha kissé cikornyás is a megjelölés, az ügyvédi vizsgán a jelölt felé elhangzó bukás eufemisztikus megjelölése.

díjszabás (326). A bírói beadványok utáni illetéket jelölné e szó. A szó közhasználatúvá vált, de az ügyvédi, szakértői díjakra.

fiscus (72). Frank szerint a szó eredeti értelme 'kosár', és minthogy szokás volt a pénzt kosárban tartani, a *fiscus principis* ('királyi kosár') ellipsis (kihagyás) útján rövidült *fiscus*-ra.

gondviselő (10). Kétségtelenül magyarosabb, mint a mi 1877-i gyámtörvényünk nyomán közkeletűvé vált *gondnok* szó.

hatalomkör (15). Jelenti a mai 'hatáskör'-t; bár Frank a mai 'illetékesség'-et is beleérti. Frank idején a jogtudomány nem különítette el élesen a *h a t á s k ö r* és *i l l e t é k e s s é g* fogalmát. A német jogtudomány — úgy vélem, leginkább nyelvi okokból, minthogy mind a kettőre a *Zuständigkei*t szót bocsátja a nyelv rendelkezésére — még ma is *sachliche, örtliche Zuständigkei*t-ről szól. A magyar nyelv két szót adva rendelkezésre, megkönnyítette a két jogi fogalom élesebb elkülönítését, és ezzel a nyelv a jogtudománynak tett szolgálatot. Az *illetékesség* szavával kapcsolatban Frank érdeme, hogy már ő is beszélt az „illető” bíróról (17) az illetékesség értelemben. Megemlítem, hogy Frank a *hatáskör* szót is használja, a tiszti ügyész *hatáskör*-éről szólva (73).

híhetőség (157). Frank a vélelmet kívánja ezzel megjelölni. Archaisztikus csengése ellenére is a *híhetőség* többet árul el az általa fedett

gondolatból, mint a *vélelem*. Frank szava feledésbe ment. Fejtegetései végén egy további, a nyelvészetet érdeklő megjegyzést tesz: „uj nyelven a hihetőt valószínűnek mongyák, mivel a deák vagy német szót verisimile — wahrscheinlich fordítani akarták; elég szerencsétlenül, mert valószínű inkább annyi volna, mint verus proprius nativus color” (160). Frank megjegyzése, hogy az egyes szavak adott esetben árnyalati — éljünk a szójátékkal — színzódést kapnak. Aminek talán túlsó határa a szavak átvitt értelemben való használata, ami éppen a *color* szót illeti, a római jog bizonyos végrendeleti intézkedéseket, amelyekben a legközelebbi rokonok mellőzve voltak, úgy tekintett, mint a mindennapi polgári józansággal szembekerülőt, így a *mulier pro brosa* örökösül beültetését a gyermek rovására, és hogy az ilyen végrendekezés „inofficiosus”-nak tekintessék, az *insania* (őrültség) végrendelet-érvénytelenítő hatásáról szóló jogszabály alkalmazhatósága érdekében a szóban forgó végrendeletet a *color insaniae* okából tekintette érvénytelennek. Még jó, hogy Frank nem utalt a szín másik értelmére, amit a kocsiszín, színtér, színpad szavakban a *szín* jelez.

hitezés (169). Frank ezt a szót ajánlja *hitelesítés* helyett — sikertelenül. Frank a *hitezés*-t ezzel indokolja: „Könnyebb kiejtés végett, lehetne talán hitezésnek mondani. A nyelvakasztó szókat [úgy látszik, ilyennek tekintette a *hitelesítés*-t] kerülni kell. Hitelesítés, igaz, nyelvünket meg nem akasztja, és Molnár Albertnél előjön: hiteltetem, iuramentem exigo, iurare facio, de hol van a verbum, »hitelni« és ha volna, úgy ami rövidebb hiteles-sel is élhetnénk. Nem elég, hogy valami szót régi vagy újabb könyvekben olvassunk; és könnyen tévedne, aki ezt azonnal élőnek vagy életrevalónak találná. Merész vagy gondatlan, tudatlan írók sokat koholtak régenten és koholnak most is, ami nem jó.” Frank józan értelme óvja e sorok íróját attól, hogy pusztán azért, mert Frank könyvében a *hitezés* szó olvasható, e szó mai használata javára foglaljon állást.

hivatkozás (258). Frank a *fellebbezésre* használja e szót. Zsoldos Ignác 1843-ban, tehát Frank könyvét megelőző időben megjelent könyvében már a *fellebbevitel* szót használja. Frank érzi, hogy a *hivatkozás* kevésbé tájékoztató értékű: „Tellyes értelemre kétségkívül illőbb volna: felsőbb ítéletre való hivatkozás, de appellare, appellatio hasonló rövidítéssel van mondva és helyesen, mert ami kimaradt, superioris iudiciis, azt ugyanis minden ember odaérti; a kihagyás (ellipszis) semmi homályt nem okoz és magában kíváncsú, mert anélkül a beszéd akadozna és unalmasan lankadna. Felvitel is jól hangzik, de értelme inkább »appellationis prosecutio«.” Fejtegetései során azonban Frank is használja a *feljebb vinni* kifejezést.

idétlen ítélet (335). Ezt a ma durván, gorombaként ható szót Frank az alaki okból semmis ítélet megjelölésére veszi igénybe. Másutt (360) az *idétlen* szót az 'idő nélküli, azonnali' értelemben tudja be. Egy más helyütt (369) Frank az ügyvédről szólva azt írja, hogy „felét idéttlenül el nem hagyhattya”; sőt felmondását is csak a váltótörvényszék előtt teheti, és „felét azután is 3 hónapig védeni tartozik, ha emez előbb más ügyvédről nem gondoskodott”. Az *idétlen* szó tehát itt is az azonnali, felmondási idő nélküli értelemben került használatra.

idézés (98). Érdekes az a fejtegetés, amit Frank a szerinte is régóta szokásos *idézés*-hez és folytatólag az *insinuare, certificare* latin műszavakhoz

fűz. Frank kifogásolja az *idézés* szót: „minek szóllyunk haragosan, ha kimélttel lehet? Idézni annyi, mint valakit azzal megszólítani: ide.” Az *insinuare*, *certificare* szavakhoz kíséruül ugyanott ezt írja: „látni pedig, hogy maga erejével sem az egyik sem a másik szó a dolgot ki nem meríti, sőt mind a kettő csak rövidített elnevezés, hozzáértve mindazt, ami az értelem kiegészítéséhez tartozik... magyar nyelven sem kívánnyunk többet... zárt körben a szokás azt is véghez viheti, hogy a szélesebb szónak szűkebb értelme támad.”

• **iktató kiadó írnök** (10). E megjelölés ma közismert, általánosan használatos. Frank nem jelzi egyébként, hogy ő használná először, noha az általa történő első használatra utaló megjegyzés több helyütt van.

ítélő kihallgató (26). A kifejezés megalkotására az adott okot Franknak, hogy azt szembesítette az egyházi bíraskodásban használatos *causarum auditor*-ral, amely kifejezés csak a kihallgatásra utal, de a döntés jogára nem. Bár ő maga utal arra, hogy a *causarum auditor* egyúttal *causae definitior*, mégis hozzáfűzi, hogy a magyarban „valakinek ügyét kihallgatni még nem annyi, mint azt elítélni”, és hogy „a magyar nyelv itten gazdagabb mint a deák”.

kifogás (124) — 'exceptio'. E szóra Frank megjegyzi, hogy „lassan a szó eredeti értelme minden ellenvetésekre kitégúl” — ami az értelmi eltolódás nyelvi jelentkezéséről való tájékozottságát tanúsítja.

kifogó követelés (360). Ezen Frank a lefoglalt jószág felmentése, a végrehajtás alóli „kifogása” iránti pert érti, szóval a mai *igénypert*, amire Frank azt a megjegyzést teszi, hogy „szokásba jött”. Frank a 363. lapon jegyzetben kifogásolja az *igénypert* szót, s világosabbnak és „jelentőbbnek” tartja a *kifogó* vagy *mentő per* megjelölést.

közlevél (195). A mai *magánokiratra* ajánlja Frank azzal a dicsérettel: „jó magyar szójárás: közlegény, közember, köznap, miért ne lehetne hasonló értelemben közlevélről szólni. Vagy jobban tetszik magános levél? Ez igenis jó annak, aki a magyar beszédet idegenbül érti.” (Frank itt a latin *instrumentum privatum*-ra céloz, de enélkül valódi magyar ember, ha *magános levél*-ről hall, csak arra értheti, hogy a levélnek társa nincs.)

láttamozni, láttasítani (195). Frank megjegyzése: „Semmivel se nagyobb mint vidimare, de nem is jobb; grammaticae is a jó izlés mind a kettőt kitagagya. Kár a középkor tudatlanságát követni [a *vidimare* a középkori latin nyelv terméke], és koresait lefordítani, átvenni, szép nyelvünkbe oltani. Igaz, hogyha látott másolatról szólna, ebből ki látta és mi végett, még ki nem tetszik, de a láttamozásból sem. Tanusítás sokkal többet mond.” A *tanúsítás* ma is szokásos.

makacskodás (110). Az elnevezés már Frank előtt is szokásos volt. Frank kifogásolja, hogy a makacsság „keményebb elnevezés”, mely helyén való büntető ügyekben, és a kereseti ügyekre innen ment át a szó. Majd folytatja: „Az ügyek benső valósága mindenütt erősebb a szónál”, amely mondat súlya a jogász számára az értelmezés területén hatályosul. Hasonló tendenciájú Franknak a 119. lapon írott mondata: „A szokott elnevezésekben több valóságot ne keressünk, mintsem ami bennük rejlik.”

műértő (190). A szó Franknál 'szakértő'-t jelent. Ma is általában használatos, főképpen az irodalmi, művészeti jártasság kifejezésre juttatásával.

perbehívás (55). Ma is általában használatos kifejezés. Perjogi törvényeink is élnek vele. Frank itt sem jelzi, hogy a szó az ő újítása volna.

perfoglalás (47). Ma is vannak esetek, amikor a felperesnek a keresettől való elállása után a törvény más érdekeltnek megnyitja azt a lehetőséget, hogy a pert ő tovább folytassa. Ily értelemben a felperes helyébe lépő a pert elfoglalja. Frank utal a latin elnevezésre — *litis alienae occupatio*. Mai jogi nyelvünk nem használja Frank szavát. Felújítása indokolt volna. Mai szaknyelvünkben e helyzetre szavunk nincs.

perhárító ellenvetés (122). Frank maga utal arra, hogy ez az elnevezés másutt is előfordul. Új perjogi törvényünk előtt a Plósz-féle perjogi törvényben a *pergátló körülmény* elnevezés vált szokásossá.

tanakodás (205). Frank a bíróság *t a n á c s k o z á s á t* jelöli e szóval. Úgy érezzük, hogy Frank szava helyesebb, mint a *tanácskozás*, amely a szógyökérhez „tanács” tartalmával sem simul. Ezen felül a *tanakodás* az egyes bíró munkáját is átöleli, a *tanácskozás* társasbírósgot tételez fel.

tárgyalás — vitatkozás (347). Frank a *vitatkozás* szót ajánlja a *tárgyalás* szó helyett, aminél az *értekezés*-t is helyesebbnek tartja. A *tárgyalás* szerinte „annyi lehetne, mint tárgyul kitűzni, tárgyul venni”. „De mit értsünk abból, hogy a per tárgyul vétetik, ha nem tudjuk: miben vagy mire? Szembeszökő, hogy a dolog sulya másban fekszik, t. i. egyfelől a pervivásban, a vitatkozásban, másfelől a kihallgatásban; (de a kettő oly szoros kapcsolatban vagyon, hogy sokszor a két szóval: vitatkozás — kihallgatás, akár váltva is élhetünk).” A *tárgyalás* szó használata általánossá vált. Frank aggályait eloszlatja az idő, amelynek folyása alatti használat betudta a szónak azt az értelmet, aminek hiányát Frank a maga idején még észlelhette.

tiszti hatalom (4). E megjelölést Frank a *voluntaria iurisdictio* egyenértékűként használja. A német jogi nyelv a *voluntaria* szó szerinti fordításával a *freiwillige Gerichtsbarkeit* kifejezést használja, amit egy átlagos műveltségű német nemigen ismerhet. A magyar jogi nyelv világosabb, tájékoztatóbb értelmű kifejezéssel él: *peren kívüli*, újabban *nem peres eljárás*. A *tiszti hatalom* szó Frank értelmében nem került általános használatba. Maga Frank is kifejti, hogy ezen eljárás körébe esik az *ex nobili officio*, a ma szokásos rövidítés szerint *ex offo* eljárás. De ugyancsak a „megkérletve”, tehát valamelyik fél *k é r e l m é r e* induló eljárás is. A bíró, aki kérelemre jár el, tisztsége alapján ugyan, de mégsem tisztii hatalma erejéből jár el — nyilván ez volt az oka, hogy a szóhasználat nem talált követésre.

ügyviselő (368) — a zárójelbe tett *gondnok* szó helyett ajánlja Frank. Frank szava magyarosabb, de a *gondnok* vált a jogi nyelvben uralkodóvá.

vakon hivatkozó (266). A *temere appellans* a 'konok perlekedő'-t kívánja jelölni. Frank más alkalommal (300) a *vakmerő panasz* szavakat is használja, ami megint a latin szóhoz való közeledést jelenti.

vallomás (154). Frank e szóval több ízben is a mai *beismerés*-t jelzi. A *vallomás* szót ma tágabb értelemben használjuk, a beismerés tartalmán kívüli előadásokra is.

Noha Franknak a fentiekben felsorolt szavai közül aránylag kevés vert gyökeret a közhasználatban, mégis érdemes nyelvi vitájával foglalkozni. A magyar nyelv függetlenítése, a szóképzésnek a tartalom érzetetésére való igyekezete sokban helyes eredményekre juttatta.

Beck Salamon

A *hanem* és a *de* kötőszó használatának kérdéséhez

A címben említett kötőszók helyes használatának kérdését a nyelvtani és nyelvművelő irodalom már régóta nyilvántartja (vö. Arany János: Vissza-tekintés. Prózai dolg. 1884. 416). Ez azért van, mert a *de* kötőszó használati aránya a lehetségesnél, illetőleg a kelleténél indokolatlanul nagyobb, sőt egyre növekedik a *hanem* rovására. Napjaink nyelvhasználatában is aktuális a probléma, ezért sem lesz indokolatlan néhány sort vesztegetni rá, összefoglalva a róla eddig elmondottakat, beleszöve ebbe néhány olyan tapasztalatot is, mely a Nyelvtudományi Intézetben folyó leíró nyelvtani munkák közben, a mellérendelő összetett mondatok vizsgálatával kapcsolatban adódott.

1. A szakirodalomban a két kötőszó használata közti könnyebb különbségtevés végett rendszerint együtt tárgyalják őket. A kötőszók együttes tárgyalásának módszere, vagyis a probléma megoldásában a kötőszókból való kiindulás azonban amennyire megkönnyíti a helyes kép kialakulását, ugyanannyira meg is nehezíti. Így tudniillik nem határolódik el megfelelően a *hanem* és a *de* által jelölhető ellentétesség (a kizáró és a megszorító ellentét), mely a tagmondatok tartalmában adva van. Pedig a mellérendelő összetett mondat tagmondatai közti viszony vizsgálata is nagyon fontos. A viszonyt ugyanis nem a kötőszó létesíti; az általában a tagmondatok tartalmában van adva, a kötőszó az adott viszonyokat csak jelöli. — Az alábbiakban ezért inkább a tartalmi viszonyokból indulunk ki, s így próbáljuk megállapítani a nyelvszokásnak is megfelelő kötőszóhasználatot. Amit a szakirodalomban idevonatkozólag találunk, az természetesen helyes, csak — főleg a gyakorlat számára — már nem elég. Értékes összefoglalások: Benkő L.—Nagy J. B.: Msn. 16: 81—3; Bencédy J.: Fogalmazás, nyelvhelyesség. Kézirat. 1954. 2: 133—4; Fábíán—Köves: Nyelvi segédkönyv. Kézirat gyanánt. 1954. 9 stb.) Néha talán maguk a szerzők is érzik ezt, azért próbálnak olyan általános szabályokat adni, mint aminők pl. „Állító mondat után a kötőszó *de*, tagadómondat után *hanem*” (A Pesti Hírlap nyelvőre. é. n. 80.); „Kétség esetén tartsuk magunkat a következő szabályhoz: a *de* akkor helyén való, ha az *azonban* is bele illik helyette a mondatba” (Fábíán—Köves: i. h.). Az idevágó irodalomban talán jobban el kellett volna választani a halmozott mondatrészek és az összetett mondatok kötőszó-használatát is; ez ugyan nagyrészt megegyező, de bizonyos különbségei is vannak. Ezek után előbb vegyük szemügyre az ellentétes mondatokat.

2. Ismeretes, hogy az ellentétes mondatoknak — az ellentét formája szerint — három fajtáját szokták megkülönböztetni: *a)* *s z e m b e á l l í t ó* (egyszerű ellentét), *b)* *e l l e n t m o n d ó* (kizáró ellentét), *c)* *m e g s z o r í t ó* ellentétes mondatokat (megszorítás). — Az ellentét foka szerint pedig az ellentét általában lehet határozott, éles, de lehet gyengébb, majdnem elmosódó is. Éppen ezért az ellentétes mondatok állhatnak kötőszó nélkül is, kapcsolatos kötőszóval is, illetőleg ellentétes kötőszóval is. Az ellentét f o k á t tekintve sem mindegy azonban az, hogy az ellentétes kötőszók közül melyiket használjuk. Ugyanezt mondhatjuk a kötőszó-használatról az ellentét formáival kapcsolatban is. Az ellentét formái ugyanis csak bizonyos fokig tükröződhetnek a kötőszókban, illetőleg a kötőszók csak nagyjából jellemzők az adott ellentét formájára. Éppen ezért az e g y s z e r ű e l l e n t é t szokásos kötőszavai: *azonban, ellenben, pedig, viszont* (ritkábban természetesen lehet más is, pl. a *de, csak* stb.); a kizáró ellentétre rendszerint a *hanem* kötőszó, pontosabban a *ne(m) ... hanem* kötőszó-párhuzam utal (ritkán a *ne(m) ... csak* [$? < ne(m) ... hanem csak$]); a megszorító ellentétre pedig legjellemzőbbek a *de, ám, ámde, azért, csak, csakhogy, mégis, mégsem, mindaz(on)által, mindamellet, pedig* (lehet természetesen a *hanem, azonban* is). — A kötőszók felsorolásából is látszik, hogy ugyanaz a kötőszó esetleg az ellentéteség több formájára is utalhat; így pl. az *azonban* és a *pedig* lehet szembeállító és megszorító (legfeljebb a szórendi helyük változik), a *hanem* pedig, mint a kizáró ellentét jellemző kötőszava lehet megszorító szerepű is (szórendi helye változatlan marad), tehát a *de* helyett is állhat stb. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a *de* régiségenél és rövidségénél fogva leggyakoribb ellentétes kötőszónk, továbbá, hogy a régi nyelvben a *hanem* szerepét is a *de* töltötte be (vö. Klemm: Tört. Mondt. 445), végül, hogy a kizáró és megszorító, ellentétes összetett mondatok végső soron mégiscsak ellentétes mondatok, — akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a *de* nagyon gyakran a *hanem* helyére kerül. — A kialakult nyelv szokásnak megfelelően azonban egyes kötőszók (*pedig, de, azonban, hanem* stb.) az ellentéteségnek a szokásos mellett legfeljebb még egy formáját jelölhetik (a *hanem* a kizáró és megszorító ellentétet, a *pedig, azonban, de* az egyszerű és megszorító ellentétet) — s így a *de* az esetek nagy többségében zavaró mozzanat nélkül szintén nem lehet kizáró ellentétes mondatok kötőszava, ami már a harmadik funkciója lenne. A kizáró ellentétes és a megszorító ellentétes mondatok logikai és szerkesztési szempontból bizonyos mozzanatokban egyébként is eltérhetnek egymástól.

3. Lássuk előbb a kizáró ellentétes összetett mondatokat.

A) Az előtag. — Hogy kizáró ellentét jöhessen létre (az utótag mindig állító mondat), az előtagnak szükségképpen tagadó vagy tiltó jellegűnek kell lennie. A tagadó(tiltó)szó néha el is maradhat, a mondat tartalma azonban így is tagadó értelmű. Pl. „Macskási ... kitermelte a fát és *elmulasztott* a törvény ... értelmében tovább fásítani, *hanem* egyszerűen kukoricát vetett a földbe” (Móricz: Rokonok. 1932. 55); „az előmunkások lehetőleg *elkerülték* a talpfacserélést, *hanem* inkább ... [a] növendék előmunkásokat küldték” (Véres: Pályamunk. 1951. 111). — Az előtagbéli tagadás (tiltás) jobbra az állítmányra vonatkozik, pl. „az okos emberek *nem találgatnak, hanem* rendszerint akarnak valamit” (Mikszáth: Noszty³. 2: 43—4); „[a tanyaiak] *nem laknának* szanaszét húsz négyzet-

kilométeren, *hanem* együtt lennének a vasút mentén” (Móricz: Rokonok. 307—8).

Az utóbbi megállapítás első pillanatra talán túlzásnak látszik, ugyanis szabályosnak tetsző kizáró ellentétes összetett mondat előtagjában a tagadás néha mégsem az állítmányra, hanem az alanyra vagy az állítmány valamelyik bővítményére vonatkozik. Pl. „*Nem a főajtón* mentek fel . . . , *hanem megkerülték a házat*” (Móricz: Rokonok. 158); „*Bálint . . . nem a saját igazságára* gyanakodott, *hanem az eseményekkel szemben lett rosszhiszeműbb*” (Déry: Felelet. 1950. 1: 219). Ilyenkor azonban rendszerint amolyan — a halmozott mondatrészek és az összetett mondat közötti — átmeneti kategóriával van dolgunk (se nem szabályos halmozott mondatrészek, se nem szabályos összetett mondatok, vö. alább). Összetett mondatnak azért illenek be, mert mindegyik tagmondatnak külön állítmánya van. Ámde, ha ezeket az állítmányokat közelebből szemügyre vesszük, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek jelentés szempontjából egymásnak lényegében csak variációi (a második a legtöbb esetben bizonyos magyarázó mozzanattal): „*Nem gyermekidért fájtak a dolgok*, *Nem tenmagadért nem voltál boldog . . . Hanem haragra sok másért volt ok*” (Ady: Fajtáddal együtt átkozlak); „*Nem a fülem zúg: [hanem] döngő kis bogár Kering [= hangot ad ~ zúg stb.] a napban!*” (Nagy Zoltán: Elégia), vagyis: mintha egy és ugyanazon állítmányt tennénk ki két tagmondatban, más szóval a halmozott mondatrészek közül az egyik meg a mellé „ismételten” kitett állítmány (esetleg bővítménnyel) a második tagmondat benyomását kelti. Pl. „*nem a tavasz jött, hanem Tóth Mari szaladt* [= ~ jött] *be a mamájához*” (Mikszáth: Noszty. 2: 96); „*nem ott esett hiba, hanem a mi kis családi körünkben csapott ki a biztosíték*” (Illyés Gy.: Puszták n.⁵ 55). Ezek szerint tehát a most tárgyalt mondatok felfoghatók sorrendjükből kiesett, halmozott mondatrészeknek is: *nem a tavasz jött, hanem Tóth Mari szaladt* [szaladt] ~ *nem a tavasz, hanem Tóth Mari jött* [~ szaladt]; *nem ott, hanem a mi kis családi körünkben esett hiba* [~ csapott ki a biztosíték]. — Az „átmeneti kategóriáról” itt elmondottakat alátámasztják a *nemcsak . . . hanem . . . is* kapcsolatos kötőszóra, illetőleg az általa kapcsolt tagmondatokra (halmozott mondatrészekre) vonatkozó vizsgálódások eredményei is.

B) A z u t ó t a g. Ha abból indulunk ki, hogy az előtagban a tagadás (tiltás) közvetlenül az állítmányra vonatkozik, akkor az állító jellegű utótagban is fontos szerepe lesz az állítmánynak a kizáró ellentét szempontjából is.

Valóban, az utótag állítmánya rendszerint alakilag is megegyezik az előtag tagadott állítmányával. Pl.: „*Nem áll* szemére húzott vaskalappal, [hanem] *Mindig merészen szembenéz a Nappal*” (Heltai Jenő: Szabadság); „*nem vártam* meg a késő esti vonatot, *hanem elkocogtam* a vizes ruhában haza, Szerdahelyre” (Veres P.: Pályamunk. 46).

Még azt jegyezzük meg, hogy az állítmányok alaki egyezésével együtt természetesen az alanyuk is közös a tagmondatoknak.

C) A k ö t ő s z ó. Az eddigiekből is következik, hogy noha a tagmondat élén áll a *hanem*, mégsem az egész tagmondatra, hanem csak annak állítmányára vonatkozik, bár közte és az állítmány közt bővítmények is lehetnek. (Hasonló a helyzet a *nemcsak . . . hanem . . . is*-beli *hanem*-mel is. Itt említjük meg, hogy a *hanem* helyén néha a *csak* is szokott állni. Pl.: „A tutaj *nem ült* el a vízen, *csak* libeggett erősen” (Veres: Pályamunk. 41);

„Bálint *nem ment* be a generátorba elbúcsúzni, *csak* az öltözőjéből hozta ki a holmiját” (Déry: Felelet. 1: 323).

4. Megszorító ellentétes mondatok.

A) Az előtag. Míg a kizáró ellentétes összetett mondat előtagjának érvényét az utótag kizárja, addig a megszorító ellentétes összetett mondatban az előtag tartalmának érvényességét az utótag csak megszorítja. Pl. „Vár bennünket minden boldogság, *De* őrzöngön nem rohanunk” (Ady: Hűség aranyos kora); „melléről égre libbent föl a felhő, *de* tovább vívja forradalmait” (József A.: Ady emlékezete). A megszorítotttság mellett lényeges különbség is lehet: az előtag gyakran megengedő jellegű, s mint ilyen esetleg határozóval vagy igeneves szerkezettel is helyettesíthető, vagyis gyakran már szinte nem is mellérendelésről, hanem alárendelésről van szó. Az előtagba megengedő kötőszót is gondolhatunk, sőt sokszor ott is találjuk. „T. M. birtoka öntötte *ugyan* a pénzt, *de* ő nem volt kapzsi és haszonleső” (Mikszáth: Noszty. 2: 128); „A diák rögtön megismerte *ugyan* [a tanárt] . . . *de* nem hitt a szemének” (Déry: Felelet. 1952. 2: 96). A megszorító ellentétes összetett mondatot tehát a kizáró ellentéteshez képest sok esetben az alá- és fölérendelő mondatok közti átmeneti kategóriának tekinthetjük. — A tartalmi viszonyoktól függően a megszorított érvényű előtag abban is különbözik a kizáró ellentétéstől, hogy nemcsak tagadó, hanem állító is lehet. Pl.: „Jónás . . . *kimarjult* arcán *verítéke csorgott*, *de* az árusok csak tovább nevettek” (Babits: Jónás könyve III.), illetőleg: „*Szülőházam nem volt apám tulajdona*, *de* szülőföldben páratlan örökséget kaptam” (Illyés: Puszták n. 20). Az emlegetett kiegészítő szabály (tagadó előtag után *hanem*, állító előtag után *de*) tehát nem mindig segít ki, hiszen a megszorított előtag egyben tagadó jellegű mondat is lehet, sőt nagyon sokszor az is. Az említett szabály megjegyzése és esetleges merev alkalmazása ugyanakkor azt is eredményezheti, hogy alkalmadtán a megszorító ellentétes tagadó előtag után is a *hanem* lesz a kötőszó. Az ilyen indítékú *hanem* azonban zavarhatja a *de* és a *hanem* helyes használatával kapcsolatban kialakult nyelvszokást, ugyanis a *hanem*-nek a kizáró mellett megszorító jelentése is lehet (vö. alább). Az előtagra vonatkozólag még azt jegyezzük meg, hogy míg a kizáró ellentétes előtagban az állítmányra vonatkozik a tagadás, a megszorított előtagban nem szükségképpen: „Tóth . . . Részt már *nem kapott*, *de* a cselédasszonyok nyújtottak egy-egy bögre levest” (Illyés: Puszták n. 130), illetőleg: „a munka *nem sok* idejét foglalta el [Julinak], *de* veszélyes volt” (Déry: Felelet. 2: 374);

B) Az utótag. Minthogy az előtag tartalmának érvényét az utótag nem lerontja, hanem megszorítja, az utótag természetesen nemcsak állító lehet, mint a kizáró ellentétes utómondat, hanem tagadó is. Pl. „A érzékeny földön lesett, ólat kerülgetett a róka múlt még, *de a földművesek elűzték, nyers jelzőkarókkal*” (Benjamin L.: Tavasz Magyarországon) || „Tenger virág nyílik tarkán körülötte, *De ő a virágra szemét nem vetette*” (Petőfi: János vitéz. I.). A példából is látható, hogy a megszorító ellentétes összetett mondatot az ellentét formájából következőleg nem olyan szigorúan szerkesztjük, mint a kizáró ellentétet, vagyis nem az előtag tagadott állítmányának érvényét zárja ki az utótag állítmánya, hanem az egész utótag szorítja meg az előtagot. Ennek megfelelően a tagmondatok alanya sem szükségképpen azonos. Pl. „Nem tudom,

miért, meddig *Maradok* meg még neked, De a kezedet fogom *S őrizem* a szemedet” (Ady: *Őrizem* a szemedet); de: „Bosszantott ez a *csibészlárma*, de a *szívem* nemsokára együtt dalolt, egy nótára vert veletek, buta sárgarigók” (Szabó Lőrinc: Hajnali rigók).

C) A k ö t ő s z ó. A megszorító ellentét leggyakoribb kötőszava a *de*. A második tagmondat élén áll, és az egészre vonatkozik, míg a kizáró *hanem* általában csak a tagmondat állítmányára. A *de* és a *hanem* használatának keveredését az is okozhatja, hogy a *hanem*-nek megszorító jelentése is lehet. Pl. „a tücsök még mindig hegedült, *hanem* a víg, bohó tánczos, a molylepke, már halva volt” (Mikszáth: Noszty. 2: 209); „még fiatal vagy az állásodban, *hanem* azért annyit megtehetnél, [hogy ezt a széndarabot megvizsgáltatod a városnál]” (Móricz: Rokonok. 66). A *hanem* ilyenkor a *de* módjára viselkedik, vagyis az egész mondatra vonatkozik. A kizáró ellentétet is jelölhető *csak*-nak is lehet megszorító jelentése: „Nagy hóbunda takarta a mezőket és az utakat, *csak* a varjak feketéllettek a csillogó fehérségen” (Mikszáth: Noszty. 2: 70); „A hosszú sárga ház előtt egy időre csend lett, *csak* a méhek aranydongása hallatszott” (Déry: Felelet. 1: 7). — Itt említjük meg, hogy míg a kizáró ellentét jelölésére kapcsolatos kötőszó — érthetően — nem alkalmas, addig a megszorító ellentétesek között nem is ritka. Pl. „Még nem is volt szerelmes *s* máris féltékeny [Noszty]” (Mikszáth: Noszty. 1: 241); „Bálint... több, mint három hónapja dolgozott már ott, *s* még mindig nem került esztergapad mellé” (Déry: Felelet. 2: 127).

Az előbbieken a *hanem* és a *de* használatának könnyebb elhatárolása végett a megszorító ellentétes mondatok bemutatásakor példáinkban nagyrészt a *de* kötőszó szerepelt. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy míg a kirekesztő ellentétes mondatoknak általában csak a *hanem* lehet a kötőszavuk, addig a megszorító ellentéteseké nemcsak a *de* (noha ez a leggyakoribb), hanem egyéb is (l. fent). — Éppen ezért a már említett szabály (tagadó mondat után *hanem*, állító mondat után a *de*) olyan szempontból meg éppen nem helyes, hogy ti. egy kizáró ellentétes kötőszót állít szembe egy megszorító ellentétessel, nyilvánvalóan a többi megszorító rovására. Ez pedig az amúgy is megterhelt *de* kötőszó további térhódítását eredményezheti. Ez a körülmény aztán nemcsak más megszorító ellentétes kötőszó háttérbe szorulására, hanem a *de*-nek *hanem* helyetti használatára is hatással lehet.

5. Ami a halmazott mondatrészek kötőszó-használatát illeti a *de* és a *hanem* esetében, erről azt mondhatjuk, hogy nagyjából megegyezik az összetett mondat kötőszó-használatával. Pl. „*Nem* is szerelem, amit érez [Kopjáss], *hanem* rettegés és félelem” (Móricz: Rokonok. 16); „előadásokat tartasz nekem, valamilyen rendkívül nemes, *de* szerelmünkötől merőben idegen cél érdekében” (Déry: Felelet. 2: 461). A *hanem* helyén *csak* is lehet, pl.: „*Nem* a kezük, *csak* a szemük jár” (Illyés: Puszták n. 133); a *hanem*-nek olykor megszorító a jelentése: „[A kasznár] Becsületes, hű ember volt, *hanem* parázna szájú” (Mikszáth: Noszty. 2: 192). Noha a most elmondottak is mutatják a halmazott mondatrészeknek az összetett mondatokéval általában megegyező kötőszóhasználatát, mégis van abban bizonyos eltérés. Ez úgy nyilvánul meg, hogy a nyelvszokás időnként nagyobb engedményt látszik tenni a *de* kötőszó javára a mondatrészek

közt, mint az összetett mondatok esetében. Már Arany világosan rögzítette ugyanis, hogy „a *hanem* egyszerű nyugodtsággal választja külön a mondat részeit: a *de* már inkább fölemeli az utórészt, s az ellentétet élesben jelöli meg” (i. m. 416). Ennek megfelelően időnként a kizáró ellentétes mondatokban is a megszorítóba jobban illő *de* kötőszót találunk. Ez a jelenség a halmozott mondatrészekkel kapcsolatban talán azért gyakoribb, mert az egyik mondatrész közvetlenül a tagadó(tiltó)szó után áll, a másik, az „ellentétes” mondatrész meg általában közvetlenül a kötőszó után, s így a beszélő szándékától függően jobban kiemelődhet az ellentét, melynek élességét a *hanem* helyetti *de* is elősegítheti. Pl. „*Nem magához* vagyok én kegyetlen, *de én magamhoz*” (Mikszáth: Noszty. 2: 213). „A tolakodó Gráciát ellöktem, *Én nem bűvészek, de mindennek jöttem*” (Ady: Hunn, új legenda). Az ellentét bizonyos fokozó szókkal, kifejezésekkel még jobban kiemelhető, pl. „*nemhogy* gyógyulásra. *de még* vigaszra *sem* tudott egy gondolatot *sem* vesztegetni” (Déry: Felelet. 2: 469) stb. A *hanem* helyetti *de* terjedőben van a *nemcsak* ... *hanem* ... *is* páros kötőszóban is, noha itt nem ellentéteség, hanem inkább összefoglalás kifejezéséről van szó, pl.: „[Nosztyt] ... szívesen fogadták, *nemcsak* az öregek, *de* Mari *is*” (Mikszáth: Noszty. 2: 143); „*nemcsak* rokonszenvedet, *de* magatartásomat, állásfoglalásomat *is* kettészakították” (Illyés: Puszták n. 61). — A *de* kötőszó *hanem* helyetti használatának terjedésében olykor jóhangzásbeli, verstani okok stb. is közreműködhetnek: így már fentebb is volt szó a *de* rövidségéről, mely különösen versben lehet fontos a szótagszám szempontjából, vagy a jóhangzásra vonatkozólag elég egy Aranytól is idézett példára utalnunk: „*nemcsak* hogy *nem* hallottam, *hanem* még *nem* is láttam” (i. m. 417) stb. A halmozott mondatrészek közti *de* szaporodása természetesen hatással lehet az ellentétes összetett mondat kötőszó-használatára is.

Mielőtt összefoglalnánk az elmondottakat, még azt jegyezzük meg, hogy a már emlegetett általános szabály (tagadás után a *hanem*; állítás, illetőleg nem tagadás után a *de*) bizonyos szempontból jobban illik a halmozott mondatrészekre, mint az összetett mondatokra. A mondatoknál ugyanis egy kizáró ellentétes kötőszót (*hanem*) állított szembe a szabály egy megszorító ellentétessel (*de*), s így a többi megszorító kötőszó használatát mintegy segített háttérbe szorítani. A halmozott mondatrészek esetében azonban közelebb van az igazsághoz az említett szembeállítás, itt ugyanis a *nem* kizáró mondatrész előtt majdnem mindig *de* a kötőszó a kizáró *hanem*-mel szemben.

6. Végeredményben: a *de* és a *hanem* kötőszóknak a nyelvszokással is egyező helyes használatát legfőképpen az összetett mondatban megnyilvánuló ellentéteség formáinak a felismerése segítheti elő. Ebben bizonyos főleg támogatást adhat az, hogy fokozottabban figyelembe vesszük a kizáró, illetőleg megszorító ellentétet kifejező összetett mondatok megformálásában mutatózó jellemzőket. Így: A) 1. A kizáró ellentétes előtag mindig tagadó vagy tiltó jellegű, — a megszorított előtag nem feltétlenül állító. 2. A kizárt előtagban a tagadó(tiltó)szó rendszerint az állítmányra vonatkozik, — a megszorítottban nem feltétlenül. B) 1. A kizáró utótag csak állító lehet, — a megszorító utótag azonban tagadó is. 2. A kizáró utótag állítmánya alakilag megegyező az előtagéval, — a megszorítóé nem szükségképpen. 3. A kizáró

utótag alanya azonos az előtagéval, — a megszorítóé nem feltétlenül. C) 1. A kizáró ellentétre általában egy kötőszó jellemző: a *hanem*, — a megszorítóra többek között a *de*. 2. A *hanem* rendszerint csak az első tagmondat állítmányának érvényét kizáró második tagmondatbeli állítmányra vonatkozik, — a *de*, illetőleg a többi megszorító kötőszó a második tagmondat egészére.

A halmozott mondatrészek kötőszóhasználatára jobbra megegyezik az ellentétes összetett mondatokéval. A nyelvszokásnak az a jellemzője, hogy az ellentét erősebb kiemelésére a *hanem* helyére időnként *de* kötőszó kerül, a halmozott mondatrészek közt bizonyos szempontból jobban érvényesül, mint az összetett mondatban.

Farkas Vilmos

Televízió — képrádió

Örömmel olvashattuk a Szabad Nép 1956. április 30-i számában a következő címet: „Átadták az egykilowattos *televíziós* adót.” A cikkben foglaltak közül azt is örömmel fogadhattuk, hogy a „kormány elhatározta, hogy *televíziós* vevőkészüléket bocsát az élenjáró budapesti üzemek művelődési otthonai és több Budapest környéki termelőszövetkezet rendelkezésére.” Mi nemcsak ezen újabb eredmény bejelentését fogadtuk megelégedéssel, hanem azt is, hogy a fent idézett mondatban nem *kultúrothtonok*, hanem *művelődési otthonok* megajándékozásáról van szó. De nemcsak ezen a helyen, hanem másutt is találkozhatunk újságaink, folyóirataink hasábjain a *művelődési otthon* kifejezéssel. Ez a szókapcsolat esetleg körülményesnek tetszik, de mégiscsak magyar elnevezés. Kodály Zoltán felszólalása nyomán (Nyr. 79 : 281—4), úgy látszik, a sajtó is törekszik a *kultúr* szó és családja kiirtására. Ez a lépés mindenestre biztató kezdet ebben a harcban, bár talán a *művelődésház*, *művelődésothton* kifejezések tetszetősebbek lennének. Vagy talán Ferenczy Géza javaslatai közül kellene valamelyiket elterjeszteni: *népművelőház*, *népművelőotthon*, *művelőház*, *művelőotthon* (vö. Nyr. 79 : 413).

A cikk olvasása közben a *művelődési otthon* elnevezés önkénytelenül is felkeltette a gondolatot bennünk: nem lehetne-e a *televíziót* és családját is magyar szóval kifejezni. Erre vonatkozóan is találunk már javaslatot a Magyar Nyelvőrben. 1953-ban, amikor a televízió előmunkálatai megindultak, Benkő Jenő ajánlja, hogy a televíziót nevezzük *képrádió*-nak (Nyr. 77 : 373—4). Javaslata eddig nem talált visszhangra, most azonban, amikor már létrejött, megvalósult ez az intézmény, mindennapi életünk állandó kísérője lett, szükséges ismét felvetnünk az idegen szó megmagyarosításának gondolatát.

A *képrádió* szó legjellemzőbb sajátága alapján nevezi meg a fogalmat: képeket közvetítő rádió. A szót nem lehet félreérteni, hangzása nem kellemtelen, s noha összetétel, nem hosszú. Tehát logikailag sem, de érzeki, érzelmi hatását illetően sem emelhetünk kifogást ellene. A *képrádió* mintájára a televízióval kapcsolatos egyéb elnevezéseket is mondhatnánk magyarul: Pl.: A *televíziós adóállomás* helyett *képadó állomás*, *televíziós adó* helyett *képadó*, *televíziós vevőkészülék* helyett *képvevő készülék*, *televíziós adóberendezés* helyett *képadó berendezés*, *televíziós közvetítés* helyett *képközvetítés* kifejezéseket

használhatunk. Ezek nyomán a továbbiakban előbukkanó elnevezéseket is megmagyarázhatjuk.

A sajtónak igen nagy hatása van a nyelvi műveltségre. Ha a sajtó ott, ahol erre lehetőség van, következetesen kerül az idegen szavak használatát, akkor a megfelelő magyar kifejezések hamarosan elterjedhetnek az egész nyelvterületen. Éppen ezért üdvözljük örömmel az eddigi kísérleteket, s Benkő Jenő ajánlatának felújításával, valamint fenti javaslatainkkal az ügy sikeres folytatásához kívánunk hozzájárulni.

Jakab László

Munkásosztály

Nyelvészeti irodalmunk a *munkásosztály* fogalmának kialakulását az 1848-i forradalom idejére rögzíti, és a párizsi februári forradalom hatásával hozza kapcsolatba: „Abban a korban, amikor a munkanélkülieket a rendőrkapitány március 17-iki rendelete még *munkátlan*, *kóbor nép* néven tartja számon, kikristályosodik mindenekelőtt a párizsi februári forradalom példaadása nyomán a *munkásosztály* fogalma” (Gáldi László: Nyr. 72: 161); „Megállapítható, hogy főképp a párizsi munkásoknak a forradalomban betöltött fontos szerepénél fogva kialakul és megszilárdul a *munkásosztály* fogalma” (Terestyéni Ferenc: Nyelvünk a reformkorban 110). Ezekkel a tényközlésekkel szemben szeretnénk rámutatni arra, hogy a *munkásosztály* fogalma már jóval előbb megállapodott. A kialakulás folyamata részben a franciaországi munkásviszonyok, részben az angol chartista törekvések magyar hírlapi visszhangjainak jóvoltából már a múlt század harmincas éveiben megindult.

1. Bevezetőül rá kell mutatnunk a *munkásosztály* fogalom megjelenése időpontjának általános gazdasági-társadalmi körülményeire, s ezzel kapcsolatban egy-két olyan nyelvi jelenségre, amelyben a reformkor felemás feudális-polgárosodó szemlélete tükröződik.

1830 korhatárt jelöl a polgári társadalom történetében. Angliában és Franciaországban, írja Engels, „1830 óta elismerik, hogy... a munkásosztály, a proletariátus a harmadik harcoló fél a hatalomért” (Marx—Engels: Válműv. 2: 389). Az osztályellentétek egyre élesebben jelentkeznek: „1830 után a burzsoázia Angliában és Franciaországban megszerezte a politikai hatalmat. Ennek következtében háttérbe szorult ellentéte a feudálisokkal, és a társadalmi harc középpontjába a proletariátussal való ellentéte került, mely fenyegető formákat kezdett most ölteni” (Molnár Erik: A tört. materializmus ideológiai előzményei 61). Ugyanebben az időben Magyarországon félgyarmati helyzetünk következtében elmaradott társadalmi és gazdasági viszonyokat találunk. 1830-ban Széchenyi Hitelével még csak a feudalizmus legnyomasztóbb nyűgeit próbálja lazítani. A magyar reformkor negyedszázadával egy időben a nyugati országokban az osztályharc története számottevő munkásmozgalmakat tart nyilván, ugyanakkor nálunk a gyári munkások száma még egészen jelentéktelen: „Midőn nyugaton már a gyáripár áll a fejlődés élén, Magyarországon még a manufaktúraipar sem tudott szabadon kibontakozni... Valóságos gyár az 1840-es években még alig van, de technikailag azok is elmaradottak voltak. Gyáriparról tehát még alig szól-

hatunk, legfeljebb csak csírájáról (Nemes Dezső: Forradalom és szabadságharc 271—2).

Kezdetleges gazdasági viszonyaink magyarázzák, hogy a reformkorban terminológiai bizonytalanság mutatkozik az ipari élettel összefüggő fogalmak megjelölésében, pl. a *manufaktúra* és *gyár* értelmezésében. A nagy francia polgári forradalom eseményeiről tudósító magyar hírlapi közleményekben a *manufactura* és a *fabrica* szó használata világosan utal a két különböző termelési módra: A lyoni előljárókhoz csatlakoztak „Az ott lakó számos *fabricánsok*, és *manufacturisták*, munkás legényeikkel egyetemben” (MK. 1793. 2 : 140),¹ „a *manufacturás* és *fabrikáns* műhelyek” (uo. 3 : 22); „Lyon városa, ez a *manufacturáknak* és *fabrikáknak*, sokáig virágzó műhelye” (uo. 3 : 229) stb. A kétféle ipari termelés különbözősége azonban a XVIII—XIX. századforduló szótárainak magyar értelmezéseiből vagy a reformkor nyelvészi megjegyzéseiből nem tűnik ki. Szótáraink vagy még nem említik a *manufaktúra* szót, pl. Wagner Phras.² 1775., Márton 1799., vagy a *manufaktúra* fogalmát a készítménnyel, a manufaktúrás termelésben uralkodó kézi munka eredményével azonosítják, pl. PPBl. 1782: „*Manufactura*, ae: f. l. *Kézi mesterséggel készített egyetmás*.” Még Márton 1804. sem ismer egyebet, mint a termelés létrehozta ipari cikket: „*Manufactur*, die, IV. *kézmű, kézimű*.” Sándor István Toldalékában (1808.) sem nő meg a jelentéselemek száma: „*Kézi mű*. Opus manuarium, manufactum, *Manufactura*.” Márton 1818. évi szótára ugyancsak változatlanul idézi a régi szóalakokat: „*Manufactura*, ae, f. l. *kézmű, kézimű*; die *Manufactur*.” Csak az 1823-i kiadás jelöli meg első ízben a termelési folyamat szervezeti keretét is. Itt meg a *manufaktúra* és a *fabrika* szó magyar megfelelőinek nyomán feltételezhető halvány tartalmi különbség miatt mosódnak el az értelmi határok: „*Manufactur*, die, 1) Ort für Handarbeiten; *műhely* . . . 2) *kézmű*.”; „*Fabrik*, die; *fábrica*; *mű-műhely*, *officina*.” E szótári adatokkal kapcsolatban két nyelvi körülményt kell megemlítenünk: 1. A *manufaktúrának* kettős jelentése nem állandósult. A Német—Magyar Szókönyv 1827-ben ismét egy jelentést közöl: „*Manufactur*, die, *kézimű*”; Kunoss (Gyalulat. 1835.): „*manufactur*: *kézmű*.” 2. A *manufaktúrának* és a *fabrikának* mint munkahelynek megjelölésében csak azután találkozunk megkülönböztetőbb kifejezésekkel, hogy Helmezy Mihály polgárjogot szerzett *gyár* szavunknak (1832. NyÚSz.), pl. „a *Fabrikákban* és másszerű *kézugyárakban* munkát keresni” (MK. 1834. 1 : 91). A Tzs.-ben (1835.) a *manufaktúra* újból egyjelentésű szóként bukkan fel, de most már csak helymegjelölő értelmezéssel: „*Manufactur*, die; *kézműház*”; „*Fabrik*, die; *gyár*.” A *manufaktúra*-készítményt külön szó jelzi: „*Handwerk*, das; mesterség, kézimesterség, *kézmű, kézimű*; czéh.” Richter A. Fr. (Német—Magyar Zsebszótár. 1836.) minden változtatás nélkül ismétli a Tzs. szavait. Fogarasi (Magyar és Német Zsebszótár. 1836.), miként a Tzs., el-

¹ A hírlapok és folyóiratok címében a következő rövidítéseket használom: AltMűjs.: Általános Munkás Újság; ArTrom.: Arany Trombita; Ath.: Athenaeum; BpHir.: Budapesti Híradó; BpH.: Budapesti Hírlap; BpSz.: Budapesti Szemle; Életk.: Életképek; ErdHir.: Erdélyi Híradó; FilKözl.: Filológiai Közöny; HKT.: Hazai s Külföldi Tudósítások; Hlap.: Hetilap; Hír.: Hírnök; Hond.: Honderű; Jel.: Jelenkor; MH.: Magyar Hírlap; MK.: Magyar Kurir; MárczT.: Márczius Tizenötödike; MunkÚjs.: Munkások Újsága; NemzÚjs.: Nemzeti Újság; PD.: Pesti Divatlap; PH.: Pesti Hírlap; RLap.: Radical Lap; Ref.: Reform; RPD.: Regélő Pesti Divatlap; Szd.: Századunk; Tudt.: Tudománytár.

határolja egymástól a manufaktúra-műhelyt és a manufaktúra-készítményt, de ez utóbbit nem német szóval jelöli, hanem felemás latin—német szóösszetétellel jelzi: „*Kézmű, die Manufacturwaare*”; „*Kézműház, die Manufactur*.” Ezekkel a megjelölésekkel találkozunk aztán szótárának 1838-i kiadásában és 1845-ben megjelent szótára magyar—német részében. Közben azonban Fogarasi a *manufaktúrát* többjelentésű szóként is számba veszi. Amikor a *manufaktúra* magyar megfelelőjeként a *kéзgyár* összetételt szótározza, melléje függeszti a „*Manufacturwaare*” jelentését is: „*Manufactur, kéзgyár, kézmű*” (Kereskedői Szótár. 1843.). Ezzel a kettős értelmezéssel illeszti be a szót 1845-i szótárának német—magyar jegyzékébe is. Bloch szótáraiban (1843., 1847.) mintegy összegyűjti a *manufaktúra* eddig előfordult valamennyi jelentését, de ugyanakkor a *kézmű* tartalmával három idegen szót határoz meg: „*Manufactur, die; kézmű, kézműház, kéзgyár. — waare, die; — erzeugniss, das; kézmű.*” 1846-ban a *kézműház* alakot elejti. Viszont az eddig nem használt *műház* szót a *Fabrik* mellett mint a szótárainkban 1833 óta előforduló *gyár* szavunk szinonimáját tünteti fel. 1848-ban szótára magyar—német részében a *kézmű*, a „*Handarbeit*”, a *kézműház*, a „*Manufactur*” s a *gyár*, a „*Fabrik*” jelentésévé egyszerűsödött. Fogarasi Ballaginál továbbjutott: a *manufaktúra* jelentésében, bizonyára a gépi erő behatolására célozva, ilyen árnyalati megkülönböztetést tesz: „*Kéзgyár, die eigentliche Manufactur*”; „*Kézműház, die Manufactur*.” A szótározott *kéзgyár* alakon kívül ez idő tájt az azonos jelentésű *kézműgyár* összetétel is járta ([Mignet:] A fr. forrad. története. Fordította Gaal. 1845. 2:135). Szótáron kívül élt a „műhely” értelmű *kézműség* szó is: „Az angol *kézműségeknél* (*Manufactur*) a gombostű-készítésnek... különféle munkái 10 személy... között vannak felosztva” (Tudt. 1834. 3:93).

A *manufaktúra* szótári értelmezésének bizonytalanságát feltűnőnek kell tartanunk, mert a tízes évek végén már találkozunk olyan magyarázattal, amely e szóhoz hármast jelentést, mégpedig a termelési folyamat, a készítmény és a munkások munkáját egyesítő műhely jelentését fűzi. Mokry Benjámin, dúlt betűkkel szedelve a hármast értelemre utaló szövegrészeket, ekképp határozza meg a fogalom tartalmát: „*Manufaktúrának széles értelemben neveztetik az a foglalatosság, a melly szerént bizonyos kézi mesterség által, a kikészített vagy kikészítetlen természet produktumaiból, némelly műszereknek segítségekkel, vagy azok nélkül, valamelly megjavított portéka készítették; — sokszor pedig ezek a megjavított portékák és készített dolgok is manufaktúráknak neveztetnek, sőt még azok a helyek és házak is, a mellyekben az efféle portékák vagy akármelly kézművek sok egy társaságban dolgozó személyek által készítettnek*” (Möller János: Az Europai Manufaktúrák és Fábrikák Mesterség Míveik. Fordította és jegyzetekkel bővítve kiadta Mokry Benjámin. Pest, 1818. 275). A fogalom használatában azonban Mokry Benjámin éppúgy irányt téveszt, mint a reformkornak nem egy írója. Nem mondhatjuk ugyanis, hogy a század közepe táján akárcsak az értelmiségi köztudatban is általában tisztázottan élt a *manufaktúra* és a *gyár* fogalma. Mokry szerint „*A manufaktúrák és fábrikák között, széles értelemben vévén ezeket a szavakat, semmi különbség sints*” (uo.). A fogalmak használatának ezt a szabadságát Mokry egyrészt az általános nyelvi gyakorlattal támogatja, másrészt a *kézmű* szó használatának elhárítására felhozott okok alapján mintegy tudatosan is elfogadja. Így hivatkozik a nyelvszokásra: „Sokszor... mind a manufaktúrát mind pedig a fábrikákat ugyanazon egy

jelentésű szónak veszik és azokkal feltserélve élnek ; midőn valamely Ország manufaktúrájának és fabrikájának állapotjáról van a szó” (uo.). A két fogalom között fennálló jelentésbeli távolságot pedig ekképp hidalja át : „Első tekintettel úgy látszik, hogy ezen szó helyett *mesterségmű* (Kunstprodukt vagy produkt) ezt a szót *kézmű* helyesebben lehet használni, de mivel a manufaktúrákban és fábrákban nem csak pusztá kézzel ; hanem machinák által is szoktak ez, vagy amaz művek, produktumok készítettetni : errenézve mind a kétféle műveknek, tsinálmányoknak *egy szóval jelentésekre* az elsőbb szóval való élést az utolsóbbal valónál fundamentomosabbnak találtam” (uo. XVII—XVIII). A reformkor ez irányú első nyelvészeti kísérlete sem tisztázta a *manufaktúra* és a *gyár* fogalmában rejlő lényegbeli eltérést. Fogarasi a *fabrica = gyár* szótári alakhoz a következő megjegyzést fűzi : „a fabrikának már ma szélesebb értelme van a nyelvészeti értelménél (ettől faber) és magában foglalja a manufacturát is.” Ebből a szemléletből következik aztán, hogy szótárában azonosítja a két fogalmat : „*Manufactura, kézmű, gyár ; merx manufacturalis, gyármű*” (Diákmagyar Műszókönyv. 1833.). Még egy évtized múltán is akad nyelvi elemzéssel kísért téves értelmezés. Rummy Károly György magyarázatában ugyancsak homályos képzeteket közöl a manufaktúraiparról és a gyáriparról : „A *kézműesség* szónyomozati jelentésénél (a mi kézzel történik, quod manu fit, was mit der Hand gemacht wird) és a gyár nevezeténél (officina in qua aliquid fabricatur, eine Warkstätte [!] in welcher etwas verfertigt wird, oder ; officina in qua faber aliquid conficit — eine Werkstätte in welcher ein Künstler oder Handwerker arbeitet) az ember még kevésbé láthatja be a különbséget, mivel az ember kezeit éppen úgy használja gyárban, mikint a *kézműességben*, és az utolsóban éppen ollkép készítettetik valami, mikint a *gyárokban* előállittatik” (Szd. 1844. 798). A szakmai történet terén is felbukkan a fogalmi ingadozás. Horváth Mihály így ír : „A gyárak- és manufaktúrákban nagyobb előmenetel, több élénkség mutatkozik.” Majd a gyár fogalma alá vonja a manufaktúraüzemeket : „a *gyár* szó alatt nem mindig olyan *kézművintézeteket* értek, minőket a külföld” (Az ipar és kereskedelem története Magyarországon... Buda, 1840. 134 ; a forráshely pontos megjelölése nélkül idézi Nemes D.: i. m. 271, 314. Mindkét idézetben a ritkítás tölem való. Zs. J.).

A feudális társadalmi viszonyoknak és a kapitalizálódás kezdeti jelenségeinek találkozása a reformkor égboltja alatt a *rend* és az *osztály* szó használatában is tükröződött. A feudalizmusban a társadalom rendekre tagolódott, de a rendek jogi kategóriái mögött valójában az osztályok gazdasági alakulatai öltöttek formát (Molnár Erik : i. m. 53). Engels írja Marx „A filozófia nyomora” című művének német kiadásához fűzött egyik jegyzetében : „A burzsoázia forradalma megszüntette a *rendeket* előjogaikkal együtt. A burzsoa társadalom már csak *osztályokat* ismer” (Szikra, 1952. 169). A hűbériséget idéző *rend* szó és a tőkés társadalmi rendszerre előre mutató *osztály* szó az egykorú magyar köztudatban azonos fogalmat jelölt. A rendi világ és a polgárosodás ideológiai motívumainak keveredését a nyelvi kifejezések használatára meggyőzően érzékelteti. Az elhaló réginek és a keletkező újnak ezt az átmeneti együttélését a következő párhuzamok szemléltetik : Széchenyi hibáztatja, hogy a *privilegiált rend* az ország hátramaradásának okát a népesedés hiányában keresi (1831. Stadium ; Szily : Gróf Széchenyi István munkái 221), Deák úgy véli, a *kiváltságolt osztály*-nak kellene a nép emelkedését elő-

mozdítania (1846. Kónyi: Deák Ferenc beszédei 2:109); a zendülő lyoni selyemszövők a *dolgozó rend* kötelékébe tartoznak (MK. 1831. 2:381), egy angol népgyűlésen a *dolgozó osztály* szónokai beszéltek (Gorove István: Nyugot. Pest, 1844. 2:23); Eötvös az írországi szegényeket a *nép alsóbb rendei* néven idézi (BpSz. 1840. 1:113), a francia kamarának az ország bajaival nem törődő képviselőit „az *alsóbb néposztályok* elmellőztetése kiméretlenül riasztandja fel” álmaikból (Jel. 1837. 11); a francia ellenzék csatavesztését az is magyarázza, hogy „a *paraszi rend* birtokhoz jutott” (BpHir. 1846. 1:44); Horváth Mihály szerint a feudális nagybirtokosoknak a mezőgazdaság terén elért eredményei példaadó hatásukkal elősegítik majd „a műveltebb gazdaságnak a *jobbágy-osztályban*” való elterjedését (Szd. 1840. 390); Szemere Bertalan szemléletében a „Nemzetiség a *középrendnél* van” és „A francz *középosztály* példája a hazaszeretetnek” (Utazás külföldön. Pest, 1840. 2:184); lipcei élményei alapján így határozza meg a polgári iskola rendeltetését: „célja mind azon tanítást adni, mire a közép *polgárrendnek*, a kézműves nagy tömegnek szüksége van” (i. m. 1:20), ugyanő hangoztatja, hogy a szorgalom és a tudomány szabad kibontakozása nyomán „hatalmas *polgárosztály* képződik” (i. m. 2:183). (A NyÚSz. sem a *polgárrend*, sem a *polgárosztály* szót nem említi.)

A *rend* és *osztály* szó tartalmi azonosítása később is visszakísért. CzF. még 1867-ben, illetve 1870-ben is egyértékű nyelvelemként használja: Az *osztály* (3) címszó értelmező szövegét ez a példamondat követi: „*Nemes, polgári osztályból* való.” A *rend* (5) fogalmi meghatározását a következő szókapcsolatok egészítik ki: „*Nemesi rend, ... uri rend, polgári rend, közép rend, al rend.*” (Szemere Bertalannál *uri osztály* [i. m. 2:167], *alosztály* — *felosztály* [2:184]). E párhuzamok közül csak a nemességet és a jobbágyságot jelölő szókapcsolatok kapaszkodnak hazai talajba, mert valóságuk közvetlenül létezett a magyar szemlélet számára. A polgárságnak, de még inkább a munkásságnak mint osztálynak létét a reformkor értelmisége általában csak közvetve, a nyugati osztályharcokról tájékoztató hírek vagy külföldi közgazdasági művek útján foghatta fel, közvetlenül csak akkor, ha mint külföldjáró magyar haladó szemlélettel mintegy eléje ment a proletariátus osztályhelyzete megismerésének.

A *rend* és *osztály* szó reformkori használatában megmutatkozó társadalomszemléleti bizonytalanságba természetesen belejátszott az *osztály* fogalom kialakulatlansága. Három tartalmi elem helyezkedett el mögötte: a szó eredeti jelentése, a 'felosztás' (SzófSz. *oszlik* alatt), a római kor nyelvi hagyománya és a feudális rendszer társadalom-tagoltsága. A XVIII. század végén, illetve a századforduló időpontjában a 'classis' magyar megfelelője még: *rend*: Wagner Phras.² 1775.: „Sereghajo, *emberi rend*”; PPB1. 1782.: „Sereg hajó, *Emberi rend*”; [Otlik Dániel:] A Tisztbéli Írás Módjának saját szavai... Pest, 1807. 50: „Classis: *Rend*.” 1807-től kezdve azonban a *rend* mellett feltűnik az *osztály* szó is. A NyÚSz. szerint Pápay Sámuel összeállításában az *osztály* „már nemcsak divisio, mint a régi nyelvben, hanem classis is.” De Pápay is kiegészíti a 'classis' fogalmi sorát a *rend*-del: „Classis, a) Hajóssereg; b) Felekezet, *osztály, rend*” (Észrevételek a magyar nyelvnek a polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról... Veszprém, 1807. 105). Márton szótárának 1823-i kiadásában a következő idegen szavaktól közrefogott magyar jelentéssort találjuk: „Classe, die; 1) Fach, Ordnung *sereg; rend; osztály; ordo; classis.*” Ezeket a fogalmi megjelöléseket ismétli

a MNSzókönyv (1827.), a Tzs. (1835.), Richter (1836.), Fogarasi (1836.). Külön kell említenünk Fogarasi Diákmagyar Műszókönyvének (1833.) adatát: Itt a 'divisio' megfelelője: *osztály*, a 'classis'-é pedig a kor felemás gazdasági-társadalmi jellegéhez simuló szóalak: *osztályrend*. R. W. Nemzeti Iskolai Szótára (1838.) már elhagyja a 'rend' értelmezést: „Classe, die, *osztály*, *sereg*”, viszont a 'Classenordnung' jelentését a Fogarasitól már ismert *osztályrend* szóval fejezi ki. Magyar és magyar—idegen nyelvű szótáraink értelmezései ugyancsak fogalmi ingadozásra mutatnak: Kresznerics (1832.) az *osztály*-t csak a 'divisio'-val azonosítja: „Divisio v. certus numerus militum” (Sándor Istvántól idézi); Kassai (1835.) hasonlóképpen: „Osztály: Divisio” (4: 49); Fogarasi (1836.) és a Tzs. (1838.) összesítetten a következő értelmezéssel közli a szót: 'Theilung, Abtheilung, Erbtheilung, Division, Schwadrone, Classe, Fach, Departement'. Fogarasit ebben az átnézetben is külön kell idéznünk: elsőnek iktatja szótári rendbe *néposztály* szavunkat (1836.): „*Nép-osztály*, die Volksclasse.” R. W. szótárában (1838.) az *osztály* jelentései mellől elhagyott „Classe”-t a „*Néposztály*, fn. die Volksclasse” szópár helyettesíti. A *néposztály*-ra vonatkozó adatok a szó használatának korai szótári szentesítését jelentik. Az összetétel életútját ugyanis a NyŰSz. alapján Toldy Ferenc nevéhez kapcsolva 1829-től számítjuk (Muzarion. 1829. 4: 143.). A szó jelentésartalma az ellentét erején kapott nyomatékot. Az író Kisfaludy Károly vígjátékainak nyelvi realizmusával kapcsolatban mondja: Az uralkodó osztály nyelve idegen, „saját fentebb conversatióknk nincsen”, ellenben „azon *néposztályoknál* . . . , melyekbe a külföldi színnek kevesebb befolyása volt . . . a conversatio is valódi magyar”.

A *néposztály* összetétel tehát eredendő értelme szerint a nemzettestből kirekesztett népi közösségre utal, a szó jelentéstartalma mégsem azonosult sem a paraszti dolgozók, sem a nyomorgó napszámosok, kézművesek tömegével, még kevésbé a munkaeszközeiktől megfosztott és kizsákmányolt munkások *osztályával*. Ennek ellenére előfordul, hogy a szó forrásszínétét megőrizve, önmagában is jelöl népi közösséget, s jelöl gyorsan bekövetkezett jelentés-elhomályosulással kizsákmányoló réteget is. Pl. természetesen hat a szó használata, ha az élet alsó szintjén élő munkásokra, plebejus tömegre mutat, mint ebben a szövegpéldában: „Azon rendetlenségek, melyek Parist négy öt nap óta nyugtalaníták, mind azon gyűlölet szülötti, mellyel a *nép-osztály* a magasbak iránt viseltetik” (Jel. 1832. 253), vagy ha Horváth Mihály a *paraszság*, *pórság* megjelölésére használja a kifejezést: A Dózsa-háború elnyomása után „az egész *néposztályra* mondott ítélet hazánk nyomorúságainak egyik mélyen, messze és sokáig ható okává lőn” (Ath. 1839. 1: 692). De a jelentés teljes elmosódását kell megfigyelnünk azokban az esetekben, amikor a szó társadalmi tartalmának ellentétét, az uralkodó osztály egyik rétegét jelenti: Horváth Mihály szerint a feudális nagybirtokosok tervei, kapitalizálódó mozdulatai azt bizonyítják, hogy megértéssel fordultak a nemzet legfontosabb életkérdései felé: „azon *néposztály*, melly azelőtt nem mindig igazságtalanul vádoltatott szűkkeblűséggel . . . mélyebben érezni kezdi hivatását” (Sz. 1840. 391). Még kirívóbban ütközik ki az ellenmondásos kapcsolat egy későbbi időpontból való példában: „Az arisztocratiának egy része oly jogokkal birt nálunk a legközelebbi időkig, melyekkel sehoh a világban nem ruházott fel törvény *néposztályt*” (Mocsári Lajos: A magyar társasélet. Pest, 1855. 17). A tartalom és szóalak elszakadása következtében keletkeztek aztán olyan szerkezetek, amelyekben a *néposztály* szó ellentétes jelentésű szavakkal

alkot szintagmát: pl. *kiváltságos néposztály* (Hír. 1838. jan. 2.), *szabadalmas néposztály* (Tóth Lőrinc: Uti tárcza. Pest, 1844. 2: 87). Tehát: amint az *osztály* szónak, a *néposztály* szónak is csak minősítő jelzővel alkotott szerkezete adhat konkrét tartalmat.

2. Tárgyunk fejtegetésében csak azokat a jelzőként használt mellékeveket vesszük számba, melyek a kizsákmányolt osztályok létfeltételeire, számbeli állapotára, mindenekelőtt pedig a dolgozók osztályhelyzetére vonatkoznak. Tudnunk kell ugyanis, hogy a *munkásosztály* fogalom kialakulásának folyamatát részben megelőzték, részben párhuzamosan kísérték a dolgozó nép szociális életszínvonalára utaló kifejezések mint a kapitalista országokban időszerűvé állandósult pauperizmus kérdésének magyar nyelvi visszhangjai. E szociális nyomor viszonyában leggyakrabban a *szegény*, *számos* és *alsó* melléknév valamely fokozott alakja érzékelteti a dolgozók életkörülményeinek minőségét, és jelöli népességi gyarapodásukat. E szavak szétszívárgásában az utópista szocializmusnak van számottevő szerepe. (A gondolatra és a példák egy részére vonatkozólag l. Nyr. 78: 88.) Engels utal arra, hogy Saint-Simon „mindenütt és mindenkor elsősorban »a legszámosabb és legszegényebb osztály« [la classe la plus nombreuse et la plus pauvre] sorsával törődik” (Marx—Engels: i. m. 2: 118). Amikor a saint-simonista terminológia imént idézett elemei nyelvünkben jelentkeztek, a vagyontalanok tömegét idéző kifejezéseket az *osztály* szónál általánosabb használatú, biztosabb jelentésű és a tárgyi tartalomnak megfelelőbb *néposztály* szó közvetítette, mégpedig más-más szerkezetben. Vagy elemeire bomlott szét a szó, s az összetétel tagelemei közé ékelődött az utótag minősítő jelzője, vagy a szó elé függesztett jelző fejezte ki a *néposztály* megkülönböztető vonását.

A saint-simonista megjelölés a *nép* és az *osztály* szó közbevetett jelzővel kiegészült birtokviszonyában így jelentkezik: „A *népek leg-számosabb osztályjának*, a *szegényeknek*, a *dolgosoknak* sorsán jobbítását vette a St Simonismus maga céljának” (Klio. Kolozsvár, 1832. 363); a saint-simonizmusnak népszerűséget szerzett „a *nép szegényebb osztályja* intereszjének hizelkedése” (uo. 368). Más területen is találkozunk az elnyomottak azonos vagy szinonim tartalmú és egyazon szerkezetű megjelölésével. A párizsi nép ellenezte a himlőoltást: „ez azon vétkes tudatlanságból származik, melyben a *nép szegényebb osztályait* senyvedni hagyják” (Jel. 1832. 181); a párizsi „*nép alsó és szolgáló osztályában* is éppen nem lehet azon vadságot találni, millyenre a revolutiokori kicsapongások vihetnének bennünket” (Közhasznú Esmeretek Tára. Pest, 1833. 9: 83). Hazai vonatkozásban a jobbágyparasztok megnevezésére korlátozódik a kifejezés: „Ila . . . Magyarország *népességét* tekintjük s annak *legszámosabb osztályát* vesszük vizsgálat alá, látjuk, hogy a magyar földműves majd mindenütt először a szükségesről gondoskodik” (Szd. 1838. 123). Szinte valamennyi eddig említett melléknév találkozót ad egymásnak Szontágh Gusztáv következő mondatában: „A *népesség legalsóbb osztálya* a pór nép, ha általán véve nem mindenütt egészen vagyontalan is, de bizonyosan a *legszegényebb* . . .; a mellett mindenütt a *legszámosabb*” (Propylaeumok a társasági philosophiához. Buda, 1843. 151) stb. Ugyanezek a mellékevegek emelik ki a dolgozó tömegek szociális életviszonyait a *néposztály* szó minősítő jelzős szerkezeteiben is: „A júliusnapi zendülés tulajdonkép a párisi néptől eredt, és pedig a *legalsóbb-néposztálytól*, s a párisi ifjuságtól” (Jel. 1834: 115); O'Connor „a *legalsóbb néposztály* számos csoportjához beszédet tartott” (uo.

1836. 38); Angliában egy gyámolítással foglalkozó „társaság saját költségén segíti elő a *szegényebb néposztályok* nevelését” (uo. 1837. 44); Franciaországban nem gondoskodnak arról, hogy munkaalkalmakat teremtsenek, „pedig Franciaországban a *legszámosabb néposztály* minden bajainak legfőbb oka a munkahiány” (Hír. 1838. febr. 16.) stb.

3. Idézett példáinkban a 'szegénység' és a 'tömeg' fogalomköréhez tartozó melléknevek a tőkés társadalmi rendszernek azt a sajátos jellegét emelik ki, hogy a dolgozók eladott munkaerejükért olyan bért kapnak, amely alig elegendő a maguk és családjuk életének fenntartásához. A nincstelenek társadalmi helyzetének e lényegadó vonása mellett a *dolgozó* és a *munkás* melléknév a kizsákmányoltak osztályhelyzetének egy más meghatározó mozzanatát, a termelési eszközökhöz való viszonyát tudatosítja.

A *dolgozó* igenév és a *munkás* melléknév, valamint mindkettő főnevesült alakja a reformkor nyelvhasználatában egyazon fogalmi tartalmat fejezett ki. A *munkás* a régiségben is megvolt, mind melléknévi, mind főnévi előfordulása ismert (NySz. 2: 895—6); a *dolgozó* újabb nyelvi alakulat. A századforduló időpontjában szótári összeállításban is megjelenik: Márton 1803. már melléknévként is, főnévként is említi: „*Arbeitend, dolgozó, dologtévő*”; „*Arbeiter, der, I. dolgozó, munkás.*” 1807-ben így szótározza: „*Dolgozó, I. ms. arbeitend, fleissig, thätig. 2. mg. der Arbeiter.*” Feltűnő, hogy ugyanakkor a *munkás*-t csak ms (= mássalérthető) jelzéssel, tehát csupán melléknévként veszi fel, jóllehet a szótár német—magyar részében (1803.) már előfordult a szó főnévi értelemben is, részint összetételben: „*Handarbeiter, der, I. kézimunkás*”, részint többes számban: „*Arbeitsleute, die, t. I. munkások, dolgozó emberek. 2. st. Tagelöhner, napszamosok.*” Ugyanezt a főnévi használatot tünteti fel a Magyar és Német Szó-Könyv is (Hermannstadt [Nagyszében], 1814.): „*Munkások die Arbeitsleute, pl.*” Márton (1818.)-ban már egymás mellé kerül a két melléknévi szóalak: „*Operarius, a, um . . . dolgozó, munkás, munkálódó; arbeitend, der arbeitet.*” Itt viszont a *dolgozó* főnevesült alakja hiányzik: „*Operarius, ii, m. 2. munkás, dolgos; der Arbeiter, die Arbeitsleute. 2) napszamos . . . 3) mesterember . . .*¹ Márton (1823.) meg már a *dolgozó* melléknévi alakját sem idézi, csak körülírássra használja: „*Arbeiterinn, die; dolgozó asszony v. leány; munkás; operaria.*” Ugyanígy a NMSzókönyv (1827.) is. Csak később, az utópista szocializmus gondolatait s a nyugati országok munkáséleti jelenségeit idéző kifejezések magyar tolmácsolásával egyidejűleg kerül be újból szótárainkba — igaz, csak átmeneti időre a harmincas években (majd ismét 1848-ban Fogarasi szótárában) — a *dolgozó* melléknévi alakja: Kresznerics 1832.: „*Dolgozó. Laborans, operarius*”; Fogarasi (1836.) és (1838.): „*Dolgoz, arbeitet; . . . -ó arbeitend; der Arbeiter*”; Richter A. Fr. (1836.): „*Dolgozó, s. dolgos*”. (A Tzs. egyik kötete sem említi.) A *dolgozó* főnevesült alakja hamarabb éledt szótári szerepre. Márton után két évtizeddel a NMSzókönyv (1827.) ismét szótározza: „*Arbeiter, der, dolgozó, munkás*”; majd Fogarasi megelőzőleg Kunoss is (Gyalulat. 1835.), Richter is (1836.) szótári keretbe iktatja.

A *dolgozó* és a *munkás* melléknév mint a néposztály jelzője — hazai gazdasági és társadalmi körülményeinket tekintve érthető módon — a har-

¹ Helyesbítésre szorul tehát Terestyéni Ferencnek (Nyelvünk a reformkorban 112) az a megállapítása, hogy *dolgos* szavunkat 1848 előtt főnévként még nem szótározták; l. már előbb Márton 1807., továbbá Tzs. (1835.), Fog. (1836.) stb.

mincas évek elején ugyancsak a fejlett ipari országok eseményeinek közlései során, pontosabban a lyoni munkások zendülésének forradalmi jelenségeihez vagy a chartista mozgalom előzményeihez kapcsolódva jelentkezik nyelvünkben : „A Sz Simonismus» Párisi leghitelesb levelek szerint igen nagy súlyt s nyomos táplálékot adott a *dolgozó néposztály* közt mind inkább terjedő mozgásokra s a Lyoni lázadásra” (Jel. 1832. 28) ; O’Connel mondja : Angliában vasárnap az a nap, amelyen „a héten által *dolgozó néposztályok* egyik városból barátikat s rokonikat . . . meglátogatni szokják” (uo. 1835. 397) ; az angol tőkésék szerint a „*dolgozó néposztály*, úgy látszik nincsen úgy mint eddig munkával elfoglalva, mert ismét politikához kezd fordulni” (uo. 1837. 35) ; Franciaországban a júliusi forradalom óta egyetlenegy „végzés sem bocsátott ki a végre, hogy a munkabér felemeltessék s a *dolgozó néposztály* jóléte előmozdittassék” (Hír. 1838. jan. 30.) stb.

A *munkás* melléknévvel minősített *néposztály* szavunk szerkezeti összefüggésében nem tüntet fel a *dolgozó* melléknévvel szerkesztett alakzattól megkülönböztető fogalmi jegyeket. Első lelőhelyeinek szöveggörnyezete szintén franciaországi és angliai munkásviszonyokat tár fel : „A helyettes financia-minister (Duchatel) körlevelet bocsátott a megyeispánokhoz, mellyben jelenti a kormány nevében, hogy a *szegényebb néposztályra* nézve olly igen ártalmas és erkölcstelen befolyású lotteriat el fogja törteni. Arra buzdítgatja ezután a *munkás nép-osztályokat*, hogy félretett kevés pénzeszközöket a takarékpénztárakba (Sparkassa) tegyék le” (Jel. 1834. 469) ; az angol munkásokat elismerő szavakra kötelezte Durham lordnak az a kijelentése, hogy a polgári és politikai intézményekben „a *munkás néposztályok* közhatása nélkül minden javítási ügyekezett sükertelen” (uo. 1834. 742) ; a lyoni selyemszövő munkások kenyér nélkül maradtak, az uralkodó osztály kihívó fölénnel nyugtatja meg lelkiismeretét : „Jegyzésre méltó, hogy Lyonban a *munkás néposztály* éhsége és nyomorusága mellett is . . . az ottani takarékpénztárba több új betétel történt, mint visszakivánt fizetések” (uo. 1837. 111).

A harmincas évek végén már külföldi híryanagtól függetlenül, magyar politikai problémák taglalása közben is megjelenik a *munkás néposztály* szerkezet. De amíg az angol és francia eseménytörténeti mozzanatokat rögzítő szövegekben a *dolgozó néposztály* vagy a *munkás néposztály* általában az ipari proletariátus fogalmát fedi (általában, mert pl. O’Connel kijelentése mögött ott él az írországi parasztság is), addig a magyar élettel érintkező kitétel határozottabban magában foglalja a nincstelen parasztot meg az ipari munkást is. Vannak, akik „a *munkás néposztály* üdvét political képviselő megadásában keresik”. De ez a vagyontalanok sorsán nem segít. „Minden political joguk daczára védelem nélkül állanak a munkát tőlök bár pusztá szeszélyből megtagadó földbirtokosnak vagy gyárurnak ellenében” (Szd. 1839. 233). A *munkás néposztály* jelzős szerkezet meggyökerezett nyelvünkben. A benne kifejezett fogalom az ipari és földművelő bér munkásokat jelölte. Használata nem különült el sem a *dolgozó osztálytól*, sem a *munkásosztálytól*. Pl. a Magyarországi Általános Munkáspárt 1880. évi országos alakuló gyűlésén hozott határozatokban és a párt programjában mind a három kifejezés azonos jelentésben fordul elő : „a *munkásosztálynak* kiválólag érdekében fekszik erőit szét nem forgácsolni, hanem épen épen mint egységes, önálló párt szervezkedni, mely csak azon legfőbb célra törekszik, hogy a *munkás néposztály* gazdasági és political egyenjogúsításban részesüljön” (A Magyar Munkásmozgalom Történetének Vál. Dokumentumai. 1 : 392). A program 8. pontja így hangzik : „Egyetlen

fokozatos jövedelmiadó behozása, minden fennálló és a *dolgozó néposztályt* legsúlyosabban terhelő adók helyébe” (394).

4. Idézett példaszövegeink feltételeztetik a lehetőséget, hogy a *legszegényebb és legszámosabb*, valamint a *dolgozó* és a *munkás néposztály* külföldi problémáinak állandósuló magyar visszhangja megteremti az alkalmat a *munkásosztály* fogalmát jelölő szó kialakulásához is. A kizsákmányolt dolgozókra utaló eddigi kitételek szomszédságában s velük egyidőben találunk rá a *munkásosztály* fogalmának első magyar nyelvi megjelölésére. De mielőtt adatainkat közlünk, egy-két negatív mozzanatot kell megemlítenünk.

Nem tekinthetjük *munkásosztály* szavunk kialakulása előzményének a következő szószerkezetet: A lyoni forrongások idején „Egy... Proclamatio felhívja a *munkások osztályjainak* fejeit, hogy a Praefecturában jelenjenek meg, hogy a közjóról értekezzenek, és rendelkezéseket lehessen tenni a közbátorságról” (HKT. 1831. 2 : 372). Egy másik felhívás így szól: „Munkások! A ti *osztályjaitoknak* fejei nálam fognak össze gyűlni, hogy a ti előljáróitokkal együtt lehessen értekezni”; egy harmadik hirdetmény ezt közli: „Lyoniak! Mi mindnyájan alólirottak, *fejei az osztályoknak*, protestállunk azon éppen most kiraggatott írás ellen, ... mellynek csak az a tüzje, hogy a törvényes Előljárásság rossz színben állíttassék elő” (uo. 373). Idézeteink alapján nyilvánvaló, hogy a *munkások osztályjainak* birtokos jelzős szerkezet tartalma szerint csak részben érintkezik a 'bérmunkások' fogalmával. A *munkások osztályjainak fejei* szókapcsolat ugyanis eleve elhárítja azt a lehetőséget, hogy a benne kifejezett jelentés miatt szerepet játsszon a *munkásosztály* szó történetében. A közzétett felszólításokban a kapitalista érdekeltség sürgeti a munkásmegmozdulás leszerelését. De a birtokos jelzős szerkezet a tartalmi okoktól függetlenül is kiesnék a fejlődés menetéből. Elszigetelt nyelvi jelenség marad. *Munkásosztály* szavunk nem jelöletlen birtokviszonnyá lett fejlemény, hanem minősítő jelzős összetétel.

Nem bizonyul számba vehető adatnak az a több tagú kifejezés sem, amelyet egy, az 1834. évi franciaországi munkásmozgalom lyoni eseményeiről szóló közlemény magyar szövegében olvasunk: „A gyárok nálunk *két munkás osztályból* állanak: gyárfőkből és legényekből (chef d'ateliers, et compagnons). A legények munkások, kik majd egyik, majd másik műhelyben dolgoznak; kóborló nép, melly se legszorgalmasabb, se legtakarékosabb munkásokból nem áll. A gyárfők a tulajdonkép úgy nevezett munkások. Gyakran három, négy, hat, nyolcz (szövő) székük van, ritkán több, s a legény bérének felét huzzák. P. o. egy rőf bojtos bársonyért (pluche), mellyért a gyártó a gyárfőnek 3 frankot fizet, ez legényének csak másfél frankot ad. Azonban el nem kell feledni, hogy a legénynek semmi költsége sincs; házbér, s a szövőszékek igazítása (montage de métiers) a gyárfő terhe. Gyártó név alatt pedig a kereskedőt értik, ki az anyagot s rajzot adja; e tekintetben ő tulajdonkép az ipar és gyárság képviselője” (Jel. 1834. 155). E bő magyarázatból félreérthetetlenül kiviláglik, hogy az „egyk munkásosztály” tagjai a munkások, akik munkabérért dolgoznak a termelőeszközök (ebben az esetben közvetlenül a szerszámok, közvetve a nyersanyagok) tulajdonosainak, a „másik munkásosztály”-hoz pedig a gyárosok tartoznak, akik a termelési költségekbe beleszámítják a munkaeszközök elhasználódását is.

A *munkások osztályai* és a *két munkás osztály* szókapcsolat jelentésében rejlő valóságot az utópista szocializmus elmélete felől kell megközelítenünk.

Engels írja „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” című művében, hogy a „harmadik rend és a kiváltságos rendek ellentéte... öltötte Saint-Simon fejében a »dolgozók« és »henyélők« ellentétjének formáját. A henyélők nem csupán a régi kiváltságosak voltak, hanem mindazok, akik a termelésben és kereskedelemben való részvétel nélkül, járadékokból éltek. S a »dolgozók« nemcsak a bér munkások voltak, hanem a gyárosok, a kereskedők és a bankárok is” (Szikra, 1948. 17).¹ A most idézett saint-simonista szemléletben kell felfedeznünk az értelmi háttérrel a *munkás osztály* szerkezet időben elsőnek felbukkanó alakjához is. A francia követkamara ülésén a Lajos Fülöp-höz intézendő válaszfelirat szövegét olvassák: „Főlséged ügyekezeteit, melyekkel iparunk, kereskedésünk, s mező-gazdaságunknak új forrásokat törekszik nyitni a boldogulásra, buzgalommal fogjuk elősegíteni. Mindent, mi a *munkás osztályt* érdekli, mindent, mi oda céloz, hogy a munka terjesztessék s tiszteltessék, eleven gondoskodással fogunk felfogni; így fogjuk a vámintézet iránt nyugtalanul várt törvényt lelkiismeretes méltalommal hozni” (Jel. 1834. 44). Nyilvánvaló, hogy a minősítő jelzős szerkezet itt sem a franciaországi munkásságra s benne a fel-felzendülő lyoni munkásokra vonatkozik, hanem a francia burzsoáziát jelöli. Tehát a *munkás osztály* ebben az összefüggésben nem jelzős szerkezetű elődje 'a termelési eszközöktől megfosztott bér munkások' osztályát jelentő *munkásosztály* összetételnek, hanem csak a saint-simonista 'henyélők'-kel ellentétbe állított 'munkás' embercsoport megjelölése.²

5. A saint-simonizmus ideológiai hatását tükröző francia megjelölésekkel szemben a proletár eredetű chartizmussal, általában az angol ipari munkássággal összefüggő adatok nyújtanak lehetőséget arra, hogy valószínűsítsük azt az időpontot, amikor a *munkás osztály* szócsoporthoz a szó szerkezeti kapcsolaton túljutva jelentéstani szempontból az összetétel jellegét eléri. Bár adatainkban túlnyomórészt többes számú főnév áll a minősítő jelző után, ezeknek az alakulatoknak is van szerepük a tagelemek összetapadásának megérlelésében. Gyakori előfordulásuk a mondatkeretben ugyancsak elősegítette a képzetváltság mozzanata eltűnésének és az állandó ismétlés nyomán előálló összeforrásnak, vagyis az összetétellel válásnak a lehetőségét (vö. Pais Dezső: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. MNy. 47: 140—4).

Talán nem tévedünk, ha a *munkásosztály* szóval jelölt fogalom kialakulásának első határozott nyomát egy 1835. évi adatban véljük megtalálni.

¹ Az „osztálytagozódás”-nak e gondolatát a saint-simonizmust elhárító francia források nyomán igen korai magyar megfogalmazás is felvillantja, de a benne fellelhető s a *munkás* és az *osztály* közti összefüggést sejtető adatot még látszatelőzménynek sem tekinthetjük, nemcsak az eddig elmondottak miatt, hanem mert az *osztály* szó használata itt 'osztózás, felosztás' jelentésre vall: „Az efféle embereknek szemeik előtt, minden gazdag tsak henyélő, és birtokra érdemetlen, és az úgy nevezett *munkálódók* jobb sorsra tarthatnak számot az ujonnan történendő *osztályban*” (HKT. 1832. 1: 31); „A gazdagok előttök renyhe állatok s birtokra érdemetlenek, azokat pedig kiket *munkásoknak* neveznek tulajdonképen, jobb *osztályra* méltóknak vallják az így ujonnan általok eltagolandó javakban” (Jel. 1832. 28).

² Még az I. Internacionálé évében is akad hasonló szemléletből vagy inkább tájékozódás képtelen magatartásból fakadó kijelentés: „a *munkás osztály*, melynek az időt, az angol példabeszéd szerint, pénzzé kell tenni — a közép nemesség, a gazda, az iparos, a kereskedő, a hivatalnok, az ügyvéd... nem soká fognak már ragaszkodni az atyáinktól öröklött régi szokáshoz” (ti. az étkezés hagyományos időbeosztásához!) (Koszorú 1864. 1: 378).

Ez évből származik ugyanis olyan példaszöveg, amelyben az egységesülő képzet minden formai megjelölés nélkül is az összetétel irányába fogja össze a szö szerkezet elemeit. A dátum a chartista mozgalom kibontakozásának kezdetét jelzi. William Cobbet, az angol proletariátus ügyének üldözött harcosa így nyilatkozott „Aranyért papiros” című röpiratáról: „most is az fog megtörténni, hogy a *munkás osztály* teljes tudomást szerzend magának e fontos tárgyról, míg azok, kik a törvényeket csinálják, abban olly tudatlanok, mint a lovak, s egyik bakot a másik után lövik... Hagyján! ne olvassa, kinek nem tetszik; a *munkás* majd fogja olvasni... s habár azok, kik gazdaságra nézve a *munkás osztálynál* följebb állanak, nem fogják is olvasni, annál károsabb lesz rájuk nézve” (Jel. 1835. 82). Itt a magyar szöveg már nem az uralkodó osztály hangját közvetíti, mint pl. a francia burzsoázia feliratában; a magyar fogalmazás is érzékelteti a tőkések és a munkásosztály tudatos szembenállását. Az összetétellel alakulásnak, illetőleg a szerkezeti alkotó elemek jelentésbeli szoros kapcsolatának feltételezéséhez a szöveg egy szava különösen nyomós értelmi súllyal járul hozzá: Itt találkozunk először a *munkás*-nak mint a munkásosztályhoz tartozó egyedi fogalomnak gyűjtő fogalomként való használatával. Előbbi idézetünkhöz hasonlóan a tárgyi körülmény, az ellentétes viszony és a fogalmi tartalom teszi kétségtelenné a szerkezet két tagjának belső összetartozását a következő példaszövegben is: A kormány még sokáig számolhat a francia kamara többségével, azaz támaszkodhat a burzsoázia képviselőire. „De az ifjuság, a *munkás osztály* többsége az, mi veszélylyel fenyegeti a kormányt” (uo. 670).

A *munkás osztályok* alakulat gyakrabban fordul elő. A többes szám az általunk ismert szövegekben az angol munkásság más-más csoportjára utal. Az ipari forradalom Angliában egy időben teremtette meg az ipari és mezőgazdasági proletariátust. A pamutipar, a gyapjúfeldolgozó ipar stb. külön-külön nagy munkástömeget kötött le. „1835-ben a brit birodalomban 263 selyemsodró (tráma) gyár volt, amelyekben 30 000 munkás dolgozott” (Engels: A munkásosztály helyzete Angliában 48). Rohamosan fejlődött a gépgyártás, a szénbányászat. „Csupán Northumberland és Durham bányáiból évenként több mint 5 millió tonnát szállítanak el hajón, és csupán ezekben a bányákban 40—50 000 munkást foglalkoztatnak” (50). Az egykorú szemlélet jogosan ismerhette fel a proletariátus egységében a több csoportra tagolt-ságot, s jelölhette ezt a tényt a szóalak többes számával. Maga Engels is így ír: „Az első proletárok ipari proletárok voltak és közvetlenül az ipar hozta létre őket... Az ipar anyagának, a nyers- és tüzelőanyagoknak a termelése csak az ipari forradalom következtében vált jelentőssé és hozhatott létre *egy új proletariátust*: a szénbányákban és ércbányákban dolgozó munkásságot” (57). Ebbe az angol gazdasági és társadalmi háttérbe világítanak be a bér munkások helyzetét, osztályharcát idéző példáink: O’Connel, az ír függetlenségi mozgalom vezére a polgári haladás érdekében „megegyezését fejezi ki az angol radikálok kívánságban; ugy mint a *munkás osztályokat* elnyomó adók eltörlésztésében, rövidebb parlamentekben, titkos szavazásban, s általános szavazásjogban” (Jel. 1835. 629); „titkos szövetkezésben” való részvétel miatt elítéltek nyolc glasgowi gyaputfonó munkást; az angol alsóházban elhangzott beszéd így védi őket: „Intem a házat, ... ne bánjon ellenségesen az ország milliónyi munkásaival... Korábbi időben tán kivihető volt a kényrendszer a *munkás osztályok* ellen, mert tudatlanok voltak; most azonban lassankint politicai nagykorúságra emelkednek, s a kény-

rendszernek vége” (Hír. 1838. márc. 6.); a Morning Chronicle „a *munkás osztályoknak* a gyárvárosokban a Chinábai várható kivitelek következtében elégséges munkát jövendől” (uo. 1842. dec. 5.) stb.

Pais Dezsőt idézzük: A „képzetváltás megléte vagy hiánya, ami szerintem az összetétel és a nem-összetétel jellegzője, nem könnyen állapítható meg. Függs az egyéntől, sőt az egyén alkalmi állapotától, függ a helyzettől, a dologi mozzanatoktól, és mindezekon kívül függ természetesen attól, hogy a nyelvi együttes az adott esetre nézve meddig jutott” (Helyesírásunk időszerű kérdései 70). Mindezeknek a mozzanatoknak közrejátszása magyarázhatja csak meg az egybeírt alakokat a következő idézetekben: O'Connor pénzsegélyt kér az angol munkásoktól a fegyveres osztályharc során elfogott chartisták ügyvédi védelmére. Beszédében hangsúlyozza: „Az ország mostani kormányrendszere mellett nincs remény a *dolgozóosztályokra* nézve, a szegénység medusafeje mindenütt előttük áll.” Felvetődik a kérdés: „Sokáig fogják a *munkásosztályok* még e balgaságokat tűrni?” (Nemzű. 1840. 3). Természetesen a *munkásosztállyal* azonos jelentésű *dolgozó osztály* többes számú alakjának egybeírását is megelőzi, követi a két nyelvelem szerkezeti kapcsolatának használata. Pl. A franciáknak „elmésség kell, és nemcsak... a szép lelkeknek, íróknak, hanem a köznépnek, a *dolgozó osztályoknak*” (Tudt. 1835. 8:252). A chartista mozgalom első szervezett nagygyűlésén Birminghamban 1838-ban az egyik szónok így szólt: „Mi látszólag kaptunk ugyan némi javítást a nép képviseletére megbízott házban: de ugyan mi annak következménye a *dolgozó osztályra* nézve?” (Jel. 1838. 275). Egy angol munkásgyűlésről ezt a hírt közlik: „A *dolgozó osztálynak* kihirdetve volt nagy gyűlése ma délelőtt a Palace-Yardon megtörtént” (Hír. 1838. okt. 4.). Az angol nép a gabonaügyben nem tudja akaratát érvényesíteni: „A közép és *dolgozó osztályok* egyesülése még nem eléggé szoros” (Jel. 1840. 195).

A *munkásosztály* fogalom kialakulásának folyamatában fontos mozzanatot jelöl a fogalmat kifejező szó formai tekintetben is ellenőrizhető átmenete a szószerkezetből az összetételbe. Louis Blanc „Organisation du travail” című műve már megjelent. Kispolgári szocialista utópiája a munka megszervezéséről a francia munkásság mind szélesebb körében hódít. Dominique François Arago, a neves fizikus és csillagász követkamarai beszédében Louis Blanc elgondolásai szerint szól a proletariátus ügye mellett. Munkásküldöttség köszöni meg állásfoglalását. A szónok többek között ezeket mondta: Tudják meg a státus emberei, „tudják meg ők, hogy, kikhez tulajdon nyilatkozásaik szerint nem tartozik, a *munkás-osztálynak* foglatatosságot adni, tudják meg, hogy az igazság kiszolgáltatásnak megtagadásában a nép az ő gyökeres tehetetlenségöknök bizonyítványát látta egy nagy társasági baj, sőt mondhatni borzasztó helyzet ellenében”. Arago válaszában így fogalmazza meg politikai szerepvállalását: „Higyjék el, hogy azon szent, rám bizott küldetéssel, t. i. a *munkás-osztálynak* érdekeit melegséggel s tartóssággal védelmezni, soha fel nem hagyandók” (Hír. 1840. jún. 8.).

Semmi kétség, hogy itt, a magyar reformmozgalom Kossuth Lajos befolyásolta szakaszának kezdetén a kötőjeles szóalak hiánytalanul fedi a *munkásosztály* fogalmát. Az összetétel a magyar szókincs elidegeníthetetlen eleme lett. Létének szilárdságát korai származéka is ellenőrizhetővé teszi: „Parisban »felnöttek iskolái« nevezet alatt olly iskolák léteznek, melyekben a *munkás osztálybeli* felnőtt különféle kóru emberek a nekik alkalmas ismereteket tanulhatják” (uo. 1842. dec. 15.). A fogalomhoz tapadó kapitalista

probléma már Lukács Móric előtt, Trefort 1841 decemberében tartott akadémiai felolvasásában nyelvünkbe sodorja a *szocializmus* szót: „Az újabb időbeni műipari haladásnak azon szomorú tünete, hogy a nemzet összes vagyonának gyarapodásával a *munkás osztályok* állapota rosszabbult, a mozgonyok ez osztállyal *concurrentiába* [!] lépven — idézé elő a *socialismust*” (Tudt. 1842. 12 : 61).

6. A képzetváltással már nem járó szókapcsolat teljes formai összeforrottságát jelölő egybeírt alakzat csak a szabadságharc idején bukkan fel nyelvünkben. A folyamatot tárgyi és nyelvi mozzanatok hátráltatták.

a) A szókapcsolat használata a köznyelvben nem vált általánossá. Kapitalizálódó viszonyaink kezdeti szakaszában nem merül fel szükségszerűen ez a fogalom, s így a hazai gazdasági-társadalmi körülmények nem is kívánják a fogalmat kifejező szó alkalmazását. Ha mégis felmerül a tudatban az eljövendő magyar *munkásosztály* fogalma, akkor ez a tény nem jelent nyelvi kényszert abban az irányban, hogy a *munkás osztály* szókapcsolat elemeinek együttes használata — Pais Dezső terminológiájával élve — „megszokás”-sá váljék, hanem ellenkezőleg: szétszórja a kifejezésre irányuló belső követelmény erejét. A találkozás ugyanis a *munkásosztály* problémájával a tudományos és publicisztikai irodalom területén szilárdul meg. Itt ugyan a tárgyból folyólag fellép a *munkásosztály* fogalom megjelölésének igénye, de a kifejezésre nem kizárólagosan a *munkás osztály* szókapcsolat szolgál. A harmincas-negyvenes évek fordulóján a kizsákmányolt dolgozókat a *munkás osztály* és a *dolgozó osztály* váltakozva használt szókapcsolata mellett új szavak, szószervezetek jelzik: Szalay László kárhooztatja az efféle okoskodást: „nem segíthetek egyszerre az egész *proletarius osztályon*, s így minek nyúljak a zsebembe alamizsnáért” (BpSz. 1840. 2 : 161). Szokolay István az ipar előmozdítása érdekében írt művének terjedelmét azzal mentegeti, hogy köteteket írhatott volna a tárgyról, „kivált a *munkás osztály*nak, mely *proletár* név alatt ösmeretes, sokféle, de jobbára mindig terhes és inséges viszonyairól” (Czéhek és iparszabadság. Pest, 1846. V.). Azt kívánja, vegyék tárgyalás alá „az ipar-osztályok viszonyait, és azon intézeteket, melyek a mű-verseny terén a *munkás nép* állását javíthatják. De leginkább azon socialis, és legislativ intézkedéseket, melyek az u. n. *proletár osztály*nak, azaz a birtoktalanoknak állapotját türhetőbbé tehetnék” (VIII). Lukács Móricot a nagyipari országok munkásnyomora antikapitalista mozdulatra készítetik: „hazánk ment s remélhető, hogy még sokáig ment fog maradni a *proletariat*usnak, s az ezt nyomon követő pauperismusnak rákfenéjétől, mely Európa nyugati statusai jólétének gyökerét rágja” (Ath. 1843. 1 : 53). (A *proletariat*us szó térhódítása a negyvenes években ellenőrizhetően korlátozta a *munkásosztály* szó használatát.) Lukács szókinésében ott él szocializmusról szóló tanulmánya tárgyának követelményeképpen a *munkásosztály* és a *dolgozó osztály* is: A kapitalista országok gazdagsága a tömegek nyomorúságára épül, s ez „annál kínzóbb és lázaszóbb, mert közel szomszédai a bőség, s a pazar fényűzés, a *munkás osztály* veritékének és nélkülözéseinek csábító, de rá nézve tantalusi gyümölcsei”. E gondolatot a következő megjegyzés kíséri: „Ki a *dolgozó osztály* állapotával Angol- és Franciaországban részletesen megismerkedni kíván, adatokat bőven talál a következő munkában: De la misère des *classes laborieuses* en Angleterre et en France, par Eugène Buret” (54). Gorove István is idézi e művet. Címéhez ezt az értelmező jegyzetet fűzi: „A *dolgozó osztályok* nyomor-

ráról Angol- és Frankhonban” (i. m. 2 : 41). Gorove általában a *dolgozó osztály* szerkezetet használja. Úti naplójában csak egyszer fordul elő a *munkás osztály* megjelölés: „O’Connor, a chartisták feje”, de „Sturge, Crawford, Bowring nem repraesentansai a *munkás osztály* érdekének” (87). Van úgy, hogy művében a *dolgozó nép* kitétel utal az angol munkásságra: Pl. „Ha e *dolgozó nép* kimenekül műhelyéből, hol a zaj idegeit, a bűz gyomrát rontá; utczára jut, hol köd borong és füst, mely tüdejét emészti meg” (29). A *dolgozó nép* szó szerkezet nem új alakulat nyelvünkben, használata a harmincas évek közepéig nyúlik vissza: Fulchiron „azt akará bebizonyítani, hogy a *dolgozó népet* nem nyomják” (Jel. 1834. 51); O’Connel gúnyosan mondja: „tiltsák meg a *dolgozó népek* a fris [!] levegő élvezetét” (uo. 1835. 397); „látjuk a *dolgozó nép* tömegeit” (Hír. 1840. jan. 16.) stb. Nem egyszer egyéb kifejezés, körülírás helyettesíti a *munkáosztály* megjelölést: a *bérért dolgozók osztálya* (Klio. 1832. 363); *munkás emberek* (Tudt. 1834. 3:94); *munkásnép* [!] (uo. 1834. 4:120); *kézimunka után élő néposztály* (uo. 1835. 7:56); *nyomorult dolgozó sokaság* (Sz. 1838. 284); *birtok nélküli napszámos osztály* (Tudt. 1842. 11:107); a *gyári osztály* szaporodása (uo. 12:60); *napszámos nép* (1846. Garay János ÖM. 5:251) stb.

b) A *munkáosztály* szó végleges alaköltésének elérkeztét más körülmény is gátolta. A harmincas-negyvenes évek találkozása idején fokozottabb hangsúlyt kap, előtérbe kerül az ipari kapitalizálódás kérdése, s ennek nyomán az ipari munkásságot idéző megjelölések mintegy elkülönülnek a parasztságot megnevező szókapcsolatoktól. Azt mondhatnók, hogy a *dolgozó osztály* és a *munkás osztály* átfogó tartalma széthull. Ez a jelenség nemcsak hazai vonatkozásban mutatkozik meg. Előfordul, hogy a külföldi eseményekről tájékoztató magyar hírlapi tudósítások is ezzel a szemlélettel íródnak: Franciaországban nagy az igyekezet „a *kézmunkás néposztály* viszonyaihoz képesti neveltetésére s oktatására” (Hír. 1838. jan. 16.); a munkahiány következtében Franciaországban „A *kézmunkás-osztályok* helyzete is ugyanaz maradand” (uo: febr. 16.). Kossuth úgy véli, a nyomor kevesbedni fog, ha a nemzet nem hanyagolja majd el „a *dolgozó néposztály* nevelését, mely a nemzeti jólétnek lényeges feltétele” (PH. 1841. 89). Később az ipari dolgozókat kiemeli ebből az összefoglaló keretből: A legsürgetőbb feladat, hogy a haladás hívei „polgártársaink egyik igen nevezetese osztályának — a *kézműves osztálynak* — nevelését és kiképzését elősegítsék” (uo. 113). Még határozottabb rámutatással jelzi Kossuth az ipari munkások megkülönböztetését a következő több tagú szókapcsolatban: Nem volt szükséges előadni az iparegyesületre vonatkozó nézeteket, hogy „a hasznos ismereteket terjesztő egyesület alapszabályain dolgozó választmány” „a *műiparos dolgozó néposztály* érdekeire figyelemével kiterjeszkedjék” (uo.). Fáy András „azt óhajtaná, hogy a kérdéses egyesület a maga munkálódását a *legalsóbb néposztályra*: a földműveléssel foglalkozó parasztokra” irányítsa. Az ehhez a kívánsághoz fűzött megjegyzésben Kossuth így utal az ipari munkásokra: „csak parányi fok az, mellyel ezen *néposztály* a *parasztosztály* fölött áll. De mégis fölötte áll” (uo. 113—4). Majd később: Az iparegyesületi eszmecserének nem az volt a fő tétele, mi szükségesebb „a legszegényebb földművelő nép tömegét vagy a *műiparos osztályt* nevelni?” (uo. 259). Az iparegyesület felhívásában ilyen változatokat találunk: Az iparegyesület célja: „Hasznos ismereteket terjesztetni az *iparúzó néposztályokban*”, „felvilágosítani nemzetünk *műiparos osztályait* (uo. 264) stb.

Az idézett szóalakulatok közül a *parasztosztály* összetétel a jobbágy-parasztokat jelöli, s abba a fogalomsorba tartozik, amelynek tagjai a *földművelő osztály* (Hír. 1838. márc. 16.), *földműves osztály* (Szd. 1839. 233), *pór-osztály* (Ath. 1839. 1 : 689), *jobbágy-osztály* (Szd. 1840. 390), *mezei osztály* (Hlap 1845. 501), *mezei néposztály* (Szokolay : i. m. 108) stb. kifejezés. Az *ipar-űző néposztályok* fogalmába egyaránt beletartozhat az iparos-földműves, az iparos, a szabad iparűző, a céhszemlélet alapján a kontár is. Az együvé tartozásnak ezt a keretét az 'ipar' fogalmának Kossuth adta jelentéstartalma fogja össze : „Korunkban a világ uralkodó eszméjét az ipar teszi. Ipar alatt értem a statusgazdaság mindhárom tényezőjét, földművelést, műipart és kereskedést” (1845. Vízota : Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. 2 : 630). A *kézműves* és *műiparos osztályba* a munkásokat, a manufaktúrák dolgozóit s az eresztékeiben már meglazult, felbomló céhek mesterlegényeit kell sorolnunk. Ebben az időpontban ugyanis már észrevehetők „a céhes kézműipari munkásság bér munkássá váló alakulásának jelei” (Mérei Gyula : Munkásmozgalmak 15). Az ipari bér munkások fogalmát *munkabéres* melléknévvel alkotott minősítő jelzős szerkezet is kifejezte : Annak öröme, hogy az angol gyapotszövetekre nézve megghiúsult a kereskedelmi szerződés, Barcelona „kivilágosítottatott, s más mulatságok adattak, mikben kivált a *munkabéres néposztály* nagy számmal vett részt” (PH. 1841. 428).

c) Egy-két nyelvi-stílusbeli jelenség is gyengítette a *munkásosztály* szó egybeírását támogató feltételeket. Így az a már számba vett szerkesztési mód, amikor a *néposztály* összetétel két tagjának birtokviszonyát szétfeszíti a birtokszó minősítő jelzője, jelen esetben a *munkás* melléknév. A három tagú szócsoporthoz ugyanis a *munkás* és az *osztály* szó közelségének, együttejtésének hatása nem bizonyul annyira erősnek, mint a hangsúly és az az értelmi nyomatók, amely az *osztály* szót a birtokos jelzőhöz köti, s ugyanakkor élesen kiemeli a *munkás* szó minősítő jelző jellegét. Pl. Eötvös az írországi szegénnytörvényekkel kapcsolatban felveti a kérdést : „vajon ki fogja biztosítani a birtokost arról, hogy a *nép munkás osztálya* dolgozni fog?” (BpSz. 1840. 1 : 114); Táncsics Mihály lapjában olvassuk : „ne engedjétek, hogy a *nép munkás osztálya*, mely regtől estig izzad, . . . szenvedésért gúnyoltassék” (MunkÚjs. 1848. 1 : 173). A birtokos jelző helyén más szó is állhat. Így a következő példaszövegben : 1848. március 16-ára virradó éjjel Landerer és Heckenast „magyar ruhába öltözve, s nemzeti szalagokkal díszítve, vezetéik nyomdájuk 100-nál számosabb személyzetét, a magyar *sajtónak* e tiszteletreméltó *munkás osztályát*” (PH. 1848. 229). Az adatot Gáldi László is idézi, de mint a *munkás-osztály* fogalma kialakulásának azt a fokozatát, amelyben a fogalmat jelölő összetett szó még jelzős szerkezetet mutat (Nyr. 72 : 161). Terestyéni Ferenc is közli a mondatot mint a *munkásosztály* fogalmának megjelenítő példáját (Nyelvünk a reformkorban 111—2).¹ Nyilvánvaló azonban, hogy itt a *sajtó* és az *osztály* szó között birtokviszony van, és a közbe ékelt *munkás* jelző a nyomdászemélyzetet értelmezőjeként megfogalmazott kifejezésben csak a nyomdaipar érdemes munkásainak csoportját (osztályát) minősíti, nem pedig a *munkásosztály* fogalmát kifejező összetétel utótagját. A szerkezet egy más-fajta változata a birtokos jelző hátravetésével még hangsúlyosabbá teszi a

¹ A „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánykötetről írt ismertetés ugyan-
ezzel a rámutatással emeli ki a fenti idézetet (FilKözl. 1956. 167).

munkás jelző minősítő szerepét. Friebeisz István külföldi úti naplójában így mutatja be a vasútállomáson sürgölődő plebejus dolgozókat: „Mit akar ez a tömérdek ember a vonal mellett? hja, ez egy *munkás osztálya* a népnek, út mutatók, bérkocsisok, vendéglői bérszolgák s teher hordók (RPD. 1844. 181).

Az a szintagmatikus viszony sem kedvezett a *munkáosztály* szó formai összetétellel alakulásának, amelyben a *munkás* főnév mint birtokos jelző és az *osztály* főnév mint jelzett szó a köztük elhelyezkedő tulajdonságjelző következtében elszakadt egymástól. Táncsics így ír: „Lapom a *munkások* nagy *osztályának* érdekében adatik ki” (MunkÚjs. 1848. 1: 88). Nem sokkal utóbb arról számol be, hogy „némelly rövidlátó ember csak a földműveseket tartja munkásoknak, de én mindazokat értem munkások neve alatt, kik magok keresményéből, magok emberségéből élnek: tehát természetesen kivált a mesteremberek teszik a *munkások* nagy *osztályának* nevezetes részét” (uo. 154). Idézetünk nemcsak alaki szempontból tár elénk adatot, hanem elárulja Táncsics bizonytalanságát is a fogalom használatában. A tisztázatlanságot egyrészt a tág tartalom okozza (mindenki, aki a maga keresetéből él), másrészt a *mesterember* szó alkalmazása. A céhmester és a mesterlegény ugyananis egyaránt lehet mesterember. CzF. szerint a mesterember: „Személy, ki tüzetesen, kenyérkeresetül bizonyos kézi mesterséget űz.” A Táncsics használta kétes jelentésű szószerkezettel 1848 már idegenül néz szembe. Csak ezt a minden kétséget kizáró több elemű szókapcsolatot idézzük: „itt az ideje kijelenteni, hogy a mestersegédek a czéh-élet családiságából emancipáltaknak tekintendők, hogy az *ipar-munkások osztályának* önálló tagjai ők is” (PH. 1848. 405).

d) Az egybeírást hátráltató mozzanatok között fel kell tételeznünk a *dolgozó osztály* analógiás hatását is.

7. A forradalom és a szabadságharc időpontjának nyelvallapota a *munkáosztály* fogalmának megjelölésében a reformkor örökségét tünteti fel. A formai jelzés nélkül is összetételnek minősülő *munkáosztály* szavunk jelentését a kapitalista országok munkásságának sorsa, mozgalmi élete már a múltban kialakította, és most, amikor a februári forradalom eseményeinek hír-hatására a magyar toll megfogalmaz egy-egy gondolatot vagy cikké szélesít egy-egy időszerű társadalmi kérdést, a szóösszetétel minden fenntartás nélkül jelzi a jelentéstani összeforrottságot, jöllehet azt az egybeírás nem tünteti fel (vö. Pais Dezső: A különírás és az egybeírás. Helyesírásunk időszerű kérdései 72). Például: „Franciaországban a republicanus kormány még folyvást az első napokból ismert erélyes politikát követi. Gondoskodásának fő tárgya a *munkás osztály*” (MárczT. 1848. 30). Louis Blanc, Albert és Barbes harca „a munka organisatiójának” eszméje mellett „csak eszköz volt magoknak a nagy *munkás osztály* rokonszenvét megnyerni (uo. 252). A valóság-szemlélet közvetlenségét érezteti a fogalom használatában Dobsa Lajos tudósítása: „ma már a »hongrois« névtől hangzik vissza Páris”; ezt pedig „a *munkás osztálynak* köszönhetitek!... Dicsőség e fiakra! tisztesség a *munkás osztálynak*” (PH. 1848. 272). Gáldi László Dobsának tulajdonítja a helyesírási szempontból is teljessé vált összetétel szóalakját (Nyr. 72: 161; a lelőhely megjelölése téves). Dobsa azonban még „Az 1848. évi francia forradalom” (Pest, 1848.) című könyvében sem írja egybe a szót. Az 1948-ban megjelent új, szöveghű kiadásban ezeket a kitételeket találjuk: „Az ideiglenes kor-

mány igyekezete főképp oda van irányozva, hogy a *munkás osztály* állapotán könnyítsen" (61); „Ügyeljetek mit tesz a francia kormány a *munkás osztály* érdekében" (63).

A forradalmi sajtó lapjain természetesen megjelennek a reformkorban használt egyéb kifejezések is: A francia kormány „egészen a *dolgozó osztály* karjaiba veté magát" (Márcz.T. 1848. 30); Mészáros Károly a franciaországi szociális intézkedések hazai megvalósítását sürgető cikkének ezt a címet adta: „A *dolgozó néposztály*" (RLap 1848. 42); a Táncsics lapjáról szóló ismertetés így ajánlja az olvasók figyelmébe forradalmi hírlapirodalmunk új sajtótermékét: „A *munkás néposztály* dolga most az újságot szorgalmasan olvasni" (Ref. 1848. 22); a demokrácia elhárítja a nép jólétét veszélyeztető jelenségeket, márpedig „Mi a földművelés rendes folyamát háborítja, a vásárt lankasztja, a *munkás osztályokat* foglalkozásaiktól megfosztja — mindez nem democrata cselekvés" (PH. 1848. 343). Az idézetben jelentkező többes szám használata megjegyzésre kötelez: Ném szabad felednünk, hogy a *munkásosztály* magyar vonatkozású előfordulása sajátos hazai társadalmi viszonyokat rögzít. Van úgy, hogy az összetétel tartalma mögött egyaránt ott kell érzékelnünk a paraszti és plebejus dolgozókat, a mesterlegényeket és az ipari munkásokat. Példaszövegünkben a többes szóalak az ipar más-más területén működő dolgozók szakmai csoportjait jelzi. De már jóval tágabb értelemben vett dolgozókat jelöl ez a forradalom előtt írt és március 18-án megjelent cikkrészlet: „Nálunk mentül jobban daraboltatik a földbirtok, az örökösödés és a bírói foglalások által, annál jobban szaporodik a proletariusok száma, és mégsem gondoskodnak megmentésükről... Mégsem gondoskodnak a *munkás osztályok* kereset és életrendszeréről" (Hond. 1848. 162). Itt a szöveg logikai összefüggése is világosan arra mutat, hogy a *munkásosztály* fogalmába beletartoznak a mezőgazdasági munkások meg az iparban foglalkoztatottak is. Más nyelvi eszközzel, de ugyancsak több elemű háttérre nyit rést ez a közcsendi választmány felszólításában előforduló kifejezés is: „mind az iparosok, mind *minden munkás osztályra* nézve célszerű rendszabályok hozatnának" (Mérei: i. m. 40). A kiemelt szerkezetben a *minden* jelző, az eredetileg disztributív értelmű sorszámnév -n ragos határozói alakja utal a meghatározatlan számú, különféle iparágakban dolgozó csoportokra (l. Balázs János: Mind. MNy. 51: 48—9).

A szétosztást kifejező nyelvi formával ellentétben az 'egész' összesítő, egységesítő jelentése a jelzett fogalom hiánytalan tartalmát nyomósítja. Táncsics írja: „az *egész munkás osztály* érdekében olly tervet készítettem, melly életbe léptetve áldást áraszt a szegényemberekre" (PD. 1848. 386). Ezzel a tömörítő szemlélettel találkozunk Birányi Ákos röpiratában is: „A főváros derék polgárai, s különösen az *egész munkás osztály* meg lehetnek nyugodva s békén folytathatják munkájukat" (Pesti forradalom. Pest, 1848. 53). Idézetünk már sejtet valamit a magyar munkásság alapvető társadalmi osztállyá alakulásának meginduló folyamatából: a városi polgárság viszonyában a *munkásosztály* szinte tudatos hangsúlyt kapott. Még fokozottabban emelkedik ki a *munkásosztálynak* a társadalom rendszerében elfoglalt különálló helyzete abban a nyelvi kifejezésben, amely kapcsolatos szerkesztéssel állítja egymás mellé az ország lakosságát és a dolgozók tömegét: „töreke-dendünk a hon minden lakói és a *munkás osztály* érdekei minél igazságosabb szabályozása és könnyítése által, a néppel beismertetni azt, hogy a tulajdont csak egyedül az állomány szükségéhez véljük az állomány rendelkezhetése

alattinak” (RLap 1848. 145). Utóbbi példáink fontos mozzanatot jelölnek a *munkásosztály* fogalom történetében. Az összetétel alkalmazása most már magyar vonatkozásban is a városi, ipari és gyári munkásságra utal, minden bizonnyal a pesti munkások március 15-én vállalt szerepére, az egyes ipari szakmák megmozdulásaira, a bányamozgalmakra stb. támaszkodva és mintegy nyelvi eszközzel feltárva jelentőségük felismerésének első egykorú nyomait.

A forradalom nemcsak befejezi a közel másfél évtizede használt *munkásosztály* megjelölés tartalmi kialakulásának folyamatát, hanem megteremti a *munkásosztály* tagjainak összesítő nevét: az eddig ismeretlen *munkásság* szavunkat is. Már Gáldi László rámutatott arra, hogy szótáraink még 1848-ban is csak 'Arbeitsamkeit, Emsigkeit, Tätigkeit, Wirksamkeit' értelmezéssel veszik számba *munkásság* szavunkat (Nyr. 72 : 161). E ténymegállapítást azzal egészíthetjük ki, hogy CzF. még 1867-ben is így szótározza: „Tulajdonság, melynél fogva valaki a munkát kedveli, különös erőfeszítéssel dolgozik, iparkodik; szorgalmatosság.” Pedig 1848 nyelvteremtő ereje már megalkotta a *munkásság* gyűjtő főnevet is. A gyári munkások megnevezésére a reformkor nyelve változatos megjelöléseket használ: *fábrica-munkások* (ErdHír. 1830. 339), *gyármunkások* (Jel. 1833. 495; a NyÚSz. Ballagi nyomán csak 1872-ből idézi), *gyárlégények* (uo. 1834. 260; a NyÚSz. nem ismeri), „két ezer *napszámosnak* adnak munkát ezen gyárok” (1834. Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak Amerikában.² Kolozsvár, 1835. 131), *gyárművesek* (Szd. 1838. 18), *gyári nép* (Hír. 1838. márc. 16., a *gyári* származékot a Tzs. (1838.) már közli, a NyÚSz. csak Fog. 1845.-ből idézi), *gyári munkás* (Szemere : i. m. 2 : 165), *gyárnapszámosok* (1841. Vörösmarty ÖM. 7 : 315), *gyárnép* (Szd. 1842. 768), *gyárnépség* (uo. 796), *gyári napszámos* (Életk. 1846. 1 : 641), *gyárbeli napszámosok* (uo. 642) stb. Reformkori nyelvünk megteremtette a *bérmunkás* szót is (Themis 1837. 28; a NyÚSz. nem említi). Gorove pl. a dolgozók helyzetét a feudalizmus és a kapitalizmus kizsákmányoló rendszerében így szemlélteti: „ott egy földesur ennyi s ennyi jobbágya sorsát intézi, itt egy gyárnok ennyi s ennyi *bérmunkását*” (i. m. 2 : 34). Most a forradalom a *gyármunkásság* szóval gazdagítja szókincsünket: „Lyon. A kormány, hogy az itteni *gyármunkásságnak* egykis [!] foglalatosságot adjon, 130,000 követ és 43,000 zászlót rendelt meg” (Ref. 1848. 30).

A *munkásosztály* összetétel általunk ismert első egybeírt alakját a szabadságharc késői napjaiból idézhetjük.¹ Pest város tanácsa 1849. május 26-án felhívással fordult a munkássághoz. A munkabér-emelésre irányuló törekvések miatt a városi hatóság „komoly rosszalását a *munkásosztály* irányában ezennel közhírré teszi” (Mérei : i. m. 265). A nyomtatvány szövegében a szó különírással is előfordul. Ez az ingadozás hosszú időn át megfigyelhető jelenség. Pl. „A chartista lapok ... a szegény *munkás osztályra* háruló roppant terhek ellen panaszkodnak” (MH. 1851. 1576); „Legfőbb feladataink tehát: az iparos közszellem élesztése, terjesztése, s annak a *munkásosztályok* közti szilárd meghonosítása” (uo. 2206); Kuthy Lajos „szocialista” novella-hőse vagyonára célozva ezt mondja: „És én mit sem osztaték abból a honnak,

¹ Ez a kijelentés csak az *ipari munkásság* fogalmát jelölő összetételre vonatkozik. A *dolgozó nép*-re általánosságban utaló *munkás osztály*-nak mint a *dolgozó osztály* helyett használt kifejezésnek egybeírt alakjával már előbb találkozunk: „A józan népfelvilágosításnak magában kell hordozni a valódi boldogság magvát... E felvilágosítás: a néppel (a *munkásosztályt* értem) hivatását, jogkörét megismertetni, lelkét minden elfogultságtól s előítéletektől megtisztítani” (Szd. 1841. 641).

a nemzetnek, a *munkásosztálynak*” (Munkái. Pest, 1852. 8:33). A párizsi közönség nem tulajdonítana fontosságot a munkások forradalmi emléklakomájának, „ha egy idő óta bizonyos elégtelenség nem mutatkozott volna a *munkás osztályok* között” (BpH. 1853. 287). Jóllehet CzF. 1867-ben rögzíti a *munkásosztály* egybeírt szóalakot, általános használatáról még a munkásmozgalom kezdeti szakaszának munkássajtójával kapcsolatban sem beszélhetünk. Valamennyi változat elének kerül: „a szorosabb értelemben vett *munkásosztály* létezése” (MunkÚjs. 1868. 84); „az iparos és *munkás osztály* jótétének [!] előmozdítása” (uo.); „a *munkás osztály* kívánalma jogos és emberies (ArTrom. 1869. 37); „az egyetemes *munkásosztály* társadalmi, anyagi, erkölcsi és szellemi érdekei” (ÁltMÚjs. 1870. 1); „a tőke túlnyomó hatalma és ravaszsága a *munkás-osztály* ellenében szaporodnak” (uo. 49),

*

Az előadottakat röviden így foglalhatnók össze:

A *munkásosztály* fogalom a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában alakult ki nyelvünkben. Nem a hazai gazdasági és társadalmi viszonyok követelte szükségszerűség hozta létre, hanem világpolitikai tájékozódásra nagykorúsodó reformkori hírlapirodalmunk közvetítésével jelentkezett a harmincas évek közepén, mint a kapitalista országok munkáskérdésének és munkásmozgalmainak alapvető tárgyi eleme. Használata a proletariátus megjelölésében nem volt kizárólagos; előfordulását nyomon kíséri a *dolgozó osztály* szókapcsolat. (A jelentéselkülönülés éles vonalát mai társadalmi rendszerünk lényege húzza meg.) A fogalmat megnevező szó minősítő jelzős szerkezetből fejlődött. Még a reformkorban eljutott a kötőjeles összetételig. A különírtan is egységesült szó a magyar munkásságot első ízben az 1848-i forradalom idején jelezte. Egybeírt alakjával csak a szabadságharc vége felé találkozunk.

Zsoldos Jenő

Szókincsünk újabb elemeinek gyűjtése és nyilvántartása*

Új szellemű nyelv művelésünknek egyik fő oldala a nyelv bővítésének, illetőleg gazdagodásának figyelemmel kísérése és egészséges mederben tartása. Evvel több tanulmány és cikk foglalkozott elméleti szempontból — összefoglaló tanulmányt Kovalovszky Miklós írt újabb belső keletkezésű elemeink nyelvhelyességi kérdéseiről —; van azonban a nyelvbővítésnek néhány *gyakorlati jellegű és intézményesen* megoldandó vonatkozása is, ilyen mai szókincsünk gyűjtésének és nyilvántartásának megszervezése. Természetesen a megszervezés előtt jó néhány kérdést kell még tisztáznunk, s ha ma még a konkrét gyűjtésre nem is érett meg teljes egészében a helyzet, a megbeszélésre, a megvitatásra már megvan a lehetőség.

*

* Elhangzott a Nyelv művelő Bizottság 1956. július 11-i ülésén. Vö. Nyr. 80: 509—10.

Életünk üteme egyre gyorsul. S evvel párhuzamosan gyorsul az élet minden körét kiszolgáló és tükröző szókincs fejlődése is. Mozognak a társadalmi rétegek; fejlődnek az egyes foglalkozási körök; változik a falu és a város, a vidék és a főváros viszonya; új írók, új könyvek születnek.

A mai magyar irodalmi nyelv és köznyelv tehát egyre gazdagodik, mégpedig különféle forrásokból: egyes tájak, foglalkozási csoportok és társadalmi rétegek, valamint nagy és hatásos írók és a néphez szóló egyéb szervek (sajtó, rádió) forrásából. Ezen általánosságokon túl azonban nagyon nehéz pontosabban mondani irodalmi nyelvünk bővüléséről s ezekhez a forrásokhoz való mai viszonyáról — mégpedig azért, mert erre vonatkozóan nincs irodalmi nyelvi, illetőleg köznyelvi gyűjtésünk. Egyes forrásokkal még csak foglalkoznak időlegesen — a nyelvjárásokkal állandóan is —, de nemzeti nyelvünk fő formájának gyűjtése, nyilvántartása, illetőleg megfelelő feldolgozása nincs biztosítva.

Tagadhatatlan, hogy a Nyelvőr s más folyóiratok nyelvhelyességi és leíró nyelvtani közleményeiben található modern, írásos és szóbeli példanyag is, de ezek általában nem a szókincs körébe vágnak, azután meg leginkább alkalmi adatok, legföljebb bizonyos ún. „cél”-gyűjtés eredményei.

Mindenképpen helyeselhető tehát az, hogy a Nyelvművelő Bizottság kezdeményezi ezt a nemzeti és tudományos szempontból fontos munkálatot. A kérdés azonban bizonyos mértékig túlmegy a Bizottság hatáskörén, hiszen bármennyire része is a mai nyelvművelő munkának a nyelv gazdagításának figyelemmel kísérése, az idevágó munkálatok jó része kétségtelenül nyelvtudományi, pontosabban lexikográfiai jellegű. A kezdeményezés azonban nem indulhatott a Nyelvművelő Bizottságnál illetékesebb helyről.

*

Az élő szókincs gyűjtése nem ismeretlen és nem új dolog. A felújulás, illetőleg a reformkor nyelvészei, lexikográfusai nemcsak régi, hanem korukbeli forrásokat is fölhasználtak. Egyikükről-másikukról a részletkutatások megállapították, hogy éber figyelői, számontartói voltak a köznyelv fejlődésének; szótározási gyakorlatuk finom szeizmográfként jelölte egy-egy szó köznyelvvé válásának tényét. Később főként a nyelvújítás szülötteinek keletkezése és életsora került a filológusok érdeklődésének előterébe. Időről időre azóta is elhangzottak fölhívások a köznyelvi szókincs gyűjtésére. Ilyen értékes kezdeményezés volt mintegy ötven évvel ezelőtt Rubinyi Mózesé. Ennek alapján a Nyelvőrben meg is jelent néhány szógyűjteményféle, ezek azonban eléggé ötletszerű és igen vegyes módszerű csemegézések voltak (vö. Nyr. 33: 505—13; 34: 34—40; 34: 360—6; 36: 72—4; 37: 33—5; 37: 265—8; 37: 409; 39: 117—20 stb.).

A mindenkori friss szóanyag gyűjtésében fontos hely illeti meg az akadémiai Nagyszótárt. Ez a hatalmas méretű és még ma sem kellőképpen támogatott vállalkozás megindulásától kezdve egyik fő feladatának tartotta az időszaki sajtónak lexikográfiai jellegű feldolgozását. Avval persze már a szótári vállalkozás megindító is tisztában voltak, hogy nem lehet a Széchényi Könyvtár egész folyóirattárát kicédulázni. A jelentékeny XVIII. század végi és XIX. századi gyűjtés mellett azonban elég nagy mennyiségű XX. századi gyűjtéssel is rendelkeznek. Ezeknek zöme Zolnai Gyula lapkivágás-gyűjteménye, amelyet Zolnai 1900-tól 1944-ig a

kortárs szemével jelölt ki. Ez a hatalmas anyag 40 szótári dobozt foglal el; dobozonként mostani számítások szerint 4—5000 kijelölt adattal. Csak nemrég kezdhettek hozzá a kijelölt anyag cédulára írásához, mivel erre évtizedeken keresztül nem kerülhetett sor. Persze ez a munka is eléggé lassan halad, meggyorsítása mindenképpen kívánatos volna.

1953 óta jár a Nagyszótárnak a Szabad Nép, a Magyar Nemzet, az Irodalmi Újság és a Csillag. Egy ideig folyamatosan folyt kijelölésük, az anyagi lehetőségek korlátozott volta miatt azonban ezt is abba kellett hagyniuk. Úgyhogy azóta mindössze az újságpéldányok gondos tárolása folyik, hogy majd egy későbbi kijelölő munkálatnak alapjául szolgáljon a félretett anyag. A legfeltűnőbb adatokat még így is ki-kijelölik. Megemlítendő még az a tervük, hogy 1945-től kezdve, tehát visszamenőleg szándékoznak majd részletes újságnyelvi szógyűjtést végeztetni, legalább olyan részletességgel, mint Zolnai Gyuláé, akinek az 1944-ig terjedő anyagát folytatná ez az új gyűjtés.

Figyelemre méltó tevékenységet végzett e téren készülő Értelmező Szótárunk szerkesztősége is. Két éven keresztül, 1954-ig újságnyelvi gyűjtést végeztetett egy munkatárssal a Szabad Népből, a Szabad Földből és az Élet és Tudományból. Hasonló módszerű gyűjtés folyt különféle tárgykörű tankönyvekből és a marxista klasszikusokból is. Ezeknek nagy részét ki is cédulázták és beleolvasztották a többi házilag gyűjtött cédula közé, más részét pedig csupán kijelölték és külön tárolják. A gyűjtés a neologizmusokra terjedt ki; főleg a köznyelvben állandósult és szükségesnek látszó újdonságokat jelölték ki.

Meg kell említeni itt még azt is, hogy az Értelmező Szótárnak jelentékeny gyűjtése van a XX. század íróinak szókincséből, igaz, hogy csupán a már nem élőkéből.

Részen az Értelmező Szótár anyagára épül az a neologizmus-gyűjtemény, amelyet az Akadémiai Kiadó szótári osztálya állítatott össze a két-nyelvű szótárak magyar törzsanyagául. Ezt a szógyűjteményt Ország László állította össze a felszabadulás után, illetőleg pontosabban az 1947 után elkezdett új szavakból jórészt saját gyűjtéséből, valamint az Értelmező Szótárnak 1949-től 1953 végéig terjedő címszó-összeállítása alapján. Ez a mintegy 4—5000 szót tartalmazó gyűjtemény főleg az ideológiai, a mozgalmi és a politikai élet szókincsét tartalmazza, mégpedig nemcsak szavakat, hanem állandósult szókapcsolatokat, főleg jelzős és birtokos szerkezeteket, sokkal csekélyebb arányban találunk benne gazdasági, államigazgatási jellegű neologizmusokat. Ezt a szóanyagot bizonyos mértékű átdolgozás, illetőleg fölfrissítés után igen hasznos volna még ma is közzétenni valamilyen formában.

Ezt az alapjegyzéket azóta nem hivatalosan bővítgetik. Így pl. Ország László 1953-ban megjelent magyar—angol szótárának anyagát állandóan bővítette saját följegyzésű neologizmusokkal, összesen jó néhány száz szóval. Ezeket már az új magyar—német nagyszótár mind bedolgozza címszavai közé.

Seregszemlénk végén szólni kellene a Nyelvművelő Bizottság által tavaly útnak indított újságnyelvi gyűjtésről is. Úgy tudom azonban, hogy a még folyó gyűjtések befejezése után ezt a munkálatot a Bizottság összefoglalóan kívánja megtárgyalni, ezért itt csak egész röviden szólok a gyűjtésnek a szókincset érintő vonatkozásairól. A gyűjtés során mintegy 20 újságot, főleg vidéki napi- és hetilapot adtak ki 12 önkéntes kijelölőnek. Ezek a vállalt anyagot részben, illetőleg egészben kijelölték; ezt a kijelölt szóanyagot a

Nyelvtudományi Intézet egyik dolgozója két példányban kicédulázta. Végül a cédulákat a kijelölő ellenőrizte és a szakozási útmutató szerint beszakozta az egyik szakcsoportba. A szakozási rendszer alapja nyelvhelyességi jellegű volt. A gyűjtés eredménye ennek megfelelően rendkívül vegyes tárgyú: helyesírási hibáktól, provinciális szóalakokon keresztül a mondattani inkongruenciákon folytatva a mozgalmi zsargonig minden helyet találhatott benne. Alig van persze nehezebb annál, amikor valaki a mezőnek egy darabjáról egyszerre kíván talajmintát venni, virágot szedni s mondjuk még földrengést is vizsgálni. Éppen ezért a legtöbb gyűjtő általában csupán egy-egy vonatkozásra, szempontra fordított különösebb figyelmet. Így azután a szókincsre csak 5—10% jutott a cédulákból.

Meg kell még azt is említeni, hogy a készülő Magyar Enciklopédia is végeztet nagyszabású köznyelvi és szaknyelvi címszó-gyűjtést főleg szótárakból, lexikonokból és modern tankönyvekből. Erre a célra most is külön sajtófigyelő-hálózatot tart fenn a szerkesztőség. Kapcsolatban áll a Szabad Nép és a Magyar Rádió archívumával. — Ez a csaknem háromnegyed millió név- és szóadat azonban filológiai célokra úgyszólván teljesen hasznavehetetlen.

Az elsorolt gyűjtések mind akadémiai keretben történtek, azonban általában egymástól függetlenül, sőt elszigetelve. A helyzet láttán fölvetődik a kérdés: nem lehetne ezeket a külön futó szálatokat egyetlen keretbe összefogni?

Mielőtt azonban a mostani feladatokra rátérnénk, meg szeretném említeni, hogy a modern szókinés gyűjtése külföldön sem ismeretlen. A nagy szótári hagyományokkal rendelkező országok szótári műhelyeiben szinte állandó jelleggel folyik a napi sajtónak és az élő köznyelv más változatainak figyelemmel kísérése és kicédulázása. Az amerikai angoloknál és részben a spanyoloknál igen gyakori és népszerű a vaskos köteteket alkotó neologizmus-szótárak kiadása. Ezek a szótárak jóformán csak újság-idézetekkel dokumentálják a szókinés fejlődését; természetesen csak regisztrálnak, egyáltalában nem puristák, az argó vagy az idegen szavak is megtalálhatók bennük. A szótárak mellett más irányú feldolgozásokra is futja erejükből. Ezek közül már nem egy nyelvhelyességi igényű, de volna olyan is, amelyik „élő nyelvtörténet” vagy etimológiai cikk, pusztá kuriózszerű magyarázat stb. A neologizmusok tömör feldolgozásának immár klasszikus példája az *American Speech* című folyóiratnak „Among the New Words” [Az új szavak között] című rovata, amelyben I. Willis Russel több mint egy évtizede filmhíradószerű pontossággal és találó, a szót jellemző, magyarázó idézetekkel mutatja be a megjelenő új szavakat. A „le français moderne” című folyóirat „Notes lexicographiques” című rovatában is sűrűn találkozhatunk a jelenkori szókinés kérdéseivel; a mozgókéony, havonta megjelenő „Vie et Langage”-ban pedig gyakran szellemes cikkek, eleven olvasói levelek üdvözölnek vagy kárhoztatnak egy-egy új vagy újnak vélt franciaországi, belgiumi, svájci vagy tengerentúli francia szót.

*

Mostani feladatainkra rátérve először azt kellene megállapítani, hogy célunk a mai magyar köznyelv, illetőleg irodalmi nyelv szókinésének a gyűjtése. Tehát minden, ami az irodalmi és köznyelvnek a nehezen körülhatárolható kategóriájába belevonható. A körülhatárolást inkább negatív módon tudjuk elvégezni, számba véve a szókinés többi csoportját és rétegét. Nem

tartozik ebbe a feladatkörbe a régi szókincs gyűjtése, tehát sem a NySz., sem a NyÚSz. gyűjtőköre, de még a XX. századnak máig (vagyis az ötvenes évek derekáig) terjedő anyaga sem. Ezeknek a gyűjtése ugyanis már kívül esik a „m a” fogalmán.

Nem feladatunk a tájszavak gyűjtése sem, hiszen ez folyik — és igen jó ütemben folyik — a készülő magyar tájszótár számára. Természetesen a köznyelvben előforduló provincializmusok és a már köznyelvvé vált tájszavak följegyzése a gyűjtés fontos feladatai közé tartozik. Itt inkább többet, mint kevesebbet kell följegyeznünk, hiszen a nyelvjárások és a köznyelv — irodalmi nyelv között nincs kínai fal; kölcsönhatásukkal állandóan számolnunk kell.

Nem tartozik feladataink közé a szaknyelvek tengerének fölmérése sem. Ez ugyanis folyik — ha ugyan nem szendereg — a műszaki értelmező szótár szervezetén belül. Bizottságunknak evvel csak elvi síkon kell foglalkoznia. A műszavak, szakszavak szótárokozása nem lehet a köznyelvvél foglalkozók feladata. Természetesen figyelni és számontartani kell a legelterjedtebb szakszavakat, s nagyon sokszor be kell őket fogadni a köznyelv sáncai mögé. Erre a célra a legmegfelelőbbnek az Élet és Tudomány (s esetleg a Természet és Társadalom) figyelemmel kísérését tartanám.

Végül nem feladatunk az egyes csoportnyelvek: zsargonok és az argó gyűjtése sem.

Meg kell még említenünk, hogy bár mai irodalmi és köznyelvünk szókincsének egészet kellene összegyűjtenünk, ebben a gyűjtésben azonban különös gondot kell fordítanunk mindenre, ami szókincsünkben önmagában új vagy használatában új.

*

A gyűjtésnek több célra — nyelvtudományi (pontosabban: lexikológiai), szótárírási (lexikográfiai), nyelvművelő, helyesírási és stilisztikai célra — felhasználhatónak és filológailag megbízhatónak kellene lennie. Körülbelül olyanak, mint a nagyszótári gyűjtésnek. Áttekinthető csoportosításban szerepelnie kellene egy-egy cédulán a pontos évszámnak, lelőhelynek, a szerző nevének, a közlemény címének, valamint a tárgyi és nyelvi mezőre vonatkozó, sőt esetleg stilisztikai jellegű megjegyzéseknek is. Talán mondani sem kell, hogy a szót mindig csupán értelmileg és szintaktikailag teljes idézet formájában szabad kicédulázni.

Mindezt a Nagyszótár testére szabott feladatnak érzem. Ilyen jellegű gyűjtést ennek a szótárnak úgyis kell végeznie; kettős munkát jelentene, ha másutt is ugyanez történné. A feladat szervezetiesen tehát mindössze annyi volna, hogy a Nagyszótár kapjon bizonyos anyagi és szervezeti-személyi keretet arra, hogy két ember (egy kijelölő és ellenőrző, valamint egy gyűjtő) állandóan evvel foglalkozhasson. A cédulákat két példányban készítenék, mint a Petőfi-szótárét; a másodpéldány anyaga rendelkezésükre állana a kutatóknak és érdeklődőknek.

Természetesen mindehhez a Nagyszótárt kellene bizonyos mértékig megerősíteni. Ez egyébként is fontos volna. De ez a „mellékes” munkája alkalmas lenne a szótár tevékenységének fokozott előtérbe állítására is.

A szervezeti keretek szabják meg a feldolgozandó művek mennyiségét. Két vezető napilapunkon kívül kívánatos volna az Élet és Tudománynak, valamint a legfontosabb általános hetilapoknak és az irodalmi folyóiratok-

nak feldolgozása is. Annál is inkább szükség van irodalmi folyóiratokra, mert mai szókincsünk alakulásának talán kevésbé szeizmográfyszerű mutatója a nemesebb veretű írói-költői nyelv, de ítéletében sokkal mélyebb és hatásában messzebb mutató, mint a napi vagy a heti sajtó átlagos cikkeinek nyelve.

A szövegek kijelölésének alapelve és módszere azonos a korszerű szó-tározásával. Tehát csupán följegyzés, de nem ítélezés.

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy nemcsak a neologizmusok gyűjtéséről van szó; a feladat mai köznyelvi-irodalmi szókincsünk gyűjtése. Ennek során azonban fokozott figyelmet kell fordítani az alaki és jelentéstani neologizmusokra, a más nyelvi rétegekből nemzeti nyelvünk fő típusába újonnan behatolt szavakra és szóváltozatokra. (Ezeknek a külön publikálása is szükséges és hasznos volna. Ennek a közlésnek kialakulhat a sajátos magyar módszere is, pl. az addig megjelenő Értelmező Szótár cikkeinek állagához és részeihez kapcsolódnának ezek a krónikaszerű közlések, s legtöbbjük normatív javallatokat vagy ellenjavallatokat is tartalmazna. Ilyen jellegű cikkeknek elsősorban a Nyelvművelő Bizottság folyóiratában kellene megjelenniük, de más nyelvészeti és irodalmi folyóirat számára sem lennének érdektelenek.)

A részletkérdések közül hadd említsek meg kettőt. Az egyik az, hogy a korszerű szótárírás nem szavakat, hanem lexémákat, tehát szóértékű nyelvelemeket gyűjt. Ide tartoznak a szólásokon kívül bizonyos szókapcsolatok is, amelyek az esetleges, véletlen egymásmellettiségnél szorosabb egységet alkotnak, vagyis már elindultak az egy szóvá olvadáshoz vivő úton, s most valahol úton vagy félúton vannak. Helyesírásunk különíró irányzatának szellemében ma sok olyan szót különírunk, amelyet négy évvel ezelőtt még egybe kellett írni; a különírás ténye nem zárhat ki egyetlen lexémát sem a följegyzésből. A szókapcsolatok gyűjtésének megvan a fontossága a helyesíráson kívül a szóalaktan, a szójelentésen és a szófajtan, illetőleg a szótörténet számára is.

Itt említem meg, hogy a szólásokat a hagyományos szokás szerint a vezérszónál (vagyis az első főnévi elemnél) kell szótározni. Ugyanez vonatkozik a szállóigékre is, amelyeknek gyűjtéséről sem szabad lemondani, mint ahogy följegyzendőnek tartom azokat a sokszor kérész életű szókapcsolatokat, amelyek sokszor nagyon jellemzők egyes korokra és rétegekre. Az ilyen argó jellegű szójárások vagy „bemondások”, mint *unom a bandánt, szintén zenész, ki ne mondja* stb., szinte adattalanok, mert illegális életük rejtekhelyére ritkán jut el a cédulázó magános nyelvész.

A pusztán helyesírási változatok gyűjtésére is szükség lehet. Ez nemcsak az idegen szavakra vonatkozik, hanem a hangtani változatokat takaró helyesírási variánsokra is. A *kísér* ~ *kisér*, a *dicsér* ~ *dicser*, az *ígér* ~ *igér* nyelvi ingadozása — úgy ahogy — az írásban is visszatükröződik, hogy csak egy típusra utaljak. Az efféle ingadozások párharca pedig még nem zárult le; a ma és a holnap számára érdekes minden erre vonatkozó dokumentum.

Természetesen ez utóbbi néhány rendszertelen példa nem alkalmas arra, hogy megsejtessen ennek a gyűjtésnek a kíváncsú sokoldalúságát. Ám erre itt talán nincs is szükség. A részletes gyűjtési utasítás elkészítése távolabbi feladat.

*

A fentieket nem részletes javaslatként, hanem inkább a seregszemle formájában mondtam el. Az ún. „operatív” megoldás inkább a Nyelvtudo-

mányi Bizottságra, illetőleg a Szótári Bizottságra tartozik; az intézményes gyűjtés meg a Nyelvtudományi Intézet szótári osztályára. A feldolgozásban, az anyagnak a nyelvi kultúra számára történő hasznosításában remélhetőleg minél több nyelvész, nyelvművelő és szótáríró vesz majd részt.

Természetesen az intézményes megoldás előtt is lehet dolgozni ezen a területen. Folyóirataink addig is ösztönözhetik közlésre azokat, akiknek már van ilyen jellegű anyaguk a tarsolyukban. Mivel pedig a szókincs igen vonzó terület a nem nyelvészeknek is, annak is meg kell adni a lehetőségét, hogy az intézményes és szakszerű nyelvészeti gyűjtőmunka mellett, most és ezután is, hozzájárulhasson mai köznyelvi és irodalmi szókincsünk gyűjtéséhez, vizsgálatához és magyarázatához minden író, nevelő és más írástudó ember.*

Szépe György

*Itt mondok köszönetet Gáldi Lászlónak, Keresztes Kálmán-nak, Koch Lászlónak és Országh Lászlónak, akik a különféle területeken folyó szókincs-gyűjtésről voltak szívesek szóbelileg tájékoztatni.

Két Számadás*

„...nem túl sokat javítottam. Nem írtam hát át a Számadást mai nyelvre, bár két-három sorral végigmentem rajta, hanem csak a szórenden változtattam itt-ott, ahol nagyon kellett, és az alany vagy állítmány nélküli mondatokat szerkesztettem át. És persze az idegen szavakat meg a publicisztikai jellegű kifejezéseket és a készen vett újságírói vagy politikai fordulatokat irtogattam itt-ott.”

Ezt válaszolta Veres Péter a Nyelvőr szerkesztőjének kérdésére.

Valóban! A két Számadás átolvasása után az az első benyomásunk, hogy nincs köztük lényeges különbség. De vajon a nyelvi tények igazolják-e ezt a szubjektív megérzésből fakadó véleményt? A két kiadás nyelvi kifejező eszközeinek egybevetése nemcsak világos képet ad a különbségről, hanem tanulságos az író alkotó műhelyébe, az írás művészetébe pillantás, a művészi teremtés lélektanának megismerése tekintetében is.

A Számadás régi és új szövegének egybevetése során nem csekély meglepődéssel állapíthatjuk meg, hogy a változtatások mennyiségét tekintve az író és olvasó egyaránt téved. Különböző fejezetekben — a műnek mintegy felényi terjedelmében — végezve el a szöveg összehasonlítását, laponként átlag öt-hat eltérést találtam. Ez annyit jelent, hogy a régi szövegen eszközölt változtatások száma több ezerre rúg. (Nem számítom itt azokat a változtatásokat, melyek új — hosszabb-rövidebb — szövegrészek betoldásából erednek. Csupán a mondatonként megállapítható különbségekről beszélek.)

A két szöveg egybevetéséből rendelkezésre álló adatokat és észrevételeket a következőképpen csoportosítom:

- A) tartalmi változtatások,
- B) stilisztikai jellegű változtatások,
- C) nyelvtani változtatások.

A) Az első csoportba főleg azokat a kiegészítő betoldásokat sorolom, melyeket ma már bátran kimondhat az író, az első Számadás idején azonban nem volt tanácsos kimondania.

B) A második csoportban azokról az eltérésekről van szó, melyek nem jelentenek tartalmi különbséget, hanem valamilyen oknál fogva megfelelőbb, expresszívabb, irodalmibb jellegűek az első kiadásban lévő nyelvi jeleknél.

* Veres Péter: Számadás. Első kiadás: 1937. Révai, 399 l., új kiadás: 1955. Magvető, 540 l.

C) A harmadik csoportba az író grammatikai vonatkozású, helyesírási, sőt az írásképek alkalmazásában mutatkozó változtatásait állítottam össze.

Általában csak azokat a változtatásokat vizsgálom, melyek egy-egy mondat keretében fordulnak elő. Az önálló szövegrészek betoldása — esetleg elhagyása — persze szintén fontos, de nem közvetlenül szolgál elemzésem alapjául.

Nyelvi jelenségekről lévén szó, a kategorizálás csak irányjelzésszerű lehet. Az egyes csoportok között bőven akadnak átmeneti, áthajló jellegűek.

A változtatások nagy számánál (és a szerkesztő által engedélyezett terjedeleminél) fogva teljességre nem törekedhettem. A hatalmas példaanyagból igyekeztem a tipikusak kiválogatására, és arra, hogy a felhozott idézetek számbeli megoszlása az előfordulás mértéke szerint arányos és meggyőző legyen.

A pozitív adatok mellett — ahol ilyen felbukkant — egy-egy negatív, illetőleg annak vélt vonásra is utalok.

Helytakarékossági szempontból a régi és új szöveget csak ott közlöm külön-külön, ahol ezt a megértés feltételül szükségessé teszi. Másutt a kurzív szedés jelzi a betoldott, illetőleg megváltoztatott szöveget. Az idézetek után az új kiadás lapszámait Ű, a régiét (a IV. kiadás szerint) R jellel közlöm.

A) 1. A tartalmi kiegészítések sorában a legegyszerűbb, legszembe-tűnőbb a hiányzó nevek betoldása. Nyilvánvaló, hogy ezzel művének konkrétságát, hitelességét mélyíti az író. Itt-ott egy-egy közismert név (Baltazár püspök, Magos György polgármester) az érdeklődést is fokozza. A több mint száz újonnan előforduló név felhasználásával nemcsak az író emlékező képessége ejt ámulatba (csak egyszer van olyanról szó, „akinek még a nevére sem emlékszem” — Ű : 105 ; ez is inkább stilisztikai vonás ; azt jelenti, hogy nem is érdemes emlékezni a nevére), hanem igen tanulságos a kifejezésnek az a sokfélesége, melyekkel ezeket a névbetoldásokat változtatossá teszi a művész. Csak mutatóban egy-két példa :

„Középmagas, sovány, száraz asszony volt *Harsányi Julis* nagyanyám...” (Ű : 17).

„De a mostohának sok volt ezen a tanyán a *tarkaszemű Blájerrel* még egy esztendő is...” (Ű : 18).

„... egy magyar miniszter — *ha jól emlékszem Horváth Boldizsár* — az asztal-főre ülteti az apját...” (Ű : 28).

„... már egy *Krausz nevű* százados lett az ezredparancsnok” (Ű : 205).

„Pár nap múlva az Egylet elnöke, *Kis Tar Sándor bácsi*, a népszövetségi vezér is belépett” (Ű : 244).

2. A tartalmi változtatások leglényegesebb, számra nézve is legnagyobb csoportja a szöveg bővítéséből, a mondandó kiegészítéséből adódik.

a) A kiegészítések jelentős része — mint jeleztem — a felszabadult író pótlása (vö. az új kiadás előszavával), olyan részletek, melyeket annak idején elsősorban politikai okokból, óvatosságból, tapintatból kellett vagy látszott célszerűnek elhallgatni. Pl. :

„... úgy hallatszott, hogy a román hadsereg által kinevezett új főispán...” (R : 226, Ű : 261).

„Tetszett a beszéd...” (R : 210). — „Tetszett a beszédem a népnek is...” (Ű : 242).

„... állítólag partizán is volt...” (R : 210), „... állítólag vöröskatona is volt...” (Ű : 243).

Az ilyenféle változtatások s még inkább — és sűrűbben — a több mondatos, olykor több bekezdéses pótlások tartalmilag igen jelentősek és érde-

kesek. Számunkra azonban tanulságosabbak a más okokra visszavezethető apróságok :

b) Ezek a betoldások, kiegészítések gyakran csak egy-két szóból állnak ; máskor egy mellékmondat, közbeékeléssel toldja meg az író a régi szöveget. Céljuk, funkciójuk — nemegyszer szükségszerűségük — világosan kitűnik a régi szöveggel való egybevetésből. Csak most — a kiegészítések után — vesszük észre, hogy bizony egyik-másik mondatnak nem is igen volt értelme ; átsiklottunk rajta mi is, az író is (már ti. a régi Veres Péter, a kezdő író) :

„Még kinn a tanyán megtanított az édesanyám egy pár betűre, s bár ezt a tudásomat nem érvényesíthettem egyelőre, mert először egyszerű vonalakat rajzoltatott velünk a tanító...” (R : 17, Ű : 13).

„Ez egy lapos és keskeny »gurtnikból« összerótt háló...” (R : 12, Ű : 8).

„Most már gyors egymásutánban szökdöstek a foglyok hazafelé” (R : 266, Ű : 306).

„Tavaszonként felvette a víz a Bánlakot...” (R : 18, Ű : 14).

Olyan mondat is akad, amelyiknek más értelmet lehetett tulajdonítani, mint amit voltaképpen kifejez az író :

„Egymásközi veszekedésekre és verekedésekre nem nagyon emlékszem...” (R : 13, Ű : 9).

A túlságos általánosságokat konkretizálta az író, s ezzel jelentékenyen fokozza „az epikai hitelt” :

„A kertész és a felesége idegenek, másvidékiek voltak” (R : 21, Ű : 18).

„... a kertésznek az érett gyümölcsöt nem volt szabad elhoznia a kertből” (uo.).

„Mindig megkínált pálinkával” (R : 25, Ű : 25).

„... öt-tíz forinttal többet kelljen mondani, mint ő parancsolta” (R : 26, Ű : 25).

„Pénzem állandóan volt, mert kerestem már valami apró pénzecskéket...” (R : 26, Ű : 26).

„Volt közöttük egy szép kis koca, azt névleg nekem adták a szüleim...” (R : 29, Ű : 29).

„Nem volt más korunkbeli gyerek a tanyában...” (R : 10, Ű : 30).

„... kimentem a pályaudvarra, hogy hátha beférnék valahova vasuti munkára” (R : 263, Ű : 425).

„Én meg visszamentem nagyanyámékhoz, hogy tovább járjak iskolába” (R : 20, Ű : 17).

„A veszettkutymarásos ember különben még visszajött hozzánk a kórházi ápolás végén...” (R : 266, Ű : 306).

Egy-egy ecsetvonással határozottabbá, élesebbé teszi az író némelyik képet, hogy a városi ember, a másféle világban élő mai olvasó számára is könnyen érthető legyen :

„Az asszonyok kenyeret pirítottak a kemencénél...” (R : 16, Ű : 12).

„... az ócska zsindelet, amit egy erős nyári vihar az istállókról lesodort, ... állandóan lopkodtuk...” (R : 17, Ű : 13).

Olykor lazít egy kicsit a dokumentációs, tényközlő előadásmód szigorúságán a humornak, a derűnek egy-egy odaejtett cseppecskéjével :

„Míglakhatsz»-nak meg a tavaszi vizek miatt csúfolták. (Míglakhatsz lakhatsz, ha nem lakhatsz: ballaghatsz — ez volt a nóta róla.)” (R : 19, Ű : 15).

„... még azt is hallottuk, hogy az új pár éjszaka összeveszett, mert a menyecske nagyon szegénylős volt” (R : 20, Ű : 17).

„... kupec és gazdálkodó szeretett volna lenni, csak nem volt kiskése, vagyis pénze hozzá...” (R : 21, Ű : 18).

Találkozunk egy-egy magyarázó jegyzetet helyettesítő betoldással is :

„... egyszer a Németfaluban jártam valamiért (*a falunkban német telepesek is laktak, akik azonban már nem beszéltek németül*) ... (R : 23, Ű : 22).

„Ugyanettől a juhászbembertől kaptam meg Bunyannak, *egy 18. századbeli angol misztikus írónak* »A zarándok útja« című könyvét ...” (R : 25, Ű : 24).

„A Kurt Eisner *bajor szocialista vezér* meggyilkolása megdöbbentett” (R : 211, Ű : 244).

Vannak olyan hozzáadások is, melyek a közölt tények indokoltságát mélyítik, bizonyítják, hogy még a látszata se legyen itt semmi fölösleges szónak, szószátyárkodásnak :

„... a telefonszekerényt szokás szerint az ablak mellé — *az ablaknak persze üvege már nem volt* — helyeztük” (R : 181, Ű : 206).

„A parasztok ettek-ittak — *volt miből, mert jó ünőkat vágtak* ...” (R : 210, Ű : 243).

Így éri el az író, hogy nemcsak minden mondata világos, félre nem érthető tartalmú, hanem még — mintegy pótbiztosíték gyanánt — egy precíziós megjelölés is kezeskedik a valóság pontos tükrözéséről :

„... amikor gulyások voltunk, és csupa tejen, *kenyéren* és tésztán éltünk ...” (R : 29, Ű : 29).

„... semmiféle emberi, de még állati közösséget sem lehet vezetni *valamelyes emberismeret és lélektani érzék nélkül*” (R : 94, Ű : 103).

„... de nem bízott magában, hogy *szép hivatalos nyelven* el tudná mondani ...” (R : 94, Ű : 104).

„... akkor *nem a budapesti, hanem a bukaresti Pasteur intézetbe* küldték” (R : 265, Ű : 305).

A felsorakoztatott adalékokból a gondolatait szabatosabban megformáló, szélesebb látókörű, az olvasó szempontját is szemmel tartó író gondossága, alaposága — talán nyugodtsága, higgadtsága is — bontakozik ki. (A Számadás megírásakor nemcsak a művészi eszközök voltak fogypatékosabbak, hanem a kietlen körülmények, az első alkotás nyugtalan szenvedélye is bizonynyal hajszolta az író.)

Mindez együtt annyit jelent, hogy az ösztönös írás helyét elfoglalta a művészi tudatosság. Az író csaknem túlszigorú régi énjéhez : javít, tökéletesít rajta ott is, ahol helyénvalónak látszik egy kis pontatlanság. A tudatos művészi, csaknem tudományos precizitász igény mintha már itt-ott a költőiségnek, a szépirodalmi „könnyed lebegésnek” a rovására menne :

„... amikor beléptem az iskolaján az anyám kezén, — *persze nem nézván a lábam alá* — én is nagyot léptem ...” (R : 14, Ű : 9). — (A közbeékelés szerepe, célja nem egészen világos, ezért — úgy tetszik — fölöslegesen dudorítja a mondat sima testét.)

„A *búzatermés* és az aratás valamivel jobban sikerült ...” (R : 19, Ű : 16). — (Az aratás sikere nyilván magában foglalja a búzatermés sikerét is.)

„Egy-két hetet ültek az *orvvadászatért* az emberek ...” (R : 22, Ű : 21). — (Az *orvvadászatért* kétségtelenül pontosabb, mint a R : *érte*, hiszen az *érte* kiegészült névmás messze került azoktól a főnevektől, amelyekre vonatkoztatjuk, tehát nyelvtanilag sántít. De mert értelemszerűen világos, az *orvvadászat* pedig hangképzési nehézségeinél fogva dőcögös, kár — érte.)

„Nagy bivalyerős, *bazáros* férfiak ...” (R : 27, Ű : 27). — (A mai olvasó számára a betoldott *bazáros* szó már inkább homályosítja, mint világítja a képet.)

3. a) Egy-két változtatást szükségessé, illetőleg indokolttá tett a két Számadás közti időbeli távolság vagy az író és olvasó vagy az író és valóság viszonylatában :

„Hogy ... fazékfogóval-e vagy kötéllel vert meg az anyám, *arra se emlékszem*” (R : 12, Ű : 7). — (Kétségtelenül inkább a távoli rámutatás a helyénvalóbb. A R. *erre* esetében még nyilván az író szubjektív átélése dominált.)

Hasonló szemléleti különbség az ilyen is:

„Amint *mondom*, . . .” (R : 17) ; „Amint *mondtam*, . . .” (Ű : 13).

„. . . s ahogy *ma* visszaemlékezem . . .” (R : 26) ; „. . . s ahogy visszaemlékezem . . .” (Ű : 26).

„Ma már ennél az osztálynál nemcsak biblia nincs . . . (R : 25) ; „*Később* már ennél az osztálynál nemcsak biblia nem volt . . .” (Ű : 24).

„. . . nem úgy, mint a *mai* ponyvák . . .” (R : 25) ; „. . . nem úgy, mint a *gyermek-korombeli friss* ponyvák” (Ű : 24).

„. . . Száraz kenyéren és lebbenceslevesen *élnek* a pásztorok (R : 30) ; „. . . *éltek* . . .” (Ű : 30).

„*Azt még akkor nem tudtam*, hogy ha ezekre nagyon rászorul az ember . . .” (R : 373, Ű : 440).

b) Önmagukban tekintve túlzottnak, értelmetlennek látszanak az ilyen helyesbítések :

„Ezen a tanyán éltem ekkortól kezdve egyfolytában *hétéves* koromig” (R : 11) ; „. . . *nyolcéves* koromig” (Ű : 6).

„S hogyha le is száll a kocsiról, . . . pár szót szól a pásztorral vagy a *cselédekkel* . . .” (R : 15) ; „S hogyha leszáll is a kocsiról, . . . pár szót vált a pásztorral vagy a kerülővel . . .” (Ű : 10).

Csak hogy az első változtatásra (nyolcéves) szükség van a következő fejezet miatt („már a nyolcadik évem felé közeledtem” Ű : 9). A másodiknak meg tartalmilag van megkülönböztető szerepe : a közönséges cselédekkel nem álltak szóba az urak, csak a komolyabb szolgálatot, hivatalt teljesítőkkal. (Az *is* szórendi helyesbítéséről, a *szót* szól-féle, prózában csúnya, kirívó alliteráció kiküszöböléséről majd a maga helyén.)

c) Az aprólékos gondosságnak, a kifejezés árnyalati finomságainak megnyilvánulásait hol ámulattal, hol mosolyogva kell fogadnunk :

„. . . mindjárt a templom és a piac *mellett* . . .” (R : 21) ; „. . . mindjárt a templom és a piac *megett* . . .” (Ű : 19).

„. . . de mégis nagyapámnál, a *gulyásszámadónál* . . .” (R : 25) ; „. . . de mégis nagyapámnál, a *csikós-számadónál* . . .” (Ű : 24).

„. . . csak a hosszú, csüngős *kinai* bajuszára emlékszem . . .” (R : 20) ; „. . . csak a hosszú, csüngős *mongol* . . .” (Ű : 17).

(Efféle hajszálnyi megkülönböztetéssel bőven találkozunk majd a stilisztikai jellegű változtatások között.)

4. Egy művész, egy író fejlődési útját nemcsak az jelzi, hogy milyen többlettel gazdagítja régi műveit, hanem az is, hogy mit selejtez ki, mit nem tart már sajátjának, közlésre érdemesnek, szükségesnek. Ezért számba kell vennünk azokat az elhagyásokat, szavakat, mondatokat, melyek az új Számadásból kimaradtak. Maga az író jelzi, hogy irtogatta a készen vett újságírói vagy politikai fordulatokat. Elhagyta tehát a semmitmondó, frázisos vagy modoroskodó megjegyzéseket, a fölösleges, tartalmilag újat nem közlő bővítményeket, pleonazmusokat. (Az elmaradt részek [] jel közt.)

„Akkor még ilyen világ volt, a zsidó bérlők[-kel ki lehetett jönni] ritkán fordultak a csendőrhöz” (R : 22, Ű : 21).

„. . . valamikor [tanulnom] magolnom kellett volna . . .” (R : 23, Ű : 23).

„Cserébe adott [helyette] egy középiskolai irodalomtörténetet . . .” (R : 26, Ű : 26).

„. . . a befagyott Hortobágyon már [tolóval] vágták a nádat . . .” (R : 31, Ű : 31).

— (A szaknyelvi szónak számító *toló* ma már külön magyarázatot igényelne.)

„. . . akkor sem hitték el, hogy nem tudnám a leckét, amikor esetleg csakugyan nem tudtam [de nem kérdezték tőlem]” (R : 95, Ű : 104).

Egész mondatok, szakaszok — főleg öncélú elmélkedések, fölösleges magyarázatok — is elmaradnak (pl. R : 11, 28, 179, 267).

Olyan szigorú önmagával szemben az író, hogy még az ilyen előadás-élénkítőnek sem kegyelmez:

„Pedig, [mondom] nem voltam olyan merev...” (R: 94, Ű: 103).

Érdekes meggondolásra — talán megtorpanásra — enged következtetni, de mindenképpen az aprólékos gondosságot jelzi a *ma* szó elmaradása ebből a mondatkából:

„... s ahogy [ma] visszaemlékezem...” (R: 26, Ű: 26).

B) Azok a tartalmi változtatások, melyeket eddig láttunk, közvetlenül utalnak az író gondolkodásának, élet- és világszemléletének alakulására, fejlődésére. A most következő stilisztikai vonatkozású eltérések nem mutatják ilyen szembeszökően az író művészi útjának emelkedését. De éppen jelentéktelennek látszó, parányi voltak fejezi ki igazában azt a finom érzetet, mely behálózza az egész alkotást, s mely a maga személytelenül hűvös, kollektív jellege mögött is félre nem ismerhető módon megőrzi és elárulja az egyéni ízt, a műnek és alkotójának saját arculatát. A stílusnak ezeket az apró lejegyzetéseit csak a nyelvi tények elemző vizsgálatával tárhatjuk fel, persze mindig az adott helyzetben, környezetben betöltött szerepüket, a stílus komplexitását kísérve figyelemmel.

1. Aligha véletlen, hogy az író stílusművészetének útját jelző olyan változtatások, melyek a könnyebb, világosabb érthetőség, a pontosabb megjelölés, a telítettebb kifejezőség példáiként sorakoztathatók fel, mennyiségiileg felülmúlják az összes többi csoportokat. Ezek tükrözik a művészi eszközök nagyarányú kiterelvényesedését. Próbáljunk mélyükre hatolni!

a) Vannak itt olyan változtatások, melyek a régi, még kissé keresettnek, modorosnak tetsző kifejezéseket egyszerűbbekkel, természetesebbekkel váltják fel (vö. még B. 5. alatt is):

„Valójában itt nőttem fel; mert itt nyílt ki a *tudatom*” (R: 11); „... az *eszem*” (Ű: 6).

„... nem igazi cigány, csak a *nőieség* nélküli...” (R: 13); „... csak a *lányos tartózkodás* nélküli...” (Ű: 9).

„Ez az aggodalom *nem volt jogosult*” (R: 18); „... *alaptalan volt*...” (Ű: 15).

„... csak a *gazdag polgárok* gyermekei nőhetnek fel...” (R: 13); „... a *gazdagok* gyermekei...” (Ű: 9).

„... *vizes időben* a pitvarajtóig jött a víz...” (R: 21); „... *vizes esztendő*ben...” (Ű: 18).

„... ezeknek a pusztai élményeknek a hatása alatt *tartottam-e legjobbnak* Petőfi versei között a »Pusztai tél«-t” (R: 31); „... *szerettem-e meg*...” (Ű: 31).

„... azt a belső mosolygást, amellyel az egész *kicsínyeskedést és fontoskodást* néztem, észrevehették volna (R: 94); „... *katonai fontoskodást*...” (Ű: 103).

„... egy debreceni ügyvéd, mindjárt észrevette a *tudományomat*...” (R: 95); „... hogy »van bennem valami«...” (Ű: 104).

b) Főleg a gondolat, a fogalom pontosabb megjelölése, árnyaltabb, találóbb nyelvi jele, szinonimája, az értelmileg vagy érzelmileg telítettebb kifejezőség érvényesül az átdolgozásban. (Mindaz, ami az első Számadásban még nem állt olyan bőséggel az író rendelkezésére.)

Az új fogalmazás sokszor pontosan, élesen rávilágít a régi kifejezés gyengéjére (bár előbb — magunktól — nemigen vettük észre, legfeljebb éreztük itt-ott, hogy egy kicsit szorít a kapca):

„... akiről szörnyűködve mesélték, hogy még az *asszonyok* is nadrágban vannak, lovagolnak...” (R: 16); „... az *asszonyaik* is...” (Ű: 11).

„Ezen a nyáron a szüleimtől jártam iskolába” (R : 19); „Ebben az évben...” (Ú : 16).

„Arra emlékszem, hogy *egyéb orvosságok*, kámforos kenőcsök után... békálaput ragasztottak rá” (R : 20); „... a mindenféle falusi orvosságok...” (Ú : 16).

„... én csak *egyszer* emlékszem, mert nem voltam magamnál...” (R : 20); „... egyszeri esetre...” (Ú : 17).

„... nem maradhattunk az erdőben. Annál *is inkább*...” (R : 22); „... Annál kevésbé...” (Ú : 21).

„... a ponyvák, amelyek... *kidobott*, elcserélt gyerekekről... *szólnak*” (R : 25); „... kitett...” (Ú : 24).

„... a legértékesebb könyvet negyedik *elemistu* tanítóm adta” (R : 26); „... osztályos...” (Ú : 25).

„Dögvész idején a tanya körül volt *véve* bűzlő dögökkel...” (R : 30); „... hányva...” (Ú : 29).

„Az ezredtelefennál *volt* egy öreg szerb szakaszvezető...” (R : 180); „... szolgált...” (Ú : 206).

„... jobbról-balról hatalmas pofonokat adott, hogy innen-onnan buktam, s néha a másikat majd elütöttem. *A többi szintén*” (R : 227); „... A többi elvtársat szintén ugyanígy megsimogatták” (Ú : 262).

„... kezdtek az emberek kutatni... az igazolványok után, s lassan meg is *léték a helyeket*” (R : 265); „... az igazolvány-forrásokat” (Ú : 305).

„... találkozott egy földijével, akit megmárt a vesztett kutya, és Bukarestbe hozták” (R : 265); „... akit *odahaza* megmárt...” (Ú : 305).

„... híre jött, hogy *a románok* most már csakugyan kiűrik a Tiszántúlt...” (R : 266); „... a román királyi hadsereg... kiűrik...” (Ú : 306).

„... neki *kell az ember*, s itt nem kap megfelelő embert” (R : 307); „... a munka...” (Ú : 352).

„... ő *nem volt* sem író, sem politikus...” (R : 309); „... nem akart... politikus lenni...” (Ú : 354).

Másutt már alaposan gondolkoznunk kell rajta, hogy mi is itt a különbség, s a végén — igazat adunk az írónak. Szinonim szavak, szerkezetek lehetfinom eltéréseinek gazdag tárházába láthatunk bele :

„... gyáva és szégyenlős voltam, de tény, hogy *élvezetből* és összetartásból ott maradtam...” (R : 12); „... mulatságból...” (Ú : 7).

„... az elkényeztetett gyerekek mennyi *utálatos*, közösségellenes tulajdonsággal *terheltek*...” (R : 13); „... csúnya, rossz és közösségellenes... terhelve nőnek fel...” (Ú : 8).

„... már a *nyolcadik évemben jártam*...” (R : 14); „... már a nyolcadik évem felé közeledtem...” (Ú : 9).

„És minden ilyen *feldühítésnek* a cselédember adja meg az árát” (R : 15); „... feldühödésnek...” (Ú : 11).

„... odaköltöztek, s én *is hazamentem hozzájuk*” (R : 18); „... és engem is magukhoz vettek...” (Ú : 15).

„Egész éjjel hallatszottak a *fejszezsattogtatások és pufogtatások*” (R : 22); „... a fejszezsapások és faroppanások” (Ú : 21).

„Hetivásár napján aztán *rendesen* volt fuvar” (R : 27); „... rendesebben...” (Ú : 26).

„... ezután már nem március 15-ét, hanem május 1-ét kell megünnepelni... szentségtörésnek tekinttem ezt a *tervet*” (R : 27); „... ezt a gondolatot” (Ú : 27).

„Ezeket a tanyákat *alakult ki* az uradalmi cseléd-osztály...” (R : 28); „... formálódott ki...” (Ú : 28).

„... a Kunfi, Garbai, Bokányi csoport *hoz tartoztam*” (R : 211); „... húztam” (Ú : 244).

„... 60 tojás szintén havonta. (eddig *semmi se*)...” (R : 307); „... (eddig egy se)...” (Ú : 352).

„Mi dolgozni akarunk, jól keresni, *jó* élni...” (R : 307); „... *rendesen* élni...” (Ú : 352).

„Neki itt is *ugyanazok* a bajai voltak, mint Olaszországban...” (R : 309); „... ugyanolyan...” (Ú : 354).

„...a sárt a fal mellé talyigáztam, ... öreg elvtársaim ... meg tapasztottak” (R : 342) ; „... öregebb ...” (Ű : 396).

„... csudálkoztak és faggattak, hogy miért nem úgy hívnak, mint az apámat” (R : 11) ; „... hogy miért vagyok én Veres Peti, ha az apám Nagy Józsi” (Ű : 7). (A fogalmakban történt megjelölés képszerűvé lett.)

Az ilyen aprólékos összevetésből látjuk meg, milyen kifejező értékük lehet a látszólag semmitmondó, jelentéktelen szavaknak is, mennyire meg tudják változtatni a mondat tartalmi és stilisztikai értékét :

„Ekkor egy másik tanyán ... laktak a szüleim” (R : 28) ; „Ekkor már megint egy másik ...” (Ű : 28). — (A határozószókkal kifejezésre jut az, hogy gyakran történt a költőzkodás.)

„Míg a szüleim Lászlóházán laktak, én kijártam a második osztályt” (R : 21) ; „... a második osztályt is” (Ű : 18). — (Tehát az első osztályt is ugyanilyen körülmények közt járta ki.)

„1919. március 15-én már én is felszólaltam” (R : 209) ; „... március 15-én tehát már ...” (Ű : 242). — (A felszólalás szorosan kapcsolódó következménye az előzményeknek.)

„... minekünk nem baj, ha ennél nehezebbet kell dolgozni, csak hasznát is lássuk” (R : 307) ; „... kell is dolgozni ...” (Ű : 352). — (A megengedő *is*-sel pontosabban tükröződik a valóságos helyzet. — A következő nyomósító *is* viszont elmaradhatna.)

Egy-egy lényegtelen szórendi vagy szerkezeti változtatásnak is megvan a maga expresszivitása az igazi művész kezében :

„S törekvő fiúk is voltak. Volt köztük olyan is ...” (R : 94) ; „S törekvő fiúk is voltak köztünk. Volt olyan is ...” (Ű : 104). — (Első pillanatra nem is tűnik szembe a különbség ; sőt hajlamosak volnánk a régi szerkezetet előnyben részesíteni. Pedig a „törekvő fiúk is voltak” mondat általánosító jellegű, nyilván ide kell a megszűkítő, konkretizáló *köztünk*. Most már csak erről a szűkebb körről van szó, tehát a következő mondatban már fölösleges a határozottabb megjelölés. Ez a szinte mikroszkopikus különbségtétel a kifejezés finomságában jelzi a teljes uralmat a nyelvi eszközök felett, a stílus magaskoláját.)

2. a) Nemegyszer szeretne az ember vitába szállni az íróval, mikor úgy véli, hogy a pontosságra, a hitelességre törekvés mellett háttérbe szorul a költőiség (mint erre már az előző csoportbeli változásoknál is utaltam). Az író eljárását indokolja az új kiadás elé írt tájékoztató : „Ez az önéletrajz valóban hiteles »számadás« és nem önéletrajzi regény.” Mégis Veres Péter művész marad akkor is, ha nem regényt ír, aminthogy regényei is mindenkor a hiteles dokumentáció erejével hatnak. Ezért sajnálatos, majdnem visszatetsző az a tanáros szigorúság, mellyel az író könyörtelenül le-letörli írásáról a költészet himporát. Kár, hogy a szabatosság, a precizitás részesül előnyben — olykor-olykor — a költőiség rovására. (A jó fogalmazásra majd csak találunk iskola-példákat másutt is, de Veres Péterünk csak egy van.)

Ilyenféle esetekről beszélünk :

„... adnak hozzá »istóriákat«, vőfélykönyvet, álmoskönyvet, *borítéket* és rózsás levélpapírt ...” (R : 24) ; „... álmoskönyvet, *levélborítéket* ...” (Ű : 23). — (Fölösleges, a sima folyást lassító pontosság.)

„Legelőször egy *szomszéd falubeli* elvtársunk ment el” (R : 265) ; „... egy nádudvari elvtársunk ...” (Ű : 305). — (Az új megjelölés kétségtelenül pontosabb ; de ugyan ki tudja, hol az a Nádudvar. Az olvasónak sokkal többet mond a „szomszéd falubeli”.)

„Gyanakodott, hogy elcsaptak mint lázítót, *részeges tolvajt* vagy effélét” (R : 363) ; „... részegest, tolvajt ...” (Ű : 425). — (Lehet, hogy az új szöveg pontosabban, hívebben fejezi ki a valóságot, de a hangképzési, akusztikai nehézkesség folytán kellemesebben hat a régi szöveg. — Vö. fönnebb : *orvvadászat*, ill. alább : B. 5.)

„... én inkább költő, érzékeny *gyerek* voltam, mint forradalmár” (R : 226); „... érzékeny *irodalmár* voltam” (Ű : 262). — (Bizonyos, hogy az író tudja jobban eldönteni, gyerek volt-e inkább vagy irodalmár, de az irodalmár szó egy kicsit hivatalskodón hangzik.)

„... a *vágányokon* az előmunkások azt mondták, nincs felvétel...” (R : 363); „... a *vágánymunkában*...” (Ű : 425). — (Az egyszerűbb, rövidebb *vágányokon* természetesebb s ezért kellemesebb hatású, mint a szokatlanul hangzó összetétel.)

„Ezzel persze azt értem el, hogy *felcsaptam* magamra a vizet...” (R : 13); „... felvertem magamra...” (Ű : 8). — (A *felvertem a vizet* szerkezet sem használatosabb és kifejezőbb, mint a felcsaptam. Talán még így hangzana legtermészetesebben: felcsapódott rám a víz.)

b) Minden kezdő író hajlamos arra, hogy néha túlságosan elvesse a súlykot. Figyelemre méltók azért a tapasztalt, a mérsékelt Veres Péternek azok a változtatásai, melyekkel az ifjúi túlzásokat nyesegeti (akár tartalmi, akár — ritkábban — kifejezésbeli enyhítés a célja). Megalkuvás ez a korábbi határozottsággal, keménységgel szemben? Szó sincs róla! Az élettapasztalat, a tisztultabb, fejlettebb világnézet megláttatja az emberrel — különösen a művésszel —, hogy az élet, a világ dolgai és jelenségei nem kategorizálhatók pontosan. Az élet sokrétűségéből, bonyolultságából és állandó változásából következik, hogy szép elméleti rendszerezésünket minduntalan elcsúfítják a kivételek, az átmeneti kategóriák. Tehát az új Számadásban mutatkozó enyhítések a józanabb, realisabb, fejlettebb szemlélet bizonyágtevői:

„Az osztálysors, az egyéni sors... összetevődéséből, hogy mi jut az egyikre vagy a másikra, ma még *teljesen* ismeretlen” (R : 9); „... eléggé ismeretlen” (Ű : 5).

„... a dolgok az ezer ok közbejátszása miatt *sohasem* úgy sikerülnek, mint ahogyan az irodában eltervezik” (R : 15); „... ritkán sikerülnek úgy...” (Ű : 11).

„Inkább csak azért járt a cselédházakba...” (R : 16); „Inkább *talán*...” (Ű : 12).

„Nálam *minden* hatás csak a hajlamaim irányában érvényesülhetett...” (R : 25); „Nálam a legtöbb hatás...” (Ű : 25).

„Pedig napjában többször is el kellett szaladnom a kocsimba...” (R : 25); „Pedig *néha* napjában...” (Ű : 25).

„... *nem* is emlékszem városira...” (R : 93); „alig emlékszem debreceniekre...” (Ű : 103).

„Nem akartam feltűnést kelteni, mert *finom* ösztönnel megérezttem...” (R : 94); „... jó ösztönnel...” (Ű : 104).

„... akiknek katonai becsvágyuk van...” (R : 94); „... akiknek *esetleg*...” (Ű : 104).

„... nem sokat törődött a *hadsereg* személyzeti ügyeivel...” (R : 95); „... a század...” (Ű : 105).

„... pedig neki is *igazi* szláv neve volt...” (R : 179); „... neki is szláv...” (Ű : 205).

„... Vajda-Vojvodával és Avarescuval enyhébb levegő áramlik” (R : 266); „... *valamivel* enyhébb...” (Ű : 307).

„Szereztem nyelvtani könyveket, de egy sem felelt meg a célnak” (R : 373); „... felelt meg *egészen*...” (Ű : 440).

„Nem voltak... forradalmi ábrándjaim...” (R : 178); „... *igazi* forradalmi...” (Ű : 204).

3. A szocialista realizmus követelte túlzásnak is megtaláljuk nyomát az átdolgozott Számadásban. Ilyennek tekinthetők azok a nyomósítások, melyekkel az író kiemel, hangsúlyozottabbá tesz valamit, vagy élesíti az ellentétet:

„... idegenek voltak, jószívű, barátságos emberek...” (R : 21); „... *de nagyon* jószívű...” (Ű : 18).

„... beadtam a múzeumba” (R : 26); „... beadtam *mindet*...” (Ű : 26).

„Voltak persze ezeken az igazi cselédeken kívül olyan élelmes emberek is...” (R : 29); „... az igazi *született* cselédeken...” (Ű : 28).

„Nagy dolog a mi környezetünkben...” (R : 226); „... a mi *paraszti* környezetünkben...” (Ű : 261).

„... azt hitte, felakasztanak. Ha a többi nem is, de engem...” (R : 227); „... de engem *biztosan*...” (Ű : 262).

„Az ember hónapok múlva visszajött...” (R : 266); „Az az ember...” (Ű : 306).

„Egyszer a törvényszék főügyésze is kinn volt...” (R : 342); „Egyszer még a törvényszék” (Ű : 396).

„Ezekért a stílusokért, ezekért a modorosságokért azonban még mindig lelkesedtem...” (R : 373); „... a stílusokért, *sőt még* a modorosságokért is...” (Ű : 440).

„... túlszorgalmas és túlálázatos, annyi tény, hogy nemcsak féltém tőle...” (R : 17); „... túlálázatos, *de* annyi...” (Ű : 13).

4. Egy, néhány évvel ezelőtti vitában Veres Péter kifejtette, hogy „csak egy magyar nyelv van, s minden író csak azon írhat, ha mindenkinek írni akar” (Csillag 1950. 62, Útközben 105). Az első Számadás írója nyilván még nem alkotta meg magának ilyen világosan ezt az ars poeticát. Érthető hát, ha vannak olyan változtatások is, melyek az irodalmibb, illetőleg köznyelvibb, az egész magyarsághoz közvetlenebbül szóló hangnemre váltanak át :

„Egész télen lopkodták az idevalósiak a szalmát és *csutkát*...” (R : 18); „... *tengeriszárat*...” (Ű : 15).

„... de *evvel* már nem törödtünk...” (R : 308); „... ezzel...” (Ű : 353). — (De pár sorral lejjebb maradt: „avval az ürüggyel” — nyilván a változatosság kedvéért. — Stílusértékére vonatkozóan vö. Színház, filmműv. 1956. 372).

„Magasabb *osztálybeliekhez* meg okosan nem közelítettem” (R : 23); „Magasabb osztálybeli fiúkhoz...” (Ű : 22).

De itt talán még inkább érvényesül az a „tudósosan” aprólékos gondosság és szigorúság, melyről már többször is szó esett. Köznyelvünknek nagyon is tágas medrébe nyugodtan beleférnének, benne maradhatnak az ilyen szók, nyelvi szerkezetek :

„S *ahogy* anyámék észrevették...” (R : 11); „... *amint*...” (Ű : 6). „... nemcsak a csizmám ázott *pacallá*...” (R : 13); „... ázott el...” (Ű : 8). — (A régi kifejezés képszerűbb, érzékletesebb.)

„Minden reggel kikötöttem, mint a *káplárok* és őrmesterek” (R : 93, 94); „... a tizedesek...” (Ű : 102); „... a szakaszvezetők...” (Ű : 103).

„... sok egyéb kitüntetése mellett *dupla* nagyvezetése van...” (R : 180); „... két...” (Ű : 206).

Valószínűleg a változatosság, esetleg a ritmikai, akusztikai szempontok vagy az *édesanyám* szó affektívabb jellege játszott közre abban, hogy az *anyám* szó helyébe többször az *édesanyám* került (R : 12, Ű : 7, R : 28, Ű : 28, R : 31, Ű : 31 stb.). „A kupec-kedést se állhatta *anyám* és én sem...” mondatban (Ű : 20) bizonyára a háromszor ismétlődő, szókezdő *é* miatt maradt *anyám*.

5. A Veres Péter-i ars poetica fontos alaptétele az is, hogy az irodalomban az élő nyelv tükröződjék : „hangosan olvasható, sőt felolvasható legyen minden szépirodalmi mű... Úgy kell írni, hogy lélegzetzavar nélkül lehessen felolvasni. Lélegzetzavar nélkül, vagyis a magyar nyelv természetes ritmusában lehessen felolvasni minden írást akár szépirodalmi, akár ismeretterjesztő jellegű legyen is az írás” (Útközben 240). Ez az elv is érvényesül a megélemedett Számadásban. Eddig is gyanítottunk már egy-két ritmikai jellegű változtatást. Az alábbiak létrejöttében bizonyítanál még fontosabb szerepük volt a jó hangzási, az akusztikai szempontoknak.

Ilyennek tekinthető az *azután* helyett beiktatott *aztán* (Ű : 14, 30, 104, 243, 263, 305, 424 stb.). A mondatkezdő *azután* — valószínűleg ugyan-csak ritmikai okokból — megmaradt (pl. Ű : 262, 426).

Efféle változtatásoknak látszanak még :

„... magunk főzzünk magunknak, amit akarunk és tudunk” (R : 308) ; „... amit akarunk és *amilyet* tudunk” (Ű : 353).

„Csak azt tudom, hogy *pár* jelentéktlenebb gyermeki baj és öröm után...” (R : 10) ; „... néhány...” (Ű : 5).

„Viszont kamasz koromtól egészen 36 éves koromig...” (R : 11) ; „... koromtól *meg* egészen...” (Ű : 7).

„Lehet különben, hogy nem volt szerencsém” (R : 94) ; „... különben az *is*, hogy...” (Ű : 103).

(Vö. még a fönnebbi utalásokat.)

6. „Az idegen szavakat irtogattam itt-ott” — mondja a szerző. Nem is itt-ott, hanem következetesen. Pl. :

„... az egyéni sors és a *biológiai egyén* összetevődéséből...” (R : 9) ; „... a testi-lelki alkat...” (Ű : 5).

„... milyen ősi bujdosás-barangolások emlékéit *szublimálja*-őrzi a népmese...” (R : 11) ; „... emlékéit és hangulatát őrzi ez a népmese...” (Ű : 6).

„... kifejlődött bennem a *szociális* érzés...” (R : 12) ; „... bennem valami közösségi érzés...” (Ű : 8).

Kerüljük el most az idegen szavak használatának és a magyarításnak szövevényes útvesztőjét. Elégedjünk meg annyival, hogy az „irtogatással” nemegyszer ráeszméltet az író arra, hogy sok elterjedt idegen szóval jelzett fogalomra van magyar szavunk, de már-már feledésbe merült (esetleg a jelentésbeli eltérés miatt). Mindenesetre megnyugodhat a Számadás nyelvének egykori recenziése, aki hibáztatta Veresnek azt az eljárását, hogy „nagyon gyakran folyamodik könnyen elkerülhető, idegen szókhoz” (Msn. 7 : 22).

„... ha nem vagyok velük *szolidáris*...” (R : 13) ; „... ha nem vagyok együtt-tartó...” (Ű : 9).

„A régi temetőben *stráfkocsival* nem lehetett a sírok közé menni...” (R : 362) ; „... társzekérrel...” (Ű : 424).

„... a *kritikám* még mindig gyermeki...” (R : 373) ; „... a bírálókészségem...” (Ű : 440).

A mai köznyelvi használat alapján már inkább hajlamosak volnánk egy-két idegen szót expresszívebbnek s ezért helyénvalóbbnak nyilvánítani, mint a helyébe illesztett magyar szót, mely nem azonos, csupán szinonim jelentésű :

„egy kis »cigányringyó« ... a jellemtelen, veszekedős, kis *hisztérikát* nevezik így el az asszonyok...” (R : 13) ; „... csúnyaszájú leánygyereket...” (Ű : 9).

„... amikor az *agrárszocialista* mozgalom nálunk is erőre kapott...” (R : 27) ; „... *parasztiszocialista*” (Ű : 27).

„... *partizán* is volt...” (R : 210) ; „... vöröskatona...” (Ű : 243).

(Vö. A) 2. a) alatt is.)

C) „... láttam, hogy a nyelvtanban, a fogalmazásban egészen gyenge vagyok. Szereztem nyelvtani könyveket, de egy sem felelt meg egészen a célnak. Pár évig törtem magam, hogy behatoljak ebbe a tudományba, ... de nem mondhatom, hogy valami nagy sikerrel. Majd évek múlva, amikor írni kezdtem, a gyakorlat vezetett rá, hogy valamennyire folyamatos és elfogadható nyelven írok” (R : 373, Ű : 440). Másutt is nagy óvatossággal nyilatkozik az író saját nyelvi, nyelvtani készségéről (I. OsztKözl. 4 : 467, ill.

Útközben 236; Új Hang 3:125, ill. Közös gond. 215). De azt is tudjuk, hogy ugyanennek a Veres Péternek a szavait, szóköteseit minduntalan idézzük nyelvi, nyelvtani bizonyosságul. És ugyanez a Veres Péter részt vesz (csaknem egyedül az írók közül) minden jelentős nyelvészeti vitában (kongresszusok, nagygyűlések stb.). Tehát túlzás nélkül tekinthetjük őt az „alkalmazott nyelvtudomány” hivatott mesterének. Éppen ezért különös figyelemmel kell kísérnünk azokat a nyelvtani változtatásokat, melyeket az új Számadásban találunk.

1. Legegyszerűbb azoknak a nyelvtani, fogalmazási hibáknak a javítása, csiszolása, melyek az első Számadásba még olykor-olykor belecsúsztak; bár ezek java része is csak félhiba:

„De hogy ezeknek a veréseknek nagyobb jelentősége lett volna...” (R: 13); „... jelentőségük...” (Ű: 8).
 „... ez nem akadályozta meg a mostohát abban, hogy *ne* főzzön belőlük” (R: 29); „... hogy főzzön...” (Ű: 29).
 „Zászlóaljparancsnokok meg tartalékos főhadnagyok voltak” (R: 179); „A zászlóaljparancsnokok meg...” (Ű: 205).
 „A helyzet és a szellem érett volt már osztálytudatos mozgalomra” (R: 211); „... már az osztálytudatos...” (Ű: 244).
 „Újságokat vettem, hogy tájékozódhassam” (R: 309); „... tájékozódhassak...” (Ű: 354). — (Ez a változtatás híven tükrözi az ikes ragozás fokozódó kopását.)

Ide sorolható néhány szórendi változtatás is, főleg a megengedő *is* helyes használatával kapcsolatban:

„... bármennyire tudatlan *is volt* a mi népünk...” (R: 25); „... tudatlan *volt is*...” (Ű: 24).
 „... még akkor nekem olyan idegenek, rejtélyesek... voltak...” (R: 16); „... még akkor... voltak nekem...” (Ű: 62). — (Lehet, hogy csak a jó hangzás, de talán az író egyéniségének visszahúzódása, a személytelenül írás tendenciája is érvényesül ebben a szórendi változtatásban.)

2. A kifejezés tömörségét fokozzák a kötőszó-elhagyások, a nehézkesebb vonatkozások kiküszöbölése, egyéb szerkezeti változtatások:

„... sohasem mertem megeselekedni és mindig bámultam...” (R: 12); „... megeselekedni. Mindig...” (Ű: 7).
 „... sokszor leszidja. *S* mert a gazdálkodás rengeteg bajjal jár...” (R: 15); „... leszidja. Mert...” (Ű: 11).
 „... gyártelepére akar bevezetni, és engem adott oda...” (R: 364); „... bevezetni, engem adott...” (Ű: 426).
 „... nem voltam eléggé toladó, hogy elébe surranjak az utasoknak, *hogy* »nem kell-e pakkot vinni?«...” (R: 27); „... utasoknak: »nem kell pakkot vinni?«...” (Ű: 26).
 „... vagy az időjárás vág közbe vagy... az emberek... könnyelműsége, *akik*... sohasem teszik szívügyükké...” (R: 15); „... könnyelműsége. A cselédek pedig...” (Ű: 11).
 „... ezért *van* az, hogy a szegény cselédember csak topog...” (R: 16); „... ezért a szegény...” (Ű: 11).
 „Sohasem tudtam belenyugodni, hogyha *malacokat vett s én* hajtottam hazafelé és az úton kérdezgették, *hogy* mennyi volt, 5–10 forinttal többet kelljen mondani” (R: 26); „... hogyha a vásáron vett malacokat hajtottam... kérdezgették, mennyi volt az ára, *hogy* öt-tíz...” (Ű: 25). — (Az öt-tíz forint előtt *hogy* nélkül kétségtelenül tömörebb volna a mondat.)
 „Mostohám megint mindeneskocsis és kerülő *lett*, én meg cselédcsürhész lettem” (R: 31); „... és kerülő, én meg cselédcsürhész lettem” (Ű: 31).
 „... na fiúk, hát ki tudná *elmondani* vagy megmondani...” (R: 94); „... ki tudná megmondani...” (Ű: 104).

3. Talán legfontosabbak, legalábbis legérdekesebbek azok az eltérések, melyek vitatható grammatikai problémákat vetnek fel. (Ezért nem meglepő, hogy néha helyesebbnek látszik a régi nyelvi forma.)

„Hajnalfelé, már közeledtünk a tanyához, felébredtem...” (R : 10); „Hajnalfelé, amikor már...” (Ú : 6). — (A második mondatban az egyidejűséget kifejező *amikor* kötőszó beiktatásával pontosabbá válik az időviszonyok megjelölése, de a régi fogalmazás közbeékeléssel mondat szerkezete élenkebbé teszi az előadást.)

„... a szegény földmunkások beépítették, s most egy egész falurész volt már itt” (R : 21); „... s most egész falurész...” (Ú : 18).

„Mivel a leckét tudtam, a tanító sokszor elküldött a házához...” (R : 26); „Ugyanis a leckét...” (Ú : 26). — (Nem objektív okról, inkább az állítás érvényességéről lévén szó, helyesebb a magyarázó, mint az okhatározói szerkezet [vö. Benkő L.: Mondattan III. Főisk. jegyz. 1956. 63]. De a magyarázó tag a másik tagmondat után kívánczozna. Ezért látszik jobbnak a régi szerkezet.)

„... két különböző külső és cím alatt... ugyanaz a szöveg lapult” (R : 24); „két különböző külső cím...” (Ú : 23). — (A változtatás jelentésbeli eltérést fejez ki.)

„Érdekes különben, hogy kiképző osztagunkból az egyetlen... volt” (R : 94); „... hogy a kiképző osztagunkból...” (Ú : 103). — (Vitattott kérdés. Balassa nyomában helyesebbnek, tömörebbnek véljük a névelő nélküli alakot. Vö. A m. ny. könyve 164.)

„... nem is nagyon törték a fejüket, mert: »majd megmondja Veres«...” (R : 95); „... megmondja a Veres...” (Ú : 104). — (A népnyelvi — s újabban a szépirodalmi, sőt köznyelvi — használat alapján elterjedtebb lett a névelős alak. — Szatmári S. még éppen az „a Veres”-t hibáztatja az első Számadásban. Msn. 7 : 21.)

„... még akkor sem hitték el, hogy nem tudom a leckét...” (R : 95); „... hogy nem tudnám...” (Ú : 104). — (A feltételes módnak ez a szerénységet kidomborító, eufemisztikus jellegű használata újabb nyelvtudományi irodalmunkban — talán Bárczi G. példája nyomán — elég gyakori. Nem lehetetlen, hogy Veres Péter — a Nyelvőr buzgó olvasója — éppen ilyen hatásra használja.)

„A szíj hosszú volt... s csak arról vettem észre, hogy keményen visszacsapódott az államhoz” (R : 181); „... észre a golyót, hogy keményen visszacsapódott a szíj vége az államhoz” (Ú : 206). — (A régi, homályos értelmű, pontatlan fogalmazást helyesen egészíti ki az író. De mert a mellékmondatban kifejezett cselekvés nem az előző mondat alanyára, ill. tárgyára vonatkozik, hanem új alanya van: *szíj vége*, ez az új fogalom — mint lélektani állítmány — a mondat élére kívánczozik: „hogy a szíj vége keményen visszacsapódott az államhoz?”)

„... egy asszonynak gyereke született, s a gyerekek a születés után megszólalt...” (R : 20); „... s a gyerek születése után megszólalt...” (Ú : 17). — (Nem szerencsés változtatás. Az új fogalmazás szerint inkább arra gondolunk, hogy az anya szólalt meg, nem a gyerek. Talán az egyforma hanglejtésű és időmértékű „a gyerek, a születés” szakasz kiküszöbölése volt az író célja. Miért ne lehetne így: „gyereke született, s a gyerekek megszólalt...”?)

Csak helyeselhető, hogy a „némely... kisiparos” szerkezetet (R : 362, Ú : 424) meghagyta az író — szemben a többi műveiben gyakran felbukkanó „némely kisiparosok”-féle szintagmával.

Kár viszont, hogy a „szekérrel vittek be” vonzatot nem cserélte fel „szekéren”-re (R : 308, Ú : 354). — (Hagyjuk meg ezt Márainak, aki repülőgéppel utazott Kassára.)

4. Újabb műveiben (pl. Rossz asszony, Almáskert) gyakran alkalmazza, illetőleg jól kiaknázza Veres Péter az írásképekben rejlő stilisztikai lehetőségeket, felhasználva a különböző írásjeleket. Azonkívül, hogy a mellékesebb mondandót zárójelbe teszi (pl. R : 29, Ú : 29), az idézőjellel hangsúlyoz, sajátos értelmezést fejez ki:

„megvalósul az én... ábrándom... »a szerves fejlődés«...” (R : 179, Ú : 205). „... én voltam az »igazi kommunista«...” (R : 227, Ú : 262)

Számjegy helyett a vizuális hatásában kedvezőbb (mert a folyó szöveghez harmonikusabban igazodó) betűírást használ (pl. R : 26, 209, Ú : 25, 242).

Kötőjellel felbontja a túlságosan hosszú összetett szót: „ántánt-élelmi-szer” (R : 266, U : 306).

5. Figyelmet érdemlő apró mozzanat, hogy a helyesírási szabályzatot az író általában pontosan követi — különösen a mondatkapcsoló és előtti vessző alkalmazása szembetűnő — ; nem használ külön „szépirodalmi helyesírást.” (Megszívlelendő azok számára, akik még mindig az egyszeri református kántor módján önkényesen akarják használni vagy elhagyni a vesszőt. Vö. Irod. Újs. 1956. májusi számait.)

*

A papír sokkal gyorsabban fogy, mint azok a tanulságok, melyek a két Számadás összehasonlító böngészéséből még rávethetők volnának. Így le kell mondanunk arról, hogy foglalkozunk a műhöz újonnan illesztett részekkel vagy a többi művéhez való viszonyítással. Lehetne keresni azokat a stíluselemeket, melyeket Veres Péter mint örökséget vett át írásművészetébe, de egyénített, tovább fejlesztett. Meg lehetne vizsgálni, hogy a (régi) Számadás mennyiben kiinduló pontja — nyelvi tekintetben — az író többi művének (annál is inkább, minthogy tartalmilag minduntalan bukkanunk ilyen összefüggésekre). Érdemes volna elemezni azt is, vajon a két Számadás közt keletkezett művek stílusa hogyan érvényesül az önéletrajzi átdolgozásban, a főnnebbiekben felsorakoztatott változtatásokban, illetőleg az újonnan csatolt fejezetekben stb., stb. Mindezek a kérdések nem kevésbé volnának tanulságos tárházai a nyelvi, stilisztikai elemzéseknek, mint az idézett adatok, de megannyi külön tanulmányt igényelnének.

Néhány évvel ezelőtt (számomra) tanulságos vitába keveredtem Veres Péterrel. Mondatfűzésével foglalkozó fejtegetéseimre megjegyezte, hogy írása sokkal inkább ösztönös, mint tudatos (vö. Új Hang 3 : 125, Közös gondjainkról 215). A bölcs kádi valószínűleg mindkettőnket felmentene ebben az ártatlan perben. Bizonyos, hogy az író most is, a Számadás átfésülgetése során nem valamiféle nyelvtani rendszerezés alapján járt el, hanem művészi ösztönére hallgatva. Ezért igazi művész. De ezt a művészi ösztönt minden bizonnyal két évtized során beszívott tudatosság táplálja, és irányította azoknak a változtatásoknak a véghezvitelében, melyeket itt nyalábokba kötözgettem.

Ha ezeket az apró mozaikokat megpróbáljuk egész képpé formálni, leolvashatjuk róla azt a jelentős szintkülönbséget, mely az egykori és mai Veres Péter művészetét jelzi. De tanúskodik ez a kép arról is, hogy Veres Péter írásművésze nem merevedett meg. Még mindig nem elégszik meg az elért magaslattal, még mindig — talán egyre jobban — fűti valami belső nyugtalanság, az önmagával való elégedetlenség, az a dinamikus, szenvedélyes tűz, mely a művészet nélkülözhetetlen eleme. Éppen ez állítja ki a legszebb bizonyítványt az új Számadás megalkotójáról, hogy vele mindannyiunk számára követendő példát nyújtson : a szigorú önbírálással mérő, szüntelenül alkotó, jobbra, tökéletesebbre törekvő, igazi szocialista emberség példáját.*

Benkő László

* A szöveg egybevetésében K. Szabó Anna és Kosaras Gizella főiskolai hallgatók segítettek.

Ifjúsági irodalmunk nyelvéről és stílusáról

I. Ifjúsági irodalmunk „fogyatkozásait” és „hiányosságait” többször emlegették az utóbbi években, bár a kérdést a kritikusok alig méltatták érdeklődésükre, mintha valami ötödrangú, irodalomszéli műfajról volna szó. Legfeljebb megállapították, méltatlankodó szemrehányással, hogy neves íróink elhanyagolják az ifjúságot. A feladatok kijelölése is többnyire általánosságokba vezetett, a bírálat vagy méltatás legfeljebb a tárgyválasztás, az eszmei tartalom demokratikus nevelőértéke, a hős pozitív jellege körül forgott, de a megírás módjára alig volt tekintettel. Ez egyébként általános jelenség, mert az irodalomtól a képzőművészetig jórészt kiszorult kritikánkból a mit? mellől a hogyan? kérdése, visszasan szemléltetve tartalom és forma egységének elméletét. Pedig a hogyan? kérdése az ifjúsági irodalomban kétszeresen fontos, mert nemcsak a tárggyal való összhangot kívánja meg, hanem az ifjú olvasók fejlettségi fokához, sajátos igényükhöz való alkalmazkodást is. A magyar írók első kongresszusán (1951.) fel is vetődött az ifjúsági irodalom stílusának, nyelvének kérdése, de visszhangot nem keltett.

Így aztán, ha elvétve megjelenik is egy-egy rövid ismertetés valamelyik ifjúsági könyvről, jóformán szóba sem kerül, hogy a munkának stílusa is van (vagy kell, hogy legyen), mintha nem a nyelv volna a mondanivaló közvetítője. Irodalmi lapjaink helyett úgyszólván csak a Magyar Nyelvőr szentelt figyelmet az ifjúsági könyvek nyelvének, és rendszeresen méltatta vagy bírálta az önálló és fordított munkákat.

Ha kezembe veszek egy-egy ifjúsági regényt, be kell vallanom, ritkán jutok tovább néhány lapnál. A mondanivaló, a történet, az alak talán még érdekelne, de elkedvtelenít a szürke, ötlettelen, vérszegény nyelv, amelynek nincs se színe, se íze, — mintha az író szándékosan kilúgozott volna belőle minden egyéni jellegzetességet. Szinte az az érzésünk, hogy az ifjúság írói közt valami olyan elv gyökerezett volna meg, hogy számukra kötelező ez a szürke igénytelenség, és kerülendő, sőt tilos az eredeti hang, az irodalmiság, a költői lendület vagy a játékos humor. Pedig téves az a felfogás, hogy a gyermekkel csak kezdetleges, szegényes szókinccsel vagy éppen közhelyekben lehet beszélni. Ha nyelvkészségének vannak is fokozatai és természetes korlátai, nem mondhatjuk, hogy nincs érzéke a kifejezés eredetisége, ötletessége iránt, hogy nem élvezi a stílus egyéni jellegzetességeit, újdonságát. Lebecsülné ezt az érzéket az, aki merev óvatossággal ragaszkodnék egy statisztikával megállapított ifjúsági nyelv-színvonalhoz, s nem merne föléje emelkedni. Nem szabad féltetni a gyermeket az erőpróbától, mert az érdeklődés és az érdekesség s az író némi pedagógiai érzéke segít legyőzni a nehézségeket. Az ifjúsági irodalom nevelő hatása megköveteli, hogy a gyermek meglevő nyelvi anyagára, felkészültségére építsen az író, de mindig egy fokkal magasabbra kell emelni a színvonalat. Jó érzékkel és okos mértékkel meg kell találni azt a többletet, amely a nyelvi nevelést, a szókincs gazdagítását, a stílus csiszolását szolgálja.

Mintegy tíz, a „középkorú” ifjúság számára újabban kiadott könyvet olvastam el, a véletlenre és a ház gyermekeinek könyvtárára bízva a választást.

Van köztük mai tárgyú úttörő-történet, múlt századi kalandos útirajz és történelmi regény. A legtöbbnek a szerzője tiszteletre méltó írói múlt után

csapott át az ifjúsági irodalom mezejére, van köztük már népszerű ifjúsági író, mások pedig most indultak neki ezen a pályán az írásnak.¹

Örvendetes, hogy egyre több írónk fordul szavával egyenesen az ifjúság felé. Még ha talán csak alkalmi kiruccanásnak tekintik is vállalkozásukat, kétségtelen, hogy bizonyos fejlettebb, magasabb fokú művészi igényt visznek bele, kiforrott stílust, egyéniségük sajátos bélyegét. Amennyi előnyt és értéket ad ez, annyi nehézséget is okozhat a hangváltásban, amelyet az ifjúságnak írt művek többé-kevésbé megkívánnak. E tekintetben könnyebb a dolguk azoknak, akik ifjúsági íróként lépnek fel, mindjárt e hivatás sajátos követelményeihez alkalmazkodva. Könyveik éppen ezért jellegzetesebbek is, hívebben, élesebben tükrözik ifjúsági irodalmunk tipikus vonásait és persze hibáit, fogyatkozásait is. Ezekről a művekről szólunk tehát elsősorban, kiemelve közülük is Németh Imrét, mint a legtipikusabbat, már csak azért is, mert sikere — hibái ellenére is — azt mutatja, hogy ilyenféle regényekre vágyanak az ifjú olvasók. De éppen ezért fokozott a feladatot vállaló író felelőssége is. (Külön vizsgálatot érdemelne a fiatalabb korosztály [6—10 évesek] és az óvodások irodalma. Nagyonbár lévén a nehézségek s gyengébbek a feladatra vállalkozó erők, itt még több a fájó probléma és a káros tévedés vagy hiba.)

II. Ifjúsági regényeinknek egyik legfőbb kelléke az érdekesség, a romantikára szomjas fiatal lelket pezsdítő egészséges izgalom. Ennek forrása pedig az írói képzelet, amely nemcsak az érdekes, meglepő kanyargású mese folyását táplálja, hanem a nyelv friss, fordulatos eredetiségét is.

Képzelet és stílus termékeny viszonyát igazolja Németh Imre könyvének élesen elkülönülő első része, amely legnagyobbbrészt az író képzeletének leleménye, s nyelvében is eredetiségre törő munka. A stílus bátor, színes elevensége azonban elsorvad, mihelyt nem a képzelet viszi a szerző tollát, hanem a források adatai. Pedig az önállóság bontja ki az íróban a mesélő kedvet, az emberábrázolás és a hangulatkeltés képességét, amely aztán megtalálja a maga vonzó, eredeti, ízelesebb hangját. A fiatal lélek még többnyire képekben lát és gondolkodik, a szó még nem üres burok, jel számára, hanem magát a valóságot idézi fel, láttatja meg. Az eleven, képszerű, szemléletes nyelv van tehát leginkább hatással az ifjú olvasóra. Ennek ellenére, a gyermekhez való leszállás és alkalmazkodás ürügyén ifjúsági íróink többnyire valami jellegtelen kivonat-nyelven szólnak olvasóikhoz, színtelen jelzőkkel, előregyártott fordulatokkal, kopott, avas közhelyekkel. Szókincsük, nyelvük hasonló azokhoz az iskolakönyvekhez, amelyekből a kezdők valamely idegen nyelvet tanulnak.

Idézzük bátorító példaként Németh Imre regényének néhány szemléletes kifejezését: „A Duna túlsó partján ... gőgösködött a híres Kalocsa” (10); „a nagyprépost ... méltóságosan feltrónolt a katedra megrecsenő

¹ Gergely Márta: A mi tanítónk. 1951.

Hegedűs Géza: Az erdőntúli veszedelem. 1951.

Jankovich Ferenc: Huszárok a tengeren. 1954.

Németh Imre: Óserdők mélyén. 1953.

Palotai Boris: Sztálinvárosi gyerekek. 1953.

Szilvási Lajos: Középiskolások. 1953.

Tamási Áron: Hazai tükör. 1952.

Thury Zsuzsa: A francia kislány. 1953.

Révay József: A párduc. 1954. — A hivatkozásokban, idézetekben a szerzők nevének rövidítését használok.

székére” (15); „folyók medrén kering a föld vére” (122); „a rengeteg nép szétszaladt a kapott hír-morzsákkal” (221) stb.

Találó, ízes kifejezések, egyéni írói ötletek is fel-felbukkannak a könyvben: „flaskónként nyelte a rum kábulatát” (45); „lóról számarra ülni nem óhajtván” (48); „ha az oroszlanok megmutatták, hogy győzik hanggal, a feketék is megmutatták, hogy az ő üvöltésük sem macskanyávogás” (240); „a mocsárból kigőzölgő sűrű szúnyogfelhő” (94) stb.

A könyv egyik legszebb, stílus szempontjából leglendületesebb részlete az afrikai vízvázalasztó felfedezésének leírása (241—3).

Más könyvekben is a leíró részletekben csillan meg leginkább egy-egy élénkebb szín.

A szocializmusnak életünket átalakító változását pl. ezzel a megismerésesített, eleven képpel ábrázolja az egyik regény: „Egy napon megjelent itt a bányatelepen a Hároméves Terv; hatalmas teherautók hozták melegen bűgő motorral, végnélküli, friss kerekeken futó, hosszú tehervonatokat, tele piros téglával és szőke, gyalult épületfával” (Ger. 6). Palotai regényében is találunk néhány szép, szemléletes leírást az emberi munka nyomán alakuló tájról. Pl.: „A dombok tetején bokrok, cserjék kapaszkodtak meg, a dombok oldalából meg mintha egy óriási kenyérvágó késsel szeltek volna le nagy darabokat, csupaszon meredezett a dombfal, s egyre repedezett, omladozott, a szél le-lesodort belőlük egy-egy darabkát, az eső széles vályukat mosott belé... Ágbogas akácfák közé bűjt viskók tünedeztek fel, melyek homlokukba csúszott zsúpfedelükkel vénasszonyokhoz hasonlítottak” (7).

Más szerzőnél is akad egy-egy szemléletes vagy éppen költőiségre törekvő kép: „A víz néha felkapaszkodik a sárga fővényre, megsimogatja a homokot, majd — mintha ingerkedne vele — ismét visszacsúszik” (Szil. 4). „Bőszájú ingük meg-meglebbent, hófehér szárnyként nyílt ki karjukon” (220).

Vannak azonban sikerületlen, sőt elriasztó leírások is. Szinte érthetetlen, hogy száz és száz klasszikus példa után így próbálja éreztetni az író a kisváros hangulatát: „A szeptemberi nap... elöntötte fényével a kisvárost. Alig múlt még dél. Az aranylő nap magasán ragyogott. Az utcán nem sokan jártak, hiszen vidéki kisvárosban ilyenkor ebédel mindenki. Az ember hazasiet a munkából a családhoz, asztalhoz ül, elkölti ebédjét, és még arra is van ideje, hogy beleolvasson az újságba. Az utcán csak azok járnak, akiknek halaszthatatlan dolguk akadt, vagy szeretik a hőséget, amely nem veszi tudomásul, hogy már szeptember vége van, és megreked a házak között. Egyszerűen nincs ilyenkor élet a városban” (Szil. 3). E semmitmondó bevezetéssel ellentétben pedig házaló képárusok gicceire emlékeztet a regény befejezése, egy téli balatoni hajnal képe (222—3).

Néha apró részletekben találunk leginkább egy-egy szerencsés írói ötletet, találó kifejezést, jellemző képet. Pl.: „Pista bácsi... a bajuszát pödörgette, de mintha egy kis mosolyt is belepödört volna a tömött, szürke szálabba” (Pal. 10). „Tamásban szédület hullámmzott erre a hírre” (Heg. 10). Ifjúsági könyvben azonban kissé már irodalmias a boldog lelkiállapot ilyen éreztetése: „[A jeles felelet után] Jeanette könnyű báránnyal lebegve tette meg a helyére vezető rövid utat” (Th. 205).

Főként hasonlatokban törekszenek a szerzők szemléletességre; igen helyesen, mert a fiatal olvasó különösen fogékony a képszerű látásra. Íme néhány sikerült példa: „A kislány feje lehanyatlott, mint egy száronütött virág” (Szil. 10). „Szeretett volna olyan kiesire összegombolyodni, mint egy

sündisznó” (Pal. 45). „A keze ... olyan sebesen jár, mintha motorral hajtának” (6).

Sajnos, ritka az ifjúsági könyvekben a humor, a tréfa és a játékos ötlet, pedig milyen szomjasak rá a gyerekek, mennyire élvezik a megcsillanó derűt! Mintha csupa zord tanférfiú írná az ifjúsági könyveket, alig akad bennük üdítő mosoly, kacagás. Ilyen ritka részlet pl. Jankovich könyvében az öreg huszár beöltöztetése Szent János szobrának. Thury Zsuzsa megcsillantja humorérzékét kis hősnőjének csínyjeiben és a diáklányok beszélgetésében, de jobban felhasználná a kínálkozó helyzeteket. A tréfásnak szánt diákmondások sokszor már kopottak, s ezért nem is jellemzők. Pl.: „Tüdölötyögésed van, meg májkopogásod, és ... ez nagyban hozzájárul elmebetegségedhez” (120). Palotai regényében akad még leginkább helyénvaló, stílusosan alkalmazott humor: „Egy lány ... akkora *csizmákban*, hogy a Vince-lányok kisöccse ellakhatna *benne*” (56). (Miért nem *bennük*?) „Neked ennyi testvéred van? — Egy egész brigádravaló!” (185). Igen eleven a teherautón vasgyűjtésre induló gyerekek vidám beszélgetése.

Sajnos, nem sokkal több ilyen mazsolát találunk a szövegeknek általában ízetlen, sőt gyakran keletlen-sületlen téstájában. Annál bőségesebb gyűjteményt adnak a fogalmazási sutaságok és stílushibák. Azt mondhatnók ugyan, hogy ezek jelentéktelen apróságok, és a serdülő olvasó úgysem ezekre ügyel, mert nem a bíráló szemével olvas. A lektor és a felelős szerkesztő figyelmét azonban nem volna szabad elkerülniök. Egyrészt szépirodalmi műtől megkívánhatjuk, hogy stílusa hibátlan legyen, másrészt pedig itt ezeket a hibákat súlyosabban kell megítélnünk, mert az ifjúsági könyvek olvasóinak még kiforratlan nyelvkészségét éppen a jó könyvek kellene, hogy formálják. A nyelvi helyesség tehát nemcsak az író, hanem a kiadó, lektor és szerkesztő felelőssége is.

A hibák azonban arra mutatnak, hogy ifjúsági íróink nagy részében általánossá lett a felületesség, az írói igénytelenség; feladatukat könnyedén veszik, s ezzel lebecsülik saját nagyszerű hivatásukat, az ifjúság művészi, szellemi és erkölcsi nevelését.

Többnyire a stílus átlagos szürkességét tarkítani törekvő eredetiség vágya, a fel-feltörő írói igény okoz félresiklást, teremt mesterkélt mondatokat, szül képzavarokat, ha a jó szándék mögött szundikál a műgond. A példák bőségéből csak néhány jellemzőt idézünk.

Helytelen, sikerületlen, erőltetett fogalmazás: „[Aljas, ravasz], mint egy *kigyó*. Fehérre meszelt *fal*, belül *tele minden aljassággal*” (Szil. 191). Képzavar, torz vagy mesterkélt hasonlat: „Lánc fűzi össze a *rabok rettentő csokrát*” (Ném. 106); „[A felbujtó pap] tettei csak *láncszemek* voltak a Mindszenty *olvasóján*” (Szil. 212).

Hibás szóhasználat: „a nagy folyamok a műveltség *útmutatói*” (Ném. 103); „nem talál az most *teremtett kereskedőt* sem a városban” [= *teremtett lelket v. egy kereskedőt sem*] (124). Furcsa, szokatlan ez a szókapcsolat: „A bor áttüzesítette a parasztesteket” (Rév. 55).

III. Fontos feladat a nyelvi ismeretterjesztés, a szókincsfejlesztés. Ez az ifjúsági könyvek másik problémája. Szinte nincs olyan ifjúsági regény, akár történelmi, akár más tárgyú, amely egy sereg ismeretlen fogalmat és szót ne tárna a fiatal, tájékozatlan olvasó elé.

Nyelvi, fogalmazási szempontból az a főkérdés, hogy az író hogyan olvasztja be ezeket a fogalmakat mondanivalójába, milyen módon sikerül

egy csomó ismeretlen vagy idegen szót úgy felhasználni természetesen, könnyedén a regény elbeszélő szövegében, hogy értelmük mindjárt ki is bontakozzék.

Milyen megoldásokat használhat az író?

1. A leghelyesebb, legtermészetesebb és íróhoz méltó módszer az, hogy az olvasó számára ismeretlen szavak értelme közvetlenül magából a szövegből világosodik meg. Ez a legigényesebb megoldás, mert állandó figyelmet kíván az írótól, s fogalmazás tekintetében néha nehéz feladat elé állítja, hogy akár a mondatba szőtt értelmezéssel, akár egy ügyes utalással, célzással vagy részletesebb magyarázattal, esetleg párbeszédben világosítsa fel az olvasót. Ezt a módot kell elsőbbségben részesíteni, mert így szinte észrevétlenül közölhetünk ismereteket, játszva, szórakoztatva taníthatunk, s elkerülhetjük a tudákos „ismeretterjesztés” nehézkességét vagy a száraz tényközlés gyakran elriasztó adatszerűségét. Ifjúsági regényben ezt különösképpen figyelembe kell venni.

Erre a körülírást vagy rokon értelmű szót használó, belefogalmazó magyarázatra találunk is néhány jó, ügyes megoldás-példát Németh regényében: „a legöregebb *tanítómester*, Homoky Gáspár *rektor*” (4); „a *nyár-eleji áradás*, amit [!] a hajósok *zöldárnak* neveznek” (5); „a *tölténytartó kimbángókat* ... leopárdbőrrel takarták be” (164); „*Kiszondi! Kiszondi!* Annyit már megértett Magyar László, hogy valami *hangyáról* van szó” (170) stb.

A magyarázat azonban néha nehézkes, suta vagy elkésett: „Rendelkezik saját fejedelmük »impembájával«. Mi az az *impemba*? Amolyan közokiratféle ...” stb. (161). A *libáta* szó első előfordulása (148) után következő lapon tudjuk csak meg, hogy az voltaképpen szállás, tanya, birtok.

Lássunk más regényekből is hasonló példákat az ilyen értelmező szóhasználatra: „Fölfelé kaptattak a tekergőző, keskeny *kigyóútn*” [= szerpentin] (Jan. 64). Ebből a mondatból: „A négy *pattantyús* ott állott az ágyúk mellett, a résen, és kettejük kezében ... lassan füstölgött a meggyújtott zsinór” — megtudjuk, hogy tüzékről van szó (Jan. 62). „Legelő lovagolt egy *kornétás* apród ... Hosszú, zászlóval díszes *fúvóhangszere* maga elé volt erősítve a nyeregbe” (Heg. 17). A *trombita* vagy *kürt* világosabban utalna a *kürtös-re*. „A harmadik, vagyis a *szintaktikai osztály*” (Tam. 157). „A *szobafőnököt* ... régi szokás szerint *primárius*-nak kellett nevezni” (127).

2. A kifejtés helyett gyakran sajátos, kényelmesebb megoldást választ Németh ott, ahol néger nyelvi szavakat, kifejezéseket használ. Ilyenkor többnyire egyszerűen zárójelbe teszi a szó után a magyar megfelelőt vagy a fordítást. Regényben furcsán hatnak, stílustalanok ezek a minduntalan botlasztó zárójelek: *kuszongola* mester (ács), *houssi* (oroszlan), a *kilombó zsán-góján* (gyűléstér) stb.

Különösen zavaró és furcsa ez a közbeékelt magyarázat párbeszédben: „Te a »nagy fehér fejedelem« (portugál király) katonája vagy” (82); „Mondd meg »mukombe« (vendég), hányan voltak (161) stb.

3. Némely regényben, különösen Némethnél, még egy könnyű megoldással találkozunk: idézőjelbe tett régi, idegen vagy ritka, sajátos jelentésű szókkal, minden külön magyarázat nélkül. Az, hogy némely szót idézőjelbe teszünk, legfeljebb felhívja a figyelmet a szó ritka, régies vagy idegen voltára, de nem magyaráz meg semmit. Hasznos eszköz az idézőjel akkor, ha kiemelünk valamit, vagy ha tréfás, gúnyos árnyalatot akarunk adni valamely szónak. Pl. „a szultáni »vámórség« parancsnoka” (Ném. 58); húsz teherhordónál több »alkalmazott« vállán cipelteti áruját” (137).

4. Egyszerű, az olvasmányosságot nem zavaró, bár az olvasó szempontjából kissé nehézkes megoldás a *j e g y z e t e z é s*. Az alapos és gondos magyarázó jegyzetek igen hasznosak, s ezért ifjúsági könyvben úgyszólván nélkülözhetetlenek, még akkor is, ha az író gondos stílusmunkával igyekszik beolvasztani a szövegbe a magyarázatot. A jegyzetek a szövegtől függetlenül pontos, szakszerű felvilágosítást adnak, és az olvasó bármikor rájuk lapozhat. Némely esetben minden magyarázatnál többet mondanak a jó k é p e k.

De még ismertebb fogalmak és szók megmagyarázása is kívánatos, ha úgy érezzük, hogy a fiatal olvasó esetleg nincs tisztában velük. Így pl. Némethnél az igen gyakran emlegetett *égett bor*-ról nem ártana elejteni valahol, hogy az egyszerűen pálinka, a *zsombor*-ról megmagyarázni, hogy az afféle kenyérkosár, szakajtó, az árukkal kapcsolatos régi mértékek, súlyok (*font, lat, icce, rőf, vég, rizsma*) átszámítását jegyzetben kellene megadni.

Révay — igen helyesen — egy „Ókori kis kalauz”-t iktat könyvének végére. Ennek alapossága feleslegessé tesz minden magyarázatot a regényben. Jankovich is összeállította a könyvében levő régi, táji vagy szokatlan szavakat; a gyűjtemény azonban igen sovány. Nem ártott volna megmagyarázni, hogy mi az a *csántérfa*, *tarisznyatornyos*, *seregbontó*, *kókány* stb. Tamási csak néha magyarázza meg jegyzetben egy-egy szavát, mintegy a főhős emlékezéséhez fűzött magyarázó megjegyzésként, ezzel is növelvén a műfaj formai hitelét. A regény történelmi jellege miatt azonban jóval több szómagyarázatra volna szükség.

IV. Nyelv és stílus tekintetében szólnunk kell a jellemzés fontos eszközéről, a *s z e r e p l ő k b e s z é l t e t é s é n e k* vagy írásos megnyilatkozásának módjáról. Az ifjúsági műfajnak a közfelfogás szerint igénytelenebb volta miatt a szerzők, sajnos, gyakran lemondanak arról, hogy kialakítsák egyes személyeik jellegzetes beszédmódját, stílusát, szavajárását, s hogy legalább néhány egyéni szólással, kifejezéssel vagy a szóhasználattal jellemezzék őket.

Az elemzett regények közül jó néhány kedvező képet mutat mégis a tekintetben. A stílussal való egyénítést általában alkalmazza Németh is, sajnos, talán legkevésbé a főhősre. Tamási párbeszédeinek játékos könnyedsége, csillogó fordulatossága sokkal mesteribb kézre vall, semhogy jellemző erejüket az ifjúsági művek mértékével mérjük. Palotai és Thury szintén jól beszélgetik alakjaikat. Igyekeznek egyénivé vagy legalábbis jellemzővé alakítani stílusukat, hogy életkoruk, társadalmi helyzetük, műveltségük fokát tükrözze. A „Sztálinvárosi gyerekek” beszélgetése gyermekien természetes, tréfás elevenségű, de se nem szándékosan pongyola, se nem mesterkéltséggel. Az író jól eltalálja a mértéket. A felnőttek, a munkások szavában is jóízű, kedélyes természetesség érzik, apró ötletekkel fűszerezve.

Thurnak nehezebb, többretű feladatot kellett megoldania, nemcsak azért, mert alakjai változatosabbak és jobban egyénítettek, hanem azért is, mivel részben franciák, részben magyarok, kis hősnőjében pedig éppen a magyarrá válás folyamatát mutatja be. A csöndes, nehézszavú magyar bányász-nak és ájtatoskodó, pergőnyelvű francia anyósának ellentétét pl. jól érezteti vitáik hangjában. Jeanette hetyke, csibészes modora is jellemző szavakat talál. A francia szereplők beszédmódja azonban többnyire hamis, nincs sajátos színe, vagy pedig abba a hibába esik az író, hogy a természetes, könnyed

hangot nagyon is magyaros kifejezésekkel akarja tolmácsolni. Jeanette pl. pajtásainak érdeklődésére, hogy beteg volt-e, ezt válaszolja: „*Csudát! Nekem kutyabajom!*” (16). Más franciáktól pedig ilyeneket hallunk: „Az egész bekenhetné, *lelkem...*” (38). „Te már nem is köszöntöd a *szegény-embert?*” (41). „Sokat mesélhetnék, de *ne szólj szám...*” (76). Valahogy „franciásabban” kellett volna beszéltetni a franciákat. Nem sikerült ábrázolni azt a folyamatot sem, ahogyan Jeanette megtanul magyarul. Igen gyorsan és csaknem átmenet nélkül hibátlan magyarsággal beszél. Magyarrá válásának ezt az oldalát valószerűbben lehetett volna bemutatni és több mulatságos, játékos nyelvbottlással tarkítani. Talán leghitelesebb Vilma néni megszólaltatása. Minden szava kifejezi ennek a kemény, határozott, külsőleg nyers, de csupa szív munkásasszonynak egyéniségét.

A többi regény szereplőinek beszéltetéséről jóval kevesebb dicséretet mondhatunk. Gergely Márta diákjai valami kicsiszolt, nagyon is „megfogalmazott” nyelven szólalnak meg. A természetesség és a szín egyaránt hiányzik mondataikból. Egy-egy csibészes kifejezésüknek (*egyből, kinyír*) van csak jellemző értéke. Szilvási hősei már nagyobb diákok, de beszélgetésük nem jellemző. A fiatalok beszédstílusából hiányzik a fiatalos tréfa, a könnyedség, mondataik jobbadán „mozgalmi” közlések, ezért éppolyan közhelyeszerűek, mint a szerző stílusa általában. A felnőttek szavaihoz jobban illik ez a „közéleti” komolyság, s ezért beszéltetésük valamivel hitelesebb. A tárgy sematikus volta elkerülhetetlenül a stílus színtelen szárazságához, szólamok halmozásához vezet. Példa erre a SZIT- és a DISZ-titkár mozgalmi és politikai eszmecseréje a hangulatos tábortűznél (112–6), a diákok jövőbe néző tervezgetése (179–80), a diáktitkár szólam lelkesedése (182).

A szereplők beszéltetésének sajátos problémája Németh könyvében a *négerek* megszólaltatása magyarul. Nemcsak a nyelvek gyökeres különbségéről van szó, hanem az európai műveltség és egy ősi életforma, primitív szellemiség ellentétéről. Ezt a beszédben éreztetni igen nehéz, részint a néger nyelvek ismeretének híján, részben azért, mert ehhez alaposan ismerni kellene a szerzőnek a civilizációtól akkor még alig érintett afrikai törzsek életét.

Milyen józan, természetes igényünk lehet tehát ezzel kapcsolatban? Csak az, hogy az író éreztesse: itt most más nyelv és más lélek szólal meg. A szemlélet és a kifejezés kezdetlegessége, gyermekdedsége, egyszerű, de színes szókinész, tóalokok, főnévi igenevek használata, a ragozás és a szórend legegyszerűbb formái, a névelő elhagyása, a tárgyas ragozás némi szabálytalansága, nyomósító szóismétlés, indulatszavak, felkiáltások: ezek lehetnének a primitív szemléletet és sajátos gondolkodásmódot tükröző nyelv tolmácsolásának stíláriai eszközei. Színezésül pedig igen alkalmas a képzelet frissességét mutató képes beszéd, eredeti hasonlatok alkalmazása; erre találunk is néhány példát a könyvben: „Kajángula úgy üvöltött, mint az orosz-lán, ha sok vad kutya támadja meg, és szívében félelem támad” (211); „nem telik bele az új hold fordulásának fele” (219). Ilyen azonban kevés akad, pedig Magyar útleírásának a négerek nyelvéből és költészetéből adott mutatványa, egy-két ilyen gyűjtemény tanulmányozása, a magyar népköltészet vagy a biblikus nyelv is megtermékenyíthette volna az író képzeletét.

Mint stílustalanságot említünk néhány, a négerek szájába adott, furcsán ható kifejezést, valószínűtlen szóhasználatot: „*legyen hát jóljött a mi hazánkban*” (idegenszerű, 140); „*ideje lesz már szűkebbre fogni a markot*”

(= takarékoskodni; nagyon magyaros ízü, 196); „lehetetlenség kivinni” (= megvalósítani, megtenni; németesség, 202) stb.

V. A szorosan vett nyelvi és fogalmazási hibák tekintetében jobb a kép. Kisebb számban akad csak néhány megrögzött, kevésbé magyaros szóhasználat és idegenszerűség (pl. a vonatkozó névmás pongyola használata, a mutató névmás túltengése a személyes névmás helyett, néhány igeragozási sutaság, a több birtokos egy-egy birtok viszonyának értelemzavaró kifejezése stb.) Nyelvpedagógiai szempontból szóvá tesszük azonban, hogy ifjúsági könyveinkben gyakori a helyesírási pontatlanság, sőt hiba, a következtetlen írásmód. Szerzőnek és kiadónak, lektornak, szerkesztőnek és nyomdászoknak közös szívügye kell, hogy legyen: ifjúságunk kezébe a legjobb, minden tekintetben mintaszerű könyveket adjuk

Kovalovszky Miklós

Goldoni magyarul

I. 1955 őszén „A világirodalom klasszikusai” című sorozatnak több mint 600 lapot számláló kötetében megjelent az olasz Molière hét nevezetes darabja magyar nyelven. A válogatás úgy készült, hogy Szauder József avatott tollú bevezetése és a kötet végén közölt, jó tíz lapnyi jegyzetanyag alapján az olvasó képet tud alkotni magának Goldoni fejlődéséről (hogy jut el a *commedia dell'arté*-nak akkoriban már a társadalmi tartalom elvesztése folytán lehanyatlott műfajától a jellemábrázoló, a „leghűségesebb” népi tömegeket: a gondolásokat, matrózokat mély együttérzéssel színre vivő népi komédiáig), megismerkedik a kötetben nem szereplő, de Goldoni megértése szempontjából fontos sok egyéb vígjátékkal is, és tudomást szerez Goldoni életéről (ami külön érdeklődésre tarthat számot), végül pedig — de nem utolsósorban — meg fogja érteni az érdekesen közölt kor- és Velence-ábrázoláson keresztül Goldoni haladó álláspontját, mely elsősorban a hanyatló nemesség karikatúrájában, a *Pantalonéban* megtestesített velencei kereskedő-polgár felmagasztosításában jelentkezik.

Nagy érdeme a kötetnek, hogy Goldoni arculatát nemcsak a hanyatló nemesi osztály ellen irányuló, Goldoni annyi darabjában jelentkező jól ismert gúnnyal rajzolja meg: jó néhány darab, így elsősorban az utolsó előtti, Goldoninak talán legszebb műve, a „Chioggiai csetepaté”, kevésbé a „Hazug” és „A kávéház” ábrázolja leginkább a Goldonitól annyira szeretett népi környezetet, népi életet, népi humort, magatartást, érzelmeket. Mintha ezek a művek megoldának „a pozitív hős” problémáját: a nemesi világ elleni gúny „a negatív hős”-nek szól, annak a társadalmi osztálynak, melyet Goldoni megvetett. A széles értelemben vett „népi”, amelybe Goldoni korában a kispolgárság is beletartozott — és ez semmi esetre sem értékelhető hátrányosan — jelentette azokat a rétegeket, melyek iránt Goldoni a legnagyobb rokonszenvet érezte, melyekhez őszinte, meleg lelkesedéssel vonzódott. Éppen ezért fel lehetne vetni azt a kérdést, vajon nem kellett volna-e a darabok számát egy-kettővel még szaporítani, olyanokkal, melyek a „népi komédia” gyöngyszemei. Gondolok mindenk előtt a „Capiello” (A terecske) és a „La putta onorata” (A becsületes hajadon) című vígjátékokra, melyekben a népi töme-

geket mindennapi életük legmindennapibb megnyilvánulásaiban olyan együttérzéssel szerepelteti (l. Szauder bevezetésében a XXV. lapot és főleg: Enzo Gimelli: *La poesia di Goldoni*. Pisa, 1941. 42—47).

Azért hangsúlyozzuk a „népi” színművek jelentőségét, mert Goldoni nyelve és következképpen a magyar fordítás elbírálása szempontjából is döntő az a körülmény, hogy Goldoni — már a témaválasztásból kifolyólag is — nyelvi realizmusra törekszik. Ha valakinek az esetében meggyőzően mutatható ki a korstílus alakító ereje, az éppen Goldoni, akit — különösnek fog feltűnni a magyar olvasó előtt — az olasz kritika ma sem értékeli kellőképpen. Elsősorban azért nem, mert rövid XVIII. századi megszakítás után a *risorgimento*, illetőleg a romantizmus korszakától fogva az olasz kritikában újra uralkodóvá válik a nyelvi szépségre való buzdítás, ösztönzés. A nyelvi szépség eszményét a romantikus kritika ugyan többé már nem a latinizáló boccacciói prózában látja, hanem zeneiségre törekvő, numerikus, valamiképpen emelkedett, zengzetes nyelvben. Az ilyen konkrét esetekben, mint Goldoni értékelése, nyilatkoznak meg még olyan kitűnő és egyébként haladó kritikusnak is a korlátai, mint amilyen Francesco De Sanctis. Akármilyen furesán hangzik, De Sanctis azt hányja Goldoni szemére, hogy hiányzik belőle a retorika, nem tud elmélyedni, sem elmélkedni. Nincs meg benne az a „*divina malinconia*”, melyre a vígjátékirónak mindenképpen törekednie kell. Sőt: „*per fuggire la rettorica, casca nel volgare*” (hogy kikerülje a szónokiasságot, közönségessé lesz).

Későbbi olasz irodalomtörténetek sem szűnnek meg (máig sem) bírálni Goldoni nyelvi felületességét, hanyagságát, mely tele van „provincializmussal, sőt barbarizmussal”. Erről pedig nincs szó; ellenben tény az, hogy Goldoni tudatosan és félreérthetetlenül képviselte a nyelvi realizmus álláspontját, a retorikával való szakítást, hasonlóan a settecento haladó gondolkozóinak nyelvi nézeteihez. 1734-ben kerül színre Belizár-drámája, helyesebben az az átírás, melyben méltán láthatjuk Goldoni nyelvi álláspontjának egyik legelső, de igen határozott megnyilatkozását. Érdemes lenne összevetni a Goldoni-féle változatot az eredetivel; maga Goldoni az előszóban így nyilatkozik tudatos változtatásairól: „Darabom tetszett, mert érdekes volt, igaz és fordulatos. A császárt és a fővezért úgy beszéltettem, ahogy az emberek beszélnek, nem a mesebeli hősök nyelvén, amelyhez egyébként hozzászoktunk nagyértékű költők tevékenysége folytán. Amikor valamilyen érzést akartam kifejezni, nem a legválasztékosabb, legmagasztosabb kifejezést kerestem, hanem a legigazabbat és a legtöbbet mondót. Tapasztaltam, hogy az egyszerűség is adhat műélvezetet (*la semplicità non può mancar di piacere*).”

Ebből a nagyon fontos előszóból egyébként Szauder más szempontból idézi az alábbi, szintén alapvető megállapítást: „Stílusom (mármost a Belizár-dráma átdolgozásában) nem volt elegáns, verselésem sohasem tévedt a fenéges régiókba; de éppen ez kellett ahhoz, hogy az értelemhez vezessük vissza azt a közönséget, amely hiperbolákhoz, antitézisekhez és a gigantikus, meg a regényes egyformán nevetséges eseteihez szokott hozzá” (Szauder: *Bevezetés XIII*).

Az említett elméleti alaphoz az egyszerűség fogalmát tisztázó részletes megjegyzések járulnak. Goldoni, bár nem volt nyelvész vagy tudatos stíluskutató, nem fukarkodik a nyelvi észrevételekkel, és álláspontja mindig alkalmazkodik a Belizár-előszóban kifejtettekhez, csak még bővebb, még

szélesebb körű, híven a fejlődő művész kiteljesülő és megoldandó nyelvi problémáihoz.

Ahogy halad előre Goldoni a „népi komédia” útján, a kevésbé sikerültéktől az olyan remekművekig, mint a kötetben is szereplő „Chioggiai csetepaté”, úgy növekszik eltökéltsége a népnyelv használatát illetően. Már 1748-ban, a „Putta onorata” előszavában teljes határozottsággal állást foglal az egyszerű emberek beszédének megfigyelése mellett. Ezek az egyszerű emberek jelen esetben a velencei gondolasok, akiket „olyan figyelemmel utánoztam ebben a vígjátékomban, hogy többször meghallgattam őket, amikor veszekedtek, tréfálkoztak vagy egyébvel voltak elfoglalva, éppen azért, hogy természetesen másolhassam le őket vígjátékomban (per poterli ricopiare nella mia commedia naturalmente)”.

Ez a tudatosság végigkíséri Goldonit valamennyi tájnyelven írt vígjátékában. A már említett „Il campiello” előszavában pl. ezt olvassuk: „Hiszen ezt a művet az alacsony nép tudatosan keresett szavajárásával írtam meg [a megelőző idézet megmagyarázza, mit kell értenünk „tudatos keresés”-en], a plebs legközönségesebb frázisaival, s annyira e nép mindennapi szokásain alapul, hogy nem hihettem, lagunáinkon kívül is megértik s élvezni fogják.” (Más szempontból idézte Szauder Bevezetése XXIX. lapján.¹

Az eddig felsorakoztatott példákból, melyeknek a számát könnyen lehetne szaporítani, az is nyilvánvaló, hogy Goldoni a velencei tájnyelvet nem különködésből alkalmazta, sőt azért sem — mint ahogy könnyen gondolná a be nem avatott —, mert ő maga velencei volt (az olasz köznyelvet kitűnően beszélte, évekig gyakorolta az ügyvédséget Toszkána egyik legjelentősebb városában, Pizában), hanem kifejezetten művészi céllal. Rengeteg vígjátékot írt egyébként olasz irodalmi köznyelven, csak kevesebbet velencei tájnyelven (mely az olasz nyelvjárások közül egyébként sokkal jobban hasonlít az irodalmi köznyelvhez, mint pl. a milánói, vagy akár a földrajzi elhelyezkedés szempontjából Toszkanához közelebb eső bolognai). Ám irodalmi nyelven írt vígjátékaiban is gyakori a nyelvjárási betét, egy-egy szereplő, rendszerint inas, lakáj szájába adott tájnyelvi „kiszólás”, mondat. Ez pedig arra mutat, hogy Goldoni tisztában volt a nyelvnek mint művészi munkaeszköznek létezésével, azzal az egyébként sokak számára nem világos ténnyel, hogy a nyelv nemcsak az emberek közti érintkezést segíti elő (a mindennapi életben igen), hanem a művész kezében a művészi kifejezés, alkotás lehetőségévé is válik.

Goldoni a tájnyelv használatával ábrázolni, jellemezni akar (éppúgy, mint népi íróink a naturalizmus-realizmus idején vagy napjainkban. Persze, Goldoni és népi íróink közt mennyiségi különbség van. Az olasz

¹ Az egyszerű emberek beszédének „lehallgatása” és irodalmi értékesítése Goldoni óta vezető szemponttá lett a baloldali, realista-naturalista irányzat számára. A Magyarországon talán nevére ismert Carlo Porta (1775–1821), a napóleoni és restaurációs idők halhatatlan milánói szatirikusa, aki annyi, a korra jellemző figurát keltett életre sokszor nagyon is éles hangú szonettjeiben, és akit a fiatal Manzoni is őszintén csodált, szenvedélyesen látogatta a „scoeur de lingua del Verzee”-t, a milánói piacot (scuola di lingua del Verziere), hogy az árusok és a vevők hamisítatlan szójárását, fordulatait ellessé. A nála fiatalabb Giuseppe Gioacchino Belli (1791–1863), aki alázatos pápai hivatalnok létére, éppen Porta hatására, vagy kétezer merész szonettben énekelte meg a római szegény nép életét, örömét, bánatát és szenvedését, megáll és jegyez a római szegénynegyedek utcáin, hogy a népi beszéd a maga valóságában kerüljön be műveibe. A folyamat Vergán és Pratolinin keresztül napjainkig tart.

irodalmi nyelv helyzete a XVIII. században még megengedte a szélesebb tájnyelvi használatot). Ábrázolni, jellemezni akarja a környezetet, a helyet, ahol a cselekmény lejátszódik, a szereplőket, a népi alakokat, akik, mind-megannyi egyszerű ember, az életüket abban a sajátos világban élik le, melyet Goldoni nyelvileg is érzékeltet. Valahogy ez az eljárás kiegészíti a díszlet, kosztüm, színpadi kép adta kereteket.

II. Ezek azok az elvi szempontok, melyek alapján a darabok fordítását el kívánjuk bírálni. Azt fogjuk megvizsgálni: megfelelnek-e a Goldoni-féle egyszerű, antiretorikus nyelv megszabta követelményeknek. A nyelvjárási használat tekintetében pedig azt fogjuk nézni: megértették-e a fordítók, hogy Goldoni nem akar eredetieskedni, éppen ellenkezőleg: tájnyelvi szakaszainak funkcionális feladatuk van.

A helyes Goldoni-fordítás — az elmondottak értelmében — feltétlenül a mai beszélt nyelven alapszik. Minél kevesebb költőiség, minél több prózaiság, beszélt nyelvi fordulat. Kerülendő tehát az elavult, a cseppet is régies vagy erőltetett. A romantikus nyelv leghalványabb emléke is száműzendő: a jó Goldoni-fordító adott esetben inkább triviális, mint patetikus, mindenekelőtt és mindenképpen azonban közvetlen és természetes.

Révay József, aki hét közül hat vígjátékot fordított és Szabó Lőrinc, akinek „A hazug” fordítását köszönhetjük, derekas munkát végzett, és nagyjából megértette a fentiekben vázolt feladatot. A magyar Goldoni dialógusai pergők; a mondatszerkezetek a lehető legegyszerűbbek, és a beszélt nyelv jellegének megfelelők. Figyeljük meg „A kávéház” című vígjáték II. felvonásának tizenhatodik jelenetéből az alábbi párbeszédet, melyhez hasonló eleven lüktetésű és a valódi beszédtempót tükröző számtalan van a darabok magyar változataiban:

Marzio: Volt az operában?

Leandro: Igen uram.

Marzio: Tetszett?

Leandro: Nagyon.

Marzio: Rossz az ízlése.

Leandro: Meglehet.

Marzio: Hová való kegyed?

Leandro: Torinóba.

Marzio: Ronda egy város.

Leandro: Pedig Itália egyik legszebb városának tartják.

Marzio: Én nápolyi vagyok. Nápolyt látni és meghalni.

Leandro: Ugyanezt mondhatnám Velencéről is.

Marzio: Van dohánya?

Leandro: Tessék. (*Kinyitja a szeten-céjét és megkínálja.*)

Marzio: Hű, milyen pocsek dohány!

Leandro: Nekem ízlik.

Marzio: Nem ért hozzá. A legjobb dohány a rapé.

Leandro: Én jobbnak tartom a spanyol burnót.

Marzio: A spanyol burnót förtelmes.

Leandro: Én pedig azt mondom, hogy az elképzelhető legfinomabb burnót!

Marzio: Micsoda? Engem akar tanítani rá, hogy mi a jó dohány? Én magam

Don Marzio: Siete stato all'opera?

Leandro: Signor sì.

Don Marzio: Vi piace?

Leandro: Assai.

Don Marzio: Siete di cattivo gusto.

Leandro: Paziienza.

Don Marzio: Di che paese siete?

Leandro: Di Torino.

Don Marzio: Brutta città.

Leandro: Anzi passa per una delle belle d'Italia.

Don Marzio: Io so Napolitano. Vedi Napoli e poi muori.

Leandro: Vi darei la risposta del Veneziano.

Don Marzio: Avete tabacco?

Leandro (*gli apre la scatola*): Eccolo.

Don Marzio: Oh che cattivo tabacco!

Leandro: A me piace così.

Don Marzio: Non ve n'intendete. Il vero tabacco è rapé.

Leandro: A me piace il tabacco di Spagna.

Don Marzio: Il tabacco di Spagna è una porcheria.

Leandro: E io dico che è il miglior tabacco che si possa prendere.

Don Marzio: Come! A me volete insegnare che cos'è tabacco? Io ne faccio,

örölöm, öröltetek is, vásárolok itt, vásárolok amott. Tudom, milyen fajta ez, milyen fajta amaz. (*Torkaszakadtából ordít.*) Rapé, rapé, csak azért is rapé!

Leandro (*még hangosabban*): Igen, uram, rapé, rapé! Igaza van! A legjobb dohány a rapé!

Marzio: Nem uram! Nem mindig a rapé a legjobb dohány! Érteni kell hozzá. Kegyed nem tudja, mit beszél.

ne faccio fare, ne compro di qua, ne compro di là. So quel che è questo, so quel che è quello. (*Gridando forte.*) Rapé, rapé, vuol essere, rapé.

Leandro (*forte ancor esso*): Signor sì, rapé, rapé, rapé è vero; il miglior tabacco è il rapé.

Don Mario: Signor no. Il miglior tabacco non è sempre il rapé. Bisogna distinguere, non sapete quel che vi dite.

A magyar fordítás nemcsak szöveghű (egy-két apró túlzást nem tekintve, amiről a továbbiakban beszélni fogunk), hanem az eredeti dialógus eleven, olaszos temperamentumú légkörét tökéletesen adja vissza. Ehhez szinte nagyobb művészet kell, mint bármely retorikus stílus tolmácsolásához. Mindkét fordító ötletesen fordítja a szerkezetlen mondatrészeket: a félbemaradt gondolatnak, illogikus szintagmának azonos stilisztikai módon való visszaadása egyike a legnehezebb feladatoknak. A szöveghűség ilyenkor szinte lehetetlen; ha nagyon eltávolodunk az eredetitől, nem jó a fordítás; ha nehézkes a magyar, tönkretettük a beszélt nyelvi varázst. Mint jó példát idézzük „A hazug” II. felvonásának hetedik jelenetét, melyben a kisasszonyok Lelio hazudozásai miatt az ártatlan Ottavio fejét mossák meg:

Colombina: Kisasszonyok, Ottavio úr kívánja tiszteletét tenni.

Ottavio: Szégyennel és zavarral tele vagyok itt...

Rosaura: Maga hazug!

Beatrice: Maga rágalmazó!

Ottavio: Hölgyeim, a hazug, rágalmazó nem én vagyok...

Rosaura: Ki mondta édesatyánknak, hogy szerenádöt kaptunk?

Ottavio: Én mondtam, de...

Beatrice: Ki mondta neki, hogy idegent fogadtunk éjszaka a lakásunkon?

Ottavio: Én mondtam, de tudnia kell...

Beatrice: Maga hazug!

Rosaura: Maga rágalmazó!

Ottavio: De hiszen Lelio Bisognosi...

Rosaura: Mondta, hogy az erkélyen voltunk?

Ottavio: Igen, hölgyeim, de hallgassanak meg...

Beatrice: Mondta, hogy az idegen itt nagy traktát csapott?

Ottavio: Mondtam, minthogy ő maga...

Beatrice: Hazug! (*El.*)

Rosaura: Rágalmaz! (*El.*)

Colombina: Signore padrone, ecco qui il signor Ottavio che desidera riverirle.

Ottavio: Son qui pien di rossore e di confusione...

Rosaura: Siete un mentitore.

Beatrice: Siete un bugiardo.

Ottavio: Signore, il mentitore, il bugiardo non sono io.

Rosaura: Chi ha detto a nostro padre, che abbiamo avuta una serenata?

Ottavio: L'ho detto io; ma però...

Beatrice: Chi gli ha detto, che abbiamo ricevuto di notte un forastiere in casa?

Ottavio: Io, ma sappiate...

Beatrice: Siete un bugiardo.

Rosaura: Siete un mentitore.

Ottavio: Sappiate che Lelio Bisognosi...

Rosaura: Avete voi detto, che siamo state sul terrazzino?

Ottavio: Sì signore, ascoltatemi...

Beatrice: Avete voi detto, che siamo state trattate dal forestiere?

Ottavio: L'ho detto perchè egli stesso...

Beatrice: Siete un bugiardo. (*parte*)

Rosaura: Siete un mentitore. (*parte*)

Újabb érdeme mindkét fordítónak a monológusok eleven, ötletes visszaadása. Goldoni nemcsak a párbeszédben pergő, gyors és ellenállhatatlanul szellemes; a szereplőknek önmagukkal való beszédje éppúgy frázis- és retorikamentes. Ez az „elmélyedés” hiánya, melyre De Sanctis céloz. Valóban Goldoni szereplőiben csak úgy cikáznak a gondolatok, nincs megállás; a szereplő soha nem beszél el problémáit terjedelmes kijelentő mondatokban,

egymást váltogatják a szereplők önmaguknak feladott kérdései, feleletei, felkiáltásai: a bizonyosság és a kétkedés, éppen úgy, mint a valóságban. Íme egy példa a sok közül (a *Mirandolina* II. felvonásának tizennegyedik jelenetéből Ripafratta lovag monológusa):

Lovag: Én ugyan jól megtaláltam a módját, hogy elkergetsem őket. Vajon mit gondoltak? Hogy hálójukba kerítenek? Híguelejű bolondok! Csak menjenek most a grófhoz és meséljék el neki ezt a szép jelenetet. Ha előkelő hölgyek lettek volna, udvariasságból meg kellett volna adnom magamat; de különben, ha csak tehetem, a nőket igazán a legnagyobb élvezettel gorombítom le. *Mirandolinával* nem tudtam gorombáskodni. Úgy lenyűgözött a végtelen előzékenységgel, hogy szinte már kötelességemnek éreztem szeretni is. Csakhogy nő! Nem vagyok hajlandó bízni benne. El akarok utazni. Holnap elutazom. De ha holnapig várok? Ha ma este még itt alszom, ki biztosít, hogy *Mirandolina* nem forgat-e ki teljesen? *(Elgondolkozik.)* Igen, döntsünk férfi módra!

Cavaliere: Ho trovato ben io la maniera di farle andare. Che si pensavano? Di tirarmi nella rete? Pevero sciocche! Vadano ora dal Conte e gli narrino la bella scena. Se erano due dame, per rispetto mi conveniva fuggire; ma quando posso, le donne le strapazzo col miglior piacere del mondo. Non ho potuto però strapazzare *Mirandolina*. Ella mi ha vinto con tanta civiltà, che mi trovo obbligato quasi ad amarla. Ma è donna; non me ne voglio fidare. Voglio andar via. Domani anderò via. Ma se aspetto a domani? Se vengo questa sera a dormire a casa, chi mi assicura che *Mirandolina* non finisca di rovinarmi? *(pensa)* Sì, facciamo una risoluzione da uomo.

Az idézet híven adja vissza az olasz szöveget; egyúttal megőrizte annak beszélt nyelvi jellegét, eleveenségét, a kérdéseket, feleleteket és a bizonyosság és kétkedés gyors egymásra következőkből adódó döntést.

A sok kiváló teljesítmény mellett két dolgot hozhatunk fel, amely a szép fordítások hibájául róható fel. A két kifogás közül az egyik mindkét fordítóra vonatkozik, a másik — és súlyosabb — csak Szabó Lőrincere. Nézzük, miről van szó.

A beszélt nyelvi jellegre való törekvés nem töretlen a fordítóknál. Bár — mint példákkal is bizonyítottuk — felismerték, hogy annál jobb a Goldoni-fordítás, minél egyszerűbb, ha tetszik „laposabb”, mégis a rosszul felfogott „művésziesség”, ötletelházaszás helyenként színezésre, élénkítésre, a stílus „emelésére” ösztönözte őket. Egyetlen vígjátékból, „A kávéház”-ból idézünk. Az I. felvonás első jelenetében a következő párbeszéd zajlik le:

Trappola: Ó, a játékház már réges-rég nyitva van. Egész éjjel fent voltak.

Ridolfo: Persze. Pandolfo mesternek bizonyosan jócskán hozott a konyhára.

Trappola: Az a disznó mindig jócskán zsebel: keres a kártyán, keres a potyázáson, keres azon, hogy cimborál a hamiskártyásokkal. Ami pénzt egyszer bevittek oda, az mind az ő markát üti.

Ha most az eredeti szöveget nézzük, azt tapasztaljuk, hogy abban nincs se „jócskán hozott a konyhára”, se „zsebel”, se „az ő markát üti”, hanem sokkal egyszerűbb igék szerepelnek; kétszer „frutta”, azaz „hasznot hajt” és utoljára: „son tutti i suoi”, azaz „mind az övé”.

A második jelenetben „hamar megüti az ember a bokáját” ahelyett áll, hogy „hamar rajtaveszt”. Ugyanígy: „fel is kopik az álla”; az eredetiben csupán annyi van, hogy „keveset fog keresni”. A harmadik jelenetben a színes „be nem áll a szája” túlzás az eredeti rendkívül egyszerű „non tace mai” „soha nem hallgat”-hoz képest. Ugyanott erős Don Marzio alábbi mondata: „Bizonyosan otthon kuksol és a feleségét nyalja-falja.” Az eredeti

közel sem ilyen képes; ezt mondja csupán Don Marzio: „Valószínűleg otthon van és cirógatja, dédelgeti a feleségét.” A negyedik jelenetben „világgá kürtöli a magánügyeit” van a sokkal kevésbé színes „mindenkivel közöl, mindenkinek elmond” helyett. A kilencedik jelenetben „ilyen kutyaszorító”-ról olvasunk, holott az eredeti szöveg megelégszik a kevésbé drámaibb „ilyen helyzet”-tel. A tizenegyedik jelenetben az eredeti „nagyon szegény” a fordításban „szegény, mint a templom egere” lesz. Ugyanott később túlságosan színes az alábbi mondat: „ha valaki csávába kerül, a szalmaszál után is kapkod”, minthogy Goldoni csak annyit mondhat: „ha valaki bajba jut, mindenki bekapaszkodik.” Még tovább, ugyanabban a jelenetben olvassuk: „majd én adom el, hogy ebek harmincadjára ne kerüljön”, az eredeti szövegben azonban szó sincs „ebek harmincadjáról”, csupán arról, nehogy rosszul vagy áron alul kerüljön eladásra.

Nem folytatjuk a felsorolást: mindenki megértheti, miről van szó. Nem tagadhatjuk: Révay szövege „jobban hangzik”, legalábbis első olvasásra, mint Goldonié (különösen, mert mi talán nem is a legalkalmasabb megfelelést találtuk meg). Mindazonáltal, ha tekintettel vagyunk a cikkünk elején felsoroltakra, Goldoni nyelvi álláspontjára, ez az eljárás túlzás, sőt pontatlanság, mert feláldozza a szövegűséget a magyar olvasó érdeklődésének lekötése érdekében. Vitatható, hogy élhetünk-e az ilyen „könnyelmű” eszközökkel, melyek nemcsak a szöveget „javítják ki”, hanem végeredményben -átalakítják Goldoni egész művészi világát, felfogását, a sajátosan köznap, száraz, költőietlen atmoszférát, mely műveit körülengi.

Lehet, hogy az olvasó számára a felsorolt példák, melyeknek száma nem túl nagy, hiszen általában jelenetenként egy-egy akad, elvesznek az egyébként kitűnő, a beszélt nyelvet nem színesen, hanem reális valóságában visszaadó részek sokaságában. Az ízes stílus mindazonáltal csak ott alkalmazható, ahol az eredeti szöveg szempontjából is helyénvaló.

Már korábban említettük, hogy Goldoni egyes vígjátékait velencei tájnyelven írta, másokba viszont velencei tájnyelvi betéteket iktat bele, bizonyos szereplőket velencei tájnyelven szólaltat meg. Mi legyen az álláspontja a Goldoni-fordítónak ebben a kérdésben? Csakis az, hogy a tájnyelvi részeket, illetőleg a tájnyelven írt vígjátékokat irodalmi magyar nyelven kell visszaadni.

Nyilvánvaló, hogy az ellenkező megoldás súlyos problémát okozna a magyar olvasó és így a fordító szempontjából: kérdés, hogy melyik magyar tájnyelvet válassza. A közelmúltban egyes orosz regények fordításába iktatott magyar tájnyelvi szavak, melyek pedig csak a jellemzést igyekeztek előmozdítani, nem váltottak ki egyhangú és osztatlan tetszést. Valóban vitatható, jogos-e a debreceni tájnyelv akármilyen mérsékelt arányú felhasználása is pl. Solohov: „A csendes Don” című művének magyar fordításában.

Éppen ezért komolyan kifogásolható az, hogy Szabó Lőrinc „A hazug” fordításában az egyik fontos szereplőt, Pantalónét, Lelio apját, aki az eredetiben lágy, dallamos, az irodalmi nyelvhasználatától csak kevésbé eltérő velencei nyelven beszél, a régi táblabíró-világ stílusában szólaltatja meg. Szauder, akinek ez elsősorban felróható (figyelmeztetnie kellett volna az olasz irodalom szakkérdéseiben nem annyira jártas Szabó Lőrincet a helytelen elgondolásra), a darabhoz fűzött jegyzetében szinte mentegetődzve említi: „fordításunk régies, deákos nyelvezettel igyekszik visszaadni Pantalone velencei tájszólását” (609).

A visszaadás nem sikerült. A régies, deákos nyelvezet — Pantalone esetében — teljes egészében indokolatlan. Pantalone ui. nem a maradi, világtól elvonuló, konzervatív, esetleg reakciós ember típusa. Éppen ellenkezőleg: maga Szauder mondja róla bevezetésében igen helyesen és teljes joggal: „Goldoni legkedvesebb alakja Pantalone. Annak az osztálynak a megtestesítője, amelytől Itália megmentését várta. S ennek megfelelően igen komoly emberi tartalommal töltötte meg a *commedia dell'arte* leköpött s elnászpángolt vén kéjenc típusát” (XXVI).

Ez így igaz „A hazug” c. darabban is. A szájhős és hazugságai folytán többé-kevésbé becsületesnek tűnő Lelio (bármennyire rokonszenvenssé tudja is tenni ötletességét a szerző) szöges ellentéte a feddhetetlen jellemű, tisztességes, értelmű, (nem hazugságainál fogva) szerencsés Pantalone, Lelio apja, köztisztelőben álló velencei kereskedő (I. III. felv. 5. jelenet). Szabó Lőrinc fordításában Pantalone szájába olyan szavak és mondatok kerülnek, melyek — Goldoni szándékát meghamisítva — Pantalone alakját nevetségessé teszik; éppen ez a becsületesesség válik a használt nyelvezet folytán gúny tárgyává; mintegy olyan erkölcsi tanulság kerekedik ki Pantalone — Lelio viszonyából: mindenki ütődött egy kissé, aki becsületes; viszont szemesnek — sőt a szélhámosnak — áll a világ, annak minden sikerül. Az utóbbi kérdésben — úgy véli Goldoni is — van egy csipet igazság, viszont az előbbi maximát egyáltalán nem Pantalone személyén keresztül akarja érvényesíteni.

Valóban, ki nem mulat akkor, amikor a magyar fordításban azt tapasztalja, hogy Pantalone szünet nélkül félmúltban beszél: jövénk, küldé, küldém, keresélek, mondám, tevé, tevék, tevék, letelepedék, megírad, szóla, lón, kockáztatál stb. Ami a szóhasználatot illeti, ugyanaz a meglepő és nevetségessé hatás: a *levél* Pantalone száján *episztola*, a *házasság* *matrimonium*, *Nápoly* *Neápolis*, a *levelezés* *korrespondencia*, hogy csak néhány latinizmust idézzünk. A magyar régiesség is képviselve van: *csókolni* helyett Pantalone azt mondja: „Keblemre, drága fiam, a keblemre. Oly rég várlak már, oly rég sóhajtozom utánad. No, hadd *apoljalak* meg, édes Lelióm!” Valakinek a *szemevilága*, az: „úgy őrködjenek a menyemen, mint *szemőknek golyóbisára*.” De a népiesség is felbukkan: „rögvest írok nékiök”, „megpökdösni egy család becsületét”, „meggyütt? Hun van?” és a többiek.

Hogy egyeztethető azonban össze a „régies, deákos” tónussal az a nem kevés beszélt nyelvi és jasszos „kiszólás”, mely — nem is olyan ritkán — egy szuszra jön ki Pantalone száján a latinizmusokkal? Nézzük csak: „Alig várom, hogy lássam, alig várom, hogy csókkal illessem a *kicsikét*, egyedüli reményét — *atque* támaszát — a Bisognosi-familiának, valamint a szegény Pantalone aggkorának...” (*Kicsike* és *atque* együtt!) Még furább a következő: „Fölötte nagy gézengúz, fölötte hálátlan egy perszóna azonban az én fiam! Nős férfi, és megint udvarolni jár, és dilinóssá teszi a doktor lányát. Ezt tanulá Neápolisban?” (*Dilinós* és az előkelő félmúlt [*tanulá*] meg *Neápolis* ugyanabban a szakaszban!).

Az egyedül helyes megoldást Révay József találta el és különösen „A chioggiai csetepaté” c. remekmű fordításában alkalmazta ragyogóan. Ezt a színdarabot Goldoni végig velencei tájnyelven írta, Révay végig magyar irodalmi köznyelvre fordította. A népiesség benyomását nem külsőleges eszközökkel igyekezett elérni, hanem az egész légkörének, levegőjének népies intonálásával. Azaz: megszapordtak a felkiáltások, gúnyoros megjegyzések, ízes (de nem bántó) káromkodások, fogadkozások. Több és erősebb

a csúfnév, mint az eredetiben. A szólások is népiesebbek a magyarban, mint magában a műben. Az a színezés, amit korábban — az irodalmi nyelven írt művekkel kapcsolatban — kifogásoltunk, itt, főképp az említett nyelvi jelenségekkel kapcsolatban nemcsak helyénvaló, hanem a népi intonáció visszaadása érdekében egyenesen nélkülözhetetlen. Való, hogy az eredetiben nincsenek meg az ilyen fordulatok, mint: „Hadd pukkadjon az ott, ni”; „Nézze a nyavalya”; „Tetszik a fenének”; „... azt a kutyateremtésit neki...”; „... ide se bagózol?”; „... takonnyá aprítom”; „Mars haza, a vackotokba, ebadta égetni való némberek, mars haza!”; „Jaj de rühelleném” stb.

A népi levegőt emeli az a sok pompás beszélő név, mellyel Révay körülaggatta a szereplőket. Igen nehéz dolga volt, mert Goldoni ötletessége nem ismert határt és sok beszélő név majdnem lefordíthatatlan: Révay teremő ereje folytán lesz *Libera Galozzo*-ból (a *gallo* 'kakas') *Kotkodács Libera*; *Lucietta Panchiana* viszont *Locsifecsi Lucietta*-ként jelenik meg a magyarban. *Panchiana* a *panca*, *banca*, *banco* 'pad' szóra utal, és az üldögélés közbeni tereferét juttatja eszünkbe. *Orsetta Megiotto* magyarul *Málé Orsetta* (és *Málé* itt 'kukoricamálé'-t jelent, utalásként a lány feltehetően sárga színű hajára); itt a *megiotto* tájszóból kiindulva nyílt mód megközelítően szó szerinti fordításra és a szókezdő *m* is megmaradt. *Tökfilkó Toffolo* az olasz *Toffolo Marmottina*-t adja vissza Bár *tökfilkó* kissé erős (*marmottina* inkább 'lomha, lusta, esetleg lusta agyú'), Révayt csak dicsérni lehet az alliterációs ötletért. Ezeken kívül még jócskán akad csúfnév, mint: *Osuka Titta Nane*, *Kosár Tóni bátyó*, *Hering Beppe*, *Süger Fortunato*, hogy csak a szemléletesebbeket említsük (ezek egyébként nagyjából hű fordítások).

III. Nem zárhatjuk le fejtegetéseinket anélkül, hogy ne mondjunk valamit a régebbi Goldoni-fordítókról. Nem sok volt. Kiemelkedik közülük Radó Antal, akinek „A hazug”-ja méltán képezi a jelenlegi műfordítás, kongeniális előzményét. Sőt bizonyos tekintetben Radó mintha jobban megértette volna Goldoni prózaiságát, beszélnyelvűségét, mint Révay vagy Szabó Lőrinc. Ha Radó és pl. Szabó Lőrinc szövegét összevetjük, szembetűnően jelentkezik Szabó Lőrincnek az eredetitől eltérő „színessége”, az egyéni árnyalás olyan ízessége, mely nincs meg Goldoninál, de hiányzik a Radó-féle fordításból is. Csak taláломra ragadunk ki néhány példát az I. felvonásból. Radó: „szemembe tűnt Rosaura és Beatrice kisasszonyok szépsége”. Szabó Lőrinc: „szemem elé gyúlt Rosaura kisasszony és Beatrice kisasszony szépsége.” — Radó: „igazán mondom, nem tudjuk, ki rendezte”; Szabó Lőrinc: „becsületemre esküszöm, nem tudjuk, ki rendezte.” — Radó: „higgye el, hogy nem is sejtjük”; Szabó Lőrinc: „üssön le a villám, ha tudom, ki adta.” Nagyon jellemző az alábbi, *Arlecchinótól* származó tiráda, mely így jelenik meg Radó tolmácsolásában: „El nem gondolhatom, hogy tud ennyi hiabavalóságot összehazudni, hogy tud ennyit füllenteni a legkisebb zavarodás nélkül”. Szabó Lőrinc viszont az eredetitől eltérően színez: „Megáll az eszem: hogy az ördögbe bír annyi tücsköt-bogarat összehordani és annyit hazudni, anélkül, hogy belezavarodnék.”

Ez Radó fordításának feltétlen érdeme Révay és Szabó Lőrinc ízeket és színeket kereső magyar nyelvével szemben, s azért érdem, mert az eredeti, a Goldoni-féle (mint kimutattuk, társadalmi-politikai szemlélettel alátámasztott) nyelvi felfogáshoz közelebb áll. Van azonban a Radó és a mostani fordítás közt olyan különbség is, mely feltétlenül a mostaninak adja a pálmát

éppen a beszélnyelvűség szempontjából. Nem annyira Radót lehet hibáztatni, mint a nyolcvan-száz évvel ezelőtti magyar prózastílust: bármennyire hajlékony is Radó maga, a magyar prózanyelv még küzd olyan, a könnyedséget és a hajlékonyságot gátló tényezőkkel, melyeket Szabó Lőrinc és Révay ifjúkorára a magyar próza mesterei már legyűrték.

Radó több ígét, igei állítmányt használ, a mondatot jobban kikerekíti; Szabó Lőrinc és Révay inkább a főnevekre, a nominális elemekre helyez súlyt, aminek következtében a mondat kevésbé zárt egység, mint Radónál, aki segítségül hívja a mellékmontatokat is valamely fogalom pontosabb kidolgozásához. Radó: „Nézd, nézd, Arlecchino; látod azt a két hölgyet, akik ott állnak az erkélyen?” Szabó Lőrinc: „Nézd, Arlecchino, nézd azt a két hölgyet az erkélyen.” — Radó: „Két hely van üresedésben, no itt a szerencse, csak üstökön kell ragadni.” Szabó Lőrinc: „Két hely üresedésben! Ragadja üstökön a szerencsáját.” — Radó: „Nos, mit szólsz hozzá? Jól csináltam a dolgot, ugye?” Szabó Lőrinc: „Mit szólsz hozzá? Kivágtam a rezet?” Az utóbbi példában persze színezés az eredetiből hiányzó „kivágtam a rezet”. Ezt nem tekintve, Szabó Lőrinc mondata elevenebb, beszélt-nyelvűbb.

Herczeg Gyula

Kell-e hát pont a címek végén?

P. H.-né budapesti nevelő tette fel legújabbán ilyesféleképpen a kérdést, mert ellentétes utasítást talált egyrészt az akadémiai helyesírási szabályzatban, másrészt viszont nevelői kézikönyvében ezzel kapcsolatban. A helyesírási szabályzatban ugyanis ez van: „338. A hírlapok, folyóiratok, könyvek, költői művek, értekezések, cikkek, fejezetek címe, valamint az intézménynevek és útbaigazító feliratok után nem kell pont akkor, ha kiemelt címsorokként vagy önmagukban szerepelnek:

Szabad Nép

A leninizmus kérdései

Nemzeti Dal

Előszó

Kettős megállóhely

Szerencsi Csokoládégyár stb.

— Ha azonban a cím szövegben van, s utána mondat kezdődik, a végére pontot teszünk: *A személyes névmások. Személyes névmásoknak nevezzük azokat a szavakat...* — A kérdőjelet és a felkiáltójelet a kiemelt címsorok után is ki kell tenni:

Minek nevezzetek?

Készülj, hazám!”

(A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás. Budapest, 1954.) — Az ehhez fűzött népszerű magyarázat megjegyzi, hogy ez az előírás az iskolai dolgozatok címére is vonatkozik (Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új [10.] kiadásához. Budapest, 1955. 33—4).

Ezzel szemben az általános iskola második osztályát tanító nevelők kézikönyvük nyelvtanítási részében a 9. óra lefolytatásának előírásában ilyen részt találnak: „4. Kinyitattjuk az olvasókönyvet. Megkeressük az egyik legutóbbi olvasmányt. Elolvastatjuk a címét. Megmagyarázzuk, hogy miért nincs egyes címek után pont a nyomtatásban. (Ha a cím kiemelve a szöveg előtt van, akkor a pontot nem szokták nyomtatni, csak a kérdő- és felkiáltójeleket. A tanulóknak azonban írásnál ki kell tenni a pontot.) Becsukatjuk a könyvet és emlékeztetbe idéztetjük a már tanult olvasmányok címeit. Szavakra tagoljuk ezeket, és megállapítatjuk, hogy hány szóból állnak.” (Tanítói kézikönyvek. Szerkeszti Tihanyi Andor. Kézikönyv az általános iskolák II. osztályának tanítói számára. Az oktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó. Budapest, é.n. A nyelvtani részt Tihanyi Andor állította össze. — A ritkítás tőlem származik.)

Ezzel az ellentmondással kapcsolatban a következőket mondhatjuk:

Az akadémiai helyesírási szabályzat az egész nemzeti írásbeliség általános kódexe; a nyelvtani és helyesírási tankönyvek, kézikönyvek és útmutatások viszont csak mintegy végrehajtási utasításai ennek, és általában nem mondhatnak ellene a szabályzatnak. Ha a kettő között mégis valamiféle eltérés van — mint kétséggkívül a jelen esetben is —, akkor mindig az alaplmu, tehát a szabályzat az irányadó. Következésképpen az ismertetett szabály érvényes az iskolai dolgozatok címekre is.

Ennyit a feltett ténykérdésről! — De talán nem árt egy-két szót szólni még arról, ami az ügghöz hozzátartozik.

1. Hogy nevelő kartársaink el ne veszítsék biztonságérzetüket, se pedig bizalmukat kézikönyveikben, talán jó lesz megvizsgálnunk: miért is került bele az utasításokba az említett félrevezető fogalmazás. A nyelvtani rész szerzőjével való beszélgetés alapján úgy látom, hogy egy tulajdonképpen helyes didaktikai elgondolásnak nem egészen szerencsés kiterjesztése, s ennek kevésbé sikerült megfogalmazása folytán. Az említett részben ugyanis a mondatoknak szavakra bontása a fő feladat, s erre gyakorlat az idézett 4. számú feladvány is. Mivel a tanulók éppen ennek kapcsán tanulják a mondatvégi írásjelek funkcióját és kitételük fontosságát is, tanácsosnak látszik itt fokozottan ügyélni arra, hogy a mondatvégi írásjelek ne maradjanak el. Ezt a helyes didaktikai elvet zavarta volna a címek végéről általában hiányzó pont; s nyilván ezt a zavart kívánta az utasítás szerzője elkerülni azzal, hogy a feladványban előírja a pont kitételét a gyakorlatul elemzendő címek végére is.

E zavar elkerülésének azonban lett volna egy több szempontból is jobb módja: az, hogy a címeket egyáltalában nem vonjuk ide, hanem inkább más módon s más forrásból gyűjtetünk a tanulókkal szavakra bontandó mondatokat. Már csak azért is, mert a címeknek legnagyobb része nem is mondat, tehát ezeknek mondatként való elemzése formális és megtévesztő (erről még később is). Így elkerülhető lett volna a helyesírási szabályzat előírásaitól való eltérés. — De ha már ide vontuk a címeket, s nyelvi felépítésükkel nem törődve, a mondatok közé kevertük őket, akkor is jobb lett volna a megfogalmazásban kifejezni, hogy ezek a címek így összegyűjtve és egymás után leírva már tulajdonképpen nem kiemelt címek, hanem mondatok (vagy félmondatok), s ezért (de csak ezért) itt (de csak itt) kivételesen (de csak kivételesen) pont kerül utánuk, minthogy eredeti kiváltságos helyzetüket elvesztették; de ez a pont nem vonatkozik a címek végére általában.

A szerkesztő részéről az említett utasítás tehát nem valamiféle külön „iskolai helyesírás” kialakítására való törekvés.

2. De ha már beszélünk a pontról, akkor válaszoljunk többeknek arra a kérdésére is: miért nem kell pont a címek végére, s miért kell viszont kérdő- vagy felkiáltójel ott, ahová ez értelemszerűen kívánczik.

Vegyük vizsgálat alá az említett munka nyelvtani részének címseit! Az első tizenhárom cím a következő:

A hang és a betű

A hang és a betű fogalma

A betűrendben való tájékozódás gyakorlása

A magánhangzók és mássalhangzók

Gyakorló óra

A rövid és hosszú magánhangzók fogalma

Gyakorlás: Szópárok [!]

ó, ő a szó végén [!]

Hasonló módon dolgozzuk fel az u, ü-s szavakat is

A 9. órán további gyakorlást végzünk

Az egyjegyű és kétjegyű mássalhangzók

Az ly-es és j-s szavak helyesírási gyakorlása

A rövid és hosszú mássalhangzók (Az idézett kézikönyv 207—15. lapjáról.)

Megvizsgálva őket, azt látjuk, hogy a felsorolt 13 cím közül csak 2 mondat — mégpedig véletlenül címnek elég szokatlan felépítésű mondat — ; a többi 11 nem az. De még csak helyzetmondatnak, hiányos, kihagyásos mondatnak sem foghatók fel, hiszen nincsen olyan elképzelhető teljes mondat, amelybe ezek a címek változtatás nélkül beleilleszthetők, s amelyeknek ezért csonkult formáiként kezelhetők. Helyzetmondat például a „Melyik csirkét vágjam le?” kérdésre adott ilyen felelet : „*Mind a kettőt !*”, mert az előzmények alapján kiegészíthető így : „Mind a kettőt (vagy : Mind a két csirkét) *vágd le !*” — De mivé egészíthető ki a cím? „A hang és a betű” talán erre : „*Ez a rész a hangról és a betűről szól*”, vagy : „*Most a hang és a betű tárgyalása következik*” stb. De vajon felfogható-e ez a cím (vagy bármelyik a 11 közül) úgy, mint valami ilyenféle mondat alkalmi rövidülése? Aligha! Mert a cím nem mondat, még csak nem is helyzetmondat vagy kihagyásos mondat, hanem egyszerűen — cí m. Nyelvtudományunknak kétségtelenül adóssága a címnek mint sajátos nyelvi alakulatnak akár kandidátusi disszertációs színvonalon való megvizsgálása, persze nemzetközi és általános nyelvészeti, más oldalon meg történeti távlatokban, kitérve funkciójára, jellegére, helyességi kérdéseire stb., s ide vonva a hozzá leghasonlóbb nyelvi kategóriákat, főleg az eligazító feliratokat (*Bejárat, Felszállás Hűvösvölgy felé* stb.) is. Az sok mindent tisztázhatna.

De annyi alighanem már eddig is világos, hogy a nem kérdő és nem felszólító vagy felkiáltó címek többségükben nem kijelentő mondatok, sőt egyáltalában nem is mondatok, hanem eléggé sajátos nyelvi alakulatok, amelyeknek gyakran még közlő jellegük sem kétségtelen, még kevésbé az, hogy lezárt — s ezért írásban ponttal lezárandó — közlések volnának. Az előbbi 13 nem kérdő és nem felszólító vagy felkiáltó címből 2 volt (címnek elég szokatlan felépítésű) kijelentő mondat — bár véletlenül mindkettő lehetne akár felszólító is — ; a többi 11 más nyelvi kategóriába való : sajátosan a cí m e k közé. Az említett mű egész nyelvtani részében (187—253) pedig 102 nem kérdő és nem felszólító vagy felkiáltó cím közül 93 (= 91,2%) n e m m o n d a t, hanem sajátosan cím, s csak 9 (= 8,8%) kijelentő mondat. Ebből következik, hogy nyelvi jelölő funkciója a nem kérdő és nem felszólító vagy felkiáltó tartalmú címek végén a pontnak általában nincsen. Ezért mondja Hexendorf Edit, hogy „erre a szabályra már régen szükség lett volna”, s ezért látta már Simonyi Zsigmond bizonyos esetekben nélkülözhetőnek a címvégi pontot (vö. HIK 106).

Nézzük meg viszont a kérdő és a felszólító vagy felkiáltó címekeket! Csak néhány példát : „Miből áll a mondat?” ; „Ki a tettes?” ; „Merre tovább?” ; — „Törődjünk az egészségvédelemmel!” ; „Több felelősséget!” ; — „Győzni akarunk!” ; „Hajrá!” ; stb. E címek valamennyije teljes mondat vagy

könnyen kiegészíthető helyzetmondat ; s végén az írásjel föltétlenül szükséges, nemcsak e mondat lezárására, hanem tartalmi jellegének jelzésére is. Talán több véletlennél, hogy az említett kézikönyv nyelvtani részében a 102 nem kérdő és nem felszólító vagy felkiáltó címmel szemben mindössze 4 kérdő (= 3,7%) és 3 felszólító (= 2,8%) címet találtam, ezeknek azonban mind-egyike (= 100%) teljes kérdő, illetőleg felszólító mondat.

A kérdő, illetőleg a felszólító és felkiáltó címek végére tehát azért teszünk kérdő-, illetőleg felkiáltójelet, mert ennek ott nyelvi funkciója van ; a nem ilyen tartalmú címek végére viszont azért nem teszünk pontot, mert annak ott általában sem nyelvi, sem egyéb funkciója nincsen. A szövegtől való eltagolását a kiemelt helyzet általában egymagában elvégzi. Ha nem, akkor tagoló értékű (tehát akkor sem mondatvégi) ponttal választjuk el az őt nyomon követő szövegrésztől (l. az idézett szabálynak a felsorolt címek alatt álló rendelkezését).

3. Egyébként a címek pont nélküli írását nem az Akadémia találta ki, nem is most találták ki, sőt nem is nálunk találták ki. A nyomdászat, s különösen a napi sajtó évtizedek alatt fokozatosan teremtette meg azt a szokást. Korai kezdeteit bizonyítja, hogy már 1880 táján találunk megrovást rá Király Páltól (Nyr. 8 : 400 ; idézi Hexendorf : i. h.). Az 1930-as években pl. már olyan igényes költők verseimeinek végéről is elmaradtak a pontok, mint Kosztolányi, Babits, József Attila. Az akkori akadémiai helyesíráshoz szigorúan nem ragaszkodó sajtótermékekben először a címlapokon és az úgynevezett előfejekben (a lap teteji tartalomjelző címekben) tűnt el a pont ; de az utóbbi évtizedekben egyre jobban ritkult a fejezetcímek végén is.

Ez a gyakorlat, úgy látszik, nemzetközi. Az angol, francia, olasz lapok és könyvek évtizedek óta pont nélküli címekkel jelennek meg ; s ma már erősen fogyóban vannak a pontok a német és orosz kiadványok címeinek végén is.

4. Végül még egy ide tartozó határkérdést ! Ha a cím után alcím is áll, azt általában külön sorba szoktuk tenni, akár a címmel azonos, akár tőle eltérő betűtípussal, s akár zárójelbe, akár anélkül. Így természetesen nem kerül pont az első cím, a fő cím végére sem, hiszen az alcím az új sorral eléggé elválik tőle. Például :

A mondatok fajai

A mondatvégi írásjelek

Vagy : **A mondatok fajai**

A mondatvégi írásjelek

Vagy : **A mondatok fajai**

(A mondatvégi írásjelek)

Vagy : **A mondatok fajai**

(A mondatvégi írásjelek)

Kevéssé ajánlatos, s nem is szokásos a zárójeles alcímet a fő címmel azonos sorban folytatólag kezdeni. De ha mégis megesik : a zárójel és a betűtípus-váltás eléggé elválasztja egymástól a két címet, fölösleges az elsőnek, a fő címnek a végét még külön ponttal is jelezni. Példa az ilyen — ismétlem : igen ritka, de végeredményben nem hibáztatható — alakulatokra :

A mondatok fajtái (A mondatvégi írásjelek)

Igen ritkán, de megesik az is, hogy két egyenrangú cím kerül egymás mellé, s a második az első végével azonos sorban kezdődik. Ilyenkor az első cím végére kerülhet pont: ám ez a pont nem mondat- vagy címvégi, hanem pusztán tagoló funkciójú: tulajdonképpen a más esetekben használt betűtípus-váltással vagy az új sorban való kezdéssel egyenértékű. — A második cím végére azonban ilyenkor sem teszünk pontot, hiszen annak ott sem tagoló-elválasztó, sem egyéb funkciója nincsen. Példa erre a ritka típusra:

A mondatvégi írásjelek. A pont, a kérdőjel, a felkiáltójel használata

(Mindez persze már nem iskolai, hanem elég sajátosan nyomdai kérdés.)

Fölösleges tehát az említett kézikönyvnek az az eljárása, hogy a zárójeles alcímmel folytatódó címek végére pontot tesz, noha az alcím más betűtípusból való, mint a főcím; pl.: „**Beszédünkben többféle mondatot használunk.** (A mondatvégi írásjelek)” (így az i. m. 198. lapján, hasonlóan 203, 235, 196; még akkor is, mikor pedig a cím nem is teljes kijelentő mondat).

Deme László

A pont használata a táblavázlatban

Tardos Ivánné matematika szakos kartársunk is a címek, fölíratok központosításának gyakorlati nehézségeire vonatkozólag kér tanácsot. Egy ismétlő órán ti. „kettős címet” kellett a táblára írnia: „Tíz-es számrendszer” és „Törtek”, mégpedig „a kettőt egy sorban”. Minthogy pedig ma a címek után nem teszünk pontot, azt írja, furcsán hatott a két cím helyesírása. Szeretné tudni, hogyan lehetne ezt elkerülni. Az is érdeklí, miképp írhatnánk egymás mellé két olyan címet, amelyek „között van tárgyi kapcsolat, pl. »A tizedes törtek — a közönséges törtek«”.

Szerintünk nem okoz semmiféle zavart, ha két külön tárgyi egység címe egyidőben pont nélkül van a táblán. (Most azt nem vizsgáljuk, hogy valóban egészen különálló egység-e az idézett első példapár.) Hiszen ez se más, mint mikor egy épület kapujára vagy egy helyiség ajtajára két hivatal címtáblája is ki van függesztve. Teszem ez: „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya” meg ez: „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei — Szerkesztőség”. A két címnek ez együttes, egymás melletti vagy alatti kifüggesztését csak az intézményeknek közös helyiségben való elhelyezése kívánta meg, mint az ismétlés táblai vázlatában a két cím együttes fölírását a közös órán való feldolgozás. Persze ügyelnünk kell, hogy a külön jelleg a táblán is feltűnjön; pl. egy nyelvtani összefoglaló órán egymás mellé írhatnánk a tábla két szélén a *NÉVELŐK* és a *KÖTŐSZÓK* címet, de már inkább egymás alá kerülne a névmások végső négy alcsoportjának neve (akárcsak a könyvek tartalomjegyzékében):

- V. *Matató névmások*
- VI. *Kérdő névmások*
- VII. *Vonatkozó névmások*
- VIII. *Határozatlan névmások*

Más dolog az, ha az első cím egy átfogóbb résznek a neve, s az utána következő ennek csak egyik kisebb tárgykörét jelzi. Ilyenkor a táblai képek lehetőleg ezt a logikai-tartalmi viszonyt is szemléltetnie kell; de persze ezt sem a címvégi ponttal, hanem a térbeli elhelyezéssel. Ha pl. a névmások általános jegyeit s az első négy alcsoport külön sajátosságait ismétlik át (bizonyos szempontból) egy órán, akkor a jó „nyomdai technikával” készült tartalommutatók mintájára így valahogy festene a táblai fölírat sor:

NÉVMÁSOK

- I. Személynévmások
- II. Visszaható névmások
- III. Kölcsönös névmások
- IV. Birtokos névmások

(A címek határozott névelővel is helyesek volnának!)

A ponthoz való merev ragaszkodás ellene mond a szokásosabb mai külföldi gyakorlatnak is, a hazai nyomdai szokásoknak is. Ha ragaszkodnánk hozzá, végtelenül bonyolulttá és nehézkesé válnék a műalkotások, sajtótermékek nevének, címének idézése is: „Nézzük meg Szinyei-Mersének *Majális*. című képét!” „A *Szabad Nép*. is ezt írta ma”. Stb. (Miért vakarnánk bal kézzel a jobb fülünket? Örüljünk, hogy egyszerűbben is megtehetjük!)

Mindezzel azt sem mondom, hogy soha, semmiféle (mellérendelt fogalmi összefüggésben levő) kettős címbe ne tegyünk írásjelet. A levélben kért példába azonban én — mint laikus — pontosvesszőt tennék. (Tárgyi szempontból nem tudom, helyes-e ez.) Tehát:

Tizedes törtek; közönséges törtek

Lehet, hogy egyszer-egyszer valóban csakis és éppen pont illik a két tag közé; akkor ám tegyünk. Tehát — ha ti. szakmai szempontból így helyes! — én is ezt írnám alkalmyszerűen vizsgatételben-miben:

Tizedes törtek. Közönséges törtek

Ami pedig azt illeti, hogy a tanítási órán a hosszabb, összetettebb táblavázlat egyes elemei közé lehet-e pontot tenni, ez részben amúgy is más kérdés. A táblavázlat gyakorlati célú vezérszavakat („Schlagwort”-okat), ill. olykor ezekkel váltogatva talán mondat alakú meghatározásokat, esetleg félmondatokat is tartalmaz; ennek írását tehát nem lehet pusztán a címek helyesírási szabályaiból levezetni.

Tompa József

A finn nyelvtudomány mai munkaterületei*

A helsinki egyetemen a finn nyelv tudományos oktatása nemrég — hosszú idő óta először — jelentősen megerősödött. Majdnem pontosan száz évvel az egyetem első finn nyelvi professzorának, M. A. Castrénnek hivatalba lépése után (1851. márc. 14.) megszervezték ugyanannak a tárgynak második tanszékét (1951. febr. 16.), s erre rendes tanszékvezető tanárt 1953-ban neveztek ki. Három évvel később, tehát az elmúlt tavaszon, az egyetem kapott egy második finn nyelvi segédprofesszori (adjunktusi) állást — az elsőt 1913-ban szervezték —, továbbá két új finn nyelvi lektorátust; az első és addig egyetlen ilyen lektorátus 1828 óta állott fenn. Az említett két finn nyelvi tanszék, a két adjunktusság és a három lektorátus mellett van a helsinki egyetemen, mint ismeretes, a finnugor nyelvkutatásnak és a finnugori nyelveknek is egy-egy rendes tanszéke. Ezenkívül van egy rendkívüli professzora a finnugor nyelvésznek és öt olyan docens (magántanár), akik a finnugrisztika körében adnak elő — köztük egy, a maga nemében első, helynévkutató docens. Helsinkin kívül rendes finn nyelvi tanszék van még a turkui magánegyetemen (1921-től) s a jyvaskyläi állami pedagógiai főiskolán (1936-tól). A turkui egyetem ebben az évben kap még egy rendes adjunktusi állást a finn és a rokon nyelvekre. A helsinki egyetemen az észti nyelvi lektorátus (1923-tól) és a magyar nyelvi lektorátus (1925-től) szintén a finnugor nyelvtudományt szolgálja.

A finnugor nyelvészet helyzete a helsinki egyetemen az idén azzal is erősödött, hogy két új tudományos kutatóintézetet szerveztek vele kapcsolatban: a finn nyelv intézetét és a finnugor intézetet (elég furcsa, hogy ilyenek eddig ott egyáltalán nem voltak). A finn nyelv intézetéhez csatolták a Szótáralapítvány nagy népnyelvi szógyűjteményét, a finnugor intézethez pedig a „Finn rokonság” nevű kutatóintézet könyvtárát és összes gyűjteményeit. Az új intézetek tágas helyiségeket kaptak az egyetem főépületében, miután az ún. történelmi-nyelvtudományi intézet elköltözött onnan az egyetemnek éppen most elkészült új intézeti épületébe, a Porthaniába. (A Szótáralapítvány és a „Finn rokonság” nevű kutatóintézet azért eddigi saját munkájukat is önállóan tovább folytatják.) A finn nyelv intézetével kapcsolatban új otthont kapott a Szótáralapítvány helynév-archívuma s a karjalai nyelv szótárának szerkesztősége. Az egyetem észti és magyar intézete eddig közös helyiségekben dolgozott: most mindkettő megkapta a maga szép külön helyiségét.

Az anyanyelvet tanuló egyetemi hallgatók száma természetesen Finnországban is évről évre gyarapszik, s Helsinkiben manapság több százra rúg. A finn nyelv szókincsének összegyűjtése a legutóbbi két-három évtized folyamán lényegesen megszaporodott, s ebben öröndetes szerepük van a nemegyszer eredeti anyagra is támaszkodó egyetemi szakdolgozatoknak (ún. progradu-dolgozatoknak), amelyek nagyban hozzájárultak nyelvünk tudományos megismerésének előbbreviteléhez. Így például Rapola

* A szerzőnek, a kiváló finn nyelvtudósnak Budapesten, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1956. szeptember 21-én elhangzott előadása.

professzornak számos tanítványa készített lexikális-etnológiai magyarázatokat a különféle területek műveltségszavairól — nemegyszer saját gyűjtéssel egészítve ki a levéltári ismereteket. Az utóbbi években sikerült jelentéstani és onomasziológiai dolgozatok is készültek ilyen módon. A Finn Irodalmi Társaság éppen most készített bibliográfiai mutatót a levéltárakban kéziratban őrzött összes finn nyelvészeti, néptudományi, népköltészettani és irodalomtudományi szakdolgozatokról, s ezt a jövő évben külön könyv formájában szándékszik kinyomtatni.

Az egyetemi ügyekkel kapcsolatban talán helyénvaló lesz néhány szót szólni Finnország Akadémiájáról, amelyet 1948-ban alapítottak. Nem szabad ezt összetévesztetni a 40 évvel régebbi „Finn Tudományos Akadémia”-val, amely mintegy 120 tagot számláló zártkörű tudományos magántársaság, s amely a maga két osztályával, a matematikai-természettudományi és a humanisztikus osztállyal, széleskörű publikációs tevékenységet fejt ki. Finnország Akadémiája a háború után jött létre, s állami intézmény. Mindössze 12 tagja van, akik az egyes tudományokat, valamint az irodalmat és a művészeteket képviselik. Ezek az akadémikusok a legmagasabb állami fizetési osztályba besorolt tisztviselők, akiknek egyetlen feladata az, hogy alkotó tevékenységet fejtsenek ki a saját tudományszakuk, illetőleg művészetük területén. Finnország Akadémiája tehát jellegét tekintve nem olyanféle nyelvi és irodalmi akadémia, mint az Académie Française s más országok hasonló típusú akadémiai (pl. Svédország Akadémiája). Kis számú tagságában természetesen a finn nyelvtudománynak legfeljebb csak egy képviselője kaphat helyet — az első ilyen volt az idén elhunyt Y. H. Toivonen. Az akadémia szabályai azonban megengedik, hogy vele kapcsolatban működjék egy, a finn nyelv gyakorlati gondozását végző szerv, ti. Finnország Akadémiájának nyelvbizottsága, amelyet 1949-ben meg is szerveztek. Ebbe a bizottságba az akadémia saját belátása szerint 5 szakértőt nevez ki. Ha van, akkor a finn nyelvet képviselő akadémikus, egyébként az Akadémia elnöke gyakorol felügyeletet a bizottság működése fölött. A bizottság tagjainak egyike az akadémia „nyelv hivatalának” rendes fizetést élvező igazgatója, aki a szintén fizetett helyettes segítségével gondoskodik a hivatal közönségszolgálatáról, továbbá előkészíti, és a bizottságnak bemutatja a finn nyelv gyakorlati használatát érintő ügyeket. A bizottság határozatait általában a Virittäjä c. folyóiratban teszik közzé. A nyelv hivatal nagy népszerűsége tett szert a közönség körében; ügyfeleinek száma évenként több ezerre rúg, s hathatósan viszi előbbre a finn irodalmi nyelv gyakorlati fejlesztésének ügyét. A nyelv hivatal igazgatója jelenleg „A mai finn nyelv szótárá”-nak főszerkesztője, Matti Sadeniemi docens. Említsük meg, hogy az akadémia nyelvbizottságának elődje volt és fontos tapasztalatokra tett szert ezen a területen régebben, 1945–47-ben a Finn Irodalmi Társaságnak magánosok támogatásával fenntartott hasonló közönségszolgálat.

Úgy gondolom, itt kell szólnom röviden az említett intézetek és intézmények egyes nyelvtudományi munkálatainak jelenlegi állásáról.

Ami először is a Szótáralapítvány fő feladatát, a finn népnyelvi szótár elkészítését illeti, ezt a kérdést már 22 évvel ezelőtt volt szerencsém bemutatni ugyanebben a nagyra becsült társaságban. Most sajnálattal kell megállapítanom, hogy a munka nem haladt olyan gyorsan, mint ahogy az 1930-as években okunk volt remélni. A második világháborúban a finn államra zúdult gazdasági terhek okozták, hogy szótári munkánkat a társadalom nem tudta olyan erőteljes támogatásban részesíteni, mint a háború előtti időkben. Mindamellet az állandó ösztöndíjasok segítségével végzett anyaggyűjtést — csupán némi elmaradással az eredeti munkatervhez képest — nagyjában be tudtuk fejezni a háború után (1947-ben), úgyhogy most már csak az önkéntes levelezők és a Sanastaja című lap útján történő kiegészítő gyűjtés folyik. Magából a szótár kéziratából azonban a személyzet csekély volta miatt sokkal kevesebbet tudtunk elkészíteni, mint

amennyit normális viszonyok közt lehetséges lett volna. Ebben a pillanatban a Szótár-alapítványban viszonylagosan kész, letisztázott kézirat van az ábécérend elejéről mintegy 3000 gépelt lap (30×21 cm nagyságú), ami az egész műnek hozzávetőlegesen húsz százaléka. A szócikkek írásán ezen az őszön összesen négy lexikográfus dolgozik (azonban átlagosan csak 3–4 órát napjában); egyéb személyzet jelenleg a szótárszerkesztés szolgálatában 5 személy. Reméljük, hogy ha a jelenleg állami költséggel készülő „A mai finn nyelv szótára”-nak kézírata — talán mintegy 4 év múlva — elkészül, akkor attól kezdve a népnyelvi szótár munkájához elegendő államsegélyt fogunk kapni, s megindulhat a szerkesztés munkája. A napokban hallottuk azt az öröndetes hírt, hogy 60 000 forinttal növelni fogják jövő évi költségvetésünket. Tájszótárunk a jelenlegi terv szerint 8, kb. 1000 oldalas részt fog magában foglalni. A kézirat kinyomatását a közeli években még bizonyára nem kezdhethük meg; ahogy ugyanis az archívum rendezése előrehalad, lépten-nyomon új meg új adalékok bukkannak felszínre. Hozzávetőleges becslés szerint egy ilyen munka megírását 8, teljes munkanapokat dolgozó szótáriró összesen 15 év alatt tudja elvégezni, amely évszám az előbbi kiegészítés értelmében tehát hárommal csökkenthető.

Talán azt is érdemes itt megemlíteni, hogy a szótári munka „melléktermékeként” a Szótár-alapítvány kiadott két kötetnyi nyelvjárásszöveget („A finn nép nyelvjárási könyve”, összesen 840 lap) s egy válogatást a nyelvjárási szólásmódokból („A finn nép szólásainak könyve”, 464 lap, immár második kiadásban). Emellett egyes egyetemi hallgatói egyesületek kiadtak 7 kisebb, tájak szerint rendezett válogatást a nyelvjárási szólásokból (összesen 1145 lap), s még néhány ilyen természetű kiadvány jönni fog.

Finnország finn helyneveinek gyűjtési munkálatait 1951-ben a Szótár-alapítványra bízuk; azelőtt ezt egyes tudományos társaságok kebelében felállított bizottságok gondozták. Ez a fontos gyűjtés régebben anyagi eszközök híján csak igen lassan haladt — 35 év alatt az ország 360 községéből csak 20%-ot tudtak teljesen felgyűjteni —, a legutóbbi 5 év folyamán azonban a jelentékenyen megnövekedett állami támogatás következtében erősen fellendült. Helyszíni gyűjtésre évenként átlag 20–25 szakképzett gyűjtőt küldünk ki, s a felgyűjtött községek száma 40–50 százalékra növekedett.

A karjalai nyelv (más szóval: a kelet-karjalai nyelvjárások) szótárahoz minden állami támogatás nélkül a Finn Irodalmi Társaság gyűjtetett anyagot 1860–1940 közt — legutóbb Eino Leskinen középiskolai tanár vezetésével s E. V. Ahtia középiskolai tanárral mint legfőbb gyűjtővel; mivel azonban magának a kéziratnak az elkészítése meghaladta a társaság anyagi erőit, ez 1942-ben átadta anyaggyűjtését a Szótár-alapítványnak. Csak a múlt évben haladt annyira a dolog, hogy most már állami támogatással hozzáfoghattak a kézirat-mielőbbi elkészítéséhez. A karjalai nyelv szótárának főszerkesztőjévé 1955 júniusában Pertti Virtaranta docenst nyerték meg, s három segéderőt adtak mellé. A munka legfőbb felügyelője a „Finn rokonság” nevű kutatóintézet igazgatója, Erkki Itkonen professzor. Úgy tervezik, hogy a munka két, egyenként 1000 lapnyi részből fog állani, s becslések szerint a kézirat — a mai munka-ütemet véve alapul — kb. hat év alatt fog elkészülni. Bizonyára a Finn Irodalmi Társaság lesz a kiadó. Itt említjük meg, hogy a karjalai nyelvvel közeli rokonságban álló Kelet-Karjalának mintegy 10 000 lakója által beszélt lüd nyelvjárások szótára, melyhez az anyagot 8 finn kutató gyűjtötte évtizedek folyamán, 1944-ben jelent meg nyomtatásban Juho Kujola szerkesztésében s a Finnugor Társaság költségén, mintegy 540 lapnyi terjedelemben. A lüd nyelvjárásokhoz a másik oldalon szorosan csatlakozó vepsze nyelv szótárát a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként Reino Peltola magiszter készíti saját, továbbá Lauri Kettunen professzor és más kutatók gyűjtéseinek felhasználásával. A kéziratból mintegy 20% már nagyjában elkészült

(az *a—i* kezdetű szavak), s a szerző reméli, hogy kb. 3 év alatt nyomdakész állapotba tudja hozni szótárát.

A finn nyelv etimológiai szótárából Toivonen akadémikus, mint tudjuk, halála előtt csak egy füzetet, azaz mintegy 200 lapot tudott közzétenni, ami az ő terve szerint csak kb. egyharmada az egész munkának. A munka folytatását bizonyára Erkki Itkonen professzorra fogják bízni, s másodszerkesztő valószínűleg Aulis Joki dr. lesz, aki jelenleg a stockholmi főiskola finn nyelvi lektoraként működik.

A régi finn irodalmi nyelv szótára beletartozott „A mai finn nyelv szótára” és a „Népnyelvi szótár” mellett külön részként abba a tervbe, amelyet Setälä még 1896-ban készített. Mivel azonban az anyag pusztulásának veszélye itt a legkisebb, a régi finn irodalmi nyelv szótára mint legkevésbé sürgős feladat a legtovább kellett hogy várjon a megvalósulásra. Most végre ez is napirendre fog kerülni. Martti Rapola professzor, aki önszorgalomból már régóta buzgón és eredményesen gyűjti a régi finn irodalmi nyelv szókincsét, tavaly ehhez a munkához asszisztentst kapott; különben az a célja, hogy közelesen teljesen a szótár kéziratának elkészítésére összpontosítsa erejét; a Finn Irodalmi Társaság már hozzá is fogott a szükséges anyagi fedezet előteremtéséhez.

A finn nyelv szempontjából távolabbi rokon nyelvek szótárai közül megemlítjük elsősorban T. I. Itkonen kóliai-lapp szótárát, amelyből mintegy 1000 lap már ki van nyomva; a mű valószínűleg a jövő év elején fog megjelenni. A Finnugor Társaság gondozásában éppen szedés alatt áll Wolfgang Schlachter professzornak, a müncheni finnugristának saját gyűjtésein alapuló umei-malái svéd-lapp tájszótára. Ez kb. 5—6000 szót fog tartalmazni, és 400 lapnyi terjedelmű lesz. Erkki Itkonen inari-lapp szótárának az anyaga végre teljesen együtt van. 25 000 szócédulát a szerző maga gyűjtött öt éven keresztül a nyári hónapokban. Ehhez járul még az az 5000 szócédula, amelyet A. V. Koskimies, illetőleg az a 10 000 szócédula, amelyet Frans Äimä gyűjtött. A szótár kb. 30 000 címszót fog tartalmazni, s hozzávetőleg 800 lapnyi terjedelmű lesz. Szerkesztése és megjelenése azonban késni fog amiatt, hogy — amint említettem — Erkki Itkonen sürgősebb feladatot kapott: az etimológiai szótár szerkesztésének folytatását. Toivo Lehtisalo régóta készülő jurákszamojéd szótára legfőbb részében ki van nyomva, s csak a végére kerülő szómutatónak egy része hiányzik még belőle, úgyhogy ennek az érdekes forrásműnek megjelenése még ez időn várható. Paavo Siro dr. szerkeszti a mai cseremis nyelv szótárát; ebbe felveszi mindazokat a rendelkezésre álló adatokat, amelyek nincsenek meg az ő gondozásában 1948-ban megjelent Paasonen-féle „Ost-tscheremissisches Wörterbuch”-ban. Boldogult T. E. Uotila utódját a votják szótár szerkesztésére, sajnos, még nem sikerült a Finnugor Társaságnak kiképeznie.

Artturi Kannisto vogul szótári anyagának sajtó alá rendezése, amit Matti Liimola végez, gyorsan halad előre. Amint ismeretes, a vogul szövegek első és második kötete már megjelent. A harmadik kötet, amely a meséket fogja tartalmazni, már ki van szedve és tördelve van, a jövő év elején jelenik meg. A negyedik kötetből, amely a medvéneket foglalja magában, a vogul nyelvű szöveg ki van szedve, a német fordítás szedése pedig most van folyamatban. Ez a kötet 1958-ban fog megjelenni. Az ötödik kötet a sorsénekeket, a sirató énekeket, a találós meséket, a gyermekverseket fogja tartalmazni; ezekhez járulnak még rövid néprajzi leírások, hiedelmek stb., továbbá szómutató a kiadott öt kötetben előforduló magyarázatok szavaihoz. Liimola elgondolása szerint ez a kötet 1960-ban jelenhetik meg. Csak ezután kerül a sor a vogul szótárra. Ez — Liimola becslése alapján — körülbelül olyan terjedelmű lesz, mint Karjalainen—Toivonen osztják szótára. Egyebek közt 1500 vogul helynevet is fog tartalmazni.

A Kannistótól gyűjtött mitológiai anyagot E. A. Virtanen professzor rendezte sajtó alá. Németre fordítása már befejeződött. Ez a kötet 2—300 lapnyi terjedelmű

lesz. Jövőre fog megjelenni. Még nincs eldöntve, hogy kiadják-e a Kannistótól gyűjtött statisztikai adatokat, amelyek a vogul lakta falvak családjaira és azok nyelvi viszonyaira vonatkoznak.

Itt nincs alkalom arra, hogy bemutassam a finn nyelvészek tulajdonképpeni kutatásait a legutóbbi években. Néhány célzásszerű megjegyzés azonban talán nem lesz felesleges. Általános észrevételként azt szeretném mindenekelőtt megállapítani, hogy a nálunk régebben szinte kizárólagosan művelt hangtörténet többoldalúságnak adott helyet. Igaz, nem hiányzik ma sem az érdeklődés a hangtörténet iránt, amint hogy sohasem is hiányozhat a nyelvtudományból. Tudjuk, hogy olyan finnugor kutatók, mint Paavo Ravila, Erkki Itkonen, Lauri Posti és Matti Liimola (mellőzve most egyes fiatalabbakat) mindenekelőtt a hangtörténetnek alapos ismerői, kivált pedig Itkonen a finnugor magánhangzók történetének úttörő megvilágítója. Bízást mondhatjuk, hogy módszerük kialakítására hatása volt a modern fonológiai szemléletnek, s ez — ahogy én látom — egészséges helyesbítést jelentett az előző nemzedékek egyoldalú természet-tudományi-fonetikai hangtörténeti gyakorlatához képest, bár a fonológia nálunk nem kapta meg a maga külön szakemberét. Finnországban a mondattan Magyarországhoz képest mindig háttérben volt, most azonban ez is az érdeklődés középpontjába került. Bizonyára ismeretesek pl. itt is Ravila professzornak az uráli mondat eredetére vonatkozó egyes kutatásai. Osmo Ikola turkui professzor egyenesen a finn mondattan tisztázására összpontosította erejét, s behatóan vizsgálta mondatnunkat ezekben az években Aarni Penttilä is, aki hamarosan közzéteszi az ezideig legterjedelmesebb, kb. 700 lapnyi leíró finn nyelvtant, továbbá Matti Sadeniemi docens. Az eddigénél sokkal nagyobb figyelmet kezdenek ébresztetni egyes lexikális kérdések is. Rapola professzor bőséges fényt derített az 1800-as évek irodalmi szóújításainak történetére. Szóföldrajzi problémákkal foglalkozott V. Ruoppila docens. Módszertanilag nemzetközi viszonylatban is érdekesek véleményem szerint R. E. Nirvi segédprofesszornak azok a kutatásai, amelyek a rokonsági elnevezésekre s szociológiai körülményeknek a szókinés történetében való tükröződésére vonatkoznak. Nirvi különben a szótabuval is behatóan foglalkozott. Saját kutatásaim a jelentés- és a jelentéskölcsönzések területén mozognak. Egy most ősszel kiadásra kerülő doktori értekezés (Simo Hämäläinené) a finn katonai slangot fejtegeti — ami egészen szokatlan tárgya egy akadémiai értekezésnek.

Nem merném állítani, hogy a nyelvtudomány Finnországban manapság valamilyen virágkorát éli. Az ifjúság előtt nálunk ugyanúgy, mint másutt, a technika, az orvostudomány és más „gyakorlati célú” tudományok a népszerűek. De azért nincs semmi ok az aggodalomra. A finn kultúra, mint bármely más kultúra, sohasem fog tudni boldogulni komoly nyelvtudomány nélkül. S a mi ifjúságunk körében — meg lehet figyelni — akadnak, mint eddig is akadtak, olyanok, akiket a belső elhivatás minden propaganda és kecsgető anyagi előny nélkül vonz a nyelv felé, annak a nyelvnek problémái felé, amely nélkül semmiféle emberi kultúra nem lehetséges.

Lauri Hakulinen

Az akadémiai Értelmező Szótár első terve

1. Napjainkban, amikor mintacímzavakon, e mintacímzavak bírálatán és a hozzászólások szerkesztőségi összefoglalásán keresztül (vö. legutóbb Ország L.: Nyr. 80: 355—66) új és korszerű Értelmező Szótárunk munkálatai immár örömdetesen haladnak a várva várt mű megjelenése felé, érdemes rövid pillantást vetnünk az MTA, pontosabban a Magyar Tudós Társaság első értelmező szótári tervére, amely mindeddig

csupán abban az erősen átdolgozott változatban volt ismeretes, amelyet CzF. előszavában is megtalálunk (1 : 11–2). Itt azonban a tervezetet semmiféle névalírás nem kíséri, tehát joggal hihetnők, hogy már e tervezetet is Czuczor Gergely és Fogarasi János terjesztette elő és fogadtatta el a Tudós Társasággal. Pedig nem így történt! Szerencsés véletlen folytán Gergely Pál, az Akadémia Kézirattárának egyik legodaadóbb gondozója, néhány héttel ezelőtt felhívta figyelmemre arra az általa megtalált iratra, amely voltaképpen a szóban forgó terv első változata, s amelynek aláírói közt örömmel fedeztem fel mindazok nevét, akik az Akadémia első szótári munkálatainak, különösen pedig a Tudós Társaság jeles Magyar–Német Zsebszótárának (1838. 1843.) létrejötte körül tevékenykedtek. Első értelmező szótári tervünket tehát teljes terjedelmében Bajza, Bugát, Toldy és Vörösmarty nevéhez köthetjük, s aligha tévedünk, ha valamennyi tervkészítő munkatárs közül az Akadémia akkori legbuzgóbb „nyelvészének”, Vörösmartynak részvételét tartjuk a legjelentősebbnek. Mivel ez a mozzanat mindmáig teljesen homályban maradt, s azok sem figyelmeztettek rá, akik Vörösmarty nyelvészeti munkásságáról írtak megemlékezést (vö. pl. Mikesy S. : MNy. 46 : 289), érdemesnek tartjuk a terv eredeti szövegét, némi tudománytörténeti tájékoztatással együtt, közzétenni. A Gergely Pál felfedezte szöveghez, mely tulajdonképpen a Tudós Társaság 1844. december 13-i kis-ülése számára készült előterjesztés volt, jegyzetben csatolom, szövegváltozatként, mindazon eltéréseket, amelyeket az ugyanazon tervre vonatkozó nagygyűlési határozat mutat (a továbbiakban Ngy.); ez az 1844. december 16-án kelt nagygyűlési határozat viszont lényegében azonos azzal a szöveggel, amely CzF. előszavában napvilágot látott. A jegyzetelő módszert azonban csak az eredeti előterjesztés első részével kapcsolatban lehet alkalmazni; a második részben oly nagyok az eltérések, hogy helyesebbnek látszott áttérni a két szöveg párhuzamos közlésére.

2. A terv ránk maradt első nyomát a Tudós Társaság XIV. nagygyűlésének 5. ülésére (1843. október 6.) vonatkozó jegyzőkönyvben (32. pont) találjuk meg; ez a nyom mutatja legjobban, hogyan fejlődött át a kétnyelvű Zsebszótár egynyelvű kézi szótárrá, illetve értelmező szótárrá :

[bal hasáb] „Olvastatott ugyanannak [ti. az azon évi igazgatósági ülés jegyzőkönyvének] XXIV^k pontja, melyben a' Zsebszótár új és bővített kiadásának »Kézi szótár« cím alatt közrebocsátása határoztatik, 's az erre szükséges utasítás készítésére a' nagy gyűlés felszólítatni rendeltetik. [jobb hasáb] Melly tárgynak elintézése a' kis gyűlésekre bízatik.”

Sajnos a régi igazgatósági ülések jegyzőkönyvei csak igen szórványosan őrződtek meg, s az itt idézett jegyzőkönyv sem áll rendelkezésünkre. Annyi megállapítható, hogy ezzel az utasítással a kis-ülés mintegy két hónap múlva, 1843. december 16-án foglalkozott; az ez évi jegyzőkönyvek 15. pontjában ezt olvassuk :

[bal hasáb] „Olvastatott a nagy gyűlési jegyzőkönyv XXXII-k pontja, mellynél fogva egy a társaság által kiadandó kézi szótár ügye [!] a kisgyűlésre bízatik. [jobb hasáb] A terv készítésével Balogh Pál, Szemere Pál, és Vörösmarty Mihály rt. mint a' nyelv-tudományi osztály' helybeli tagjai, Bajza József, Bugát Pál, Fogarasi János, Schedel Ferencz rr. tt. pedig nem különben [!] Antal Mihály lev. tag, úgy mint a zsebszótár szerzői bízattak meg.”

A kis-ülés kiküldötte ugyan a bizottságot, de azért a közös terv mégis aránylag igen lassan született meg : csupán az 1844. december 13-i ülésre vonatkozó 283. jegyzőkönyvi pontban hallunk ismét róla :

[bal hasáb] „Olvastatott a' kisülési jegyzőkönyv 15dik pontja által kiküldött bizottság véleménye egy az academia által kiadandó kézi szótár iránt, melly [jobb hasáb] bővebb tárgyalás végett egész terjedelmében a nagy gyűlés elébe terjesztetni rendeltetett.”

3. Ebbe az ügyrendi keretbe kell tehát állítanunk az első értelmező szótár tervét, melynek most közlendő eredetije így hangzik (a közlés módjáról l. fentebb):

Vett. dec. 12. 844

Bizottsági vélemény egy az Academia által
kiadandó Kézi-Szótár iránt.

Megbízatusunk [!] következtetésében van szerencsénk a Tekintetes Társaságnak a következő kézi-szótártervet előterjeszteni.

A Zebszótár, jelen minéműsége mellett is,¹ készülendő második kiadásában pedig, mely minden újabb szaporodásait nyelvünknek magabán [!] foglalhatja, még inkább, megfelelően a mindennapi szükségnek; más felül² a Nagy Szótár hirtelen elnem készülhetvén, miután a legnehezebb részek még hátra vannak, u. mint a származtató, hasonlító, és nyelvtörténeti, mint a mikhez³ még a szükséges előkészületek sincsenek együtt⁴; igen is korszerűnek tartja a bizottság⁵ egy olly csupán értelmező Szótárnak épen az academia által kiadatását,⁶ mely a magyar nyelv egyetemes szókincsét⁷ magában foglalja, nem zárván ki abból semmit, *mi nyelvtanilag helyesen készült, s bár melly ágán az életnek és tudománynak él és használtatik.* Nem ártana még most a nem helyesen képzett,⁸ de az életben vagy egy és más tudománykörben felkapott szókat,⁹ valamint számos szónak¹⁰ is mik a nyelv fejlődése folytával értelmüket változtatták — előbbi értelmöket¹¹ is feljegyezni, sőt egyes írók,¹² bár nem helyeslendő, de jeles művekben¹³ előforduló kifejezéseiket is felvenni:¹⁴ mindazonáltal megjegyezvén mindnyájoknál¹⁵ akár a képzési, akár az értelmezési hibásságot: mi által e¹⁶ Szótár gyakorlati használhatóság [!]¹⁷ nevedkedtével, egyszersmind a nyelv tisztítására¹⁸ is üdvös hatást gyakorolna.¹⁹ Felveendőknél tartjuk²⁰ ezeken kívül²¹ az újra felélesztett régi szókat,²² valamint a tájszók közül mind azokat,²³ mik bármely²³ tekintetben magokat ajánlják. Végre

¹ Ngy.: minéműségében is.

² Ngy.: másfelül. — A CzF. közölte szöveg (vö. M. Akad. Ért. 1844, 223—5 is) csak ezen szó után kezdődik.

³ Ngy.: a' mellyekhez; CzF. a melyekhez

⁴ Ngy., CzF.: együtt,

⁵ Ez a 6 szó hiányzik a Ngy. jegyzőkönyvéből. Helyette: az academia által, vö. CzF.: az Akademia által.

⁶ Ngy.: egy olly [CzF.: oly], *csupán értelmező szótár* fog kiadatni,

⁷ Ngy.: *melly a' magyar nyelvnek egyetemes szókincsét*; CzF. *mely a magyar nyelvnek egyetemes szókincsét*

⁸ Ngy.: Még a' nem helyesen képzett; CzF.: Még a' *nem helyesen képzett*

⁹ Ngy., CzF.: szók is felveendők,

¹⁰ Ngy., CzF.: nem különben, a' nyelvfejlődése [!] folytával *értelmöket változtatott* szónak régibb értelmök,

¹¹ Ngy., CzF.: íróknak

¹² Ngy., CzF.: *jeles művekben*

¹³ Ngy., CzF.: kifejezései is,

¹⁴ Ngy.: megjegyezvén azonban az ilyeneknél [ilyeneknél CzF.] mindig

¹⁵ Ngy.: e'

¹⁶ Ngy., CzF.: *használatossága*

¹⁷ Ngy., CzF.: *nyelvtisztítására [!]*

¹⁸ Ngy., CzF.: *fog gyakorolni.*

¹⁹ Ngy., CzF.: *Felveendők*

²⁰ Ngy.: *kivül*; CzF.: *kivül*

²¹ Ngy., CzF.: *az újra felélesztett régi szók is,*

²² Ngy., CzF.: *mind azok*

²³ CzF.: *bármely*

felveendők volnának²⁴ egész kiterjedésekben²⁵ a ragok és képzők is²⁶ minden lehető viszonyaikban.

Mi az értelmezést illeti, azt²⁷ magyar nyelven gondoljuk készítenednek,²⁸ és deák, német, vagy más nyelvű szót²⁹ csak akkor és ott feljegyzendőnek,³⁰ hol az a magyarázandó szó értelmének bővebb felvilágosítására s élesebb és szabatosabb meghatározására szolgál. Minthogy pedig számos szónak, főképp pedig az igéknek³¹ értelme különböző mondatokban sokféleképp módosul és saját árnyéklatokat vesz fel; de különben is az értelmezés a maga általánosságában nem képes³² elég élesen festeni a szó lényegét: a szükséghez képest példák³³ is fognak az értelmezéshez adadni, szokott mondatok és szólásformák,³⁴ sőt példabeszédek is: mikhez Kresznerics és Dugonicstól³⁵ becses gyűjteményeket bírnunk.³⁶

A nyelvtani részt³⁷ illetőleg, feljegyzendőnek gondoljuk³⁸ minden szónak, melly beszéd részhez tartozását,³⁹ továbbá mind azon sajátosságait,⁴⁰ mik az általános paradigmáktól bármi tekintetben is⁴¹ eltérnek, végre a szókötési⁴² tulajdonságokat is, mik ismét példák által legjobban kitüntethetők.

Ezek szerint e szótár a nyelvet annak nyelvtani és lexicographiai jelen állapotja szerint⁴³ adná vissza, mellőzvé⁴⁴ annak belső történetét, a szószármaztatást és nyelvhasonlítást.⁴⁵ Kitűnik ezekből az is, hogy e szótár csak egy részből állana, de a jövőendő nagy szótárnak is egyik kiegészítő részét tenné. Ezen értelmező szótárnak elkészülte után egy hasonló szótár egyelőre a legkorszerűbbnek látszik.

Magát a készítés módját⁴⁶ illetőleg,⁴⁷ a bizottság a nagy szótár részére készült⁴⁸ s még⁴⁹ készítened értelmezési dolgozatokat⁵⁰ vélné ide fordítandóknak.⁵¹ A szóanyag a társaság zseb-, táj- és műszótárain kívül⁵² tekintélyesb szó- és tankönyveinkből lenne össze szedendő.⁵³

²⁴ A „volnának” alakot a második fogalmazásból törölték.

²⁵ CzF.: kiterjedésekben

²⁶ Az „is” később töröltetett, vö. Ngy., CzF.

²⁷ Ngy.: az

²⁸ CzF.: készítened (a *gondoljuk* szó kimaradt)

²⁹ Ngy., CzF.: szó

³⁰ Ngy., CzF.: feljegyzendő

³¹ Ngy., CzF.: igéknek,

³² Ngy.: nem lévén [CzF.: lévén] mindenkor képes

³³ Ngy., CzF.: példák

³⁴ Ngy., CzF.: mondatok és szólásformák,

³⁵ Ngy., CzF.: Kresznerics és Dugonics munkáiban

³⁶ Ngy., CzF.: bő anyagot találhatni.

³⁷ Ngy., CzF.: A' nyelvtani részt

³⁸ Ngy., CzF.: feljegyzendő

³⁹ Ngy., CzF.: tartozása

⁴⁰ Ngy., CzF.: sajátosságai

⁴¹ A 3 utolsó szót később törölték.

⁴² Ngy., CzF.: szókötési

⁴³ Ngy., CzF.: nyelvtani és lexicographiai jelen állapotja szerint

⁴⁴ Ngy., CzF.: mellőzni fogja

⁴⁵ A következő két mondat a második fogalmazásból teljesen kimaradt, vö. CzF.

⁴⁶ Ngy., CzF.: a' készítménymódját

⁴⁷ „illetőleg” után betoldás: Ngy.: ide fordítandók; CzF.: ide fordítandók

⁴⁸ CzF.: készült

⁴⁹ A Ngy.-ben és CzF.-nál törölve.

⁵⁰ Ngy., CzF.: értelmezési dolgozatok,

⁵¹ A Ngy.-ből és CzF.-ből a 3 utolsó szó hiányzik.

⁵² Ngy.: Zseb-, Táj- és Műszótárain kívül; CzF.: zseb-, táj- és műszótárain kívül

⁵³ Ngy.: lesz összeszedendő; CzF.: lesz öszveszedendő.

Egy szerkesztő lenne a munkával megbízandó, ki olly fizetéssel láttatnék el, melly őt a munka idejére minden más keresetmódtól függetlenné tenné. A küldöttség évenként 1000 pengő ftot gondol, 's két év alatt a munkát végkép elkészíthetőnek. Osztály és kisgyűlés mindenben tartoznának segedelmére lenni; ő pedig havonként előterjesztené dolgozását két fizetett vizsgálónak, kikkel együtt kezes a társaság előtt, a munkának az utasítás szellemében és formái szerint szorgalmas és lelkiismeretes elkészüléseért. Egyébiránt a munka a társaság illyenmű szellemi, organicus és anyagi hozzájárulta mellett, magáénak vallhatná azt, s így ez lenne az első valóban academiai magyar szótár. Hogy a társaság nyelvtani kifejezett elvei kötelezők lennének a szerkesztőkre s ellenőrző vizsgálókra nézve, s minden új képzésű szó az osztálylyal közlendő lenne helybenhagyás végett: ezekből magában következik. S így két év után a magyar közönség birtokába jöhetne egy közhasznu academiai szótárnak, melly mint érintett egyszersmind egy részét tenné a nagy szótárnak, s ez több hasonló előzmények után sokkal hamarabb és tökéletesebben készülhetne el.

De bármely forrón ohajtja a küldöttség e munka elkészülését, nem hallgathatja el azon nézetét hogy, ha olly szerkesztőt nem választhat az ajánlkozó tagok közül, ki bizodalját teljesen birja, függesztené fel inkább a kivitelt, míg e részben teljes megnyugvással foghat a munkához.

Költ Pesten, december 7. 1844.

Bajza József

Balogh Pál

Vörösmarty Mihály

Bugáth [Pál]

Fogarasi János

Schedel Ferenc

⁵⁴ CzF.: Társaság

⁵⁵ Az itt következő két mellékmondat CzF. szövegéből hiányzik.

⁵⁶ CzF.: A mellékmondatok kimaradtak.

⁵⁷ CzF.: s

⁵⁸ CzF.: a' Társaság előtt,

⁵⁹ CzF.: képzési

E' munkával a' társaság⁵⁴ által a' maga kebeléből választandó szerkesztő fog megbízatni,⁵⁵ ki arra köteleztetik, hogy azt, a' mennyire véletlen akadályok nem gátolnák, két év alatt elkészítse, melly munkáért 2000 pengő forint tisztelet díjnak számára megajánlása iránt a' Tek: Igazgatóság megkérendő. A' szerkesztő köteles dolgozását időnként egy szinte a' társaság által választandó vizsgálóval közölni,⁵⁶ ki fáradságáért, feltéven a' Tekintetes Igazgatóságnak helybenhagyását, 1000 pengő forint jutalmat nyerend. A' szerkesztő 's⁵⁷ vizsgáló lesznek kezesek a' társaság előtt⁵⁸ a' munkának az utasítás' szellemében és formái szerint szorgalmas és lelkiismeretes elkészüléseért. Osztályok és kisgyűlés mindenben tartoznak a' szerkesztő 's ellenőrző vizsgálónak segedelmére lenni, nevezetesen a' műszavak' értelmezése 's⁵⁷ minden új képzésű⁵⁹ szó az illető osztálylyal helybenhagyás végett közöltetik; ha pedig valamely⁶⁰ tárgyra nézve a szerkesztő 's vizsgáló megnem⁶¹ egyezhetnének, a' fenforgó kérdés' eldöntése a' kisgyűlést illeti. Hogy a' társaságnak ⁶² nyelvtani kifejezett elvei mindkettőjökre⁶³ nézve kötelezők, a' mondotakból magában következik. A' társaság,⁶⁴ illyenmű⁶⁵ szellemi, organicus és anyagi hozzájárulta mellett, e' munkát magáénak fogja vallhatni, 's⁵⁷ ez leend az első valóban academiai⁶⁵ magyar szótár, 's egyszersmind részét teendi a' majdan elkészülendő nagy szótárnak.⁶⁶

⁶⁰ CzF.: valamely

⁶¹ CzF.: meg nem

⁶² CzF.: Társaságnak

⁶³ CzF.: mindkettősökre [!]

⁶⁴ CzF.: illyenmű

⁶⁵ CzF.: akademiai

⁶⁶ CzF.: Nagy Szótárnak

4. 1844. december 16-án a nagygyűlési jegyzőkönyv szerint „Az ülés pontonként tanácskozás alá vevén a felolvasott javaslatot”, megállapodott ugyan az értelmező szótár szerkesztése elveiben, de végül is mi lett Vörösmartyék módszeresen átgondolt javaslatából, mely a készítendő munkát oly élesen elhatárolta minden más szótári műfajtól, tehát mind a nyelvtörténeti, mind a szövegtörténeti szótártól? Erre a kérdésre részben a magyar szótárirodalomnak e koráról is megírandó története hivatott felelni, másrészt pedig bizonyára új Értelmező Szótárunk bevezetése, illetve az ott közlendő történeti visszapillantás. Egyelőre jelen forrásközlésünknek egyetlen célja volt: felhívni a figyelmet az első akadémiai szótárszerkesztőknek egy olyan feledésbe merült javaslatára, amely nemcsak Bajza, Bugát és Vörösmartyé élettrajzát gazdagítja új színnel,⁶⁷ hanem szépen mutatja az akadémiai Értelmező Szótár és az akadémiai Nagy Szótár viszonyát úgy, amint azt Vörösmartyék nemzedéke kitervelte. Ha van filológiai és — szűkebb értelemben — lexikográfiai téren haladó hagyomány, akkor ez a javaslat valóban az. Természetesen kicsillan belőle némi indokolatlan derűlátás a munkálatok elvégzéséhez szükséges időt illetően, de ez nem lényeges mozzanat. Sokkal fontosabb benne a műfaji tisztaság gondolata, a szinkroniára, a nyelv jelenére való szorítkozás és az értelmezések éles elhatárolása mindennemű „gyökereséstől”. Nem kétséges, hogy e tervhez képest az etimológiai részt is felvenni kívánó Czuczor Gergely—Fogarasi János (vö. CzF. I, Előbeszéd: 12) tulajdonképpen lejtőre vitte az első magyar akadémiai értelmező szótár ügyét; az eredeti terv megtartása feltétlenül jobb és egységesebb munkát eredményezett volna. Örvedetes viszont látnunk, hogy mai lexikográfiai vállalkozásaink — anélkül, hogy Vörösmartyék elgondolását eddig eredeti alakjában ismertük volna — végeredményben mégis visszatérést jelentenek a reformkori felfogáshoz.

Gáldi László

Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében

1. Pais Dezső akadémikus irodalmi nyelvünk fejlődését felölelő alapvető munkájában kiemelte a nyelvújítás korabeli sajtónak „az egységes irodalmi nyelvtípus kialakításában és fenntartásában” betöltött szerepét. A XIX. század első harmadában megjelenő időszaki írásainknak nem csupán abban van a jelentőségük, hogy „a maguk viszonylagos széleskörű elterjedésével hathatós formálói a politikai és irodalmi közvéleménynek, a maguk folytatolagosságával pedig fenntartói annak”, hanem az egykorú folyóiratok érdemei közé tartozik „a nyelv tárgykörének a bővítése” (I. OsztKözl. 4: 453).

Annak dokumentálására, hogy az egykorú irodalmi élet irányítói tisztában voltak az időszaki írásoknak a nyelvi különbségek megszüntetésében szóba jöhető szerepével,

⁶⁷ A XV. nagygyűlés 1844. december 21-én tartott 5. ülésének jegyzőkönyve szerint a „tervezett Magyar szókönyv” szerkesztőjéül és vizsgálójául ... ajánlottak: Szerkesztők: Czuczor Gergely, Fogarasi János, Stettner György, Vörösmarty Mihály rr. tt. Vizsgálók: Bajza József, Fogarasi János. rr. tt.” A december 24-i 7. ülésen „titkos szavazás útján szerkesztőnek Czuczor Gergely r. tag 22, vizsgálónak Fogarasi János szinte 22 szavazattal, s mindkettő közértelemmel, elválasztottak”. Az eredeti tervből így lett — CzF., talán azért is, mert Vörösmartyt ez idő tájt többek közt az Akadémia által kiadandó „rövid magyar nyelvtan” erősen foglalkoztatta (vö. Nagygyűlési jk. 1844. LXI.). Vö. még Kis-ülési jk. 1846. 306., valamint Nagygyűlési jk. 1846. XVIII.

talán a legilletékesebb személynek, Kazinczy Ferencnek Révai Miklóshoz írt alábbi sorait idézhetjük: „Nyerd meg Kultsár Urnak engedelmét, hogy Ujságjaiban Grammatikai Tzikkelyeknek adjon helyet, 's Iróinknak megtévedéseket vezérelj a' törvény alá” (Vig László: Verseghy Ferencz okoskodása. 1812. 18). — Az 1817-ben megindított Tudományos Gyűjtemény a fentebb kiemelték szempontjából különös figyelemre tarthat számot, hiszen kétségtelenül az első olyan magyar nyelvű folyóirat, amelynek szélesebb körű elterjedtségénél fogva el nem hanyagolható szerep jutott többek közt az egységesülés útján jelentékeny előhaladást tett irodalmi nyelvtípus fejlődésében.

A Tudományos Gyűjteményben nyílt először lehetőség arra, hogy helyesírási és egyéb grammatikai kérdésekben egységes közvélemény kialakításával s így a nyelvi különbségek megszüntetésére irányuló törekvésekkel az irodalmi nyelvet a sokaktól hön óhajtott megállapodottsághoz közelebb segítsék. Az első számban olvasható „Elő Szó” így jelölte meg ezt a feladatot: A Tudományos Gyűjtemény célja többek közt „a' kijött munkákban, az írásmódjában 's a' nyelvvel élésben kitűnt érdemeket, tökéletességeket vagy hijánosságokat felfedezni.”

Több mint egy évtizeden keresztül ez a folyóirat pótolta a magyar kulturális életben megmutatkozó nagy hiányt, az úgynevezett „literarium commercium”-ot, amely nélkül magasabb igényű irodalmi és tudományos élet ki sem fejlődhetett. A Tudományos Gyűjtemény révén „közössé lettek a' tudósoknak az előtt mintegy zárva tartott gondolatai, ez által elindítódott a' tudós társalkodás” — írta Ersey Dániel (TGy. 1819. 7: 49). — Érdemes ezzel kapcsolatban megszólaltatni Szeder Fábiánt, aki saját korának nyelvi különbségeiről szólván, „A' Magyar Grammaticának megállapításáról” címen írt tanulságos értekezésében imígyen foglalta össze a folyóiratnak a maga idejében betöltött egyesítő szerepét: „Soha se volt pedig, és nem is lehet miolta nyelvünk csinosítására törekedünk a' grammaticai különbözőések eloszlatására nagyobb alkalmatosságunk, mint a' melly időtől fogva a' Tudományos Gyűjteménnyel bírunk. Ebben minden hazafi a' legkönnyebb móddal közölheti nemzetével elméjének és tanultságának szüleményeit. Ha minden tudós csak egy grammaticai vagy orthographiai különbözőést egyezett is meg, röviden idővel sok szem többet látván, és többes össze fogott erő temérdekét mozdítván, egészen megállapított Grammaticánk készülhet” (TGy. 1823. 10: 67).

Változatos tárgykörű cikkei révén e folyóiratnak sikerült először bizonyos elevenséget vinni a kifejlődő tudományos, főképpen pedig az egyre izmosodó irodalmi életbe. Az irodalmat és a nemzeti nyelvet érintő viták, vélemények kicserélésének eredményeként megindult az irodalmi nyelvben a tisztázódás, a megszilárdulás lassú, de lemerhető folyamata. Talán a legilletékesebb személy, Toldy Ferenc röviden így foglalta össze a csaknem egy évtizedes Tudományos Gyűjteménynek e téren szerzett érdemeit: „Csak miolta ezen folyóírásunkat birjuk, szólhatunk literaturáról, mert csak ez szerze köztünk egy bizonyos olvasó közönséget, ez tette literaturánkat beszéd tárgyává, ez hozta valamennyire életbe, 's mintegy középpontjává lett hatásainknak (TGy. 1826. 10: 104).

A Tudományos Gyűjteményben közreadott nyelvi és irodalmi tárgyú cikkek — köztük az első „recenziók” — a bennük felvetett és vitatott kérdések, elismerő és elmarasztaló észrevételek, állásfoglalások révén — mint alább láthatjuk — közvetve világot vetnek egykorú irodalmi nyelvünk állapotára, hiányosságaira, s így az irodalmi nyelv fejlődését tárgyzó kutatás számára nem kis jelentőséggel bírnak. Ez utóbbival kapcsolatban említést érdemel az a tény, hogy a folyóiratba dolgozó, az ország különböző tájain — nem ritkán vidéki elzártságban — élő s így a Kazinczy köré csoportosult költők gyakorlatában kifejlődött egység és tökéletesség tekintetében legmesszebbre jutott szépirodalmi nyelvtípus egységesítő hatását egyáltalán nem vagy csak gyengén

érző, iskolázatottságuknak megfelelően különböző ortográfiát és grammatikát követő, nem ritkán még tájnyelvi sajátosságokat is tükröztető szerzők cikkeinek nyelvezetében mintegy tükörben vizsgálható az egykorú irodalmi nyelv prózai nemének állapota, a benne megvalósult kiegyenlítődés, illetőleg a sokaktól óhajtott egység létrejöttét akadályozó okoknak, különbségeknek a természete. Világosan nyilatkozott erre nézve a maga idejében Döbrentei Gábor „Nyelv csinosságára való ügyelet” című írásában, melyben tanulságos képet festett az irodalmi nyelv — ahogy ő nevezte: „írói nyelv” — fejlődéséről, másképpen „a művészi bevégzés” irányában tett előrehaladásáról: „A’ Tudományos Gyűjtemény szabadjára hagyván mindenkinek a’ maga külön vált tulajdonságában megjelenni, oly tükörünk lett, mely ha nem csalódom, tökéletesen visszajátszódja többnyire minden Tudósaink műveltsége állapotját, mind gondolkodások módjára, mind stylusok mineműségére nézve . . . látni lehet nyelvünknek azoknál lévő állapotját is, kik az írásra különösen nem készülnek (kik tulajdonképpen nem könyv-fabrikánsok), hanem felteszik vélekedéseket oly nyelven, a’ millyen között ők forognak . . . Forrásban lenni látjuk itt még mind eddig a’ nyelvet” — állapítja meg tapasztalásának eredményeként (TGY. 1821. 12 : 34—5).

2. Váltunk ezek után át az irodalmi nyelv nyelvjárásosságának kérdésére, és próbáljuk összegezni azokat a tanulságokat, melyeket a Tudományos Gyűjteményben olvasható cikkek erre vonatkozó megállapításai közvetve nyújtanak ehhez a fontos vizsgálathoz.

Az irodalmi nyelv nyelvjárásosságának bonyolult és kellőképpen még nem vizsgált kérdését két területen próbálom megragadni és a rendelkezésre álló adatok alapján megvilágítani. Az egyik kérdés így vethető fel: egyetlen nyelvjárásból vagy több nyelvjárás keveredéséből alakult-e a magyar irodalmi nyelv? A másik így fogalmazható meg: milyen mértékben vált a XIX. század első harmadában az egységesülő irodalmi nyelv norma érvényűvé?

3. A nyelvtörténet tanúsága szerint a nemzeti nyelvek nagy részének kialakulásában az a fejlődési folyamat figyelhető meg, hogy az érintett nyelv különböző elterjedtségű és szilárdságú nyelvjárásai közül gazdasági, társadalmi, általában történelmi tényezők következtében az egyik tekintélyben és fontosságban a többiek fölé kezdett emelkedni, s hatását egyre szélesebb körben éreztetve, idők folyamán alapjává vált a nemzeti nyelvnek, vagy — ahogy annak kifinomultabb típusát nevezni szokták — az egységesse váló irodalmi nyelvnek. Így történt ez — mint ismeretes — a francia, német és olasz nyelvben. Ismeretes például, hogy az orosz nemzeti nyelvnek sajátos történeti okok következtében a különös jelentőségre emelkedett kurszk-oreli nyelvjárás szolgált alapul (vö. Voproszi Isztoriji 1952. 7 : 89—105).

A magyar nyelvre nézve Pais Dezső említett alapvetésében megállapítja, hogy irodalmi nyelvünk kialakulásában nem lát olyan alapnyelvjárást, amely a történeti tényezők következtében a többieket tekintélyben túlszárnyalva, az egységesülő irodalmi nyelvnek alapjává vált volna. Ellenben irodalmi nyelvünket régibb és újabb nyelvjárási elemek finom keverésű ötvözetének tartja (i. h. 456). — Kálmán Béla ezzel szemben — úgy látszik — inkább azon a nézeten van, hogy a múlt század első évtizedeiben megszilárduló irodalmi nyelvünknek egyetlen nyelvjárás (Abaúj-Zemplén) — mint írja — „Valószínűleg egy é-ző és é-ző, diftongusok nélküli nyelvjárás volt az alapja” (A mai magyar nyelvjárások 4).

Deme László ki akarván egyenlíteni a két ellentétesnek látszó nézetet, minden bizonnyal helyesen utalt arra, hogy az irodalmi nyelv kialakulásának több forrásból táplálkozó folyamatában az említett vidék nyelvének az azzal igen szoros kapcsolatot tartó Károlyi Gáspár, később pedig Bessenyei György és főképpen Kazinczy Ferenc

írói gyakorlata révén esetleg a többi nyelvjárásánál fontosabb szerep jutott (Az irodalmi nyelv és a nyelvjárások. Nyelvünk a reformkorban. 1955. 83).

4. Vizsgáljuk meg, mit írnak erre nézve a XIX. század első harmadában a Tudományos Gyűjteménynek azok a szerzői, akik — miként Szeder Fábián megjegyezte — „az írói nyelv állapotját elegendő figyelemmel méltatni kedves munkájoknak tartják” (TGY. 1829. 5: 10).

Pápai Sámuel a „Magyar Literatura Esmérete” (1808) című munkájában azt a megállapítást tette, hogy nálunk a sajátos körülmények folytán nem lehet azt kutatni, hogy „Mellyik Megyénk Nyelvszokása formálta azt a beszédejtést, melyet legjobb Magyarásznak, 's melyet Irónyelvnek tarthatunk” (89). E vélemény szerint tehát a magyar „írónyelv”-ben nem figyelhető meg ennek vagy annak a tájnyelvnek a túlsúlya, amely a maga nyelvi sajátosságainak bélyegét szembetűnően rányomta volna arra. Pápainak ez a megállapítása egyébként összhangban áll azzal a tanulssággal, melyet az első magyar nyelvű hírlap, a Magyar Hirmondó megindítójának, Rát Mátyásnak az újság nyelvezetére tett észrevételeiből lesűrhetünk. Rát ugyanis az újság megjelenésének bejelentése, illetőleg előfizetők szerzése végett szétküldött „Hírlelő level”-ekben és „Elöljáró Tudósítás”-okban — talán a jövőendő olvasók megnyugtatóására (?) — szükségesnek tartotta a következőket közölni: „A' mi a' Magyarásgot illeti, mellyel a' Hirmondó élni fog, az az Alföldi Tiszamellyéki, de a' Duna-mellyéki 's Erdélyivel elegyedett leszén, azt tartja az Író leghelyesebbnek.” Az újság első számában pedig hivatkozással az „Elöljáró Tudósítás”-ra, az újság nyelvezetére nézve újból kijelenti: „... nem fogom egyedül tsak ennek vagy amannak a' vidéknek Magyarását követni”. Nem kevésbé fontos az is, amit írásának végéhez fűzött: „Némellyeknek talán az írásom erőltetettnek és homályosnak tetszik. De mind olyan az, a' mihez az ember nem szokott” (Magy. Hirm. 1780. 7).

A győri származású Rát Mátyásnak a magyar nyelvjárási viszonyok helyes ismeretéről tanúskodó, körültekintő óvatossága arra vall, hogy világosan megértette azt a fontos követelményt, mely szerint az a nyelvi orgánus, amely különböző tájnyelvi sajátosságokhoz szokott, szélesebb körű olvasó közönséghez fog szólni, nem részesítheti fokozott mértékben előnyben az országnak ezt vagy azt a nyelvjárását, mivel ilyen természetű eljárásra a magyar nemzeti nyelv fejlődésében nem voltak meg a szükséges politikai és gazdasági tényezők, amelyek — mondjuk — megvoltak a francia és német nyelvben. Ellenkezőleg, a sajátos magyar viszonyok között az újságnak csak egy olyan nyelvtípus szolgálhatott alapul, amely részint már többé-kevésbé hagyományossá vált, korábbi nyelvjárási elemeket, részint pedig egykorú tájnyelvek szélesebb körben ismert és használt nyelvi elemeit próbálta a maga — egyelőre még ortográfiai és grammatikai különbözőségeivel tarkázott — nyelvrendszerében összeegyeztetni, illetőleg összeolvasztani, bizonyos kiegyenlítődést hozván létre közöttük. Hogy azután az egyes területi nyelvjárások elemei milyen mértékben vettek részt a magyar irodalmi nyelv kialakításában — az egykorú Szeder Fábián szavával élve — „dajkálásában” (lásd alább), abban fontos szerepet játszott többek közt az a tény, hogy szűkebb vagy szélesebb körben voltak-e azok ismeretesei, továbbá kisebb vagy nagyobb tekintélyre jutott írók és költők nyelvi gyakorlata terjesztette-e, illetőleg szentesítette-e őket. Így bizonyos mértékig helytálló lehet Kálmán Bélának a véleménye, hogy Kazinczynak a nagy tekintélye folytán a Tiszahát nyelve nem kis mértékben vehetett részt az egységesülő irodalmi nyelv kialakításában.

5. Mit mond erre nézve a Tudományos Gyűjtemény? A folyóirat megjelenését követő évben bizonyos G. L. jelű szerző „A magyar nyelv fő törvényei” címen értekezvén, olyan észrevételeket tett, hogy az a nyelv, melyet az írók használnak, nem

egyetlen nyelvjárást tükröz, mivel „A két magyar hazában — írta — a' sok különböző Szóllásmódok között egy sem találhatik oly tisztta, mellyel egyedül élhetne az Író” (TGy. 1818. 8 : 50).

Hogy az egységesülő nemzeti nyelv kialakításában az ország több vidékének a nyelvszokását is figyelembe kell venni, arra nézve perdöntő fontosságú lehet az, amit az „írói nyelv” ügyét szíven viselő és annak fejlődését buzgón óhajtó Szeder Fábián erre nézve megállapított. Az egykorúaktól „Révai méltó tanítványá”-nak tartott Szeder Fábián irodalmi nyelvünk kialakulását érintő egyik cikkében, miután ma is elfogadható, helyes meghatározását adta az irodalmi nyelvnek, a továbbiakban azt a megállapítást tette, hogy „A' mi honnyi nyelvünkben nincsen grammaticai értelemben vett dialectus.” Ez azt jelenti, hogy az egyes nyelvjárásokra jellemző sajátosságok a magyar nyelv rendszerében nem jelentettek alapvető különbségeket, tehát egy egységes nemzeti nyelv kialakulása, illetőleg az abból kifejlődő norma érvényű irodalmi nyelvtípus szempontjából nem voltak lényegbevágók. Ezért van az — írta Szeder Fábián —, hogy nálunk a különböző nyelvjárásokat beszélők nehézség nélkül megértik egymást, és „valamennyien csak úgy értik az írói nyelvet, mint a' magukét”. Innen van az — folytatja —, hogy „kevesebb munkába tellett nálunk írói nyelvet alkotni, mint azt a' német és egyéb nemzeteknél a' tapasztalás mutatja.” Annak az okát, hogy az irodalmi nyelv egységesülése ennek ellenére oly nehezen valósult meg, abban látta, hogy „nem valának a' nyelvnek megállapított szabásai, és — tette hozzá — a' mi sajnos, mái napig sincsenek” (TGy. 1823. 10 : 73). Szeder Fábiánnak több tekintetben is igaza volt: így abban is, hogy addig valóban nem szűnhettek meg az irodalmi nyelv egységét megbontó és hatékonytalanító akadályozó különbségek, míg egy erre hivatott intézmény tudományos és tekintélyi alapon kodifikálva a nyelv szabályait, meg nem szüntette őket.

Szedernek azt a véleményét, hogy a magyar irodalmi nyelv és az azt létrehozó nyelvjárások közt közről sem mutatkozott olyan nagyfokú különbség, mint amilyen volt például a németben, „Nyelv csinoságára való ügyelet” című értekezésében Döbrentei Gábor is alátámasztotta. Az írói nyelv állapotát vizsgálva, a következőket állapította meg: „Nem mondhatjuk, hogy a' mi nyelvünk úgy a' mint a' közbeszédben kapjuk, eléggé alkalmasok, tisztált volna már az írásra; sőt az Íróktól kicsinosítandó stílusból kell még egyszer a' köz beszédnek is nagyobb meghatározottságát 's kényesebb ejtéseit által venni, nem oly kitetsző mértékben, mint ezt egy Ausztriai vagy Bajor 's a' patois francia teszi, mikor a' nép aljnak lomha szavairól a' Könyv és csinosabb világ nyelvére lépik” (TGy. 1821. 12 : 32).

Szeder Fábián 1829-ben újból vizsgálat tárgyává tette az írói nyelv kérdését. „A' Magyar Nyelvbeli Dialectusokról” című írásában, elsőnek vizsgálván a magyar nyelvjárásokat, arra a megállapításra jutott, hogy „valamennyi dialectusaink majd csak nem egyformán alkalmasak az írói nyelvre átváltozni, és hogy azok ennek nemzői lévén, míg csak a' csinosodásnak legfelsőbb polczára fel nem hág, dajkálásokra mindig szükség lesz” (TGy. 1829. 5 : 4). Szedernek ez a megjegyzése világosan utal arra a hosszadalmas folyamatra, melynek eredményeként a különböző nyelvjárás elemek keveredéséből idők folyamán kifejlődött az az „írói nyelv”, amely a XIX. század első harmadának végére ugyan bizonyos fokú megállapodottságához már eljutott, de a „csinosodásnak legfelsőbb polczára” még nem érkezett el.

6. A fentiek nyomán felvetődhetik a kérdés, hogy az egyes nyelvjárások milyen mértékben vettek részt az irodalmi nyelvnek Szedertől említett „dajkálásában”. Ezzel kapcsolatban több olyan egykorú megnyilatkozást lehetne idézni, amelyből az derülne ki, hogy az ország különböző vidékein élő írók nemegyszer a maguk nyelvjárás sajátosságait igyekeztek meghonosítani az irodalmi nyelvben. Az említésre érdemes esetek

közül itt csupán azt a kettőt ismertetem, amely a mi szempontunkból legtanulságosabbnak és a szerzőket tekintve legjelentékenyebbnek látszik.

Kazinczy Ferenc 1817-ben recensiót írt a folyóiratban Sipos Józsefnek „Ő és Ujj Magyar” című könyvéről. Ebben Kazinczy gúnyval párosult határozottsággal utasította vissza Siposnak azt az igyekezetét, hogy a Debrecen környéki nyelv szokást, mely véleménye szerint az ország egyéb vidékeinek beszédmódjánál „tisztább” és „kellemesebb”, az ország többi nyelvjárásának a rovására uralkodóvá tegye az irodalomban: „Prof. Sipos Ur a’ fő hatalmat a’ nyelvben a’ Debreczen táján lakó nép Szokásnak tulajdonítja, melly tisztább az idegenektől (ez haszon, és kár egyszer ’s mind), ... mellynek beszéde kellemesebb, mint más tájakon lakó Magyaroké (ha kellemesebb-e, ha igazabb-e, mint a’ Bodrog szélén és Miskolczon)” — tette hozzá nem minden gúny nélkül Kazinczy (TGY. 1817. 12 : 91).

Nagy figyelemre tarthat számot az az észrevétel, amelyet Berzsényinek 1811. február 15-én kelt, Kazinczyhoz írt levelében olvashatunk. Ebben a levélben a dunántúli Berzsényi Dániel „Tiszaiság, Dunaiság, Provinciálizmus” címen felveti az irodalmi nyelv, azaz „a’ nyelvmívelés” kérdését: „Én úgy gondolnám — írja —, hogy a’ ki a’ magyar nyelvet ismerni akarja, egyik szemét a’ Dunára, a’ másikat pedig a’ Tiszára függesse, és nem a’ nagy Dunát, de még a’ kis Gyöngyöst se rekesse ki, mindeniktől tanuljon, mindeniket úgy nézze, mint az egésznek elszórt tagjait ...” (KazLev. 8 : 321). A dunántúli Berzsényi azért tartotta szükségesnek ezt a nézetét hangoztatni, mert Kazinczy és vele együtt mások a Tiszahát nyelvét akarták „a dunai nyelv” rovására a nemzeti nyelvben érvényre juttatni. Berzsényi ezt a törekvést természetesen ellenezte: A magyar nyelvet — írta — „az ő legkisebb provinciájára, a’ Tiszahátra, szorítani annyi, mint az ő legtermészetibb élelmének legegyszerűsebb segédforrásait bevágni. A’ tiszaiságot ki rekesztőleg emelni tehát igen veszélyes részre hajlás.” Dunántúli lévén, különösen három nyelvi jelenség ellen tiltakozott: „a’ tiszai selypesség” és „hangnyújtás”, továbbá az ellen, hogy a tiszai a nyelvünkben úgyis meglévő „sok E-ket szaporította” (uo. 326).

Kazinczyék törekvéseivel szemben hivatkozott saját „principium”-ára, mely szerint „a’ nyelvmívelésben a’ dunait is használni” kellett volna. Dióhéjban valóságos kis védőírást szerkesztett a dunántúli nyelv védelmében, bár a dunaiság vádját nem akarván magára venni, hangsúlyozta: „Én sem dunai, sem tiszai nem vagyok, hanem csak magyar, mind ettől, mind attól örömmel tanulok ...” (uo.).

Kazinczy 1811. március 8-án kelt válaszában elutasítja Berzsényi vádját, ellenben imígyen „fejti meg” Berzsényi problémáját: „A’ maga Dialectusát az országnak egyik része szint úgy jónak nézheti, mint a’ másik a’ magáét ... De az Író nyelve nem a’ Dunai, nem a’ Tiszai, hanem a’ magyar Schriftsprache. Nem szabad máson írni.” Hivatkozik Kis Jánosnak, Kisfaludy Sándornak és Virág Benedeknek a gyakorlatára: „Kis Soprony Vármegyei születésű, Dunai Virág és Himfy. Rajtok alig, Kisen épen nem ismerszik ki, melly vidéken leve” (KazLev. 8 : 361).

Berzsényi az 1829—34 között írt „Kritikai levelek”-ben ismételtelen előhozta a fenti kérdést és kitartott korábbi véleménye mellett: „Láttuk — írta Kazinczy halála után Döbrentének —, hogy ő [Kazinczy] azon káros balítéletét, melly szerint az írásnyelvet kizárólag a’ tiszai szóéjtésre akará szorítani, már majd egészen uralkodóvá tette, ’s elég csóragot¹ kelle türnünk, míg nyelvünk gazdagságának legtermészetibb forrását megnyithatók” (Berzsényi Dániel Összes Művei. Kiadta Döbrentei Gábor 1842. 2 : 129).

¹ Berzsényi lábjegyzete szerint jelentése ’husáng’.

Berzsenyinek levelében tett észrevételei világosan utaltak bizonyos nyelvjárási sajátosságoknak az irodalmi nyelvben való megszilárdulására. Ezzel kapcsolatban néhány tanulságos példát szeretnénk felhozni arra nézve, hogy bizonyos nyelvjárási elemek idők folyamán hogyan szorultak ki a megszilárduló irodalmi nyelvből, illetőleg rövidebb-hosszabb ingadozó használat után — esetleg nyílt ellenkezéssel szemben — idővel hogyan szilárdultak meg az irodalmi nyelvben.

Pápai Sámuel 1808-ban bizonyos nyelvjárási formák használatára nézve még a következőket írta: Vannak olyan szavak, amelyekkel „a’ közönséges Nyelvszokás is ögyelegve, hol így, hol amugy él.” Ilyenek például: *idő* és *üdő*, *idvez* és *üdvöz*; *szók* és *szavak*; *varjuk* és *varjak*; *belét* és *belit*, *eszét* és *eszit*, *bőrét* és *bőrit* stb. „Még egy darabig — írta — mind a’ kettő divattyában marad, míg nem osztánn az egyik a’ másikon diadalmat vesz... így fognak majd elavulni egyszer — teszi hozzá jóslólag — ezek: *belit*, *bőrit*, *eszit*.” Addig azonban, „míg azokkal a’ Nyelvszokás egyformán él, az Író-nyelvben is kinek kinek tetszése szerint fennmaradnak és főképen a’ Poétáknak igen nagy szolgálattýára vagynak” (i. m. 93—4). Ugyanezekről az alakpárokról húsz évvel később Szeder Fábían a magyar dialectusokról írt cikkében már azt állapította meg, hogy „az író nyelvben csak az *esze*, *bele*, *bőre* alakok használhatók”, ellenben az *eszi*, *beli*, *bőri* nem, mivel azok kívül esnek „az írói dialectus”-on (TGy. 1829. 5 : 10).

Kis János „A Magyar Nyelvnek mostani állapotjáról...” írt és 1806-ban kiadott pályadíjas munkájában kifogást emelt az ellen, hogy a Tisza mentén divatos, hosszú magánhangzóval ejtett (s így a dunántúli rövid ejtéshez szokott Kis Jánosnak szokatlan) szavak egyre nagyobb számmal kerültek bele az irodalmi nyelvbe. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Kis Jánossal nem saját vidékének szokásához való makacs ragaszkodás mondatta ki a rosszálló szavakat, hanem az az aggodalom, mely szerint a hosszú magánhangzós szavak túlságos elszaporodásával a magyar nyelv esetleg veszíthet esztétikai hatásosságából. Ezért nem helyeselte „a’ huzásos vagy hosszú vocálisoknak szer felett való sokasítását” (106). Berzsenyi — mint fentebbi levelében láttuk — 1811-ben megismételte Kis János elítélő véleményét „a’ hangnyújtás” vagy „szónyújtás” ellen (KazLev. 8 : 326).

Szeder Fábían a harmadik évtized végén ugyanebben a kérdésben már határozottan megállapíthatta, hogy a hosszú, valamint rövid ejtés és írás terén az egységesülő irodalmi nyelv melyik irányba hajlott. Dunántúlon, a nyugati és a délnyugati részen — írta — „tellyes divatban van eleve a’ rövid szóejtés, és illy fürge szavakat hallani: *abbul*, *bus*, *buza*, *ebből*, *fujom*, *gyűrű*, *kut*, *szűr*, *tűz* ’s a’ t.,... mellyeket másutt (Tiszántúlon) egyébként így nyujtanak meg: *abbúl* vagy *abból*, *bús*, *búza*, *fújom*, *gyűrű*, *kút*, *szűr*, *tűz* ’s a’ t. Itten az írói nyelv főkép mostanában, hogy merre hajlik, tudják azok, kik annak állapotját elegendő figyelemmel méltatni kedves munkájoknak tartják” (TGy. 1829. 5 : 10). Mint tudjuk, az irodalmi nyelv a dunántúliak tiltakozása ellenére a hosszú hangzós formák irányába „hajlott”.

Pápai Sámuel említett könyvében többek közt azt a megállapítást tette, hogy „az ö-vel e helyett való Dunai szóllást az effélékben: *föl*, *köll*, *röst*, *ösmer*, *bötsül*, *pör*, *fördő* ’s a’ t.” nem lehet megengedni az irodalmi nyelvben, s ezért „az az egy két Író, ki ezen ö-vel való Írásmódot ez előtt egynehány esztendővel Könyveibe felvette, valamint-hogy rosszul fogott a’ dologhoz, ugy hiába is várhatta, hogy azzal a’ Magyar közönség előtt felkapjon, ’s annak tetszését és követésre buzduló Indulattýát megnyerje” (94). — Hasonló értelemben nyilatkozott később Döbrentei Gábor a töle eszközölt Berzsenyikiadás jegyzeteiben: „Ujabb irodalmunkban — írta — 1820 tájáig kaczagás, üldés érte az ö-zést, mint lomhult és paraszt göcseji hangoztatást” (Berzsenyi Dániel Összes Művei 1842. 2 : 416).

Bár az egykorú költők nemegyszer panaszkodtak az *e* hangok gyakoriságából eredő monotonía miatt, a XIX. század első két évtizedében jobbra mégsem használták verseikben az *ö-ző* alakokat, még olyanok sem, mint például Kis János és Berzsenyi Dániel, akikről tudvalevő, hogy egész életüket *ö-ző* vidéken élték le (vö. Benkő Loránd—Terestyéni Ferenc: Az *ö-zés* irodalmi nyelvi szerepéről. MNy. 52 : 282). Mikor azonban részint az *e* hangok jelentette monotonía megszüntetése végett, részint talán Homérosz Iliásának népi nyelvezetét utánozva, Kölcsey Ferenc 1816-ban készült Iliász-fordításában az eladdig került *ö-ző* formákat kezdte használni, az *ö-ző* gyakorlat majdnem általános helyeslésre találván a költők között, aránylag rövid idő alatt megszilárdult, annál is inkább, mivel az akkori irodalmi életnek nagy tekintélyű vezére — miként azt az eladdig *ö-ző* formákat nem használó Kazinczyról a vele ellenséges érzületű Döbrentei említett Berzsenyi-kiadásában némi gúnnyal megjegyezte — az *ö-ző* formák használatának kérdésében „förgetegesen pördült” Kölcsey mögé (2 : 416; vö. Pais Károly: MNy. 39 : 209—17). Kölcsey és Kazinczy példájára 1820 után készült prózai írásaiban már Berzsenyi Dániel is használta szülőföldjének *ö-ző* formáit (vö. Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel prózai munkái. 1941.). Az pedig már szinte természetes, hogy a fiatal Vörösmarty Mihály az *ö* nyomukban ugyancsak hozzájárult bizonyos szavaknak a korábbi *e-ző* formákkal szemben *ö-ző* formákban történő megszilárdításához. A „Zalán Futása”-ban (1825.) általában *ö-ző* formában fordulnak elő: a *föl* igekötő, továbbá *föltt, földi, förgeteg, pör, pörög, röpül, sörény, szöglet* stb.

7. A különböző vidékekre jellemző nyelvjárási elemeknek az irodalmi nyelvben való meghonosodását vizsgálva, már el is jutottunk második kérdésünkhöz: milyen mértékben vált norma érvényűvé a Tudományos Gyűjtemény megjelenésének első évtizedében az egységesülő irodalmi nyelv? Érezték-e, és ha igen, milyen mértékben érezték az egykorú költők és írók ennek a nyelvtípusnak a kötelező érvényét?

E bonyolult kérdésnek a kielégítő megválaszolása megkívánja az egykorú nyelvjárási viszonyok alapos ismeretét, továbbá az egykorú költők és írók nyelvének beható tanulmányozását. Figyelembe kell venni továbbá azt a fontos tényt, hogy az egységesülő nemzeti nyelven belül kialakuló irodalmi nyelv két főváltozata, a szépirodalmi, azaz abban az időben elsősorban a költői nyelv, illetőleg a tudományos irodalom, azaz a próza nyelve fejlettség, egységesség, megállapodottság tekintetében nem kis különbségeket mutattak. Az a szépirodalmi nyelvtípus ugyanis, amely a Kazinczy köré csoportosult, legkiválóbb költőink irodalmi gyakorlatában kifejlődve, leginkább megközelítette az irodalmi eszményt, bár a teljes egységesülésig nem jutott el, messze maga mögött hagyta a nem ritkán még nehézkes és ingadozó tudományos és szórakoztató tárgyú próza nyelvét. Erre a különbségre világosan rámutatott Toldi Ferenc annak az Auróra zsebkönyvnek a bírálatában, melyben irodalmi nyelvünk a múlt század első harmadának végén művészség és egység tekintetében legmagasábbra emelkedett: „Az Auróra egy fő ideát tüntet keresztül mindenütt: a' művészség ideáját; a' nyelv és a' tárgyakkal való bánás íróiban aesthetikai studiumot tétel-fel, 's a' hasonló okfők egységet hoznak a' művekbe . . . Közeledünk a' pont felé — írta — mikor vége lészen vetve a' küszködésnek és határozatlan kapkodásnak, mely eddig bélyegző iparkodásunkat . . . Magától értetik, hogy itt a' poézis érdekeli, mert tudományainkról jelen környúlásaink közt szó nem lehet” (TGy. 1829. 10 : 86).

Az irodalmi nyelv normaérvényűségének kérdésében Pais Dezső főképpen Kölcsey kritikai megjegyzései alapján azon a véleményen van, hogy „a XIX. század második harmadában nyelvi norma lényeges elemeiben kialakult” (i. m. 162). Hasonló eredményre jutott Deme László is „A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért” című tanulmányában, megállapítván, hogy a nyelvújítási harc első szakaszának eredményeként „kialakult a nemzeti irodalmi nyelv” (Nyelvünk a reformkorban. 1955. 18).

8. A XIX. század első harmadának végére kialakuló egységes nemzeti nyelv mibenlétének helyes értékelésében perdöntő fontosságúak lehetnek az egykorúaknak annak jellegére, funkciójára, hatékonyságára és egyéb tulajdonságára tett kritikái és más természetű észrevételei. Próbáljuk meg értékesíteni a Tudományos Gyűjtemény szerzőinek vonatkozó adatait.

Döbrentei Gábor „Nyelv csinoságára való ügyelet” című tanulmányában (1821.) megállapítván, hogy nemzeti irodalmi nyelvünk „a’ művészi bevégzés” állapotába jutott, az egykorú írókkal és költőkkel szemben imígyen fogalmazta meg „a’ tanult hazai nyelven írás” követelményét: „Senkinek se szabad csak egyedül a’ maga szülötte földjén otthonos nyelvét tartani legjobbnak, hanem tudnia kell a’ két Hazának több tájain felkölt Irók munkájából, ha más vidék nem tartotta-e fenn vagy az igék hajtogatását... vagy egyebeket jobban” (TGy. 1821. 12: 27—8). Ugyanott azt is kijelentette: „Nyelv és tárgy Kritikája ’s Izlés keményen parancsol minden Író fejére, hogy a’ grammatikai csaták mezejének megjárása előtt, nevét nyomtatott írásra ki ne merje tenni...” (uo. 29).

Döbrentei szavai szerint tehát az irodalom egykorú művelőinek ki kellett lépniük saját nyelvjárási területükről és megfelelő studiumok, a nyelvtani és ortográfiai viták eredményeinek megismerése, továbbá más kiváló költők irodalmi gyakorlatának tanulmányozása által meg kellett érteniük, hogy: „mire utasít a’ nyelv tiszta bővülésének theoriája, meddig mehet az újítás szabadsága, miket kell gondosan kerülnie, hogy stylusa eleven, jólhangzó, színes és értelmes legyen” (uo. 27). Példaként hivatkozott a francia Boursault esetére, aki először szülőföldjének „patois nyelvét beszélve”, kénytelen volt jól megtanulni a francia irodalmi nyelvet, csak azután vállalkozhatott írásra (uo. 26—7).

Arra nézve, hogy ez „a’ csinosabb nyelv”, amely Döbrentei tanúsága szerint már szigorú követelményekkel lépett fel az írókkal és költőkkel szemben, honnan tanulható meg, Szeder Fábíán 1829-ben így nyilatkozott: „a’ közönséges szóejtéshez szokván elsőben többnyire minnyájan, csak a’ további csinosabb társalkodás és könyv olvasás által vezetetünk az írói nyelv iránt való figyelemre” (TGy. 1829. 5: 6).

A XIX. század első harmadának irodalmi gyakorlatában kifejlődött, helyesírási és grammatikai rendszerében nagymértékben egységesült, a nyelvjárási sajátosságokkal szemben már határozott ellenállást tanúsító és hatékonyságában egyre inkább erősödő irodalmi nyelv természetére és normaérvényűségére nézve sok mindent elárulnak a folyóiratban megjelent recenziók, melyek egyben a magyar kritikai irodalomnak a kezdetét jelentik, s amelyek között mindjárt kezdetben olyanokat találunk, mint Kölcsénynek fontos elvi és gyakorlati észrevételeket tartalmazó írásai.

Kölcsény a meginduló Tudományos Gyűjtemény második számában recenziót írt a dunántúli Kis Jánosnak a verseiről. A versek nyelvezetéről így nyilatkozott: „A’ mi Kisnek nyelvét illeti, Rec. ajánlja minden fiatal íróinknak, hogy Kis köteteit... Studiumokká tegyék. Az ő nyelve szép, tiszta, világos, egyszerű.” Tehát mintegy a költői nyelv normájaként jelölte meg Kis János nyelvét. Hasonló, értelemben vélekedett arról a tőle saját alá rendezett versek „Előbeszéd”-ében Kazinczy Ferenc, megállapítván, hogy Kis János „nyelve tiszta, ... tanult nyelv...”. De éppen ennek a „tiszta és tanult nyelv”-nek a nevében róttá meg Kölcsény ugyanazon írásában Kis Jánost bizonyos nyelvi elemeknek az irodalmi nyelvben való használatáért: „Midőn Kisnek Stylusa Ifjainknak így ajánltatik, Rec. mulaszthatatlan köteletségének ismeri, hogy azon szóllásokat is kimutassa, melyek ötet megbotránkoztatták. Mert illetlennek leli fentebb nemű poézisben az illyeket, mint *Csak papagáji csacskaságot ’s betyári gúnyolást lelek* (I. k. 2); *csűrben hágy*; melly szóllást a’ fentebb nemű prózában is kerülni kell.” Kölcsény tehát valamiféle irodalmi nyelvi norma nevében tőle alantasnak érzett „köz-

expressiók”-at kirekesztett az irodalmi nyelv kifejező eszközei közül (TGy. 1817. 2 : 128).

Kölcsy még ugyanabban az évben Berzsenyi Dániel verseit is bírálat tárgyává tette a folyóirat lapjain. Berzsenyit ugyancsak „a’ fentebb nemű poézis” nyelvi követelményeinek nevében marasztalta el a verseibe „helyenként becsúszott provinciálizmusok” miatt. „Vagynak szavak — írta erre nézve — és szóllások, mellyekkel kívált a’ poézis fentebb nemeiben élni nem’ ehet” (TGy. 1817. 7 : 99).

9. Kölcsy hasznos következtetésekre alapot nyújtó bírálatain kívül más — az irodalmi nyelvre nézve fontos adalékot szolgáltató — recensensi észrevételt is találunk a folyóiratban. Így például Rummy Károly a Tudományos Gyűjteménynek mindjárt az első évfolyamában keményen megbírálta Ruszek József „A Filozófiának előjáró Értekezései” című könyvének nyelvezetét. Először is kifogásolta bizonyos szavaknak tájnyelvi formában való használatát: „*nálo, nálam, áltol, által, mast, most, társóság, társaság, öleg, elég, éppen, éppen, folni, rula, belüle, ösméret, héjába, nyöl* ’s a’ t. E dunántúli szőejtések mind olly dísztelenek az írásban — írta —, mintha valaki a Bécsiek szőllása módja szerint írna” (TGy. 1817. 11 : 107). Második észrevétele a Dunántúlon divatos, „szerfelett való szó-rövidítések”-nek szól, mint amilyenek Ruszek könyvében „*ur, ugy, ut, mivel, sziv, tul, nyul, rangu* ’s a’ t vonás nélkül”. Kifogásainak felsorolása után megjegyezte: „nem látszik, hogy [a’ szerző] anyai nyelve grammatikáját és philológiáját tanulta volna” (uo. 108).

Horváth Sigmond „Stylisticát tárgyazó észrevételek” című tanulságos írásában legfőbb követelményként a következőket állította az írók elé: „A nemzeti Irónak egyik legfőbb kötelessége a’ tisztságra ügyelni.” Ez pedig megköveteli, hogy „a’ szokatlan ’s helytelen környék szóktól (provinciálizmus) is ójzuk magunkat, ’s folyvást azon beszédejtést vagy nyelvjárást kövessük, melly a’ miveltebb Tudósok írásaiban és a’ csinosabb társalkodásokban akár a’ Tisza, akár a’ Duna körül uralkodik” (TGy. 1818. II : 67—8).

A tájszavakkal és tájnyelvi formákkal szemben engedékenyebb Virág Benedek 1821-ben írt „Észrevételek a’ magyar szókötésre” című cikkében mellékesen megemlítette, hogy a *hű* és *ügy* jó szók, és jó a *hűveim* és az *ügyekezni* is. Az utóbbiakkal azonban „a’ csinosabb Írók ’s Beszélők már nem élnek” — írta —, mivel azok tájnyelvi formák (TGy. 1821. 11 : 59).

Bizonyos „Eugénus” álnévű recensens Nárai Antalnak „Móré vára” című regényét bírálva, annak nyelvében számos nyelvjárási szót és alakváltozatot stb. tett kifogás tárgyává. Így többek közt ezeket: „*szűmnek (szívemnek)*”; „*előbbenyi (előbbeni)*”; „*szerént (szerint)*”; „*behítta (behívta)*”; „*üstöllést (?)*” stb. A „*Kajáts (?)*” szóhoz ezt a gúnyos megjegyzést fűzte: „ezt talán Brunszvikból szerezte N. Úr.” Az „*eltásguldhatsz*”-ról pedig ezt írta: „Ez bizonyosan Etseki tájék-szó.” Sokatmondó az alábbi észrevétel is, melyet a *megérdemelhetellen* szóhoz fűzött: „Az Istenért, ne profanizálja N. Úr derék Nyelvünket így, mit mondanak erre Német sógoraink? Hét e egy szóban! már ez szép tsinosítása Nyelvünknek.” Bírálatát ezzel a gúnnyal párosult megállapítással fejezte be: „Ezek szerint tehát N. Úr Románjából keveset nyer Anyanyelvünk tsinosodására nézve” (TGy. 1826. 4 : 104—6).

Az egykorú észrevételek sorának lezárásaként még egy tanulságos megjegyzést szeretnék felhozni. Bizonyos P. Sz. A. jelű szerző „A’ költői figurákról” értekezvén, többek közt arról is említést tesz, hogy a köznépek gyakran el szokta hagyni — mintegy elnyeli — a szavak végéhez függesztett ragok utolsó hangját: *magáho tért, fér(j)he ment, asz mongya, sokér nem adnám* stb. Szerzőnk határozottan tiltakozott ilyen és hasonló formáknak az irodalmi nyelvben való használata ellen, mondván: „ezeket az

írói nyelv teljességgel meg nem szenvedheti.” Éppen azért megróttá a Kazinczytól tehetségesnek tartott, fiatalon elhunyt Farkas Károlyt, aki *Mulatságok* című (1804.) verskötetében eltúrte az ilyen formákat. „Melly kellemetlenül 's fület sértőleg hangzik (*Mulatságok* 176-ik lap) — írta — »Oldal csontho koczog még a' férfias szív is«. Ezen hiba figyelmet érdemlő Íróink közül tudtomra csak az egy Csokonay verseit díszteleníti” — tette hozzá megállapításához (TGy. 1820. 6 : 78).

10. A fentiek összegezéséül megállapítható, hogy a XIX. század első harmadának végére — a Tudományos Gyűjtemény megjelenésének első évtizedében — kialakult egy olyan nemzeti irodalmi nyelvtípus, amely tanulást, igazodást, tájnyelvi sajátságokról való lemondást követelt meg az íróktól és költőktől. Az is kétségtelen, hogy ez a nyelvtípus a költői gyakorlatban alakult ki, és elsősorban a költői stílusban éreztette egységesítő, jótékony hatását, miként azt Toldi Ferencnek az Aurórát bíráló, fentebb idézett szavaiból is láthattuk. Az a „literarium commercium” ugyanis, melyről bevezetőben szóltam, s amely nélkül gondolatok, törekvések cseréje nem valósulhat meg, elsősorban a költők közt — pontosabban a Kazinczy barátságát élvező költők közt — vált valósággá és éreztette gyümölcsöző hatását. A próza terén még nagy volt az elmaradás. Megfelelő kulturális központ és intézmények hiányában a próza, a tudományok művelői — nem ritkán — vidéki elzártságban élván (nagyreszt ilyenekből kerültek ki a Tudományos Gyűjtemény cikkírói) — jobbára kívül estek a költői csoporttól kifejlesztett és magas színvonalra emelt nyelvtípus egységesítő és normalizáló hatásának körén. Így aztán érthető, hogy a próza nyelve kevésbé megállapodott, sok régies, nehézkes formát megőrzött még, inkább fogadott be nyelvjárási sajátságokat, s mindezeknek következtében helyesírása és grammatikája sokkal inkább mutatott ingadozást és tarkaságot, mint az egykorú költészet nyelveé. Erről bárki könnyen meggyőződhet, ha ebből a szempontból az Auróra és a Tudományos Gyűjtemény egyazon évből származó köteteinek nyelvezetét összehasonlítja.

Világosan nyilatkozott a költészet és a próza nyelve közötti nagy különbségre nézve a maga idejében egy illetékes személy, tudniillik Bitnitz Lajos, az első magyar nyelvű stilsztika szerzője „A' nyelvbéli előadás tudománya” című könyvében (1827.): A költők, „ezen dicső Magyar hazafiak választák el a' költői nyelvet a' prosáétól, ezek simíták költői nyelvünket annyira, hogy az már most az érzéseket helyesen festheti, belső erejére és bájos fordulásaira nézve, más mívelt nyelvekkel bátran mérkezhetik” (23). Arra is világosan rámutatott, hogy „a' prosának a' nyelve csak a' költői nyelv útján juthat nagyobb érettségre és tökéletességre. Ezt bizonyítja a' mívelt nyelvek prosájának folyamatja és nyelvünk története is ezt igazolja” (uo. 23—4).

N. A. Kis Sámuel „Egy szó a' maga idejében” című írásában (1826.) már egyenesen követelte, hogy a „Szép Literatura” és a próza nyelve közti nagy különbséget olyképpen kellene csökkenteni, hogy a versek írásáról át kellene térni a hosszabb lélegzetű prózai munkák írására: „A' Szép Literatura minden nemzetnél tsak kezdete volt a' nyelv-tsinosodásnak és a' Cultúrának. Nálunk is megvan a' kezdet — írta. A' nyelv simított és gazdagabb lett a' Szép Literatura által, már most azon kell lenni — folytatta —, hogy az apró versek olly gyéren forduljanak a' próza közt elő, mint az innepek az év többi napjai közt” (TGy. 1826. 2 : 97—8).

Terestyéni Ferenc

Nyelvjárásaink

A magyar nyelvatlaszgyűjtés tanulságai a nyelvjáráskutatásban

Gondolatok Lőrincze Lajosnak „A magyar nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere” (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 90. sz. Bp., 1955.) című tanulmányával kapcsolatban

Nyelvtudományunknak nemcsak nagyvonalú összefoglaló és elméleti munkákra van szüksége, hanem adatgyűjtésre is. A XX. század folyamán a magyar nyelvtudomány nagy, nemzetközileg is becsült sikereket ért el, de valahogy háttérbe szorult az anyaggyűjtés gondolata. A két háború között csak az akadémiai nagyszótár gyűjtése folyt, bár az sem kielégítő ütemben, továbbá Csűry Bálint buzdítására egy módszerében is új nyelvjáráskutató munka indult meg. Ez azonban a háború folyamán megszakadt. Az 1949-ben megalakult Nyelvtudományi Intézet nyomban hozzáfogott a több évtizedes hiányok és mulasztások pótlásához. Ezt jelzik főbb tervmunkái: a magyar nyelvatlasz, az új magyar tájszótár, az értelmező szótár, az akadémiai nagyszótár, a leíró magyar nyelvtan, a nyelvtörténeti adattár. Közös nagy munkálatokban tehát nincsen hiány, de nem kielégítőek az anyaggyűjtés terén az egyéni kezdeményezések. Nemcsak mai nyelvjárásaink anyagának bűvárlata halad lassan előre, hanem a nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti anyag feltárása is. Nyelvtudományunk további fejlődése szempontjából pedig nélkülözhetetlenek a korszerű, megbízható, a jelenségek elterjedésének mértékét, módját híven mutató adatgyűjtések. Persze a nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti anyag gyűjtése magasabb nyelvtörténeti és bizonyos paleográfiai ismereteket igényel, megkülönböztetetten is ezzel csak a fővárosban és a levéltárak székhelyén működő munkatársaink foglalkozhatnak. Sokkal nagyobb lehetőség nyílik az egész ország területén bárhol a nyelvjárási anyag gyűjtésére. Ez utóbbinak vannak olyan területei, amelyek kevesebb előtanulmányt, csak lelkiismeretességet, gondot, tudományos becsületességet kívánnak. Ilyenek: nyelvjárásaink hangtani és alaktani sajátságainak leírása, szókincsének, jelentéstani kérdéseinek vizsgálata.

A nyelvjárás-kutatás jó iskola minden kezdő nyelvész számára. A múlt század végén Simonyi Zsigmond és Szarvas Gábor még a városi származású fiatal nyelvészeket is elküldte nyelvjárási anyag gyűjtésére. Mennyivel inkább kínálkozik, hogy vidéken működő nevelőink, akik az egyetemeken, főiskolákon megszerezték a nyelvészeti ismereteket, tanulmányozzák falujuk nyelvjárását, és anyagot gyűjtsenek a tudomány számára. Ilyen módon kapcsolatban maradnak a nyelvészettel, a kiválóbbak közülük részt vehetnek majd a nagy közös nyelvészeti munkálatokban, és így biztosítanak nyelvtudományunk munkásainak utánpótlását. A Népművészeti Intézet és a Néprajzi Múzeum társadalmi gyűjtőinek munkájából szép ízelítőt ad a „Néphagyományaink értékeiből. A társadalmi néprajzi gyűjtők válogatott anyaga” (Bp., 1954.) című kiadvány. A falu-monográfia készítése is sok, vidéken élő pedagógust foglalkoztat. Megvan tehát a pedagógusokban és más társadalmi gyűjtőkben is a jószándék, az érdeklődés a tudományos kérdésekkel való foglalkozásra. Mi azt szeretnénk, ha a néprajzi gyűjtés-

hez hasonlóan a nyelvjárási gyűjtés is megindulna társadalmi úton. Örömmel kell megállapítani, hogy az egyetemeken, így különösen a debreceni és a szegedi egyetemen, részben a budapestin is nyelvjáráskutató csoportok működnek. Munkájuk szép gyümölcsét mutatták be 1956 tavaszán a DISZ tudományos diákkör konferenciáján. Emne fiatal kutatóinknak, vidéken dolgozó munkatársainknak és más társadalmi gyűjtőknek a kedvéért szeretném az alábbiakban ismertetni azokat a tanulságokat, amelyek nyelvátlasz-gyűjtő munkánk során leszűrődtek.

Ennek a módszernek összes gyakorlati vonatkozásairól részletesen írt Lőrincze Lajos fent jelzett tanulmányában. Az anyaggyűjtés elemző vizsgálatára annyival inkább szükség volt, mert sem Csűry Bálint, sem tanítványai nem írták meg e munka sok-sok apró részletét, fogását, és szinte minden kutatónak magának kellett kikísérleteznie útvesszők és buktatók árán a gyűjtés helyes módszerét. A külföldi szakirodalomban is kevés ilyen jellegű munkát lehet találni. Lőrincze Lajos tanulmánya a kiszállás előkészítésétől kezdve, az adatközlők kiválasztásán és a feljegyzés módszerén át az otthoni munkáig mindennel behatóan foglalkozik. Ezen igen élvezetes stílusban megírt tanulmányt minden kutatónak a figyelmébe ajánljuk. Ez alkalommal főleg azokkal a részletekkel kívánnék foglalkozni, amelyek gyűjtőmódszerünk újításai, továbbá azokkal a kérdésekkel, amelyek megítélésem szerint ifjabb kutatóink munkájában problémát okoznak, és így bővebb kifejtésre szorulnak.

1. A z a d a t k ö z l ő k k i v á l a s z t á s a. „A gyűjtőmunkának talán ez a legfontosabb mozzanata, mert ha ez nem sikerül jól, többé-kevésbé sikertelen lesz az egész munka, bármilyen pontosan és lelkiismeretesen dolgozik is a továbbiakban a gyűjtő. Célunk az, hogy olyanoktól szerezzük be adatainkat, akik a falu, illetőleg település többségének, vagy pedig egy bizonyos réteg átlagának a nyelvét képviselik. Ne legyenek tehát egyéni, c s a k r á (esetleg egy-két emberre) jellemző nyelvi (különösen hangképzésbeli) sajátosságai...” (i. m. 12). Gyűjtőmunkáinkban valóban mindenképpen arra kell törekednünk, hogy feljegyzett adataink a falu átlagos nyelvhasználatát tükrözzék. A véletlenek, az esetlegességek, az egyszer elhangzók sem érdektelenek, de a nyelvjárásról képet alkotni elsősorban mégis a tipikus adatok alapján lehet. Ezekből következik, hogy nem elégedhetünk meg egy-két adatközlővel, hanem sokkal, legalábbis nyolccal-tízszel kell dolgoznunk. Lőrincze tanulmányának igen tanulságos része az, melyben felsorolja az adatközlők típusait. A gyűjtő számára ebből a fejezetből nemcsak a jó adatszolgáltatók jellemzése érdekes, hanem inkább a kevésbé alkalmasak: a nyelvjárás szegélyelők, az „uraskodók”, a belemagyarázók, a gyűjtő minden kijelentését, nyelvi megállapítását kritika nélkül elfogadók, a mindenbe beleegyezők, a határozatlan nyelvi tudattal rendelkezők bemutatása (i. m. 46–51). Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy valóban a közösség nyelvhasználatát tükrözi-e az a néhány ember, akiknek szavait végül is feljegyezzük. Hát a sok rossz adatközlő nem a falu nyelvén beszél-e, ezeket figyelmen kívül lehet-e hagyni? A válaszuk ez: A gyűjtőmunkába bevontak kérdezése nem könnyű dolog, nem egyszerű elosztatni a bizalmatlanságot, megteremtteni a természetes beszéd légkörét, és a felelgetőknek is nehéz a kérdések pergőtüzére válaszolni. Az ún. rossz adatközlők is egymás között, önfeledten a falu átlagos nyelvén beszélnek, tehát végeredményben ők sem képviselnek más nyelvi típust, mint a jók. — Még egy fontos figyelmeztetést meg kell szívlelni gyűjtőmunkánk segítőtársaival kapcsolatban. Az adatközlők egy-egy szó jelentésének a tisztázásában — akaratukon kívül is — félrevezethetnek; természetesen annak megállapításában is könnyen tévedhetnek, vagy csak a maguk tudatára építve mondják ki ítéletüket, hogy megvan-e egy szó vagy nyelvtani alak a nyelvjárásban vagy sem. Meglehet egy-egy szó, alak vagy jelentés a nyelvjárásban, ha egy-két beszélő nem használja is, sőt ha nem ismeri is őket. — Ügyesebb

adatközlőinktől azt is megkérdezhetjük, hogy egy-egy alak nincs-e kiveszőben; vagy azt is, hogy a köznyelvivel egyező alakot csak a fiatalok használják-e, vagy már általánosan elterjedt-e. De sok esetben az adatközlők ilyen természetű felvilágosításai nem a nyelvi valóság gondos megfigyelésén és elemzésén alapulnak, hanem csak hirtelenjében — sokszor szinte felelőtlenül — hangzanak el. Az adatközlők kijelentéseit tehát eleve nem kell készpénznek vennünk. A nyelvjárás természetére vonatkozó megállapításait csak figyelmeztetőül szabad használnunk, a gyűjtőnek magának kell utánajárnia a dolgoknak és megállapítania a nyelvi szabályszerűségeket.

2. A kérdőív anyaga. Nyelvatlaszgyűjtésünk egyik igen fontos tanulsága a nyelvjárásgyűjtés számára az lehet, hogy csak pontos kérdőívvel érdemes dolgozunk. Ne bízzuk magunkat a véletlen szerencsére, hanem tervszerűen szedjük össze anyagunkat! Mielőtt kimegy a gyűjtő a terepre, vagy legalábbis az első tájékozódás után, amikor már főbb vonásaiban ismeri vizsgálandó területe nyelvi problémáit, állítsa össze a tanulmányozni kívánt jelenség példatárát. Ügyeljen arra, hogy a példaszavak mutassák be a jelenséget minden lehetséges helyzetben, ha hangtani kérdésről van szó, akkor hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, tőszóban és toldalékokban, két szó határán; ha alaktani kérdést vizsgálunk, akkor szintén minden elképzelhető változatra és azok továbbbragozott alakjaira is legyünk tekintettel, vagyis kiszemelt példáink híven mutassák a jelenség rendszerszerűségét. Minden jelenségnek meg kell keresnünk az ellenpéldáját. Ha pl. egy közösség zárt *i*-zésével foglalkozunk, akkor be kell mutatnunk azokat a töveket és toldalékokat is, amelyekben nincs meg az *i*-zés, ha az *ö*-zést tanulmányozzuk, akkor az *ő*-zó töveket és toldalékokat is szemügyre kell vennünk. Minden hangtani jelenség vizsgálatában különös figyelmet kell fordítanunk a nyelvújítás alkotásaira, továbbá a szocializmus építése során terjedő szavakra, amelyekben esetleg a köznyelvnek megfelelő alak várható. (A több szempontú, az ellentéteket is figyelembe vevő anyag összeállítására Sulán Béla adta az első szép példát: Szempontok az *i*-zés vizsgálatához. MNy. 1 : 3—33.) — Azt talán nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy az előre elkészített példaszó-anyagot a helyszínen nemcsak ki lehet, hanem ki is kell bővítenünk, ha új, a bennünket érdeklő nyelvi törvényszerűséget jól tükröző, elterjedésének mértékét mutató példákat hallunk. Amint feljegyzünk továbbá minden más, témánkkal össze nem függő érdekes adatot és tájszót is. Az előkészület csak azt jelenti, hogy a gyűjtő olvassa el a kérdés irodalmát, tanulmányozza, hogy az eddigi nyelvjárás-leírások szerint hogyan, milyen mértékben van meg a jelenség másutt, nézze meg, mit mondanak a nyelvtörténeti adatok stb. A segédeszközöket (szótárakat, nyelvészeti munkákat) ui. a tájban nem kapja meg. Ha így előre nem készül fel, anyaga értékelésekor minduntalan azt tapasztalja majd, hogy adataiban jelentős hézagok vannak, gyűjtőhelyére ismételtén vissza kell térnie, s ez sok időt és pénzt jelent.

Véleményem szerint a kérdőívvel való (a nyelvatlaszgyűjtéshez hasonló) anyaggyűjtő módszer a leggazdaságosabb és leghasználhatóbb módszer a nyelvjárás-kutatásban. Természetesen nem nélkülözhető eszköze a nyelvjárás-búvárlásnak a szöveggyűjtés sem. Minden szó szövegkörnyezetben él. Szógyűjtésünknel is elengedhetetlen a példamondatok feljegyzése. Ámde bármennyire jó volna is, gyakorlati nehézségei miatt a szöveggyűjtés csak igen jól képzett és nagyobb gyakorlattal rendelkező kutatóknak való. Ha összefüggő szöveget akarunk feljegyezni, még inkább, ha mikrofonba mondatjuk adatközlőink beszédét, azzal is számolnunk kell, hogy azok a természetes beszédhelyzetükből kizökkenve — legjobb szándékuk és akarataik ellenére is — sokszor nem azt mondják, amit egyébként mondanának. Így a géppel felvett szövegeket nem minden esetben lehet a falusi beszéd természetes, szabályos változatának tekintenünk, mondván azt, hogy me, ennyire erősen mutatkozik már folyóbeszédben is a régi és az új alakok harca.

A magnetofonnal, dimafonnal felvett szövegeket tehát a nyelvjárási hűség szempontjából kell előbb elemeznünk, mielőtt következtetéseinket levonnánk. — Ezek a nehézségek az egy szóra való kérdezőmód mellett is előfordulhatnak, mégis sokkal ritkábban. — De ami a legfontosabb: az egy-egy szóra való kérdezés közben megfigyelésünk sokkal pontosabb lehet, a kisebb hangszínáryalati különbségeket is pontosabban tanulmányozhatjuk, mint ha egy egész mondatra vagy a mondatok hosszú sorára egyszerre kell összpontosítanunk megfigyelő készségünket. (Egy-egy szót többször is megismételhetünk, de mondatot soha.) Mégis fel kell vetnünk egy kérdést! Az egymagában kiejtett szó vagy szószervezet nem egyszerűsíti-e le a beszédet, nem sikkasztja-e el a nyelvi, különösen a hangtani változatokat? Ez az aggály részben jogosult, de csak részben. Az adatközlővel beszélgetve a gyűjtő ui. olyan beszédhelyzeteket teremt, úgy egészített ki a mondatait, hogy az illető nem mindig szenvtelenül, színtelenül, túlságosan nyugodtan beszél, hanem néha magasabb, néha mélyebb hangfekvésből, hol nevetve, hol kételkedve, hol pedig hangosan felkiáltva, néha majdnem emfatikusan (az utóbbira különösen akkor kerül sor, ha az adatközlő a gyűjtő csodálkozó arcát látja, és úgy véli, hogy nem elég hangosan, nem elég világosan válaszolt). De a természetes beszédhelyzettől eltérő rövid, egyszavas feleletek megfigyeléséből eredő veszélyt nagyban kiküszöböli az, hogy a gyűjtő nemcsak kérdezget, hanem beszélget is adatközlőjével. Figyeli a falusiak beszédét. Tehát a passzív megfigyelés során, ami minden aktív, de közvetett kérdező módszer (1. lejjebb) természetes kiegészítője, megfigyelheti a vizsgálandó jelenségeket normális, összefüggő beszéd keretében is.

A nyelvátlaszgyűjtéstől továbbá nemcsak a kérdőíves módszert kell eltanulni, hanem azt is, hogy a címszavakra (példaszavakra) utaló kérdező, bevezető mondatokat is előre meg kell fogalmazni, még akkor is, ha egy és ugyanaz a gyűjtő végzi a munkát. Ha ez a kérdés nincs előre rögzítve, vagy ha az előre megírt szöveghez nem ragaszkodunk, akkor sokszor eltérő válaszokat kapunk. „A *tetű* szó -s képzős származékát (I. 663, *tetves*) Bocsárlapújtón az ellenőrzés alkalmával — írja Lőrincze — az egyik gyűjtő *tetyűs*-nek, a másik *tetves*-nek jegyezte fel. Kiderült, hogy jelentésbeli különbség van a két változat között: Az ember *tetves*, de a ruha *tetyűs*. A kétféle hangalak kétféle kérdező eredménye” (30). Figyelmeztet Lőrincze arra is, hogy a kérdést úgy kell feltenni, hogy a választ éppen olyan (ragos v. ragtalan) alakban kapjuk, amire éppen kíváncsiak vagyunk. A nyelvátlasz II. részének egy kérdése: 11 (*sütőlapát*) először így volt megfogalmazva: „Mivel rakjuk be a kenyeret a kemencébe?” E kérdésfeltevés következtében eleinte ilyen válaszok hangzottak el: *sütőlapáttal*. A ragos alakból a ragtalan a gyűjtőnek nem szabad kikövetkeztetnie, elvonnia. Ezért a nyelvátlasz kérdését így kellett megváltoztatni: „Mi az, amivel a kenyeret a kemencébe berakjuk?” (vö. 30).

Tárgyalja Lőrincze a nyelvi feljegyzések néprajzi hitelének kérdését is. A nyelvátlaszgyűjtőnek általában nincs annyi ideje, hogy minden tárgyat néprajzi szempontból is teljes gondossággal és hűséggel leírjon, minden apró tárgyi különbséget számon tartson. De mégis kíváncsatos, hogy mikor a nyelvjárásgyűjtő egy tájban, egy községben mozog, szókincsgyűjtést végez, egy mesterséget vagy munkamenetet leír, akkor mindenképpen arra törekszik, hogy leírása a tárgyi szempontokat is teljes mértékben kielégítse. Így készült a Szamosháti és az Ormánysági Szótár, így dolgoztak Csűry tanítványai is. Gyűjtőink közül egyesek talán terhes többletnek tartják eme néprajzi kíváncsalnak érvényesítését, de gondolják meg, hogy feljegyzésünk nyelvi szempontból sem értékesíthető igazán, ha értelmezéseink, mesterség-leírásaink gondatlanok, pongyolák. Különben is fényűzésnek kellene tartanunk, ha ugyanezt a munkát külön elvégeztetnénk a néprajzosokkal is. Felmerülhet a kérdés, hogy mi tehát a különbség a néprajzi és a népnyelvi gyűjtések között. A feleletünk ez lehet: sok területen nincs különbség. De élesen elkülönül a nyelvész és a néprajzos szempontja ugyanannak az anyagnak az értékelésében,

feldolgozásában. — A hazai példák említése után hivatkozhatunk arra, hogy a finnek, észték nyelvjárási gyűjtései néprajzi szempontból is kiválóak. Ugyanezt látjuk a románista kutatóknál is. A világ egyik legjobb nyelvátlasza, a Jaberg—Jud-féle atlasz ezt a címet viseli: „Wort- und Sachatlas der Südschweiz und Italiens”. A Dauzat szerkesztésében megindult új francia nyelvátlasz-kiadványok közül a Lyon környéki és a gascogne-i címe szerint is nyelvi és néprajzi atlasz. A magyar nyelvjárás-kutatóknak azért ajánljuk figyelmükbe a néprajzi hűséget, mert az a benyomásunk, hogy ennek szem előtt tartása az utolsó 10 évben kissé elhalványult. (Legyen szabad egyúttal azt az óhajunkat is kifejeznünk, hogy a néprajzi gyűjtők is törekedjenek arra, hogy feljegyzéseik nyelvi szempontból is hasznosíthatók legyenek. Nem fontos, hogy jelöljék a finom hangtani különbségeket, de gondjuk legyen rá, hogy meglehetősen híven adják vissza az illető nyelvjárás hangrendszerét, pl. *kües* helyett ne írjanak *köves-t*, *szeke* helyett *szekeér* alakot, igyekezzenek feltüntetni a zárt *ē* hangot, és amennyiben tudják, jelöljék a kettőshangzókat, pl. *ieđēs*, *zōūd*, a népnyelvi terminusokat pedig a valóságnak megfelelően írják fel, a ragos alakokból a ragtalant ne következtessék ki.)

3. A k é r d e z é s m ó d s z e r e. Ismeretes, hogy a nyelvjárási anyaggyűjtésnek legjobb módszere a passzív megfigyelésen alapuló feljegyzés, vagyis az, amikor a spontán beszélgetést tanulmányozzuk, tehát a legtermészetesebb beszédhelyzetekben figyeljük meg a bennünket érdeklő nyelvi jelenségeket. Az ilyen módszerű gyűjtőmunkához azonban nagyon hosszú időre volna szükség. Bármilyen jelenséget tanulmányozunk, gyakorlatilag szükségünk van a kérdezgetésre (aktív módszer). De a kérdezés alkalmával nem közvetlenül (direkt módon) kérdezzük rá a bennünket érdeklő szóra, hanem közvetve (indirekt módon), azaz „szavakkal vagy más módon felidézzük a keresett szót, illetőleg fogalmat, de magának a szónak általában sem a köznyelvi, sem a nyelvjárási formáját nem mondjuk ki” (i. h. 41). Lőrincze részletesen ismerteti az aktív kérdezés módjait: a) K ö r ü l í r á s. Kiemeljük a kérdezendő szóval jelölt fogalom néhány olyan jegyét, amely elgondolásunk szerint az adatközlőben leginkább felidézheti a keresett fogalmat, illetőleg annak a nevét. A *malter* (II. 25) szóra így kérdezzük: „Mi a neve a mész és homok keverékének, ami a köveket a falban összetapasztja?” Az *ocsú* (I. 17) szót így: „A jó cséplőgép különválasztja a magtól a fűmagot, sovány szemet, szemetet. Ezt a csirkének szokták adni. Mi a neve ennek?” b) K i e g é s z í t é s. A gyűjtő a kérdést olyan módon teszi fel, hogy befejezetlen mondatát az adatközlő szükségszerűen a keresett fogalom nyelvi formájával egészítse ki. Pl. a *kiszedjük* (II. 19) szót így idézzük fel az adatközlőben: „Tavasszal elültetjük a krumplit, ősszel, ha megérik. ...” — A kérdezés ritkábban alkalmazott módja az, mikor a számokat, a hét napjait felsoroljuk, vagy utánnézéssel kérdezzük: A *fütyöl* címszóra pl. így kérdezzük: „Mit csinállok most?” — és egy nótából elfütyöl a gyűjtő egy-két ütemet. — A kérdezés alkalmával közel levő tárgyakra rámutatunk és úgy kérdezzük. Igen jól bevált az a módszer is, amikor a vizsgálandó szó jelölte tárgy rajzát mutatjuk be. A színes rajzok alkalmazása már azért is jó, mert minden szemléltetés nemcsak a tulajdonképpeni célt szolgálja, hanem feloldja a kérdezgetés elején majd mindig meglevő feszültséget. — Meg kell jegyezni még, hogy a rámutatás és a rajz mellett azért a gyűjtőnek segítő vagy kiegészítő kérdéseket is kell alkalmaznia, ha erre szükség van.

4. A f e l j e g y z é s m ó d s z e r e. Általában két módszert tart számon a világ nyelvjárás-kutató irodalma. Az egyik az impresszionista, a másik a sematizáló módszer. Az impresszionista módszerrel dolgozó gyűjtő mindent úgy jegyez fel, ahogy hall, az adatokat nem szépítgeti, nem retusálja, bármilyen ellentmondónak és rendszertelennek tűnnek is fel azok. A másik a sematizáló feljegyzési mód. E módszernek az a lényege,

hogy a gyűjtő nem az esetlegest, a véletlent jegyzi fel, hanem a véleménye szerinti átlagost, törvényszerűt; hangtani vonatkozásban is a többször ismétlődőt, a tipikust igyekszik megragadni. Ámde a sematizáló feljegyzési módszer, bár végső céljai nagyon helyesek, rengeteg veszélyt rejt magában. Megtörténhet, hogy a gyűjtő hamisan általánosít, kevés példából vonja le az ún. középértéket. Előre megállapítja egy nyelvjárás hangrendszerét, előre kijelöli a hangszínerkékeket (pl. a vizsgált nyelvjárásban az *e*: normál *e*, vagy nyíltabb *e*, az *á*: normál *á*, vagy zártabb *á*), és az előre megállapított értékek szerint írja fel az adatokat, a valóságtól függetlenül, hiszen az ő megítélése szerint ez a jellemző a nyelvjárásra. Így eltűnnek az egyéni ingadozások. Pedig sokfelé tapasztaljuk, hogy más-más alkalmakkor ugyanazon egyén is apróbb hangszínárnyalati különbséggel ejti ki ugyanazt a hangot azonos helyzetekben. E módszerrel dolgozva elsikkad sok most keletkező hangváltozási tendencia, illetve a sematizálás miatt semmilyen finomabb különbséget, törvényszerűséget nem lehet megállapítani. Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy a világon mindenütt és nálunk is először a sematizáló módszerrel gyűjtöttek, sőt kezdetben csak emlékezetből írták fel a nyelvjárási szavakat és mondatokat. Nagy haladás volt az impresszionista módszer bevezetése. De az impresszionista módszernek is megvannak a hibái. Ez a módszer külföldi gyakorlatában odavezetett, hogy több nyelvjárás-kutató megelőzött egyetlen adatközlő meghallgatásával és a tőle nyert egyetlen adattal. Így ismét sok hibás, a valóságnak meg nem felelő, vagyis a való helyzetre nem jellemző adat került be a gyűjtőfüzetbe. Ez még nem volna baj. De az már sok hibának lett a forrása, hogy az egy adatközlőtől esetlegesen használt, véletlenül kiejtett (tehát végeredményben hibás) adat, mint a nyelvközösség gyakorlatának egyik szabályos változata minden további kérdezgetés, ellenőrzés nélkül bekerült a kiadványokba. Az impresszionista gyűjtő módszer szélső példája, mikor a kutató büszkén kijelenti: lehet, hogy a feljegyzett adat nem felel meg a nyelvközösség gyakorlatának, de az illető adatközlő a feljegyzés pillanatában így mondta, és őt a többi nem érdekli. A magyar nyelvatlaszgyűjtésnek sikerült megtalálnia a két feljegyzési módszer egészséges szintézisét. „A feljegyzés módszerében lényegében impresszionisták vagyunk — írja Lőrincze —, minthogy mind hang-, mind alaktani szempontból, mind pedig a szókinés tekintetében pontosan azt jegyezzük fel, amit az adatközlőtől hallunk; azon nem változtatunk semmit. Ügyelünk arra, hogy feljegyzéseink a lehetőség szerint pontosan tükrözzék a valóságot, azt, amit hallottunk, még akkor is, ha előzőleg más elképzelésünk, sőt más ismereteink voltak a szóban forgó nyelvjárásról vagy nyelvjárási jelenségről. Jegyzetfüzeteink tehát azt tartalmazzák, hogy bizonyos adatközlők a füzetben megjelölt időben s az előre megfogalmazott kérdésre milyen választ adtak. Hogy azután végül az egyes adatközlőktől való feljegyzések a közösség nyelvi állapotát is többé-kevésbé híven tükrözzék, ezt a célt szolgálja elsősorban az adatközlő jó kiválasztása, azután pedig a több adatközlővel való ellenőrzés. Ha a jól kiválasztott adatközlők közül három egységesen, habozás, tévovázás nélkül ugyanazt feleli a kérdésünkre, akkor nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a feljegyzett nyelvi forma általánosan ismert és használt, illetőleg, hogy ez az általánosan ismert és használt nyelvi forma a szóban forgó közösségben” (52).

Már a Csűry-iskola is igyekezett megfigyelni a nemzedékek nyelvhasználatában mutatkozó különbségeket, de alapjában és egészen következetesen csak a nyelvatlaszgyűjtés valósította meg nyelvjárás-kutatásunkban ennek az igen fontos szempontnak az alkalmazását. Jelezni kell tehát egy-egy hangtani vagy alaktani változatról, szóról, hogy az a nyelvjárás általánosan használt alakja, az ún. főtípus-e vagy nem. Hogyha kihálófélben van, a nyelvatlaszgyűjtők kerek zárójellel szokták jelölni: (), ha még csak most van elterjedőben, szögletes zárójellel különböztetjük meg: []. A főalaknál nem alkalmazunk semmilyen jelet, pl. (*halla*) *hajja*, *ocsoe* [*ocsu*]. Ha nem sikerül meg-

állapítani az alakok most tárgyalt társadalmi érvényét, akkor legjobb, ha vesszövel választjuk el öket egymástól pl. *tehenyimek*, *tehenejimek*. — Nyelvjárás-kutatásunk régibb szakaszában kísértett az a veszély, hogy a gyűjtök a kihalófélben lévő, már csak egypár ember használta kifejezést is a nyelvjárás általánosan használt alakjának minősítsék, hiszen nyelvtörténeti szempontból ezek az érdekesebb alakok. Napjainkban viszont úgy látszik, hogy a nyelvi biológia szempontjainak alkalmazása révén többen hajlamosak a köznyelvi behatolás eltúlozására, mintha a nyelvjárások már csak romjaiban volnának meg. Természetes, hogy a nyelvjárásai sajátságok állandóan halványulnak, a nyelvjárásban beszélők száma is egyre csökken a falun; de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a nyelvi változások nem robbanásszerűek, a régi alakok nem könnyen adják át helyüket az újaknak. A nyelvjárásgyűjtőnek éppen az a legfőbb kötelessége, hogy ezt a harcot elfogulatlanul mutassa be. A külföldi szakirodalmat tanulmányozva is az a benyomásom, hogy az eddig alkalmazott módszerek, különösen pedig a majdnem egész Nyugat-Európában és Lengyelországban, Romániában gyakorolt, egy adatközlőt megszólaltató, merev impresszionista módszer nem alkalmas a köznyelvi alakok behatolásának tanulmányozására. Az így nyert kép a nyelvjárás életében lehetséges változatot, egy-két adatközlőre jellemző állapotot mutat be. Ez önmagában nem volna baj. A hiba ott kezdődik, mikor a gyűjtő az így szerzett tapasztalatait merészen általánosítja.¹ A magyar nyelvjárás-kutatónak szerte az egész magyar nyelvterületen — talán a csángók kivételével — azzal kell számolnia, hogy az összes adatközlők két-nyelvűek abban az értelemben, hogy mindenki ismeri a köznyelvi változatot is, idegenek előtt ezt igyekszik használni, és így keverék jellegű nyelven beszél. A köznyelvi alakok tehát megvannak a beszélő tudatában. A nyelvjárás-kutató szempontjából a köznyelvi alakok akkor érdekesek, ha már a nyelvjárás elemeivé váltak, vagyis ha több adatközlő kiejtésének gondos megfigyelése után bátran állíthatjuk, hogy a köznyelvi alak már adatközlőink egymás közötti beszédében is megvan. Lehet, hogy már kihalóvá teszi a régi hagyományos nyelvjárásai alakot, pl. az *aggya*, *hajja* az *adi*, *halli* alakot, ezt így jelöljük: *aggya (adi)*, *hajja (halla)*, vagy legalábbis a fiatalok és a köznyelvi kiejtéshez közeledők beszédében ma már a köznyelvinek megfelelő alak használatos, pl. *tehen* [*tehén*]. Ezek a finom megkülönböztetések éppen a nyelvjárásai anyaggyűjtés fő gondjai és érdekességei. Nyelvi biológiai következtetéseket csak akkor vonhatunk le bátran anyagunkból, ha az adatok érvényességének mérlegetése már a feljegyzés alkalmával kellő filológiai gondossággal történik. Ez is mutatja, hogy a nyelvjárásai anyaggyűjtés egyáltalán nem mechanikus munka. Tudományos szempontból hasznos anyaggyűjtést csak a sok közlővel való többszöri ellenőrzés és passzív megfigyelés útján, a nyelvi jelenségek gondos megfigyelésével, az esetlegeseknek, a véletleneknek, az egyszer elhangzóknak a szabályszerűtől, a törvényszerűtől való megnyugtató elkülönítése útján lehet végezni.

Kevesebb gyakorlattal rendelkező gyűjtőink sok fölösleges fáradságtól és tévedéstől mentesülhetnek, ha gondosan tanulmányozzák a nyelvattlaszgyűjtés módszerét, és a gyakorlatban fel is használják annak jó fogásait.

Végh József

¹ Ha munkánknak az a célja, hogy bemutassuk egy falu nyelvi rétegződését (tehát nemcsak azt, hogy egy nyelvjárásban milyen alakokat találunk, és ezen alakoknak milyen a társadalmi érvényük), akkor figyelembe kell vennünk nemcsak a nyelvjárásosan beszélőket, hanem a nyelvjárásból társadalmi vagy művelődési okok miatt félig-meddig kinőtt embereket, illetőleg azok beszédét is. Ámde tudományos értékű csak akkor lesz ez a munkánk is, ha itt is próbálunk típusokat megállapítani, ha sok-sok (nem néhány) adatközlőt figyelünk meg. Nem elég sejtésünket, meglátásunkat riportszerűen megírni, hanem azokat tudományos gondossággal, adatokkal, nyelvi tényekkel bizonyítanunk is kell. Egy falu nyelvi rétegződésének bemutatása sokkal nehezebb feladat, mint egy nyelvjárás rendszerének a megállapítása.

Két trunki mese

A kardos oficér

Volt éccér egy ember. Annak az embernek volt egy gyermek. S az a gyermek jácodott a macskával cerékki. Fálkátte harangot a nyákára. És az ember ment cerékki felessigivel bálbá. Mikor mēnēn hazafelé, akkor monygya zembēr a felessiginék: — No, felessig, most a macska csinált en naty kárt nekünk. Most megētte tejēt a kiürtürül. — Nyo, asz hiszēm, hocs csinált en naty kár, mē spkat űltünk. De asz monygya zembēr: Jēn mos megūtōm a macskát. Asz monygya felessigē: Jēn nem bánom, ha megūtiēs, met cerékki kár csinál nekēm. Flvēs az ember ēty pácát ēzs biēmēnnēk a házba. Hā a macska ben csinált ē nak kárt. Asz monygya: Tē felessig, csánd bé zājtot, hogy én űssem meg eszt a macskát! Mikor a zembēr vērni foktā macskát, akkor a macska kiugrott a kiürtün, eldöntötte csiprokat, levērtē e csiprokat a kiürtērcel s akkor a macska elszaladt, jettibē ugy elmēt, hogy többet vissza zembērhez nām mēt. Ūō mēt a macska, kōdērgott a mezōn. Elfutot haranggal ēggyütt, ugy mēt el a zembēr házától.

Éccēr ēsszegyül egy rókával. Rōka mēnd biē a falura vādászni. Asz monygya rōka: Hā hō jartāt tē kardosoficēr? Jēn jartqm ēgērēszni mezōrē. Hā kivēl űlsz tē? Jēn eggyedül, nincsen nekēm párom. Nekēm sincsen párom, jó lēnnē űllyünk ēggyütt. Vagyon jo barlangom, barlangombā egy jo āgy tulubol s ot jo ēlni, ot ketten ēlēlnēk ēggyütt. Nekēd sincs párod, nekēm sincs. Asz monygya kardosoficēr: Jēn nem bánom jo lēs az űgyēs. Elmēnēn rōka, viszi ē kardosoficērt barlangjához. És asz monygya: Tē megállasz itt, ém mēnyēk, hozzak tyukat, hogy ēgyünk. Jvō, megállōk, monygya kardosoficēr.

Elmēnēn a rōka biē a falura, vēs ēty tyukot, lopott ēty tyukot s mēnēn barlang felē. És mīm mēnēn hazafelé ē barlanghoz, ēsszegyül ā farkasval s mongya farkas: Koma rōka, most ēlvēsēm a vaggyát. Nēm tudqm oādni komā farkas, met van kardosoficērm s viszēm nekiē, hogy megēgyük. Hā a hōd lehēsēn? Ūgy, nekēm talált egy jo kardosoficēr, mos nēm űlōk magamra, vam párom mos, kivēl megēgyēm ē tyukot, nēm tudom oādni magának.

Elmēnēn ā farkas mēnēm vissza medvēhēz. Asz monygya medvēnēk: Komā medve, nēm birtqm ēlvēnni farkastol ē tyukot, met a tyukot viszi kardosoficērnek asz monygya vagyon neki ēty kardosoficērjē, mos nēm űl ēggyedül, van kivēl megēgyē tyukot, nēm ēngette ide nekünk, hogy megēgyük mük. Hā, valyon, müllyen az a kardosoficēr? Nēm tudom, nēm monta müllyen, dē hā csak mēkkērdēm, müllyen lēssz.

Elmēnēn mās... mās régvēl, kiērdi ē rōkát, ēsszegyül a rōka viszi tyukot, kiērdi:

— Komā rōka, müllyen ā kardosoficēr?

— Ollyan nē, nēm tudqm megmondani, dē kemény kardosoficēr, attol lehet filyēn akārki ēsszēerül vēlē met naty keminy kardosoficēr. Nēm tudqm oādni.

— Jvō akkōr nēm aggyā ide, nēm bāj azēt.

Elmēnēn a farkas, monygya medvēnēk:

— Nēm birtqm ēlvēnni ē tyukot. Asz monygya, hogy vagyon kivēl megēgyē, keminy kel filyünk tōllē met nagy a kardosoficēr, nēm bírja ideadni. Nō okkor, hogy látņok meg, hogy müllyen ā kardosoficēr?

Asz monygya medve:

— Hanēm csānnnyunk egy bált hōnap dēlkor. Tē hozz ēj jghot s jēn hozok ēty küpü mēzet, csānnnyunk ēb bált ā fa alatt. Mēnny ēl, mom meg ā rókának, hoty ha ēljōnēl bálbá.

Asz monygya a farkas : |

— Megmondom. |

Élménén a róka mék | tyukászni | így a falura. | Mikor ménén ki, | ésszegyül a farkasval. | Asz monygya farkas : | — Komá róka, — viszi-izé | é tyúkot? |

— Igén, de nem tudom odaadni magának, met | voygon miel megéggyem, | kivel megéggyem eszt a tyúkot. | Asz monygya : |

Nem vesszük el, | nem vesszém el, | asz monta a komá medve, | hoty hónab dílkör csánunk eb bált az érdő mellett én naf fa qlatt. | S hónap, ha délre el akárnának jöni, | jöze-nek el bálba. | Ugy monta komá medve, hoty | hijuk el | bálba. |

Jo | csak ha mekkiérdem kardosofficért, | akar-é eljöni vaj nem. |

Élménén a róka, | mekkiérdi é kardosofficért, hoty | hijja a komá farkas | komá medvével bálba, | én nagy érdő qlatt, | éty fa qlat, | mennyenek el honab dére a | bálba. | S hogy monygya, | élménünk-é vaj | nem, | monta komá róka izé a | kardosofficérnek. | Asz monygya, | mennyünk. | De hul, | messze kell-é mennyünk a | bálba? | Nem kell ullyam messze, | én tudom, | huo hínak, | adaérünk, | csak ha élménünk, | csak mennyünk el. | Asz monygya a | kardosofficér, | mennyünk, én nem bánam. |

Elmenén a róka, | megmonygya farkasnak, hogy | élményüng bálba, | Méné a farkas, | monygya medvének : | Ugy monta, komá róka, hogy | monta kardosofficérjz, hogy | eljönek. | No akkor te keress' éj jphot, | s én hozok éty küpi mézet | s hónab dére csánnyuk meg. | Élménén a farkas, | lop éj jphot : | medve visz egy | küpi mézet. | Letészik éz asztára | medve felhág fára hogy | lássa mek hogy | millyen a kardosofficér. | Monygya farkas : | Maga félment á fára, de zen | hol bujjam el. | Ingémét megész é | kardosofficér : | hamis talál lenni, met | sokcor élvettem á | vaggját a komá rókától. | Vájd el kiétfelé izé | levelet, | zs buj beli | s én leszállok a fárol, | zs biétakarlak : s akkor ugy | meglátod, hogy | nem látnak uk mek, hogy | elbussz á levélbe. | Juo akkor. | Farkas elveri kiétfelé leveled | zs belibujik : | s o medve leszáll a fa tetejéreül | zs biétakárja izé farkast a levélbe. |

Medve mék fálhagott a fat tetejére. | Éccér | kiérdi izé farkast a medvét : | komá medve, jönék-é? | Nem látam, komá farkas. | Mék telik éz üdö, | még monygya : | — Komá medve jönék-é? | Nem látom jöjjen, | komá farkas. | Mék telik éz üdö, | mulik éz üdö, | mék kiérdi : | — komá medve jönék-é? | — Hölgoösson, met jönék! | Nem látom, csak hollom, hogy zurog ezüst, | csendül a | hucl jönék. | Még ünnek, | mégéccér kiérdi farkas : | — Komá medve, jönék-é? | — Hölgoösson, met ideérték! | — Millyen? | — Ulyan né, | hosszú, magassz, | mind egy bírán. | Hosszú farka | s van éh harang é nyakán, | s csendül, hol ménén, a héj. | Akkor odaménén a róka, izé kardosofficérrel a fa qlá, | mennék oda zasztalhoz, | vigyáskadnak, | nem lisszák sé medvét. | sé farkaszt. | Farkasz, hogy megláthassza izé kardosofficért, | akkor néz oda kardosofficér felé. | Akkor ü megmozdult a levél qlatt | s akkor a kardosofficér élszökött a macska izé asz hitte, hogy egier. | Miko felszökött a hátára | sz akkor a farkasz éppe ara a fára szököt fél, | hul vót a medve. | Sz akkor a medve jöttibe | lesétt onnet a fárol s ésszetörte magát a | zágoqann. | Biétörte a hátát, | élfuttak, | farkasz ész éffelé, | medve ész mászfélé. |

Asz monygya izé | farkasz ésszegyül a medvével : | — No, met hamiss á kardosofficer. | Ésszetört ingémét, | biétörtem a hátomat. | De asz monya farkas : | — Nekém lenyuzult a | hátamrol a | bö mikor | begasztotta | körmejit s | lehutta | hátamrol. | Ni millyen, | lehasitta bört a hátamrol. | Mom mek s | menny el, | mom meg rókának, | hogy még é hetedik nemzettie vadászni mennyne | s nekém nem kell az ő vaggya, | met ésszetörtem magamad zs | biétörtem a hátomat és. | Menny el | mom mek rókának. | Élménén a farkas, | monygya rókának : | — Komá róka, | még a hetedik nemzettie és | mim vadászni mennyén, | nekém nem kell a vaggya tábét, met | asz monta komá medve és, biétörte hátát, nekém és lehasitta hátamrol a bört | s ménd é kettém betegék vagyunk. . .

A bacsó és a bába

Volt éccer eb bába s eb bacsó. Bábának vót egy tyukja, bacsónak vót ek kakassa. Bábának a tyukja tojogatott alé, de a bacsónak a kakassa nem tojott. De a bába hamis vót, bacsónak nem adatt et tojást se saha : gircsü vót a bába. Ek kiétfelé ültek (= laktak). Asz monygya bacsó : Acca bába egy tyukmont, egyem meg ien ész. De monygya bába: Hogy aggyak ien nekét tyukmont? Vër mek te ész a kakaszodot, hot tójik. Zjény tyukom hot tojik? Álménen a bacsó, megveri jól a kakasét; aggyig vèrté kakasét, mikor kiszalatt a kezibül, úgy élmént a kakasé, eljutott. Mént ez uton. Mim mént ez utonn a kokas, kapatt ep pungát kiéd bávvl. Ménen ez utonn egy bojér trészurávl sz e vezet i vel. Láttá bojér a kakasznak e szájábq, miéjélt tært a kakasé a szájábq. Monygya vezetü nek: Te vezetü, mit visz e kakasé a szájábq? Asz monygya vezetü: Jén tudom-é, mit? Asz monygya a bojér a vezetöinek: Száj fél a trészurából s meny, fog meg a kokaszt, lássuk, mit visz e szájábq. Mefogja kokaszt a vezetü. Nèzik, hát iè pungá kiéd bávvl. Aszt èlvette bojér s méntek elé. De a kokas futott a trészura után és monygya: Kukkurigu bojér már, dác pungucá ku dój bány! Asz monygya bojér: Hész, kokas, mit kiabálsz itt utánunk! Mént eli bojér a trészurávl, nem atták vissza pungát a kakasznak. De a kakasé még rikójtja : Kukkurigu bojér má, dác pungucá ku dój bány! Akkor a bojér montá vezetü nek : Száj le vezetü s fog meg aszt a kokaszt, hogy vessüg bié ebbe a kudbq, hogy dögölly k meg, ne min rikójtózzon utánunk. Leszáll a vezetü, mekfogja a kokaszt s biéveti kudbq. Kokas, hod ne vesszén el a kudbq, szok vizbe, addig nyètte vizet, mik kiszárgtt a kudbol a víz, kirepült a szádírg, sz mék futott a bojér után sz rikóttottá : Kukkurigu bojér má , dác pungucá ku dój bány! No, te vezetü, kiszalatt a kakasé e vizbül. Erid' mény. fog meg, vessüg bié kémenciébe; ég e tűz, szálljem meg a kakas, ne még rikótozzon utánunk. Élménen a vezetü, leszáll a trészurából, mekfogja a kokaszt, biévetik e kémenciébe, hogy vesszén el a kakasé, szálljem meg. Kokaszt, mikor biévette vezetü, iè qbbq iè kémenciébe, okkora okádni fogat vissza. E vizet okáttá ki, s kiélttt mind a tüzet, nem szült még a kakasé, kiszalatt onnét a kakasé. Mjék fut a bojérhez : Kukkurigu bojér már, dác pungucá ku dój bány! No, te vezetü, mék kiszalatt az a kakasé a tűzból. Nem vesszett el a kakasé. Erégy, mény, fog meg, vessüg bié csórdá kèzzi, nem tipoggya el vaj e márha, dögellyék meg, ne még jöjven utánna, rikótozza, kiabályn az uton nekünk. Élménen a vezetü, mekfogja a kokasé, biéveti csórdábq. Kokos megláttá gnyi csórdá kezett, q kifutott, kirepült a csórdá kezül, s futot mé a bojér után. Még rikójsa : Kukkurigu bojér már, dác pungucá ku dój bány! Asz monygya bojér : Nò, vezetü, nem szaládnk a kakastól ; kiszalatt a csórdá kezüll és, s utánunk jøtt. Herégy mény, fog meg, s hozd ide nükem! Élménen a vezetü, mekfogja kokaszt, odaviszi bojérnek. Bojér biévette e ládábq, pinzbe. Vót el láda arany, teli vót pinzvel ; hotyhq megnyovádna vaj egy pinzvel, hogy dögellyék meg a kakas. Biéveti bojér e kakasé a ládábq ; kakasé félnyètte mind e pinszt, kiszalatt a ládából, sz még rikóttotta a bojérnek ez ablaka alatt, vèrté e szárnyajit : Kukkurigu bojér már, dác pungucá ku dój bány! Akkor a bojér megmírgelödött : No, nem bírok szaladni ettöl a kakastól! De a bojér nem tutta, hogy e pinszt min kiszette e ládából. Élménen a bojér, vèszü pungát a kiéd bávvl s kiveti kokasnak. Hész kokaé, vidd a pungádöt, nem kel se pungát, sèmmi, mebolondított a feemét. Kokas elragaggya pungát, ménen haza bacsóhaz. Visszamenen, monygya bacsónak, rikótsa e kapu tetején : Kukkurigu gázdám, erez be, met hozok én nagy cèrmet. Hozok e pungát kiéd bávvl. Bacsó menen cèrmevel, kicsánnyq kaput, meksimogassá kakast, hoty hazzajøtt. Bacsó busültá, hogy a kakas élmént, tæbbet nem mént vissza, mim megvèrté. Cèrmebe a bacsó, megláttá kakast, simogatni fòttá s monygya kakasé : Terizs le a lepedüt, met hoztam egy cèrmet! Bacsó vèszü lepedöt, letèrti, kakas félzáll a lepedüre sz okádni fogja pinszt ki. Okádott egy igén nyrákás pinszt. Bacsó aszt ugy cèrvente, hogy a kakasé milyen cèrmet vit neki. Kérdi bába a bacsót: Accá, bacsó, qbbol a pinzből nekem és vèjè fránkot. Tudod, nincsen nekem, ki keresszém fránkot. Hèj, mikor kiértém tojást tælle, nem qkértál adni.

Asz ontqt, hogy vèrjem meg è kàkaszt. Ládd-è, megvèrtem a kòkást, mennyi piénst hozot nekèm! Ver mek te ès è tyukodot, hozzon nekèd ès piézt. Èlmènèn a bába, megveri jól eg tyukot; qggyig vèrtè, èlszalad a tyuk, futò^a zutann. Menen ez uton, kapatt èty hùrmusszèmè, gyonytyszèmè. Abal vissza állatt è tyuk. Èlkezdi: Kotkodá, kotkodák, erèz bièa gzdqsszanyam, met hazajértèm. Bièerèszti bába cèremvel^a tyukècskát, meksimogassá, uty tész mim bacsó, hogy neki, no vit szòk piézt, neki ès viszèn è tyukècska sok piézt. Leteriti a lepedüt, è monygya bába è tyuknak: No, qkáty piézt, mind qkádatt a kàkás! Há ièn hqnit qkággyak, ièn nem kaptam sèmit, nekèm nincsem piénzèm, hqnit qkággyam. Ièn kaptam èty hùrmuszszèmè. Sz qkkor a bába èlmaradat tojásszávql, sz a bacsónak vót pènze, bábának nem vót pènze.

(Elmondta Imre Gergelyné, 26 éves, Trunk. Lejegyezte a kolozsvári Folklor Intézet magnetofon-felvételéről a Kolozsvári Bolyai Egyetem magyar nyelvészeti tan-székének munkaközössége.)

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerkesztőségének kérdései

Valamikor gyermekek, tanulók beszédében használatos volt a **csakis** szó kérdésre, felszólításra adott rövid feleletben ilyen jelentéssel: 'hát persze!' Pl. Megteszed? — Csakis. Remélem, eljősz. — Csakis. Él-e ez még ma is valahol?

Van-e a **dalol** és a **dalol** között valami jelentésbeli különbség? Az országnak mely vidékein és a társadalomnak mely rétegében élnek vele?

Hallottuk a **hajsza** szót állatterelő szóként felvidékiektől, részben 'hajsza' jelentéssel, részben csak egyszerűen nógatósként. Él-e ez a forma az említett jelentésekben máshol is?

Népes. Az országnak mely részein és milyen vonatféléket neveznek így az emberek? Csupán a bányatelepek személyszállító keskenyvágányú kis vonatait-e, avagy általában a reggeli és esti munkásvonatokat is a MÁV forgalmában? Mióta él ez az elnevezés? Csupán az utóbbi években-e, vagy emlékeznek-e az olvasók arra is, hogy már jóval régebben hallották?

Szakovizsga. Milyen szakterületen van ma vagy volt a közel múltban ilyen elnevezésű vizsga (a régebbi tanári és a mostani szakorvosi szakovizsgát nem számítva)? Milyen feltételekkel és milyen előtanulmányok után lehet vagy lehetett ilyen vizsgát letenni, és mire képesít illetőleg képesített?

Jelenti-e az **álomlátás** a tudatnak éber állapotban való zavaros működését? Ismer-e valaki erre utaló idézetet?

A válaszokat az Értelmező Szótár szerkesztőségének címére kérjük: Budapest V., Szalay u. 10–14.

A *Kisanna* névtípus a régiségben. Történeti és jelenkori adatok alapján kimutattam, hogy Kalotaszegen az *Anna* névnek a régiségben volt és ma is van *Kisanna*, illetőleg *Kisó* alakja. Rámutattam arra is, hogy ez a két kicsinyítő forma hogyan válhatott becenévből olyan közönséges keresztnévvé, mely aztán az anyakönyvekbe is ilyen alakban került bele (MNy. 40 : 374–7). Említett cikkecském anyagának összegyűjtéséig alig figyeltem erre a névre, helyesebben névtípusra, és azért akkor csak aránylag későről és csak Kalotaszeg területéről sikerült kimutatnom a régiségből a *Kisanna:Kisó* nevet. Cikkecském megírásakor azonban már valószínűnek tarthattam, hogy az ilyenféle becézgetés és a becenévből keresztnévvé alakulás alkalmasint a magyar nyelvterület más pontjain is meglehetett, illetőleg meglehet ma is, csak névtörténeti és népnyelvi kutatásaink sajnálatos hiányaival magyarázható, hogy az ilyen típusú nevekre több adatot nem sorolhatunk fel. Azóta Gyallay Domokos (MNy. 43 : 309) közölt Szaniszló Zsigmond, tordai főbíró naplójából egy másik erdélyi pontról, a Torda-Aranyos megyei Komjátszegről való olyan *Kisanna* adatot, amely 1683-ból, tehát egy századdal előbbi időből való, mint a tőlem közölt legrégebbi kalotaszegi adat. Minthogy azonban levéltári kutatómunkám során a továbbiakban is természetesen rajta tartottam szemem a *Kisanná*-kon, az alábbiakban közlendő adataimmal jócskán kibővíthetem mind térben, mind időben e névtípus régiségbeli elterjedési körét.

Már magáról Kalotaszegről is előbbi adataim kelténél jóval régebbi, több XVII–XVIII. századi adatot sorolhatok fel. Íme : Bánffyhunrad, 1615 : *Kis Kati* János (MNMúz. Bánffy lt.) — 1638 : *Küs Kati* Máthé ; *Kiskati* Antal Peterne (ErdMúz. Bánffy F. lt.) — 1645 : *Kis Kati* Márton (uo.) — 1646 : Martinus *Kiskati* ; *Kiskati* Mathe Peterne (uo.) — 1650 : *Kiskati* Janos ; *Kiskati* Marton (uo.) — 1660 : Michael *Kiskati* (uo.) — XVII. század közepe : Michael *Kis Kati* (uo.) — 1712 : *Kiskati* Márton ; *Kiskati* Ferenczné (uo. Fasc. CC. No. 5) — 1719 : Szilagj Janko *Kisanna* (50 éves) ; *Kis Kati* István (uo. Fasc. 32. No 6) — 1720 : *Kis Kati* Márton (uo. Bánffy Farkas conscr.) — 1721 : *Kis Kati* Janos ; *Kis Kati* Mihály (ErdMúz. Bánffy F. lt.).¹ Sárvasár, 1786 : Albert *Kis Anna* [felnőtt!] (ErdMúz. Kolozs m. lt. 13. cs.) — Méra, 1794 : Kováts Andrásné Simon *Kis Anna* (30 éves) ; Komives Istvanne Samsondi *Kiss ánná* (! 30 éves) (uo. 7. cs.) — Magyarnádas, 1786 : „a' kisebbik Léányom *Kiso*” (családi neve : Kurutz) (uo. 8. cs.). — Ide iktatok még néhány XIX. századi kalotaszegi adatot is : Zsobok, 1842 : „Szalai János két boldogtalan Léányai *Kisanna* és Ilon” (uo. 15. cs.) — Kispetri, 1843 : Debretzeni *Kis Anna* (32 éves). Gál *Kis Anna* (40 éves) (uo. 7. cs.). „Gál Istok *Kiso* ... Nagy. Elek Ur(am) *Kis Petri* Szolgálo asszonya” (40 éves) (uo.) — Farnas, 1843 : Nagylaki Jánosné Barta *Kis Anna* (40 éves). A vallatásban egy rá vonatkozó mondatban ezt olvasom : „... lássa kend *Kiso* néni” (uo.).

¹ Valószínű, hogy az ez időpont után fellépő *Kati* családnév a *Kiskati* név egyszerűbb alakja, mert ez idő tájtól a *Kiskati* névvel nem, csak a *Kati*-val találkozunk.

De szerepel a típusba tartozó név Kmita János kolozsvári nyomdász özvegyének tulajdonomban lévő feljegyzései között is a következő szövegrészletekben: 1715: „Szegőttem meg kisebb szolgáló(mna)k Tordai Balog *Kis Anna*-t igírtém néki egy rása mentét belletlen” (Ez a leány tehát Kolozsvárt szolgált ugyan, de nyilván a Kolozsvárhoz közel eső Tordáról való volt). — 1729: „Szegőttem meg szolgáló(mna)k Deak Marton *Kis anna*-t” (A keresztnév ugyanabban a forrásban alább *Kis-Anna* alakban is előfordul). — Egy másik forrás 1733-ban „most Kolosvár Városában lakónak” mondja két testvérével, Katával és Jánossal együtt Jakó *Kisanná*-t is (ErdMúz. Jósika hitb. lt. Fasc. XVI. No 55). — 1782-ben meg a Kolozsvárral tőzsomszédos (ma vele egyesült) „Kolós Monostoron lakó Nagy alias Dakó István felesége, Bakos *Kisanna*” nevét említik (ErdMúz. Kolozs m. 5. cs.). — A Kolozsvár közelében lévő Kide egyik 1695-ből való forrása „Csomofai Butjka Istvanet Hants Kata Aszonjt az Eotsewel Hants *Kis Anna* Aszonjal edgiütt” említi (ErdMúz. Kidei lev. Megjegyzendő, hogy Csomafája Kidével tőzsomszédos falu). Ugyancsak egy kidei 1781-ből való forrás többször is említi Pal *Kisanna* nevét (uo.). Alkalmasint ilyen típusú névből keresztnévvé vált nevet őrzött meg az az 1806-i kidei forrás is, amelyben a kideiek „az előtt valo Papunk *Küs György* János Uram”-ról emlékeznek meg. — Céduláim között még két olyat találok, amely kétségtelenül Kolozs megyéből, mégpedig Kolozsvárról vagy közvetlen közeléből való adatot őrzött meg, sajnos azonban, annak idején nem írtam rá a cédulákra az irat keletkezési helyét. E cédulákon Kováts Andrásné Hatházi *Kis-Anná*-nak és az 50 éves Stephanus Szász feleségének, Szabó *Kis Anná*-nak nevét olvasom (A kolozsvári Aggmenház lt. B. 15). — Erdély északibb feléből még a Kidéhez közel eső Derséről (ma: Magyarderzse) ismerek egy viszonylag korai, 1647-ből való adatot. A hivatkozott évben egy bizonyos derzsei jószág kibocsátása ügyében való intésben Orosz Gergely jobbágy az intőknek egyebek közt ezt válaszolja: „Ennek az Joszagnak Teőkeoly Janos Ur(am) Gondviseleje mivel hogi Tutora eő kglmē Tőkeöly *Küs Annanak* . . .” (Itt tehát egy kiskorú leánygyermekről van szó) (ErdMúz. Jósika hitb. lt. Fasc. III. No. 56). — E cikkekém kéziratát már befejeztem, mikor egy dési, 1682-i ítéletben erre a szövegrészletre akadtam: „Megh tekintven az Nemes Szék Czimbalmosne Lőrincz *Kis Anna* mellett valo Samariai Marton Deak vram sokszori Instantiajat, melyre nezve most az egyezer az Nemes Szék his Rationibus megh gratziazta” (Dés lt. Törv. jegyzőkönyv I.). Ugyancsak e dési forrásban olvastam 1691-i bejegyzésként „Soldos *Kis Anna* Gatti Mihályne”, 1728-ból pedig „Pasztor *Kisanna*” nevét (uo.).

Az előbbieken egy kolozsvári adatban már megismerkedtünk egy Tordáról származó *Kisanná*-val. Amint alább látható, Tordáról és környékéről ez nem egyedülálló adat. Már a Gyallay közölte 1684-i *Küsanna* is a torda-aranyosi Komjátszegről való éppen úgy, mint az a „Szt. Királyi *Kis Anna* Asszony”, akit egy 1728-i forrás említ (ErdMúz. K. Weress lev.). De éppen Tordáról is ismerem 1745-ből „Trintsen Mihályné Kováts *Kisanna* Asszony” nevét (uo.). A Torda-Aranyosból származó adatokat egy bágyoni, 1839-i forrásból kiírt „Özvegy Balog Gáborné Nagy *Kisanna*” nevű asszony említésével (ErdMúz. Kolozs m. lt. 10. cs.) és a következő abrudbányai adattal zárhatom le: 1725: „A Frátyászan egy rét mellyet Borbély *kis Anna* conferalt” (Az erdélyi unit. egyházközség lt. Kvár Generalis visitatio jegyzőkönyv). Kolozsvár és Torda környékén kívül Erdély más részéről is ismerek néhány ide tartozó adatot. Így egy 1715-i forrás szerint „M. Vásárhelyi Szöts Ferentz Vram felesége Sigmond *Kis Anna* Asszony” (ErdMúz. Cs. Sándor lt.). 1770-ben a háromszéki Köpecről „Sebestyen *Küs Anna*” (i. h. Köpeci lev.). Bölönből pedig Berecz József felesége „Szöts *Kis Anna*” nevét említik (Berecz lev. őrizetben).

Vannak azonban olyan adatok, amelyek a *Kisanna* névtípus még szélesebb körű elterjedésére és még régebbi keletkezésére utalnak. 1598-ból ismerünk egy Georgius

Kislukach nevű személyt (OklSz.), 1601-ből pedig *Kislaczi* Andrást (SzékOkl. 5 : 237). Egészen bizonyos, hogy már az eddig megjelent, de sajnos jobbra hiányos névmutatójú forráskiadványokból még több ide tartozó névvel szerezhetném meg az itt közölt adatok sorát. A tőlem más irányú munkám közben gyűjtögetett, de más számára éppen megközelíthetetlen levéltári adatok közlésével éppen elég bizonyítékot soroltam azonban fel a szóban forgó névtípus időbeli és földrajzi elterjedésére nézve.

E névtípussal kapcsolatban utolsónak tartogattam egy érdekes adat említését. Mikecs Lászlónak 1944 őszén megjelent szép névtörténeti monográfiájában egy 1646—47. évből való moldvai csángó névsorban a dsidafalvi csángó nevek között olvasom Petrus *Kiskati* nevét (l. tőle : A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása : ErdTudFüz. 171. sz. 30). Minthogy Mikecs dolgozata előbb jelent meg a *Kisanna*: *Kisó* névről írt fejtegetésemnél, természetesen nem ismerhette az e névtípusra vonatkozó erdélyi adatokat. S bár a tőlem idézett OklSz.-beli adatokat más, szerintem ide nem tartozókkal együtt maga is idézi, mégis a tőle *Kiskati* típusúnak nevezett családnév-típust jellegzetesen moldvai csángó képződménynek tartva (i. h. 56), ezt írja róla : „*Kiskati* típus, vagyis a k(ereszt)n(év) elé tett megkülönböztető *kis* jelző, olyan értelemben, hogy az apa, esetleg »nagy Kati« mellett a »kicsi, a fia Kati«.” Ha Mikecs kissé bizonytalan fogalmazását jól értem, ő a *Kati* családnév mellett a *kis* jelzőt a fiú, a »nagy jelzőt az apa neve elé tett korra, esetleg termetre utaló megkülönböztető jelzőnek fogja fel. Itt azonban nyilván nem erről van szó, hanem arról, hogy a csángóságnál is ismert volt az egy családon belül élő *Kati* nevű anya ugyancsak *Kati* névre keresztelt leánykájának *Kiskati* néven való megkülönböztetése, illetőleg becézetése. Az ilyen becenév aztán éppen úgy család-névvé vált, mint ahogy ilyenné alakult Kalotaszegen, s hihetőleg még másutt is, a *Kiskati* és a *Kisanna* név is. Hogy a *Kiskati* becenév a XVII. században a csángóságban becenév-ként is használatos lehetett, azt bizonyítja az ugyancsak Mikecs kutatásaiból ismert *Kiska* név. Ez lényegében ugyanilyen típusú név, csak itt a *Katalin*: *Kati* név első szótagjának jelzős használatáról van szó [Amint 1949 nyarán végzett csángó kutatásunk alkalmával megfigyelhettem, az ilyen *Já* (János), *Ka* (Kati)-féle rövidült névalakok szórványosan még ma is használatosak a moldvai magyarok között].¹ De ha nem is tekinthetjük a *Kiskati* típusú neveket a XVII. századi csángóság önálló névadási sajátosságának, az kétségtelen, hogy a névtípusnak Moldvában családnévként való XVII. századközepi előfordulása időben is, térben is jelentősen kitágítja e névtípus elterjedési körét. Valószínűnek tartom, hogy egyrészt e névtípusra még az eddig ismert legrégebbi, 1598-i adatról korábban is előkerülhetnek, másrészt meg mások munkája kimutathatja majd e névtípus egykori vagy mai meglétét a magyar nyelvterület más pontjairól is.

Szabó T. Attila

Bunda. *Bunda* szavunk eredetét Bárczi Szófejtő Szótára (1941.) ismeretlennek jelzi. Az EtSz. bővebben ír a szóról, de ugyanezzel a konklúzióval ; a *bunda* jelentése : 'pellis ovilla', 'schafpelz'; a magyarból átment a román, bolgár, hazai szerb, kaj.-horvát, szlovén, szlovák—cseh, kisorosz nyelvekbe ; utóbbiban *búnda* = 'kurzes pelzkleid'.

A szó jelentésének domináló és eredeti eleme nyilván magára az élő állatra vonatkozik. Az ember által hordott, kikészített bunda másodlagos fejlemény.

¹Megjegyzem, hogy ugyancsak az 1949 nyarán folytatott moldvai nyelvtérkép-gyűjtés során összegyűjtöttem a moldvai keresztneveket, s kérdezősködtem ezzel kapcsolatban a becéző nevekről is. Azt találtam, hogy a keresztnevekből nagyon sokféle kicsinyítő képzővel alkotott becenév-alakokon kívül a becézésnek felette elterjedt módja, hogy a keresztnév, illetőleg annak valamilyen rövidített alakja elé a *kis* : *kicsi* korra vonatkozó jelzőt teszik.

CzF. nem szól hozzá a *bunda* szó eredetéhez, de adatai között figyelmet érdemel a *Bundás* kutyánév és a *bundsi* 'kis bundás, az az fürtös szőrű kis kutya'. Mind a kettő a *bunda* fogalmát magához az élőállathoz kapcsolja.

A *bunda* etimológiájának megállapításában mindenesetre nehézséget okoz, hogy szótározott adatai relatíve új keletűek. De éppen ez az újkeletűség teszi lehetővé egy régebről ismeretes szóhoz való kapcsolását. A NySz. (1 : 326) adatai: *bunda* 'vestis hiemalis pelle subducta', Pápai Páriz 1767.; „nem tartja magát embernek, hacsak bőr *bundája* nincsen”, 1759.; „tegyük le a *bundát*”, 1787. Régebbi adat: zöld *bunda mente* (1755., MNy. 7 : 222), ami azért érdekes, mert itt a szó jelzői szerepet lát el a *mente* mellett. Egyébként a *bunda* valamennyi régi adata kikészített prémre, ruhára vonatkozik.

A főnti nyelvtörténeti adatok alapján a *bunda* szóval kapcsolatban nehéz volna német eredetre gondolni. Melich nem is említi a szót (DOLw.). Természetesen Kniezsa szintén nem tárgyalja (Szláv jövsz. 1955.).

Van azonban a NySz. szómutatójának két más címszava, amiket, azt hiszem, ide kell vonnunk. Az egyik a *bunta* (1 : 281), a másik a *bonta* (uo.). A kettő ugyanegy cikkben szerepel, mint két alakváltozat:

Bonta (*bunta* Thaly, Adal. II, 41 és 359) 'bicolor' Molnár Albert, 1604., 'maculosus' Franc. Wagner, 1750. ['diversi coloris' 'bunt']. „Ime a kosok hagnac vala az tarkakra, szeplősekre es *bontakra*” (Heltai, 1551.). „Lompos az szőre, szép, tarka és *bonta*” (1685.). „Az többi között volt egy *bunta* lovam” (Thaly, i. h. 359). — Mindenütt jelzői használatú a szó.

Valamennyi esetben a *bonta*, *bunta* 'foltos', 'csikos' élő állatra vonatkozik. Az 'élő állat csikos bőre' → 'kikészített állatbőr' → 'prémekabát' jelentésváltozásnak semmi sem állhatott útjában. Persze az állatbőr jelzőjénél könnyebben azonosul maga az állat neve a szőrmével. Vö. *róka* 'állat' → 'állat kikészített szőrméje'; *borjú* → borjúbőrből készült katonai hátitáska'. A franciában: *phoque* 'fóka' és 'fókaprém'. Az angolban: *seal* 'fóka' és 'fókaprém'.

A *bunda* és a *bunta* azonosítására eddig senki sem gondolt... A *t* zöngésülése, ha a *bunta* 'prém' elszakadt a *bunta* 'tarka' szótól, könnyen elképzelhető, különösen az idézett adatok közötti idő relatív nagysága miatt is. Ilyen zöngésülés már német nyelvjárási sajátásként is szerepel. Vö. osztrák *rossbradl*, pozsonyi *bradl* (DOLw.). A magyarban éppen *n* után van ingadozás: *manlí*, *mandlí* (uo.).

A *bunta*, *bonta* eredete nem vitás. Ballagi (1867.) még ismeri mint tájszót: *bonta* 'tarka', 'fele fehér, fele fekete'. A *bonta* és *bunta* 1838 óta van szótározva, a MTSz. (1893.) szerint több dunántúli és Duna—Tisza közí vidékről, tehát az ország nyugatibb, a német nyelvterülethez közelebb fekvő vidékéről, 'tarka, kétféle színű (disznó)' jelentéssel. CzF. a Tájszótár (1838.) alapján székely előfordulásaira is hivatkozik. Jelentése: 'tarka, kétszínű, különösen fele fehér, fele fekete'. A *bunta* (*bonta*) szó tehát a tájnyelvben többszínű, csikos (prémű, szőrű, bőré) háziállatra vonatkozik, ami nem áll ellentétben a mai *bunda* kétféle (élő és kikészített anyag) jelentésével.

Fölmerül a kérdés: honnan való a *bunta* (*bonta*)? Ezt már CzF. fölvetette és meg is felelt rá azzal a konklúzióval, hogy a *bonta* lehetne ugyan német eredetű, de „mi magyarokul [!] a *bont* igéből származtatjuk, amennyiben a *bonta* mintegy *bomladozott* színek vegyületét jelenti”. Ezen erőltetett magyarázat mellett CzF. utal a német származás lehetőségeire is: „Rámondhatnók, hogy a német *bunt*-ből vétetett; azonban a német nyelvészek sincsenek tisztában a *bunt* szó származtatására nézve.” [Megjegyezhetjük: a német *bunt* szó eredetének tisztázása független lehet a magyar *bunta* származtatásától.] „Némelyek — folytatja CzF. — a francia *pointé* (pettyezett) vagy a latin

punctatus-tól származtatják; mások *Pontus* szóval rokonítják, melynek vidékéről hozták a tarka pettyes bőrök, mint *hölgy*, *czoboly* stb.”

A magyar *bunta*, *bonta* tájszó német származása jelentésbelileg is valószínűbbnek látszik, mint a német *bunt* állítólagos latin eredetije. A *pungo* igéből származott *punctum* első jelentése Finálnál: 'szúrással csinált kis folt', 'égetéssel vagy bepettyegéssel csinált folt'. *Punctare* igét, amelynek nőnemű participiuma lehetne a *punctata*, Finály nem ismer. Az utóbbit Ernout és Meillet etimológiai szótára sem említi. Meyer-Lübke tárgyalja a *punctiare* 'stechen' latin ige, valamint a *punctum* 'Stich' származékait (olasz *punta* 'Spitze', francia *pointe* 'ua.'). Ellenben Bartal Antal magyarországi Glossariuma (1901. 544) tud a *punctare* igéről, Du Cange-ból is idézve: 'punctis signare', 'pingere' (festeni), 'pettyezni'. Bartal az Archivum Rákócianum 8. kötetéből (311) idézi: „tria perizomata [lepel, takaró] Turcica, rubra, auro, argento *punctata*.” Ennek a jelentésben távolabb álló *punctata* szónak lerövidülése lenne a magyar *punta*, vagy közvetlenül a német *bunt* szóból származik?

A német *bunt* szónak mindenekelőtt középfelnémet alakjait tekintjük meg. Lexer küsszótárában (1940.) szerepel egy *bunt* melléknév 'schwarz und weiss gefleckt oder gestreift' [fekete-fehér foltos vagy csíkos] jelentéssel és egy *bunt* főnév 'art gestreiftes pelzwerk', 'buntwerk' [csíkos prémbunda-fajta; a *buntwerk* Pekrun (1933.) szerint azonos a *pelzwerk* 'prémkészítmény' szóval]. Ezek szerint a *bunt* főnév a középkori németben kikészített, csíkos prémet jelentett... Említsük még meg a kihalt *Buntwirker* 'szücs' szót (Sprach-Brockhaus. 1935.).

A középfelnémet melléknévi *bunt* jelentése Kluge és Götze (1934.) szerint 'schwarz-weiss' von Pelzwerk (kikészített prém fekete-fehér színe); főneve: *bunt* 'Pelzwerk' (kikészített prém, prémmel készült ruha). A szó származtatásában Kluge és Götze szerint a középlatin *punctuo* 'punktirt' [pontokkal kiszürkált] szóból kell kiindulni, amely eredetileg kolostori szó volt és különböző színű stikkelést jelentett... A -c- kiesésére a szótár több példát idéz (olasz *punto* 'pont', német *Spund* < latin *expunctum*, német *Tinte* < lat. *tincta*; vö. a magyarban is: *puntum* 'éppen' MTSz.). Nyugati-román megfelelések hiányában Kluge és Götze szótára fölvet még két lehetőséget: 1. keleti forrás. Román *bunde* [ezt Blédy, Influenta, 1941. nem említi], szerb, cseh *bunde* 'Pelzwerk'. 2. Más latin forrás. *Mus ponticus* 'Hermelin'. Az utóbbit maga a szótár sem mérlegeli komolyan. A dán—svéd adatok persze német eredetűek.

Így állván a helyzet — 1. *bunda* ismeretlen eredetű; 2. *bunta*, *bonta* 'foltos, csíkos állati prém', németből — nézzük meg közelebből, hogy az EtSz. mit mond a dologról.

1. *bunda* 'pellis ovilla', 'winterpelz'. Eredete ismeretlen. A magyarból: oláh, bolgár, hazai szerb, kaj.-horvát, szlovén, tót—cseh, kisorosz. (Ezt már fentebb említettük. Magyarból való német átvétel lehetősége természetesen nem is merült föl.)

2. *bonta* (1450), *bunta*. Tsz. 1838. (utóbbi helyen: *bonta* 'két színű', 'fele fejér fele fekete', sertésről mondatik; *bunta* 'barnás feketés' és 'tarka disznó'). 'Bicolor', 'diversi coloris', 'bunt' < úfn. *bunt* 'versicolor, fleckig vöm vich'. A magyar *bonta* (alakv. *bunta*) a német ragos *bunte* átvétele. — Hasonlók (DOLw.): *schelm* > *selma*, *zwirn* > *cérna*, *borste* > *borosta*; Asbóth Oszkár: Nyr. 31: 72: *bráne* > **brána*-barna.

A német adatok behatóbb vizsgálata csak megerősíthet bennünket abban, hogy a *bunt* 'foltos' és 'bunda' jelentések már a németben megvoltak.

Lexer Mittelhochd. Handw. (1., Leipz. 1869—1872.) adatai: 1. *bunt* adj. 'schwarz und weiss gefleckt oder gestreift'. „Ein ritter mit *bunden* kleidern.” Aus lat. *punctus* stb. — 2. *bunt* nomen 'art pelzwerk, buntwerk'. A keleti származás gondolata nem kerül bizonyításra: „W. Gr[imm] verweist auch auf walach. *bunde*, serb. *búnda* 'pelzwerk...’

A színvariációs anyag megjelölésének átvitele állati bőrre: nem meglepő. Analógia idézhető a trubadúrok nyelvéből (Raynouard: *Lexique roman*. 1845. 5: 459): *vair, voire* stb. adj. < lat. *varius* 'de diverses couleurs', 'gris-blanc mêlé', 'sorte de pelletterie' [kikészített prémfajta].

Amennyiben a kfn. *bunt* a latin *punctum*-ból származik, ófrancia analógia a 'szövet' jelentésre, színre való utalással: *pointerie* 'couture', 'broderie' [hímzés, színes szalaggal átfűzött mintájú szövet] (Godefroy: *Dict. de l'anc. l. fr.*, 6: 254, 1889.), ahol a *pungere* eredeti 'átszúrni' értelme érvényesül...

Grimm szótára (2: 527, 1860.) szintén regisztrálja a *bunt* szónak a kikészített prémmel kapcsolatos jelentését (4. von pelzwerk) és hozzáteszi: tulajdonképpen minden tarka állat bőréből készült ruha lehetne *bunt* 'opus, indumentum varium', provanszál és ófrancia *vair*: de a *bunt* nevet az északi mókusnak fehér-szürke prémjére korlátozták. A *bunt* melléknévvel egyébként — írja tovább Grimm — nem mindig az állati prémet jelölték. A bibliai *der bunte rock* (Luther-ford., I. Móz. 37, 3) nem prémet jelent, hanem 'tunica talaris et manicata'-t (hosszú, ujjas ruha), amelynek színe nincs megjelölve. Károli Gáspár fordításában van némi utalás a színre: „czifra ruhát csináltat vala néki” [Izrael Józsefnek]. Egyébként ez a kérdés nem tartozik a *bunda* közvetlen eredetének problémájához.

Grimm hozzáfűzi még, hogy a német nyelvhasználatban a *bunt*, ha ruházatban nem préme vonatkozik, eredeti jelentését mutatja: 'két különböző, különösen világos és sötét színből összetett'. Ez a körülmény sem közömbös a magyar *bunda* szempontjából (vö. *bunta* 'kétféle színű', MTSz.). A szó többi jelentései itt nem érdekelnek bennünket. Csak annyit említhetünk, hogy a felsorolt példák között gyakran szerepel zöngés végzetű *bund* alak is! Vö. Grimm: i. h., 529: „in *bund* oder geschecket gekleid gehen” (Fischart: *Bienenkorb*. 1586.); „es gieng so toll und *bund* über eck her”; „... macht seinen willen sehr *bund* und kraus” (Luther: *Tischreden*. 1568.); „ihr macht es etwas *bund*” (Gryphius).

Böven tárgyalja a *bunt* eredetét és jelentéseit a Götze kiadásában megjelent Trübners *Deutsches Wb.* (1936., 1: 470): „*bunt*. Adj. ist Entlehnung der Nonnensprache aus lat. *punctus* und bezeichnet eigentlich das schwarz auf weiss Gestichte. Im höfischen Bereich nennt man schwarz-weisses Pelzwerk [kikészített prém] so im Gegensatz zu *grā*, dem einfarbigen”. Később, a XIII. században a *bunt* jelentése már 'vielfarbig' [sokszínű, tarka]. Ez a jelentés Trübner szerint annyira elterjed a XIV. században, hogy a 'Pelzwerk' [prém] jelentést ki is szorítja [?]. A Trübner idézte *Vocabularium theutonicum* (1482.) szerint a *bunde* a 'különféle színű', 'varium', 'vehe' [Lexernél: *vêch* 'bunt, bes. vom Pelzwerk'] jelentésnél állapodik meg, ami megfelel a mai 'tarka' jelentésnek.

Végeredményben a *bunda* szónak főntebb vázolt „rokonsága” három mozzanattól függ. 1. Föltehető-e hangtanilag az összefüggés a *bunda* és a régebből szótározott *bunta*, *bonta* között? (A -i- zöngésülése, amint főntebb utaltunk rá, a németben is, magyarban is lehetséges.) 2. Lehetséges-e a 'csíkos, foltos' → 'állati bőr' → 'kikészített prém' → 'prémes kabát' jelentésfejlődés? (A német *bunt* már jelent 'tarkát' és 'prémet'.) 3. Ha a latin *puncta* alak átvételére gondolunk, lehetséges-e hangtanilag a *bunda* alak? (A -c- kieséséről már szólottunk. A szóeleji p- zöngésülésére nem tudok példát; szóközépen és szóvégen előfordul, vö. DOLw.)

Az első két kérdésre, azt hiszem, igenlő választ adhatunk. Ilyenformán, ha a közvetlen latin eredetet elejtjük, a magyar *bunda* vagy azonos a *bunta* (< német *bunte*) szóval, vagy közvetlen átvétele a német *bunte* alakváltozatának (*bunde*).

Zolnai Béla bunda cikkéhez. Munkám (SzlJsz. I.) megjelenése óta sűrűn szegeznek nekem a kérdést, hol írásban, hol szóban, hogy miért nem szerepel nálam ez vagy az a szó, holott igazság szerint illenék benn lennie, mert számos szláv nyelvben is megvan, s így jogos a kétely, nem a magyar szó származik-e a szlávból. E kétségtelen hiányosságok egy némely okára már rámutattam a Pais-Emlékkönyvben megjelent cikkemben. De azóta is állandóan szaporodik az ilyen esetek száma, és én mind világosabban kezdem látni, hogy itt voltaképpen egy összehasonlító szláv–magyar szótárt kellene összeállítanunk, amelyben a magyar nyelv szláv jövevényszavain kívül (amely azonban már megvan, mert a munkám itt a legkevésbé „hiányos”) a szláv nyelvek magyar elemei is helyet foglalnának, és természetesen nem hiányoznának a szláv nyelvek és a magyar nyelv olyan közös elemei sem, amelyek egy harmadik, negyedik stb. nyelvből származnak. Ez utóbbiak közül ugyan a munkámban igen sok szó van felvéve, mind a „kétés”, mind a „biztosan nem szláv” eredetűek között, azonban, főleg az utóbbiak közül soknak a felvételét egyáltalában nem tartottam indokoltnak, különösen ha eddig senki sem vitatta, hogy a szót szlávok közvetítették volna a magyarba.

Ilyen szó többek között a *bunda* is. Későn bukkan fel, mert az első adat PPB. 1767-i kiadásának magyar–latin részében, a függelékben (Addenda, 403) fordul elő. Nyilván nem népi, hanem városi ruhadarabra vonatkozik, bár e kérdésben a néprajz az illetékes. De ha a nép a bundát nem hordja is, valószínű, hogy a *bunda* szót az egész nyelvterületen ismeri, amit már a *Bundás* kutyanev általános elterjedtsége is tanúsít. De a szó nem csupán a magyarságnál van meg. Egész sereg nyelvben él körülöttünk. Így a következő nyelvekben van meg: bolgár *búnda* 'ujjatlan hosszú női suba', szerb-horvát *búnda* 'vestis pellicea, prêmes ruha'; szlovén *búnda* 'prêmes kabát'; cseh *bunda* 'rövid kabát', szlovák *bunda* 'bunda, állatbőr' (vö. magyar *farkas-bunda* = szlovák *vlčia bunda*), lengyel *bunda* 'ujjatlan rövid prêmes mellény'; ukrán *búnda* 'bunda'; — román *bundă* 'ujjatlan, gazdagon hímzett női prêmes mellény'. Tehát köröskörül mindenütt. Első pillanatra úgy látszik, hogy a magyar szó való a szlávból, hiszen az ritkán fordul elő, hogy egy magyar szó nemcsak a bolgárban, hanem a csehben és a lengyelben is meglegyen. Mert a magyar nyelv hatott ugyan a szomszédos szláv nyelvekre, ez a hatás azonban rendesen nem terjed túl a legközelebbi szomszédainkon.¹ Ilyen, úgy látszik, városi eredetű ruha nevének esetében a magyar nyelv hatása ezekre a magyarsággal közvetlenül nem érintkező népeknek a nyelvére különben is valószínűtlennek látszik. És mégis! Mindenki, aki eddig a szó eredetéhez hozzászólt (EtSz., SzófSz., Brückner lengyel etimológiai szótára, a horvát Akadémia nagyszótára stb. stb.), a szláv (és a román) szavakat egyöntetűen a magyarból magyarázta! Éspedig azért, mert ez a szó voltaképpen mégis csak a magyarság legszűkebb szomszédságában fordul elő. A bolgárban azok közé a szavak közé tartozik — és e szavak száma több százra rúg —, amelyek szerb vagy román közvetítéssel kerültek át a magyarból. A csehben szintén nem közvetlenül a magyarból való, hanem — ugyancsak igen nagy számú társával együtt, a cseh reformkorban — a szlovákból származik. Első adat itt a XIX. század elejéről való. A lengyel szó a legújabb korban bukkant fel, egyelőre, az eddigi adatok alapján nem dönthető el, hogy a szlovákon vagy ukránon keresztül jutott-e be a lengyelbe. De a többi szláv nyelvben sem lehet régi. A szerbből csak a XIX. század elejétől, és csak a Vajdaságból mutatható ki, a szlovénben csak a XIX. századtól és csak a magyarság közelében

¹ Mindamellett természetesen van szép számmal magyar szó a távolabbi szláv nyelvekben is, ez a kérdés azonban nincs még egészen tisztázva. Világos a lengyel katonai terminológia magyar rétegének kérdése. Ez ugyanis Báthory István magyar seregével került oda. A bolgár nyelv magyar elemeivel Décsy Gyula, a csehével pedig Décsy Gyula és Sulán Béla foglalkozik.

található, a szlovákban sem lehet régi, mert Leschka István, a magyar szavak magyarázatával foglalkozó Elenchus-ában nem említi, vagyis a szót még nem ismerte (meghalt 1818-ban). Az ukrán szóra ugyan szintén kései adataink vannak, de a régi adatok itt más szavaknál is hiányzanak.

Ez a rövid áttekintés tehát szintén megerősíti az eddigi kutatók véleményét, hogy nem a magyar szó való a szlávból, hanem azok valók a magyarból. Ennek a magyarázatnak csak az volt a gyengéje, hogy a magyar szó eredete ismeretlen volt (EtSz., SzófSz.), és így sohasem lehetett tudni, hogy a szó esetleges magyarázata ezt a sorrendet (magyar → szláv nyelvek) nem fordítja-e meg. Most azonban, hogy Zolnai Béla szerintem elfogadható magyarázatot talált rá a németben,² a kérdést újból meg kell vizsgálni, vajon a jelen esetben is érvényes-e mindaz, amit fentebb a magyar és a szláv szavak egymáshoz való viszonyáról elmondtunk. Nos, tovább is fennáll, hogy a szó csak a magyarság közvetlen közelében él. Még súlyosabban esik latba, hogy nincs meg a németiséggel szorosan érintkező népek nyelvében, mint a cseh, szorb, lengyel nyelvekben (természetesen a fenti kivételekkel!). Pedig olyan esetekben, amikor egy német eredetű szónak szláv közvetítésével komolyan kell számolnunk, a szó ezekben a nyelvekben van meg elsősorban.

Felmerül azonban az a kérdés, amit Zolnai Béla nem tisztázott, hogy viszonylik a magyar *bunda* -a-ja a német *Bunt*-hoz. Régebben az -a-s szóvéget a német -e-k helyén szláv közvetítéssel magyarázták, én azonban kimutattam, hogy ez téves (*ciha*, *cérna*, *irha*, *kályha*, *rokolya*, *saroglya* stb.; vö. Hadrovics : Nyr. 80 : 134 is). Igen ám, de a jelen esetben, legalábbis a Zolnai idézte adatokban a németben mássalhangzós szóvég van. Ez tehát más eset, mint a fent említett szavaknál. Ez a kérdés tehát szintén tisztázandó. Itt is talán valami német problémával állunk szemben (hogy ti. az átvett alak esetleg egy német nyelvjárási, esetleg erdélyi **Bund-e*). Nem tartom ugyanis valószínűnek, hogy a szóvégi -a akár magyar birtokrag (*az ő bund-a!*!), akár kicsinyítő képző (ahhoz a szó túl kései!), akár ún. „járulékhang” legyen, mint pl. Beke Ödön vélné. Ez utóbbi ugyanis nem magyarázat. De lehetetlen a szlávból is kiindulni. Igaz, hogy a szláv nyelvekben egy mássalhangzóra végződő hímnemű szó könnyen válhatik -a-ra végződő nőnemű szóvá, de csak abban az esetben, ha a kérdéses szó általában többesben szokott előfordulni. Mivel a szláv nyelvek nagy részében (pl. szlovákban, ukránban stb., hogy csak a szomszéd szláv nyelveket említsem) a mássalhangzóra végződő hímneműek többes alany- és tárgyese azonos az -a-ra végződő nőneműekével, könnyen megtörténhetik, hogy a nyelvérzék megzavarodik, és egyes számban a mássalhangzós szóvég helyett -a végű főnevet képez. Ilyen pl. a szlovák *sára* < magyar (csizma)szár, *talpa* < magyar talp, *bakanča* < magyar bakancs stb. (vö. Kniezsa : MNy. 39 : 10). Csakhogy a jelen esetben erről nem lehet szó. A *bunda* nem párosan vagy többesben előforduló holmi, hogy rendszeren többes számban beszéljenek róla. Nem is gyakori a többes a *bunda*-nál, mindenesetre nem gyakoribb, mint a magyarban, ahol a szóhasználatban a többes elenyésző ritkán fordul elő az eggyessel szemben.

Végeredményben tehát én is helyeslem Zolnai Béla nézetét, hogy a magyar *bunda* szó a németből való, a szláv és román megfelelő szavak pedig a magyarból vannak átvéve, azonban a részletekben még sok a tisztázandó.

Kniezsa István

² Bár a magyarázatot teljes mértékben elfogadom, tisztázandónak tartanám a német zöngétlen -t- helyén álló következetes magyar -d-t. Bár Zolnai ezt hajlandó zöngülésnek tekinteni, én inkább egy német -d-s alak átvételének vélném. A második a szó elterjedésének kérdése. Hogy PPB-nál bukkan fel, erdélyi eredetre mutatna.

Kniezsa István megjegyzéseihez még a következőket fűzhetem hozzá.

1. Örülök, hogy a szláv származás lehetőségét sikerült elhárítani a *bunda* szó történetéből. Ez a negatívum most már irányíthatja a kutatást.

2. Erdélyi német nyelvjárási alak, aminek lehetőségére Kniezsa István céloz, sajnos, nem mutatható ki. A Siebenbürgisch-sächsisches Wb. (1907.) szerint a köznémet *bunt* szó megfelelője hiányzik („fehl”) az erdélyi nyelvjárásokból. Csupán a *buntig* köznémet szónak nyelvjárási megfelelője van meg (*bainjdech*), ami itt nem jöhet szóba. Ilyen kiesés nem ritka a nyelvjárásokban. Mollay Károly arról értesít, hogy a soproni német nyelvjárásban szintén ismeretlen a köznémet *bunt* megfelelője.

3. Ami a magyarban való zöngésülés (*bunta* > *bunda*) lehetőségét illeti, Bárczi (M. hangtört. 1954. 103) utal arra, hogy a zöngésülés általában gyakori jelenség, bár a szóvégi (*onnajt* > *onnajd*) „inkább hasonulósos”. Ez nem változtat az eredményen. Más példák még (MTSz.): *onmand* (Dunántúl), *onmënd* (Csallóköz).

4. Zöngés alakok nagy számmal vannak már a németben (vö. főntebb Lexer kfn. és Grimm és Trübner úfn. adatait). Kniezsa István inkább ezeknek az átvételét tartja valószínűnek, ami a német *bunt* szónak kettős átvételét jelentené...

A végső döntést talán újabb, előkerülhető nyelvtörténeti adatok fogják tisztázni. A *bunta* és a *bunda* együvértartozását azonban, úgy gondolom, semmi okunk sincs kétségbevonni.

Zolnai Béla

Kürt, tülök és egyebek. Kürt szavunk mellett a SzófSz.-ban ez a nyelvészkedő ember képzetét mindig erősen csigázó megjegyzés áll: „er. isml.”, vagyis hogy eredete ismeretlen. A *tülök* körül valamivel több szó hangzott el a szófejtő irodalomban. Legígéretebbnek látszott Horger Antal magyarázata; eszerint a *tülök* elvonás a *tülköl* igéből, ez pedig a *kürtöl* igéből alakult *kürtöl* > *türköl* > *tülköl* fokozatokon keresztül (NéNy. 4: 153, 183). Azaz *kürt* és *tülök* egyazon szó. Ezt a magyarázatot sok minden támogatja: a *kürt* jóval korábbi alaknak látszik, hiszen már a XV. század elejéről kimutatható (SchlägliSzőj.), a kódexekben is elég közönséges; a *kürtös* alak meg valószínűsíthető ante patrem, mert helynévként már 1279-i, személynévként pedig 1355-i adatban szerepel (l. SzófSz.). A *tülök* viszont a NySz.-ban nem is szerepel, s első ízben Szabó Dávid ad róla hírt 1784-ben, de akkor is — ez nem lényegtelen — *türk* alakban: „*türk* annyira mint szarv, tülk”. Ugyanő 1792-ben már *türk*-ről *tülök*-re utal, ahol pedig ez olvasható: „*tülök*: tülk, türök, szarv, szaru.” Horger mellett szól az is, hogy a *kürtöl* > *türköl* > *tülköl* változás hangtanilag is elképzelhető, — különösen ha csak a hangtani nézzük. Nehezebbé válik azonban a kérdés, ha a jelentés felé is vetünk egy pillantást. A SzófSz. is joggal hitetlenkedik, azt mondván: „E magyarázat súlyos nehézsége azonban az, hogy a *türköl* igének a régi adatokban 'öklel' jelentése van.” Valóban: Horger magyarázata szerint előbb kellett lennie egy 'kürtöl' jelentésű *türköl* ~ *tülköl* változatnak, majd a szerinte meglehetősen későn elvont *tülök* 'szarv' alapszóból még később (újra?) megképződött az 'öklel' jelentésű *tülköl* ~ *türköl*. E feltevés ellen Bátky Zsigmond a néprajz tényei alapján szólalt fel (Népr. Ért. 15: 36): a meglehetősen gyakori *ivótülök*, *rühzsíros tülök*, *sóstülök*, *kaszatülök*, *portülök* népi elnevezések nem lehetnek késői elvonás eredményei. Bátky afelé hajlik, hogy a *tülök* ('szarv') ősi szókészleti elem, de a *szarv* elnevezés mellett nyelvjárásokba szorult vissza, s onnan a nyelvújítás emelte át az irodalmi nyelvbe.

Az eddigiek alapján a kérdés a következő: összetartozik-e csakugyan a *kürt* és *tülök*, s ha igen, hogyan magyarázható az összetartozás jelentésánál és hangtörténetileg. — A *tülök* (~ *türök*, *tülk* ~ *türk*) legrégebb ismert jelentése kétségkívül 'szarv,

szaru'. De mi volt a *kürt* eredeti jelentése? Korábbi 'szarv' jelentését pusztán az anyagi kultúra történeti alapján is (a *kürt* a világon mindenütt elsősorban állati szarvból készült), meg más nyelvek analógiája alapján is valószínűsíteni lehet. Idézhetnénk CzF. megjegyzését a *kürt*-ről (3 : 1239—40 : „Eredeti értelme szaru [szarv]”; „A *kürt* és szaru lényegében egyet jelentenek : innen *vajas szarvas*, néhutt : *vajas kürt*”), de helyesebbnek látszik, ha vallatóna fogunk néhány régi és tájnyelvi adatot is. Ezek a következőket vallják : a *kürt*-nek -ő képzős (MNy. 22 : 282, 319) *kürtő* alakja egy 1523-i adat szerint 'vejsze' jelentésű („reservaculum sive gurgastrum wolgo *kyrtheut* sive *weyz*” : MNy. 8 : 228). Ezt a szót a MTsz. a Csallóközből is jelzi (*kürtő*, *kürtő*, *kürtü*) 'a vejszének az a része, melyben a hal fogva marad' (vö. még uo. *kürity* 'kis háló'). Megkockáztatnám azt a feltevést is, hogy a helynévként elég sűrűn előforduló *kürt* (*Tisza k ü r t*, *Hejő-k ü r t*, *Ipoly k ü r t*, *Nemes k ü r t*, *Hidas k ü r t* stb.) is innen, nem pedig a *kürt* törzsnévből ered. Az általam megvizsgált ilyen helynév szinte kivétel nélkül ma is folyó, folyókanyarulat mellett van. Mindezen adatokban a *kürt* 'csavarodott, kanyarodott valami' jelentést sugall.

Ebből persze az következik, hogy a *kürt* már valamiféle származék. Ha úgy lenne, hol az alapszava? Szerintem ezt az első magyar szótárakban s a népnyelvi gyűjtések során ismételten és sok helyről feljegyzett *kür* ~ *kör* ~ *ker* igében kell keresnünk. Amikor ugyanis az állatot (elsősorban ökröt) be t e r e l i k vagy a járomba be f o r d í t j á k, az említett adatok tanúsága szerint (CzF., MTsz.) így nógatják : *kör-be ! kör-ne ! kür-no ! ker-hó !*, s miközben az állatot így (be)körtetik, az „jármába kör” (Nyr. 33 : 293), *bekür*, vagy ha rakoncátlan, *kikür*. (A *bekür* szót Möricz Zsigmond is ismételten használja : vö. Nyr. 74 : 52). E szónak feltehető jelentése tehát : 'fordít, hajlít, csavar'. Ezek szerint *kürt* annyit tenne, mint 'fordított, hajlított, csavart', illetőleg 'fordult, (el)hajolt, csavarodott valami'. Bizonyos, hogy a szarvasmarha vagy a juh (melynek szarva igen gyakran szolgált kürtként) szarvának a szemlélet számára alig van szembeötlőbb jegye, mint hajlott, csavarodott jellege. Így már bizonyára érthetőbb, miért nevezték a vejsze említett részét *kürtő*nek, a kis (kerítő) hálót *kürity*-nek, s így valószínű, hogy a folyó *kürt*-je sem metaforikus, hanem konkrét megjelölés. — Hogy aztán a *kürt* szó -t elemének funkciója igenévi volt-e vagy főnévképző, az részben nem dönthető el, részben nem is lényeges, mert az eredmény azonos (vö. *holt*, *lépt-ek* stb.). Egész képzésmódja és hangtörténete olyan szavakkal vethető össze, mint pl. a *kert*.

Próbáljuk meg most a *tülök* ~ *türök* felől szűkebbre zárni a kört. Persze nem a Horger-féle magyarázat alapján indulunk el, hanem megkíséreljük a *tülk* ~ *türk* szó önálló kialakulásának lehetőségét valószínűsíteni. A *türk* 'szarv' → 'kürt' szó kétségtelenül nem elvonás, hiszen (akárcsak a *kürt* ~ *kürtös* viszonyában) a *türkös* helynevekben nagyon korán s a *kürtös* mellett önálló szóként jelentkezik. Jakubovich Emil az Árpád-kori zenészeknek (helynevekben fennmaradt) neveit felsorolva, ilyen elnevezéseket említ : *dobos, türkös* [!], *kürtös, sípos, gajdos* (MNy. 17 : 120). Ha azonban már ekkor volt *türkös*, még korábban kellett lennie *türk*-nek. Ha itt is feltesszük, hogy ez is származék (-k főnévképzővel), s ha feltesszük, hogy a *türk* jelentéstörténetében is ugyanaz a szemlélet érvényesült, mint a *kürt* esetében, akkor alapszónak önként kínálkozik a *tür* 'gyűr, hajlít, csavar' ige. Ez az ige a régiségben igen eleven volt (egyes tájszólásokban ma is élő), s igen gazdag ágazatot fejlesztett (l. NySz. *türt*, *türtet*, *megtürtet*, *betür* stb. alatt). Eredeti jelentését szemléltetendő, idézzünk néhány példát a régiségből : Mel. Sám. 368 : „Illies az ű palástyat *összue türüén* [= összehajtogatván]”; Com. Ján. 207 : „Az egyben *türt* levél, hogy meg ne olvastathassék, bé-pecsételtetik” (NySz.). Vagy néhány főnévi származék : *türet, türés, türedék* 'spira, volumen' (NySz., MTsz., Nyr. 77 : 90 stb.). A *türés* pl. a MTsz.-ban 'hajnak a fülnél való összefonása', az OrmSz.-ban pedig 'egyenes vonalból, szintből e l f o r d u l á s', illetőleg 'szénarakodáskor a kocsi sarkaira több sorban

rakott, nagy villa összetűrt széna, a *szarv'* (!). Az itt jelentkező legősibbnek látszó 'elferdít, elhajlít' jelentés egészen világos pl. ebben a XVI. századi mondatban: SzékK. 20: „az čapas ő rolluk el *törkőzōth* (= elfordult) volna” (NySz.). Csak futólag említtem meg, hogy ebbe a családba tartozik a *türtőztet(i magát)* (melynek *türkőztet ~ türköztet* alakja is előfordul a népnyelvben is, de Kemény Zsigmondnál is: Nyr. 27: 83; MTsz.; a NySz. *megtürközik* 'megtürőzteti magát' igéről is tud). Ide tartozik a *türemlik* is (ennek töve jelentkezik a táji *türőke* 'daganat, dudor' szóban).

Adva van tehát a *tür ~ tür* 'elhajlít, elfordít' → 'csavar, göngyöl, teker' jelentésű ige, mely alakjában is, jelentésében is egészen közel áll a *kür* igéhez. Nem csoda hát, ha a *tür* mind jelentésfejlődésében, mind alaki gyarapodásában a *kür* tónél megfigyelt jelenségeket mutatja. Szülőföldemen, az észak-borsodi Suhogy vidéki nyelvjárásban a 'kürt' neve ma is *türt* (a tészta is *mákos türt*, *diós türt* stb.). A *türk* alaknak éppúgy megvan -ő képzős *türkő* származéka, mint *kürt* mellett *kürtő*, és jelentése egyrészt 'pásztor-kürt', másrészt 'vejsze része' (!). MTsz. Sőt, az ökör kürtetésekor egyes helyen a *tür-be ! tür mellé !* járja (Nyr. 33: 293). Némi kockázattal attól sem riadnék vissza, hogy a Tihanyi Alapítólevél *turku* (o : *türkü* 'lacus' szavát a *kürt* előbb említett 'kanyarulat' jelentésével vessem össze. Bárczi Géza (TihAl. 16—7) felveti a lehetőséget, hogy a *tör* ige -k képzős származéka 'törmelék, törés, omlás' jelentéssel, de inkább a *türk* 'török' népnév személynévből való eredetét tartja valószínűnek. *Kürt ~ türt ~ tür(ö)k* fent vázolt kapcsolata alapján én a *tür* ige származékát érzem benne, s ezt a jelentés is támogatná, hiszen Bárczi szerint is ez a 'lacus' nem jelenthet mást, „mint egy ér . . . kiszélesedő, mocsaras szakaszát”. Vagyis: a *türk* 'csavart valami' → 'szarv' → 'buccina, tuba' kialakulásában ugyanaz a szemléleti mód érvényesül, mint a *kür* > *kürt* esetében. A képző azonban itt csak ritkán -t, általában -k, ezzel képződtek a *türk*, *türok* stb. alakok. Ebből az is következik, hogy a *tülök* — *türök*, *tülk* — *türk* változatok közül a *türk*, *türok* az eredeti. (Így jelentkezik Szabó Dávidnál is, aki nyilván hangesztétikai okokból kötött ki a *tülk*, *tülök* mellett.) Az eredetibb -r-es alak maradt fenn a régi és táji *török ~ török* (~ *töreg*) 'ár, árforma eszköz' szóban is (Nyr. 38: 475); a szónak a *türk ~ törk* szóval való kapcsolatát megvilágíthatja az a tény, hogy ezt az eszközt régen elsősorban öz- vagy szarvasagancsból készítették (MagyNépr. 1: 316). De az eredetibb *türk* alak mellett s egyben az egykori 'szarv' jelentés mellett szól a sokszor emlegetett *türköl* (> *türkölődik*, *türkölődzik*, *türkölködik*) 'cornibus peto, certo', azaz '(szarvval) öklel, öklelődzik, viaskodik' szó is. Figyelemre méltó, hogy — úgy látszik — a *kür* igéből is fejlődött hasonló jelentésű származék. Kassai József jegyezte fel (3: 246) a *küllekedik* igét, így magyarázva: „Dicitur de duello pecorum” vagyis: „állatok viaskodásáról mondják”, vö. még MTsz. Az ige nyilván egy *kürlekedik* > *küllekedik* változás eredménye. A *türköl* említett jelentéséből természetesen alakult egyrészt a 'viaskodik, küzd', másrészt a 'valaminek szegez valamit' jelentés (vö. Nyr. 38: 321, 71: 7, 71: 71). Ezért hívják Mezőtúron a kukoricaszár vágására használt eszközt *türkölő*-nek (MNY. 10: 189). Ebből a jelentéskörből ered szerintem a *tür* igének *tülekedik* származéka (az imént említett *küllekedik* mintájára: *türlekedik* 'viaskodik, küzd' > *tülekedik* > *tülekedik*; Kemény Zsigmondnál: *türkölődik* [!] Nyr. 27: 83; másképp EtSz.). A *tür* fejlődésének egy másik vonalán ugyancsak természetes fejlődéssel '(ruháját feltúrva) gyürkőzik, neki-gyürkőzik' jelentés alakul ki a *türőzik*, *türkő(d)zik*, *türkölő(d)zik* formákhoz kötve (NySz., MTsz.).

Hogy viszonyul most már egymáshoz a *kür* és *tür*? Minden arra mutat, hogy e kettő egyazon szó. A *k ~ t* váltakozás ugyan nem nagyon gyakori jelenség, különösen nem szó elején, de nem is példa nélküli (*köp ~ töp*: MNY. 4: 162, 297; *kasornya ~ tasornya*, *kiló ~ tiló*, *kornyikál ~ tornyikál*: MNY. 21: 62; *szamak ~ zamat*, *pamut ~ pamuk*: MNY. 23: 141—2; *remek ~ remet* MNY. 25: 118 stb.). Ez a különbség

talán még ősmagyarorkori nyelvjáráskülönbség volt, így érthető, hogy *kür* és *tür* részben azonos, részben külön úton fejlődött tovább, később a nyelvi egységesülés folyamán aztán a jelentések egyik vonalán a *kür* és származékai, másik vonalán a *tür* és származékai váltak köznyelvvé. Egy-egy elszigetelt nyelvjárási területen azonban továbbra is élnek — mint láttuk — a köznyelvvé lett változatoknak egykori nyelvjárási formái (*türt* 'kürt', *türkő* stb.). A *türköl* nemcsak 'öklel, nekimegy', hanem 'kürtől is' (SzD², CzF., MTsz.; sőt az Ormányságban *összetürköl* '... türöget, nyomkod összebb'), *türkös* egyrészt '(kürttel jelző) éjjeli őr', másrészt 'öklelődni szerető' (MTsz.). Nincs tehát szükség a *türk* ~ *kürt* viszonyának hangátvetéssel (CzF.) való magyarázatára; a fentiek alapján ugyancsak kiküszöbölődnek a Horger-féle magyarázat jelentéstani nehézségei is. Bizonyíthatóvá válik viszont, hogy nem *tülk* > *türk*, hanem ellenkezőleg *türk* > *tülk*, *türök* > *tülök* változással állunk szemben. Hasonló helyzetben *r* > *l* változás mindennapi jelenség. E változás is meglehetősen korán megtörtént: a *türköl* alapforma mellett már a NySz. ismer *tülköl* v á l t o z a t o t (vö. még CzF., MTsz., SzamhSz.).

Hogy azután a *kürt* ~ *türk* változatok közül miért a *kürt* vált általánossá, annak a magyarázatára legfeljebb feltevésekkel élhetünk. Minden jel arra mutat, hogy a *kürt* a fejlődés során egyre inkább a változatosabb, zeneibb hangok létrehozására alkalmasabb fúvós hangszer jelölésére szolgált, a *türk* > *tülk* viszont a pásztoremberek egyszerűbb, kezdetlegesebb, jelző eszköze volt. A *kürt* mellett régi szójegyzékeinkben rendszerint *tuba*, *trombita* megfelelések szerepelnek, a XVI. század eleji Gyöngyösi Szójegyzékben pedig a *kürtös* latin megfelelői közt 'ambubaia' azaz 'fuvolán játszó, fuvolával mulattató nő', magyar rokon párhajai közt pedig *énekmondó*, *vigasság tevő asszony állat* kifejezéseket találjuk. Azaz a *kürt* itt már inkább fuvola, síp, amely éneket kísér, amely mellett mulatnak — és amellyel nők (!) is szolgáltattak muzsikát. Hasonlóan tanúskodnak a kódexek adatai, pl. JordK. 369: „Mykoron alamysnat tees, ne akard kyr(t)ben enekleny te eletted”; KeszthK. 118: *Kurthnek zawaba inekelyetek*” (NySz.).

Egy másik tényező a *kürt* alak köznyelvvé válásában az lehetett, hogy mind a *türk*, mind a *türök* alak a régiségben olyan homonimákkal esett össze, melyek jelentésben egészen messze estek egymástól ('török', ill. 'patior'). A nyelv — ha ritkán megtűr is ilyen homonimákat — igyekszik a szemantikai inkompatibilitást megszüntetni, hogy biztosítsa az egyértelműséget. Mivel pedig a *türt* ~ *türk* mellett kialakult egy *kürt* forma is, e mellett a szemantikailag kevésbé terhelt s egyértelműbb alak mellett kötött ki. Megmaradtak azonban azok az alakok (*türköl*, *türkő* stb.), melyekben ilyen félreértésre lehetőség nem volt, s felelevenedett a *tülök* is, mely szinte felismerhetetlenül messze került a *kürt*-től. A palóc nyelvjárási *türt* viszont azért maradhatott meg a mai napig, mert az említett nyelvjárási szigeten nagyon eleven az *ü* — *ű* szembenállása, azaz mind az *ü*, mind az *ű* teljes értékű fonéma (*türt* 'kürt' ~ *türt* 'eltürt, megtürt v. feltürt').

Martinkó András

Itt a kezem, nem disznóláb. Ez a 'kezemet adom rá' jelentésben használatos tréfás kifejezés látszólag nem szorul magyarázatra. A szólás egészének az értelme nem tér el lényegesen az egyes szavak jelentéséből adódó értelemről, mint ahogy más szólások esetében ez gyakran előfordul, és olyan szót sem tartalmaz a kifejezés, amelyik más kapcsolatban nem használatos, s amelyik épp ezért magyarázatot igényelne. Közelebről megvizsgálva mégis több érdekes megfigyelésre ad alkalmat címül írt szokásmondásunk.

Mindenekelőtt az tűnik szemünkbe, hogy a szólás első fele, az *itt a kezem*, magában is ugyanazt mondja, mint az egész kifejezés. Másutt (Pais-Eml. 543) rámutattam,

hogy meglehetősen sok olyan szólásunk van, amelynek a jelentése megegyezik a szólás első részét alkotó szavak eredeti jelentésével, a második rész pedig a fogalmi tartalom szempontjából már nem mond újat, hanem azáltal, hogy valami — rendszerint már elhomályosult eredetű — célzást tartalmaz, és ezzel mintegy elvezet a tulajdonképpeni mondanivalótól, a szólásnak csak tréfás-bizalmas jelleget ad. (Vö. *baj van — Köpecen; most légy okos — Domokos; nem enged — a negyvennyolcból; helyes — a bógés* stb.). Az élő nyelv szempontjából az ilyen „toldalékos” szólások második részének pusztán csak stilisztikai szerepe van. A legtöbb esetben nem gondol sem a beszélő, sem a hallgató a „toldalék” eredeti vonatkozására, hanem a szólást mint nyelvi egységet fogja fel, s a megszokás folytán a szólás egészéhez kapcsolja azt a jelentést, amit — persze az egésznek a sajátos stilisztikai jellege nélkül — a kifejezés első fele is felidéz benne.

Leíró szempontból címül írt szólásunk második felének (a *nem disznóláb*-nak) tehát pusztán csak az a szerepe, hogy tréfás jelleget ad a kifejezésnek. Ha azonban arra a kérdésre akarunk feleletet találni, hogy miért épp *disznóláb*-at, nem pedig valami mást (szamárláb, kutyaláb vagy effélé) emlegetünk a szólásban, akkor fel kell tennünk, hogy ugyanúgy, mint a többi hasonló jellegű szólás esetében, itt sem a pusztán véletlen szüleménye a szólás közkeletű formája, hanem valami feledésbe merült vonatkozás lappang kifejezésünk *disznóláb* szava mögött. Erre az idők folyamán feledésbe merült vonatkozásra pedig csakis történeti vizsgálódás deríthet világot.

Vargha Balázs, jeles irodalomtörténészünk nemrég ismertette Jókay Józsefnek Csokonai két színdarabjáról készített másolatát (Irtört. Közl. 59 : 428). A másolatban az egyik színdarabhoz, a *Culturához* egy „Oratio a Vig játék után” is csatlakozik. Ebben az egyik szereplő, Ábrahám többek között a következőket mondja : „Én is tudtam volna holmi aprólékos chauklerségeket producálni ; az órromból pántlikát húztam volna, a' kezem el sült volna mint a disznó láb . . .” Vargha ehhez a következő megjegyzést fűzi : „Nem tudom, ismeretes-e ennek a mondásnak magyarázata : »Itt a kezem, nem disznóláb« — Ábrahám szavaiból jól megmagyarázható : a mutatványos kurtá pisztolyt, »disznólábát« rejtett ruhája ujjába, s kézfogásnál elsütötte ijesztésül” (i. h. 432).

Abban kétségtelenül egyetérthetünk Vargha Balázzsal, hogy az idézett Csokonai-kéziratban a *disznóláb* valamiféle fegyvert jelent. A szónak erre, de különösképpen 'ócska, rossz puská' jelentésére az akadémiai nagyszótár cédulaanyagából több adatot is idézhetünk. 1817-ből való ez : „Matyi . . . három *disznó láb*, rosz puskát kikerestetett” (Czövek I. : Az európai híres zsiványok 1 : 40). Az Anyegin-fordító Bérczy Károly írja Hazai és külföldi vadászrajzaiban (1863.) a következőket : „becsmérelt puskámat még sem cserélném el a te szerencsésebb *disznólábad*dal” (166). Használta a szót ebben a jelentésben Mikszáth Kálmán (Elb. 2 : 85) és Bársony István (Erdőn 198), sőt megtaláljuk a *disznóláb* 'pisztoly' jelentését Csűry Szamosháti szótárában is. Szavunknak 'rossz puská vagy pisztoly' jelentésére utal végül ez a Nagy Ignácnál (Magy. titk. 6 : 25) és Kemény Zsigmondnál (Özvegy és leánya 2 : 17) előforduló, valamint Ballagi Teljes szótárában is megtalálható közmondásunk : „Néha még a *disznóláb* is elsül”.

Egyetérthetünk továbbá Vargha Balázzsal abban is, hogy címül írt szólásunk a *disznóláb*-nak ezzel a jelentésével alakult. Az azonban már semmiképpen nem látszik valószínűnek, hogy a szólás keletkezése a régi mutatványosok tréfás ijesztgetésével, a ruhájuk ujjába rejtett pisztoly elsütésével volna kapcsolatban. Nem következik ez az idézett Csokonai-szövegből sem, hiszen ez csak azt mondja, hogy „a' kezem el sült volna, mint a disznó láb”, azaz : 'm i n t a puská' vagy 'm i n t a pisztoly'. A *disznóláb* tehát csak hasonlatként szerepel a Csokonai-szövegben, de szó sincs arról, hogy a régi kóklerek valóban pisztolyt sütöttek el, amikor kezet fogott velük valaki.

Ezek után végeredményben továbbra is megoldatlan maradna szólásunk eredetének a kérdése, ha nem találnánk rá teljesen megnyugtató feleletet magának a kézfogás

szokásának a keletkezésében. Nem tekintve most azt, hogy a primitív ember hiedelemvilágában a kézzel való érintésnek mágikus jelentősége is van, a kézfogás szokása legtermészetesebben abból az igényből magyarázható, hogy amikor a régi korok embere találkozott valakivel, meg akart róla győződni, hogy biztonságban érezheti-e magát, nem kell-e attól tartania, hogy a másik fegyvert tart a jobbójában. A kezdetleges viszonyok között élő ember tehát eredetileg azért nyújtott a másinak kezét, hogy megnyugtassa társát: üres a jobbja, nem akar ártani neki, s egyben felhívja arra, nyújtson ő is kezét, hadd lássa, hogy neki sem kell tartania tőle. (Vö. J. Østrup, *Orientaliske Høflighedsformler og Høfghedsformler en kulturhistorisk Sammenstilling*. København. 1927. 44 és Kertész, Szállók az úrnak 5.) Ha a kölcsönös biztonságnyújtásnak ezt a szándékát szavakkal is ki akarták fejezni, akkor mondhatták: *itt a kezem, nem disznóláb*, és ezt értették rajta: 'íme, a kezemet nyújtom, nem pedig fegyvert szegeznek rád, nyújtsd te is a jobbodat, és kézfogással pecsételjük meg békés szándékunkat'.

Mint ahogy idővel a kézfogás elvesztette ezt az eredeti értelmét, és előbb az alku megkötésének a jelképévé, majd pedig az üdvözlés szokásos formaságává vált, érthető, hogy az *itt a kezem, nem disznóláb* kifejezésnek is elhomályosult az eredeti vonatkozása, és a vele kapcsolatos mozdulattal együtt új értelemben kezdték használni. Szólásunk azonban megrekedt a fejlődés fele útján, csak addig követte a kézfogás értelmének a fejlődését, amíg ez az alku, egység megerősítésének mozdulatává vált, és ezt a régi 'kezemet adom rá' jelentését napjainkig is megőrizte.

Othagyták a porosálláson. Semmiféle szótárban, szólásgyűjteményben, nyelvjárási adatközlésben nem találom ezt a szólást, pedig Debrecenben és környékén, sőt még a Nagykunságban is igen gyakran hallani. Jelentése ugyanaz, mint a „faképnél hagyták” köznyelvi szólásé, melynek értelme: 'búcsú nélkül, nem törődve vele othagyták valahol'. Magának a *porosállás* szónak a jelentését azonban már azon a vidéken sem igen ismerik, ahol pedig közkeletű a szólás. Tudomásom szerint szótározva sincs ez a szavunk, sőt nem szerepel Herman Ottónak „A magyar pásztorok nyelvkinese” című művében sem, noha a szó a pásztorkodásnak, közelebről a hortobágyi állattartásnak a kifejezései közé tartozik. Jelentését a régi Hortobágy világával foglalkozó cikkekből (Ecsedi: Népr. Ért. 21: 53 és Tikos: Nyr. 75: 345) ismerjük. Eszerint a legelőnek azt a részét hívják a Hortobágyon *porosállás*-nak, melyen olyan sokáig tartózkodott a jószág, hogy a rendes gyeppel már eltűnt róla, legfeljebb csak bizonyos tüskés növények és a talajhoz lapuló dudvafélék tenyésznek rajta. Porosállássá elsősorban nem azért válik a legelőnek rendszerint 100—200 méter átmérőjű kör alakú része, mert a jószág teljesen lelegeli a fűvet róla, hanem azért, mert a pihenő állatok a legyek ellen védekezve lábukkal felkapálják, és száraz időben valóban porossá teszik azt a helyet, ahol rendszeren delelni vagy háltni szoktak. Abból, hogy Kisújszállásról helynévként közölték a *Porosállás*-t (Nyr. 1: 230), joggal következtethetünk arra, hogy régebben nagyobb területen is élt ez a szó. (Megjegyzendő, hogy több helyütt maga az *állás* szó jelenti azt, amit a Hortobágyon a *porosállás*. Az ÚjMTsz. egyik cédulája szerint például Nagyzeréden, Arad megyében az *állás* a. m. 'a legelőn a kút mellett levő letaposott, gyeptelen hely, ahol a gulya delel'.)

Az *othagyták a porosálláson* kifejezésnek tehát — a szókapcsolat eredeti értelmében — csak legelő állat lehetett a tárgya. Átvitt értelmét, rosszálló jellegét pedig azért kapta a kifejezés, mert az olyan pásztor, aki a porosálláson hagyja a rábízott állatokat, nem végzi lelkiismeretesen a dolgát, hiszen nem törődve velük olyan helyen hagyja őket, ahol már nem találnak maguknak táplálékot. Emberre vonatkoztatott használatban

azután már csak egyetlen mozzanat — a másokkal való nem törődés, illetőleg a búcsú nélküli otthagytás — maradt meg a szólás eredetileg szűkebb körű, de tartalmi jegyekben gazdagabb jelentéséből.

O. Nagy Gábor

Mama, papa. Zolnai Béla a *mama* szó történetét fejtegette egy érdekes cikkében (Nyr. 79 : 451—3). Tanulságos írása néhány olyan emléket idézett föl bennem, amelyet talán nem árt adaléklul és egyik-másik megállapításának bizonyosságául vagy kiegészítésül közölnöm.

1. Azt írja Zolnai, hogy a *mama* szó „a múlt század nyolevanas-kilencvenes éveiben lett divatosssá”, majd lejjebb : „A magyar *mama* házi divatja alig pár évtizedig tartott” (451).

Jól emlékszem rá gyermekkoromból, az 1900—1910-es évekből, hogy a mi vidékünkön, Pápa környékének falvaiban hallhattuk néha a városba szakadt és onnan haza-hazatérő szülők meg gyermekeik szájából a *mama* szót. Egyik anyai nagynéném 1900 táján a közeli „mezővárosba”, Celldömölkre ment férjhez egy vasutashoz, őt már *mamá*-nak szólították ott született gyerekei, édesapjukat pedig *papá*-nak. (Talán nem egészen fölösleges hozzátenni, hogy a *mama, papa* megszólítás és elnevezés rendszerint együtt járja.) Én, aki falun nevelkedtem, és szülőmet az ottani általános szokás szerint *édesanyám*-nak szólítottam, zsenge éveimben némi irigykedéssel vettem tudomásul, hogy unokatestvéreimnek *mamá*-juk van. Tudom, falunkbeli gyermektársaim is nagyon „előkelőnek” érezték a *mama, papa* nevezetet, s a falu népe általában a „társadalmi fölemelkedés” jelképének tekintette.

2. „Városi szülők gyermekeikhez intézett leveleikben a *mama, papa* helyett a választékos *anyád, apád* aláírást használták” — mondja Zolnai Béla (451).

A mi vidékünkön és egyebütt az *anyád, apád* szó nem volt „választékos”, ma sem az ; rendszerint semleges hangulatú, de gyakran inkább nem kedves a hangulati velejárója, mikor pl. valakinek *elkerítik az apját, anyját*, vagy ezt mondják egy korholt idegen gyerekek : „Mondd meg az *apádnak, anyádnak*, hogy tanítson meg böcsületre!”

Már a régiségben a maihoz hasonló hangulati értéke lehetett az *anya* szónak ; az 1300 tájáról való Ómagyar Mária-siralomban Szűz Mária magára vonatkoztatva ezt mondja a kereszten függő fiának : „Sirou *anyát* teküncsed” (Hét évszázad magyar versei. 1954. 1 : 187), vagy ugyancsak magára értve így szól végül : „*Anyát* ézes fiáal Egyembelű üllýtük!” (uo. 188 ; mai nyelvünkön : *Anyát* édes fiával Egyetemben öljétek!). Az *anyá*-nak, az *apá*-nak, *testvér*-nek stb.-nek későbbi állandó jelzője, az *édes* (<*ézes*) lám már itt felbukkan hasonló szerepű jelzőként.

A népköltészetben olykor egymás mellett fordul elő a közömbös *anyám* és a kedvesebb *édesanyám* megszólítás : „*Anyám, anyám, édesanyám ! Gyulainé édesanyám !*” (uo. 1 : 24 ; Kádár Kata). Még a mulatozó anyát is így hívja, szólongatja leánya : „Jöjjön haza, *édesanyám*, Mert beteg az *édesapám !*”, „Jöjjön haza, *édesanyám*, Eltemették *édesapám !*” (uo. 1 : 82—3 ; A rossz feleség). Népdalainkban legtöbbször az *édes* jelzővel, illetve előtaggal fordul elő az *anya* szó : „*Édesanyám* mondta nékem, Minek a szerető nékem?”, „*Édesanyám* rózsafája, Én vagyok a legszebb ága (uo. 1 : 119) stb.

3. Helyesen mondja Zolnai Béla, hogy József Attila „klasszikus emléket állított a *mama* megszólításnak és megnevezésnek” (451) *Mama* című versében. Mint József Jolánnak öccséről szóló könyvéből (József Attila élete. Újabb kiadás, 1955.) is tudjuk, a József-gyerekek valóban *mamá*-nak hívták édesanyjukat, *papá*-nak apjukat. Attila s mindvégig *mamá*-nak nevezte anyját. Erre is van a könyvben elég adat ; csak egyet

idézek: „Hányszor hallottam Attilától, élete utolsó heteiben, ezt a szót: *mama!*” — írja nőnje (24).

József Attila másként is nevezi néha édesanyját, nem csak *mamá*-nak: „*Anyám* meghalt, most nem tudom, hogy viselkedjem vele szemben” (ilyen kezdetű versében, 1925-ből; József Attila Összes versei. 1954. 201), „*Anyám* meghalt, most nem tudom, mit tegyek véle, | a bögrét két kezébe fogta” (*Anyám* a mosásban, 1926-ból; 240). „*Anyám*” című költeményében a most idézett versek anyagát tovább alakítva, így kezdi: „A bögrét két kezébe fogta”, majd lentebb ez a folytatása: „*Anyám* volt, apró, korán meghalt, | mert a mosónők korán halnak” (1931-ből; 318). Egy utolsó éveiből való töredékének ezt a címet adta: „*Apám és anyám*” (544), egy másik, „*Kedveském*” kezdetű ekkori töredékében ez a kifejezés fordul elő: „*édes holt anyukám*” (514). Egy másik, élete végéről való töredéke így kezdődik: „*Édesanyám*, egyetlen, drága, | te szűzesség kinyílt virága” (549).

De alighanem a *mama* szó volt a legkedvesebb neki, abba ömlött bele leginkább gyermeki szeretete, midőn anyjára gondolt. Egy kései, hexameteres töredéke első sorának olvasásakor úgy érezzük, hogy az *édesanyám* szót közvetlenül követő *mama* szó egy erősödő érzelmi hullám hátán emelkedik az előbbinél magasabbra: „Irgalom, *édesanyám*, *mama*, nézd, jaj kész ez a vers is!” (541).

Hogy mennyire bensőséges, sajátosan kedves hangulatú szó volt a *mama* József Attila nyelvében, az kitűnik „Betlehemi királyok” című bájos költeményéből is. Az utolsó versszakban azt mondja a költő, hogy a kis Jézushoz zarándokló „három királyok” hódolása láttán meglepődik Szűz Mária: „Irul-pirul Mária, Mária, | boldogságos kis *mama*” (1929-ből; 301). Akinek a *mama* nem annyira megszokott és természetes, sőt bűvös, mint József Attilának, az bizonyára fureszállja itt ezt a szót, szinte stílusterést érez benne, s az *anya* szót tenné a helyébe.

4. Zolnai Béla ezt mondja még többek közt: „A divatos, sőt talán eleinte finomkodó, de mégis familiáris *mama* megszólításnak irodalmi formája az *anyám* volt és maradt. A *mama* még divatos korában is elképzelhetetlen lett volna versben”, s idéz Petőfiből: „*anyám* tyúkja”, „*anyám*, az álmok nem hazudnak”, Aranyból: „úgy *anyám*, kecsgetesd stb.”; szerinte ezek a kifejezések „szolgáltatták a klasszikus mintát” (451).

De azért előfordult ám a *mama* szó versben, mégpedig jóval régebben, divatja előtt, már 1850-ben, s éppen Arany Jánosnak egyik költeményében: a „Juliska elbujdosása” című töredékében, a *papa* szóval együtt: „Hát bizony gyakorta megesik, nem újság A gyerek-szobában az ily háborúság: A fiú vagy lányka tisztjét megfeleli: *Papa* megdorgálja s a *mama* megfeddi” (Arany János Összes költeményei. 1955. 1: 116). A költemény további folyamán azonban már ezt olvassuk: „*Anyja* szépen kéri”, „De az *édes apja* komolyan így szóla”, „De örökségét már kiadá az *atyja*” (116–7). A *papa* szóval Aranynak „Írjak? Ne írjak?” című, 1856-ban keletkezett költeményében is találkozunk: „Apa s fiú — ugyanazon személy, Mert, mint a tigris védi kölykeit, Úgy védi a *papa* szülötteit?” (uo. 349).

Ugyanígy előfordulhatott volna már akkoriban a *mama*, *papa* szó más költőinknél is, főként családias, meghitt hangulatú versben, hiszen gyermeknyelvi szónak minősítve már a Czuczor—Fogarasi 4., illetőleg 5. kötetében (1867., 1870.) meg Ballaginál is (1873.) megtaláljuk. (A két szótárra különben Zolnai szintén hivatkozik.)

A XIX. század vége óta már gyakrabban rábukkanunk irodalmunkban a *mama*, *papa* szóra, igaz, inkább prózában. Az Akadémia Nagyszótárának és a Kéziszótárnak adatgyűjteménye szerint a (bizonyra többek közt) következő íróink használták: 1880-ban Csiky Gergely, 1882-ben Tolnay Lajos, majd Ambrus Zoltán, Móricz Zsigmond („*édes mamám*”, Légy jó mindhalálig 52), Nagy Lajos; a *papa* szót: 1863-ban

Jókai, 1867-ben Tolnay Lajos, 1880-ban Arany János (Arist. 1 : 309 : „Oh *papa*, oh *papa*, hát igaz a hír, Mely a szobánkig elhata már”), 1885–86-ban Tolnay Lajos, később Ambrus Zoltán, Móricz Zsigmond.

Megvan az 'anya' jelentésű *mama* meg az 'apa' jelentésű *papa* szó mai nap is. A Nők Lapjának 1955. november 10-i számában „Okos Kata levelesládájá”-nak első közleménye alatt ezt az aláírást olvashatjuk : „Sok szülői munkaközösségi *mama* nevében : K. Zs.-né, Budapest.” Nyilván ma is csak a városi nyelvben él a *mama* és a *papa* szó. Ugyanennek a rovatnak e számbeli négy vidéki levelében mást találunk ; egy kondorosi levélíró az „*édesapánk*” szót használja, egy tolnai így írja : „*Édesanyám*” (előfordul itt egyszer az *anyuka* szó is), egy szentegáti traktoros leveléből : „több *édesanya*”, egy borsosberényi levélben jó néhány változat kerül elénk, egyik-másik többször is : „*édesapámat*”, „*Édesanyám*”, „*anyám és apám*”, „*anyám*”, „az *apa* neve”, „*édesapámat*”, „*édesanyám*”. Ugyane folyóirat 1955. december 8-i számának [5.] lapjáról veszem a következő mondatot : „Most éppen a *papának* kellett az érdekes históriákból kifogyott Magdi-*mama* [így, kötőjellel!] segítségére sietnie, hogy ki ne apadjon a mese-forrás.”

Újabb idézeteimben megnevezés a *mama*, *papa* szó. Ismerőseim körében puhatolózva, megállapíthattam azonban, hogy itt Budapesten és vidéki városokban meg-szólításul is használják még ezt a két szót.

Ferenczy Géza

Suppintós. Egy játék neve. Péter Ilona „Három suhintás” című elbeszélésében fordul elő : Gyermekkorában, amikor *suppintós*-t játszottak, meg sem kottyant egy-két ütés (Szabad Nép 1955. XII. 4. 6. lap, 1. hasáb). Nyilván egy ráverősi játék. A szó nem fordul elő a MTsz.-ban, de alakváltozata : *suppant* : *эггьет суппant рѣя е доронггал* 'ráhúz (úgyhogy puffan)' (Udvarhely m. Zetelaka). A moldvai északi csángóknál *szuppant* 'klatschend schlagen' (Wichmann). Alapszava : *suppan* 'puffan (leeső nehéz tárgy)' (Székelység MTsz), 'zuhan, hirtelen esik' (Csűrű : Szamosháti Szótár), *leszuppan* 'mit cinem Puff od. Klatsch niederfallen' (moldvai északi csángó).

Lok. A MTsz. szerint székely tájszó, s jelentése 'két hegy közötti keskeny tér, alantabb fekvő hely, völgyalapály'. Hivatkozik a *lök* szóra is, amelyre ugyancsak székely adatai vannak, s amelynek jelentése 'hegytetőn levő tisztás térség, hegyi lapály'. A *lök* alakot a NySz. is közli Pápai Páriz Bod-féle kiadása (1767.) után 'planities ; Ebene' értelmezéssel. Mármost az Élet és Tudomány 1955. évi 34. számában „A két Körös melléke” című cikkben a következőket olvassuk : „A Gyepes és Fekete Körös között terül el az Erdőhátság. Hajdan zárt erdőség fedte. Sarkadnál voltak Bihar legszebb, magastörzsű mocsári tölgyesei. A *lok*-nak nevezett lapályos, nedves erdőség ontotta a makkot” (10 : 1075). Fontos volna megállapítani, hogy az eddig csak a Székelységből közzölt *lok* szó azon a tájon használatos-e közfőnévként, s mely területen?

Beke Ödön

Németh Imre : Az ősi szó nyomában. Reguly Antal regényes életrajza. Budapest, 1956. Ifjúsági Könyvkiadó kiadása. 329 lap. Két térképpel Reguly útjáról.

Sietek előre kijelenteni: Németh Imre könyve érdekes, hasznos, jó könyv, de — amiről ő nem tehet — élő szemrehányás a magyar nyelvtudomány művelői számára. Az igaz, hogy tudományunk minden lehető megtett Reguly halhatatlan értékű gyűjtéseinek kiadása terén, hála Hunfalvy Pál, Budenz József, Munkácsi Bernát, Pápay József, Zsirai Miklós, Kálmán Béla alapvető fáradozásainak. De elmulasztottuk Reguly Antal tudományos életrajzának megalkotását, leveleinek, levelezésének, kéziratainak (például nagyszerű „Jelentésé”-nek) kiadását. Így Németh munkája „filius ante patrem” (fiú az apa előtt). Szinte nyers kézirati anyagból idéz lapokon keresztül.¹ De erről, hangsúlyozzuk, ő nem tehet. Célja nemes, s munkáját csaknem teljes siker koronázta. Megírja Reguly élete történetét, kínlásait, betegségét, pétervári és vogulöldi élményeit, a kitűnő Balugyánszky család életét és nagy szerepét Reguly sorsában. Előadása megjelenítő és érdekes. A kézirati anyag felhasználása zavart okoz, nem tudjuk, csupa hiteles anyag-e az, amit idéz, vagy van-e benne költött szöveg is. A regényesítés munkájában fontos, hogy az ember megállapíthassa a Dichtung und Wahrheit (költészet és valóság) viszonyát. Még alakjai között is van, akiről nem tudjuk, életből való-e vagy kitalált, költött (például: Arvidson svéd könyvtáros). A könyvben plasztikusan jelenik meg előttünk a kis „szöke ifjú”, a zirci apátság tisztviselőjének fia, aki a gimnáziumban kevéssé érdeklődik a nyelvtani tanítás órái iránt. (Jellemző a kor és tanítói kevés pedagógiai készségére, rideg vagy legalább elijesztő formalizmusára, amely a veleszületett nyelvi tehetséggel megáldott Regulyt nemhogy hódította volna a nyelvek felé, hanem inkább elriasztotta a nyelvészet és nyelvtan tudományától.)

Reguly a pesti egyetemen törvénytudományt és némi filozófiát tanult. Apja azt szerette volna, ha fia jogtudományi ismereteknek hazai és külföldi egyetemen való megszerzése után közhivatali pályára lép. Szüleinek ez ellenkezése vörös fonálként vonul végig Reguly egész életén. Féltik gyermeküket és helytelenítik szárnyaló terveit. (Az apjával való ellentétére vonatkozólag lásd pl. Németh könyvében a 125—6. lapon közöltek.) Meg kell azonban mondanunk, hogy nem abszurd a szülők álláspontja. Maga a zseniális

¹ Nem először esik tudományos irodalmunk a tervszerűtlenségnek e hibájába. Harsányi Zsolt regényesített Madách-életrajzában a költő kiadatlan kéziratok öregkori levelezése alapján írta meg a nagy költő kései szerelmének történetét, ahelyett, hogy elébb ez anyag betűhű kiadását megalkotta vagy megalkottatta volna. Hasonlóképpen a Rákóczi-kor történetének egyik fő forrása Kolinovics műve, amelyet sokan idéztek és idéznek, mindmáig kiadatlan. Itt említem még meg, hogy a finnugor összehasonlító nyelvtudomány történetének van még egy szintén működélő jellegű, de tartalmas monografiája, melyet Munkácsi Noémi írt atyjáról: „Egy nagy magyar nyelvész, Munkácsi Bernát élete”. E munkában a kegyeletes szerző közli atyja, Munkácsi Bernát baráti körének nyilatkozatait, emlékezéseit.

Reguly sem volt eleinte tisztában munkája sorrendjével. Nem ismerte a nyelveket, amelyeket le akart írni, s nem ismerte a nyelvészet törvényeit, amelyek szerint vizsgáldni akart. (Ezt különben jóakaró tárgyilagossággal Castrén is megmondotta, megírta.) Reguly útja a zseni fájdalmas útja volt, s e probléma megoldása bizony nem egy ifjúsági regény, hanem egy tudományos életrajzi mű feladata lett volna. Németh jó munkája nem oldotta meg a problémát, nem is oldhatta meg.

A szerző munkájának plaszticitása fájó érzést kelt bennünk, mikor a szerző reális, sőt naturalisztikusan rajzolja Reguly betegségeit: fejfájásait, érgörcsét, „az átkozott görcsöt” agyában (135), ideglázát (139), melyet akkor kénes chininnel gyógyítottak. Szégyenpír lepi el arcunkat, amikor olvassuk e nagy ember kicsinyes anyagi vergődéseit. A Magyar Tudományos Akadémia, az a k k o r i, azért nem tudta Reguly Antalnak a már szabályszerűen megszavazott pénzét megküldeni, mert a „r o s s z u l g a z d á l k o d ó f ő u r a k” „kamatra vették kölcsön az Akadémia pénzét, de még a kamatot sem fizették”. Remek jelenetek a könyvben például Liszt Ferenc és Reguly Antal találkozása Balugyánszkyéknál (180). Ugyanilyen remek Reguly Antal találkozásának leírása Lev Nyikolajevics Tolsztojjal (205—6), valamint hazatérte után látogatása a Pilvaxban és ismerkedése Pálffy Alberttel, Pákh Alberttel, Tompa Mihállyal stb. (310—1).

Most a mű néhány hiányosságára szeretnék rámutatni. Helyes, hogy műve végén közli a szövegben említett nevek kiejtését, s az, hogy a szövegben egyes idegen szavakat megmagyaráz. Ez fő követelmény egy az ifjúság számára írt műben. Németh Imre munkájának ez a része hiányos. Pótolni kell pl. a következők magyarázatait: *jamscsik* (78), *csinovnyik* (104), *pirog* (127), *szangúr* (220), *pupakve* (283), *prisztav* (209), *boroszlán* (188) stb. Ezeket nemcsak úgy kell megmagyarázni, hogy a környező fejtegetés alapján esetleg ki lehessen következtetni értelmüket, hanem odatenni például a *boroszlán* mellé: (*bürü*). Castrén egyébként jól megrajzolt alakjáról, arcáról szólva Németh ezt írja: „Szigorúan préselt, borotvált ajka” (41) — ez keresett, nem is világos kép. Németh Imre a 119. lapon ezt írja: „Mikor Reguly elolvasta a . . . levelet, olyan kedve támadt, mint a *kerített* betyárnak. Merre fusson? Hova vigye felindult bánatát?” Nem keresett itt ez a „kerítés”? A pétervári *Nyevszki Prospekt*-et a 87. lapon helyesen így idézi, de előbb a 79. lapon csak így: *prospekt*. A 273. lapon hű munkatársának neve *Baktár* a helyes *Baktyár* helyett.

Az illusztrációk elég jók, ízesek, de én azt a jelenetet rajzoltattam volna meg, mikor Reguly búcsúzik Arvidson svéd könyvtárostól. Érthetetlen, hogy a 23. lapon közölt illusztráción miért nincs rajta — Reguly Antal. A könyv elején igen jó, szemléltető térkép van közölve Reguly útjáról, de felesleges volt ugyanezt a térképet a mű végén is ugyanolyan formában és elhelyezéssel közölni.

A könyvben jók a népszerűsítő tárgyi részek. Helyesen szövi bele Németh Imre előadásába Sajnovics és Gyarmathi alapvető tevékenységét. Ennek talán még több teret adhatott volna a szerző. Egy függelékben közölni lehetett volna a Reguly-irodalom bibliográfiáját, e mű forrásait és a kézirati anyagról is legalább egy kis tájékoztatót. Jó a 223—4. lapon a magyar—vogul *f—p* hangmegfelelések népszerű kifejtése; valamint a finnugor nyelvek rokonságának szótani alapon való illusztrálására a *vér* és a *víz* rokonnyelvi megfelelőinek felsorakoztatása. Érdekesen mutatja be Németh Imre Adelung Frigyes (92), az európai tekintélyű nyelvész.

Németh Imre igen értékes anyag alapján dolgozott. Itt-ott még ideológiai szempontból is dicséretet érdemel ez anyagnak felhasználása. Reguly egy Toldy Ferenchez intézett levelében írja: „Bizony ki kell mondanunk: a lélek tompasága, lelkesedés és élénkség hiánya nem égővi befolyás következménye, hanem sokkal inkább társadalmi körülmények

hatása" (277). Könyvének ékessége, sőt dicsősége, hogy a manyisi és hanti népi énekeket Képes Géza pompás fordításában közölheti. Képes e fordításainak teljes kiadását külön kötetben várjuk és kérjük, mert ő e fordításaival folytatta és betetőzte Zempléni Árpád jeles kezdéseit.

Németh Imre, e mű szerzője 1893-ban született, tehát most 63 éves. Szépen írja magáról 1956. augusztusában az aktuális könyvekről szóló Tájékoztatóban: „Három évvel ezelőtt, 60 éves koromban születtem másodszor.” Ezt ő úgy érti, hogy ekkor írt könyvet Magyar Lászlóról, a híres Afrika-kutatóról, azután Reguly Antalról, s ez a munka életének új, szép útját jelzi. Nagy célt tűzött maga elé: „Szeretném — írja a Tájékoztatóban — ha regényeim hősei minél több ifjú magyart buzdítának igaz, hű, szép, magyar sorsot építő, emberséges életre.” E szép célt részben elérte, s egy esetleges új kiadással, mely apró szeplőit eltüntet, még inkább meg is közelítheti a lelkes szerző.

Rubinyi Mózes

Rákos Ferenc: Nemzedékről nemzedékre. Ezer orosz—magyar közmondás és szólásmondás. Összehasonlító gyűjtemény magyarázatokkal és betűrendes mutatókkal. Gyűjtötte, feldolgozta és az előszót írta: dr. Rákos Ferenc. Budapest, 1956. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 240 lap.

Régen, mondhatnók réges-rég várt művel örvendeztetett meg bennünket a Művelt Nép Könyvkiadó: orosz közmondások és szólások gyűjteményével. Az orosz nyelv oktatói és az oroszul tanulók, az orosz nyelvből fordítók, lektorok, nyelvészek és néprajzosok szíves örömmel kapnak e könyv után, mert gyakran kerül elébük a lefordítandó vagy ellenőrizendő szövegben orosz közmondás vagy szólás. Ezt pedig csak különleges ismeretek, nagyszótárak, értelmező szótárak segítségével fejthetjük meg. Az orosz nyelv kultusza 1945 óta fergeteg módján megnőtt: de nem nőttek-szaporodtak ezzel párhuzamosan a tanulást segítő jó segédkönyvek: egy, a helyes ejtést gyakorlatilag irányító mű, eleven és könnyed stílusban írott szöveggyűjtemények (a „Come and laugh with me” meg „Brush up your English” típusú könyvekre gondolok), nincsen russzicizmus-gyűjteményünk, nincs a „The little Londoner” és társai („Der kleine Deutsche”, „Le petit Parisien”) mintájára készült, a szovjet mindennapi élet szó- és kifejezésincseit tárgykörök szerint csoportosító könyvecskénk, sőt még egy orosz mondattan kiadására sem került eddig sor.

E rések egyikét van hivatva betönni Rákos munkája. Feladata elvégzésének jó adottsággal indult neki. Az előszó vallomása szerint 23 évet töltött a Szovjetunióban, és — úgy látszik — ezt az időt könyvek társaságában mulatta, mert — szavai szerint — már ennyi temérdek ideje foglalkozik áldozatosan közmondások, szólások, szállóigék gyűjtésével és magyartásával.

A „Nemzedékről nemzedékre” című könyv „A népbölcsesség tükre” című bevezetővel kezdődik (7—19), majd a közmondásokat és szólásokat tárgyak szerint csoportosítja (21—89), harmadik fejezetként ábécérendben adja a második fejezet anyagát, azaz a közmondásokat és szólásokat. Függelékben kapjuk a gyűjteményben előforduló magyar anyag betűrendes mutatóját, majd az orosz és magyar vezérszavak jegyzékét, amely lehetővé teszi, hogy a mondásokban előforduló bármely ige vagy névszó alapján megtalálhassuk a megfelelő közmondást.

Vitassuk meg ezt a beosztást. A közmondásokkal és szólásokkal foglalkozó tudósok véleménye szerint közmondásoknak tárgykörök szerinti beosztása felesleges,

mert lehetetlen úgy megvonni a tárgykörök határát, hogy egy-egy közmondás pontosan csak abba a tárgykörbe kerülhessen. Így a szerző az első tárgykörnek az „Ember és a közösség” nevet adja, a másodiké „Munka és gazdasági élet”, a harmadiké „Életből-csesség” stb. Feltesszük a kérdést: a m u n k a nem tartozik az emberi közösség, az egyén és a közösség viszonyát jellemző tevékenységek közé? Ez a közmondás: *Csizmadia, maradj a kaptafánál!* (23) nem illene-e jogosabban a m u n k a tárgykörbe? Ott viszont ilyen közmondásra lelünk: *Két szék közt a pad alá* (32). Ez csak a munkára és gazdasági életre vonatkozhatik? Aligha. Még jobban kiváglik ez az 5. és 7. csoport összevetéséből. Most csak a címből következő, ellentmondás megmutatására szorítkozunk. Az 5. fejezet előtt a „Szellem és testi tulajdonságok” cím ékeskedik, a 7. a „Beszéd” címet viseli. Pedig tudjuk, hogy a beszéd képessége az az egyik szellemi tulajdonság, amely az embert a nálánál alacsonyabb rendű élőktől megkülönbözteti.

Közmondásokkal foglalkozó tudósaink már félévszázada tudják, hogy az ilyen tárgyi csoportosítás lehetetlen: meg is szüntették. Rákost kétségtelenül az tévesztette meg, hogy tankönyvekben, tudományos dolgozatokban csoportosítva mutatjuk be a szólásokat és közmondásokat. Elkerülte figyelmét azonban, hogy ilyenkor csak a legjellemzőbbeket ragadjuk ki, és ezeken mutatjuk be pl. a nép fiainak véleményét az uralkodó osztályról vagy babonáknak közmondásokban való túlélését.

Visszont helytelennek véljük, hogy a szerző a közmondásokat, szólásokat, sőt a szállóigéket is egy csomóba hányja. Ha a szólásokra vonatkozó irodalmat tanulmányozta volna (legalább V. Vinogradov szovjet akadémikusnak tanulmányát: *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Академик А. А. Шахматов. 1947. 339—64*), már akkor is meggyőződhetett volna arról, hogy az egészzet képező közmondás és a mondatba beillesztendő szólás nem hányható egy kupacba. Ha g y a k o r l a t i célt szolgáló művet írunk — már pedig Rákos erre is vállalkozott —, akkor nem elég a szólásokat idézni, s jól-rosszul lefordítani, hanem használatukat két-három példán be kell mutatni. Rákos könyvében a szólások pusztá felsorolása ennek a pedagógiai feladatnak nem felel meg, pedig az 1008 szólás és közmondás közül az előbbieik száma 427 — ha nem tévedtem a számolásban. Arról nem is akarok beszélni, hogy van egy csomóra való közöttük, amely nem is szólás. Miért szólás a *жила-был* 'élt volt' mesekezdet, nem tudom, hiszen magyar párja volt, *hol nem volt* sem az. (A *жила-был* egy eltűnt összetett múlt idejű igealak megőrzött hírmondója.) Miért szólás az orosz *за тридевять земель* 'hetedhét országon túlra', szintén nem tudom. Egyszerűen az orosz nyelvben mások a hagyományos „szent” számok, mint a magyar nyelvben.

Milyen fontos a szólásnak használatban való bemutatása! Hadd világítsa meg egy példa. Az 53. lapon olvassuk: „*Берёзовая каша. Elhegedüli a nótáját. — Ellátja a baját.*”¹ Eddig Rákos. Hogyan alkalmazza ezt az orosz nyelvvel ismerkedő? Mondja-e: „*Кушать берёзовую кашу*”? — Vagy talán: „*Дали мне кушать берёзовую кашу*”? — Nem! Egyik sem szokásos. Így használatos: *покормить кого берёзовою кашей* — megéltetni nyírfa(vessző)-kásával!

A szólás olyan nyelvi kifejezési egység, melynek értelme nem következik a benne előforduló egyedi szavak jelentéséből. Éppen ezért nehéz magyarra fordítása, illetőleg nehezen lelhetjük meg magyar megfelelőjét. Egy példa illusztrálásul: a 952. sz. szólás: *уш пенки сняты* magyar megfelelője (25): *későn jött vendégnek csont a vacsorája!* Szóról-szóra 'már leszedték a javát, színét'. Aki egy kissé ismeri a régebbi orosz életet,

¹ A szerző antiquával szedeti a szólások, közmondások szó szerinti fordítását, kurzívval a magyar megfelelőjét. Sajnos e tipografizálás nem mindig következetes. pl. 805. sz. (38), 144. sz. (44).

tudja, hogy ezt a szólást akkor alkalmazták, amikor valaki közös üzlet, közös munka esetén kijátszotta társát, és a nyereség javát magának fölözte le. E szólás tehát az önző, kapitalista szellemű ember jellemzője, nem vág tehát a magyar megfelelő az oroszhoz. Egy másik ilyen a 832. sz. *Подуться в сорочке* (38). Ebben a szólásban régi hiedelem őrződött meg, és megfelelője a magyar *burokban született*. Ámde első helyen megfelelőjeként ez áll: *Rózsabokorban jött a világra*. Ennek jelentése pedig a magyar nyelv ismerői számára: 'nem előkelő származású, alacsony rendű', miként Kukorica Janesi. Ráadásul a budapesti nyelvhasználatban még rosszabb hangulatúvá vált ez a szólás és fattyút, házasságon kívül születettet jelöl (így alkalmazza pl. Grandpierre Emil mint fordító a Topaze című színdarab 2. felvonásában). Ennek a szólásnak a 161. lapon megkapjuk szó szerinti fordítását is: *ingben született*. Ez a fordítás helytelen. A *сорочка* szó egyik jelentése 'burok', amint ezt az orosz nyelv történetének ismerői jól tudják, hiszen innen eredeztetik a *copok* 'negyven' jelentésű számnevet. Ugyanis Oroszország már a legrégibb időktől fogva is nagymértékű szörmekivitellel foglalkozott, és negyven gereznát göngyöltek egy burokba.

Még a mainyelvben is megvan a *сорочка* szónak ez a 'burok' jelentése. A szerző is meglelhette volna a Pawlowsky neves szótárában (J. Pawlowsky: Russisch—deutsches Wörterbuch 1911.), ha felütötte volna. Itt a szó 3. számú jelentéseként ezt olvashatta volna: „Schafhäutchen (worin das Kind im Mutterleibe liegt); die Haube (auf dem Kopfe einiger Neugeborenen); fig. он в с-е родился (er ist mit einer Glückshaube auf die Welt gekommen) es ist ein Glückskind.”

Más példa: *в cyc nonal* — Rákos szerint *Fején találta a szöveget* (85). Azonban itt *cyc* = szó jelentése 'ághely, csomó', tehát a szólás azt fejezi ki, hogy valakinek a vállalkozását balsiker kísérte. Mivel a szerző állhatatlan, a 102. lapon már híven fordítja szó szerint (*A görcsbe talált*), de értelmezésével mellbe vágja az olvasót: *Éppen idejében. Éppen a legjobbkor. Kapóra jött*.

Szerinte *смупать очку* fordítása: „megtörölni a szemüvegét”, pedig itt a *смупать, смепеть* jelentése 'rákényszerít', tehát erőszakkal ráteszi a szemüveget, hogy másképpen lássa a világot, ezért így kellett volna írni: *смепеть кому очку*.

Szaporíthatnók a helytelenül értelmezett szólások számát, ám ne időzzünk így soká a szólásoknál, térjünk át a közmondásokra, hiszen ezek alkotják a könyv javát. Örömmel tapasztaltuk a szólásoknál, hogy Rákos sok szólásnak jó fordítását adta, és meglegelte annak leghasználatosabb magyar megfelelőjét. A közmondások vizsgálatakor azonban több súlyos tévedésre, helytelen fordításra, rossz értelmezésre, hiányos közlésre bukkanunk. Csoportosítva mutatunk be egy-két példát.

Helytelen orosz szöveg: *Волками жить, по волку выть* — (23). Helyesen: *С волками жить, по волчьей выть*. — A 24. lapon: *Кошки грызутся* helyett *кошки грызутся* kellene. A 26. lapon az 599. közmondás második fele a magyarban zárójelben van, az oroszban nincs, viszont ugyanezen közmondást a 142. lapon más tördeléssel és zárójel nélkül közli a szerző. A 25. lapon a 432. közmondásnak, a 28.-on a 900.-nak egyáltalában nincs értelmezése.

A fentiekben csak a 23—8. lapnak orosz közléséről esett szó, de minden hibát nem soroltunk fel, pl. a 23. lapon a 158. közmondás mellékmondata elől hiányzik az *a* 'de' kötőszó, a 387.-ben rossz helyt van a vessző, a 390.-ben *разбры* helyesen *разбору*, a 418.-ban *бочке* helyett *бочку* kell, *мёды* helyett *мёда* (25), mint ezt a rímelés is mutatja (*ложка дёгтя в бочку мёда*), a 28.-on a 900. közmondásban *станешь* helyett *останешь* kell.

Összegezve a tévesen és hiányosan közölt orosz közmondásokat, a sajtóhibákat, megállapíthatjuk, hogy kb. 500 ilyen hiba van a könyvben. Ezek egy részére a már tanult olvasó egykönnyen rájön, de hogyan jöjjünk arra rá, hogy a 319. szólás

hiányos. A könyvben ez van: *Как собака на сене*, ezt meg kell toldanunk: *и сама не ест и другим не даёт* (33), vagy a 229-es: *если бы не кабы, во рту росли грибы*, e helyett: *Если бы не кабы, во рту росли бы грибы*, esetleg így: *Если бы не кабы, и был бы не рот, а огород, то во рту росли бы грибы*.

Hogyan fejtsse meg az orosz nyelvet tanuló, sőt a tanár is, hogy a 96. lapon *богатому* helyett *бог тому* olvasandó, *учило* helyett *ушло* (111) stb.

Mindezt súlyosbítja az, hogy itt mindössze 1008 orosz közmondás, azaz 1008 sornyi orosz szöveg közléséről beszélhetünk, ez 25 lapnyi szöveget jelent (a második rész csak ismétlése az elsőnek), ebből következőleg csak az orosz szöveget véve alapul, laponként 5–6, esetleg több sajtóhibára és közlési vétségre akadunk.

Most térjünk rá a közmondások magyar értelmezésére.

Rákos az orosz közmondásokat és szólásokat a könyv második részében előbb szó szerinti magyar fordításban közli, majd régi magyar közmondás-gyűjtemények (Erdélyi, Margalits) alapján igyekszik magyar megfelelőjükre rábukkanni. Ezt a törekvést számos esetben siker koronázza. Ilyen helyes megfelelés pl. a 625. számú. *He цули журавля в небе, а даи сунуц в рыку* 'jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök' (36). Érdekes és számomra érthetetlen, miért rombolja le önnön érdemes munkáját a közmondások ábécérendes felsorolásában. Ott már ezt a magyar megfelelőt kiveti, és mást — nem megfelelőt — iktat be: *Aranyhegyet ígér — Eget-földet ígér* (144). És ez nem egyetlen magányos eset. Az 549. orosz közmondás: *Невинность соблюсти, а канутом прощепеть* magyar megfelelője a 35. lapon: *Ha bolond megy a vásárra, gazdagodnak a kalmárok*, ám a 138. lapon már megváltoztatja a véleményét és megfelelőül ezt említi: *Nehéz jámborul meggazdagodni*, ami mégsem ugyanaz. A könyvben ez sűrűn előforduló jelenség. Így a 855. közmondás: *Слоу глаз — алмаз* helytelenül adott magyar megfelelője: *Gazda szemé hízlalja a jószágot* (39), viszont a szerző helyesen véleményt változtat a 164. lapra érve: *Vigyázz rá, mint a szemed világára* (felkiáltójel nélkül). Szaporíthatnók a száz lapon belüli következtetlen véleményváltoztatás példáit, de nincs rá terünk. Ezért inkább próbáljuk másfajtajú hibázásainak egy-egy csoportját is bemutatni.

A közmondásoknak nemcsak értelmük, hanem hangulatuk is van, erre a magyar megfelelő kikutatásakor, megválasztásakor ügyelni kell. Ha az orosz azt mondja: *два canoe пара*, azaz 'két csizma egy pár', ez nem helyettesíthető a magyar *Két bolond egy pár* közmondással, mert hangulatban nem egyenértékű (23). A magyar közmondás hangulata mindig megvető, az oroszé csak többnyire (l. Usakov értelmező szótárát, a *canoe* szónál). Még jobban kiviláglik ez a 490. számú közmondás magyaráításából: *Мыпaeи на велик, а горы konaem*. Szóáról szóra: 'Nem nagy a hangya, mégis hegyeket váj át', Rákos szerint: *Lassú víz partot mos*. Csakhogy a magyar közmondás a l a t t o m o s emberre vonatkozik, az orosz meg a kitartást dicséri. Más példa: (a benne levő két sajtóhibát kijavítva): *Пока под чужой крышей не побы- ваешь, своя где мечём, не увидишь*. Rákos szerint: *Más szemében meglátja a szálkát, magáéban nem a gerendát*. Lev Blagin ezt a közmondást alapos szakismerettel és az orosz nyelv szellemében másképpen értelmezi. Ezt írja: „Hazája iránti határ- talan szeretete sohasem változott az egyszerű orosz népnél szomszédai iránti gyűlö- letté... Ellenkezőleg, mindig barátságos kíváncsisággal figyelt más népek életére, és saját történelmi tapasztalatait igyekezett megsokszorozni: *Míg nem éltél idegen földél alatt, nem tudhatod meg, mi van a saját födeled alatt. Ha idegen házban voltál, meglátod a korhadt gerendát a sajátodban. Egy helyt még a kő is benő mohával*” (Az orosz nép köz- mondásokban és szólásokban. Moszkva, 1946. 5. — Magyar nyelven sokszorosítva a Szovjetunióban).

Furcsállom a szerzőnek azon eljárását, hogy gyakran az orosz közmondásoknak éppen ellenkező értelműjét adja magyarban. Ezt mint helyes elvet fennlen hirdeti a könyvecske előszavában (16). Így aztán a torz ötletből torz eredmény következik. A 885. sz. közmondás: *С мёртвого и с золотого ничего не возьмёшь*. Szóáról szóra: 'Halottól és mezteletől semmit sem szedhetsz el'. Az oroszban tagadóból a magyarban állító lesz e furcsa metamorfózis révén: *A holtakon is adót szednek* (39). Így lesz a 971. sz. *Хочешь есть калачи, не лежи на печи* — 'Ha kalácsot szeretsz enni, ne henyélj a kemencén' szövegükből a szerző előjel-változtatásával *Ki nem dolgozik, ne is egyék* szövegűt varázsol. Az 1006. számú közmondást: *Языком болаи, а рукам воли не давай!* (felkiáltójelet én függesztettem hozzá, mert a szerző sehol sem alkalmazza felszólítás után, és egy sajtóhibát kijavítottam) így fordítja: *Vetélkedésnek veszekedés a vége*, pedig helyesen így hangzanék: *Nyelveddel fecsegi, ám fékezdi kezét!* Magyaros értelmezését ily közmondásban véli megelni: *Aki verekedni akar, könnyen talál botra* (76 és 176). Ez az orosz közmondás békés lényegének a meghamisítása!

A szerző sokszor nem is fontolja meg, mit jelent az orosz közmondás, nem ismeri a szavak jelentését. Ennek remekbe sikerített példája a 937. számú: *Ты сер, а я, приятель, сед* (természetesen az obligát sajtóhiba kijavítása után!). Rákos szerint ennek a magyar megfelelője: *Egyik tizenkilenc, másik egy híján húsz* (88), hátul a gyengébbek számára megtoldja: *Egyik kutya, másik eb* (170). Aki ismeri Krilov meséit, tudja, hogy ez a mondás a nagy orosz meseíró *Волк на псарне* című meséjéből való, melyet Napóleon ellen írt. A kutyaólba tévedt farkashoz, a gazdával alkudozni próbáló meghunyászkodott csikaszhoz — Napóleonhoz — vágja oda ezt a szót a gazda — Kutuzov generális —, majd ő s legényei agyonverik a toportyánférgyet. Nincs itt kutya-eb egyenlőségről szó, hanem az ellenkezőjéről: „Te, barátom, ordas vagy, én meg tisztességben megöszült ember.”

A fenti melléfogás rávilágít arra is, hogy a szerző nem tesz különbséget szállóige és közmondás között. Azt hiszem, pusztán két-három ízben fordul elő, hogy megmondja, kinek a művéből ered valamelyik szólás (80. és 706.: Krilov, ill. Gribojedov művéből), máskor nem; így pl. *Ох, тяжела ты, шапка Мономаха* (170, három sajtóhibát javítottam, egy szót pótoltam) szállóigéről nem tudjuk meg, hogy Puskin „Borisz Godunov” című drámájából való. Pedig az orosz szállóigék magyarázata és eredetizése még az orosz anyanyelvűek számára is fontos. Ezért ajánljuk a jövőben a szerző figyelmébe ezt a munkát: Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина: Крылатые слова. Москва, 1955.

Feltűnő, hogy a szerző mellőzi a szovjet korszakból való közmondásokat (bár az előszóban említ négyet, gyűjteményébe nem sorakoztatja őket). Pedig a tudós irodalomtörténészek szerint ezek az új közmondások, szólások is értékesek, tehát az ilyeneknek: *Не пускай вора к возу, а кулака — к колхозу; Трактор в колхозе — хлеб на обозе; Врёт как Геббельс; Бей врага, не жалеи огня!* stb. kétségtelenül Rákos gyűjteményében a helyük. Ezzel szemben a szerző gyűjteménye hemzseg az elavult, a papos és istenes, ill. istenellenes, a pénz hatalmát dicsőítő közmondásoktól. Ezekből az elavult közmondásokból furcsán lesz korszerű tanács! Pl. *A gazdagnak e világon is jó a dolga* (az orosz szöveg hibás!), *Pénzen mennyországot is vehetsz* s így tovább.

Jó lenne, ha a szerző néhanapján az orosz nyelvtankönyvet is forgatná. Akkor megtudná, hogy az orosz felszólító mód nem mindig fordítandó felszólítással, hanem feltételességgel, megengedéssel is jelenthet (vö. Грамматика русского языка. Szerk. V. V. Vinogradov. Москва, 1954. II. 1: 400). Ezért *не дай бог свинье пога* nem úgy fordítandó még szóáról szóra sem: „ne adj isten szarvat a disznónak” (566. sz.), hanem: „nem adhatott isten szarvat a disznónak (esetleg: jó, hogy nem adhatott . . .)”.

A könyv bevezetőjét („A népbölcsesség tükre” 7—19) utolsónak hagytuk. Nem azért, mintha ez volna a műnek a java, ill. a „Zucker bleibt zuletz” német mondás alapján, hanem mert a legtöbb hibáztatandó ebben akad. Csak néhány példát mutatok be. A 8. lapon olvashatjuk, hogy az *Új seprő jól seper* és *Nem mind arany, ami fénylik* közmondásaink megvannak az oroszban, „ősregi szláv közmondások” lévén, „valószínűleg a honfoglalás után, a Kárpátok medencéjében már itt talált földművelő szláv népek nyelvéből kerültek a magyar szókincsbe [sic!]”. Ha a szerzőnek agyában felötlött volna a francia *Tout ce qui luit n'est pas or* vagy a német *Neuer Besen kehrt gut*, akkor ezt a szimplifikált megállapítást nem írta volna le.

A szerző „közmondásos” elfoglaltságában a 11. lapon eljut az irodalom oktató-nevelő erejének a tagadásához : „Hogy valamelyik író vagy más közéleti ember színes, képes, találó mondása közmondássá vagy szólásmondássá váljék, annak elengedhetetlen feltétele, hogy szájról szájra szálljon, vagyis hosszú időn át tartó közhasználat szentesítse. Ha ez a feltétel hiányzik, akkor — bármilyen okos, szellemes, talpraesett is a mondás — könyvbölcsesség marad, nem kerül ki az irodalmi érdekes ségek műz e u m á b ó l” (én emeltem ki). Kétlem, hogy csak irodalmi kuriózum az, ami nem kerül a nép szájára.

A 12. lapon ezt a helyes megállapítást olvassuk : „Az orosz közmondáskincsben is számos irodalmi forrásból eredő közmondás és szólásmondás található. Íme néhány példa : ... *Das Kunstwerk der Zukunft* ... *To be or not to be, that is the question* ... *Eppur si muove* ... *Den Wald vor lauter Bäumen nicht sehen*.” A szerző valószínűleg azt akarta mondani, hogy ezek fordításából lett orosz közmondás, ill. szólás. Ezek bizony német, angol, olasz, ill. német mondások. Lejjebb is ezt olvashatjuk : „Latin eredetűek a következők : *Errare humanum est* ...” stb. Ez is tévedés : ezek maguk a latin közmondások, amelyek mellé azonban oda kellett volna tenni a megfelelő oroszot.

*

Összegezve az elmondottakat : Rákos munkája helyes és jó célkitűzésből indul ki. Megvalósításában helytelen úton halad, elméleti alapja gyenge, filológiai hitele felületesége következtében kétes. Nem helyeselhető, hogy a ritkább szavaknak (*мын, харч*) nem adja meg a magyar megfelelőjét. Egy kalap alá vesz közmondást, szállóigét, szólást, ezek gyakorlati használatában nem igazít el. Jó lett volna, ha az orosz szavak hangsúlyát (a hazai helyes szokásnak megfelelően) jelöli. Mivel kiadványa nem orosz anyanyelvűeknek készült, következetesen kellett volna a *ë* betűt és a felkiáltó jelet használnia. Temérdek sajtó-, értelmezési és fordítási hibája miatt segédeszközülni mai formájában aligha ajánlható, pedig hívánatos, hogy az orosz nyelv tanulmányozását magas fokon segítő műveket adjunk ki.

1956. március

Erdődi József

Némedi Lajos : Bessenyei György és a magyar nyelv. Eger, 1956. Különnyomat a pedagógiai főiskola II. kötetéből.

A XVIII. század végén a felvilágosodás eszméiben fogant modern magyar nemzeti művelődés programja teszi sürgető feladattá értelmiségünk számára nyelvünk fejlesztését. Némedi Lajos tanulmánya legnagyobb magyar felvilágosult gondolkodóknak, Bessenyei Györgynek nyelvünk kiművelése érdekében kifejtett tevékenységét foglalja össze és egészíti ki önálló kutatás alapján.

Magyarországon egy új nyelvi koncepció meghirdetésének akadályai: a klerikális nyelv szemlélet, a biblikus stílus, valamint a tudomány latin nyelvűsége volt. Új társadalmi bázist kellett találni, amely a felvilágosult világi művelődésnek hordozójaként, az új nyelvi programnak is reális alapja legyen. Bessenyei ezt a középneemességben találta meg: ennek nemzeti tartalmú mozgalmához kapcsolódik nyelv-pallérozó terve. Érveiben azonban még a középneemességen is túlmegy: igen figyelemre méltó az a demokratikus álláspontja, hogy „míg a magyar jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni” (345). Így tehát a nyelv kérdése révén a jobbágyparaszságot is belefoglalja a nemzet fogalmába. A tanulmány nyomatékosan rámutat ennek a körülménynek igen fontos voltára: ezen a révén válik fontos nemzeti és társadalmi üggyé a nyelv kérdése.

Bessenyei művelődési programjának azonban normateremtő hatása is van: a magyar művelődésnek olyan hagyományörző fellegvárait tartja egy nemzeti nyelv normahordozójának, mint a debreceni és sárospataki kollégium nyelve. Az ő gondolkodásában merül fel először nagy erővel az egységes nemzeti nyelv kiegyenlítő szerepének tudata. Eszerint az egységes, kiművelt magyar nyelv közösséget jelentene nemes és paraszt között, a szétszakított két magyar haza összekötője volna, s hozzásegítene a felekezeti megoszlás áthidalásához is egy új, felvilágosodott világi műveltség jegyében. A tudományos terminológia megalkotására vonatkozó gondolataiban is az egységes nemzeti nyelv típusa lebeg előtte eszményként: a nyelvjárások elemeiből kívánná megteremteni.

A tanulmány foglalkozik Bessenyei stíluseszmenyével is. Nem meglepő, hogy ez is természetesen illeszkedik bele Bessenyei gondolatrendszerébe: a tanítási szándékozó „nemzetnevelő” olyan stílust kíván az ismereteket terjesztő írótól, amely természetes és egyben vonzó is, könnyed, mégis tömör legyen.

Némedi Lajos tanulmánya igen értékes azért, mert tisztázza Bessenyei helyét a nyelv-művelés történetében, s nyelvi-stilisztikai koncepcióját teljes gondolatrendszerében mutatja be.

Szende Aladár

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Az orosz *ж* átírásáról. Az Ukrán SZSZK közoktatásügyi minisztériumának „Ragyanszka Skola” tankönyvkiadójában működő magyar szerkesztőség (Ungvár) ezt a kérdést intézte az MTA Helyesírási Bizottságához:

„Szerkesztőségünk az Ukrán SZSZK magyar tan nyelvű iskoláit látja el tankönyvekkel. Munkánk során már régen áttértünk a Magyar Tudományos Akadémia 1954-ben kiadott szabályzata szerinti helyesírásra. Van azonban ennek a szabályzatnak egy pontja, amelyet szerkesztőségünk egyes munkatársai vitatnak olyan értelemben, hogy alkalmazható-e nálunk, az Ukrán SZSZK magyar iskoláiban és a számukra készült tankönyvekben is. Szeretnénk tehát ebben a kérdésben a Magyar Tudományos Akadémiától — mint legilletékesebb fórumtól — hivatalos választ kapni, hogy elejét vegyük a további vitának, és egységes elvet követhessünk. Ezért fordulunk most Önökhöz.

Az orosz *х* betűnek magyar *h*-val való átírásáról van szó.

Az 1954-es helyesírási szabályzat meggyőzően fejti ki az orosz *х*-nak *h*-val és nem *ch*-val való átírásának helyes és praktikus voltát. Munkatársaink egy részénél azonban kétség támadt: Helyes lesz-e az orosz *х*-t *h*-val átírni a mi iskoláinkban is, ahol olyan nagy súlyt helyeznek az orosz nyelv tanítására? Nem fogja-e megnehezíteni az orosz kiejtés helyes elsajátítását, ha egy és ugyanannak az orosz szónak a tanuló két hangalakját tanulja meg (magyar órán *kolhoz*, orosz órán *кохоз*)? Más részről viszont kérdés: Célszerű és megengedhető-e egyáltalán megbontani ezért a magyar helyesírás egységét (annál is inkább, mert a területünkön levő többi magyar sajtószerv: a Területi Könyvkiadó, a területi és kerületi újság a *h*-s és nem a *ch*-s átírás szabályát követi)? Nem kellene-e inkább a tanárra bízni, hogy magyarázza meg a kiejtésbeli különbséget a két nyelvben?”

A Helyesírási Bizottság titkáranak, Fábíán Pálnak a válaszát erre a magyar közönséget is érdeklő kérdésre az alábbiakban közöljük:

A szerkesztőség által felvetett kérdés nálunk is a vitatott problémák közé tartozik: egyesek ugyanis itt is azon az állásponton voltak és vannak, hogy talán szerencsésebb lenne az orosz *х* hangot *ch*-val jelölni a magyar átírásban, mert ezzel jelezni lehetne, hogy nem a magyar *h* hangzik az orosz szóban. A bizottság ezt az álláspontot azonban több ok miatt nem tette magáévá:

Az átírás annyit jelent, hogy valamely idegen nyelvnek a magyarból hiányzó hangjait az őket leginkább megközelítő magyar hangot jelölő magyar betűkkel kell jelölni. Nos, a magyarban csak bizonyos hangtani helyzetben van meg az orosz *х* hang, ezért a magyar ember magyar beszéd közben — ha *ch*-t lát is — nem tud orosz *х*-t ejteni, hanem csakis magyar *h*-t. Az az egyedül helyes eljárás tehát, ha a magyar olvasót nem zavarjuk az orosz *х*-t tartalmazó szavak átírásakor idegen betűvel, a *ch*-val, hanem az orosz *х* helyett *h*-t írunk. Ezt ugyanis mindenki el tudja olvasni és ki tudja ejteni, míg a *ch*-t, amelynek a magyarban önálló hangértéke nincs — a tájé-

kozatlanok esetleg *k*-nak (vö. *teknika*), *s*-nek (egyes francia szavak mintájára) vagy *cs*-nek (vö. *Madách*) is olvashatják. Ugyanezen okok miatt alkalmazzuk csakis a *h*-t más, nem latin betűs írású népek (a kínai, az arab stb.) *h*-szerű hangjainak jelölésére is, nem pedig a *ch*-t. — De így, azaz a saját anyanyelvének törvényeit figyelembe véve jár el a világ valamennyi népe, amikor idegen szavakat vesz át. Az orosz *x* éppen igen jó példa erre. Például a *Hruscsov* nevet az angolok, olaszok, franciák mind másképp, saját nyelvüknek és helyesírásuknak megfelelően ejtik és írják, ami természetes is, hiszen egyikben sincs meg az orosz *x* hang és egy ennek jelölésére szolgáló külön betű. Az orosz meg — nem lévén a nyelvében *h* hang — *g*-vel helyettesíti a mi *h*-nkat vagy a német *h*-t. Ennyit arról, hogy miért tartjuk nyelvészeti szempontból helyesebbnek a *h*-s átírást a *ch*-snál.

Ami a kérdés didaktikai vonatkozását illeti, nekem mint pedagógusnak az a véleményem, hogy a *h*-s átírás nem lehet az oroszul tanulás kárára. Itt, Magyarországon még sohasem hallottam panaszokat a *h*-val való átírára (didaktikai okok miatt!) az orosz tanító tanároktól. Sőt! Bizonyára egyetértünk abban, hogy káros lenne a magyar kiejtés szempontjából, ha arra szoknának tanulóink, hogy pl. a *kolhoz* szóban ne magyar *h*-t, hanem orosz *x*-t ejtsenek. Arra kell tehát szerintem nevelni a tanulókat — mégpedig, mint Önök is írják: a nevelőknek —, hogy ha magyarul beszélnek, magyar, ha meg oroszul, orosz hangokat használjanak, s a két nyelv hangjait ne keverjék össze még idegen eredetű szavakban sem. A jelenlegi átírási rendszer ezt a törekvést támogatja, s nem csábít a magyar nyelv szempontjából helytelen, modoros kiejtésre. Ezért is helyesebb tehát a *h*-s átírás a *ch*-snál.

Még csak egy megjegyzést! Egyetérttek azokkal, akik az egység elvét mindenek fölé helyezik. Magyarországon a *h*-s átírás az általános; mint írják, Kárpát-Ukrajnában is ez a helyzet. Csak kár származna abból, ha a Ragyanszka Skola kiadó — talán egyetlen kivételként — *ch*-val írná át az orosz *x*-t. Arra kérem tehát Önöket, hogy az egység szempontját ebben a kérdésben is, és más esetekben is tartsák fontosabbnak egyéb megfontolásoknál.

Jégbe hűtött. Helyes-e a címül írt kifejezés? — ezt kérdezi Kiss Ernő mérnök.

Az alábbiakban válaszolunk: A *jégbe hűtött* szó minden bizonnyal a *jégbe hűt* határozós igei alakulás befejezett cselekvést kifejező igeneve. Igaza van abban, hogy a kifejezés *jégbe* tagja felfogható hol? kérdésre felelő határozószóként is; ugyanúgy azonban — különösen a *jégbe hűtök* ige esetében érezhető ez — azt is kifejezheti a szó, hogy valamit jég közé rakok, jégbe teszek hűlni, s akkor már szabályos hová? kérdésre felelő határozóval van dolgunk. — Vannak más hasonló alakulatok is nyelvünkben, például *vérbe fagy*, *abbahagy*, amelyekkel kapcsolatban szintén felmerülhetnének ugyanezek az aggályok. Minthogy azonban ezek is, éppen úgy, mint a *jégbe hűtött*, nem mester-séges szóalkotások, hanem természetes alakulásai nyelvünknek, s amellet a *-ba*, *-be* rag funkciójának megfelelő irányjelentés is felfedezhető bennük, semmi esetre sem kifogásolhatók, s helyesen csakis ebben a formájukban használhatjuk őket. B. L. É.

Féleség. Kölcseyi Zoltán a címül írt szóelem jellege, helyessége iránt érdeklődik.

Válaszunk a következő: A *féleség* nyelvi elemmel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy nem tekinthetjük önálló szónak, inkább képzőnek, helyesebben képzőbokornak kell minősítenünk. Első része a *-féle* képző, amivel melléneveket képezünk, pl.: *cipőféle*, *takarmányféle*, *madárféle*. Az ilyen mellénevekből a *-ség*

képzővel ismét főnevet képezhetünk: *cipőféséség, takarmányféséség, madárféséség*. Ez a képzésmód újabb keletű nyelvünkben. Olyan esetekben használjuk, amikor valaminek több jegye hasonlít egy másik dologhoz, így annak a kategóriájába sorolható, mint hozzá legközelebb álló kategóriába, de nem azonos vele. A fenti példákat voltaképpen a *cipőféle lábbeli, a madárféle állat, a takarmányféle növény* helyett használjuk. Megfigyelhető, hogy igényesebb szövegben ritkábban fordul elő ez a képzésmód, inkább csak a könnyedebb stílusban, a beszélt nyelvben találkozunk vele. Mindenesetre nyelvtény, amit el kell fogadnunk. Még megjegyezzük, hogy a szaktudományokban gyakran fordulnak elő átmeneti jellegű kategóriák. Ezek jelölésére is gyakran szokták alkalmazni ezt a képzésmódot.

K. K.

Műkedvelő vagy öntevékeny? Csapó Imre a Magyar Rádióhoz intézett s onnan válaszadás végett hozzánk továbbított levelében azt ajánlja, hogy az újabban terjedő, idegenszerű *öntevékeny* szó helyett használjuk a régebbi *műkedvelő* szót.

Ezt válaszoljuk: Mi is szívesebben látnánk a *műkedvelő* szó felfrissítését, mint a csakugyan idegenszerű *öntevékeny* tükörkifejezés elterjedését. — Azt megértjük, hogy a mai, igényes játékra törekvő, nem hivatásos színjátékosok nem szívesen nevezik magukat *műkedvelő*-nek. E szónak ugyanis van némi lekicsinylő, rosszalló jellege. Ez azonban nem leküzdhetetlen: ha a műkedvelők tartósan színvonalas játékokat nyújtanak, hamarosan eltűnik. (Viszont ennek a fordítottja is bekövetkezhet: ha az *öntevékeny* színjátszás nem elégíti ki a közönséget, ehhez a kifejezéshez is csakhamar hozzátapadhat több-kevesebb lekicsinylő árnyalat!)

R. É.

Dr. Nagy Lászlónak, az MTI munkatársának számos kérdést felvető levelére egyebek közt ezeket írjuk válaszul:

Turista. Ennek a szónak nyelvünkben a természetjárással kapcsolatos jelentése van, ezért helytelen minden külföldi vendéget, látogatót ezzel a szóval illetni. Helyesebb az ajánlotta *külföldi látogató, vendég* elnevezés, vagy pedig csak egyszerűen a *külföldi*.

Fesztivál. E szó használata újabban terjedt el és — mondhatjuk — szükség-telonül. A régi és magyar *ünnepség, ünnepély* szó a legtöbb esetben helyettesítheti. A dolgozók széles tömegei a *fesztivál* szó jelentését nem is értik.

Naponta vagy naponként? Jelentésük a legtöbb esetben ugyanaz. A *naponta* fiatalabb, mint a *naponként*, de azért a használata ellen semmi kifogást nem tehetünk. Néha azonban csak a *naponként*-et használhatjuk, olyankor, amikor osztó (disztributív) jelentése a cselekvésnek nem az idejére, hanem a módjára vonatkozik. Ha például azt akarom mondani, hogy a munkásokat napok vagy hetek szerint fizetik, nem azt, hogy a fizetés mindennap vagy minden héten történik, akkor csak a *naponként, hetenként* stb. szót használhatom: „*Naponként* (= napok szerint) kapja a fizetését, de nem *naponta* (= napról napra)”. A félreértés elkerülése végett természetesen ilyenkor jobb a *naponként* helyett más kifejezést használni: *napok szerint, napokra, napi teljesítmény szerint* stb. Mivel a pusztá disztributív értelem (idővonatkozás nélkül) csak a *-nként* raghoz fűződik, a *-nta*-hoz pedig nem (*darabonként, levelenként, házanként* stb., de nem mondhatom: *darabonta, levelente, házanta* stb.), a stílus változatossága éppen azt kívánná, hogy időre vonatkoztatva használjuk inkább a *naponta, hetente* stb. szót.

K. S.

A *tessék* szóra vonatkozólag Béki Irén általános iskolai tanár kér tőlünk felvilágosítást.

Ezeket írhatjuk: A *tessék* (és főnévi igenév) udvarias kifejezésként elég régi keletű; bővebben ír róla Kertész Manó pompás könyvecskájében („Szállok az úrnak — Az udvarias magyar beszéd története” Bp., év nélkül, 139 kk.). Nyelvtanilag is érdekes alakulás: a *tetszik* 3. személyű állítmány melletti főnévi igenév alany; s legfőljebb *-nak*, *-nek* ragos határozó fejezi ki azt a személyt, akihez szólunk: *Tessék venni belőle* (*neked* is, *önnek* is, *nektek* is, a *kartársaknak* is stb.). A gyakorlatban rendszeren magázó beszédben járja, azért az *önnek*, *önöknek* határozót szoktuk hozzáérteni. Újabban a beszélt nyelvben ehelyett második alanyt is használnak: *A néni is tessék venni belőle!* — Egyébként a magyar udvarias beszéd egyszerű 3. személyben folyik: *Eljön? Eljönnek?*

T. J.

Mindketteje. Ez a kifejezés egyik levelezőnk, dr. Bory István szerint helytelen.

A mi véleményünk ez: Igaza van abban, hogy a *ketteje* „csak része lehet egy nagyobb létszámnak”. Amikor ugyanis nem ’az egészből egy rész’-t, hanem ’az egészből az egész’-t akarjuk kifejezni, akkor nem egyes, hanem többes számú birtokos személyragot illesztünk a számnévhez: *ketteje* a ’több közül kettő’, a *kettejük* ellenben ’kettő közül kettő, mind a kettő’ is lehet. József A. is ilyen értelemben használja: „Csout-jainkban a velő foszforeszkál, akár a sarkcsillag, *kettejük* fényénél meglátjuk a vizet és kenyeret” (Esti felhőkön). Innen érthető az is, hogy *mind*-del összekapcsolva a többes számú birtokos személyragos alakot érezzük természetesebbnek: *mindhármukat* üdvözlöm (nem pedig *mindhármát*). — Megjegyezzük még, hogy a *ketteje* alak, bár nem szabálytalan (vö. *erdő*—*erdeje*), a mai beszélt nyelvben nemigen járja, csak a szépirodalmi nyelv vagy esetleg a tudományos értekező stílus használja, az sem gyakran. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a *mindketteje* alakot „abszurdum”-nak érzi. A *mindkettőjük* formát nyilván nem róná meg.

R. É.

Fel vagy föl igeikötő? Vasskó Béla gimnáziumi tanár kérdezi: Nem kellene-e helyesírásunkban a *fel* igeikötő helyett a *föl* változatot kötelezővé tenni? Nyelvünkben ugyanis az *e* hang van túlsúlyban, s a *fel* igeikötő — kivált a tiszta *e* hangú igeik esetében — károsan befolyásolja nyelvünk jóhangzását. — Válaszunk a következő:

Abban igaza van, hogy a *fel* igeikötő bizonyos fokig egyhangúvá teszi a tiszta *e* hangú igeiket. Ha a *föl* igeikötőt tennénk kötelezővé, ezt az egyhangúságot sokszor elkerülhetnénk, viszont ez az igeikötő a tiszta *ö* hangú igeikkel kapcsolatban újból csak egyhangúságot okozna. A tiszta *ö* hangú *fölöltözik*, *föltör*, *fölkötöz*, *fölörlődik*, *föltölt*, *föltöröl* stb. igeikben a *föl* változatot egyáltalán nem tarthatjuk szerencsésnek. A mai vagyis *fel* ~ *föl* írásmód jobb lehetőséget ad, hogy — a hangtani környezethez képest — minden esetben megválaszthassuk a megfelelőbb írásmódot. A tiszta *e* hangú igeikkel kapcsolatban tehát inkább a *föl*, az *ö* hangú igeik esetében pedig inkább a *fel* változatot használjuk: *fölelged* (a fagy), *fölemelkedik*, *fölterjeszt*; *felkötöz*, *felöltözik*, *feltör* stb. Más hangú igeikhez a *fel* és a *föl* változat egyaránt járulhat: *felolvad* vagy *fölolvad*, *felír* vagy *fölír*, *felugrik* vagy *fölugrik*.

H. A.

A Nyelvőr hírei

Melegen köszöntjük **Kodály Zoltánt**, az MTA Nyelvművelő Bizottságának elnökét, folyóiratunk szerkesztő bizottságának tagját abból az alkalomból, hogy a Kossut-díj nagydíjával tüntették ki zenetudományi munkásságáért és egész életművéért, valamint **Szemere Gyula** munkatársunkat, aki a nyelvtan és helyesírás tanítás megjavítása terén végzett eredményes munkásságáért, tankönyvírói tevékenységéért kapott Kossuth-díjat.

Prohászka János most töltötte be életének hetvenedik évét, s ebből az alkalomból a Magyar Nyelvtudományi Társaság legutóbbi választmányi ülésén Kniezsa István elnök szeretettel köszöntötte. Mi is őszinte ragaszkodással és szívből jövő jókívánsággal szorítjuk meg kezét, hisz innen-onnan fél évszázada vallhatjuk dolgozótársunknak. Értékes nyelvművelő, szövejtő és egyéb cikkei gyakran megörvendeztették folyóiratunk olvasóit. Ő állította össze a sokat forgatott Nyelvőrkalauz második és harmadik kötetét, évtizedek óta az ő szorgalmát dicséri folyóiratunk évi szó- és tárgymutatója. Kívánjuk neki és magunknak, hogy még sokáig gazdagíthassa a Magyar Nyelvőrt cikkeivel, indexével, s ráadásul — úgy legyen — a Nyelvőrkalauz negyedik kötetével. Ad multos annos!

F. G.

Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1956. okt. 10-én tartott ülésének jegyzőkönyve

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Deme László, Fábian Pál, Karinthy Ferenc, Kovalovszky Miklós, Ruzsiczky Éva, Szepe György bizottsági tagok; Bencédy József, Gráf Rezső, Hernádi Sándor, Lengyel Dénes, Molnár József, Szende Aladár meghívott vendégek.

Kodály Zoltán megnyitja az ülést.

I. Lőrincze Lajos titkár előadja, hogy a Tankönyvkiadó Vállalat némileg átdolgozva ki szándékszik adni a Nyelvművelő című kötetet a magyar szakos tanárok részére segédkönyvül. Ezután kéri a Bizottságot, nyilvánítson véleményt a kérdésben: helyesli-e a vállalkozást, milyen módosításokat tartana az új kiadásban végrehajtandónak stb.

Ezután hozzászólások következnek. A vitában részt vesz Bencédy József, Deme László, Fábian Pál, Hernádi Sándor, Kodály Zoltán, Kovalovszky Miklós, Lengyel Dénes, Lőrincze Lajos, Molnár József, Ruzsiczky Éva, Szende Aladár, Szepe György. — Molnár József, a Tankönyvkiadó képviselője hangsúlyozza a Nyelvművelő iskolai használatra való kiadásának fontosságát. Majd úgy véli, hogy „A magyar nyelvművelés múltjából” című részt az új kiadásból ki lehetne hagyni. Kíváncsún tartaná a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című kötet újra való kiadását is. — Szepe György ajánlatosnak tartaná a kötetet egy didaktikai útmutatóval, továbbá egy bibliográfiai tájékoztatóval kiegészíteni. — Lengyel Dénes szerint is szükséges lenne didaktikai tájékoztatót csatolni a kötethez. A továbbiakban Lengyel azt javasolja, hogy a Magyaritanítás című folyóiratban jelenjék meg az új kiadásról egy előzetes

tájékoztató. — Bencédy József kívánatosnak tartaná a stilisztikai anyag növelését. — Szende Aladár szerint a példaanyagot kellene szaporítani.

A vita eredményeként a Bizottság a következő határozatot hozza: Örömmel vállalja a Nyelvművelő című kötet új, átdolgozott kiadását. Az új kiadásban nagy nyelvművelőink munkásságát egyetlen cikk fogja összefoglalóan tárgyalni. A kötetet, azonkívül, hogy bőségesebb lesz a példaanyaga, egy osztályokra tagolt didaktikai tájékoztató, valamint egy nyelvművelő bibliográfia fogja kiegészíteni. Egyébként az anyag lényegében nem változik — legfeljebb a tárgy- és szómutatót kellene (főleg technikai módosítással) némileg megrövidíteni. — Végül azt határozza a Bizottság, kérni fogja a Tankönyvkiadó Vállalatot, hogy a terv szerinti 18 ív terjedelmet emelje fel.

2. Lőrincze Lajos bejelenti, hogy az „Édes anyanyelvünk” című műsor iránti, egyre fokozódó érdeklődésre való tekintettel a rádió nov. 22-től kezdve hetenként kétszer fog nyelvművelő adást sugározni: vasárnap és csütörtökön reggel 9 órakor. A továbbiakban Lőrincze tájékoztatja a Bizottságot, hogy Kodály Zoltán elnök levéllel fordult az oktatásügyi miniszterhez, amelyben kérte, javasolja az iskoláknak, hogy a tanulók rendszeresen hallgassák az iskolai rádióban az „Édes anyanyelvünk” csütörtöki adásait. Az első csütörtöki adást Kodály Zoltán elnök fogja megnyitni. Lőrincze bejelentésére Lengyel Dénes javasolja, hogy a Köznevelésben jelenjen meg előzetes tájékoztatás a csütörtöki nyelvművelő műsorról.

3. Szépe György beszámol arról, hogy a modern nyelvi szóanyag gyűjtése tárgyában a Bizottság legutóbbi ülésének határozata értelmében összeült egy kisebb bizottság: Gáldi László, a nagyszótári osztály vezetője, Kovalovszky Miklós, Szépe György bizottsági tagok. — A megbeszélésen Gáldi örömmel fogadta a tervet. Elmondta, hogy a nagyszótári osztályt már régóta foglalkoztatja a gondolat, de megfelelő keret híján eddig nem lehetett a gyűjtést megindítani. A továbbiakban Gáldi annak a nézetének adott kifejezést, hogy ha a nagyszótári osztály kapna két gépírónői állás szervezésére keretet, meg lehetne indítani a gyűjtést. A tudományos irányítást a nagyszótári osztály tudományos munkatársai vállalnák. A cédulák két példányban készülének: az egyiket beolvasztanák a Nagyszótár anyagába, a másik példány külön tárolva rendelkezésükre állna a kutatóknak.

A megbeszélésen a kiküldött bizottság fontosnak tartotta az érdeklődők, amatőr-gyűjtők széleskörű hálózatának kiépítését is. — Szépe beszámolójához kapcsolódva Kovalovszky Miklós kívánatosnak tartja, hogy a Nyelvőr majd közöljön a gyűjtött anyagból szemelvényeket, s fűzzön hozzájuk nyelvhelyességi észrevételeket is.

4. Végül néhány kisebb bejelentést tesz Lőrincze Lajos: a Nyelvőr 1957-től kezdve hat számban s előreláthatólag felemelt terjedelemben (40 ív) fog megjelenni.* — A József Attila Szabadegyetem nyelvművelő-nyelvészeti ismeretterjesztő előadásai folynak. — Egyéb nyelvművelő előadások is folynak (pl. a Pesterzsébeti Vasas művelődési házában). — A nyelvművelés iránti érdeklődés egyre fokozódik: mind többen kérnek levélben, telefonon tanácsot nyelvhelyességi kérdésekben. A növekvő feladatok ellátására 1957-től kezdve a Nyelvtudományi Társaság szervez egy nyelvművelő titkári állást. — Kovalovszky Miklós elmondja, hogy a Népművelés című folyóirat nyelvművelő cikksorozata kedvező fogadtatásban részesült, a szerkesztőség továbbra is kér anyagot. A Könyvbarát című folyóirat szintén szívesen fogad nyelvművelő jellegű cikkeket.

Jegyző: Ruzsiczky Éva

* A közbejött események miatt ez a terv nem válhatott valóra. A szerk.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó T. Attila: A Kisanna névtípus a régiségben</i>	113
<i>Zolnai Béla: Bunda</i>	115
<i>Knieszsa István: Zolnai Béla bunda cikkéhez</i>	119
<i>Zolnai Béla: Knieszsa István megjegyzéséhez</i>	121
<i>Martinkó András: Kürt, tülök és egyebek</i>	121
<i>O. Nagy Gábor: Itt a kezem, nem disznóláb — Otthagyták a porosálláson</i>	124
<i>Ferenczy Géza: Mama, papa</i>	127
<i>Beke Ödön: Suppintós — Lok</i>	129

Szemle

<i>Németh Imre: Az ősi szó nyomában (Ismerteti: Rubinyi Mózes)</i>	130
<i>Rákos Ferenc: Nemzedékről nemzedékre (Ismerteti: Erdődi József)</i> ...	132
<i>Németh Lajos: Bessenyei György és a magyar nyelv (Ismerteti: Szende Aladár)</i>	137

A Nyelvőr postája

<i>Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából</i> <i>Az orosz x átírásáról — Jégbe hűtött — Féleség — Műkedvelő vagy öntevé-</i> <i>keny? — Turista — Fesztivál — Naponta vagy naponként? — Tessék —</i> <i>Mindketteje — Fel vagy föl igekötő?</i>	139
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Kodály Zoltán és Szemere Gyula köszöntése</i>	143
<i>Prohászka János hetven éves</i>	143
<i>Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1956. okt. 10-én tartott ülésének jegyző-</i> <i>könyve</i>	143

Beküldött könyvek

Szépirodalmi Kiadó:

<i>Szerelem. Magyar költők szerelmes versei. 1956.</i>
<i>Krúdy Gyula: A vörös postakocsi. — Őszi utazások a vörös postakocsin. 1956.</i>
<i>Örkény István: Ezüstpisztráng. 1956.</i>
<i>Pratolini, Vasco: Szegény szerelmesek krónikája. 1—2. 1956.</i>
<i>Remenyik Zsigmond: Vándorlások Könyve.</i>
<i>Tatay Sándor: A második leány. 1956.</i>

Magvető:

<i>Gáspár Ervin: Jancsi és Juliska. 1956.</i>
<i>Hegedűs Zoltán: Három szem mogyoró. 1956.</i>
<i>Kalkó István: Opálka és a forgószél. 1956.</i>

Új Magyar Kiadó:

<i>Asztalos István: Elmondja János. [1956.]</i>
<i>Nagy István: Huszonöt év. 1—2. [1956.]</i>
<i>Thackeray, William Makepeace: Nemes Barry Lyndon úr emlékiratai. 1956.</i>

Áll. Irodalmi és Művészeti Kiadó (Bukarest):

<i>Tomcsa Sándor: Vese velővel.</i>

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.
A folyóiratra belföldön a Posta Központi Hirlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekkszámla: 61.257.
Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hirlap-Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Magyar Ifjúság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.
A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hirlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Ára: 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	16 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék</i>	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső: A magyar ly hang kérdéséhez</i>	6 „
<i>Benkő Loránd: A magyar ly hang története</i>	20 „
<i>Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése</i>	50 „
<i>Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái</i>	45 „
<i>Horváth János: Vitis verstanai kérdések</i>	8 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán: Ormánysági Szótár</i>	60 „
<i>Knieszsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész</i>	180 „
<i>Knieszsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig</i>	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva: A Königsbergi Töredék és Szalagjai</i>	50 „
<i>Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén</i>	20 „
<i>Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)</i>	85 „
<i>A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat</i>	9 „
<i>A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. Bárczi Géza)</i>	45 „
<i>A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)</i>	12 „
<i>Helyesírásunk időszéri kérdései (Szerk. Benkő Loránd)</i>	12 „
<i>Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. Benkő Loránd és Lőrincze Lajos)</i>	20 „
<i>Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. Lőrincze Lajos)</i>	30 „
<i>Nyelvünk a reformkorban (Szerk. Pais Dezső)</i>	50 „
<i>Pais-Emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)</i>	80 „
<i>Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában</i> ..	50 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen*
 2. *Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához*
 3. *Farkas Vilmos: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról*
 4. *Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága*
 5. *Vértés O. András: A beszédhibákról*
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen *Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)*

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

<i>Balázs János: Az első magyar nyelv művelők</i>	145
<i>Ujváry Lajos: Írásművészet és helyesírás</i>	158
<i>Imre Samu: A -nál, -nél rag használatának nyelv- helyességi kérdéseihez</i>	164
<i>Boros Rezső: Énekszövegek fordításának nehézségei</i>	177
<i>Farkas László: Milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelet?</i>	189
<i>Károly Sándor: „Erdei vadak, égi madarak” (Csanádi Imre verseinek nyelvéről)</i>	194
<i>Balassa László: A hajnalodik ige rokon szavai és a hajnal irodalmi ábrázolása</i>	205
<i>Hegedűs Lajos: Beszédtempó-elemzések</i>	223
<i>Rácz Endre: A határozók osztályozásának kérdé- séhez</i>	227
<i>Szalai János: Tájszavak a Fejér megyei Polgárdi községből</i>	234

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK : SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG :

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LÖRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LÖRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Balázs János</i> : Az első magyar nyelvművelők	145
<i>Ujváry Lajos</i> : Írásművészet és helyesírás	158
<i>Imre Samu</i> : A <i>-nál, -nél</i> rag használatának nyelvhelyességi kérdéseire ..	164
<i>Boros Rezső</i> : Énekszövegek fordításának nehézségei	177
<i>Farkas László</i> : Milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelet?	189

Íróink nyelve

<i>Károly Sándor</i> : „Erdei vadak, égi madarak” (Csanádi Imre verseinek nyelvéről)	194
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Balassa László</i> : A <i>hajnalodik</i> ige rokon szavai és a hajnal irodalmi ábrázolása ..	205
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Hegedűs Lajos</i> : Beszédtempó-elemzések	223
<i>Rácz Endre</i> : A határozók osztályozásának kérdéséhez	227
Válaszok az Értelmező Szótár kérdéseire	232
Az Értelmező Szótár szerkesztőségének kérdése	233

Nyelvjárásaink

<i>Szalai János</i> : Tájszavak a Fejér megyei Polgárdi községből	234
---	-----

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

81. ÉVFOLYAM * 1957. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

Az első magyar nyelv művelők

I.

A magyar nyelv művelés elméleti és gyakorlati kérdéseivel legelőször XVI. századi humanistáink, Pesthy Gábor és Sylvester János foglalkoztak, ezért őket tekinthetjük a magyar nyelv művelés és nyelvfejlesztés úttörőinek.

Sylvester bécsi egyetemi tanár korában, latin—magyar nyelvtanának és Újtestamentum-fordításának közzététele után, 1547 őszén Nádasdy Tamáshoz intézett egyik latin nyelvű levelében számol be fordítói gyakorlatáról. Patrónusa ugyanis véleményét kérte egy zsoltárfordítás felől, melynek szerzője bizonyos Ludovicus Teghezinus, alkalmasint Szegedi Lajos volt, kiről tudva vagyton, hogy Heltai Gáspár bibliafordításában is részt vett, majd 1553-ban a bécsi egyetem tanára lett, talán éppen Sylvester utódaként. Nádasdynak megküldött, de közelebről nem ismert zsoltárfordítását Sylvester velejéig hibásnak, afféle fércmunkának tartja, s a szerzőt készületlensége, gondatlansága miatt súlyosan elmarasztalja. Már a fordítás ajánló soraiban is egész sor kivetnivalót talál. Észrevételeit a következő — s a mai szempontunkból különösen figyelemre méltó — megjegyzésekkel kezdi: „... csupán az előjáró beszéd címét veszem, és azt az igazán való tolmácsolásnak külön-külön módjaihoz, mintegy szegeletkőhöz mérem, hogy sem Nagyságod, sem pedig bárki más előtt ne lehessen kétséges: a szerző — mint mondják — mindjárt a küszöbön újraglag csúfosan megbotlott. Mert külön-külön szerzőkből, mind egyháziakból, mind világiakból egybeszedegtettem a helyesen való tolmácsolásnak közönséges és különös törvényeit, és azokat — szokásom szerint — a *loci communes* szerint elrendeztem, hogy beszéd és írás közben kezem ügyében legyenek. E törvények nélkül e szorgalmatosságban senki sem érhet el sikert, senki nem alkothat e századhoz méltót. Vajha okulásul szolgálna ez mindenkinek! Mert látjuk, hogy sok hazánkbeli deák (kik is nékem megbocsássanak) az írásnak e nemében régtől fogva eredmény nélkül munkálkodott s munkálkodik most is...”¹

Mielőtt tovább olvasnók e levelet, álljunk itt meg egy kissé. Jelentős módszertani szempontokról esik itt szó. Hogy az iménti nyilatkozat háttérét láthassuk, fel kell lapoznunk egy 1531-ben Bázelen kiadott latin nyelvű könyvecskét², mely Agricola Rudolfnak, Erasmusnak meg Melanchthonnak az

¹ Latin eredetije az Országos Levéltár kincstári osztályán. — Ahol külön nem jeleztem, a magyar fordítás mindenütt tőlem. — B. J.

² De formando studio, Rudolphi Agricolae, Eras. Roterod. et Philippi Melancthonis, rationes, cum locorum quorundam indice. Basileae excudebat Henricus Petrus, mense Augusto, anno M. D. XXXI. — A budapesti Egyetemi Könyvtár e műnek egy eredeti, Hb 4861 jelzetű példányát őrzi.

irodalmi műveltség elsajátítására vonatkozó tanácsait tartalmazza. A három vezető humanistának e közös műve ragyogó világításba helyezi a humanizmus eszmevilágát, különösen pedig a XVI. századi nyelvi tanulmányok módszertanát. Agricola a mű első részében röviden szól az önművelésnek, a tárgyi és nyelvi ismeretek elsajátításának legcélravezetőbb módjairól. Egy helyütt azt fejtegeti, milyen alapvető szerepe van az anyanyelvnek a szabatos latin nyelvű fogalmazó és előadó készség kifejlesztésében. Tanulmányának ez a szempontunkból különösen érdekes része magyarul így hangzik:

„Nagy hasznát látod annak is, ha mindazt, amit a klasszikusok műveiben olvasol, szabatos és hű tolmácsolásban anyanyelveden is lejegyzed. E foglalatosságodnak ugyanis az lesz a gyümölcse, hogy ha valamit szóban vagy írásban kell előadnod, nemcsak anyanyelved megfelelő, természetesen adódó szavai jutnak eszedbe, hanem az ezekkel együtt megrögződött latin kifejezések is. S ha valamit írásba akarsz foglalni, leghelyesebb, ha először magadban anyanyelveden fogalmazod meg teljes egészében és a lehető leghelyesebben, majd pedig ugyanezt tisztán és szabatosan latinul fejted ki. Így aztán mindent világosan és a lehető legnagyobb teljességgel tudsz előadni. Mert mindazt a hibát, amit beszéd közben ejtünk, legkönnyebben akkor vesszük észre, ha anyanyelvünkön szólunk, s ha valami az előadásban nem elég világos, vagy rövidebb a kelleténél, avagy szerfölött tekervényes és nem eléggé tapad a tárgyhoz, azon a nyelven vesszük észre a legkönnyebben, amelyet legjobban ismerünk . . .” (i. m. 11–2). Agricola e nevezetes nyilatkozatában helytállóan mutat rá az anyanyelvi és az idegen nyelvi fogalmazás viszonyára, alapnak, kiindulópontnak az anyanyelven való írást és gondolkodást tekintve.

Sylvester e kérdést a másik oldaláról ragadja meg. Azt vizsgálja, hogyan lehet idegen szöveget szabatosan, híven anyanyelvünkön tolmácsolni, s mi módon lehet e foglalatosság sok csínját-bínját valamiféle rendszerbe foglalni. Megállapításai szerint sok-sok gyakorlat és elmélyült munka kívántatik a sikeres tolmácsoláshoz. Ő maga egyházi és világi szerzők műveiből jegyeztette ki a helyes fordítás szabályait, s ezeket — a tőle szokott módon — a *loci communes* szerint rendezgette, hogy — mint mondja — fogalmazás közben folyton-folyvást keze ügyében legyenek. Aki — mint Sylvester is tette bibliafordításában — idegen nyelvű szöveget tolmácsol anyanyelvén, annak az Agricolától kijelölt úton — visszafelé kell haladnia: az idegen nyelv kifejezésrendszeréből kiindulva kell visszatárlnia a megfelelő, természetes anyanyelvi formához.

Ám nemcsak az idegen nyelvről magyarra, hanem az anyanyelvünkől idegen nyelvre való fordításnak útját-módját is nyomon lehet követnünk, s szabályait — tanulságul, okulásul — rendszerezni lehet. Sylvester a maga rendszerezésében a *loci communes* szerint haladt. Mi a *locus communis*? Magyarul — retorikai értelemben — ma a. m. ’közhely’. A *közhely* összetétel azonban, bár régi tulajdona nyelvünknek, hajdan csupán ’locus publicus, communis transitus’ jelentésben volt járatos, azt a helyet jelölve, ahol sokan megfordulnak, vagy az olyant, ami két ház között terül el (NySz., OklSz.). A retorikában szereplő *loci communes* — Bod Péter és Páriz-Pápai szerint magyarul a. m. ’könyvnek bizonyos rézekre ojtása’. Ezt a tolmácsolatot első olvasásra értelmetlennek vagy legalábbis érthetetlennek találjuk. Mi köze lehet a *locus communis*-nak a könyv részekre osztásához?

Nem kell azonban sokáig tűnődnünk, ha az említett könyvben tovább lapozunk, s figyelmesen olvasgatjuk azt a részt, amelyben Erasmus a példák

gyűjtésének módjáról (*ratio colligendi exempla*) értekeznek (i. m. 23—46). A nagy bázeli mester e fejtegetései hű képet adnak a humanizmus és reneszánsz korának nyelv szemléletéről, stílus elemző módszereiről, nyelv művelő gyakorlatáról. Mivel pedig az első magyar nyelv művelőket és stílus formálókat is a humanizmus s jórészen éppen Erasmus nevelte, az alább következők magyar szempontból is különleges figyelmet érdemelnek.

„Aki célul tűzte maga elé — mondja Erasmus bevezetőül —, hogy olvasgatva végigtallózza a különféle szerzők műveit (mert erre élete folytában okvetetlenül sort kell kerítenie annak, aki a műveltek közé akar számítani), előbb minél több *locus*-t kell gyűjtenie. Ezeket egyfelől az egyes hibák és erények nemei és ezeknek részei, másfelől pedig az emberi élet során adódó kimagasló események, valamint a szónoki beszéd leggyakoribb témái szerint kell kiszemelgetnie. Az így gyűjtött anyagot azután legegyszerűbb a rokon és ellentétes fogalmak rendszere alapján csoportosítani” (i. m. 23—4).

A gyűjtött anyag csoportosítására tehát Erasmus három rendező elvet javasol. Lássuk ezeket egyenként.

Az első lehet az erények és hibák csoportja. Az első *locus* lehet *pietas* meg ennek ellentéte az *impietas*, majd ezeknek alcsoportjai következhetnek.

Az erények és hibák csoportosításában tetszése szerint kiki Cicerót, Valerius Maximust, Arisztotelészt vagy éppen Szent Tamást követheti, vagy ábécérendben is haladhat, ha ezt jobbnak találja.

Ezután szerzőnk a szónoki beszéd különféle nemeiben (a törvényszéki, politikai és az ünnepi szónoklatban) járatos témák szerinti elrendezést említi, Valerius Maximusra meg Pliniusra hivatkozva.

Végül Erasmus az *exemplum*-ok és a *loci communes* szerint való taglalást ismerteti.

A különféle *exemplum*-ok, példák csoportjába ilyesmik kerülhetnek :

Insignis eloquentia 'nevezetes ékesszólás' — *Insignis infantia* 'nevezetes szótalanság'.

A *loci communes* szerint való rendezésben effélek alkothatnak egy-egy csoportot :

1. *Bis dat, qui cito dat* 'kétszer ad, ki gyorsan ad'.

2. *Suum cuique pulchrum* 'kinek-kinek a magáé tetszik'.

3. *Facilis offensio, reconciliatio difficilis* 'könnyű sérteni, nehéz kien-gesztelni' stb.

Az efféle csoportosításban minden adat a maga helyére kerül ; ilyen pl. *fabula* 'mese', *apologus* 'költött beszéd', *exemplum* 'példa', *casus novus* 'újszerű történet', *sententia* 'jeles mondás', *lepide dictum* 'ékes mondás', *metafca* vagy *parabola* 'példabeszéd' (i. m. 28).

Az ilyen gyűjtésnek aztán nagy hasznát vesszük, mert a megfelelő kifejezést beszéd és írás közben mindig könnyűszerrel megtaláljuk.

Nincs úgyszólván egyetlen tudományág sem — mondja Erasmus —, amelyből a retorika ne meríthetne és gazdagodhatna. Még a matematikából is vehetünk hasonlatot, amikor a mindenkitől független bölcslet a gömbhöz hasonlítjuk, vagy a természettanból, amikor a magas hegyekbe csapó villámot a legsúlyosabb bűnökre vetemedő királyi hatalommal vetve egybe példabeszédet alkotunk (i. m. 33—4).

Jól vessük eszünkbe Erasmusnak ezt a megjegyzését! Később, a példabeszédek forrásairól szoltunkban majd visszatérünk még rá.

Most még csak annyit, hogy Melanchthon a könyvecske végén röviden kifejti véleményét a *loci communes*-ről (Philippi Melanchthonis de locis communibus ratio, i. m. 46–51). Megállapításai már csak azért is érdekelhetnek bennünket, mivel helyenként szinte szóról szóra egyeznek Sylvester levelének fentebb idézett részeivel.

„A filozófusok — mondja Melanchthon bevezetőként, — az emberi dolgok összességét az élet bizonyos formái szerint csoportosították. Egyes dolgokat a természet rendje szerint, mint *élet, halál*. Másokat a sors változásai szerint, mint *kincs, jólét, tiszttség*. Másokat pedig mint hatalmunkban lévőket osztályoztak, ilyenek a *hibák és erények*. Így a tanulmányok egyes neveiben is vannak bizonyos fejezetek, amelyeknek alapján össze lehet foglalnunk azt, amit tárgyalunk bennük, mint például a teológiában *hit, szertartás, bűn*, a jogtudományban pedig *méltányosság, szolgaság, büntetés, gonosztett, bíró, ügyvéd* s más effélék. Aki tehát az emberi dolgok felől helyesen akar ítélni, annak mindazt, ami az életben előadódhat, e formákhoz kell mérnie. Ugyanígy annak is, aki szívén hordozza, hogy helyes véleménye legyen a tanultakról, e *locus*-okat szeme előtt kell tartania. Mert ezek azonkívül, hogy a dolgok formái és regulái, az emlékezetet is nagy mértékben támogatják. *Loci communes*-nak nevezem tehát minden cselekedetünknek, erényeinknek, hibáinknak, s mindenféle egyéb közös *témák*-nak közös formáit . . .” (i. m. 46–7). Majd még hozzáteszi, hogy a *loci communes* használatáról Agricola és Erasmus is értekezett.

Melanchthon szavaiból világosan kitűnik, hogy a humanizmus korabeli retorikai irodalomban *loci communes*-nak a különféle írásművek taglalására szolgáló vezérszavakat nevezték, melyek, mint egy filozófiai alapon felépített, egyetemes fogalmi hálózatnak az elemei, az írásművek címében, vagy nota marginalisként az egyes lapok szélein az áttekintést, tájékoztatást nagyban megkönnyítették.

Ezt tudva menten világossá válik előttünk, hogy miért csoportosította Sylvester a helyes tolmácsolásra vonatkozó megfigyeléseit a *loci communes* szerint, s miért szerepel régi latin—magyar szótárainkban a *loci communes* magyaráztaként: „könyvnek bizonyos részekre osztása.”

Sylvester levelének értelmét kutatva eljutottunk tehát a humanista szerkesztéstanokig, s bepillantást nyerhettünk a XVI. századi magyar irodalomtudománynak egyik, eddig felderítetlen területére.

2.

Azt tehát tudjuk immár, hogyan rendszerezte Sylvester a helyes fordításra vonatkozóan gyűjtött megfigyeléseit. De azt is érdemes kutatnunk, hogy mely szerzők műveiből szedegette egybe anyagát.

Sylvester három forrását nevezi meg: Erasmusnak az Újtestamentumhoz fűzött megjegyzéseit (Annotationes super Novum Testamentum), egy latin Arisztotelész-fordítást, meg Cicerónak egyik filozófiai művét.

Ismeretes, hogy az első nem magának Erasmusnak a műve, hanem Laurentius Valláé, a neves olasz humanistáé. Erasmus csak kiadója ennek az újszövetségi szövegkritika szempontjából oly nevezetes munkának, melynek

kéziratára 1504 nyarán egy Löwen melletti premontrei kolostor könyvtárában bukkant. A becses művet 1505 márciusában Badius párizsi nyomdájában adatta ki. Valla kritikai megjegyzései az evangéliumoknak, a leveleknek meg a „Jelenések könyvé”-nek Vulgatabeli, sok helyen hibás és téves fordítására vonatkoznak.

Lássuk ezek után, milyen hasznát vette Sylvester a jegyzeteinek.

Szegedi Lajos zsoltárfordításának ajánlása így kezdődött: „Az tholmach istennek esmeretibe valo nevedeket kevania az olvasanak.” Sylvester e mondatnak minden szavában talál valami kivetnivalót.

Az első szó (*tolmács*) eszébe idézi saját maga készítette fordítói kézikönyvének egyik különleges szabályát (*specialis regula*), mely így hangzik: „Una eademque vox juxta varium orationis genus varie etiam interpretari debet.” Vagyis magyarul: „Ugyanazt a szót más-más mondatban más-más módon kell fordítani.” Hivatkozik a fentebb már említett latin Arisztotelész-fordításra, melyben egy helyütt az olvasható, hogy *ἀγαθὸν* latinul nem mindig *bonum* ’jó’, *ἐξηγητής* sem mindig *studiosus*.

Tolmács szavunk — mondja Sylvester — igaz, ugyanazt jelenti, mint a latinban *interpretes*. De a fenti mondatban mégsem ezt kell használnunk, hanem ennek egy *aequivalens*-ét, egy vele azonos jelentésű, más szót. *Tolmács*-nak ugyanis csak azt szoktuk nevezni, aki élőszóban fordítja le mások beszédét.

De vajon okkal állította-e Sylvester, hogy e szavunknak az ő korában csak a tőle említett jelentése volt? Aligha. *Tolmácsol* ugyanis már Heltai Gáspár krónikájában a. m. ’idegen nyelvű szöveget írásban más nyelvre fordít’, mint azt alábbi mondata is elárulja: „Hozá egynihány kenywet is, melylyeket görög nyelvből deác nyelwre tolmáczolt vala” (Krón. Előb. 1; NySz.). A Septuaginta fordítóiról pedig egy régi szöveg mint „hetvenkét mester zsidó tolmácsokról”, magáról a fordításról pedig mint „Mojzes törvényének tolmácsolásáról” beszél (RMK. 4: 208; NySz.). A bibliafordítót pedig Heltai *tolmácsló*-nak, avagy *írás fordító*-nak nevezi bibliafordításában (NySz.). Sőt már legelső bibliafordításunkban, a Huszita Bibliában is *tolmácsoló* a bibliafordító magyar neve (BécsiK. 73, 258; NySz.). Így hát Sylvester ezúttal kissé túllőtt a célon; megállapítása túlságosan merev.

Istennek esmeretibe előtt hiányolja a határozott névelőt; szerinte az *istennek esmeretibe* volna helyénvaló. Hivatkozik latin—magyar nyelvtanának egy helyére, ahol a magyar határozott névelő „erejéről” (*vis*), használatának finom árnyalatairól értekezik. Ez a rész magyarul így hangzik: „Ez a partikula kicsinyke ugyan, de ha helyesen élünk vele, nagy méltóságot (*maiestatem*) és fényt (*splendorem*) ád az előadásnak (*orationi*). Miképpen a görögben, akként a mi nyelvünkben is megvan a névelőnek a maga helye...” (CorpGramm. 27). Majd a továbbiakban azt állítja, hogy a mi nyelvünkben ugyanazokon a helyeken használatos a névelő, mint a görögben. Hogy ezt igazolja, idéz egy helyet az Újtestamentum görög szövegéből a saját fordításával együtt. (Mellékesen megjegyezhetjük, hogy ez a fordítás néhány helyen eltér az Újtestamentum-fordításban közöltől. Ez azt mutatja, hogy nagy humanistánk folyton-folyvást csiszolgatta bibliafordítását.)

A szóban forgó bibliai rész (Apostolok cselekedetei 2, 17—8) szinte szó szerint egyezik Jóel próféta művének egy helyével (2, 28—9), ez pedig magyarul is megvan a legrégebb bibliafordításban, a Huszita Bibliában. Ezért érdekes összehasonlításul kínálkozik a két fordításnak (a Bécsi Kódexének és

Sylvesterének) az egybevetése. Sőt a szóban forgó résznek magyar fordítását bírjuk a Jordánszky-kódexben is. Így aztán egybe tudjuk vetni három különböző időpontnak a nyelvi állapotát. Sylvester a saját fordítása alapján büszkén állapítja meg, hogy a magyar névelő használata egyezik a görögével; ahányszor ugyanis a görögben névelő áll, ugyanannyiszor előkerül a magyar szövegben is (CorpGramm. 42).

Feltűnő, hogy a Bécsi Kódex említett szövegében egyetlen helyen sem találunk névelőt. A Jordánszky-kódexben már öt esetben, Sylvesternél pedig, a görög szöveggel egyezően, kereken tízszer. (A további fejlődés jellemzésére megjegyezzük, hogy ugyanezen a helyen Károli Gáspár 1939-es, átdolgozott kiadásában is tíz névelőt találunk!)

Mármost, ha a Sylvestertől közölt görög és magyar szöveget egybevetjük, megállapíthatjuk, hogy a magyarban mindig ugyanazon a helyen áll névelő, mint a görögben! Az a benyomásunk támadhat, hogy Sylvester szinte kínos gondossággal ügyelt erre, mivel, mint idézett szavaiból is kitűnik, nyelvünknek a göröggel való egyezését igen nagy értéknek, kincsnek tekintette.

Kitűzött célunktól messzire vezetne bennünket, ha itt próbálnánk kideríteni, hogy Sylvester miben vélte felfedezni a névelő adta méltóságot és fényt. Talán arról van itt szó, hogy a fentebb említett esetben — amikor a szerkezet nyilván névelő nélkül, *istennek esmeretibe(n)* formában is helyénvaló volna — Sylvester feltétlenül előnyben részesíti, sőt egyedül helyesnek ítéli a névelős változatot, mivel az efféle birtokos szerkezetekben — mint ismeretes — a görög is névelővel él! De ez csak egyik lehetséges magyarázat, s a mi szempontunkból e kérdésből itt ennyi elég is.

Annyi bizonyos, hogy Sylvesternek e megjegyzése — a nyelvtanabelivel együtt, melyről másutt szóltunk — e nemben irodalmunkban a legkorábbiak tekinthető.

Több joggal kifogásolja szigorú nyelvpallérozónk az *esmeretibe való nevekedeset* szókapcsolat vonzatát. Nyomatékosan jegyzi meg, hogy itt *esmeretiben* volna helyes. S ebben — a régi írott szövegek tanúsága szerint — kétségtelenül igaza is volt. A régi írott adatok egybehangzóan tanúsítják, hogy *nevekedik* igénk vonzata inessivus volt a XVI. században, sőt korábban is. Már a Huszita Bibliában így van: „Nem illik te orzagodnac, hogy gonozban newekekégék (BécsiK. 56). Az Érdy-kódexben is: „Iffyak Jesusnak neweeben neweköggyetők (61; NySz.).

Tudjuk azonban, hogy a *-ban*, *-ben* rag helyett nyugvást jelentő igék és kifejezések mellett már a XVI. sz. eleje óta egyre gyakrabban kezdik használni a *-ba*, *-be* ragot, úgyhogy az utóbbi nemcsak illativusi, hanem inessivusi jelentésben is közkeletűvé vált, de inkább csak az élőbeszédben (Simónyi Zsigmond: MagyarHat. 1: 37; Klemm Antal: MagyTörtMondt. 1: 163).

E keveredés okaival itt nem kívánunk foglalkozni; e helyütt csak magát a tényt állapítjuk meg. A rövidebb alak ma az irodalomban és az emelkedettebb szónoki beszédben hibának, stílustalanságnak számít. Meglepő, hogy Sylvester milyen határozottan foglal állást a fenti esetben az inessivusi jelentés és a hosszabb alak használata mellett. Mivel zsoltárfordításról van szó, az irodalmibbnak tekinthető alak számonkérése teljesen indokolt. Tanulságos volna XVI. századi szövegekben az ingadozó használat pontos, számszerű felmérése. Erről azonban ezúttal le kell mondanunk. A *nevekedik* vonzatai

között a NySz.-beli adatok sorában csak inessivus szerepel; írott szövegekben — ebből kitetszőleg — aligha lehetett gyakori az illativus használata.

Megütközik Sylvester a fenti szöveg *olvasó* szaván is. *Olvasó* — az ő megállapítása szerint — a mi nyelvünkön kétértelmű szó (*ambigua vox*), mert egyfelől a templomban imádkozás közben használt rózsafüzért jelenti, másfelől pedig azt is jelöli, aki valamely írást olvas (*írás olvasó ember*). Úgy látszik, e különbségtételre már latin–magyar grammatikájának írásakor is nagy súlyt helyezett, mert a latin *legens* participiumot következetesen, sőt szinte esőkönyösen *íra/olwa/o*-nak magyarítja (CorpGramm. 74). Igaz, magában állva a szó valóban kétértelmű, helyesebben több jelentésű, mint szinte minden szavunk. (A kívülállók nem is sejtik, milyen nehéz olyan szavakat találnunk, amelyeknek csupán egyetlenegy jelentésük van!) A szövegösszefüggésben, a mondatbeli felhasználásban azonban menten eloszlik minden kétségünk. Ha a tolmács, a fordító műve elején az olvasóhoz fordul, nyilván az „írásolvasó”-ra gondol. Sylvester azonban nem volt ebben ennyire biztos. Hivatkozik az Erasmustól közzétett Annotationes egyik pontjára, amelyben arról van szó, hogy a kétértelműséget (amphibológiát) fordítás közben gondosan kerülnünk kell. Péter apostol első levelének első részében a Vulgata-fordítás egy helyütt *in revelatione Jesu Christi*-t mond. Valla Annotationese itt kifogásolja a *revelatio* főnevet, megjegyezve, hogy efféle, igéből képzett névszók helyett — a félreértések elkerülése végett — gyakran helyesebb az igével való fordítás: *cum revelabitur Jesus Christus*. Mint már Gerézi Rabán is megállapította, Erasmus megszívlelte e tanácsot, mert latin Újtestamentum-fordításában a kérdéses helyen ez áll: „... quibus et illud revelatum est” (Magyar Századok. Bp., 1948. 67). Sylvester ezenkívül tanúbizonyságul hivatkozik Cicero fentebb már említett művére is, amelyben a görög *τροπος* főnév fordítása szintén hasonló: „... se converterent...” Aki latin filozófiai műveket olvasott, főleg ha Cicero munkáit lapozgatta, az efféle latin tolmácsolásnak számos példáját láthatta.

Miután így Szegedi eredeti szövegét Sylvester töviről hegyire megváltoztatta, a következő „helyes” ajánlást javasolta az ízzé-porrá tört régi helyébe: „Az ki ez kőnwet Mağar řelwre fordytotta kívánna az istentől azoknak kik ezt elovařsák hog az ű esmeretiben newekeğgenek.”

Ez aztán világos és szabatos, csak egy kissé bőbeszédű. De Sylvester, Erasmust s más fordítókat követve ezt tartotta „helyesnek”. Egész Újtestamentum-fordítására is jellemző ez a körülményeskedés, a sok körülírás, ami persze a tömörség és velősség rovására megy. Nem hiába mondják (így Horváth János és Gerézi Rabán is), hogy Pesthy Gábor fordítása sokkal tetszetősebb, kerekdedebb, mint Sylvesteré. Mai ízlésünk, stílusérzékünk szerint Szegedi kifogásolt mondata hatásosabb, kifejezőbb, mint Sylvester „helyes”, de kissé nyakatekert fogalmazványa. Dehát e kor a minél pontosabb, szabatosabb fordítást kereste. Erasmus terjedelmes parafrázissá oldotta fel az egész Újtestamentum szövegét, csakhogy minél világosabbá, érthetőbbé legyen a tartalom, a mondanivaló. Arról azonban ő is meg nyomában Sylvester is megfeledezett, hogy nemcsak a rövidség, hanem a terjengősség is homályt okozhat.

3.

Fentebb már említettük, hogy Agricola, Erasmus meg Melanchthon milyen fontosnak tartotta a *loci communes*, a metaforák, hasonlatok, parabolák gyűjtését. Nos, az első magyar szerzőtől eredő, ismert stilisztikai értekezés,

Pesthy Gábornak Aesopus-fordítása elé csatolt latin nyelvű előszava is a parabola jelentőségéről, nyelvbeli szerepéről szól. Ennek az előljáró beszédnek bennünket különösen érdeklő része magyar fordításban így hangzik: „E gyűjtemény közzétételére különösen azért éreztünk indítást, mivel tudva tudjuk, hogy úgyszólván mindennemű közlésnek a parabolák és példák adnak fényt és teljes méltóságot, mert ezek beszövése (mint a tudósok feljegyezték) megkettőzi a nyelvbeli kifejező készség adományát.” Ezután Pesthy felsorolja azokat az egyházi és világi irodalmi alkotásokat, amelyekben a parabolának különösen fontos szerep jut. Ilyenek elsősorban a Példabeszédek könyve az Ótestamentumban, az evangéliumok példázatai meg Aesopus meséi. Az utóbbiakat a keresztény humanizmus szellemével azért tartja összeegyeztethetőnek, mivel erkölcsi célzatuk van. De különben is — teszi hozzá — „... nem az számít, mely ösvényen haladsz (mint Erasmus írja szent Jeromusról szóló életrajzában), csak Krisztushoz igyekezzél” (i. h.). Ez az Erasmusra való hivatkozás különösen a következő mondat tartalma miatt érdemel figyelmet. Közvetlen ezután ugyanis Pesthy azt a gondolatot fejtegeti, hogy a példázatos beszédmód milyen általános az életnek szinte minden területén: „Ezek továbbá [= a parabolák] nemcsak a piactereken közkeletűek, hanem a legékesebben szóló költők és prózairók s más remekírók műveiben is.” E megállapításának hitelül Quintilianust említi, ki a *fabulá*-k irodalmi fontosságát hangsúlyozta, meg Titus Liviust (Menenius Agrippának az emberi testről szóló nevezetes beszédére hivatkozva), továbbá Horatius *fabulá*-it, Aulus Gellius Attikai éjszakáit s végtére Agathias epigrammáit, melyekben szintén tág tér nyílt a parabolák alkalmazására.

Ezek után célszerű lesz eszünkbe idézni, hogy Pesthy nagy példaképe, Erasmus külön művecskét írt a paraboláról és hasonlatokról. E munkájának előszavában részletesen foglalkozik a szóképek stilisztikai szerepével, jelentőségével, s egyebek között így nyilatkozik: „A minap..., amikor újból elővettem Arisztotelészt, Pliniust és Plutarkhoszt, hogy az »Adagiorum Chiliades«-t újabb adatokkal egészítsem ki..., tudatára ébredtem annak, hogy a beszédnek nemcsak fényét, hanem úgyszólván minden méltóságát a metaforák adják. A parabola ugyanis, amit Cicero *collatio*-nak nevez, nem más, mint kifejtett metafora. A beszéd minden egyéb ékessége hozzájárul valamivel az előadás bájának és kellemességének emeléséhez, a metafora azonban egymagában is sűrítve nyújtja mindazt, amit a többi ékítmény külön-külön...”¹ Első olvasásra szemünkbe ötlük, hogy Erasmusnak e megállapításai helyenkint szinte szó szerint egyeznek Pesthyi mént idézett fejtegetéseivel. Aligha lehet kétséges, hogy a magyar humanista ezúttal is a bázeli mestert követte. S valóban, a továbbiakban Erasmus is a parabola művészi használatáról szól, Salamon példabeszédeit, a görög és latin szónokokat, a próféták és evangélisták példázatait emlegetve, majd azt a Pesthytől is újonnan pedzett gondolatot fejtegetve, hogy hasonlatokat az életnek, a természetnek szinte minden területéről vehetünk: „Jól tudom én, hogy a természetből, az egyes tudományok területéről, a költők, történetírók és szónokok műveiből a hasonlatoknak egész garadáját lehet összegyűjtenünk. De micsoda esztelenség volna, ha végére akarnánk járni annak, ami végtelen...” (i. m. 3a). A humanista nyelvművelő, nyelvcsiszoló tehát gondosan megválo-

¹ Parabolae sive similia Des. Erasmi Roterodami... Tiguri, 1549. 2b. — A kiemelés tőlem. B. J.

gatja forrásait, nem merít akárhonnán, mert „azok a példabeszédek, amelyek a tanultak fülét-szemét elbájolják, nem a borbélyműhelyek vagy a piszkos közterek tájékán termettek . . .”

Mint láttuk, Pesthy is emlegette, hogy példázatos beszéd a piactereken is hallható, de a tanult embernek nem kell effélével élnie . . . Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Pesthy forrása ezúttal is, ebben is Erasmus volt.

Úgy gondolom azonban, hogy ennél még tovább is mehetünk. Az erasmusi-humanista gondolatmenetnek a nyomait véljük ugyanis a magunk részéről felfedezni Sylvesternek a virágénekek példázatos kifejezőmódjáról szóló, ismeretes megállapításaiban is! Újtestamentum fordításához csatolt jegyzetei közé Sylvesterünk, mint tudjuk, egy külön kis értekezést iktatott. Ennek címe: „Az oll'an ighikrűl valo tanufág | mell'ek nem tulaydon iegzifben vitetnek.” Szól itt a bibliai példázatos, átvitt értelmű szavakról és kifejezésekről, amilyenek *bűn, kenyér, test és vér*, mindegyikre kellő számú példát is közölve, majd megjegyzi: „Az ill'en befiduel tele az fzent irás | mell'hez hozzā kell fkokni annak az ki azt olwaffa. Kōñū kedigleñ hozzā fkokni az mű nipűnknek | mert nem ideghen ennek az ill'en befidnek neme. Il ill'en befiduel naponkid valo ffolāfāban. Il inekben | kiuāltkkippen az virāg inekben | mell'ekben befidāhatfa minden nip az Mag'ar nipnek elmijnek ēles voltāt az lelifben mell' nem egēb hanem Mag'ar poēlis. Mikoroñ ill'en felfighes dologban ill'en alā valo pildāwal ilek | az ganyban arant kerefek | nem azon vag'ok hog' az hitfāgot dicziriem. Nem diczirem az mirűl az ill'en inek vadnak | diczirem az befidnek nemeffeñ valo fzerzilīt” (i. m. 164). A figyelmes olvasó láthatja, hogy itt is a parabolának, a példázatnak lehetséges forrásairól esik szó, tehát olyasmiről, ami Erasmusnak is kedvelt témája volt. Mint fentebb kimutattuk, már Erasmus s az ő nyomában Pesthy Gábor is megjegyezte, hogy hasonlatot nemcsak emelkedett tárgyakról lehet venni, hanem a mindennapi, közönséges jelenségek köréből is. Nos, Sylvester ezt a gondolatot fűzi tovább, ráeszmélve arra, hogy a magyar népköltészetnek, közelebbről pedig a virágénekeknek igen gyakori eleme a példázat, a költői hasonlat. Mivel azonban ez a terület nem szerepelt az Erasmustól szentesített kánonban, melyben csak a bibliai eredetű meg a görög—latin remekírók műveiből kiszedegethető paraboláknak lehetett helyük, felfedezésének tárgyát, bár egyfelől dicséri, másfelől, mint egyházi meg humanista szempontból kifogásolhatót menten el is marasztalja, elismeréssel adózva a magyar virágének példázatos kifejezőmódjában megnyilvánuló népi, költői ihletésű leleménynek, de fenntartással élve e költészet tartalma miatt.

Kevéssel Sylvester e megjegyzéseinek közzététele (1541.) után, 1545-ben látott napvilágot Itáliában Bernardo Tomitanónak „Ragionamenti della lingua Toscana, dove si parla del perfetto oratore e poeta volgare” című munkája, amelyben a szerző mesterét, Speronit beszélgetve olasz verses fordításban idéz egy magyar szerelmes éneket, dicsérve benne a képes beszéd és az ötletes költői túlzás példáit, s kiemelve, mennyi báj és szellemet rejt ez a nehézkes, kemény ejtésű magyar nyelven szerzett ének. Tomitano (vagy mestere, Speroni) 1539 és 1543 között hallotta e dalt egy Itáliában, alkalmasint Pádovában tanuló magyar deáktól, ki azt kérésére latinra fordította.¹ Így

¹ A dal olasz verses fordítását Tomitanonak egy 1570-ben megjelent munkája nyomán közli Szabolcsi Bence (Irod. tört. Köz. 43 : 143); Tomitano korábbi művéről s ennek magyar vonatkozásairól l. Waldapfel József: Irod. tört. Köz. 47 : 146 kk.

hát a dal csak kétszeres áttétellel kerül az olasz tudós könyvébe. Feltűnő azonban, hogy Tomitano, akárcsak Sylvester, a beszéd ékítményeiről szólóiban figyel fel a vulgáris költészet példázataira. Aligha valószínű, hogy Sylvester ismerte Tomitano megjegyzéseit, vagy Tomitano Sylvesterét. Mégis e két jelenség között van valamiféle mélyen fekvő, s eddig észre nem vett összefüggés: Sylvester is, Tomitano is a humanizmus és reneszánsz korabeli poétikai és retorikai irodalom hatására jut el a vulgáris nyelvű költészet első felméréséig. Általános tünet ez, mely a XVI. század első felében Európában mindenütt észlelhető, ahova elhatott a humanizmus és a reneszánsz éltető, meleg árama. Az idők jele volt, hogy — mint erre Trencsényi-Waldapfel Imre is rámutatott alább idézendő művében — Erasmus már 1520 táján kezdett rádöbbenni a *lingua vulgaris* nyújtotta új, még kiaknázatlan lehetőségekre: 1521-ben Jodocus Jonashoz intézett levelében szól azokról az angol írókról, akik Britanniában — az anyanyelv kiművelésével — ugyanazt az úttörő feladatot kezdték megoldani, mint Dante és Petrarca Itáliában. Utolsó, s közvetlenül halála előtt, 1535 végén megjelent s az igehirdetés nyelvi kérdéseivel foglalkozó nagy művében, az Ecclesiastesben pedig már elismerő szavakkal adózik a latin nyomába törő, fiatal nemzeti nyelveknek s ezek újonnan felcseperedő irodalmának: „Akik olaszul, spanyolul és franciául tudnak, megállapítják, hogy ezekben a nyelvekben van valami olyan kecsesség, amit a latin nem ér el. Ugyanezt állítják az angol nyelvről is, bár sokfelől van összeszedve, és ugyanezt a szászról. Csak kerülni kell egyesek erőltettségét, akik mellőzve nyelvük saját szavait, idegen szavakat kevernek bele, mint ahogy Brabantban beszélnek, amit meg sem érthet más, csak aki latinul, illetőleg franciául tud” (magyar fordításban idézi Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Bp., 1941. 101). Nagyot kellett fordulnia a világ sorának, ha élete vége felé a klasszikus nyelvek nagy szerelmese, Erasmus is felfigyelt a vulgáris nyelvek kínálta új ízekre, új színekre.

A vulgáris nyelvnek első tudatos nyelvművelői a görög — latin remekírók példáihoz mérik anyanyelvük költői termését. Eleinte még megelégszenek azzal, hogy vulgáris nyelven írnak — rendszerint még nem önálló — retorikát meg poétikát, mint Sylvester krakkói tanára, az angol Cox Lénárd, ki 1524 táján Melanchthon egyik, latin nyelvű retorikai művéből szerkesztett egy angol retorikát, „Arte or Crafte of Rhetoryke” címen. Mások, mint az olasz Dolce, Pazzi és Segni anyanyelvükre fordítják Horatius és Arisztotelész egy-egy művét: Dolce 1535-ben Horatius Ars poeticáját, Pazzi a következő évben Arisztotelész Poétikáját, Segni pedig 1545-ben Arisztotelész Poétikáját és Retorikáját teszi közzé olasz fordításban. Ettől az időtől kezdve Arisztotelész egyre növekvő befolyást gyakorol a vulgáris nyelvű irodalmi kritikára és nyelvművelésre. Jellemző e tekintetben Segninek említett fordításához fűzött, 1548-ban kelt előljáró beszéde. A szerző ebben elmondja, mi készítette Arisztotelész Retorikájának olasz tolmácsolására: „Elmondok inkább az okot, amiért e művet nyelvünkre fordítottam. Ezt először is azért tettem, mivel görögből fordítva úgy döntöttem, hogy tolmácsolatomat oly nyelven készítsem, amelynek a göröghöz sok esetben hasonlósága van, mégpedig sokkal nagyobb, mint a latinnak, amint ezt mindazok tudják, akiknek ebben akárcsak közepes

gyakorlatuk van is... Mindez nem lett volna lehetséges, s nem tehetnék ezt folyton-folyvást, ha nem vennék eszükbe e nyelv gazdagságát, szépségét és méltóságát; mert senki nem találkozik, akit e nyelv rabul ne ejtene..." (Rettorica et Poetica d'Aristotile tradotte di greco in lingua vulgare Fiorentina da Bernardo Segni... In Vinegia 1551. 2a. — A kiemelések tőlem. — B. J.) Anyanyelvének e dicsérete közben Segni mentegeti magát, amiért fordításában nem használta fel a Boccaccio műveiben található nyelvi alakzatokat (*le figure del parlare, che usa il Boccaccio*), mivel e tudományos munkában ezeket nem találta helyénvalónak, s mert megítélése szerint Boccaccio nem az igazi firenzei nyelvjárás szavaival élt (i. m. 159a). Tehát Segni is gondolt arra, hogy az Arisztotelésztől közölt görög irodalmi példák mellett esetleg anyanyelvének irodalmából is lehetett volna bemutatnia szemléltető anyagot a nyelvi ékítményekre, a metaforára, parabolára, hasonlatra stb. Amit ő elmulasztott, megtette Sylvester kerek tíz évvel korábban, a szent bibliai példabeszédek megértetésére a virágénekek példázatos kifejezőmódját emlegetve és dicsérve. Nyelvünknek szépségét, jelességeit pedig még korábban, már 1539-ben kiadott grammatikájában magasztalta oly szavakkal, amelyek a költő Zrínyire emlékeztetnek: „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók”. A patrióta öntudatnak e mértéktartóan büszkélkedő és önérzetes, még latinul megfogalmazott hitvallását hadd idézzük itt magyarul. Sylvester latin—magyar nyelvtanában a ragozható beszédrészek tárgyalását befejezve megállapítja, hogy nyelvünk a névszók és igék ragozásában nemcsak kiállja a versenyt más nyelvekkel, hanem minden más nyelvet felülmúl. Mert — folytatja tovább — „éppúgy szabályokba foglalható, mint a három jeles nyelv, a héber, görög és latin közül bármelyik. Annál inkább neheztelek azokra, akik e nyelvet, mint szerintük emberi érintkezésre méltatlant, nemcsak megvetették, hanem nyelvük mérgével beszenyezni sem átallozták. Ezzel nemcsak ellenünk, hanem Isten, a nyelvek szerzője ellen is vétettek. S a nyelveknek ezt a harcát a mi nyelvünk méltatlanul hosszú ideig szenvedte, pedig hazánkfiak e mérges sértegetéstől könnyűszerrel meg tudták volna oltalmazni, ha védelmét vállalni akarták volna. Mert mi lehetne méltatlanabb a keresztényekhez, mint az, ha nyelvüket, annak igazi rendeltetéséről megfeledkezve, kígyók módjára fenik a nyelv ellen, mely pedig ezt meg nem érdemlette, s ajkuk alatt mérget rejtegetnek, hogy ráfröcsköljék? Mert velünk is az történt, mint azokkal, akik szobájuk falai között roppant kincset rejtegetnek, de azzal, bár megszorultak, élni nem tudnak, mivel nem tudják, hová rejtették. E kincset, hazai nyelvünket, mely mind eddig rejtve volt, most felfedezve feltárjuk és napfényre hozzuk, s ha nem vonakodunk élni vele (mint remélem és kívánom), koldusokból egyszeribe dúsgazdagok leszünk. Mert fel nem foghatom, miért van az, hogy mi néha-néha még azt is szégyelljük, ami pedig ékességünk, holott más nemzetek még szerény tulajdonukkal is tetszelegnek. Ez bizony méltatlan volt hozzánk; mert ki ne keserednék el azért, hogy néha nemcsak a saját nyelvünket hanyagoljuk el s tanulunk mást, hanem még azokat is, amelyeken minden szép tudomány írva vagyon...” (CorpGramm. 74—5).

Sylvesterünknek e szavai a vulgáris nyelvek feltörekvését kísérő harcra utalnak. E nyelvek grammatikai szabványosításának kérdése Európában Dante óta napirenden volt. S szinte minden vulgáris nyelvtan szerzője abban látta egyik feladatát, hogy anyanyelvének szabályozhatóságát bebizonyítsa. A magyar humanista hazafi önérzetes szavai tehát éppen nem példa nélküliek.

De amikor az európai vulgáris nyelvek egymásután kivívták jogaikat, egyszeriben vita kerekedett köztük afelől, hogy melyik közülük a legszebb, a legkülönb, s melyikük méltó arra, hogy az irodalomban átvegye a latin szerepét. Sylvester is nyilvánvalóan erre a vetélkedésre céloz, s ezt nevezi nyelvek harcának. Zolnai Béla egyik cikkében jellemezte a vulgáris nyelvek, elsősorban az olasz és francia között a XVI. század közepe táján kirobbant küzdelmet, amelynek találóan a „nyelvek harca” nevet adta (MNy. 22 : 93—106). E harc, mint Sylvester idézett szavaiból kitűnik, a Duna mentén is fellángolt. Sylvester nem kívánt ebben részt venni, hangja nem a sovinizmusé, hanem a nemes patriotizmusé.

A sylvesteri nyelvművelés programja nemcsak a nyelvtani szabványosítást, hanem a retorikai-stilisztikai szempontú nyelvfejlesztést is magában foglalta. Pesthy Gábor Aesopus-fordításának említett latin nyelvű előszavában még csak általánosságban jelölte ki a nemzeti nyelvművelés céljait és feladatait, mikor így nyilatkozott : „Mivel látom, hogy szinte minden halandó és a földkerekség minden nemzete a fordítások sokaságával bővelkedik, s szerzte-szerint hazája dicsőségének öregbítésén munkálkodik azáltal, hogy nyelvét és szellemét kiműveli, s mind szélesebb körben elterjeszti, miért ne szabadna hát nekem is a mi nyelvünket és szellemünket a hajdan volt bölcsék tanításaival erőm szerint kicsinogatni és hazámat, amelynek mindnyájan adósai vagyunk, ezzel szolgálni” (i. m. A₁b). Sylvester azonban ennél jóval tovább ment. Nemcsak általában gondolt a magyar nyelv kiművelésére, hanem a magyar grammatika és a magyar stilisztika megalkotását is feladatának érezte. Nyelvtanának körvonalait a „Grammatica Hungarolatina” mutatja, stilisztikai szempontjait és törekvéseit pedig elszórt megjegyzései tárják elénk. A fentebb elmondottakat kiegészítve stilisztikai megjegyzéseivel még egy-két magyarázatot fűzhetünk. Azzal kapcsolatban, hogy bizonyos szavak átviteles jelentése az egyes nyelvekben gyakran tetemesen eltér, Sylvester megállapítja, hogy éppen ezért „az szólásnak módját is minden nyelvben jól meg kell érteni és akképpen kell szólni, mint minden nyelvnek szokása vagyon. Mind ezekről vedd ez példákat : Az római nyelvnek szokása az, hogy ighen szóljon : köszön-telek tütököt. Az mienknek ez : köszönök tünektek. Azonképpen az római nyelvnek szokása az, hogy ighen szóljon : Filjitek az Istent. Az mienknek ez : Filjetek az Istentül. Erről, az ki búön akarna írni, egy könyv telnék benne. Münekünk mostan sem üdönk, sem erönk nincsen, hogy errül sok beszidvel írjunk” (ÚT 164b. A ritkítás tőlem — B.J.). Az a könyv, amelynek megírása Sylvester fejében megfordult, nyilván az első magyar nyelvművelő tanulmánykötet, s az első magyar stilisztika lett volna : a *szólásnak módja* ugyanis, amiről itt Sylvester beszél, később is következetesen a stílust jelenti.

Ennek a szerző ideje hiányában és ereje fogytán el nem készült munkának egy-két fejezetét azért mégis felvázolhatjuk.

Az egyikben az átviteles, képes kifejezősmódról lett volna szó. A szavak — Sylvester megjegyzése szerint — vagy „tulajdon jegyzisben”, vagyis eredeti jelentésükben állnak, vagy pedig „nem tulajdon jegyzisben”, vagyis átviteles használatban. *Kenyer* szavunk például átvitt jelentésű az *egy kenyéren vagyok vele* szókapcsolatban, s itt 'élet' a jelentése ; abban a kifejezésben pedig, hogy *elvették a kenyerét*, ugyanez a szavunk azt jelenti, hogy 'tiszttség, megélhetés' (i. h.). Mármost : efféle átviteles használatúak a magyar virágénekek egyes szavai is. Sylvester nem mondja meg, hogy mely szavakra gon-

dolt. Ezt azonban nem nehéz kitalálnunk. Két legrégibb virágénekünkben, az 1500 tájáról való Soproniban, meg az 1505 körül lejegyzett Körmöcbányai táncszóban egyaránt előkerül *virág* szavunk 'kedves, szerető' jelentésben, tehát, mint Sylvester mondaná, „nem tulajdon jegyzésben”. A Soproni virágének első sora ugyanis így hangzik: „Virág, tudjad, tőled el kell mennem”, az említett tánczó utolsó sora pedig így: „Haja, haja virágom.” Megokolt tehát az a felfogás, hogy *virágének* szavunk a régi magyar szerelmi dalokban gyakori *virág(om)* megszólításra utal (Horváth János: MNy. 45: 3 kk; Solymossy Sándor: MagyarsNépr. 33: 40). Ilyenformán a magyar virágénekekben is gyakori volt a képes, példázatos beszéd, a parabola, mint Sylvester megállapította.

A görög–latin retorikai és poétikai irodalom egyik műszavának, a *parabola*-nak régtől fogva voltak magyar megfelelői a különféle bibliafordításokban. Szükség is volt erre, hiszen az Ószövetség egyik könyvének címében is előkerült e fogalom. A Jordánszky-, a Cornides- meg a Horváth-kódex egyaránt Salamon példabeszédeit emlegeti (Hexendorf E.: PaisEml. 301), de *péllda* szavunkat is gyakran használja a Jordánszky-kódex 'parabola' értelemben. A Müncheni Kódexben a *parabola* magyarítása *pelda* beze, s így ez egyik legrégibb stilisztikai műszavunk. Figyelmet érdemel, hogy a középfelnémet *bilde*, melyből *péllda* szavunk ered, szintén járatos volt 'Gleichnis, példázat' jelentésben is (Trübners Deutsches Wörterbuch. Berlin, 1936. I: 333). *Péllda*, meg *peldabeszéd* műszavaink az egyházi használat révén eleinte bizonyára csak a bibliai eredetű parabolákat jelölték. Pesthy — Aesopus paraboláit fordítva — kiterjesztette e műszó használatának körét, a 'pogány' meseíró példázatait is példabeszédnek tekintve. Sylvester még ennél is tovább ment, népdalaink képes kifejezéseiben is felfedezve a parabolát, s megvetve az alapjait az öncélú magyar stilisztikai kutatásoknak.

Végezetül Sylvester stilisztikájának még egy vázlatosan odavetett fejezetét kell ismertetnünk. A sárvári bibliatolmácsoló iskolamester 1541 januárjában Nádasdyhoz írt latin nyelvű levelében megokolja, miért intézte fordításának ajánlását Ferdinánd királyhoz, s miért nem régi pátrónusához, a nádorhoz: „Nagyságod dicséretét — írja itt Sylvester — egy más munkánkra tartogatjuk. Mert az illőre (*decorum*) minden írásműben nagyon szigorúan ügyelnünk kell.” Kutatóink figyelmét mindeddig elkerülték e megjegyzések. Márpedig az utóbbi, Sylvestertől is kiemelt megállapítás, melynek Arisztotelész visszanyúló hagyományai vannak az eruópai retorikai irodalomban, a humanizmus és a reneszánsz retorikájának egyik sarkalatos tételeit idézi. Arisztotelész Retorikájának harmadik könyvében, mint ismeretes, a stílus illőségéről szólva elemzi a nyelvi közlést a beszélő, a hallgató, valamint a tárgy, vagyis a kifejezendő tartalom szempontjából. Szerinte a nyelvi közlésnek ki kell fejeznie, tükröznie kell a beszélő jellemét, el kell árulnia, hogy ki a beszélő, gyermek, férfi vagy öreg-e, asszony-e, vagy férfi, spártai-e vagy thesszáliai, fényt kell derítenie a beszélő erkölcsi magatartására, műveltségének színvonalára. Majd a kifejezendő tárgy szempontjából is nézi Arisztotelész a nyelvi közlést. „A stílus — mondja — összhangban van a tárggyal, ha a beszélő sem fontos dolgokról nem beszél könnyedén, sem pedig köznapiakról ünnepélyesen és egyszerű szavakra nem aggat dísz” (Retorika 3: 7, 2). Újabban némelyek felhívták a figyelmet arra, hogy Arisztotelész itt voltaképpen a beszédnek nemrégiben Bühlertől megkülön-

böztetett három funkcióját elemzi — stilisztikai szempontból (így pl. T. Milewski: *Lingua Posnaniensis*. 1949. 1 : 30). Az illő (*πρέπον* 'decorum') kérdésével Arisztotelész a Poétika egy helyén (15:1—5) is foglalkozik, majd az ő nyomdokain haladva Horatius is szól erről *Ars poeticájában* (154 kk.) azzal kapcsolatban, hogy a költőnek minden életkort annak sajátos erkölcei, tulajdonságai alapján kell ábrázolnia.

A reneszánsz irodalomkritikusai Arisztotelész és Horatius nyomán tovább fejlesztik a jellemábrázolásra vonatkozó retorikai tanításokat, a hangsúlyt a társadalmi különbségekre helyezve. Az illő, a *decorum* ekkor azt a követelményt fejezte ki, hogy az írónak kifejezései megválasztásában folyton-folyvást szem előtt kell tartania a társadalmi különbségeket (K. Borinski: *Die Poetik der Renaissance*. Berlin, 1886. 8, 29, 91 stb.; I. E. Spingarn: *La critica letteraria nel rinascimento*. Bari, 1905. 85—6, 124). Sylvester is nyilván erre célzott imént említett levelében: bibliafordításának latin ajánlását a királyhoz intézte, s ennek megfelelően fogalmazta. A tartalom és forma így kellő összhangban van, illik egymáshoz, úgy, mint ezt a korabeli retorikák stílus-szabályai megkövetelték. Azt, hogy mi illik s mi nem — mondja tovább Sylvester e levelében, gyakran igen nehéz eltalálni. Lám, Quintilianus is szeméreveti Cicerónak, hogy saját magasztalásában nem mindig ügyelt a *decorum*-ra, vagyis az illendőségre (i. h.).

Ezek az odavetett megjegyzések, ha háttérüket feltárjuk, kellő megvilágításba helyezik Sylvester retorikai műveltségét, stilisztikai nézeteit s nyelv-művelő, nyelvfejlesztő törekvéseit. Retorika-könyvét — mostoha körülményei miatt — nem írhatta meg; magyar stilisztikai elveit nem foglalhatta rendszerbe. Vulgáris nyelvű poétikát meg retorikát azonban az ő korában 1541-ig csak kevesen írtak. Az angoloknál Cox 1524 körül megjelent s fentebb már említett retorikája mellett csak Elyot „*The gouverneur*”-ja (1531.), az olaszoknál pedig Trissino olasz nyelvű poétikájának első része (1529.), Daniello ugyan-csak olasz Poeticája (1536.) meg az időmértékes verselést kevésbé Sylvester előtt olaszul megkísérlő Tolomei poétikája (*Versi e regole della nuova poesia*. 1539.) tekinthető e téren előzménynek egész Európában; mint ismeretes, a franciák ekkor még csupán tanítványai az olaszoknak; Sibilet, Du Bellay, Pelletier és társaik csak később, 1548-tól kezdve lépnek a porondra.

Sylvester nyelvművelő törekvéseinek tehát Európa-szerte éppoly kevés párja vagy előzménye van, mint latin—magyar nyelvtanának vagy kitűnő magyar időmértékes verseinek.

Balázs János

Írásművészet és helyesírás

A véletlen különös szeszélyéből egyszerre került a kezembe a Csillag 1956. évi májusi kötete (benne tizenhat írónk huszonhárom eredeti művével) s a Magyar Nemzetnek az a (május 16-i) száma, amelyben — a *vajon* egy j-vel írását meg a mondatkezdő és előtti vesszőt sérelmező író társára is ráduplázva — írói hivatása gyakorlásának megnehezítésével, sőt lehetetlenítésével vádolja az Írószövetség egyik tagja az Akadémiát. A nemrég átdolgozott és kibővített — nekem sem mindenben kedvemre való — helyesírási szabályzat szerinte annyira rossz, hogy nyomdaiparilag kötelezővé tétele „egyszerűen a művészi kifejezés lehetőségének illetéktelen szűkítését, sőt tökéletes technikai

meghiúsítását jelenti". Ha nem sikerült volna az íróknak kivívniuk, hogy „verses művek és eredeti magyar írói művek esetén szabad mégis” a könyvnyomdáknak „a kéziratot respektálniok”, talán nem is volna már magyar írásművészet, mint ahogy nem lehetséges prózai műfordítás, sem pedig igényesebb hírlapírói tevékenység. Hiába tudna szebbet, jobbat írni az író, nem teheti. Nem engedi a „kaloda”.

Hogy melyek a szabályzatnak ezek a nyelvünket rongáló, az írónak „szinte testi fájdalmat” okozó újításai, nem részletezi a cikkíró. Csak példaképp említ meg néhányat — szám szerint összesen tizenhatot — közülük. Minthogy a tizenhatból is öt tévedésen alapszik¹, a megmaradó tizenegyről pedig szövegkörnyezet nélkül bajos megállapítani, mennyiben akadályozza a művészi kifejezést, a bizonyítást nem találtam kielégítőnek. Biztosan ítélni csak a tények tüzetes ismerete alapján lehet. Ott volt kezemben a Csillag, benne huszonhárom, helyesírási szempontból is szabad írói megnyilatkozás: a pörnek valóságos koronatanúi; gondoltam: kiegészítem a bizonyítást, kifaggatom a tanúkat. Ezekben a művekben nem tehetett „stiláris kárt” a szabályzat. A szerző ott lazított a szabályon, ahol szükségét látta. Az eltérésekből nemcsak annak kell tehát kiderülnie, hogy kit, hol és mennyire szorít a cipő, hanem annak is, hogy mennyire torzult volna el a lába, ha történetesen bele kellett volna kényszerítenie ebbe a rosszul szabott cipőbe.

A gondolatot tett követte. Végigvizsgáltam a szépirodalmi részt. Íme, a tanúvallomások s a belőlük kideríthető tényállás:

1. Olyan mű, amelyben a szabályzattól való egyetlen eltérés sem akadna, a májusi kötet szépirodalmi részében nincs. A cipő eszerint valamennyire mindenkit szorít.

2. Az eltérések átlaga versben laponként 13, prózában laponként 10,7. Az átlagnál kevesebbszer tér el a szabályzattól versben 5, prózában 3 szerző, az átlagnál többször versben 5, prózában 3 szerző, az átlag eszerint ebből a szempontból is átlag. A legkevesebb eltérés: versben laponként 4 (egy fél lapon 2), prózában laponként 4; a legtöbb: versben laponként 42 (egy harmad lapon 14), prózában laponként 12,3. Nem mindenkinek egyformán elviselhetetlen nyűg tehát a szabályzat. Van, aki verset is tud írni csaknem lazítás nélkül (az említett két eltérés közül ugyanis az egyik — a szabályos *lélegzet* helyett: *lélekzet* — nem magában a versben fordul elő, hanem annak címében), s van, aki prózában is minduntalan lazítást tart szükségesnek.

3. Az eltérések zöme három területre korlátozódik: a központosásra, ezen belül főként az összetett mondat tagjait elválasztó vesszőkre (ilyen az eltéréseknek több mint a fele), az egybe-, illetve különírássra (ilyen az eltéréseknek csaknem egy harmada) s a hangzók rövidségének és hosszúságának, elsősorban az *i*, *u*, *ü* és az *í*, *ú*, *ű* hangnak megkülönböztetésére (az eltéréseknek nem egészen egy tizede). Másféle eltérés mindössze 33 esetben található. Ez az összes eltéréseknek 2,5 %-a. Azt a három kérdést, amelyben legtöbb az eltérés,

¹ Az Országgyűlés és a Minisztérium ugyanis változatlanul országgyűlés és minisztérium; a látniuk, igyekezniük nem kötelező, csak ajánlott forma a már elavulóban levő látniok, igyekezniök helyett; a vak ember nincs benne a szószeretben, következőképp akár a 166. pont alapján, akár a szószeretben közölt *kis asszony* — *kisasszony* alakpár mintájára (a különírt alaktól különböző jelentés érzékeltetésére) egybe is írható.

a szabályzatnak mintegy 150 pontja tárgyalja. Ez az összes szabályoknak egyharmada. A leginkább nyűgnek érzett pontoknak csupán a fele az új keletű (eddig még meg nem fogalmazott vagy valamelyik részletében meg nem fogalmazott, illetve egészen vagy részben megváltoztatott) szabály. Nem mindenesztül hasznavehetetlen ezek szerint a szabályzat, hanem csak egyes részleteiben, még csak nem is nagyobb, hanem csupán kisebb hányadában, s még ennek a kisebb hányadnak is csak egy még kisebb hányada — újdonság. Ez utóbbi körülmény természetesen csak az átdolgozók felelőssége szempontjából jelentős, hiszen az, ami nyűg, attól, hogy régi, még nem válik kevésbé nyűggé. A köz szempontjából sokkalta fontosabb ennél a műveknek az a vallomása, hogy az ellentétek a föltételezettnél jóval kisebbek, következésképp egyáltalán nem áthidalhatatlanok. Egyik félnek sem kell az álláspontját teljesen vagy csaknem teljesen földadnia, hanem csupán néhány részletkérdésben engednie ahhoz, hogy megegyezés jöhessen létre.

4. Az eltérések egy része stiláris szempontból megokolt ; a nagyobb rész e tekintetben sem nem oszt, sem nem szoroz ; egy kis hányad — hacsak nem elnézésből vagy a nyomda gondatlanságából, vagyis a szerző tudtán kívül és szándéka ellenére maradt benn a szövegben — ritmust rontó vagy a mondani-valót eltorzító, sőt meghamisító stílushiba.

a) Megokoltnak tekinthető, mert árnyalja a kifejezést, a szabályos központosítástól való ilyen eltérés : — *Az istenért! ... Honnan veszi, hogy én, meg' Strausz Olga?* A meg elé, ha mondatrészt kapcsol, nem kell írásjel ; ez esetben mégis helyénvaló a vessző, mert az elképedést s a vele járó beszédszünetet érezteti. Ennek ellenkezőjét, a vessző szabályellenes elhagyásának jogosultságát igazolják Weöres Sándornak ezek a sorai :

*Magasztalom őt, aki méhemben fogant
és felemelte holdsarlóm az égre
és csillagfűzért illesztett homlokomra
és az égi tej ösvényén viteti leplem
és az édesség viharával fúvatja fátylam
és eleven tüzekkel röpti diadalszekerem
és seregekkel népesíti győzelmi utam
és örök dal tornyait építi köröttem.*

A pátoznak a hangsúly leeresztését sem tűrő folyamatossága itt csak így volt érzékeltethető. A sorvégek világosan mutatják a mondat szerkezetét, joggal mellőzte tehát a költő a vesszőket. Legalábbis kérdéses, kell-e okvetlenül vessző a közbeékelte tagmondat elé és után ebben a mondatban : *Akkor hordozta legálmatagabban a szürkés-kék szeméit, amikor mint a sakkozó a húzáson törte a fejét.* Az amikor és a mint kötőszó, közéjük tehát szabály szerint nem kell vessző, a húzáson pedig a sakkozó-hoz is, a törte a fejét-hez is tartozhatik. Ki van téve, de vitatható a vessző szükséges volta ebben a mondatban : *Értékben csak mi kihoztunk egymillió-nyolcszázezer forintot és az Isten tudja, hány embert.*

Példáink amellet szólnak, hogy a központosítás szabályai túl merevek, föltétlenül szükség volna tehát enyhítésükre vagy legalább annak kimondására, hogy az író szükség esetén ezektől az előírásoktól is eltérhet. Ennél tovább aligha mehetnénk, mert a központosítás a világosságnak és a szabatoságnak a biztosítóka, a szabályokon való lazítás, főként a vesszők ritkítása tehát nemcsak az olvasó dolgát nehezítené, hanem az író is felületességre kapatná.

Ezt igazolják az ilyen ritmusrontó vagy értelemzavaró pongyolaságok: — *Azt a hét, meg a nyolcát!* (Nincs a hét után szünet, nincs tehát szükség a vesszőre.) *Esztike a kiejtéséről, meg ahogy azt mondta a „jelen pillanatban” a lábára nézett.* (A mondat után kettőspontot vagy vesszőt, a *pillanatban* után vesszőt kíván a hangsúly és a mondat szerkezet.) *Érezte, hogy az apja nem tud csak komolyan beszélni.* (A mondat értelme: csak komolyan tud beszélni. Vessző nélkül a *komolyan* hangsúlya a *csak*-ra száll át, s az értelem visszájára fordul.) — *Az ám egymillió!* (E helyett: *Az ám! Egymillió!*) — *Ugye ez az álnok Amál, ez árulta el?* — *Dehogy, Amál, tiltakozott Eszti.* (E helyett: — *Dehogy Amál — tiltakozott Eszti.*) — *Vesszen meg véle!* — *dörmögi valaki, ha zsírozót nem ad hozzá.* (Helyesen: *valaki — ha zsírozót* stb., mert a föltételes mondat az idézethez, nem a közbevetett mondathoz tartozik.) *Apuskának mindenki azt mondja, vannak hóbortjai.* (E helyett: *Apuskának, mindenki . . .*) *Ez a Krausz Simon — mint mondták: lehet, hogy túlozva, lehet kisebbítve — százmilliót fizetett.* (A *kisebbitve* előtt is szünet van, de nem figyelmeztet rá vessző.) *Azt ha agyonütik se tudta volna megmondani Miklós.* (E helyett: *Azt, ha agyonütik, se . . .*) *Mit gondolsz, hány ember él kinn a tanyán.* (Kérdőjel kellene a végére, hogy a gyakorlatlan olvasó is kérdő hangsúllyal olvassa.) *Ez nem kedélyes asztal fölötti beszélgetés: rántottcsirke — szavak, mellhús rágás közben.* (A mondat második fele zavaros. Ha az író jobban ügyel az írásjelekre, aligha hagyja ennyiben.)

b) Megokoltak a különírás-egybeírás terén az efféle eltérések: *kényszer-otthon, épület-komondor, fal-ív, láng-rév, tej-lomb, vihogás-gomoly, sir-árok, verejték-tintás, pelikán-tokás, mámoros-vadul, égett-piros, keserves-gyönyörű.* A szabályzat szerint kötőjellel csak bizonyos szóismétlések, mellérendelő kapcsolatok és többszörös összetételek írhatók. Példáink a kötőjel használatának bővítését javallják. A nagyon alkalmi kapcsolatokat sem egybe, sem külön nem célszerű írni. Egybeírva nem ismerjük föl elég biztosan elemeiket, különírva nem érezzük eléggé összetartozásukat. Máskor viszont a kötőjel mellőzése látszik megokoltnak. A *jó öregbútor nagyapám* meg a *haboskávét uzsonna* sokkal alkalmibb kapcsolat, semhogy kötőjellel volna kapcsolható, ha meg az *öregbútor-t, haboskávét* is szétválasztjuk, túlságosan is fellazul a szerkezet. Nem volna célszerű egybeírni a *nagy komolyan-t*, de egybekíváncozik e két szó melléknévi alakja pl. ebben: *nagykomoly arc*, ami nyilvánvalóan más, mint *nagy komoly arc*.

Nem igazolhatók sem hangsúly-, sem ritmus-, sem pedig jelentésbeli különbséggel, ezért nem is fogadhatók el az ilyen eltérések: *zene-bona, hejehuja, birka-hodály, vakond-túrás, gyerek-ember, karmin-piros, tinta-kék, hiányos-húrú, nagy-időt-megért, madarak-csipegette, most-eszmélő, imába-zárt, verte-döngette, lökte-ontotta, „első-gazda”, „vasi-virtus”, uccu-neki,* (helyesen: *zene-bona, hejehuja, birkahodály, vakondtúrás, gyerekember, karminpiros, tintakék, hiányos húrú, nagy időt megért, madarak csipegette, most eszmélő, imába zárt; verte, döngette; lökte, ontotta; „első gazda”, „vasi virtus”, uccu neki.*) Ugyanígy megokolatlanok: *görcsberánt, égiüvölt, Rossznyavalyát!, egyfelem, ping-pong-labda* (e helyett: *görcsbe ránt, égi üvölt, Rossz nyavalyát!, egy felem, pingponglabda*). Az első négy egybeírva sem mond mást, mint különírva, nem teszi tehát árnyaltabbá, művészebbé a kifejezést, az ötödik pedig azt a látszatot kelti, mintha nem a *pingpong*, hanem a *pong* és a *labda* tartoznék össze. Nyilván nem egyéb sajtóhibánál a *nyolcszázforintból* (e helyett: *nyolcszáz forintból*).

Nemcsak nem megokoltak, hanem egyenesen értelemzavarók a követ-

kező eltérések : *Hej, lánykorában . . . mennyire szeretne volna néha megölelni . . . az akkor még Julcsit.* (*Lánykora* csak *Julcsinak* lehetett, nem pedig annak, aki itt felsóhajt, a kezdet tehát megtévesztő. De nem is *Julcsi lánykora*-ról van itt szó, hanem arról a korról, amikor *Julcsi* még leány volt ; akkor, még mint leányt, tehát *lány korában* szeretne volna őt *János* megölelni. A finom különbséget a kétféle szókapcsolat közt itt a szabályzat, nem az író teszi meg.) *Megszoktuk, hogyha egy autó jön „Sajtó” felírással, kutyába sem vesz minket.* (Helyesen : *hogy ha* stb., mert a *hogy a kutyába sem vesz minket* mondathoz tartozik.) *Otthon pedig ott volt a nyár, a körülzárt fehér kötény.* (Nyilván : *körül zárt*, nem pedig valamivel *körülzárt*.) *Idejött férjhez Wiesmayerhez.* (Nem *idejött*, hanem *férjhez jött* Wiesmayerhez, tehát *ide jött a helyes*.) *Néz egy kicsit s aztán csak utána nyúl a málnamázás diósszeletnek.* (Helyesen : *Néz egy kicsit, s aztán csak utánanyúl a . . . diós szeletnek*.) *Az sem úgy pördült ki, mintha dióra játsunk, a kocka.* (E helyett : *mint ha* stb., mert a *mint és a kocka* tartozik össze.) *Kegyetlenül fájt, hacsak lépett is, nyilallt az agya.* (Helyesen : *ha csak lépett is*.) *Merthogy a szilva-szemű feleség tudott a szőlőjáról, az mit se mond.* (Szabály szerint, helyesen : *Mert hogy a szilvaszemű . . .*).

c) Versben a mérték, prózában a szereplők jellemzése lépten-nyomon szükségessé teszi a köznyelvitől eltérő kiejtési forma használatát. A szabályzat 23. pontja ezt meg is engedi. A mi tizenhat írónk is kiaknázza ezt a lehetőséget, s a versmérték vagy a hitelesebb ábrázolás kedvéért gyakran eltér a szószedetben közölt köznyelvi formától. Ezeket a megengedett eltéréseket nem vettem számitásba. Eltérnek azonban írónk a köznyelvtől helyel-közzel olyankor is, mikor ezt sem a versmérték, sem a jellemzés nem követeli meg, sőt — a költők egyike-másika — olyankor is, mikor a szabályos, köznyelvi forma volna a helyén. *Tücsök-dűlőn, Búdóskút dűlőben, Öregszöllő, husvéti, matrózbluz, úgye, gödríbe, szemín* prózában csak a párbeszédben volna megokolt, az átvizsgált művekben azonban nem itt, hanem az író mondanivalójában található. A szabályzatban előírt hosszú magánhangzó volna a helyénvaló ezekben a jambusi sorokban (zárójelben a helyes alak) : *megannyi kintől* (kintől) *elgyötört, porig lerontott lélek* ; — *Barátkozó, lelkes fiuk* (fiúk) *nevetve kéklő lányszemek* ; — *sohasem látott emberek, titokként nyíló (nyíló) messzeség* ; — *mint úgy* (úgy) *szeretni pártodat* ; — *nem íróasztal-feladat* (íróasztal-feladat) ; — *vagy tiz* (tiz) *órán át fát rakott* ; — *szagos viráguk leterit* (leterít) ; — *s a szőlő rám se hederit* (hederít) ; — *mint buvó* (búvó) *vad a rejteken* ; — *e nyers szagot ha szívhatom* (szívhatom) ; — *vásárba, vágóhidra* (vágóhíd) *ment* ; — *S jó volt a kín* (kín). *Nevettek a szemek* ; — *Tudtuk, a múltat* (múltat) *hányjuk sirgödörbe* (sirgödörbe) ; — *Nem tűnt* (tűnt) *el, megmaradt száz más alakba*.

A szabályzattól való eltérés itt nemcsak hogy nem fokozza a művészi kifejezés lehetőségét, hanem azt teszi, amivel a szabályzatot vádolja a cikkíró : szűkíti ezt a lehetőséget.

Akad olyan költő is, aki egyetlenegyszer sem használ hosszú *i*-t, *ú*-t, *ü*-t. Azért-e, mert nem akarja időmértékre is muzsikáltatni sorait, vagy mert honibb csengésűek neki a rövid hangok, avagy mert nincs az írógépén *i*, *ú*, *ü* betű : nem tudhatni. De hogy a nyelv szegényítése, három magánhangzónak kipusztítása miatt ez esetben is inkább az Akadémia emelhetne vádat, semmint megfordítva : annyi bizonyos.

Itt kell megemlítenem, hogy a helyesírási vita egyik kiobbantója, a *vajon* (több ízben is) csak ebben az alakban fordul elő.

d) Az egyéb eltérések közül megokolt az *Edit* (a szabályos *Edit* helyett),

mert a korra, amelyben a regény játszódik, s a szereplőre jellemző, az *éccaka*, mert a szereplő kiejtését tükrözi. Vitatható pl. a *Dunapart*, a *rosszalás*, a *szekfű*, de semmiképp sem fogadható el még párbeszédben sem az *ereggy* meg a *tuggyák*, mert a szabályos *eredj*, *tudják* helyes olvasata is így hangzik, nincs tehát az ejtésben olyan jellemző különbség, amelyet másféle írással kellene föltüntetni. Csak sajtóhibának minősíthetők az ilyenek: *Móriczka*, *higgye* (e helyett: *higgye*, több ízben is), *kifollyék* (e helyett: *kifolyjék*), *játszunk* (e helyett: *játsszunk*, két szerzőnél is), *utánna* (e helyett: *utána*), *emögött az átváltozott fiú mögött* (e helyett: *e mögött a . . . fiú mögött*). A *higgye* töve nem *higy*, hanem *hisz*, semmiképp sem írható tehát *gyj*-vel a *hagy* többől eredő *haggya* mintájára, a *kifolyjék*-nak viszont *kifoly* a töve, kiejtése mindenképp hosszú *j*, kár volna tehát a szóelemző elvtől eltérni. Más a *játszunk* és más a *játszjunk*-ból alakult *játsszunk*.

5. A vád szerint a szabályzat „a nyelv szellemétől, valamint hagyománytól és reformtól egyenlő távolságban kavargó anarchiát teremt”. Megszünteti-e írónk helyesírási gyakorlata ezt az anarchiát? Egyáltalán nem. Nemcsak az egyes szerzők írásmódja különbözik erősen, hanem még ugyanazon író sem tart ki mindig a maga választotta megoldás mellett. Egyik írónk szerint *kezet fog*, egy másik szerint *kezetfog* a helyes. Ez a verssor: *Mit beszéltek ki motyogók?* háromszor így (vessző nélkül), egyszer meg a *motyogók* előtt vesszővel fordul elő ugyanabban a versben. Más példák: a *senki sem* két lappal hátrább már *senkisem*; a *tönkrementeni* pár sorral alább *tönkre mennek*, *tönkre ment*; az *újtemplom* jó néhány lappal hátrább *új templom* alakban bukkan föl; egy helyt *föl-lesétáló*-t ír, a következő lapon *föl-le hajtanak* alakot használ a szerző; az *özvegyasszony* egy szó, de az *özvegy ember* (ugyanazon a lapon) két szó; a *robbantó anyag* két szó, a *robbanóanyag* azonban (ugyanabban a műben) egy szó. Egy helyt ezt olvassuk: — *Na nem ülünk le egy kicsit?*, néhány sorral alább pedig ezt: — *Na, ülj csak le egy cseppet!*

A legkevesebb ingadozás és legkevesebb ellentmondás sajátságosképpen azoknak a műveiben található, akik legkevésbé térnek el a szabályzattól. Nem az következik-e ebből, hogy a legjárhatóbb utat — számos hibája és fogyatékossága ellenére — mégiscsak a szabályzat jelzi? Nem ezt a nagyobb részében már kitaposott utat kellene ezek szerint elhagynunk, hanem annak még ki nem taposott kisebb részét okkal-móddal, közmegegyezéssel járhatóbbá tennünk.

6. A művek vallomása szerint sokszor nem a szabályban, hanem a szabály alkalmazásában van a hiba. Ez utóbbiért nem a szabályzat, hanem a kiadó meg a nyomda a felelős. A nyelv sokkal gazdagabb, semhogy bármily tüzetes helyesírási szabályzat minden eshetőségre tekintettel lehetne. Kivételek mindig voltak, s lesznek nyilván a jövőben is. Ezeket az eseteket a kérdés gondos mérlegelésével, nem pedig az érvényesnek látszó szabály merev alkalmazásával kell — nemcsak az íróknak, hanem a nem íróknak is — megoldaniuk. Így lesz az írásmű a gondolathoz igazodó helyesírás segítségével a mondanivaló hű tükrévé. Irodalmunk vallaná kárát, ha ebbeli törekvésükben írónkat bárki is akadályozná. Az írónak sem szabad azonban elfelejtenie, hogy tanulóifjúság és nyomdász is van a világon, s hogy amazzal helyesírási ismereteiben ingatja meg, ezt munkája termelékenységének fokozásában akadályozza minden, a szabályzattól való nem szükségképpeni eltérés.

7. A cikkíró szerint az írónak, ha egy igekötője elveszett, mindene odavan. Aláírom. Igaz. Kifaggattam a tanúkat erre vonatkozólag is. Olyan igekötőt, amelynek használatát az akadémiai szabályzat tiltaná, amelytől tehát ez fosztotta volna meg íróinkat, nem találtam. Találtam azonban hármát, amelytől az írók fosztották meg sajátmagukat azzal, hogy egyszerű határozóvá minősítették. Ezek *alul* (ebben, hogy *alul maradt* = kudarcot vallott), *körül* (ebben : a három fát *körül tekertük* vele), *szét* (ebben : a legény kedve megsokszorozva *szét lobog*).

1956. június 10.

Ujváry Lajos

A -nál, -nél rag használatának nyelvhelyességi kérdéseihez¹

1. A magyar nyelv szép számú határszórágjai közül talán eggyel sem foglalkoztak annyit nyelvűművelőink, s az utóbbi évtizedekben egy sem okozott oly sok fejtörést nekik, mint a -nál, -nél. Szakkönyvekben, szakfolyóiratokban e rag túlzott terjedése ellen sok megjegyzés, figyelmeztetés, megrovás hangzott el, s a szakemberek a -nál, -nél rag használati körének kiszélesedését szinte egyöntetűen a német *bei* hatásával magyarázták. Simonyi Zsigmond a századforduló idején így ír : „Számталanszor találkozzunk az üzleti nyelvben a *mellett* névutó németes használatával, a német *bei* mintájára . . . Hasonló mondatokban a -nál, -nél raggal is utánozzák a *bei*-t s ez a németesség nemcsak a kereskedők, hanem az orvosok stílusában is rendkívül elharapódzott” (Helyes magyarság. Bp., 1903. 31 ; ugyanígy 3., javított kiadás. Bp., 1914. 30—1). Sajó Sándor általánosabbnak látja a -nál, -nél burjánzását, mint Simonyi, mert ezt írja : „Szóvonzat dolgában, azaz a mondatrészek egymáshoz viszonyításában megfigyelésem szerint a magyar stílus egy nagy romlása, szegényedése van folyamatban : a -nál, -nél rag jogtalan elhatalmasodása más ragok, főképp a -ban, -ben rovására” (Msn. 1 : 57). Halász Gyula tollából ezt olvashatjuk : „A -nál, -nél meg a -hoz, -hez, -höz rag is a németes észjárás »által« özőnlötte el nyelvünket. Mind a kettő tisztes, kifogástalan rag a maga helyén, de nem ilyen mondatok szerkesztésére való : »karácsonykor a legrosszabbaknál is felszínre kerül az a csöpp jóság, ami ott bujik el mindenkinél«” (Édes anyanyelvünk. Bp., é. n. 158). Dengl János szerint is : „Se szeri, se száma a -nál, -nél határozóraggal való helytelen viszonyításoknak (többnyire a német *bei* hatására) úgyannyira, hogy már-már minden más rag, névutó és határozószó helyét bitorolja” (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Bp., 1937. 302). A Pesti Hírlap Nyelvőrében (szerk. : Kosztolányi Dezső, Bp., é. n.) Balassa is megállapítja, hogy „Gyakran használják helytelenül a -nál, -nél ragot” (86) ; hasonlóképpen Négyesy László (Msn. 2 : 10). Meskó Lajos pedig már a „Nálnélék sikkasztásai”-ról beszél (Msn. 10 : 38). Az eddig elmondottakhoz hasonlóan vélekedik ebben a kérdésben több újabban megjelent szakkönyv, folyóirate cikk is, pl. : Köves—Fábián : Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára. Bp., 1954. 32., 38 ; Papp Antal : Tudományos nyelvünk

¹ Cikkemben felhasználtam Tompa Józsefnek igen gazdag, nagyon sok múlt századi adatot tartalmazó példaanyagát, valamint a Nyelvtudományi Intézet leíró nyelvtani adattárának gyűjtését. A cikkben közölt példák zöme ebből a két gyűjteményből való. A rendszerezésben sok segítséget nyújtottak számomra Tompának az ehhez a témakörhöz kapcsolódó régebbi feljegyzései, valamint szóbeli tanácsai is.

magyartalanságai. Bp., é. n. 48; Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk. Bp., 1955. 255; Dénes Szilárd: Nyr. 77: 151; Beke Ödön: Nyr. 77: 366; Bóka László: Csillag 1952. 1009; stb.

2. Az eddig idézett, a *-nál, -nél* rag helytelen használatát bíráló cikkek állásfoglalása meglehetősen szigorú és határozott. Mindezek ellenére azonban nem rajzolódik ki belőlük valami megközelítően is egységes kép. A cikkek jelentős része a helytelen raghasználatnak többnyire ugyanazokat a típusait ismétli — néha még a példamondat is öröklődik. Egyik-másik szerzőnek a helytelenítése viszont szinte csak egy típusra korlátozódik, nem egyszer olyanra, amelyet a többi meg sem említ. Közös hibájuk ezeknek a cikkeknek, hogy a kérdést részletesebben nem vizsgálják meg, többnyire csupán egy-két általános rosszalló megjegyzésre, a helytelen raghasználatnak néhány tipikus példán való bemutatására szorítkoznak, és nem adnak az olvasók számára olyan részletesebb tanácsokat, utasításokat, amelyek a *-nál, -nél* rag használatának útvesztőjében valamennyire is eligazítanák őket. Érthető tehát, hogy a *-nál, -nél* helytelenített használata az elmúlt évtizedekben nemcsak hogy nem szorult vissza, hanem még jobban kiterjedélyesedett. Nem egyszer találkozunk vele még olyan nyelvészeti folyóiratokban is, melyek sokat hadakoztak használata ellen, sőt olyan szerzők írásaiban sem ritka, akik elvileg határozottan elítélik. Ennek bizonyítására csak kapásból idézek néhány példát: „Érdekes problémája a fordítóknak, ha az eredeti mű egy bizonyos nyelvjárás nyelvi anyagát használja fel alakjainak beszéltetésénél” (Nyr. 75: 116); „a fordításnál jobban kellett volna ragaszkodni az eredeti szavakhoz” (379); „A közmondások fejtegetésénél helyesen magyarázza [a szerző]” (435); „A körülírt igék használatában a helyesség vagy helytelenség eldöntésénél ... nem elégedhetünk meg [azzal]” (80: 187); „a névadásnál ... egy harmadik nő ... is szerepet kapott” (201); „ilyen munkánál rendszerint több gondot ad a kiválasztás” (236); stb. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a közelmúltban több olyan megjegyzés hangzott el, amely a *-nál, -nél* használatára vonatkozó, általánosan elfogadottnak tekinthető nyelvhelyességi szabály fölülvizsgálását kívánta, és a kérdés tüzetesebb elemzését sürgette. Tudtommal elsőnek Deme László mutatott rá arra, hogy „a Lánchíd építésénél történt” kifejezés nem okvetlenül egyértékű „a Lánchíd építésekor történt” alakkal, ugyanis az előbbi „az időpontot kívül tudatja azt is, hogy ott, az építkezés színhelyén és azzal kapcsolatban történt valami” (Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1952. 109. — sokszorosított pedagógus-továbbképző kiadvány). Érinti ezt a kérdést Tompa József is, és ezt írja: „Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a *-nál, -nél* rag időhatározó használatát tiltó »szabály« már elavult; de ezt ismét külön vitának, ill. döntésnek kell tisztázni” (Nyelvművelésünk főbb kérdései. Bp., 1953. 112; szerk.: Lőrincze Lajos.) Hasonlóképpen nyilatkozik Tompa a Köves—Fábián-féle Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára c. kiadvány vitáján elmondott felszólalásában is, kiegészítve az előbbieket még azzal a megjegyzéssel, hogy a *-nál, -nél* ragos alakok helyességének eldöntésében nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül a párhuzamos ragrendszer másik két tagjának (*-hoz, -hez, -höz; -tól, -től*) vallomásait sem. Erre pedig az eddigi nyelvművelő irodalom kevés figyelmet fordított. Hajlandó a *-nál, -nél* rag használatát illetően bizonyos engedményeket tenni K[ároly] S[ándor] is, aki „A kísérletet 700°-os hőmérsékletnél hajtottuk végre” mondathoz a következő megjegyzést fűzi: „A *-nál, -nél* ragos alak

használatát régi nyelvművelésünk ilyen esetekben is helytelenítette, de ma már nem helyezkedhetünk a merev elutasítás álláspontjára. A kérdés tehát még tüzetes vizsgálatra szorul" (Nyr. 79 : 484). Majd néhány sorral lejjebb, egy másik kifejezéssel (nyomásnál—nyomáson) kapcsolatban megjegyzi: „itt talán még nagyobb engedményeket kell tennünk a *-nál*, *-nél* rag javára.” Imre Samu a Kiadói Főigazgatóság előadás-sorozatában a következőket mondotta: „Nyelvművelőink az előbb felsorolt példákban a *-nál*, *-nél* ragot egészen a legutóbbi időkig egyöntetűen helytelenítették, mert úgy látták, hogy ezek a szerkezetek német hatásra keletkeztek. Kétségtelen, hogy a *-nál*, *-nél* rag használatának ilyen kiszélesedését a múltban a német *bei* nagymértékben elősegítette, bár úgy gondolom, hogy erre nyelvünk rendszerében is volt bizonyos készség. . . Ezt a jelenséget, hogy tehát a *-nál*, *-nél* rag használati köre kiszélesedett, elvben nem hibáztathatjuk olyan mereven, mint nyelvművelő szakirodalmunk eddig tette” (Magyar nyelvhelyesség. Bp., 1957. 248—9; szerk.: Deme László és Köves Béla).

3. A *-nál*, *-nél* használatát illetően régebbi szakmunkáinkban nem találunk semmiféle tiltást, sőt „A' magyar szókötés' főbb szabályai” (Buda, 1843.) c. kiadvány feltétel nélkül helyesnek tart olyan alakokat is, amelyeket a legutóbbi évtizedek nyelvművelése egyöntetűen és élesen hibáztatott. Az említett kiadványban ezt olvashatjuk: „Valamelly foglalkozás mellett töltött idő is *nál*, *nél* raggal fejeztetik ki, pl: *sírt a' temetés-nél*; *jól lakott az ebéd-nél*; *elaludt az írás-nál*.

A' bolti, fogadói és ezekhez hasonló czímneveknél [így!] is *nál*, *nél*, használtatik, pl.: *a' Szarvas-nál*; *az arany biká-nál*. . .

Felcseréltetik a) A' mellett, között és közben névutókkal is, leginkább a' hely- és térneveknél [így!], pl: *a' vívás-nál megsebesedett* vagy *vívás közben*; *a' magyarok-nál* vagy *magyarok között*, *más a' szokás*; . . .” (87—8). Ezt a fogalmazást szó szerint átveszi „A' magyar nyelv rendszere” (Buda, 1846.) c. munka is (326).

Gyergyai Ferenc a következő mondatokban: „a szegények ott ültek a városházon”, „a vizsgálat a megyeházon fog megtartatni”, „a lelkészi hivatalon egy házassulandó pár jelentkezik” az *-on*, *-en*, *-ön* ragot „magyarosan így igazítja ki”: „a város házá~~nál~~”, „a megye házá~~nál~~”, „a lelkészi hivatalná~~l~~” (Magyarosan. Kolozsvár, 1872. 57).

Finály Henrik részletesen vizsgálja a *-nál*, *-nél* használatát nyelvhelyességi szempontból, és ő is helyesnek látja a ragot az efféle mondatokban: „dolgoztatunk egy mesternél”; „pert folytatunk a törvényszéknél”; „kárt szenvedünk egy kereskedő bukásánál”; „jelen vagyunk egy tárgyalásnál”; „van egy hely Vörösmartynál”; „ma találkozunk az arany sasnál” (vendégfogadóban); stb. Megjegyzi azonban azt is, hogy „Időt a *-nál*, *-nél* soha se jelez” (Hogy is mondják ezt magyarul? Bp., 1888. 173—6). Finálnak ezt az utóbbi határozott kijelentését bizonyos mértékben saját példái is cáfolják, mert a *bukásánál*, *tárgyalásánál* ragos névszóknak kétségtelenül van némi idővonatkozásuk is, ugyanígy a *megírásánál jelen volt* szerkezetnek is, melyet a gerundium magyar megfelelőjeként jó szerkezetnek tart saját maga is (131). Simonyi „A magyar határozók” c. munkájában ezt írja: „Az időhatározó *-nál* rag — ámbár a *-tól*-nek párhuzamosa volna s épp úgy felelne meg neki, mint az *-n*-ragos időhatározó a *-ról*-ragosnak — sem a régiségben, sem a népnyelvben nem fordul elő. Csak legújabb irodalmunkban találkozunk vele

gyakrabban s ez nyilván német hatás eredménye, valamint a *-nál*-ragos állapothatározók egy része, melyekhez közel is áll, a mennyiben a kísértő körülményt jelöli s úgy határozza meg közvetve az időt. Nyelvünkben legfőleg a *pipaszónál*, *holdvilágnál* kifejezésekre támaszkodhatik, melyeket ... az állapothatározók közt tárgyalunk” (1 : 232). Klemm Antal szerint viszont : „Praegnansan időhatározásra is szolgál a *-nál*” (Magyar történeti mondattan 194). A két felfogás közül én Klemmét tartom elfogadhatóbbnak. Az általa idézett 1548-ból való példában ugyanis („az Kd levelét énnekem kedden *gyertyavilágnál* hozák”) a *gyertyavilágnál* alakban én elsősorban időviszonyítást látok. Hasonlóképpen a Bercsényi Miklós leveleiből való következő mondatban is : „A hadakkal talám még *napvilágnál* az diószegi erdőnél lehetek” (NySz.). De még ha Simonyi álláspontja volna is a helyes, akkor is kétségtelen, hogy bizonyos időviszonyítást a *-nál*, *-nél* már a régi nyelvben is fejezhetett ki, ha használata igen szűk területre korlátozódott is. (Megjegyzem, hogy Pesthy Gábor, Zrínyi Miklós a *napvilággal* alakot használja, sőt a régi nyelvben élt a *napvilágon* alak is. Vö. NySz.) Van idővonatkozás az „A’ magyar szókötés” főbb szabályai” több idézett példájában, és szép számban idézhetünk hasonlókat a múlt század legjobb íróitól, tudósaitól is. Kezdetjük Petőfi ismert soraival : „Nyári napnak alkonyulatánál Megállék a kanyargó Tiszánál”. Vagy a János vitézben : „Légy hűséges társam vándorlásaimnál” (XVIII.). Simonyi is időhatározóként idézi Tompa Mihály következő mondatát : „A szívűtés megáll villámos fellegek gyors csattanásinál” (Magyar nyelvtan. 1883. 158). Ilyenek még : „Minden hullám csapásinál Jobban jobban vigyáz” (Kölcsy : Auróra 1822. 259) ; „Lóra megrettent e szavaknál” (Kovacsóczy : Auróra 1824. 262) ; „Az új frigy megemlítésénél indulatosan veti magát atyjának melyére” (Kisfaludy K. : Auróra 1824. 137) ; „némely avatatlanok a legmeghatóbb pillanatoknál nevetésre mutattak hajlandóságot” (Vörösmarty : ÖM. 7 : 87) ; „Minden háznál csak a’ beköszönésnél voltunk vendégek” (Fáy : A Béteky ház 1 : 170) ; „Szerafin idegeit az első szavaknál már egy jóltevő ájulás zsibbasztá el” (Országgyűlési Almanach. Pest, 1843. 208 ; szerk. : Vachot Imre) ; „te mentetted meg budai házuk’ ostrománál” (Eötvös : Magyarország 1514-ben. Pest, 1847. 3 : 122) ; „gyönyörűen viselte magát megmentésünknel” (i. m. 3 : 337) ; „a’ nyelvtisztításnál ... a’ visszaéléseket ritkítani nemcsak lehet, de kell is” (Szvorényi József : Magyar ékes szókötés. 1846. 71).

Ez a néhány példa is világosan mutatja, hogy a *-nál*, *-nél* ragos névszók nem valódi helyhatározói jelentésben már a régi nyelvben is — bár egészen szűk körre korlátozódva — megtalálhatók. A múlt század második negyedében eléggé gyakoriak, s nem kétséges, hogy használatuk azóta még jobban kiszélesedett. Felmerül a kérdés, mi lehet ennek az oka. Valóban csupán a német *bei* hatása, vagy valami egyéb is? Hogy erre felelhessünk, s így a *-nál*, *-nél* használatával kapcsolatos néhány nyelvhelyességi kérdésre is válaszolhassunk, vizsgáljuk meg először a rag helyhatározói használatának néhány főbb típusát.

4. A *-nál*, *-nél* ragos névszó megjelöli azt a tárgyat, amelynek közvetlen közelében, amellyel szoros helyi érintkezésben folyik a cselekvés : „Kertemre szelíden Az estve leszáll, Lágyszél nyög epedve Virágainál” (Kölcsy : Esti dal) ; „A családfő ott fenn ül a nagy asztalnál” (Petőfi : A téli esték) ; „Az ágy lábánál egy vén szalmazsák” (Petőfi : Az apostol) ; „Aki dolgát

végzi jó Rigó lovánál” (Arany: Toldi XI.); „Valaki ott ül a volánál” (Móricz: Rokonok 147); „Lajos egyszerre eltalálta, ki lehet az a fejkendőbe bújtt gyűlölet a ház sarkánál” (Németh László: Bűn 102); „Az ágy fejénél állt a kis ... faládikója” (Déry: Felelet 1: 400); „Ebédeltünk éppen kinn, a ... váltónál” (Veres: Pályamunkások 80); „Tűznél guggol: forog a nyárs” (Csillag 1952. 412). Ebben a szerepében a *-nál*, *-nél* ragos névszó lényegében azonos jelentésű a *mellett* névutós szerkezettel.

5. A *-nál*, *-nél* ragos névszó azt a helyet, területet jelöli meg, amelynek közelében, környékén, táján történik a cselekvés: „A tanyáknál szellők lágy ölében Ringatózik a kalászos búza” (Petőfi: Az Alföld); „Mért szállong a turul s ölyű ... Széles Dunának partinál” (Arany: Keveháza); „Lent a hegy tövénél nagy népsokaság hullámozott” (Mikszáth: A Noszty fiú³ 1: 245); „Fönt Dombóvárnál ment be az erdőbe” (Illyés: Pusták népe⁷ 63); „az országút egyik messzi kanyaránál már látni lehetett, hogy a fiatal nyárfák lehajjták messzire néző fejüket” (Déry: i. m. 1: 98). Itt a *-nál*, *-nél* ragos névszó lényegében azonos jelentésű a *táján*, *környékén* névutószerű kifejezésekkel alkotott szerkezetekkel.

6. A *-nál*, *-nél* ragos személynév, foglalkozásnév, ezek *-ék* képzős származéka megjelöli azt a helyet, közvetlen környezetet, ahol, akikkel kapcsolatban, akiknek a közvetlen közelében lefolyik a cselekvés: „Hogy Lajos királynál megássa a vermet” (Arany: Toldi VIII.); „Simon zsidóéknál minden esztendőbe Kis deszkakoporsót tesznek le a földbe” (Kiss József: Simon Judit); „Az asszony az uraknál mos” (Németh L.: i. m. 121); „Az úr anyjánál van Csillaghegyen [az asszony]” (i. m. 157); „minden szabad estéjét — ha volt — itt töltötte az olasz kőfaragó mesternél” (Déry: i. m. 2: 28); „Jelentkezett a miniszternél”. Az ilyen típusú *-nál*, *-nél* ragos kifejezések több hasonlóságot mutatnak a 4—5. pontban tárgyaltakkal, különböznek azonban ezektől abban, hogy névutós szerkezetekkel általában nem helyettesíthetők.

7. Élőlényt jelentő szavaknak — többnyire többes számú — *-nál*, *-nél* ragos alakja kifejezheti azt a környezetet, ahol, akik vagy amik között a cselekvés lefolyik, akikre vagy amikre a mondatban kifejezett állítás jellemző: „derülten folyt a munka jobbagynál, cselédnél” (Fáy: i. m. 1: 195); „A magyaroknál nemzeti fölkelés’ jeléül vérbe mártott kardot volt szokás hordozni” (Kemény: Gyulai Pál 2: 50); „De nálunk művészeknél a kitételek erélyesebbek, mint érzéseink” (i. m. 5); „Pávai Gergely kihallgatása már az enyhe időre esik, amikor a szabadon eresztés járta a nagyobb fajta bűnösöknél is” (Mikszáth: ÖM. 23: 16, Révai testv. kiadása); „a katolikus papoknál nincs [családi élet] (Móricz: Árvalányok 93); „[A makáma] a középkorban az araboknál volt divatban” (Horváth: Rendsz. magy. verstan 83); „cimbalmot is csak a cigányoknál láttunk” (Veres: Pályamunkások 54); „A ... szállásukat változtatgató magyaroknál a személy megjelölése volt a fontos” (Mészöly: Ómagyar szövegek. Bp., 1956. 53). A *-nál*, *-nél* ragos névszó jelentése itt lényegében azonos a *között* névutós szerkezetével. Néha a cselekvés logikai alanyára utal.

8. A fentiekhez hasonló szerepe van, a *-nál*, *-nél* ragnak a személyeket összefoglaló gyűjtőnevek mellett: „Richárd még egy hóig marad a királyi

testőrségnél ... Innen lépjen át a lovassághoz” (Jókai: A kőszívű ember fiai I : 6 ; centen. kiadás) ; „A régi katonaságnál az önkéntesek tegeződtek” (Csatka Endre : Nyr. 78 : 188) ; „Ez egyébként bevett szokás egyes vidékeken a rendőrségnél” (Szabad Nép 1956. X. 3.). Hasonlóképpen : „Nagyapa akkor szabadult a katonaságtól” (Illyés : i. m. 39).

9. A -nál, -nél ragos személynév kifejezhet a fentieknél szorosabb hozzátartozást, kapcsolatot is : „van ilyen [»echós« rím] Balassánál, Zrínyinél, Gyöngyösinél” (Horváth : Rendsz. magy. verstan 77) ; „Az első adatot rá Vörösmartynál találtam” (PaisEml. 179). A fentiekhez hasonló szerkezetekben nyelvművelőink közül sokan a -ban, -ben ragos alakot tartják helyesnek. Olyan esetekben, amikor a tulajdonnév tapadás révén egy bizonyos műjelölőjévé is vált — legalábbis egyes szakkörökben —, a -ban, -ben rag használata kétségtelenül helyesebb. Így pl. : „a szakállszáritó szót nem találok sem a Nyelvtörténeti Szótárban, sem a Tájszótárban, sem a Czuczor—Fogarasi-ban, sem a Ballagiban” (Juhász Gyula : Délmagyarország 1925. júl. 9. ; vö. Nyr. 80 : 481). (Hogy itt a tulajdonnév már köznévi jellegű, mutatja a névelő használata is.) Nagy költőink, íróink nevével kapcsolatban is történt ilyen tapadás, mint az ilyenfajta szerkezetek is mutatják : „Megvettem Aranyt” ; „Mikszáth már elfogyott” stb. Itt az Arany, Mikszáth tulajdonnév jelentése : Arany, Mikszáth művei. Néha azonban a tapadás folyamata még nem haladt eléggé előre, s ilyenkor a tulajdonnév mellett a -ban, -ben használata legalábbis furcsa. Juhász Gyula is fentebb idézett mondatát így folytatja : „Móra Ferenc tudós költő barátom Krudy Gyulánál olvasta először.” Ebben a mondatban pedig : „Beke Ödön ... fölfödözte a szalmáskorsó-t ... Veres Péternél” (Prohászka János : Nyr. 80 : 476) a Veres Péterben alak valósággal komikus lenne. Hasonlóképpen ebben a mondatban is elfogadható a -nál, -nél : „a két hangváltozás oka ... Horgernél az á elhasonító hatása, Deménél az á hatására asszociatív fellepő zártabbá válás” (Pais-Eml. 112).

Ennek a kérdésnek az eldöntésében figyelembe kell vennünk azt is, hogy a személyt jelölő köznevek mellett (író, költő, művész, tudós stb.) csak a -nál, -nél a helyes, pl. : „A debreceni költőnél a szalmás melléknév a jelzője az üveg-nek” (Prohászka : i. h.), s ezeknek a szerkezeteknek analógiás hatásával is számolnunk kell. Végeredményben tehát a fenti típusú mondatokban a -nál, -nél rag használatát személynév mellett nem kifogásolhatjuk egyetemesen.

10. Helyes a -nál, -nél használata a „van nálam” típusú szerkezetekben is : „Nincs nálam pénz” ; „Van nálunk egy gépíró”.

11. A -nál, -nél ragos névszó lehet képes helyhatározó is : „Padák úr még csak a kezdetnél van” (Mikszáth : A Noszty fiú³. 2 : 50) ; „Maradjunk továbbra is a tárgyilagos megállapításoknál” (Illyés : i. m. 271) ; „a tiszta rím szokványos terjedelme megáll a három szótagnál” (Horváth : Rendsz. magy. verstan 61) ; „a kilométereknél csak váltottuk egymást” (Veres : Pályam. 45) ; „Déry nem állhat meg eddig elért eredményeinél” (Csillag 1952. 735). Ezek a képes helyhatározók a 4. és az 5. pontban tárgyalt való-ságos helyhatározókkal mutatnak szoros kapcsolatot.

12. A -nál, -nél ragnak eddig tárgyalt tipikus helyhatározói használatával kapcsolatban viszonylag kevés nyelvhelyességi probléma merül fel. A -nál,

-*nél* ragos névszó helyhatározói szerepe különösen az 4–8. szám alatt tárgyalt csoportban világos, de a cselekvés helyét nem jelöli meg olyan konkrétan, mint pl. a *-ban*, *-ben* vagy az *-on*, *-en*, *-ön* ragos, hanem ezeknél sokkal határozatlanabb, lazább a helyviszonyítása. Véleményem szerint elsősorban a *-nál*, *-nél* ragnak ezzel a jelentésével hozható összefüggésbe a vele kapcsolatban felmerülő sok nyelvhelyességi probléma, de — úgy gondolom — éppen ezért is alkalmasabb több más — határozottabb jelentésű — ragunknál arra, hogy igen finom árnyalati jelentéskülönbségeket fejezzünk ki vele.

13. Ennek az állításnak az igazolására vizsgáljuk meg a következő két mondatot: „Kiss József a Magyar Tudományos Akadémián dolgozik”, „Kiss József a Magyar Tudományos Akadémiánál dolgozik”. Az e típusú mondatok közül az utóbbit gyakran kifogásolják, s csak az elsőt ismerik el helyesnek. A valóságban azonban mindkettő helyes; finom árnyalati jelentéskülönbség van közöttük. Az első konkrétan, topográfiailag jelöli meg azt a helyet, ahol Kiss József dolgozik. (Az Akadémián = az Akadémia épületében.) A második mondat helymeghatározása ennél sokkal lazább. Az előbbtől eltérően nem utal topográfiailag a munkahelyre, hanem csak azt a szervezetet jelöli meg, amelynek keretében Kiss József a munkáját végzi. (Az Akadémiánál dolgozom = az Akadémia keretében, szervezetében.) A két mondat tehát más-más gondolat tartalmat fejez ki, a két ragos alak nem cserélhető fel mondanivalónk pontos értelmének veszélyeztetése nélkül. Nem kifogásolható ezért ez a mondat sem: „Elhelyezkedtem az Akadémiánál, a Nyelvtudományi Intézetben.” (Itt az Akadémiánál alak általánosabban jelöli meg azt a szervet, amelynek keretében az elhelyezkedés történt; a Nyelvtudományi Intézetben alak pontosabban, topográfiailag is megjelöli a munkahelyet, amely adott esetben földrajzilag sem az Akadémia épületében van.) Ebben az esetben tehát éppen az Akadémián alak használatát lehetne joggal kifogásolni. Hasonló különbségre utal a raghasználat a következő mondatokban is: „Az Akadémiára kerültem” — „Az Akadémiához kerültem” — „Eljöttem az Akadémiáról” — „Eljöttem az Akadémiától” — „könyörgött, hogy díjnoknak vegyem fel a Takarékhöz” (Móricz: Rokonok 156).

14. Más az értelme a *-ban*, *-ben*, illetőleg az *-on*, *-en*, *-ön*, és más a *-nál*, *-nél* ragos névszónak a következő mondatokban is: „Ezt az ügyet az Akadémiai Kiadóban intézik el” — „Könyve az Akadémiai Kiadónál jelent meg”; „Cikkem jelent meg a Csillagban” — „Korrektorságot vállaltam a Csillagnál”; „Két hónapig voltam a rendőrségen” — „Két hónapig voltam a rendőrségnél”. Ezekben a mondatokban a *-ban*, *-ben*, illetőleg az *-on*, *-en*, *-ön* ragos névszó jelentése konkrét, és azt a helyet jelöli, ahol a mondatban kifejezett történés lefolyik: az Akadémiai Kiadóban (= az Akadémiai Kiadó helyiségeiben); a Csillagban (= a Csillag című lapban); a rendőrségen (= a rendőrség épületében; mint pl. ügyfél!). — A *-nál*, *-nél* ragos névszó jelentése már elvontabb, nem egy bizonyos helyet, hanem inkább egy szervezetet jelöl, melynek keretében a cselekvés történik: a Csillagnál (= a Csillag című lap szerkesztőségében); a rendőrségnél (= a rendőrség kötelékében; mint alkalmazott!).

15. A raghasználat néha magával a szó jelentésével is szoros összefüggésben van, és a konkrétabb jelentésű szó mellett *-ban*, *-ben*, esetleg *-on*, *-en*, *-ön*, az elvontabb jelentésű mellett *-nál*, *-nél* rag használatos. Ezt mutatják a kö-

vetkező példák: „Megvizsgáltattam magam a városban” (= a város területén) — „annyit megtehetnél, hogy ezt a széndarabot megvizsgáltatod a városnál” (Móricz: Rokonok 66) (= a város vezetőségének valamelyik hivatalos szervében); „Körutat tett a vármegyében” (= a vármegye területén) — „fölmegy megint a vallás ázsiója nálunk a vármegyénél is” (Mikszáth: ÖM. 23: 84) (= a vármegyeházán dolgozó tisztviselők között); „A vasúton dolgozom” (= a pályatesten) — „A vasútnál dolgozom” (= a MÁV nevű vállalat kötelékében). Hasonlóképpen a következő mondatokban is: „Bittner urat feljelentették a szakszervezetnél” (Déry: i. m. 2: 153); „Aki a munkásokhoz jó ember volt, az nem melegegett meg az államnál” (Veres Péter: Pályam. 182). Nem lehet különösebben kifogásolni a következetlennek látszó raghasználatot a következő mondatban sem: „igen lassú a fontos ügyek elintézése ... az Országos Tervhivatalban, a Pénzügyminisztériumban és a Fővárosi Tanácsnál” (egy kéziratból). Hasonlóképpen már Jókainál: „[Richárd] A városi tanácsnál bejegyeztette magát mint a gyermek gondnokát” (i. m. 2: 143). (A *tanács* szónak ugyanis ma is megvan a következő két jelentése: 1. választott szerv; 2. közigazgatási testület.)

A *-ban, -ben, -on, -en, -ön* és a *-nál, -nél* használata közötti különbség megtalálható a három ragsor másik két párjával kapcsolatban is: „Elbocsátottak a rendőrségről” — „Elbocsátottak a rendőrségtől”; „Bementem a szerkesztőségbe” (= a szerkesztőség helyiségébe). — „Bementem a szerkesztőséghez” (= a szerkesztőkhöz). (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az elkülönülés a két rag használata között még a mai nyelvben sem egészen határozott.) Nem kifogásolhatók a következő mondatok sem: „menjen át valaki ... a telekkönyvhöz” (Móricz: Rokonok 255); „Én csak 1927-ben jöttem a városhoz (i. m. 243); „ha megbuknál ... benyomnála a megyéhez vagy a városházára (Déry: i. m. 2: 76).

16. A *-ban, -ben, -on, -en, -ön*, illetőleg a *-nál, -nél* ragos névszó között van jelentéskülönbség az efféle mondatokban is: „Egy építkezésen dolgozom” — „Egy építkezésnél dolgozom”; „Állást kaptam egy gyárban” — „Állást kaptam egy gyárnál”. Az *-en* és a *-ban* ragos alak ezekben a mondatokban is azt a konkrét helyet jelöli, ahol a cselekvés lefolyik. Aki építkezésen dolgozik, az valóban ott van az épületen, falat rak, téglát hord, vezeti a munkát stb. Akit egy gyárban alkalmaztak, az rendszeresen bejár a gyárba, ott van a gyárban a munkahelye. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy egy mérnök, aki egy építkezés tervét készíti, szintén mondhatja, hogy „egy építkezésen dolgozom”. Ez az *építkezésen* alak azonban különbözik a fentebb elemzett mondatban található hasonló alaktól. Az valóságos helyhatározó, az utóbbi pedig vonzatszerű képes helyhatározó. Utal erre némileg a rájuk való kérdéses formája is: „Hol dolgozom?” — „Min dolgozom?”)

A *-nál, -nél* ragos alak jelentése már nem ennyire egyszerű. Egyrészt kifejezhet az illető helyhez való lazább hozzátartozást. Akinek a munkája egy építkezéssel kapcsolatos ugyan, de nem magán az épületer dolgozik, hanem valahol, az építkezéstől esetleg földrajzilag is távol, egy irodában végzi a munkáját, könyvel, intézi az építkezés anyagi ügyeit, az helyesen mondja magáról, hogy egy építkezésnél dolgozik. Nem kifogásolható az sem, ha egy gyár utazója, jogi szakértője, akinek munkája a gyárhoz fűződik ugyan, de azt lényegében a gyáron kívül végzi, azt mondja, hogy egy gyárnál kapott állást.

A *-nál, -nél* ragos névszó azonban ma gyakran használatos olyan hely-

zetben is, amikor nem a fentihez hasonló laza helyviszonyítást fejez ki, hanem a 13. pontban tárgyaltakkal azonos szerepe van, azaz nem konkrét helyet jelöl, hanem inkább azt a szervezetet nevezi meg, amelynek keretében a cselekvés lefolyik. Pl. egy tanárról azt mondjuk, hogy a Madách gimnáziumban, a Gyáli úti általános iskolában tanít. Ha azonban nem azt akarjuk kifejezni, hogy hol, melyik iskolaépületben tanít, hanem azt, hogy hol, milyen szervnél van alkalmazásban, akkor használatos a *-nál*, *-nél* is, pl.: „Már két éve egy általános iskolánál vagyok.” Hasonló használata él a megfelelő ragpárokknak is: „Eljöttem az iskolából” (= eltávoztam az iskola épületéből); „Eljöttem az iskolától” (= otthagytam az iskolát, mint munkahelyet); „Elmegyek az iskolába”; „Elmegyek egy iskolához”.

A *-nál*, *-nél* ragnak ez utóbbi használatát sem lehetne kifogásolni, e l v i l e g, hisz igen finom jelentéskülönbséget fejezhetünk ki vele. G y a k o r l a t i l a g azonban mégsem helyeselhetjük minden fenntartás nélkül, mert a *-ban*, *-ben* és az *-on*, *-en*, *-ön* ragos alakokat a fentebb tárgyalt jelentésben szinte teljesen kiszorítja a nyelvből, s így mondanivalónkat gyakran inkább egy kissé elködösíti, mintsem világosabbá tenné.

17. Több nehézség merül fel a raghasználatot illetően néhány olyan közneveinkkel kapcsolatban (pl. gyár, üzem, intézet, hivatal, intézmény, vállalat, cég stb.), amelyek összefoglalóan több különböző intézményt jelölnek. (Az összefoglaló közszó alá tartozó egyedek tulajdonnevek!). Az e típusú szavak egy része mellett — elsősorban azok mellett, amelyeknek tartalma konkrétabb, topográfiaillal is rögzíthető —, ha a mondatban kifejezett cselekvés a szó jelölte intézményen b e l ü l folyik le, *-ban*, *-ben* ragot használunk: „Egy gyárban dolgozom”; „Elhelyezkedtem egy tudományos intézetben.” (Az „Egy gyárnál dolgozom” típusú mondatok jelentésére vö. a 16. pontban mondottakat.) A tartalmilag lazább, helyileg kevésbé rögzíthető fogalmat kifejező szavak mellett (pl. vállalat) viszont inkább a *-nál*, *-nél* rag használata terjedt el. Pl. ebben a mondatban: „legutóbb a vendéglátóipari vállalatnál takarítónőnek alkalmazták” (Esti Hírlap 1957. febr. 6.) a *-ban* ragot helytelennek tartanám. Mivel azonban az e típusú szavak jelentéstartalma között aligha lehet éles határt vonni, igen nehéz eldönteni azt is, hogy mikor helyes és mikor helytelen a *-nál*, *-nél* használata. Pl. ebben a mondatban: „Egymás után érkeznek a hírek arról, hogy a minisztériumokban, vállalatoknál, üzemeknél a létszámcsoökkentés sok sportolót is érint” (Esti Hírlap 1957. febr. 3.) — a nyelvszokás alapján — a minisztériumokban, vállalatoknál alakot feltétlenül helyesnek tartanám; az „üzemeknél” helyett azonban én inkább „üzemekben”-t írnék. Ebben a mondatban: „Racionalizálták ... Bokornét az Áruraktározási Hivatalnál, Baloghné az OTSB-ben, Blahónét a Csemegekereskedelmi Vállalatnál, dr. Molnárnét a Pénzügyminisztériumban, Sárosdinét a Népművelésügyi Minisztériumban” (uo.) — ugyancsak a nyelvszokás alapján — csak az Áruraktározási Hivatalnál alak kifogásolható, itt inkább *-ban* volna a helyes. Nem helyteleníthető különösebben a raghasználat a következő mondatokban sem: „Az egyik kirendeltségnél kívánták elhelyezni [a munkásnőt]” (Esti Hírlap 1957. jan. 27.); „Különböző szerveknél ... megbeszélések folynak” (uo.); — „a villanyszerelő ... nemrég került a vállalathoz” (Déry: i. m. I: 91).

Ezzel a csoporttal kapcsolatban tehát igen nehéz konkrét nyelvhelyességi tanácsot adni, s csupán azt javasolhatjuk, hogy — mivel a *-nál*, *-nél* rag ma erősen terjed —, használatát az e típusú szavak mellett is lehetőleg korlátozzuk.

18. Gyakran halljuk hibáztatni a *-nál, -nél* rag használatát az efféle szerkezetekben is: „Valaki jelentkezik a hivatalnál, a gyárnál”; „Valaki megjelent az üzemnél, a cégnél”. A *-nál, -nél* helyett itt is sokan a *-ban, -ben*-t tartják helyesnek. A *-ban, -ben* ragos alak ezekben a mondatokban kétségtelenül helyes, de nézzük meg, hogy a *-nál, -nél* ragos feltétlenül helytelen-e, s ugyanazt jelenti-e, mint a másik. Ebben a mondatban: „N. N. jelentkezett a hivatalban”, a *hivatal* szó jelentése konkrét, egy bizonyos épületet, helyiséget jelent, s a *-ban* ragos alak kifejezi azt a helyet, ahol a jelentkezés történt. A másik szerkesztésmódban: „N. N. jelentkezett a hivatalnál”, a *hivatal* szó jelentése absztrakt, s nem egy épületet, helyiséget jelöl, hanem mintegy megszemélyesítve jelenti a hivatalban dolgozókat, a hivatal vezetését stb., éppúgy, mint ezekben a szerkezetekben: „A hivatal packázásai”; „Egy átirat jött a hivaltól.” A *-nál, -nél* ragos alaknak az efféle kifejezések melletti használatához feltehetően hozzájárult a „jelentkezik a miniszternél, megjelent a hivatalfőnöknél” stb. kifogástalan magyarságú szerkezetek analógiája is.

19. A mai nyelvben használatos néha a *-nál, -nél* (és a *-hoz, -hez, -höz: -tól, -től*) rag szindarabok, filmek címében: „Voltam a Bánk bánnál”; stb. Ez a használat a hazai, valószínűleg a pesti németiség nyelvéből került át a magyarba. Beszédben, írásban egyaránt kerüljük! Helyesen: „Voltam a Bánk bánban”; esetleg: „Voltam a Bánk bánon” (vö. Károly Sándor: Nyr. 80: 26–31; Rácz Endre: Nyr. 80: 193–5; Imre Samu: Magyar nyelvhelyesség 247–8).

20. Régebben a vendégfogadók neve mellett a *-nál, -nél* rag használatát általános volt. Még Mikszáthnál is gyakoriak az efféle mondatok: „a »Nagyszámár«-nál megebédeltek” (A Noszty fiú³ 1: 115); „este... a »Nagy korsó«-nál vacsorált” (i. m. 2: 130). A mai nyelvből azonban a ragnak ez a használatát már teljesen eltűnt.

21. Eddig a *-nál, -nél* rag helyhatározó használatát tárgyaltuk, s a nyelvi tények azt mutatják, hogy több területen engedményeket kell tennünk a rag javára. Nézzük meg most a legtöbbet és legélesebben hibáztatott időhatározói használatot, nem lehet és nem szükséges-e ott is lazítanunk egy kissé az eddigi nyelvművelő szabályok szoros bilincsein.

Elvont fogalmat jelölő szavak *-nál, -nél* raggal kifejezhetik azt az időpontot, amelyhez elérve, a cselekvés bekövetkezik: „néhány avatatlanok a legmeghatóbb pillanatoknál nevetésre mutattak hajlandóságot” (Vörösmarty: ÖM. 7: 87); „e' szavaknál leesett lováról” (Eötvös: i. m. 3: 251); „Ennél a sorsdöntő kérdésnél Lajos fölnyúlt az ásóról” (Németh L.: i. m. 179); „Irodalmunknak igen nagy gyengesége, hogy... az utolsó szónál legördül a függöny, és mindennek vége van (Lukács György: Csillag 1952. 151); „amint mindjárt a legelső felvetett történeti kérdésnél látni fogjuk” (Németh Gy.: A magyar tudomány tíz éve. Bp., 1955. 21; szerk.: Ligeti Lajos); „Ennél a megjegyzésnél érdemes megállni” (Szabad Nép 1956. IV. 8.). Ezek a *-nál, -nél* ragos névszók tulajdonképpen olyan képes helyhatározók, amelyeknek idővonatkozásuk is van. Az időviszonyítás egészen világos a következő mondatok *-nál, -nél* ragos konkrét főneveiben is: „A pincér a második fél-iter bornál felgyújtotta a háromágú csillárt” (Németh L.: i. m. 121); „A következő vödörnél... megállt a tulajdonosnő mellett” (i. m. 153). Az ilyen

típusú kifejezésekben a *-nál*, *-nél* ragot sem a *-ban*, *-ben* vagy az *-on*, *-en*, *-ön*, sem a *-kor* rag nem helyettesítheti, s csak valami bonyolultabb körülírással lehetne pótolni. Pl. az utolsó szónál (= az utolsó szó kimondásakor); a második félliter bornál (= a második félliter bor felszolgálásakor); stb. A *-nál*, *-nél* rag használata tehát ezekben az esetekben rövidege, tömörsége, világos ki-fejező volta miatt nemhogy nem hibáztatható, hanem valósággal szükséges is.

22. Az előzőkhöz hasonló, tömörített szerkezettel egyértékű a *-nál*, *-nél* ragos névszó a következő mondatokban is: „Az atyus ... egyszer csak megszólal a levesnél” (Mikszáth: A Noszty fiú³ 2: 19); „Másnap a paradicsommártásnál elfintorította orrát a képviselő” (uő: ÖM. 23: 79); „Apám ... a levesnél már égett a vágytól, hogy ... (Illyés: i. m. 275). Itt a *levesnél*, *paradicsommártásnál* alakok jelentése: 'a leves, a paradicsommártás evése közben', azaz a *-nál*, *-nél* ragos névszó időtartamot jelöl, de egyúttal van bizonyos helyviszonyítás is benne. Ez a kettősség még világosabb a következő mondatokban: „estve a vacsoránál még mindig folytatta Zebulon a gascogneadokat” (Jókai: i. m. 2: 85); „Az első ebédnél ... a képviselő kezdte mulattatni [Máriát]” (Mikszáth: ÖM. 23: 76); „Az ebédnél a hideg evőeszközök öfeléje villogtak” (Németh L.: i. m. 291). Az *ebédnél*, *vacsoránál* alakok jelentése: 'ebédelés, vacsorázás közben' + 'az ebéd, a vacsora mellett'. A *vacsorakor*, *ebédkor* alakok jelentése ennél szűkebb, kb.: 'vacsora, ebéd idején'.

23. Nem kifogásolható a *-nál*, *-nél* ragos névszó használata időhatározóként akkor sem, ha határozatlan időpontot fejez ki, azaz amikor a *táján* névutós szerkezettel egyértékű: „Úgy érezzük, hogy a Nemzeti Színház megállt valahol 1850-nél, a Vígszínház 1880-nál” (Irodört. 1956. 299).

24. A legtöbb nyelvhelyességi probléma a *-nál*, *-nél* használatát illetően talán az *-ás*, *-és* (néha *-at*, *-et*) képzős, cselekvést jelentő főnevekkel kapcsolatban merül fel, s úgy gondolom, hogy itt igen elterjedt a *-nál*, *-nél* használata anélkül, hogy különösebb jelentésbeli többletet tudna felmutatni. Kétségtelen azonban, hogy igen gyakran a *-kor* és a *-nál*, *-nél* ragos alak itt sem egyértékű, mint erre már Deme László is rámutatott (l. fentebb). Pl. ez a mondat: „A Lánchíd építésénél sok baleset történt” nemcsak azt fejezi ki, hogy a balesetek a Lánchíd építésének idején történtek, hanem utal arra is, hogy a balesetek a Lánchíd építkezésével kapcsolatosak. Ez a mondat: „A Lánchíd építéskor sok baleset történt” értelemszerűen kevesebbet mond, mint az előbbi. Azt kifejezi ugyan — az előbbihez hasonlóan — ez is, hogy a balesetek *mikor* (a Lánchíd építésének idején) történtek, arra azonban, hogy a balesetek *hol*, *mivel kapcsolatban* következtek be, voltaképpen nem utal. Ez a mondat önmagában jelentheti azt is, hogy a balesetek a Lánchíd építésének idején ugyan, de ettől teljesen függetlenül, a város vagy az ország valamelyik másik részén történtek. Ennek az idő- és laza helyviszonyításnak együttes kifejezésére a *-kor* rag nem alkalmas, de a *-nál*, *-nél* igen. Pl. Németh Gyulának ebben a mondatában is: „Itt az összehasonlító nyelvészet tárgyalásánál, ahol ... szölok még néhány szót ...” (A magy. tud. tíz éve 25) a *-nál* ragos szerkezet, mint az *itt* határozószóhoz kapcsolódó azonos mondatrész, elsősorban azt fejezi ki: *itt, ezen a helyen*, ahol az összehasonlító nyelvészetet tárgyalom, szölok még néhány szót másról is. Ugyanakkor azonban a kifejezésnek van bizonyos idővonatkozása is. Ezekben a mondatokban tehát a *-nál*, *-nél* használ-

lata gyakran helyesebb, mint a kevesebbet kifejező *-kor-é* vagy *-ban, -ben-é*. Hasonlóképpen a következő mondatokban is: „az első megtámadásnál futásnak fognak eredni” (Eötvös: i. m. 3: 237); „a bemutatkozásnál szót sem váltottak” (Móricz: Rokonok 75); „ott van tehát már születésénél ez új költészetnek a »kinyilatkoztatás« emlékképe (Horváth János: Tanulmányok 476). „Az új vízierőművek építkezésénél ... nagy nehézségeket kellett legyőzni” (Term. és Társ. 1956. 176).

25. Gyakori ma a *-nál, -nél* ragos névszó tisztán időhatározói szerepben is, de ilyenkor többnyire nem időpontot, hanem időtartamot jelöl, azaz a *közben* névutós szerkezettel egyértékű: „Kevesebb vért a köhögésnél, És a munkánál több erőt (Ady: Álmodik a nyomor); „idegrohamaim is voltak; a legelső egyik szombatesti fürdésnél lepett meg” (Illyés: i. m. 177); „ha készültem valami tanulmányra, és a tanulmány megírásánál nem dobtam el négyötödét azoknak a jegyzeteknek, amelyeket a tanulmányhoz készítettem, akkor rossz cikket írtam” (Lukács Gy.: Csillag 1952. 155); „egy-egy kérdés tárgyalásánál az adatok százait, ezreit... kell bemutatni” (Németh Gy.: A magyar tud. tíz éve 27). Úgy látom, hogy az ilyen jellegű használatban a *-nál, -nél* ragos névszóknek is az időhatározói szerepe domborodik ki, helyviszonyító szerepük lényegében nincs, semmi lényegesebb jelentésbeli többletet vagy különbséget nem mutatnak a *-kor* ragosokhoz viszonyítva. Használatukat tehát — éppen a *-nál, -nél* erős terjedése miatt — ajánlatos kerülni.

26. A fentebb tárgyalt hely- és időhatározói használata mellett a *-nál, -nél* ragos névszó — bár a fentieknél ritkábban — egyéb határozóként is előfordul nyelvünkben. Simonyi „tősgyökeres kifejezés”-ként említi, és az állapothatározók között tárgyalja a *pipaszónál, dobszónál, holdvilágnál* alakokat (A magyar határozók 1: 234). Hasonló szerepe van a következő alakoknak is: „Homályosan látott a szép napvilágnál” (Arany: Toldi VIII); „Vizsgáljuk meg ezt a kérdést a tudomány fényénél!” Ezen a néhány kifejezésen kívül előfordul a *-nál, -nél* ragos névszó olyan használatban is, amikor a cselekvésnek pontosabban meg nem határozható körülményeire utal. Pl.: „Ezt tapasztaljuk az úgynevezett reflexmozgásoknál” (Pais: MNy. 47: 143); „Így a régi problémafelvetések és megfigtési kísérletek ismerete elmélyíti mai kérdéseinknél felmerülő gondolatainkat” (Németh Gy.: A magyar tud. tíz éve 21); „A számneveknél is előfordulhat változás” (Tamás: NyK. 53: 9); „sem a Rossz asszonyonál, sem az Almáskertnél semmiféle nyelvi szerkesztési tervem nem volt” (Veres Péter: Nyr. 80: 197); „hiba lett volna... ha Berzsenyinél csak a felvilágosodás eszméinek érvényesülését emelik ki” (Csillag 1952. 629—30); „Az összeszereléseknél is bajok vannak” (Szabad Nép 1956. IV. 8.); „És sorolhatnánk egymás után azokat a nehézségeket, amelyek a pályák létrehozásánál felmerültek (Sport 1957. I. 28.). Ezekben a mondatokban a *-nál, -nél* ragos névszó lényegében a *-val, -vel kapcsolatan* ragos-névutós kifejezéssel egyértékű, s mint ennél rövidebb és hozzá hasonlóan lazább jelentéstartalmú kifejezés, nem is helyteleníthető.

27. A *-nál, -nél* rag néha az *esetén* névutószerű kifejezés egyértékűjeként jelentkezik: „Százazerpengős megrendelésnél ez, barátom, húszezer pengőt jelent” (Móricz: Rokonok 63); „A nép építkezése módját a közelében levő építő anyag szabja meg, ... különösen egy földvár építésénél” (Mészöly:

i. m. 58); „Fémfolyadékok használatánál azonban a szivattyúnak több hátránya van” (Term. és Társ. 1956. 440); „Még sürgős beruházásoknál is egyszerűbb és olcsóbb, ha ... a tervező mérnökök munkáját igyekeznek a legjobban meggyorsítani” (Esti Hírlap 1957. jan. 27.). A ragnak ez a használata — úgy gondolom — viszonylag új keletű. Kifejlődését azonban aligha volna célszerű akadályozni, hisz a feltételes állapothatározó kifejezésére a megfelelő rag eddig még nem alakult ki nyelvünkben.

23. Cikkemben a -nál, -nél rag használatának több részletkérdésére kitértem, teljességre azonban nem törekedtem. Nem beszéltem a hasonlító határozói értékű -nál, -nél ragos névszó használatáról középfokú melléknév mellett, pl. „Toldi György *veresebb* lón a főzött ráknál” (Arany: Toldi VIII), sem a „szakállánál *fogva*” típusú szerkezetekről; valamint egyéb eszközhatározói használatáról sem, pl.: „Tűznél meglágyított viasz” (vö. Simonyi: A magyar határozók 1: 236; Klemm: Magyar történeti mondattan 194). S a mai nyelvhasználatból minden bizonnyal a ragnak több olyan — talán kevésbé általánosan elterjedt — használatára is lehetne példákat idézni, amit én nem soroltam fel. Céлом azonban elsősorban az volt, hogy megvizsgáljam az eddig általánosan elfogadott, szigorú tiltó szabályok létjogosultságát, amelyeknek korlátait — tetszik, nem tetszik — az élő nyelv már rég átlépte. Ezekből a vizsgálatokból néhány következtetést kétségtelenül levonhatunk.

a) A -nál, -nél rag időviszonyító szerepe távolról sem annyira új keletű, mint néhány nyelvművelő cikkből gondolni lehetne. Kétségtelen azonban, hogy használati köre a régi nyelvben szűkebb volt, mint ma (vö. 3. pont).

b) Kétségtelen, hogy a -nál, -nél rag elsősorban a -ban, -ben, az -on, -en, -ön és a -kor rag rovására, az utóbbi száz év folyamán erősen elterjedt, de a megvizsgált típusok jelentős részében a -nál, -nél ragos névszónak némileg más a jelentése, mint a -ban, -ben, az -on, -en, -ön vagy a -kor ragosoké, tehát a -nál, -nél használata ezekben az esetekben nyelvünk kifejező képességét növeli. Emellett némileg csökkenti a -ban, -ben, és az -on, -en, -ön rag egyébként is nagy megterheltségét.

c) A -nál, -nél jelentéstartalmánál fogva alkalmasabb a lazább hely- és időviszonyítás és a cselekvés-történés más, pontosabban meg nem határozható körülményeinek kifejezésére, mint a másik három rag. S ez a szerepe megvan nyelvünkben bizonyos mértékig a ragsor másik két tagjának (-hoz, -hez, -höz; -től, -től) is.

d) Kétségtelen azonban, hogy a -nál, -nél olyan területekre is behatolt, ahol jelentésbeli különbséget lényegében nem ad a már említett ragokhoz viszonyítva (vö. 9., 16., 19., 20., 25. pont). Ilyen esetekben használatát lehetőleg kerüljük.

Úgy látom tehát, hogy az az álláspont, amely a -nál, -nél használatát lényegében csak helyhatározói szerepben — sőt itt is csak bizonyos korlátok között — helyesli, merev, nem fogadható el. Igen valószínű ugyan, hogy a rag használatának kiszélesedésében közrejátszott a német *bei* hatása, kétségtelennek tartom azonban azt is, hogy elsősorban az elvontabb (idő-, állapot-, körülményhatározói) használat kialakulásában a rag helyhatározói jelentésárnyalatai is hatottak, sőt — amint láttuk — a rag használata sokszor a szó jelentésével van összefüggésben.

Cikkemben elsősorban engedményeket tettem a rag javára, s a tiltó rendelkezés vajmi kevés benne. Ezzel nem az volt a célom, hogy a zsilipeket

teljesen felnyissam a rag használatának kiszélesedése előtt, csupán azt szerettem volna elérni, hogy a — talán a maga korában sem egészen megalapozottan fölállított — korlátokat toljuk egy kissé kijebbe, és ne próbáljuk kitiltani a *-nál, -nél-* azokról a már egyébként is birtokba vett területekről, ahol nyelvünknek hasznára válik, tehát szükségünk van rá.

Imre Samu

Énekszövegek fordításának nehézségei*

Az énekszövegek fordításának — másként zenei műfordításnak — kérdése elég mostohán kezelt határterület, melyen a verstan, nyelvhelyesség, stilisztika, deklamáció, zenei formatan, énekfiziológia problémái találkoznak, vagy mondhatnánk inkább: ütköznek meg egymással. Nyelvi-irodalmi és zenei oldalról egyaránt meg kell világítani a kérdést. De nem külön-külön. Mert a nyelvi, ritmikai, zeneköltészettani, tartalmi követelmények nagyok, a megvalósítás lehetősége azonban — a zenei anyag sokszor „ellentétes” szerkezete folytán — többnyire nagyon korlátozott.

1. Miután a XVIII. század vége felé az időmérték szerte elterjedt a magyar verselésben, a színészek kezdték az idegen lüktetést a szavalásban érvényre juttatni. Így tanították az ifjú Arany Jánost is a „kegyelmes herceg”-szerű szavalásra (Bolond Istók II. é. n. 74. vsz.). Természetes volt, hogy az énekekben is csak az időmérték számítson.

Bár a költészetben Petőfi és főleg Arany művészete helyreállította a magyar hangsúlyos ritmus jelentőségét, ez zeneszerzésünkben nem mutatta meg hatását. A magyar nyelv a még Erkel operáiban sem tud kibontakozni. Még kevésbé törődtek vele a nyugati operák fordítói.

Hallgatom a Bajazzók prologusát: az ének csaknem minden kitarított hangja a szó második, harmadik — tehát nem hangsúlyos — szótagját nyújtja meg, és teszi hangsúlyossá. Az énekesnek elég volt a jó vokális, melybe „belefelelhet” hangjával.

Az időmérték uralkodik nálunk az operai éneklésben és minden idegenből fordított énekekben csaknem másfél századig. (Tanulságos példákat hoz e korról Molnár Imre könyve: A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekeszéd recitatívóban és ariózóban. 1954.) Később az operettben persze még inkább (pl. Huszka Jenőnél). A slágerdalszerzők örömmel csavarták ki a természetes hangsúlyt a „mulattató” hatás érdekében. Nagyobbára ugyan a szövegírók a tettesek, hiszen többnyire kész dallamra fabrikálják rá utólag a szöveget. Különösen daktilusos képletekben virágzik ez a prozódiai finta. Persze, hiszen állandóan daktilusokban írni úgyis nehéz; még hozzá magyar hangsúlyozású, azaz mindig szóval kezdődő daktilusokat írni egyfolytában — szinte lehetetlen. Így fújta aztán az utca nagy számmal az olyanfélét, mint pl. „szembenaz emkeci-gányaze-nél”, ahol a daktilus ariszait a dallam folytonos felugrásai élezi még ki. Legbántóbb az ilyen torzító hangsúly, ha ragot, képzőt vagy ezek kombinációját, vagy általában szöveget harsogtat ki.

* A téma fontossága miatt — vitacikként — közöljük B. R. dolgozatát. — A szerk.

Kodály ismételten is rámutatott arra, hogy a hangsúlytorzítások ártalmára vannak nyelvünknek (Az Eötvös-kollégium volt tagjainak Szövetségi Évkönyve, 1936–37.; újra: Eckhardt S.: A jó magyar ejtés aktái. 1941. 3–25). Azt hiszem, hogy ebből a forrásból a nyelvrontás ma is bőven árad nyelvünkbe, noha ma már a slágerdalok szerzői is többen törődnek a prozódiaival.

2. A dallam mozgása: emelkedése és ereszkedése, továbbá ritmikai mozgása valamit ábrázol, kifejez. Ez ugyan nem oly kézzelfogható, mint a ritmus képletei és az értelmi hangsúly, ezért többnyire nem vesznek tudomást jelentőségéről. Pedig ösztönösen talán mindenki érzi.

A dallamszimbolika kifejlődését valójában a XIX. századnak köszönhetjük. Schubert, Schumann, Wagner, Hugo Wolf művészete a nagy állomásai. A mindennapi beszéd hanghordozását, a beszéd dallamát pedig Wagner és Muszorgszkij érvényesítik az énekekben.

Nem foglalkozhatunk itt a dallamszimbolika lehetőségeivel. A hangkapcsolatok festő hatásának se szeri, se száma. Így pl. a dúr és moll elemek, a kromatika mind más-más jellemző hangulatot tolmácsolhatnak. A ritmikus elem jelentéstana még átlátszóbb. Hogy gyorsulás, lassulás, hogy rövid, siető hangkapcsolatok vagy kitartott, elnyújtott hangok mind lelkünk benső mozgását tükrözik, azt valamennyien átéljük. A szökellő, pontozott ritmus mozgalmasságot fest, a trochaikus inkább ringatózó, a jambikus izgatott, nekiiramodó színezetűt; dúrban mind a kettő örömet, ujjongást, de valami gyermekded árnyalattal. A szinkópa (pl. ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩) álmatag, csüggedt, fojtott, fájdó vagy boldog, ittas — de általában passzívabb — lelkiállapot képe szokott lenni. A sort könnyű volna még folytatnom.

Összeállították (többek közt) például Kodály ábrázoló eljárását kórusműveiben.¹

Ha tehát a dallamvonal ábrázol, a képzeteket lehetőleg helyükön kell hagynom. Legfőként a dallamcsúcsok által kiemelt képzeteket. Ez a magyar szavak sokszor ellentétes ritmusa, terjedelme, valamint az eltérő mondatszerkesztés és szórend miatt sokszor lehetetlen. Vagy pedig hibás hangsúlyozásra kényszerít. *Mutter* helyébe nem tehetem az *anyám*-at, *König* helyébe a *király*-t. Ilyenkor tehát nincs igazán helyes megoldás, legföljebb megközelítő.

Lányi Viktor, a magyar zenei műfordítás atyamestere, oly ötletes Wagner-fordításában (*Nibelungenring*) sokat vesződik a nehezen elhelyezhető *anyám* szóval, például a Siegfried első felvonásában. Ütemélre felugró hangra átvonni az *anyám* szót bizony kínos prozódia lenne. Lányi ezt nagy ügyességgel kerüli. Nehéz hely a Siegfried második felvonásában is a hős felkiáltása²: „Ach, | möcht' ich | Sohn meine | Mut | — — ter | sehen!” *Mutter*-ra alulról szext ugrással jut a dallam, és három ütemen át kitartja. Lányinál: „Üg | vágyom | látni szü | lő | — — a | nyámat.” A *szü | lő*-ból a *-lő* hosszú kizengetése persze elég rosszul hat, de bajosan akad jobb megoldás. A *szü*-kezdő szótagnak adott agogikus hangsúly segít át a nehézségen. (Agogikus hangsúlyon itt az ütemhangsúlytól független, értelmi hangsúlyt értsük. Molnár Imre, említett művében, hangsúly-szinkópának nevezi, tehát a hangsúly előre-, illetőleg hátratulásának értelmezi.)

¹ Szöllősy András: Kodály kórusainak zenei szimbolikája. Magyar Zenei Szemle 1943. II. Kodály művészete. Bp., 1943. 44—109.

² | = ütemvonal, — = átkötött hang.

Bizonyára tűrhetőbb így a megoldás, mint ahogy Závodszy Zoltán, műfordító-operanékesünk énekli ugyane sort: „Úgy | vágyom | édesa|nyá|—
|—mat | látni.”

Nem sokkal később azt találgatja Siegfried, miről énekel a kis madár:

	vielleicht	von der lie	ben Mut - ter ?
Lányi:	ta - lán	az én jó	a - nyámról !
Závodszy:	ta - lán	drá - ga jó	a - nyámról :

Bár a majdszinte „ősemberinek” festett, mindennapi embert még nem ismerő Siegfried szájába rosszul illik a polgáris „drága jó a|nyám” — és kellemetlen, hogy a „drágát” kissé el kell „nyelni” az alacsonyabb rövid hangjegyekben, — másrészt „az én jó a|nyám” meg kissé üresen, mereven hangzik a felbontott G dur hangzatkemény hangjaira, nem oly melegen, mint a „von der lieben|Mutter”. (A „jóapám”-at, „jóanyám”-at eléggé elkoptatta a pesties szójárás.) De úgy látszik, tertium non datur. Azt hiszem, a jövő megoldása ez lehet: „lieben” hangjait daktilusra felbontva (♩ ♩ ♩): „talán édes a|nyámról!”

Ha e nehézségekhez a Mesterdalnokoknál hozzávesszük a deklamáció még bonyolultabb, finom ritmikáját, dallammozgását és tagolódását, sok apró parodisztikus és humoros festő fordulatát s hozzá a rímelés mindent összekuszáló és elgáncsoló gondját, — megállapíthatjuk, hogy e zenedráma tolmácsolásánál aligha akad nehezebb fordítói feladat az operairodalomban.

Mert a zenei fordítónak kész lábnymokba kell minden lépését helyezni. Ha csak egy is bő vagy szűk, visszakoznia kell, s kezdheti újra a tojástartót. Mint a keresztretjvényben, úgy kell a szavakat zárt kalitkába próbálgatnia és csereberélgetnie, hogy végre kikerekedjen a „megfejtés”.

3. A ritmikus megfelelés azonban még a zenei felépítés szempontjából sem elég. A dallam mondatokra és frázisokra tagolódik. Ahogy a jambikus és emelkedő ritmus sok gondot okoz a magyar hangsúly szempontjából a fordítónak, úgy a frázisnak a nyugati zenében oly gyakran emelkedő természete is újabb nehézséget jelent. Természetesen sokkal könnyebb a trocheusi sorok fordítása.

Vannak jeles fordítók, akiket kevésbé aggaszt a tagolódás és a frázisvég. Pedig ennek elhanyagolása nagyon eltorzíthatja a dallamképletet.

A frázisok kezelésében két véglet adódik. Legötletesebb és általában legköltoőbb tehetségű régi énekfordítónk Lányi Viktor. Ám joggal bírálja fordításában a frazeálás olykori elhanyagolását Zeneművészeti Főiskolánk ének-professzora, Molnár Imre.

Találomra vetettem össze a Siegfried fordításának¹ egy részletét Wagnerral. A II. felvonásban Alberich törpe többek közt így veszekedik szeretett testvérével, Mimével (3. jel.):

¹ Richard Wagner: A Nibelung gyűrűje. Ford. Lányi Viktor. Bp., 1924. Genius. 230.

nim-mer er-ringst du Rüpel den Herrscher - reif!
 Lányi V.: a gyű - rű nem lesz ti - éd, hogy az úr te légy!

Lehetséges, hogy az énekes módosítja az első ütem ritmusát, s ezzel megjavíthatja. A *lesz* és *-éd* szótagoknál lökődik egy-egy hanggal fölfelé Wagner dallama. Az eredeti deklamáció kitűnően utánozza a dühös törpe sziszegő, nyelvelő fenyegetőzését; de a fordításban az egész hangmenet értelmetlenné lesz. Ha a *nem* szót egy tizenhatoddal hátrább tolom, az első ütem megjavul. — Kellemetlen a második ütemben a frázisvég előrecsúszása; így jambusos frázis helyett szinte magyaros tagolódás jön létre, méghozzá erőltetett szórenddel. Zavar az illetéktelen rossz rím (tiéd — te légy) akaratlan belekongása a rímtelen drámába, s egyáltalában kínos, ahogy Wagner egységes mondatát, egységes dallamvonalát két rosszul összefércelt suta mondatra szabdalja szét a fordítás.

Íme, letehetségesebb régi zenei fordítónk a ritmus, prozódia és frázis szórendkínzó Prokrusztész-ágyában. — Ez azonban csak szórványos Lányinál. Ehelyütt kétségtől a *Reif-gyűrű* szavak szótagszám-különbségével való küzdelem bénítja meg a kezét. Az esetek nagyobb részében szinte csodálatos megérzéssel tudja ráilleszteni szavait Wagner hangjegyeire.

Dalfordításai közül pl. Lisztnek „Kling leise, mein Lied” dalában hódol fordítónk a mondatszólam elszakítása helytelen elvének:

Kling lei - se, mein Lied, durch die schweigende Nacht,
 Lányi V.: Csengj hal - kan az éj csönd - jé - ben kis da - lom,

A fordító a két frázist alkotó két verssort szétszabta és tákolt belőle három rossz frázist, melynek középsője az első sor végét és a második sor elejét akarná magába kebelezni; így eltörli a két zenei mondat nyugvópontjai (*mi* és *szo*) egymásnak való felelgetését.

Ne hallgassuk el e sor fordításának erényeit. Az említett fogyatkozások ellenére is igen kellemesen hangzik, szépen cseng. Ennek oka a mássalhangzótorlódások hiánya és a magánhangzók változatossága.

Vele szemben Molnár Imre az ellenkező végletbe esik fordításaiban. Az eredetinek legapróbb tagolásához annyira ragaszkodik, hogy ez vaskosabb prozódiai hibákba is beleviszi. Így Lisztnek „Ihr Auge” című dalában:

Nimm einen Strahl der Son - ne,
 Molnár I.: Vedd suga - rát a nap - nak,

A fordítás ritmusban jó, tartalmilag elfogadható, de prozódijában annál kellemetlenebb a -rát ragos szóvégnak kvintben felugró felharsantása ütemében. Nyilván a túlzott frázishódolat vitte rá a fordítót. Pedig ilyen rövid, hét szótagnyi sorocskánál igazán nem tűnik föl, hogy tagolódik-e még tovább vagy sem. — Igaz, enyhíti némileg a suga|rát szó ragjára (felugró hosszú hangra) kerülő rossz hangsúlyt az, hogy a suga|rát szó egy irányban emelkedik alulról föl, s így mégis olyanféle hatást tesz, mintha egységet alkotna az ütemvonalon át is (megfelelne a Molnár Imre könyvében tárgyalt „befejezetlen közlés” beszéddallamának); továbbá az, hogy a gondolatritmusos, rövid sorok népdalszerűen hatnak. A magam szövege — bár nem lett népdalszerűen átlátszó (mert az állítmányt hátraveti a második tagmondatba, a vers második sorába) — iparkodik elkerülni a prozódiai és ritmikai buktatókat: „Napból egy | fényes kévét — És | vedd egy csillagét. .”¹

A kantábilis dallamoknál nem olyan fontos a frázisok metszete, mint az énekbeszédben. Mutatják ezt pl. Schubert és Brahms strófikus dala, melyekben a zeneköltő, a szöveg miatt, saját dallamát is strófáinkint különbözően tagolja.

Ennek meggondolása alapján nem lesz nagy vétség a kantábilis dallam egy-egy apróbb frázismetszetének odább tolása a fordításban, ha úgy hozza a szükség. Ilyen apró odább tolással írhattam utóbb említett Liszt-fordításomban a „Strahl’ der. .” szavak helyére a „|kévét” szót (= frázisvég).

Találón állapítja meg Vargyas Lajos „A magyar vers ritmusá”-ban (55), hogy a szólam akkor jó, ha egységet tud alkotni és nem keveredik bele olyan elem, mely már valamelyik szomszéd (előző vagy következő) frázisba kívánczozna értelmileg. Ez ellen az egyensúly-érzésünk ellen vét az utóbb idéztem Siegfried-részlet, mely az egységes mondat, egységes dallam bőrébe két lazán összefércelt mondatot bújtat.

4. Nagy nehézséget okoz az a törekvés, hogy a dallamesúcsokon megtartsuk a megfelelő szavakat. Ez sokszor a szó ritmusa, alkata miatt lehetetlen. Ekkor csak az a pótmegoldás marad, hogy más fontos, kiemelt szót „csempésszünk” helyére. Az énekfordítás csak akkor jó, ha úgy hangzik, mintha arra a szövegre írta volna a zeneköltő.

A csúspontokra más szavakat „helyettesítettem be” például Hans Sachs egészséges humorú vargadalának (Mesterdalnokok II. felv. 6. jel.) e részénél is (hol Éva anyánk lábát a kavics sebzí):

Das jam-mer-te den Herrn; ihr Füßchen hatt' er gern
De az Úr mond: ez nem jó, kár ér-ted, lá-bi-kó!

Persze nem magyaros, hogy a *nem* hangsúlytalan, a *jó* hangsúlyos helyre kerül. De megadhatjuk a tagadósónak az agogikus hangsúlyt, s akkor a sor kifogástalanul hangzik. Népdalszerű, zárt strófikus dalban többnyire nem várhatunk szabályos deklamációt.

¹ Liszt-dalfordításaim A Zene 1936—38-i évfolyamaiban elszórva.

A háromszótagos „lábi|kó” ütemközépen kezdődik s egy vonalban emelkedik ; így még az se bántó, hogy végszótagja kerül ütemélre. Három- s négyszótagú szavakat, ha másodhangsúlyos helyen kezdem (ütem közepén), gyakran át tudom vonni ütemélen, ha a szó hangjai eső vagy lépésben emelkedő dallamot adnak. De teljesen rossz lenne a szó átvonása olyankor, ha a dallam ütemélre felugrik. — Persze nagy tapintat kell mindehhez. Zenésznek kell lenni hozzá.

Minthogy a fordítók többnyire nem merik átvonni a szót ütemélen — amellettt némelyik az eredeti tagoláshoz dogmatikusan ragaszkodik —, olyan kényszerhelyzetbe kerülnek, hogy sokszor már csupa egy- vagy kéttagú szót mernek csak használni. E szegényes szókinszből nem kerekedhet ki folyékony vagy művészi stílus. A költemény minden értelmét, minden szépségét kigyomlálja a fordító. A ma használatos dalfordításokban — kivéve Lányi Viktor számos költői, bár sokszor elég szabad fordítását — örökké az a néhány trochaikus lejtésű és egytagú szó forog már-már émelyítő sületlenséggel és egyhangúsággal : *vágy, vágyom, bánat, kéj, drága, lény, át, már, hát, tárom, száll, hall, mámor, álom, bájos, lányka, párom* stb. Az énekes kedvéért az a uralkodik az egész vonalon. (Molnár Imre is rámutatott ez utóbbinak helytelenségére.) Mindenre ugyanaz a „megoldás”. Az irodalomnak kellene beleszólnia, és védelmébe venni a költészetet az ellaposítás ellen.

Ezek a „megoldások” sokszor igen suták. *Szerelem*-ről nem szólhat a költemény, ritmusa miatt. Így az oly komplex, gazdag szerelmi érzésekből csak a *vágy* liheg örökkön-örökké a magyar fordított dal- és operaszövegekből felénk. Oly tehetséges fordító is, mint Lányi Viktor, belekeveredik olykor a *vágy* hinárjába. Liszt Liebestraumjában erre tanít : „Tedd boldoggá szerelmesed szívét, — *Míg benned él a vágy.*” Gondolhatjuk hozzá : és aztán hagyj faképnél? Így bizony cinikus a szöveg. — Grieg végtelen finom, átszellemült „Jeg elsker dig” dalában pedig gondolatritmus, szójáték és énekritmus a „Råd vágyom én” szörnyű durva szövegére botlatja rá a tollát. — Liszt Faust-szimfóniájának Goethe-sorait is így énekli ma a tenor-szóló : „A *vágy* a nő után — Vallóra vált” (ahol a *ló* szótag olykor nagyot ugrik ütemélre). Rettentő lapos hamisítás. Ennél sokkal hübb és értelmesebb volt ennek a két sornak a gyermekkorom idején használatos régibb szövege : „A bájos nőiség — Varázsa von.”

Hugo Wolfnak a tavasz közelségét megsejtető „Er ist's” Mörike-dalának fordítását Molnár Imre így fejezi be : „Itt vagy, szép tavasz, — *Tőled ég a vágyam.*” Pedig Mörike gyermekded természeti idilljének vége csupán : „Horch, von fern ein leiser Harfenton! Frühling, ja du bist's! — Dich hab ich vernommen!” A fordítás elég ízetlenül erotikát kever bele.

Brahmsnak Hermann Lingg kissé rejtélyes, megragadó hangulatú versére készült dala, az „Immer leiser wird mein Schlummer” valami halódó beteg leány erőtlen sóhajait, hallucinációit festi. A *vágy* ide túlságosan „vérbő” szó. „Immer leiser wird mein Schlummer, — Nur wie Schleier liegt mein Kummer — Zitternd über mir.” Závodszy Zoltán fordításában édes és kéjsóvár lesz, csaknem az ellentétét mondja az eredetinek : „Csendes álom ringat lágyan, — Fátylát fonja rám a bánat, — Szívem *vágyban ég, vágyban ég.*” A *vágy* tehát mindenre jó segédszó fordítóinknak. Még 'Kummer'-t is jelenthet, ha szükség van rá. A fordítás, ahány sor van benne, annyifelé hull szét ; és a rím helyett is csak döccenő. Azt hiszem, régi fordításom közelebb maradt

a költeményhez¹: „Röpke álmom menten elsuhan, — Mint egy fátyol ül meg titkosan — Szívemen a gyász.” *Kummer* ugyan nem éppen ’gyász’, de a szó nagy ritmus-, dallam- és rím-beli segítséget hoz, és hogy itt ’gyötrelem’ jelentése van, az hamar kitűnik a szövegből. Hátránya lehet szövegemnek két-három kis mássalhangzótorlódás; de fontosabbnak éreztem a költői hűséget és érthetőséget.

Visszatetsző az is, amit a párom-mal művelnek a fordítók. Szeretöm, galambom a ritmus miatt tilos (no meg nyilván „pórias” is lenne szemükben);

a kedvesem is hosszú (mert csak egy-két tagú szavakkal szabad operálni, s a kéttagú csak — o ritmusú lehet). Így az eszményképet, sőt a távolról imádott jelenséget is derűre-borúra párom-nak titulálják a fordítók. Szerintem ez nem epedő szerelmi lírába illő szó! De ezt halljuk például Schubert Doppelgänger-jében („A párom hajdan e házban élt”), Loewe „Die Uhr”-jának Lányi-féle fordításában („Majd szívem hajnala pirkadt, — A párom nászra várt”). Itt még aránylag elfogadhatóbb, csak nem költői), még Peter Cornelius Mátka-dalaiban is az „Utolsó esté”-ben. Ha jól hallottam a Rádióban, a „Pik dáma”-ban is így könyörög az elcsábított Liza — halálba menetele előtt — a csábítónak: „imádott párom!”

A fordítónak hajszolnia kell az egytagú szavakat. Az egyszótagos mélyebb ütemelőzőre (Auftakt), mely németben oly gyakori, nem is írhatunk mást, mint önálló egytagú szót. Minthogy ilyenre magyarban mondat elején szűkössé a lehetőség, érzésem szerint igekötőt is csúsztathatunk Auftaktnak. Nem lesz ugyan magyaros hangsúlyozású és hanglejtésű, de logikai érzésünk szentesítheti. — A frázisvégző egytagú hangsúlyos szavakat azonban némi ügyességgel gyakran összeolvaszthatjuk az előző két-három szótaggal egy szóvá. Így tettem Brahms „Immer leiser” című dalában az idézett első két sor végén. (Egyébként Brahms maga is átvonja mindkét helyen a szót.) A fordítók ezt nem merik, mert az énekes állítólag megnyomná ütemélen a szó utolsó szótagját. Ezért tákolnak össze gyakran — hogy külön szó legyen a végén — ilyen pleonasztikus szörnyszülötteket: „a szívembe bent, a keblembé bent”. Schubert Aufenthalt dalában „a szívem úgy ver a keblembé bent”.

A „töltő” rövid szavak nagyot segíthetnek olykor a fordító munkájában. De olyat keressünk, aminek van valami jogosultsága. Brahms Feldeinsamkeit című dalának hangulatképeben kissé zavar a fordító (Veress Endre) betoldotta ma: „A selymes fű s a csend ölel ma át”. A má-ról Allmers nem beszél („Ich ruhe still im hohen, grünen Gras”).

Furcsaságok kerülnek a szövegbe egy-egy o — ritmusú magyar szó elkerülése céljából. Sibelius „Találkáról jött a lány” című dalában: „Találkáról jött haza a kislány, keze rőt néki”, lejjebb: „Tövis szúrta a kezemet rőtre”, majd: „Most az ajka volt rőt”. De végül mégis: „Mitől piros vajon az ajkad?” (Molnár I.) Főlöszleges fejtegetnem, hogy a ritkán használt rőt szónak beszédünkben valami rossz vagy megvető árnyalata van (kissé belemuzsikál nyilván a rút értelme is); bájos „kisleányra” nagyon rosszul illik.

¹ Brahms-dalok. Bp., 1934. Rózsavölgyi.

A *virág*-gal is többnyire hiába kínlódunk. Van eset, hogy *vadvirág*-ot, *kis virág*-ot írhat a fordító. De Heine „Du bist wie eine Blume”-jába nem illik más. Nagyon rossz, ahogy Liszt dalát szokták énekelni: „A lelked, mint a rózsa” (Veress E. ford.). Nem is lelkére, hanem egész megjelenésére, lényére érti a költő a leánynak, s a virág itt is törekénységet, gyengeséget, ártatlan tisztaságot jelképez. A *rózsa* ellenben kicsattanó életerőt, egészséget. Csaknem az ellentétét! — Liszt halála félszázados évfordulójakor megpróbáltam lefordítani a *virág* megtartásával és az első sor elején ütemelen való átvonásával. Nem sikerült. Műfordításaimnak legrosszabb sora lett belőle. Molnár Imre fordítása ötletesen, dallam szempontjából szerencsésen helyezi el a második sor végén a *virág*-ot; még a kvartfelugrás ellenére is jó a szóátvonása, mert az „egy | nyíló vi|rág” épkezláb, jó szólamot alkot.

Du bist wie eine Blu - me, so hold und schön und rein
Molnár I.: Oly tiszta, szép sze - lid vagy, mi - ként egy nyíló vi - rág.

Hogy a fő képzetet, a *virág*-ot ennyire vissza kell tartania, kissé a közvetlen dalszerűség rovására van. Nagyobb bajok az első sorban a túl-

röviden elhadart *szép* után a *sze/li-d* terccel felugró átvonása ütemelen s hozzá a *li-d* egész ütemen át való melizmás elnyújtása, a második sorban a kötőszó és betoldott szó (*nyíló*) elterjengése.

Veress E. fordítása, láttuk, erősen ferdit. A második versszaka így indul: „Két kéz most *feléd kitarul* — És szólok im ekképp” stb. A hangjegyekre jól ráillik. De a „*feléd kitarul*” szerelmi vágyat fejez ki, nem a költő meghatott, átszellemült, áhítatos-gyöngéd érzését. Tehát megint csaknem az ellentétét. A második sora meg régi operákba illő póz.

A magam régi fordítását azzal iktatom ide, hogy első sora zeneileg nem felel meg. „Mint virág, olyan | szende | vagy, — Oly | tiszta, oly | a-nyal|szép ; — E-l|nézlek és szívem | rejtekén — Egy | titkos | bá-nat | ég. — Sze|retném | gyermeki | földre — Rá|tenni | két ke|zem, — Kérve, | z Isten | tartson meg | téged | — Ily szendén, | kedve|sen.” (A *tartson* második szótagára még egy negyedhang ciszt betoldok.)

Az itt idézett fordításokhoz legnagyobbbrészt a Zeneművészeti Főiskola könyvtárában található s állandóan használt dalfordítás-gyűjtemény a forrásom. A ritmus, a hangsúly, a rím s a költői tartalom fölhalmozta nehézségekkel nagyobbbrészt nem tudtak megbirkózni a fordítók. A számos egészen kontár munkát mellőzve, a komolyabb fordításokban is értelmi torzításokon kívül sűrűn fordulnak elő mondatszerkesztési bukfencek és magyartalanságok.¹ Loewe „Odins Meeresritt” című balladájában: „A ló is siet, *mint kit vére hajt*,

— *Úgy* kapál és prüszköl, és *húzza a kart*.” — „S ami oldalt *lóg* rajt, a széles

¹ A ritmikai jelekkel nem a szöveg, hanem a hangjegyek értékeit jelzem. A — (gondolatjel) hang átkötését vagy hajlítását (melizma) jelzi.

kard.” (És mikor a patkó csodásan megnagyobbodik :) „A vas még szűk, de
 tágu^ul, mint más! — S még nőttön-nő és kész a^u patkolt láb.” „Most véres csatára vágatok át.” (Molnár Imre fordítása) — [Milyen kellemetlen már csak a fölösleges a névelő is annyi fordításban!] — Schumann „Frauenliebe und Leben” című dalciklusában (7. sz.). „Én túlbecsülten jómagam, — Itt állok most túlboldogan.” — „Csak ki itt szoptat s szívébe fon — Egy lényt, akit keblére von . . .”; „Sajnálom én a férfit, — Kit anyai üdvöz nem visz út” (Molnár Imre fordítása). A férj halálakor : „Nos itt az első bú, mi tőled ért, — Ó ez talál! — Bús szemfödőt von rád, nincs irgalom, — A zord halál” (Molnár I. ford.). „Ma könnyes volt az álomom, — Mert hű hozzám nem valál” „Ma könnyes volt az álomom, — Te újra csak hű valál, mint rég!” (Molnár Imre! Heine — Schumann-dal ford.)

5. Térjünk még vissza a szűk és lapos szókincs kérdésére. Miért nem kereshet a szegény fordító más színeket, hajlékonyabb kifejezéseket? Mert a magyar nyelv szókincsének csaknem felét ki kell selejteznie, ha „szabályos” akar lenni. A németben, ami hangsúlyos, az hosszú is. Hasonlóképp a franciában, olaszban és a többi indoeurópai nyelvben. Így hangsúlyos helyre csak hosszú szótagot tehet a fordító. Úgyszólván eleve ki kell vetnie a mindennapi beszéd és a költői nyelv szavainak százait, ezreit, melyek ó — ritmusúak, mint pl. *apám, anyám, világ, virág, szegény, legény, leány, barát, hazám, madár, fehér, segít, egész, komoly, kevés, elég, dalom, zenét, sötét, vidám, tavasz, ezért, enyém, övé, levél, vadász, halász, mező, vitéz, szelíd, piros, vörös, Tamás* stb.

A jambusos ritmusú magyar szavak nem alkothatnak jambust az énekben, mert magyarban elől van a hangsúly. Jambusos verset írhatok, mert ha szavalom vagy felolvasom, úgysem a jambus iktusait hangsúlyozom. De a nyugati énekben oda van rögzítve a hosszú szótag az ütem hangsúlyos helyéhez. — Német hatás alatt álló műzenénkben majd másfél századon át nem volt „baj” az így keletkező hibás hangsúly; az operairodalom tele volt vele; a szórakoztató zenéből pedig még az utóbbi időig sem veszett ki. Persze a mozgalmi indulókban is bőven láthattuk példáit. Novikov „A világ demokratikus ifjúságának indulója” című tömegdalának második sora (Gáspár Endre fordításában) pl. az ütemelen felugró csúcshangokkal csupa szóvéget és ragot emel ki.

A magyar jambikus (ó —) szavakat némileg legálisan kétféleképp „csempészhetem” bele nyugati énekművek fordításába.

a) Egyetlenes nyolcad, lassú tizenhatod vagy gyors negyed hangok sorozatában elcsúszhat hangsúlyos rövid után hosszú szótag, — mint a magyar népdal számtalan esetében.

b) Másik lehetőség, ha a ó — ritmusú szó elé s z o r o s a n odakapcsolhatok egy hozzátartozó nyomatékos hosszú egytagú szót (jelzőt, igekötőt, pl. *kis madár, vadvirág, kis hugom, megszeret*. Ilyen Molnár Imrének „Du bist wie eine Blume”-fordításában a „rádte|ki-ntek”.

Két „illegális” lehetősége van még a jambikus magyar szavak elhelyezésének. Ezeket az elmélet emberei el szokták ítélni, és a fordító „kényelmes-ségét” emlegetik. A „kényelmes” Prokrusztész-ágyban születnek aztán a főntebb (részben) felsorolt kevés „legális” szó örökös kintornázásával a legnagyobb laposságok és értelmetlenségek.

Egyik eshetőség lenne a dallam hangsúlyos hangjának ritmikus változtatása, aprózása, rövidítése. Inkább csak recitáló, deklamáló énekben próbálhatjuk.

Egy másik, kényes eljárás az, hogy mégis hangsúlytalan részről hangsúlyosra halad át a jambikus szó, tehát második szótagja jut ütemélre vagy négyes ütem közepére, de oly óvatossággal vezetjük, hogy nem bántó. Kodály sűrűn él e lehetőséggel kórusaiban, s ha eredeti magyar versekre ez lehetséges, hogyne volna rá még nagyobb szüksége a gúzsba kötött kezű szegény műfordítónak!?

Kodálynak ezt a hangsúlykezelését alaposan tanulmányozta már László Zsigmond (Új Zenei Szemle 1951. III.) és Bárdos Lajos (uo. 1952. XII.). A szó átvonását többnyire ereszkedő dallamvonal teszi lehetővé, de olykor egy hangon marad, sőt a görög ritmusú művekben lépésszerűen emelkedő példákat is találunk. A szó kezdetének — a hangsúlytalan ütemrészen — a g o g i k u s hangsúlyt adunk (Molnár Imre szerinti hangsúly-szinkopa). Szép példáit látjuk a „Liszt Ferenchez”, „Akik mindig elkésnek”, „Este”, „Magyarokhoz”, „Huszt” című kórusokban; az „Ének Szent István királyhoz” című kórus két kisebb-kari változatában f e l l é p ő szóátvonásokat is látunk. Kodály sokszor vegyíti, akár egy ütemben is, a magyaros hangsúlyt a „szinkópás” (agogikus) hangsúllyal, pl. a „Liszt Ferenchez” című kórus ötödik megkomponált versszakában, az „És a gyenge és erős serényen...” szavaknál az *erős* szó magyaros nyomatékot kap, a *serényen* pedig eltolt, agogikus hangsúlyt (de dallama ereszkedik). Ilyenkor tehát a súlyos ütemhelyet a kezdő hang nagyobb magassága szokta pótolni s az adja meg az agogikus hangsúlyhoz szükséges erőt.

Kéttagú szó kényesebbfajta átvonását alkalmaztam a Mesterdalnokok II. felvonásának negyedik jelenetében, Pogner Éva és Sachs párbeszéde elején (kézirat). Éva mondja remek beszédutánzó dallammal:

Die Schuh' hab ich noch gar nicht pro - biert
Még lá - ba - mon se volt a ci - pő

A magas hangról való lezuhanás teszi lehetővé a *ci'pő* átkötését. (Wagner is átköt ugyanott, a franciás idegen képző miatt.) Megoldásom gyengéje mindössze az, hogy a hosszú ütem második harmadának nem adatok nyomatékot (legfőleg ritmikus módosítással), az ütem elejére kell a hangsúlyt koncentrálnom.

Kodály prozódiajából persze még sok más fontos következtetést vonhatunk le. Vitás kérdés lehet pl. az igeikötő, a névelő hangsúlya.

Az igeikötő — ha helyén áll — beszédünkben hangsúlyos. Ám az idegen ének fordítója ezt nem követheti mindig. A német dalok sok Auftakt-jára olykor kénytelenek vagyunk igeikötőt becsúsztatni, mert nem akad minden mondatban olyan névelő, névmás, rövid határozószó, kötőszó, amit erre a rövid hangsúlytalan hangra tehetnénk. — Engedjük egy kissé a logikát beleszólni, mely azt mondja, hogy a „*meg-álltam*” két szóból áll, s ezek közül az *álltam* a lényegesebb. Ezért nem bántó sokszor, ha az igeikötőből mélyebb Auftakt

lesz. Kodály így a Husztnak: „... Husztnak romvára, megállék” (az *-állék* kezdete egy hangnyi felugrás). — Ezért érzem jónak Brahms „In Waldeseinsamkeit” című dalához készült régi fordításomban is (i.m. 22): „El|tűnt a nap ko|rongja”, — még szext ugrással is az ütemelőző után. (A *ko|rongja* szó átvonása sem hangzik rosszul, pedig lépéssel jut ütemélre; de az előtte álló, magasabban intonált hangsúlyos szóval, a *nap*-pal egységgé olvad össze.)

A *nem* tagadószó rendszerint akkor főhangsúlyos, ha az állítmányhoz tartozik (mondattagadás). Nem kívánhatjuk a fordítótól, hogy mindig hangsúlyos helyre erőszakolja, ha a ritmikai nehézségek ennek útját állják.

Bele kell nyugodnunk, hogy nem követelhetünk nyugati énekművek fordításában „zamos” magyar hangzást. Fából vaskarika lenne. Nem kívánhatjuk azt a prozódia, amit eredeti magyar vokális kompozíciókban megkövetelünk. Ez csak a főtebb vázolt nyomorék szókincsre és nyomorék mondatszerkesztésre vezetne.

A névelőről azt tartja a hiedelem, hogy nem lehet hangsúlyos. Egy Petőfi-kompozíciót azzal küldte vissza pár éve a rádió bírálója, hogy hibás a prozódia, mert a névelővel kezdődik az ütem. Válaszul megjelöltem egy féltucat helyet Kodály-kórusokból, hol hangsúlyos helyen áll a névelő. Ne számítsuk a népdalfeldolgozásokban előforduló helyeket (pl. Székely keserves, Mátrai képek), ott van a „Liszt Ferenchez” című kórusban (*A* velőket rázó, *A* kihalt vágy), a „Norvég lányok”-ban (*A* balholmi...), a „Szép könyörgés” című vegyeskarban (*Az* jó hírrel...), a „121. genfi zsoltár”-ban (*Az* Úr megőrizzen) stb. — Kodály új megzenésítésében ugyanannak a Nemzeti dalnak ugyanazon a helyén (a refrénben) az *a* névelő nemcsak hogy mindig az ütem élén áll, de kilencszeresére megnyúlik.

Nyugati dalok fordításában mégis nehezen tudom elképzelni, hogy ütemélre helyezhessünk névelőt. Annak ellenére, hogy pl. Hugo Wolf dalaiban előfordul ütemelen *das* névelő (Italienisches Liederbuch 2. sz.).

6. Néhány szót a tartalmi hűségről.

Griegnek Chamisso bájos szerelmi dalocskájára írt remekét, a „Morgentau”-t Lányi Viktor ötletesen fordította, de túl szabadon. A mámoros-üdén csacsogó dal képzeteit Lányi a keresztrím kedvéért más sorokba tolja át, így aztán más szavakat emel ki a dallam, és sokkal triviálisabb lesz. A harmadik versszaka: „Ich | wollt’, es gäb keine | Sonne, — Als | eben dein Auge

so | klar, — Wir | weilten in Tag und in | Wonne — Und | schliefe die Welt
— — — — —
immer|dar”; Lányinál: „Csak | Na-p ne lenne, ki|vánom — S ne | távozna
mind, ami | jött (homályos értelmű, önkényes betoldás, a keresztrím kedvéért)
— Te | szép szemed volna a | lángom — (a dallam oktávnyi zuhanásával

túlságosan kiemelt szó). — Bár | mindig aludna a | Föld!” (Akaratunk ellenére a Flamme ’szerető’ értelem keveredik bele.)

Világos, hogy a szerzők előadási, kiemelő jeleit bizony sokszor el kell hagynunk vagy áthelyeznünk. Hiszen aránylag ritka szerencsés eset az, ha a fogalmat az eredeti dallamhangján, dallamhelyén tudom tolmácsolni.

Vannak ügyes, sőt virtuóz fordítók, akik játszanak a rímekkel, nehéz formákkal, kellemesen csengenek szavaik és jól énekelhetők, — de az értelmük ködös, és nem vág össze a dallam mozgásával. Pár éve sokszor hallottuk Brahms egy vegyeskari népdalfeldolgozását „Síró éji csend” címmel (Magyar

Kórus 1943.). $\frac{3}{8}$ a rövid verssorok ritmusa $\text{♩} | \text{♩} \cdot \text{♩} | \text{♩} |$ (ütemélen folyton sforzatós alsó szomszédos hang emeli ki a szavakat). Ehhez a versszöveg aabccb rímelése járul. Ez a sokféle formai kötöttség szinte megoldhatatlanná teszi az értelmileg is hű fordítást.

Szabó Miklós nagyon ügyes, de üresen csilingelő, édeskés — egyáltalában nem népdalhangú — versezete: „A | néma éj — Oly | tiszta mély, — Benn |
 $\text{v} \text{v} \text{—}$
 édes ének | rezdül, — A | csend zenél, — Száll | könnyű szél a | kéklő tón ke |
 —
 resztül, — Halk | fájdalom, — Bus | kis dalom, — Mely | vágyamból ki | árad,

— A | könny kihull — És | szótlanul — A | földre hull a | bánat.” Szinte olaszosan zengzetes, de — értelmet nem tudok benne fölfödözni. Az eredeti népdalban persze van értelmük a sforzatóknak: „In|stiller Nacht — Zur | ersten Wacht — Ein | Stimm begunnt zu | klagen ; — Der | nächtge Wind — Hat | süß und lind — Zu | mir den Klang ge|tragen” stb.

Különös tartalmi botlások akadnak. Nem tudom, hogy kerül Lányi Viktor Siegfried-fordításába ez az állattani képtelenség: az I. felvonásban a madárcsalád életéről tett megfigyeléseit mondja el Mimének a gyermek-hős (I. jel.): „és | föltre|pült tollatlan | magzatuk, kit | együtt | gondozta |nak.” (A -nak kvart felugrással jön ütemélen!) Wagnernál ez: „Da | flatterte junges Geflügel auf, und | beide | pflegten der | Brut.”

A felsorolt fogatkozások legyenek bizonyítékai annak a lenyűgöző megkötöttségnek, melyben a zenei fordító vergődik. Rá kell mutatnom, hogy vannak Molnár Imrének ötletes, itt-ott lendületes fordításai is (pl. Sibelius „Nád, nád, susogj”; Grieg: „Remény”; Beethoven: „Die Ehre Gottes aus der Natur” és ötletes részletek Lisztnek igen nehezen fordítható „Három cigány”-ában. Závodszy Zoltán fordításaiból emeljük ki a „Liebestreu”, „Schmied”, „Minnelied” és „Von ewiger Liebe” című Brahms-dalokét. Lányi Viktornak talán legszebb fordításai: Csajkovszkij: „Egy szőnyi panaszt se”, Liszt: „Oh quand je dors”; „Enfant, si j'étais roi”; Wolf: „Weyla dala”.

Az operafordításokban szabadabban kezelheti szövegét a fordító ritmus és tartalom tekintetében. Az orosz operák újabb fordításai többnyire igen jók, így a két Muszorgszkij-operáé és az Anyeginé. Emebben csak Tatjana levélírási jeleneétnben zavar, hogy a „Hát jöjjön, aminek jönni kell” összetett mondatban a főmondat és mellékmondat egymagasságú hangról ereszkedik le (s még hozzá az előbbi a hát kötőszóról). Beszédben a jöjjön emelkedne erősen ki és a jönni legalábbis terccel (vagy kvarttal is) mélyebben szokott hangzani, valami sötét színezettel. Csajkovszkij „Pik dáma”-jának fordítása ellenben „időmértékes” fordítás, azaz rossz hangsúlyozású. — (Különös, hogy ma a fordítók nevét még az „Operák könyve” sem tartja érdemesnek megemlíteni.) Mejtusz „Ifjú gárdá”-jának fordításában halfogás az, hogy a borzalmak kifejezésére a rémes és szörnyűség elkoptatott szavakkal kiált föl (pl. az esküjelenetet megelőző párbeszédben). A rémes-nek ma már nincs komoly színezete, csak komikus; a mindennapi parodisztikus alkalmazásban komolytalanná vált. A szörnyűség is nyomában jár.

Külön fejezetet lehetne írni arról, milyen véletlen mellékértelmek, mellékhangzások adódnak nem jól összeillő, nem jól a kottára illő szavakból,

rossz szórendből, rossz frázisokból. Sokszor persze inkább csak képzelik ezt a zavaró mellékértelmet énekesek és karnagyok, s tartanak a rossz hatástól. Egy másik fejezet lenne még az ellentétes képzésű mássalhangzók találkozásának kellemetlen volta (pl. *gt, tb, kb, mk, bk, nyt, ztf*) s az olaszos simaságra való törekvés.

Ami pedig a szöveg tökéletes hozzásimulását illeti a dallam egész alkatahoz: azt hiszem, a jövőben több szabadságot kell adni avatott műfordítóknak arra, hogy szükség esetén a kottákon módosítson. Látjuk ezt Wagner francia fordításaiban, Bartók dalainak és operájának német fordításában, s példáikon megállapíthatjuk, hogy ez a szabadság nemcsak jogos, hanem művészig szükséges is. Persze, jó zenésznek kell lenni a fordítóknak. Végtelen tanulságos, ahogy Peter Cornelius, Liszt barátja, a kitűnő költő-komponista Liszt francia (Victor Hugo-) dalait németre fordította. A dallam ívére, gerincére ügyelt, s úgy illesztette rá a hozzá illő verssort, hogy szükség esetén aprózta, sőt eltolta Liszt dallamívének hangjait. S így valóban elérte azt, hogy a szöveg olyan, mintha rá írták volna a dallamot.

Boros Rezső

Milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelet?

1. A kérdésre a helyesírási szabályzat 10., 1954-i kiadása pontos választ ad: a „felkiáltó, felszólító vagy óhajtó értelmű” mondatokat kell felkiáltójelel zárni. Tömör, könnyen használható szabály, néhány szempontból azonban kifogásolható: nem veszi figyelembe a szabálytól nagymértékben eltérő írásjel-használatot, nem enged teret az egyéni ízlés érvényesülésének, vitatható nyelvtani kategóriákon alapszik. Mielőtt sorra vennénk ezeket a kifogásokat, vizsgáljuk meg e szabály kialakulását, valamint a nyelvtankönyvek és folyóiratcikkek állásfoglalását e kérdéssel kapcsolatban.

2. Szabályzataink közül a mai gyakorlathoz is legközelebb álló szabályt Verseggy folgalmazta meg 1798-ban: „Felkiáltásjel, minden hathatós megszóllítások, és minden indultatos felkiáltások után; p. o. *Szerentsétlen fejem! mit veszték-el, mikor elvesztém ártatlanságomat.*” (Magyar Ortografia 28). Az akadémiai szabályzatok a XIX. században nem is említik a felkiáltójelet. A század utolsó harmadában jelentős előrehaladás történik a mondatok tartalmi osztályozásában, az 1901-i szabályzat már ezen az alapon fogalmaz szabályt, lényegében azonosat a maival: „Felkiáltójelet teszünk az egyenes kívánó mondat (felszólítás vagy óhajtás) után, de jelentő módú felkiáltások és gyakran indulatszók és megszólítások után is” (25). Azóta minden szabályzat átvette ezt a szabályt, kisebb változtatásokkal (az 1931-i felkiáltó mondatot említ). Ugyanilyen szigorúan ragaszkodik hozzá a 10., 1954-i is: „Ha az egyszerű mondat, valamint a mellérendelő összetett mondat felkiáltó, felszólító vagy óhajtó értelmű, végére felkiáltójelet teszünk: *Mi kék az ég! A síkra, magyarok, fegyvert ragadjatok! Bárcsak idejőnnél, s mindig velem lennél!*” (345. pont).

A nyelvtankönyvek szabályaiban szintén a XIX. század végén változik meg a felkiáltójel használatáról alkotott vélemény. Szvorényi az 1876-ban megjelent „Magyar nyelvtan”-ban a Verseggy-féle felfogást részletezi. Szerinte felkiáltójelet kell tenni „az egyenes indulatszók után, valamint az öröm,

fájdalom, csodálat, ohajtás, parancsolás, tiltás stb. hevesebb kifejezéseinél, pl. *ó! vajha! fájdalom! szegény! beh kár érte! Éljetek boldogul! Fékezd a nyelvedet! Meg ne próbáld még egyszer mondani!*” (371–2). Simonyi Zsigmond 1879-ben már használja a „felszólító mondat”, „óhajtó mondat” kifejezéseket, és az ilyen mondatok végén felkiáltójelet lát helyesnek (Rendszeres magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak 124). Szinnyei József hasonló szabályt fogalmaz meg (Rendszeres magyar nyelvtan középiskolák számára. 1885. 199). A XX. századi tankönyvek — a maiak is — igazodnak a helyesírási szabályzatokhoz, tehát a felszólító, az óhajtó és a felkiáltó mondatok végére a felkiáltójelet kívánják.

A folyóiratok szakirodalmában már találunk tiltakozást ez ellen a szabály ellen. „Először — ismerteti Hexendorf Edit (HIK. 108) — Szántó Károly (Nyr. 9 : 249) hívta fel a figyelmet arra, hogy »nem szigorú parancs« után nem kell felkiáltójelet írni. A Msn. egy üzenetben (9 : 40) közli, hogy nem minden felszólító mondat után teszünk felkiáltójelet. Például nem teszünk az ilyenféle közmondásokban : *Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra.* A szabályzat tervezetének megvitatása során Nagy J. Béla hangsúlyozta, hogy a felkiáltójel nem felszólító jel.”

3. Ha a szépirodalmat vizsgáljuk meg, azt láthatjuk, hogy az írók sem a szabály megszövegezése előtt, sem utána nem ragaszkodtak a felszólító és az óhajtó mondat utáni felkiáltójelhez. Aki még nem győződött volna meg erről olvasás közben, vagy aki az ott talált felkiáltójel nélküli felszólító mondatokat sajtóhibának, elírásnak vagy hanyagságnak hiszi, annak álljon itt néhány beszédes példa, mégpedig a szövegbe ágyazva, hogy látható legyen nemcsak a puszta mondat, hanem a beszédbeli helyzet, a beszélő szándéka is.

Először néhány olyan felszólító mondatot mutatunk be, amelyeknek végén pont van. *Almos kis süldőlány volt; rámmityotta nagy pilláit, nála már a pillák nyílása is ölelés volt, ölelés az ajkak nyílása is, ahogy kimondták a szavakat: „Jöjjön be hát.”* (Illyés Gyula : Kora tavasz 1 : 83) ; *aludj el szépen, kis Balázs.* (József Attila : Altató) ; *... szelíden, majdnem anyai hangon kiszólt: — Csöndesebben játsszatok gyerekek.* (Kosztolányi : Tengerszem 72). — Elmarad a felkiáltójel óhajtó mondat végéről is : *Jaj, ha én egyszer bemehetnék ide — gondolta.* (Kosztolányi : Tengerszem 384.) — Másutt viszont, ahol szabályosan írva nem tennénk, találhatni : *Hát mit eszik most!* (Németh László : Iszony 39).

Az eddig elmondottakból senki ne gondolja, hogy helyeseljük az írásjelek szabály nélküli, rendszertelen elhagyását és kitevését. Szép számmal vannak olyan esetek, amelyekben gondatlanság okozta az írásjelek szabálytalan használatát, esetleg éppen az indokolt „szabálytalanság” analógiájára. Lássunk ezek közül néhányat : *Vizi Kornél kikiabált: Katica.* (Kosztolányi : Édes Anna 3) ; *Az ápolónő időnként a fülébe ordít, torkaszakadtából. . . : — Lenézni a földre.* (Kosztolányi : Tengerszem 335). Ennek ellenkezőjére, a felesleges hangoskodó írásjelezésre is találni példát : *Hiszen nyilvánvaló, hogy ezt a versét is utólag írta meg s nem az élmény közben! Miért van hát, hogy itt mégis jelen időben beszél Petőfi? ! Van-e ennek is valami jelentősége? Feltétlenül ! !* (Ascher Oszkár : A versmondás művészete 74). — Vigyáztunk, hogy a fenti és további példáink közé ne kerüljenek ilyenek. Amellett, hogy kritikai kiadások alapján vagy több kiadás egybevetésével dolgoztunk, és minden tekintélyt igyekeztünk megszólaltatni : egyenkint vizsgáltunk meg minden példát,

hogyan indokolja-e a beszédbeli helyzet a szabályellenes írásjel-használatot. Az is bizonyítja példamondataink helyességét, hogy nem szeszélyesen kivételek, hanem — ha nem tekintjük a jelenleg használt mondatfajtákat — rendszerbe foglalhatók.

4. A mai szabály a mondatok tartalom szerinti osztályozásának általánosan elfogadott fajtáin alapul, amely szerint (végső soron) vannak: kijelentő, felkiáltó, felszólító, óhajtó és kérdő mondatok. Anélkül, hogy új mondatfelosztással kísérleteznénk, vagy megpróbálnánk a kérdést egy ilyen rövid helyesírási cikk keretében megoldani, rá kell mutatnunk arra, hogy a fenti osztályozásban szempontkeveredés van. A tartalom, a beszélő szándéka szerint ugyanis a mondat lehet kijelentő, felszólító, óhajtó vagy kérdő. Más szempontból — aszerint, hogy a kijelentés, a felszólítás, az óhajtás vagy a kérdés határozott, indulatos, hangos stb. vagy kevésbé erőteljes — ezek mindegyike lehet felkiáltó vagy nem felkiáltó, nyomatékos vagy nyomatéktalan, vagy ahogy nevezzük. Mint ahogy lehet egyszerű és összetett, állító és tagadó. Eszerint a felkiáltó mondat valójában kijelentő mondat, annak nyomatékos, indulatos stb. fajtája, mint ahogy van nyomatékos felszólító (parancsoló) mondat, illetőleg felszólító mondat nyomaték nélkül, és így tovább.

Ez a felfogás a szakirodalomban többször is felbukkan. Szinnyei József írja a Nyelvőrben: „Ha megférnek egy kalap alatt az óhajtó mondatok meg a felszólítók, noha az akarásnak meglehetősen különböző nyilvánításai, mért ne lehetne a fölkiáltó (mondhatnám »érzelmesen« kijelentő) mondatokat is az egyszerűen kijelentőkkel egy kalap alá fogni? Hiszen az utóbbiakban a 'tudás' kijelentésének módja között nincsen nagyobb különbség, mint az előbbieken az 'akarás' kijelentésének módja között” (Nyr. 21: 107). Ugyanebben a vitában Simon J. Sándor lélektani oldalról közeledve a kérdéshez, egymás mellé helyezi az értesítő (= közlő) és a fölkiáltó értesítő mondatokat, ugyanígy megkülönböztetve a kérő — parancsoló és a kérdő — fölkiáltó kérdő fajtákat (Nyr. 21: 153—60). Simonyi Zsigmond, nem gondolván a lelki élet három területére, mondatfelosztásában nem említi külön felkiáltó mondatot, sem „Rendszeres magyar nyelvtan”-ában (1879.), sem „Helyes magyarság”-ában (1914³). Hasonló megfontolások alapján fogunk beszélni nyomatékos, illetve nyomatéktalan kijelentő, felszólító, óhajtó és kérdő mondatokról.

5. A nyomatékos mondatokat a beszédben a nagyobb hangerő, a megfeszítettebb, erőteljesebb hangoztatás különbözteti meg a nyomatéktalanoktól. Az a kérdés, betölti-e a felkiáltójel ezt a szerepet a leírt mondatban. Azt kell megvizsgálni, mi a felkiáltójel szerepe a mondat minél tökéletesebb írásbeli tükröztetésében, mit tesz hozzá a leírt szavak jelentéséhez.

Eredeti funkciója az lehetett, hogy a leírt mondat szemlélőjében felkeltette a nagy hangerő, hangbeli nyomaték, a kiabálás képzetét. A név eredete is erre vall: felkiáltójel, *signum exclamationis*, *point d'exclamation*, das Ausrufungszeichen. A drámák szövegében és az epikai művek dialógusaiban ma is ez a szerepe. Pl. — *Nem kell!* — *mondta erőlyesen Mózes.* — *Nem kell — ismételte halkán Dániel.* (Kosztolányi: Novellák 118).

Másik feladata lehet, hogy kifejezze a mondat jelentéséhez tartozó indulati elemek fokozott intenzitását. Pl. — *Ó én hazám, boldogtalan hon!* (Vajda János: Luzitán dal).

Idővel az akusztikai és az indulati nyomatékosságot jelző felkiáltójelnek figyelemkeltő szerepe is alakult. Így kapott helyet az értekező prózában

és másutt minden indulati és akusztikai kifejeznivaló nélkül, pusztán 'ez fontos!', 'figyeljünk fel!' -szerepben: megállít, figyelmeztet, súlyt ad a szavaknak. Ezt a felkiáltójelet helyettesíti Illyés Gyula „Petőfi halála” című tanulmányában szöveggel, amikor a magyar és az orosz sereget összehasonlítva mondja: *2700 ember 16000 ellen, gondoljuk el.* Mindenki a szokványos megoldást választotta volna: felkiáltójellel figyelmeztetni, hogy fontos dologról van szó. Ő finomabban, egyénibben és nyomatékosabban oldotta meg ezt a feladatot. Ilyen figyelmet felkeltő mondatok ezek is: *Tűzoltó leszel s katona! — Vadakat terelő juhász!* (József Attila: Altató); *Hát ez az egzisztencia volt Gazsi!* (Tersánszky J. J.: Legenda a nyúlpaprikásról 20).

A felkiáltójelet tehát szerintünk mindig valamilyen (akusztikai, érzelmi, gondolati) nyomaték írásbeli kifejezése, nem pedig az igemód vagy a tartalom szerinti mondatfajta járuléka. A felkiáltójelet alkalmazásának törvénye csak azért született meg a mondatfajták alapján, mert egyik-másik mindig, illetőleg sokszor nyomatékos (ilyen a felkiáltó, illetőleg a felszólító mondat). A helyes szabálynak tehát nem a mondatfajtának a tartalom szerinti, hanem a nyomaték szerinti felosztásán kell alapulnia. Ezt és az irodalmi művek írásjelhasználatát tartjuk szem előtt, amikor sorra vesszük, mikor kell a mondat végére pontot vagy kérdőjelet, mikor felkiáltójelet tenni.

6. Ponttal vagy kérdőjellel zárt, nyomatéktalan mondatok.

Az olyan kijelentő mondat végére, amely a rendesnél nem nagyobb indulati nyomatékkal közli a mondanivalót, természetesen pontot teszünk. Pl. *Itt ülök csillámló sziklafalon.* (József Attila: Óda.) Az ilyen mondatok után abban az esetben is pontot teszünk, ha indulatszót foglalnak magukban. Pl. *Szép öcsém, be nagy kár, Hogy apád paraszt volt s te is maradtál.* (Arany: Toldi I: 13); *Jaj, majdnem szétfeszít a szerelem.* (József Attila: Jaj, majdnem. . .); — *Ajha.* (Kosztolányi: Édes Anna 81); — *be jó, be szép, ha bokrosul a nép.* (Illyés: Verses útinapló.)

A felkiáltójelet nélküli felszólító mondatok közül több példát írunk ide, mert ezeknek írásmódja ütközik leginkább a jelenlegi helyesírási szabályba. Az ezekhez hasonló felszólító mondatokat Simon J. Sándor „kérő” mondatnak nevezte (Nyr. 21: 160), szemben a „parancsoló” mondatokkal. Ide tartoznak a felszólító mondat kérést, megengedést, felszólítást kifejező fajtái. Pl. *Írja örökségem kedves leányomra.* (Arany: Toldi Szerelme I: 26); *Kell a hit, de ne higgyetek Soha a papok istenének.* (Ady: A papok istene); *Szuszogd ki magad egy kicsit.* (Móra: Ének a búzamezőről 22); *Testvér, segítsd a lebukottakat.* (József Attila: Lebukott); *Feleljetek, dús lombu fák, — Üllői-úti fák.* (Kosztolányi: Üllői úti fák); *Csak te légy karomban, csak te ne félj.* (Illyés: Forgószél); *Ez meg ne történjen többet.* (Veres Péter: Rossz asszony 103.) — Egyetlen Kosztolányi-kötetből (Tengerszem): *Engedj be.* (21); — *Jöjj szépen.* (22); *Nagyságos uram, beszéljen vele.* (43); — *Megállj, gazember, megállj.* (76); — *Tessék azt is kifizetni.* (392); — *Adja csak ide azt a levelet.* (402).

A gyenge vágyakozást kifejező óhajtó mondat végére sem szükséges a felkiáltójelet. Pl. — *Jaj, ha én egyszer bemehetnék ide, — gondolta.* (Kosztolányi: Tengerszem 384); *De megállnék már, de nyughatnék.* (Illyés: Fájdalom). Kérdésből alakult óhajtás: *Mért nem vagyok én festő, hogy azt a lovon közelgő hatványakú lányt lefesthetném.* (Gárdonyi: Láthatatlan ember 42).

Végül: kérdőjelet teszünk minden kérdő mondat végére, akár kérdést fejez ki (*Áll-e még az ősz Peterdi háza?* Vörösmarty: Szép Ilonka),

akár kijelentést (költői v. szónoki kérdés, pl. *Te vacsorádat hoztad el — kértem én?* József Attila: *Kései sirató*), akár kérést (*Ideadnád a könyvet?*).

7. Felkiáltójellel zárt, nyomatékos mondatok.

A felkiáltó mondatot kell elsősorban említeni itt, mint a kijelentő mondat nyomatékos párját. Legjellegzetesebb típusa az, amelyben indulatszó is van. Pl. *Ó, az édes!* (Kosztolányi: *Novellák* 81); *Haj! be zokon esik most hallgatnom téged!* (Arany: *Toldi* IV: 14); *De sok szoknya megázik!* (József Attila: *Kanász*). — Amelyik mondatban nincs indulatszó, abban csak a felkiáltójel mutatja a nyomatékosságot. Pl. *Nem sors az egyes ember sorsa!* (József Attila: *Akácokhoz*); *S mert hegyvidéknek ott a szennyes!* (József Attila: *Anyám*); *Szegény Józsink!* (Veres Péter: *Rossz asszony* 56).

A felszólító mondat végén akkor szükséges a felkiáltójel, ha erőteljes felszólítást, parancsot, követelést, könyörgést fejez ki. Pl. *Fújj, szél, szakadj meg, fújj, dühöngj!* (Vörösmarty: *Lear király*. III. felv. 2. jel.); *Múlass velem soká, szelíd emlékezet!* (Arany: *Emlények* III.); *Lobbanj föl, új dal, te mindenható!* (Babits: *Mint forró csontok a máglyán*); *Zúgj, erdő elvtárs!* (József Attila: *Bánat*); *Most menj a gyárba és írv verseket!* (Benjámín: *Hajnali karének*). — Hogy melyik felszólító mondat nyomatékos és melyik nyomatéktalan, azt az egyéni ízlésnek kell eldöntenie. Vörösmartynak „*Vén cigány*” című verse szépen mutatja, hogyan igazodik a költő — akár tudatosan, akár ösztönösen — a költemény hangulatához az írásjelek alkalmazásában. A szilaj, átkozódó vagy kétségbeesett indulat minden refrén végén kitéteteti a felkiáltójelet: *Húzd rá cigány, ne gondoldj a gonddal!*, de az utolsóban, ahol elcsendesül, bizakodássá szelídül az indulat, ott — a felszólító mód ellenére — pontot tesz a költő: *Húzd, s ne gondoldj a világ gondjával*.

A z ó h a j t ó mondatok végére is akkor tesszük ki a nyomatékosság jelét, ha erős vágyakozást fejeznek ki. Pl. *Bár maradtam volna benne végig!* (Petőfi: *Távolból*); *Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék, Szép magyar vitézek, aranyos leventék!* (Arany: *Toldi* I); *Oh, bár fedezné még sötét A hajnal csillagüstökét!* (Arany: *Keveháza* 13); — *Ha visszajönne! — zokogta a párnáiba.* (Kosztolányi: *Novellák* 1: 99).

A k é r d ő mondat is lehet nyomatékos, ha a kérdezést, tudakolást indulat fűti. Sok esetben a kérdő hanglejtést is elveszíti. Írásban a nyomatékosságot úgy jelöljük, hogy a kérdőjel helyébe felkiáltójel kerül, vagy a kérdő- és a felkiáltójel együttesen szerepel. Pl. *Hát erre neveltelek én téged, te szöm nélkül való, te!* (Móra: *Hiszek az emberben* 16); *Mit tehetnék a szabály ellenében?!* (József Attila: *Osztás után*).

8. A példákból szerintünk a következő szabály olvasható ki: A kivételeket nem tekintve nyomatékos mondat után felkiáltójelet, nyomatéktalan után pontot vagy kérdőjelet tesszünk. Ez a szabály egyszerűbb, könnyebben tanítható, és — mint bizonyítani igyekeztünk — jobban megfelel a nyelvi valóságnak, jobban tükrözi azt, mint a mondatkategóriákra épülő írásjelszabályok. Bizságtelen veszélye viszont az, hogy teljesen az író egyéni nyelvezékére bízza a döntést. Ha azonban az akadémiai helyesírás új kiadás esetén a régi, szokott felosztásra akar támaszkodni, részleteznie kell a szabályt: a felkiáltó, a nyomatékos felszólító és a nyomatékos óhajtó mondat végére kell rendelnie a felkiáltójelet, de akkor sem olyan kizárólagos formában, mint most teszi.

Farkas László

„Erdei vadak, égi madarak”

(Csanádi Imre verseinek nyelvéről)

Már nem egészen fiatal költő, akinek a nyelvével most foglalkozni szeretnék, bár azt, hogy mennyire fiatal vagy mennyire öreg valaki, sokszor még biológiailag is nehéz eldönteni, az alkotó szellemre vonatkoztatva pedig még nehezebb. Csanádi 1920-ban született, s első verse mintegy húsz évvel ezelőtti keltezésű. Első verseskötete mégis csak 1953-ban jelent meg; tizenhét éven át gyűjtögetett termés nehezedett már elviselhetetlen teherként a költő lelkére, ezért is lett a kötet címe: „Eszkendők terhével”. Ezt aztán tavaly két újabb kötet követte: egy nagyobb, felnőtteknek szóló: „Erdei vadak, égi madarak”, és egy kisebb, kisgyermekeknek való: „Négy testvér”. Ez utóbbi képes gyermekmondóka-könyvként jelent meg, Szilvássy Nándor finom ízlésű rajzaival.

Csanádi Imre költészetéről kevés lenne azt mondani, hogy erős szálak fűzik a népköltészethez: Csanádi benne él a népköltészet levegőjében, ritmusában, a magyar tájban. Pontosabban ez az a táj, Dunántúlnak a Balaton-tól délkeletre-keletre eső háromszög-fele, ahonnan már mai költőink közül annyian jöttek, hogy csak néhány nevet említsünk: Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Takáts Gyula, Fodor András, Gereblyés László, Kuczka Péter, Lányi Sarolta, Somlyó György, Tamási Lajos, Csoóri Sándor, s a háromszög északi vonalán Juhász Ferenc és Kónya Lajos. Csanádi szülőfaluján, a Vértes-hegység aljában fekvő Zámolyon ketten is osztozkodnak: ott született a Csanádinál 8 évvel fiatalabb Csoóri Sándor¹ is.

E vidék nyelvjárása nem sokban tér el köznyelvünkötől, de azért így is nem egy sajátossága bukkan fel Csanádi verseiben. A hangtan, az ejtésmód terén a leggyakoribb otthoni hozomány a rövid *u*, *ü*, *i* használata, köznyelvi hosszú megfelelője helyett: *dül* (E² 11); *csipi*, *sűrű*, *dühü* (E 13); *sül*, *zsirom* (E 14); *kese*rű, *lombu* (E 16); *bí*ró (E 18); *sűrűt*, *gyűrűk* (E 26); *meghízott* (E 27); *holdfaru* (Er³ 41); *zsiros*, *terített* (Er 79); *kut* (Er 33); *lapított* (Er 130); *vonyított* (Er 154). Néha zártabb magánhangzót találunk a köznyelvinnél: *magosan* (E 16); *kokas*, *sunka* (Er 41); *ujjom* (Er 103). Felbukkan egy-

¹ Csoóri nyelvéről Gáldi Lászlónak van néhány jó megfigyelése, vö. Nyr. 80: 323—4. Sajnos, a 323. lap alján idézett versrészletben egy bántó sajtóhiba (?) található. A folyóiratunkban idézett verssor így hangzik: „lukas cipőm is lassacskán tellik, csöcsögve cipel hazafelé.” Az eredetiben *csömcsögve* olvasható. (Egészen más hangulatú szó!)

² E = az „Eszkendők terhével” című kötet rövidítése.

³ Er = az „Erdei vadak, égi madarak” című kötet rövidítése.

két ő-ző alak is: *csöndöt* (E 12); *rendölöm* (E 18); *köll* (E 27); *zsöllér* (Er 41); *föstjük* (Er 42). A mássalhangzó-nyúlásra két példa: *legellőkön* (E 12); *sebessen* (E 35).

Találunk tájnyelvi sajátyságot a ragozásban és a tőhasználatban: *-ért* rag helyett *-ér*: *nagy urakér*, *kicsikér* (E 13); *-e* birtokos személyrag helyett *-i*: *szóttibe* (E 14); *szemiben* (E 24); *keziben* (Er 106); *-ról*, *-ről* rag helyett *-ul*, *-rül*: *fönrül* (Er 29); *dolgokrul* (Er 87), *tetőrül* (Er 115); a köznyelvtől eltérő tőalakok: *jorganak* (E 15); *ehes* (E 18); *megnől* (E 19); *ugarakon* (E 25); *csiipején* (Er 9); *hattyai* (Er 23).

Mindezen tájnyelvi sajátosság kellő mérséklettel van alkalmazva, csak itt-ott elszórtan bukkan fel egy-egy, s csupán a rövid *i*, *u*, *ü* gyakoribb. E nyelvjárási elemek használatának többnyire ritmikai vagy rímelési oka van, olykor pedig a szereplő személyek beszédének a jellemzésére valók. Például a *tetőről* szóban a *-ről* a *megőről*-el cseng össze (Er 115), a *háboru* rövid *u*-ja a pentameterben rövid szótaghelyre kerül (Er 10). A magánhangzó-rövidség és magánhangzó-hosszúság váltakoztatásának a lehetőségét felhasználja a költő a versritmus alakítására. Így nem egyszer ugyanaz a szó hol rövid hangzós, hol hosszú hangzós a ritmikai szükséglet szerint: „Mi rég mertek *hajnalszínű*/zászlói szállani!” (Er 38) ~ „körmöl itt még, és *szutyok*+*szinü* akták közt motyog” (Er 109);¹ „ringott mint *gyönyörű* cédrus a termete” (Er 40) ~ „lelkem úgy néz, a dőre, | mint egy *gyönyörű* nőre” (Er 91);² „Sül (még ha van) *zsirom*, az ékes napvilágon” (E 14) ~ „mit visznek? az ország | *zsirját*: gépet, gabonát” (Er 136).³ Ritmikailag nehezebben magyarázható párhuzam: „szép fehér csóvák a napok, | *szivem* is tőlük lángba fog” (Er 104) ~ „A *szivünkbe* véstük: rendületlen . . . | itt maradunk tűzben, fegyver ellen” (Er 163).

Olykor-olykor egy-egy tájszót is a sorokba csempész Csanádi, s ilyen mérséklettel meg is teheti, mert a dolog nem megy az érthetőség rovására, sőt felcsigázza a városi ember érdeklődését az általa ismeretlen, de a vers olvasása közben megszeretett szó iránt: így gazdagodik az irodalmi nyelv és a köznyelv a nyelvjárásból. A Csanádi használta tájszavak legtöbbje megtalálható a Magyar Tájszótárban, egyike-másika legfeljebb némi alaki eltéréssel. E tájszavak részben a falusi gazdálkodás, növényvilág köréből valók: *fenyér* 'fűfélé'⁴ (E 26), *izzék* 'étel vagy takarmányhulladék' (E 33), *pirgál* 'kifejt a hüvelyéből' (E 34), *sikár* 'zsurlóféle' (E 17), *siska* (*disznó*) 'lelógó fülű disznó' (E 33), *szotyola* 'napraforgó' (E 17); részben hang- vagy hangulatutánzó igék: *lajtát* 'lomhán megy' (Er 115), *rössög* 'izeg-mozog' (Er 119), *suppog* 'pufog' (Er 40); részben egyéb szavak: *cemende* 'lompos, rendetlen' (Er

¹A *hajnalszínű* olyan versben van, amelyben minden sor utolsó előtti szótagja rövid (pedig 36 soros a vers!). A *szutyok-színű szí-* szótagja viszont sor élén helyezkedik el, s e versben a sorkezdő szótagok 37 esetből 30-ban hosszúiak. A *szutyok-színű* rövid *ű*-jét ugyancsak a verssor ritmikai képlete teszi indokolttá, így ugyanis a sor változatossabb lüktetésű: — *ű* — — *ű* *ű*, míg hosszú *ű*-velegyhángú lenne: — — — — *ű*.

² Az első *gyöngyöri* hosszú *ü*-je a pentameter 3., egyszótagú ütemében van, amelynek hosszúnak kell lenni. A 2. *gyöngyöri* rövid *ü*-je az egész vers ritmikájába illeszkedik bele, mert e versben az utolsó előtti 3. szótag 20 sorból 18-ban rövid. Amint látjuk, a rövid és hosszú szótagok megválasztásában a költő — bizonyára ösztönösen — nemcsak a sorritmust, hanem az egész vers ritmusát is figyelembe vette.

³ A *zsirom* i-je jambikus lüktetésű szonett ritmusaiba illik bele, a *zsirját* í-je a vers sorkezdő nyomatékos szótagjának a többségéhez igazodik.

⁴ A szójelentéseket a Magyar Tájszótár jelentésmeghatározásai alapján állapítottam meg, s nagyjából megfelelnek a szöveg kívánta értelmezésnek.

93), *csempe* 'csorba' (Er 79), *gücsmös* (*bivaly*) 'csámpás'¹ (E 34), *güzmöl* 'nyámmogva eszik, rágódik' (Er 99), *lep* 'leül, letelepszik' (Er 29), 115, *tátít* 'eltátja a száját' (Er 21). Néha csak a szó jelentése tér el a köznyelvitől: *egerész* 'keresgél, szemtelenül tapogatódzik' (Er 41), *lap* 'lapály' (E 21). Két viszonyító szó (névutó): *hegyénk* 'fölnék' (Er 113), *iránt* '-nak, felé': *Kiev iránt* (E 65).

A felsorolt tájnyelvi sajátosságok azonban csak inkább külső, felületi jegyei Csanádi népiességének. E népiesség igazi lényege a népnyelvtől és népköltészettől ellesett nyelvi erő, tömörség, képalkotás, tagolás, szerkesztésmód, zeneiség. Ezek azok a sajátosságok, amelyeket magas, bátran mondhatjuk klasszikus fokra fejlesztve találunk meg különösen a második kötetben, az „Erdei vadak, égi madarak”-ban. Csanádit e mélyben gyökerező költészethez nemcsak származása és a gyermekkori s későbbi környezethatások vezették el, hanem tudatos magatartása is. Ebből a szempontból igen figyelemre méltó, hogy 1954-ben, Vargyas Lajossal együtt egy nagy balladagyűjteményt adott ki (Röpülj páva, röpülj), hosszabb elméleti bevezetővel és részletes magyarázatokkal. Hogy e gyűjtemény kiadásával járó munka hatással volt Csanádi költői nyelvére is, ez kétségtelen. Az előbb említett elméleti bevezetőnek a balladák költői nyelvéről írt része szépen mutatja nemcsak azt a szemléletet, amely meglátja a népköltészetben a műköltészet számára kiaknázható és továbbfejleszthető anyagot, hanem azt a lelkesedést is, amelyet az említett rész írója (a két szerző közül bizonyára Csanádi) a népköltészet nyelve iránt érez. E sorokban mintegy Csanádi ars poeticájának egy darabja van megírva, s az „Erdei vadak, égi madarak” — úgy érezzük — ezen ars poetica megvalósulása. Nem a népköltészet utánzása, hanem e költészet fő erővonalainak kitapintása és e vonalak irányába beálló egyéni leleményű költészet. „Népi költészetünk nyelve — olvashatjuk — nem egyszerűen versbe szedett paraszti beszéd. Balladáinké meg különösen nem. Egész sereg olyan fordulatot találunk bennük, amelyek szinte megütnek szokatlanságukkal... Ezek a kifejezések nem az élő beszédből szakadtak a balladaszövegekbe, ebben a formában nem is élt velük soha senki. Ez a költészet nyelve. Roppant ért, ódon ünnepélyességet lehellnek, megmarkolják a fantáziát, lenyűgöznek. Nyelvünk mesterei — akár Aranyra, akár Adyra hivatkozhatunk — ugyancsak éltek hasonló lehetőségekkel. Ők már tudatosan alkalmazták azt, amit a nép ösztönösen immár ki tudja mióta. Egyes vadnépek ugyanis kihalt törzsek nyelvén mondták énekeiket, a vogul énekek egyik-másikának avult nyelvét maguk a vogulok sem értik már. Ezek ugyan szélsőséges példák, de annak az ösztönös felismerése van benne, hogy a költői nyelvnek, ha igazán hatni akar, többnek kell lennie a közönséges, szürke beszédnyelvénél... Nem egyetlen kurta fejezetet, hanem elmélyült, gondos elemzést érdemelne, mi minden adja meg népi költészetünk hangjának azt a teli zengést, azt az érett édességet, melyet nem feledhet el, aki egyszer rákóstolt. Nem egyhangúságot áraszt, hanem egyre meglepőbben kibomló gazdagságot, nem jóindulatú elnézést váró primitívséget, hanem valami eredendő, el nem tanulható költőiség varázsát” (Röpülj páva, röpülj 33—4). „Aki egyszer rákóstolt” — itt van Csanádi költői műhelyének titka, s az a felismerés, hogy már a népköltészet is „többlet” a közönséges paraszti beszédhez képest.

De a népballadák hatását még közvetlenebbül is ki tudjuk mutatni

¹ Ezt az értelmezést a készülő új magyar tájszótár anyagából vettem.

Csanádi költészetében. Maga az 1956-ban kiadott verseskötet címe is, amely egyúttal az egyik versnek is címe, balladasor. E verset nem is lehet egészen pontosan megérteni a ballada ismerete nélkül. Hetedik és utolsó szakasza ugyanis így hangzik:

Erdei vadak, égi madarak —
 eleim reátok
 hagytak minden mást, tisztesség-adást,
 siratást, sír-árkot.

Erdei vadak, égi madarak
 érjetelek oly készen:
 szólít halálom: nyugodtnak találjon
 eldőlni ne késsem.

Kik azok az eleim? S miért hagyták azok a vadakra és madarakra a siratást, s a végtisztesség-adást? Mindezt megtudjuk az „Egy bereg¹ alatt” kezdetű balladából, amely bujdosóének. Bujdosó szegénylegények tehát az „eleim”, s azok kiket is kérhetnének másokat az eltemetésükre, elsiratásukra, mint az erdő vadjait s az ég madarait:

Akarnám tudnyi, hun lesz halálom,
 Akarnám tudnyi, hun lesz halálom, —
 Egyik erdőbe, másik mezőbe,
 Ott lesz halálom.

Akarnám tudnyi, ki fog siratnyi,
 Akarnám tudnyi, ki fog siratnyi, —
 Erdei vadak, égi madarak,
 Azok siratnak.

Akarnám tudnyi, ki fog követnyi,
 Akarnám tudnyi, ki fog követnyi, —
 Erdei vadak, égi madarak,
 Azok követnek.

A következőkben megpróbáljuk valahogy nyelvileg megfoghatóan kimutatni Csanádi verseinek néhány — általunk legjellegzetesebbnek megismert — sajátosságát. A következők sorrendben fogunk haladni: szójelentések — grammatikai sajátosságok — zene. Ezek természetesen mindig egymással együtt, közösen lépnek fel, s összességükben hatnak. Ha Csanádi verseit a mondanivaló, a tartalom, vagy akár a tartalom és forma egysége, a stílus szemszögéből vizsgálunk, minderre egyszerre és mindig a műből, az egyes műből vagy az egész írói oeuvre-ből kitekintve kellene figyelnünk. Így azonban megmaradva a szolid nyelvvizsgálat alapján, beérhetjük a szétagolt elemzéssel, különösebb szintézisre való törekedés nélkül. Már csak azért is, mert még kitűzött vizsgálódási irányunk szempontjából sem törekszünk itt most teljességre.

1. Szójelentések. A szavak pusztán egymás mellé helyezése — jelentésük révén — jellemző lehet az író, költő stílusirányára, s egyik titka lehet a költői hatásnak. Tulajdonképpen a képes beszéd stilisztikája tartoznék ide, de ennél még tágabb értelemben is jellegzetesek a szókapcsolatok. A követ-

¹A *bereg* jelentése a balladagyűjteményben adott magyarázat szerint: „berek (ingoványos, bokros sűrűség, jó búvóhely); esetleg a szláv *bereg* (part)” (Röpülj páva, röpülj 569). Knjezza szerint 'part, Ufer' jelentésű *bereg* szó a magyarban nincs (Szláv Jövevényszavak I/2: 797).

kező két sorban semmilyen szókép nincs, mégis megkapó a szavak összeválogatása : „Már a fényen átszillan a dér, | gyöngé nessel pörög a levél” (Zuzmara. Er 20). Mászor viszont hiába a képes kifejezés, az vagy már túllontúl közismert, frázisszerű, vagy ernyedt, kifejezéstelen, esetleg bizarr, mesterkéltn. Ilyeneknek érzem a következő sorok képeit : „s megáll merengve az idő” (Boldogok völgye. E 41) ; — „kilép a szende május is, | gyengéd keze a bokrok | tar ág-bogára selymes rügyeket lop” (Tavaszelé. E 38) ; — „Szabadság, te, igaz édesanyám” — „Bálványt csinállok belőled s adózom | szent színed előtt igaz áldozattal” (Mint fojtogatott. E 39).

Csanádit azonban nem az utóbbi sorok jellemzik. Ahol költészete nagyobb erővel zeng, így az „Eszkendők terhével” elején és főleg az „Erdei vadak, égi madarak” „Húzd rá, cigány” ciklusában, ott szavait, szókapcsolatait a következő sajtóságok teszik vonzóvá : 1. érzékeny szemléletesek, reálisak ; 2. egyszerűségükben is megkapók ; 3. tömörek, sűrítettek ; 4. hangulatuk helyzeti energiájuknál fogva maximálisan ki van használva. Lássunk néhány példát : „Sül (még ha van) zsirom az ékes napvilágon, | tudómba rág a por, hordom a durva koszt ; két karom, vékonyom vásik nehéz kapákon” (Ifiur. E 14) — „Kínlódnak szárukon csenevész szotyolák, | gyér zabbal törpe, korcs tengeri nőlvivódón” (Honfoglalás. E 17) — „nincs, ki tapossa, *letipegje* | a hivatlan tenger virágot” (Magtalanok. E 35) — „Ősz borzolja tövig az akácát” — „pengve hull a levelek fillére” (Másodvirágzó. Er 7) — „Visszaverődik a hang telten a csend üvegén” (Szüret előtt. E 11) — „Uccasöprő körmére huhog, | táncolnak az ujságárusok, | villamosok ablakaira | pálma-erdőt költ a zuzmara” (Zuzmara. Er 20) — „Érnek körülöttem, | sárgulnak az évek ; | szőlítgat az ősz, már azt sejtik a sejték ; | a munka vivódás ; ágyad se pihentet ; | vijjogva fejedre rá-rácsap az önvád” (Kitérő. Er 21) — „Röptetik-é még sugaras szárnyak | erdőre újra füttyös madárnak ? | Reszketeg ódöng falak tövében, | száján az ének ledermed idétlen” (Őszi madár. Er 32) — „két eleven kut a két szem, | lángot fojtogat vizében” (Valaki jár a kertembe ... Er 33) — „acélból, betonból | csillagokig csap, kizúg hatalmas | fényben az atomkor” (Erdei vadak, égi madarak 50).

Nincs itt arra tér, hogy a példának felhozott sorokat a fenti négy szempont szerint elemezzük, csak két-két újabb példával utalunk arra a szóhasználatra, amelyre nem jellemzők a fenti ismertetőjelek. Szándékosan két más, ma is élő és kiváló költőtől idézek, jelezni akarván ezzel azt is, hogy a szavak megválogatásában nyilvánuló tömörség, újszerűség, realitás stb. végeredményben stílusirány, amelyet nem mindenki érez magára kötelezőnek : „Jég a folyón rég lezajlott, | hajók járnak a Dunán ; | hó a síkon rég elolvadt, | rügy fakad a parti fán” (Erdélyi József : Visszatérés c. köt. 30) — „Lehullott a falevél, | múlik az ősz, jön a tél ; | deres a fű, az avar ; | elnémult a madárdal” (Erdélyi József : Visszatérés c. köt. 53). — „A hold, mint óriás | rubint-korong | kereng a zajtalan égen, | s rózsaszín kódókat süt a tetőkre” (Juhász Ferenc : Versek c. kötet 67) — „fészkébe tér a nap, arany-darázs, | felhőt habarnak fönn a repülő” (Juhász Ferenc : Versek c. köt. 7). Az Erdélyi-idézetek képalkotási módszerében kevesebb, a Juhász-idézetekében több a fantázia, mint a Csanáditól idézett példákban, melyek a középúton állnak.

A tömörségnek tesz szolgálatot Csanádi verseiben a sok rövid, gyakran egytagú ige : „Meleg *dül* a szélben” — „kövér rajban *ring* a mák” — „*Fut* a szőlő fája, | karójához kötözöm, | oly kezesen *állja*, | hajlik, bókol, úgy köszön” (Szőlőben. E 11) — „Nem pénz, nem rendjel, nem is hír *vont* engem”

(Erdei vadak, égi madarak. Er 49). Szemléletessége, szóhasználat a néha régi nyelvünkre emlékeztet: „hiszen vékony az érdemünk, | gyarlóság viselőruhánk” — „fogd, Isten, remegő inunk” (Halottvivők éneke. Er 41) — „szorult aki vén korára | a vékára, a kosárra” (Valaki jár a kertemben... Er 34) — „Mitévő legyen, nyelvén akinek | szavak dagadoznak? | fojtja torkába: oldalán is ki | sebbel fakadoznak, — | feltátja száját, s félvén is hősen | támad a Gonosznak!” (Bornemisza Péter. Er 37). Régi és új kép egy szakaszon belül: „Zúgnak csak, zúgnak fák koronái, | bőgvén leomolnak felhők palotái, | hegyek hördülnek, viharok vitáznak, | ordas gondot huholnak a házak” (Őszi madár. Er 32).

A szemléletességet erősíti a sok hangutánzó, hangulatutánozó szó: „egy hangos csöpp vonat *szuszogva, fújva* küzd” (E 13); „Cséplő *búg* valahol, lomhán *nyémmogja* a szalmát” (E 13); „*Dünnög* az őszibogár, *kelepelget* távoli traktor” (Er 10); „*suhongnak*, szerelemtől rekedten *kurrogják* az éretlen holdat” (E 23). A Csanádi-kötetekben lépten-nyomon a fülünkkel halljuk a természet hangját, erdők és mezők, vadak és madarak szózatát.

2. Rátérünk a nyelv t a n i s a j á t o s s á g o k r a. Egész sor olyan vonást találunk itt, amely a népköltészet felé mutat.

a) Ilyen mindjárt a m o n d a t o k alkalmazásának módszere: rövid, egy-egy sort kitevő, többnyire mellérendelő mondatok, amelyeknek mindegyike lényegesen újat mond, tovább viszi a cselekményt vagy tovább építi a mondani-valót:

Még a tehenes kihajt,
bőg a vonuló sereg.
Köd kóvályog tar mezőn.
Hűsödők a reggelek. (Dér. Er 29)

Kéklön könnyed az ég, szeptemberi fátylakat úsztat,
könnyed kedvvel az ág agg levelét leveti.
(Szüret előtt. Er 10)

Az ilyenfajta mondatok szervesen illeszkednek a vers ritmikai tagolódásához. Hogy a mondatfajta kiválasztása és azok elrendeződése mennyire jellemző egy-egy költőre, mutatja például Szabó Lőrincz költészete. Ha például válogatott verseinek kötetét (1956.) szinte találomra kinyitjuk valahol, ilyesféle szakaszokat találhatunk:

Láttam őt, aki mindent látott,
láttam a Szfinkszet. Mosolya
üres volt és még üresebb lett
tőle a halott Szahara. (Sivatagban. 245)

Szellemem néha a test ágyába merül le
és elivódva, mint a por, mit beveszek,
nézi, bent, szivacsos éjszakába kerülve,
hol a hús eleven tájai ködlenek,

nézi, kábultan és mélyebben, mint szerelmes
test tudja csápjait titokba nyújtani,
azt a kegyetlen és örök gépet, amelyhez
parancsait az ész hiába küldözi. (A belső végtelenben. 152)

Itt a mondatok hosszúak, sok alárendelt taggal, és nem mutatnak a versritmussal párhuzamos ízeket.

A rövid, tömör mondat kedvez a névszói állítmánynak. Csanádinál sok az ígétlen mondat: „Illata *kesernyés* őszi virágnak, | szava *keserves* tél-üzte madárnak. | Szava *keserves*, eleséget les, — | *nincsen* nyugta, ide-oda repedes” (Őszi madár. Er 32) — „Göncük *kopott*, kedvük *kopott*, | fakó szemük nem vet lobot, | ... mind életben *megfáradott* — | Társuk a *pipa meg a bot*” (Öregek. E 9). A helyhatározók mellől gyakran elmarad a *van* ige: „*két vállukon* mindig robot” (Öregek. E 9). „megmarom ki *közelemben*” (Szeptemberi ének. Er 17) — „*Ezen* csízek, pintyek, a *másikon* varjak” (Er 84) — „*Belül* örvényes örület” (Húzd rá, cigány! Er 38).

b) Nem ritka Csanádinál az elliptikus mondat. Ez egyrészt tömörít, sűrít, másrészt a realitás kifejezője, amennyiben a beszélt nyelv formátlanságát, szaggatottságát tükrözi (lásd mint a drámaiság kifejezőjét a balladában). Sajátos a *mintha* kötőszós kihagyásos mondat: „S *mintha* jelre, fölriadtak” (E 15); „elindulok, *mintha* elítélve”. Hasonló mondatokat a régi nyelvben is, Arany Jánosnál is találunk: „Zene hallik sötét éjen, *mintha* égből, mint álomban” (Buda halála 6 : 32) „Bátran megharcol a népért, *Mintha* tulajdon *kölykeiért*” (Arist. 1 : 71).¹ Még két érdekes példa a kihagyásra: „Eh, mit használ [ez ti., amit elmondtam], ha panasz, ha mentség” (Er 7); „szabad a [csók], csiccsen a csók” (Er 14).

c) Szívesen alkalmaz Csanádi szórendcserét, inverziót. Ez szintén gyakori mind a népköltészetben, mind régebbi költőinknél (lásd Klemm : i. m. 643). A mai olvasót talán leginkább Arany Jánosra emlékeztetik az ilyen sorok :

Hajnal van, reggel már, tavaszosra fordul, —
nem csoda, madárnak kedve *ha* kicsordul.
Arany ég, arany ég, aranyos a reggel,
ébredni madárnak *kell* aranyos kedvvel. (Február. Er 84)

Vagyok mint kötött kutya,
megmarom ki közelemben,
szelidnek, jónak *noha*
szült anyám valaha engem. (Szeptemberi ének. Er 27)

A hajdani szolgagyerkőc,
nyugszik majd a kikopott csósz,
szorult *aki* vénkorára
a vékára, a kosárra. (Őszi madár. Er 34)

E versszakasz első két sora egy sajátos és jellegzetesen magyar versbeli szórendre, a közölsre is példa (lásd Horváth János : NyK. 39 : 132; Károly : MNy. 49 : 165); ilyen még :

mogorvára mézes mosolyát —
megcseréli arcát a világ. (Zuzmara. Er 20)

d) Költőnk nyelvének egy további sajátossága az *igeneves szerkezetek* kedvelése. A mellékmondatot helyettesítő igeneves szerkezetek szintén hozzájárulnak a mondanivaló tömörítéséhez, s Csanádinál rendszerint van bennük valami frappáns, felötlő, megkapó. Lássunk először példákat az *istenadta ember-féle szerkezetekre* : *nádlepte-vizek* (E 22); *vadször-verte*...

¹ E példákat és még más régieket idéz Klemm : Magyar Történeti Mondattan 523.

arcok (E 41); *kepékpötttyözte dombok* (E 42); *csönd-dajkálta csermely* (E 43); *vén-füzek-jelezte, keskeny szalagod* (E 46), *tél-üzte madárnak* (Er 32). A *csillag-nyüzsögte úrbe* (Er 18) azért érdekes, mert át nem ható igével van szerkesztve. (Ilyen szerkezet nagyon ritka, de azért Pázmánynál megtalálható: *tövis-nötte rét.*) A *por-itta jelentés* — féle szerkezet („Szunnyad szerzőnk is, félmázsa por-itta jelentés | örzi verejtékét” Er 9) is nagyon ritka, ilyen Zrínyinél a *világunta testem (a világot únt testem)*. A *kéve lopott zabok* (Er 41) olyan, mint a XV. századból a *kölkei elragadott nöstény medve, a lába-megszorult vágy* (E 58) pedig mint az ugyancsak XV. századbéli *keze-megaszott ember*. Érdekes és ritka az *istenadta-féle szerkezet -n* állapothatározóragos alakja, a *porlepetten, guta-ütötten-hez hasonló áhitat-ülten*: „Ez Magyarország hát ... — bólintanak áhitat-ülten” (Er 15). Két példa -ó, -ő képzős igenévvél: „nyit ott buja láncfű, *fát-futó haraszt*” (E 44); „nézed *foga-hulló | ebként keserűen*” (Er 21); kóstoló határozói igeneves szerkezetből: „képes rá, hogy éléd *orca-emelve lép*” (Er 42); „drága gunyát dagaszt | duzzadt-cselédje, *orra-emelve lép ...*” (E 49); „daru táncol a vetésen, | *szárnya-tárva, toporogva*” (Er 45); „patak... egyszer, hirtelen | ledülsz nagy robajjal, *tajték-verve lenn*” (E 45); „Aztán csak megindul, *víg-szökellve fut*” (E 44).

e) Költő, író szóteremtő fantáziája legkönnyebben összetételek alkotásában érvényesülhet. Csanádi elég gyakran él e lehetőséggel. Új összetételei között jellegzetesek az olyan melléknévi jelzős összetételek, amelyeknek jelzett szavuk is melléknév (egyesek talán mellérendelő összetételek?): *langy-forróban* (E 15); „íze *gonosz-keserű*” (E 16); „*ropogó-vad* zajjal” (E 16); „vágok nekik *nagyokos* hivatalos képet” (E 18); „*almafáit veregeti kék-selyem* esővel [= permetlével]” (E 22); „*nyers-fanyar* indulatát” (Er 9); *vad-dühödten* (Er 19); „*lapított nagy-íjedten*” (Er 130); „bölcsőbb volt visszasietni Győrbe, *nagy-ártatlan*” (Er 131); *nagy kelletlen* (Er 136); „szegény oly *furcsa esetlen* nagy barna fejével a kettős idegenben” (Er 137). A melléknévi jelzője főnév: „*Szalma-fehérre fakult* lám a hegyén a fű” (Er 10); *szarvas-karcsú* (Er 86); „*mámor-szép* szavakat” (Er 39); *füst-fekete* (Er 34); „*maszatos* égre írják jeleik *sors-sötéten*” (E 57). Költőnk szereti a mellérendelő összetételeket: *lesi-várja* (E 18), *túr-fúr* (E 100), *tünnöd-nyeltned* (Er 27), *kúzták-vonták* (Er 46), *aprítván-szaporáztván* (Er 14), *ketykén-bambán* (E 17). Egyéb, főnévi jelzős összetételek: *kényúr-sors* (E 10), *láng-dühű* (E 13), *tág-teres* (E 13), *kölyök-szelek* (E 15), *ág-tűz* (Er 81), *hegy-él* (Er 96), *váz-hajlék* (Er 85), *váz-ház* (Er 86), *szírom-torkok* (Er 53), *farkas-zokogásod* (E 21). Igen kifejező igekötős összetétel: „*belekövül*, aki látta” (Er 99). Még két sajátos összetétel: „*Egy-közöny* az álmos ég, ásit velünk a táj” (Er 121); „ki látta őt, a *talpig-virág fát?*” (Er 7). A felsorolt összetételek között akadhat olyan, amelyet csak Csanádi érzett összetételnek, s jelzett ilyennek akkor, amikor kötőjelet tett tagjai közé. Eljárását a felsorolt esetek legtöbbszörében mégis nemcsak az ő egyéni szempontjából tartom jogosultnak, hanem a helyesírás kollektív szempontjából is, s inkább helyesírási szabályzatunk 1954-i kiadásának a melléknévi utótagú szókapcsolatokról szóló paragrafusait (37. l.) vélelem kiegészítendőnek. Persze Csanádi helyesírása sem mondható minden tekintetben kollektív érvényűnek, néha túlságba viszi az egybeírást vagy a kötőjel alkalmazását. Olyanokra gondolok, mint a következő versrészletek kötőjeles szókapcsolatai: „*Búgja, zúgja, velünk egy-magasban, most-eszmélő ucca-csönd felett*” (Er 16); „*torkodba-gyülemlő farkaszokogásod*” (Er 21); „ám itt sikolt, süvölt, mint *nyársba-vont* a kintől” (Er 18); „*rég-tanult* énekére” (Er 35); „*földdé-*

lett szegény, szegény senkik" (E 21). (Az hiszem, nem egyszer — most nem részletezhető — ritmikai okokból vont össze Csanádi lazább szókapcsolatot összetétellé.) Többször viszont lazábbnak jelzi szavak kapcsolatát, mint helyesírásunk (lásd például a már említett *hegy-él-t*).

f) A s z ó k é p z é s terén csak két érdekes képzésmódra hívjuk fel a figyelmet, az egyik a *kavardul* szóban a *-dul* képző alkalmazása („kócos hadak kaszái közt *kavardul* por, korom" E 39). A *-dul*, *-dül* képző ugyanis majdnem mindig *-g* képzős gyakorító ige mozzanatos párja, s e képzők nélküli szótó önállóan nem él (*bög~bödül*, *mozog~mozdul*). Kivétel alig van egy-kettő, pl. a *fájdul*, melynek a töve: *fáj* (vö. Simonyi: Tüzetes Magyar nyelvtan 424). Nos, ilyen a mi *kavardul* igénk is, azzal a különbséggel, hogy ennek az alapszava (*kavar*) ráadásul átható ige. A *kavar*-nak van gyakorító és mozzanatos társa: *kavargat* és *kavarint*. Úgyes nyelvi lelemény (akár a költőé, akár tájszó) a gyakorító jelentésű *kavarog* mellé a hiányzó mozzanatos megalkotása, amely reális nyelvi szükségletet elégít ki.¹ A másik érdekes képzés: *lággyogat* („*lággyogathat* hű szerelmed" Er 27). A köznyelvi alak *lággyitgat* volna, mint ahogy a köznyelvben a *-gat*, *-get* képző csak az *-ít* képző közvetítésével járulhat (átható értelemben) a változatlan melléknévi tőhöz: *szép + ít + get*; *új + ít + gat*. A *lággyogat* mellett azonban több nyelvjárási és régi nyelvi analógia szól: *szépeget* (~*szépitget*), *újogat* (~*újítgat*), *aprogat* (~*apritgat*), *puhogat* (~*puhitgat*) stb., vö. Simonyi: i. m. 419. A *szépitget* és *szépeget*, *lággyitgat* és *lággyogat* közt olyan megfelelés van, mint a köznyelvben a *hasítgat* és *hasogat*, *szárítgat* és *szároгат*, *tisztítgat* és *tisztoгат* között.

3. A verset végeredményben a szavak zenéje, ritmusa teszi verssé, ezért nem lenne teljes ismertetésünk, ha nem szólnánk — legalább néhány szóval — erről is. A versforma, amelyet Csanádi általában használ, a hangsúlyos magyar versidom. Ennek a ritmusában írja legtöbb versét. Ritmusképletei igen változatosak, a hatszótagos soroktól a tizenkét szótagosokig minden közbe eső szótagszám képviselve van főleg négysoros szakaszokból álló verseiben. A rímfajták közül a páros rím (aabb), a keresztrím (abab) és a félrím (abcb) a gyakrabban használtak. A sorok szótagszáma a versek többségében azonos, de nem ritka a 8 + 6, 7 + 8, 8 + 7, 6 + 7, 9 + 8, 10 + 9 egymással való variációja. Nem egy verse tűnik ki eleven, fülbe zenélő táncritmusával. Csak egy-két példát:

Elzúgtak a pozsgás-piros
mennydörgő daliák,
rázván rémes dárdáikat,
lobogós kopiát. (Er 38)

Társak amerre pillantunk,
mienk volt minden alattunk.
Köleses rónák, nagytermők,
vadszagú, zúgó makkerdők,
daruszavu lápok, halszülők,
tér puszták, paripát nevelők. (Er 96)

Van egy kis egyszakaszos nyolcasokból álló verscsoportja (Er 43–5), amelyben azt mutatja be, hogy a négysoros 8–8 szótagú versikék ritmusát sorszótag-

¹ A *kavar*-nak *-ul* képzős alakjára már van adatunk: 1879/96: „pokolbeli hangománnyá *kavarul* [a két nótá]”: Jókai: Rab Ráby mill. kiad. 203.

szám-azonosságuk ellenére milyen változatosan lehet cifrázni az ütemszóta-szám változtatásával. Ezekből is csak három példát, az elsőben $2 + 4 + 2$, a másodikban $4 + 4$, a harmadikban $2 + 2 + 2 + 2$ az uralkodó ütemrend, az utóbbiban a többlétszótag által előidézett táncos szaporázásnak tartalommal egybevágó ritmusa is megfigyelhető:

Nem hajt | levelet a | makkfa —
párját | gilice si | ratja.
Búg, búg | burukol az | árva,
árva | gilicema | dárka.

Kikirics nyit | nevetősen —
daru táncol | a vetésen,
szárnya-tárva, | toporogva
járja krúkogva, | forogva.

Járom, | járom, | mindig | járom,
pördül | szoknyám, | tizen | három.
Sej, öreg | asszony | nem vén | asszony,
bocskora | koppan, | csisszen- | csosszan!

A ritmikai játék iránti fogékonyság — párosulva a szójáték kedvelésével — íratja Csanádival a „Négy testvér” című kötet gyermekmondókáit, amelyek gyermekkorunk kiolvásós versikéinek a ritmusélményét idézik emlékezetünkbe. Csak egyetlen versikét mutatunk be ezek közül; ez egyúttal az alliterációra is példa, amelyet Csanádi más verseiben is igen gyakran alkalmaz:

Szántás, szaporodj,
friss föld, fodorodj, —
eke nyomán bő barázda,
sereg varjú bogarássza,
meg egy kis
bicegő
barázdabillegető! (Eke nyomán)

A magyaros versformán kívül otthonosan mozog költőnk a klasszikus versformában is. Ezt árulja el az a néhány distichonokban és más görög versformában (aszklepiadészi és alkaioszi metrumban) írt költeménye, amelyben jól tudja az időmérték ritmusát a magyar nyomatékos verseléssel összehangolni, akárcsak a múltban Berzsenyi. A súlyos szavak itt is megkapják a nekik kijáró nyomatékot, sőt néhány versben olyan természetesen simulnak bele a hosszú és rövid szótagok lüktetésébe a magyar szavak, mintha e ritmus belső törvényük volna (Hajnali káprázat. Er 30, Halottvivők éneke. Er 40, Szület előtt. Er 10, A nagy futball-győzelmek idején. Er 14). E verseknek különös ízt, varázst ad még, hogy bennük többnyire paraszti téma kap klasszikus formát:

Portól hunyorgat, bajsza merő törek,
szecskát cipel — lám könnyű (hisz a z nehéz!),
bedönti az egyszál tehénnek:
ne! — keserűn taszigálja — edd hát! (Er 30)

Nyergetlen toporog, horkan a vasderes,
árnyék száll hegyibe, férfi — vagy asszony-e?
nem hallik dobogás: nesztelenül kocog,
rongyban supog a négy pata. (Er 41)

A trocheusi-daktilusi, tehát ereszkedő lejtésű sorokban egészen kiválókat alkotó Csanádinak jambikus versei is vannak, de inkább csak a régebbiek között, s jambusai is afféle tökéletlen (megmagyarosított?) jambusok, sokszor hosszú szótaggal kezdődő sor megy át enyhén érezhető, több helyen megzavart jambikus lüktetésbe (Vértezd magad! Er 9, Proli-sír az erdő mellett. E 10, A mindenki babája. E 17, A Hold az égen. E 20, Úti vázlat. E 21, Lázadozás. E 23, A segédjegyző. E 31). Két példa:

Van két nagy álmos kék szemé,
rózsás rubensi szája,
nem kérdik, kinek öltözik,
hogyan kinek a babája. (E 17)

Idegen utcán most jöttem — „haza”;
egy ismerős volt kint, az éjszaka. (E 20)

Néhány szonettje még erősebb keveréke a jambikus és a magyar verselésnek, s ezek között vannak olyanok, amelyek legjobb versei közé sorolhatók (Ifiur. E 14; Honfoglalás. E 17).

Befejezésül megemlítem, hogy Csanádi versesköteteinek végigolvasása közben e kis ismertetésben tárgyalt nyelvi tényezők (szójelentés, nyelvtani eszköz, zenei elem) együttes jelentkezése nem egyenletes benyomást tett rám; a költői stílus fejlődésének érdekes görbéje rajzolódott ki előttem — versekről lévén szó, talán nem is elsősorban szemmel, hanem inkább füllel érzékelhetően. Az 1936-ból való elsőnek közölt verstől kezdve egy már meglehetősen kiforrott hangú, tömör és dallamos költészetet tárt elénk az „Eszkendők terhével” című kötet, egészen az 1942-ben írt versekig. Innen kezdve bágyadság, erőtlenség, ritmus- és rimbizonytalanság jellemzi a kötetet, majd az 1945-ös évszámtól, a „Berdicsevi nyírfák”-tól kezdődően mintha ismét magára találna a költő hangja, bár még ebben a szakaszban sem érzem mindig régi erejét. Az „Erdei vadak, égi madarak”-ban azután minden eddiginél talán egy szinttel magasabb fokot ér el. A költő maga is írja, az „Eszkendők terhével” előszavában, hogy kétszer kellett átesnie a kezdők bizonytalankodásán, hangkeresésén. Számomra mindenesetre a második hangkeresés korszaka (mintegy 20—30 versen keresztül) kitapinthatóbb, mint az első. Igen érdekes, hogy az „Erdei vadak, égi madarak” régebbi keltű versei is szinte kivétel nélkül mind „hangjamegtalált” versek. Az egyik ilyenről meg is említi a költő: „újraírva” (Jóvátétel. Er 87), de nekem az a sejtésem, hogy az újabb kötetnek más régebbi keltű verseit is érte ilyen átírás, vagy legalábbis némi „áthangolás”. S talán az sem teljesen alaptalan feltevés, hogy a kötet tömörebb zengése és a kötet előtt két évvel kiadott balladagyűjtemény között van valami összefüggés. Költőnk bizonyára ezen a vonalon halad tovább, s reméljük, nemsokára újabb kötettel lephet meg bennünket.

Károly Sándor

A hajnalodik ige rokon szavai és a hajnal irodalmi ábrázolása

I. Rokon szavaink egyik kicsiny, de érdekes csoportját alkotják a hajnalodást jelentő igék. Irodalmi nyelvünkben mindössze hét-nyolc rokon szót sorolhatunk ide: *dereng*, *hajnallik*, *hajnalodik*, *pirkad*, *pitymallik*, *szürkül*, *virrad* (*megvirrad*); ehhez járul egy állandósult szókapcsolat: *hasad a hajnal*.

Városi ember nem sok hajnalt figyelhet meg életében, azért meglehetősen elmosódnak előtte a rokon szavak határai. Dereng, virrad, pitymallik, hajnalodik — mindez kb. egyértékű a szemében, legfeljebb a *pitymallik* igében érez valami falusias zamatot. — Ennél sokkal meglepőbb, hogy még értelmező szótáraink is alig tesznek különbséget a *hajnalodik* ige és rokon szavai között. Czuczor és Fogarasi akadémiai nagyszótárában például a következő meghatározásokat találjuk:

DERENG. Világosodni kezd, tisztul az ég, oszlik a sötétség, homály, felhő, s fehéredik, mint a *dér*.

HAJNALLIK. A hajnal hasad, pirosodni kezd, a nap fölkelte közeledik.

HAJNALODIK, l. HAJNALLIK.

HAJNALHASADÁS.¹ Hajnal feltünése, midőn t. i. a felkelendő nap sugarai a láthatárhoz közeledvén, mintegy széthasítják az éji sötétséget.

PIRKAD. Lassan-lassan, folytonos gyöngé tűznél, napsugárnál piros színt ölt. Különösen mondják az erő gyümölcsökről. *Pirkad az őszi barack, alma. Emitt a pirkadó barack kandikál a rejtő lomb alól.* (Kelemen Borbála, Hasonl. 92. l.)

PITYMALLIK v. PITYMÁLLIK, v. PITYMÁNLIK. Nap fölkelte előtt az ég világosodni kezd, hajnallik, hajnalodik. Erdélyi tájszó. Szabó Dávidnál: *pitmallik*, *pitmánlik*. Midőn az ég már vörös, és a nap fölkelőben van, azt mondjuk: *virrad*.

SZÜRKÜL, SZÜRKÜL. Az ég félsötét, félvilágos színben tűnik elé, különösen este és reggel.

VIRAD. [Így!] A hajnal nyílik, hasad, egyszersmind az éj sötétsége oszlik, az ég pirosodni, és világítani kezd; néhutt tájdivatosan: *pitymallik*, *villamodik*. *Megvirad még valaha, nem lesz mindég éjszaka.* (Népdal). *Megviradt*, azaz reggel van. Áth. *fölviradt neki*, szomorú, bús, komor sorsa, állapota vidámra, derültre, jobbra változott.

MEGVIRAD. Éjnek elmulta után pirosolni kezd a hajnal. *Bár csak már megviradna, hogy utunkat folytathatnók.*

Czuczor—Fogarasi meghatározásaiból ma is helytállónak látszik a *dereng*, a *szürkül*, a *hajnalhasadás*, továbbá a *virrad* értelmezése a *pitymallik* című cikkben. Ellenben zavart keltő, hogy egymás után azonosítja a következő igéket és szókapcsolatokat: *hajnalodik* — *hajnallik*; *pitymallik* — *hajnalodik*, *hajnallik*; *hajnallik* — *hasad a hajnal*; *virrad* — *hasad a hajnal*.

Pontatlannak érezzük a *megvirrad* ige meghatározását is: „Éjnek elmulta után pirosolni kezd a hajnal.” A megviradás szerintünk a hajnalodás

¹ A főnevet idézzük, mert a *hasad a hajnal* szókapcsolatot nem határozza meg a szótár.

vég s ő mozzanata. — Érdekes, hogy a *pirkad* szóról nem derül ki világosan, hogy ez a *hajnalodik* ige rokon szava. Ez a körülmény azt sejteti, hogy a *pirkad* igének csak később fejlődött ki a szóban forgó jelentése.

E futólagos áttekintés után vessük fel a kérdést : mi legyen rendszerező elvünk a hajnalodást jelentő igék csoportosításakor.

Mivel a hajnalodás hosszú folyamat — nyáron akár egy óránál is tovább eltart —, legcélszerűbb, ha megkíséreljük időrendbe állítani rokon szavainkat. Ebben a munkában jó segítséget nyújtanak az olyan példamondatok, amelyekben két idevágó rokon szót viszonyít a beszélő :

Felsütött a hajnalesillag,
Nekem soha meg nem virrad.
Dehogy virrad, még hajnal sincs,
Bánatomnak még vége sincs.

(Endrődi Sándor : Magyar Népdalok. A Franklin-Társulat Magyar Remekírók című sorozata. 54 : 42.)

E népnyelvi példából kiviláglik, hogy a megvirradás a hajnalodás folyamatának az utolsó szakasza. Ugyanezt bizonyítja a következő népdalrészlet is :

Piroslik már, hajnallik már,
Majd meg is virrad már.

(Bartalus István : Magyar népdalok 2 : 75.)

A hajnalodást jelentő igéink legérdekesebb időmeghatározó példamondatát Arany Jánosnak „A rodostói temető” című versében találjuk :

Fölreped a hályog a keleti égen,
Szürkül az ég alja, s mint sűrű pókháló
Délre és éjszakra halvány sugár mégyen,
Melyet visszanyomni az éjjeli ködnek
Duzzadó felhői folyton erőlködnek.

Majd a szürke sugár győz a viadalban,
Halovány orcája pirosabb színt ölt fel;
Vértenger lesz a lég ... és az ember abban
Úsz véres arcával és véres kezével ...!
De kigázol a nap, fényesen, melegen,
Hogy uralkodjék a felhőtelen egen.

E néhány sor a hajnalhasadásnak mesterei, realiztikus ábrázolása, és egyszeriben megdönti azt a téves hiedelmet, mintha *hasad a hajnal* afféle mesterségesen kiagyalt költői szóvirág volna. Arany verséből az is szépen kiviláglik, hogy a hajnalhasadás megelőzi a pirkadatot.

E megvilágító erejű példamondatok felhasználásával most már megkísérelhetjük időrendbe állítani hajnalodást jelentő igéinket : *szürkül*, *dereng*, *virrad*, *hasad a hajnal*, *pirkad*, *pitymallik*, *megvirrad*.

Általánosabb jelentésű, vagyis időben kevésbé megkötött a *hajnalodik* és *hajnallik* ige.

Lássuk most egyenkint a rokon szócsoporthoz tartozó tagjait. Előrebocsátom, hogy a köznyelv és a különféle tájnyelvek csak egy részét használják a hajnalodik rokon szavainak, s a nyelvhasználat (tájnyelvek használata) vidékek szerint

eléggé eltérő, ezért főleg legjobb íróink műveiből igyekeztem megállapítani a szinonima-sor tagjai közt mutatkozó árnyalatnyi különbséget.¹

1. *Szürkül*. Lassan-lassan oszladozik az éji sötétség, szürke színt ölt az égbolt és a szabadban a tárgyak. — A szürkület a hajnalodás első mozzanata.

A *szürkül* igét nem minden vidéken használják a hajnalodás megjelölésére. Kónya Sándor szülőföldjén, Karcagon nem hallotta ezt az igét, csak *szürkület*-et, azt is alkonyatra vonatkoztatva. Nyigri Imre szerint Fejér m.-ben csak az esti sötétedésre mondják. Lengyel Lajos a Nagykunságban nem hallotta személytelenül használni, hanem csak így: *Szürkül az ég alja* (A. J. is pontosan így írta!).

Az irodalomban elég gyakori; vagy személytelenül áll, vagy különféle alanyokhoz kapcsolódhat:

Mihelyt *szürkülni* kezdett, elment Vándoryhoz [Tengelyi], hogy tőle ez új szerencsétlenségében tanácsot kérjen (Eötvös: A falu jegyzője. Pest, 1845. 3: 53). — Másfél óra múlva... *szürkülni* fog (Kemény Zs.: Szív örvényei. Pest, 1854. 45). Alig hamvad el az alkony pírja, már *szürkül* a hajnal a más oldalon (Jókai: A jövő század regénye. 53: 42). (Az idézet a Spitzbergák vidékéről szól.) — Alig *szürkül* az ég. (Arany: Aristophanes-ford. 1: 217 [1880.]). — Hogy világosodik, hogy *szürkül* a hómály (Mikszáth: Szent Péter esernyője 145).

2. *Dereng*. A szürkületet követően tovább világosodik, tisztul, *derül* az ég. — A derengés a hajnalodás második mozzanata.

A hold már nyugotnak ereszkedett a felhők között. Keletről már *derengett* a hajnali világosság (Gárdonyi: Egri csillagok. Budapest, 1905.² 1: 179). — S ködpárái közül kikelve, szétnéz a hajnal a fehér világban. Az ég öléből nem száll ki most az a lilába játszó tarkaság, amely mögött nyáron át a hajnal rózsaaarcúvá kendőzte magát. Egy kicsit *dereng* a láthatár, de mint a mécs láng sárgasága: csak a közvetlen környezetet töri át sugarával. Küzd a ködökkel, küzd a homállyal, s egyszer csak kibukkan a nyugvó föld fejénél a szentek homlokára illő dicsfény (Bársony: Erdőn, mezőn. Bp., 1904. 37).

A *dereng* népnyelvi eredetű (vö. Bárczi: SzófSz. 50); a Nyelvújítás Szótárának adata szerint irodalmunkban Kazinczy használta először 1815-ben. Ma is főleg az irodalmi nyelvben él.

Átvitt értelemben is használatos, pl.: Valami *dereng* az agyában. — Egy szikra az, mely bennetek *dereng*, Egy végtelen erőnek mozzanása (Madách: Az ember tragédiája II. szín). — Egy víg majális mámore *dereng* még, A könnyek fátylán rózsálló nagy emlékek (Juhász Gyula: Nefeleges. Összes versei. 1940. Szukits-kiadás. 211).

3. *Virrad*. A hajnali derengés előrehaladtával annyira világosodik, hogy már kibontakoznak a tárgyak körvonalai. Ez az ige tehát nem csupán a keleti

¹Idézeteimnek kb. a fele a magam gyűjtése; a többi részben tanítványaim gyűjtötték, részben a készülő Értelmező Szótár és az akadémiai Nagyszótár anyagából merítettem Országh László és Gáldi László szíves engedelmével. — Az idézetek túlnyomó része — ha közelebbi adatot nem jelzek — a Franklin-Társulat Magyar Remekírók sorozatából való. A Jókai-szövegeket a nemzeti díszkiadásból közlöm. A helyesírást korszerűsítettem, ha ezt a versmérték megengedte. Az írók egyes helyesírási jellegzetességeit tiszteletben tartottam. — A tárgyalt igék tájnyelvi előfordulásáról, használatáról is tájékozódtam az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Borsod megyei adataimat Bíró Sándornak, a békésieket Végh Józsefnek, a Fejér megyeieket Nyigri Imrének, a karcagiakat Kónya Sándornak, a nagykunságiakat Lengyel Lajosnak köszönöm.

égbolt világosodását jelenti, hanem az egész vidékét. — A virradat a derengés folytatása, a hajnalodás harmadik mozzanata.

A *virrad* ige első példája a XVI. sz. elejéről való. Általánosan elterjedt szavunk. Nyelvünk alapszókincséhez tartozó szó. Jelentéstartalma kitűnik néhány irodalmi példából:

Mihelyt *virrad*, tovább indulunk (Gárdonyi: Egri csillagok. Bp., 1905.² 1: 326). Fekete István egyik tájleírásában ezt olvassuk: Lassan bokrok és fák nőttek a derengésből s a sötétség lefolyt a völgyekbe. *Virradt* (Öreg utakon. Bp., 1941. 175). Ebből a szemléletes példából világosan látható, hogy a derengésből bontakozik ki a virradat.

Van egy állandósult szókapcsolatunk a virrad igével: *világos virradtig*. Ez erősen hozzákapsolja a tudatban a világosság képzetét a virrad igéhez. Többféle alakváltozata ismeretes: *Világ-virratig* (Baróti Szabó Dávid: Kisded szótár. 1784. 104). Fogadom, ha egyet kettőt fordul velem [a táncban], olyan kedve derül, hogy soha *világos virradtig* ki nem áll belőle (Lukácsy Sándor: Vereshajú. 1883. 23). *Kivilágos kivirradtig* (Móricz Zsigmond regénye, 1926.).

Átvitt értelemben, főleg a költőknél: 'egy új, szebb, boldogabb korszak kezdődik'.

Mikor *virrad* megént, hejh! olyan szép üdö —
Hires Bottyán híré,
Az Bezerédiét
Egekig emelő, egekig emelő? ...

(Erdélyi Pál: Kurucz költészet. M. Remekírók 4. köt. Bp., 1903. 213).

Kivilágos virradatig (Idézi Margalits közmondásgyűjteménye 758. lapján Dugonics Andrásnak „Magyar példabeszédek és jeles közmondások” című művéből).

Virrad hazánk várt napja, *virrad*,
S a denevérek előtte futnak.
(Berzsenyi: Gróf Festetics Györgyhez.)

Rettenetes éj ez, sohse' *virrad* jóra.
(Arany: Endre király)

Petőfi lángol a világviharban,
Elég babona, máglya, bamba gazság
És napod *virrad*, szent Világszabadság!

(Juhász Gyula: Petőfi-centennárium. Válogatott versei. É. n. Szukits-kiadás 131.)

Sajátos, magyaros fordulat *virrad valamire 'ébred valamire'* értelemben.

Mirre *virrad*sz te még
Szegény magyar költő!
(Vörösmarty: Fogytán van a napod...)

Gyermekeink boldogabb napokra *virradnak*, mint mi (Vas Gereben: Tekintetes urak. Bp., 1887. 5).

Szabadság boldog érzetében
Piros hajnalra *virradok*.
(Béreczy K.—Puskin: Anyegin. I. 55.)

Margalits gyűjteményében két idevágó közmondást elevenít fel: „Éjszaka *virrad* neki” (tolvajnak, korhelynek, szerelmesnek). „Részegnek későn *virrad*, hamar alkonyodik.”

4. *Hasad a hajnal.* Derengés közben a láthatárhoz közeledő, kelő nap sugarai mintegy széthasítják az éji sötétséget. Már láttuk az imént e mozzanatot szép és pontos költői ábrázolását Arany egyik versében.

A *hasad a hajnal* szókapcsolat a költői nyelvnek évszázadok óta kedvelt fordulata. (A költők bizonyára a szép betűrímért is kedvelik.) Már Zrínyinél találkozunk vele:

... De szép harmatossan sötétbül *hasadott*
Szép *hajnal* és mindent jóra bátorított.
(Szigeti veszedelem. XV. 53.)

Petőfi egyik népdalában:

Ha szívünk összeolvadna,
Ránk be szép *hajnal hasadna!*
(Éz a világ amilyen nagy...)

Thaly Kálmán egyik ódon veretű kuruc balladájában is előfordul:

Hasad a szép hajnal, piros az hegyoldal...
Esztergom várába Rákóczi felnyargal.
(Esztergom megvétele)

Bartalus István népdalgyűjteményében:

Szépen *hasad az hajnal*,
Gyön a zsandár az vassal.
(Magyar népdalok 2: 92.)

Tompánál igekötős alakban fordul elő:

Másnap, mikor szépen *meghasadt a hajnal*,
Bátor legényünk a huszárok közt nyargal.
(Az özvegy s fiai)

Prózai szövegben jóval ritkább:

A hold még le sem szállt, midőn már *a hajnal* kezdett *hasadni*.
(Jókai: Dekameron 11: 51.)

5. *Pirkad.* A látóhatár alatt járó nap sugaraitól piros színt ölt az ég alja. — A pirkadat a hajnalodásnak a derengést és a hajnalhasadást követő mozzanata; hosszabb ideig tart, mint a hajnalhasadás.

A *pirkad* ige a népnyelvben és az irodalmi nyelvben él; köznyelvünkben alig használatos.

Mikor *pirkad* a nap, harmattaa [= harmattal] járnak a méhek (Ormánysági Szótár 438). — Korán reggel, még alig *pirkad*t a hajnal, eljött a muftiért Szulali Effendi és Ispirizáde (Jókai: A fehér rózsza 7: 289). — A nap éppen akkor kezd *pirkadni*; Disabul amint hátratekintett, reszketve pillanta meg egy hosszú sor fénylő kopját a hajnal első sugariban (Jókai: Hangok a vihar után 21: 36).

Olyan sokáig
bámultam az égbolt gazdag csodáit,
hogy már *pirkad*t is keleten.
(Kosztolányi: Hajnali részegség)

Lassan *pirkad.* Az előbb még csendes tó mind hangosabb az ébredő viziszárnyasok csipogó, pityegő hangjától (Barátosi József: Szeretem a természetet. Budapest, 1943. 6).

6. *Pitymallik*. Virradatkor fokozatosan tovább terjed a hajnali világosság. A pitymallat időbelileg egészen közel jár a pirkadathoz ; csakhogy emez színérzetet jelöl, a pitymallat pedig a madárdalos erdő hangulatát idézi :

Harmóniás dal tölté be

A *pitymalló* ligetet.

(Csokonai: A tavasz, festő versezet)

Mikor fölébredt [Jenőy Kálmán], *pitymallott* az ég, a mező hintve volt harmattal, az ébredő madársereg zenéjébe prózai kolomphang vegyült (Jókai: És mégis mozog a föld 44 : 39).

Szól a pitypalaty :

Itt a *pitymalat* !

(Bartók Lajos : Költemények. Bp., 1881. 158.)

Még *pitymallani* se kezd, már hallom a völgyből a fürj pitypalattyolását (Gárdonyi, Mai csodák. Bp., 1926. 112).

Látnivaló, hogy a *pitymallik* ige és a *pitypalatty* madárhang hasonlósági és érintkezési (tehát kettős) asszociációja folytán árnyalódott igénk jelentése. A mai nyelvhasználatban a pitymallik ige helyi és időbeli megkötöttséggel jár. Visszásan hatna, ha valaki nagyvárosi vagy téli hajnal-leírásban ezt a szót használná. Ez a megkötöttség bizonyára éppen a madárdal-asszociáció következménye.

A *pitymallik* ige eredete ismeretlen (Bárczi : SzófSz. 244), CzF. szerint „erdélyi tájszó” (5 : 261).

Pontosabban szólva, székely tájszó ; Gáti István : „Elmélkedés a' magyar dialectusról, lexiconról, és helyes írásról” című művének (1821.) „A' Székely Köznép Dialectusáról” című fejezetében olvassuk : „Sok régi és eredeti szavakkal élnek, mellyek más vidékeken nem találhatnák. A' Farkast nevezik toportyán féregnek, a' hajnalt *pitymallásnak* . . .” (23). — P. Thewrewk József székely szólásmódként idézi a következő mondatot : „Erzsók fiam! kelj fel, mert *pitymallik* (hajnallik) (P. Th. J. : Drága-Vilma. Szónyomozási játék Erdély helyneveivel. Pozsony, 1840. 40—41).

A *pitymallik* ige a múlt században bejutott irodalmi nyelvünkbe, s ma egész szókészletünk lehangulatossabb elemei közé tartozik.

Magyarázatra szorul, miért került a rokonszó-sorban a *pirkad* a *pitymallik* elé. Magyar és külföldi írók természet-leírásaiból az derül ki, hogy a pirkadat egy gondolattal megelőzi a dalos madarak ébredését (Bárony : Hajnali órák. Erdőn, mezőn. 4. kiadás, é. n. 79—80. Áprily—Turgenyev : Egy vadász feljegyzései. Bp., 1953. 302—3. L. még a *pirkad* igénél idézett Barátosi-szöveget).

Mai irodalmi nyelvünk csak konkrét értelemben használja a *pitymallik* igét, régebbi szövegekben azonban képes értelemben is előfordul :

„Hamisan hiszik sokan honunk fiaik közül, miszerint csupán Magyarország számára *pitymallik* egy új kor hajnala” (Greguss Ágost : A szépirodalom alapelvei. Bp., 1849. 53. jegyzetben). „A szegény embernek is újra *pitymallott*” [jobb dolga lett] (Tanos Pál : Az erdő világa. Bp., 1895. 154).

Arany János, aki szereti használni a *pitymallik* igét és származékait, a „Toldi szerelmé”-ben érdekesen szövi előadásába a pitymallatot :

Már sötétlik *pitymalatra*,

Hajnal előtt, éjfél után. (VI : 23.)

Városi emberre csaknem rejtvénytyszerűen hat ez a szóhasználat, hiszen pítymallatkor nem sötétedni, hanem világosodni szokott az idő. Bársony István egyik tájleírásában bukkantunk az idézett sorok magyarázatára: „Sötétedik a hajnal. Az az idő ez, amikor közel van már a pirkadás. Előbb majdnem egészen kialszik az égi világosság, hogy annál gyönyörűbb legyen a nap kigyúlását megelőző pompás színjátéka az ég elejének” (Erdőn, mezőn. Bp., 1904. 16).

7. *Megvirrad.* A napkeltének azt a mozzanatát jelöli meg, amikor a napkorong felső része megjelenik a láthatáron, majd teljesen láthatóvá válik. Ez az ige már kívül esik nyelvi vizsgálódásunk körén, éppúgy, mint rokon értelmű társai: *felvirrad, kél a nap, támad a nap* és más hasonló szókapcsolatok.

8. *Hajnalodik.* Rokon szócsoporthunk legáltalánosabb jelentésű tagja. Rendszerint az éjszaka nappalba fordulásának *e g é s z* folyamatát jelenti. A köznyelvben a *virrad* igei kívül ez a leghasználatosabb, az efféle mondatokban: *Nyáron korán hajnalodik.*

Irodalmi példánk aránylag kevés van rá:

Hajnalodik; de fejét ez már nem nyújtja feléje,
Hosszan alussza sötétségét a végtelen éjnek!
(Vörösmarty: Zalán futása. Ö.M. 1884. 2:30.)

Még alig *hajnalodott*, már újra hivaték a nagyúr elé (Jókai: A janicsárok végnapjai 7:293). Éjfél múlik, mindjárt *hajnalodik* (Bársony: Erdőn, mezőn. Negyedik kiadás. Bp., é. n. 135).

Hajnalodik. Harmat koppan a levélen,
megrezen a nyárfa hús hajnali szélben,
kék-szürke derengés ömlik el a tájon,
a fényben föltűnő zöld kukoricákon.
(Juhász Ferenc: A Sántha család. Bp., 1950. 7.)

Költőink kétféle átvitt értelemben is használják: a) 'halványpiros színben játszik':

Látja ölen Miklós a szép szelid arcot:
Haragja szívéből nyomban elviharzott,
S mint fekete felleg a lemenő naptól,
Egyszerre pirossá *hajnalodék* attól.
(Arany: Toldi Szerelme 5:104.)

b) 'valami „rózsaszínben” tűnik fel, biztatóan kezdődik':

Tündérálmaim világa,
Ah, miért is *hajnalodtál*,
Ily hamar hogy elborulj?
(Vörösmarty: Csongor és Tünde. I. felv.)

9. *Hajnallik* 'hajnalodik'. Régi magyar szó, a XVI. század első feléből is van rá adat (SzófSz. 109). Nagyvárosi ember aligha élne vele, de a nép nyelvében mindennapi. Sűrűn találkozunk vele a múlt század irodalmában:

Ébredj Kakas Koma! *hajnallik* (Fáy A. eredeti Meséi és Aphorizmái. Bécs, 1820. 19). *Hajnallott* az idő, 's kezdett a' tánczos oszolni (Vitkovics M. Aurora 8:61). A' felvonás' vége felé *hajnallik* (Eötvös József—V. Hugo: Angelo. Pest, 1836. 17). ...Ne parancsold, Hogy vegye föl vénasszony alakját — — — Míg nem *hajnallik* (Arany: Az elveszett alkotmány VI. 82. sor).

Átvitt értelmű költői használata megegyezik a *hajnalodik* igéével :

- a) Emmi rózsaképe
Hajnallik ott.
 (Vörösmarty : A csermelyhez. Ö.M. 1: 67.)
 Szépsége csak most *hajnallik*.
 (Bartók Lajos : Költemények. É.n. [1881.] 117.)
- b) Oh ne mondjátok nekem, hogy
Hajnallik hazánk felett!
 (Petőfi: A magyar nemzet)

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy hajnalodást jelentő igéink mindegyike többnyire személytelenül fordul elő, de legtöbbjük alannyal is állhat : *szürkül* a hajnal, az ég, a homály ; *dereng* a láthatár ; *pirkad* a hajnal, a nap ; *pitymallik* az ég ; szép honban *virrad* hajnalom. — A rokon szavak többsége látási képzetet idéz fel (*szürkül*, *dereng*, *virrad*, *pirkad*), *pitymallik* ellenben sok ember tudatában a hajnali madárdalt is idézi. — *Pirkad* és *pitymallik* a mai nyelvben konkrét értelmű, a rokon szócsoporthoz többi tagja ellenben átvitt értelemben is használatos.

Hajnalodik és *hajnallik* általánosabb jelentésű, mint rokon szavaik, amelyek a hajnalodás folyamatának más és más mozzanatát jelölik : az éj vége felé *szürkül* az ég, majd *derengeni* kezd, *virrad*, — esetleg *hasad* a hajnal, — azután *pirkad*, *pitymallik*.

Szócsoporthozunk tagjai nyelvhasználat, stílus-rétegződés tekintetében is igen eltérőek. Köznyelvben, népnyelvben, irodalmi nyelvben egyaránt gyakori a *virrad* ige ; hangulati velejárója csak átvitt értelmű használatakor szokott lenni. A *szürkül* egyes vidékeken hajnalodást, másfelé pedig alkonyodást jelent ; stilisztikai tekintetben színtelen szó. *Dereng* igénket a legtöbb tájszólásban használják ; íróink is szívesen élnek vele, mert szép hangzású. Valami sejtelmes hangulatot áraszt, kivált ha átvitt értelemben használjuk. *Hasad* a hajnal legköltőibb kifejezéseink közé tartozik ; bizonyára népi eredetű, ezért illik bele Petőfi népdalába és Thaly népies balladájába. Egyes vidékeken, így pl. Fejér megyében, Karcag környékén ma is él. *Pirkad* tájnyelvi és irodalmi nyelvi szó ; aránylag ritka. A köznyelvben alig fordul elő. Az Ormánysági Szótárban és a szabadkai származású Kosztolányinál találtunk rá példát. A Szamosháti Szótár nem említi. Többször használja Jókai is, de ez szóföldrajzi szempontból nem értékesíthető adat, mert Jókai valósággal gyűjti az érdekes szavakat. Ilyen a festői hatású *pirkad* is, nagy a képzetfelidéző ereje. A *pitymallik* igével székely írókon kívül Csokonai, Arany, Móríc Zsigmond és Jókai műveiben találkozunk, tehát a Tiszántúlon is otthonos lehet. Népnyelvi és egyben irodalmi szó ; az ébredő természet szívvidító hangulatát árasztja. Városi ember nem igen használja.

Igen meglepő eredménnyel járt a *hajnalodik* és a *hajnallik* összehasonlító vizsgálata. Fővárosi ismerőseim és magam az előbbi használjuk, a *hajnallik* igét költőinek érezzük ; viszont borsodi és nagykunági kartársam szerint szülőföldjükön éppen *hajnallik* a mindennapi megjelölés, a *hajnalodik* pedig már választékosnak érződik. Az ilyen tapasztalatok amellet szólnak, hogy stílus-minősítéskor a lehető legnagyobb körültekintéssel kell eljárunk.

II. Nemcsak a felsorolt igékkel fejezheti ki nyelvünk a hajnalodást. Íróink, költőink pazar változatossággal ábrázolják a napfölkeltének külön-

féle mozzanatait. Műveikben százféle alakot ölt lényegében ugyanaz a mondanivaló — a megfigyelés helye és ideje, az író kora, egyénisége, hangulata, az éppen uralkodó irodalmi áramlat, végül, de nem utolsósorban az író megfigyelő tehetsége és stílusa szerint.

Már első klasszikusunk, Balassi Bálint költeményeiben is többször előtűnik a hajnal képe.

Hajnalban szépülnek
Fák, virágok, füvek
Harmaton hogy *nap felkél*;
Cseng szép madárszózat,
Vigan sétál sok vad
Reggel hogy elmúlt éjfél,
Ujul zöld bokor is,
De nekem akkor is
Dolgom csak gond, bu, veszél.
(Két szemem világa...)

Az újuló természet láttára fakadó életöröm itt szinte túlárad a költő egyéni bánatán.

Balassi egy másik versében már felbukkan az első magyar hajnal hasonlat:

Támadtakor napnak,
Mind holdnak csillagnak
Hogy enyészik világa,
Úgy menyek-szüzeknek,
Mint az szép füveknek
Vesz szépsége virága,
Mihent közikben kél
Coelia, az kinél
Égnek nincs szebb csillaga.
(Csudálván egy ferdőt...)

(Amint enyészik napfölkeltkor holdnak, csillagnak világa, úgy vesz menyecskék és lányok szépségének virága, mihelyt megjelenik köztük Coelia.)

Zrínyi eposzában is figyelemre méltó hajnalábrázolásokkal találkozunk.

Azonban az szép nap ú szép harmatjával
Vidámitá világot ékes voltával,
Az *éjelt elűzé* szép pirosságával,
Mindennek fényt hagyta sok külön látattal.
(Szigeti vezedelem IV. 12.)

Eposzba illő, katona költőre valló megszemélyesítés! Azt a jelenetet vezeti be, amikor Zrínyi eltemetteti hősi halált halt vitézeit.

Antik mintára vall a VII. ének kezdőképe:

Minekutánna már szép *hajnal szekere*,
Mindeneket indított gyönyörűsége,
Szép fülemülét keserves éneklésre,
És szigeti vitézeket nagy örömrre:

Eljűve az gyors hír császár táborában,
Zríni Ozmán basát megverte nagy harcban.
(Szigeti vezedelem VII. 1—2.)

Halul, a mézes-mázos török követ Zrínyit üdvözlő beszédében egy szépen kiegyensúlyozott körmondatát kezdi hajnal-képpel :

Hun az meleg hajnal pirossan feltetszik,
Hun az sötét estve tengerben enyészik,
Hun az észak-tenger magában küzködik,
Hired mindenütt van, s mint nap, úgy tündöklük.
(Szigeti veszedelem VI. 11.)

Zrínyi legköltőibb hajnal ábrázolását a VIII. ének első soraiban találjuk :

Ihon jön szárnyos lovon szép piros hajnal,
Mosódik zablája fejér tajtékjával,
Az ló fekete volt, de szöbb Pegazusnál,
Orra likjából tűz, szeméből jön halál.

Kis fejér patyolat magának fejében,
De az ő orcája van nagy fényességben
Ű maga öltözött arany páncér-űngben,
Két szál hebanum-csid¹ van fényes kezében.

Minden kis vereték, mely lórul csöppenik,
Szép gyöngö harmattá az földön változik,
Előtte sötétség nagy futással oszlik,
Kerülette az ég messziről tündöklük.

Zrínyi férfias napistenének méltó párja Gyöngyösi Istvánnak festői szépségű, barokkosan mozgékony hajnal-istennője :

Az üdő éjjeli gyászatát levetette,
Piros hajnalszínben magát öltöztette.
Szép arany hajait rózsákkal hintette,
S reggeli szellőnek folyni eresztette.
(Murányi Vénus II. 1.)

A XVIII. század vége felé Rousseau hatására újjáéled a természet szeretete Európában. Bizonyára nem véletlen, hogy a mi irodalmunkban is Rousseau csodálóinak műveiben találjuk a legszebb hajnalleírásokat.

A „Fanni hagyományai” VIII. fejezetében ezt olvassuk :

„Szép volt a reggel. A hajnal könnyező szemmel költ fel. Frisítő [így!] szellők lehellettek. Az illatok fellegei széjjel haboztak a nedvesített mezőkön. A megvidított egész természet mosolygott. Vig volt az én szívem is.”

A természet itt már nem csupán szép jelenség, hanem az ember hangulataiban osztozó, vele örvendező és vele együtt búsuló lényként jelenik meg. Ez a természetszemlélet jellemző általában a romantikusokra.

Csokonainak „Daphnis hajnalkor” című versében antik reminiscenciára bukkanunk :

Szép Hajnal! emeld fel földünk felett
Az egek alatt tündöklő szent fáklyádat ;
Bársonyban idvezli majd napkelet
Az aranyozott felhők közt szűz orcádat.

A rómaiak ábrázolták Aurorát fáklyával tovasuhanó női alaknak. (Kisfaludy Aurorájának egyik kötetét is ilyen címlap díszíti.)

¹ hebanum-csid 'ébenfadzsida'.

Csokonainak „Magyar! Hajnal hasad!” című versében már nem pusztán költői ékítmény a hajnalfény, hanem a fényes magyar jövődjének jelképe:

Vége van már, vége a hajdani gyásznak,
Lehasadoztak már a fekete vásznak,
Melyeket a fényes világosság előtt
A hajdani idők mostohás keze szőtt.
Az eltépett gyásznak rongyainál fogva
Tündöklök egy nyájas hajnal mosolyogva.
Setét völgyeinkre sugárit eresztí,
Mellyel a megrögzött vak homályt széllyesztí.

Csokonai hajnalábrázolásában a fény itt a felvilágosodás jellegzetes szimbóluma. (E jelképről lásd bővebben Eckhardt Sándornak „A francia forradalom eszméi Magyarországon” című művét.)

Berzsenyi egy ifjúkori versének, „A reggel”-nek eredeti fogalmazványában is felbukkan — akárcsak Csokonainál — a fáklás Aurora képe:

Már keleten pirulnak az egek,
A virradó hajnal mosolyog,
S a tündöklő aranyos fellegek
Közt ragyogó fáklája lobog.
(Franklin: Magyar Remekírók 9: 215.)

A Kármánnál említett együttérző természet jelenik meg Vörösmarty Eger című kisebb eposzában II. énekében. Zoltai a küzdelem hevében beszorul a törökök közé.

Most hasad a hajnal, szomorún meggyújtja világát,
Kénytelen a beszorult küzdőt árulni pogánynak.

Nagy íróinknál, költőinknél a leírás nem öncélú, hanem hangulatilag előkészíti vagy színezi a cselekményt, illetve a lírai költő lelkiállapotát:

Hajnal emelkedik, a viadalmak hajnala: vérszín
Váltja pirosságát, szellője halotti sohajtás,
S harmat gyöngye helyett párolgó vért iszik a fű.
(Eger II.)

Derűsebb hajnalkép tárul elénk „A lanthoz” című költemény leírása nyomán:

Fény s homály küzdött enyelegve [a szép lány] arcán,
Mint a nap és éj küzd derülőded ormon,
Hol közöttök szép sugarával a menny
Hajnala fölkel.

Petőfi nagyobb elbeszélő költeményeiben többször is megjeleníti a hajnalt. A „János vitéz” idevágó részletei üde frissességükkel hatnak:

A harmat apró gyér füveken csillogott;
Oldalvást a napnak első sugarára
Fölpiroslott egy tó; környékezte káka.
(V.)

János vitéz egy nagy hegy tetején jára,
Hogy a kelő hajnal rásütött arcára.
Gyönyörűséges volt, amit ekkor látott,
Meg is állt, hogy körülnézze a világot.

Haldoklófélben volt a hajnali csillag,
Halovány sugára már csak alig csillog,
Mint gyorsan kiröppent fohász, eltűnt végre,
Mikor a fényes nap föllépett az égre.

(XXIII.)

Tündérországból csak híre sincs a télnek,
Ott örökös tavasz pompájában élnek;
S nincsen ott nap kelte, nap lenyugovása,
Örökös hajnalnak játszik pirossága.

(XXVI.)

Veselényi [Petőfi így írja!] és Szécsi Mária hadikészületeit vezeti be az alábbi leírás:

Jött az ifju hajnal, az ékes levente,
Ragyogó szép csillag a kócsagtoll fején,
S vállán ujdónat-új piros bársony mente;
Így jött elé fényes diadalszekerén...
Megölte az éjet, fejét vette: vére
Fölfreccsent egész a fellegek szélére.

(Szécsi Mária II. 78.)

Hasonlatként illeszkedik a hajnal képe a Tündéralom egyik szép részletébe:

Nem voltam többé gyermek, s nem valék
Még ifju. Ez az élet legszebb éve,
Mint legszebb perc, midőn a hajnalégről
Az éj kárpítja félig van levéve.
Sötétség volt még egy felől szivemben,
De más felől már pirosan kelének,
Mint a közelgő nap szemeiből
Kilőtt sugárok, a vágyak s remények.

Arany János hajnalábrázolásai a szemlélet ősi egyszerűségétől a modern bonyolultságig rendkívüli változatosságot mutatnak. Példaanyagunk itt engedi meg legjobban, hogy megmutassuk: mennyire meghatározza, önmagához idomítja egy nagy költőnél a tartalom a formát.

A csodaszarvas regéjében, amelyet a „Buda halála”-ban egy hun énekmondó ajkára ad a költő, a leírás bájos egyszerűsége ragad meg:

Szellő támad hűs hajnalra,
Bőborodik az ég alja.

Mennyire részletezőbb egy másik napkelte leírása!

Künn már az arany nap sugarát elönti,
Mint páva, ha büszkén toluit berzenti;
Szőke fodor felhők, hattyúi az égnek,
Úsznak vala tükrén a mennyei kéknek.

Tiszta az al-lég is, mintha üveg lenne,
Messzire a látás föl nem akad benne,
Reggeli szellőcske mosdatja hűs árral,
Csillan imitt-amott repeső bogárral.

(Buda halála II. 2—3.)

E káprázatos képnek az a rendeltetése, hogy kontraszthatást keltsen a „hamvahodott” ábrázatú Buda lelkiállapotával:

Az arany idő is neki halott-sárga,
Visszas neki Isten gyönyörű világa.

Jól megfigyelhető a kép funkciója a „Rózsa és Ibolya” című mesében is. Miután Rózsa elbúcsúzott szerelmétől.

...nézte milyen az ég alja:
Látta, hogy már szépen szókélik hajnalra.

Rózsa egyre csak Ibolyát látja maga előtt, szőkeségének igézetében a hajnalt is szókélleni látja.

A „Toldi szerelmé”-ben ugyancsak szépen megfigyelhető, milyen szervesen kapcsolódnak a leírások érzékletes és sokat sejtető képei az eseményekhez. A VII. ének így kezdődik:

A haragos hajnal köte vérszin övet,
Hogy Lajost álmából felveri egy követ.

A természetleírás itt Lajos király öccse meggyilkolásának hírért készíti elő. Ugyanilyen előkészítő szerepe van a képnek a „Hajnali kürt” című lírai versében:

A szőke reg, a barna éj!
Kétes csatában küszködött;
Kétségesen borongtam én
Az ébrenlét s álom között.

Mennyire más hangon szól a hajnalról az ifjú Toldi Miklós fényes diadalának napján!

Fölvevé a hajnal piros köpenyegét,
S eltakarta vele az égboltnak felét,
De nem volt oly kényes a bársony ruhába,
Hogy be ne pillantson a szegény csárdába.
(Toldi XI. 1.)

A sorozat végére hagytuk Aranynek azt a leírását, amely a megfigyelt jelenségek árnyalatos gazdagságával és jelzőinek pazar pompájával szinte Tóth Árpád hangján szól hozzánk — a múlt század kellős közepén!

Szeretem én langy május-reggelen
A permet-essőt, mely gyéren aláhull,
Csillámfonalkint, a dörgéstelen,
Napszúrte felhők tiszta fátyolárul,
Midőn a tájnak élénk zöldje lenn,
A szőke fényü légből visszahárul
És sárgazölddé lesznek a sugárok,
Melyekben a kelő nap átszivárog.
(Bolond Istók [1850.] I. 2.)

Komor fenséggel hat a „Montblanc ember”, Vajda János legszebb versének záróképe.

... De néha csöndes éjszakán
Elálmodozva, egyedül —
Mult ifjuság tündér taván
Hattyúi képed fölmerül.

És ekkor még szívem kigyúl,
Mint hosszú téli éjjelen
Montblanc örök hava, ha túl
A fölkelő nap megjelen . . .
(Húsz év múlva)

Irodalmunk legfantasztikusabb hajnaléírását Jókai Mór alkotta meg a „Sárga rózsza” című regényében. Külföldi vendégek kelnek útra, hogy megfigyeljék a napfölkeltét a Hortobágyon :

„Az indulás órájában még fenn volt az égen a fogytán levő hold s a csillagok fényesebbjei, míg a keleti égen már a hajnal percent.

Lassankint megvirrad ; az ég bíborszíne arany-sárgába megy át : a látóhatár felett ott ragyog már a nap kengyelfutója, a hajnali csillag ; a harmatos fűben szivárványos dicsfény fut együtt az emberek árnyékaival.

A festő rohant a szerszámaival s hozzákúporodott a vázolóhoz ; de aztán egészen kétségbe esett.

— Abszurdum ez ! Micsoda hangulat ! Ez a violaszín köd a látóhatáron ; a föld sötétkék ; a köd felett az ég narancssárga ; egy hosszukás felhővonal a barnás köd felett rózsaszínben ragyog. — Milyen bíborfényű glória jelenti a nap jövetelét ! Izzó tűzhegy emelkedik ki az éles en elvált látóhatárból. Olyan, mint egy égő pyramis ! Semmi fénye nincsen : olyan, mint a tüzes vas. Bele lehet nézni nyitott szemmel. Most nézzék, uraim ! A nap ötszögletűvé lesz. Amint feljebb jön, megint olyanná nyúlik, mint egy fekvő tojás. Most elkezd alul szűkülni, felül domborulni : olyan, mint egy champignon. No, no ! Most meg olyan lesz, mint egy római urna ! Ez abszurdum ! Ezt nem lehet lefesteni ! Aha ! Most eléje akad az a vékony felhő. Olyan, mint egy bekötött szemű Amor. Na most meg olyan, mint egy bajuszos fürnender.¹ — Nem ! Ha én ezt az ötszögletű bajuszos napot lefestem, becsuknak a bolondok házába . . .

Aztán nem is engedi magát a nap tovább bámultatni. Az eddigi képe csak a légkör sugártörte káprázat volt, mikor az igazi orcája szétárasztja sugarait, abba halandó szeme bele nem néz többet büntetlen. S akkor az eddig rózsaszínben pompázó égbolt egyszerre arannyá változik, s a látóhatár összemosódik az ég aljával” (III. fej.).

Századunk írói közül a Gyöngyösi—Arany festette hajnalképet alkotja újra Móra Ferenc „Az aranyászó bárán” című verses meséjében :

Piros arccal, szőke hajjal
Fel se serkent még a hajnal,
Burkusoknak jó királya
Szűrt akasztott a nyakába.

(Könyves könyv. Jubileumi díszkiadás. Bp., é.n. 147.)

A századforduló polgáriasodó életformáját Gárdonyi Géza megfogalmazása tükrözi :

A nap úgy kél mint egy széttárt
nagy-nagy arany-legyező.

(Két leány. Április c. kötet [1902.] 50.)

Bársony István, aki mint vadászember sokat járta a természetet, különösen a hajnali derengést ábrázolta finoman.

„Korán reggel nagyon szeretem a síkságot ; valami szép azt látni, hogyan bontakozik ki a fényesség a homályból ; az ég elkezd kitakarózni, lecsúszik róla éjjeli párákontöse, lemaradnak a ködök a földre, ott elrongyolódnak, szétoszlanak . . .” (Erdőn-mezőn. Bp., 1904. 84.)

„Ámbár az égboltozat ilyformán ugyancsak felhős volt : mégis áttörte az úszó páráretegeket az a fehér fény, ami sejteti, hogy a napé lesz a diadal nemsokára” (Természeti és vadászati képek. Budapest, 1900. 16.).

¹ fürnender 'felügyelő'.

Egyéni képzettársítás és az életérzésnek a leírásba való erős belejátszása jellemzi a Nyugat nagy költőinek hajnalképeit. Íme, egy őszi hajnal, ahogy Tóth Árpád látja:

Halk hangon sírdogálnak a szelek,
Mint eltévedt és meghökkent fiúcskák,
Fakó aranyvonal a holdszelet
S átlépte már a hervadt hegyek csücsét
A sápadt hajnal s halkan közeleg.
(A parkban)

Érdekes, hogy ebben a rövid leírásban is megtaláljuk Tóth Árpád jellegzetes jelzőit: *halk, sápadt, hervadt*.

Tóth Árpád az első egyike, aki költőien ábrázolja a nagyvárosi hajnalt. Az éjszakai munkában kimerült szellemi robotos fásultsága érzik a „Körúti hajnal” kezdősoraiból:

Vak volt a hajnal, szennyes, szürke...

Egyszerre két tűzfal között kigyúlt
A keleti ég váratlan zsarátja:
Minden üvegre száz napocska hullt
S az aszfalt szennynél szerteszét gurult
A Végtelen Fény milliom karátja.

A Fénynek földi hang még nem felelt...

Világnézeti tartalom vegyül a hajnalképbe Juhász Gyulának „Munkások a hídon” című versében:

A kalapács az izmos barna kézben
Lehanyatlak s ahogy fölkel a nap,
Dús, bíbor fényét homlokukra fonja,
És bronzkarjukra hull kacagva csókja.

Szokatlan, sőt valószínűtlen, de megegyezik egyik tanítványom megfigyelésével az „Esti Kornél” következő hajnalképe:

„A hamuszürke égen a pitymallat bazsarózsái nyiladoztak” (IX. fej.).

Kosztolányi „Hajnali részegség” című verse egy csodálatos hajnal ihletésére született. A csillagos égből kibontakozó pirkadat leírása páratlan költői szépséggel ékes:

Olyan sokáig
bámultam az égbolt gazdag csodáit,
hogy már pirkadt is keleten s a szélben
a csillagok szikrázva, észrevétlen
meg-meglibegtek és távolba roppant
fénycsóva lobbant,
egy mennyei kastély kapuja tárult,
körötte láng gyult,
valami rebbent,
oszolni kezdett a vendégsereg fent
a hajnali homály mély
árnyékai közé lengett a bálój,
kűnn az előcsarnok fényárban úszott,
a házigazda a lépcsőn bucsúzott,
előkelő úr, az ég óriása,
a bálterem hatalmas glóriása
s mozgás riadt csilingelés, csodás,

halk női suttogás,
mint amikor már vége van a bálnak
s a kapusok kocsikért kiabálnak.

Egy csipkefátyol
látszott, amint távol
homályból
gyémántosan aláfoly,
egy messze kéklő,
pazar belépő,
melyet magára ölt egy drága, szép nő
és rajt egy ékkő
behintve fénnel ezt a tiszta békét,
a halovány ég túlvilági kékét,
vagy tán egy angyal, aki szűzi
szép mozdulattal csillogó fejékét
hajába tűzi
és az álomnál csendesebben
egy arra ringó
könnyűcske hintó
mélyébe lebben
s tovább robog kacér mosollyal ebben,
aztán amíg vad paripái futnak
a farsangosan lángoló Tejutnak
arany konfetti-záporába sok száz
bazár között, patkójuk fölsziporkáz.

Kosztolányi fenti sorai a nagypolgári életstílus igézetéből születtek,
viszont József Attilának még a hajnalleírása is harcos proletárköltőre vall:

Fönn, fönn a fagy baltája villog,
szikrádzik föld, ég, szem, a homlok,
hajnal suhint, forgács-fény roppen —
amott is vág egy s dörmög közben:
tövit töröm s a gallya jut.
(Favágó)

A véres háború iszonyata annyira hatalmában tartja Radnóti Miklós
egész lényét, hogy szép természetleírásainak igéi és jelzői is nyugtalanságtól
remegnek. A második világháború kitörése után írta Emlékeimben...
című versében e sorokat:

Harmattal rívó hajnalok szaladnak
a néma nap felé.

Még jobban szembetűnik e kép zordonsága, ha Móricz Zsigmond „Rózsa
Sándor”-ának következő hajnalábrázolását olvassuk:

„Az ébredező hajnal rózsaszín pillákkal nézett be a táncterem ablakán” (Rózsa
Sándor összevonja szemöldökét. Budapest, 1953. 182).

Mai íróink közül kivált Tamási Áron, Fekete István és Juhász Ferenc
állanak közel a természethez. Tamási tájleírásaiban ugyanaz a friss szemlélet
és kedves játékoság köt le, mint elbeszéléseiben:

„A völgy kacskaringós vonulatain ekkor már javában osont nyugat felé a hajnal.
A csillagok vezették szelíden és hátulról a kakasok riasztották” (Szegénység szárnyai.
Bp., 1954. 188).

Még legegyszerűbb, szinte hétköznapias mondataiban is találunk valami
kedves népi ízt:

„Amikor felébredtem, a nap már hagyakozott egy pirosra festett hegy tetején” (i. m. 191).

Fekete István tehetségét a természetben élő és a természettel együttérző, író rendkívül finom megfigyelő ereje és hangulati gazdagsága jellemzi. Különösen kiváló a hajnali derengés megjelenítésében. Egy májusi hajnalt így ecsetel:

„Akkor [ti. három órakor] kezdett hamvasodni az ég és színe lenni a falevélnek” (Öreg utakon 120).

Máskor nyári derengést ábrázol:

„Lassan bokrok és fák nőttek a derengésből, s a sötétség lefolyt a völgyekbe” (Virradt....)

Haladt az idő. Az árnyékokból színek lettek. Világosodott” (Öreg utakon 175).

Magyar irodalmi szemlénk végére maradt Juhász Ferencnek merészen egyéni hajnal-allegóriája:

A nap, — aranykakas, — berzenkedik éppen,
sarkantyúja villog hajnal sűrűjében,
elindul egy felhőn, csillagokat szedve,
mintha gyémánt-héjú búzát csipegetne.

Megy az ég magasán, lángolva-lobogva,
megy a kék mezőben, egyre tollasodva,
arany farka-tollát mégis csak elejti,
hol a tó vizében, hol réten felejtí.

(A Sántha család. Budapest, 1950.)

Könnyen folytathatnók még ezt az irodalmi szemlét, de talán ennyiből is kitűnik, milyen tényezőktől függ a hajnalábrázolás.

Természetesen mindenekelőtt a hajnalodás helyétől. Másként látja az ember a napkeltét az Ioni-tenger partján, mint a Hortobágyon vagy a Nagykörúton. — Az sem közömbös, hogy valaki a szabad természetben szemléli-e a hajnalt, mint Turgenyev vagy Bársony István, vagy csupán a hajnalpír visszaverődését látja ablakából, mint Tatjana Puskin verses regényében (Anyegin V. 21).

Az évszakok szerinti eltérésekre Turgenyevnél találtunk jellemző példát. (Egy vadász feljegyzései. Áprily Lajos ford. Bp., 1953. 302—6.)

Más a hajnal-leírás, ha eredeti szemléleten alapul (Turgenyev, Bársony), mint ahogy irodalmi emlékekre hagyatkozik a költő (Csokonai: Daphnis hajnalkor, Berzsenyi: A reggel), egyéni megszélyesítéshez folyamodik (Zrínyi: Ihon Jün...; Gyöngyösi, Petőfi: Szécsi Mária), vagy hasonlatként illeszti művébe a hajnal képét (Balassi: Támadtakor napnak..., Petőfi: Tündérálom).

A szövegkörnyezet szabja meg a hajnal-ábrázolás művészi rendeltetését és eszközeit. A „viadalmak hajnalának” *vérszín* váltja pirosságát Vörösmartynál; a szerelmes Rózsa szépen *szőkélleni* látja a hajnali égboltot.

Sok hajnalfestés elsősorban szerzőjének irodalmi ízlését árulja el. Balassi természet ábrázolása jellegzetesen reneszánszkori, Gyöngyösié barokkosan mozgékonny, Kármáné szentimentális, Jókaié (és V. Hugóé) romantikus, Aranyé és Turgenyevé realista, Tóth Árpádé pedig impresszionista.

A lírai költeményekbe szőtt hajnalábrázolásokat erősen színezi a költő érzései, képzettársulásai, tudatállapota, egész személyisége. Mennyire átítatja a súlyos tudóbajával küsz-

ködő Tóth Árpád hajnal leírását a reménytelenség! Mily megnyugtató derű árad Tamási természeti képeiből — és mily sötét balsejtelemmel teljes a halálfélelemtől gyötrődő Radnóti látomása :

Harmattal rívó hajnalok szaladnak
a néma nap felé.

Irodalmi áttekintésünknek végére értünk. Csak egyetlen költői téma megjelenítési változatait vizsgáltuk közelebbről, de talán e mozaikszerűen összerakott sorok is megsejtetik az alkotó emberi elme egész gazdagságát.

*

E munka megírásakor a szaktudományi szemponton kívül elsősorban nevelői szándék vezetett. A közölt nyelvi anyaggal kapcsolatban rá lehet eszméltetni diákjainkat a rokon szavak közti jelentésbeli, hangulati és nyelvhasználati különbségekre. Ezzel felébresztjük bennük a szabatos és egyben hangulatos nyelvi kifejezés igényét. Az írói és költői fordulatok bemutatásával pedig szép kifejezések, írói fordulatok gyűjtésére serkenthetjük őket. Efféle munka manapság alig folyik iskoláinkban, pedig ez hatékony eszköze a stílus fejlesztésének. Nem ok nélkül mondja Voltaire: „Jól írni úgy tanul meg az ember, ha gyakran olvas azoktól, akik tudnak írni” (Lettre à Mlle...). Ez az idézetgyűjtés korántsem veszélyezteti a tanuló eredetiségét. Irodalmunk története azt bizonyítja, hogy még a legnagyobbak is — mint Vörösmarty, Petőfi — kezdetben akarva-akaratlanul koruk kiválóságait utánozták tárgyválasztásban, stílusban egyaránt. Később az egyéni élmények úgyis meghozzák az egyéni mondanivalót, s ilyenkor éppen a gyűjtés folyamán kifejlődött nyelvi érzékenység segít hozzá az eredeti, egyéni stílus kialakításához.

Balassa László.

Beszédtempó-elemzések

1. A beszéd nem pereg egyforma gyorsasággal mindenki ajkán. Egyik ember élénkebb vérmérsékletű, gondolatait gyorsabban fűzi egymásba, s beszédének irama is gyorsabb; a másik viszont nyugodtabb, és beszéde is tempósabb, lassúbb. Kétségtelen tehát, hogy a beszédtempóban igen nagy mértékben érvényesülnek az egyéni adottságok. Viszont azt is megfigyelhetjük, hogy az egyéni eltéréseken túl egyazon beszélő tempója sem állandó. A gondolatsor egyes mozzanatainak súlya, jelentősége, a különféle érzelmek (öröm, bánat, feszültség, csodálkozás stb.) és helyzetek (ünnepélyes alkalom, fesztelen társalgás) mind más és más tempó használatára indítják a beszélőt. A tempó módosulásai ugyanúgy kifejezői a nyelvi tartalomnak, akárcsak a hanglejtésformák. A megértés folyamatában tehát a beszédiram igen fontos szerepet tölt be. Éppen ezért meglepő, hogy szerepét sem pszichológusok, sem nyelvészek nem vizsgálták meg tüzetesen, s szakkönyvekben, nyelvtanokban — ha egyáltalán szó esik róla — csak egy-két mondatos, általánosságban mozgó utalást találhatunk idevonatkozólag.

Wundt nagy jelentőséget tulajdonított a beszéd e sajátos tényezőjének, és úgy vélte, hogy szerepét még a hangváltozások lefolyásában is meg kell vizsgálni. Az elmúlt idők folyamán ugyanis nemcsak a hang, a szó és jelentés, hanem a beszéd átlagos tempója is megváltozott. A lassú, fokozatos tempóváltozást a kultúra fejlődése hozta magával, s bár ezt a tényt — hangfelvételek hiányában — közvetlenül nem lehet bizonyítani, közvetve mégis lehet rá következtetni. Nézete szerint a stílusformák folyton fejlődtek, és a régmúlt idők nehezkesebb grammatikai szerkezeteit — melyek lassúbb tempóval járhattak együtt — mások váltották fel. A kultúra fejlődésével és a gondolkodás növekvő mozgékonyásával együtt a gondolkodás folyamatának beszéddel történő kifejezése is meggyorsulhatott (Völkerpsychologie 1 : 418—24).

Tolnai Vilmos (MNY. 11 : 53) a beszédtempót egyéni sajátosságnak tartja: „vannak gyors és lassú, szapora és vontatott beszédű emberek”, de elismeri, hogy ugyanazon személy beszédében is megváltozhat a beszédiram „a tartalmat kísérő érzelmi állapot szerint”, valamint „magának a tartalomnak minősége szerint is: például a fontos, súlyos tartalmat vontatottabb, tagoltabb menet fejezi ki, mint a lényegtelen, könnyű tartalmat, mely sietőbb, egybefolyóbb menettel jár”. Egyébként úgy véli, hogy „csak finom műszerek segítségével végzett mérések alapján lehetne valamilyen eredményre szert tenni” (MNY. 17 : 32). Horger Antal (Ált. fonetika. Bp., 1929. 29—30) a beszédtempó egyénenként változó jellege mellett a népfajonkénti különbségeket emeli ki: „franciák, olaszok vagy görögök... általában jóval gyorsabban beszélnek, mint hasonló műveltségű németek, magyarok vagy törökök.” Egyes kutatók úgy vélik, hogy falusiak és városiak beszédében is jelentős tempókülönbségeket lehet felfedni: azok lassabban, ezek pedig általában gyorsabban beszélnek. Horn és Lehnert (Laut und Leben. Berlin, 1954. 1 : 31) így ír e kérdésről: „Különböző beszélők különböző tempóban beszélnek. Még a különböző társadalmi rétegeknek is más-más a tempójuk.

A falusi beszélők általában lassabban beszélnek, mint a nagyvárosiak. Az is feltehető, hogy a beszédírásmód régebben lassúbb volt, mint manapság.¹

Amint e néhány utalásból is kitetszik, a beszédtempó szerepére az utóbbi fél-században már felfigyeltek, vizsgálatot azonban nem végeztek, mert erre csak a kísérlet-fonetika és hangfelvételezés fejlődésével nyílt meg a lehetőség.¹

2. A beszédtempó módosulásait hangfelvételeken tanulmányoztam. A vizsgálandó anyagot hanglemmezről kimográfára² vittem át, és kimogrammákon³ mértem ki a mondat egyes szavainak időtartamát század másodpercekben, majd e tartamértéket elosztottam a szóban ejtett hangok számával. Ezután kiszámítottam, hogy a nyert tartamtípusból (azaz átlagos időtartamértékkel) hány hangot lehetne kiejteni egy másodperc alatt. Így közös alapra vonatkoztattam az artikulációs (hangképzési) sebességet, és egy mutatószámot nyertem. Ha a mutatószám pl. 16, akkor ez azt jelenti, hogy egy másodperc alatt 16 beszédhangot lennének képesek artikulálni, azaz a beszéd tempója meg-lehető gyors lenne. Ha a mutatószám 6, akkor a beszéd irama természetesen lassú.

Ezután vegyük szemügyre a beszédtempó alakulását a Magyar Rádió 1954. november 24-i adásának egyik részletén, melyet Kiss Jenő bemondó olvasott fel:⁴

14,2 16,6 13,4 10,4 12,5 10,3 8,8 8,3 7,3
Felolvassuk a Szabad Nép mai számának vezércikkét (143φ): „Agitáció tettek-
16 13,7 11,1 6,2 12,5 12,5 11,4 12,2
kel” (238φ). Most mindennap tucatjával futnak be a tanácsokhoz (48φ), közintéz-
14,2 12,5 12,5 20 9,5 10 13,1 11,6
ményeinkhez (28φ) a népnevelők közlései (33φ) a lakosság (12φ) apróbb-nagyobb panaszai-
11,3 12,5 12 12,5 12,7 13,7 12
ról (28φ), javaslatairól (170φ). S e hetek örvendetes tapasztalataihoz tartozik (60φ),
25 11 14,2 10,5 12 10 12 11,7 11,6
hogy a hivatalos szervek (24φ) ritkán látott buzgalommal (39φ), igyekezettel orvosolják
20 12,8 11,3 17,7 20 12,6 13,1 10 9 12,5
a panaszokat (60φ), karolják fel a javaslatokat (345φ). Pedig (14φ) a gondok (20φ) és
11 10,4 11,5 10 9,4 10,6 13,3 10,8 16,6 14 17,3
a kívánságok kicsoda tarka légiója ömlik most hozzájuk (100φ)! Az emberek mindenütt
11,4 17,3 16,6 13 12,5 10,6 13,5 20
elmondják most a népnevelőknek (35φ), a kisgyűléseket tartó tanácstagjelölteknek a
10 16,6 13,3 9 12,3 10 9 8,6 16,6 10,3 12
maguk (45φ), s az utca lakóinak kívánságait (65φ) — azt is (40φ), hogy javítsák meg
10 9,5 9 10,8 10 10 9,3 9,4 8 13,8 10
(10φ) a csurgó esőcsatornát (40φ), vezessék be a villanyt (62φ), azt is (40φ), hogy böl-
12 18 13,3 11,7 8,6 5 12,5 12,5 9,3 9,3
csödébe kellene elhelyezni (8φ) a kisgyereket (80φ), azt is (40φ), hogy a szomszéd üzem-
8 12 10 10 10,6 15 9,4 9 12,3 10
ben (25φ) egész nap szól a hangszóró (75φ), hogy újabb Közért-üzleteket kérnek (70φ) —
12,5 13,3 13,1 15 12,2 6,6 13 12,5 10 14,6 10,9
s ki tudná még elsorolni (195φ)? Régi (25φ), nem egyszer évtizedes bajokra várnak
13,3 10,6 10 13,1 16 14,2 12 12,7 10
most orvoslást (50φ), s mindenütt jelentkeznek a dolgozó emberek (8φ) újfajta
14,2 6,6
igényei is (205φ).

¹ O. von Essen: Sprechtempo als Ausdruck psychischen Geschehens. Z. f. Phon. 3 [1949.]: 317.

² A kimográf kormozott papirossal beborított henger, melyet villanymotor forgat egyenletes sebességgel.

³ A hangfelvételtől elektromágneses írófejjel kimográfára átvitt anyag a kimo-gramma, amely látható és így mérhető hullámsorokat tartalmaz.

⁴ A szavak feletti számok tempómutatók, a zárójelben levők pedig a század-másodpercekben kifejezett (φ) szünetértékek.

A szavak feletti tempómutatók világosan elárulják, hogy a beszéd tempója még egy mondaton belül is többször megváltozik. A magyarban nagymértékben befolyásolja a beszédtempót az a körülmény, hogy a szótest rövid és hosszú beszédhangok különféle kombinációiból épülhet fel. Ily módon a rövid hangokból álló szótest természetesen gyorsabb tempójú, mint a hasonló hosszú hangokból álló. A beszédhangok hosszú időtartama magában véve is tempólassítást jelent. Az eddigi mérések azt mutatják, hogy beszédünk tempójelenségeiben némely tendenciát is felfedhetünk:

a) A jelentést hordozó szavak tempója általában lassúbb, mint az összekötésre szolgáló formaszóké: kötőszóké, névmásoké, névelőké vagy határozószóké (az *a* névelő tempómutatói 10—20-ig, a *most* határozószó 13,3—17,3-ig, a *hogy* kötőszó 12,5—25-ig; *pedig, még, fel*). A jelentés szempontjából kiemelkedő, illetőleg szintelen elemek tempójelenségeire egyébként 1861-ben már Mátray Gábor is rámutatott „A rendszeres szavalattan alaprajza” (Pest, 1861. 119) című munkájában, amikor ezt írta: „Fő mondanivalónál hosszabb ideig veszteglünk, a mellékes mondanivalókat gyorsabban ejtjük ki.” Értelmi kiemelésként természetesen még a formaszavak időtartama is megnyúlik, mert ez a tempólassulás

13,1 15 17,7
9 8,6 9,4 8 8,6 5

és egy kis szünet hívja fel a figyelmet a kiemelésre (*azt is + 40φ, azt is + 40φ, azt is + 40φ*).

b) Az is jellegzetesnek látszik, hogy rész gondolat elkülönítések, gondolat lezárások, vagy beszéd szünetek előtt az utolsó szó

8,8 7,3 12

(vagy szavak) tempója kissé lelassul: *vezércikket* (143φ), *tettekkel* (238φ), *tartozik* (60φ),

10,5 12,6 10 9 9,3

szervek (24φ), *javaslatokat* (345φ), *kívánságait* (65φ), *esőcsatornát* (40φ), *villanyt* (62φ),

11,7 10 10,6 6,6

kisgyereket (80φ), *kérnek* (70φ), *orvoslást* (50φ), *is* (205φ). Ilyenkor az artikuláció, a hangmagasság és a hang erőssége is csökken, és igen összetett jellegű benyomást kelt a hallgatóban: fokozza az elhatárolódás érzékelését. Az ilyenfajta tempólassulásnak tehát, akárcsak a beszéd szünetnek delimitatív (elhatároló) funkciója van.

c) Kevés szótagból (1—4 szótag) álló szavak tempója általában valamivel lassúbb, mint a sok szótagúaké. Így a beszédben bizonyos önkénytelen törekvés figyelhető meg a szólamok megközelítőleg arányos időtartamú kialakítására, ritmikus benyomás keltésére. Ez a ritmikus tendencia természetesen a beszédnek csupán bizonyos szakaszaiban valósul meg teljesen, mert számos más tendencia keresztezi és gátolja tökéletes kifejlődését.

A Magyar Rádió hírközlése általában jól érthetőnek, tagoltnak, közepes tempójúnak tetszik a hallgatók előtt. Most vegyük szemügyre egy helyszíni sportközvetítés beszédírásmának változásait, melyet gyorsnak és élénknek érzünk. Egy részletet közlünk itt Svájc és Magyarország válogatott csapatának labdarúgó-mérkőzéséről (Lausanne, 1955.) 4 : 4 állás mellett Szepesi György riportjából:

12,5 11,7 12,5 17,6 10 10

Kár volt eddig engedni a dolgot

8 9 6,6 16 20 15,3 16 14,2 12,5 25 9

(30φ)! Négy : kettőnél úgy ment a csapatnak, olyan olajozottan gördült a játék (25φ),

25 9,4 9 10,5 22 13,3 15,3 13 11,9 10,8 11,5 10 17,6

hogy akkor még egyet ha berámolunk (23φ), nem lett volna semmi baj (7φ), így azonban

6,6 12 12,2 10 16,4 15,3 16 20 21 14,2 14,6

négy-négyről (35φ) keserves, kínos küzdelmet kell folytatni itt Lausanne-ban a svájciak

16 20 25 17,6 14,2 15,3 11,1 10,8 9 20 20

ellen (30φ). Közben Ballaman beíveli a labdát, Szojka kirúgja előre (28φ). Még mindig

14,2 13,3 11,7 15,6 13,3 30 23 18 10 8,3 16,2

a svájci játékosoké azonban (30φ). Ott van megint Ballamannál a labda (30φ). Balla-

13,9 15,3 16 14,2 12 15,6 13,7 14,2 10 6,2
 man befelé ível, veszélyes a helyzet, azonban szerencsére a labda (35φ) hajszállal (30φ)
 11,6 16,6 14,2 11,1 16,6 18 9 9,8 15,7 14,2 13,7 12,5
 elcsúszik a kapufa fölött, — ez az ejtett, veszélyes Ballaman-labda (35φ). Jól játsza-
 14,2 11,4
 nak a svájciak.¹ [Hangzik a biztatás, de Ballaman a kezét használja, úgy viszi le a lab-
 16,6 14 25 16,6 15,3 11,7 16,6
 dát Bozsik mellett: szabadrúgás.] Bozsik leállítja a magyar térfél közepén szabad-
 14,2 8,8 10 7,5 10 8 10,5 11,7 18 14
 rúgáshoz a labdát, ível előre (32φ), Meier lábára teszi, — ne ilyen elhamarkodottan
 11,1 20 30 11,1 20 15,3 14,2 11,1 12 15,5 12 11,4
 (35φ)! Íme most javítania kell. Most már megszerezte a labdát, tovább adja Buzánszky
 16 13,1 9,9 16,1 8 8 9 17,7 12
 (35φ), Buzánszky előre Szojkához (30φ). Szojka tovább fölnéz, ott van mellette (32φ)
 15,6 12,5 10 13,3 12 25 12 11,9 9,4 11,9 16,6 16,6 12,5
 Kocsis. Neki! Úgy van, Kocsisé a labda, aztán Puszkásé (30φ). Szépen gurigáznak a fiúk
 12,2 14,2 15 30 25 16,6 15,6 15,6 14,2 12,9 16,6 18,6 8
 (32φ). Átvágódik a labda ide a másik oldalra. Bozsik a jobbszélső helyén tör előre (30φ).
 10,2 11 13,3 20 25 15,3 20 16,2 14,2 15 16 20 11 11,6 10 15,6
 Menjél föl! Viszi is a labdát az ötössel egy magasságba. Most beível. Jó az ív, veszélyes
 16,6 10 20 14,2 14,2 11,1 7,3 10 11 10 12,2 8,6 8,6 8
 az ív (30φ). A kapus a (15φ) kapu fölé öklözi (32φ) a jobb sarokba tartó, ejtett, ravasz
 11,5 12,5 16,6 17,7 17,6 8,6 10,5 14,2 10,6
 labdát (32φ). Szöglet Rúgás tehát, kedves hallgatóim (37φ), nyolc perccel a mérkőzés
 12,9 9,5 6,6 7,5 8,6 11,3 16,6 11,1 9,5 16,1
 befejezése előtt (30φ), négy-négyes mérkőzésállásnál (37φ). Nézzük mi lesz most! Tichy
 13,5 14,6 10 10,9 9 16,6 11 14,2 9 15,3 16,6 8,6 8,8 12
 íveli befelé a labdát. Jó is a labda irányzéka (27φ), kifejelik a svájci védők, kifejelik
 18 18,9 12,9 20 20 12,5 14,2 10,7 20 12,1 20 11,9
 (40φ)! Úgyhogy megint tovább kerül a labda oda Maunonhoz (37φ). A balszélső a saját
 13,7 14,2 8 11,6 9,8 13,3 25 18 10,9 14 14,2 12,5
 tizenhatosáról indul el, ível előre (30φ). Ott van azonban Szojka, megszerzi a labdát
 14,2 16,6 13,3 13,3 16,6 11,1 14,2 12,5 16,2
 (35φ), laposan gurítja Bozsikhoz, támadunk. Aztán Puszkásé a labda (29φ). Puszkás
 14,6 12,5
 Hidegkutinak teszi (26φ). [Hidegkuti lö, a kapus véd! Hűj, egyedül állt a kapussal
 11,4 12
 szemben Hidegkuti, és a kapusról levágódik a labda az alapvonalon túlra!] Ilyen gól-
 9 8,5 9 11,3 14,2 11,3 15 15 12,5
 helyzet, abszolút (25φ), holt biztos gólhelyzet volt (40φ), sőt még Hidegkuti eredeti
 11,7 20 18 15,3 20 15,7 16,6 16 18 14,2 13,3
 helyén (34φ)! Na most nézzük a szögletet (27φ)! Machos készülődik neki a labdának
 10 15,3 18 10,9 16,6 20 13,3 20 14,2 15 16,2 11,1 16
 (17φ), — hét perc van még hátra a játékból (25φ). Most ível befelé, lágyan, puhán teszi
 20 20 10,9 14,8 20 14,2 15,3 16,6 15,8 14,2 12 9,4 11,4
 be a labdát, elszáll a fejek fölött (27φ), Kocsis löni készül, nem tud löni (35φ). [Ismét
 kikerül a labda az alapvonalon túlra — ha jól láttam —, svájci játékosról. Igen. Újabb
 szöglet tehát, ezúttal a baloldaltól. Most Tichy mutathatja be, hogy hogyan tud szög-
 18 12,8 11 20 11,1 18 18 20 14,7 22
 letet rúgni.] Neki készülődik, ott az egész magyar csapat szinte a tizenhatoson belül
 14,2 16,6 15,4 15,3 20 12,5 16,6 9,6 14,2 12,5
 (30φ). E pillanatban ívelődik befelé a labda (25φ), Machos fejel (51φ). Kocsis meg-
 20 20 11,6 8,8 10,3 12,1 12 10 11,4 14,2 8,3
 toldaná, de a játékvezető sípol (32φ), és mutatja, hogy Machos (40φ) használta a kezét
 11,4 12,5 10,9 10 10
 (40φ). Szabadrúgás a svájci csapat javára (107φ).

3. A sportközvetítések beszédtempóját helyenként igen gyorsnak érzik a hall-
 gatók. Ez természetes, hiszen az események gyors változását, az érdeklődés feszültségét
 és feloldását a riporterek tempóváltoztatással érzékeltetik. Ennek megfelelően a tempó-

¹ A szögletes zárójelben levő részek tempóelemzését nem lehetett elvégezni.

indexek helyenként jóval magasabbak, mint nyugodt beszédben vagy felolvasásban. Ha az előbbi, rádióban elhangzott hírközlést evvel a sportközvetítéssel összehasonlítjuk, akkor megfigyelhetjük, hogy a tempóélmény kialakításában nem csupán a tempóindexek játsszák a főszerepet (hiszen bizonyos határon túl az artikulációs sebességet nem is lehet fokozni az érthetőség kára nélkül), hanem a beszédsszünetek is. Nyugodt közlésben a rész- és befejezett gondolatok hosszú szünetekkel határolódnak el egymástól, itt pedig egészen rövid időtartamúakkal. Míg a hírközlésnél az előfordult beszédsszünetek középértéke: 70,8φ, addig a fenti sportközvetítésnél csupán 32,3φ. A tempóindexek átlaga ott: 12, itt pedig 14 volt.

Tempóelemzéseknél a tempóindexen és a beszédsszünetek középértékén kívül igen tanulságos a teljes hangzás és az össz-szünet tartamértékét, valamint ezek viszonyát is szemügyre venni. A hírközlésben a hangzás teljes időtartama 6597φ, a szüneteké pedig összesen 2480φ volt. A hangzás tehát 2,6-szer nagyobb időtartamú volt, mint a beszédsszünetek összessége. A sportközvetítés élénk tempója viszont a hangzás és szünetek viszonyának eltolódásában is kifejezésre jut. Sportriportunkban a teljes hangzás időtartama 12 726φ, a szünetek összértéke viszont csupán 1586φ, a kettő viszonya pedig 8 volt.

A beszédtempó bizonyos fokú fonematikus jellegét az bizonyítja legjobban, hogy azok a tendenciák, amelyeket a hírközlés elemzésével kapcsolatban említettünk, itt is érvényesülnek. Sőt itt egy másik fontos mozzanattal is találkozunk: az érzelmeknek, az emóciók különféle megnyilvánulásának tempóban tükröződő sajátosságaival. A sportközvetítő spontán módon juttatja kifejezésre a látottak keltette lelkesedését, feszültségét, kitörő örömét, bosszankodását, elégedetlenségét, és így igen jó alkalom kínálkozik arra, hogy elemezzük a különféle érzelmeknek a beszédtempóra való hatását. Amikor Ballaman labdája pl. a kapufa mellett süvölt el, Szepesi utána némi kár-

örömmel mondja, hogy „szerencsére a labda (35φ) h a j s z á l l a l (30φ) elcsúszik a kapufa fölött”. A beszéd tempója itt az érzelmileg színezett *hajszállal* szóban esik legmélyebbre, s csaknem szótagolva ejti ki. Ilyen emphatikus nyúlás fejezi ki az enyhe bosszankodást is,

amikor Bozsik a szabadrúgásból lött labdát az ellenfél lábára teszi: „Meier lábára teszi, — ne ilyen elhamarkodottan!” Hasonlóképpen szinte szótagolva ejti a mondat szavait akkor is, amikor az ellenfél kapusa bravúrosan menti Bozsik egyik lövését: „Jó az ív, veszélyes az ív (30φ). A kapus a (15φ) kapu fölé öklözi (32φ) a jobb sarokba tartó, ejtett, ravaszb labdát (32φ).”

A beszédtempó-elemzések tehát mind értelmi, mind érzelmi mozzanatoknak beszédben történő kifejeződésére hasznos felvilágosításokat nyújtanak, de igen sok mérést kell még elvégeznünk, hogy a nyelvi kifejezés során érvényesülő szerepét helyesen értékeljük.

Hegedűs Lajos

A határozók osztályozásának kérdéséhez

1. A Magyar Nyelvőr 1956. évi 4. számában (80 : 446) B. Lőrinczy Éva ismerteteti azt a tervezetet, mely szerint a tudományos leíró nyelvtant készítő munkaközösség a határozókat és a határozói mellékmondatokat tárgyalni kívánja. A határozók kategorizálása — mint a cikk szerzője mondja — „kényes és mindenki számára egyformán megnyugtató módon talán nem is tisztázható” kérdés, s így mindenfajta osztályozási

kísérlet ellenvéleményeket támaszthat. Úgy látszik, a munkaközösség ezekre az ellenvéleményekre számít, sőt várja is őket, hiszen említett rendszerezését nem tekinti véglegesnek, hanem csupán „javaslat”-nak nevezi (i. h.). Ez a körülmény késztetett arra, hogy a tervezettel kapcsolatos véleményemet kifejtsem.

2. A határozók osztályozására tett javaslat arról tanúskodik, hogy a munkaközösség a kényes kérdések rendezéséhez méltó alapossággal, körütekintéssel járt el. Igyekezett egységbe ötvözni a legújabb, főleg az ún. komplex határozókra és határozói mellékmondatokra vonatkozó kutatások eredményeit a nagy tekintélyű nyelvtanok, monográfiák hagyományával. Igen szerencsésnek mondható például a megengedő és a feltételes határozók elhelyezése a hagyományos tág kategóriákban, a hasonlító jellegű mód- és állapothatározók elkülönítése a hasonlító határozóktól, a következményes jellegű módhatározók finom megkülönböztetése a módhatározók (és a fokhatározók) egyéb fajtáitól. S talán az előző mondatból az is kiderül, hogy magam is csatlakoznék a munkaközösségnek egyébként egyhangú véleményéhez: az árnyalt megkülönböztetésekre törekedve s az összefüggések bonyolultságának tudatában is helyes volt a mintegy húsz határozófajtát négy-öt főcsoportba foglalni. Hiszen erre törekedett szinte valamennyi eddigi osztályozási kísérlet, ha más-más szempontból is. Az 1928 előttieknek jó összefoglalását adja Klemm „A mondatelméleté”-ben (106—18), ugyanitt közli saját rendszerezését, s azóta is számos ilyen jellegű osztályozás történt, főleg iskolai nyelvtanokban. Persze az ismert nehézségek miatt a határozófajtáknak tágabb kategóriákba való sorolása mindig és mindenkinél többé vagy kevésbé önkényes volt és lesz. Mégis úgy érzem, hogy a szóban forgó tervezet a megengedhetőnél nagyobb önkényességgel jár el az ún. állapothatározófélék (a munkaközösség szerencsés új műszava!) osztályának túlságos kiszélesítésével, nevezetesen azzal, hogy a részes-határozókat az állapothatározófélék közé sorolja. S ez a szerintem hibáztatható eljárás talán valamelyes kapcsolatban van a tervezet eklektikus jellegével, azzal, hogy néhány kérdésben nem bizonyos elvek alapján, hanem a számba vett főbb nyelvtanok és monográfiák szavazatainak aránya szerint dönt.

3. A tervezet a részes-határozót az állapothatározófélék közé, „az eredmény-határozók tőszomszédságába” sorolja, megemlítve, hogy „az eredmény- és részes-határozók közeli rokonságára nyelvtanaink nagy része felhívja a figyelmet, sőt egyik-másik az utóbbit az előbbi alfajának tartja”. A szerző ezzel kapcsolatban Simonyi nyelvtanaira, Benkő—Kálmán középiskolai nyelvtankönyvére és Szabó Dénes könyvματος egyetemi jegyzetére hivatkozik, bár maga is érzi, hogy a fenti osztályozás „nem látszik eléggé indokoltnak” (i. h. 451).

Az említett szerzők közül csupán Simonyi indokolja meg, miért számítja a részes-határozókat az állapothatározók osztályába, pontosabban: miért tekinti őket az állapothatározók közé sorolt vég-határozó (= kb. eredmény-határozó) egyik fajtájának. Tudni kell azonban, hogy Simonyi az állapothatározó műszót nem a mai értelmében használja. Joggal jegyzi meg Berrár Jolán, hogy „Simonyinál az állapothatározó éppoly tág és homályos kategória, mint ma a képes helyhatározó” (MNy. 52:31 jegyz.). Simonyi „A magyar határozók”-ban, de iskolai nyelvtanainak egy részében is az állapothatározónak három alfaját különbözteti meg: a tulajdonképpeni állapothatározót; az eredethatározót és a vég-határozót. Mindezen alosztályokat külön-külön csoportokra bontja (tágabb értelműek, szűkebb értelműek stb.), s mindhárom alosztályon belül elkülöníti az oda sorolt töméntelen állandó határozót, például *gyönyörködik valamiben*, *könyörül valakin*, *gondolkodik valamin* stb. stb. (tulajdonképpeni állapothatározók);

gondoskodik valamiről, fél valakitől, különbözik valamitől stb. stb. (eredethatározók); *hasonlít valamihez, készül valamire, haragszik valakire* stb. stb. (véghatározók) (MHat. 1: passim és 2: 374—5).

Az ilyenféle állandó vonzatok kategorizálását Klemm az egyes határozórendszerek próbakövének tekinti. Szerinte Simonyi határozórendszereinek közös hibája az, hogy „annak . . ., amit ő állapothatározónak nevez, valójában csak kis része az, pl. *valamin gondolkodik, valamire gondol; bízik valakiben*, ezek nem állapothatározók. A határozók osztályozásában éppen ez a csoport okozza a legnagyobb bajt. . . . Azt a határozórendszert, amely a határozóknak ezt a nagy csoportját állapothatározóknak veszi, állapothatározórendszernek vagy osztályozásnak nevezzük” (i. m. 109). Szinnyei határozórendszerét, aki az efféle állandó határozókat a képes helyhatározók közé sorolta, Klemm képes helyhatározórendszernek vagy osztályozásnak mondja (uo.).

B. Lőrinczy Éva is említ cikkében több — eddig (Szinnyei nyomán) többnyire képes helyhatározónak felfogott — állandó határozót (i. h. 448). Nos, Simonyi rendszerében mindezek a határozók az állapothatározók valamelyik alosztályába kerülnek: *köze van valakihez* (i. m. 1: 269), *álmodik valakiről* (uo. 145, vö. 2: 375), *bízik valakiben* (uo. 1: 85), *beleavatkozik valamibe* (uo. 71), *ragaszkodik valakihez* (uo. 267) stb.

Ha tehát ilyen rendkívül tág és homályos kategórián belül a véghatározók közt van említve a részeshatározó, főleg azért, mert emlékeztet bizonyos *-hoz, -hez, -höz* és *-ra, -re* ragos, véghatározónak vett állandó vonzatokra — pl. *szól valakihez* és *szól valakinek* (i. m. 1: 274 és 304), *illik valakihez* és *illik valakinek* (uo. 304); *jut valakire* és *jut valakinek a részére* (uo. 166—7) —, akkor ez aligha bizonyítja a mai értelemben vett eredményhatározók és részeshatározók közeli rokonságát. (NB.: Simonyi — a *-ra* ragos véghatározóval való kapcsolat miatt — még ebben a mondatban is részeshatározót lát: „Mostohájuk haragszik, hogy még élnek *boszujára*” [Magyar Nyelvtan. 1879. 163; 1883. 149; stb.])

Az eredményhatározók közé sorolja a részeshatározókat Simonyin kívül Benkő—Kálmán (Magyar nyelvtan. 1951. 154) és Szabó Dénes (A mai magyar nyelv 317 és 327) is, ők azonban nem mondják meg, mi ennek az osztályozásnak az alapja. A valószínű indíték Benkő—Kálmán nyelvtanában Simonyi rendszerének nagy tekintélye, Szabó Dénes egyetemi jegyzetében pedig Simonyinak tudatos követése. Szabó ugyanis, bár határozórendszerét Szinnyei osztályozására építi fel, egy pontban Simonyihoz csatlakozik: nem alkalmazza a képes helyhatározók kategóriáját, s az állandó vonzatok tekintélyes részét az állapothatározók közé sorolja. Nála — egyebek között — tulajdonképpeni állapothatározós szintagmák ezek: *megbízható valamiben, jártas valamiben* (i. m. 327); eredethatározós szintagmák: *fél a kutyától, gondoskodik valakiről* (uo. 315), *mentes valamitől* (uo. 327); eredményhatározós szintagmák: *haragszik valakire, illik valakihez* (uo. 315), *érteni a mesterségéhez* (uo. 327). Ezek után érthető, ha nála a részes-határozók az állapothatározók közé kerülnek.

4. A tulajdonképpeni állapothatározók — mint ismeretes — az alannyal, a tárggyal vagy — ritkábban — egy másik határozóval kifejezett személynek vagy dolognak az állapotát határozzák meg, pl. „*Péter betegen fekszik*”; „*Barátai Pétert betegen találták*”; „*Jánosra betegen találtak rá*” (Szabó Dénes példái, i. m. 310). Az állapothatározók — mint Szabó Dénes találó fejtegetéseiben olvashatjuk (uo.) — éppen abban különböznek a módhatározóktól, hogy — az adverbális szerkezetekben — az állapothatározó szerkezetileg (szintagmatikusan) az igei állítmányhoz tartozik, értelmileg (logikailag) azonban az alannyal, a tárggyal vagy egy határozóval van kapcsolatban; a módhatározók viszont szerkezetileg is és értelmileg is az igei állítmányra vonatkoznak.

Úgy gondolom, hogy az állapothatározók említett sajátossága az a kritérium, amelynek alapján bizonyos határozófajtákat az állapothatározófélék közé sorolhatunk. A társhatározó az alanynak, a tárgynak vagy valamely határozónak sajátos állapotát (társaságát) határozza meg, pl. *családjával elutazik, meghívlak családdal együtt, gondoskodik róla családostul* (Szabó Dénes példái, i. m. 314—5). Az eredethatározó az alanynak vagy a tárgynak eredetét (régábbi állapotát) fejezi ki: „*Az asztal fából készült*”; „*Az asztalt fából készítették*”. Az eredményhatározó — Klemm szavai szerint — azt jelöli, hogy „az alany vagy a tárgy régi állapotát elhagyván új állapotba megy át” (Tört. Mondt. 202): „*Arca sápadttá vált*”; „*Arcát a félelem sápadttá változtatta*”.

Vannak természetesen olyan mondatok is, amelyekben a fenti ismérv alapján nem lehet határozottan elkülöníteni az állapothatározóféléket a módhatározóféléktől, pl. „*Fehéren csillog a hó*” (állapot- vagy módhatározó); „*Segítségül hívtam*” (állapot- vagy célhatározó); stb. Az osztályozás alapjául azonban a tipikus eseteket kell megtennünk, s ezek segítségével kell elhelyeznünk a rendszerben a problematikus egyedeket, ahogy nemrégiben Tompa József is eljárt egy helyettesítést kifejező határozói mellékmondat elemzésében (Nyr. 80 : 442). Ha a tipikus eseteket tekintjük, akkor az állapothatározófélék (pl. az eredményhatározó) és a módhatározófélék (pl. a célhatározó) között ma már nem találunk olyan rokon vonást, amely miatt egy főcsoportba sorolhatnánk őket. Például az „*Árpádot vezérre választották*” mondatban az eredményhatározó szerkezetileg az igei állítmányhoz, logikailag a tárgyhoz kapcsolódik; az „*Elment újságért*” mondat célhatározója viszont szerkezetileg is, logikailag is az igei állítmányhoz tartozik. Tehát a célhatározót nem csupán „nyelvtanaink többségének hatására” (Nyr. 80 : 450) kell elválasztanunk az eredményhatározótól.

5. Vajon van-e az eredményhatározókban és a részeshatározókban valami tipikusnak nevezhető közös mozzanat? Ilyet aligha vagy csak némi fejtöréssel találhatni. Elsősorban talán a *valaki részére, számára*-féle, körülírásos részeshatározók tekinthetők valamiféle új állapotot kifejező határozónak, de csak akkor, ha a *részére, számára* szót tartalmaz jelentésűnek vesszük. Pl. „*A könyvet Pista részére tettem félre*” (ezzel a könyvet mintegy Pista „rész”-ébe tartozóvá tettem). A *részére, számára* szót azonban ma már a *-nak, -nek* raghoz hasonló funkciójú viszonyító elemnek, névutónak, tehát nem tartalmaz jelentésű szónak tekintjük. Valamivel világosabb lenne az eredményhatározóval való összefüggés akkor, ha a *valaki javára, kárára*-féle kifejezéseket (pl. „*Ez a dolog Pista javára szolgált*”) a részeshatározók közé számítanánk (vö. Simonyi: Magyar nyelvtan. 1879. 163; 1883. 149; stb.). Ez utóbbiak azonban aligha tipikus megjelenési formái a részeshatározónak, nem tudom, a készülő leíró nyelvtan egyáltalán oda sorolja-e őket.

Ami a *-nak, -nek* ragos részeshatározókat illeti, ezek csak csavaros okoskodással értelmezhetők olyan határozóknak, amelyek az alanynak vagy a tárgynak valamely új állapotát fejezik ki: „*A könyv Pistának jutott*” (= a könyv Pistáé lett); „*A könyvet Pistának adtam*” (= a könyvet Pistáévá tettem). De még ily módon sem hozhatók rokonságba az eredményhatározókkal a *segít valakinek*-féle részeshatározók.

Ezek után az eredményhatározókban és a részeshatározókban nem marad más tipikus közös mozzanat, mint a lativusi irány meg a factivus-praedacativusnak és a dativusnak azonos kifejező eszköze: a *-nak, -nek* rag. Ezen az alapon azonban egy főkategóriába lehetne sorolni valamennyi azonos irányba tartozó (így jár el Gulyás; l. Klemm: A mondatelmélete 112) vagy közös kifejező eszközzel rendelkező határozót.

6. Hol helyezzük el hát a részeshatározókat a határozórendszerben? Klemm csupán a jelentésbelileg közelebbről meghatározott képes helyhatározók rendkívül tág

kategóriájába osztja be a részeshatározókat (akárcsak a hasonlító határozókat), de ezen belül nem számítja egy nagyobb osztályhoz sem, hanem önálló csoportként kezeli őket (i. m. 117). A fent mondottak után ez az eljárás nem nevezhető jogosulatlannak. Szinnyei a részeshatározókat — a hasonlító határozókkal együtt — „külön névvel” megnevezett képes helyhatározóknak mondja, s a szintén képes helyhatározóknak vett állandó határozók előtt tárgyalja őket (RMNyelvt.¹⁷ 88). Mivel a leíró nyelvtant készítő munkaközösség az állandó határozókat elkülöníti a képes helyhatározóktól, s önálló főkategóriának tekinti, Szinnyei beosztása B. Lőrinczy Éva szerint is azt javallaná, hogy a részeshatározókat az állandó határozók közé számítsuk. Ezt az eljárást is helyeselni lehetne. Amiatt egyáltalán nem kellene aggódni, hogy ez esetben „elmosódik a részes- és az eredményhatározók közötti rokonság mozzanata”, ezt ugyanis nem tekinthetjük olyan fontosnak, mint a cikk szerzője gondolja (i. h. 442). S a részeshatározók önállósága sem sikkadna el, hiszen az állandó határozókat úgyis kisebb csoportokra fogja bontani a munkaközösség.¹ A részeshatározóknak az állandó határozók közé sorolása nem lenne önkényes eljárás, hiszen Simonyi egész sor olyan igét és „ígeszerű névszót” hoz fel, amelyeknek a részeshatározó állandó vonzatuk (MHat. I : 301 kk.). Szokatlannak sem mondható ez az osztályozás, hiszen Temesi—Rónai—Vargha közkezen forgó nyelvtanában szintén az állandó határozók közt szerepel a részeshatározó (Anyanyelvünk 252), s ugyanígy Temesi Mihály pedagógiai főiskolai jegyzetében is (Mondattan 2. 1954. 51).

7. Temesi—Rónai—Vargha nyelvtana és Temesi Mihály jegyzete a hasonlító határozókat is az állandó határozók között említi, éppúgy, mint a B. Lőrinczy Éva által ismertetett tervezet. S bár eserint a hasonlító határozóknak állandó határozóként való felfogása nem lenne merőben új, én mégis megkérdőjelezném ezt az osztályozást. Az állandó határozókra ugyanis az jellemző, hogy ezek bizonyos pontosan meghatározható jelentésű igékhez és névszókhoz tartoznak, s ezeknek az igéknek és névszóknek nem az alakja, hanem a jelentése vonzza őket. A hasonlító határozók viszont csak annyiban állandó határozók, amennyiben egy meghatározott nyelvtani (alaktani) kategóriának : a középfokú melléknemeknek (számneveknek, határozószóknak) állandó vonzatai, tehát bármilyen jelentésű melléknévhez stb. csatlakozhatnak, s így elütnek a többi állandó határozótól. Ezért felhívnam a munkaközösség figyelmét Szabó Dénes osztályozására, aki a hasonlító határozókat igen gondolatébresztő módon a tekintet-határozók közé sorolja, a tekintethatározókat meg — szerintem is helyesebben — nem az állapot-, hanem a módhatározók közé veszi.

8. A tervezetből nem tűnik ki, hogy a munkaközösség a határozók osztályozásában tekintettel kíván-e lenni a határozók rendszerét jellemző háromirányúságra. Ezt — mint a jelentésbeli osztályozást keresztező rendszerező szempontot — Simonyi óta szívesen alkalmazzák nyelvtanaink, legutoljára Benkő—Kálmán középiskolai tankönyve, amely előzmény-, tartam- és véghatározókat különböztet meg (i. m. 163—5). Igaz,

¹ Itt jegyeznm meg, hogy szerintem az állandó határozók pontosabb osztályozásában is tekintetbe lehetne venni azt, amit az állapothatározófélék tipikus sajátosságáról mondtam. Én például a *tud valamiről* szerkezet állandó határozóját nem nevezném — mint B. Lőrinczy Éva (i. h. 452) — eredethatározónak, hiszen mondjuk a „Pista tud a *dologról*” mondatban a határozó nem az alanynak, hanem az igei állítmányban kifejezett cselekvésnek az eredetét jelöli meg. Simonyi persze az ilyenféle határozókat eredethatározóknak veszi (i. m. 149), de szerinte eredethatározónak számít a *fél valakitől* is (l. előbb), amelyet B. Lőrinczy Éva helyesen okhatározónak nevez. Számolni kell azzal, hogy vannak olyan állandó határozók, amelyeket nem lehet pontosabban kategorizálni, s ezek közé tartoznak a *tud valamiről*-félék is.

hogy Klemm „A mondatattan elmélete”-ben (117) ezt az osztályozási szempontot elveti, mondván, hogy „erőltetés nélkül nem vihető keresztül, pl. az okhatározót a történésnek valahonnan való eredetével szokták kapcsolatba hozni, holott folyamat- és véghatározó is lehet okhatározó (pl. meghalt *pestisben*, belehalt *bánatába*)”. Úgy vélem azonban, hogy Klemmnek ez az ellenvetése formális jellegű, az alakból indul ki, holott e művében a határozókat nem alakjuk, hanem funkciójuk szerint osztályozza. Funkcióját tekintve pedig az okhatározó nyilvánvalóan ún. előzményhatározó, hiszen éppen ebben különbözik a sokszor teljesen azonos alakú célhatározótól, amely ún. véghatározó (vö. „Ki-tüntették a *jó eredményért*”: okhatározó; — „Küzd a *jó eredményért*”: célhatározó). Tehát kár lenne a háromirányúságról — mint tanulságos keresztező felosztási szempontról — teljesen lemondani.

Rácz Endre

Válaszok az Értelmező Szótár szerkesztőségének kérdéseire

1954-től kezdve lapunk több ízben is közölt a Nyelvtudományi Intézetben készülő Értelmező Szótár munkálatai közben felmerült, egyes szók jelentésére, táji vagy rétegnyelvi használatára vonatkozó kérdéseket. Ezeknek megnyugtató megoldásához a lap olvasóközönségétől kért és remélt a szerkesztőség tájékoztatást (78:121, 277; 79:153; 80:196, 366, 445). Örömmel és köszönettel fogadtuk a beérkezett válaszokat. Küldjük többsége tanító és tanár. Mivel közléseik az értelmező szótárnak adott segítségen túl általános nyelvészeti érdekű adatokat is tartalmaznak, az ilyen jellegű válaszok-ról rövid összegezést adunk.

Molnár József (Budapest) válaszából:

1. A *harmadol* igét Szabolcs-Szatmár megyében (Csenger) ilyen értelemben használják: a harmadrészért megművelt föld termését három egyenlő részre osztják, s abból a *harmados* a maga részét kiválasztja.

2. A *dióbarna* melléknév olyan sötétebb barna színt jelöl, amilyenre a dió zöld burka fog.

3. *Jöttment*-nek, *gyüttment*-nek mondják a Hajdúságban mindazokat, akik nem bennszülöttek valamely városban vagy faluban, hanem máshonnan települtek oda. Még a hajdúságiak is annak számítanak pl. Hajdúnánáson, mindaddig, amíg házat vagy földet nem szereznek maguknak.

4. Nemcsak a szemre mondják, hogy *vérbé borul*, azaz vérerei az indulat hatására megduzzadnak, s ez a szem fehéret elvörösíti. Csengerben ilyet is hallani: Úgy rápirítottam, hogy *vérbé borult*, vagy: olyan lett, mint a vér (ti. az arca). Az igének ez a jelentése tehát: 'nagyon, erősen elpirul'.

Táboros Sándor (Mezőcsát) válaszából:

1. A *kevereg* ige használatára ilyen mondatokat közöl: „Kevereg-kavarog a szél”, „Kevereg már!” (mondja a parasztember, ha vihart, forgószelet lát vagy érez közelegni). Itt lényegében tehát azonos használatú a *kavarog*-gal.

2. A *lecsendesedik* és a *lecsendesül* ige közt azt az árnyalati különbséget érzi, hogy az utóbbi a teljes csend, nyugalom beálltát fejezi ki.

3. A *vizeszű* és a *hígeszű* melléknév 'buta, ostoba, hülye' értelemben használatos Borsodban.

Meleg József (Baja) szerint a *vizeszű* a Veszprém megyei Berhidán komolytalan, felelőtlen beszédű, pletykás, locsogó személyt jelent általában. Ritkábban: 'meghibbant, eszelős, kótyagos' az értelme.

A *szerivel* határozóra vonatkozó kérdésünket többen félreértették, és a *szépszerivel* kifejezésre adtak példákat. Hol és milyen értelemben használatos ma g á b a n a *szerivel*?

Fejes Sándor (Ragály) szerint a *kaparás* főnév Borsod-Abaúj-Zemplén megyében azt a gabonacsomót jelenti, amelyet a marokszedő vagy kéveszedő (az arató *félkezese*) gereblyével összekapar, és a kereszt mellé rak.

Meleg József szerint Berhidán a marokszedő (lány) neve: *kettőző*. A *kettőző(ik)* igét azonban nem használják.

A kévéknek keresztbe rakására vonatkozólag kaptuk a legtöbb adatot (Meleg J., Fejes S., Nábrádi Károly [Debrecen], Piszton Imre [Csolnok], Zsíros Katalin [Maros-lele], Góra Mihály [Szomód]), Varga Zoltán [Somoskőújfalu] és Penavin Olga [Újvidék]). Ezek szerint a *keresztez* és a *keresztel* igét egyaránt használják 'kévéket keresztbe rak' értelemben a Hajdúságban, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és Szentesen. Ugyanott él a *keresztezés* v. *keresztelés* főnévi alak is. Ebeden és Szögyénben (Dél-Szlovákia) csak a *keresztez(és)* fordul elő aratási vonatkozásban. Berhidán e művelet elnevezése: *csomózás*, *csomóba rakás*, *kepélés*. A jugoszláviai Vajdaságban a *keresztez* alak aratás, a *keresztel* pedig vallási jelentésben él.

Sárdi Károly (Nagyatád) szerint Dél-Somogyban a *kettőzés* a szalmatető készítésének egyik művelete volt, amíg általában zsúppal fedték a házakat falun. A szalmakötéllel lazán összekötött rozsszalma-csomókat kettéválasztva megcsavarták, s az így keletkezett kettős zsúpokat a csavarás helyén egy másik szalmakötéllel a tető lécére erősítették, szorosan egymás mellé.

Az Értelmező Szótár szerkesztőségének kérdése

Mi a jelentése a *nagy menő* állandósult szókapcsolatnak? Ismerjük az alábbi jelentéseit: *a)* a sportolók nyelvében jelenti azt a versenyzőt, aki távolsági versenyeken erős iramot szokott vinni, vagy általában azt a sportolót, aki kiváló eredményeivel a többi jóval felülmúlja; *b)* általában jelenti azt az embert, aki valamely tekintetben, munkahelyén vagy másutt rendkívül céltudatosan küzd valamilyen célért, vagy pedig a azt a személyt, aki szeret sokat jönni-menni, szórakozni, s keveset tartózkodik otthon.

Kérdezzük, vajon valóban használatban van-e szókapcsolat a felsorolt jelentésekben, és nincs-e egyéb jelentése.

A válaszokat kérjük az Értelmező Szótár szerkesztőségének címére: Budapest V., Szalay u. 10—14.

Nyelvjárásaink

Tájszavak a Fejér megyei Polgárdi községből

abajgat, *el-*, *még-* 'elver, megver'.

abázó, *-ol*, *lő-* (gyümölcsöt) 1. 'leszed éretlenül' 2. 'sokat, a kelleténél többet leszed'.

aggság [e. *akság*] 1. 'aggodalom, gond' 2. 'vesződség'.

ákációskodik 'akadékoskodik, ellenkezik'.

akonyodik, *be-* (az *a* egész rövid) 'alkonyodik, be-'.

akonyodás 'alkonyat, napnyugta'.

ángyorodik, *elángyorodik*: Inkább csak ilyen használatban: *El van ángyorodva* (=ki van merülve, lusta, elment akedve).

angyal *hakkā*, *-al* 'nagyon csendesen, zaj nélkül' (pl. megy).

anyú, *apú* v. *anyul*, *apul* 'csak anyai v. apai részről'. Mondás: *Csak anyú testvér*.

áridá, *áridál*, *mégáridá* 'megállít' (beszélgetni).

avandzséroz 'avanzsál, előlép'.

avat, *elavat* 'bejuttat vkit vhová, munkát, állást szerez'.

avétt 'avult, régi, ócska'.

báb 1. 'hernyó bábja' 2. 'mézeskalács'.

bábos 'mézeskalácsos'.

bágyirka 1. 'bágyadt, kedvetlen vmi miatt' 2. 'kissé bárgyú'.

baggyog 'ballag, lassan mendegél'.

bagvány (kéve v. kazal) 'kusza, formátlan, szétzilált'.

bahó v. *bahol* 'csúnyán, nagyon köhög'.

bannyas 'bolyhos'.

barmó, *-ol*, *még-* 'meggyaláz, erőszakot tesz nőn'.

baszárka 'kis füleskosár, kis szatyor'.

baszkuku 'hallgatag, kedvetlen'.

bászli 'kissé mafla, málészájú, félénk'.

bazsint, *mégbazsint* 'lopva, észrevétlenül megnéz, meglekint'.

béce, *béccikém ne:* borjűhívogató szavak.

bibérké, *bibérkél* 'babrál, fogdos'.

bibog (gyermek v. apróbb állat) 'játszódik, tartózkodik valahol, miközben csendesen beszélget, vagy (állat) a saját nyelvén „társalog”'.

biling 'kisebb szőlőfürt'.

bilingérez 'szüret után szedegeti, gyűjtögeti az elhagyott fürtöket'.

bimballó 'függelék, lelógó dísz'.

birbitő, *birbitől* 'babrál, fogdos'.

birizgá, *-l* 'babrál, zavar vkit'.

bittyós v. *bittyolos* 'sérült, sebesült, koléses'.

bizhat [e. *biszhat*] rá 'számíthat rá'.

bizongó, *bizongol* 'vitatkozik, felesel'.

bizssen, *főbizssen* 'fölforr, hirtelen fölforr'.

bócorog 'bolyong, mendegél'.

bógáncseszü 1. 'gyors felfogású, találékony' 2. 'ravasz, csalafinta'.

bogodáncs 'lapu tüskés virága és termése'.

bogya (kisgyermek nyelvén) 'szemes gyümölcs' (pl. szőlő, cseresznye). Mondás: *Gyere, kapsz bogyát!*

bóklászik 1. 'barangol, bolyong' 2. (pl. kertben) 'hajladozva tesz-vesz, dolgozik'.

bosztoló 'kicsit ütődött, ügyetlen, egyszerűsmind külsőleg rendetlen, lompos'.

börzsöny 'húsvétitójás-festék'.

böstörködik 'mérgesen vitatkozik, veszekezik'.

bőszme 'korlátolt, buta, mafla, ügyetlen'.

bötök 'görcs, bütők a fában'.

bréngöz, *ē-* v. *el-* 1. 'cimborákkal mulatozik' 2. 'elver, eltékozol'.

buborka 'uborka'.

büböce 'borjú' (ügyetlen egyénre is mondják).

bugyor 'batyu'.

bukákó, -ol 'bukdácsol, hajladozva dolgozik'.
bukfejes (gyermek jelzője) 'nagyfejű, tömzsi, erős'.
buktya, *kibuktya* 'kiköpi'. Szólás: *Kibuktya a vörös levét* (= orrán, száján megered a vér).
burított 'borít'.
buszuttyán (ny-el is) 'ütődött, kissé buta, külsőleg rendetlen, toprongyos'.
bürgec 'kisebb sertés v. birka'.
cafat 'haszontalan, rossz; főleg nő'.
celőke 'hosszú bot, ütleg, karó' (amivel állatot hajtanak).
ceménde 'rossz természetű, veszekedős'.
cibakó, *cibakol* 'nehezen vonszol, húz-von, visz'.
cíha 'párna- v. dunnahuzat'. Mondás: *Viszi a cíháját* (= menti a bőrét).
cikákó, *cikákol* 'fuldokló hangot ad, fuldoklik'.
copákás (hús) 'mócsingos, lebernyeges'.
cuhados 'cimbora, alkalmi útítárs, kísértő'.
curhó v. *curhol* 'gyomot irt kapaszerű szerszámmal'.
curholló 'egyenés és lapos élű, kapához hasonló nyeles szerszám'.
csdóg 'szájaskodik'.
csajdabaja 'formátlan, kicsorbult, elferdült'.
csajkos 'sánta, görbe lábú, ferde tartással járó'.
csajvadék 'ivadék, gyermek'.
csalínká, -l 'rosszul kapál vagy kaszál, csak összevissza csapkod'.
csatázik (tyúk) 'riadtan, dühösen kotkodácsol' (pl. a csirkéit féltő kotlós).
csedő, *csedel* 'fartal, félremegy' (pl. csökönyös ló).
csempeszájju 1. 'tört szájú' (edény) 2. 'könnyen, hamar síró'.
cserfés 'beszédes, bőbeszédű'.
cseztet 'sokat próbálgat, babrál, háborgat'.
csete 'bodzafa bogys gyümölcse'.
csetrész 'edény' (főleg mosatlan).
csétt! ... *csétt!* 'csikóhajtó szó'.
csevető, *csevetől* 'cseveg, gyermekesen beszél'.
csémvölög 'csavargó, tekergő'.
csémvölög 'ténfereg, cél nélkül ide-oda jár, csavarog'.

csicsi, *csicsikém*, *ne*, *ne* baromfi-hívó. szavak.
csifertés 1. (tárgy) 'ferde' 2. (ember) 'ferde, görbe testtartású'.
csihatag 'fáknak fiatal gyökérhajtása'.
csikorog 'nagy szegénységben él, nagyon szűkölködik'.
csimékedik 'ágaskodik, felfelé kapaszkodik'.
csingalódkodik (játzó gyermek) 'függesz-kedik, lelógatja magát, vagy fölfelé kapaszkodik'.
csipérvas 'csípővas, amellyel paraszat fognak meg'.
csipkeszöllő 'egres'.
csoda (ilyen értelemben is használatos:) 1. 'csodálkozás' 2. 'látványosság, botrányos viselkedés'. Mondások: *Odaméntek a csodájára* (= odamentek nézni és hallgatni a botrányos viselkedését), *Ném vész a csodám rajta* (= nem győzők rajta eleget csodálkozni).
csodálotos 'csúnyán viselkedő, botrányt okozó, mocskosszájú'.
csodálotoskodik, *csodáskodik* 'nagyon csúnyán viselkedik, nagy botrányt csinál, csúnyán szitkozódik'.
csőlészó, -l, *csőrészó*, -l, *elcsőrészó* 'elcse, kicsal vmit, elvesz'.
csórigá, -l 'lassan csurgat'.
csoszkat 'csoszogva, zajjal jár'.
csőblek 'öblös, kisebb edény, bögre'.
csőglész, -ik 'jőve-menve játszadozik, jön-megy'.
csömböllék 'állat (sertés) szőrzetéről lelógó sár- és piszokcsomó'.
csöncsöngyűrűzik 'játszadózva tölti az időt, lopja a napot'.
csöndér 'csendőr'.
csönög 'cseng, csöng'.
csörő-pörő, *csöröl-pöröl* 'perlekedik'.
csucsornyásnyitt 'csücsöríti a száját' (csókra v. ivásra).
csuszik, *összecsuszik* 'szerelmi viszonyt kezd vkivel'.
dadarikó, *dadarikol* 'csendesesen beszélget'.
danú, *danul* 'dalol, nótázik'.
davadozik 'csoportosan várakozik, tétlenkedik'.
dávorikózik 'mulatozik, iddógál'.

détáz 'pletykál, megtárgyal vmit' (nem jóindulattal).
 déványos 'jó, finom, díszes, tetszetős'.
 dímból, dímbol 'tombol, duhajkodik'.
 díserget 'biztat, ösztönöz, sürget'.
 dödög 'magában morog, beszél'.
 döher 'tagbaszakadt, testes'.
 dözsölődik 1. 'tanakodik vmin' 2. 'tétlenül tölti az időt'.
 dözzög (gyermek, öreg) 'lassan bandukol, ballag'.
 dudog 'halkan morog'.
 ducifaros (leány, nő) 'telt csípőjű, tenyeres-talpas'.
 duzmatyi 'duzzogó, morcos, haragos'.
 ebekedik, ebekedik 'nemileg közösül' (házaságon kívül).
 ébell, megébelli magát 'megköti, megmakacsolja magát'.
 ebénlógó (tréfás elnevezés) 'felsőkabát, köpeny'.
 ébrénkedik 'töpreng, gondolkodik vmin, tűnődik'.
 eényi (kisgyermek nyelvén) 'nagyszükséget végezni'.
 éghetetlen, ékhetetlen legfelsőbb foka vmely tulajdonságnak (pl. éghetetlen rossz).
 églē, églēl 'hibáztat, szid, mossa a fejét'.
 egzséfá, -l 1. 'enyhén szid' 2. 'foddve oktat, int' 3. 'erőszakoskodik vmiért, követelődzik'.
 egzsekució 'erőszakoskodó' (gyermek, de felnőtt is). Szólás: *Olyan rossz, hogy valóságos egzsekució* (= igen rossz).
 egyeletlenség 'egyenetlenség, zűrzavar, egyet nem értés'.
 eggyē, megēggyē, -el 'üt-ver, elver, megver'.
 ehēs 'éhes'.
 ekcē, -l, megēkcēl 1. 'javít, megjavít' 2. 'csinál, összeüt vmit'.
 ekecső, ekecsöl 'látatlankodik, sűrög-forog'.
 ékel, ékelget (férfi) vkit 'szerelemi viszonya van vkivel'.
 ekrendēzik 'előtte látatlankodik vkinek, akadályozza'.
 elős 'első, elől menő'.
 elősatta idén 'az egész idei esztendőben'.
 élővén van 'életben van, még él'.
 enykes 'gennyes'.
 enykekesség 'genny'.

én, éne 'íny, ínye'.
 esēnnen (néz) 'vagyakozó, kérő, esdő tekintettel' (néz).
 fájészik 'tűzrevaló fát gyűjtöget'.
 fakturális (ember) 'szeszélyes, „nehéz” természetű, okoskodó'.
 fantaziálódik 'rejtett, homályos célzásokkal beszél, gyanúsítgat vagy vádaskodik, csipkelődik'.
 farā, -l, mēkfara, -l (nő) 'odaadja magát'.
 farciná, -l 1. 'erőltet, forsziroz' 2. 'ravaszkodva akar célt érni'.
 fécdulás, fécdulás 'egy kicsit félbolond'.
 féneider, félneder 'ua.'.
 fésümiska 'egy kissé ostoba, korlátolt' (gúnynév).
 finnyákó, finnyákol 'fitymálva eszi az ételt, finnyás'.
 firren, be-, ki- 'surran, oson, hirtelen jön v. megy'.
 fititt 'mutat, mutogat, fitogtat'.
 fitorodik, kifitorodik 'kificamodik, kibicsaklik, helyéből kifordul'.
 fityóros 'rátartí, egy kissé kevély, fenn hordja az orrát'.
 foka 'falka'.
 forgácsfánk 'csörögefánk, amit csörögeme-telővel készítenek'.
 forgatolódik 'befekteti a pénzt, ad-vesz, nyereszkedik'.
 forhantos (vmi tárgy) 'felesleges, heverő, használatban nem levő'.
 foszlángos (kisebb állat) 'hitvány, rosszul fejlett'.
 főmēgy (csak ebben a használatban :) Főmēgy az édesanyja cipőjje (= már alkalmas a szerelemre). Serdülő lányra mondják. Mondások: *Ennek is főmēenne mája az édesanyja cipőjje. Na, kislány, főmēgy-ē má édesanyád cipőjje?*
 fuhakodik, mēg- 'szárad, szikkad, megszikkad'.
 fullér 1. 'hozzátartozó' 2. 'cinkos'.
 fűtet 'kiváncsiskodik, faggat, már illetlen mértékben érdeklődik'.
 gabáncó, gabáncol 'vánszorog, nagy sárban v. hóban nehezen halad'.
 gaborgya 'goromba, hirtelen haragú, indulatos'.

gámbodozik 1. 'lábadozik v. ellenkezőleg — betegen még fenn jár' 2. 'nagy sárban, hóban vergődik, nehezen megy'.
gángó 'hórihorgas, hosszú, vékony alak, nyakigláb'.

gélészta 1. 'giliszta' 2. 'a néphit szerint a gyomorban az emésztést végző giliszták'. Mondás: *Csimékénnek a gélészta* (= ágaskodnak a giliszták, azaz már nagyon éhes az illető).

gentel 'nagysietve megy, futólépésben megy'

gérce 'jérce'.

gérgyula 'sovány, gyenge'.

gezemice 'cserjés, bokros sűrűség'.

gigyérész 1. 'gügyög, hízelegve, kedveskedve beszél vkihez' 2. 'kedvez vkinnek'. Mondás: *Ha az isten életünknek gigyérész* (= ha az isten éltet).

girizd 'gerezd'.

gornyadó, gornyadólé 'abalé, amiben húst abáltak'.

gornyadozik 'betegeskedik, gyengélkedik'.
göcög 'hangosan nevet, kacag'.

göcsörtös 'göröngyös'.

gönc 'mindennemű ruha'.

görög (ige), *fő-* v. *fölgörög* 'kocadiszni párosodni kíván'.

götlöhös 'göthös'.

gubajodik, meggubajodik 'megmérgekedik, goromba lesz, veszekedni kezd'.

gubancó, -ol, összegubancó, -ol 'összekuszál'.

gugyész, gurgyész 'kunyhó, összeütött kis házikóféle, kalyiba'.

gurgú, gurgul 'gurul'.

gurgujázik 1. (játzó gyermek) 'gurigázik' 2. 'torkot öblít'.

gült 'gilt'.

güzmö, güzmöl 'majszol, eszeget'.

gyagyuska 'gyámoltalan, ügyetlen, lomha'.
gyavar, -gat 'ügyetlenül összegyúr, összehajtogat'.

gyerkőce 'gyerek'.

gyeszető (gúnynév) 'rendetlen külsejű, toprongyos'.

gyimátó, gyimátol 'ügyetlenül bánik vmivel, nyaggat, gyötör'.

gyohájja (gyermeknyelven) 'gyomra'.

gyónik, kigyónik *vmiből* 'elfelejti, amihez értett, kijön a gyakorlatból'.

gyöngyörget 1. 'göngyölget, kezében forgat' 2. 'ölelget, fogdos'.

győszködik 1. 'veszekedik, pörlekedik' 2. 'vesződik, küszködik'.

gyut 'jut'.

gyutánn 'jutányosan, kedvezményesen, olcsón'.

gyűjtvény 'folyófü'.

gyürke 'kenyérnek sütéskor kiforrott része'.

habók, habóktya vkinnek v. vminek '„bogarara” vkinnek v. fortélyá vminek'.

habókos 'szeszélyes, „bogaras”, egy kicsit már beszámíthatatlan'.

hacuka 'felső ruhadarab' (bármilyen).

hagyomó, hagyomol 'halasztgat, nem csinál meg vmit, amit kellene'.

hallározik 1. 'hangosan kiabál, handabandázik' 2. 'hatalmaskodik vki fölött'.

hámfáziálódik 1. 'nem határozottan, nem egyenesen, hanem a lényegét kerülgetve beszél' 2. 'burkoltan célozgatva szemrehány vmit, veszekszik'.

hampula 'száj' nem tisztos neve. Mondás: *Né járgyon a hampulád!* (= ne járjon a szád, fogd be a szád!).

hándzsolódik 'hánytorgat, szemrehány vmit'.

hanyakodik (inkább gyermekekkel kapcsolatban használatos) 'fekve v. ülve hátrafelé lelógatja a fejét'.

harákó, harákol 'fölkrákog vmit'.

hárigál, éhárigá, -l, el- 1. 'elharít magáról vmit' 2. 'elhalaszt'.

harmadéi, harmadéji 'harmadévi'.

harmadévā, harmadéval 'harmadévé, három évvel ezelőtt'.

hauta, hautátú, -tul 'már mióta, már milyen régóta'. Mondás: *Hauta itt vagyok* (= már milyen régóta itt vagyok).

hebető, hebetől 'hebegve, dadogva beszél'.
hëcsëdlä 'csipkebogyó' (a vadrózsa gyümölcse).

hëdebodázik 'tántorogva, összevissza jön-megy'.

hederég (állat, jármű) 'jobbra-balra imbolyogva halad, minduntalan félremegy'.
hedergeti magát (leginkább nő) 'jobbra-balra himbálja, riszálja magát'.

hëgyës (legény) 'hetyke, nyalka, külsejére sokat adó'.

hel 'hely'.

helés 'helyes, esinos'.

hencsikő, hencsikől (gyermek) 'lustálkodva v. játékosan heverész, hempereg'.

hentéribóczik (gyermek) 'ua'.

hégýez, főhégýez, föl- 1. 'túljár az eszén' 2. 'elkaparint előle vmit, amire számított, vágyott'.

hércsula (tréfás név) olyasféle, mint 'tengeri herkentyű'.

hörnnya 'forralt tej hártýája, bőre'.

héjýakányázik (gyermek) 'hangos kiabálással, futkározva játszadozik'.

hévízä, -l 'habozik, határozatlanlankodik'.

hibbog 'inog a láb alatt' (deszkahíd, padlás, ingoványos talaj).

hidä, hidal, össze- (ágyat, fekhelyet) 'fekszik, hempereg rajta, de úgy, hogy nagyon gyűri, rongálja'.

hidas 'faragott fából összeácsolt, lábakon álló, beépített vályúval ellátott disznóól'.

hülle, hüllel 'hírel, híresztel'.

hiodzsgä, hiodzsgäl 'hívogat'.

hoddzsa 1. 'mohó, hirtelenkedő' 2. 'kapzsi'.

hojýe, hojýé! 'hogyne! hogýisne!' (tagadólag).

hónäp 'magas, vékony termetű, hórihorgas'.

hömbölög 'hempereg'.

hötyög (gyermek) 'gyermekesen beszél'.

huccudri! (buzdító szó) 'nosza! rajta! eredj!'.

hucsór, el-, ki- 'kicsal, elcsal vmit, kierősza-kol, erővel elvesz'.

ibörö, iböröl 'kártýát felül üt hasonlóval'.

igýehedik, föl-, nekiigýehedik 1. 'fölbuzdul, föllelkесedik' 2. 'kis vonakodás után nekilát, hozzáfog vmihez'.

ihinget, el- 'elriaszt, elkerget'.

ipéredik 'hízik, gyarapodik'.

isztérgye 'eresz'.

jajméc lenézö, ócsárló név.

jánkortya van (a *ty* a *tj* kiejtése) 'valakire neheztelése van, haragban van'.

jóamazelőkké, -előkkal 'jó régen'.

jókölvén 'tulajdonképpen'. Mondás: *Nem is tudom jókölvén, hogy mikor...* (= nem is tudom tulajdonképpen).

juszél 'legszéle (területnek), nagyon távoli zug'.

kácsi (gyermeknyelven) 'kenyér, kalács'.

kafac 'ruhanemű' (kissé lenézöen).

kaffog 'szegényesen él, szűkölködik'.

kajdászik 'kiabál'.

kajneszes 'kiabáló, nagyon zajos, kiabálva beszélö'.

kajmó 'aratáskor a kaszára tett görbített fadarab, amely a gabonát a kasza elé hajtja'.

kakacsér 'marakodó természetű, veszeke-dést kezdö' (ember, állat).

kalamó, -ol, lē- 'lever, ledönt vmit'.

kalázli 'üveg pohár'.

kalézö, kalézol 'kóborol, csavarog'.

kalittagra ereszt 'állatot szabadon, felügye-let nélkül enged, kiereszt'.

kamura 'éléskamra, kamra'.

kanyafanyálódik 'kertel, nem vall színt határozottan'.

kapatos 'kicsit ittas, meglátszik rajta az ital'.

karaláb 'kalarábé'.

kárál, káricál (tyúk) 'éneklö hangot ad'.

karéra megy 'körben jár, körbe megy'.

kárfál, kárpál 'enyhén szid, pirongat'.

karistol, -ol, össze- 'karcol, karmol'.

kárkalító v. kárkondító 'kárt okozó, kártevö'.

kárkátulálló, kikárkátulálló 'kitaláló, el-tervezö'.

karaszia (szoba, helyiség jelzője) 'a kelle-ténél sokkal nagyobb, túlméretezett'.

katancó, -ol, lē- 1. 'matat, nagy zajjal kutat, miközben kárt is tesz' 2. 'lever valamit'.

katraboca 'túróból és savóból készült leves'.

katrabont 'kontrabont, bajcsináló, bajke-verö'.

katroc 'ketrec'.

katuskákdik, katuskálkdik 'kotnyeleske-dik'.

kászli 'kaszni, kis szekrény'.

kédéz, mékkédéz 'megpirongat, megszid'.

kelebóczik 'hatot bukfencezik' (mikor ki-dobják, kilölik).

képesint 'mértékkel, mértékletesen'.

kepeszet 'nehezen, nagy erőlködéssel megy' (fölfelé).

keremará, -l 'nagy kerülöket tesz, nagyon kanyarog'.

kerméget, kermelget 'megkörnyékez, teszi a szépet, csábít' (nő).

kértyég 'sokat, feleslegesen beszél'.

kesnyelődik 'hízeleg, megkörnyékez, vmit el akar érni'.

késülködik 1. 'késedelmeskedik' 2. 'csin-talankodik' (gyerek).

keszőce 'aszalt gyümölcsből készült nagypénteki leves'.

kettle-kotla 'zavaros fejű, hóbortos'.

kettőző 'aratáskor marokszedő'.

keverő 'kacsaeledel' (darából, korpából, vágott csalánból, répalevélből stb. készült keverék).

kézfogó [e. *kézfogó*] 'eljegyzési lakoma'.

külli 'kötött férfi alsókabát-féle'.

klépétus 'elnyűtt, ócska ruhadarab' (gúny-név).

kocó, kocol 'kopog, zajt üt'.

kodág (tyúk) 'kotkodácsol'.

kódébádé 'zavaros fejű, félbolond'.

kodéhú, el- v. *ékodéhú, -ul* 'nagyon kiéhezik'.

kódoritt, megkódoritt 'megüt, rávág'.

kolédá, -l 'összekéreget, összegyűjt'.

komatál 'komaasszonyok által a szülés után lábadozó anya számára összehordott ételek'.

kopító 'puszta, parlag térség, ahol az állat se enni-, se innivalót nem talál'.

korbács 'korbács'.

korcog (egér, de ember is) 'rágcsál, úgy, hogy hallatszik'.

kordé 'kordély'. Mondás: *Kordéra rakodík* (= elcsügged, lemond a reményről).

korrog 'zajjal, sarkát a földön húzva jár'.

koszmacska 'kalarábéféle, melyet nyersen és főzeléknek is fogyasztanak' (másutt *tótrépa*-nak is mondják).

kótárkodik, bele- 'hivatlanul, kéréstlenül beleavatkozik vmibe'.

kótyász, mekkótyász 'bejár, kertet, pl. vmit szedegetve, keresgélve vagy kisebb munkát elvégezve'.

könnyűd 'könnyű'.

körföl, ékörfő, elkörföl 'pazarolva, sokszor szükségtelenül eltüzel' (tüzelőt).

körtyő, megkörtyő, -körtyöl 'megiszogat'.

kucorog 1. 'kuporog' 2. 'szegényesen, szűkösen él'.

kujcsorgya 'létrához hasonló, hordók fel- és legurításához használt eszköz'.

kujtórog 'csavarog, ide-oda vándorol'.

kukhërda (tréfás név, inkább gyermekek használják) 'kukac, hernyó'.

kum 'hunyt'.

kupeihér 1. 'alkalmi cinkostárs' 2. 'haszon-talan, naplopó'.

kurgászik 'nagy kiabálással beszél, ordítozik'.

kurrog (hangutánzó szó) 'kotlós csendre inti v. veszélyre figyelmezteti csirkéit'.

kurvonyáz, kikurvonyázza magát (nő) 'divatosan, cifrán kiöltözködik, cifrálkodik'.

kuslónéködik 'lapul, megbújik'.

kusti 'kuss, kutyariasztó szó'.

kuszi (gyermeknyelven) 'jó, finom'. Szólás: *Jó kis kuszi hele van* (= jó helye van).

kutyorodik, lë- 'leül' (alacsony helyre).

kutyog 'lassan ballag, mendegél'.

küesztenyi, küesztenyi, meg- 'abálni, megabálni' (húst).

küszar 'apró kő, kavics'.

laffog 'kényelmesen, lassan megy'.

lajtërgya 'létra'.

landzsiz, kilandzsiz 'kiporol, elver'.

langā, langal 'tüzel, ég' (arc, fájó testrész).

langaléta 'magas, vékony alak, hórihorgas'.

langalló 'lángos'.

lapadurgya 'rosszul sikerült sült tészta' (gúnyosan).

laptika 'könnyű futókocsi, kordély'.

lazsna 'kb. lepedő nagyságú zsák, (csalán) szövetből készült szalma- és szénahordó eszköz'.

lecsmerszájju 1. 'formátlan, nagyszájú' 2. 'mosdatlanszájú'.

lëfossa 'előnti'. Ilyen jelentésben ebben a mondásban szerepel: *Lëfossa a vér*

(= előnti a vér, sérüléskor).

lëletëz 'lihegve, fulladozva lélegzik'.

lemëjje (öregebb lúdnak) 'hasa alatt lelógó lebernyeges rész'.

lengebuszi 1. 'szomorkás, kedvetlen' 2. 'gyengélkedő'.

lesi-kopi-vári, türi-szenvedi olyan ember állapotát jellemző szójáték, akit ellátatlanul, a szükségesekek nélkül hagytak, éhkoppon van.

letyég 'löttyög'.

lettyég 1. 'nagyon kényelmesen ballag'

2. 'nehezen, máról holnapra él'.

lettyő, lettyöl (gabonát, magot) 'edényben, kosá ban felrázogató úgy, hogy egyúttal kiszzeleli belőle a szemetet'.

liggā, liggal, ki- 'lyuggat, ki-'.

likvágó 'kemény v. fagyott földhöz használt csákányszerű szerszám'.

liláj 'lila'.

lili, lili, lilikém, ne, ne kacsahívogató szók.

loboncos 'hosszú, kócos szőrű' (pl. kutya).

lógőszik 'futkározva játszik, összevissza futkos'.

ludvérc 'lidérc'.

maci, macikám, ne, ne csikóhívó szavak.

macskaméz 'gyümölcsfák oldalán kifolyt és megszáradt mézga, fanedv'.

mácsonya 'acat'.

mágicsál, főmágicsá, -l 'magasra, egymásra rak, magasra tesz'.

majkó 'női ruhadarab, melegítőféle'.

májjaszkodik, émájjaszkodik, el- 'lustán elterül, elfekszik'.

mamusz 'női házicipő'.

mándli 'férfikabát' (az öltönyhöz tartozó).

márc 'méhser'.

maskura 'maskara'.

másmijen 'másféle, másfajta'.

matat 'kutat, keresgél'.

mázány 'mafla, málészájú'.

mécs 'petróleumlámpa'.

mëgmëgy 'érte meg, odamegy vmiért'.

méhë, méhel 'műhely'.

mëhonya, mëhonyájja 'belső része vkinek'.

melënce 'vajt fateknőszerű edény'.

mellëkö, mellëköl, ë- v. el- 'mellöz, elmellöz, elmulaszt vmit'.

mellölés (régí lakodalmi szokás) '„pót”-lagzi azok részére, akik az igazin nem vettek részt'.

mënetelës 'enyhén lejtős'.

mërce 'abroncsos faedény gabona részére, mértékül is használatos, mint pl. mérő v. véka mértékegység'.

merëggyëkëdik 'magánosan áll, kimagasodva a környezetből'.

mëszö 'mészely'.

mëszëtláb 'mezítláb'.

miättom, miättod stb. 'miattam, miattad'.

miájást 'mihelyt'.

mizsëré, -l 1. 'hosszan, nem éppen értelmesen beszél' 2. 'félhangosan olvas'.

monyász, mëgmonyász 'baromfit megtojóz'.

módba-hagy 'utasításokkal ellát, meghagy vmit, megmagyarázza a teendőket'.

mordíjárom! (tréfás indulatszó) 'ebadta! kutya-fáját!'

motozik, mëgmotozik 'birka megkergül'.

mujdër 'anya v. idősebb nő fumigáló megszólítása'.

murzsa 1. 'morzsa' 2. 'picike, igen kicsi'.

muszkó, muszkol 'összeváz' (szőlőt, gyümölcsöt).

muszkoló 'szőlővázú nyeles faeszköz' (régiben volt használatos).

nagy-fityekkë, -fityekkel 'nagy magabiztosan, elbizakodva, nagy garral'.

nagymondható 'nagyokat mondó, hazudozó, túlzó'.

nám 'íme, most, az előbb'. Mondás: *Nám mondom, mëgsë érti*.

nanilá! meglepetést, csodálkozást kifejező szó.

nekigyatuldik 'beletörődik, a kezdeti nehézségen túljut'.

neszez 'zajong, kiabál'.

nëvignyulájját! (tréfás indulatszó) 'teringet-tét! kutya-fáját!'

nünörükö, nünörüköl 'halkan énekelget, dúdol'.

nyavajaszaró 1. 'élhetetlen, gyámoltalan' 2. 'igen szegény'.

nyektet 'nyaggat, megríkat'.

nyeleföl, benyeleföl, -öl 'befal, megeszik vmit'.

nyërvog 'siránkozik, (macska) nyávog'.

nyifa 'nyomorék'.

nyitá, nyitál 'ki- s bejárva nyitogatja az ajtót'.

nyizgër, nyizgëre 'sovány, vékony, rosszul fejlődött'.

nyö, nyöll, ki-, mëg- 'nő, megnő'.

nyölés 'gyökérről nőtt fiatal hajtás'.

nyözget 1. 'biztat, ösztönöz, hajszol' 2. 'híresztel vmit'.

nyuládoz, nyulákó, -ol 'nyúlkal'.

oblëzö, -ol, eloblëzö, -ol 'kicsal, elkér; erőszakosan elvesz, nem egészen rendes úton megszerez'.

ocsmonda 'ocsmány, ronda'.

odapofászkodik 1. 'odaszégyenkezik' 2. 'odaszemtelenkedik'.

ódnécára (csinál vmit) 'nagy kényelmesen csinál, nagy lassúsággal tesz vmit'.

ojik 'némelyik'.

orbákó, -ol 'nagy ordítózással pöröl, veszekedik'.

orozó, -ol, *elorozó*, -ol 'elkaparint, nem egyenes úton megszerez'.

ortályoz, *ortályozik* 'veszekedik, pöröl'.

oszlamiszlál, *eloszlamiszlál*, -l 'eloszt, eloszlát, szétszét'.

ögg-mögg 'tanakodik, tépelődik, gondolkodik vmin'.

ölékséget ténnyi 1. 'kötelességnek megfelelni' 2. 'tartozást megadni'.

ölletnyi 'örölni'.

örebbik 'öregebb, idősebb'.

öspörös 'esperes'.

összedbádá, -l 'összetákol, összeüt'.

pagonyá, -l, *é*- v. *el*- 'üt-ver, elver'.

paláhol, *kípaláho*, -ol 'kiver' (pl. jég a termést).

pámpillós 'begyeskedő, kényeskedő'.

papmacska 'nagy, szőrös hernyó'.

pargit 'női ruhaanyag'.

paszkonca kokas 'nem tökéletes, tenyészítésre alkalmatlan kakas'.

patáznai (gyerekjáték) 'földbevéajt lyukba belehajítani bottal egy követ, miközben a „kanász” — szintén bottal — védi a lyukat, és igyekszik a követ (disznót) eltávolítani'.

pátyó, *pátyol*, -gat 'dédelget, ápol'.

pazdörgya 'pozdorja'.

pempő 'pép, pépes étel' (krumpli, dara stb.).

péntő, *péntől* 'pendely'.

pérsóniás, -an (beszél) 'különleges hangszíjzással beszélő'.

petrezirom 'petrezselyem'.

pettyed, *mög*- (fa, vessző) 'kiszárad, törékennyé válik'.

pijarc 'piac'.

pihi 'pohely'.

pilácsó, -ol 'álmosan pislog'.

pípíke 'kamilla' (gyógynövény).

pire-pire csirkehívogató szó.

pirgá, *pirgál*, *ki*- 'kifejt a hüvelyéből' (babot, borsót).

pirhanyagós 'pirosas'.

piringó, -öl, *ki*- 'kizavar, elzavar'.

pirityő, -öl 'sok haszontalant összebeszél, pletykál'.

pirkész 'tetvész' (baromfit).

pocákó, -ol, *pocáró*, -ol 'pancsol' (vízben).

pócik 'polc'.

pockot vész vkin 'föléje kerekedik, „fejére ül”'.

pocséta 'pocsolya'.

pocsok 'csúnyaszájú, rabiátus, goromba'.

pofitos 'telt képű, kövérkés'.

pokla 'tehén magzatburka'.

polétát jár 'valamilyen megbízást házról házra járva teljesít'.

pompos 'kis házi kenyér, cipó'.

pópinya, -ál 'babusgat, dédelget'.

popoj, *popoj*, *popojka*, *popotyi*, *popotyika* libahívogató szavak.

porhá, -ál 'kukoricát, krumplit kapáló-ekével kapál'.

porvá, -ál 'pirongat, fedd'.

poszita 'keresztelőlakoma'.

poszka 'sovány'.

potyadék 'elhullott rész vmiből'.

pönög 'peng'.

pörc 'tepertő'.

pörgye 'perje' (fű).

pösös 'alja, hitványa vminek'.

pöszérce 'gyógynövény' (keserű teát főznek belőle).

prangatórozik, *lő*- 'társadalmilag lecsúszik v. anyagilag tönkremegy'.

prosecció 'processzió'.

pruszlék, *pruszlík* 'mellény'.

pucok 'vakondok'.

Pulutó rémalak neve, rosszalkodó gyermeket ijesztenek vele. Mondás: *Mégájji, majd évisz a Pulutó*.

pulutyka 'kelkáposzta, édeskáposzta-főzelék'.

puzsérostú, -stul (csak ilyen alakban fordul elő) 'pereputtyostul, az összes hozzátartozóival együtt'.

rapsic 'orvvadász'.

ragad a vesére 'hízni vmitől'. Mondás (ételre): *Ettű ragad a vesére* (= ettől lehet hízni).

ragmá, -*l*, *ragnál*, -*odik* 1. 'nyűgösködik' (gyermek) 2. 'zaklat, nagyon sürget'.
raggyant, *kiraggyant* 1. 'kifényesít, kitisztít vmit' 2. 'szobát frissen kime-szel'.

ramaty, -*ul* 'nagyon rossz, hitvány, — igen rosszul' (érzi magát pl.).

rebecióskodik 'rakoncátlankodik, rosszalko-dik'.

réce 'házi kacsa'.

refli sértő elnevezése lánynak, fiatal nőnek.
réf 'rőf'.

réfő, *réföl*, *ki*- 1. 'zavar, kizavar' 2. 'ver, ütlegel'.

remész 'bokros, fás sűrűség'.

renfő, -*öl* 'pletykál, megszól, gyaláz vkit'.

resved, *eresved* 'étel sokáig áll s előrepszik, minőségileg romlik'.

rétüngös 'ingujjas'.

retyető, -*öl* 'sokat összebeszél, összeviszza fecseg'.

retymerütyü 'sok mindenféle lim-lom'.

retymerütyüs 'igen rendetlen, gondozatlan' (pl. igen gazos kert).

reznek 'ócska, hitvány, elkopott'.

rigás 'ritka, ritkás'.

rikácsi 'rekedten beszélő, rekedt hangot adó'.

riókánya 'hamar, folyton síró gyermek' (tréfásan).

riszē, *ēriszē*, -*el* 'eloson, kereket old, el-menekül'.

rizsótt 'rézsútos, -an'.

robban, *lőrobban* (eső) 'hirtelen, erős zápor-szerűen megered'.

röhen 'tódul, tolakodik'.

röpike 'könnyű női ruhadarab, blúzféle'.

rőttenyi, *még rőttenyi* 'megtakarítani, meg-örizni, későbbre eltenni'.

ruc, *ruc*, (*be*, *v. ki*) kacsahajtó szó.

ruza 'rózsa'.

rüg-rág 'pletykál, megszól, gyaláz vkit'.

rühē, *rühell vmit* 'restell, szégyell vmit'.
sajáta 'saláta'.

sandéroz 'oda-odanézeget, tekinget vhová'.
sarág'gya 'saroglya'.

sarang, *sarang'gya vminek* 'kis része, nyoma vminek'. Mondás: *Ugy éveszett, hogy még sarang'gyát sē lehetett látnyi* (= nyomtalanul elveszett).

sarkonjáró (öregebb férfiak jelzője) 'még fiatalosan, kemény tartással járó'.

sattyog 'lassan, kényelmesen ballag'.

savēnya 'sovány, sanyarú'.

sēblis 'sebes, sérült'.

segé, *segél* 'segít'.

sepelég 'kényeskedve, sopánkodva beszél'.

siadā, *siadal* 'siránkozik vki v. vmi után'.

siápó, -*ol* 'ua'.

sikebóka 'süket, nagyothalló'.

sillencióba 'titokban, szép csendesen, in-gyen'.

sivány 'nem sokérő, hitvány, régi'.

sodralék 'falusi kalácstésztából sodort perec-félc'.

sorgyázik 'sorban, egymás után halad'.

sődrípödri 'fürgé mozgású, fűrgén forgo-lódó'.

strapáció 'strapa, sok munka'.

studéroz 'kérdezősködik, érdeklődik'.

sudákozik 'kerülget, közelít, mutatja, hogy szeretne odamenni'.

supillá, -*l*, *ēsupillá*, -*l* 'elrekeszt, elkerít'.

surgyán 'növendék, nagyobbacska'.

susztérjánk 'héjában főtt krumpli'.

sutyorikó, -*l*, *sutyorog* 'sugdós, suttogva beszélget'.

suttyogó 'csipős, vékony vessző'.

süsü 'ütődött, egy kicsit buta'.

svēngó, *svēngol* 'nagy sietve megy'.

szakul, *ēszakul*, *elszakul* 'étel (leginkább krumpli) túlságosan szétfő'.

szamaty 'zamat'.

szapulló 'szapulásra használt abrónchos kádfele'.

szarafacsari 'nagyon fősvény, fukar'.

szarápás 'nyavalyás, nyiszlett'.

szarhingyom (ember) 'nemsokérő, hitvány, rongyember'.

származik, *ēszármazik*, *el*- 'elköltözik, más vidékre megy'.

szēcskü 'szőcske'.

szédibabázik 'összefogózva forog (több lány), míg el nem szédül'.

szégénteteme 'baromfi hátának nyakfelőli része' (sovány falat).

szélkiáltó 'kiabálva beszélő, éles hangú'.

szēmēre kennyi 'elvenni, ellopni előle vmit, amire számított'.

szeprence 'szennyező anyag folyadékban'

szesze-szusza 'igen lassú, aki sokáig el-
szuszog minden munkán'.
szetymél (állat) 'szalma- és gabonahulladék-
ból kiszemeli a magot'.
szénvonyó 'eszköz, amivel a sütökemencé-
ből a hamut, parazsat kikotorják'.
szérkószik, *beszérkószik* 'bejut, bejuttatja
magát, beférkőzik'.
szinést vmivel 'egyszintben levő, egyenlő
magasan vmivel'.
szivárványoskut 'szivattyúskút'.
szó Ilyen értelemben is: 'megszólás,
szidás'. Mondás: *Szó éri a ház elejét*
(= megszidják, megszólják szemtől-
szembe; figyelmeztetik).
szotyéla 'napraforgó'.
szotyka 'kisebb lány'.
szóvő (szóval) *értetnyi* 1. 'figyelmeztetni,
megpirongatni' 2. 'tudomásra hozni'.
szörszön, *szörszöny* 'serény, ügyes, gyors
mozgású'.
szöty-moty 'tesz-vesz, elbabrál vmivel, dol-
gozgat'.
szütyő 'kisebb zsák, nagyobb vászon-
zacskó'.
tala be v. *ki* marhahajtó szó.
tácsér 'széles, bő szájú' (edény).
tefő 'tejfél'.
tékéned (csak így fordul elő) 'teszerinted,
ahogy te mondd'.
telepes [nyílt e-k!] 'széles, tenyeres-talpas'
(leginkább nő jelzője).
tércia 'telek'.
tergyéget 'gesztikulál, mutogat'.
tesze-bosza 'ügyetlen, esetlő-botló'.
tettyed, *ē*, *eltettyed* 'elterül, szétmegy'.
tikmonyas-leves 'tojásos rántott leves'.
tikverő 'dáridó, mulatozás'.
tikverőzik 'dáridózik, mulatozik'.
tilódik, *mégtilódik* 'nehezen boldogul, meg-
vesződik, megkínlódik vmivel'.
tisztaggy! (csak ebben az alakban) 'taka-
rodj! hordd el magad!'
tisztiességmondván 'urambocsá' (olyankor
használják, mikor csúnya szót monda-
nak).
tütye-totyá 'esetlen, topogva járó'.
tohonya 'tunya, lomha, rest'.
tok, *tom* 'tudok, tudom' (leginkább tagadó-
lag: *ném tom*).

tokmány 'kaszafenő kő tartója'.
tokozolódik 'tesz-vesz, elbabrál vmivel, nem
végez tulajdonképpen semmit'.
tolószekere vkinek (nő) 'szeretője'.
totojász, *-ik*, *ē*, *el* 'ügyetlenül babrál,
nagy lassúsággal tapogat, tesz-vesz'.
totojka 'ügyetlen, kétbalkezes'.
totyafeszés 'esetlen, lomha járású, de ennek
ellenére hetykélkedő, kivagyok-miva-
gyok alak'.
totyul, *ētotyú*, *eltotyul* 'gyümölcs túléri,
elpuhul'.
tőfek (leginkább gyermek) 'vaskos, széles,
izmos'.
töbszörönként 'több ízben, többször'.
tökösveréb 'csupasz verébfióka'.
tönölődik 'tűnődik, tanakodik'.
töpped, *még*- (szőlő, gyümölcs) 'megaszaló-
dik'.
tőtike 'abroncsos faeszköz, amellyel, mint
tölcsérrel, a bort vagy mustot a hor-
dóba öntik'.
tung 'kis kád, amelybe szüretkor a mustot
szűrik'.
tutyi 'papucsféle lábbeli'.
tücskérézik 1. 'napon sütkérezik' 2. (gyer-
mek) 'játszadózva csoportosul'.
tüke 'tőke, szőlőtőke'.
tüsténkodik 'iparkodik, szorgoskodik, sürög-
forog'.
tüstön-tübe (csak így fordul elő) 'a leg-
tövénél, legtövében'.
tütüké, *tütükél* 'iszik, iszogat'.
tütükés 1. 'iszákos' 2. 'egy kicsit boros'.
tüttyőkös 'sértő jelzője főleg alacsonyabb
termetű nőnek'.
tüzellő 'mindenféle tűzrevaló'.
urdiállódik 1. 'vonakodik, kéreti magát'
2. 'követelőzve, erőszakosan lép fel'.
uszonkodik 'ajánlkozik, unszolja magát'.
utimérnök 'vándorló, csavargó' (aki léptei-
vel „méri” az utat).
uta 'óta'.
uzsárdé! 'nosza! rajta! hajrá!' Mondás:
Uzsárdé a kökényésnek (= rajta, eredj!
v. hajrá, neki a feladatnak!).
ü, *ület* 'ő, őt, őtet'.
ücsüt-bücsüt fölhoz 'tücsköt-bogarat föl-
emleget'.
üömög, *üng* 'ing'.

- üszlöke* 'ekevas tisztítására szolgáló nyeles vaseszköz'.
üszlöké, -él 'az üszlökével letisztítja az ekevasról a sáros földet'.
vakolás (alma) 'forradásos, hibás, feketefoltos héjú'.
valaga vacsorája 'elverés, megverés'. Mondás: *Mégaggya a valaga vacsoráját* (= Jól elveri).
valagavége 'hozzátartozója, minden vérokona'.
valattányi 'igen kicsi'.
válédiká, válédikál 1. 'habozik' 2. 'nem mond biztosat, kertel'.
varacskozsbéka 'varangy'.
vartyog 'érthetetlen, idegen nyelven beszél'.
vatrancs 'ülep'.
vált, fővált 'vált, fölvált'.
vattiantus 'öreges gúnyos elnevezése'.
veckeléndézik 'vergődik, tehetetlenül fetreng'.
ved, vedel 'sokat iszik'.
ved, ved, be v. *ki* libahajtó szó.
véka 'vesszőből font kerek füleskosár'.
vékonya 'gyomra'. Leginkább ebben a mondásban használatos: *Kitömi a vékonyát* (= jól belakik, teleeszi magát).
véndő, vendöl 'bádog zsírosbődön'.
véntörög 1. 'betegesen még fennjár, v. betegség után lábadozik' 2. 'csavarog, jön-megy'.
véntörög 'csavargó, kószáló'.
vezeres 'vezér a játékban, elől menő, vezető'.
viggyan, kiviggyan (nap) 'ki-kibukkan a felhők közül'.
vigyori 'folyton mosolygó, vigyorgó'.
viárkodik 'viaskodik'.
viódik, megviódik 'veszódik, küszködik, megkínlódik vmivel'.
vinyódi 1. 'sovány, gyenge testalkatú' 2. 'beteges'.
virtliki 'igazi, jó, jóminőségű'.
visonyá, -ál 'kis kacsá v. gyermek éles hangon visít'.
viszolog, viszorog 'csiklandik, megborzong'.
völentérba lenni 'csak úgy, szám felett, tartalékban'.
vonyagó 'szalma- és szénahúzó nyeles vas-horog'.
vörsönyög 'enyhén veszekszik, vitatkozik'.
vörsöngés 'szóváltás, összeszólalkozás'.
zavityká, -ál, össze- 'összekavar, összeönt ételt, úgyhogy gusztustalanná válik'.
zegérnye, zegérnyés (idő) 'rossz idő, viharos hófúvásos idő'.
zöpög 'szepeg, szepegve sír'.
zsiba 'liba'.
zsóder 'sódar'.
zsurma 'morzsa'.
zurmó, zurmol 'morzsol' (kukoricát)*.

Szalai János

* Szalai János szolnoki gimnáziumi tanár — mint erről bennünket értesített — a fenti anyagot már egyetemi hallgató kora óta gyűjtögette. Az itt közölt tájszavak jó része tehát nyelvjárástörténeti értékű is: a 3—4 évtizeddel ezelőtti nyelvállapotot mutatja. — *A szerk.*

Szó- és szólásmagyarázatok

Voltaképpen mi is az az ízé? Mikszáth „Új Zrinyiász” című regényében egy helyütt Zrínyi vitézei a vonaton egy fiatalon megözvegyült menyecskét dévajkodva közrefognak. A mulatságosan leírt jelenetben a fiatalabb vitézek a menyecskét „fogdos-ták, csipkedték, bizony még olyan helyen is, a ruhán keresztül, ahol nem illet”, „sőt az öregebb urak mellének sem esett rosszul egy kis pajzánkodás”. Az özvegy menyecske volt nagy kínban, nem győzte paskolni a kezeit, végül is így szólt: „Ugyan hagyjanak békét. Ne *izéljenek* hát...” (Jubil. kiad. 5:34).

Fölmerül a kérdés, mit jelent itt a menyecske használta „ne *izéljenek* hát” kifejezés. A menyecske kényesen kínos, szorult helyzetében az *izél* igével nyilván valami ilyesfélét akart mondani: ne illetlenkedjenek, szemtelenkedjenek, komiszkodjanak; ne nyúlkaljanak, fogdosódjanak, vacakoljanak; ne helytelenkedjenek, tréfálkozzanak, csintalankodjanak, pajzánkodjanak stb. Írónk igen találóan a semleges ízű „ne *izéljenek*” kifejezést adta a menyecske szájába. Ez se nem sértő, se nem goromba, de nem is szelíd; mindenki úgy értheti, ahogy akarja.

Közelebbről nézve ez a furcsa *izél* ige az ugyancsak furcsa *izé* főnévnek -l képzővel alkotott ugyanolyan származéka, mint pl. a *zene*, *kefe*, *mese* főnévből a *zenél*, *kefél*, *mesél*. De míg az utóbbi példákban az igeképzés alapjául szolgáló főnév jelentése világosan érthető, addig az *izé* alapszó jelentését — jóllehet mindennapi beszédünkben lépten-nyomon találkozunk vele — úgy hirtelenében aligha tudnánk megmondani. Próbáljuk csak megkérdezni valakitől, hogy mi is az az *izé*, bizonyosan olyanféle választ kapunk, hogy az *izé*: (az olyan valami) *izé*, micsoda, hogyishívják, hogyismondjam, (valami) nem tudom mi, ördög tudja mi, fene tudja mi stb. Az ilyen válasz nem meglepő, hiszen egy szóval nem is lehet megmondani, mit jelent e röpké szócska. Jelent ez mindent, használjuk ezt minden — akár konkrét, akár absztrakt — fogalom kifejezésére, ugyanis az *izé* helyettesít nyelvünkben minden más szót, ami beszéd közben nem jut eszünkbe, vagy amit nem akarunk kimondani.

Már Geleji Katona István azt írta róla (1645): „*Izé* mint egy transcendens a mi nyelvünkben; mert akarmit, ha hamar eszében nem jut, a magyar mind *izé*-nek mond” (NySz.). A szó egyébként már a régi nyelvben általánosan használatos volt; erre mutat az, hogy már régi szótárainkba is föl van véve: *Izé*: quispiam, aliquis, quidam, quoddam MA.; — jemand, etwas einer PPB. A Magyar Tudós Társaság 1838. évi Magyar—német zsebszótárában: „*Izé*, fn. das Ding, irgend etwas, ein Gewisser, eine Gewisse.” Régi nyelvi előfordulásaira egy-két adatot a Nyelvtörténeti Szótár is idéz.

Ez a furcsa szó Geleji Katonán kívül más régibb nyelvészeink érdeklődését is fölkelte. Így pl. Brassai rámutatott arra, hogy „van a magyar élő beszédben egy szó, mely minden névnek képviselő synonymája: *izé* és ennek egy származéka: *izél*, mely hasonlóképpen minden kitelhető ige helyett szolgál” (Akad. Ért. Ny. és Szépt. 3:211. jegyz.). Gyarmathy Magyar Nyelvemsterében (1794.) a szó használatáról példagyűjteményt állított össze. Adataiból kitűnik, hogy az *izé* már a XVIII. században annyira gyakran használt szó volt, hogy a *mi* névmással keveredve *mizé*

alakban egy furcsa kérdő névmást is szült. A példagyűjteményben ezt olvassuk : „Összve ízélte, tele ízélte a gatyáját. Ugyan megízélte ökelmét. Mizélte? mit csinált néki? Láttam az ízéjét. Mizéjét? Szégyenlem megmondani. Szörnyű izés ember stb.” (2 : 211). Ez a játsszi analógia alkotta *mizé* névmás *semmizé*, *kizé* alakokkal együtt Aranyánál is előfordul : „Egy afféle izé. — *Mizé*, uram? — *Semmizé*” (Hamlet 108). „Férjem kérdezed? *Izé*... tudod már... — *Kizé*? miféle?” (Arist. A nők ünnepe 509). Az ilyen alakok gyakoriak a népnyelvben is (vö. Nyr. 19 : 500, 20 : 405 ; Csúry : Szamosháti Szótár : *mizé* stb.).

Az *izé* szó etimológiájával tudtommal először Simonyi foglalkozott folyóiratunk 1876. évi kötetében. Ezt írta : „*Izej* és *izé* ép olyan közbeszúrások, ha az ember azonnal nem tudja vagy akarja megmondani a mondóját, mint pl. *mi fene*, *micsoda*, vagy a német *dingsda*. A kettő nem egyéb, mint azon 'ördög' vagy 'fene' jelentésű *iz* szó deminutivuma, melyet ilyen szólásban használnak : *Egyen meg az iz*... Erre az *iz*-re nézve pedig nagyon valószínű az a föltevés, hogy a finn *Hüsi*-(*Hüide*)-nek felel meg (Barna : Kalev. 326). *Izej* vagy *izé* e szerint nem egyéb, mint 'ördög, fene, mifene' (Nyr. 5 : 481).

Szinnyei a szó megfelelőit kimutatta a rokon nyelvekből (FUF. 12 : 26, NyK. 41 : 119), s ezzel finnugor eredetét — melyre már Gyarmathy is rámutatott Affinitásában — bebizonyította. A magyar *izé* szót, illetőleg ennek *iz*-előreszét (tövét) a lapp *atta* stb., vog. *ut*, osztj. *ot*, cser. *-ät*, *-ät* szavakkal egyeztetette. Egyeztetését a cser. *-ät*, *-ät* végzet kivételével Boke is elfogadta (Nyr. 57 : 53). Ezzel a módosítással vette föl a szó etimológiáját Bárczi is Szófejtő Szótárába. A szó végén levő *-é* mivoltára vonatkozólag Szinnyei nem adott fölvilágosítást. Azt írta : „Hogy az *izé* szó végén levő *-é* vmi képző-e vagy csak pusztá szónyújtó toldalék vagy mi, arról egyelőre nem mondhatok véleményyt” (NyK. 41 : 111). Pedig ennek az *-é*-nek megfejtése nem is valami boszorkányság.

Nyelvünkben a szóvégi *-é* elég ritka. Így megvan a szláv eredetű *gané* és *karé* szavakban, ahol az *-é* az eredetibb *ganaj*, *karaj* diftongusos végéből lett (TMNy. 169). Megvan a német eredetű *parádé*, *csokoládé*, *limonádé* (s analógiájukra a *szafaládé* = cervelat-Wurst) szavakban, melyeknek *-é*-je az átadó nyelv szokatlan szóvégi *-é*-jének megnyúlásából vált (uo. 177). A régi nyelvben meg a népnyelvben ugyan találunk ilyeneket : *annyé* (annyi), *ímé* (íme), *igé* (ige) stb., de a finnugor eredetű *izé* szó végén ez a ritka *-é* szokatlan, ezért szűrt szemet Szinnyeinek is. Az ő figyelmét azonban elkerülte, hogy az *izé* szónak van a népnyelvben *izej* alakja is, pedig ez a megfejtés nyitja. A Magyar Tájszótár a Zala megyei Hetésből, Dobronakról idéz ilyen adatokat ; Kiskaniszárról *izeje* alakot is. Nyilván ez a népnyelvi *izej* alak a régibb, az eredetibb, s ezzel meg is van a megfejtés : az *izej*-ből lett az *izé*. Erre a hangváltozásra van több példa. Így lett a *tej*-ből *té* (*téő* 'tejföl'), a *fej*-ből *fé* (*fékető* 'fejkötő'). Ugyanígy lett az *-aj* végződésből is *-é* a *karaj*, *taraj*, *ganaj* > *karé*, *taré*, *gané* esetében. Simonyi is a hetési és somogyi *izej* alakokat tartotta az eredetibbnek, s az 'ördög, fene' jelentésű *iz* szót látta benne, meg egy ehhez járult ugor alapnyelvi *j* deminutív képzőt (Nyr. 5 : 481).

Befejezésül még csak annyit, hogy ez az érdekes fu. eredetű szó szótáraink bizonyossága szerint nemcsak a régi és a népi, valamint a mindennapi beszélt nyelvben örvendő sűrű használatnak, hanem az irodalomban is igen gyakran előkerül (főlőseleg rá írónk nyelvéből példákat idézni). Bárhol találkozunk is vele, jelentése tetszés szerint minden lehet ; minden szót helyettesíthetünk vele, amit nem tudunk (mert nem jut eszünkbe), vagy nem akarunk (mert szégyelljük) kimondani. Balassa találóan *töltelékszó*-nak nevezi : „Vannak olyan töltelékszók is, hogy a beszélő egyén ugyanazt a szót vagy kifejezést toldja be a beszédének önkénytelen szüneteibe. Ilyen általánosan elterjedt szó az *izé* s a belőle képzett *igé* : *izél*.” (A m. nyelv könyve 268).

Prohászka János

Fönnhéjáz. Simon Györgyi Herjó, herjóka, herjókázik c. cikkében (Pais-Emlékkönyv 198) azt írja, hogy „a herjókázik alakilag, de jelentésánál is olyan származéka a herjó-nak, mint a fönnhéjáz a héja-nak. Mindkettő a 'magasan röpköd' jelentésből indult ki, s fejlődött tovább, de más-más úton. — A herjókázik Bethlen Önéletírásában is előfordul: »Mert mindnyájan úgy hitték, hogy a császár nekem adta és csak herjokázom Vélek s osztán eléadom a donátiót róla« (II, 131). Szerintem a herjókázik itt 'becsap, ravaszkodik, hamiskodik' jelentésben szerepel, s nem 'ineptior (bolondozik)', ahogy a NySz. megadja. Hogy az általam felvett jelentés lehetséges, ahhoz ismét a madártant hívom bizonyítékul. Egyes sólyomfajok hihetetlen furfanggal tudják áldozataikat becsapni vagy a madártojásokat elszedni s ez főleg a herjókára vonatkozik". A herjókázik ígére a NySz. mindössze két adatot közöl. Az egyik jelentése (megkérdőjelezve) 'volito', a másiké 'ineptior; Possen treiben'. Az utóbbi adat azonos Simon Györgyiével, csak ő a szövegből más jelentést következtet ki. Ez a két adat tehát nem alkalmas arra, hogy a szó valódi jelentését megállapíthassuk.

Egész más lapra tartozik a fönnhéjáz ige, amellyel Simon Györgyi támogatni akarja a herjókázik 'magasan röpköd' jelentését. A fönnhéjáz származásáról már több nyelvészünk is írt. Így Szarvas Gábor (Bpesti Szemle 72 : 492) szintén a héja madárnévből származtatta. Bartha József is „a héjja (keselyű) erdélyi tájszóból" származtatja, s Jósikának „Rejtett seb" című regényéből idézi ezt a jelentését: 'mint a keselyű v. keselőként fen a légben örvényelni'. Jósika magát a héjazni alakot is használja három regényében 'kreisen' jelentéssel (Nyr. 27 : 116). Már Arany János a Nyr. 8 : 272 alatt Pázmány műveiből idézett szóláshoz: *Fellyeb akar héazni hogy sem illenék* (Kalauz 366) a Nyr.-höz fűzött széljegyzeteiben ezt a megjegyzést fűzte: „ebből is látszik, hogy fenhéjaz, nem héjjáz" (MNY. XIII, 159). A NySz. heaz (olv. héaz) alakot közöl Pázmány Prédikációiból, *hijazni* változatot G. C. J. Rendes élet példája c. 1694-ben megjelent műből, *hajaz-t* Pósa-háziból és Miskolc-ziból. Molnár A. azt írja: *Fennyen heazó beszéd. Fellyeb heaznac.* Landovics: *Másokon főllyűl akarnak héjazni* (1689). Felvinczi: *Hejaz majd a felett*, ki mindent teremtett (1699). *Felylyebb ne héjazzon* (Faludi). Pázmány: *Igen fen kezdesz heazni*, szédül az agyad. *Fen' ne heazzanak, ne kevélykedgyenek. Igen fen ne hejaz.* Medgyesi: *Fenn heyazva markát kőpi* (1640). Pósa-házi: *Fennvaló hejazás.* Tolnai: *Fen hejazó szállás* (1632). Otrokocsi Fóris F.: *Fen hajazó gondolatok* (1683). *Fenn hajazó vad tekintet* (Haller). A NySz. közül ugyan *héáz, héjáz, héjjáz, héáz* alakokat is, de ezek az akkori nyomdaviszonyokra jellemzők. Viszont a *hijaz, hajaz* alakok kétségtelenné teszik, hogy alapszavuk a *hég, hé, hí, haj* 'háztető' szó, mint Szily Kálmán már az Adalékokban és MNY. 14 : 278 megállapította, s ez az idézett mondatokból is nyilvánvaló, hogy a fönnhéjáz „azt fejezi ki, hogy az arrogáns ember a házát, hogy a többiek közül jól kitűnjék, a szokottnál fönnre *héjaztatja* vagy *hajaztatja*", s a fönnhéjáz alak csak a XVIII. században kezdte kiszorítani a fönnhéjaz-t, s a XIX-ikben teljesen ki is szorította.

Ehhez még azt teszem hozzá, hogy a *hajaz* szó Szegeden azt jelenti 'förlümul'. Pl. Pista még a Bolond Istókot is *hajazza* bolondságban. Heves megyében *felhajaz*, Háromszék megyében *fenhiaz* 'fönnhéjáz', Kecskeméten *behajaz* 'betetőz' (Beke: Nyr. 76 : 56).

Beke Ödön

Karácsony szavunk őstörténetéhez. 1. A *karácsony*, mint annyi más, a kereszténység fogalomkörébe tartozó szavunk (*apáca, kereszt, keresztény, malaszt, pap, pokol, zarándok, zsolozsma, szerda, csütörtök, péntek, szombat; parázna, szent; bérnál, keresztel* stb.) szláv eredetű (I. Kniezsa MNYSzIJs. I : 254). A szó megfelelője azonban a magyarral egyező jelentésben ('Jézus születésének az ünnepe') csupán két szláv nyelvből (illetve

azoknak is csak nyelvjárásaiból) mutatható ki: keleti szlovák *kračún*, hucul és máramarosi ukrán *кращун, кречун* (E. Kałuźniacki Jagié Archiv 11: 624–628)¹. Kniezsa szerint (i. m.) a szó ebben a jelentésben a honfoglalás előtti, később a magyarságba beolvadt szlávsnágnál is el lehetett terjedve, és nyelvünkbe is feltehetően őlőlük került át. Ma valamennyi szláv irodalmi nyelvben (így a szlovákban és az ukránban is) másként nevezik ezt az ünnepet (blg. *Рождество Христово*², nyj. *Кіляда, Божіч, Божик*; szbhv. *Božić*; szlovén *Božić*; cs. *vánoce*; szlovák *Vianoce*; le. *Boże Narodzenie*; ukr. *різдво*; fehéror. *коляды*; or. *рождество*), és ha ismeretes is ezekben a nyelvekben *karácsony* szavunk megfelelője, annak jelentése nem egyezik meg a mienkével: óor. *корочунъ* (1143.) 'téli napforduló'; or. nyj. *корочун, карачун* 'téli napforduló'; Szpiridon napja (a Julianus naptár szerint dec. 12.); pusztulás, halál' (pl. *пришл ему корочун* 'ütött a végórája'); fehéror. *корочун* 'ifjúkori hirtelen halál'; göröcsök; az életet megrövidítő gonosz szellem'; ukr. nyj. *керечун, кречун, геречун, гречун* 'a Julianus naptár szerint dec. 24-én sült kenyer'; blg. nyj. *кращун* 'karácsony körüli nap; jún. 8., Tódor napja (a Gergely naptár szerint jún. 21.); a nyári (vagy téli) napforduló ünnepe; lábfájás'; szbhv. szn. *Kračun*, hn. *Kračunište*.

2. E szláv szavak eredete körül sokáig folyt vita (a fontosabb irodalmat idézi Berneker Slav. etym. Wb. 1: 603–4, Vasmer Russ. etym. Wb. 1: 633, Kniezsa i. m. 255). Magyar részről különösen Asbóth (Jagié Archiv 9: 694–9), Mariánovics (Nyr. 37: 43), Melich (Nyr. 37: 177) és Kniezsa (AECO 1: 160–4) szóltak hozzá a kérdéshez.

A kutatók kisebb csoportja szerint (így pl. H. Schuchardt: Jagié Archiv 9: 526–7) a szláv szavak a román *crăciun* 'karácsony' szóból származnak; a román szót ezek a kutatók a latin *calatiōnem* 'a hívek összehívása a pap által minden hónap elsején az ünnepek tudtul adása végett', *creatiōnem* 'teremtés, szülés' vagy *Christi jejūnium* 'Krisztus tiszteletére rendelt böjt' fejleményének tartják.

A kutatók nagyobbik csoportja azonban (főleg az óorosz, 1143-ból való novgorodi adat alapján) tagadja a szláv szavak román eredeztetését, sőt a szóban forgó román szót magát is a szlávból származónak tekinti. Ezek a kutatók vagy a **korčiti* 'lép' (vö. blg. *kráča*, szbhv. *kračati, krakati*, cs. *kráčeti*, le. *kroczyć*) *-unъ* suffixumos származónakán fogják fel a szót, melynek eredeti jelentése eszerint 'lépő, átlépő, fordulónap' (ezt a nézetet képviselik Melich, Kniezsa, Vasmer és mások), vagy pedig a **kortakъ* 'rövid' (vö. blg. *kratakъ*, szbhv. *kratak*, le. *krótki*, or. *короткуи*) melléknév középfokából magyarázzák ugyancsak *-unъ* képző hozzáadásával. Ismét mások szerint a latin *adventus* 'eljövetel' tükörszavával van dolgunk (szóképzés szempontjából ez a magyarázat azonos a **korčiti* 'lép' alapszóból való eredeztetéssel).

A **kortakъ* 'rövid' középfokából való származtatás hangtanilag tarthatatlan, mint-hogy a *karácsony* esetében minden szláv nyelvben *č*-t találunk a feltételezett középfokú alak *-tj-* hangkapcsolata helyén, holott a *-tj-*-nek az egyes szláv nyelvekben eltérő megfelelői vannak (vö. **světja* 'gyertya': blg. *свѣц*, szbhv. *sveća*, szlovén *svēča*, cs. *svíce*, szlovák *svieca*, le. *świeca*, ukr. *свіча*, or. *свѣд*).

Valamennyi magyarázat közül a **korčiti* 'lép' alapszóból való származtatás a legvalószínűbb. Bizonyos nehézség azonban itt is mutatkozik (l. Berneker i. m.). A szláv szóképzésben ugyanis az *-unъ* képző előtt általában nem találkozunk a képzőt megelőző *-k-*, *-g-*, *-ch-* palatalizációjával (vö. or. *крукън, берън, брехън*, le. *opiekun*, cs. *tahoun*, szbhv. *tekun*, blg. *nuckън* stb.). Ez a nehézség azonban, mint látni

¹ A szepesi lengyel nyelvjárás *kraczn* 'karácsony' szava hangtani ismérv alapján biztosan idegen eredetű; feltehetően a keleti szlovákból való. A románon keresztül a magyarból származtatja J. Reychman (Język Polski 31: 206).

² Vö. újjör. *Χριστούγεννα* 'karácsony'.

fogjuk, nem áthidalhatatlan. Jelentéstani, néprajzi stb. természetű meggondolások viszont határozottan ezt a magyarázatot támogatják. Vizsgáljuk meg közelebbről a kérdés jelentéstani és néprajzi vonatkozásait.

3. A szláv *корочын* stb. szavak jelentésének az összevetése teljesen valószínűvé teszi, hogy e szavak eredeti jelentése 'lépő, átlépő' → 'fordulónap, napforduló' volt. Ebből az alapjelentésből fejlődhetett ki aztán valamennyi többi jelentés. Az orosz *корочын* 'pusztulás, halál' jelentése például bizonyára az olyan képes szóhasználatból alakult ki, mint a *пришел ему корочын* 'eljött neki a napforduló (azaz az év vége, sőt egyáltalán a végóra)' → 'ütött a végórája'. Hasonló módon alakulhatott ki a fehér-orosz szó 'gonosz szellem' jelentése is. A blg. *кpacын* 'lábfájás' jelentését érthetővé teszi, hogy a *кpача* 'lépkedek' szóval rokon *кpак* a bolgárban 'láb'-at jelent (vö. szbhv. *krak* 'hosszú láb; comb', cs., le. *krok* 'lépés', or. *óкорок* 'sonka' stb.). A jelentés-fejlődésre természetesen több esetben hatással lehetett a **kortakz* 'rövid' szó tövével való összezsengés is.

4. Az újabb néprajzi kutatások eredményeképpen olyan tények kerültek napvilágra, melyek mind a **korčiti*-ből való származtatás helyességét igazolják.

A bolgár néprajz számos népszokást, babonát ismer a nyári napforduló (*кpacын*) ünneplésével kapcsolatban. E napon például ügyelni kell arra, hogy napfölkelte előtt mindenki talpon legyen, mert akit a nap az ágyban talál, lábfájást kap. A jószág is lesántul, ha nem hajtják ki napkelte előtt (l. Ст. Младенов, Български тълковен речник с оглед към народните говори. Т. I. А-К. София, 1951. 1087). A népszokások, mint ismeretes, általában igen régi időkre mennek vissza. Nem tekinthetjük ezért véletlennek azt sem, hogy a nyári *кpacын* ünneplése a bolgár néprajzban éppen a lábfájással kapcsolatos babonákkal fonódott össze. Ebben inkább utalást kell látnunk a *кpacын* 'napforduló' és a *кpак* 'láb' etimológiai összetartozására.

K. Moszyńskinek a szlávság néprajzát összefoglaló nagy munkája (Kultura ludowa Słowian. Czesó II. Zeszyt 1. Kraków, 1934. 162–4) behatóan foglalkozik a szlávok népi időmeghatározásával is. Többek között leírja, hogy a lengyel parasztság egy része még ma is tűrhető pontossággal határozza meg a napokat naptár nélkül, mert megfigyeli azokat a változásokat, amelyek a lakóház megvilágításában a nap különböző járása mellett végbemennek. Régebben természetesen ezek a népi időmeghatározási eljárások sokkal általánosabban el lehettek terjedve. Valószínűleg ezekkel az eljárásokkal (ha nem az árnyék útján való időmeghatározással) kapcsolatosan keletkezett az a nagyszámú népi szólásmondás, amely a téli napforduló időszakában szinte az egész szláv lakta területen használatos a nappalok fokozatos hosszabbodásának a kifejezésére. Különös figyelmet érdemel az, hogy ezekben a szólásmondásokban a nappalok hosszabbodásának, illetve az éjszakák rövidülésének a mértéke rendszerint a *tyúklépés*, *tyúkláb*, *kakasugrás* stb. Így pl. orosz szólásmondásokban: *Варвары ночи на куриный шаг урвали* 'a Borbálák egy tyúklépésnyivel megrövidítették az éjszakát'; *на Васильев вечер дня прибавит на куриный шаг* 'Szilveszter estéjén egy tyúklépésnyivel megnyúlik a nappal'. Egy cseh szólásmondás szerint újévkor a nappal ugyancsak egy tyúklépésnyivel (*o slepiči krok*) lesz hosszabb. A horvátok szerint a nappal karácsonykor a legrövidebb, de újévre már egy kakaslépésnyivel meghosszabbodik. A montenegróiak szerint a nappal dec. 19-én a legrövidebb, de újévre már annyival hosszabbodik meg, amennyire a kakas a ház küszöbéről el tud ugrani.

Talán nem hat erőltetetten, ha az imént ismertetett szólásmondásokban újabb érvet igyekszünk felfedezni a *корочын* stb. etimológiai összefüggésére a **korčiti* szó tövével. A **korčiti* alapszavának, a **kork*-nak a megfelelői a különböző szláv nyelvekben

'láb' és 'lépés' jelentésben használatosak (blg. *krak* 'láb', szbhv., szlovén *krak* 'hosszú láb', szbhv. *korak*, *krok* 'lépés', cs., le. *krok* 'lépés' stb.), és éppen ezek a szavak azok, amelyek a nappalok hosszabbodásának a mértékeképpen e szólásmondásokban oly gyakran ismétlődnek. (Az oroszban ma e szónak csak a származékai vannak meg: *óкорок* 'sonka', *на карáках* 'négykézláb', *карáкуша* 'tintahal' stb.) A **korčunā* eredeti 'lépő, átlépő' jelentése tehát szépen összhangba hozható a téli napforduló időszakának a szólásmondásain végzett vizsgálódásainkkal.

5. A téli napforduló megünneplése a legkülönbébb ősi népeknél megtalálható, hiszen a tél fordulása mintegy azt jelképezi, hogy a természet felszabadult, győzött a világosság a sötétség felett, az élet a halál felett. A *sol invictus, vita invicta* (legyőzhetetlen nap, legyőzhetetlen élet) tiszteletében gyökerezett a perzsa Mithras kultusza is, melyet a római katonák nyugaton is elterjesztettek. Rómában Mithrast a napistennel azonosították, és ünnepét dec. 25-én tartották.

Az őskeresztényeknél Jézus világrajöttének az ünnepe jan. 6-án volt (Epiphania), bár a vallástörténészek egy része kételkedik abban, hogy ez az ünnep a mai értelemben vett karácsony elődjének volna tekinthető. Ebben az időben ugyanis még olyan legendák is jártak, hogy Jézus nem anyától született, hanem felnőtt emberként jött a világra. A IV. század közepe táján azonban az egyház Jézus születésének az ünnepét dec. 25-re, a téli napforduló időszakára helyezte át. Ez az ünnepáthelyezés a népszerű pogány Mithras e napon tartott ünneplésének a háttérbe szorítása érdekében történt. Könnyen érthető tehát, miért van az egyes népeknél a karácsonyi ünnepkör szokásaiban oly sok kereszténység előtti, pogánykori elem (vö. Wörterbuch der Religionen. Stuttgart, [1952] 513—4; D. Zelenin: Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin—Leipzig, 1927. 375). A kultikus elemekben stb. oly gazdag téli napforduló idejére áthelyezett karácsony új tartalmat adott sok régi szokásnak, és biztosította azok fennmaradását.

Ez a szlávsnál sem lehetett másként. A napforduló időszaka (melynek szláv neve az orosz és bolgár nyelv tanúsága szerint **korčunā*) a szlávoknál is bizonyára számos szokással volt kapcsolatos. A kereszténységgel való megismerkedés után a nép sokhelyt Jézus születésének az ünnepét is a régi *корочън* stb. szóval nevezhette, bár az egyház mindenütt gondoskodott új elnevezésről is (or. *рождество*, le. *Boże Narodzenie*, cs. *vánoce*, szbhv. *Božić* stb.). Egy bizonyos átmeneti időszakban párhuzamos lehetett a kétfajta elnevezés használata: mint hivatalos egyházi műszó a *рождество* stb., mint hagyományos, régi elnevezés pedig a *корочън* stb. járhatta. (Mutatis mutandis, hasonlíthatjuk ezt a helyzetet ahhoz, ami nálunk 1949 óta az aug. 20-a kétféle elnevezésében — Alkotmány ünnepe, Szent István napja — megnyilvánul.) Az egyház befolyásának a fokozatos megerősödése aztán magával hozta az ünnepet jelölő *корочън* stb. kiszorulását; e szó megfelelőivel, mint láttuk, ma már csupán szlovák és ukrán nyelvjárásokban jelölik a karácsonyt. Az azonban, hogy e szóhasználat valamikor sokkal szélesebb körű lehetett, a magyar és a román nyelv példájával bizonyítható. A szláv eredetű magyar *karácsony* és román *crăciun* ugyanis pontosan ebben a keresztény jelentésben honosodott meg e nyelvekben. Azt pedig aligha feltételezhetjük, hogy éppen a keleti szlovák nyelvjárás vagy a huçul, ill. máramarosi ukrán (ahol e szavak ma is 'Jézus születésének ünnepe' jelentésben használatosak) lett volna az átadó mindkét esetben.

6. Mint fentebb már jeleztük, a **korčunā* itt ismertetett szófejtésének látszólag bizonyos szóképzéstanai nehézsége van. Az *-unā* képző előtt ugyanis meglehetősen szokatlan a tövégi *k* || *č* palatalizáció, ezért a **korčunā* helyett is inkább **korkunā* lenne várható (l. Berneker: i. m.). Kniezsa (AECO 1: 163) szerint azonban a képzés alapszava az egy-

szeri cselekvést kifejező **korčiti* (nem pedig a gyakorító **korkati*) ige volt, ennek ragozásában pedig sehol nem is található *k*-s alak. — Véleményünk szerint analógiás kiegyenlítődesre is gondolhatunk a **kork* — **korčiti* — **korkati* szócsalád *-k-* és *-č-* tövögű tagjai között. Ilyen analógiás kiegyenlítődeset találhatunk az újkeletű bolgár *Крачѹн* 'Nyakigláb' szóban (leggyakrabban a *Крачѹн и Мѧлчо* 'Zoro és Huru' szókapcsolatban fordul elő; alapszava a *крак* 'láb'), az orosz *крачѹн* 'Circaëtus gallicus' szóban (vö. ukrán *крачѹн* 'holló'; alapszavuk a *крѧкати* 'kárognak', l. Berneker: i. m. 1 : 603, Vasmer: i. m. 1 : 654), az orosz *драчѹн* — *дракѹн* 'verekedő', *ворчѹн* — *воркѹн* 'morgó, dörmögő', *врачѹн* — *вракѹн* 'hazudozó' alakváltozatokban, a cseh *bručoun* 'morgó' szóban (alapszava a *bručeti*; vö. *broukati*), esetleg a nem egészen világos etimológiájú szerb-horvát *kračun* — *krakun* 'retesz' alakváltozatokban (alapszavuk talán a *krakati* 'kárognak'; jelentésanilag a HASZ V : 449 a latin *corvus* 'holló; ostromhorog; horgas sebészkesz' szóval veti össze) stb. Minthogy a *копачѹн* stb. esetében egyetlen szláv nyelv sem mutat fel *-k-* tövögű alakváltozatot, fel kell tételeznünk, hogy a *k* és *č* tövögű alakok közötti analógiás kiegyenlítődes ebben az esetben már az ősszláv együttélés korában végbement, és a kezdetben esetleg meglevő alakváltozatok harca a *č*-s alak győzelmével végződött. Az ugyanis nehezen képzelhető el, hogy az egyes szláv nyelvekben egymástól függetlenül ment végbe a hasonló végeredményre vezető analógiás kiegyenlítődes. A fontos jelentésű ('napforduló') szó nyilvánvalóan gyakori használata az írásos kor előtti időkben magyarázatunkat támogatja.

7. Vizsgálódásainkkal a szláv eredetű *karácsony* szavunk őstörténetére próbáltunk fényt deríteni a nyelvstudomány, néprajz stb. újabb kutatási eredményeinek a felhasználásával. Érdekes és színes e szó története, régmúlt idők szokásai, küzdelmei tükröződnek benne. Kiténik belőle az is, mennyire nélkülözhetetlen a nyelvész számára a szomszédos tudományágak segítsége a nyelvi jelenségek olykor rendkívül bonyolult szövevényének a kibogozásában.

Kiss Lajos

Rákerül az ebek harmincadjára. E szólást, melynek legrégibb ismert előfordulása Decsinél : „Reia kerülsz még az ebek harmintzadgyára”, Csefkó magyarázta utoljára (SzállSzöll 82). Szerinte az kerül az ebek harmincadjára, akit az ebek megtépnek, akin az ebek veszik meg a vámot. Azonban a mondásnak nincs olyan változata, hogy 'az ebek megvették rajta a harmincadot', és sokkal valószínűbb, hogy az ebek harmincadja a *d e r e s*, melyen az ebek *e n*, azaz a tolvajokon, kisebb bűnösöknön veszik meg az ebeknek kijáró vámot, vagyis megpálcázzák őket. Csak így lehet érteni ugyanis a Szirmaiánál található változatot : „Jam ego te docebo : Meg tanítlak kesztyűbe fűtyülni. Reá húz lak az ebek harmincadgyára” (140). Vö. : „Reá húzatta bezzeg a deresre” (Wagner 1750., közölve Nyr. 22 : 506). A *reákerül* ige is emellett bizonyít : reákerülsz még a deresre. Botbüntetésnek értelmezi Decsi is, aki a „meghidd, hogy másszor is volt ám ő az ebek harmincadján” változat latin ekvivalenséül ezt a szólást csatolja : „anus subsaltans multum exercitat pulveris” (Adag. 148. NySz.), azaz : elverték a fenékén a port. A harmincad tréfás használatában közrejátszott a gyakori 30 botra büntetés, ami egy pálcának, vagyis egy ictusnak felelt meg (l. Nyr. 73 : 136 és Népr. Ért. 34 : 37). A harminc, háromszáz, mint a bűvös hármas szám (vö. három pálcá) többszöröse nyert alkalmazást a büntetésekben, s akárcsak a harmincad is, bizonyos ősi eredetű. A háromszázra vonatkozólag vö. még : „meg-futod a háromszáz Katonák hosszát” = 'vesszőfutásra ítélnék' (1793. Magy. Játékszín 3 : 196).

Bernáth Béla

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Éljen! A Budapesti Város v. b. Élelmiszerkereskedelmi Irodájának az *Éljen!* helyes használatára vonatkozó kérdésére az alábbiakban válaszolunk:

Az *Éljen!* (*Éljenek!*) felkiáltás eredetileg a latin *Vivat!* megfelelőjeként egy vagy több személy iránti szeretetet, lelkesedést vagy valamely tett, esemény, megnyilatkozás iránti tetszést, elismerést fejez ki. Főként nyilvános, közösségi alkalmakkor (gyűlés, felvonulás, üdvözlés, lakomán mondott felköszöntő stb.) használatos tehát. Ennek példáit találjuk a szokásos kifejezésekben, szótárainkban és íróinknál. Pl.: „*Éljen az ünnepelt!*” „*Éljenek kedves vendégeink!*” „*Éljenek szeretteink!*” (Bajza) „*Éljen a munkásság, parasztság!*” (József Attila: Tömeg).

Az *éljen* szó főnevesülve is gyakori ilyen használatban: „Háromszoros *élijent* kiált valakire.” „*Sok élijent* kapott.” „Szavaira ráharsogott az *éljen*.” „Beszédét sokszor félbeszakította a harsogó *éljen*.” „Mikor belépett, harsány *éljenek* fogadták.” „Szavait az ősznek nagy *éljen* követte” (Arany: Nagyidai cigányok). „Kiáltásokat síromnál *élijent* a respublicára” (Petőfi: Respublica). „Nekem nem *éljenek* kellene, hanem hőstettek” (Jókai: Csataképek)! Amerre elhajtott, nagy *éljenek* keltek (Mikszáth: Jókai). „Rettenetes *éljen* viharzott fel nyomában” (Mikszáth: Club és folyosó). „Rengett a fal az *éjlenektől*” (Mikszáth: A beszélő köntös).

Természetes átvitelrel, hasonló érzelmi állapotban, vonatkoztatják azonban az *Éljen!* felkiáltást testületekre, intézményekre, sőt olyan többé-kevésbé elvont dolgokra, pl. jelenségekre, eszmékre is, amelyek keletkeznek, létrejönnek és esetleg meg is szűnhetnek, elmúlhatnak, véget érhetnek, tehát létezésük időhöz kötött. Pl.: „*Éljen Magyarország!*” „*Éljen a béke, a szabadság, a népek barátsága!*” „*Éljen a vakáció!*” „*Éljen a magyar szabadság!*” „*Éljen a haza!*” (Kossuth-nóta). „*Éljen, éljen a köztársaság!*” (Petőfi: Itt a nyílám...). „Ez a pohár bujdosik, *éljen* a barátság!” (Bordal).

Gyakran egyszerűen mint indulatszót használjuk, a kitörő tetszés, lelkesedés, öröm felkiáltásaként. Pl.: „Győztünk! *Éljen!*” — „*Éljen!* meg van mentve a haza!” (Csiky: Proletárok).

Új jelenség azonban — s bár lassan megszoktuk már, nyelvünk szellemével, az *éljen* szó logikai jelentéstartalmával és eddigi használatával ellentétben van — az, hogy egyes napokat, ünnepeket, alkalmakat, tehát olyan elvont dolgokat éljenzünk, amelyeknek létében nincs, nem lehet fejlődés, változás, egyszóval olyan mozzanat, amely éltetésüket, tehát maradandóságukra, létezésük tartósságára irányuló kívánságunkat megokolná. Pl.: „*Éljen március tizenötödike, hazánk nemzeti ünnepe!*” „*Éljen az ifjúsági találkozó!*”

Az efféle jelszavak divatja az 1945 óta nyelvünkben elterjedt oroszizmusok egyike. Az orosz *Da zdravstvujet!* ugyanis kétféleképpen fordítható: 1. 'Éljen!' 2. 'Legyen köszöntve, üdvözölve!' Az orosz feliratok és jelszavak fordításában helyesebb lett volna az utóbbit használni.

Lehetne ugyan az *éljen!* szónak újabb, további jelentésbővülésére és ennek meghonosodására is hivatkozni a használat tényében, mégis azt javasoljuk, hogy az üzleti díszítésekben a természetes magyar nyelvhasználatnak jobban megfelelő és logikusabb ilyen feliratokat használjanak: „*Köszöntjük* május elsejét, a munkás nemzetközisége nagy ünnepét!” „*Köszöntjük* alkotmányunk ünnepét!” „*Üdvözljük* vagy *köszöntjük* a béketalálkozót!” Ezeknek a kifejezéseknek a használata ti. valóban semmi félreértést vagy zavart nem keltene, sőt ellenkezőleg: alkalmazásukkal és terjesztésükkel erősítenénk a helyes, hagyományos magyar nyelvhasználatot és a tömegek nyelvérzékét.

K. M.

Jövő vasárnap, jövő ősszel. Schwartz Manó mérnök a címül írt kifejezések értelmére vonatkozólag kér tőlünk felvilágosítást.

Válaszunk a következő: E kérdésben a nyelvhasználat nem egészen egyöntetű. A mi véleményünk szerint, ha 1957. február 12-én, kedden azt mondja valaki, hogy a *jövő vasárnap* meglátogatom, akkor ezt a látogatást február 24-én kívánja megtenni. Ha február 17-én akar az illető valahova elmenni, akkor ezt 12-én úgy jelentheti be, hogy *vasárnap* vagy *most vasárnap*.

Hasonlóképpen ha valakinek azt mondom 1956 júniusában, hogy „a kislányom *vjőő ősszel* megy iskolába”, akkor ez 1957 őszét jelenti. Ha 1956 őszére gondolok, akkor ezt az *idén ősszel* vagy az *ősszel* fejezi ki pontosabban.

Sz. Gy.

Nincstelen. G. Szabó Margit VII. o. tanuló azt kérdezi, miért mondjuk azt, hogy *nincstelen* jobbagy, miért nem azt, hogy *vantalan*.

Válaszunk a következő: Igaza van abban, hogy „logikusabb” volna, ha a teljesen szegény embert inkább *vantalan*-nak neveznénk. Voltaképpen nevezzük így is, hiszen akinek nincs semmije, az *vagyon-talan* is: a *vagyon* szó nem egyéb, mint a *van* ige régiesebb formája. (Olyan, mint a *megy, tesz, lesz* mellett a *megyen, teszen, leszen*.)

De persze a nyelv nem mindig logikus. Hiába boncolgatjuk a logikánkkal, hogy a *nincs-telen* voltaképpen olyan ember, akinek a *nincs*, tehát a *semmi* hiányzik, azaz aki éppenséggel gazdag: ha a nyelvszokás ezt így fogadta el, hogy a *nincstelen* teljesen szegény, akkor ezt tudomásul kell vennünk. S ez a szó bizony már elég régóta ismerős a magyarban. Tájszóként is ismerik igen sok helyen, *nincsetlen* alakban. S nem is áll olyan egyedül a logikátlanságával. Ha azt mondom: *nem volt ott senki sem, nem történt semmi sem*, az éppen olyan logikátlan, mint a *nincstelen*. S még valamit. A kettős tagadás nem mindig válik állítássá más nyelvekben sem. Mint a Magyar Nyelv című folyóiratban is olvasható (16:91), a török nyelvben is van éppen hasonló fejlemény: *jok* 'nincs'; *-siz* 'nélküli'; *joksiz* = szegény, szó szerint: nincs nélkül való, *nincstelen*.

L. L.

Edényzet. F. G. kérdezi: A rádió 1956. november 23-i adásában hallottam a következő mondatot: „A Kelenföldi Tejüzemnél a vállalatok átvehetik a megfelelő mennyiségű tejet, ha szállítóeszközzel és megfelelő *edényzettel* rendelkeznek.” — Helyes képzésű-e az *edényzet* szó, lehet-e ma is új szót képezni a *-zat, -zet* képzővel, van-e erre más példa is?

Válaszunk a következő:

Az *edényzet* aránylag ritka, de mindenki számára érthető szó. (Az akadémiai nagyszótár cédulái között mindössze egyetlen adat akadt 1856-ból, Degrének egyik

művéből.) Jelentése kb. ez lehet: '(különféle) edények összessége'; vagyis az egyes *edény*-nyel szemben összefoglaló, gyűjtő fogalmat jelöl.

Ehhez hasonló jelentéstani-alaktani párhuzamot találhatunk más szavak esetében is. Ilyesfélék a *bútor*—*bútorzat*, *fegyver*—*fegyverzet*, *gyökér*—*gyökérzet*, *haj*—*hajzat*, *homlok*—*homlokzat*, *izom*—*izomzat*, *kő*—*kőzet*, *növény*—*növényzet*, *ruha*—*ruházat*, *személy*—*személyzet*. Az alapszó és a *-zat*, *-zet* képzős származék jelentéstani viszonya részleteiben esetenként más és más; fő vonásaiban azonban kihámozható a képző fenti jelentése.

De van-e egyáltalában ilyen képző? Eredetileg csupán *-at*, *-et* képző volt, ez pedig a *g* *é* *b* *ö* *l* képez névszót. Ez a hajdan eléggé termékeny képző a nyelvújítás során, főleg a múlt század harmincas éveiben meglehetősen újjáéledt (NyÚSz.). S mivel több *-z* végű igehez járult (*arányoz* *z* + *at* > *arányzat*, *szabályoz* *z*-*at* > *szabályzat*), a *z* igeképző téves elemzés útján áttolódott az *-at* névszóképzőhöz. Így született meg a *-zat*, *-zet* névszóhoz járuló névszóképző, a szóelemek (morfémák) határának eltolódása útján. (A szavak határának eltolódására is van példánk: *apotheka* > *a patika* stb.) Lassanként kialakult a képző összefoglaló jelentése is; ezt csak erősítette az a tény, hogy a németben (s több más nyelvben) névszóhoz járuló névszóképző segítségével fejezik ki az összefoglaló jelentésárnyalatot.

A *fegyver* (Beszt.Szj.) szónak még volt *fegyverez* (XVII. sz. NySz.) származéka, tehát a *fegyverzet* (1831. MNy. 4 : 252) esetében ez lehet *-et* képző, de talán már lehet *-zet* is (vö. a német *Waffe* ~ *Bewaffnung*; latin *arma* ~ *armatura*). A *bútor* ('Möbel' jelentésben először 1787., NyÚSz.) szónak is kimutatható előbb *bútoroz* származéka, s csak ezután keletkezett a *bútorzat*. Számos szónak azonban sohasem volt *-z* képzős igei alakja, nem találunk pl. „homlokozni”, „izomozni”, „növényezni” vagy „edényezni” szót. Itt tehát már a egységes *-zat*, *-zet* képzővel van dolgunk.

A *-zat*, *-zet* képző tehát meglevő, létező nyelvelem, ún. nyelvtény, mégpedig eléggé régen elterjedt s elfogadott nyelvtény. Már csak ezért sem volna jó most helyteleníteni. Még az is elképzelhető, hogy a *-zat*, *-zet* képző segítségével ezután más új szavakat alkotnak. Ha például valakinek szüksége van rá, akkor mondhat olyan szavakat is, mint pl. a *kéményszat*, *párkányszat*, *cserépszat* stb. függetlenül attól, hogy előzőleg ismerte-e ezeket, vagy nem. Hogy vannak-e, lesznek-e valóban ilyen szavak, azt a szükséglet dönti el. Mindenesetre lehetnek. Sz. Gy.

Tárgyas vagy tárgyatlan ragozás? Fehér Dániel az iránt érdeklődik, hogyan helyes: „a megrendelő valamennyi dobozt nem *bonthatja fel* vagy nem *bonthat fel*.”

Válaszunk a következő: Ha a mondat tárgya logikailag határozott, vagyis ha a tárgy mind a beszélő, mind a hallgató által ismert, meghatározott egyedet vagy egyedekeket jelöl, akkor a 'minden' jelentésű *valamennyi* névmási jelző az *ez*, *az*, *emez*, *amaz*, *ugyanez*, *ugyanaz* és az *-ik* végű névmásokhoz hasonlóan a tárgy határozottságát fejezi ki, ezért ilyen jelzőjú tárgy mellett az ige tárgyas ragozásban áll. Szemléltetésül hadd álljon itt néhány szépirodalmi példa: *Világ valamennyi vizét hazatereld, víz juhásza* (József Attila: Áradat). *Ezeket a dolgokat nem mondhatja el* (Móricz: Rokonok 214). *Figyelembe vettük mindegyik kérést* (Csillag 1952. 169) stb. A kérdezett mondat tehát helyesen így hangzik: *valamennyi dobozt nem bonthatja fel*. — A *valamennyi* általános névmást meg kell különböztetnünk a *valamennyi* ('néhány' jelentésű) határozatlan névmástól, ez utóbbi ugyanis csak logikailag határozatlan tárgy mellett állhat jelzőként. Ilyen jelzős tárgy mellett az ige alanyi ragozásban áll: *felbontott valamennyi* (= néhány) dobozt.

H. M. I.

Id. Csapodi István emlékezete

Ifj. Csapody István szemész főorvos 1957. február 3-án az Országos Orvostörténeti Könyvtárban előadást tartott édesapjáról, a száz esztendeje született id. Csapodi Istvánról. Alábbi megemlékezésünk adatainak legnagyobb részét ebből az előadásból, annak kéziratából merítettük.

Id. Csapodi István 1856. december 25-én született, de már 1912. augusztus 17-én, 56. évében meghalt. Neves szemorvos, a budapesti tudományegyetem orvosi karának nyilvános rendkívüli tanára volt, a bölcsészeti karon egészségtant adott elő. Foglalkozott növénytanal, csillagászzal, és még sok más ismeretterületet bebarangolt. Szemészeti műveken kívül írt egészségtani könyveket, száz meg száz természettudományos népszerűsítő cikket, főként a Budapesti Hírlapba, azonkívül a Természettudományi Közlönybe, fővárosi és vidéki lapokba. Az Egészség című folyóirat szerkesztőjeként „a helyes magyarság principiumát” törekszik érvényesíteni „minden közlemény nyelvében”. Ezt írja: *principium*, mellözi a nyelvújítás *elv* szavát; Csapodi István ugyanis lelkes híve Szarvas Gábornak, harcos ortológus.

Első írása 1875-ben jelent meg, mégpedig a Magyar Nyelvőrben; tájszókat közölt szülőföldjéről, a Sopron megyei Horpácsról Lövei P. álnéven. Mindjárt a következő évfolyamban is találunk tollából jó néhány hasonló közleményt (ezek alá Lövei Páyer István nevet írt). Haláláig több mint százhusz cikke jelent meg folyóiratunkban, s a Magyar Nyelvben is tizenhat írását olvashatjuk az első évfolyamtól kezdve. A Simonyi Zsigmond szerkesztette „Középiskolai műszótár”-ban (1906.) az egészségtani műszókat az ő Egészségtana alapján állították össze, a növénynevek egy részének összeállítója pedig ő maga. Dolgozott a Magyar Nyelvtörténeti Szótárba; itt s már előzőleg is behatóan foglalkozott Pápai Páriz Ferenc orvosi nyelvével. Részt vett az Akadémia Nagyszótárának munkálataiban, közreműködött Jendrassik Ernő Nyelvészeti tanácsadójának elkészítésében. Egy franciából fordított műben (Az elfáradás és a testgyakorlás) igyekezett számos sportkifejezésünket megmagyarosítani. Jól ismerte a régi magyar orvosi nyelvet, és több ezer cédulán egy magyar orvosi műszótár töredékét hagyta hátra.

Nyelvművelő munkássága — főképp a természettudományok s legnagyobb mértékben a szemészet terén — ma is megérdemli elismerésünket, hálánkat. Hogy mennyire megbecsülték kortársai, ékesen bizonyítja a nála egy évvel fiatalabb Tóth Béla hozzá írt egyik levelének következő helye: „Csodállak mint a magyar orvostudomány nemzeti reformátorát (hatásodat örvendezve látom a legsötétebb Afrikában is), és hálásan ismerem el: mennyit tanultam tőled magyarság dolgában én, a belletrista is. A te eszed járása olyan átlátszó, olyan matematikai igazságú, mint egy oktaéder kristály.”

F. G.

Tudományos minősítések 1956-ban

A Nyelvőrben már beszámoltunk a nyelvtudomány területén lefolyt tudományos minősítésekről és az aspiránsképzésről (Nyr. 80 : 154—7). Jelenlegi beszámolóink az 1956-ban megtartott doktori és kandidátusi disszertációk vitájáról ad tájékoztatót.

Két doktori disszertáció vitáját tűzte ki 1956-ban a Tudományos Minősítő Bizottság. 1956. június 13-án tartották N. Sebestyén Irén „Szamojéd jelzős szerkezetek” című disszertációjának vitáját. Október 10-én került sor B. Rincsen mongol kandidátus „A mongol nyelv grammatikája” (Mongjol kelen-ü jüi) című disszertációjának vitájára. A nyelv- és irodalomtudomány terén ez volt az első alkalom, amikor külföldi tudós külföldön készített disszertációját magyar tudósok előtt védte meg.

Kandidátusi disszertációjukat az alábbi kutatók védték meg :

Deme László „Nyelvatlaszunk funkciója és anyagközlési problémái”* című disszertációját 1956. február 14-én, Imre Samu „A Sabác viadala mint nyelvi emlék” című disszertációját 1956. június 19-én, Fónagy Iván „A hangváltozás lefolyásáról” című disszertációját 1956. június 22-én, Balázs János „A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei” című disszertációját 1957. szeptember 12-én, Dezső László „Adalékok a dél-máramarosi *u-zó* nyelvjárás XVI—XVIII. századi fejlődéséhez” című disszertációját 1956. szeptember 15-én védte meg. A Tudományos Minősítő Bizottság mind az öt esetben odaitélte a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot.

A végző aspiránsok közül Jávorné Soltész Katalin „Az ősi magyar igeekötők” című disszertációját 1956. május 15-én, Fodor István „A nyelvtani nem a szláv nyelvekben” című disszertációját 1956. június 6-án, Tőkei Ferenc „Földtulajdonviszonyok a Csou-kori Kínában” című disszertációját 1956. szeptember 13-án, Papp Ferenc „A jelzős szerkezetek főbb kérdései a mai orosz irodalmi nyelvben” című disszertációját 1956. szeptember 14-én védte meg. A Tudományos Minősítő Bizottság mind a négy pályázónak odaitélte a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot.

P. E.

* A disszertáció nyomtatásban is megjelent „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” címmel. 1956. Akadémiai Kiadó. 383 lap + 10 melléklet.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Prohászka János: Voltaképpen mi is az az ízé?</i>	245
<i>Beke Ödön: Fönnhéjáz</i>	247
<i>Kiss Lajos: Karácsony</i> szavunk őstörténetéhez	247
<i>Bernáth Béla: Rákerül az ebek harmincadjára</i>	251

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából Éljen! — Jövő vasárnap, jövő ősszel. — Nincstelen. — Edényzet. — Tárgyas vagy tárgyatlan ragozás?	252
--	-----

A Nyelvőr hírei

Id. Csapodi István emlékezete	255
Tudományos minősítések 1956-ban	256

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr 1956-ban negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belsőldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekkszámla: 61.257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap-Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	16 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Ara 6 Ft
Évi előfizetés: 18 Ft

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Knieszsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Knieszsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd és Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-Emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
 2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához elfogyott
 3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
 4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
 5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével) 4 Ft

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

<i>Rubinyi Mózes: Révai Miklós</i>	257
<i>Gáldi László: Verseghy, a szótáríró</i>	261
<i>Károly Sándor: A csuklik-féle ikes igék képzése, ragozása</i>	275
<i>Grétsy László: Megjegyzések Szabédi László verseiről</i>	285
<i>T. Lovas Rózsa: Csokonai Vitéz Mihály: A boldogság</i>	291
<i>Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok, az ötödik magyar szövegemlék</i>	295
<i>Tompai József: A szavak ismétlődő alkotórészeinek elhagyása</i>	297
<i>Dankó Imre: Túrkevei helynevek történelmi és társadalmi vonatkozásai</i>	307
<i>Benkő Loránd: A szorgcs, szorgulmas stb. szócsalád eredete</i>	318
<i>Kiss Lajos: Huligán</i>	324
<i>Szépe György: Ujjbegy</i>	325

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőcímé:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Rubinyi Mózes</i> : Révai Miklós	257
<i>Gáldi László</i> : Verseghy, a szótáríró	261
<i>Károly Sándor</i> : A csuklik-féle ikes igék ragozása, képzése	275
<i>Farkas Vilmos</i> : A számára (számomra, számodra stb.), részére használatáról ..	281

Íróink nyelve

<i>Grétsy László</i> : Megjegyzések Szabédi László verseiről	285
--	-----

Nyelv és iskola

<i>T. Lovas Rózsa</i> : Csokonai Vitéz Mihály: A boldogság	291
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szabó T. Attila</i> : A Marosvásárhelyi Sorok, az ötödik magyar szövegemlék ..	295
<i>Tompa József</i> : A szavak ismétlődő alkotórészeinek elhagyása	297

Nyelvjárásaink

<i>Dankó Imre</i> : Túrkevei helynevek történelmi és társadalmi vonatkozásai ..	307
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Benkő Loránd</i> : A <i>szorgos</i> , <i>szorgalmas</i> stb. szócsalád eredete	318
<i>Zsoldos Jenő</i> : Ideológia	321
<i>Bálint Sándor</i> : Lajmás, számár, lukmájer	323
<i>Kiss Lajos</i> : Huligán	324
<i>Szépe György</i> : Ujjbegy	325
<i>Maczkó György</i> : A Perczel névről	328
<i>Scheiber Sándor</i> : Cihadni	329

Szemle

Magyar nyelvhelyesség (Ismerteti <i>Terényi István</i> és <i>Benkő László</i>)	330
Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai (Ismerteti <i>Némedi Lajos</i>)	337
Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái (Ismerteti <i>Sebestyén Árpád</i>)	342
Marcel Cohen: Grammaire et style 1450—1950 (Ismerteti <i>Szathmári István</i>) ..	347
Egyetemek és főiskolák évkönyveiben megjelent nyelvészeti írások (Ismerteti <i>Szépe György</i>)	354

MAGYAR NYELVŐR

81. ÉVFOLYAM * 1957. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Révai Miklós

Halálának százötvenedik évfordulójára

A harmadik országos magyar nyelvészkongresszuson, 1954-ben, mely egyben a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapításának 50. évfordulóján zajlott le, Balázs János „A stílus kérdései” című nagy perspektívájú előadói munkájában az ügyszó méltó, lelkes és nemes hangon köszöntötte Révai tiszta szellemét abból az alkalomból, hogy 150 évvel azelőtt „írta meg a magyar történeti nyelvtudománynak e tiszteletre méltó, nagy alakja az első rendszeres magyar stilisztikát öregen, betegen, sírjához közel” (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet 103). Immár másfél évszázada, hogy tudományunknak e halhatatlanja örökre behunyta fáradt szemét. Halálának 150. évfordulóján számot kell adnunk arról, hogy 1. mit tettünk a Révai halála 100. évfordulója óta eltelt fél évszázad alatt a legnagyobb magyar nyelvtudós munkásságának elvi és történelmi szolgálatában, s 2. milyen feladatok várnak ránk ezután az ő eszméi, törekvései kultuszában.

Századunk elején néhány szerény kezdés bizonyos mozgalmat hozott a nagy Révai méltatásának történetébe. E sorok írója 1903-ban „Grimm és Révai” című tanulmányában (Nyr. 32 : 57, 134, 195, ill. Nyelvészeti Füzetek 6. sz.) Révai értékelése tekintetében bizonyos módosítást jelentett be, amely körül élénk és értékes vitairadalom keletkezett. Egy évvel később egy szerény középiskolai tankönyvsorozat keretében megírta a középiskolai diákság és a nagyközönség számára a „Révai Miklós élete és nyelvészeti törekvései” című kis munkát. (L. Bán Aladár szerkesztésében: Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához, 13. kötet, Pozsony—Budapest 1904.) Behatóan foglalkozván Révai kézírataival, feltűnt az a körülmény, hogy az *Elaboratio Grammatica* kézíratai között van egy csomag, amelyen már a cenzorok jegyzése rajta volt, tehát már megjelenhetett, de nem nyugodván meg e külső jelben, beleolvastam a kéziratcsomóba és megállapítottam, hogy a csomó az *Elaboratio Grammatica* harmadik, kiadatlan kötetének több részletét teljes, végleges szövegben tartalmazza. A „felfedezés” azért volt fontos, mert közeledvén Révai halálának 100. évfordulója, felhívhattam a Magyar Tudományos Akadémia vezető munkásainak figyelmét e kézíratra, annak kiadására, és ez meg is történvén, az Akadémia ünnepi ülésén méltatta Révai halhatatlan érdemeit, kiadta nyelvtanának harmadik kötetét, melyet Révainak tanszékén méltó utóda, Simonyi Zsigmond rendezett sajtó alá. Az ünnepi ülésen Dézsi Lajos Révai pályájáról tartott előadást, Melich János

pedig „Révai Miklós nyelvtudománya” című munkáját mutatta be (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 20. kötet, 4. szám, Budapest, 1908. 42 lap).¹ A századik évfordulónak legmaradandóbb becsű emléke az *Elaboratio Grammatica Hungarica* 3. kötete. Simonyi kiadásának utószavában röviden jellemzi a kötet jelentőségét. A szóképzés és a mondattan tárgyalásában Révai ugyanazt a nyelvtörténeti módszert követi, melyet a két első kötetből ismerünk. Legtöbbet idéz a régi nyelvből, a szenvedő igeről s a *magyarok fejedelmök*-féle birtokos szerkezetről, melyre munkássága során a nagy tudós sokszor visszatért. Különös, hogy Révai a *-be* rag elemzésekor megfigyeli a Halotti Beszéd teljesebb *belől*, *belé* alakjairól, s ezért a *-be* ragot elemezhetetlennek tekinti. Igen sokszor kér és kap a finnugor rokon nyelvektől felvilágosítást és a „keleti” nyelvek mellett mind több tért enged a szóképzés fejtegetése terén a lapp, a finn és az észti szóképzés analógiáinak. Sok érdekes dolgot nyújt a harmadik kötet a nyelvművelés és a nyelvújítás szempontjából is.

A kötetről aránylag sok népszerűsítő ismertetés jelent meg, úgyhogy a nagyközönség is felfigyelt e tudománytörténeti eseményre. A Néptanítók Lapja (szerkeszti Benedek Elek) 1907. március 28-i számában a tanítóság szempontjából van összefoglalva Révai tudománytörténeti jelentősége (a „Szünóra” című, szórakoztatva tanító rovatban). Még napilap is teret adott e nagy nyelvész ünneplésének, halála után száz évvel (Az Újság 1907. március 31.). „Ez a gyűlölt expiarista, ez a kivetett újságíró, ez a beteg tanár a magyar tudománynak egyik legnagyobb dicsőisége lett — a halála után. Sokoldalú és lelkes, türelmes saját tervei kivitelében, türelmetlen minden vélemény iránt, ami az övével ellenkezett. Hangulatos verseket írt és gyönyörűen rajzolt. Alapos ember, aki igen jól írt. Rengeteg nyelvészeti adatait cipelvén magával, úgy vitatkozik, mint egy szellemes társalgó (aki néha elég goromba) és szorgalmas, pontos ember, valóságos filiszter, aki éppoly pontosan jegyezgeti össze dalait jegyzőkönyvébe, mint azt, hogy mit költött „tobák”-ra, borotválkozásra, s mit adott újesztendőkor az inasnak. De mindezen keresztül csap élete minden korszakában rajongó szeretete a magyar nyelv iránt, melynek tanulmányában neve korszakot jelent.”

Még iskolai füzetek címlapjain is igyekeztünk a kisdíjakok érdeklődési körébe bevinni a nagy magyar tudóst. Debrecenben Kardos Albert tanár Irodalomtörténeti Füzeteket adott ki, s ezekben irodalmi életrajzokat közölt arcképekkel, többek között Révairól is egy „polgári iskolai tanár” tollából.

A *Grammatica* harmadik kötetének, ahogy ma mondanók, elég „szép sajtója” volt. Simonyi Utószaván kívül a Budapesti Szemle lelkes hangú tanulmányt közöl a kötetéről „Egy százesztendő új könyvről” címmel. De a kötet ismertetései közt különös figyelmet érdemelnek a német nyelven írottak. Ezek azért nevezetesebbek (köztük, mint látni fogjuk, a Winkler Henrik urál-tajai nyelvtudósé), mert a Révai körül keletkezett, egyébként igen tartalmas vita-irodalomban egyik fél sem utalt arra, hogy más, nem magyar nyelvterületen hatott-e a nagy tudós.

A lipcei *Litterarisches Zentralblatt für Deutschland*, mely akkor a legnagyobb publicitású német filológiai folyóirat volt, a német könyvkiadás

¹ Melich János akadémiai ünnepi beszédén kívül még egy előadást tartott 1908-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésén, melynek tárgya volt Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszédéről (vö. MNy. 4 : 1,54).

központi szerve, 1908-ban meleg hangon ismertette a kiadványt. Az ismertetés utolsó sorai felhívják a figyelmet a kötet nemzetközi jelentőségére: „Ez a latinul írt könyv általában a nyelvtudomány szempontjából is igen érdekes és meleg ajánlásra méltó.”

De talán a legnevezetesebb külföldi méltatása Révai művének az, amelyet Winkler Henrik írt az Indogermanische Forschungen (Nyr. 41 : 374—5) korában oly hírneves Anzeigerjában (melyet Streitberg Vilmos szerkesztett). Winkler pontról pontra követi a nagy mű tartalmát, s becses gondolatokat fűz egyes megállapításaihoz. Az elragadtatás hangján szól Révairól... „Szerencsés gondolat volt — írja Winkler — Révai Grammatica-ja harmadik kötetének kiadása Simonyi mesteri kezétől gondozottan.” — „Szerencsés volt e gondolat azért, mert e kötetből őszinte csodálattal állapíthatjuk meg azt, mily világossággal, tudományos készséggel vetett fényt Révai már száz évvel ezelőtt szép anyanyelve végtelen formai gazdagságának eredetére, jelentőségére s fejlődésére. Pompás áttekintést nyerhetnek e műből azok a nyelvészek, akik magyarul nem tudnak, a nyelvészeti kutatásnak oly számos útjáról és területéről, melyek az indogermanistáknak vagy egészen ismeretlenek, vagy amelyekről e köröknek csak sejtelemszerű tudásuk van.”

A Nyelvtudományi Közlemények 38. kötetében (287—312) jelent meg Velledits Lajos tartalmas műve „Révai és Adelung” címmel, mely szintén a Grimm és Révai idevágó megállapításainak és adatainak bírálata. Velledits művéhez Simai Ödön szolt hozzá (MNY. 8 : 211—2), ezt írván: „Bizonyos, hogy sokat tanult Révai Adelungtól, hisz maga hivatkozik igen sokszor erre, s ha a nyelvmélekek boncolgatása módjában is sokszor mestere volt, régi nyelvünk szeretete, megbecsülése saját zsenialitásában, korában gyökeredzik.” (Lásd még Simai megállapítását: MNY. 9 : 270—2.)

Simai ez adatainak felemlítésével kapcsolatban említsük meg, hogy ő hozzászolt Révainak mint nyelvújítónak problémájához is (MNY. 7 : 255—6). Ezt írja: „Révai fiatalabb éveiben a purizmusnak, s a velejáró nyelvújításnak igen is lelkes barátja volt.” „Révai nem volt orthologus”. Ma már Szily anyaga alapján hozzátehetjük, hogy a tudomány Révai álláspontjának helyességét igazolja: „Én — írta a nagy Révai — a magyarságot újabb szókkal nem rontani, hanem építeni akarom.” Olyan ma is élő szavak, mint *előjel*, *könyvtár*, *rézmetszet*, *természetbúvár*, Révai Miklós alkotásai.

Tolnai Vilmos két értékes adattal gazdagította az elmúlt fél évszázadban Révairól való ismereteinket. Ő állapította meg 1915-ben, hogy Révai Miklós volt az első tudományos irodalmunkban, aki a hanglejtésről szolt (Elab. Gramm. 1 : 150—1 ; vö. MNY. 11 : 51). Ugyancsak ő 1921-ben kimutatja (MNY. 17 : 214), hogy Révai Miklós híressé vált mondását: „Nem tudunk magyarul” (Nescimus Hungarice) első egyetemi beszédében mondotta (1802. nov. 8.), akkor, midőn az ifjúság általános üdvözlése után beszédének tárgyául kitűzi azokat az általános előítéleteket, amelyek a magyar nyelv tanulását fölöslegesnek ítélik.

A már említett ansziennitási probléma dolgában közönséges, de találó szóval élve, „szenzáció” erejével hatott Schwarcz Elemér germanista professzor felfedezése 1928-ban (vö. MNY. 24 : 202). Falkenstein Károly, a drezdai Királyi Könyvtár főkönyvtárnoka 1847. május 8-án levelet intézett Pyrker J. László egri érsekhez, s ebben néhány kiváló magyar író-kéziratát kérte a drezdai könyvtár kézirat-gyűjteménye számára. Pyrker a kérést teljesítette. Falkenstein megköszönő levelében egy jó magyar nyelvtan ajánlását kérte.

Pyrker, aki Falkenstein levelét Hofgasteinban kapta meg, ezt válaszolta: „Die beste ungarische Grammatik waere wohl jene von dem Exjesuiten Révay [tévedés, Révai nem volt exjesuita, expiarista volt], von welcher Wilhelm Humboldt mir in Gastein sagte, dass keine Nation eine aehnliche haette — sie ist ungarisch und lateinisch geschrieben.” Humboldt Vilmosnak, az emberiség egyik legnagyobb nyelvész gondolkodójának ez a dicsérete világviszonylatban is a magyar nyelvtudomány dicsősége lett.

A MNy. 23. kötetében (1927.) bukkantunk arra az érdekes adatra, hogy Révai Miklós Voltaire „Essai sur les moeurs”-ének (1756.) lefordítását is tervezte „Jó íz temploma” címmel. A Magyar Hírmondóban (1784. 14—5) ehhez hozzáteszi: „Igaz! Voltér nevén meg nem kell ütközni, mert ő sem mindig tévelyeg.” Kapcsoljuk ezekhez azt a szerény adatot, hogy Travnik Jenő, a győri főreáliskola (Révai Miklós főreáliskola) fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából méltatta Révai iskoláját, s megírta Révai életrajzát az iskola 1922—23-i tanévi értesítője számára.

Az elmúlt fél évszázad második jelentősebb Révai-kötete, a Grammatica harmadik kötete után Révai Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve volt, a „Magyar deáki történet”, melyet a Régi Magyar Könyvtár 29. köteteként az Akadémia adott ki az eredeti kéziratból, részben első ízben, utószóval és tartalommutatóval. Ez a könyv Révai kéziratban csaknem teljesen elkészült művének, a Magyar Deákságnak első kötete, melyben „A' magyar deáki történet adatik elő”. Hozzáteszi, hogy „a' nevezetesebb példák után”. Ez a könyv voltaképpen az első magyar nyelven írott magyar irodalomtörténet. Ezúttal két ismertetését említjük meg, az egyiket az Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönyében tette közzé dr. Gesztesi Gyula (1912. 45. köt., 40—1), a másikat Sándor Ernő írta az Egyetemes Philologiai Közlönybe (36: 535). Ebben a könyvben maga Révai érdekesen fejtegeti műve megjelenésének geneziséit, viszonyosságait. Műve elkészült nyomtatásra már az „1799. esztendőben”. „Sürgettem a nyomtatást Komáromban 1800-ban. Sopronban pedig 1801-ben, Bétsben végtére 1802-ben; de az elegendő költségnél nem léte miatt seholy sem boldogulhattam. E' most folyó 1803 esztendőben itt Pesten kedvez a szerentse, hogy már a' sajtó alá jött munkám.”

*

Az előadottak után talán nem nehéz megjelölni azokat a feladatokat, amelyek a magyar nyelvtudomány munkásaira várnak az eljövendő időkben.

Meg kell alkotni Révai Miklós összes műveinek a róla és róluk szóló munkálatoknak összehasonlító bibliográfiáját.

Újra és tüzetesen meg kell vizsgálni Révai összes kéziratait.

Ki kell adni új kritikai kiadásban Révai Miklós összes költeményeit és minden kiadható munkáját. Itt első feladatunk a Magyar Deákság teljes meglevő kéziratának kiadása.

*

Révai Miklósnak szobra állt a Magyar Tudományos Akadémia homlokzatán. E szobor az 1956. év őszén lezajlott harcok egyik áldozata lett, lezuhant és pozdorjává zúzódott. Szobra leomlott, de műve immár másfél századon át halála után gazdagodott és teljesedett és fog is gazdagodni eljövendő magyar századokon át.

Rubinyi Mózes

Verseghy, a szótáríró*

1. 1935-ben Waldapfel József ezt írta Verseghy nyelvészeti munkáságának megindulásáról: „Ő is 1790-ben kezdett a magyar nyelvvel foglalkozni, nagyobb rendszeres nyelvészeti munkán . . . dolgozott már, a m a g y a r n y e l v s z ó t á r á t is meg akarta írni s ezen Nagyszombatban is dolgozott” (Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780—1830. Bp., 1935. 114—5). Ezzel a sok történelmi mozzanatot összesűrítő egyetlen mondattal Waldapfel József jól érzékeltette, hová kell helyeznünk a mindeddig oly kevésbé, oly töredékesen ismert szótáríró Verseghyt, a magyar filológia történetének melyik szakaszához kell fűznünk az ő egész egyéniségével szorosan összefüggő szótárszerkesztői tevékenységét. Valóban a II. József halálát követő nagy nemzeti felbuzdulás volt az a légkör, melyben a felvilágosodott Verseghy — nemcsak Adelung, hanem filológiai tevékenységének lelkesége, pátosza révén inkább a nagy orosz „felvilágosítók” rokona — legjobban magára talált. Ez volt a kor, amely a hivatalos nyelv szerepére készülő akkori magyar nyelvhez képest — Kazinczy szavával élve — már „szűknek, szegénynek” (Lev. 2 : 301) vélte a magyar „Lexicont”, vagyis Páriz-Pápai szótárának utolsó kiadásait (1767., 1782.), s ezért arra vállalkozott, hogy végre valóra váltsa a magyar felvilágosodás úttörőjének, Bessenyeinek 1778 óta hangoztatott intelmeit a szótárszerkesztés terén is. Persze Bessenyei eszméi már korábban, a 80-as években is hatottak: aligha véletlen, hogy éppen 1781-ben, amikor Bessenyei Jámbor szándékát írta, s ebben szótárirodalmunk megújulását is sürgette, Pest egyetlen akkori könyvárusa, a Weingand és Köpff cég már „prenumerációt”, előfizetési felhívást bocsátott ki egy olyan három nyelvű s m a g y a r — latin—német részt is tartalmazó szótárra, amely terjedelme és szókincse révén bizonyára túlszárnyalta volna Páriz-Pápainak klasszikus, de a meg-növekedett igényektől nagyon elmaradt művét (vö. Bisztray Gy.: Magyar századok. Bp., 1948. 181—2). 1787-ben Rát Mátyás, a Magyar Hírmondó szerkesztője, hirdetett előfizetést m a g y a r — német — latin — szlovák szótárra (vö. Magyar Musa 1787. 67. sz.), s noha tervét Kazinczy több barátjával együtt lelkesen támogatta (vö. Lev. 1 : 190),¹ ez a kísérlet is megfeneklett a jozefinista évtized könyvkiadási nehézségein. A 90-es évek kezdetén

* Kétszáz évvel ezelőtt, 1757. április 3-án született Verseghy Ferenc, a költő és nyelvtudós.

¹ Rátnek sokat emlegetett tervéről csak a nyelvújítástól idegenkedő Ráday Gedeon írt némi aggodalommal Kazinczynak: „Vólt híre — olvassuk 1788. jan. 4-én kelt levelében —, hogy valamely új Magyar Dictionarium, vagyis Igés Könyv akarna ki-jönni; én meg vallom, annak mostani Világra való jövetelét nem kívánhatom, valamédig mi Magyarok abbúl a’ mi mostani új szókat tsináló betegségünkbul nem gyógyulunk” (Kazinczy Lev. 1 : 159).

azonban, a nemzet politikai reményeinek fellángolásával együtt, a szótár-írás vágya is újraéledt: Révai, aki ekkor adta ki Bessenyei Jámbor szándékát, a felállítandó Tudós Társaságra vonatkozó részletesebb tervében (*Planum erigendae Eruditae Societatis*) büszkén követelt minél teljesebb és gazdagabb szótárt („*Lexicon quam integerrimum, et quam locupletissimum*”; *Planum* 14).¹ Kevéssel utóbb, 1792-ben Makó Pál, a kornak egyik legélesebb szemű kultúrpolitikusa, adta ki „Egy Magyar Szótárnak készítésére intéző véleményét”,² majd Erdélyben nemcsak Bőjthy Antal követelt „egygy kitisztított s válogatott jó Szó Tárt” (A’ nemes magyar nyelv írásának és szóllásának tudománya. Marosvásárhely, 1794. 313), hanem Aranka György nyelv-művelő társasága is.³

Mindezen egyéni kezdeményeknek a 90-es évek elején már hivatalos visszhangja is támadt: 1792-ben Luby Károly és Vay István, Szatmár, illetőleg Szabolcs megye országgyűlési követe kidolgozta előterjesztés céljából a Tudós Társaság alapítási tervét (*Planum erigendae Societatis Hungaricae*),⁴ s ebben magyar, német, szlovák és horvát szótár kidolgozását sürgette. Nyilván a Rát-féle és a Luby—Vay-féle terv összefogására gondolt 1793-ban Balassa Ferenc, a korábbi horvát bán, aki az államtanácsnak előterjesztést tett a magyar nyelv ügyében: egy Budán felállítandó „Akademie der Nationalsprachen” alapítását szorgalmazta, s a latin, magyar, illir (szerb-horvát), szlovák és német nyelv általános szótárának kidolgozását ajánlotta, mégpedig — s ez tervének különösen jelentős pontja — a pétervári akadémiánál megjelent nagy orosz szótár mintájára.⁵ Az sem véletlen, hogy Balassa beadványával pontosan egy évben látott napvilágot Verseghynek az egész későbbi magyar szótárírás szempontjából oly nagy jelentőségű terve, a *Proludium*. Ezzel a sokféle tekintő, rendkívül gazdag tartalmú röpirattal a szakirodalom mindeddig nagyon mostohán bánt: második, lexikográfiai részét legrészletesebb Verseghy-monográfiánk szerzője, Császár Elemér teljesen figyelmen kívül hagyta, s meglepő módon nem találjuk említését Verseghy nyelvészeti munkásságának legújabb rövid összefoglalásában sem (Rubinyi M.: *Pais-Emlékkönyv*. Bp., 1956. 63—8). Pedig a *Proludium* fénye valóban korunkig veti előre világát; mi, akik a szótárszerkesztést hivatásszerűen műveljük, tulajdonképpen ma sem csinálunk egyebet, mint megkíséreljük egy olyan program valóraváltását, amelyet Verseghy már 1793-ban megfogalmazott.

¹ A címszóanyag bővítésének igénye már a 80-as években általános volt: az 1781-i előfizetési felhívás szerint Weingard és Köpff szótárátán „még sok czer új szók-is találatnak, mellyek rész-szerént a’ magyar szószerző-könyvekben eddig nem voltanak feljegyezve (3. sztl. lap. A Magyar Hírmondó 1781-i kötetének melléklete).

² „*Brevis Institutionum Linguae Ungaricae*” (Buda, 1792.) című műve függelékében.

³ Arankák terveiről a legújabb adatközlés: Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955.

⁴ E terv egyik példánya Fábchichnak a Széchenyi Könyvtárban őrzött kéziratai közt van meg; Hadnagy László, Fábchich életrajzírója magának Fábchichnak tulajdonította (MNYTK. 71 : 17), pedig a tervre valaki később — nem is a közelmúltban! — már rájegyezte: „Talán inkább az országgyűlési Deputatio véleménye az írást.”

⁵ Balassának — az osztrák hivatalok által elsüllyesztett — tervéről sajnos mindmáig csak annyit tudunk, amennyit Szekfű Gy. közölt összefoglalásként az eredeti okmányok alapján (vö. *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Bp., 1926. 269).

A szótári munkálatoknak — Verseghy szerint — három szakasza lesz.¹ Az első cél: a magyar nyelv „etimológiai és filológiai” szótárának (Lexicon etymologico-philologicum) kidolgozása; ebbe azonban — híven a német irodalmi nyelv egységét építő Adelung elveihez — csakis a köz nyelv szavai vehetők fel. A szótár persze nyelvtani szempontból is normatív lesz; közli tehát az egyes szavak jelentésén kívül ragozásukat és esetleg az általános szabálytól eltérő alaktani sajátságait is. Pontosan erre törekszik ma készülő Értelmező Szótárunk, s ez volt célja a múlt században Czuczornak és Fogarasi-nak is.² Ámde Verseghy műve, akárcsak az Orosz Akadémia első nagy szótára, valamint Cellarius latin iskolai szótára, még egy célt tűzött maga elé: a magyar szókincsnek „gyökérszók” (radices) szerint való csoportosítását. Ezt a — többek közt herderi előzményekre visszatekintő, de pl. Révainál is jelentkező — gyökérszó-keresést nevezte Verseghy „etimológiának”. Hogy mennyire a kor szellemében járt el, azt nemcsak Kresznericsnek és Kassai jóval későbbi „gyökerészó” szótára igazolja, hanem az erdélyi Nyelvművelő Társaság tervezett szótárának töredéke,³ a két évvel későbbi Debreceni Grammatika szótári függeléke, sőt bizonyos mértékben Baróti Szabó Dávidnak 1792-ben immár második kiadásban megjelent Kisded Szótára is. A „gyökérszó”-keresés gyakorlati szótárban természetesen már régen a múlté; nélkülözhetetlen maradt azonban a nyelvhasznításban, tehát voltaképpen a mai értelemben vett szófejtésnek is ez volt a történelmi előzménye és kiindulópontja.

A magyar köznyelv szótározása, rendszerezése nyilván azért volt éppen a 90-es évek elején sürgős szükség, mert az 1790—91. évi XVI. törvénycikk már ígéretet tartalmazott a magyar nyelv tanításának bevezetésére. Egyszer-smind azonban a 70-es évek óta számos kísérlet történt a tudományok magyar szakszókincsének kialakítására is: ezen fáradozott többek közt a pesti piarista iskola hírneves tanára, Benyák Bernat (műszó-javaslatait részben közölte Takáts Sándor: Nyr. 30: 421—6, 471—6), s most íme a piaristák neveltje, Verseghy állt elő a Proludiumban a maga korában egészen kivételes javaslattal: „nem kevesebb mint 12 szakszótár tervezéssel! E tervnek további érdekessége az, hogy szinte valamennyi szakszótár, melyet Verseghy javasolt, a természettudományok körébe vágott; bár Benyák, valamint a híres pozsonyi papnővelde növendékei már 1786 körül foglalkoztak a filozófia magyar műszavainak megállapításával (kikérve ehhez Baróti Szabó tanácsát is, vö. Gáldi L.: Pais-Eml. 49), Verseghy a filozófia magyarítását ekkor még kirekesztette szakszótár-szerkesztési programjából (később azonban éppen ő tett igen sokat e hiány pótlása érdekében). Mindenesetre 1793-ban külön szótárt követelt a természetrajz, a fizika, a gazdaság-

¹ Verseghy átfogó szótárírási tervének közvetlen vagy közvetett előzményét már Leibniznál megtaláljuk. Legutóbb H. Arens (Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Freiburg—München, é. n. [1955] 85) figyelemztetett Leibniznek idevágó nyilatkozatára: „ein eigenes Buch für durchgehende Worte, ein anderes für Kunstworte, und letztlich eines für alte und Landworte und solche Dinge, so zur Untersuchung des Ursprungs und Grundes dienen, deren erstes man Sprachbrauch, auf Lateinisch Lexicon, das andere Sprachschatz oder cornu copiae, das dritte Glossarium Etymologicum oder Sprachquell nennen möchte”. Arens forrása: Unvorgreifliche Gedanken betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache. Deutsche Schriften. I., kiadta Schmied—Kowarzik. Leipzig, 1916, 33.

² Czuczok—Fogarasi szótárának jellegéről l. Gáldi L.: Nyr. 81: 86—91.

³ Talán Gyarmathi Sámuel munkája (vö. Jancsó E.: Nép és Nyelv. 3: 153).

tan, a különféle mesterségek¹, a mechanika, a földrajz, a kereskedelem, a jog, az államtudomány, a hadtudomány és a matematika számára. Az ismeretek mindegyik ágát Verseghy nemcsak pusztá szógyűjteménnyel kívánta népszerűsíteni, hanem a tárgyalt műszók és fogalmak rövid leírásával is: szakszótárai tehát, mint később Tudományos Mesterszókönyve (1826., vö. alább, 6.), egyszersmind szaklexikonok is lettek volna.

A Proludium ezen részének hatását könnyű a későbbi magyar szótár-irodalomban felismerni: a Verseghy-féle „Lexicon Juridicum”-ból sarjadtak a XIX. század elején tisztí szótáraink, a 11. és 12. pontban említett „Lexicon Bellicum” és „Lexicon Mathematicum” pedig végül a Tudós Társaság egyik elsőszakszótáraként mint „Mathematikai műszótár” látott napvilágot 1834-ben. Mindez jól ismert tény (bár a későbbi fejlődést nem igen szokták a Verseghy-féle tervvel kapcsolatba hozni), érdemes azonban ezenkívül röviden visszatekinteni a terv előzményeire is mind európai, mind magyar vonatkozásban.

A „Lexicon Historiae naturalis”, vagyis a természetrajzi szótár kérdésének éppen a XVIII. században — Linné századában — különös jelentősége volt: amint többek közt Földi János, majd más debreceni növénytudósok fáradozása is szépen igazolja, nyilván egyrészt Linné rendszerét kellett népszerűsíteni, másrészt pedig a megfelelő magyar neveket összegyűjteni. Ugyanezek a problémák természetesen külföldön is felmerültek, és — ellentétben hazánkkal, ahol ekkor még csak tervek születtek — a szakszótár-kiadásnak soha nem látott felvirágzásához vezettek. A nemcsak német, hanem francia forrásokból is bőven merítő Verseghy ismerhette például azt a francia „Encyclopédie méthodique”-ot, amelynek a mesterségszavakat tartalmazó kötete (Arts et métiers) 1782-ben jelent meg. Növénytani szótár összeállításával a XVIII. század hetvenes éveiben a franciáknál maga a botanikáért rajongó Rousseau is foglalkozott. A „Lexicon Oeconomicum” francia ősei „Dictionnaire oconomique” néven jelentek meg (vö. Brunot: Histoire de la langue française VI. I/1: 199), s természetesen voltak a XVIII. századi Franciaországban hajózási, jogi, kereskedelmi, katonai és műszaki szótárak is. Ez a szótárkiadási láz — az Encyclopédie megindította természettudományos és gyakorlati érdeklődés egyik fokmérője! — csakhamar átesapott a német nyelvterületre: e tekintetben hasznos útmutató például Kazinczy kedvelt bécsi könyvkereskedőjének, J. G. Binznek (vö. Lev. 3: 98) a Magyar Kurír 1795-i évfolyamának Széchényi könyvtári példányához kötött árjegyzéke: megtaláljuk itt Sommerhof gyógyszerészeti-vegyészeti lexikonát (1701.), Gehler fizikai műszótárát (1787.), egy Gesellschaftlexicon (1795.) stb. Verseghy tehát nem tett mást, mint a napjainkban kiterjedő műszaki, orvosi, jogi, zenei stb. szakszótárak a k o r i európai őseire figyelmeztetett.

Persze az a feladat, hogy a köznyelv alapszókincse köré a szótárírónak fel kell raknia a különféle szakmák sajátos szóhasználatának kevésbé ismert, szótári szókészletét is, nem tekinthető magyar vonatkozásban sem Verseghy leleményének. Verseghy e téren nem tett egyebet, mint szívébe véste és kifejtette, tovább adta Bessenyei intését: „Egy tekéletes Magyar Lexicon” írására egy ember épen nem elégséges. Mert hol vagyon az, a’ ki minden Tudományokban, Kézi Mesterségekben, Hivatalokban, Életnek Nemeiben olyly

¹ A mesterségszók összegyűjtésére két szótárt szánt: az egyiknek címe „Lexicon Opificiorum” lett volna, a másiké pedig „Lexicon Artium Liberalium” (Prol. 85—6).

jártas, és gyakorlott légyen, hogy mindent a' maga nevén tudjon nevezni, és minden dologról úgy szólljon, mint az a' ki azt a Mesterséget leg tekéltetesebben érti? Ezen kívül hány Tudomány vagyon, a' melyly Magyar Nyelven taníttatik? hány kézi Mesterség, a' melylyet vagy épen nem esmér a' Magyar, vagy, ha meg vagyon is az Országban, nem Magyarok, hanem idegen Nemzetek úznek közöttünk? Mind ezekre tartozó dolgok, eszközök, szóllásnak formái, nintsenek a' mi Nyelvünkön" (Jámbor szándék. 1790. 27). Bessenyei azonban bízott abban, hogy mihelyt az egyes mesterségek és foglalkozási ágak meghonosodnak a magyar lakosság körében is, „mindjárt fel fogják magok a' Mester Emberek a' nékiek szükséges neveket és szókat találni" (uo.). Ebben természetesen joggal reménykedett Verseghy is, de — ellentétben például a sok halvaszületett tudományos műsöt gyártó Barczafalvi Szabó Dáviddal, sőt egyenesen visszariadva annak kísérletétől — nem törekedett mindenáron magyar elnevezésekre: fejlődésének ebben a szakaszában azt tartotta, hogy egyelőre szükség esetén beérhetjük nyelvünk hangtani rendszeréhez simuló kölcsönszavakkal is. A tudományos műszavak erőszakos magyarításában a nemzeti hiúság felesleges legyezgetését látta, és — számos korabeli ortológus példájára — Horatiusra hivatkozott, aki a latin nyelv görög kölcsönszavaival szemben hasonló türelmet tanúsított.¹

A tervezett szakszótárak megszerkesztése után harmadik lépésnek szánta Verseghy a magyar nyelv egyetemcs szótárának, a „Lexicon universalé"-nak kiadását. Mivel pedig a teljes szótár elkészítése a Pro ludium szerint is egy ember munkabírását messze meghaladta volna, szótári tervei nek ezt a részét egy e célra felállítandó munkaközösségre („Societas Eruditorum in hunc finem instituenda") kívánta bízni. A nemzeti nyelv nagy szótárának kidolgozását Bessenyei után Verseghy nyilvánította teljes határozottsággal akadémiai feladatnak, s egyben mindjárt nyilatkozott arról is, milyen nek kell a jövőendő szótáríróknak, e társaság tagjainak lenniök. Legyenek első sorban „fölte jártasak" („versatissimi") a felsorolt tudományágakban, továbbá legyenek képesek a tárgyak uralkodó jegyeinek kiválasztására („in abstrahendis obectorum veris, ac distinctivis characteribus sagaces") és ennek megfelelően tudjanak világos elnevezést alkotni („in iisdem denominandis clari"), végül pedig ne tévessze meg őket sem a szavak többértelműsége, sem pedig a tájnyelvi szókészlet beszüremkedése. A jövőendő szótárszerkesztőknek, írta befejezésül Verseghy, a szókészlet egészét („universum ejusdem ambitum") kell biztos körültekintéssel átfogniök és felmérniök.

Hogy legyen-e a szerkesztőbizottságnak egyetlen, a munka minden részét irányító vezetője, erről Verseghy 1793-ban még nem nyilatkozott. A teljes szótár megalkotását munkaközösségre kívánta bízni, viszont magá-

¹ Verseghy mérsékelt neológiáját már Rubinyi M. helyesen méltatta (Pais-Eml. 67). További bizonyítékként utalhatunk Verseghynek 1794. szeptember 18-án Aranka Györgyhöz intézett levelére (az MTA Kézirattárának M. Irod. Lev. 4^r 146. sz. kötegében; Vass J. másolata, nem korhű helyesírással), ahol arról nyilatkozott, miért írta „Analysis Linguae Hungaricae" című művét latinul, nem pedig magyarul: „... e munkát deákul írom ... mivel ezen írásban számtalan mesterséges szavak jönnek elő a grammaticából, philológiából, musicából, aestheticából, melyek akármely jól tétessenek ki magyarul, nem csak első tekintettel érthetetlenek, hanem még hosszabb nyomozás után is kétségesek ... Előre láttam tehát, hogy olvasóimnak figyelmességét a mesterséges szavak fordításával, magyar kifejezéseimmel és írásmódommal, a fő dolognak mélyebb megfontolásától elvonandom, vagy legalább minden bizonynyal megfárasztom."

nak tartotta fenn a szótári trilógia első részének megszerkesztését: minden valószínűség szerint „etimológiai és filológiai” szótárán dolgozott, annak anyagát hordta össze nemcsak Nagyszombatban, hanem később Pesten is, valamint fogságának keserű éveiben.

2. Amikor a Martinovics-pör folytán Kazinczy Verseggy rabtársa lett, némi lekicsinyléssel nézte a „kövér pap” nyelvészeti buzgálkodását: „Verseggy nagy dolgokat forral”, írta róla később a Pályám emlékezetében, „Adelungunk akar lenni s grammatikát ad s lexicont. — Az is kell; de a nyelvet nem a grammatikus, nem a lexicographus viszi elő, hanem az író; a grammatikus elposhasztja magát s czirkalmaz a hol szabad kézzel kell dolgozni s így annyit ront, a mennyit épít” (Pályám emlékezete. III. könyv, 1. szakasz. Kazinczy F. műveiből. Sajtó alá rendezte Váczy J. Bp., 1902. 316). Mindez már éles fényt vet mind az adelungi „nyelvszabályozásból” kiinduló Verseggy racionalizmusára, mind pedig Kazinczy és Verseggy ellentétének gyökereire, de a mi szempontunkból talán még fontosabb Kazinczynak egy további kijelentése: „Felhozatá *lexicon articulusait*, melyeket apró papíros szeletekre irkálva egy zsákba vetve tart. Mindent nagyot akar, nagy grammatikát, nagy lexicont. A nagy könyv nagy rossz, azt mondá egy görög”¹ (i. h. 317). Ez a megjegyzés nyilván az adatgyűjtő Verseggyt idézi élénk, vagyis azt, akiről eddig jóformán semmit sem tudtunk. Szerencsés véletlen folytán azonban az MTA kéziratárában sikerült megtalálnom Verseggynek brünni fogsága idején összeírt magyar szó- és szólás-gyűjteményét: bizonyára efféle anyag lehetett az is, amelyet Kazinczy 1795-ben „zsákba vetve” látott.

A kézirat jelenlegi alakjában furcsa képet mutat: aránylag kis méretű, egyenlőtlen papírszeletekre a szócikkek ún. „durva betűrendben” vannak összemásolva. Az *E* betűhöz tartozó 1. levélen például a következő szók kerültek össze: *egésség, eggyez, esztendő, esső.re fordul, ereszt, elejébe, ér, egésség, emlékezet* stb. A legtöbb magyar szó vagy kifejezés után idegen nyelvű értelmezés következik; ez természetesen abból az idegen nyelvű forrásból származik, amelynek olvasása közben Verseggy egy-egy mondathoz vagy kifejezéshez odaírta a megfelelő magyar értelmezést.² Egyébként, hogy Verseggy „a’ Páriz-Pápai szótárát és egyéb könyveit külömbféle jegyzetekkel teleírta”, erre már első életrajzírója, Sággy Ferenc figyelmeztetett (Verseggy Ferenc maradványai és élete. Budánn, 1825. 152). Ugyancsak Sággytól tudjuk, hogy a brünni vár vezetőségének engedélye alapján Verseggy elvitette Brünnbe „Páriz-Pápai szótárát és egyéb nyelvészeti könyveit, valószínűleg nagy számú jegyzeteit is [!], azonkívül Brünnből egy csomó külföldi író művét” (i. m. 162).³ Verseggy itt-ott idézi forrásait; tudjuk tehát, hogy

¹ Erről l. részletesebben „A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” című, sajtó alatt levő értekezésem III. fejezetének elején. Itt jegyzem meg, hogy Kazinczy megjegyzése semmi esetre sem vonatkozhat a „Tudományos Mesterszókönyv”-re (így véli Rubinyi M.: Pais-Eml. 67), amelynek szerkesztéséhez Verseggy csak 1818 után fogott hozzá.

² Így dolgozott a legkiválóbb piarista szótáríró, Simai Kristóf is: Gazdag Szótárának példamondatai többnyire latin auktorokba bejegyzett, majd onnan a latin szöveggel együtt kiírt magyar kifejezések, szókapcsolatok. Verseggy ezt a módszert alighanem az iskolapadból hozta magával.

³ Az Akadémián levő brünni jegyzetek egyrészét Verseggy kiselejtezett osztrák katonai iratok hátlapjára írta; ezekben sűrűn előfordul nemcsak Mähren és Brünn

Brünnben használt például egy francia—olasz beszélgetéseket tartalmazó kézikönyvet, melynek címe „Lettres modernes” volt; ezenkívül megfordult kezén francia—német szótár, német kiadású olasz nyelvtan, angol—német társalgókönyv és számos más mű. E könyveket lapozgatva, Verseghy első-sorban olyan szólásokat, fordulatokat és sajátos szójelentéseket jegyzett ki idegen nyelvű megfelelőikkal együtt, amelyeket elsősorban az alapszókincset tartalmazó értelmező szótárába szánt. Szinte valamennyi ilyen jegyzete mintaszerű példája az óvatos nyelvújításnak; különösen tanulságosak azok a szócikkek, amelyekhez Verseghy egyéb írásaiból is tudunk példát idézni. Hadd lássunk egy ilyen mutatóbát:

Általható, átható. — Verseghy előtt csak konkrét jelentésben fordul elő; 1794-ben ezt írta Kármán: „Propertzius! kiáltá egy *által ható* szó” (Uránia 3:10). Az egyik brünni jegyzet (E 18) tanúsága szerint azonban Verseghy az *elme* szó jelzőjeként is javasolta: „elme: éles, *átható*: un esprit transcendant: ein durchdringender Verstand”.¹ Ez a szóhasználat azonban Verseghynél jóval korábbi brünni fogságánál: már 1791-ben ezt írta Millot fordításában: „Periklesről szóllok, egy nemes ágyból született... és *által-ható* értelmű férjfiúról” (2:144). Ha pedig így van, akkor íme előttünk egy olyan cédula, amelynek eredetijét Kazinczy már 1795-ben láthatta! A *durchdringend ~ általható, átható* megfelelés kialakulásának és lejegyzésének tehát Verseghynél 3 szakasza lehetett: 1. valamely német, illetve a jelek szerint francia—német szótár olvasása közben kijegyezte ezt a kifejezést; 2. 1791-ben használta Millot-fordításában (vagyis éppen abban a művében, amelyért Nagyszombatba relegálták!); 3. végül korábbi cédulájáról lemásolta ezt az adatot az E betűhöz „durva betűrendben” besorozott lapok egyikére, mint az *elme* szó egyik lehetséges magyar jelzőjét.

Az *átható* melléknevet később — talán éppen Verseghy vagy inkább a n. *durchdringend* hatására — pontosan ebben a jelentésben használta Kemény Zsigmond: „elméje erős és *átható*” — írta egyik hőséről a Nagyenyedi Album-ban (192).

Eléggyé erősen érvényesül a brünni jegyzetekben a népnyelv hatása. *Keresztül-kasul* helyett Verseghy feljegyezte a *keresztül-kocsúl* változatot (K 40, vö. MTsz.); 'ostoba, bolond' jelentésben használta *kobak* szavunkat (példája: „*kobak* ember... Voilà le drôle qui... Ce drôle [!] d'homme...” K 40), s helyenként jó népnyelvi adalékokkal próbálta gazdagítani a köznyelvi magyar szóláskészletet (vö. „*a' ki magát mézzel keni, megeszik a' legyek*”. K 32 stb.). Igen jellemző az is, hogy — Gyarmathi Vocabulariumához és Simai rímshótárához hasonlóan — a brünni jegyzetek csak úgy ontják az adatokat régebbi kultúrszavaink meghonosodásának történetéhez: elég ezúttal a következő szócikkekre utalnunk: *bagatella* (K 21 v); *defektus* (K 15 v); *detallyíroz* (K 6 v); *diffikultás* (K 24); *excusál* (K 13 v); *fiáker* (K 26; az EtSz. első adata 1835-ből!); *galantéria-bót* (G 5; az EtSz. 'divat-

említése, hanem a Festung Spielberg neve is. Különösen érdekesek azok a lapok, amelyeknek „verso”-ján latin házi feladatokat találunk „Exercitium domesticum” címen; nyilván a börténben szolgálatot teljesítő katorai személyek gyermekeinek dolgozatai ezek.

¹ A francia és német értelmezés származhat pl. F. Roux francia—német szótárából (9. kiadás, Halle, 1796.): „un esprit transcendant, ein durchdringender, ausserordentlicher Verstand” (*transcendant* a.).

áru' jelentésben nem ismeri, de vö. német *Galanteriebuden*, orosz галантерея stb.); *horizon* (I 6 v); *kreditum* 'hitel, tekintet' (K 5; az átvitt jelentés nagyon feltűnő!); *rolla* (I. 16) stb. E „divatszavak”, melyek oly élénken emlékeztetnek Kazinczy fiatalkori énjére, Bácsmegyeyre, azt is igazolják, milyen közel került a gáláns Versegghy, ez a tipikusan XVIII. századi „abbé mondain”, Kazinczy nyelvhasználatához.

Egy-egy szólás- vagy közmondásszerű kifejezés, noha fordításnak látszik valamely idegen nyelvből, sajátosan egyéni színezetű, és tanulságosan tárja fel a nyelvi érdekességeket szemelgető Versegghy világnézeti szempontjait. Ki mondhatta el több joggal, mint ő, a magyar nyelvtudománynak nemcsak úttörője, hanem vértanúja is, hogy „*kereszt nélkül nincs korona*”, azaz: „munka... és baj nélkül nincs jutalom: no cross, no crown” (K 19), s ki tudta jobban, mint ő, néhány évvel XVI. Lajos lefejezése után, hogy „*a' jobbágyok szeretete legjobb testőrző gárdája a' királynak: the subjects' love is their king's surest guard*” (K 14). Vagy alább: „*Nagyon hosszú kezek van a' királyoknak... An reges longas nescis habere manus?*” (K 33). Mindezt egykor Versegghy példamondatnak szánta szótára *király* cikkébe, s bizony kissé szíváfájdító látnunk, hogy azóta sincs olyan magyar szótárunk, amelybe e szép példák belekerültek volna...

3. Versegghy 1803-ban szabadult Brünnből, s bár igaz, hogy idehaza magántanító, zeneszerző, író, korrektor létére valósággal „a toll proletárja” lett (Rubinyi M.: Pais-Eml. 64), azért a következő két évtizedben mégis hangyaszigalommal próbálta a Proludiumban körvonalmazott szótárszerkesztési tervnek legalább egyes részleteit megvalósítani. Egyelőre 1805-ben József nádornak ajánlott német nyelvű magyar nyelvtanában (Neuverfasste Ungarische Sprachlehre) a szótárírásnak legrégebbi magyar műfajához nyúlt vissza, s megszerkesztett egy gyakorlati célú, 25 szakaszra osztott „nominal”-t, azaz tárgykörök szerint csoportosított szójegyzéket. Erről a lexikográfiai műfajról csak annyit, hogy bizony még a XVIII. és XIX. század fordulóján is divatozott: 1797-ben hasonló szójegyzéket közölt Beregszászi Pál (Versuch einer magyarischen Sprachlehre. Erlangen, 1797.), 1826-ben pedig a módszert románra alkalmazta Alexi János (Grammatica Daco-Romana sive Valachica. Viena, 1826; róla Gáldi L.: Melich-Eml. 82 kk.). Versegghynél a legérdekesebb újítás az efféle szójegyzékekben szokásos „metafizikai bevezetés” (De Deo) teljes elhagyása; az ő szójegyzéke már az *e m b e r r e l* kezdődik! A szójegyzéknek, noha elsősorban főúri sarjak nevelésére volt szánva,¹ további sajátága köznyelvi, sőt népnyelvi szavak megjelenése. Az „erények és bűnök” szakaszban már megjelenik jellegzetesen városi embertípusként a *Pflastertreter* magyar mása, ti. *útszatapodó* (307), a pénznemek közt ott szerepel a nagyon ritka *szuverendór* (315), a ruhanemek közt békésen megfér együtt egyfelől *gatya*, *üömög* (316), *kéczüle* (317), másfelől *mellyruha* 'Weste' (316), *hajporköpönyeg* *slafrok* 'Pudermantel' (317). Meglepő a köznyelvi szavaknak gyakori népnyelvi alakváltozata: mintha Versegghy, a szolnoki sótiszt fia, előkelő tanítványait sem arra a „hoch-magyarra” akarta volna oktatni, amelyet később Arany oly szellemesen gúnyolt ki. A *halánték* Versegghynek *halándék* (304), a *szégyen* í-ző változatban *szígyën* (uo.), a *golyva* *gélyva* (308),

¹ Versegghy ekkor Szapáry Leopoldinát,¹ a nádor főudvarmesterének leányát tanította.

akár a Nagykúnságban (MTsz.), a *szemölcs szömörce* (307), s a pillangó neve *lípe* (314), mint a Jászságban (MTsz., *lepe* a.). Csupa új szint, új sejtést jelent ez Verseggynek számunkra már ismeretlen magyar szótárával kapcsolatban (vö. 8.), ahol bizonyára mindezen alakváltozatok meglehettek.

4. Ugyancsak 1805-ben, „A tiszta magyarság”-ban alkotta meg Verseggy szótárírói pályájának másik váratlan termékét, ti. rímszótárát, vagy ahogy ő nevezte, „a’ Cadentiák lajstromát”. Ezt a mintegy 6000 értelmezés nélküli szóból álló rímszótárt, amelynek célja „a’ magyar nyelv járásának”, vagyis nyelvünk alkatának pontosabb feltárása volt, Verseggy természetesen nem annyira költőknek szánta,¹ mint inkább nyelvészeknek: a magyar szavégek alaktani jelentősége ismeretes volt ugyan előbb is (már 792-ben Kovács Ferenc írt róla Kazinczynak: Lev. 2 : 253), de a rendszerezés érdekében mégis Verseggy tette az első kapavágást.

Mivel Verseggy ugyanezen művében fejtette ki az ún. „szendergő töveknek” Kazinczynál is meglevő elméletét (vö. Orpheus 1 : 200, valamint Simai Ö.: MNY. 9 : 219),² valószínűnek tartjuk, hogy a rímszótárban felsorolt sok egytagú szó közé Verseggy olyanokat is kevert, amelyeket ő próbált feleleveníteni. Ezek közül csak egyet említünk, a NyÚSz.-ban is Verseggynek tulajdonított *romb* szót (jelentése talán ’törmelék, romladék’). Ezt Verseggy nemcsak rímszótárában használta, hanem már korábban a Rikóti Mátyásban is, ahol ezt írta: „Nem szenved ő itt már vizében mocskokat, — A’ partokra hányván a’ vendég *rombokát*” (Rikóti. 1804. 22). Nagy kár, hogy a rímszótárba felvett szavaknak pontos jelentését Verseggy nem közölte; szerencsére e hiány pótlására négy évvel később már gondolt egy másik rímszótár szerzője, Simai Kristóf (Vég-tagokra szedetett Szó-tár), s így az ő értelmezéseinek segítségével rendszerint több-kevesebb bizonyossággal megfejtethjük Verseggy homályos adatait is.

Szótártörténeti szempontból megjegyzendő, hogy a rímszótár összeállítása közben sokat merített Verseggy Baróti Szabó Kisded Szó-tarából: kimutathatóan nemcsak a Baróti Szabónak oly kedves erdélyi tájszavakból vett át egyet-mást, hanem átvett felvidéki s dunántúli szavakat is. Ezek a tájnyelvi elemek azért jelentősek a rímszótárban, mert éppen „A tiszta magyarság”-ban fejtette ki Verseggy nézeteit a tájszavak irodalmi használatáról; szembeszállva azokkal, akik egyetlen vidék nyelvhasználatát hirdették legjobbnak, erélyesen elítélte az efféle büszkélkedést, s egyetlen normának a tájszavak közhasznúságát, egyes esetekben szükséges voltát ismerte el: „Nem kell önnön magunkat, sem születésünk’ helyenek dücsősségét, sem dialectusunknak tündöklését, . . . hanem az egész Hazának fénnjét, az egész Nemzetnek hasznát tekintenünk” (21). Mintha itt már határozottabban nyilatkoznék a nyelvet tudatosan alakító nyelvtudós, aki az egész nemzet

¹ Igaz ugyan, hogy ekkortájt, pl. Csokonainál, főleg a tiszta rím divatozott, még ha ragrím volt is; az asszonancia tudatos keresése sokkal későbbi keletű. Korábbi német rímszótár pl. a Peregrinus-féle Syntax (Lipscse, 1726.) Reimlexikon-ja; Verseggy mintája tehát efféle művekben keresendő.

² A „néma tövekkel”, vagyis azokkal, amelyek képző nélküli önálló szóként sohasem voltak használatosak, Verseggy a „szendergő töveket” így állította szembe: „A néma gyökök között sok szendergő fekszik, melyekkel a’ középidőbeli zab cultúra azért nem élt, mivel a stílus szépségét a’ hosszú szavakban kereste. Ilyenek *kegy* és *köny*, vagy Páriz Pápai szerint *göny*, melyek helyett a’ középidőbeliek *kegyelem*, *kegyelmesség* és *könyhullajtás* szavakkal éltek” (36).

érdekét s az egész nemzeti nyelvet tartja szem előtt, vagyis azt az „universum ... ambitum”-ot, amelyet már a Proludium említett.

5. Verseghy szorgalmát és önérzetes becsvágyát egyetlen „opus minor”, egyetlen kisebb nyelvészeti munka sem törte meg; mindegyik szótárírási „műfajba” bele tudta vinni a maga következetesen vallott, a nyelvi valóságtól alig eltávolodó „racionalista realizmusát”. A 10-es években, annyi megaláztatás és szellemi szükségmunka után, mintha derülni kezdett volna a látóhatár: 1814-ben, vagyis ugyanazon évben, amikor az agg Simai, egy hosszú élet megpróbáltatásai után, Gazdag Szótárának szerkesztéséhez fogott, a helytartótanács Verseghyt rendszeres magyar nyelvtan kidolgozásával bízta meg. E megbízás folytán született meg Verseghy „Magyar grammatica”-ja (1818.), s benne egy újabb szótári kísérlet: a magyar—latin és latin—magyar nyelvtani műszótár. Ezzel Verseghy végre hozzájutott ahhoz, hogy — a Proludiumban foglalt II. rész elvei szerint — egy szakterminológiai területet önállóan tekintsen át, mégpedig olyan területet, amely eredetileg nem is szerepelt a Proludiumban tervbe vett szakszótárak közt. Ez a munka, valamint Verseghynek alább ismertetendő filozófiai szótára a Proludium műszótári tervét addig teljesen hiányzó szakterületekkel bővítette ki.

Mindenesetre az a tény, hogy latin nyelvű „Analytica Institutionum Linguae Hungarica” (1816—7.) című művével szinte egyidőben Verseghy szükségét érezte nyelvtana magyar nyelvű kidolgozásának is, az anyanyelvi szakterminológia megerősödésének tekintélyes eredménye. Az agg Verseghy már nem kerülte új magyar műszavak meghonosítását; inkább azon örködött, hogy ezek a kifejezendő gondolati tartalomnak pontosan megfeleljenek. E szempontból kell tehát röviden jellemeznünk mind a Magyar Grammatica nyelvtani műszavait, mind pedig Verseghynek csak halála után megjelent, de a 10-es évek végétől készülő filozófiai szótárát (l. alább, 6.).

Verseghy nyelvtani terminológiájának legkönnyebben összehasonlítható része a szófajok elnevezése; Zsinka István ismert értekezése (MNYTK. 39. k.) segítségével a legtöbb ajánlott név története tisztázható. Különösen jelentősnek kell tartanunk a Benyáktól örökölt műszók továbbélését: Verseghy nyilván azért nevezte a „substantivum”-ot *főnévnek*, s az „adjectivum”-ot *melléknévnek*, mivel Benyák már 1777-ben *főnévszót* és *melléknévszót* ajánlott. A hármas összetétel utolsó tagjának elhagyása csak helyeselhető; ezzel kissé elhomályosult az a tény, hogy tulajdonképpen a német *Hauptwort* és *Beiwort* tükörszavával van dolgunk. Úgyesen oldotta meg Verseghy a *névelő* elnevezésének kérdését: ezt ui. *mutatószónak* nevezte. A Verseghy javasolta név azért látszik ma is elfogadhatónak, mert kényelmesen alkalmazható olyan „névelőre”, azaz artikulusra is, amely egyes nyelvekben (például a románban vagy a svédben) történetesen nem a főnév elé kerül, hanem a főnév után használatos. Kár, hogy a Benyák-féle *névmással* elnevezést Verseghy nem tartotta meg; egyébként az ő *névpótoló*-ja sem rossz. Így vélekedett róla Táncsics Mihály is, aki Verseghynek ezt az elnevezését 1840-ben megjelent nyelvtanában elevenítette fel; egyszersmind átvette Verseghytől a névutónak *névhatározó* nevét is. Egy esetben, ti. az „interjectio” elnevezésével kapcsolatban Verseghy Gyarmathira támaszkodott: Gyarmathi *indulat*-szóját azonban ő *indulatszócská*-val cserélte föl. Mindent összevéve, s megemlítve még azt is, hogy a kötőszót talán csak egyedül Verseghy nevezte *kapcsolat*-nak (vö. Zsinka I.: MNYTK. 49: 21), általában Verseghy grammatikai termino-

lógijának hagyománytisztelő jellegére kell utalnunk. Egy-egy merészebb újítást e téren teljes határozottsággal elvetett: bár a *rag* szó előfordult már 1795-ben a Debr. Gramm.-ban (170, 248, 267 stb., vö. NyŰSz.), ő még beírta a régiesebb *ragaszték*-kal.

6. A nyelvtani terminológia bozótjából még ki sem jutott Verseghy, s a 10-es évek végén máris új feladaton próbálhatta ki azoknak az elvi szempontoknak gyakorlati alkalmazását, amelyeket 1818-ban „A' philosophiának talpigazságaira épített Felelet”-ében fejtett ki. Ekkortájt ugyanis Horváth János, a tudós veszprémi kanonok, majd székesfehérvári püspök, aki ifjúkorában a Vályi András szervezte Pesti Magyar Társaság egyik legbuzgóbb tagja volt (Waldapfel: i. m. 88), a veszprémi „Egyházi Értekezések és Tudósítások” című folyóiratot szerkesztette, s itt hirdette meg „jutalomkérdését” olyan „egyházi lexiconra”, amely a régebbi irodalomban szétszórtan található műszavakat is felhasználja „a magyar nyelv bővítésére és csinosítására”, egyben pedig szerkesztési elvül a „Verseghy úrtól felállított talpigazságokat” fogadja el.

A mű munkálatainak előkészítése kapcsán Verseghy csakhamar személyesen is megismerkedett Horváthtal, aki megküldte neki felhasználás végett egy ismert német kantiánus, C. Chr. E. Schmid filozófiai szótárát (Wörterbuch zum leichtern Gebrauch der Kantischen Schriften. Jena, 1795.; én az 1798-i kiadást használtam). Kant tanainak behatolása a magyar egyházi életbe nem volt éppen új keletű; a pesti piaristák már a XVIII. század 50-es éveinek közepétől nyilvánosan, világiak számára is hirdették az „új filozófiát”. E mozgalomba — számos más piaristán kívül — Benyák is bekapcsolódott, sőt éppen ő sürgette legélénkebben a skolasztika nyűgétől megszabadult filozófiának magyar nyelven való előadását (Waldapfel: i. m. 8—9). Később azonban II. József az egyetemi oktatás mellett „feleslegesnek” mondta a piaristák kantiánus előadásait, s 1795-ben, tehát éppen a Martinovics-pör évében, a helytartótanács az összes magyarországi főiskolákon eltiltotta a kantiánizmus hirdetését, „részből mint veszedelmeset, részből mint homályosat és túlságosan kielezettet” (Szentpétery I.: A bp.-i bölcsészettudományi kar története 199). A kanti tanítás így a „tiltott” tanok közé került, de mégis elevenen élt tovább, mintegy a gondolatszabadság kifejezésekként, mind a protestáns, mind a katolikus egyházi írók körében. A XVIII. század végén Márton István, a szótáríró Márton József testvérbátyja, fűzött „Keresztény Theológiai Morál, vagy-is Erkölestudomány” című művéhez (1796.) kanti ihletésű Erkölti Szótárt: már ez sem tiszta teológiai műszótár volt, hiszen szerepelnek benne olyan cikkek is, mint — *Köztársaság*. Az efféle cikkekbe még a Martinovics-pör után egy évvel is lehetett bizonyos politikai célzatosságot belevinni, hiszen ki gondolt volna arra, hogy egy „erkölti szótárban” keressen főbenjáró vétket? Pedig — kereshettek volna, hiszen Márton István így kezdte *Köztársaság* cikkét:

„*Köztársaság* (Respublica Ethica) olytén Lelki, vagy Vallásbéli társaságot jelent, a' mellynek minden tagjai törvényhozó jussal bírnak. Illyen Vallási Köztársaság a' Protestans Eklésia, a' melly a' maga Presbiteriuma által igazgattatik . . .” (725).

Teljesen világos, hogy e kijelentésével Márton voltaképpen a köztársasági rendszer etikai magasabbrendűségéről nyilatkozott, s bár merő óvatosságból hozzátette, hogy „ezen Köztársaságnak tsak a' vallásban van helye,

úgy mint a' melly a' külső erő től éppen nem függhet" (i. h.), ezzel még többet is mondott: azt ti., hogy a köztársaság megvalósulása nem egyházi vonatkozásban egyszerűen a külső erő viszonyokon fordul meg.

A kantiánizmusnak tehát a 90-es évektől kezdve, éppen tiltott volta miatt, volt bizonyos mozgósító ereje a haladás irányában, s ezt a szellemet táplálták tovább a veszprémi egyházi írók, Verseghy megbízói is. Ebben az időben Veszprém nem esett távol Pápától, Márton István működési helyétől, s ami magát Horváth Jánost illeti, róla, a „rudinai apátról” Kazinczy is nagy megbecsüléssel szokott nyilatkozni (vö: pl. Lev. 15 : 142). Természetes tehát, hogy Verseghy Tudományos Mesterszókönyve, a poszthumusz „Lexicon Terminorum Technicorum” sem lett teológiai szótár, amint Császár vélte (i. m. 365); bizonyos egyházas máz ellenére voltaképpen nem más, mint a kanti tanítás alaptételeinek bátor hirdetése, sőt olykor harcias kiélézése. Nem is lehetett másképpen, hiszen a kiadott műbe nem csupán a Verseghy tervezte „Lexicon Theologicum” olvadt bele, hanem az ő „Lexicon Logicum et Psychologicum”-a is, vagyis filozófiai és lélektani műszótára.

E tétel bizonyításával a magyar szótárirodalom történetében részletebben foglalkozom. Álljon itt azonban két párhuzamos szövegrészlet: az első, melyet Verseghy *Posterior* szócikkéből vettem, Verseghynek és forrásának szenzualista felfogásáról tanúskodik, a második pedig arról, hogyan kísérelte meg a posztkantiánus iskola a vallást is egyszerűen erkölcsi törvények metafizikai köntösű rendszereként feltüntetni. Ha e két tételt, s különösen a másodikat elolvassuk, mindjárt némi fogalmunk lesz az itt következetesen kifejtett filozófiai rendszer „veszélyes” voltáról.

Schmid 1798.

Verseghy 1826.

„Der Stoff aller möglichen menschlichen Erkenntnisse wird zunächst durch Empfindung gegeben, und in sofern kann man jede Erkenntniss a posteriori, e m p i r i s c h nennen” (1—2).

„Rationalismus in Glaubenssachen h[ei]sst] die Behauptung, dass blo[s]s die natürliche Religion moralisch nothwendig sey” (439). „Religion ist ... subjectiv betrachtet: die Vorstellung der wesentlichen Vernunftgesetze als göttlicher Gebote und der Tugend, als der Übereinstimmung eines endlichen Willens mit dem Willen eines heiligen und gütigen Welturhebers” (466).

„Minden lehetséges emberi ösmeretnek talpszerét az *érzés*, az *éremény* adgya, és e' tekintetben mindenik ösmeret méltán is nevezetik *éreményesnek* (*empiricának*)” (351—2).

„Istentudományos értelemben a' tiszta észvítatás a' hit' dolgában annyi, mint ama tanítás, hogy csak a' természetes Religyiót kell erkölcsügylőleg szükségesnek, és így valóságos kötelességnek tartani” (383). „Religio ... Talpvalőügylőleg (*subjective*) annyi, mint ama' képzet, melly az észnek mivolti törvényeit isteni parancsolatoknak, az erkölcsöt pedig ... úgy nézi, mint a' véges akaratra a' szent és kegyes világteremtőnek akarattyával való eggyezését” (392).

Már ebből a két idézetből világos, hogy a Tudományos Mesterszókönyv fontos tett volt a magyar filozófiai gondolkodás történetében; reméljük,

hogyan a magyar kantiánizmus eljövendő történetírói is így értékelik. Egyszer-smind e szótár haladást jelentett a megalkotandó magyar nyelvtörténeti szótár szempontjából is: bármennyire nem illettek az egyes cikkek 'szelleméhez' a Telegdi- vagy Pázmány-idézetek (melyeket veszprémi kispapok gyűjtöttek Verseghy számára), ezek mégis a nyelvtörténeti tájékozódás kiszélesedését jelentették. Így vált Verseghy még egy régebbi magyar szótáríró, a különösen Apáczai Cserére támaszkodó Fábchich, valamint a Pázmányt is sűrűn használó Kresznerics úttörésének méltó folytatójává.

7. Az elvégzendő feladatok nagy változatossága látszólag egyre meszebb sodorta Verseghyt a Proludium célkitűzéseitől; valójában azonban mégsem történt egyeb, mint az 1793-i tervnek újabb és újabb szempontokkal való kiegészítése, elmélyítése. Verseghy egész racionalista gondolkodását dinamizmusában kell megragadnunk; egész élete folyamán bölcsen figyelte a minden nehézség ellenére fel-felbukkanó nyelvművelési, szótárírási kísérleteket, s ezekből mindig a legtöbbet igyekezett hasznosítani. Így járt el 1818-ban is, amikor Feleletében, amelyet eredetileg a Marczibányi-pályázatra szánt, újra kifejtette általános szótárszerkesztési programját. 1793-ban még etimológiai és filológiai, azaz — mint láttuk — gyökerek szerint csoportosított s alaktanilag kellőképpen kidolgozott szótárt kívánt, egy negyedszázaddal később azonban ezzel már nem érte be, és „Lexicon etymologico-syntacticum”-ot követelt, vagyis, saját elnevezése szerint olyan szótárt, amely a nemzetnek „Szónyomozó és Szóköti Lexiconnya legyen” (Felelet 312). 1818-ban Verseghy, visszaemlékezve például Gyarmathi kifejezésgyűjteményeire, nagy gondot kívánt fordítani nemcsak az egyes szavakra, hanem — modern kifejezés szerint — a „lexémákra”, vagyis mindazon állandó szókapcsolatokra, amelyekben egyazon szónak más és más a jelentése. „Az ígék ... értelmei — írta ekkor — többnyire sokfélék, amint tudni illik különbféle tárgyakra mondhatnunk, mint *e' paripa szépen jár; az óra jól jár; sok esső jár; egész órája, hogy járok, ... a munkásokat járom*” (i. m. 309). S mindjárt hozzátette, mit jelent mindez a szótárírás szempontjából: „Az efféle értelmeket és syntaxisokat [= szószervezeteket] .: a' tökéletes Lexiconban ... szorgalmasan ki kell tenni, számokkal megkülönböztetni,¹ és hogy az Olvasó az értelem' változásának okát lássa, példákkal megvilágosítani” (i. h.).

A szótári munkálatok hármasságát Verseghy 1818-ban is védelmezte; eszerint készült volna egy „szónyomozó és szóköti” szótár, több szakszótár s végül a magyar nyelv nagy szótára, amelyet Verseghy ezúttal Encyclopaediának, vagy még gyakrabban „tökéletes Lexicon”-nak nevezett. Mindhárom munkaterülettel kapcsolatban az új gondolatok egész sorát ontotta a Felelet. Az első, „szónyomozó lexiconról” Verseghy megjegyezte, hogy „rég és újabb magyar könyvekből” teljességgel felesleges volna „a' szavakat, és a' szavaknak különbféle syntaxisaiból támadó értelmeit ... öszveszedetni”, mivel így a szótárba óhatatlanul „kiavult szerek”, azaz elavult szavak és fordulatok kerülnének. Még kevésbé ajánlotta Verseghy az újabb könyvek feldolgozását; ezek ugyanis szerinte tele vannak „külömbféle nyelvhibákkal, de kiváltképp rosszul formáltt származékokkal”; ha tehát valaki ebből akarna szótárt alkotni, annak munkájából nem „mértékletes *Crusca*” támadna, hanem „képtelen nagy szemetdomb ... , mely a' nyelvnek még legszebb nemzeti

¹ A jelentések számozásáról l. Gáldi L.: MNy. 51 : 201—11.

gyöngyeit is ... elfojtaná". Ez az összeszedetetett szókinsz lenne az a „rendbeszedett, csinos és szép” nyelv, amelyet a jó szótáríró nemzetére kíván hagyni? Nem, így csak „műveletlen, rendetlen, csínatlan ... jargon” támadna, s nem „cultiváltt, azaz értelmes és érzékenyítő nyelv” (312—3).

Lehetetlen nem látnunk, hogy akkor, a nyelvújítás legviharosabb éveiben, Verseghynek volt némi igazsága; mindazonáltal csupán az ő kissé egyoldalú racionalizmusa magyarázza, hogy — a szintén elsősorban saját ítéletében bízó Kassaihoz hasonlóan — az irodalmi nyelv tanúságtételét, irodalmi adatok közvetlen gyűjtését valósággal háttérbe szorította azon szókinszhez képest, amelyet „a” hosszas Magyar olvasás által szerzett és emlékezetünkben fennmaradt tudós tárházból” kívánt meríteni. Így került az „ítéletes” nyelvmester egyéni nyelvtudása és nyelvművelő célkitűzése a valóságos nyelvállapottal bizonyos ellentétbe, s ennek a tanításnak végzetes következménye sajnos később az lett, hogy a XIX. század összes nagy szótárai, köztük a CzF. is, inkább az előző szótári munkákra támaszkodtak, mintsem az irodalmi nyelv állandó gazdagodásának megfigyelésére és feldolgozására. A Tsz. nem tartalmazta szerkesztőjének, Vörösmartynak egyéni szókészletét sem, s kérdés, megtaláljuk-e a CzF.-ban akár egy olyan szerényebb nyelvi képzeletű írónak minden szolását, minden fordulatát, aminő maga Czuczor Gergely volt.

Kitűnő azonban 1818-ban is Verseghy szakszótári terve: a természet-tudományi, jogi és matematikai szótárak mellé most már a „szép Mesterségek” szótárát is óhajtotta, megnyitván ezzel az utat egyrészt saját Mesterszókönyve, másrészt pedig a Tudós Társaság Philosophiai Műszótára felé, melyhez az esztétikai műszavak egyrészét maga Berzsenyi Dániel gyűjtötte össze.

Végül pedig az előmunkálatok felé boltozódott ismét a „tökélletes Lexicon” vágyálma, amelynek élére most már Verseghy teljes határozottsággal „egy redactort” kívánt állítani, melléje három szerkesztőt és „tíz fő Munkást”, azaz munkatársat, mégpedig kettőt Erdélyből, „kettőt a’ Tiszánn túl való Vármegyékből, kettőt a’ Tiszánn innen való Kerületből, kettőt a’ Dunánn innen, és kettőt a’ Dunánn túl való Vármegyékből” (Felelet 315). E „munkások” vezetésével mindegyik megyéből 1—2 „segítő tag-nak” kell a feldolgozandó szó és kifejezőkészletet a maga „megyebéli” szavaival gyarapítani, ezenkívül pedig még egy „fő-tag”, azaz főmunkatárs arra rendeltetnék, hogy „a régi könyvekből a’ kiavultt szavakat és szójárásokat egybe gyűjtse” (uo.). Így építette bele Verseghy „tökélletes Lexiconába” azokat a kívánalmakat, amelyeket tájszótáraink és nyelvtörténeti szótáraink azóta is csak töredékesen tudtak kielégíteni. S van még valami, amit 1818-ban másképp látott, mint korábban: ekkor már szakított a szógyökök szerinti rendezés elvével, s a szavakat betűrendben, bokrosítás nélkül kívánta elhelyezni. Ez a kíváncsi akkor, 1820 körül, európai vonatkozásban is időszerű volt: ismeretes, hogy az Orosz Akadémia szótára is első kiadásának (1789—94.) gyökérszavas elrendezését a 2. kiadástól kezdve (1806—22.) a szavak betűrendes közlésével helyettesítette. A magyar szótáriróadalom, minden nehézség ellenére, ekkor már együtt fejlődött az európai lexikográfiával.

8. Verseghy nem érthette meg, hogy ő legyen a „tökélletes Lexicon” főszerkesztője; valószínűleg utolsó éveiben is tovább dolgozott azonban a

tervezett szótári trilógia első tagján, a „szónyomozó” szótáron, amelynek kéziratát még látta hagyatékában Sághy Ferenc.¹ Ezenkívül utolsó nagyobb szótári vállalkozása a Wagner-féle Phraseologia 1822-ben megjelent átdolgozása volt; hogy mennyi ötletet, nyelvi finomságot rejtett ebbe a látszólag szerény munkába, arról csak annak lehet fogalma, aki összeveti a Phraseologia 1822-i kiadását az 1750-ben és 1775-ben megjelenttel. Mi sem búcsúzhatunk méltóbb módon a nemzeti tudományok s köztük a magyar szótárírás páratlan lelkesedésű úttörőjétől, mint — tárgyunknak megfelelően — egy szótári adatnak emlékezetünkbe idézésével. A Phraseologia 1775-i kiadásában e latin mondatnak „literis humanioribus me impendam” így hangzott a fordítása: „A’ de á k i t u d o m á n y r a a d o m m a g a m a t” (*Litterae* a.). Amikor Verseghy 1820 körül ugyanezt a mondatot így fordította: „Az e m b e r s é g - n e v e l ő s z é p t u d o m á n y o k r a a d o m m a g a m a t”, bizonyára egy pillanatra eszébe jutott, hogy immár a sír szélére érve ezzel a sok-sok ezer szótári adat közé rejtett mondattal is egész életét példázta, s egyben a felvilágosodás jegyében kibohtakozó új humanizmus igazát tanúsította.

Gáldi László

A csuklik-féle ikes igék ragozása, képzése

1. Sokak számára problematikus — ez kitűnik az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez küldött levelekből is — a *csuklik* ige felszólító módú alakjainak a ragozása. Sokan megkérdezik, van-e egyáltalán ennek az igének ilyen módú alakja. Nemrégén a *siklik* igével kapcsolatban is tettek fel hasonló kérdést.

Mindjárt előljáróban megjegyezhetjük, hogy az említett igéknek nemcsak a felszólító módjával lehetnek problémák, hanem a *-va*, *-ve* (*-ván*, *-vén*) és a *-hat*, *-het* képzős alakjaival is. Látni fogjuk, a felszólító módú és a felsorolt képzős alakok használatának közös gyökerű nehézségei vannak vagy lehetnek. A másik dolog, amire itt bevezetőben fel kell hívunk a figyelmet, az, hogy még nagyon sok olyan igénk van, mint a *csuklik*. Sőt, vannak a *csuklik*-nál jóval „nehezebb esetek” is. Ezért célszerű lesz, ha a *csuklik* ragozási, képzési problémáit a többi hasonló igével együtt, rendszeresen vizsgáljuk meg.

2. A felszólító módjeles, *-va*, *-ve* (*-ván*, *-vén*) és *-hat*, *-het* képzős alakok használatában a *csuklik*-éhoz hasonló problémákat mutató igéknek két jellemző tulajdonságuk van: mind *ikes* és mind *-l* vagy *-z* képzősek. Ezen igék említett alakjainak a használatában ott mutatkozik a bizonytalanság, hogy esetleg nem tudjuk határozottan eldönteni, változatlan vagy változó tövű igékként viselkednek-e. Ha változatlan tövűeknek vennénk őket, akkor a módjelet, illetőleg az említett képzőket az *-ik* rag elhagyása után nyert tövhöz (*csukl-*, *sikl-*) kellene illeszteniünk (*csukl-jon*, *csukl-va*, *csukl-hat*; *sikl-jak*, *sikl-ván*, *sikl-hatok*). Így azonban három mássalhangzó kerül egymás mellé, s ennek kiejtése meglehetősen nehéz. E kiejtési nehézség

¹ Sághy ezt írta róla: „A’ nagy Magyar Szótárt is hasonlíthatatlan szorgalommal gyűjtögette, ’s a’ mennyire csak Magátul kitelhetett, azon rend szerint intézte el, melyet... Feleletében kinyilatkoztatott” (i. m. 227).

elkerülhető, ha igéinket a változó igetövek bizonyos típusához tartozónak vesszük. Ez a típus a hangzótoldó—hangzóvesztő — vagy készülő akadémiai nyelvtanunk terminusával: a hangzóhiányos tőalakokkal váltakozó — igetövek típusa. (Ehhez tartozik pl. a *becsül*, *jegyez*, *káromol*, *tékozol*, *gyakorol*, *csatol*, *vásárol* ige.) Ebben az igéknek van egy magánhangzós tőalakjuk (*becsül*-, *jegyez*-, *káromol*-) és egy hangzóhiányos tőalakjuk (*becsl*-, *jegyz*-, *károml*-). A testes, egy mássalhangzóval kezdődő toldalékok egy része (a tárgy-as *-ja*, *-juk*, *-játok*, *-ják* személyrag, a *-hat* ~ *-het*, *-va* ~ *-ve*, *-ván* ~ *-vén* képző) és a *-j* módjel (a legtöbb esetben a rákövetkező személyraggal a *j* is testes végződést alkot: *-jak*, *-jam*, *-jál*, *-jad*, *-jon* stb.) e tőtípusban mindig a magánhangzós tőalakhoz járul (*káromolja*, *tékozol*-*va*, *gyakorol*-*hat*, *csatol*-*jon*, *vásárol*-*junk*). Ha tehát a *csuklik*-féle igéket ehhez a tőtípushoz számítjuk, akkor a felsorolt toldalékokat *csukol*-féle alakjukhoz vesszük: *csukol*-*va*, *csukol*-*ván*, *csukol*-*hat*, *csukol*-*jon*. (Tárgyas személyragokat az ikes igék nem kaphatnak!) A terjedelmesebb, magánhangzós tőalakok használatában azért mutatkozik bizonyos bátortalanság, mert e tőalakok általában csak az említett toldalékok (*-j*, *-hat*, *-va*, *-ván*) előtt fordulhatnak elő, míg e tőtípushoz tartozó más (többnyire nem ikes) igék gyakrabban egyéb toldalékok (főleg a *-lak*, *-nak*, *-ni*, *-na*, *-tok*, *-gat*) előtt is igénybe veszik magánhangzós tövüket (pl. *becsül*-*lek*, *vásárol*-*nak*, *jegyez*-*ni*, *tékozol*-*na*, *gyakorol*-*tok*, *csatol*-*gat*). A *csuklik*-féle ikes igék esetében tehát — a ritkább használat miatt — szokatlannak tűnik a magánhangzós tőalak a hangzóhiányos mellett, mert a *-j*, *-hat* *-va*, *-ván* toldalékokon kívül minden más toldalék előtt inkább hangzóhiányos tövük található¹ (*-gat*, *-get* képzős alakjuk nem szokott lenni): *csukl*-*a*-*nak*, *csukl*-*a*-*ni*, *csuk*-*a*-*na*, *csukl*-*o*-*tok*. A szokatlanságot növeli, hogy a *csuklik*-féle igék felszólító módú alakjait csak nagyon ritkán használjuk. (A *-va*, *-ve* és *-hat*, *-het* képzős alakokra már gyakrabban lehet szükség!)

Olykor a magánhangzós tőalak használata azért sem lehet célszerű, mert egybeesik az ige átható (tárgyas) formájával, pl. a *szaglik* ige *-hat* képzős *szagolhat* alakja a *szagol* ige *-hat* képzős alakjával.

3. A szokatlan magánhangzós tőalak használatát nem egyszer vagy úgy kerülik el, hogy megváltoztatják az ige képzésmódját, pl. még egy képzőt illesztnek az *-l* képzőhöz (MTSz.: *csuklóggyon*), vagy a hangzóhiányos tövet használják, de elhagynak a torlódó mássalhangzókból (SzamosiSz.: *csömöjjön*; NySz.: *fennek* 'fénynek', *fenuen* 'fénylven'). Ez utóbbit ajánlja Szarvas Gábor is, amikor a *csukjam* 'csukljam', *hámjék* 'hámljék', *fényjetek* 'fényljetek', *vonagljatok* 'vonagljjatok' ejtésmodot javasolja. (Ő így írja: *csukljam*, *hámlyék* stb., vö. Nyr. 15.: 134.) Az *-l*-nek (vagy akár más mássalhangzónak) a kiejtésbeli elhagyását köznyelvi használatra nem merném javasolni éppen ezen alakok erősen nyelvjárási íze miatt; a legtöbb rövidítési eljárásra nincs is népszerű vagy régi nyelvi példánk, s önkényesen mégsem hozhatunk létre mondjuk ilyen alakokat: *hanyatty* < hanyatj 'hanyatlj', *villámva* 'villámlva', *sikhat* 'siklhat' stb. A más képzős szóalakokkal vagy akár rokonértelmű szóval, körülírással való helyettesítés sem mindig lehetséges, vagy nem egyértékű a pótoló szóalakokkal, bár nem egyszer ezeket az eljárásokat a legcélszerűbb vagy — mint később látni fogjuk — egyedül lehetséges alkal-

¹ A *-z* képzősek egyik-másikánál előfordul e toldalékok előtt a magánhangzós tőalak is: *burjánozni*, *hiányoznak*, *véreznek* stb.

maznunk. Végül is — talán a legtöbb esetben — nem marad más hátra, mint a szokatlannak tetsző magánhangzós tőalak (*vonagoljon, meghasonolva, lehámo-lhat, kisikoljanak*) használata. S ez nem hogy nem mond ellene nyelvünk törvényeinek, hanem ellenkezőleg, e törvények támogatására számíthat. A nyelvtörténeti fejlődés ugyanis világosan elénk tárja, hogy a mássalhangzó-torlódás magánhangzóval való feloldása, s a magánhangzós tőalaknak a hangzóhiányos mellé való kifejlesztése olyan folyamat nyelvünkben, amely már sok szó esetében lezajlott; hogy csak a fenti példáknál maradjunk: a régi *gyakorljad, káromlj, tékozlva, csatlhattam*-féle alakokból *gyakoroljad, káromolj, tékozlva, csatolhattam*-félék lettek, s ma már ez utóbbiakat senki sem érzi furcsának. Ha egyéb okok miatt nem, hát Petőfi hatására mindnyájunk számára természetesen hangzik a *botoljék* igealak („Nem akarta, hogy a nap sugára *Megbotoljék* hajjai fodrába”: A Tisza), de a régi nyelvben ilyeneket találunk: *botliéc, botlyék* (NySz.).

4. Ha a *csuklik*-féle igék használatára vonatkozólag a gyakorlatban is alkalmazható tanácsot akarunk adni, nem elégedhetünk meg az elmondott általánosságokkal. Körülbelül 70 ide tartozó ikes igét gyűjtöttem össze (ezek száma — a mai köznyelvi használatot véve alapul — lényegesen már nem növelhető), mind olyanokat, amelyeknek használatában több-kevesebb bizonytalanság vagy alakihiány tapasztalható. Ennek a bizonytalanságnak a foka az egyes igéknél nem egyforma. A könnyebb áttekintést elősegíti a képzés módja és az alapszó szófaja szerinti csoportosítás.

a) A legnagyobb csoport az *-l* képzős, főnévből képzett igék. Régebbiek: *csömörlik, (meg)feneklik, fénylik, porlik, sereglük, világlik*, ide veszem a kevésbé világos alapszavú *hanyatluk* és *hasonlik* igét. Jobbára mindnek volt régen magánhangzós töve is: *csömörölnek* (de: *megcsemerlven*), *fénelnek, féneljetek* (de: *fénlnek, fénljek*), *seregelvén*,¹ *világol, hanyatolván, hanyatolhatott, hanyatoljon* (de: *hanyatljék*) stb.; a *hasonlik* általában hangzóhiányos tövel fordult elő: *hasonlik, hasonljon, hasonljék* (NySz.). A *csömöröljön-t* csak Országh, a *fényljkék*-et csak Kelemen, a *hanyatoljon-t* egyik szótáríró sem² ajánlja, de nyugodtan használható mind a három. Érdekes, hogy a *hasonljon-t* inkább ajánlják (Országh, Kelemen). A *poroljon, porolva* stb. átható értelme miatt a más képzésű *porladjon, porlódva, porladozhat*-félékkel esetleg pótolható. A *(meg)fenekelve* is hasonló okból kerülendő. Újabb, nyelvújítás korabeli vagy még fiatalabb képzések: *aranylik, aránylik, búzlik, hírlük, homálylik*,

¹ Lásd Adynál: „Rongyos hadak, roppant hadak Seregelnek vígan, vitézül” (A Hadak útja).

² Balassa József értelmező (1940.), Kelemen Béla—Thienemann Tivadar magyar—német (1942.), Sauvageot magyar—francia (1942.) és Országh László magyar—angol (1953.) szótárát használtam fel. Az említett szerzők közlik a felszólító módú alakokat is. Balassa a legszűkebb markú, nála csak *áramoljon, csillámo-ljon, csukoljon* [!], *hámo-ljon, hullámo-zzon, íramoljon, hiányozzon, özönöljön, seregeljen, sugározzon, virágozzon, habo-zzon, hangozzon, burjánnozzon* és *izeljen* [!] van. Viszont Országh a legbőkezebb a magánhangzós tövű felszólító módú alakok osztogatásában, szerintem a legtöbb esetben helyesen. Csak a *fénylik, fogzik, hanyatluk, hírlük, kéklük, porzik, piroslük, szaglik, villámlik, vedlik, magaslük, magzik, parázslük, rémlük, szüremlik, türemlik* és *fejlük* igének nem közli a felszólító módú alakját. (Néhol még ezekenél is közölhetné!) Az is helyesítható nála, hogy a legtöbb felszólító módú alak esetében az ikes és az iktelen formát egyaránt megemlíti. Ez a kétféleség tükrözi leginkább a használatot. (Az ikes ragozású rendszer személynagjainak a használatára e cikkben nem térünk ki.)

ízlik, ködlik, örvénylik, özönlik, parázslík, robajlik, siklik, szaglik, viszonylik, zajlik. Szokatlanabb magánhangzós alakok: *aranyoljon* (csak Országhnál), *homályoljon* (egyik szótárban sincs, de nem rosszabb az ajánlott előbbinél), *ízeljen* (ezt még Balassa is ajánlja, én kerülném), *ködöljon* (Országhnál és Kelemennél), *sikoljon* (ezt csak Országgh ajánlja, de megvan a nyelvjárásokban is, vö. SzamoshtSz. és TMNy. 250). Nem használatos a magánhangzós töve a *hírlík* (régén volt *híretődik*), *robajlik* és *szaglik* igéknek. (A *szaglik* alig több mint száz éves, a másik kettő egészen fiatal; a *robajlik*-ot a szótárírók nem ismerik). Ezek tehát inkább defectivumok (hiányos igék), mint a *csuklik*! (A defectivumokra vö. Zolnai Gyula: Egy. Phil. Köz. 15: 1049—67.)

b) A másik nagyobb csoportba ugyancsak főnévből, de -z képzővel alkotott igék tartoznak. Régebbiek: *fajzik, fogzik, habzik, hangzik, lélekezik, magzik, rajzik, sugárzik, virágzik.* Ezeknek is volt (vagy van) magánhangzós tövük: *fajozzon* (Szamoshtati Sz.), *habozik* (régén ez az általános), *hangozni, magozni, rajzozott, sugározzon* stb. E -z képzős igék felszólító módjának a képzése a *j*-nek a *z*-hez való hasonulása miatt a hangzóhiányos tövel is könnyebb, mint az -l képzős igéknél. A felsoroltak közül a *fajzzon* ~ *fajzzék* alakot általában ajánlják a szótárírók. (Én ajánlanám a *fogzzon-t* is, különös tekintettel a *fogaz* átható jelentésére: 'foggal ellát'.) Az Országgh és Sauvageot ajánlotta *rajozzon* ma szokatlanabb. Újabbak: *burjánzik, hiányzik, hullámszik, lúdbőrzik, párzik, patakzik, porzik, vérengzik, vérzik, viharzik, virágzik.* Szokatlanabb felszólító módú alakok: *pározzon—pározzék* (csak Országhnál), *porozzék* (csak Kelemennél, aki az ikes raggal különbözteti meg az átható *porozzon* igétől, de ez a megkülönböztetés a *porozva, porozhat* esetében nem lehetséges), *vérengessen* (bár több szótárban megtalálható), *viharozzon.* (Az Országgh által ajánlott *lélegezzon* ~ *lélegezzék* megfelel a helyesírási szabályzat *g*-s írásmódjának. Balassa más képzést ajánlott: *lélekzeljen, ez furcsább.)*

c) Kisebb csoport az -l képzős, melléknévből képzett igék csoportja. Ide tartozik a régebbi *fehérlík, kéklík, piroslik, sötétlik, vöröslík* és az újabb *magaslik.* A régebbiek *fehéreljen, pirosoljon, sötételjen*-féle magánhangzós tövű alakjait szótáraink is említik. A *magaslik*-nak viszont nincs ilyen alakja, ez tehát hiányos ige.

d) Az -l képzős igéből képzett igék egy része párhuzamba állítható olyan műveltető igével, amelynek a -t műveltető képző nélküli töve azonos az -l képzős ige -l nélküli tövével. Ide tartozik a régebbi előfordulású *festlik* (~ *fejt*), *hámlik* (~ *hánt*), az újabb *fejlik* (~ *fejt*), *rejlík* (~ *rejt*), *rémlik* (~ *rémít*) és *sejlik*¹ (~ *sejt*). A *hámlik*-nak és a *festlik*-nek régén *hámol* és *fesol* alakja is volt, s az utóbbinak toldalékok előtti használatára is több régi példánk van: *fesolnek, feselni, feseljél, feseljünk, feseljenek, feselhetik* (NySz.). A *fejlik, rejlík, rémlík* és *sejlik* újabb alakulatoknak nincs magánhangzós tövű felszólító módú -va, -ve és -hat, -het képzős alakjuk, ezek rokon értelmű vagy más képzős szavakkal olykor pótolhatók (*rejtőzik, tűnik, fejlődik* stb.), s ha nem, a mássalhangzó-torlódásos szóalakokkal is próbálkozhatunk: *rejlíhet, rémlíjen* stb. Az igéknek ehhez a csoportjához tartoznának tulajdonképpen a *romlík, omlik, bomlík, hajlík, oszlik, foszlik* és *ömlík*² is, ezeknek azonban

¹ Csak Sauvageot szótára említi.

² Ha ezekhez még hozzávesszük a *botlik, kotlik, döglík* és *ugrik* igét, jóformán megkapjuk a hangzó-toldó—hangzóvesztő igetípusnak azt a teljes ikes állományát, amely a *csuklik*-féle igéken kívül e típusban megtalálható.

nem problematikus a ragozásuk és képzésük, magánhangzós tövük minden nehézség nélkül használható a -j, -va, -hat, -het toldalék előtt: *romoljon, omolhat, bomolva* stb. Az *ömlik*-et kivéve ezek mind régi szavak, s régen inkább iktelenül, magánhangzós tövvel használták őket: *omol, romol, bomol, hajol, oszol*, s a kérdéses toldalékok előtt: *omoljon, romolhat, oszolván* (NySz.).¹

E csoporthoz számítjuk az átható tárgyas igéből képzett *ötlík* (< *öt* = az *önt* régi alakváltozata), *vedlík* (< *vet*) és a *vonaglík* (< *von*) igét. Az *ötlík* régi szó, régen *ötöljék, ötölhet* alakjai is voltak (NySz.). Az *ötöljön* az átható *kiötöljön* (l. Országgnál) alakkal nem téveszthető össze, mivel mindkét szó eléggé megkötött szókörnyezetben szokott előfordulni (*szemébe ötlík, felötlík; kiötöl valamit*). A *vonaglík* is régebbi szavunk, Ország közli *vonagoljon* alakját. A *vedlík* a nyelvújítás korában bukkan fel, magánhangzós töve nem használható, egybeesik a *vedel* ige tövével: *vedeljen, vedelhet, vedelve*.

e) Újabb csoportja ikes igéinknek az -*aml*, -*eml* képzős igék. Ezeknek igei, nomen-verbuni vagy ismeretlen tövük van. Régebbi közülük a *csüllámlík, csuszamlík, háramlík, iramlík, sikamlík, türemlík* és *villámlík*, újabb az *dramlík* és a *szüremlík*. A *szüremlík* és a *türemlík* (mindkettő ritka szó!) magánhangzós töve nem használatos, ezek helyett esetleg számbavehető a *szüremelve* és a *türemlehet*-féle alak. A többi ide tartozó ige magánhangzós tövét szótáraink is ajánlják. A nyelvjárásokban van *villámoljon* (SzamoshtSz.), *villámlójék, csüllámlójál* (TMNy. 250). A régebbi igékre jellemző, hogy azeltől *l* nélküli változatuk is volt: *villámik ~ villamik, csüllámik, csuszamik, iramik*. E csoportban több igének gyakran más képzős alakja is használható az -*aml*, -*eml* képzős helyett: *csuszamodik, hárul, iramodik, szüremkedik, türemkedik, sikamlódik*.

f) Az igéből képzett -*z* képzős igék közül a *csuklik*-félékhez tartozik a fiatalabb *érzik* és *fogamzik*, valamint a régibb *pattozlik*. A *pattozlik* régen *pattozoz* volt, de azért szokatlan ma a magánhangzós töve a *pattozozzon ~ pattozozzék* alakban (Ország). A hangzóhiányos alakot itt talán éppúgy merném ajánlani, mint a *fogamzik* esetében (*fogamzozzon ~ fogamzzék*, lásd Ország és Sauvageot). Az *érzik*-nek *érezzen* alakját elkerülném (bár megvan Országgnál és a Szamoshtaton is), mert egybeesik az átható *érez* megfelelő alakjával, s az *érezhet, érezve* esetében még olyan különbséget sem tehetünk, mint a felszólító módú alak használatában (*érezzen*: átható, *érezzék*: ikes). Az *érzik* jól helyettesíthető az *éreződik* igével.

g) Végre elértünk ahhoz az igéhez, amelyből kiindultunk: a *csuklik*-hoz. Ez és a *bicsaklik* hangfestő, illetőleg hangutánzó többől származó -*l* képzős ige. A *bicsaklik* múlt századbeli szó; magánhangzós tövét több szótár ajánlja. Érdekes, hogy az általában legproblematisabbnak érzett *csuklik*-nak Balassa is ismeri *csukoljon* alakját. A régi nyelvben van *csukolva* (NySz.),

¹ Ha ezen igéket tehát így ragozzuk: *romlok, romlasz, romlik*, akkor itt nem a régi ikes ragozás megbomlásáról van szó, hanem a régi iktelen ragozásnak a 3-ik személyű ikes alakkal való kiegészítéséről. (Ez annál is inkább megtörténhetett, mivel már régebben is nem egy olyan ikes igénk volt, amelyet csak a 3. személyben ragoztunk ikesen, pl. *múlik*, de *múlok, műlész* stb.) Az ilyen később, de csak részlegesen ikesedett igék is elősegíthették a szabályos ikes ragozás bomlását. Egyébként a mi tárgykörünkbe tartozó ikes igéket általában csak 3. személyben használjuk, de ha mégis előkerül 1. vagy 2. személyű alakjuk, ez inkább iktelen: *hiányzok, vérengzek, lélegzek, hámlok, csuklok, csömörlek, hanyatlók* stb.; *hámlassz, csuklassz, csömörlessz, hanyatlász* (a *z* képzősek hangtani okból inkább -*l* személyragot kapnak: *hiányzol, vérengzel, lélegzel* stb.).

a nyelvjárásokban is *csukoljon*, *csukolva*, *csukoljál* (SzamoshtSz.; TMNy. 250). A TMNy. két példáját mondatban is közlöm, hogy lássuk, milyen mondat-tani (és tárgyi) helyzetben lehet szükség a *csuklik* felszólító módjára (mert szükség van rá, nem hiába probléma annyi ember számára): „ha azt akarod, hogy ne *csukoljál*, meg ne hűtsd magadat” — „hát hadd *csukoljon*, majd el-hagyja”. — Akik mégis el akarják kerülni a magánhangzós alakot, azok a szó két más képzésű megfelelőjét is használhatják, a *csuklódik* vagy a *csukladozik* igét: *csuklódjon* (MTSz.), *csukladozván* (NySz.). Igaz, hogy ez utóbbi származékok gyakorító képzések, de a csuklás természete úgyis olyan, hogy vele jár az ismétlődés fogalma (a cselekvés többször egymásután megismétlődő mozzanatból áll).

5. Tárgyalt ikes igéinkről összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg: 1. A felsorolt mintegy 70 igének körülbelül a fele újabb keletkezésű, a XVIII. század második felénél régebből nem ismeretes.¹ 2. Általában csak ezen újabban keletkezett igék között vannak olyanok, amelyeknek a magánhangzós (*csukol*-féle) tőalakjukat egyáltalán nem használjuk. 3. Ez rávilágít a nem használat — vagy szokatlan használat — okára is: az újabban keletkezett igéink esetében a magánhangzós tőalak nagyon kevés toldalék előtt (jóformán csak a *-j* jel és *-va*, *-ve*, *hat*-, *het* képző előtt) fordul vagy fordulna elő, s az egyes számú 3. személyű ikes alak mint alapalak hatása erősen érvényesül az egész ragozásban, képzésben. A régebben keletkezett igéknek volt magánhangzós tövük is, s ez más toldalékok (*-nak*, *-m* stb.) előtt is előfordult, sőt nem egynek iktelen, magánhangzós alakját használták az alapalakban is (pl. *hámol*, *fejel*, *haboz*, *világol* stb.). Ezen iktelen egyes számú 3. személyű alakok kiveszésével a régebben keletkezett igék magánhangzós tövű alakjainak a használatában (pl. *csukoljon*, *csukolhat*) is bizonytalanság lépett fel a nyelvérzékben, nem kis mértékben az újabban keletkezettek hatására. Nem egyszer az is zavarja a magánhangzós tőalak használatát, hogy e tövel a ragozott, képzett szó azonos alakú lesz az átható igével (*érezzen*, *porolhat* stb.). Azon igék esetében, amelyeknek magánhangzós töve még ma is sok toldalék előtt megtalálható, nem ingadozik a nyelvérzék a felszólító módú, *-hat*, *-het* képzős stb. alakok használatában sem (*romoljon*, *omolhat*, *botolva* stb.).

6. Röviden a következőképpen summázhatjuk a használat szabályát: 1. Tárgyalt *-l* vagy *-z* képzős ikes igéink nagy része használható magánhangzós tőalakkal is (*csukoljon*, *sikolhat*, *vonagolva*). 2. Egyes igéknek nincs magánhangzós tövük. Ezeket más (többnyire *-ód*, *-őd*) képzős formájukkal (*éződjek*) vagy velük rokon értelmű szóval, körülírással helyettesíthetjük. 3. A *-z* képzős ige felszólító módú alakját a *-j* módjelnek a *-z*-hez való hasonulása miatt néha használhatjuk hangzóhiányos tőalakkal (*fajzzon*, *fogamzzon* esetleg *porzzon* stb.). 4. A *villámljék*, *fényljenek*, *csömörleve* vagy *porzva*, *fogamzhat*, *vérengzve* féle hangzóhiányos alakokat tehát általában el lehet kerülni az első két pontban említett módon, de ha ez mégsem lehetséges, vagy nyelv-

¹ Érdekes tehát megjegyeznünk, hogy amíg köztudomásúan az ikes ragozás szabályossága erősen pusztulóban van, az ikes igék száma — legalábbis a hangzótoldó — hangzóvesztő igeócsoportban — gyarapodott.

érzékünket nem bántja a mássalhangzótorlódás, ezen alakok használata ellen sem emelhetünk komolyabb kifogást.¹ Az, hogy kissé régiesnek érezzük őket, sajátos stílárius jellegét adhat irodalmi szövegben való használatuknak.

Károly Sándor

A számára (számomra, számodra stb.), részére használatáról

1. A *sámára, részére* névutók önálló ragos névszóból keletkeztek, vagyis eredetileg lexikális jellegű elemek voltak. Ugyanabban a szerepben való gyakori használatuk következtében — mely a fogalmi jelentés: 'szám, rész' elhomályosodásával is együtt járt — később szintaktikai eszközzé váltak. Névutóvá válásuk talajául birtokos szerkezet szolgált, pl. „Viszi bőséget azoknak számára, kik rászorultanak” (Orczy: KöltSz. 54; NySz.); „Vörösmarty árváinak részére ... is kerengnek ívek” (Tompá levele Aranyhoz. MNy. 4: 156). — A birtokviszony meggyengülésével a névszó és a hozzátartozó *sámára, részére* közt jobbra már csak nyelvtani—szerkezeti viszony van; a névszót névutójával együtt határozóként használjuk: a névszó és a *sámára, részére* közti viszony megközelítőleg a szótó és a rag közti viszonyhoz hasonlítható (vö. Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. 1955. 2: 274 — kézirat).

2. A *sámára, részére* jelentése legközelebb áll a részeshatározót kifejező *-nak, -nek* ragéhoz. — A *sámára* jelentése néha 'neki, használatára (usui, comodo, zum Gebrauch, zum Nutzen)', pl. „Volt közöttük egy zenész, annak a számára kürtöt szereztek [a katonák]” (Veres P.: Számadás. 1955. 275). Időnként a célhatározás felé hajlik: „A Duna utcai [ház] nem jó üzlet számára” (Nagy L.: Kiskunhalom. 1955. 366) stb. — A *sámára* ma tágabb körű, általánosabb mint a *részére*, a b s z t r a k t dologgal is inkább ez szokott állni, pl. „a gyakorlat számára semmi újat nem tudott mondani” (Ny. 76: 328) — noha eredetileg a *sámára* is meg a *részére* is csak személyt jelentő köznévvel, tulajdonnévvel járt együtt.

A *részére* ma szorosabb, világosabb, mint a *sámára*, a fogalmi jelentést ('rész') erősebben érezzük benne. Általában közelebb áll a részeshatározói jelentéshez. Jelentése lehet 'neki, birtokául', pl. „A Pali részére az alsó házat gondoltam” (MNy. 4: 172). — Sok esetben természetesen fel is cseréljük őket, pl. „üldözöttek részére kiállítandó ... iratok elkészítésénél segédkezett [Kessserű]” (Boldizsár I.: Reggeltől reggelig. 1955. 89); ebben a mondatban nem volna rossz a *sámára* sem stb. (A *sámára, részére* jelentésére vö. MNy. 4: 167 és köv., továbbá 22: 287).

3. Ami elterjedtségüket illeti, már Lehr Albert megállapította, hogy „jeles íróink műveiben is a sok *sámára* mellett a *részére* alakra csak nagy-

¹ Tudniillik a torlódó mássalhangzók közül az *l* meg a *z* (és a *j* is) olyan mássalhangzók, amelyeket nyelvünk aránylag könnyen elvisel másik mássalhangzó társaságában is, még szó végén is (vö. pl. a tárgyragnak és múlt idő jelének a tőhöz való kapcsolódási szabályát).

néha bukkansz... Ellenben a nép jórendin csak emezt használja, amazzal [számára] ritkábban él" (MNY. 4 : 168). Lehr cikke óta csaknem fél évszázad telt el, megállapítását azonban jórészt ma is helyesnek mondhatjuk. Legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy a két névutó használata tovább terjedt. Igaz, a költői nyelvben ma is ritkábbak, a köznyelvben és ennek írott változatában azonban — különösen a *számára* — egyre szaporodnak. Ezt a terjedő használatot nyelvhelyességi szempontból megítélni elég nehéz. A tényeket — még ha sokszor hibás indítékúak is — ma már inkább csak regisztrálni lehet. Olyan nyelvhelyességi szabályokat, melyek e névutók használatát szabályozhatnák, esetleges helytelen terjedését gátolhatnák — azért nehéz adni, mert velük szorosan összefügg több nyelvi jelenség, illetőleg ezek nyelvhelyességi (nyelvtani) szabálya. Vagyis nem elég csak magában vizsgálni azt a szerkezetet, melynek a *számára*, *részére* kifejező eleme, hanem látnunk kell a szerkezet összefüggéseit is. Így pl. a részeshatározói szerkezet gyakran állandó határozónak is felfogható; nem mindegy tehát, hogy a *-nak*, *-nek* raggal, vagy a *számára*, *részére* névutóval fejezzük ki. E névutók használata kapcsolatban lehet az állítmány körülírt voltával is.

4. Az utóbbi évtizedekben gyakorivá lettek a nyelvhasználatban egyetlen szóval rokon értelmű szókapcsolatok, az ún. „terpeszkedő kifejezések”. Az jellemző rájuk, hogy fogalmi tartalmukat kifejezhetjük a szókapcsolat névszói eleméből képezhető vagy annak alapszavául szolgáló igével is. Pl. *letartóztatásba helyez (letartóztat)*; *javaslatot tesz (javasol)*, *megrendelést eszközöl (megrendel)* stb. (Vö. NYFK. 179 és Magyar nyelvhelyesség. 1957. 124.) Az ilyen terpeszkedő állítmányú mondatokban sokszor ott találjuk — főleg — a *számára* névutót, pl. „T.-ban rendeztek temetést *számára*” (Halász: Édes anyanyelvünk 186). Ha nem a körülírt kifejezést választjuk, akkor a *számára* elmarad: „T.-ban *temették el*.” A hosszabb és tömörebb kifejezés cserélgetésével természetesen csínján kell bánnunk, ugyanis a körülírt forma éppen gyakori használata miatt esetleg már árnyalatot is kifejezhet a tömörebbel szemben. Így pl. Örkény I.-nak ebben a mondatában: „*megpróbáltatást jelent a katonák számára a vizes ruha*” (Hóviharban. 1954. 156) — a *megpróbálja a katonákat*... megoldás már nem volna egészen egyenrangú a körülírásossal. — Az átalakítást tehát csak mint lehetőséget említhetjük a *számára* elkerülésére, ha a körülírt és egyszerűbb szerkezet közt nincs különösebb jelentésmérszabozó árnyalat. Más példa: „a *kérdést*... nyugati utunk alkalmával *feltették számunkra az újságírók*” (Sebes: Labdarúgás 100) ~ *megkérdezték tőlünk*. Ha megmaradunk is a terjengősebb kifejezés mellett (*kérdést tesz fel valaki valaki számára*), az állandó határozó szempontjából nézve a dolgot, talán szokásosabb ez a vonzat: *kérdést tesz fel valaki valakinek*, tehát: a *kérdést*... *feltették nekünk*. Ugyanígy több megoldási lehetőség van pl. ebben is: „I. semlegessége... *megterhelést jelent Anglia számára*” (Tiszamarti: Szeplőtlen mság. 52). Ha nem erőltetjük a cserét (*megterheli Angliát*), akkor is a *megterhelést jelent valami valaki (valami) számára* helyett talán elterjedtebb, illetőleg helyesebb vonzatok ezek: *megterhelés (t jelent) valami valakinek*, vagy *valakire nézve* stb., tehát „I. semlegessége *megterhelés (t jelent) Angliának v. Angliára nézve*”.

5. A terpeszkedő állítmányú mondat mellett gyakori a nem igei állítmányú is. Az egyik ilyen típus, mikor nem az ígét (tárgyas), hanem a belőle

való melléknévi igenevet használjuk fel. Ha igenév helyett maga az ige lesz állítmány, a *számára* névutóra nincs is szükségünk. Pl. „az én számomra az ... a *lelkesítő* (Veres P.: számadás. 1955. 411) ~ *engem az lelkesít a szokásosabb állandó határozó* ugyanis: *lelkesít valami valakit* stb. Más példa: „Johanna ... nem nevezheti meg a vágyakat ... másként, mint annak a *képzeletvilágnak a fogalmaival ... mely számára elérhető és felfogható*” (SzN. 1955. dec. 11.) ~ *melyet elérhet és felfoghat*. Megjegyezzük, hogy a *számára* használati arányának csökkentése érdekében az átalakítás itt sem mindig teljesen megnyugtató. Itt is inkább csak mint lehetőséget említjük: Nagy Lajos e mondatában ugyanis: „*vigasztaló a szerencsétlenek számára*, ha bajukban társaik is akadnak” (Kiskunhalom. 150), — általános dologról (igazságról) lévén szó, talán jobb az eredeti *vigasztaló* ..., mint a *vigasztalja a szerencsétleneket* változat volna. Ebben pedig: „[a] vállalkozás ... *számomra* ... a *legmegtisztelőbb*” (Csillag 1955. 9: 457), talán éppen a könnyen fokozhatóság is indokoltabbá teszi a melléknévi igeneves szerkezetet, pl. e helyett: *a vállalkozás leginkább (legjobban) megtisztel [engem]*.

6. A most tárgyaltak mellett gyakori az a típus is, mikor nem melléknévi igenév, hanem melléknév, főnév van az ige helyén. Ha a melléknév vagy főnév helyett jelentésben hozzájuk közel álló igét mondunk vagy írunk, a névutóra nincsen szükségünk. Pl.: „a ... győzelem egyetlen ... *szakember számára sem volt meglepetés*” (Sebes: i. m. 289) ~ *egyetlen szakembert sem lepett meg* ... Az átalakíthatóság itt még korlátozottabb, ugyanis az egyik vagy másik főnévhez, melléknévhez néha nehéz vagy nem lehet megfelelő jelentésű igét találnunk. Pl.: „Az, ami *idegen és érthetetlen* [az] ... *oligarchák számára* ...” (SzN. 1955. dec. 11.) mondatban az *érthetetlen* átalakítható esetleg a fenti szempontból, az *idegen* azonban már nem vagy csak nehezen. — Ha nehéz is találni a főnév, melléknév helyébe megfelelő igét, akkor is a helyesebb vonzat szempontjából akadhat más lehetőség is, pl. ebben: „hamarosan *világos volt számára*, hogy a németek a háborút elvesztették” (Aczél: A szab. árnyékában 133), talán jobb lenne az ilyen vonzat: *világos valami valaki előtt*, tehát: *világos volt előtte*, hogy ... Más példa: „*Érthetetlenek* [Pusztai] *számára e gondolatok*” (Nemes L.: A fölösl. ember. 1955. 60) ~ *Érthetetlenek Pusztai előtt*, vagy *Pusztainak* ... mert megfelelőbb így a vonzat: *érthetetlen valami valakinek* vagy *valaki előtt*. — Ha esetleg könnyű lenne az átalakítás, de ezt nem tesszük (az esetleges árnyalati eltérés miatt), akkor is figyelembe kell vennünk az állandó határozót, pl. „a még nem egészen megszilárdult új *állam számára veszélyesek voltak*” (IrKözl. 49: 341) ~ (a[z] új államot *veszélyeztették* ...) ~ a még nem egészen megszilárdult új *államra* (nézve) *veszélyesek voltak*, tudniillik kézenfekvőbb az ilyen vonzat: *veszélyes valami valakire (valamire)* (nézve). A *számára* névutó használatát ún. dativus incommodi mellett egyébként is hibáztatni szokták, vö. pl. Halász idézett könyvében: „Már nemcsak a nyereséget [ami dativus commodinak felel meg] — a veszteséget, kárt, szenvedést [= ami dativus incommodinak felel meg] is a maguk számára követelik az emberek” (185).

7. A *részére* — mint említettük — a költői nyelvben ritka. A köznyelvben legszokásosabb személyt (élőlényt) jelentő köznevek, tulajdonnevek mellett, dativus commodi értelemmel. Pl.: „Erzsi a Takácséknál bérelt ki

bútorozott szobát *Anna részére*” (Nagy L.: i. m. 261). Ha nem személyre, élőlényre vonatkozik, akkor szokatlanabb, pl. „*Főzés, sütés részére* olcsó áram” (Msn. 4: 26). — Az előbbi példában természetesen azért sem a leg-szerencsésebb a *részére*, mert nem a részhatározói *-nak*, *-nek*, hanem a *(-hoz, -hez, (-höz))* rag helyét foglalja el. Helytelen állandó határozóként szerepel ebben: „*A részére* nemrég még ismeretlen anyaggal hamar megbarátkozott” (Népsport. 1955. dec. 30.); helyesebb vonzat lehetne ez: *ismeretlen valami valaki előtt*, tehát: *Az előtte* nemrég még ismeretlen... — Akárcsak a *számára*, tömörebb szerkesztéssel a *részére* is elkerülhető, pl. „*Részemre* nagy meglepetést keltett a lovagias szellemben lefolyt mérkőzés” (Sebes: i. m. 317) ~ nagyon meglepett... Ha megmaradunk is a „terpeszkedő” kifejezés mellett (*meglepetést kelt*), akkor is szerencsésebb volna a *meglepetést kelt valami valaki részére* helyett a *meglepetést kelt valami valakiben* szerkesztés, vagyis: *Bennem* nagy meglepetést keltett...:

8. A *számára* (*részére*) felhalmozódását, fokozottabb elterjedtségét nyilvánvalóan segíthette (és manapság is segítheti) az idegen nyelvi minta. Régebben talán a német *für* praepositio lehetett ilyen szempontból állandóan ható tényező. Már Lehr említi, hogy a *számára*, *részére* „többnyire akkor használtanak, mikor a német *für* praepositíóval él egyszerű dativus helyett” (i. h. 16). — Az utóbbi időben az orosz *для* genitívussal járó praepositíóval is számolnunk kell, különösen a fordított művekben.

9. Összefoglalva: A *számára*, *részére* névutó helyes használatának szabályait — mikor jó az egyik, mikor a másik — megadni nagyon nehéz, szinte lehetetlen. A nyelvszokás erre vonatkozólag alig ad valami támpontot: a két névutó ugyanis gyakran felcserélődik, nemcsak egymással, hanem a *-nak*, *-nek* raggal is. „Arany... [a] TSz. I. é.-ben ezt írja: »Megveté Pirokska a drágaszép ágyat | Apjának, magának ott az első házban | Vendégnek külön, a benyíló szobában«, — de írhatta volna így is: »apja, maga számára, vendég számára«, s így is: »apja, maga, vendég részére«” (Lehr: i. h. 168). — Ami e névutók jelentését, elterjedtségét stb. illeti, ma sem mondhatunk sokkal többet Lehr finom megfigyeléseinél. Ezekhez legföljebb azt tehetjük hozzá, hogy az utóbbi időben — különösen a *számára* használati aránya mintha megnövekedett volna. Ez a szaporodás sokszor helytelen, mert rendszerint más határozórag rovására történik. A helyes használatot megtalálni sok esetben segíthet az a körülmény, hogy a *számára*, *részére* névutóval kifejezett határozó egyben állandó határozó (vonzat) is, melynek szokásos ragját a *számára*, *részére* joggal szorítja ki.

Farkas Vilmos

Megjegyzések Szabédi László verseiről*

1. A kolozsvári tudós költő, Szabédi László neve nem ismeretlen már folyóiratunk olvasói előtt.¹ Mintegy két évvel ezelőtt olvashattuk nemzeti versidomunkról írott, igen termékeny gondolatokat és új szempontokat felvető munkáját (A magyar ritmus formái. Bukarest, é. n.), s pársoros méltatásokat nem tekintve (pl. Hegedűs Lajos : Pais-Eml. 98, 100) emlékezetünk szerint éppen a Magyar Nyelvőr hasábjain jelent meg először kimerítő — s talán kissé jogtalanul elmarasztaló — bírálat a műről (Elekfi László : Nyr. 80 : 258—61). Azt, hogy a költői nyelvnek, nemzeti versrendszerünknek hivatott — ha nem is tévedhetetlen — bűvára és szakértője, Szabédi — tévedései ellenére is — bebizonyította. Ez alkalommal — válogatott verseinek a közelmúltban megjelent gyűjteménye alapján — nem a tudós, hanem a költő, nem a vers-teoretikus, hanem a nyelvművész portréját szeretném — ha vázlatosan is — megrajzolni.

Feladatomnak Szabédi költői nyelvének bemutatását tekintem, ehhez azonban elengedhetetlenül szükséges, hogy néhány szóval jellemezzem Szabédit, az embert is. Válogatott verseinek gyűjteménye, amely harminc év java termését tartalmazza, s amelynek első darabjait az idén ötvenedik évét taposó költő még szinte gyerekfejjel, 17 éves korában írta, egy ízig-vérig materialista költőt állít elénk. „Szóló szám holtig büszkén híreli : — imádság nem fakadt ezen a szájon” — szögezi le szinte hitvallásként már 1930-ban (Nem akarom bánni 14), s materialista világnézete végigkíséri egész költészetét. Egyik legszebb ifjúkori versében megragadó szimbolikus képen keresztül, de igen világosan határolja el magát minden misztikustól, minden értelemellenestől. A költő a sötét kútban tükröződő saját képmásának mondja a következő mély értelmű szavakat :

Szűk szájú kútban, kis körön belül,
csak engem tükrözöl, s ha hátra lépek,
bús arcod a víz tükörén elül.

Az életed optikai csalódás :
lazán széthulló, tűnő, gyatra képek.
Értelmük nincs. Vannak ; de a Való más.

(Optikai csalódás 15).

*Válogatott versek. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Bukarest, é. n. 179 l.

¹Szabédi az elmúlt két évtized alatt már több értékes tanulmány-, vers- és elbeszélés-gyűjteménnyel gazdagította irodalmunkat. Azt hiszem, nem érdektelen megemlíteni két korábbi verseskötetét : Alkotó szegénység. 1939., Telehold. 1944.

Élő költőről lévén szó, nem akarom Szabédi világnézetének és egyéniségének egyéb — versei alapján igen megnyerő és rokonszenves — vonásait is bemutatni, a mindennemű hajbókolás és talpnyalás elleni gyűlöletét (Az egésztest akartam 107), az ember teremtmény erejébe vetett határtalan hitét (Csillogj, Margitka 121) stb., s ezért csupán egyetlen egy dologra utalok bővebben, arra, hogy mit jelentett Szabédi életében a felszabadulás. 1940-ben még így írt magáról és életcéljáról:

Országokat bejártam ; otthon is
— látszatra tétlen — ott se ültem resten,
betűk világába merülve is
a helyemet, a helyemet kerestem!

Hiába. Ép, egész, tökéletes
a pokol is, a föld is, és az ég is.
Hadd járjon a világ! Fölösleges
külön kerékként elkeringek én is.

(Külön kerék 114)

S kilenc esztendővel később — véletlenül vagy szándékosan? — visszatér erre a képre:

Elvtársak, az én ifjúságom
hosszú reggel volt, naptalan ;
keringtem a kerek világon
külön kerékként,¹ céltalan.

(Vezessen a párt 129)

Visszatér, de csak azért, hogy utána annál céltudatosabban jelölhesse ki helyét a boldogabb jövődjéért vívott harcban. Ekkor érzi és érti csak meg igazán költői hivatását, s ekkor és ezért hívja csatasorba költőtársait is:

Nincs szükség az irodalomra,
ha csak lesi s nem kelti a napot ;
ha lelkesedtek, rajta fel, rohamra,
ha nem, hallgassatok.

(Költők s bírálók 127)

2. Minden tudományos értékű vagy igényű dolgozat bírálójának egyik feladata pár szóban összefoglalni a tanulmány lényegét, magvát, azt az új mondanivalót — ha van ilyen —, amely a munka tudományos eredményeként könyvelhető el. Nos, úgy gondolom, nem követek el nagy hibát, ha ezt a módszert egy merőben más műfaj, e versgyűjtemény nyelvi bírálatánál is alkalmazom, s nem a kötet nyelvi-stilisztikai jellemzését tekintem célnak, hanem csupán olyan nyelvi jelenségeket, mozzanatokot ragadok ki, amelyeket újszerűnek, figyelembe veendőnek, vagy ellenkezőleg hibásnak, kerülendőnek tartok. Kezdem mindjárt a szóhasználatra vonatkozó egy-két megjegyzéssel.

Újabb, főleg fiatal költőink gyakran esnek abba a hibába, hogy önkényes, merész szóalkotások tömegével lepik meg az olvasót és bírálót egyaránt.

¹ Én emeltem ki. G. L.

Ezek a többnyire hangutánzó, hangfestő szavak szerével használva nagyon kifejezőek és szinte felfrissítik, megélenkítik a költeményt, túlzó használatuk azonban könnyen az öncélúság látszatát keltheti, s ilyenkor nemegyszer azt érezzük, hogy az egész vers nem más, mint háttér, amely e csillogó csecsebecsék kellő megvilágítására szolgál, semmi másra. (Hasonló gondolatokat vet fel Gáldi László is Szécsi Margit verseinek bírálata kapcsán, vö. Nyr. 80 : 329—31).

Szabédinál mindössze egyetlen ilyen csinált szót találtam: *zakata* 'a vonat zakatolása, zakatoló hangja' (a 21. lapon), s a maga monoton hangzásával ez is igen jól illeszkedik a szöveggörnyezetbe. Ellenben szívesen használ régies vagy éppen nyelvjárási színezetű szavakat, mint *fémclappancs* (124), *sárarany* (8, 127), *szérin-szerle* (148), *anyagfi* 'anyagias' (42), s talán közel jár az igazsághoz az a feltevésem, hogy Szabédi gyakran — és haszonnal — forgatja régi nagy szótárainkat, a Czuczor—Fogarasi és a Ballagi is. Előfordul nála *köntörfalaz* igénk *köntörfarol* (108) változata, amelyre a MTsz. mindössze két adatot idéz — az egyiket Erdélyből (vö. MNy. 2 : 96) —, s amelyet Szabédi is bizonyára az erdélyi népnyelvből merített. „Csillogj, Margitka” című, igen szép versében pedig a birtokosul használt személynév-más régies *tennen* alakja ragad meg bennünket:

Csillogj, Margitka, tennen
fényeddel ragyogj fennen,
fényeddel segíts engem
az igaz úton mennem.

Egyszerűségében is mily lenyűgöző ez a négy sor! Itt nem zavaró a szólam áttörése a következő sor elejére sem (enjambement), sőt mintha ez is csak ráirányítaná a figyelmünket az ódon zamatú *tennen* alakra, amelyet Zolnai Gyula (Msn. 9 : 4) már-már kiveszettnek tartott irodalmi nyelvünkéből.

Idegen szavakkal ritkán él, de az az egy-kettő, amelyet használ, talán mégis elkerülhető lett volna. Ilyenek: *irrealis* (121), *inkvizitor* (122), *detrónizál* (így! 121), *stimm* (ebben: „Micsoda hang! Nem tudom, szép-e, — de kemény s a stímm mindig egy” (136)). „A pacsirta” című versében (172—6) még néhány előfordul, mint *referátum*, *evidencia*, *referencia*, *raport* (kétszer is), e szatíra éle azonban éppen a fölösleges jelentések, kimutatások és ülésezések ellen irányul, s így e szavak használata nagyon is helyénvaló.

Tüzetesebb vizsgálatot érdemelne Szabédinak egy másik szava, amelyet semmilyen szótárban sem találtam meg; ez a *trezina*. „A fűzfásip”, című versben fordul elő a következőképpen: „[a kisfiú] sípja hangjára kanyarodnak — váltott sínre a trezinák” (137). A szót hiába kerestem — román átvételei lehetőségével számolva — a román szótárakban, valamint a magyar tájszótárakban és több nyelvjárási monográfiában is. Végül az ÚMTsz. cédulái közül bukkant elő egy adat Csoma Kálmán „Jászberény nyelve” című munkájában: „*trézina*: vasúti, sínen gördülő jármű, melyet munkások hajtanak (hajtány!)” (75).¹ A két szó jelentése egyezik, vagy legalább is közel áll egymáshoz; eredetükhöz azonban nem tudok hozzászólni.

3. Áttérve most egyéb természetű megjegyzésekre, mindenekelőtt a Szabédi verseiben található enjambement-okról szeretnék szólni. Szinte minden

¹ Az adatot Végh József kereste meg számomra. Fogadja érte hálás köszönetemet.

lapról, minden versből, s az enjambement minden fajtájából idézhetnék egyet-kettőt, de mutatóba elég lesz a következő néhány is:¹

Ébredjetek! harsog bele a *néma*
csendbe frissen egy reggeli sziréna (Ura legyetek 125)

Döbbsenten olvasom ki döbbsent, *bámész*
tekintetéből, némán mit izen: (Optikai csalódás 15)

Olyan a lakásunk, mint egy *törékeny*
üvegedény, olyan, mint egy *cirádás*
fafaragvány, mint egy műemlék *drágás*
régiségkereskedő üzletében (Az alkotó szegénység 13).

jól fontolóra véve *gyermek-*
koromban is bú s félelem
áradt szét minden porcikámban. (Bú s félelem 109)

Ebben a faluban
élt nagyapám s *ugyan-*
ebben élt minden üke,
kik *évszázadokon*
által székely jogon
öröklék mindenüket
a *nemességszerző*
Mártontól, ki *első*
ízben hordta nevüket. (A szabédi Nagyréten 17)

Hogyan értékeljük ezt a jelenséget? „Az enjambement — mondattani egységek (szó szerkezet, szólam, mondat) áttörése sorvégéről a következő sor elejére — egyaránt sérelme a ritmus és a mondat épségének. E sérelem orvoslására a közölés nevű alakzat hivatott”² — írja Horváth János „Rendszeres magyar verstaná”-ban (54). Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy századunk költői és kritikusai egyre kevésbé tekintik hibának, s Kardos László teljes joggal állapíthatja meg kitűnő monográfiájában: „Az újabb magyar költészetben az enjambement szokottabb és mintegy pozitívabban értékelt jelenség, mint a régiben” (Tóth Árpád 124). Egy lelkes Tóth Árpád-kutató, Nagy Zoltán már elméletileg is síkraszáll az enjambement igazáért (Baráti

¹ A kettészakított szó szerkezeteket — legalább a feltűnőbbeket — az idézetekben dőlt betűvel emelem ki.

² Szeretném itt megemlíteni, hogy Szabédi is használja a Horváth Jánostól közölésnek nevezett versmondattani alakzatot. A legszebb példát „A szabédi zsoldár” című verséből idézhetem, amelyben a balladai és zsoldárformához híven — nyilván szántszándékkal — őrizkedik minden enjambement-től:

Gyula, Mihály, ketten a padláson fogják,
Krisztus rossz keresztjét a gonoszok hozzák (28)

Egy másik példa a Délia című drámai költeményből:

Szempilláimat illatos olajjal,
mirrhával kend be a szemöldököm (78)

kalauz Tóth Árpád két verseskönyvéhez. Nyugat 1917). A költő egyik levelével bizonyítja, hogy Tóth Árpád tudatosan szakította szét a szószerkezeteket és a szólamokat, mert meggyőződése szerint ez hasznára van a versnek, új szépségek lehetőségét teremti meg. „Ezek az új lehetőségek — írja Nagy Zoltán — főképp a rímekre vonatkoznak: azáltal, hogy a mondatot a verssor végén másutt törjük meg, mind eddig legtöbbször tették, új rímek megzendítésére van alkalmunk...” (idézi Kardos: i. m. 126).

Ezek előrebocsátása után, azt hiszem, válaszolhatunk a felvetett kérdésre is. Úgy vélem, hogy az enjambement alkalmazása sem erény, sem hiba, illetőleg mindig a mondatkörnyezet szabja meg értékét vagy káros voltát (vö. Gáldinak Takáts Gyulára vonatkozó bírálatával: Nyr. 80:318—9). Nem lehet véletlen, hogy Arany János, aki először emelte fel tiltó szavát a versmondattani furcsaság ellen, maga is többször élt vele, másrészt azonban ez korántsem jelentheti azt, hogy menlevelet kell adnunk minden olyan szószerkezet-áttörésnek, amely költője szándékától függetlenül, vagy éppen annak ellenére jött létre, s éppenséggel nem fokozza a mű költőiségét. Szabédi láthatólag tudatosan alkalmazza ezt a fogást, s enjambement-jai valóban élénkséggel, frissességgel és sajátos egyéni ízzel telítik költeményeit, néhányszor azonban erőltetettnek látszik a szétszakítás, az idézett példákban a *gyermek-koromban*, *ugyan-ebbn* esetében.

4. Nincs elég terünk Szabédi költői kifejező erejének kellő méltatására, s így csak futólag utalok arra, milyen könnyedén, pár ecsetvonással képes megrajzolni egy-egy embertípust. Kelen Péter magántisztviselő jellemzését például a következő eredeti módon zárja le: „kis hivatalnok. Tíz betű — jellemzi jól: középszerű” (Kelen Péter 32). „A szabédi Nagyréten” című költeményében a vonat sustorgó-pöfögő zakatolására emlékeztető hanggal saját nyugtalan énjét, új utakat járó és váró költő mivoltát jellemzi:

sorsom a gyorsvonat,
versem a nyersolaj,
reszketve dalolok én.

Hol itt, hol ott tűnik szemünkbe egy-egy sikerült, pregnáns kifejezése, mint *izletes gonosz* (14), *cinkos éjszaka* (168), vagy a művészi hangulatfestésnek egy-egy remekbe szabott példája, amilyennel például egy bizarr költői álmokép leírása közben találkozunk: „Mint font fonál foly, foly tovább az álom” (125).

Egy száznyolcvan lapos kötetben természetesen majdnem elkerülhetetlen, hogy kisebb egyenetlenségekre, kevésbé sikerült sorokra is ne bukkanjunk. Meg kell mondanom, hogy ilyet örömdetesen keveset találtam, s ezek a „hibák” sem a vers ritmusának hibái, hanem éppen ellenkezőleg, az ütem, a ritmus javára tett — többé-kevésbé elfogadható — engedmények.

5. Úgy érzem, hamis képet adnék Szabédiről, ha nem szólnék legalább röviden versművészetének egyik bővizű forrásáról, kitűnő rímeiről. Nemcsak arról van szó, hogy sorvégi és belső rímei eredetiségükkel és ötletességükkel ragadnak meg bennünket, pl. „Beteg ez az emberöltő, — te nyelvöltő kicsi költő?” (134); „alattam üresség, — felettem üres ég” (19); „életem sín-mese, — amim van, semmi se” (21); továbbá Koreában — korábban (156);

kushad — kritikushad (178); stb. Inkább arra gondolok, hogy nemegyszer keres új vagy csak kevésbé járt utakat a rímek terén, s többnyire eredménnyel. Szívesen használja a Horváth Jánostól (i. m. 60—1) *to l d a l é k o s n a k* nevezett rímfajtát, amelyben a rímpárok egyike végmássalhangzó-többséggel rendelkezik: *a járda — bejártam* (18); *kerepel — brekeke* (23); *végig — védi* (147); *minden üke — mindenüket* (17). Rímelteti az *l* és *n* hangokat, amelyeket költőink általában nem vagy csak igen ritkán csendítenek össze: *láltán — hátrál* (147); *kemény tőn — a fénytől* (104).¹ S végül hadd utaljak arra az érdekes, egy versben jelentkező rímjátékra, amely szinte átmenetet jelent a rím és alliteráció között, s amelyet talán mássalhangzó-rímnek nevezhetnék. Íme a példák: „*s nyergelek, s nyargalok*”; „*mordul a, harsan a — harsona, orgona,*”; „*Démoni dinamó*”; „*kirepül, kerepel*”; „*Féket a fekete — kerek elibe!*”; „*perzsel a nap parazsa*”; „*hulljak, haljak híd alá*” (A szabédi Nagyréten 17—25).

*

Nagyjából ez az a kép, amelyet Szabédi Lászlóról, a költőről rajzolni akartam. Ahogy felváltva lapozgatok füzetemben és emlékezetemben, úgy érzem, sikerült megközelítőleg azt és úgy írnom róla, amit és ahogyan Válogatott Verseinek elolvasása után akartam. Szűkebb hazájában, Erdélyben szeretik és becsülik Szabédi Lászlót. Nagyobb megbecsülést érdemelne nálunk is!

Grétsy László

¹ Az *l* és *n* összecsengésének lehetőségét Horváth János sem említi idézett művében (vö. 58—9); Radó Antal azonban (A magyar rím 142) Aranyra való utalással és aggályoskodva ugyan, de felveti.

Csokonai Vitéz Mihály: A boldogság

Most jázminos lugasban
E nyári hűvös estvén
LILLÁMMAL ülök együtt :
LILLÁM velem danolgat,
És csókolódva tréfál,
Míg barna szép hajával
Zefir susogva játszik.
Itt egy üveg borocskát
A zöld gyepágyra tettem,
És gyenge rózsaszállal
Száját be is csináltam,
Amott Anákreonnak
Kellő danái vannak
Kaskámba friss eperrel.

Egy öszvességgel ily sok
Gyönyörűt, becsest ki látott?
S ki boldogabb VITÉZNÉL?¹

Abban a szűk — és szűkös — harminckét esztendőben, melyet a sors szegény jó Csokonai Vitéz Mihálynak, néhai való debreceni poétának az idézett dalocska létrejöttéig kiszabott, kevés volt a boldog, önfeledt óra. Régi és új könyvek méze, nagy álmok mákonya magyar kultúráról, egyéni érvényesülésről, érzelmes séta à la Rousseau valahol az erdők zöld sátorában, diákok nótás, boros dáridója, csendes összebújás Rozivál — ebből állott eddig a boldogság. A szenvedést azonban már sokkal bőkezűbben mérte az élet : ósdi kollégiumi szabályok és professzori elmék korlátai, Martinovicsék kivégzésének szörnyű emlénye, melyet végigszenvedett a legációból Pestre szökött teológus, a pozsonyi diéta magyar urainak értetlen szűkmarkúsága már kézzelfoghatóan bebizonyították Csokonainak, hogy az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon. Ám a magános árva szív, a huszonhárom éves költő még fogékony az öröme, pici lantja még bájoslag trillákat dajkál, hogy velük köszöntse a várva várt élményt, a nagy, a halálig tartó szerelmet. S ez el is jött Vajda Juliannának, egy tehetős komáromi kalmár leányának személyében. A mindennapi életben ugyan Julisnak, Juliskának szólították, de Csokonai Lillának nevezte a divatos olasz rokokó költészetből kölcsönzött,

¹ Harsányi István—Dr. Gulyás József: Csokonai Vitéz Mihály összes művei I/1 : 172. A továbbiakban a Csokonai-idézeteket ebből a kiadásból vesszük.

daloló kis névvel. 1797-et írtak akkor a kalendáriumok (vö. Horváth János : Csokonai. Bp., 1936. 44). Június volt, a fehér jázminok és piros eprek hónapja. S ezzel olyan időszak kezdődött, melyben újra meg újra ott dalolt a költő verseiben Lilla szemének, Lilla mosolyának, a Lilla keblén bársonyolló kicsi szeplőnek, egy szóval Lilla, Lilla, Lilla minden édességének dicsérete.

A boldogság című költemény tehát a Lilla-dalok egyike, bár Csokonai először az ún. anakreoni dalok között adta ki. S ha jellegét nézzük, pontosan meg is felel annak a műfaji meghatározásnak, melyet maga a költő fogalmaz meg a versciklushoz (Anakreoni dalok Cs. Vitéz M. által. Bécsben. 1803.) csatolt jegyzetekben. Mint írja : „Ezeknek az ő [ti. : Anakreon] daljainak foglalatjok, a szerelem, a bor, az öröm, a megnyugodt lélek, csendes és szorgalom nélkül való élet, barátság, szépség, tavasz, rózsa, galambok sat. Nincs azokban semmi fajtalanóság, részegítő és lázadó indulat, vastag baromi gyönyörködés : hanem csak nyájas enyelgés, rendkívülvaló vidámság, lomhaság nélkül való elérzékenyülés, könnyű és szabad epicureismus. Az Anakreon világában csak a jelenvaló szépet, jót, gyönyörűt keresi az emberi lélek, a fösvenységtől, nagyravágyástól, haszontalan aggodalmaktól üres lévén, érzi hogy jó az élet, és a halált is csak úgy nézi, mint az örömet és megelégedésnek utoisó pontját, melyen meg kell nyugodni” (I/1 : 189). Csokonai 17 soros kis költeményének valóban ez a „foglalatja”, s mindezek az elemek a rokokó stílusában megrajzolt idilli képhez öltönek formát.

Az idill színhelye a rokokó társasági életben annyira kedvelt „kies” kert, melyről Csokonainál is nemegyszer történik említés (pl. a Tempefőiben vagy A reményhez-ben). Az érzelmes — vagy mint akkor mondták : érzékeny — jelenetek leghatásosabb kerete az együttérző természet. A pásztor-idilleké az árnyas liget s a rejtett barlang, az urbánusabb idilleké — s ilyen Csokonai és Lilla találkozása is — a megszelídített, megfésült természet, a jól ápolt kert s benne az édes rejtek : a *lugas*. Lillának kertjének lugasa itt a *jázminos* (a kor virágairól vö. pl. : SzegFüz. 2 : 36—43) jelzőt viseli. A mai olvasóban ez a jól ismert, illatos fehér virággal borított bokor képzetét idézi fel, de ez ma már megszokott kép, s így nem olyan különleges hatású, mint Csokonai idejében volt. Akkor ugyanis a jázmin még ritka növény nálunk, inkább csak a Dunántúlon ismert, s itt is a gazdag porták kertjében díszlett. Hogy a költő szűkebb hazájában, Debrecenben még nem ismerték, azt maga Csokonai árulja el. Az Anakreoni dalok jegyzeteiben ugyanis egész kis növénytani értekezést ír a jázminról, s többek közt ezt mondja : „Csodálkozom rajta, Debrecennek jó ízlésű fehérszemélyei! ti kik a külső módinak cifra hívságait oly nemesen megvetni, s a természet szelíd pompáit oly nyájosan dajkálni tudjátok, hogy holott a virágokat nem újságokért, vagy cifra nevekért és hazájokért, hanem belső valóságos kellemjekért szerettitek, és e részben az egész hazában magatokat leginkább megkülömböztettétek, mégis a jázmin, ezt a legszelidebb, leggyönyörűbb és legillatosabb virágos csemetét kertjeitekbe be nem hoztátok!” (I/1 : 204—5).

A találkozás időpontja egy *nyári h'vös este*. Ebben a jelzős szerkezetben nem annyira az *este* szó régies *estve* alakja tűnik fel a mai olvasónak, hanem inkább az, hogy a költő a különlegesebb, művészebb szókapcsolás kedvéért megfordítja a jelzők szokásos rendjét. Nem *h'vös nyári estvé-ről* beszél, mert ez nem akármilyen este, hiszen ez egyesíti az idill boldog szereplőit : a költőt és Lillát. A szerelmes poéta nem írja le kedvesét, nem egyéníti (vö. Horváth János : i. m. 45), de ez a két sor : *Lillám velem danolgat*, —

És csókolódva tréfál, mégis képet ad róla. Érezzük, hogy Lilla igazi rokokó műzsa, csupa vidám elevenség, csupa ingerlő báj. Persze nem afféle kendőzött bécsi dáma, akinek ütemre mért gráciája is a divat remeke. Inkább kissé vidéki, polgári műzsa, akinél nem ideges kacérság, hanem egészséges életvágy fűti a csókos játékot. Ám a szerelmesek *danolgat*-ását nem szabad tanulatlan, kezdetleges nótázásnak képzelnünk. Hogy Lilla zeneértő volt, azt Csokonainak A muzsikáló szépség című költeménye is elárulja, maga a költő szintén tanult zenét. (Kevéssel halála előtt zongorát kért kölcsön egyik ismerősétől, hogy saját versei közül megzenésíthessen néhányat.) Egy pillanatra talán megtéveszthetne bennünket a *danolgat* szóalak, melynek ma már van némi tájszó jellege, vidékies íze. De a vers keletkezésének idején még irodalmi szóalak volt, s így művészi éneklésre is vonatkozhatott. — A költő és Lilla kettőséhez még valaki csatlakozik — hogy teljes legyen a rokokó kép —, s ez a Lilla *barna szép hajával* (már megint a jelzők fordított rendje!) játszó könnyű kicsi szél, *Zefir*. Kissé már elcsépejt mitológiai alak lenne ez, ha *Zefirus*-nak neveznék, mint a nehezkesebb deákos poéták verseiben (vö. NyK. 50 : 439—50). Ám Csokonai az akkor új, rövidült, franciás-bécsies szóalakat használja, s ezzel megfiatalodik, maivá lesz, odaillik kettőjük társaságába az apró istenség. Az a kép, melyet a költemény első mondatából s egyszersmind első zárt szerkezeti egységéből kapunk, csupa gondtalan nyugalom, s mégis tele van az édes, szerelmes játék finom mozgalmasságával. A két hajdani szeretőkből áradó csókos, dalos ritmust átveszi és teltebbé teszi Zefir szelíd játéka, s a Lilla muzsikáló nevét körülsimogató sorok lágy *l* hangjainak, változatos magánhangzóinak zenéjét halkán kísérik a Zefirről szóló sorok *s*, *sz*, *z* hangjai. És hogy a kép nagyon él, s az irodalomtörténet halhatatlanságában sem fakult el, az nem utolsósorban a jelen idejű igei állítmányoktól is függ, melyek egy soha el nem múló *most*-hoz kapcsolják a rég letűnteket.

A következő szerkezeti egység szintén egyetlen mondat, s tökéletes összhangban az első mondattal, szintén hét sorra terjed. Itt tovább alakul az idilli kép, s mégis valami új kezdődik : Csokonai áttér a találkának azokra a kellékeire, amelyek nélkül a megrajzolt kép ugyan idill volna, de nem anakreoni dal. S hogy az élettelen dolgok leírásával ne merevedjék mozdulatlanná a kép, még mindig a költő marad a főszemély, a cselekvő : azt mondja el, hogyan készítette elő ezt a vidám együttlétet. (A mozgást, a cselekvést most a múlt idejű igei állítmányok érzékeltetik!) Anakreon barátja először is borról gondoskodott. A kert zöld gyepére — s nem is akármilyen gyepre, hanem gondozott *gyepágy*-ra — egy üveg bort tett. Azaz nem is *bor* volt ez, hanem *borocska*, hiszen Anakreon hívei ezzel a becéző szóval illetik a nyájas gondúzt. És helyet kap a képben a rózsza is (mint éppen Csokonaitól tudjuk, ez is anakreoni rekvizitum), csak hogy a *gyenge rózsaszál* itt tündéri *trouvaille*-jal boros palack dugójaként szerepel. Szó ugyan nem esik róla, de aki a költő leírása nyomán átéli a jelenetet, tudja, mi történhetett : a zöld gyepágy fürengetegében szórén-szálán elveszett a dugó, s Csokonai játékos és költői ötlettel egy rózsabimbóval pótolta. A *gyenge rózsaszál* ugyanis alig nyílt rózsát, rózsabimbót jelent, s divatos kifejezése a kor költői nyelvénél (vö. MNy. 33 : 23). Egy kicsit sajnálkozva érezzük, hogy a *be (is) csináltam* állítmány a dalocska keletkezése óta eltelt több mint másfél évszázad óta e jelentésében elavult. A szó jelentése és hangulata azóta erősen megváltozott, s ez a vers olvasásakor esetleg zavarja a nyelvtörténetben járatlan olvasót. Ezt a csöppnyi hangulati zökkenőt azonban, melyért nem a költő, hanem

a nyelvfejlődés felelős, rögtön elfeledteti a debreceni tájszóval *kaská*-nak nevezett kosárka, melyben torkosság és finom művészi ízlés szeszélyéből egymás mellé került két kíváncsú csemege: a nyári perc szülte friss eper s a kétezer év érlelte, ódon zamatú anakreoni dalokat tartalmazó könyvecske. A szerelem s az öt érzék öröme mellett *Anakreon kellő danái* képviselik a szellem gyönyörét. A *dana* szó ma már régiesen hat, pedig Csokonai korában ugyancsak új volt: akkortájt keletkezhetett valamelyik nyelvújító tollán (1803-ban szótározták először, vö. Bárczi: SzófSz.). Jelzője, a *kellő* szó még elavultabb, ma már csak bizonyos szókapcsolatokban él (pl. *kellő mértékben*, *kellő határozottsággal*), Csokonai idejében azonban még szélteben használták a *kell* igének ezt az -ő melléknévi igenévképzős származékát, 'ami kell, tetsző, kellemes' értelemben.

Ezzel teljes is a kevés vonással megrajzolt, egyszerű kép. De milyen választékos, raffináltan művészi ez a mértéktartó egyszerűség! A rímtelen negyedfeles jambusok sima és vidám ritmusa, a szövegnek már említett zeneisége szépen simul a költő mondanivalójához. S hogy ezt a mondanivalót még jobban aláhúzza, a világos szerkezetű, hibátlanul tagolt, emfázis nélküli kijelentő mondatok után két kérdést intéz az olvasóhoz, mely egyszersmind ujjongó felkiáltás: egy fiatal szív köszönti a boldogságot. Ezt az utolsó három sort Csokonai több eszközzel is elkülöníti magától az idilli képtől. Nem csupán az új versszak jelzi ezt az elkülönülést, hanem a hangvétel megváltozása is. A dallam nem olyan színesen csengő, nem olyan játékos, észrevehetően súlyosabb lesz, mert áradó érzelmet hordoz. Az utolsó előtti sor első jambusának anapesztussal való felcserélése (*gyönyörűt*) a ritmus jellegén is változtat. Mert bármilyen könnyű játék is az öröm ingerlően szép mozzanataiból összeszőtt boldogság, végül mégis kiváltja a mély, telt sóhajtást.

T. Lovas Rózsa

A nyelvtudomány műhelyéből

A Marosvásárhelyi Sorok, az ötödik magyar szövegemlék

A marosvásárhelyi református kollégium ún. Nagykönyvtárának őre, Koncz József még 1860 táján csodálatos véletlen folytán egy XIV. század második felében leírt hártyakódexet mentett meg a biztos pusztulástól. A biblia latin fordításának, a Vulgatának majdnem teljes szövegét magába foglaló, csak csekély csonkulást szenvedett és így viszonylag épen ránk maradt kódex 204—5. lapjára az ugyanazon lapokon olvasható latin bibliai szöveg egy kis részletének 44 szóból álló magyar fordítását írta be egy ismeretlen kéz. A bejegyzés maga ugyan keltezetlen, de a szöveg írásjellegéből ítélve a XV. század legelejéről való lehet. A szövegen kívül a kódexben elszórtan ugyanaz a kéz, de más tollal még 11 színyi glosszaszerű bejegyzést tett úgy, hogy latin szavak alá, illetőleg fölé magyar nyelvű értelmezéseket írt. A kódex így egy 44 szóból álló szövegemléket és 11 glosszát, tehát összesen 55 magyar szót foglal magába.

Maga a szövegemlék betű szerinti másolatban itt alább következik:¹

ha a medue el viuend valami neme kelket² || es ha miden te atyad david kiral chach
eggiel megielend s valaky azt hallandia az nog yettest tezen hog te neped veretut s mend te
melleled el futnak es minden eresnek ollian lezen ionha mint pauanak.

Az itt közölt szöveget így olvashatjuk³:

*ha a medve elvivend valaminemé kē(ö)l(y)kē(ö)t || és ha midé(ö)n tē atyád Dávid
királ(y) csak eggyet megölend, s valaki azt halla(á)ndja az nagy ü(β)öltést tészén hogy
tē néped veretiütt, s mēnd tē mellé(ö)led elfutnak, és mēnden eré(ö)snek ollan lészén jonha,
mint pávának.*

E szöveg a maga igénytelenségében is több írás-, helyesírás- és nyelvtörténeti kérdést vet fel. A meglátott kérdések egy részét e szövegemlékről készült dolgozatunkban fel is vetettük. Remélhetőleg az ott felvetett kérdésekre adott feleletek, illetőleg feltételezések egy része majd elfogadhatónak bizonyul, a másik része meg másokat a felvetett és még felvethető kérdésekkel kapcsolatosan elfogadhatóbb feltételezések, illetőleg megoldások keresésére ösztökél.

Terjedelmét tekintve bármennyire igénytelen is az itt fennebb közölt szöveg, mégis tisztos helyet foglal el nyelvemlékeink sorában. Közismert ugyanis az, hogy a XIV. század közepéről keltezhető Königsbergi Töredék és Szalagjai meg a XV. század

¹ Az írás, helyesírás és nyelvtörténet szempontjából szintén érdekes glosszák pusztja felsorolását a közeli közzététel reményében ezúttal elhagyom.

² Csak ilyen összetett mondat-részlet!

³ ()-be a lehetséges olvasatváltozatok legfontosabbjait azzal a megjegyzéssel adom, hogy e beszámoló pusztja tájékoztató jellege miatt az összes olvasati lehetőségeket itt feleslegesnek tartom közölni.

derekáról való Jókai-kódex keletkezési ideje közötti századból mindeddig nem tartattunk számon más magyar szövegemléket. Bármilyen kis terjedelmű és viszonylag bármilyen késői is tehát e szövegemlék, nyelvtörténeti szempontból egyáltalában nem érdektelen. A kódexben megőrzött 55 magyar szó között van egy másutt sehol elő nem forduló szó mellett több olyan is, amely először éppen e nyelvemlékben jelentkezik. A nyelvemlék jelentőségét tehát nem szabad lebecsülnünk, de természetesen nem lehet túlbecsülnünk sem.

A szövegemléket és a hozzá csatlakozó glosszákat Farczád Elek, a marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár jelenlegi vezetője a nyelvemléket tartalmazó kódex tüzetes átvizsgálása során fedozte fel. A felfedezésről szóló, 1956. április 12-én kelt levele a fényképhasonmásokkal együtt Vigh Károly közvetítésével rövidesen hozzám került. Magam aztán természetesen siettem Farczádyt megerősíteni a nyelvemlék nyelvtörténeti jelentőségéről kialakított véleményében.

Egyáltalán nem csökkenti Farczádynak a felfedezésben játszott szerepét az a tény, hogy legalább is a szövegemléket, de lehetséges, hogy a kevésbé feltűnő glosszákat is a kódexet megmentő és a kezelése alatt álló könyvtárnak adományozó Koncz József már 1860 táján felfedezhette, illetőleg ismerhette. Legalábbis mikor Kelemen Lajosnak a szövegemlék fényképhasonmását megmutattam, elmondotta nekem, hogy ő mint a marosvásárhelyi református kollégium tanulója a szövegemléket már 1894 táján a hártyakódex átböngészése közben látta. Mikor azonban e „felfedezés”-sel az akkor már tudományos munkássága és emberi kiválóságai révén előtte is nagy tekintélyű történésztanárához fordult, Koncz azzal a kijelentéssel hűtötte le diákja lelkesedését, hogy e szöveget ő már ismeri, de nem tulajdonít neki semmi jelentőséget. Egészen természetes, hogy e „szakértői” nyilatkozat után Kelemen Lajos sem tett semmit a nyelvemléknek a tudományos világgal való megismertetése érdekében. E becses emlék így továbbra is az ismeretlenség homályában rejtőzködött mindaddig, míg újabban a kéziratanyag könyvészeti leírása rendjén Farczád a hártyakódexet is tüzetesen át nem vizsgálta, és újra fel nem fedezte a szövegemlékkel együtt a benne lappangó glosszákat is. Szerencsére Farczád már józanul értékelni tudta a felfedezés jelentőségét, és így lépéseket tett a nyelvemlék közkinccsé tétele érdekében is.

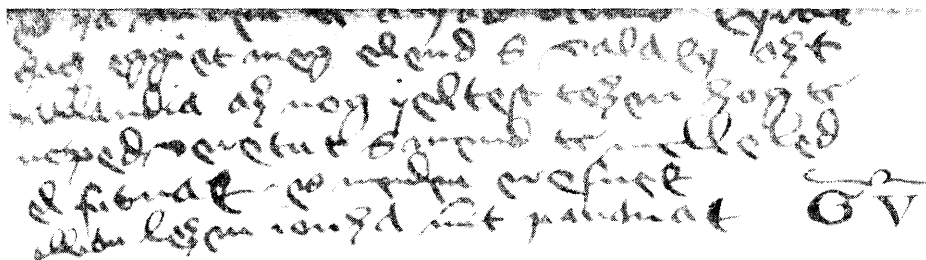
Ezek után joggal hihettük, hogy a kódexről és a nyelvemlékről már 1956 nyarára elkészült részletes ismertetés még az évben megjelenik. Minthogy azonban a felfedezés 1956-ra nem volt tervszerűsítve, a róla hamarosan elkészült ismertetés nem kerülhetett bele egyik itteni kiadónak az évi kiadói tervébesem. Ilyen formán a nyelvemlék közzététele mindaddig késlekedett, míg a Román Népköztársaság Akadémiájának Kiadója 1957. évi terve részeként magára nem vállalta ennek az egyébként természetszerűleg nagyon kis terjedelmű kiadványnak a közzétételét. Mivel a nyomdai munka 1957 nyarán már előrehaladt, remény van arra, hogy mire e sorok napvilágot látnak, a kódex történetét, leírását, a két-, illetőleg háromszori felfedezés körülményeit, valamint a szövegemlékkel és a glosszákkal kapcsolatban felvetődő írás-, helyesírás- és nyelvtörténeti kérdéseket tárgyaló kiadvány talán megjelenik.

Utolsónak hagytam annak bejelentését, hogy a hártyakódex megmentője és ajánlékozója nevére a „Koncz-kódex”, maga a nyelvemlék pedig az őrzés helyére és a nyelvemlék szövegemlék-jellegére, illetőleg glossza voltára egyaránt rávilágító „Marosvásárhelyi Sorok” nevet a felfedezővel folytatott megállapodás eredményeként kapta.

A Marosvásárhelyi Sorok ilyen hosszú lappangása mindenesetre valamelyes figyelmeztető arra, hogy különösen eddig még tüzetesen át nem vizsgált könyvtárainkban milyen nyelvtörténeti kincsek rejtőzhetnek.

A Koncz-kódex 204. lapja. A lap alsó szélén a szövegemlék mondattörék része körülbelül másfélszeres nagyításban.

cū aridat unus quilib; i principio audiet qd
audiet et dicit fci e plaga ip qui loquitur
abscon. & formam qd cui cor e qd i omni
pauca soluta. & ac in omni pld mē res
ten. & pld mē. & robustos omis pld mē
co sum. & pld mē. & robustos omis pld mē
Quia tunc e pld mē. & robustos omis pld mē
basiber. & pld mē. & robustos omis pld mē

A Koncz-kódex 205. lapja. A felső lapszélén a szövegemlék hat sora körülbelül kétszeres nagyításban.

A szavak ismétlődő alkotórészeinek elhagyása

1. Nyelvünk szóalakítási rendszerét — mint ismeretes — a toldalékolás jellemzi; ebből következőleg gyakran kerülnek együvé mondatainkban olyan halmozott mondatrészek, értelmezős szerkezetek stb. is, amelyekben azonos vagy párhuzamos toldalékok kapcsolódnának különböző szótövekhez; pl. a Csongor és Tünde csalódottan visszatérő tudósának bölcselkedésében (ÖM. 3:391) az *él-het-etlen-ség* s a *hal-hat-atlan-ság* szó. Sőt ahol a (toldalékoló) szóképzés mellett újabban más szerkesztésmód tört előre, ti. az immár valóban rendkívül termékenyvé vált szóösszetétel körében, ott szintén gyakran fenyeget az azonos tagok okozta egyhangúság; pl. a *Spanyolország, Olaszország, Görögország, Törökország* földrajzinév-sorban.

A hosszadalmasság és az egyhangúság csökkentése tehát semmiképp sem jelentéktelen gyakorlati és esztétikai szempont az említett morféma-kombinációk számbavételekor; nyelvtani irodalmunk mégis eléggé mostohán kezelte őket. Igaz, a dolog részben a halmozott mondatrészek (illetőleg az értelmezett—értelmező stb.) mondatalkatani anyagába, részben a szóképzés meg a szóösszetétel általános szabályaiba, részben speciálisan a mellérendelő szóösszetétel kettős vagy egyszeres toldalékolásának kérdéseibe is belevág, s így az egységes, átfogó feldolgozás hiánya még nem jelenti nyelvtanaink részletes anyagában is a teljes, elvszerű mellőzést. Amellett a gyakorlati és a nyelvészeti szempont jogossá teheti azt is, hogy a problémakört olykor inkább az alkalmazott nyelvtudományi műveknek engedjük át. Szerintem mégis helytelen, hogy a nyelvban e kérdéskört egészében sehol se vesszük számba, s ha rátérünk is, legtöbbször pusztán a normatív megjegyzésekben: a helyesírás vagy a nyelvhelyesség vizsgálatában érintjük. (Az akadémiai helyesírás pl. kezdetől fogva kitért a dologra. Így az 1834-i, 2. kiadás ezt mondja a 13. lapon: „köztjelekkel élünk a’ szavak végén, midőn több egymás után álló neveknél, melyek ugyanazon hely- vagy egyéb raggal toldatnak meg, vagy ugyanazon egy szóval névnek össze, rövidség’ okáért ezen ragot vagy összetételi szót csak az utolsó névhez kapcsoljuk, p. o. *javai-, szülei-’s barátjaitól elvált; könyv-, kép- és levéltár; fűvés-, ásvány- és állattudományt irt* stb.”; lényegében ezt ismétli a kötőjel magyarázatában a MNyR². 24—5 is. Nyelvművelő irodalmunk főként az ismétlődő ragok elhagyását rosszallja, illetőleg — bizonyos korlátok közt — védi; vö. pl. P. Thewrewk: A helyes magyarság elvei 77; Simonyi: Helyes Magyarság³ 100; Kőrösi: Nyr. 57:109; Tisza-parti: Szépírtlen magyarság 31; Meskó: Msn. 10:43; magam is, l. Magyar Nyelvhelyesség 197—8.)

Azt hiszem, hasznos lesz, ha most e párhuzamos részeket végre a nyelvban szempontjából is összefoglalom. Ezt javallja egyébként a készülő akadémiai leíró nyelvban érdeke is: ennek különféle fejezeteiben ti. csak akkor tudunk egy szelvényben dolgozni, ha előzőleg általános, összefoglaló vizsgálatot is végzünk, mégpedig valamivel részletesebben, mint amilyen a végleges kéziratban lesz. Mondanom sem kell, hogy ez az egységes szempont csakis a morféma-elhagyásnak egyszerre szó- és mondatalkatani megfigyelése lehet. Megjegyzem még, hogy alább igyekszem helyel-közzel némi — de csak némi — történeti kitekintéssel dolgozni, hogy a nyelvi mozgást is lássuk; figyelmem azonban most is legfőképp a XX. századra, sőt ennek is legutóbbi évtizedeire irányul.

2. Legtermészetesebben az azonos szóösszetételi tagok odaértését magyarázhatjuk meg. Ismeretes dolog, hogy az összetett szók, ha ti. nem már tömegével kialakult, előző összetételek alaki analógiájára alkotjuk őket, a mondatnak gyakran azonos szintagmában szereplő szavaiból válnak ki (vö. pl. Pais: MNy. 47:144).

A mondatban azonban egy-egy szintagmatag ismétlés nélkül is beletartozhat akár két vagy több párhuzamos szintagmába is. A *Sűrű, setét az éj* (Arany: V. László) mondatban pl. az *éj* alany egyaránt hozzátartozik a *sűrű* meg a *setét* állítmányi taghoz; az *Alszik a bogár, a darázs* (József: Altató) mondatban meg az *alszik* állítmány egyaránt vonatkozik a két alanyra. Ha tehát valaha — a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetek korában — jó lehetett a *róka vagy borz lyuk* kettős szintagma (a hosszadalmasabb *róka lyuk vagy borz lyuk* helyett), akkor ma — a jelöletlen birtokos jelzős szóösszetétel korában — szintén érthető és helyes a *róka- vagy borzlyuk* összevonás. (Beszédben a csonka összetétel jelleget a hanglejtéssel meg az egy szakaszba foglalással igyekszünk a hangoztatásban is érzékeltetni; írásban kötőjel figyelmeztet az oda értett összetételi tagra.) Ez a németben (pl. *Ein- und Ausfuhr*) stb. is így van.

Gyakorlatban legtöbbször az első utótagot (k) a t hagyjuk el. (Persze ezeket sem mindig; különösen mai verseinkben ritka az egész effajta rövidítés.) Pl. „Az ebecki zsidó... könyökig vájkál az ezüst-, aranypénzben” (Mikszáth: ÖM. 1: 73); „Ácsoltak [a jászok]... gépet, — Számszeriját *dárda- s kőhajítás végett* (Arany: ÖM. 5: 181); „Az uralkodó osztályok legveszedelmesebb ellenségei a *rang- és lehetőség-veszteitek*” (Illyés: Petőfi³ 24); „Olykor *sár- és talpfa-forgatagban* — félremozdul kelet és nyugat” (B. Paszternák—Weöres S.: Pályaudvar. 1. Nagyvilág 1956. 29); „[Táblázatok] teszik áttekinthetővé a *hím-, nő- és semlegesnemű* főnevek hangsúlyának változását” (Nyr. 78: 274); „az egész népgazdaság fejlődése elválaszthatatlan kapcsolatban van *élet- és munkakörülményeik* alakulásával” (ti. a dolgozókéval; TársSzemle 1956/2. 20). Ilyenféle szótagi egységünk — főleg az utolsó másfélszáz évben — elég sok keletkezett, s ezek kivált a szaknyelvekben igen gyakoriak is: *véd- és dacsövetség; bel- és külpolitika; száj- és körömfájás; két- vagy hároméves; anya- és csecsemővédelem; étel- és italfogyasztás; villamos- és autóbuszforgalom; párt- és tömegszervezetek; szó- és szóláskincs; könyv- és folyóiratkiadás*; stb. — Ide tartoznak általában — mutatis mutandis — az *igekötős* szerkezetek is. Eltérő igekötővel: „Legjobb alkalom kínálkozott számára egy alkalmatlan nyügöt saját vállairól *le és a vármegyére rá tolni*” (Jókai 15: 305); „a kiskapun *ki- és bejárnak* a vitézek” (Gárdonyi: Egri csill. 2: 257); „amelyet szellemünk *meg- és kémér*” (France: A király iszik [Olcsó Ktár] 182). Azonos igekötővel: „Mindenk *eljelejtett* minden... haragot. *El* az idealizmust és a realizmust. *El* a lelki ügyeket és *el* az egész világot” (Móricz: Árvalányok 79); „[A szélrohamok] *bele-belehasítottak* a hótakaróba” (Déry: A ló meg az öregasszony 172); „a szótagi értelmezés *át- meg át* van *növe* nyelvtani vonatkozásokkal” (I. OsztKözl. 6: 163).

Az első szóban már megnevezett, azonos előtagnak a következő egy vagy több összetételben való elhagyása sokkal-sokkal ritkább jelenség nyelvünkben. (Erre akadémiai helyesírási szabályzatunk is csak legutóbb, 1954-i, 10. kiadásában terjeszkedett ki: 404. pont.) Pl.: „a hagyomány (*nyelvtisztaság és helyesség*) tisztelete nem terjedhet odáig, hogy elfojtsa az egyéni leleményt” (IIorváth János: Tanulm. 605); „A korszerű... *hangrögzítő és -elemző* készülékek... új távlatot jelentenek a nyelvtudomány számára” (Természet és Társadalom 1956. 428).

A kötőjel elhagyása szabályaink szerint mindkét rövidített típusban helytelen. Az amúgy is kötőjellel írt összetételekben azonban természetesen az elhagyott tagra is csak ezzel a kötőjellel utalunk: „[It] talán a *Közel- és Közép-Kelet* sorsa dől el” (Esti Hírlap 1957. febr. 22. 5). (Vö. Hexendorf: HIK. 114.)

Rövidítésre akkor is van lehetőségünk, ha az azonos tag hol összetételben, hol önállóan: szintagmában fordul elő. Így elől az összetételi taggal: „megkezdtek... a *lakatos-, villanyszerelő-, asztalos- és a többi műhelyeket* magában foglaló... csarnok alapozási munkáit” (Magyar Nemzet 1956. aug. 29. 3); elől a szintagma-taggal:

„A TERIMPEX növényi és húskonzerveket ... állít ki” (Szabad Nép 1956. aug. 29. 1.). — Megnehezíti azonban az effajta rövidített szerkezet gyors megértését, ha az azonos utolsó elemű kifejezések közül az egyikben egy n é l t ö b b s z a v a s szerkezet felel meg a másikban levő egyszerű összetételi előtagnak: „Az önkéntes ... biztosítás ... sem jelent megoldást ... a farmer- és mezőgazdasági munkásmilliók számára” (Szabad Nép 1956. aug. 29. 4; értsd: ... a farmerek s a mezőgazdasági munkások millióinak).

3. Azonos képzők közül az elsőnek elhagyásáról általában akkor tudnak nyelvitanaink (és helyesírási szabályzataink), ha a két szótó mellérendelő összetételként szorosabb egységbe forrt, illetőleg ha egy már kész mellérendelő összetételhez járul a képző (vö. Pais: MNy. 48:148; uo. l. az előző irodalmat is). Ilyen pl. a *rúgkapál* igéből alakult *rúgkapálás*; a *hírnév*—*hírnevet* típushoz tartozó *hírneves*; a *gizgaz*—*gizgazi* típushoz tartozó *gizgazos*; stb. Egy ilyen szöveges irodalmi példa a sok közül: „ott ül a falócán Erzse néni, mellesleg fonással *ügyesbajoskodván*” (Mikszáth: ÖM. 1:98). — E közismert típuson kívül is számba kell azonban vennünk néhány gyakoribb vagy ritkább jelenséget.

Egyrészt az összetett szókhöz leginkább hasonló, még némileg utótagszerű testesebb fiatal képzős származékszavakat mindannyian jól ismerjük rövidített alakjukban is: *első- és másodrendű*; *ilyen- vagy olyanféle*; *tér- és időbeli*; stb. Ezek inkább teljes alakjukban ritkák, pl. „a hatás *térbeli és időbeli* változékonysága túlságosan széles határok között mozog” (Természet és Társadalom 1956. 407). — Egyszeres képzővel is — illetőleg csakis így — járják ezenkívül azok a lazábban összetartozó mellérendelt számnévi szópárok, amelyekkel hozzáteljes menynységet fejezünk ki (*öt-hat*; *hat-nyolc*; *ezer-ezerötszáz*; stb.), főleg pedig amelyek pontosan megjelölt időtartamot, pénzösszeget mit jelölnek (1956—57; a XIX—XX. század; márc. 18—19.; 20 Ft 50 f; stb. Különösen a *-dik*, a *-szori*—*-széri*, *-szöri*, a *-szoros*, *-szérös*, *-szörös*, az *-i*, az *-s* képző fordul elő gyakran így: *öt-hat-szoros* (pl.: vastagság); *hat-nyolcszori* (pl.: ismétlés); az *ezerkilencszázötvenhat*—*ötvenhetes* vagy az *ezerkilencszázötvenhat*—*ötvenhetedik* (pl.: iskolai év); a *tizenkilenc-huszdik* (pl.: század); a március *tizennyolc*—*tizenkilencediki* (pl.: vitaülés); „meglepett, amikor a fenti címet megláttam a Nyelvőr 1956. évi július—szeptemberi számában” (Nyr. 80:409); „[E szót mint alanyt] egyes számú állítmánnyal kapcsoljuk össze *alany*—*állítmányi* viszonyba” (Lőrincze L. szerk.: Nyelvművelő 250); *kettő huszas* (értsd: két óra húsz perces, pl. vonat); *forint ötvenes* (pl.: árufajta; mindkét utóbbi kifejezés közkeletű mai beszélt nyelvünkben); stb. Egyes alkalmibb kifejezésekben azonban ingadozás tapasztalható, olykor egyetlen forrásban is: „[T. elvtárs] az *október*—*novemberi* események után visszament a gyárba dolgozni” (Népszabadság 1957. márc. 31. 5); de: „[A fölnagyított] hibák az első számú faltörő kos szerepét játszotta az *októberi*—*novemberi* napokban” (uo.); „S vajon nem gyakorolt-e... hatást a *január*—*februári* napokban azoknak... a példája” (uo. máj. 12. 8).

A múlt század első felében költőink még sokkal merészebben is kerülték a hosszadalmas, egyhangú képzett alakokat; vö. pl.: „[Toldi] csak busúl, csak őszül — *Vég- s határtalan*” (Vörösmarty: ÖM. 1:126). Gyakran együtt szereplő szópárokban azonban ma is elő-előfordul a szépirodalomban egy-egy ilyen „közös” képző — mintegy annak jeléül, hogy az író valahogy a teljes szópárt érzi alapszónak; pl.: „[A Toldi-trilógia olvasásakor] háromszor fulladtam el a második rész *vége-hosszatlan* címer-festégetésénél” (Illyés: Magyarok² 104); „aki család, ravaszság vagy *sógor-komaság* segítségével szaporítja föl munkaegységeit” (Urbán: Nyr. 80:199). Sőt: a szaknyelvekben egészen alkalmi *felesorolásokban* is hangsúlyozhatjuk úgy a fogalmi egységet, hogy a sornak csak a végéhez — azaz egyszeresen — fűzzük

a képzőt. Megtalálható ez nyelvészeti szövegekben is; igaz, így többnyire az amúgy is némileg még utótagszerű képzők fordulnak elő: „A vár, három-féle [!]... szóalakok a várak, három-féle [!] tőalakokból való elvonódás révén lettek... vár, három alakúakká” (Pais-Eml. 87); de egyéb képzővel is, pl.: „[Ekkor] kezd felbukkanni [a személyragozásban] az -uk, -ük; -juk, -jük-ös [!] alak” (HIK. 40); stb. Ezenkívül — mint afféle erőszakoltan tömör, csonkított szaknyelvi alak — tréfás stílushangulat hordozója is lehet az ilyen szerkezet; pl.: „A tea íz-, szín- és szagtalan folyadék. Legalábbis, ahogy az anyósom csinálja” (Esti Hírlap 1957. febr. 27. 2).

Az általános szokás azonban mind az irodalmi, mind a köznyelvi használatban csak megismétli az azonos képzőket, vö. „A mi mai [nyelv művelő] mozgalmunk, mely nyelvünk *épségéért és szépségéért* indult, szerényebb [a nyelvújításnál]” (Kosztolányi: Erős várunk, a nyelv 227); s még a fönti rövidítések is csupán egyszerű — többnyire kapcsolatos — halmazott mondatrészek közt fordulhatnak elő (pl. *vég- s határtalan*).

4. Az ismétlődő jeleket s a jelekhez alaki viselkedés tekintetében meglehetősen hasonló birtokos személyragokat általában még kevésbé szoktuk elhagyni egyebütt, mint az egészükben ragozott (azaz: alapalakjukban összetett szóvá lett) mellérendelő összetételekben, pl. *rúgkapált, -na; hírnevem, gízgazé*. Ez pedig igazában nem is „elhagyás”: az egységes szónak egységes toldalékolása természetes jelenség. Tehát pl. a megkövesedett *ága-boga* szópár többesjellel így is előfordul: „hódít a barokk cikornya... a hosszúlélegzetű és *ágabogai* közt az értelmet eltévesztő, kacskaringós, körmönfont mondatszövsz” (Horváth János: i. m. 77).

Mégis előfordult már nyelvünknek régibb korszakaiban is, előfordul ma is, hogy egy-egy ilyen toldalék csupán egyszer (rendesen az utolsó szón) jelenik meg.

Így a nyomósító jel: „Az pedig... egy fűkséges dolog, melyet, mint *jobb és fővebbik* réltz válaftotta vala el Mária-is magának” (Nagy-Ari: Orthodoxus Christianus [1651.] a5b); újabb példa: „E kérdések *legfontosabika és legsürgősebbje* [!] a fajtakérdés volt” (A magy. tudomány tíz éve 162). Ez azonban — s maga az *-ik* jel is — ritka jelenség; mindenesetre ez a szabályosabb típus: „Az *idősebbik* [a két kőműves közül] harminc éves lehet, a *fiatalabbik* legfeljebb húsz” (Gárdonyi: Isten r.³ 40).

Az *-é* birtokjel majd csak ilyen ritkán értődik oda egy szóhoz: „*Nő- s férfié*, egyforma köntösünk” (Babits: ÖV. [Athenaeum] 106); „Petőfi szép költeménye... is rokona *Kölcey- és Vörösmartyéinak*” (Horváth: i. m. 183); érthetőbb a mellérendelő összetételben: „hogy vissza tudjuk tükrözni a gondolat *jövés-menését*” (Nagyvilág 1956. 42); szó értékű hangok, toldalékok elsorolásában: „e hang quantitativ csökkenése az *-á, -é-ét* [!] nem sokkal... előzte volna meg” (Bárczi: Magy. hangtörténet 65); gyakran együtt használt szópárban a többesjellel együtt egyszerűsítve: „Az egyszerűzés elsősorban hallási-mozgási képzetek működésének következménye, az egyszerűzés *lútsi-mozgásaiaké*” (Pais-Eml. 43). — Itt is szokásosabb azonban a toldalék megismétlése: „Csak olyan jogon a te kincsed, mint a *szultáné, a khazniaré, meg a Durané*” (Jókai 45: 136); „Nagy magyar hite a Hitnek, — *Eötvösé és Kemény Zsigmondé*... — Be jó, hogy már elvesztitek” (Ady: ÖV. [Athenaeum kiadás] 364); stb.

Az ismétlődő fokjelek közül a felsőfok praefixumát — legalábbis az irodalmi nyelvben — jóval gyakrabban értjük oda: „Ez a *leg-nagyo*b és *hasznos*b leczke” (Pázmány: ÖM. 1: 213); „Ezek *leg*hrosszabbak és *csintalan*abbak az egész seregekben” (a XVII. sz. közepéről idézve Pais-Eml. 309); „a *leg* keményebb s *tüzese*bb tsatába — El-efett Konfántin” (Pálóczi Horváth: Hunniás 189); „Ő a *leg*nagyobb s *szé*bb... a hajnali csillag” (Arany: ÖM. 1: 132); „A *leg*észrömbölőbb, vadabb kéjt add ma nékem,

— s a **legfájóbb**, **ölöb** kint add melléje még” (Babits: i. m. 52); „A herceg... olyan életkorú [volt],^r amelyben ... **legszebbek**, **lombosabbak** a hársfák és **legotthonosabbak** a mezei lakok” (Krúdy: Boldogult úrfikoromban 227); „a **legfőbb** boldogság, ... — a **legodaadóbb**, **istenítőbb**, — az, amely” (Szabó Lőrinc: Tücsökezene 287); „amely ama tengeri szörny módjára ... a **legfurcsább** és **rémitőbb** alakokat ölti fel” (France: A király iszik [Olcsó Ktár] 172—3; de a szokásosabb, teljes szerkesztésre vö. uo. 161: „A **legeltompultabbak** s **legrosszindulatúbbak** sem zökkentették ki türelméből”); „melyek [ti. Sophokles és Shakespeare, Aranynek] olvasmányai sorában is a **legkiemelkedőbbek** és **állandóbbak** voltak” (Horváth: i. m. 373). Ugyanez túlzó fokban: „[Hallja eskümet] a Styx eliramló árja, **legislegerősebb** — s **szörnyebb** esküevője a boldog olymposiaknak” (Devecseri: Homéroszi himn. 13). (Vö. Reformk. 364—5; I. OsztKözl. 9: 321.) — A **-bb** k ö z é p f o k j e l hasonló elhagyása ellenben sohasem járta igazán nyelvünkben.

A **-k** t ö b b e s j e l egyszerűsítése ismét egészen kivételes jelenség. Mindameltett régi adataink is vannak rá; vö. Pázmányból: „**szerencsétlen és bódogtalanok** voltak mindenkor azok a fejedelmek” (ÖM. 1: 184); a reformkori toldalék-csonkító járvány nyomait pedig máig is őrzi egy-egy klasszikus költeményünk, pl.: „S lesz [a hon] **aljas-, gyáva- és buták** — Kezében áldozat” (Vörösmarty: ÖM. 1: 269). A mi korunkra ez a furcsa tömörítő mód egészen kuriózzummá lett, noha egy-egy felsorolásnak egységbe foglalására ma sem alkalmatlan; vö.: „**Brøndal, Hjeltslev, Noreen stb.-ek** munkássága... ismeretes volt” (Bóka: Nyr. 80: 279).

A **birtokos személyragok** elhagyása — ide értve a velük kapcsolatos **-i** stb. többesjelét is — szintén csak a reformkorban divatozott jobban; pl.: „az öreg Roger... szüntelen **kérés- 's vigasztalási** által türehtetlenné vált” (Eötvös: Árvíz. 5: 138; vö. Reformk. 364). Az egészükben toldalékolt, valódi összetett szavakon kívül (pl. **hirnevem**) azonban nagy néha ezek a toldalékok ma is egyszerűen járulnak az olyan felsorolásokhoz, melyeknek tagjait összesíteni akarjuk, illetőleg amelyek afféle frazzológiai egységként is felfoghatók. Vö. pl.: „S három hosszú nap — Szolgál **él- s szomjának** — Konyha és a csap” (Vörösmarty: ÖM. 1: 128); „**Mult- s jövőnket** a gazdag jelen — Koszorúi takarák” (Petőfi: ÖM. 2: 123); „[E hangok] hanghelyettesítéssel álltak elő az átadó nyelv szóvégi **-a, -o**, illetőleg **-e-je** [!] helyett” (Bárcei: i. m. 63); „mikor filmbeli... **szőlész és gyümölcsészemnek** nevet kerestem” (Urbán: Nyr. 80: 202). A köznyelvben is élünk néhanapján ilyen egybefoglaló toldalékolással: **hentes és mészárosuk** (a „hentes és mészáros” egységes foglalkozásnévhez) stb.; s végeredményben a címek toldalékolása is ilyen: „a Vörösmarty **Csongor és Tündé-jében** talált példa”.

5. A tárgy, az egyes határozók s a birtokos jelző ragjának elhagyásával nyelvművelő szakirodalmunk (l. fentebb, az 1. pontban) elég bőven foglalkozott, lévén ez a kérdés sokkal fontosabb a két előző pontbelinél.

Nyelvi, illetőleg lélektani háttere — az általános tömörítő tendenciát most nem nézve — főként kettős. Egyrészt tudjuk, hogy legtöbb névszói ragunk egy előző névutóból — s szintén az összetételi utótag fokán át — lett. (A rag és a névutó párhuzamos szerepe, elmosódó kategóriahatára stb. ismeretes dolog!) Márpedig az azonos névutókat csak a felsorolás utolsó névszói tagja után kell okvetlenül kitennünk, az előbbi tag(ok) után nem. Tehát például: „elsősorban is az ő [= Kodály] üdvözlését tolmácsolom az előadássorozat szervezői, előadói és hallgatói **száma**ra” (Deme—Köves szerk.: M. Nyelvhelyesség VII); „A bolíviai indián parasztok... érdeklődtek a magyar parasztok **élete** s a magyar mezőgazdasági **technika** **iránt**” (Szabad Nép 1956. aug. 23. 3). Másrészt a **rúgkapálnak**, **hírnévért** típusú, egyszerűen ragozott mellérendelő összetételek analógiája nyilván ugyancsak hozzájárult az egyéb halmozott, illetőleg

értelmezős stb. szerkezetek „ragcsontkító” formájának újra meg újra terjedéséhez. (Mindamellet — érdekes! — a ragok elhagyása még inkább csak a névszók toldalékolásában jelentkezik, mint az előzőleg tárgyalt jelenségek.) — A tiszta mellérendelt összetételek egyszeres ragozása tehát eléggé szabályos — vagy legalább gyakori — jelenség; vö. „lelkét az önvád *diribdarabra* tépdél” (Mikszáth: ÖM. 3 : 216); de így is mondjuk: *diribre-darabra*); „A tanulókat a mesterek *kénye-kedvére* adják” (Új Hang 1953/ 5. 40; de azt is mondjuk: *kényére-kedvére*); „A szerző rendkívüli gonddal... fürkészi ki... [a] kérdéskör minden *ága-bogát*” (A magy. ly hang kérd. 4; de az *ágát-bogát* alak is él); „Lakossága *színe-javát* [a török] rabszíjon hurcolta el” (It. 1956. 344; a *színét-javát* ragozásmódot kevésbé ismerem).

Ezen túlmenően a legtermészetesebben és legállandóbban (s nyelvújítóink zömétől nem is helytelenítve) a gyakran együtt használt mellérendelt kapcsolatokban, frazeológiai egységekben maradozhat el az oda értett rag. Így már valaha Rimay János prózájában is: „semmi *írás-olvasásból*... annyit én nem okoskodtam” (ÖM. 41); „*Tűz-vassal* pusztul ország és határ” (a Kuruc tábori dal vagy Tyukodi-nóta címen ismeretes ál-kuruc [?] dalból); „néztem a távolban *ég-’s földet* testvéri csókban olvadozni” (Kisfaludy K.: Elb. 1 : 179); „kalandorok, kik nyakokra vettek *ország s világot*” (Kemény Zs.: Gyulai Pál 4 : 179); „Párba? — *Élet-halálra*” (Petőfi: ÖM. 4 : 25); *arany-ezüstért* (népdalból idézi P. Thewrewk: i. m. 77); „Bőjthéék [az ifjút] nagyon *apás-anyásan* fogadták” (Szabó Dezső: Az els. falu³ 1 : 269); „*apám-s anyámmá* válokboldogan” (József A.: A Dunánál); „hogy[az anyja] huszonnégy sor *mákos-diósat* rakhasson az asztalra” (Déry: A ló meg az ő. 250); „Minden *negyedik vagy ötödiket* üti csak rá a vasra [a kovács]” (Szabó Pál: Új föld 1 : 50); „akiknek a nyelve *egy s másban* hasonlít az ő nyelvéhez” (Mészöly: Ómagyar szövegek 97). A ragismétlés azonban ilyen kifejezésekben is járatos, olykor még szokásosabb is: „*írásban, olvasásban* jártas... és okos perszónának kell lennie [a főbíróénak]” (Mikszáth: ÖM. 3 : 228); „*tűzzel-vassal* pusztít” (közismert frazeológiai egység); „*Arannyal, — Ezüsttel —* Megfizetek érted” (Arany: ÖM. 1 : 217); „igaz is lehet [a vád] *egyben-másban*” (Mikszáth: ÖM. 3 : 8); „*égre-földre* esküdözik” (régí köznyelvi szólásforma, l. Pais: MNy. 47 : 145); stb. — Különösen ingadozó a hozzávetőlegességet kifejező, lazábban összetartozó számnévi szópárok ragozása: „Dávid szomszéd *egy-kettőt* köhintett” (Mikszáth: ÖM. 1 : 67), de: „[Némelyik varjú] *egyet-kettőt*... lépegetett” (Déry: i. m. 176); „Azok *nyolc-tizen* már együtt is vannak” (Németh László: Magam helyett 1 : 150), de: „*tizen-tizenöten* a raktár felé szaladtak” (Déry: i. m. 35); „Nem csapott hozzá [a guta] *négy-ötször*, mint a cigányhóhér” (Németh L.: Tört. drámák 2 : 137), de: „ilyennel a nagy századok is csak *egyszer-kétszer* tisztelik meg maguk” (uo. 1 : 27); „*egy-kettővel* ezek közül az urak közül Bécsben utcát találok söpörtetni” (uo. 1 : 320), de az *eggyet-kettővel* alak talán még természetesebb a köznyelvben. Határozószóként azonban rendesen vagy csak ilyen, vagy csak olyan ragozásban megkövesedve: „A vers [ti.: a Fóti dal] *egy-kettőre* bejárja az országot” (Illyés: Petőfi³ 54); de: *egyre-másra* ’többször; darabonként’ (főként a beszélt nyelvben); stb. — Az osztó értelmű szóismétlésekből és szópárokból viszont elől sem szokott hiányozni a rag: „*kettesével-hármasával* vágattak el [a lovak] az ablak előtt” (Déry: i. m. 177); „mindennap becsempészünk [megcímzett borítékaink közül] *övenet-övenet* az ő ládájába (Népszabadság 1957. márc. 24. 14); stb. — Eléggé gyakran ragozzuk egyszerűen az időtartamot jelentő szópárokat, ha az egységes jelentést hangsúlyozzuk; hasonlóképp szoktuk ragozni az összegek kifejezését, kezdő- és végpontot említő távolságneveket stb. Tehát: „beszélt olyan gyűlésen, kiváltképpen *negyvenöt, negyvenhatban*” (Szabó Pál: i. m. 1 : 72; de így is mondhatnánk: *negyvenötben, negyven-*

hatban); „tanúja voltam *október-novemberben*, hogyan lett kinek-kinek az [ellensége politikailag megbélyegzendő]” (Népszabadság 1957. márc. 3. 7); de: „*októberben-novemberben* sikerült a bojkott” (uo. márc. 24. 11); „*két év, nyolc hónapra* szerződtek” (Déry: Felelet 2: 133; de így is előfordulhatott volna: *két évre és nyolc hónapra*); *egy kiló hús dekáért; két forint harminc fillérhez; két egész nyolc tizedből*; (de pl. Szabó D.: i. m. 3: 228: „Adok érte *hetet és felet*”); „egészen más ma a világhelyzet is, mint 1951—1953-*ban* volt” (olvasd: ezerkilencszázötvenegy—ezerkilencszázötvenhárom-*ban*; Szabad Nép 1956. aug. 5. 5); „fölszáll a *budapest—bécshire*” (ti.: a budapest—bécsi vonatra, hajóra, repülőre; a beszélt nyelvből); stb. Az utóbbi típusok voltaképp pusztán alaki tekintetben szoros összetételek, mégis csak egyszeres ragot kapnak; a *hentes és mészárosnak* jellegű szótári egységekkel együtt.

Előfordulhat azonban még alkalmibb halmozott mondatrészekben is a rövidítés, kivált a testesebb határozóragok elhagyása; a nyelvújításkor csaknem nyelvtani szabályossággal is. Pl.: „*belzédi hasonlatosok a' fulákhöz*, és a juh kofarnál a' földben veretett *cőlp, vagy özlophoz*” (Nagy-Ari: i. m. a5b; de vö. pl. Zrínyi Áfiumában [1920-i betűhív kiadás 6]: „ha az oktalan állatok a magok barlangjoknak *megbántódásáért* s magok kölyköknek *elvételekért* készek halált szenvedni, mennyivel inkább minékünk, ... a mi *atyáinkfiaiért, atyáinkért, anyáinkért, feleségeinkért, gyermekeinkért, hazánkért* meg kell indulnunk”); „a' *Bachus és Céresnek* bőségének helyének mondatik [Campania]” (Dalnoki Benkő: Florus [1702.] 54; itt így is sok a *-nek* rag!); a reformkori ragritkító divatra l. Reformk. 363, 381—2. Azóta ez a merész szórövidítő szokás szintén jócskán alábbhagyott, de — legalábbis a testesebb ragokat illetően — egészen semmiképp sem tűnt el: „[Kölceynek versében a haza] *jövendőjével bűnhődik multja- és jelenéért*” (Gyulai, l. Vörösmarty: ÖM. 1: LVII); „[Ez elbeszélések] nagy változatosságot mutatnak *tárgy-, hang- és formában*” (uo. LXVI); „A levelek *Stofi bácsinak, Kálmán- és Bélának* voltak címezve” (Mikszáth: ÖM. 1: 66); „[Tekintetében] volt valami az *irigység- és kételkedésből*” (uo. 3: 23); „*oly vad és szilajnak* találak” (Móricz: Árvalányok 49); „Számptalan rajz készült a *kredenc, asztal, székekhez*” (Móricz, Virág: Apám regénye 142); „Element [apám] *Kassára, Ungvárra, Munkács, Beregszászba* (uo. 293); „[kertjét] a *permetezés és fametszésen* kívül csak én és az unokái művelgettük” (uo. 446); „A *vogulok és osztjákokra* vonatkozólag [ez a szerző nézete]” (Mészöly: i. m. 91). — Lényegesen más a ragelhagyás jellege az értelmezős (vagy alakilag afféle) szerkezetekben; itt ui. még a szépíróknál is megnehezíti a nyelvtani összefüggés gyors és könnyű fölismerését: „a lohinai *bíró* [!], *Szekula Mihálynak* ablakába ... paszkvillt dobott be valami gazember” (Mikszáth: ÖM. 3: 7; ma általában raggal mondanánk: *bírónak*); „Ezt az igazi *szeretetet* sokkal nehezebb volt az életében elhelyeznie, mint *azt a másikat* [!] *kötelezőt*” (értsd: a *másikat*, a *kötelezőt*; Németh: Égető Eszter '72); „Csak ahogy az utcán a két pár *lépést, a hosszabb* [!] és *meg-megimbolyodót* ... hallgatta [Eszter], akkor indult meg benne a vonakodás” (értsd: a *hosszabbat* és a ...; uo. 740—1). Hasonlóképp más forrásokban: „a folklorisztika *művelőinek*, elsősorban *Janka Viktor és Borbás Vince* [!] munkásságát nem méltányolták” (helyesen: *J. Viktornak és B. Vincének*; Természet és Társadalom 1956. 418); „Kovács *Andrásnak*, a székház katonai *parancsnokának* (értsd a banditák *főnöke* [!]) szobájában ... hallgatták ki az ügyészt” (helyesen: *főnökének*; Népszabadság 1957. márc. 29. 12). — A szabályos szerkesztés tehát itt egyben világosabb is; pl.: „Utolsó selmeci estéjén [Petőfi] *kebelbarátjának* ... arról beszél, hogy nagy *szerepet* érez magában, *színészt* vagy *költőt*, majd elválk” (Illyés: Petőfi³ 28).

Nyelvművelésünk az effajta ragritkítást az ún. új ortológia korától általában helyteleníti, s — többnyire jogosan — a nyelvtani gondosság védelmére

meg a csonka alakoktól való egészséges stilisztikai húzódozásra hivatkozik. Valóban: az értelmezős szerkezetek egyéni rövidítésének nyelvtani veszélyét főntebb láttuk; stilisztikailag pedig még az egyébként sok íróknak szerint csúnya hangzású *-nak*, *-nek* rag elhagyását sem találjuk tetszetősnek, vö. pl.: „a scribere *ige* [!] és *összetételeinek* használatában” (I. OsztKözl. 8 : 200); „a balett... az időközben befutott *Nevil* [!], Terry egykori bolti *ismerősenek* műve” (Nagyvilág 1957. 220). Nem felejthetjük el azonban azt sem, hogy a raghalmozás még az újság- vagy a szaknyelvben sem szép; vö. pl.: „*Rézből, nyersvasból, gyapotból, rotációs papírból, fűrészaruból és gumiféléből* [behozatal útján] megkapjuk a kért mennyiséget” (Esti Hírlap 1957. febr. 24. 6). Ezért nem szabad rosszallnunk egyes szaknyelveknek azt a szokását sem, hogy a l k a l m i felsorolások egységének hangsúlyozására néha csak egyszerűes ragot alkalmaznak. Így magában a nyelvtudományban is, pl.: „A *húr, nyúl, túl-ban* [!] eredetileg egy olyan finnugor mássalhangzó volt” (Bárczi: i. m. 62); „A *t + j, d + j, n + j, l + j-ből* [!] lett palatalisokkal kapcsolatban... fölmerül egy... probléma” (A magy. ly hang kérd. 39); „az *l*-nek nyújtó hatása elválasztandó az *l, r, j-nek* [!]... nyújtó hatásától” (Pais-Eml. 90); bár a ragismétlés itt is gyakran előfordul. Így mindjárt az utóbbi forrás 85. lapján: „*ó-val, ó-val és á-val* [!] van jelölve... [a példának] kb. 85%-a”; vagy akár az 1956-i kiadású Helyesírásunk időszertű kérdései című kötet 26. lapján: „[a] kettőződött *dz-rés dzs-t* [!]... [itt] második elemében kettőztük”; stb. Vö. még az irodalomtudomány mai gyakorlatából: „Kazinczy bizonyára ismerte Kármánt, már csak a *színházzal, Rádayék- [!] s Belezayékkal* való közös kapcsolataiknál fogva is” (Horváth: i. m. 137). Nem érdektelen, hogy a rövidítésmód merev rosszallása ellen már Szalontai — azaz Arany — János is felszólt (Nyr. 9:23), mégpedig a régibb magyar nyelv hasonló szerkesztésére hivatkozva. — Előfordul egyébként az is, hogy az effajta szerkesztés a szépirodalomban a szaknyelv stílushangulatát hordozza: „a *jog és törvényt* szemben az igazságot hangsúlyozza a főügyész” (Móricz: Rokonok 52). Máskor idézett műszoí elsorolást vesz egységnek az író: „Széll Kálmán... hiába emlegette annyit a *jog-törvény-igazságot*” (Herczeg: Emlékezései² 2:175). Az irodalomtudományban is stílszerű pl. a nyelvújításkori írókról szólva így: „[A XVIII.—XIX. század fordulóján] *esetlegek-véletlenül* fordul meg, ki milyen prózát ír” (Horváth: i. m. 104). — Egyébként az értelmezős szerkezetekbeli ragelhagyás is régi jelenség; vö. pl. a XVI. századból: „vöd például elődben *ő* [!] *magatis* az mi *wrunc* [!] *IESUS Christust*” (Bornemisza: ÖrdKís. [1955-i kiadás] 103). S az *ollyast valamit, mást mindenkit* stb. típusú értelmezős szerkezeteknek az *olvas valamit, más mindenkit* típusú egyszerű jelzősekké való szórványos átcsapása a mi nyelvtörténeti korszakunkban is folyik.¹

¹ Újabb irodalmi nyelvünkben van még egy közepesen gazdag és nyelvtani tekintetben (hihetőleg eredetire nézve is) eléggé vegyes, illetőleg átmeneti szópár-típus, melyről nyelvtani szakmunkáinkban nem sokat olvastam, s melyben a — rendszeren módhatározói — ragot általában csak a második szóelem veszi föl. A latin *critico-etymologica, comico-tragice* csoportra emlékeztető alakulatokat sorolnék ide elsősorban. E szók nálunk átmenetiek: egyrészt az alárendelő jelzős és az alárendelő határozós viszonyú összetételek közt (az utóbbi kategóriában ragtalan előtagúaknak kellene tekintenünk őket), másrészt ezek meg a mellérendelő összetételek között (s itt — eléggé alkalmi összetapadásokról lévén szó — megint csak az első szóelem ragozatlanlaga tűnik szembe; azért is említem meg az egész kérdést a most vizsgált anyagban).

Ha mindkét tag ragtalan, akkor főleg a mellérendelő jelleg domborodik ki, illetőleg — halványabban — a jelzős alárendelésé: „A' korlátlan vad szabadságnak *kábult-örült* szeszélyében érvendett” (Jósika: A csehek Magy. 1:185); „mit ér, hogy ily *tarka-szép* a lomb” (Babits: i. m. 339); „Egy szabad emberpár és *jámbor-édes* — állatok [a birkában]” (uo. 351); „Kávé gőzöl, *édes-erős* illat” (uo. 300); „*édes-*

6. Eddigi vizsgálódásaim főbb tanulságait csak egy-két vonatkozásban kívánom külön is összegezni.

Az 1. pontban az ismétlődő morfémák egyszerűsítésének, elhagyásának tanulmányozását tűztem ki célul. Láttuk mármost, hogy a jelentéshordozó (fő) szóelemnek, azaz a tömorfémának elhagyására elég gyakran, de csak igen szűk körben: a két vagy több ilyen alkotórészből álló összetett szóban kerülhet sor, mégpedig gyakrabban ott is csak az utótagéra. Ez utóbbi körülmény pedig azért is érdekes, mert itt ez az elmaradó utótag a fölérendelt rész, s ez határozza meg az egész összetétel szófaját. Világos tehát, hogy a rövidített *be- és kijárnak, rang- és lehetőség-vesztettek* stb. alakulás sokkal szorosabban összefogott logikai és nyelvi egység, mint a teljesebb *bejárnak és kijárnak, rangvesztettek és lehetőségvesztettek* stb. — Hasonlóképp szorosabb egységbe tartoznak persze a ma már eléggé ritka közös toldalékú kifejezések is: az *öt-hatszoros*, a *legeslegerősebb s szörnyebb*, a *szőlész és gyümölcsészemnek*, az *egy s másban*; szemben a kevésbé összefoglaló *ötszörös-hatszoros*, *legeslegerősebb s legeslegsörnyebb*, *szőlészemnek és gyümölcsészemnek*, *egyben s másban* toldalékolással. (Az *öt-hatszoros* meg az *ötszörös-hatszoros* közti, inkább csak stílári különbséggel stb. most nem foglalkozom.)

forró napsugár — lázra csókolja arcom” (uo. 12); „*távolodnak ismerős-kedves lépteit*” (Bóka: Zenekíséret 65); „*szép-regényes és kövér ott a tájék*” (Tamási: Bölcső és bagoly 19); „*nehezen sikerül a nevető vagy átszellemült, hősi-lelkessült vagy elmélyülten-komoly [!] arckifejezés szobrászi megfogalmazása*” (Szabad Nép 1954. szept. 9.); „[A bemutató] összelellekezett az *örök-igaz* művészet két nemzedéke” (It. 1956. 301); „annyira hiányzik ennek *művészi-politikai* kiegészítése” (uo. 350). — Modalis ragú utótag esetén a három főnti kategória leíró szempontból elválaszthatatlanul összefolyik: „*Áll marcona-zordonan a cseh Jedek*” (Vörösmarty: ÖM. 1: 59; Vörösmarty: Mit csinálunk? című, 1844-i verse valósággal nyelvtani példatár a mi szempontunkból: *korhely-gyáván, álmos-gyáván, méla-gyáván, nyelves-gyáván, gyenge-gyáván, gépi-gyáván*); „*Odasuhan — Vig-boldogan — A pásztor*” (Petőfi: ÖM. 1: 113); „[hősöm] *régi-gyengén* s mindig *új-erősen* — halni-születni testből testbe megy” (Babits: i. m. 148); „*Judit ... nyugodt-erősen* mondta” (Szabó Dezső: i. m. 1: 164; e forrásban igen sok hasonló alakulás van!); „a hangjában *gúnyosóleszen*, Józsinak *keserves-bántóan* csendült fel az »ellenség hangja«” (Veres: Rossz a. [Olcsó Ktár] 88); „amit ... Ranyevszkájáék *tréds-gúnyosan* mondanak” (Színház és Filmművészet 1956/5. 356); „[A gyereket] *kinos-keservesen* felnevelték” (uo. 361); „A fiatal ... író csak *beavatott-okosan* legyintett” (IrodÚjság 1956. jún. 16. 7); „Béna asszony bicegett le a járműről *hős-csöndesen* (Fodor József: Magyarország 1957. márc. 6. 2); „ott láttam az író, — Pompásan és hahotázva s *ifjú-egészségesen*” (uó: uó.). — Határozó igenévi elő-, illetőleg utótaggal egyébként szintén ismeretes ez a szerkezet, s akkor a szófaji disszonancia a határozós alárendelő jellegét emeli ki. Tehát az egyik alfajta: „*Zengj te is lassú-szomorva*” (Vörösmarty: ÖM. 1: 17); „*Szelid-mosolygva* nézz reám” (Emlény 1837. 144); „[A virág] *Édes-epedezve* nézgett fel” (Vörösmarty: ÖM. 1: 306); „*István keloves-nevetve* így válaszolt” (Magyarország 1957. ápr. 17. 4); a másik alfajta: „mondta ... immár csak *stilizálva-becéző hangon*” (Bóka: i. m. 143); „a sebes, lázas, villanva-gyors ágyúkerekek — gurultak” (Esti Hírlap 1957. ápr. 4. 1). — Ha aztán mindkét tagon rag van, akkor a mellérendelő jelleg elég tiszta: „ott állt ... *ködösen-bambán* [a sok új szó]” (Kosztolányi: Erős várunk 200); „alsóajkát [G.] *kislányosan-gúnyosan* csücsörítette felém” (Bóka: i. m. 163); „*Ilust gúnyorosan-szánakozóan* bámulnák [tánc közben]” (Magyarország 1957. ápr. 17. 6); stb. — A baj csak az, hogy némely előtag ragtalanul is, raggal is előkerül; pl.: „az indulatnak ezen *édesen-kinos* torladozásán győzött lelki ereje” (Jósika: i. m. 1: 332), de: „látom ... előmleni az *édeskinos* emlékezetnek ... csillagbíborát” (Emlény 1843. 25); stb. — Más végső raggal: „*szögletes-zömökké* nyomtak” (Babits: i. m. 156); „*bamba-pedánsul* ... állt” (uo. 248); „a *drasztikus-igazat* csodáltuk benne” (Szabó Lőrinc: Tücsökzene 252); stb.

A viszonylag leggyakoribb rövidítés tehát a toldalékok közül a r a g o k elhagyásából áll. Azonban az első egy vagy több rövidített szó nem az illető formáns előtti tőalakjában használatos, hanem szótári alapalakjában: *ég- 's földet* (nem pedig: *ég- s földet*); bár olykor a kötőjel alkalmazása azt a látszatot kelti, hogy az első tömorfémához mint nyelvtani tőhöz értendő a toldalék. Egyéb-ként ez azért is fikción alapuló írásmód, mert az egyszerűen kitett végső toldalék szükségképp csak az utolsó tőszó hangrendjéhez illeszkedhet: „Ön érdemét *nemessége, bajusza, sarkantyúja és lovai***ban** tartja” (Aurora 1836. 221); ilyen esetben tehát a kötőjel alkalmazása (*íz-, szín- és szagtalan*) logikailag sokszor fából vaskarika, ti. ha a különféle tömorfémák nem azonos hangrendűek. (Mai helyes-írási szabályzatunk az elhagyott suffixumra utaló esetleges kötőjel kérdését nem érinti; hasonlóképp HIK. 114 sem.) — Szerintem kevésbé merészek azonban az olyan rövidítések, amelyekben az o n o s hangrendű toldalék kitételéről, illetőleg elhagyásáról van szó („De túl *zenén*, túl *síp-dobon*, — Riadó *küriön* át” [Arany: ÖM. I: 275]; *vogulok és oszttyákokra*; *Rádayék- s Beleznyákkal*), mint ha különböző hangrendű a kitett és az elmaradt rag (*asztal, székekhez*).

Hogy a toldalékok közül leggyakrabban a névszóiak, mégpedig az 5. pontban tárgyalt, nem jelszerű r a g o k maradnak el, az végeredményben összhangban van a magyar toldalékolás sorrendi szabályával: ti. ezek rendszeren a szavak legvégén következnek: a képzők és a jelek vagy jelszerű ragok után, ha egyáltalán vannak ilyenek a szón. — Figyelmet érdemel ezzel kapcsolatban irodalmi nyelvünkben a felsőfok p r a e f i x u m á n a k és általában az i g e k ö t ő k n e k szóeleji elhagyása, ami eléggé más alaktani csonkítást jelent.

A szóvégi toldalékok elhagyásában láttunk olyan példát is, amelyben a képző, sőt akár a jel is egyszerűsítés nélkül meg van mindegyik tömorfémán; a határozórag, tárgyrag azonban csak a legutolsón van kitéve; de a jel is olykor elmarad a ragokkal, olykor nem. Így a *látási-mozgásiaké* példában az -ás és az -i képző mindegyik szón meg volt ismételve, a többes- és a birtokjel azonban nem. A *szőlész és gyümölcsészemmel* példában is kettőzve van az -ész képző, de a birtokos személyrag a részeshatározó ragjával együtt csak az utóbbi tagon fordul elő. A *tér- és időbeliekről* típusra nem idéztem szöveges példát, de a mai szaknyelvekből alighanem mind ismerősnek találjuk ezt is; már pedig itt a -beli képző is, a többesjel is, a -ról határozórag is egyszerűen jelentkezik. Stb. Csak egy bizonyos: hogy ha a képzőt elhagyjuk, akkor egyúttal az utána következő esetleges jelet és ragot is egyszerűsíteniünk kell; ha a jelet elhagyjuk, akkor az esetleg utána következő ragot is szükségképpen elhagyjuk; a jelet azonban elhagyhatjuk akkor is, ha előtte a képzőt nem, s a ragot is elvethetjük a mellérendelt szerkezetbeli első tag(ok)ról anélkül, hogy az előtte levő képzőt vagy jelet is egyszersem el kellene hagynunk. (Ez ismét természetes velejárója a magyar toldalékoknak egymáshoz képest való szokásos sorrendi helyének.)

Úgy látszik végül, hogy a halmozott mondatrészek, főként a szó értékű kisebb nyelvi elemek elsorolása közben elhagyott suffixumokra nagyobb figyelemmel kell lennünk; a csupán legvégül alkalmazott formáns összefogó erejét pedig összehasonlíthatjuk az egyszerűen — csak legelől — kitett névelő hasonló tulajdonságával (vö. legutóbb Fábíán Pál: MNy. 52:490 kk.).¹

¹ Újságnyelvi példáimnak mintegy fele az MTA Nyelvtudományi Intézetének másoktól gyűjtött adata.

Túrkevei helynevek történelmi és társadalmi vonatkozásai

Pesty Frigyes 1864-ben fáradságos munkával összegyűjtötte hazánk helyneveit, köztük a túrkeveiket is. Túrkevei adatközlője Hajdú László, híres helybeli ügyvéd volt. A túrkevei adatok a 22. kötet 113. és 114. lapján találhatók. Az itt levő adatokat Túrkeve nagy barátja, Hermann Antal a Túrkeve című hetilapban — buzdításul újabb helynevek gyűjtésére — ismertette.¹ Ismertetése végén megjegyezte, hogy „ez kevés, de könnyen kiegészíthető, az ősi helynevekben sok becses emlék, sok tanulság van”.

Igaza volt, mert a Hajdú László közölte anyag igen szűkkörű, mindössze negyvenkét adatot tartalmaz. Jelen dolgozatomban nemcsak ezt a szegényes anyagot egészítem ki saját gyűjtésem alapján, hanem igyekszem felsorolni az egyes helynevek mindazon történelmi, néprajzi és társadalmi vonatkozását, melyek esetleg magyarázzák a helynév eredetét vagy kiegészítik Túrkeve történetére és társadalmi változásaira vonatkozó ismereteinket.

A város neve összetétel. Az összetétel előtagja *Túr*. Ez a Berettyó alsó folyásának a régi neve. A *túr* név eredete, jelentése vitás. Nagy irodalma van, általános az a vélemény, hogy a Berettyó alsó folyásának a neve volt ez régen. Egyedül Bunyitay Vince van más véleményen, ő a *túr* nevet személynévnek állítja.² Hasonlóan a Szatmár megyei Túr folyó esetéhez, környékünkön is több *Túr*-ral alakult helynévösszetétel található: *Mezőtúr*, *Túrtő*, *Túrpásztó*, *Türkedd*. Az összetétel utótagja, *Keve*, sok mende-monda kiindulópontja. Ujj Péter karcagi főjegyző széles körben elterjedt, népies versekbe foglalt, nagykunsági történeteket feldolgozó írása nyomán az a felfogás terjedt el, hogy városunk nevét a legendás és Arany Jánostól is többször megénekelt *Keve* hun vezértől kapta.³ Holott a város neve a *kő* szóból ered, és a városnév legelső ismert, 1261-ből származó említése — *Keweghasa* — arra enged következtetni, hogy nevét kőtemplómáról nyerte.⁴ A kőtemplom-építést az a körülmény magyarázza, hogy városunk az egész középkoron át központja volt az egri püspökség délibb birtokainak, valamint a Berettyó mindkét oldalán települt mintegy tizenhárom kisebb telepnek. De bizonyíthatják Túrkeve nevének ilyen eredetét a környék hasonló helyneveinek analógiái is: *Kőtelek* vagy éppen a mai túrkevei határban *Kőhalom*. Ez utóbbi onnan kapta nevét, hogy az ősi

¹ Túrkeve 1909. május 30.

² Vö. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története 3 : 331—2.

³ Vö. Ujj Péter: Zádor és Ágota.

„Kevének, a Túr víz mellett,
Az a kies térség kellett,
Hol ma fekszik Túrkeve,
Innen eredt a neve.”

Vö. még Szűcs Sándor: Pusztai szabadok. Bp., 1957.

⁴ Vö. Virágh Rózsa: Magyar helységnevek eredete. Föld és Ember 10 : 273, 307 és Gyárfás István: Jászkunok története 2 : 303—4.

halomra a középkorban kis kőkápolnát építettek, és az építmény romjai, törmeléke kövessé tette a halom felszínét. Ebből a szempontból érdemel figyelmet az ugyancsak türkevei határban levő egykori falu — *Himesegyháza* — neve is. Himesegyháza szintén templomáról kapta nevét. A *himes* szó színezet jelentett, a templomot ugyanis vörös téglából építették. Ezért az egykori falu nevét még ma is *Vörösegyháza*-nak is mondják. Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a honfoglaló magyarok kétnyelvűek voltak, és hogy éppen ezen a területen maradhattak fenn a honfoglalás előtti időkbeli különféle — főleg avar — néptörzsek, könnyű feltételeznünk, hogy városunk neve nemcsak a magyar *kő* összetételű, hanem a *tas*, azaz a török 'kő' jelentésű és összetételű helynevek családjába is beletartozik.¹ Ez természetesen csak feltevés, de még akkor is lehetséges, ha a *Tas* helynevek személynévi eredetűek, mert valószínű, hogy mögöttük a *taš* 'kő' jelentésű török szó van. A régi, ma már nem használt városnév utótagja: *egyház*, nemcsak azt jelenti, hogy Túrkeve jelentősebb hely volt, hanem azt is, hogy az itteni, különböző műveltségi fokon és különböző társadalmi szervezetben élő népelemeket az egyház segítségével akarták letelepíteni, helyhez kötni és feudalizálni. Ezt támasztja alá a környék sok középkori egyházi intézménye és az eredmény is: a XI—XIII. században a közvetlen környéken, sőt esetleg a Kőegyházán is letelepített kunok megtérítése és a feudális államszervezetbe való beilleszkedése.²

Túrkevét 1261-ben több más környéki faluval együtt IV. Béla egyik oklevelével említi. Az oklevél az egri püspökséget megerősíti a felsorolt falvak I. Lászlótól kapott birtoklásában. Gyárfás István éppen ezen korai birtokadományból következteti, hogy I. László itt telepítette le Kolpuch kun fejedelem meghódolt népét és azért adta a kunok településföldjét a püspökségnek birtokul, hogy az nevelje, letelepítse, keresztyén hitre térítse őket.³ Ez ugyanúgy lehetséges, mint ahogy nem. Az azonban biztos, hogy az egyháznak környékünk feudalizálásában nagyobb szerepe volt, mint másutt. Túrkeve nem tartozott a későbbi, a tatárjárás után telepített és kiváltságokkal ellátott kun szálláshelyek közé. Közvetlen környékével együtt az egész középkoron át az egri püspökség birtoka volt. Lehetséges, sőt biztos, hogy — már csak bevándorlás révén is — kun származású lakosai is voltak, de a telep a maga egészében jobbágyfalu volt.⁴ Városunk nevét mai alakjában a XVI. század végétől használják.

Túrkeve mai, 32 000 holdas határában a középkorban több falu volt. Közülük legelőször annak kellett ismeretlen ok miatt még a XIV. század folyamán elpusztulnia, amelynek helyét ma *Tormatelek* néven ismerik. Ilyen; régen elpusztult falu még a mai *Toldi kút* környéke is. Az elpusztult falvak helyét *telek*-nek hívják, de *puszta* szóval is jelölik (például: *Tormatelek*, *Pásztó puszta* vagy *Pusztapásztó* stb.).⁵ *Nácsaegyháza* vagy a XV. század végén vagy a XVI. század elején pusztult el. Valószínűleg egy délkeleti irányba húzódó huszita invázió vagy a Dózsa-féle parasztháború áldozatául esett.⁶ Ma *Nácsapuszta* néven emlegetik a helyét, de neve az előző két, korán elpusztult falu nevével együtt eltűnőfélben van. A falvak többsége később, a török terjeszkedésekor pusztult el. Érdekesek Vadász Pál szavai az 1599-i itteni tatárdúlásról: „a vidéken is

¹ Vö. Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 279.

² Vö. Györffy György: A kunok feudalizálódása (a „Tanulmányok, a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században” című kötetben). Bp., 1953. — Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp., 1949. Itt külön fejezet: A székelyek, jászok, románok feudalizálása. 258—364.

³ Vö. Gyárfás István: i. h.

⁴ Vö. Dankó Imre: Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai. Nyr. 77 : 375—86.

⁵ Vö. Györffy István: „A Nagyunság és környékének népies építkezése” című tanulmányát a „Magyar nép — magyar föld” című kötetben. Bp., 1942. 63.

⁶ Vö. Gyárfás István: i. m. 4 : 60.

sok pusztát csinált vót.”¹ A már említett *Veres-* vagy *Himesegyháza* egykori helye ma *Himesdi telek* néven ismeretes. Már így említi városunk külsőségének egy fontos, 1828-ból származó térképe is.² A környékét *Himesdi lapos*-nak vagy egyszerűbben *Himesd*-nek hívják. Ez a község pálos birtok volt, és a török háborúk idején Túrkevével együtt pusztult el. Újra azonban soha nem települt, és Túrkeve már a XVII. század folyamán megszerezte határát. *Túrkedd* vagy teljesebb alakjában *Túrkeddi* szintén az egri püspökség birtoka volt, és néha népesebb, mint Túrkeve. A Berettyó túrkeddi zubogója fontos hely volt nemcsak Keddi és Kevi, hanem a távolabbi vidék számára is. Itt volt az egri püspökség vízimalma, amit már a XV. században is javítottak, tehát régebbi építmény volt. Itt öröltetett az egész környék, de még a távolabbi Biharnagybajom *Kevi út* helyneve is arra utal, hogy onnan is idejártak. Túrkeddi nevénél meg kell említeni, hogy a történeti emlékek hosszú sora, a köznyelv pedig ma is *Túrkevi*, vagy rövidebb alakjában *Kevi* néven ismeri Túrkevét. Keddi határát Túrkeve ugyancsak bekebelezte a XVII. század folyamán. Hivatalosan azonban csak a redempciókor (1745-ben, amikor a kincstár által a német lovagrendnek elzálogosított Hármaskerület megváltotta magát) szerezte meg. A következő elpusztult község: *Póhamara*. Az idézett 1261-ből származó oklevél possessionának mondja. Ez is az egri püspökség birtoka volt, de 1390 körül kunszállásként emlegetik. A török többször elpusztította, többször újra is települt, de végül mégis pusztán maradt. Határát 1745-ben váltotta magához Túrkeve. Nevét az 1828-i térkép *Póohamara* alakban írja. Ez a név is összetétel. Az előtag: *Po*, az utótag: *Hamara*. A *po* ősi magyar szó, és kapcsolatos több környékbeli helynévvel, a *hamara* viszont kun személynév lehet.³ *Móric* szintén az egri püspökség birtokai között szerepelt 1261-ben, de Póhamarához hasonlóan ezt is kunszállásnak mondják a későbbi években. A hódoltság alatt elpusztult, határa 1745-ben került Túrkevéhez. A telep neve személynévi eredetű. A honfoglaló magyaroknál és a később ugyanolyan társadalmi körülmények között élő kunoknál szokás volt a telephelyet a telepítő főemberről, vezérről vagy egyszerűen a birtokosról elnevezni. Az 1828-i térképen *Móriczi Telek* néven szerepel. Ugyancsak személynévből alakult egy másik elpusztult község neve is. *Csorba* vagy teljes alakjában *Csorbajánosszállása* szintén a török időkben pusztult el. Túrkeve ennek a határát is már ekkor be akarta saját területébe olvasztani, de az a szomszédos Mezőtúrral folytatott hosszas határperek után sem sikerült. Csorba határának egy része 1745-ben került Túrkeve birtokába. Az 1828-i térkép jellemzően *Csorbai Rész Pusztá* néven említi. Az egykori falu kun telep, szállásföld volt. Erre utal a neve is. Ma általában *Kevicsorbá*-nak hívják. Az egykori telep határának egy részén, ott, ahol a XIX. század második felében kialakult tanyatelepülés a legsűrűbb volt, előbb tanyaközpont, majd 1950-ben új község, *Kuncsorba* alakult. Egy másik elpusztult falu neve a *cseh* nép- vagy személynévet rejtí magában. *Csejt* közvetlenül Túrkeddi közelében állott, területe tulajdonképpen nem is tartozik a túrkevei határhoz, de a közelsége sok túrkevei helynevet alakított ki. *Csejti oldal*, *Csejti pusztá* túrkevei helynevekben él tovább az egykori Csejt falu neve.⁴ Túrkeve és Kisújszállás között feleúton feküdt *Kaba* község. Ez a település is eredeti kunszállás volt. Neve ugyancsak személynévi eredetű.⁵ Az 1828-i

¹ Vadász Pál: *Bikis* — besenyő megye. Túrkeve 1925. 26.

² Vö. Nemes Nagykun Kerületbenn fekvő Turkevi várossa határának föld képe Melly ezen Mértékre a' Szabad Város számára kidolgoztatott, s lerajzoltatott, az 1828 Esztendőbenn. Toot András District. Ordinar. Ingenieur által. 5000 Bécsi ölek. — Eredeti je a Túrkevei Múzeumban.

³ Pais Dezső: Magyar Anonymus. Bp., 1926. Több helye említi a *Po halmok*-at, ma is ismert helynevek: *Póhalom*, *Képpó* stb.

⁴ Vö. Virágh Rózsa: i. m. Föld és Ember 10: 180.

⁵ Vö. Virágh Rózsa: i. m. Föld és Ember 10: 268.

térkép *Kabai Laposs*-nak jelzi az egykori falu határát. A volt falu határának két része ismeretes: *Kis-* és *Nagykaba*. A hódoltság alatt elpusztult, határát szintén a redempciókor váltotta magához Túrkeve. *Bala* határa a szomszédos Gyoma területéhez tartozik ugyan, de közvetlen közelsége, a szomszédság, valamint az a körülmény, hogy sok kevi gazdának volt földje a balai részen, sok túrkevei helynevet alakított ki. Az egykori *Csudabala* (a Csuda család birtoka volt) Túrkeve felé eső szélén van a *Balai halom* és a *Fenekörköhalom*. Ez utóbbit szintén szokás *Balai halom*-nak hívni. Ismeretes még a *Balai híd* és a valamikori *Balai csárda*. *Pásztó* — mai alakjában *Pusztatúr*pásztó — a középkorban virágzó község volt. 1281-ben mint „villa” szerepel a váradi püspökség birtokai között. Állítólag bencés apátsága is volt. A XVII. század közepére teljesen elnéptelenedett, és mint pusztta a Heves vármegyével egyesült Külső-Szolnok megye kötelékében maradt. A redempciókor sem sikerült határát Túrkevének megszereznie. Csak 1873-ban jutott városunk birtokába, ekkor vette meg a közbirtokosságot az Orczy családtól.¹ Az 1828-i térképen még mint „Nemes Hevess V. Megyében fekvő Tur Pásztói Pusztta” szerepel. *Puszttaecseg*-et, az egykori *Ecseg* falu határát 1926-ban vette meg Túrkeve városa. Ez a terület az állattenyésztés központja. A név talán az *Ecs* személy-név egyik formája lehet, és rokon az *Öcs*, *Öcsény*, *Ecséd*, *Ecsi*, *Ecseny* stb. helynevekkel.² Györffy István említi, hogy a II. József-féle térkép még jelezte templomának romját.³ Ma már csak a helye ismeretes, *Templomhely*-nek hívják. A templom környékét pedig *Templomzug*-nak ismerik. Ez a község is a pálosoké volt. Az ő emléküket idézi a volt falu határának egy része, aminek ma is *Remetelapos* a neve.

A török hódoltság idején elpusztult sok falu lakossága védettebb helyekre vándorolt. Sok alföldi település ekkor és így duzzadt föl nagyra. Eleinte Túrkevéen is sok menekülő talált otthont, de végül Túrkeve is áldozatul esett a töröknek. A falu többször elpusztult, többször újra is települt, a környék lápvilágába menekült lakosok visszaszállingóztak, és még ezekben a zavaros és veszélyekkel teli időkben is igyekeztek községük területét gyarapítani. Részben hallgatólágos bekebelezéssel, részben határpererekkel alakítják ki a mai határt a község akkori vezetői. Működésükben mintha irányt mutattak volna a későbbi községpolitika számára, mely a település egyetlen felemelkedési, fejlődési lehetőségének az újabb és újabb földterületek szerzését látta. Csakhogy ez a XVII. században védelmi, antifeudalista jellegű törekvés volt, a XIX. és a XX. században azonban egy elmaradt, hagyományos eszközökkel és módon folytatott, kiterjesztően gazdálkodó, egészségtelen birtokmegosztásban élő, kizárólag mezőgazdasági termelést folytató telep vergődése volt. Súlyos helyzete, ipartól, kereskedelemtől, közlekedéstől való elmaradása újabb és újabb területek megszerzésére kényszerítette.⁴

Az egykori falvaknál régebbiek, ősiabb múltra utalók az úgynevezett kunhalmok. Így ugyan senki sem nevezi őket Túrkevéen. Vidékünkön feltűnően sok van belőlük. Anonymus kis hegyeknek nevezte őket.⁵ Csalog József néhány *Korhány* halomnak nevezett halom nevéből kiindulva azt a következtetést vonja le, hogy ezek a halmok *kurgánok*. Csalog feltevése helyes lehet, következtetése azonban túrkevei viszonylatban nem iránymutató, mert a környéken nincs egyetlen *Korhány* nevű halom sem. Mind a halmok nevét, mind esetleges hivatásukat illetőleg a legtöbb útbaigazítást fekvésük adja. Mind-

¹ Vö. „Túr

² Vö. Virágh Rózsa: i. m. Föld és Ember 10 : 189 és Bátky Zsigmond: Föld és Ember 3 : 26.

³ Györffy István „Az Alföld településformái” című tanulmánya a „Magyar falu — magyar ház” című kötetben. Bp., 1943. 100.

⁴ Vö. M. Szabó László: Túrkeve és az Alsóberettyőemlék földrajza. Szeged 1942. 42—56.

⁵ Vö. Pais Dezső: i. m. 104.

egyik az *Ős-Berettyó* számos elhagyott medrének valamelyike mellett áll. Mint partosabb részek településre, mint kiemelkedő pontok őrhelyekül, mint esetleges mesterséges készítmények védelmi és temetkezési célokat egyaránt szolgálhattak. A határ legmagasabb pontja a pásztói *Fekete halom*. 96 m magas. *Pásztói nagy halom* néven is emlegetik. Így jelzi az 1828-i térkép is, *Fekete halom* elnevezése újabb keletű. Összefüggésben van a rajta is megkezdett szántással, ami a felületét feketévé teszi. Itt jártakor Thököly Imre fejedelem sátora állott rajta. A Rákóczi-fele szabadságharcban pedig egyszer Steinville német generális táborozott a tetején. A balai *Tere halom* régészeti szempontból jelentős. A katonai demokrácia korában erőd, kis kiterjedésű földvár volt, gazdag bronzkori lelőhely. Nem messze áll tőle a *Fenekőrő halom*. Neve határjelzési szokással áll összefüggésben. Őrkövet ástak el benne, ahogy az régebben, sőt még ma is határjelölésnél szokásos.¹ Ma is fontos határpont. A *Kő* vagy *Kű halom* Túrkedden van. Gazdag avar- és középkori lelőhely volt. Nevét a középkorban rajta állott kápolna romjairól nyerte. A *Becserke* vagy *Vecserke halom* a hasonló nevű ér partján a pásztói részen áll. Ez is híres őskori lelőhely. A *Lyukas* vagy *Ásott halom* már a II. József-fele térképen is rajta van. A nép onnan származtatja a nevét, hogy egy erre felé lakó gróf vagy herceg a török elől menekülve a halom alá ásta el kincseit. A kincseket egy juhász kutya kikaparta, a juhász pedig kiásta. Meggazdagodott belőle, és az ország legvagyonosabb embereinek egyike lett. A kincs helyét azonban nem temette be, ezért látszik még ma is jókora mélyedés a halom oldalában. Akár így volt, akár nem, a halom neve beletartozik azon helynevek népes családjába, amelyek kincset kikaparó kutya, kecske, illetőleg a kincset kiásó és meggazdagodó juhász, koldus, vándor stb. mondájával kapcsolatosak. A Lyukas halom nevének ilyenét magyarázása azért is jelentős, mert Túrkeven és környékén is eleven a kincskeresés hagyománya. Ez bizonyos mértékben összefügg a város nevének Keve hun vezértől való származtatásával is. A nép úgy tudja, hogy itt volt Keve vezér székhelye, sőt helyi hagyomány szerint a Berettyó Attila temetkezési helye. Érdekes, hogy amikor 1863-ban hozzákezdtek a Berettyó szabályozásához, az terjedt el a nép között, hogy az állam kincseket, többek között Attila koporsóját keresi. A *Lőrinc halom* már 1828-ban is ezen a néven ismeretes a pásztói hasításnál. A *Buga halom* formája, a túrkeddi *Közép halom* pedig a *Gőzlaponyag* és a *Kő halom* között elfoglalt középhelyétől kapta nevét. A *Kender halom* a déli határrészen van, a Berettyó hullámtere szélén. Tőle nem messze voltak a kenderáztatók, a kiázott kendert a halom oldalán és tetején szárították. A *Legény halom* a *Legény ér* — egykori Berettyó-meder — partján áll. Neve túrkevei családnévvel is állhat kapcsolatban. A *Gástyás halom* a *Gástyás ér* szélén van. Igen alacsony, az 1828-i térkép jellemzően már nem is halomnak, hanem *Gástyás hát*-nak jelzi. A *Bokros halom* a körülötte elterülő *Bokros* nevű határrészről kapta a nevét. A *Vénkerti halom*, a *Toldi kúti halom*, a *Sárgaparti halom*, a *Kabai nagy halom*, a *Túrkeddi halom* ugyancsak határrészekről kapták nevüket. Az *Akaszító halom* a hasonló nevű *lapos* szélén áll. Nevével a XVIII—XIX. századi igazságszolgáltatást idézi. A *Sártó* és a *Kisdögös*, *Nagydögös* halmok nevének eredete homályba vész. A város belterületén is van két halom. A folyamatos feltöltődés és lehordás ugyan már mindkettőt majd teljesen eltüntette. A *Kisdomb* a r. kat. templom és a zsinagóga mellett volt. Domborulata még ma is kivehető. Emlékét a szomszédos *Kisdomb utca* neve őrzi. Kevésbé látszik ma már a *Fő* vagy régebben *Nagy utca*, ma *Kossuth utca* közepe táján emelkedett *Nagy domb*. A középkori Túrkeve nem ezeken a halmokon települt, mint gondolnánk. A Kisdomb táján volt a település temetője.

¹ Vö. Györffy István „Régi határjelzések és nevek” című cikke a „Magyar nép — magyar föld” című kötetben. Bp., 1942. 51. — Az előzőkre: Csalog József: Az alföldi halomkutatás feladatai. Múzeumi Híradó 1954. március—április 82—5.

Ezt a régi temetőt az 1774-ből származó, úgynevezett „tüzes térkép” is feltünteti.¹ A község a XIX. század eleji nagy terjeszkedéskor ért el ideig, sőt jóval túl is haladta. A Nagy domb pedig a régi település szérús kertje volt. Minthogy a Nagy domb közelebb esett a település magjához, hamarabb települt be, mint a Kisdomb. Ennek ellenére a Kisdomb emléke jobban elmosódott, mint a Nagy dombé. Ezt az is kifejezi, hogy a Kisdomb a mai türkevei szóhasználatban egyetlen szóként él, míg a Nagy domb nem. A település ősi magva szintén kiemelkedő hely, de külön neve ma már nincs. Ezen a központot képező kiemelkedésen áll a régi, középkori templom anyagának felhasználásával épült, mai alakjáig többször átépített ref. templom. Központi helye és monumentális kivitelezése miatt a város legkiemelkedőbb építménye. Ez a középkori templomhely a néphit szerint is a város legrégebbi része. A néphit a templom környékén, a templommal szomszédos, úgynevezett „öreg paróchián” — amit átépített kolostorépületnek tart — alagutakat, földalatti üregeket sejt.

Amint láthatjuk, a halmokat ősiségükhöz képest a közelmúltban nevezték el. Névadásuk nem is lehet régi, régibb mint Túrkeve történetének legutóbbi, folyamatos szakasza. Ez pedig mindössze 1711-től számítható csupán. Pár lényeges, a környék megmaradt lakosságának nyelvében megmaradt elnevezés átmentődött, a zöm azonban új. A különféle korok a halmokat céljaiknak megfelelően használták fel. Többnek elárulja a neve, hogy mire használták. A *Strázsa halom* őrhely lehetett. Feltárásuk vidékünk őskorának teljesebb megismerése szempontjából fontos tudományos feladatunk egyike kell hogy legyen.

Az Ős-Berettyó mocsárvilágából mezőgazdasági kultúra létesítésére alkalmas területekként a *hátságok*, *hátak*, *laponyagok* emelkedtek ki. A *Címbs* még ma is gidresgödörös, szegényes növényzetű, szik-kopolyás vidék. A *Borosztó* vagy *Boroszló* már inkább alkalmas földművelésre. A türkevei szántók zöme azonban nem itt, hanem a *Szeles hát-on* van. Jó hátság föld ez, víz nem járja, már 1828-ban is ezen a néven volt ismeretes. Neve onnan származik, hogy a különböző szelek mind megtalálják, járják. Bár nem ilyen jó minőségű, de mégis jó föld számba megy a *Nyomás* vagy a *Nyomási föld*. Az elnevezést sokszor így is használják: *Nyomási földek*. Ezeket gyakran járja a víz, a talajvíz is elég magas ezen a tájon, a földek mégis jók, bőven termők. Neve összefüggésben van a türkevei határkihasználás módjával. Az ecsegi *Dinnyés hát* onnan kapta nevét, hogy messze híres dinnyét terem. Inkább legelőnek használják a *Bokros-t* vagy *Bokrosi határrész-t*. Neve elég sűrű, bozószerű bokraitól, tippanos részeitől származhat. Mindenben hasonlatos hozzá a *Bodzás*. Felülete egyenetlen, lefolyástalan gödrei vannak, régebben rengeteg bodza borította. A ma *Kurjaszél*-nek hívott határrészt 1890-ben még teljesebb névalakjában ismerték. *Kúria puszta* volt a neve, nevét br. Harkányi Anna kastélyától, kúriájától kapta.² Hasonló névelferdítésből származik a *Vinkájér* elnevezés is. A *Wenckheim* névből származó helynevet viselő terület Túrkeve fegyverneki határszélén van. A *Görbe sziget* elnevezés ma már kihaltfélben van. A Kaba és Himesd között fekvő kis hátságot még 1828-ban így jelezte a térkép. Ma már csak öreg emberek hívják így. Ez a névtelenedési folyamat a Berettyó, általában hazánk vízszabályozási munkálataival, illetőleg a nyomukban keletkezett vízetlen világgal van szoros összefüggésben. A „sziget” ma már nem térszíni forma az Alföldön, a mocsarakból kiemelkedő szigetekre csak az

¹ Vö. Mappa intra villani cumanicalis loci Tur Kevi qualiterque eiusdem. Pars fatali Anno 1774 Incendie deleta juxta. Benignum Exc. Consilii Regii Locum tenentionalis mandatum in ordinem et distantiam manu geometrica deducta, ac possessoribus ex assignata sit representans. De Anno 1775 Diebus M. Martii. Delineavit Antonius Balla Exc. Com. R. H. A. Honorar et p. I. — Eredetiye és 1889-ben készült hű másolata a Túrkevei Múzeumban.

² Vö. Túrkevei Hírlap 1890. 27. szám.

idősebb emberek közül emlékeznek. A *Fehértó* nevű, nagy kiterjedésű határrésznek több neve is van. Talaja rossz, művelésre alig alkalmas. Felszántva nagy hasábokban jön föl, esőben összeolvad, és fehér lesz. Talán ez a tulajdonsága rejlik nevében is, mert bár tó, nagy felületű víz soha sem volt, de az agyagos talajon a víz esetenként megáll, és a talajtól szennyeződött víz fehéres szürke színű. 1828-i térképünk kétféleképpen nevezi: *Tökös hát*-nak, *Fejértó oldal*-nak. Ma legáltalánosabb a *Kökös hát* elnevezése, ami nyilván a *Tökös hát* helynév elferdítése. A *Fehértó* elnevezést csak szűk területre korlátozva, a fehértói tanyasi iskola közvetlen környékére értik. Az előbbi neve talán összefüggésben van a mindenütt, az itt is megtermő és termesztett tökkel. A *Kisér hát* a város keleti szélénél valaha folydogáló *Kis ér*-től kapta a nevét. Jó hely volt szélmalom számára.¹ Ugyancsak a város alatt van a *Sárga part* és a *Sárga gát*. Mindkettő a Berettyó mellett terül el, mindkettő földterületet jelöl. Rendkívül jó földek, ma kertműveléses gazdálkodás folyik rajtuk. A *Gőzlaponyag* egy neves túrkevei családtól, egykori birtokosától (Goőz) kapta a nevét. A pásztói *Szalai laponyag* neve ugyanilyen eredetű.

A laposokat rendszerint elöntötte a víz. Földművelésre kevésbé voltak alkalmasok. Dús vegetációjuk volt, rajtuk folyt az állattenyésztés sokféle formája. A város belterületén két lapos is ismeretes. A *Kis lapos* vagy más néven *Berettyó laposa* a mai *Népkert*. Minden évben elöntötte a Berettyó, gazdag mocsári növényvilág fejlődött ki rajta. 1830-ban gáttal kellett elzárni. A gát ma is megvan, az egykori ártéri erdő pedig Túrkeve egyetlen ligete. Az 1774-ből származó „tüzes térkép” ezt mondja róla: „Declivitas Berettyó Lapossa dicta, qua omni exundatione suffunditur.” A *Cigány lapos* a régi mezőtúri útban, a mai *Meleg* vagy *Ördög kút*-nál volt. Az előbb említett térkép itt jelzi a cigányok kunyhóit. Ma már betelepült terület, a cigánytelep jóval messzebb és más irányban van.

A Berettyó kanyargásaival, az erektől és kiöntésektől elzárt területeket *zug*-oknak nevezték. Nehezen voltak megközelíthetők. Ezekben a zugokban élt legtovább a félnomád állattenyésztés és a pákászság a gyűjtögető és zsákmányoló életmód sok más formájával együtt. A *Farkas zug* valószínűleg farkasaitól kapta nevét. De lehet személynévi eredetű is. A nép közt él annak emléke, hogy egy Farkas nevű ember az egész Zugot feltöltötte. Ennek a töltésnek semmi nyoma sincs. A *Putri zug* híres búvóhelye volt a szegénylegényeknek, Ecsegen van, környéke ma is állattartásáról híres. Itt állt a hírhedt *Putri csárda*. Jellegetes pusztai építmény volt. Félig a földbe volt süppedve, messzebről nem is látszott. Kedvelt találkozási helye volt a közeli és távoli vidékek betyárainak. Mikor lebontották, mintegy 30 csontvázat találtak alatta.² Hozzákapcsolódó név a *Putri hid*. A *Szanda zug* a Berettyó déli, nagy kanyarulata által körülzárt keskeny földnyelv a túri határ mentén. A *Sirató* vagy más néven *Strázsa zug* a *Kadárca* kanyarulatában szintén a régi betyárvilág emlékét idézi, akárcsak a *Gyilkos zug* és a *Gyűrűs zug* is. A *Osalán zug* nemcsak határrésznev, hanem a város belterületének egy része is. Az ecsegi *Templom zug*-ról már volt szó. A *Kóréh zug* neve személynévi eredetű. A *Malom zug* pedig onnan kapta nevét, hogy itt volt az 1711-ben újraterlept Túrkeve új vízimalma, amelyet a II. József-féle térkép is feltüntet, de az irodalom is ismer.³

Jellemző és egyben a nevek fiatal volta mellett is bizonyít, hogy szinte egy sincs közöttük, amelyik a város lakosságának egykori főfoglalkozásával, az állattenyészté-

¹ Vö. Túrkeve 1911. febr. 19.

² Vö. Györffy István „A Nagykunság és környékének népies építkezése” című tanulmánya a „Magyar nép — magyar föld” című kötetben. Bp., 1942. 63 és Szűcs Sándor: Pusztai krónika. Bp., 1946. 119.

³ Vö. Györffy István „Az Alföld településformái” című tanulmánya a „Magyar falu — magyar ház” című kötetben. Bp., 1943. 100 és Vadász Pál: Túr vize i. h. 8.

téssel függene össze. Az újjátelepülés után gyors ütemben terjedt a földművelés, mind újabb és újabb területek kerültek művelés alá. Ennek a folyamatnak különösen nagy lendületet adott a Berettyó szabályozása a múlt század közepén. A szabályozás a vizes világot eltüntette, az állattenyésztést pedig mindjobban háttérbe szorította. A régi, szilaj és félszilaj állattenyésztés ma már csak Ecsegen él. A mindennap kijáró állatnak elég lett a városhoz közel fekvő *Gulyajárás* is.

A vizes világ maradványai a még meglevő *tavak, erek, fokok és fenekek*. A határ legnagyobb tava az ecsegi *Kiritó*. Nevét — teljesebb alakja után is — kör formájától kaphatta (Köritó). Idősebb emberek még ma is *Körtó*-nak is mondják. Ma is bővizű és halásszák. Az 1828-as térkép a mai *Ördögárka*-t *Nagy völgy*-nek írja. Ez egy hosszú, néhol 6—7 m mély, régi folyómeder. Esős időben ma is megtelik vízzel, régebben azonban állandó vízállás volt. Az 1828-i térkép a mellette elterülő határrésznek külön nevet is adott: *Ördögárka környéke*. Ez az elnevezés azonban ma már nem használatos. Az *Ördögárka* ugyanolyan elhagyott, ősi medre különben a Berettyónak, mint a *Legény ér*. Az 1828-i térkép még ezt is *Legény völgy*-nek említi. A *Gástyás ér Gástyás fenék* néven is ismeretes. Ez a széles, feltöltődött folyómeder manapság is mocsaras hely, itt terülnek el Túrkeve legjobb rizsföldjei. A *Kereszt ér*, a *Kis ér* és a *Sásas ér* elnevezései mind jelzői eredetűek. A *Varas ér* nevéhez Vadász Pál valószínűtlen magyarázatot fűzött. Feltételezését kapcsolatba hozza a *túr* szóval is. Szerinte a *túr* szó 'seb, var' jelentésű, és mindkét helynév a *seb, süly* máshol is megtalálható helynévvel rokon.¹ A *Kadárca* vagy *Kadárca* igen csekély esésű vízfolyás volt. Az elpusztult Nácsaegyháza helye mellett, Túrkedd és Pásztó között folyt. Ma már kiszáradt vízfolyás csupán, és neve nem is annyira a medert magát, mint inkább a környező földterületet jelenti.² Közvetlenül a város alatt, a vasútállomás mellett van a kubikgödörökből származó *Keresztgödör*. Ez a vízállás nagy kiterjedésénél fogva a város egyik jellegzetessége.

Túrkeve — annak ellenére, hogy a II. József-féle térkép nem mutatja egészen világosan — kertes település volt.³ 1780-ban már 12 család lakott a tanács szigorú tilalma ellenére a kertészekben. Tizenöt évvel később, 1795-ben pedig már 33 család élt kint. A város növekedésével, a lakosság szaporodásával, amit elsősorban a nagyarányú bevándorlás okozott, a kertek mindinkább kijebb szorultak, illetőleg betelepültek. A régi szérús vagy ólas kertek a „tüzes térképen” már szerepelnek (caulae). Nem fogták teljesen körül a települést, a Kisújszállás felé vivő út mentén mocsarak, rétek voltak. A XIX. században kialakult tanyai település helynévi szempontból kevésbé érdekes. Nevüket tulajdonosuktól kapták.

Ma gyümölcsöskertek veszik körül a várost. Ennek a kertségnek kialakulása szorosan összefügg az állattenyésztő Túrkeve földművelő Túrkevévé való átalakulásával. A várostól távoli földéken kiterjedt magtermelés folyt, a közeli kertekben pedig a konyhai szükségletek kielégítésére zöldséget, gyümölcsöt, szőlőt termeltek. A gyümölcsösök zömét 80—50 évvel ezelőtt telepítették. Az ennél régebbiek már kivesztek, vagy éppen most, napjainkban vannak kiveszőben. Névadás szempontjából legérdekesebb a *Lógó kert* neve. Ez a legkintebb eső kertség, a valamikori katonai gyakorlótér helyén, illetőleg szomszédságában van. Neve is innen származik (*lóger — láger*). A *Kincses kert* és a *Drága kert* neve is elárulja, hogy talajminőségük és a városhoz való közelségük miatt igen értékesek. A *Vén kert* helyén az 1828-i térkép *Kabai szőlők*-et jelzett. Ma ez Túrkeve legrégebbi kertje, kipusztulóban van; gyümölcs már alig van benne, annál inkább burgonya. A *Villogó*-ban inkább konyhakertészet folyik. A *Bánom kert* kicsi, de jó talajú. A Bánom

¹ Vö. Vadász Pál: *Túr vize*. i. h. 4.

² Vö. *Túrkevei Hírlap* 1890. 2. szám.

³ Vö. Györffy István: *Az Alföld településformái* 100.

kert és Pásztó között van az *Őszutó*. Neve tudatos névadás és valószínűleg Kupa Árpád-tól származik, és közigazgatási úton terjedt el. A *Muszáj kert* újabb telepítés, társas vállalkozás. Neve is innen ered. A résztulajdonosok szigorú előírások alapján kötelesek művelni kertrészüket. Távolsági szőlőskertek a *Malomzugi szőlőskert* és a *Túrkeddi szőlőskert*, mindkettő kiveszőfélben van.

A külterület egykor híres épületei voltak a *csárdák*. A már említett Putri csárdán kívül nagyobb jelentősége volt a Pásztó melletti *Kevi csárdá*-nak. 1735-ben Illyésy nagy-kunkapitány itt fogta el a Mezőtúrról menekülő kiskuruc mozgalom tizenhét utolsó tagját. A *Kabai csárda* határcsárda volt. A Túrkeve—Kisújszállás határvonal mellett áll a még ma is meglevő épülete. A *Varas csárda* a Varas ér mellett állt.

A város belterülete zugokra oszlik. Az egyes zugokban majdnem elkülönülve éltek a különféle „hadak”. A Csalán zug az „első ülés”, azaz a nagygazdák lakhelye, ezeknek a templomban elől van a hagyományos családi ülhelyük. A *Nadrág zug*-nak — mint a nadrágnak — két szára van. Az egyikben a Finta had, a másikban a Kalmár had lakik. A *Ziliz zug*-ot a Zilizi had, a *Futri zug*-ot a Kati had lakja. Van még *Sírató zug* és *Nóborda zug* is. A város belterületét 1921-ben kerületekre osztották. Ez a megjelölés azonban nem ment át a köztudatba, még ma sem használják hivatalosan sem.

A lakosság elhelyezkedése szempontjából érdemes felsorolni, hogy az említett zugokon kívül a különféle hadak hogyan helyezkedtek el. Az I. kerületben a Győrffy és a Debreczeni had, a II. kerületben a Tóth, a III.-ban a Hagymási, a Ducza és az Erdélyi had lakik.¹ Ez a felsorolás egyrészt a túrkeveiek, általában pedig a nagykunok nagymérvű endogámiáját mutatja, másrészt betekintést enged a társadalmi rétegződésbe is. A redempciót követően gyorsan kialakultak a különböző paraszti rétegek. A paraszti osztálytagozódás a XIX. század végére meggyorsult és megerősödött. Az agrárproletár mozgalom Túrkeven nagy hullámokat vetett. A városhoz négy „proletár” külváros csatlakozik. Mind a négy a múlt század utolsó éveiben keletkezett. A *Keletújváros* és a *Nyugatújváros* ma már összeépült a várossal, de a város és a *Gyarmati újtelep*, valamint a város és a *Csányi telep* között még ma is jókora üres rész áll. A Gyarmati újtelep attól a Gyarmati Sándor kölesmolnártól kapta a nevét, aki itt elsőnek épített magának házat. A Csányi telep pedig Csányi szárazmalmostól kapta nevét hasonló okokból.

Az utcákat általában *köz-öknek* hívják. Terek nincsenek, mert a város az 1774. évi tűzvész után elég szabályosan települt újra, és térképző körülmények nem voltak, szándékos térkialakításról pedig nem volt szó. A régi Berettyó laposa ma *Liget*. Túrkeve egyetlen fás, részben parkszerűen kiképzett területe. A hozzávezető utcát hivatalosan is *Liget utcá*-nak hívják. A Ligetet már régebben is *Népkert*-nek is mondták, 1945 után pedig ez lett a hivatalos neve is.² A közökből egész sereg *kutyaszorító*, azaz zsák-utca nyílik. Közülük sem annyi azonban, mint a kertes település iskolapéldájánál, Hajdúböszörményben. 1926-ban, az addig hivatalosan el nem nevezett utcákat is elnevezték. Az utcák zömét redemptus családokról keresztelték el. Ezek a nevek azonban még mindig alig használatosak, mert a lakosság továbbra is egy-egy nevezetesebb lakójáról, családról, esetleg épületéről nevezi el a közöket. Van pár eredeti, helynévkutatási szempontból figyelemre méltó utcanév is, amit a hivatalos utcanévadás is meghagyott. A *Kajtor* és a *Pelbárt utcá*-k ma már nem létező túrkevei kun eredetű családnévből alakultak. A *Nóborda* is, bár ismeretlen jelentésű, megmaradt. Bizonyára ritkasága és érdekes hangalakja mentette meg.³ Ahol előfordul, víz melletti területet vagy utcát jelöl. A *Kisér utcá*-ról már volt szó. A *Sáros utca* a Berettyóval párhuzamosan, hosszan

¹ Győrffy István: A Nagy-kunság és környékének népies építkezése 62.

² Vö. Túrkeve 1908. okt. 11.

³ Előfordul vízzel kapcsolatos helynévként Nádudvaron, Karcagon, Tisza-szőlősen, Jászberényben és Szatmárt.

elnyúló *Berettyó utcá*-val együtt Túrkeve legrégebbi utcái közé tartozik. Mindkettő szerepel a „tűzes térképen” is. A nagy tűzvészben nem pusztultak el. A városból kivezető utakat aszerint nevezik, hogy merre visznek. Így van *Gyomai*, *Kisújszállási*, *Fegyverneki*, *Mezőtúri* és *Szolnoki út*. Ezeknek az útnak egy-egy szakaszát a mellette elterülő egykori falvak területéről is elnevezték. A Kisújszállási út egy szakasza *Kabai út*, a Mezőtúri út *Póhamarai út*, *Pásztói út*. Van még *Túrkeddi* és *Ecsegi út* is. Ismeretes egy *Kis túri út* elnevezés is. Ez a név azt a bensőséges kapcsolatot mutatja, ami Túrkeve és Mezőtúr között évszázadok óta fennáll. Mezőtúr híres vásáraival, nagymúltú iskolájával, iparával és élénk kereskedelmével Túrkeve számára a várost jelentette. A Fegyverneki és a Mezőtúri utak egy részét, a város belterületén az utak végét és a közvetlen város alatti részüket *Hajtó út*-nak is nevezik, mert ezeken hajtják a jószágot a legelőkre.

Az útakhoz kapcsolódó *dűlők*-nek nincs külön nevük. Rendszerint a birtokosról nevezik el őket. A *Villogó dűlő* a Villogó kerttől kapta a nevét. Szomszédja, a *Pislogó* talán tréfás névalkotás az előbbi névhez kapcsolódva. Az olyan dűlőket, melyek hegyes szögben találkoznak a főúttal, *hegyes*-eknek nevezik. A Fegyverneki útban öt hegyes van. A harmadik hegyest *Csipai hegyes*-nek is mondják egykori gazdája után. Szintén személynévi eredetűek, birtokosaiktól kapták nevüket, de tartósabb természetűek a *Bedő* és a *Szelei keresztút*-ak elnevezése.

Túrkeven utcanévalakító szerepük van a *kör*-öknek, *kaszinó*-knak. A belterjesen tenyésző, zárt világban élő város társadalmá egymás után alakította meg a köröket, kaszinókat. Ezek voltak a társadalmi élet színhelyei a legutóbbi időkig. A köralakításokban sok társadalmi szempont érvényesült. Nemcsak területi egységekként hoztak létre más és más köröket, hanem vagyoni állapot, társadalmi szerep szerint is. A *Rákóczi kaszinó* előbb megvolt mint annak az utcának a neve, amelyben van. A kaszinó nevéről nevezték el az utcát. A *Hattyú kaszinó* nagy, környezetéből kiemelkedő épületétől nyerte a nevét. Olyan fehér a fala, mint a hattyú tolla — mondják. Ma már neve nemcsak az épületet, hanem a környékét is jelöli. Hasonló a helyzet a középparasztok körénél, a *Bagó kaszinó*-nál is. Ma már itt is a környékét is értik az elnevezés alatt. Például *Bagó kút*-ról is beszélnek. A két 48-as kaszinó mellett említésre méltó a *Gazdasági egyesület kaszinója* és az *Iparos kör*. Ez utóbbi később *Ipartestület*-té alakult át. Röviden csak *Ipar*-nak emlegetik. Különös jelentőséggel bír a *Munkás kaszinó*. *Munkás kör* néven is ismeretes, és a század eleji agrárszocialista, földmunkás mozgalmak mindmáig beszédes emléke. 1906-ban saját erejéből építette a kevi szegénység Laskai Mihály vezetésével. Itt működött a munkás önképzőkör, itt szerkesztette Laskai a *Munkás* című időszakos lapot, és ez az épület lett az 1919-i mozgalmak helyi központja is. Ma több vele kapcsolatos helynév is használatos: *Munkás köz*, *Munkás sarok* stb.

A kaszinókhöz hasonló névalakító szerepük van a *kút*-aknak is. Az *Ördög kút* onnan kapta nevét, hogy Ördög doktor háza előtt fűrták. Ördög doktor már régen meghalt, ilyen nevű család sem él már Túrkeven, de a kutat változatlanul így hívják. A *Sós kút* nevében pedig készítettőjének, Soós András városgazdának a neve rejlik.¹ A *Nagy kút* bő vizétől kapta nevét, a Ligetben van.

A városhoz négy temető tartozik. Névadás szempontjából legérdekesebb a *Galuska temető* esete. A néphagyomány azt tartja, hogy nevét az először belétemetett embertől kapta. Ez a halott galuskától fulladt volna meg. A *Vén temető* a legrégebbi a ma is használatos túrkevei temetők közül. Ide temették az 1876-i kolera áldozatait is. Ezért egy részét *Kolera temető*-nek is mondják. A temető régibb része már felszámolás alatt áll. A Nyugatújváros felé esik az *Ábrahám* és a *Ducza temető*. Mindkettő a belétemetkezett két kiterjedt túrkevei családtól kapta a nevét. A Ducza temetőről meg kell jegyeznünk,

¹ Vö. Túrkeve 1908. nov. 22. Soós András kútja.

hogy nincs semmi kapcsolatban a távoli, a város más részén elterülő, igen ritkán használatos elnevezésű *Ducza városrész*-szel.¹

Pár különös épület is helynévi érdekességű. A város délnyugati részén áll az *Esőzsák* nevű épület. Nevét onnan kapta, hogy építése közben óriási felhőszakadás volt Túrkevéen, és a vihar magja éppen az épülő ház fölött volt, ott szakadt ki „a vihar zsákja”.² *Dörgő malom*-nak hívják a polgári iskola [így, nem pedig általános iskola!] melletti motoros darálót. A többi motoros darálót nem nevezik így, jóllehet ugyanúgy dörögnek, mint ez. A *Morgó csárda* egykori lápi kikötő volt. Dombon álló épülete ma is jól állja a sarat. A hagyomány szerint köveit madártojással oltott mésszel ragasztották össze. Ma már majdnem a város közepén van. Virágzása idején a várost körülvevő vizek szélén állott, karóihoz csónakok voltak kikötve. A *Ráctemplom* nevű háznak semmi köze sincs semmiféle templomhoz. Egy Rác nevű ember szertelen nagyra épített házát nevezte el így a nép.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Túrkeve helynévanyagának java része új keletű. Egy részük becses emléke a korai magyar történelemnek, más részük kifejezi a lakosság életmódjában és foglalkozásában beállt változást, ami a földrajzi tényezők változása révén, a társadalmi rétegződés kapcsán következett be. Igen sok a tulajdonos nevéhez fűződő helynév. Ezek zöme állandóan változik a tulajdonosokkal együtt. Csak igen kis részük állandósult, de ez a pár olyan nagy átalakulást is kibírt, mint a termelősövetkezeti mozgalom túrkevei kiterjedéyesedése. Ilyen például a *Nagy Sándor tanya* és a *Karmazsin tanya* neve. Mindkettő volt tulajdonosának a nevét őrzi. A Nagy Sándor tanya a Vörös Csillag termelősövetkezet egyik központja, a Karmazsin tanya pedig a Harcos termelősövetkezet üzemegysége lett. Mindkettő régen túlnőtt már az egyszerű tanya keretein, keskeny vágányú vasúttal összekötött, nagy építkezésekkel átformált helyek lettek, de nevük megmaradt, sőt módosult. Lerövidültek, röviden csak *Nagysándor*-nak és *Karmazsin*-nak mondják őket.

Helynévkutatásunk további feladata újabb adatok gyűjtése, hogy felderítse a történeti helyneveket, hogy mind a maiakat, mind a történetieket összevesse, és következtetéseket vonjon le belőlük nemcsak egy-egy helység, hanem tájegységek, ethnikai csoportok helynévadási módjára, derítse fel a névadások történeti, társadalmi hátterét, használja föl a nyert eredményeket ismereteink kibővítésére.

Dankó Imre

¹ Vö. Túrkevei Hírlap 1890. 27. szám.

² Vö. Nyr. 75 : 6.

Szó- és szólásmagyarázatok

A szorgos, szorgalmas stb. szócsalád eredete. A címül írt szócsalád nagyságára jellemző, hogy a régi magyar szótárak már Molnár Alberttől kezdve kb. két tucat olyan szót sorolnak föl, amelyek teljesen világosan, a laikus nyelvérzék számára is könnyen fölismerhetően összetartoznak. Kresznerics szótára például sorrendben a következő szavakat közli: *szorgalom, szorgalmas, szorgalmaskodik, szorgalmasság, szorgalmat, szorgalmatlan, szorgalmatlanság, szorgalmatos, szorgalmatoskodik, szorgalmatoskodás, szorgalmatosság, szorgalmaz, szorgalmaztat, szorgalmaztatás, szorgol, szorgat, szorgos, szorgoskodik, szorgosság, szorgost, szorgoztat, szorgul*.

Tudott dolog, hogy e szócsalád alapszava a 'siet, sürgölődik' jelentésű *szorog* ige, amely a mai köz- és irodalmi nyelvben nem ismeretes ugyan, de a régiségben, sőt mai nyelvújásaink egy részében is meglehetősen gyakori; — az imént felsorolt szavak tehát végső fokon mind ennek az igenek a származékai (vö. SzófSz.). Az etimológia kérdése ezzel persze még koránt sincs elintézve, mivel tisztázásra vár: milyen eredetű maga a *szorog* ige? Az alábbi, következők célja csupán e kérdésre felelni. A szócsalád tüzetes vizsgálatára, az egyes származékok alaki és jelentésbeli fejlődésének taglalására ezért nem térnék ki; a legtöbb esetben e nyelvi mozzanatok amúgy is magától értetődőek, tehát nem szorulnak részletesebb magyarázatra (pl. a *szorgalmas* eredeti jelentése 'sürgölődő, forgolódó', a *szorgalmatlan*-é 'lassú, rest' stb.; l. NySz.).

A *szorog* igenek ezideig egyetlen megfejtési kísérlete Budenz-től való, aki a vogul *sármolt* 'sürget', *sárrent* 'hajszol', illetőleg a mordvin *sįradi*, *sradį* 'szétmegy, elszéled' szavakkal egyeztetni (MUSz.). Budenz nézetét átveszi Anderson (Wandl. 63—5). A SzófSz. ezt a származtatást „nem meggyőző”-nek mondja, s a *szorog*-ot ismeretlen eredetűnek tekinti.

Ma már a magyar szófejtés általános módszertani követelményei közé tartozik, hogy mielőtt egy-egy szó rokon nyelvi megfelelői vagy idegen nyelvi előzményei után kutatnánk, előbb jól szét kell néznünk a magyar nyelvtörténetben, azaz tüzetesen föl kell derítenünk a kérdéses szó magyar nyelvi vonatkozásait, keresnünk kell magyar összefüggéseit. Így kell eljárunk tehát a *szorog*-gal is.

A magyar nyelvtörténeti adatok, tények, összefüggések világossá teszik, hogy a *szorog* ige a *sěręg ~ sűrög* 'forgolódik' ige egyszerű alakváltozata, ami annyit jelent, hogy a *szorog* családja etimológiailag szorosan összefügg a *sěręg ~ sűrög* családjával, mely utóbbiba tudvalevőleg ezek a szavak tartoznak: *sürgős, sürget, sürgölődik, sűrű, serény, serít* 'forog, sodor', *serken, serdül, sérlik* 'forog', *sellő* 'forgó' stb. (vö. SzófSz.).

Lássuk előbb a hangtani problémákat! A *szorog* és a *sěręg ~ sűrög* közt kétféle hangalaki eltérés van: 1. szókezdő *sz ~ s*; 2. velaris ~ palatalis hangrend. Egyik eltérés sem szorul különösebb magyarázatra, hiszen mindkét alakváltozat-típust az analógiák tömege bizonyítja. A szókezdő *sz ~ s* kettősségre vö. pl.: *szēm ~ sēmör*; *szēmölcs ~ nyj. sümölcs*; *nyj. szül, szőgy* stb. 'sündisznó' ~ *sün, sül*; *sző ~ sövény*; *szőr ~ sörény*; *szenved ~ senyved*; *szorul ~ sorvad*; *nyj. szunyáta* 'sunyi, alamuszi' ~ *sunyi*; *-szág (ország, jószág) ~ -ság (uraság, jószág)*; stb. A velaris ~ palatalis hang-

rendi kettősség igen sok példája közül — a mi magyarázatunk szempontjából fontos — onomatopoeitikus szavak köréből említsünk néhányat: *dong ~ döng, harsog ~ herség, szortyog ~ szörtyög, dobban ~ döbben, csámcsog ~ csemcség, dadad ~ deged, csorog ~ csörög, durran ~ dörren, csattint ~ csettint* stb. Van olyan analóg példánk is, amikor a szókezdő *sz ~ s* hangmegfelelés és a velaris ~ palatalis hangrendi kettősség párosulva, azonos etimológiájú szópárban jelentkezik: *szér* 'sor, rész, rend' ~ *sor* (vö. SzófSz., Pais magyarázata nyomán). Hogy mindez a *szorog ~ sörög, sürög* szópárra mennyire vonatkozik, azt mutatják azok a mai nyelvjárási adatok, amelyekben tárgyalt ige-tövünk (*szor-* ~ *sör-, sür-*) olyan „származékok”-ban jelentkezik, ahol a velaris hangrenddel *s*-es szókezdő párosul: *sorjádzik* 'sebesen gurul', *sórál* 'sompolyog, csavarog', *sorofol* 'untalan jön-megy, sokat jár', *sorol* 'kószál', *el-sorol* 'gyorsan odébb áll' (MTsz.).

Vessünk most néhány pillantást a kérdés jelentéstani részére! A *szorog* régi és mai nyelvjárási jelentése ('siet, iparkodik, sürgölődik') meglehetősen közel áll a *sörög, sürög* régi és mai jelentéséhez; vö. pl.: JókK. 70: „Zorgalmassagual *szorog-nak* a kazdagolny zent yozagokual” (NySz.); nyj.-i: *szorog* 'siet' (MTsz.) stb. — Egészen világosan jelzik az etimológiai összetartozást a két ige azonos képzős származékainak egyező jelentései: *sürgös* (< *sürgös*) ~ *szorgos*, pl.: SzabViad.: „Zorgosth megyen Nandorfeyer varra” ('sürgösen, sietve'), 1653 (Megy.: 3Jaj. 2: 20): „Szorgos es siető dolgai vannak” (NySz.), nyj.-i: *szorgos* 'sürgös' (MTsz.); — *sürget* ~ *szorgat*, pl.: 1661 (Sámb.: 3Fel. 690): „Illyen tiszta életre *szorgató* szent irásokkal ellenkezik” ('késztető, sürgető') (NySz.), nyj.-i: *szorgat* 'sürget' (MTsz.); — *sürgölődik* ~ *szorgolódik*, pl.: 1748 (Fal: NE. 100): „Minduntalan valami gonosz kőrül *szorgolódik* s faragitsál” ('tevékenykedik, sürgölődik') (NySz.); stb. Vö. még: *szorgalmaz, szorgalmaztat, szorgoztat* 'késztet, serkent, biztat' (NySz.) (~ *serkent*); — *szorgol* 'sürget', *megszorgol* 'megsürget' (MTsz.); stb. — A *szorog* és a *sürög* családjának jelentésbeli azonosságára mutatnak az olyan régi szójegyzék- és szótár-értelmezések is, amelyekben a kérdéses igék származékai egymással vannak értelmezve. Az ide vonatkozó számos példa közül egyedül Calepinusból (1585.) ragadjunk ki néhányat, itt is csupán a *serény ~ szorgalmatos* azonosság bemutatására szorítkozva: 459: „gnauiter: *Serényen, szorgalmatoson*”; 529: „industria: *Szorgalmatosság, haylandóság, serínség*”; uo.: „industrialis: *Szorgalmatos, serény*”; 548: „intente: *Szorgalmatossan, serényön*, nagy igyekezettel, figyel metőssen”; 691: „nauus: Gyors, *sereny, szorgalmatos*”; stb.

Az alaktani vonatkozások ugyancsak erőteljesen vallják a *szorog*-nak a *sürög*-gel való összetartozását. Az ímént, a jelentésbeli azonosság bemutatásakor a két igenek számos olyan származékát említettük, amely teljes alakbeli párhuzamot mutat (*szorgat* ~ *sürget*, *szorgos* ~ *sürgös*, *szorgolódik* ~ *sürgölődik* stb.). E vonatkozásban még csak annyit jegyezzünk meg, hogy a *sürög* -d kezdetű képzőbokros *serdít, serdül* változatának is megvan a *szorog* családjába tartozó -d-s párhuzama: *szordít* 'sürget, biztat, serkent', pl.: XVII. sz. (ErdTörtAd. 1: 177): „Én is megbizván magunkat, *szordítám* a legényeket...” (NySz.).

Annak megállapításával, hogy a *szorog* családja azonos eredetű a *sürög* családjával, az etimológia terén ugyan lényegeset léptünk előre, de még nem feleltünk erre a kérdésre: végső soron hogyan magyarázandó az a *szor-* ~ *sör-* ~ *sür-* stb. hangalakú és 'forgolódás, sürgölődés, pörgés, igyekvés' stb. alapjelentésű „tő”, amelyről végeredményben mind a *szorog*, mind a *sürög* családja sarjadt. E kérdés megvilágításához először is szükségünk van arra, hogy kissé szétnézzünk egyrészt a *szorog*, másrészt a *sürög* eddigi magyarázatai közt.

A *szorog* — előbb említett — Budenz-féle etimológiájával kapcsolatban a következőket kell megjegyeznünk: Az egybevetésül ajánlott vogul és mordvin szavak aligha tartoznak össze. A mordvin „megfelelő” jelentéstaniilag is erősen gyanús, hangtanilag

pedig semmiképpen nem kapcsolható össze a magyar *szorog*-gal; a mordvin szókezdő *s* (< fgr. **s*)-nek ugyanis a magyarban magánhangzós szókezdet felel meg (vö. *öl, olvad, epe* stb.). A vogul igékkel való egybevetésben kétségtelenül több a „fantázia”, bár némi alaktani nehézségek itt is mutatkoznak, s az egyedül álló rokon nyelvi megfelelés miatt sem mehetünk biztosra.

A *sürög*-nek és családjának szintén van finnugor egyeztetése: a finn *hyöri*-’forog’ igével hozták kapcsolatba (vö. pl.: NyH.⁷ 153; SzófSz.; stb.). Ez az egyeztetés jelentéstanilag kifogástalannak látszik és — ha csak a *sürög*-féléket nézzük — hangtanilag is teljesen elfogadható, mert a finn szókezdő *h* (< fgr. **š*)-nek a magyar *s* megfelelésére más példánk is van (pl. finn *hupa*: gen. *huvan* ~ m. *sovány*: NyH.⁷ 39). Mivel azonban most már tudjuk, hogy a tárgyalt magyar szócsaládban nemcsak szókezdő *š*-sel, hanem — a *szorog*-félékben — szókezdő *s*-szel is föltétlenül számolnunk kell, az egyeztetés valószínűsége bizonyos mértékben csökken. A régi fgr. szókezdő **š*-nek ugyanis nincs a magyarban biztos *sz*-es, illetőleg *s* ~ *sz* váltakozásos megfelelése. Egyetlen esetleg ide vonható példánk a *ször* ~ *sörény* szópár lenne, ahol a mai fgr. megfelelők régi fgr. szókezdő **š*-re is visszamehetnek, vö. vog. *šār*, cser. *šar*, mord. *šer* stb. (NyH.⁷ 144). Nem kedvez a *sürög* biztos fgr. egyeztetésének az egyetlen, viszonylag távoli rokon nyelvi megfelelés sem.

Végeredményben tehát a *szorog*-nak és a *sürög*-nek egymástól függetlenül, azaz a két igecsalád kétségtelen összefüggésének mellőzésével megkísérelt kétféle finnugor egyeztetése nem ad biztos fogódzót a végső etimológiához. Ha azonban más nézőpontból próbáljuk az eredet kérdését szemlélni, ezek az egyeztetések talán mégsem végképp elvetendők.

Mészöly Gedeon a *cserény* szó magyarázatával kapcsolatban olyan véleményt nyilvánít, hogy a *sērēg*, *sērdül*, *sūrget* stb. szócsalád **sēr*- töve a fgr. eredetű *szō* igével van etimológiai kapcsolatban (NéNy. 2: 167—8; vö. még Nyíri Antal: Nyelv és Irodalom 2: 131). E magyarázatnak azonban lényeges hang- és alaktani gyengéi vannak, pl. megmagyarázatlan a **sēr*- rövid magánhangzója, bizonytalan az *-r* képző kérdése stb. Erre — a SzófSz. szerint is valószínűtlen — magyarázatra tehát aligha építhetünk.

A *szorog* ~ *sürög* szócsalád hangtani, jelentéstani és alaktani vonatkozásai kevés kétséget hagynak az irányban, hogy e szócsoporthoz végső fokon hangutánzó hangfestő eredetű (az efféle eredet kritériumaira vö. MNy. 60: 254—60). A *sēr* ~ *sür* ~ *szor* „tő” eredetileg nyilván a forgás, pörgés hangmegnyilvánulásának kifejezője volt, de a hangképzetet benne egyre inkább háttérbe szorította a mozgásképzet erősödése, azaz az eredetileg hangutánzó tő „származékai” lassan teljesen átcusúsztak a hangfestő jellegű szavak közé. Hogy a szócsaládba tartozó legkorábbi igei származékok (valószínűleg a későbbi *szorog* és *sürög* előzményei) igen régi keletkezésűek lehetnek, azt az elsősorban finnugor eredetű szavakra jellemző szókezdő *sz* ~ *s* kettősségük mutatja (vö.: Gombocz: MNy. 20: 60; Melich: MNy. 21: 52; Laziczus: MNyelvj. 20; Bárczi: Régi m. nyelvj. 6; stb.), de sejtetik persze egyéb mozzanatok is (pl. a biztosan fgr. eredetű *sor* ~ *szēr* fontos analógiája).

Ha — mint láttuk — az egymással összefüggésbe nem hozott fgr. egyeztetéseket nem lehet is teljes értékűeknek vennünk, egyáltalán nem lehetetlen, hogy mind a vogul *sārmolt*-’sūrget’, mind a finn *hyöri*-’forog’ szónak van valamelyes etimológiai köze ahhoz a finnugor alapnyelvi onomatopoétikus igehez, amelyből a magyar szócsalád kisarjadt, s így végső fokon közülük lehet egymáshoz is. Ez azonban — úgy látszik — legföljebb csak fgr. alapnyelvi szókezdő **š* föltevése esetében lehetséges.

Mint a *szorog* ~ *sürög* származtatása szempontjából igen figyelemre méltó analóg példát jegyzem meg, hogy nagyon hasonló a története az etimológiailag egy töről fakadt

forr, forog, ferde, fürge, furdik, fürtelem stb. szócsaládnak is (vö. EtSz., SzófSz. stb.). A mi tárgyalt szócsoporthoz eredetében is közrejátszó forgás, pörgés hang- és mozgásképzetét itt olyan hangalak adja vissza, amely a *szorog*-félékhez nagyon hasonló; azonkívül szembetűnő, hogy a *forog*-félékben is megvan a velaris ~ palatalis hangrendi kettősség; végül — a jónak látszó fgr. megfelelések révén — a *forog*-féle onomatopoeitikus eredetű szócsoporthoz is vissza lehet vezetni egészen a fgr. alapnyelvig.

Benkő Loránd

Ideológia. Török Gábor „Milyen jelentésben használja Engels az *ideológia* szót?” című érdekes cikkében a szó magyar történetének kezdeti időpontját is jelzi: „a szó már a múlt század közepén megjelenik (vö. Forstinger János: *Idegen szavakat magyarázó kézikönyv*. 1853. Pest: *Ideologie* 'eszmetan')” (Nyr. 80 : 428). Ezzel a megállapítással szemben rá akarnék mutatni arra, hogy az idegen kifejezés felbukkanásának idejét a századközépnél jóval előbbre tehetjük. A szót már a reformkor filozófiai irodalma ismerte.

A szó valószínű első előfordulásának helyét a Közhasznú Esmeretek Tárában jelölhetjük meg. A francia bölcselet történetének rövid átnézetében kerül elénk a szó: „Destutt de Tracy... »*Ideologie*«-je nagyon híres, melynek harmadik kiadása Parisban 1817 jelent meg. Ő is Locket és Condillacot emeli fel végtelenül; az elsőt mivel első figyelte meg és írta le az emberi észet, mint egy ásványt, vagy növényt; az utolsó pedig az *Ideologia* tulajdon teremtője” (Közh. Esm. Tára 1833. 5 : 66). A kifejezés a lexikon címszavai között is előfordul: „**Ideologia.** Így nevezték az újabb Franciaziák azt a tudományt, melyet ők a tőlök gyűlölt metaphysica helyébe tettek vala. Különösen kimiveltetett Destutt de Tracy által” (uo. 1833. 6 : 398). E két lexikoni szövegrészhez rövid megjegyzést kell fűznünk. A bennük érvényesülő metafizikaellenes szemlélet alapján, valamint a francia filozófia történetét összefoglaló cikknek abból az ítéletéből következőleg, hogy a Franciaországban uralkodó empirizmus élesen szemben áll a német gondolkodással, amely „mindent az ész ideáljára” vezet vissza” (uo. 1833. 5 : 65), az idézetek személyi összefüggése érthető. Locke materialista empirizmusát ugyanis Condillac szenzualizmussá alakította, s harcot folytatott a XVII. század metafizikája ellen (Rozental—Jugyin: *Filozófiai Lexikon*. 1955. 112), Destutt de Tracy pedig maga a Közhasznú Esmeretek Tára is az empiristák között tartja számon (5 : 66), mások a szenzualisták sorában említik (pl. Schwegler 1847-ben; A bölcselet története 477), Taine meg éppenséggel pozitivistá árnyalattal Condillacal együtt mint a „tények kedvelői”-t idézi (1857-ben; Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században 56). Az *ideológia*-ra vonatkozó lexikoni utalások azonban téves adatokat rögzítenek: egyrészt az *ideológia* Franciaországban a XIX. század elején nem ellentétes, hanem azonos fogalom a metafizikával, másrészt az *ideológia*-t nem Condillac (1715—1780) „teremtette”; a szót Destutt de Tracy (1754—1836) alkotta 1796-ban (Albert Dauzat: *Dictionnaire étimologique de la langue française* [1938.]).

A most említett bölcseleti kérdésekről már a francia „új filozófia” visszhangján szól Kállay Ferenc „A philosophia fordulatpontjai Franciaországban” című tanulmányában (Tudománytár 1834. 2 : 125—96). Benne tájékoztat az *ideológia* forrásairól: „Az *ideologia* szót az újabb francia philosophusok vették először fel, minekutána más nemzetekre, különösen pedig a skót Reid Tamásnak és Stewart Dugaldnak, valamint a németországi legújabb philosophusoknak munkáikkal megkezdettek ismerkedni, s metaphysicai vizsgálódásokra adván magokat, a philosophiai tudományok is egészen új alakot vevének fel” (183). Jelzi az új bölcselet jelentkezésének időpontját: „a

politikai erős rendszer helyre állásával az első consul alatt, bujt ki a philosophia új csirája *ideologia* nevezet alatt”, s rövidesen annyira megerősödött, hogy „a materialismus régi kedvelői nem is mernek már illy hatalmas antagonisták ellen fellépni elveikkel a közpályára” (184). Kállay tömören értelmezi a fogalmat is: „Az *ideologia* alatt értik közönségesen a francia újabb philosophusok a metaphysicát, mellynek tanítását megtiltván az első consul, néhány jobb fejek, mint Garat, Cabanis, Destüttes de Tracy, Gerando, Maine de Biran, La Romiguiere, Lancelin magános társaságot formáltak, ... hol mint egy magános academiában *ideologia* név alatt ótalmok alá vették a metaphysicát.” Elmélkedéseiket kiadták. „Így jött ki Destüttes de Tracy-nak *Elemens d'ideologie* című könyve 1801ben, melly 1804ben és 1817ben viszont új nyomtatást látott. Lancelin ugyan akkor adta ki a maga bevezetését a tudományok analysisébe három részben, mellynek első részét az *ideologia* teszi” (185). A tanulmányból megtudjuk, hogy az új bölcsélet rendszerezője, Damiron, Cousin tanítványa „Három osztályba rakta az új francia philophus írókat, ugymint a sensualismus, theologia és *ideologia* vagy is eccectica osztályokba” (186. jz.).

Az *ideológia* szó i képzős származékával is találkozunk Kállay értekezésében: „Cousin, Royer Collard tanítványa, Jouffroy és Damiron ... a felvett *ideologiai* uton nem csak magának a metaphysicának, hanem általánosán a philosophiának új köntöst szabtak, nézeteiket és vizsgálódásaikat mind a tapasztalati, mind a tapasztalaton túljáró dolgokról egy új *ideologiai* systemába öntötték, inellyet eccecticismusnak neveztek el” (186—8).

Kállay Ferenc az *ideológus* szót is használja. Melléknévi értelemben a következő gondolat kapcsán: Cousin iskolája „letapodta az otromba materialismust, úgy hogy az már fejét nem is meri fölemelni a francia *ideologus*, most pedig eccecticus *philosophusok* spiritualis tanításai ellen” (183). A szó főnévi jelentésével a Napóleon és az új filozófia képviselőinek viszonyát érintő sorokban találkozunk: „Napoleont ... az *ideologusok* segítették egy részben a társasági rend helyre hozására, de nem az uralkodásra.” Napóleon ugyanis „már első consul korában új rendbe szedvén a francia nemzeti institutumot, abból a metaphysica tanítását kirekesztette, az *ideologusokat* mind Német-, mind Franciaországban egyaránt és minden alkalmatossággal gúnyolta”, később, 1815-ben pedig „mikor már késő volt, frígyet kötött, legalább frígyet akart kötni az *ideológiával*” (184). (Vö. Alexander B., Pallas Lexikon. 9 : 545; Török G., Nyr. 80 : 425.)

Kállayt közelebből is foglalkoztatja az *ideológia* problémája. Cousin Kant-kapcsolatának elemzésében ahhoz a tételhez, hogy az okosság is szubsztancia, abszolút létel, ezt a megjegyzést fűzi: „Az *ideológiáról* irt értekezésemben mind ezek világosabban ki vagynak fejtve, melly a m. tudós társaság Évkönyvei második darabjában nem soká világot fog látni” (193. jz.). Kállay munkája azonban nem jelent meg sem 1835-ben, sem az Évkönyvek második kötetében, sem később. A tanulmány kéziratban maradt. Szinnyei közlése szerint az „Értekezés az ideológiáról” című mű kéziratát az MTA vásárolta meg (Magyar Írók 5 : 847). Ma már nyoma sincs. A háborús veszteségek rovatában tartják nyilván.

Az *ideológia* szó első magyar szótári értelmezését Imre János adta: „*I d e o l o g i a* eszköz- v. eszmetudomány (Metaphysica az újabb Franciaíknál)” (Philosophiai Műszótár. 1834. 83). Meg kell említenünk, hogy az *éskép* jelentése itt még 'idea' (Verseggy Ferenc: Lexicon Terminorum Technicorum. 1826.: „*Idea*, eszköz, kép...”; Tzs. 1835.: „*Idee*, die; *idea*, eszköz, képzet, eszme”), a Tzs. 1838. azonban már az *éskép* szót csak 'Theorie', az *eszme* szót pedig csak 'Idee' értelmezéssel szótározza (vö. Koválovsky Miklós: Nyelvünk a reformkorban 285).

Török Gábor tanulmányában behatóan foglalkozik az *ideológia* szó jelentésbeli árnyalataival. Közléseinek elemeit visszavetítve a reformkorba, megállapíthatjuk, hogy az *ideológia*, *ideológiai*, *ideológus* szónak — első filozófiai irodalmi, illetve az *ideológiá*-nak ezenkívül első lexikoni és szótári lelőhelyét tekintve — nincs pejoratív zöngéje; mindhárom semleges jelentésben fordul elő. Az *ideológia* tartalma Kállay Ferenc korai tájékoztatója szerint is: metafizika; idealista szemléletű bölcséleti irány. Cousin rendszere ugyan mint eklekticizmus hidat akar verni empirizmus és német metafizika között, de végül is elfordul a skót filozófusoktól, megveti Condillacot, megtagadja a szenzualizmust, és fenntartás nélkül magáévá teszi Schelling és Hegel filozófiáját (Franciaország klasszikus filozófusai 96—7).

Zsoldos Jenő

Lajmás, számár, lukmájér. A *lajmás* ma már nem élő szegedi tájszó, amelyet 'sóhordó ember' jelentésben a szegedi születésű Sümeghi Pál piarista tanár 1841-ből származó adata nyomán Szinnyi Tájiszótárában találunk meg.

A szó ezt megelőzőleg már egykorú szegedi tanácsi iratokban is felbukkan. 1830-ban a szegedi sóház pénztárának feltörésével kapcsolatban olvassuk: „a lajmások ellen volt az egész gyanu, különösen azok ellen, kik Tettes Feő Perceptor Úrhoz béjártak.” Majd: „megvizsgáltunk minden lajmásoknak kezeit és karjait, de nem volnának-e meg kartzolva, keveseknek találtatott ilyen kezük.” (Az adatokat Inczei Gézának köszönöm.)

Ismeri a szót Tömörkény István is: „Napszámosok viszik le a nehéz kősdarabokat a raktárból a meredek parton. Hámiban vetik a hátukra. A sóhordó emberek neve: *lajmás*” (A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője 1906. 196).

Aligha tévedünk, ha Tömörkénynek, az egykori Szegedi Napló híres főmunkatársának forrását abban az érdekes, de sokszor pontatlan visszaemlékezésben jelöljük meg, amelyet Bakay Nándor jeles, tollforgatással is foglalkozó szegedi kötélverő mester írt a Szegedi Napló 1899. évi „Karácsonyi könyv”-ébe, ahol a lajmások keserű sorsát is jellemzi.

Ebből, de egyéb forrásokból is tudjuk, hogy II. József eltörölve a halálbüntetést, elrendelte, hogy helyette a nagy bűnösöket súlyos testi büntetésre, főleg hajóvontatásra kell ítélni. Legtöbbjüket a szegedi várba irányították, ahol embertelen körülmények között fogták munkára őket (Vajna Károly: Régi hazai büntetések. Budapest, 1906. 1 : 532). A lajmások eredetileg ezek voltak.

Életüknek hiteles szemléleten alapuló, irodalmi igényű leírását olvashatjuk egy teljesen elfeledett szegedi írónak, Somogyi Elek (1742—1805.) minoritának, Dugonics András kortársának verses művében (Patientia, Barát Tántz, melyre minden férfiak és aszszonyi rendek hivatalosak. Pest, 1794.). Itt így jellemzi a hajóvontató rabok sorsát :

Óh, mely nyomorultak! kiknek nyakán s lábán
Tsörög a kemény lántz nagy vas karikában,
Borotválva fejek vannak nagy munkában,
Mellyért reszket testek az Hajó-húzásban.
Rövid vászony nadrág bakants ruházattyok,
Puha párna helyett gyékény az ő ágyok,
Szomjúság oltásra etzetes víz borok,
A kemény profuntul ugyan korog hasok.
A Tisza vizébe nyakig is bé-mennek,
Kik húzásban restek, páltzákkal veretnek, —
Halálnál is sokkal keservesebb éltek,
Nagy vakság dolgotok, kik ettől nem féltek.

A *lajmás* szó eredete, etimológiája egyelőre ismeretlen. Megemlítjük még, hogy a szegedi tájszólásban a sóhordó embernek megjelölésére a *számár*, *lukmájér* régi elnevezések is járják. Dugonics Andrásnál olvassuk: „A Szegedi Só-háznál máiglan is Szamaraknak nevezik azokat az embereket, kik hátokon az egy-mázsás kő-sót a Mázsálóra horgyák” (Etelka. Pozsony—Pest, 1805. I : 284).

A *lukmájér* szót Czímer Károly helytörténeti kutató említi: „Eltűntek a német hivatalos nyelvet 1867-ig használt sóházhoz tartozó sóhordó *lajmások* és *lukmájérok*” (Könyves Károly: Régi szegedi típusok. Szeged, 1923. 177. sz. A Könyves írói álneve Czímernek).

Bálint Sándor

Huligán. Az utóbbi időben (főleg rendőrségi hírekben) újra meg újra előfordul a *huligán* szó. (Lásd pl. Népszabadság 1956. nov. 25. 3, 1957. jan. 22. 1, 9, 1957. márc. 16. 5, 8, 1957. márc. 24. 3, 4, 1957. márc. 30. 2; Élet és Irodalom 1957. márc. 29. 5, 1957. aug. 2. 4; Magyarország 1957. ápr. 3. 15, 1957. ápr. 10. 9, 1957. máj. 1. 8, 1957. aug. 7. 1; Magyar Ifjúság 1957. júl. 31. 2; Hétfői Hírek 1957. szept. 2. 3; Népakarat 1957. máj. 15. 8 stb.). Jelentését a legújabb, Bakos Ferenc szerkesztésében megjelent Idegen szavak szótára (Bp., 1957.) így határozza meg: „1. nyers, durva, erőszakos ember 2. *huligánok* elvadult csöcselék, amelyet főleg reakciós politikai célokra használnak fel.”

A *huligán* az angol *hooligan* 'csibész, vagány' szóból származik, amely 1890 körül bukkant fel London délkeleti részének a slangjében; első írásos előfordulása 1898-ból ismeretes. Akkortájt népszerű volt egy tréfás dal, amely egy *Hooligan* (ír *Hoolihan*) nevű kihívóan nyers, kötekedő természetű családról szólt. Feltehető, hogy az e dal révén hírhedtté vált *Hooligan* családnév volt a *hooligan* köznévi forrása (Encyclopaedia Britannica 11; Shorter Oxford English Dictionary³ 1). Más vélemény szerint a *hooligan* szó a *Hooley Gang* 'Hooley bandája' szókapcsolatból fejlődött (Eric Partridge: A Dictionary of Slang and Unconventional English⁴). — Az angol szó hamarosan több európai nyelvben is elterjedt; Révai Nagy Lexikona (10) már 1914-ben nyilvántartja mint a magyarban is előforduló idegen szót *huligán* alakban. Bárczi Géza megfigyelése szerint a *huligán* 'semmiházi' 1932 körül a pesti jassznyelvben is ismeretes; szerinte a szó közvetlen átadója a jiddis nyelv volt (MNYTK. 29 : 21). Használatossá vált az angol *hooligan* a németben (*Hooligan*), oroszban (*хулиган*) stb. is. Az orosz *хулиган* (vö. Vasmer: RussEtWb. 3 : 278) pályafutása különösen figyelemre méltó. Az 1905-ös forradalom bukása után ugyanis ezzel a szóval illették azokat a brutális, erőszakoskodó elemeket, akik a szélsőséges reakciós körök („fekete százak”) uszítására Oroszország nyugati kormányzóságaiiban véres zsidóüldözéseket, pogromokat rendeztek különböző ürügyekkel (így pl. elhíresztelték, hogy a zsidók meg akarják dönteni a cári rendszert, vissza akarják állítani a jobbágyságot stb.). A 'csibész, útonálló, garázda alak' jelentésű *хулиган* használata mindennek következtében általános lett az orosz köznyelvben (1. Dal' szótára 3. vagy 4. kiadásának *nampuóm* és *хулиган* címszavát). Ma a *хулиган*, akárcsak a *хулиганство* 'csibészkedés, útonállás, garázdaság' bűnügyi műszónak számít, és szerepel a törvényhozás, bíraskodás nyelvében. Az orosz *хулиган* 'csibész' vagy 'pogromrendező' jelentésben több más nyelvben is meghonosodott, így pl. a németben (*Hooligan* 'orosz pogromrendező', 1. Fremdwörterbuch. Leipzig, 1954.), a bolgárban (*хулиган* 'csirkefogó, csibész, kapcabetyár, csavargó', vö. Stefan Mladenov: Etimologičeski i pravopisen rečnik na bŭlgarskija knižoven ezik. Sofija, 1941.), a csehben (*chuligán* 'csavargó, csibész', 1. František Trávníček: Slovník jazyka českého. Praha, 1952.), a lengyelben (*chuligan* 'csibész, útonálló', 1. Słownik polsko-rosyjski. Pod red. N. I. Grekowa i. M. F. Rozwadowskiej. Warszawa, 1950.), a románban (*huligán* 'garázda

alak, csibész', 1. Dictionarul limbii române literare contemporane. 2. 1956.) stb. Az utóbbi időben a *huligán* használata a magyarban ugyancsak elsősorban orosz hatásra terjedhet.

Úgy látszik, hogy az idegen eredetű bűnöző-nevek (*lator, pribék, kalóz, haramia, martalóc, betyár, briganti, bandita, gengszter* stb.) állandóan szaporodnak nyelvünkben (vö. Gombocz : Rabló és társai. MNy. 7 : 35—7).

Kiss Lajos

Ujjbegy. Nemrég kezembe került Ady Endrének „Az Illés szekerén” című kötetében „A téli Magyarország” ciklusának első verse : a „Magyar jakobinus dala”. Meglepve látom, hogy ebben a kiadásban (Ady Endre Összes versei. 13. kiadás. Bp., 1953. Szépirodalmi Könyvkiadó) a vers így kezdődik : „*Ujjunk hegyéből* vér serken ki” (114). Én úgy emlékeztem, hogy a második szó *b*-vel kezdődik, tehát így : „*Ujjunk begyéből* . .”

Az is eszembe jutott, hogy amikor a verset tanítottam, meg kellett magyaráznom, hogy mi is ez az *ujjbegy* (*ujjunk begye*). A magyarázat az volt, hogy „*ujjbegy = ujjhegy*”. Ebben mind a tanár, mind a tanulók meg is nyugodtak. Csupán a tanár gondolkodott el egy kissé ezen a különlegességen ; hiszen az egyenlet egész pontosan így szólt volna : Ady *ujjbegy*-e a hétköznapi *ujjhegy*-nek egy szerencsés hasonlítás ötlete által költőivé emelt változata. Másra nem gondolhattam, mivel az *ujjbegy* szót sem a köznyelvből, sem nyelvjárásomból (Nagykörös) nem ismertem. De nem ismerték a jórészt Zala megyei tanítványaim sem.

Most azután az említett szövegváltozat olvasásakor fölébredt bennem az érdeklődés, melyiket használta Ady, s mi a két szó viszonya egymáshoz és a valósághoz.

A szóban levő Ady-vers kéziratát nem tudtam megtalálni, ez valószínűleg nincs is már meg. „Az Illés szekerén” című kötet első kiadásában (Bp., 1909. Singer és Wolfner) a 31. lapon így kezdődik a vers : „*Ujjunk begyéből* . . .” S mivel mind a hét különálló (tehát nem összes verseiben kiadott) formában megjelent kötetben *b*-s változat szerepel, azt hiszem, az a kérdés meg is oldódott, hogy Ady melyik alakot használta, s melyik a később keletkezett „változat”. A további kérdés most már az : hogyan jött létre ez a „változat”, s mi az eredeti alaknak és a „változat”-nak a további története.

Az ötödik és hatodik önálló kiadásban (Bp. é. n. [1923. és 1924.] Athenaeum) található jegyzet szerint „Az Illés szekerén” e kiadását az eddigi kiadások alapján s az első közlések szemmeltartása mellett dr. Földessy Gyula rendezte sajtó alá. Ugyanez a szöveg található meg a hetedik kiadásban is. A hetedik kiadásban azonban (Bp., é. n. [1928.] Athenaeum) a kezembe került példány kritikus helyén elmosódott a nyomás : olvasható *b*-nek is, *h*-nak is (Széchényi könyvtári szám : 60.576).

A hetedik kiadás után (1930-ban) jelent meg ugyancsak Földessy Gyula gondozásában az első Ady-összes. Ezek az Athenaeum kiadásában megjelent Ady-összesek formai szempontból két fő típusúak : nagy (8°) kiadásúak vagy kis (kis 8°) biblia-papíron kiadottak. Az előbbieket közvetlenül az önálló kiadások után jelentek meg, s az általunk vizsgált helyen végig *h*-t tartalmaznak. Talán a hetedik kiadás említett elmosódott helye ennek a „szöveg-hagyomány”-nak a forrása? Ezen a formátumon belül ez a hagyomány megszakítás nélkül tart, mind a mai napig. A biblia papíros kiadásban viszont a kiadó — ugyancsak Földessy Gyula — észrevette és kijavította a hibát. S azóta él e kettős „szöveg-hagyomány” . . . A többi helyeken (tankönyvekben, antológiákban stb.) a fő forrástól függően hol az egyik, hol a másik hagyományt követik. Feltűnő, hogy a párhuzamosan, szinte felváltva megjelenő kiadásoknak ez az eltérése nem ötlött szemébe a kiadónak.

Mindez föltehetőleg inkább véletlen szövegromlás, mint szándékos változtatás. Nyilván nem veendő „Ady apróbb elírásainak vagy egészen bizonyos sajtóhibáknak” (az 1953-i kiadás utószavából, 704) kijavításával egy sorba.

Természetesen abban, hogy a két változat egymás mellett élhetett (s hogy egyáltalában megszülethetett ez a szövegromlás), annak is része volt, hogy a nyomdászok és a korrektorok nyilván nem ismerték az *ujjbegy* szót; s a szövegbe jól beleillik az *ujjhegy* is. Ponori Thewrewk Emilnek is volt már hasonló esete e két szóval (MNy. 9 : 55—6) : „Mikor Bászel Aurél Theokritos tanulmánya 191. lapján Theokritos XIX. idylljét a magam fordításában közölte, nekem is jó lett volna figyelmeztetnem a kiadót, hogy ennek a mondatnak utolsó szavát: »s mind összeszebezte kis kezeujja *begyét*« ne tekintse tollhibának, ne változtassa hegyét-re. Atyámtól tanultam, hogy a nép az ujj végő ízén levő húsos dombocskát *begynek* mondja. Azért irtam »ujja *begyét*«. A sajtó alól persze így került ki, hogy »ujja hegyét«.”

Csakugyan olyan ismeretlen ez az *ujjbegy*? A következő néhány adatból kiderül, hogy korántsem.

A nagyszótár cédulaanyagában akad rá nem is egy adat. 1760 : „Ha ki-terjeszti a' karjait, a' menyí vagyon egyik keze *ujja begyitől* fogva a' másikig . . .” (Bod Péter : Szent Hilárius 21) | 1762 : „A' Körnök . . . [l. A' tapasztalásbéli érzékenység kedvéért alattok az *ujjak begyeire* jövő inaknak a' külső erőttől való óltalmazások végett vagynak” (Mátyus István : Diatetica . . . Kolozsvár. 1 : 507) | 1787 : „*újjaink begyeivel* való hozzá érés” (Mátyus István : Ó és új Diatetica. Posony. 1 : 131) | 1792/94 : „a' tőbbi szép gyümöltsek készit terem egy apró veres Assayage nevű gyümölts, melly akkora mint a' szilva, vagy az *ujj begye*.” (Benkő Ferenc : Esztendőnként ki-adott parnassusi időtöltés. Nagyszeben. 3 : 148) | 1808 : „*Új begye*. Digitus ventriculus”; „*Újbegye*, *Újhegye*. Digitus cuspis. Fingerspitze” (Told. 422 és 500) | 1842 : *ujjbeggyel* tapint úterünkre” (Bodor Lajos : Élet és ábránd. Kolozsvár. 108) | 1898 : „a mutató [ujj]nak a tilinkóra való] föltevését úgy érte, hogy a körmös *begye* érje a sípót” (Herman Ottó : A magyar ősfoglalkozások köréből. Termtud. Közl. 5 : 734). — A hüvelyk-ujj begyére érdekes adat a következő : 1774 : „ha valaki az bé-vetett Lenn földön *hüvelyke begyit* le teszi . . .” (Gazdaságra és annak gyakorlására utasító tudósítás a' Lenn Vetésről és művelésről stb. Szeben. 35).¹

Ezek a szerzők — Sándor István kivételével — mind erdélyiek, vagy valamilyen erdélyi kapcsolatúak. Bod Péter Felsőcsernátonban született a Kézdi-széken ; Enyeden járt kollégiumba ; 1729-től 1732-ig Nagybányán volt tanító. Mátyus István a Maros-Torda megyei Kibédén született ; a marosvásárhelyi kollégiumban diákoskodott, Küküllő megye és Marosszék főorvosa volt. Benkő Ferenc Magyarlápason (Belső-Szolnok megye) született ; ő is Enyeden járt iskolába ; Szebenben volt pap. Bodor Lajos Kolozsvárott született ; Herman Ottó pedig 1864-től 1872-ig lakott ugyanitt.

Bod Péter adatának cédulájára a feldolgozó a következő jegyzetet írta : „Nem sajtóhiba *hegy* helyett?” — Mintha csak neki válaszolna Benkő Ferenc cédulázója : „Ismeretes székely tájszó.” S ami a legérdekesebb, mindkét megjegyzés ugyanattól a cédulázótól származik : Horger Antaltól. Csakhogy míg az első művet 1899. szeptember 21-ig dolgozta föl, a második cédulázását 1903. május 7-ig fejezte be, amikor már föltehetőleg alapsablon ismerte a székelyföldi nyelvet (vö. Nyr. 32 : 558).

A szálak tehát egyre inkább keletre vezetnek : Erdélybe, illetőleg a Székelyföldre. Az MTsz. három székelyföldi adatát még megtoldhatjuk egy-kettővel. „Van

¹ Az EtSz. *begy* címszavának 'extremitas digiti' jelentésű egyik idevágó adatát Mátyás Flórián nyomán Barcsaiból idézi. Ezt Csefkó Gyula kijavítja (MNy. 11 : 86) ; az adat helyesen Orczy Lőrincz „Bacchus, 's a' tokaji bor' eredete” című verséből való :

Tudom, hittál arra nyájas gyermekeket,
Kiknek ha szőlő-méz ragasztja kezeket,
Hivsággal lehessen szopni *új begyekeket*.

ujja bégye (hegye) . . .” (Geneszy István: A gyergyói nyelvjárás. Bp., 1905. NyF. 20 : 49 és Nyr. 34: 264) | *ujjbég*y (Nagybacon, Háromszék megye, Konsza Samu gyűjtése, NyF. 75 : 15 és Nyr. 45 : 104) | *ujja bégye* 'ujja vége, hegye' : „Csak egy kicsit vágta el az ujjabégnyit, megkörölte” (Magyarókerke, Kolozs megye, Szücs János gyűjtése, ÚMTSz.) | *ujja bégye* 'ujjhegy belső fele' (Sepsiszentgyörgy, Háromszék megye, Hargittay Brunó gyűjtése, Nyr. 79 : 350). — A Szamosháti Szótárban van az *ujj hegyi* 'Fingerspitze' jelentésű címszón kívül a *begy* címszó 3. jelentéseként nekünk való adat is: 'az ujjhegy párnás része, mellyel tapintunk'. Pl. *Ėppenn az ujjom begyit váktam: el.*

Nem árt egy erdélyi fazekaseljárás műszavait idézni: „*begyegel begyegél* ti. 'a balkéz ujjával belülről domborítja az edény falát'. *Mikör begyegél, láccik az ujjabegye heje*”. (Imre Samu : A kolozsvári fazekasság műszókincse. Kolozsvár, 1942. 44.) | *begyegelés* fn. 'az edény falának a balkéz ujjával belülről való domborítása'. *Ujjbegyél húzza fel, az a begyegelés.* [7. kép.]” (uo.) || „*begyegel begyegél* ts. i. 'balkeze ujjával belülről nyújtja és domborítja az edény falát.’” (Márton Gyula : A zilahi fazekasmesterség szakszókincse. A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. Kolozsvár, 1956. 403.) | „*begyegelés begyegelis* fn. 'az edény falának a balkéz ujjával belülről való nyújtása és domborítása'. *Az első begyegelis a nyújtás, nyuttja fe, a második a kerekítés*” (uo.) | Van *begyegelő jakés* is. (Vö. MNy. 36 : 347.)

Ponori Thewrewk Emil idézetének a folytatása is ide kívánczik : „A következő játékvásban :

a nyálával nyálazza,
a bögyivel bögyözi,

mely a fonásra vonatkozik, a bögyivel bögyözi szerintem annyi, mint ujj a bögyivel sodorja.

Bácskai gyerekek már nem tudván a begy szónak itteni értelmét, annak elmondásánál tenyerüket a gyomrukra tapasztják.

Hogy magyarázatom megfelel a valóságnak, s hogy Erdélyben e valóságot még jól ismerik, annak igazolására egy baróti születésű leányra hivatkozhatom, aki kérdésemre minden okoskodás nélkül azonnal helyesen felelt” (MNy. 9 : 96). Tolnai Vilmos ehhez annyit tesz hozzá, hogy „Értesülesem szerint ez a jelentés a Székelyföldön ma is közönséges” (MNy. 10 : 240).

Tolnai hivatkozik arra is, hogy e szót Arany János is ismerte és használta. A „Toldi szerelme” V. énekének 21. versszakában a költő így ír :

Szép ujjá *begyébe* túje hegyét nyomta.

A nagyszalontai Arany János azonban jónak látta ezt az Erdélyen kívül talán nem közismert szót a Glossariumban így megmagyarázni : „*begye* (ujjnak) : gömbölyű húsos rész az ujjak hegyén” (Toldi szerelme. 3. kiadás. Bp., 1882. Ráth Mór. 236).

Ezenkívül még két szépirodalmi adatot találtam e szóra. Móricz Zsigmond írja „A boldog ember”-ben : „... az ember nem a szemével beretválkozik, hanem az *ujja bögyivel*” (Bp. 1953., Szépirodalmi Kiadó. 265). — Alexandru Jar román író „Betelt a pohár” című művének magyar fordításában (Bukarest, é. n. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó) olvasható : „Kis lángnyelvek ültek az *ujjbegyekre* és a körmökre” (5). A két fordító : Kászoni Kata és Miklósi Ferenc nyilván egyaránt erdélyi; akármelyik fordította e részletet, hazai nyelvi emlékek adták tollára e szót.¹

¹ Utólag találtam még egy írott adatot : „... *ujjam begyén* leng, trópusi madár” (Takáts Gyula : Az emberekhez. Bp., 1955. 148). Takáts ezt az 1948-ban alkotott „Aesculap” című versében írta. Érdekes, hogy Takáts Gyula a Somogy megyei Tabon született, s „egész tájélménye a Dél-Dunántúlhoz” köti (vö. Nyr. 80 : 318). — Hasonlóképpen gyermekkorától fogva ismeri az *ujjam begye* alakot a Fejér megyei Mór községből származó K o v a l o v s z k y Miklós is. (Szíves szóbeli közlése.)

Ha már ennyi írónk is használta e szót Orczy Lőrincztől, Arany Jánoson keresztül Ady Endréig és Móricz Zsigmondig, nem tarthatjuk-e máris irodalmi nyelvnek? Hát van erre a kis testrészünkre más vagy jobb nevünk? Nyilván nincs. Ez a fölismerés vezethette a készülő Értelmező Szótár szerkesztőségét, amikor címszóul fölvette az *ujjbegy*-et.

Természetesen egy testrész neve elsősorban nem a szépirodalmi nyelvnek, hanem inkább beszélt változatának, leginkább pedig az orvostudománynak a sajátja. Az orvostudományban és az anatómiában — dr. Sz. M. orvosnő szóbeli közlése szerint — az ujjvégek (utolsó ujjpercek) belső, párnás részének elnevezésére közismert és általános az *ujjbegy* szó. Egy írásos példa: „A vizsgált egyén *ujjbegy*ből vett vérért festékkoldattal 10—20-szorosára hígítjuk...” (Klinikai laboratóriumi diagnosztika. 2. kiadás. Bp., 1955. 154).

A fenti példák bizonyítják az *ujjbegy* szó létezését, némi képet adnak elterjedéséről, és valószínűsítik, hogy Ady Endre szülőföldjén sem volt ismeretlen e szó. ●

Az *ujjbegy* magyarázata nem különleges kérdés. Nyilván a tárgyképek hasonlóságán alapuló jelentésátvitel. A föld kidomborodó része a *föld begye* (Nyr. 27 : 95, 40 : 160); van a tojásnak is *begye* (vö. Beke Ödön : Nyr. 62 : 23). Az *ujjbegy* a köznyelvi fogalomkincsben — számos értelmezés alapján — az *ujjhegy* 'Fingerspitze' belső része. Annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy valaha az egész nyelvetületen általánosan használt magyar szó volt-e az *ujjbegy*, s hogy az esetleg németből fordított *ujjhegy* kelet felé kiszorította-e, majd pedig visszafogadta s jelentésmegosztásban egymás mellett él vele, — arra bővebb történeti kutatások kellenének.

Az *ujjbegy(em)* és az *ujjam begye*, *ujjunk begye* alakilag ugyanolyan viszonyban áll egymással, mint számos jelöletlen birtokos jelzős összetétel előtagján birtokos személyragozatlan, illetőleg előtagján birtokos személyragozott alakja, pl. *készár(am)* ~ *kezem szára*, *térdkalács(om)* ~ *térdem kalácsa* stb.

Szépe György

A Perczel névről. A név hazánkban először helynévként tűnik fel : 1232-ben 1233-ban és 1279-ben *Percel*, 1269-ben és 1280-ban pedig *Pertel* alakban említik (Fejér CodDipl. III/2 : 225—6, 332—3, Csánki : TörtFöldr. 3 : 614). Az utóbbi helyen olvasható, 1435-ből való „villa *Perthel* que nunc *Kerezthwr* vocatur” adat alapján megállapítható, hogy e település a mai Győr-Sopron megyei Magyarkeresztúrral azonos.

Mivel a *Percel* falunév (az írásmódban mutatkozó *c ~ t* váltakozás a gótikus írásnak e két betűt majdnem egyformán író gyakorlatán alapul) nyelvünkben semmiképpen sem fejthető meg, a név magyar eredetét el kell ejtenünk.

A megoldást a magyar királyság, különösen a szóban forgó vidék történetének figyelembe vételével, német szóban találjuk meg. Tudjuk, hogy a XI. század elejétől kezdve állandó volt hazánkba a német beszívargás. Már Géza és Szent István is gazdag adományokban részesítették a nyugati országokból bevándorolt vitézeket, elsősorban a nyugati gypű mentén. Gertrud, András felesége meg éppen sok rokonát és német hívét hozta magával az országba.

A Percel személy- és helységnevet tehát joggal tekinthetjük egy, a helységet alapító német származású adománybirtokos *Perzl* neve magyar kiejtésű és írásmódú változatának.

A helységnév Keresztúrra való változását azzal lehet magyarázni, hogy az alapítónak magva szakadhatott, vagy ő, esetleg leszármazói visszatérhettek eredeti német hazájukba. Erre Gertrud királyné megöletése után számos példa volt. A névadóval

való kapcsolat megszakadásával a név — eredete elhomályosulván — értelmetlenné vált, és a helység az ott álló szent keresztről nyert új nevet.

A név német eredete mellett szól az is, hogy az 1697-ben magyar nemességet nyert Perczel család első ismert őse, a XVI. század dereka táján Magyarországra került Perzl Hanns 1593-ban II. Rudolf császártól német-római birodalmi nemességet kapott, tehát ezen családnak és névnek német eredete nyilvánvaló.

A helynév eredeti, 1232. és 1233. évbeli írásmódja majdnem egészen megegyezik a magyar családnévvel. A névnek azonban van egy, a német kiejtéshez jobban ragaszkodó magyar változata is. Nagy Iván családtörténeti művében felsorolja a *Perczl* családot, amelynek két tagja 1709-ben I. Józseftől nyert címeres levelet.

A név írásmódja idők folyamán több változáson ment át, amelyek párjukat lelke azonos német családnévek írásmódjának sokféleségében. A müncheni városi levéltár adatai szerint a XVI. század elején három *Pörl*-nek, derekán és a XVII. század elején két *Perzl*-nek, a XIX. század derekán meg egy *Perzel*-nek volt háztulajdona Münchenben. A landshuti polgárlajstrom (*Bürgerbuch*) szerint pedig 1549-ben egy *Pertzl*, 1560-ban egy *Pertzel*, 1684-ben egy *Perzl* (*Pertl*), 1771-ben egy *Perzl* nevű szerzett városi polgárjogot.

A felsorolt nevek eredetét a német *Bär* szóban találjuk meg. Heintze—Cascorbi „Die deutschen Familiennamen” című műve 1933-ban megjelent kiadásának előszava utal a felnémet $z + l$ kicsinyítő képzőbokra, és az ófelnémet *bero*, középfelnémet *ber*, angolszász *bera*, óészaki *björn* ’medve’ szókkal rokon mai német *Bär* kicsinyítő képzős alakjaként többek közt a *Berilo*, *Berle*, *Berzl*, *Perl*, *Pertz*, *Petz*, *Petzel* és a *Perzl* nevet is felsorolja.

A *Perzl* névnek a medvével való kapcsolatára mutat az is, hogy Perzl Hanns-nak az 1561. évben és dr. Perzl Jánosnak 1583-ban I. Ferdinánd német-római császár által adományozott címerében, valamint Perczel Tamásnak 1697-ben I. Lipót magyar király által adományozott nemesi címerében is *medve* van.¹

A névelemzés és a címerállat olyan germán törzsből való eredetre mutat, amelynél a medve tisztelet tárgya volt. A név beceváltozatainak sokféleségéből és bajorországi csoportos előfordulásából ugyanis inkább totem-, mintsem személyi tulajdonságjellegre lehet következtetni.

Maczkó György

Cihadni. Vargha Balázs megtalálta és ismertette Csokonai *Cultura* című vígjátékának Jókay József által készített és illusztrált másolatát. Az új szöveg sok szempontból figyelemre méltó. Többek között ezt írja róla Vargha Balázs (Irod. Közl. 59 : 432) : „Ez a változat megmagyarázza azt az eddig értelmetlennek tartott részletet : »akkor vásár is lesz Cshergön etwas cihadni« (zu handeln).” A *cihadni* értelmezését egy negyedszázada már megadta Zsoldos Jenő ebben a folyóiratban (Nyr. 60 : 90—1) : „Ismeretes a zsidó házalók gyakori kérdése : »mi van eladó?« ... Ábrahám ugyanezeket a szavakat ismétli : *etwas zu handeln* ... A szó értelmét ... maga Csokonai is közli : ’talán lesz valami eladó’”. Zsoldost tehát a most előkerült kézirat igazolja.

Scheiber Sándor

¹ Az 1697. évi adománylevél, valamint az 1561. és az 1583. évi adománylevelek hiteles másolata a Bonyhádi Perczel családnak a szekszárdi állami levéltárban elhelyezett levéltárában fellelhető.

Magyar nyelvhelyesség. Előadások, gyakorlószövegek, irodalom. A Kiadói Főigazgatóság 1956. február—júniusi nyelvművelő előadássorozatának teljes anyaga. Szerkesztette Deme László és Köves Béla. Szerzők: Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Imre Samu, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, O. Nagy Gábor, Rácz Endre, Szende Aladár, Tompa József. Budapest, 1957. Kossuth Könyvkiadó.

I.

A közelmúltban egy olyan könyv hagyta el a sajtót, melynek megjelenését nem előzte meg hangos propaganda, de még csak egyszerű sajtótájékoztatás sem. Ízléses, de nem hivalkodó köntösében szerényen, feltűnés nélkül állt be a magyar nyelv tisztaságáért harcoló fegyvertársak csatasorába. Szól mindazoknak, akik nem akarják, hogy erőtől duzzadó, ízes és zamatos, tömör és szemléletes, az érzelmek legszélesebb skálájának megszólaltatására is alkalmas anyanyelvünk ebek harmincadjára jusson — szól szerkesztőknek, íróknak, pedagógusoknak, szól minden magyar embernek, aki kész hadba szállni a nyelvrontó jelenségek ellen.

Örvendetes dolog, hogy bár a könyv híre csak „suttogó propagandával” terjed, példányai máris elfogytak, s a közeljövőben alighanem újabb kiadásról kell gondoskodni. Arra vall ez, hogy hazánkban a nyelvművelők tábora nagyobb, mint valaha.

Hogyan, milyen körülmények között jött létre a „Magyar nyelvhelyesség”? A Szikra Könyvkiadóban volt egy lelkes kis gárda, mely már hosszú évek óta nyugtalanul és aggodalommal figyelte a veszedelmesen elharapózott nyelvrontási jelenségeket. Az újságok hasábjain, az idegen nyelvekből fordított könyvek lapjain, de még magyar írók magyar műveiben is elszaporodott a magyartalan, pongyola, nyegle vagy legjobb esetben „se íze, se bűze” frazeológia. Az említett nyelvművelő csoport elhatározta, hogy legalább „házon belül” írtóháborút visel az ilyen fajta hibák ellen. Szövetésre lépett a Nyelvtudományi Intézet munkatársaival — akik természetesen nem kevésbé aggódtak a nyelvhelyesség ügyéért —, s az ő értékes segítségükkel már rövid idő múltán nem megvetendő eredményeket sikerült elérni. Az így megindult nyelvművelő munkára dicséretes módon felfigyelt a Kiadói Főigazgatóság is, és 1955 nyarán elhatározta, hogy a legjobb szakemberek bevonásával valamennyi könyvkiadó számára nyelvművelő előadássorozatot rendez. Ennek az előadássorozatnak teljes anyagát foglalja magában a „Magyar nyelvhelyesség”.

„Az előadások témaköreit... a gyakorlati szempontok mérlegelése után állapították meg — írja a könyv előszavában Köpeczi Béla, a Kiadói Főigazgatóság vezetője. — Valamennyi előadás a szerkesztői munka problémáihoz kapcsolódott, és eredeti célkitűzésünkkel összhangban a nyelvhelyesség kérdéseit a magyar nyelv sajátosságainak elemzésével stilisztikai alapon tárgyalta. Az előadások során csaknem minden fontosabb vitakérdésről szó volt, és az előadók nemcsak az eddigi szétszórt anyagot rendszerezték,

hanem az igényeknek megfelelően sok új kérdést is tárgyaltak. Így lett kiadványunk (az előadássorozat anyaga) az első rendszeres nyelv művelő kézikönyv 1943 óta."

Az idézett szavakból kitűnik, hogy nem elméleti rendszerbe foglalt stilisztikáról van szó (melynek hiányát mind a mai napig fájdalmasan érezzük), hanem — hogy úgy mondjam — „a gyakorlat aprópénzére váltott stilisztikáról”, melynek eredményeit minden bizonnyal be lehet építeni az oly rég vajúdó, de egyszer majd csak valósággá váló rendszeres magyar stilisztika alapfalaiba.

A szerzők (Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Imre Samu, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, O. Nagy Gábor, Rácz Endre, Szende Aladár, Tompa József) a nyelv művelés elismert szakemberei. Munkájukat elsősorban az jellemzi, hogy erélyesen elutasítva maguktól minden purista és dogmatikus felfogást — de nem tűrve a káros idegen nyelvi hatásoknak kaput nyitó liberalizmust sem — a nyelv funkciójának és fejlődéstörvényeinek mély tudással párosult átérzésével kitűnően eleget tettek feladatuknak: irtották a gyomot, eloszlattak sok nyelvi babonát, megvédték a tévesen üldözött szavakat vagy kifejezéseket. Módszerük — és ezt nagyon hangsúlyoznom kell — dialektikus módszer, mely ma már szerencsére a nyelvtudomány területén is általánossá vált. Ennek köszönhető, hogy számos, a múltban sokat vitatott kérdés nem probléma többé, s a ma még bizonytalannak látszók is hamarosan az álproblémák lomtárába kerülnek.

Természetesen felvetődtek olyan kérdések is, melyeket majd csak a nyelvi gyakorlat, az élet fog eldönteni vagy így, vagy úgy. A „Magyar nyelvhelyesség” szerzői ilyen esetekben nem köntörfalaznak, nem féltik „tudós tekintélyüket”, hanem az igazi tudós szerénységével bevallják, hogy ebben vagy abban a részletkérdésben csak egyéni véleményüket mondhatják el. S éppen ez a szerénység növeli meg hitelüket ott, ahol „ex cathedra” foglalnak állást.

Az előadássorozat, noha eredetileg szakmai célokat kívánt szolgálni, jelentőségénél fogva túlnő azon a viszonylag kis körön, melyet a könyvkiadók szerkesztőségi dolgozói képviselnek. A nyelv művelés, nyelvünk hangtani arculata, a magyar szókészlet kérdései, a szójelentés és finomságai, a szinonimák világa, a szóalkotás, az igék és a névszók kérdésköre, az egyszerű és az összetett mondat, a hangsúly és a szórend, a fogalmazás problémái — ki állíthatná, hogy ezek az előadások csak a „szakmabelit” érdeklik? Hiszen anyanyelvünk pallérozásában egész népünk „szakmabeli” — vagy legalábbis arra kell törekednünk, hogy azzá legyen.

Ilyen értelemben tehát a „Magyar nyelvhelyesség” országos jelentőségű mű, annak ellenére, hogy mindent felölelő teljességre nem vállalkozhatott. Előfordulhat, hogy valaki nem talál meg benne egy-egy részletkérdést, az is megeshetik, hogy többet akarna tudni bizonyos elméleti összefüggésekről, melyeket a szerzők részben a gyakorlati elv szigorú megtartása, részben a korlátozott ívterjedelem miatt kénytelenek voltak mellőzni, — de annyi bizonyos: a könyvbe foglalt útmutatások a nyelvtudomány és a szerkesztői munka közös erőfeszítésének kristálytisztára leszűrt, kitűnően használható (és használandó!) tapasztalatai.

A kötet gyakorlati értékét fokozzák az egyes előadásokhoz kapcsolódó gyakorlati szövegek, melyek a tárgyalt problémák legjobb megoldásait tartalmazzák. Akit pedig valamely témakör még közelebbről érdekel, az illető fejezet végén megtalálja a szakirodalom felsorolását.

Végül szeretném hangsúlyozni, hogy durva igazságtalanság volna elhallgatni a nyelv művelő munka múltban elért eredményeit. A felszabadulás óta Nyelvtudományi Intézetünk sokat fáradozott e nemes ügy érdekében. Nyelv művelő könyvek is jelentek meg, s nyelvészeink a rádióban, a sajtóban is gyakran szót emeltek anyanyelvünk védelmében. A „Magyar nyelvhelyesség” egyik fő érdeme éppen abban rejlik, hogy az

elért részeredményeket igyekezett egységbe foglalni. „Úgy gondolom, hogy ez az előadás-sorozat, mely az eddigi — hogy úgy mondjam — partizán munkát összefogja, s lehetővé teszi a legfontosabb kérdések egységes szempontú megvitatását, még közelebb visz majd bennünket az elmélet és a gyakorlat kívánt egységéhez” — mondotta Lőrincze Lajos, aki az előadássorozatot a Magyar Tudományos Akadémia nyelvművelő bizottsága részéről megnyitotta. Ezzel a megállapítással egyetért mindenki, aki így vagy úgy közreműködött az előadássorozat anyagának megformálásában. Kodály Zoltán, a Magyar Tudományos Akadémia nyelvművelő főbizottságának elnöke igen fontos és jelentős vállalkozásnak tekintette az előadássorozat megindulását. Az volt a véleménye, hogy most végre „a felületi kezelés helyett az anyanyelvünket fenyegető bajok gyökerének az orvoslásáig, vagy legalábbis alapos konziliumig juthatunk el”. A „Magyar nyelvművelés eddigi visszhangjából kitűnik, hogy Kodály Zoltán igen jól ítélte meg annak a kulturális misszióknak a fontosságát, melyet a mű szerzői és konzultánsai magukra vállaltak.

Terényi István

II.

I. A „Nyelvművelésünk főbb kérdései” (NyFK.) tanulmánykötetről folytatott vitában (kivonatosan lásd : Nyr. 78 : 129 kk.) egyre-másra hangzottak el olyan — szelídebb, erősebb — szemrehányások, hogy miért nem adott feleletet ez a könyv a bírálók által felsorakoztatott nyelvhelyességi kérdésekre. Ez az NyFK.-val szemben támasztott követelés nem volt indokolt. Annak a kötetnek csak az elméleti alapvetés volt a célja. Ámde a kívánságok spontán megnyilatkozása nagyon híven tükrözte azt a hiányt, mely egy — a mai követelményeknek megfelelő — nyelvhelyességi kézikönyv megjelenését már-már elodázhatalanná tette.

Ebben a tükörben szemlélve legrealisabban mutatkozik meg a „Magyar nyelvhelyesség” (MNyh.) jelentősége. (A megvilágítást még élesíthetné a „Nyelvművelő” kötet példányainak szétkapkodása vagy az „Édes anyanyelvünk” rádióelőadások nagy népszerűsége.) Ám ezen a külső kapcsolaton kívül van egy — úgy vélem, fontosabb — belső összefüggés is a NyFK. és a MNyh. között : a láncszerűen következő gyakorlati alkalmazás az elméleti alapok lehelyezése után. Erre az egyenes vonalú összetartozásra utal a két tanulmánykötet szerzői jó részének azonossága (D e m e L á s z l ó, F á b i á n P á l, K o v a l o v s z k y M i k l ó s, L ő r i n c z e L a j o s, T o m p a J ó z s e f), a vissza-visszatérő vonatkozások és utalások a NyFK. tételeire, végül az NyFK.-ban még csak különálló gócokba sűrített kérdéseknek emitt már összefüggő, egységes hálózattá terebélyesítése a nyelvi, grammatikai rendszer talapzatán.

Az NyFK.-nak és az MNyh.-nak ez a talán már túlságosan felhangosított kapcsolata egyben feltárja az új könyv legfőbb általános értékét : a konkrét és válasz nélkül sohasem maradó nyelvhelyességi kérdések felsorakoztatását. Csak egészen elvétve bukkanunk ki nem elégtő magyarázatra (pl. : „el van utazva” [168], „amennyiben” használata [282], ill. a nyomatektalan mondatok szórendje [322]). Ezekben az esetekben sem annyira az előadó, mint inkább a szóban forgó nyelvi jelenség ingadozása tükröződik.

A kötetnek elsőrendűen gyakorlati jellege szükségszerűen következik a tanulmányoknak mint előadásoknak közvetlen céljából : a kiadó vállalatok szerkesztőinek nyelvhelyességi tájékoztatásából. Ez a határozott irányvonal, mely bizonyára jótékonyan gátolta a sokszor csábító elméleti útvesszőkbe merülést, egyúttal kényszerű korlátokat is szabott. Mint az előszóból megtudjuk — s egy-egy utalásból is kitűnik —, a hallgatók már az előadás előtt megtették észrevételeiket, közölték kívánságaikat a kézhez kapott előadási vázlat alapján. Az előadók természetesen ezekhez a megjegyzésekhez igazodtak.

Ez az eljárásmód bizonyára jelentékenyen fokozta az előadások sikerét, termékenységet, de nem feltétlenül vált a megjelent tanulmányok előnyére. Hiszen a szerzőket bizonyos irányban befolyásolta, figyelmüket sajátos szempontok felé terelte. (Valószínűleg innen ered egyik-másik előadás szerkezeti eltolódása vagy a grammatikai rendszerezés vagy a stilisztikai értékelés irányába.) Milyen jó lett volna a könyv megjelenése előtt hasonló módon tájékozódni más körben mozgó, de a nyelvhelyesség kérdéseiben ugyancsak közvetlenül érdekelt csoportok — elsősorban a pedagógusok — között is. (Egy bizonyára rövidesen szükségessé váló második s lehetőleg bővített kiadás esetén talán érdemes volna ezzel a gondolattal foglalkozni.)

2. A nyelvhelyességi kérdések iránt érdeklődő, velük „hivatalból” foglalkozó olvasó nagy mohósággal kap a várva várt kézikönyv után. Lelkesedését kissé lehűti a címlapnak az a közlése, hogy csak egy — nem is szakemberek előtt elhangzott — előadás-sorozatot vett a kezébe. Mi újat nyújthatnak az ilyen írások? — Ám ez a visszahőkölő érzés mihamar megszűnik. A fitymáló lapozgatás egyre inkább elmélyedő tanulmányozássá komolyodik. Mi okozza ezt a változást?

Elsősorban az, hogy az előadók tartalmilag is sok, nemcsak hasznos, hanem újszerű szempontot, anyagot nyújtanak. Teszik ezt főleg azzal, hogy egyoldalú grammatizálás helyett az egyes nyelvi tényeket mindenkor stilisztikailag is gondosan értékelik anélkül, hogy a stilisztika és nyelvhelyesség elvét összekuszálnák. Ebben a kettős szemléletben: a nyelvhelyességi kérdéseknek grammatikai-stilisztikai elemzésében látom a könyv legfőbb tartalmi értékét. A III. országos nyelvészkongresszuson tisztázott elvi megkülönböztetés alapján (vö. „Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet” kötetben Balázs János előadását [154—8] és több hozzászólást) itt először találkozunk a stilisztika és nyelvhelyesség szempontjainak helyes, következetes gyakorlati alkalmazásával. Ennek a módszernek az illusztrálására nem árt legalább egy-két példát kiragadni: Az idegen szavak sokat vitatott kérdését Lőrincze oknyomozó következetességgel állítja először a nyelvi, aztán a stilisztikai funkció vizsgáló lencséje elé (60—1). Tompa a stilisztikai nézőpontból vezet át a grammatikai boncoláshoz a fokozás kérdésében (206—7).

Öröndetes, újszerű szempont (s talán még mindig nem eléggé méltányolt) a könyvben a *ritmika* kérdéseinek, a beszédritmus alakító hatásának fel- és elismerése is (pl: 174, 315, 354, 355).

Ismét más jellegzetes vonása — mondhatnám: varázsa — kötetünknek a mondanivaló megformálásában mutatkozó igényesség. Annak a nyelvtudományunkban újabban kifejlődött népszerűsítő stílusnak egy friss, esszébe hajló árnyalásával találkozunk itt, melyet legközvetlenebbül az „Édes anyanyelvünk” rádióelőadásai képviselnek. A legbravúrosabb megoldással talán a legszárazabbnak ismert hangtani kérdések tárgyalása során találkozunk. Érdemes ebből a szempontból túhegyre szedni néhány apróságot: A példák idézésére, az egyes tételeket bemutató gyakorlati csetek felsorakoztatására, tehát a szokványos *pl.* jelölésre Deme a következő fordulatokat használja csupán első előadásában: „Egy példát rá... Néhány példát... Hamar egy példát rá... Példa rá... Legyen rá példa... De vannak egyebek is... Ma gyakran hallunk és olvasunk ilyeneket... Már ilyeneket is hallunk és olvasunk... Nézzünk egy-két típust... Vannak ilyenek is... Sok további érdekes típus közül csak egyet emelnék ki... Tehát ezeket... Mindedig a... birodalmából vettem a példákat, de az elmondottak érvényesek... re is. Az előbbi példánál maradván... Ilyen...” De hivatkozhatnak Kovalovszkynak művészi könnyedséggel beszótt, élénkítő, anekdotikus magyarázataira; Ferenczynek a tárgyhoz igazodó, lírai emelkedettségű hangjára vagy

Tompának a kérdés gyakorlati oldalát megragadó, logikai rendszerességét könnyen követhető szerkezetére stb., stb.

Az előadási anyag gondos összeállítását és kidolgozását igen jól szemlélteti az a szubjektív tapasztalat, hogy az olvasás közben lapszélre jegyzett emlékeztető szavakat — megannyi hiányjelet — rendre áthúzogattam, mert a hiányzóknak vélt kérdést néhány bekezdéssel alább (esetleg egy másik előadásban) csaknem mindig megtaláltam. Így alig maradt néhány, a könyvbe kiegészítésül kívánczó megjegyzésem. Ezek a kiegészítésül szánt megjegyzések is inkább csak egy-egy jellemző példa betoldására vagy a nyilván kényszerű szüksévség félreértést eltüntető pótlására szorítkoznak:

A nyelvi tömörítés tendenciájának, a mindent egy szerkezetbe zsúfolásnak ilyen-féle eseteivel gyakran találkozunk manapság főleg többszörös minősítő jelzős szerkezetekben: *idegen nyelvi* (sőt: *idegennyelvi*) *lektorátus*; *ipari leány tanulóotthon*. Az efféle szerkezetek kétértelműsége vagy esetlensége könnyen kiküszöbölhető egy kis változtatással: *idegen nyelvek lektorátusa*; *ipari tanuló lányok otthona*.

Félreértésre adhat alkalmat, és elmosza a finomabb értelmi árnyalás egyszerű jelölését az alábbi alakpárok válogatás nélküli használata: *nyelvművelő* és *nyelvművelői feladatok*, *nevelő* és *nevelői tevékenység*. (Az *i* képző nélküli alakban inkább a cselekvésen [*nyelvművelés*, *nevelés*], az *i* képzős alakban inkább a cselekvőn [*nyelvművelő*, *nevelő*] van a hangsúly. Második példánkban már egész tisztán megmutatkozik a jelentés megoszlása: 1. 'nevelő hatású'; 2. 'a nevelőnek a tevékenysége'.)

Ingadozik a határozott névelő használata az ilyen esetekben: „Móricz Zsigmond nyelvhasználatában”, „a M. Zs. nyelvhasználatában”. Továbbá „a kéménynek a füstje elszállt”, „a kéménynek füstje elszállt”. Én úgy gondolom, hogy az első típusban a névelős, a másodikban a névelő nélküli használat helyesebb.

Kerülendő az alany (esetleg más mondatrész) névmásos ismétlése: „Karlovy Vary, az egy csehszlovákiai város.”

A mondat, különösen az összetett mondat kérdéseivel talán érdemes volna többet is foglalkozni. Pl. az alárendelt mondatokat rendszeresen áttekinteni a mondatrész helyett használt melléknévvel (melyik, mikor), a kötőszók, egyeztetések, vonatkozások stb. szempontjából.

A vonatkozó névmásoknak mint kötőszóknak helytelen, túlzott használatáról tájékoztat Szende előadása (277). De nem túlzás-e, ha ő is, (mások is) *amikor* kötőszóval kapcsolja az ilyen vonatkozó mondatokat: „... kitétele mindazokban az esetekben kívánatos, *amikor* a mondatbeli viszonyok nem nyújtanak elég tájékoztatást” (286). „Egy aránylag világos forma az, *amikor* a főmondat szinte teljesen átszővi a körmondatot” (300). Csak Deménél olvasható így: „Ez persze vonatkozik azokra az esetekre is, *amelyekben*...” (321). Ismeretes, hogy az *amikor* kötőszónak időhatározó mondatot bevezető szerepén kívül számos más funkciója is van (vö. Simonyi: *Kötőszók* 3: 32; Klemm: *Tört. mondat* 502). De éppen ezért terjedése nyelvszintelenítő hatású; nem is említve a rossz diák feleletének ezt a tipikus szerkesztését: „Az összetett mondat az, *amikor*...”

3. Az előadások megszabott keretéből, szüksévségéből néhány ferdeség, „dogmatikusság” keletkezett:

a) „Mindenki megfigyelheti, hogy a hosszabb szavakat tartalmasabbaknak, kifejezőbbeknek érezzük a rövideknél” (115). Hozzátenném: kivéve, ha a rövid szavak éppen a helyzetjellemzés, aláfestés stilisztikai értékével bírnak. Gondoljunk pl. Balassi Katonáénekeiben az *öl*, *fog*, *szól*, *ad* stb. szók kifejező értékére.

b) „A tájnyelvi szinonimák irodalmi használatának azonban határt szab a közérthetőség, mert olyan szónak vagy szójelentésnek, amelyet az olvasóközönség

nem ismer, természetesen környezetfelidéző hangulata sem lehet" (119). A kategorikus megfogalmazás itt is veszélyes. A nyelvjáráshoz, hangulatfestő szók környezetfelidéző hatása aligha kétséges — mondjuk — Veres Péternek ilyenféle kifejezéseiben: „*bagga-dozva olvas*”; „*elcsámforogtam haza*”; „*csicsés lányok*”; „száraz *garnáccsal* fűtött be a kemencébe”; „nem szívesen isznak utána, mert *pocos* szája van”; stb., stb. S vajon ismeri ezeket a szavakat az olvasó közönség?

c) „A tartósság megszűnését a nyelv történetében lezajló jelentésváltozások jelentik” (73). A „jelentés” mellé beszúrandó: „vagy hangalak-” (ti. változások).

Nem ártana talán az alábbi, gyakran előforduló példák beillesztése vagy a felsoroltak megváltoztatása a megfelelő helyen: *Sízik, siel a telefonoz, telefonál* mellé (143). — *Bált, bálát* a kétféle tárgyesetek közé (201). — Nyugtákon, számlákon formulává lett az „amely összeget” (238). — *A mátraházai, -házi* képzés magyarázatát alighanem jobban érzékeltetné egy kevésbé közismert példa, mondjuk „Móricz csécsi évei” (138). — A tagadással határos, bizonytalan felelet: *nemigen* (217). — *A csöpp* (= csepp) alak tárgyesete inkább *csöppet* (semmint *csöppöt*) alakban látható, hallható (357). — „Pár napon belül”. Helyesen: Egy pár napon belül (267). — *A nyugalmazás, nyugalmaztatás* helyett használatosabb a *nyugdíjazás, nyugdíjaztatás*. Így a jelentésbeli különbség is jobban kitűnik (134). — „A tőlem ellopott könyv megkerült” (255) példa tartalmilag nem szerencsés. (Melyik tolvaj vallja be, hogy ellopta más könyvét.)

4. Néhány vitatható apróság:

a) „Nem kifogásoljuk az árusít ... *önműködőit* stb. szavakat” (133). Én kifogásolnám.

b) Statisztikailag nem vizsgáltam, de hihetetlennek látszik, hogy a „*tó* tárgyesete leginkább *tót*” (199).

c) A *jelet, jelt*-féle kettős alak használata mintha jelentés megoszlásra mutatna: konkrét jelentésben inkább a hosszabb, átvitt értelemben a rövidebb alakpár használatos. A közölt példákon kívül (202) emellett szól: „*jelt* ad az indulásra”; „eltüntetett minden áru *jelet*”.

d) Névutó-e a „*két esetben*”, „*ilyen esetben*” szerkezet *esetben* tagja? (253). A fenti példák *esetben* (= az előbbi példákban) inkább ragos főnévnek tekinteném. De az idézett példákhoz „*hasonló esetben*” valóban kerülendő.

e) „Elektromos berendezések *segítségével*” nem feltétlenül jelenti ugyanazt, mint „*elektromos berendezésekkel*” (256). Lehetséges, hogy az elektromos berendezések csak működtetik (vagy működésbe hozzák) az irányító készülékeket.

f) Ha általános jelentésben nem is, de stilisztikai értékben különbség lehet az alábbi nyelvi formák között: „Mindent, amit az önök programjáról tudunk, csak annyi, hogy...” és „az önök programjáról csak annyit tudunk, hogy...” (292). „Ki korán kel, aranyat lel” azonos-e „a koránkelő aranyat lel”-lel?

g) „A míg kötőszó alárendeltséget fejez ki...” (277). A kötőszó csak jelöli az alárendeltséget.

h) „Az *össz-* előtagú szavak idegen hatásra keletkeztek ... kiirtásuk hiba lenne” (146). Inkább „*l e h e t e t l e n*”, mint „*h i b a*”.

i) Egy kis logikai hiba csúszott bele ebbe a párhuzamba: „Nem azt mondják meg, hogy valaki vagy valami cselekszik, létezik, vagy hogy valami történik ... mint például az *olvas, az érik, a van* ige” (194). A következetes sorrend: *olvas, van, érik*.

Mindezek lényegtelen apróságok. Sokkal fontosabb, hogy az egyes előadások között megvan a tartalmi, felfogásbeli összhang. Ez a tény jelzi legjobban nyelvhelyességi fórumunk kialakulását és megizmosodását. (Gondoljunk arra, hogy alig néhány

évvel ezelőtt még ilyen című cikk jelent meg: „Van-e nyelvhelyesség?” [Csillag 1953 : 1384]).

5. A közös elvi alap mellett a gyakorlati alkalmazás terén néha-néha még a hó-hér nyakára is rászorul a hurok :

a) „Kár volna, ha köznyelvünkől *kivesznék*” (239). Az ikes ragozású igealak itt már szinte modorosnak hat.

b) Olvassuk, hogy kötőszóval (hozzátennem : alárendelő kötőszóval) lehet ugyan mondatot kezdeni, de ez bizony sokszor pongyolaság (289). Elbagyható volna a *mert*-es mondatkezdés is ezekben a mondatokban : „Valóban, én is azt hiszem, hogy a sajtó . . . a nyelvművelés legfontosabb területe mind pozitív, mind negatív szempontból. Mert a sajtó nemcsak a bajok gyökere lehet . . .” (VII). „De ezek meg sem közelítik a valóban élő tájszavaink mennyiségét. Mert az a Müller Miksa-féle elmélet, . . . igencsak a mesék világába való . . .” (54).

c) A jóhangzás követelménye alapján (35) elkerülném a *másikat* szót (45). Ennek a mondatnak a csikorgó, tudományos nehézkessége is könnyen megszüntethető volna : „Az . . . német igékben meglevő képzőknek a magyarban való visszaadására alakult úgy . . .” (142). Egyszerűbben : A német igék képzőinek magyar visszaadására.

d) A birtokszó előtti határozott névelő használatát nem rója meg a MNyh., csak megállapítja, hogy túlságosan is terjed (264). Vajon éppen a szerzők legyenek e fölösleges elem terjesztésének propagandistái? Pl. : „mi a kiadványainkban bátran alkalmazhatjuk” (13) ; „meg sem közelítik a valóban élő tájszavaink mennyiségét” (54).

e) Két ilyen csúnya egyeztetési hiba is belecsúszott a kötetbe : „. . . azok a speciális szakszavak, *amelyet* csak a szakma . . . szűk körén belül ismernek és használnak (65). „Ezek közül a *mikor*, *amikor* és *közben* még ma sem egészen *irodalmi*, bár eléggé *ismeretese*k” (12).

6. Hogy teljes legyen az az aprólékos bogarászkodás, mellyel kiadványunk sorait végigszántogattam (nyelvművelő könyvről lévén szó — azt hiszem — helyénvalóan), hadd utaljak még egy-két formai sajátosságra is :

a) Az előadók igen gyakran használnak többes szám első személyű igealakot egyes szám helyett : „fogjuk megvizsgálni” ; „példaként bemutatjuk” ; „abból indulunk ki” stb. Ez a régi, egyetemi, akadémiai előadásokra emlékeztető stílusforma — úgy érzem — ma már elavultnak hat.

b) Valamennyi szerző a *mennél* . . . *annál* páros kötőszót használja. Talán nem kellene egészen száműzni a *minél*-t sem.

c) Nyelvészeti szakirodalmunk stílussajátsága lett a feltételes mód szerénykedő használata jelentő mód helyett : „Most egy másik sajátosságukról *beszelnék* . . .” (322). (Erről már másutt is szóltam : Nyr. 81 : 57.)

Nyelvhelyességi kiadványban kétszeresen zavarók a helyesírási, ill. sajtóhibák. Ilyen is akad :

Helytelen vesszőhasználat : „. . . most végre a felületi kezelés helyett az anyanyelvünket fenyegető bajok gyökerének az orvoslásáig, vagy legalábbis alapos konziliu-mig juthatunk el” (VII). „Egyáltalán nem, vagy csak igen ritkán lehet félreértés . . .” (154). Vessző hiánya : „Ünnepélyes stílushangulattal persze inkább megtarthatunk egyes feltűnően ikes alakokat is” (7). (Helyesen : egyes, feltűnően). Értelemzavarók : *probléma* (31), *problema* helyett, *e-ző* (38) *é-ző* helyett.

Fejtegetéseim során nem tértem ki a könyvnek két jelentős erősségére : a gyakorló szövegekre és az irodalmi tájékoztatókra. Az első főleg az iskolai használatban nyújt majd nagy segítséget, az utóbbi némileg pótolja azt a hiányt is, melyet a Nyelvművelő kötetben sajnálattal tapasztaltunk. Örömünk akkor volna teljes, ha az — elég nagy-

vonalú — tárgymutató mellett egy nyelvhelyességi kódex előfutáraként a kötet szómutatója is elkészülne.

A könyv tipografizálása megfelelő, de olvasása — a sűrű soros nyomás és a példák idézőjelezése miatt — fárasztó. (Az idézőjel helyett előnyösebb volna más betűtípus.) Ahhoz képest, hogy a könyvet nem a legfinomabb papírra nyomták, az ára még így is túlzott. Pedig ennek a kötetnek — a szerkesztőségeken kívül — ott volna a helye a helyesírási szabályzat mellett minden irodában, iskolában és legalábbis a magyar szakos nevelők, egyetemi, főiskolai hallgatók könyvespolcán.

*

Rétestészta módjára nyúló megjegyzéseim sorát nem zárhatom le anélkül, hogy ne utaljak újabb nyelvhelyességi irodalmunknak egy észrevétlen, magányos fecskéjére. 1956-ban jelent meg Pozsonyban — sokszorosított egyetemi jegyzet formájában — Orbán Gábornak „A helyes magyarság irányelvei és szótára” című füzet. (Ism. Felsőokt. Szemle 1956. 10. sz.) Tartalmában, terjedelmében ez a kiadvány csak szegény rokon a mi gazdag anyagú MNyh.-ünk mellett. Sajátos funkcióját tekintve azonban — tartalmi, formai fogyatékoságai ellenére is — bátran mérkőzhet vele. Egyben arra is figyelmeztet, milyen jó lenne, ha a MNyh. a külföldön élő magyarok körébe is eljutna.

Benkő László

Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. Akadémiai Könyvkiadó

Míg a XVIII. század végén Magyarországon a hazafiak és literátorok minden erőfeszítése sem tudott létrehozni a hazai nyelv ápolására magyar tudós társaságot, a másik hazában, a kisebb Erdélyben 1793-tól 1806-ig élt és működött az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. Meg tudott állni még az 1795 után ránk szakadt reakció sötét korszakában is. Csokonai Vitéz Mihály sóhajtva és reménykedve köszönti őket 1798-ban: „Nálunk boldogabb vagy, ó kisded Erdély, bár a csinos Európának legvégsőbb szélein fekszel is . . . te fogod be a legutolsó Magyarok szemeit, mikor mi már vagy ösztereicherek vagy rusznyákok leszünk az Árpád hét kapitányának sírja felett! Éljetek szerencsésen magyar Helvéciának szerencsésebb polgárai. Mi csak igyekezni akarnánk, nektek pedig munkálkodni is lehet. — Munkálkodjatok!”

A távolból a valóságnál kedvezőbbnek látja Debrecen költője a marosvásárhelyi hazafiak helyzetét és lehetőségeit, mert bizony azok is nagyon korlátozottak voltak. Bécs és a nemességnek a forradalomtól való félelme bénítólag hatottak Erdélyben is minden haladó törekvésre, de mégiscsak volt a haza javán munkálkodó tudós embereknek fórumuk, ahol tervezgethettek és készülő műveiket megvitathatták.

Érthető nagy érdeklődéssel veszi tehát kezébe a magyar felvilágosodás korának irodalomtörténész Jancsó Elemér szép kötetét. A Román Népköztársaság marxi—lenini alapon nyugvó művelődéspolitikájának is fényes bizonyítéka a vaskos kötet. Az erdélyi felvilágosodás egyik legfontosabb kérdésének tisztázásához járult hozzá bőkezűen a bukaresti Akadémiai Könyvkiadó az iratok megjelentetésével.

Mint az előszó kifejti, a Társaság megmaradt iratainak csak egyik részét látjuk itt magunk előtt: a hivatalos iratokat, felhívásokat, jelentéseket és jegyzőkönyveket. — Ezenkívül rendkívül érdekes anyag a Társaság titkárának, Aranka Györgynek levelezése. Sajnos, e levelezés legnagyobb része még kiadatlan és szétszórtasága miatt hozzáférhetetlen, pedig a kutatás számára felbecsülhetetlen értékűvé teszi már csak az a körül-

mény is, hogy jórészt abból az időből származik, amikor Kazinczy levelezése megszakad fogsága miatt. Az előszó remélni engedi, hogy sor kerül ennek az anyagnak a kiadására is, sőt a Társaság tagjainak kéziratban maradt munkáiból is készül majd egy tanulmánykötet.

Ha ez így lesz, csak örülhetünk, hogy az erdélyi felvilágosodás történetének ez a fontos problémája teljesen tisztázódik, s Jancsó Elemér — annyi érdemes előmunkálata után — megajándékozhatja a tudós világot a Társaság történetének monografikus feldolgozásával is.

A kötet bevezető tanulmánya 80 lapon mozgalmas képet rajzol az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság létrejöttéről és működéséről. Jancsó Elemér sok esetben saját cikkeire hivatkozhatik, s érezzük, hogy egy eredményekben gazdag életmű egyik központi problémája közeledik itt a végső megformáláshoz. — A kötetből tudtunkkal csak 150 példány jutott el Magyarországra, s ezért jogosultnak érezzük eljárásunkat, midőn a bevezető tanulmányról összefoglalóan és a szokottnál nagyobb terjedelemben számolunk be. Esetleges bíráló vagy inkább kiegészítő megjegyzéseink csupán azt a célt szolgálják, hogy a szerző által is kilátásba helyezett monográfia még jobb lehessen.

A bevezetés első része az erdélyi tudós társaság megalakulásának történelmi és társadalmi hátterét kívánja tisztázni. E részt terjedelme ellenére sem érezzük teljesnek, a szerző nem mindig tudja elkerülni a sematizmus veszélyét. A polgári tudósok eddigi kutatásairól tett sommás, általánosító megjegyzések sem mindig meggyőzőek. — Az erdélyi kezdeményezés sikerét valóban csak széles történelmi és társadalomtörténeti alapon lehet megmagyarázni. Bizonyos, hogy a két magyar hazának Bécestől való politikai és gazdasági függése és gyarmati helyzete miatt a felvilágosult eszmék recepciója is sajátos módon megy végbe nálunk. Waldapfel József így fogalmazza meg ezt a problémát: „... a döntő különbség a magyar felvilágosodás és a nyugati közt, felvilágosodás és nyelveművelés összefonódása a nemzeti lét védelme érdekében. Ennek a sajátos magyarázata maga az ország fokozódó elnyomása” (A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp., 1954. 28).

A XVIII. század végének irodalmi tudatát tanulmányozva lehetetlen már a 70-es évektől kezdve bizonyos nyelvcentralitást meg nem állapítani. A politikai és gazdasági szempontból gúzsba kötött országban a polgári értelemben vett nemzet kialakulásának ezt az előfeltételét próbálják biztosítani íróink és tudósaink. A kor tudata a nemzet létét, fennmaradását elsősorban a nemzeti jelleg s ezen belül a nemzeti nyelv fenntartásával hozta kapcsolatba. A nemzeti lét ez utolsó mentsváráért folyó harc széles egységfrontot tesz lehetővé nemes és nem nemes, valamint a nemesség különböző érdekű rétegei között. Ennek az egységfrontnak alapján szerették volna Magyarországon is megteremteni a nemzeti nyelvet és a nemzeti művelődést ápoló tudós társaságot. Ez nálunk nem sikerült, de szerényebb keretek között, az államhatalomtól inkább csak eltérve, mint támogatva, sikerült Erdélyben. A nemzeti egységfronton belül a társadalmi haladás kérdésében támadt érdekellentétek a demokrata értelmiség és a forradalomtól felő közép- és főnemesség között viszont akadályozzák kezdeti fogva a Társaság szélesebb bázisának kiépítését, okozzák állandó szervezeti válságait és vezetnek végül megszűnéséhez.

Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság létrejöttét és elért eredményeit részben az előző korok haladó hagyományai is magyarázzák. Gondoljunk csak Apáczai Csere Jánosra, Misztótfalusi Kis Miklósrá, Páriz Pápai Ferencre és Bod Péterre. Jancsó főleg Bod Péterre utal, tőle idéz, pedig az Arankát közvetlen megelőző vagy éppen kortárs literátorok megnyilatkozásai is számos támpontot nyújthattak volna (vö. Némédi Lajos: Bessenyei elődei és kortársai. Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve 3: 87—111).

A döntő indítékot röpirataihoz Aranka Bessenyei Györgytől kapja. Ő azon keve-

sek közé tartozik, akik a Jámbor szándék elgondolásait teljesen magukévá teszik, és szívósan ragaszkodnak hozzájuk olyan időben is, amikor Bessenyei maga már elhallgat, vagy a cenzúra miatt nem jut szóhoz, amikor 1795 után szinte az egész magyar irodalom börtönbe kerül. Aranka viszi tovább a magyar nyelvművelés és a magyar tudós társaság zászlaját, és a rövid életű kezdeményezések és gyors elbukások ez időszakában 13 éven át össze tudja tartani társait a kitűzött cél mellett. Tehetségét jóval meghaladó lelkesedése, szervező készsége és szívóssága teszi őt erre a feladatra alkalmassá. A Társaság összetartása a magyar irodalom legsötétebb korszakában: ez a marosvásárhelyi táblabíró örök érdeme. Bebizonyította mesterének, Bessenyei Györgynek igazát: „A magyar nyelvnek és tudománynak tekintetibe nincs Erdély, hanem csak egy Magyar haza” (a Holmi Jelentésében).

A tanulmány három nagy fejezetben tárgyalja a Társaság működésének három korszakát. Az első szakasz 1793-tól 1796-ig, az egyetlen gyűjteményes tanulmánykötet megjelenéséig tart. — A megalakulást a magyar nyelv jogaiért és az egységes magyar nemzeti művelődésért harcoló hazafias középnemesség mozgalmi és a demokratikus gondolkodású értelmiség összefogása teszik lehetővé 1793-ban: akkor, amikor Martinovicsék mozgalma is elkezdődik. Aranka 1791-ből származó ösztönző röpiratai készítik elő a közvéleményt. Az erdélyi országgyűlés kéri az uralkodót, hogy az Aranka tervében központi helyet elfoglaló magyar Tudós Társaságot engedélyezze. Ez nem történik meg, de a Társaság mégis létrejön 1793-ban mint Próbátársaság. Ugyanekkor létrehozzák a Kéziratkiadó Társaságot is, hogy az Erdély múltjára vonatkozó dokumentumokat összegyűjtse.

Szívesen vettük volna, ha Jancsó Elemér, Aranka legjobb ismerője ez érdemes férfiúról összefoglaló portrét is rajzol a bevezetésben, hiszen nálunk az eddigi Jancsó-publikációk elég nehezen hozzáférhetők. De ha már ezt feleslegesnek gondolta a szerző, annál nagyobb örömmel olvassuk fejtegetéseit a Társaság működésének egyes szakaszairól. A bevezetés részei jól értékesítik a már említett kiadatlan levelezést és egyéb kéziratban levő iratokat. Így olyan képet tud adni Jancsó a Társaság működéséről, mely az előttünk fekvő iratokból a be nem avatottak előtt nehezen bontakoznék ki.

A Társaság 1796-ig elnevezéséhez híven a nyelvművelés kérdéseivel foglalkozik a legtöbbet. A nyelvújítás meginduló harcában a tagok legtöbbször az ortológia híve. Magát Arankát is sokat és türelmesen leckézteti Kazinczy főleg helyesírási ügyekben. — Jelentős a Társaság történelmi érdeklődése, mely régi értékes kéziratok összegyűjtésére irányult. Általában jellemző maradt mindvégig a tevékenység enciklopedikus jellege, sokoldalúsága. Tervezték egyébként egy erdélyi enciklopédia kiadását is az Erdélyre vonatkozó összes tudományos ismeretek felhasználásával.

Az Aranka röpirataiban rögzített elveknek megfelelően a Társaság harcol erejéhez képest az iskolák magyar nyelvűségéért, támogatja a kolozsvári magyar színjátszást. Aranka és még mások is darabokat fordítanak a színészek számára. (Aranka az első Shakespeare-fordítónk!) — Szükségesnek látják, hogy nagyobb tudományos közkönyvtárt és nemzeti múzeumot hozzanak létre. Mikor erre sem engedélyt, sem támogatást nem kapnak az államhatalom részéről, a Társaság tagjai maguk kezdik el a gyűjtőmunkát és azt oly eredménnyel folytatják, hogy ez a gyűjtemény sok viszontagság után 1859-ben az Erdélyi Múzeum Egylet alapjául szolgálhat.

Nyelvi és művelődési programjának megvalósításáért a Társaság szélesebb tömegbázist szeretett volna megteremteni. Ezt célozta többek között a Kéziratkiadó Társaság egyidejű létesítése is. Sajnos, éppen ez a törekvés nem vezethetett sikerre az 1791 után fokozatosan erősödő reakció miatt. Az 1790—91-es évek hazafiúi fellángolása után újra a régi nemtörődömség és fásultság lesz úrrá az embereken. Az anyagi támogatás gyéren folyik be a tehetősebb uraktól. Így marad kéziratban az a mintegy 200 könyv és tanul-

mány, melyet a Társaság tagjai elkészítenek, és üléseiken megvitatnak. Ha ezek közül néhány megjelent is, az a szerző erejéből történt. Maga a Társaság csak egyetlen tanulmánykötetet képes kinyomtatni 1796-ban.

Mivel a cenzúra nem engedélyez magyar nyelvű újságokat, folyóiratot, a szét-szórta élő írók, tudósok számára az egyetlen érintkezési forma a levelezés marad. E levelek sokszor valóságos kis tanulmányok nyelvi, filozófiai kérdésekről, és pótolhatatlan adalékokat tartalmaznak a kor művelődési viszonyaira.

Igen jellemzőek a Társulatban felmerülő szervezeti kérdések. Maga a „nyelv-mívelő” elnevezés is már csak azért szerepel, mert az alapítók féltik az engedélyezést az igényesebb és messzebb tekintő „tudós társaság” vagy „akadémia” névtől. Pedig az eddigiekből is kitűnt, hogy a Társaság nem kívánta kevesebbre korlátozni tevékenységét, mint az egész magyar nyelvű művelődés fejlesztésére és terjesztésére. Tudományos akadémia akart lenni, ülései is szerény keretek között, de akadémikus jelleggel folynak. — A Társaságot sohasem engedélyezte Bécs, csak eltűrte létét és az erdélyi kormányzó személyes ellenőrzése alá helyezte. E fonák helyzet, a főúri pártfogástól való függés és a főúri befolyás fokozatosan sorvasztólag hatottak. Anyagi eszközök hiányában főleg csak a marosváráshelyi tagok jelentek meg az üléseken, ahová a Társaságot Aranka Györgynek, a titkárnak személye kötötte.

A Társaság létrejöttének és munkálkodásának híre élénk visszhangot keltett Magyarországon, sokan lépnek a tagok sorába, és leveleket küldenek. A messze távolból nem látszóttak és nem hűtötték le a lelkesedést azok a nehézségek, melyek Erdélyben sem hiányoztak. Sokan úgy gondolták Kármán Józseffel és Pajor Gáspárral (nyilván csak tollhiba lehet az „István” elkeresztelés a 40. lap alján), hogy Erdélyben „nagyobb a hazai nyelv és szertartás irányába való vonzás, hűbb a literatura szeretete, kedvesebb minden jó és jámbor intézet, mint a magyar hazába, ahol ezer akadályok minden lépten előtolakodnak, hogy a legmelegebben érző és törekvő hazafit is kifárasssák”.

A Társaság működésének második szakasza az 1796—1801 közti időt foglalja el. Martinovicsék feje porba hullt, a magyar írók nagy része börtönben, a cenzúra minden szabad gondolatot elfojt. Érthető érdeklődéssel és izgalommal olvassuk a bevezető tanulmány fejtegetéseit, hiszen éppen ezekben az években szakadt meg a kor irodalmi tudatára vonatkozó legbecesebb dokumentumsorozat, Kazinczy levelezése is. — A párizsi és a magyarországi események sokak lelkében megrendítik a felvilágosodásba és a haladásba vetett hitet. Jancsó most azt vizsgálja, hogy mit őrzött meg a Társaság a felvilágosodás eszmévilágából. Arankáról tudjuk, hogy híve volt a francia felvilágosítóknak, és Kazinczy vagy Batsányi hozzá írt levelei a 90-es évek elején (az ő levelei nagyrészt elvesztek) arról tanúskodnak, hogy a magyar jakobinusokhoz hasonlóan gondolkodott társadalmi kérdésekben is. Kezdeményező forradalmár nem volt, nem is lett volna, legfeljebb reformista. 1795 után még óvatosabb lesz és leveleiben elhatárolja magát mindenféle titkos szervezkedéstől. Győz benne a nemes, és még a felvilágosodott gondolkodás időleges visszaszorítását is szívesebben vállalja, mint a forradalmi változást.

De e nehéz politikai és világnézeti válságban sem csüggedtek el Aranka és társai, és a felvilágosodás eszmekörénél jóval szélesebb nemzeti egységfront alapján tovább dolgoztak. A felvilágosodás törekvéseiből megőrizték azt, amit veszély nélkül megőrizhetőnek tartottak (racionalizmus, deizmus, enciklopedikus jelleg). — E második szakaszban a társadalomtudományok iránti érdeklődés uralkodik. Erdély múltját kutatják, és bár publikációra nem gondolhatnak a cenzúra miatt, felbecsülhetetlen értékű anyagot gyűjtenek össze a későbbi szerencsésebb korok számára. Gyűjtik a régészeti anyagot is, gondolnak város- és megyemonográfiákra, tervbe veszik egyes nagyobb iskolák történetének megírását. Törekvéseik polgári jellegét mutatja a határozottan nemzeti és nem egyházas érdeklődés. Ugyanakkor az erdélyi románság történetével is foglalkoznak,

a szászokkal pedig hosszas vitákat folytatnak. — A szépirodalom kevés szerepet játszik már, hiszen alig volt író tag Erdélyben, a magyarországi tagok pedig börtönben synylódtak, vagy elhallgattak.

Úttörő jellegűek viszont a Társaság néprajzi és nyelvészeti munkálatai. Az orvos és történész tagok is sokat tesznek a nyelvművelés érdekében, és részt vállalnak a magyar tudományos műszókincs kialakításában (Benkő Ferenc, Benkő József, Nyulas Ferenc). Az orvos Gyarmathi Sámuel a Társaság segítségével adja ki gyakorlati célokra szánt nyelvtanát. Erdélyből indul 1795-ben németországi útjára és ott írja meg híres Affinitását, mely világhírt biztosít számára. A Társaság tagjai sorába tartozik Beregszászi Pál is, a magyar—török nyelvrokonság védelmezője.

Általában azt látjuk, hogy a Társaság gyűlései által biztosított csekély kis fórum és publicitás is sok értékes kezdeményezést csiholt ki a magyar koponyákból még rendkívül kedvezőtlen körülmények között is. Említsük meg itt pl. azt, hogy Aranka a legelső erdélyi népdalgyűjtők közé tartozik, de érdekli a népi építészet, helyi meteorológiai adatok gyűjtésére ösztönöz, az erdélyi gyógyvizek felhasználását és az elhanyagolt bányák fellendítését sürgeti.

Rossz versei miatt eleget csúfolták Arankát a csípős nyelvű erdélyi mágnások. Az ő nagyságát nem is költői próbálkozásaiban vagy eredetiségében kell keresni, hanem sokoldalúságában, gyakorlati érzékében, a szükségleteket felismerő szímatában és népe iránti lángoló szeretetében. Az izgatja, hogy lehetne a kor nagy eszméit „az árnyék-gondolatok kebeléből a valóság fényére kihozni”. Helyesen állapítja meg Jancsó: „Ami új Arankánál, az elsősorban a gondolatoknak következetes és gyakorlati végrehajtásáért való harc” (Bevezetés 53). Hogy többet nem tudott végrehajtani, az nem rajta, hanem a viszonyokon múlt, de egy nemzetben, mely oly sok irreális álmodozót mutathat fel, „a magát mindig álmokban ringatni szerető Hunniában” legyen becsülete ennek a keménykötésű és fáradhatatlan székelynek, Aranka Györgynek!

Talán az ő gyakorlati szemléletének is szerepe van abban, hogy a természet-tudományokkal való foglalkozás a Társaság keretein belül az ország iparosításával, a kereskedelem és a mezőgazdaság fejlesztésével fonódik össze. Gyarmathi Sámuel Németországban sok új fabrikát és mezőgazdasági gépet lát, s ezek hasznáról tudósítja barátját. A botanikus Benkő József az ipari és a gyógynövények jelentőségét hangsúlyozza.

A Társaság életének harmadik szakasza 1801—1806-ig tart. Ez a válságok és a bukás korszaka. A politikai viszonyok egyre súlyosbodnak, a kolozsvári színészek is vándorbotot vesznek a kezükbe. 1800 és 1810 között nincs Erdélyben magyar nyelvű újság, sem folyóirat. A Társaság is csak néhány gyűlést tart. A válságból kivezető utat keresik, mivel az államhatalom most már eltérni sem akarja a Társaságot, a környezet, a főurak, sőt a középnemesség is egyre kevésbé támogatják a tudományos törekvéseket. A sok meg nem valósult terv miatt a működő tagok is elégedetlenek, és az eredeti célkitűzésekhez ragaszkodó Arankát 1798-ban lemondatták, de 1801-ben újra őt kéri fel a titoknokságra.

1806-ban gyökeres változtatásokat akarnak keresztülvinni a Társaság célkitűzéseiben: szűkíteni, realisabbá akarják tenni őket. Erdély megismerése és ezen az alapon az erdélyi ipar, kereskedelem és mezőgazdaság fejlesztése áll azon tervezetek középpontjában, melyek ekkor születnek meg Zeyk Dániel, Bolyai Farkas és Teleki József tollából. Ezeket a terveket még megtárgyalják, de a Társaság működése nem eléggé ismert közvetlen okok miatt még ebben az évben megszűnik.

A bevezető tanulmány végén Jancsó összefoglalja a Nyelvművelő Társaság munkásságának jelentőségét: „Az erdélyi tudós társaság megalakulása, kezdő korszakának sikerei annak tulajdoníthatók, hogy a nemzettévalás folyamatában a Nyelvművelő

Társaság a legszélesebb nemzeti frontba, az anyanyelvért folytatott harc zászlaja alatt tudta átmenetileg egyesíteni a korszak íróit, tudósait és általában értelmiségijeit. A nemzeti nyelv megteremtéséért vívott küzdelem elősegítője volt a nemzetérválásnak, a polgárisodásnak, a feudalizmusra jellemző széttagoltság megszüntetésének” (76).

Jancsó Elemér bevezető tanulmánya egészében igen értékes adalék a korszak irodalmi, tudományos és társadalmi életének ismeretéhez. A felrajzolt kép alapjában helyes. A részletek tekintetében a sokat idézett levelezés ismerete nélkül nehéz vitatkozni a szerzővel. Megfogalmazása nem egy helyen a marxizmus—leninizmus dogmatikus alkalmazását mutatja. Fejezetbeosztása és vonalvezetésének logikus voltán lehetne vitatkozni. Így kevésbé indokolt, hogy az Aranka röpirataiban oly sok helyet elfoglaló tudomány-népszerűsítés taglalására miért csak az 52—53. lapon kerül sor. — A bevezető tanulmányt gazdag jegyzetapparátus támasztja alá. Szerettük volna, ha sok helyen a lapszám megjelölésével is pontosabbá tette volna hivatkozásait a szerző.

A „Szemelvények az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Irataiból” első sorban Aranka nehezen hozzáférhető röpiratait, körleveleit, az 1796-ban megjelent egyetlen tanulmánykötet néhány részletét, az 55 társulati ülés jegyzőkönyvét és az 1806-ban benyújtott tervezeteket tartalmazzák. Néhány tagnévsor és a pártolók névsora egészítik ki a gyűjteményt. Az iratokhoz is értékes jegyzetek és apparátus kapcsolódik. A nevek magyarázata bőséges és pontos, ugyanígy a névmutató is emeli a kötet használhatóságát. Az idegen és régi szavak magyarázata tipográfiaiilag nincs sikeresen megoldva a magyarázott szó és a magyarázat térbeli távolsága miatt.

Végezetül nem kívánok vitatkozni Jancsó Elemérrel az iratok összeállításának tekintetében: örülnünk kell, hogy az ő széleskörű ismeretei és kutatásai révén ez az anyag végre együtt van és felhasználható. Mindössze azt a gondolatot vetem fel ismét, hogy ezek után most már elengedhetetlenül szükséges a Társaság levelezésének (több mint 1200 levélről van szó!) kiadása. A bevezető tanulmány számos helyen hivatkozik erre az anyagra (a jegyzőkönyvekre s egyéb most kiadott iratokra viszont alig hivatkozik). Ennek oka csak az lehet, hogy a jegyzőkönyvek megfogalmazásuk szűkszavúsága és hivatalos jellege miatt nem tükrözik a leghívebben egy társaság működését, melynek tevékenységében sokkal több volt a terv, az óhaj, a kezdeményezés, mint a megvalósítás. Ennek ellenére — szerintem — a jegyzőkönyvekre való közvetlen hivatkozások a bevezető tanulmányban még így is jobban ösztönöznének az iratok elolvasására. Erre az ösztönzésre szükség is volna, hiszen a félszáznál több jegyzőkönyv nem nagyon olvasmányos, egyhangúságuk csábít az átlapozásukra. Különösen mivel a bevezető tanulmány nemcsak azt mondja el, ami a jegyzőkönyvekből kiolvasható, hanem ezeken túlmenően sokkal szélesebb körű kutatás eredményeit közli előre.

Mindent összevéve Jancsó Elemér e kötet kiadásával nagy szolgálatot tett a magyar irodalomtörténetnek, általában a magyar tudománytörténetnek. Csak óhajtani lehet, hogy a román Tudományos Akadémia lehetőséget nyújtson az erdélyi irodalom e kitűnő kutatójának, hogy a Nyelvmívelő Társaság még kiadatlan iratait is a nyilvánosság elé hozhassa, és megírassa a társaság működéséről szóló, mindannyiunk által várt monográfiáját.

Némédi Lajos

Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. Akadémiai Kiadó, 384 lap.

Bár e kandidátusi értekezéséként elfogadott munka ismertetését és bírálatát a könyv függelékében Bárczi Géza és Lőrincze Lajos opponensi jelentéseként megtalálja az olvasó, nem lesz fölösleges néhány szót ejtenünk róla a Nyelvőr szélesebb közönsége előtt sem. Belőle ugyanis a szaktudósokénál jóval szélesebb körök érdeklődésére számító

magyar nyelvatlasz munkálatainak örvendetes előrehaladásáról, újabb szakaszba jutásáról értesülünk. Az évek óta folyó anyaggyűjtés mellett ma már egyre inkább az ellenőrzés és a szerkesztés, kiadás kérdései kerülnek előtérbe. Az ezzel kapcsolatos elvi, módszertani, elméleti és gyakorlati problémákat veti föl és vitatja nagy tudományos igényességgel Deme László szerencsés témaválasztású, jól időzített munkája.

Nem kell bizonygatnunk az ilyen mű hasznos és szükséges voltát: a szakmai tudományos közvélemény elé tárás és megvitatás elengedhetetlen ahhoz, hogy nyelvatlaszunk, e fontos és megismételhetetlen vállalkozás minél sikerültebb, sokoldalúbb, hasznosabb legyen, s mások hibáit lehetőleg elkerülje.

A szerző célja — mint bevezetésében kifejti (vö. 7—8) — az, hogy a nyelvföldrajz és a nyelvatlasz funkciójáról elméletben vallottakat és gyakorlatban megvalósítottakat a hazai és külföldi irodalom és atlaszok alapján áttekintse, s a legjobb megoldásokat atlaszunk számára kiválassza és javasolja. Ezen kívül még két feladatot szab maga elé: kidolgozni azokat a tudományos kérdéseket, melyek a hangtani összesítések elkészítéséhez nélkülözhetetlenek lesznek, és végül: előre tekinteni az atlasz adta tanulságokra, megmutatni annak felmérhetetlen hasznát a magyar nyelvtudomány minden vonatkozásában. E hármas célnak megfelelően a munka is három nagyobb részre tagolódik.

Az általános, elvi és módszertani kérdéseket a nemzetközi nyelvföldrajz negyvennél több atlasza vagy atlaszmintája ismeretében tanulmányozza (11—74). Kimutatja, hogy a nyelvatlasz-elmélet — történeti alakulásában — mindjárt kezdetitől, a századfordulótól fogva kettős vonalú. Wenker és követői, minthogy a nyelvatlasz célját a nyelvjárás és a nyelv általános, fejlődési, rendszertani stb. kérdéseiben látták, sokszor elszakadtak az általánosnak részecskéjét tükröző szavak konkrétumától, s azt elhanyagolták, figyelmen kívül hagyták. Ezzel szemben jelentkezik Gilliéron iskolája, létrehozva a szóföldrajzot, mely — mint neve is mutatja — elsősorban e konkrétumokra tekint. Bár elveiben ez az irányzat is a teljes nyelvrendszer vizsgálatának szükségességét vallja, egyes követőinek puszta szó-bogarászását méltán illeti az idealizmus vádjával a szovjet dialektológia. Ugyanakkor Deme nagyon helyesen mutat rá, hogy egyes szovjet nyelvészeknek az egész, egy kalap alá fogott nyugati nyelvföldrajzot elvető álláspontja nem indokolt (22—3). Mindenesetre kíváncsian várjuk a most készülő orosz nyelvatlaszt. Abból a Deme (vö. 28) által is említett tényből kiindulva, hogy az adatokat külön kötetként tervezik kiadni, véleményünk szerint arra lehet következtetni, hogy főleg a Wenker vonalán haladnak, s a francia szóföldrajzi iskola irányzata háttérbe szorul, vagy kívül reked vizsgálati szempontjaikon.

Az eddigi atlaszok módszerének vizsgálatakor arra kell emlékeztetnünk, hogy a nyelvatlasznak a konkrét szavak, s az azokban megnyilvánuló nyelvi jelenségek területi megoszlását, típusait, elterjedését térképlapokon kell ábrázolnia. Ez történhetik az adatoknak a kutatópontok mellé írásával, illetőleg az adattípusok pontonkénti vagy foltszerű szemléltetésével. Tanulságos statisztikát közöl Deme az eddigi atlaszokról. Kiderül, hogy a puszta adatbeírásokkal szemben a szemléltetők 67%-os többségben vannak, s nagyrészüik külön szemléltet minden kutatópontot. Az egyenkénti vagy típusadatok beírását az eddigi munkák 55%-ában találjuk meg. Ebből is látható, hogy az atlaszok egy része kombinálja az adatbeírást és szemléltetést. A különböző szavakban megnyilvánuló azonos jelenségek összesítő térképezése az atlaszok 27%-ában található meg, a többiek csak szótárképeket adnak.

A mi atlaszunkra — az áttekintés után — Deme a következőket vonja le. Célja és feladata a lehető legpontosabb forrásértékű adatközlés, de egyszersmind a minél többet mutató szemléltetés is. Mindkettő pontszerű legyen, tehát minden kutatópont adatait külön tüntesse fel. Minden címszóról szótérképet kell csinálni, de szükség van ezen túl olyan térképlapokra is, melyek a különféle szavakban meg-

figyelhető azonos nyelvi törvényszerűségeket, rendszertani jelenségeket összesítik. Lennének tehát e rendszerben sz ó l a p o k vagy sz ó t é r k é p e k, melyek a kérdőív egy-egy címszavára kapott válaszokat mutatnák, valamint ö s s z e s í t ő j e l e n s é g - l a p o k. Ez utóbbiakon belül pedig h a n g t a n i ö s s z e s í t ő k — ezek vagy egy-egy fonéma hangszínének a nyelvterületen mutatkozó különböző változatait, vagy egy-egy fonéma megterheltségi többletét (pl. *ő*-zés *ë* helyén) mutatnák be — és a l a k t a n i ö s s z e s í t ő k, melyek egy-egy tő, rag, képző alakjait, meglétét, hiányát stb. tükröznék.

A szótérképekre a kutatópontok mellé beírandónak ítéli az ott följegyzett adatokat és változatokat. Szemléltetésre ott kerülne sor, ahol az valamilyen mondattani, morfológiai, szóföldrajzi vagy általános szabályosságot nem mutató hangtani tanulsággal jár, s a megoszlást áttekinthetővé teszi. A szőlapok nagyobb részén tehát a beírás és a pontonkénti szemléltető grafika is rajta lenne.

Természetesen Deme nagyon jól látja, hogy a legtöbb címszó oly sok ejtésbeli változatot és kombinációt mutat, hogy azok mindegyikét szemléltetni lehetetlen, de szükségtelen is. Ezért minden címszónál ki kell választani a szemléltetendő jelenségeket, a szemléltetés fő és melléktémáit, s lehetőleg keveset, mert a túlságosan sokat akarás, a sok eltérő jel egyenesen megnehezíti az áttekintést.

A szemléltetésnek — mint kifejti — nem egyszerűen eltéréseket kell mutatnia, hanem az alkalmazott jeleknek tükrözniük kell az adatok etimológiai összetartozását, közöseműségét, az elnevezésben megnyilvánuló szemléletmód azonosságát, sőt esetenként a tárgy készítmódját, az adatok morfológiai egyezéseit vagy eltéréseit stb. A szerkesztőknek tehát a szőlapok szemléltetéséhez már föl kell dolgozniuk azok anyagát e szempontok szerint, s utána a megkeresni legjobb grafikai megoldásokat. A szemléltetés magyarázatául annak szempontjait, az etimológiákat, a csoportosítás indoklását — ahol fontos — legendában mellékelni kell.

A jelenségeket összesítő lapokon természetesen már nem lenne adatbeírás. Itt azonban az nehezíti meg a szemléltetést, hogy a szemléltetendő jelenség változatai mellett az arra fölhasznált szavaknak visszaolvashatóknak kell lenniök. Tehát pl. ha a jelentőmód jelen idő egyes 3. személyű tárgyas igealakra hat címszó szolgáltat példanyagot az összesítéshez (*tanítja, áthozza, adja, mondja, kicsavarja, ringatja*), az egyes szavakon belüli eltéréseket külön kell tükröznie az ábrának (*tanítja ~ tanítja ~ tanícsa ~ taníssa*), még ha minden más szempontot kizárunk is a szemléltetésből.

El kell ismernünk, hogy Demének az eddigiekben felvázolt atlaszterve a legjobb külföldi megoldásokon alapul, imponáló, nagyvonalú és magas tudományos igényességű rendszer. Ez az opponensek véleménye is. Van azonban egy nagyon meggondolandó pont, amit Bárczi szövé is tesz. Már a szótérképeknél látnivaló, hogy minden, ami az adatbeíráson túl a szemléltetés érdekében történik, az adatoknak bizonyos szempontok szerinti értékelése, rangsorolása, f ö l d o l g o z á s a, s főleg ilyen az etimológiai tisztázás követelménye.

Még inkább és teljes egészében feldolgozás jellegű munka az összesítő lapok elkészítése. A nyelvatlasznak kétségtelenül feladata, hogy a hang-, alak- és mondattani kérdésekre is válaszoljon. Ez elkerülhetetlen feladata a magyar nyelvföldrajznak, s a Deme javasolta eljárás az adatoknak kitűnő vállatára fogási módja. Csak az a kérdés: meddig kell várnunk, míg ez az „összkomfortos”, a tanulságokat tálcán hozó atlaszmű megjelenik. Kérdés az is, hogy ha személyi nehézségei nem lennének is az ilyen nagyarányú feldolgozó szerkesztésnek, nem kerülnénk-e szembe súlyos anyagi akadályokkal? Idézzük Bárczi véleményét: „... a NyA. helyes publikációja csak az lehet, amely az adatokat föltünteteti a maguk helyén, viszonylagos gyakoriságukra, szociális fontosságukra való rámutatással. A szemléltetés maga egyáltalában nem haszontalan a gyors tájékozódás érdekében. Ez azonban, ha valóban van rá pénz és mód, ha megvalósítható, történhetik

külön lapokon, akár mint a NyA. egyik függeléke" (322). Bárczival érezve így gondolkozunk: legfontosabb és legsürgősebb, hogy a forrásként használható adattár, a szó-térképek anyaga legyen végre kezünkben, még akár szemléltetés nélkül is! Örülni fogunk, ha azután a nyelvi rendszerre levonható következtetések tervszerű, hézagmentesen fel dolgozott további kötetei következnek, de hadd „böngésszünk” a térképeken minél előbb a magunk kedvére, ilyen vagy amolyan szempontjaink szerint! Hadd bolyongjunk az adatok rengetegében addig is, míg a sugárutak elkészülnek! Aki eltévedne, majd előkerül a többiek kurjongatására!

A magunk részéről elképzelhetőnek tartanánk olyan publikáció-sorozatot is, melynek első kötete csak az adatbeírásos szótérképeket tartalmazná, a másodikban ugyanezeknek a legkülönbébb, mindig a legjobb megoldású szemléltetése lenne, harmadikba pedig az összesítő lapok anyaga kerülne.

Igaz, hogy Deme korszerűtlennek tartja a szemléltetés nélküli adatbeírást, s a két módszert egyesíteni akarja oly módon, „hogy jó oldalaik egyesüljenek hiányosságaik nélkül” (74). Meggondolandó azonban szerintünk az, hogy az adatokkal és változatokkal amúgy is teleírt térképlapokon való pontszerű szemléltetés igen gyakran a zsúfoltság veszélyével fenyeget. Másrészt meg ilyen szemléltetés nélküli atlasz még 1950-ben is jelent meg (P. Gardette: *Atlas linguistique et ethnographique du Lonnais*), sőt 1952-ből is van tudósításunk hasonlóról (R. Hallig: *Beitrag zur Kenntnis des Departements Lozère und seinen Mundarten*. *Zeitschrift für Romanische Philologie*. 68 [1952.], 3—4. füzet 243). Az is érdekes, hogy a pontszerű adatbeírást és pontszerű szemléltetést — amit Deme javasol — csak a román és a portorikói atlasz kapcsolja össze.

Mindenesetre, ha meglenne az adatokat közlő szótérképsorozatunk, egy átlátszó, alulnyomósos, és a kutatópontok helyén átfúrt műanyaglap segítségével bármilyen elképzelhető szempont szerinti adatsoport elterjedési sémáját tetszőleges részletezésben, a legnagyobb könnyedséggel vetíthetnénk papírra.

Az első részben foglaltakat van hivatva illusztrálni a kötethez csatolt kilenc térképlap-minta is. Ezek általában megerősítik azt a megállapítást, hogy a szemléltetendő jelenségek száma fordított arányban áll az áttekinthetőséggel, minden grafikai leleményesség mellett is. A jól áttekinthető *vályog, tanítja és bükköny* lapjaival szemben a 'kukorica borítólevele' 38 különböző elnevezését „szemléltető” lapon csak 2—3 kiugróbb jelet képes áttekinteni a szem. Nehéz elhinni, hogy a rossz grafikai jelzőmód bemutatására közölt 'csúszkál (a jégen)' lap 36 szemléltetendő változatának bármiféle jelzése képes lenne a kielégítő megoldásra. Úgy érezzük, ilyenkor a szemléltetés nem is oldható meg egyetlen — az adatokkal amúgy is teleírt — térképlapon. Az összesítő lapokon meg az adatok visszaolvashatóságára törekvés oly bonyolultságot s a jelek oly elaprózását eredményezi, hogy ez aligha menti meg tanulmányozóját a „böngészéstől”.

Deme könyvének tulajdonképpen csak az eddigiekben vázolt első része foglalkozik azzal a kérdéssel: milyen is legyen hát a magyar nyelvátlasz. A második, „Tüzetes rész” (75—280) már alcímében („A szerkesztés tudományos előkészítése”) jelzi az előzőtől eltérő természetét. E fejezetben mint legsürgősebb szerkesztési előfeladatot, a szólapokhoz csatolandó kommentárok kérdését tárgyalja, majd azoknak a hangtani törvényszerűségeknek előzetes vizsgálatát végzi el, melyeknek tisztázása a hangtani összesítő lapok szerkesztéséhez elengedhetetlen. Kommentármintája, melyben 'a kukorica címerc' elnevezéseit etimologizálja, hasznosságáról és érdekességéről teljes mértékben meggyőz. De ha ennek elkészítése késleltetné a szótérképek megjelenését, inkább hagyjuk későbbre!

A következőkben — az összesítő hangszínlapok elkészítéséhez — a magyar nyelvjárások hangjainak fonológiai elemzését adja. Ezzel a munkával mindaddig adós maradt

nyelvjáráskutatásunk, s ha túlterjed is a régi értelemben vett nyelvatlasz közvetlen kérdéskörén, a Deme rendszeréhez kétségkívül elengedhetetlen. Célja, hogy az eddigi nyelvjáráskutatásnak a hangok, hangzás káoszában megrekedt szemléletét fonológiai alapra emelve, a nyelvatlasz anyagát országosan összemérhetővé tegye. Mértékül a köznyelv fonémarendszerét veszi (helyenként kiegészítve, pl. a hiányzó *ē*, *ē*-vel), majd a különféle nyelvjárások egyes fonémáiról eldönti, hogy melyik köznyelvi alá foglalandó, mint annak realizációja, helyi ejtőváltozata. Ez a besorolás sokszor igen nehéz: nemcsak a nyelvjárás egész fonémarendszerének tüzetes vizsgálatát, hanem gyakran történeti fejlődését is figyelembe kell venni. E részben természetesen sok a nyitva hagyott és még több a vitatható kérdés. Még bonyolultabb és még több, egész nyelvjáráskutatásunkat érdeklő problémát vet föl és gyakran tisztáz is e rész akkor, mikor az egyes hangok megterheltségének összesítését akarja előkészíteni. Tudvalevően nyelvjárásaink legfeltűnőbb sajátága az, hogy egy-egy hangot mások rovására is használnak. Így szoktunk beszélni *i*-z, *ö*-z stb. nyelvjárásról. A megterheltséglapok feladata éppen az lenne, hogy a különféle hangoknak a köznyelvinél gyakoribb használatát bemutassák, illetve az olyan szembenállásokat, amelyekben azonos típusú eltérés van, kötegekbe, tendenciákba fogják össze. E fejezetben Deme továbbfejleszti, leíró és történeti anyag bevonásával kibővíti azt a nyelvjárásvizsgálati módszert, amit korábbi munkájában (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953.) kifejtett. Meghatározza, hogy a mértékül vett köznyelvvél szembenálló nyelvjárási hang milyen tendenciát képvisel, illetve hogy az egyes tendenciákba tartozó szembenállások hogyan tagolandók. A labiális tendenciát pl. így részletezi: a) labiális *ü*-zés (mai köznyelvi *i* rovására pl. *ü*smér), b) labiális *ű*-zés, c) labiális *ő*-zés (*ē* rovására); ezen belül: aa) szótő hangsúlyos szótagjában, mint: *böcsület*, bb) szótő hangsúlytalan szótagjában: *embör*, cc) szuffixum előtt vagy szuffixumban: *néztök*, dd) *l* (*r*, *j*) előtt: *meszöl*, ee) többeli vagy megelőző szótag labiális magánhangzója hatására: *bűvön*, ff) abszolút szóvégen többeli labiális hatására: *örömö*; d) labiális *ő*-zés. Ha mindezeket külön-külön térképre vetítjük, majd összegezzük, világos képet kapunk a tendencia földrajzi elterjedése mellett annak erősségi fokáról is.

Hasonló alapossággal és körültekintéssel állítja össze az illabiális, nyílt és zárt, hosszú és rövid magánhangzós tendenciákat, a torlódásoldó és magánhangzó-kilökéses jelenségeket, illetve a mássalhangzókon megfigyelhető palatális és apalatális, explozív és affrikáló, rövid és hosszú mássalhangzós tendenciákat, az *l* kiesés és betoldás jelenségeit s végül a hiátus keletkezésének és feloldásának módjait.

A könyv e terjedelmére is legnagyobb fejezete számos fontos problémát elemez. Ezek részletezése itt a terjedelem korlátai miatt sem lehetséges. E rész még bizonyára sok ellentmondást is fog kihívni, amint már az opponensek is több ponton nyilvánítottak eltérő véleményt, s ez már magában is érdeme. Ami az atlaszt illeti: a feldolgozó összeállításban az itt kifejtett szempontok előbb-utóbb kamatozni fognak.

A munkáját záró „Kitekintés” című fejezetben (281—313) a nyelvatlasz anyagának a történeti nyelvjáráskutatásban való felhasználhatóságát igazolja a szerző. Érdekes áttekintést ad a magyar történeti nyelvjáráskutatás három korszakáról. Balassa, Erdélyi és követőik a nyelvelméket valamelyik mai nyelvjárással kapcsolták össze, pusztán nyelvi hasonlóságuk alapján. Ez módszertanilag helytelen volt. A második korszakban „elválik egymástól a nyelvtörténelmi kutatás, amely teljesen nélkülözi a nyelvjárásosság szempontját, meg a nyelvjárási kutatás, amely elhanyagolja, vagy módszertanilag nem helyes mederbe tereli a történetiséget” (286). E két irányt Deme — az opponensek szerint is vitatható joggal — Gombocz és Csúry nevéhez köti. A harmadik korszakot Bárczi indítja el a két irányzat magasabb egységbe fogásával. Ma már a magyar nyelv régebbi korszakainak tanulmányozását csak nyelvjárási alapon tudjuk elképzelni.

A történeti nyelvjáráskutatásban nagy feladat vár a nyelvatlaszban leíró módon alkalmazandó tendenciák szerinti vizsgálatnak. A lokalizálható nyelvmemlékek ilyen feldolgozása idővel történeti atlaszfélévé nőne, s igen jó szolgálatot tenne a mai nyelvjáróterületek előzményeinek tisztázásában. A nem lokalizálható emlékek feldolgozása meg maguknak a tendenciáknak és jelenségeknek fejlődésére vethetne jótékony világot.

A fejezet végén a szerző a módszerek mechanikus alkalmazásának veszélyeire, illetőleg az adatok kezeléséhez szükséges gondos körültekintésre, a dialektikus materialista szemléletmód szükségességére figyelmeztet.

Igen helyesnek tartjuk az opponensi jelentéseknek s a szerző válaszáinak mellékelését függelékként (315—47). Bárczi és Lőrincze egyaránt elismeréssel adóznak a munka magas tudományosságának, noha — mint utaltunk rá — Deme rendszerét sokban már feldolgozásnak látják, aminek követnie kell az atlasz megjelenését.

A rendkívül gondos nyomdai munkára valló kötet végén német és francia nyelvű kivonat, valamint tárgymutató segíti az olvasót.

Ha most már a munka egészéről próbáljuk összegezni benyomásainkat, megállapíthatjuk, hogy Deme László munkája igen jól betölti vállalt feladatát. Már célkitűzésében is heterogén természetű ugyan, de a vizsgált kérdéskörök láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz. Hogy bennünket főleg nyelvatlaszunk alakuló vonásai érdekeltek, azt az a türelmetlen vágy magyarázza, mellyel e nyelvjáráskutatásunk fordulópontját jelentő munkát várjuk.

Sebestyén Árpád

Marcel Cohen: Grammaire et style 1450—1950. Cinq cents ans de phrase française [Nyelvtan és stílus 1450—1950. A francia mondat ötszáz éve] Paris, 1954. Éditions Sociales. 240 l.

1. Napjainkban igen gyakran, de éppen nem alaptalanul hangoztatott tény, hogy a nyelvstudomány érdeklődése szinte mindenütt a közvetlen gyakorlati élet felé fordult. Eddig nem tapasztalt mértékben fellendült a lexikográfia (vö. I. Oszt.Közl. 6 : 117—34 és 134—90), a nyelvművelés (vö. a különféle népek nyelvművelő munkájáról Nyr. 78 : 308—50, 79 : 306—13 ; továbbá Nyr. 80 : 489), a helyesírás (vö. Helyesírásunk időszéri kérdései. Szerk. : Benkő Loránd. Bp., 1956.), a leíró nyelvtannal való foglalkozás (vö. MNy. 50 : 1—17, I. Oszt.Közl. 9 : 303—24 és 325—83 ; az eddig felsoroltakra nézve vö. Bárczi Géza : Az alkalmazott nyelvstudomány. Bevezetés a nyelvstudományba. Bp., 1953. 92—8), a nyelvatlasz-munkálat (vö. A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Szerk. : Bárczi Géza. Bp., 1955. — Deme László : Nyelvatlaszunk funkciója . . . Bp., 1956.) stb. és utoljára, de nem utolsósorban a minket most közelebből érdeklő stilisztika (vö. Balázs János : „A stílus kérdései” és a vita : Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet [a továbbiakban III. Nykongr.] Bp., 1956. 101—77 és 178—300).

A modern stilisztika, amely a századforduló tájékán alakult ki az akkori jelentés-tani és általános nyelvészeti irányok támogatásával, és amelynek első fontos állomása Ballynak „Précis de stylistique” című munkája (Genève, 1905.) volt, az utóbbi években, közelebbről a második világháború után mintegy újjászületett, megújult. A megújulás annak az arányában történt, ahogyan — részint a nyelv felhasználási területének a gyors differenciálódása következtében, részint a mind gyakorlatibbá váló élet következményeinek megfelelően — a régi teoretikus jellegű stilisztikát a nyelv funkcionálását, célszerű és hatásos felhasználását hangsúlyozó, *gyakorlati stilisztika* váltotta fel (vö. Bánhidi Zoltán : III. Nykongr. 220). E megújult stilisztikának, bár még sok pontja vitatott, s a módszere is most van kialakulóban, nagyok a jövőbeni lehetőségei a helyes és szép nyelvhasználatnak (beszéd és írás), valamint irodalmi művek teljes értékű (a tartalom

és forma összhangján alapuló) elemzésének a kialakítása terén, nem beszélve arról, amivel az egyes nyelvi elemek (hang, szó, mondat) teljesebb megismeréséhez járulhat hozzá, s amivel — minthogy érintkezik a nyelv- és irodalomtudomány valamennyi ágával — az utóbbiaknak segítségükre lehet. Ettől eltekintve máris vannak jelentős kezdeti eredményei, főként külföldön, de nálunk is.

Ha azonban csak futólag is számbavesszük e munkák érdeklődési területét, azonnal szembetűnővé válik egy aránytalanság: igen keveset foglalkoznak a mondat, a mondattan stilisztikájával, bár a javulás itt is kétségtelen. (Csak egy kiragadott példa: E. Engel „Deutsche Stilkunst” című munkájában [Leipzig, Wien, 1914.] az 501 lapból mindössze 57 lapon [258—315] foglalkozik a mondattannal; lényegesen jobb, de — úgy gondolom — még mindig nem kielégítő az arány E. Riesel valóban új szempontú stilisztikájában [Abriss der deutschen Stilistik. Moszkva, 1954.]: a „Grammatische Ausdrucksmittel der neueren deutschen Sprache” című rész a 403 lap 93-at foglal el.) Mi lehet vajon ennek az oka? Valószínűleg az, hogy a mondat stilisztikai vonatkozásainak a vizsgálata a legbonyolultabb, s ennél fogva a legnehezebb. Ugyanis a mondat megszerkesztése jelenti — igaz, hogy a lexikai és fonetikai elemek segítségével — a nyelv funkcionálását (ennek a mikéntjét kutatja a stilisztika, vö. MNy. 52 : 512), az értelmi, érzelmi, akaratni mondanivaló legkülönbözőbb célú és hatású kifejezését a maga számátalan — sokszor árnyalatnyi finomságú — lehetőségével. Éppen ezért elsősorban ez, ti. a mondat tükrözi a gondolkodás rendkívül bonyolult útját-módját, s ugyanakkor a nyelvi és stílári kifejező eszközök fejlettségét, a kialakult stílusnemeket, a mondat alkotójának gondolat- és érzésvilágát, művészi készségét, egyéni stílusát stb. Mindez megmagyarázza, miért kevés a mondattan stilisztikáját tárgyaló munka, sőt azt is, hogy miért támaszkodhatunk a leíró és történeti mondattanban is kevés szilárd eredményre e tekintetben, s még kevesebbre a kettő összekapcsolását illetően (vö. Tompa József: Az irodalmi nyelv. Nyelvünk a reformkorban. Szerk.: Pais Dezső. Bp., 1955. 376; Balázs János: i. m. III. NyKongr. 151—2).

Az elmondottak alapján kettőzött örömmel kell fogadnunk minden olyan munkát, amely — ha csak egy lépéssel is — előbbre viszi a mondattan stilisztikáját. Ezért öröndetes Marcel Cohen könyvének a megjelenése is.

2. Marcel Cohen neve nem ismeretlen a szakemberek, sőt általában a Nyr. olvasó közönsége előtt sem (vö. Nyr. 78 : 332, 451—2; 79 : 389—93; NyK. 56 : 310—5). Most azonban „Grammaire et style” című munkájából még több oldalról s teljesebb mértékben ismerhetjük meg. Ez a könyv tanulmánygyűjtemény, csaknem minden darabja megjelent 1950-től 1954-ig az Europe és a Les Lettres françaises című folyóiratban egy-egy író, költő vagy irodalmi-nyelvészeti esemény valamilyen évfordulója alkalmából. A tanulmányok természetesen az események időrendjében következnek egymásután, s felölelik Rabelaistól, sőt a kezdetektől napjainkig a francia irodalom és nyelv vizsgálatát, — mint ahogy maga a szerző mondja — főként a mondat alkatát tartva szem előtt.

Mindjárt megjegyzem azonban, hogy a szerző tulajdonképpen a beszélt és írott nyelv (stílus) problémájának történeti alakulását állítja érdeklődésének középpontjába, bár ezen belül valóban elsőrangú helyet foglal el a mondat; persze minden esetben kitér a vele kapcsolatos társadalmi kérdésekre, és érinti a mondat vagy egyes mondatrészek stilisztikájával egyenlő, esetleg azt meghaladó mértékben is — a helyesírás, a nyelvtan, a nyelvhelyesség, a műfajok kérdéseit, s az ezek oktatásával kapcsolatos politikát. Ilyenformán Marcel Cohen könyve kevesebb és ugyanakkor több, mint amit a cím és az alcím mond. Kevesebb, mert pl. elmarad a nyelvtan (közelebbről a mondattan) és a stilisztika viszonyának elvi tisztázása, sőt felvetése is (vö. Balázs : i. m. III. NyKongr. 148—52, Tompa : uo. 235—40), és főként

azért, mert a tanulmányok alapján nem kerekedik ki előttünk „a francia mondat 500 éve”, legfeljebb csak bizonyos vonatkozásokban (a beszélt és írott nyelv harca a mondatban, egyes igeidők stb.). De több is, mert végeredményben kutatja az egyes korokra, írókra-költőkre legjellemzőbb nyelvtani és stílári jelenségeket, s ugyanakkor nem mulasztja el azok előzményének a vizsgálatát sem; a mára vonatkoztatva pedig példamutatóan sorakoztatja fel az új stíluseszközöket, s értékeli azok stilisztikai lehetőségeit; ezenkívül figyelme kiterjed a helyesírás, a nyelvhelyesség, a műfajok stb. alakulására is, úgyhogy a „Grammaire et style” végeredményben magában foglalja — nagy vonalakban — a francia „nyelvművelés” (a szónak teljesebb értelmében) egész történetét.

A különböző időpontokban megjelent s különböző témájú cikkek között a legfőbb összetartó erő maga a szerző. Marcel Cohen ugyanis minden nyelvi jelenséget a nyelvész, a stilisztika, a nyelvművelő, pontosabban annak a szemével figyel, lát meg és vizsgál, aki szívén viseli a nyelv ügyét, s aki nem ismer fáradságot, hogy szaktudásával minél jobban hozzájáruljon a francia nyelv szebbé, célszerűbbé, praktikusabbá tételéhez (vö. Zolnai Béla: Nyr. 78 : 332).

3. Most pedig lássuk a könyv tizenhét cikkének fő mondanivalóját, kiemelve bennük az újat és mindazt, amit mi is hasznosíthatnánk a harmadik nyelvészkongresszus óta nagyobb lendületű stilisztikai kutatásainkban, illetve rámutatva azokra a pontokra, amelyekkel nem értünk egyet.

Az első cikk (Pour une politique de la langue) tulajdonképpen az elvi alapvetést tartalmazza. A szerző abból a tételtől indul ki, hogy az ember beleavatkozhat és bele is avatkozik a nyelv alakulásába (több lehetőség közül ezt vagy azt a nyelvi elemet fogadva el, illetve kényszerítve rá a nyelvközösségre stb.), majd több példa bemutatása után megállapítja a jelenre vonatkoztatva, hogy ellentmondás van a mai francia helyesírás és kiejtés között (ugyanis olyan helyesírást használnak és tanítanak, amely a XVI. sz.-ban alakult ki, s azóta alig reformálták; valamint a beszélt és írott nyelv között, ugyanis írásban olyan nyelvtan használatos, amely — fő pontjaiban — a XVII. sz.-ban jött létre. A közhely, a nyelvi kultúra, az eredményes oktatás érdeke azt kívánja — vonja le a következtetést —, hogy számolva a reális nyelvi helyzettel, meg kell reformálni a helyesírást és megszüntetni a kettősséget a beszélt és írott nyelv között. Közben elmondja elképzelését az utóbbi megvalósítására mind az általános nyelvhasználatot, mind az írók nyelvét, továbbá az oktatás és a nyelvészek feladatát illetően. — Talán annyit jegyezhetnénk meg, hogy kissé túlzottan tartjuk a beszélt és írott nyelv — bennünket elsősorban ez érdekel — erőszakolt egységbe hozását (vö. J. Marouzeau: Précis de stylistique française. Paris, 1946. 198—9; Riesel: i. m. 9; Papp István: Hangtan. Pedagógiai főiskolai jegyzet. 1951. 4—5), és talán nagyobb körültekintéssel kellene döntenie — nem utolsósorban éppen az árnyalati finomságú stílári lehetőségek érdekében — az elavult igeidők sorsáról (18; vö. Tompa József: Elavult nyelvi formák művészi felhasználása. Nyelvművelő. Szerk.: Lőrincze Lajos. Bp., 1956. 344—9; Riesel: i. m. 116; Deme: Ápoljuk nyelvünket. TTIT. 1954. 10).

A francia mondat ötszáz évével foglalkozó tanulmányok sorát a „Comment Rabelais a écrit?” című nyitja meg. A szerző részletesen tárgyalja a korabeli nyelvi körülményeket (a latin nyelv mindenhatósága, az olvasó közönség, a könyvkiadás stb.), számba veszi és értékeli a Rabelais-irodalmat, majd megállapítja, hogy általában elhanyagolják a nyelvnek a vizsgálatát, vagy csak felületesen, pontatlanul végzik el (a hazai állapotokra l. MNy. 52 : 221—2), a rabelais-i mondatra meg szinte semmiféle megbízható tanulmány nincs. Mindenre kiterjedő figyelmességgel, logikus következetességgel tűzi ki a megoldandó feladatokat (26) az irodalmi francia mondat kialakulására és

Rabelais korabeli fejlődésére vonatkozólag. Vizsgálja Rabelais elődeinek stílusát a középkori mesemondóktól a színházon át Rabelais kortársaiig, mindazt, ami hatott Rabelais-ra olvasmányain, élményein keresztül, az összes nyelvi réteget, amiből merített. Már itt hangsúlyozza, hogy Rabelais stílusát elsősorban a beszélt nyelvnek, a beszélt nyelv sajátosságainak a művészi alkalmazása jellemzi. Ezután részletesen elemzi az író nyelvi eszközeit: hanganyagát (34—5), a nyelvtani eszközöket (35—7), a szókincset (37—9). Külön foglalkozik a rabelais-i mondattal. Sajnálatos azonban, hogy a hiányolt részletes analízist a szerző is csak kis részben végzi el (39—43), jobbra megelégszik az általános jellemzéssel (41) s a feladatok kitűzésével. Végül szól a „rabelais-izmus” utóhatásáról (a „style-accumulatif”, a „phrase latino-française” stb. használata): Rabelais kortársainak és követőinek mesterként, unalmas stílusával szemben Rabelais egészséges, népi vénájú, realista stílusát élteti. — Itt jegyzem meg, hogy a mi stilisztikai kutatásunkban is eredményes lenne a nyelvészeti statisztika nagyobb mérvű és rendszeres alkalmazása, amit egyébként Marcel Cohen is csak sürget (37, 41—2; vö. Tarnóczy Tamás: NyK. 53: 109—10; Vértés Edit: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. [Statisztikai vizsgálódások] NyK. 54: 96—140, 55: 138—80, 56: 215—67, különösen 54: 96).

Marcel Cohen valamennyi tanulmányában — bármelyik korból meríti is a tárgyat — az egyes nyelvi, illetve nyelvvel kapcsolatos jelenségeket a gyakorlat felől közelíti meg, s a ma szemével vizsgálja. Azért írja meg „Quatre cents ans de défense et illustration” című cikkét is, hogy egyrészt rámutasson Joachim Du Bellay „Deffence et illustration de la langue françoys” című manifestumának (megjelent 1549-ben) a szerepére, amelyet a francia nyelvnek a latin elleni küzdelmében betöltött, hogy tisztázza ellentmondásait, továbbá azt, hogy hogyan hallgatták el, illetve magyarázták — nem egyszer félre is — a különféle korokban, és végül azért, hogy levonja a tanulságokat a mai nyelvművelésre vonatkozólag (55—6). Csak helyeselni lehet azt a józanságot, körültekintést, amelyet javasol s maga is tanúsít az új nyelvi elemek mérlegelésében (vö. Kovalovszky: NyFK. 115—99, különösen 125—7, Nyr. 77: 223—7), úgyszintén azt az eljárást, ahogyan mindig hangsúlyozza és érvényesíti a nyelvet használók, azaz a köz érdekeit.

Hasonló típusú a „Vaugelas et le français de classe” című cikk. Ebben Vaugelasnak „Remarques sur la langue française” című művét (megjelent 1647-ben), ezt a maga korában nagy hatású, a helyes francia beszédet és írást bemutató munkát értékeli (ez egyébként az udvar nyelvét teszi meg mintának), közben kitekint az egész XVII. század nyelvi körülményeire, sőt még tovább is, s érinti a mai nyelvművelés kérdéseit is (63—4).

A következő tanulmány tárgya a francia mondat („Le temps de Fénelon et la phrase française”). Bőséges irodalom alapján követi a francia mondat útját a XVII. század első és második felében, akkor, amikor teljesen megszabadult a latin nyűgétől; rámutat a görög nyelv előtérbe helyezésére a latinnal szemben, a Port-Royal szerepére stb. Kár azonban, hogy jóllehet helyesen, de mégis csak kitűzi a jövőendő kutatások témáit. Szépen mutatja be Fénelon érdemeit az egyszerűbb, természetesebb nyelv megteremtésében, a style coupé alkalmazásában; megállapítja, hogy ugyanez a stílus található meg a XVIII. század íróinál is. Utal a latin hatás nyelvi maradványaira.

Marcel Cohent az is jellemzi, hogy teljesen vagy csaknem elfelejtett, a nyelvhasználatlal foglalkozó szerzők munkáit feleleveníti és elhelyezi az őket megillető helyre. A „Comment on parlait en 1700” című cikkében igen ügyesen, kitűnő példákkal mutatja be az ismeretlen Gile Vaudelint, a francia fonetikus helyesírás elvi és gyakorlati harcosát, akinek munkáiból rekonstruálhatjuk az 1700 körüli kiejtést. A tárgyilagos bírálat után levonja a gyakorlati következtetést (kiemelendő a kiejtést megőrző hanglemezek gyűjté-

sére vonatkozó javaslata). Igen tanulságos a helyesírás és a kiejtés egymásra hatásáról szóló fejtegetés (75—8).

A „L'Encyclopédie et l'orthographe académique” című tanulmány részletesen tárgyalja a francia helyesírás fejlesztésének sikertelenségét és (főként az oktatásban mutatkozó) veszélyeit a XVI. század közepétől az Enciklopédiáig. Egyrészt leleplezi a vele kapcsolatos sok huzavonát, intrikát, másrészt ismerteti és indokolja a szerinte helyes (a fonetikus írásmód felé mutató) törekvéseket, s — a sorok mögött is — igyekszik igazolni a reform szükségességét.

A következő cikkben („Autour de la révolution romantique et de ses conséquences pour la phrase française”) ismét központi helyet foglal el a mondat vizsgálata, bár itt is érinti más nyelvtani jelenségek, a szókincs, az irodalmi műfajok s az oktatás kérdéseit is. Nagy vonalakban vázolja itt is a francia nyelv — főként a mondat — alakulását, szinte a kezdetektől. Aztán igen érdekesen jellemzi a romantikusok szókincsét, nyelvtani formáit s példamutató elemzés alapján kimutatja egy új mondat típust is („la phrase de description, quelquefois de raisonnement, sans verbe” 92) és a beszélt s többé-kevésbé familiáris stílusnak az elterjedését, árnyalatait, keletkezésének okait stb., s kijelöli a további feladatokat is (91—6).

A „Le style indirecte libre et l'imparfait en français après 1850” című tanulmányában Marcel Cohen egy sajtószerű beszédformának, a „style indirecte libre”-nek (Herczeg Gyula egyszer „megelevenítő függő beszéd”-nek [Nyr. 75:327], máskor „átképzeléses előadás”-nak [Nyr. 78:204], a legújabb Francia leíró nyelvtan [Bp, 1952. 253] pedig „szabad függő beszéd”-nek nevezi) a történetét, nyelvi irodalmi jellemvonásait, az egyes íróknál való jelentkezését (fő képviselője Flaubert), árnyalati különbségeit kutatja (mindezzel kapcsolatban kitér az imparfait használatára is), s megállapítja, hogy a beszélt nyelv hatására jött létre (magyar vonatkozásaira vö. Herczeg Gyula: Mondatszerkezetek Krúdy stílusában. Nyr. 75:324—32; uo.: A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában. Nyr. 78:202—10; Eckhardt Sándor: Függő egyenes beszéd. MNy. 46:147—50).

Sajtószerű francia témát dolgoz fel a következő cikk: a francia múlt idők használatának alakulását a XX. század eleji regényíróknál („Le malaise des passés du verbe français et les romanciers au debut du XXe siècle”). A szerző először általában rajzolja meg a kor nyelvtani képét, majd — mint maga is mondja —, „sétát tesz az irodalom nyelvtani ösvényein” („promenade par les sentiers grammaticaux de la littérature” 120), s sorra veszi az írókat A. France-tól kezdve Duhamelig, s mindegyik műveiben gondosan megvizsgálja az egyes múlt idők, valamint a jelen idő használatát, mindig figyelembe véve a stilisztikai kutatásokban nélkülözhetetlen szempontokat: ki, kinek, milyen céllal, milyen körülmények között stb. ír vagy beszél, illetve beszéltet. Így aztán nemcsak hogy valamennyi íróról megtudjuk, hogy milyen stílári értékben s milyen rendszeresen használja az egyes időket, hanem az apró vonásokból sok értékes adatot kapunk a kor stílusok nyelvére vonatkozólag is (pl. a naturalizmus 115, a realizmus 121 és 125 stb.), valamint arra, hogy hogyan fejlődik ki egy-egy nyelvtani jelentésárnyalat (116), mi a funkciója az időváltogatásnak (122) stb. A vizsgálatot jó összefoglalás zárja, amelyből kiderül, hogy a beszélt nyelv a maga javára változtatja meg az igeidő irodalmi használatát. — Itt jegyezzük meg, hogy nálunk is igen hasznos lenne nyelvtani-stilári jelenségek használatának olyan történeti vizsgálata, mint amilyenre kitűnő példát adott Tompa József: „Az irodalmi nyelv” című tanulmányában (Nyelvünk a reformkorban 313—435, közelebbről pl. az elbeszélő és az összetett múlt idők 367—8, vagy a névszói állítmány 396—408 stb. és uó. III. Nykongr. 236—40).

Következő cikkében, amely lényegében folytatása az előbbinek („Grammaires

et styles 1920—40”), érdekes, találó korképet fest a francia kulturális életről, taglalja az írott és beszélt nyelv összetevőit, nyelvi és stiláris vonatkozásait, jellemzi a korabeli nyelvtanokat, nyelvészeti és stilisztikai munkákat abból a szempontból, hogy mennyire tükrözik a reális nyelvi helyzetet, főként a múlt idő használatát illetően, majd a szokásos körülményekkel vizsgálja (a gyermekdaloktól kezdve a regényeken keresztül a folyóiratokig) az összes írt és beszélt műfaj nyelvhasználatát, stílusát; a regények esetében különös tekintettel arra, hogy az egyes részletek a szerző vagy a szereplők számlájára írandók-e, s az elbeszélés harmadik vagy első személyben történik-e. Az írókat osztályozza is aszerint, hogy mennyire érvényesítik az írott formákat. Megállapítja, hogy — mivel nem lehet „penser au XXe siècle et écrire au XVIIe”, feladják a tanított nyelvtani szabályokat, s ez okozza a tapasztalható „zavaros” helyzetet (141).

Külön tanulmányban tárgyalja az iskolai nyelv tanokat („Le grammair de tout le monde au poste d’observation 1950”), mégpedig nemcsak a nyelvész, a stiliszt, hanem a pedagógus szemével is (találó megjegyzéssel mondja pl. az egyik nyelvtankönyv valamely példamondatára: „Cette . . . phrase est absurde: bel exemple des irréalités . . .” [146]; úgy gondolom, hogy ha nyelvtankönyveinkből a legutóbbi időben eltűntek is: az ilyen példamondatok, a tanításban még sokszor megjelennek, jóllehet ott sem kívánatosak!). Helyes gyakorlati szempontok alapján bírálja őket, folytatja a beszélt nyelv: főként a passé simple és a passé composé vizsgálatát újság-cikkek, folyóiratok, rádióhírek, levelek stb. nyelvében. Bár ő maga is további kutatást javasol, megállapítja, hogy a fiatalok beszédében már szinte nyelvtani színvonalra vált a két múlt idő (148; vö. Balázs: i. m. III. NyKongr. 151; Riesel: i. m. 246; Kovalovszky: NyFK. 149; Imre Samu: Így is jó, úgy is jó. Nyelvművelő 297—302). Itt fogalmazza meg az alkotó nyelvművelés feladatát: gondosan kiválasztani az új stílusesszók közül azokat, amelyekkel gazdagodna a nyelv, s amelyeket az íróknak is érdemes volna felkarolni műveikben (154, vö. 97). Figyelemre méltóan mutatja be a levélstílust (152).

Lényegében a következő tanulmány is folytatás („Grammaires d’écrivains depuis 1940”). Itt a legmodernebb írók stílusáról ad — mint ő maga mondja — „nem teljes áttekintést, hanem csak gyors körképet” (162); de így is sok finom részlet-megfigyelést találunk a különféle tárgyú s értékű művek igéidő-használatára vonatkozólag. Rövid, de tárgyilagos és konkrét képet fest a szocialista realizmusnak a francia irodalomban elfoglalt helyzetéről (172).

A szerző egy mű teljes stíluselemzésére is nyújt érdekes példát („Comment est écrit »Fils du peuple«), kár azonban, hogy ezt másutt nem kísérli meg, és itt is helyes lett volna elmélyíteni az egyébként jó szempontokat és módszert (vö. MNy. 52: 521—3).

A „La question de l’orthographe au moment présent et à l’avenir” című cikk a helyesírással kapcsolatos olyan kérdéseket tárgyal, amelyek jobbára sajátosan francia problémák, persze azért általános és a magyar helyesírással, helyesírástörténettel érintkező vonatkozásai vannak (vö. Helyesírásunk időszerű kérdései 3—23). Tulajdonképpen jól felépített vádirat ez a francia helyesírás mai állapota ellen és több oldalról megvilágított javaslat az utóbbi megváltoztatására (vö. uő.: Nyr. 79: 389—93). Kiemelhetjük a gyakorlati szempont maximális érvényesítését, pl. ahogyan számot vet a legkülönbözőbb rétegek érdekeivel, véleményével (186—8), ahogyan mérlegeli a helyesírást az oktatás szemszögéből (197—8), ahogyan indokolja a nyelv és helyesírás fontosságát, közügy voltát (199—200).

Miközben rámutat egy író mellőzött könyveinek stiláris és egyéb értékeire, hangsúlyozza az irodalmi örökség fontosságát és helyes felhasználását („À propos de l’héritage littéraire”).

Marcel Cohen könyve a „Conscience de langue” című, különösen elgondolkodtató

tanulmánnyal zárul, amely tulajdonképpen elvileg összegezi a szerző mondanivalóját, s ezeket az elveket mintegy még egyszer alkalmazza a közvetlen „ma” szemszögéből. Először — igen érdekesen — megvilágítja, hogy mi a nyelvi öntudat, tudatosság, miért van rá szükség, majd azt taglalja, hogy ennek a kialakításához hogyan járulnak hozzá: a nyelvtan, a szótárak, részletezi mindezzel kapcsolatban a nyelvészek feladatát, s ő maga is példát ad nyelvi és stíláriis újdonságok mérlegelésére, valamint egyes nyelvtani jelenségek helyes, diakronikus és szinkronikus szemléletére. A cikk végén külön cím alatt levonja a következtetést: mindenkinek megvan a nyelv iránti felelőssége, s legyen meg a vele kapcsolatos öntudata is, éppen a jó stílus kialakítása érdekében. — Ez a befejező tanulmány sok hasznosítható pontot, megoldást tartalmaz. Csak néhányat emelek ki közülök: bemutat egy új stílusnemet („style pensé-parlé” 214—5); a Tompa József által ajánlott „aprómunká”-val (Nyelvünk a reformkorban 434) mintaszerűen vezeti végig a subjonctif és a passé simple történetét, felsorolja használatukat a stílusértékkel együtt, beleértve a mai használat árnyalatait is (216—9, illetve 221—4); felveti a nyelvtani pleonazmus fogalmát (219) stb. — A kötetet végül név-, szó- és tárgymutató teszi könnyen használhatóvá.

4. Szóljunk még néhány szót a könyv hiányairól, felépítéséről, stílusáról.

Egyrészt az a körülmény, hogy e tanulmányok négy év alatt készültek különböző időpontokban, s nem is az itteni (azaz időrendi) sorrendben, továbbá az, hogy a szerző szinte minden cikkében csaknem „fanatikusan” igyekszik érvényt szerezni a beszélt nyelvi jelenségeknek, több hiánnyal s bizonyos negatívumokkal jár együtt.

a) Legszenbetűnőbb ezek közül az ismétlés, mégpedig nagyobb arányú s többszöri ismétlés is.

b) Az ismétlés ellentétéként viszont nagy a hiányérzetünk: persze a „Nyelvtan és stílus” „a francia mondat 500 éve” alcímmel csaknem kimeríthetetlen, de az ezzel a témakörrel össze nem függő cikkek és részletek helyett szívesen hallottunk volna a mondatfajok, a mondatrészek (szerkezetek) stilisztikájáról, a szórendről, a mondatritmus alakulásáról (ez utóbbi kettő hiányát a szerző is említi 225), a mondatnak különböző korstílusokkal, illetve stílusnemekkel való összefüggéséről, hogy csak a legfontosabbakról szóljak. Felvetődik a cikkek elrendezésének kérdése is. Az adott körülmények között valóban az időrendi sorrend látszik a legjobb megoldásnak, viszont így meg az azonos jelenségek története szakad meg sűrűn, ami szintén nem válik a könyv javára.

Marcel Cohen stílusa jól illeszkedik a mondanivalóhoz: mintegy átmenet a tudományos és a népszerűítő stílus között, s a cikk jellegétől függően vagy az egyik, vagy a másik érvényesül jobban. A sokszor bonyolult gondolatokat kifejező mondatokat itt-ott élénkíti is (pl. 26), tud tréfás (pl. 54) vagy ha kell, ironikus lenni (180 kk.), sőt szenvedélyessé válik előadásmódja, ha harcra, tette szólít fel (pl. 188, 192). Itt szölok a tanulmányok címeiről: érdekesek, de több esetben különösek; helyes, hogy már a cím is tükrözi a cikk fő mondanivalóját, sőt a szerző szenvedélyes kiállását valami mellett, de az már baj, ha mindez erőltetett. Megjegyzem még, hogy egyes cikkek felépítése nem mindig következetes, ezért nehezebb áttekinteni.

A „Grammaire et style” egyik nem elhanyagolandó érdeme a dialektikus szemlélet és módszer sikeres alkalmazása. Ezt egészíti ki szerencsésen a filológus módszer: a pontosság, (egyes esetektől eltekintve) gondos stíluselemzés (csak bizonyos jelenségekre vonatkoztatva!) és szövegvizsgálat (vö. Tompa: Nyr. 78: 58).

Összegezve megállapíthatjuk: Marcel Cohen könyve hiányai ellenére is igen hasznos mind a stílustörténet (különösen a mondat stilisztikája), mind a szélesebb értelemben vett nyelvművelés számára, elméleti és gyakorlati tekintetben egyaránt. Indítékot, sőt nem egyszer példát adhat a magyar kutatók számára is.

Szathmári István

Egyetemek és főiskolák évkönyveiben megjelent nyelvészeti írások

Áttekintésünkben először az egyetemi bölcsészkaroknak, majd a pedagógiai főiskoláknak eddig megjelent évkönyveivel foglalkozunk. Minden idevágó tanulmányt megemlítünk a bibliográfiai teljesség kedvéért, bár nem mindegyikre térünk ki részletesen; márcsak azért sem, mert néhányukról már amúgy is esett szó a Magyar Nyelvőrben.

1. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karának évkönyve az 1952—53. évre. Szerkesztette Kardos Tibor. Bp., 1953. Tankönyvkiadó. 487 lap.

A legnagyobb bölcsészkar évkönyve jelent meg legelőször. Azóta több mint három évig ez a fakultás két részre oszlott, csak 1956 őszén egyesült újra. Sajnálatos, hogy az önálló nyelv- és irodalomtudományi kar nem adott ki évkönyvet. Rémélhetőleg az új bölcsész kar ismét közlésezi ebben a formában is oktatóinak tanulmányait. — A vas-kos kötetben csak két nyelvészeti vonatkozású írás található.

Herczeg Gyula „A mondat szerkezet az olasz postrenaissance próza válságában” (161—93) címmel értekezik. Terjedelmes írásának főleg bevezető része figyelemre méltó általános stíluselméleti szempontból. Herczeg a prózai mondatstílust mintegy felépítményi kategóriának tekinti, s a stílusváltozásokat általában a társadalmi és politikai történelem változásaiból vezeti le. Tanulmányának eredményei az olasz stílustörténet körébe tartoznak, s így e helyütt nem térhetünk ki rájuk részletesebben.

Magdics Klára értékes adalékokat közöl „A magyar hanglejtés problémájához” (416—29) címmel. 28 pápai és budapesti értelmiségi adatközlő nyelvéből gyűjtött anyagot tesz közzé színes illusztrációkkal. Csoportosításának alapja a hanglejtés-ábra típusa. Az egyes típusokon belül különféle mondatfajtákból hoz fel példákat. Kár, hogy az egyes példák adatközlőit személy szerint nem tünteti föl; mindössze azt közli, hogy pápai vagy budapesti-e az illető. Jones alapján a hanglejtést a közlés alapvetően fontos mozzanatának tekinti. Figyelembe veszi az egyes hanglejtés formákkal kapcsolatban, hogy magas vagy mély hangterületen fordulnak-e elő. A hanglejtésformák terén inkább lélektani következtetései vannak („határozott és tárgyilagos kicsengése van”; „játékos kicsengése van”; „kicsengésük általában kemény, szigorú vagy számonkérő”). Ezt a szubjektív értékelési módot ki kellene még egészíteni más, szorosabban vett nyelvi szempontok figyelembevételével.

3. Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem (1945—1955) Kolozsvár, 1956. Román Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó. 642 lap.

A kolozsvári magyar egyetem tíz éves fennállása alkalmából kiadott gazdag tartalmú könyvben két nyelvészeti értekezés található.

Márton Gyula „A zilahi fazekasmesterség szakszókincse” (393—444) című írása „A zilahi fazekasmesterség” (Kolozsvár, 1948.) című dolgozatának folytatása, második része. Márton Gyula rövid — elméletileg is értékes — bevezető után betűrendben közli a vizsgált szakma terminológiáját. Kíváncsinos volna, hogy minél több ilyen jellegű szakmaiszókincs-leírás készüljön el és jelenjen meg Magyarországon is.

A bevezető fő elméleti megállapításai a következők: a) „A fazekasmesterség szakszókincse nem azonos az egész nyelvterületen. A szakszókincs magva, a legfontosabb anyagok, eszközök, munkamozzanatok és eljárásmodok neve azonos, a részletjelenségek terén azonban a szakszók változatos anyagával találkozunk. A közös szóanyag a leg-

fontosabb munkafolyamatok és eszközök azonosságából s a mesterség nagyon régi voltából ered" (400). — *b*) „Abból a tényből, hogy a kolozsvári és zilahi fazekasmesterség szakszókincsének tekintélyes része egyezik, nyilvánvalóan következik az az egyébként természetes megállapítás, hogy az egymáshoz közelebb eső vidékek szakmai nyelvváltozata — éppen az érintkezés állandóságából kifolyólag — meglehetősen közel áll egymáshoz" (401). — *c*) „...hangtani és nyelvtani sajátosságok szempontjából a szakmai nyelvváltozat mindig a nyelvi környezet (köznyelv vagy területi nyelvjárás) talaján áll" (uo.) — A kitűnő szakszótárt számos illusztráció teszi még használhatóbbá.

Szabó T. Attila dolgozatának a címe: „A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban" (445—90). A kiváló szerző a csángó alaktan egyik legérdekesebb, sajátos kérdését veszi tüzetes vizsgálat alá. A kicsinyítésről általában, majd a csángó deminutivumokról szóló bevezetés után szerkezet, illetőleg jelentés szempontjából elemzi a csángó kicsinyítőképző-rendszert. Végül pedig egyenként tárgyalja a képzőket, mindegyiknek számos köznévi és tulajdonnévi példáját idézve. Remek példaanyagának egy tekintélyes része friss gyűjtés, a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti munkaközösségének az utóbbi évtizedben gyűjtött anyaga; a gyűjtésben a szerző is jelentékeny részt vállalt. — Általános nyelvészeti szempontból figyelemre méltó módon mutatja ki egyes eredetileg kicsinyítő-becéző képzők semleges árnyalatúvá színeződését, valamint a kicsinyítésben megmutatkozó román nyelvi hatást. A dolgozat a magyar szóképzéstan irodalmának nagy nyeresége.

2. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nomina^{ae}. Szerkesztette Berényi Dénes. Tom. I. Bp., 1954. 205 lap; Tom. II. Bp., 1955. 289 lap. Tom. III/1. Bp., 1956. 203 lap.

Az első kötetben Papp István „A nyelvi nevelés kérdései" (55—72) című szépen megírt tanulmányában a tőle megszokott mély elemzéssel s ugyanakkor szenvedélyességgel ír a nyelvtannak s általában a nyelvnek a nevelésben elfoglalt helyéről, a helyesírásnak és az elemzésnek a jelentőségéről, s végül a nyelvművelésről. Nyelvművelői elvei általában egybevágóak a „Nyelvművelésünk főbb kérdései" című tanulmánykötetben kifejtettekkel, ám azokhoz képest mégis van bennük új látásmód és egyéni szín. Foglalkozik a nyelvi norma kérdésével is; ebből a szempontból a nyelvet az „értékek világának" tekinti. „A mi felfogásunk az — írja —, hogy helytelen és szűkkeblű minden olyan felfogás, amely egyoldalúan és kirekesztő módon csak egy nyelvi értéket és időtávlatot akar a nyelvművelés gyakorlata elé állítani normaként. Előttünk olyan nyelvhelyességi és nyelvművelői eszmény lebeg, amely a nyelvi értékek mindegyikét: esztétikai, logikai és etikai értéket magában foglal, s amely az idő mindhárom távlatát megnyitja előttünk: ragaszkodik a múlt minden megvalósult nyelvi értékéhez, nagy öleléssel magához tudja ölelni a mának minden nyelvi szükségletét és nyelvi tarkaságát, s végül a jövő magasabb és megsokszorozott igényeihez szabja a nyelvformálás és a nyelvi válogatás tevékenységét" (71). — Ezeket az eszméket íróink nyelvében: Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady, Móricz és Tamási Áron nyelvében találja meg. — Papp István fejtegetései a magyar nyelvművelő irodalom legjobb írásai közé tartoznak.

A. Kövesi Magda Pápay Józsefnek (1873—1931) alaposan megírt tudományos életrajzát teszi közzé (73—86). A neves osztják kutatónak, a debreceni egyetem hajdani professzorának, Pápay Józsefnek vonzó emberi arcképét is megrajzolja a szerző.

A második kötetben Papp István „A Kalevala ritmusproblémái"-ról ír

(37—53). Az idevágó finn és magyar vélemények kritikai összefoglalása után előadja új megoldását, amelyet legvégül egy mondatban így foglal össze: „a Kalevala-vers ritmusának alapja a hullámzatos hangletjtés egyhangúsága és a diszsonancia élenkítő feszültsége” (53).

Sebestyén Árpád „Földrajzi nevek Gacsályból” (55—69) címen ad közre egy nagyobb dolgozatából részleteket mintegy „autoreferátum” formájában. Szülőfalujának, a Szatmár megyei Gacsály község nevével és egyes földrajzi neveivel foglalkozik saját levéltári és helyszíni gyűjtése alapján; a bevezetőben módszertani észrevételeket is tesz. Témaválasztását örömmel üdvözljük, hiszen már évek óta alig jelent meg földrajzi nevekkal foglalkozó írás.

A harmadik kötetben A. Kövesi Magda „A Debreceni Grammatika mai értékelése”-ről ír (63—73). Ez a tanulmány a Pais-Emlékkönyvben megjelent rövid összefoglalásának bővebb kifejtése. A szerző e tudománytörténeti szempontból fontos művel kapcsolatban Kazinczyék három fő vádját kívánja megvilágítani: 1. Plágium-e a Debreceni Grammatika? 2. Nyomorult, rossz munka-e? Ortológus-katé-e? Mindhárom kérdésben — sokoldalú bizonyítása után — nemmel felel; s ezzel megpróbálja az irodalmi közfelfogás által méltatlanul mellőzött művet tudományunk történetében méltóképpen elhelyezni.

Papp Ferenc orosz nyelvű tanulmányának címe: „A szófajok meghatározásának kérdéséhez — Az orosz nyelv anyaga alapján” (75—82). Papp hangsúlyozza a szintaktikai szempont fokozottabb figyelembevételét a szófajok meghatározásában. Ennek alapján több új megállapítást tesz az orosz nyelvre vonatkozóan.

4. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. Nyelv és Irodalom. Szerkesztette Baróti Dezső és Mészöly Gedeon. I. Szeged, 1955. 151 lap; II. Szeged, 1956. [1957.] 143 lap.

Az első kötetet folyóiratunkban ismertette Erdődi József (Nyr. 80 : 386—8).

A gazdag második kötet élén Mészöly Gedeon „Az Odisszea magyarra fordításának módszeré”-ről ír (6—49) rendkívül tanulságos és érdekes eszmefuttatást. Alapítója a következő: „A görög és magyar filológia két oszlopára kell fölépítenünk a magyar nyelvű Odisszea bottívét, mert ha csak egyik láb hiányzik is, épületünk leomlik” (6). Végeredménye pedig — legalábbis gyakorlatban — már tanulmánya előtt látható; hisz a műfordító Mészöly Gedeon remek Odisszea-mutatványa szinte látatlanban igazolja a filológus-esszéíró Mészöly Gedeonnak az elméletét. A magyar népi epika klaszikus versformájában, a párrímes felező tizenkettesben (vagyis alexandrinusban) írott fordítás a görög népi mesterművet a magyar népi mesterművek: a Toldi és a János vitéz társává teszi levegőjében és formájában, s ezáltal — szerintem is a legjobb módon — oldja meg a fordítás esztétikai-műfaji és stilisztikai-nyelvi problémáit. Ez a fordítás pedig — s ez sem lebecsülendő szempont! — nemcsak a lateinerek számára lesz idegenszerűséggel együtt (s talán éppen ezért) kedvelt olvasmány, hanem a szélesebb rétegek számára is hozzáférhető, hiteles és elevenen ható mű, — fejtegeti a szerző. — Az eddigi Odisszeaz-fordítások kritikai áttekintése során elidőzik Baksay Sándorénál, akinek a népi nyelvre és stílusra épülő fordítását megvédi Péterfy Jenő igaztalan támadásaival szemben. — A patriarchális görög életnek, társadalomnak visszaadásához — mondja: „A népnyelvből lett költői nyelv [kell], mely a régi énekek és népmesék nyelvi elemeit is fölhasználja. Ezt a nyelvet általában kettő jellemzi: először az, hogy nincsen összekeverve a programszerű nyelvújítás szó- és kifejezőképességével; másodsor az, hogy állományához tartoznak olyan — régen magyarság szerte általános — szavak, szólások, mondatfűzések, melyek a mai »városi« nyelvben ismeretlenek, vagy szokatlanok” (14). — A legutolsó Odisszeaz-fordítást, Devecseri Gáborét

alaposan bonckés alá veszi, ám csak azért, úgymond, mivel „Ez... különösen alkalmas arra, hogy... szemléltessem, milyen akadály a hexameter nemcsak az Odüsszea népszerűsítésének, hanem a fordítás filológiai hűségének is, még akkor is, ha a fordító kitűnő költő és klasszikus-filológus” (17). Itt aztán bőven talál a görög filológia és a magyar filológia (tehát nemcsak a nyelv, hanem az élet-ismeret) szempontjából is hibákat. Mindezeket azonban csupán a fordító vállalta Prokurustészág (a hexameter) rontó, sőt elrontó hatásának tartja. S hangsúlyozza, hogy „...ugyanő [ti. Devecseri] ugyanilyen hibákat eredeti költeményeiben soha nem tenne” (45). A hexameterrel kapcsolatos negatív tanulsága is az alexandrinusos megoldás jobb voltát hivatott bizonyítani. — Szakmai jellegű fő tanulsága, amely a népi epika fordítására általánosítható: „Az Odüsszea fordításának filológiai jellege és költői volta és népolvasmányul való alkalmassága nem ellentétesek, hanem egymás föltételei” (49). — Mindehhez még csak annyit szeretnék hozzátenni, hogy ha a magyar Shakespeare nemzeti ügy, akkor a magyar Homérosz is az. S a magyar Homérosz problémáinak megoldásához — a költői véna mellett — elengedhetetlenül szükséges az a nagy nyelv- és népismeret, amelyet tanulmányában Mészöly Gedeon bemutatott.

Halász Előd terjedelmes tanulmányának a címe: „Germán eredetű magyar személynevek oklevelezésünk kezdetétől a könyvnyomtatás koráig” (65—101). A szerző gazdag anyagának *A* és *B* betűvel kezdődő részét teszi közzé etimológiai magyarázatokkal ellátott szócikkekben. Kár, hogy feldolgozásában figyelmen kívül hagyta Berrár Jolán kiváló névtörténeti dolgozatának anyagát.

Nyíri Antal „A *had* és a *szer*” című dolgozata (103—32) első felében összeállítja a *had* 'nagy család' szó és fogalom nyelvészeti és néprajzi anyagát. Második részében pedig a kiterjedt *szer* szócsalád etimológiájával foglalkozik. Eredményei szerint „A *szer* szám összetett szó, a *szerint* névutó, a *-szerű* képző meg a *-szer* rag: mind közvetlenül függ össze a *szer* eredeti 'növényi rostból, v. állati inból sodrott anyag', 'sodrék, fonál, zsinór sere, kötél sodrott ága' jelentésével” (128). A *szer* szó azután a *had* (nemzetiség) településének jelölésére is átment. Csatlakozik ahhoz a véleményhez, amely szerint a *sor* a *szer*-nek alakváltozata. A szócsalád őse pedig a *sző* ige *-r* képzős származéka. — A szerző nagy szövejtő leleménye és teljesítménye kivételes figyelmet érdemel, bár eredményeivel nem mindenben érthetünk egyet. Így pl. nehezen fogadható el ilyen elvont formaszavaknak, mint pl. *szerint*, azután szóelemeknek, mint *-szer*, *-szerű* közvetlenül konkrét jelentésű szavakból való származtatása.

Rácz Endre „A becéző nevek megkülönböztető szerepéről” (133—9) ír értékes történeti anyag alapján (pl. *Myke*: *Nicolaus* [Miklós] fia).

Diószegi András „Két szokásmondás és magyarázata” (141—2) címmel a Mezőtelkiben (Bihar megye) hallott s a halászat tárgykörébe tartozó *csutkó alá szorult* szólásmondást, *jut, mint a maszlagos hal* szóláshasonlatot és a *sugat* ('a Sebes-Körös lejtős, köves, de sebes folyású folyórészlete') tájszót magyarázza. — Mészáros Júlia „Adalék a *szer* jelentéstörténetéhez” (143) címmel a föltehetőleg a *szer* szócsaládjához tartozó *szer* szó átvitt jelentéseire közöl néhány nyelvtörténeti adatot.

5. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Szerkesztette Bakos József. I. kötet. Eger, 1955. 475 lap. — II. kötet, Eger, 1956. 648 lap. — III. kötet. Eger, 1957. 547 lap.

Az első kötet első tanulmánya Bakos Józsefé: „Nyelv és iskola — Fejezetek a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtanítás és az iskolai nyelvművelés történetéből 1790—1849” (7—58). Ismertette Szabadi Béla (Nyr. 80: 497—8).

Bihari József tanulmányának a címe: „Félmagánhangzó, magánhangzó vagy mássalhangzó-e az ű? — Vita az ű körül” (265—78). A szerző Steinitz professor véleményével azonos következtetésre jut: szerinte az orosz ű mássalhangzó.

Bihari József és Horváth Tibor közös dolgozata: „Észrevételek a fonéma problémájához” (279—94) főként orosz nyelvi anyag alapján közelíti meg a kérdést. Konkrét eredményük az, hogy az orosz nyelvben az *u* és az *u* hangok nem önálló fonémák, hanem egy fonémának variánsai. Ebben is Steinitzével egyezik a felfogásuk. A régebbi fonológiával kissé mostohán bánnak: mintha ennek a modern szemléleti módnak szinte egész történetét elvetnék, s egy-két orosz tudóst nem tekintve, mindenkitől megtagadnák az elismerést. Pedig Saussure és Trubetzkoy megkerülésével nem lehet kellő mélységben látni a fonológia kérdéseit.

Némédi Lajos tanulmányának címe: „Kármán műve-e A fejvesztesség? — Megjegyzések a XVIII. századi magyar stílus kutatás módszertani kérdéseihez” (295—319). A szerző azt a célt tűzi ki maga elé, hogy bebizonyítsa Kármán szerzőségét az idáig vitatott szerzőjű mű esetében. Egyúttal azért is szól hozzá a kérdéshez, mert — úgy mond — igen fontos módszertani problémát lát a vitában; azt, hogy „tart-e már ott XVIII. századi szépprózai stílusvizsgálatunk, hogy nyelvi alapon képes legyen egy névtelenül megjelent szöveg szerzőségének kérdését eldönteni, illetőleg vállalkozhatik-e egyáltalában a kérdés eldöntésére a stílus elemzés [,] vagy sem” (296—7).

A szerző mint a szóban levő irodalmi korszaknak és a stílustörténetnek alapos ismerője biztosan használja az ún. komplex módszert. Az író szándékából, a mű tartalmából és számos nyelvi, stílusi bizonyítékból arra a következtetésre jut, hogy „A fejvesztesség” „csak Kármán József munkája lehet [,] és pedig nem fordítás, hanem az író eredeti alkotása” (310). Sokoldalú vizsgálódását még megtoldja a tárgyalt mű archaizálásának a XVI. századbeli prózánk nyelvére való visszavezetésével. Ebben különleges — bár talán kissé szubjektív érve — a közös jellegzetes hangsúlyos mondatkezdés (a billentés vagy „auftakt”).

Megszívlelendő tanulságai közül álljon itt egy részlet — nem utolsósorban sajátos stílus-meghatározása miatt: „A stílus kutatás sem indulhat ki másból, csakis a tartalomról és az írói szándékról. Ha nem ezt teszi, könnyen bizonytalan, sőt veszélyes utakra téved, könnyen cáfolható állításokat kockáztat meg, és így azután hitelét vesztheti. Pedig mint egy sok szempontot figyelembe vevő komplex-módszer része igen értékes segítséget tud nyújtani irodalmi múltunk, sőt jelenünk sok problémájának eldöntéséhez, íróink művészetének helyes értékeléséhez. A stílus egy az irodalmi korszak jellegzetes, meghatározó vonásai közül, olyan formai jelenség, melyben a kor irodalmának társadalmilag megszabott tartalma kifejezésre jut. [Az ismertető kiemelése.] Helyesen tehát csak úgy értékelhető, ha egyes jelenségeit is a kor általános összefüggésének keretébe illesztjük be (pl. az idegen szépségek kérdése, az archaizálás stb.). Feltétlenül figyelembe kell venni ehhez a kor íróinak nyelvszemléletét, saját nyelvi és stílus törekvéseire vonatkozó nyilatkozataikat” (319).

Bakos József „Miscellanea linguistica...” (463—71) címmel teszi közzé „Gárdonyi Géza nyelvészeti vonatkozású lapszélei jegyzetei”-t, amelyeket az író A Magyar Nyelvújítás Szótárába és Tolnai Vilmos Magyarító Szótárába jegyeztetett bele. A közreadásnak azonban vagy „kritikai kiadás”-nak kellene lennie, vagy pedig tanulmányának, amelyben a szerző nyelvészeti, illetőleg pedagógiai szempontból mutatja be Gárdonyi jegyzeteit. „Adalékok a magyar szótárak könyvészetéhez” címmel Kovács Mihály múlt századbeli kéziratos szótáraitól kapunk híradást.

A második kötetben Bakos József folytatja az elsőben megkezdett „Nyelv és iskola — Fejezetek a magyar nyelvtanítás történetéből” című tanulmányát

(7—63). Ezúttal az 1849-től 1900-ig terjedő korszakkal foglalkozik. Ezen belül két alkorszakhatárt vesz föl: 1867-et, a kiegyezés évét; valamint 1883-at, nyilván a Trefort-féle középiskolai törvény megjelenése miatt. A szerző hatalmas — részben nehezen hozzáférhető — forrásanyagot tárt föl; adatösszeállítása mind a neveléstörténet, mind a nyelvtudomány története számára igen tanulságos. Ez a gazdag anyag azonban nem eléggé tagolt, tulajdonképpeni feldolgozása még hátra van; ezzel azonban a szerző is tisztában van (58). Az érintett tárgykörök közt olyanokat találunk, mint harc a magyar nyelvért a Világos utáni németesítés nehéz korszakában; ugyanakkor a magyar iskola szervezeti, tartalmi és módszertani megújításáért folyó törekvések; számos tantervi, módszertani kérdés; az iskolai nyelvművelés és a helyesírástanítás problémái; a korabeli nyelvtudományi, nyelvtani és nyelvtanítási viták. Jóformán minden valamire való nyelvész és nyelvtanítási szakember előkerül bővebb ismeretetésben vagy futólag, valamilyen részletösszefüggésben. Mindez mutatja, hogy a szerzőnek érdemes volna ebből a rendkívüli sokszínű anyagból — egyéni értékelésén alapuló — részleteiben is kidolgozott összefoglalást készíteni.

Perényi János „A konzultáció szerepe a nyelvtan tanítási gyakorlatainak előkészítésében” (225—43) címmel több értékes módszertani tapasztalatot, fogást közöl a főiskolai magyar nyelvtanoktatás gyakorlatából.

Chikán Zoltánné „Az általános iskolai nyelvművelő munka néhány kérdéséről” ír (258—68). Főként hibákat tesz szóvá a fogalmazástanítás és a szókincsfejlesztés területén. Hiányolja a szóbeli kifejezéssel való foglalkozást. Egy-két jó megfigyelése mellett szembetűnő a szerző egyoldalú szakirodalmi tájékozottsága.

Bakos József másik tanulmányának címe: „Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez, 1527—1790” (299—331). Ez a korszak igen fontos irodalmi nyelvünk egységének kialakulása szempontjából. Természetesen ez a folyamat nem volt könnyű és akadálytalan, hiszen szorosan kapcsolatban állott a nemzeti és társadalmi célokért vívott harccal. A szerző — igen helyesen — összekapcsolja tárgyát a társadalmi és kulturális haladás ügyével. Sorra vészi a latin nyelv elleni törekvéseket, a magyar nyelvi öntudatra ébredést, az iskolai és iskolán kívüli anyanyelvi művelődést, az ortográfia, a stílus, a fordítás, a magyar terminológia korabeli kérdéseit. Ebben a tanulmányban már szigorúbb szerkezetet, áttekinthetőbb csoportosítást találunk. Ugyanakkor megmaradt Bakos előző ilyen természetű írásainak fő erénye: a gazdag forrásanyagnak találó idézetek által történő megszólaltatása. Megemlítendő még jól összeválogatott képanyaga is. A dolgozat a neveléstörténettel és az irodalomtörténettel határos területen mozog, elkészülése azonban a nyelvtudománynak és a nyelvtudomány történetének is határozott nyeresége. Ebben a formájában azonban jellegzetesen „linguistique externe” (vagyis: „külső nyelvészet”). Kíváncsú volna a tanítási nyelvnek a „linguistique interne” (vagyis: „belső nyelvészet”) szempontjából történő feldolgozása is.

Némédi Lajos „Bessenyei György és a magyar nyelv” (332—76) című dolgozatát folyóiratunkban már ismertette Szende Aladár (Nyr. 81: 137—8).

A harmadik kötet is Bakos József tanulmányával kezdődik; ennek címe: „A szép magyar beszéd (A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténete)” (5—63). Ez a figyelemre méltó dolgozat igen sok szempontból nagy nyereség. Első fejezeteinek meglepően gazdag anyaga (régí magyar és hazai latin grammatikák és homiletikák, az iskola és a színház nyelvére vonatkozó művek) ráirányítják a figyelmet újabbkori hangtörténetünknek egy új közvetett forrástípusára. Szinte valamennyi fejezet a tudománytörténetnek, pontosabban a magyar hangtan történetének szempontjából is jelentékeny, egyes korokban szinte a lehetséges bibliográfiai teljességig jut el a szerző. Utolsó fejezetei pedig a mai magyar (iskolai és iskolán kívüli) beszéd-kultúra-tevékenység számára lehetnek hasznosak. A tanulmányban olyan meglepően

sok adat és szempont van, hogy néha szinte az az érzésünk, hogy több kötet anyagát sűrítette egybe Bakos József. Ezzel magyarázható helyenkénti vázlatossága, zsúfoltsága, aránytalansága s beosztásának vitatható volta (korok, s ezeken belül műfajok). A szerző — kisebb-nagyobb léptekkel — végigvezeti az olvasót a magyar nyelv anyagi oldalának minden elméleti és gyakorlati kérdésén Sylvestertől egészen máig. Eljárásának oka és fő mentsége az, hogy a „főiskolai nyelvi nevelés egyik új színét jelentő speciál-kollégium anyagát” (59) foglalta össze. Kíváncsú volna azonban a csupán érintett témák közül egyiknek-másiknak monografikus kidolgozása is. Bár, hangsúlyozni kívánom, a tanulmány így is rendkívül hasznos a szakemberek számára.

Pataky László „Négyesy László verselméleti munkáinak jelentőségéről” ír (77—86). Az egri kapcsolatokkal is rendelkező Négyesy Lászlónak, az osztatlan magyar filológia egyik legnagyobb alakjának verselméleti és verspedagógiai munkásságát foglalja össze a magyar verstan történetébe beleágyazva.

Perényi János tanulmányának címe: „A rajzos szemléltetés nyelvtanórán” (279—95). A magyar szakos nevelők számára igen hasznos összefoglalás. Rajzos illusztrációi közül főleg a hangtant és a jelentéstant szemléltetők igen sikerültek.

Chikán Zoltánné „Az elemzés kérdése az általános iskolában” (297—315) című dolgozata széleskörű tájékozottsággal és gyakorlati felkészültséggel ismerteti a grammatikai elemzés néhány főbb kérdését. A stilisztikai elemzést csupán röviden érinti, a szókincsben található elemzési lehetőségekről nem szól; remélhetőleg a következő kötetek egyikében erre is sort kerít majd.

6. A Szegedi Pedagógiai Piskola Évkönyve. Szerkesztette Lerner Károly. Szeged 1956. 353 lap.

A kötet bevezetője után Mucsi Józsefné a főiskola elhunyt tanáráról, Csefkő Gyuláról emlékezik meg (7).

Benkő László „A szó mint stíluselem” (9—21) címmel közöl részletet egy nagyobb tanulmányából. A sokoldalú, főleg az utóbbi esztendőik szakirodalmát fölhasználó írás igyekszik összefoglalni a kérdést. Ez ugyan sikerült is a szerzőnek, ám az olvasóban marad némi hiányérzet a külföldi szakirodalomnak és a régebbi magyar stilisztikai tanulmányoknak a csekély mértékű felhasználása, valamint a tanulmány szerkezetének töredezettsége miatt. Az egyes pontok (A szó környezete; Az író szó-készletének eredete; A stíluselemek használatának indokoltsága; A szó kifejező értéke; A szó jellemző ereje; A szó hangalakja; A szó jelentésárnyalatai) önmagukban is mind bővebb, monografikus kifejtést érdemelnének (erre a szerző is nyilván szívesen vállalkoznék is); így egy aránylag rövid írás keretén belül szükségszerűen csak elnagyoltan oldható meg ez az irodalmi és nyelvészeti szempontból egyaránt fontos feladat.

Eperjessy Kálmán „A helynév a várostörténetben” (23—35) című dolgozatában a várostörténet kutatói számára foglalja össze országos méretben a város-, az utca- és a dűlőneveket tárgykörök szerint. Anyagösszeállítása nyelvészeti szempontból sem érdektelen.

Inczefi Géza „Insula Lebő” (53—7) címen egy részletet közöl „A szegedi táj földrajzi nevei” című kéziratos munkájából. Véleménye szerint a *Lebő* a hangfestő eredetű *leb* fő ige neve, jelentése voltaképpen 'lebegő'. Az elnevezés alapja pedig a lápra jellemző himbálózó, ingó mozgás.

Szántó Lőrinc „A nyelvlogikai iskola első magyar tankönyvírója” (89—102) címmel közöl egy részletet a magyar nyelvtanítás történetéről készülő munkájából. A német Becker Károly Ferdinánd által alapított ún. nyelvlogikai iskola érde-

mes hazai képviselőjének, Széchy Ágoston Imrének (1778—1852) tankönyveit és módszertani munkáit értékeli történetileg a szerző.

Az évkönyvben több idegen nyelvi vonatkozású tanulmány található. Palásti László „A futó ó-ra végződő orosz elöljárósók történetéből” (59—70) dolgozott ki egyes kérdéseket. — Drahos Ágoston „A szlovák nyelvoktatás időszzerű kérdései”-t foglalja össze (261—6) röviden. Mokuter Iván pedig „Az irodalmi horvát-szerb nyelv tanítása és nyelvjárású területen” címmel értekezik (309—22). A két utóbbi tanulmány a hazai nemzetiségek anyanyelvi oktatásával foglalkozik. Mokuter figyelemre méltó módon ismerteti a nyugati horvát nemzetiség oktatásának kérdéseit, egyúttal némileg megvilágítva ezt a nyelvjárás-töredéket is.

*

A Pécsi Pedagógiai Főiskolának idáig még nem jelent meg évkönyve, bár úgy tudjuk, ez is készülöben van.

A felsorolt évkönyvek különféle területek tanulmányait foglalják össze. A pedagógiai főiskolákéi mind a társadalmi, mind a természettudományok körét fellelik; s rendszerint külön didaktikai részletekkel is rendelkeznek. A debreceni egyetemé (az I. és a II. kötet) szintén összegyűjti a nyelvészettől a matematikáig terjedő tudomány-szakokat. Utolsó kötetük már csak a bölcsészkarra terjed ki; ez a budapesti egyetem megoldása is. A legszűkebb területet, csupán a nyelv és irodalom területét, a szegedi egyetemen választották. S véleményünk szerint ebben ők találták meg a legjobb megoldást.

Végeztül megemlítem, hogy az évkönyvek terjesztése nincs rendezve. Magánember, például egy szakterület kutatója, oktatója számára — szerencsés véletleneket kivéve — általában megszerzethetetlenek.¹

Szépe György

Hans Fromm—Matti Sadeniemi: Finnisches Elementarbuch. I. Grammatik. 215 l. + 5 táblázat. II. Übungsbuch. 123 l. Heidelberg, 1956. Carl Winter Universitätsverlag.

A finn nyelvtanirodalomnak ugyanazokat a problémákat kellett megoldania mint a magyarnak: egy nem indoeurópai nyelv nyelvtani rendszerének ismertetését olyan tudósoknak kellett elvégezniök, akik példaképül csakis indoeurópai, elsősorban pedig latin nyelvtanokat választhattak. Ezért nem meglepő, hogy a két legrégibb ránk maradt finn nyelvtan (1649., 1689.) latin minta szerint igyekezett a finn nyelvtani rendszer ismertetését elvégezni. Vhael, aki elsőnek kísérelt meg új utakat járni (1733.) már 14 esetet különböztetett meg elődeinek 6 névragozási esetével szemben, de még ő is 3 deklinációról és 4 konjugációról számolt be. Noha legalább 1821 (Sjögren)

¹ Ismertetésemnek nyomdába adása után jelent meg az *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae*. Redigunt: Tiberius Kardos, Ludovicus Ligeti [et] Iulius Ortutay. Budapest, 1957. Tankönyvkiadó. 181 lap. — A kötetben három nyelvészeti tárgyú írás található: Sz. Kispál Magdolna „Das ungarisch-mansische Karitivsuffix” [A magyar-manyisi fosztóképző] (15—9) című tanulmánya. — Lavotha Ödön dolgozatának címe: „Zur Frage der Entstehung der reflexiven Verben” [A visszaható igék keletkezésének kérdéséhez] (21—5). — Herczeg Gyula „Un caso particolare dell' apposizione nella lingua letteraria romana” [Az appozíciónak egy különleges esete a román irodalmi nyelvben] (147—52) címmel értekezik.

óta számolnak a finn nyelvtanok két olyan ténnyel, mely indoeurópai példaképeikben nem volt meg, i. e. a magánhangzó-illeszkedéssel és a fokváltakozással, ennek ellenére 2—6 deklinációval, illetőleg konjugációval legalább 1876-ig találkozunk (pl. Kockström és Ujfalvy—Hertzberg nyelvtanaiban)¹, holott Eurén már 1846-ban kiadott nyelvtanában csak névszó- és igeragozásról ír általában (1852-i nyelvtanában már nála is ismét 6 névszó és ugyancsak 6 igeragozás szerepel). — Külön problémát jelentettek a tankönyvszerű finn nyelvtanok idegenek számára, mert ezek — a magyar nyelvűek kivételével (Fábián 1859., Budenz—Szinnyci 1873. stb.) — indoeurópai nyelvű tanuló számára akartak egy nem indoeurópai nyelvet hozzáférhetővé tenni. Legrégebben németek számára készült finn nyelvtan (Strahlmann: *Finnische Sprachlehre für Finnen und nicht Finnen*. 1816., ebből tanult Hunfalvy is), a legtöbb szerző azonban a múlt században a finnül tanuló svédek igényeit igyekezett kielégíteni (Judén—Jutein 1818., Becker 1824., Renvall 1840., Eurén 1846., az ő művei finnül, svédül és iskolai használatra is megjelentek. Kockström nyelvtanai svédül, németül és franciául stb.). Finn nyelvtanokat franciák számára 1876 óta (Ujfalvy—Hertzberg, Neuvonen 1935., tudományos, nem gyakorlati célú Sauvageot-é 1946. stb.) ismerünk. Fromm—Sadeniemi most megjelent nyelvtana ennek a nagy hagyományokkal rendelkező finn nyelvtan-irodalomnak egy igen értékes és hasznos új tagja.

A mű első kötete, a nyelvtan, elsősorban azok számára értékes mű, akik finn-ugor nyelvésznek készülnek. Bevezetőül rövid, de világos képet kapunk a finn nyelv kialakulásáról az uráli kortól a mai állapotig. A finn nyelv különféle jövevényszórétegének ismertetését könyvészeti utalások kísérik. A finn nyelv alaktanának rövid jellemzése után ismét bibliográfiai áttekintést találunk, mégpedig tömör kritikai megjegyzésekkel a finn nyelvtanokról, az egy és több nyelvű szótárakról, valamint a legfontosabb nyelvészeti folyóiratokról, évkönyvekről. A finn irodalom történetéhez és a népköltészet tanulmányozásához is nyújt e rész hasznos fogódzót.

Kezdő és nem kezdő nyelvészek számára egyaránt igen fontos a hangtani, illetőleg hangtörténeti összefoglalás (20—50). Ez a magán- és a mássalhangzók minőségi és mennyiségi viszonyait, a kettőshangzók keletkezését s a fokváltakozást részletesen tárgyalja. A fő- és melléknevek ragozásának alapos tárgyalása után (51—64) a személyragozás (64—6) következik, majd a fokozás (66—8), végül pedig a határozószók (68—9) és a névmások (70—80) tárgyalása után a számnevek (80—6) zárják le a névszóról szóló részt. Az ige tárgyalásában (86—104) a személyes, a személytelen és a tagadó ragozás alapos ismertetésén kívül kellő részletességgel tárul fel a finn nyelv gazdag főnévi és melléknévi igenévrendszere. A deklináció és a konjugáció tárgyalását teljessé és gyakorlatilag könnyen használhatóvá a könyv végén található öt táblázat teszi.

A szóképzésről szóló rész sajnos túlságosan szűkszavú (105—8), viszont annál alaposabb és a finnül tanulók számára hasznosabb a mondatban (109—202). Részletes tájékoztatást kapunk az alany, a névszói állítmány és a tárgy lehetséges változatairól (109—27), majd a jelző, a határozó, az értelmező és a szórend különféle kérdései következnek (127—34). Igen hasznos és alapos az esetek használatáról szóló rész (134—61), amely példaanyagában természetesen elsősorban a finnül tanuló németek igényeit tartja szem előtt. A személyragok, a fokozás, a névmások és a számnév használatával kapcsolatban (161—6) is elsősorban az indoeurópai anyanyelvű tanulók igényeit elégíti ki a könyv. Az ige, különösen pedig az infinitívusok és a participiumok haszná-

¹ A dátumok megadása körül azért fogalmazok ennyire óvatosan, mert Setälä cikkében (NyK. 24 : 93—8) ismertetett nyelvtanoknak alig több mint a felét ismerem, s így lehetséges, hogy egyik vagy másik jelenségre az irodalom teljesebb ismerete esetén korábbi, illetőleg későbbi példát tudnék idézni.

latával kapcsolatban igen szerencsés a nyelvtani szabályoknak bő példaanyaggal történő szemléltetése (166—85). Kár, hogy a partikulák, az előszók, a névutók és a kötőszók tárgyalása (186—202) az előző fejezetek részletes és beható mondattani módszerével ellentétben szinte pusztá felsorolást nyújt.

A második kötet, a gyakorlókönyv kiváló segédeszköz lehet az egyetemi szemináriumi oktatásban (amire részben szánva is van), de nem nyelvész számára, főképp önálló tanulásra semmi esetre sem lehet alkalmas. Ennek a célnak sokkal jobban megfelelnek a teljesen gyakorlati jellegű tankönyvek, amelyekben a nyelvtani anyag lekényként kapcsolódik a nyelvtani tudásnak megfelelően szerkesztett olvasmányokhoz (pl. németek számára Wellewill: *Praktische Grammatik der finnischen Sprache für den Selbstunterricht*, Wien—Pest—Leipzig. stb. A legismertebb közülük Rosenqvist több kiadást megért könyve: *Lehr- und Lesebuch der finnischen Sprache*). Szemináriumi oktatásban, megfelelő nyelvtani előkészítés esetén azonban nagy előnye a gyakorlókönyvnek, hogy szerzője mind a finn, mind pedig a németről finnre fordítandó olvasmányok szövegeit más-más tárgykörökből válogatta össze, s így az, aki a nyelvtant példamondataival együtt gondosan átdolgozta, s a gyakorlókönyvet is feldolgozta, tekintélyes és különféle tárgykörökre vonatkozó szókészlethez jut.

Fromm—Sadeniemi könyve tehát nagy nyeresége a finnugor nyelvtudománynak az egyes nyelvtani kérdések feldolgozása és az ezekhez megadott könyvészet révén egyaránt; nyereség egyben az idegen nyelvoktatás irodalma számára is, mert kitűnő példát látunk benne arra, hogy a finn nyelv tudományos igényű nyelvtani feldolgozását hogyan egyesítették a szerzők a német anyanyelvű tanuló igényeivel és problémáival.

Vértes Edit

Papp István: Finn nyelvtan. Budapest, 1957. Tankönyvkiadó. 176 l. Egyetemi tankönyv.

A finn a és magyar nyelv rokonsága régóta ismert tény a tudományos világ számára, de a nagyközönség körében ennek tudata csak az utóbbi 30 esztendőben terjedt el, nagyrészt Szinnyei József és Zsirai Miklós munkásságának eredményeként. A nyelv megismertetése terén azonban keveset tettek. Az első magyar nyelvű finn nyelvtant Fábián István írta 1859-ben. Ezt követőleg 1861-ben Hunfalvy olvasmányokat és szójegyzéket adott ki, majd 1873-ban jelent meg Budenz „Finn nyelvtan”-a, melyet kibővítve 1880-ban második kiadásban is közreadott. Szinnyei József ezt átdolgozta és 1894-től 1940-ig még nyolc kiadásban jelentette meg. Szerkesztett e mellé olvasmányokat és szójegyzéket is. Szinnyei kiváló rendszerezése az egyetemi igények kielégítésére készült, és használata nyelvészeti ismeretek nélkül nehéz. A nagyközönség számára gyakorlati finn nyelvkönyvet adott ki Györffy Béla (*Gyakorlati finn nyelvkönyv*. Győr, 1939.) és Zongor Endre (*Magyarországról Finnországra. Gyakorlati finn nyelvkönyv*. Zalaegerszeg, 1939.). E könyvek viszont főként evangélikus papok részére készültek, minthogy a 30-as évek folyamán a két ország evangélikus egyháza között élénk kapcsolat alakult ki. A budapesti egyetemen 1952 óta Zsirai Miklós egyetemi jegyzetként, sokszorosítva megjelent finn nyelvkönyvét használják.

Még nagyobb a hiány szótárakban. Az első és eddig egyetlen finn—magyar szótárt 1884-ben adta ki Szinnyei József. Weöres Gyula magyar—finn zsebszótára pedig Helsinkiben 1934-ben jelent meg. Mindezek a könyvek alig kaphatók. Papp István finn nyelvtana tehát hiányt pótol, de ismét csupán az egyetemi hallgatók igényeit tartja szem előtt, sőt tudományos célt szolgál.

Rövid bevezetésében a nyelvjárásokról és az irodalmi nyelv kialakulásáról szól, majd 44 lapon tárgyalja a finn nyelv hangtanát. Ez a rész két fő fejezetre oszlik. Először

leírja a mai hangállományt, összevetve a magyar kiejtéssel. Ismerteti az időtartam szerepét, a szótag szerkezetét, a finn hangsúlyozást és hanglejtést. Érdekes, hogy a finnben egy szó vagy magánhangzóra, vagy véghehezetre, vagy *l, n, r, s, t*-re végződhet csupán. A hangsúlyozás és az időtartam (vagyis a hangok hosszúsága) a finnben független egymástól. Tehát hangsúlyos szótagban a hangsúly miatt nem nyúlik meg a magánhangzó. A szerző úgy látja, hogy ez a sajátság is azonos a magyar nyelvvel, Bárczi viszont tárgyalja a hangsúly nyújtó hatását (Hangtörténet 51). Kétségtelen ősi egyezés a finn és a magyar nyelvben a magas és a mély hangrendű szavak elkülönülése. De mindkét nyelvben vannak vegyes hangrendű szavak is, melyekben az *e* és *i* hang fordul elő mély hangokkal együtt. Régebbi véleményként említi, hogy a vegyes hangrendűség az eredetibb tökéletes hangrend megbomlásával keletkezett. Újabb nézetként pedig azt, hogy *e* vegyeshangrendűség régi állapot. A magyarázatul felhozott négy eset azonban, úgy látszik, inkább a hangrend megbomlásáról vallott felfogást igazolja. Az 1. pontba egy téves adat is csúszott bele, mert az észthen ma már nem tekintik veláris *e*-nek az *ö*-vel írt hangot, hanem csupán palatoveláris, tehát hátrább képzett *e*-nek (vö. Ariste: Eesti keele foneetika. Tallinn, 1953. 63). A hangtan második fejezetében a hangfejlődéssel és a hangváltakozással foglalkozik. Bár ennek a fejezetnek hangtörténeti igénye van, nagymértékben leíró vizsgálat marad. A történeti magyarázat csupán fokozottabban szerepel az egyes leíró tények ismeretése után. Ennek bizonyára az az oka, hogy az előző részben inkább a magyarral való egybevetés, a hangállapot leírása és a kiejtés magyarázata volt a célja. A tövéghangzóban az *i* okozta változások számbavétele után „egyéb változások” című fejezetben a tövéghangzónak különböző fejlődési fokot őrző alakjait állítja egymás mellé, melyek leíró szempontból ma váltakozásnak tekinthetők. Ezek sorába állítja az I. és II. infinitívust is, melyeknek *t* elemét Hakulinen is azonos eredetűnek tartja (Suomen kielen rakenne ja kehitys I: 228), az *e* elemre azonban nem tud kielégítő magyarázatot adni. Papp István az I. és II. infinitívus hangalakú különbségét hangváltakozásnak fogja fel (35).

A mássalhangzókról szóló részben a fokváltakozást és egyéb mássalhangzó-váltakozásokat, a hasonulást és a véghehezet kialakulásának történetét vázolja. A fokváltakozásról szólva a 35. lapon ez van: „A többeli fokváltakozás tehát a *p, t, k* után álló szótag nyílt, illetőleg zárt voltától függ.” A kérdéses *p, t, k* ahhoz a szótaghoz tartozik, amelynek zárt vagy nyílt voltától függ a fokváltakozás, tehát helyesebb lenne a *p, t, k* *kezdődő* szótagról beszélni.

Nem értem, hogy a többesszám I. személyű birtokos személyrag (-*mme*) történetét miért a fokváltakozás körében (39) tárgyalja, holott ennek inkább az alaktanban (77) lenne a helye.

A hangtani részt az írás és ejtés rövid összefoglalása fejezi be:

A szóalaktan című fejezet 70 lapon tárgyalja a finn alaktani kérdéseket. Ez igen jó része a könyvnek. Részletesen foglalkozik a fő kérdéseivel; ezekről más nyelv-tanban szükséztlenül írnak, s a finnországi finn nyelv-tanok nyomán főként a szavak szótagszáma foglalkoztatja a nyelv-tanírókat. Papp István megállapítja, hogy kétféle névszótó van a finnben: 1. egyalakú és 2. kétalakú (56–62). Egyalakúnak nevezi azokat a szótöveket, melyeknek csak magánhangzós véghangzójuk van, s ez a magánhangzó lehet rövid, hosszú vagy kettős magánhangzó. Az *e*-tövék egy része a nominatívusban *i*-re végződik, ugyanígy az *a, ä* végű középfokú melléktövek. Néhány egyalakú *tő* a nominatívusban *-n* elemet kap (pl. *kahdeksan* 'nyolc'). Ezen egyalakú tövek között vannak olyan szavak, melyekben fokváltakozás van, pl. *ikä* 'kor' — gen. *iän*.

A kétalakú tövű szavaknak teljes és csonka tövük is van, pl. *suuri* — *suure* — *suur* 'nagy'. A teljes *tő e, ä* vagy hosszú magánhangzós végű, pl. *vuore* 'hegy', *suurimpa*

'legnagyobb', *kaunii*- 'szép'. A nominativusban e szavak *i*-re, mássalhangzóra (*l, n, r, s, t*), vagy *'re* (véghehezetre) végződnek, pl. *vuori, suurin, kaunis*. A véghehezetre végződő szavak írásban magánhangzós végűek, pl. *puhe* 'beszéd'.

A névszótövek után a többes jeleket tárgyalja. A finnben tudvalevőleg két többes jel van: *t* és *i*. A *t*-ről az 5. pontban ezt írja: „bchatolt az igeragozási rendszerbe is.” Hakulinen viszont Ravilát idézve azt mondja, hogy ez a *t* többesjel az állítmányhoz járult először és onnan terjedt át a névragozásra (i. m. 82).

Az egész könyvön átvonuló hiányosságnak érzem, hogy a történeti magyarázatok forrását nem jelöli meg, és általában csak az általa elfogadott véleményt közli.

A fokozás és az esetalakok részletes tárgyalása után a névragozási típusokat sorolja fel a finn grammatikák szokása szerint. Csoportosításában a szótöveket is figyelembe veszi. Majd a birtokos személyragozás, a számnevek, a névmások következnek, és ezután tér rá az igék tárgyalására. Figyelemre méltó itt is, hogy az igeragozások szerint csoportosítja az anyagát. Az igeragozást a következő igesajátságok alapján tárgyalja: „1. igenem (genus); 2. igemód (modus); 3. igeidő (tempus); 4. szám (numerus) és személy (persona).”

A szenvedő igenemről azt mondja, hogy a „jelentése igazában véve cselekvő: olyan cselekvést jelez, amelynek cselekvő alanya nincs pontosan megjelölve, mert az általános”. Nemcsak a finnre érvényes a megállapítása, hogy a passivum is cselekvő jelentésű, hanem más nyelvekre is. A cselekvő és szenvedő ige között abban van a különbség, hogy a cselekvő ige a cselekvést végző agensre utal, míg a szenvedő ige a cselekvés végpontjára, a *patiensre*. Véleményem szerint az actívumot és passívumot csupán formális grammatikai okok miatt állították szembe egymással.

Az összetétel és szóképzés bemutatására közölt világos áttekintés a gazdag alaktani fejezetet a finn nyelv ismeretében elmélyülni kívánók és a tudományos céllal búvárkodók számára egyaránt nélkülözhetetlenné teszi.

A nyelvtan harmadik része a mondattan. Ebben a fejezetben az alaktanban tárgyalt szófajták és ragalakok szerint csoportosítva mutatja be azok mondattani használatát. A mondattan második része pedig az egyszerű mondat részei szerint veszi sorra a szerkezet tagjait és azok jelölését. Példaanyagát a finn népköltészetből, irodalomból, az újságok nyelvéből és a beszélt nyelv mindennapi szólásaiból veszi.

A finn nyelvet már valamelyest ismerő számára rendkívül hasznos ez a mondattan, a tudomány számára pedig sokat idézett forrásmunka lesz. Minthogy magyar nyelven eddig a finn mondattanhoz nem juthattunk hozzá, könyvének ez a része különösen becses a nyelvészettel foglalkozók részére.

Egy-két sajtóhiba maradt a könyvben, de ezek a magyar szövegben fennakadást nem okoznak. Például a 19. lapon ezt olvassuk: ... *álltak első* ... (e. h. *álltak elő*). A finn anyagban javítandó lenne: a 29. lapon *seisokahan* > *seisokoon* (e. h. *seisokohon* > *seisokoon*); uo. *saatanehe* (e. h. *saatanehen*); a 73. lapon *luo* 'hoz' e. h. 'hoz'.

Lavotha Ödön

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Élettárs. Mi az *élettárs* szó jelentése? *Élettárs-e* a feleség? Lehet-e az *élettárs* szó bármely esetben sértő? — kérdezi Györffy Pálma. Ezt válaszolhatjuk:

Az *élettárs* szó, illetve az *élete társa* szókapcsolat a Nyelvtörténeti Szótár szerint már a XVII. század közepén 'házastárs' (első előfordulása helyén pontosabban: 'feleség') jelentésben élt. Sándor István így értelmezi Toldalékában (1808.): „Élet társ. Conjux”. Czuczor—Fogarasi szótárának 2. kötetében (1864.) ezt olvashatjuk az *élettárs*-ról: „Személy, ki mással vagy másokkal szoros viszonyban együtt él. Szorosb ért[elemben] házastárs.” Ballagi Mór „teljes” szótárában (1868.) pedig ezt: „*ált*[alában] személy, akivel folytonosan együtt lakunk; *külön*[ösen] házastárs.” Balassa József szótára (1940.) az *élettárs* szót azonos jelentésűnek veszi az *élete párja* kifejezéssel, de pontosabban nem magyarázza sem itt, sem ott.

Megnéztük az Akadémia Nagyszótárának cédulatárában az *élettárs* címszó anyagát. Annak alapján a szónak ilyen jelentéseit állapíthatjuk meg:

1. 'házastárs; férj, feleség': 1825-ből: „Igy készül neked Antipater, neked idai szép hölgy, Hű két *élettárs*, így készül szörnyű haláltok” (Vörösmarty: Zalán futása, III. ének; a „Hű két *élettárs*” férj és feleség); 1847-ből: „Fönn az asztal végén az öreg Pergő Péter foglalt helyet, mellette kedves *élete társa* [= felesége]” (Petőfinek „A nagyapa” című elbeszéléséből. A Havas-féle Petőfi-kiadás 5: 247—8). — A szó előfordul még jó néhány írónál; ha a szövegből nem mindig egyértelműen tetszik is ki ez a jelentés, a kor felfogásának megfelelően nyilván valamennyi idézet ide való. Ezek az írók többek közt (zárójelben annak a műnek megjelenési éve, amelyben az *élettárs* szó előfordul): Fáy András (1824.), Nagy Ignác (1841., 1843.), Jósika Miklós (1844., 1858.), Garay János (1846.), Tompa Mihály 1846., 1859.), Kemény Zsigmond (1855., 1858.), Vértesi Arnold (1868.), Beöthy Zsolt (1871.), Tancsics Mihály (1873.), Bródy Sándor (1886.), Berczik Árpád (1889.), Kozma Andor (1893.), Abonyi Árpád (1898., 1899.), Malonyay Dezső (1900.). Az Értelmező Szótár legújabb anyagából: „Amikor a fejedelem elérte huszadik életévét, elhatározta, hogy *élettársat* keres magának [= megházasodik]” (Szabad Föld 1947. nov. 16., egy meséből).

2. Az *élettárs* szónak két átvitt jelentése is kitűnik az Akadémia Nagyszótárának idézetgyűjteményéből:

a) 'madárnak más nembeli társa': 1895-ből: „[A fogolymadarak közt] nem egyszer életre-halálra szóló csaták vívatnak az *élettárs* birtokáért” (Tanos Pál: Erdő 111);

b) 'katonának a fegyvere': 1850-ből: „A honvédtől elvették kedves *élettársát*, szuronyos löszerét [= puskáját]” (Vahot Imre: Men. 54); 1862-ből: „A honvéd kénytelen volt letenni fegyverét, ... barátját, *élettársát*” (Asbóth Lajos Emlékiratai 1: 142).

Az eddigiek szerint kétkedés nélkül megfelelhetünk levélírónk második kérdé-

sére: „Élettárs-e a feleség?” *Élettárs*, mégpedig a választékosabb, nem mindennapi stílusban. Első kérdésére a régibb anyag alapján részben megfeleltünk; csak részben, mert újabban a jogi szaknyelvben más jelentést is ruháztak rá erre a szóra.

3. Az *élettárs* jogi fogalmának meghatározása: 'egy más nembelivel tartós életközösségben együtt élő, de vele házasságot nem kötött férfi vagy nő'. (Az ilyen élettársak közösen szerzett vagyona mindkettőjüknek tulajdona; ebből a viszonyból házastársi pótlék igénye és gyermektartási kötelezettség is támadhat; a nő bizonyos körülmények között nyugdíjra jogosult.)

Hogy ezt a jogi fogalmat az *élettárs* szóval jelölik meg, annak talán a német *der Lebensgefährtin*, illetőleg *die Lebensgefährtin* szó is oka. Tudniillik ez a német szó is jelentheti a 'férj, feleség'-en kívül az imént értelmezett 'nem férj vagy feleség élettárs'-at is.

Mit válaszoljunk hát a harmadik kérdésre: „Lehet-e az *élettárs* szó bármely esetben sértő?” Mint láttuk, klasszikusaink és más jó nevű íróink szereztek ennek a szónak jó csengést; emelkedett, választékos stílusú versben és prózában használták. Eszerint nagyon is megtisztelő az *élettárs* nevezet. Semminemű elfogultságot nem engedünk szóhoz jutni, mikor megállapítjuk, hogy mégiscsak kár volt ezt a választékos, költői szavunkat jogi műszónak megtenni. Mert ha megmarad is egyelőre az *élettárs*-nak régi értelme, újabb hivatalos használata következtében előbb-utóbb elvész korábbi egyértelmű jelentése és ünnepi hangulata, azonkívül nem is régi íróink műveiben máról holnapra elavul a szónak eredeti jelentése. Azt hisszük, célszerű volna más kifejezést keresni régi szavunk újabb értelmére. Ilyen lehetne az *életfél* szó. Pontosan azt jelenti, mint az *élettárs*, ugyanolyan határozós összetétel (a. m. az életben fele, társa), de még nincs hagyománya, azért bátran adhatjuk neki az új jelentést. Eleinte bizonyára idegenkedünk tőle, mint általában az új szótól, de könnyű lesz megbarátkozni vele; gondoljunk az ugyanilyen utótagú *ügyfél*, *üzletfél* szóra vagy egy más típusú (jelzős) összetételre, a *házasfél*-re. Azt hisszük, hogy az *életfél* (*életfelem*, *életfeled*, *életfele*) szó hangulati értékénél fogva is nagyon alkalmas mind jogi (hivatalos), mind köznyelvi szónak.

Végezreményben tehát azt mondhatjuk, hogy az *élettárs* nem sértő szó. De mivel tapasztalatunk szerint sokan helytelenítik ennek a szónak újabb, jogi értelemben való használatát, lassan-lassan elveszti ünnepien választékos hangulatát, hacsak közben le nem veszik róla a jogi jelentés terhét.

F. G.

E példában vagy ebben a példában? „Öreg filológus” aláírással és 1957. jún. 6-i, 8-i, 10-i, 11-i és 12-i keltezéssel öt változatos tartalmú, kiadós levelet kapott szerkesztőségünk. A bennük érintett sok-sok érdekes kérdésre cím hiányában nem tudunk válaszolni (többjének nem is a nyelv művelés a tárgya, hanem az írónak egy-egy régi egyetemi vagy katonai élménye); folyóiratunkban pedig csak módjával jut hely egy-egy közérdekű probléma tisztázására. Így kedves levelezőnknek most nem a sok dicsérő, hanem egyik rosszalló megjegyzésére térünk ki.

Nyolcvankét esztendősen olvasónk néhai tanárja, Gyulai Pál (és mások) nyomán azt vallja, hogy „a magyarban a mutató névmás (*az, ez, amaz, emez*) és azonosító névmás (*ugyanaz, ugyanez*) a z t a r a g o t v e s z i f e l, mint az a szó, amelyre vonatkozik.” Ezért „szégyenítő búval”, sőt „búsító haraggal” töltötte el, hogy folyóiratunkban is olvasott néhány határozott névelő és viszonyrag nélküli (*e példában, az érvelésben* típusú) mutató névmásos szerkezetet; s különösen bosszantotta a folyóiratunkban előforduló „ezen újabb eredmény bejelentését” szövegrésznek ezen szava (Nyr. 81 : 18).

— Válaszunk ez:

Való igaz, hogy nyelvjárásaink immár nemigen kedvelik az effajta névmási használatot: *ez alakban, azon pillanattól*; inkább így mondják: *ebben az alakban*,

attól a pillanattól. A népdal legénye is „*ezt a kerek erdőt*” járja, nem „*e kerek erdőt*”, s „*ezt a barna kislányt*” várja, nem pedig „*ezen barna kislányt*” — hogy a levél példáját idézzük mi is. Ez okkal (vagy csak: *ezzel az okkal?*) már mások is vitatták előttünk szóban vagy levélben az *e példában* stb. szerkezet helyességét. (Ezért is térünk most ki a dologra itt, nyomatékosan.)

A nemzeti irodalmi nyelv azonban nagyon sokrétű jelenség. A múlt század első felében a nyelvújítók — maga Kazinczy is — olykor azt hirdették, hogy csak az író széépérzéke szabja meg a törvényét. Ennek visszahatásaképp az ún. új ortológia korának egyes túlzói — pl. Gyergyai Ferenc — csak a népi, a nyelvjárási beszélt formákat ismerték el helyesnek, szabályosnak. Úgy hisszük azonban, ez esetben sem a „thesis”-ben vagy az „antithesis”-ben, hanem a fejlődés dialektikáját értékelő „synthesis”-ben van a legmaradandóbb, legteljesebb igazság.

A rövid, ízléses szerkezeteket kedvelő nyelvújítók tehát egykor szándékosan erősítették az *ez okból, a tekintetben, ezen rendeletről*, illetőleg névutóval: *e nap óta, azon könyv alatt* típusú szerkezeteink irodalmi divatját, noha a beszélt nyelvben már akkor is inkább járta a jóval nehézkesebb *ebből az okból, abban a tekintetben, ettől a rendeletről*, illetőleg *ez óta a nap óta, az alatt a könyv alatt* forma. A később lábra kapott rosszallás ellen azonban már a századforduló táján is (Simonyi: HM.³ 89—91), majd századunk harmincas-egyvenes éveiben is tiltakoztak nyelv művelőink. Szakmánk nagy tekintélyű nesztora, Nagy J. Béla pl. egy szintén elhamarkodott támadásra ezt válaszolta: „Volt tanára bizonyosan csupán azért szorgalmazta annyira az *ezen* kerülését, hogy jobban ráeszméltesse tanítványait a mai nyelvhasználatra. De okvetlenül tudnia kellett arról, hogy régi nyelvünkben ilyen alakjai is voltak a főnévvel együtt járó mutató névmásnak: *e* (magánhangzó előtt *ez*, pl. *ez* esetben), *eme* (magánhangzó előtt *emez*), *ezen*; *a* (pl. *a* tekintetben; magánhangzó előtt *az*, pl. *az* esetben), *ama* (magánhangzó előtt *amaz*), *azon*. Az irodalmi nyelvben ezek a mutató névmások még ma is használhatók és használatosak is: »Mert *e* nép e perszem volna haragjának« (Arany: Toldi III, 5); »*E* fiúból pap lesz, akárki meglássa« (Arany: Családi kör); »... *S azon* pillanatban megragadta szarvát« (Arany: Toldi IX, -10)... Stilisztikai tapintat dolga, hogy a régies formák közül melyiket mikor használjuk, de az *ezen* szemernyivel sem rosszabb, mint akár az *eme* vagy a megfelelő mély hangú alakok, és semmivel sem szolgált rá arra, hogy úgy üldözzük, mintha valami égbekiáltó magyartalanság volna» (Msn. 13: 102; hasonló vélemény olvasható uo. 10: 42—3, 12: 64, 17: 29—30 is; Nagy J. B. más klasszikus példákat s egyéb szakirodalmi utalásokat közöl a Lőrincze Lajos szerkesztette Nyelv művelésünk főbb kérdései 262—3).

Hogy miért védelmezzük annyira kitartóan a ragtalan jelzői használatú *ez (e), az* stb. névmást, azt ezek szerint a levélíró — jól képzett filológus lévén — könnyen megértheti. Egyrészt, mert azok is régi jó alakok, melyeket múlt századi klasszikus íróink tudatosan terjesztettek is (l. főtebb és Nyelvünk a reformk. 381). Másrészt; mert megóvnak a ragok és a névutók egyhangú és hosszadalmas ismételtetésétől, végre is az *ez idő alatt, azon pillanat óta* szerkezetet minden ép stílusérzékű ember zeneibbnek és tömörebbnek érezheti, mint az *ez alatt az idő alatt, az óta a pillanat óta* változatot. S végül mert ma is több kiváló írónk él velük, köztük nem egy olyan is, aki szintén jól képzett „őreg filológus” (az ilyen példák idézését talán mellőzhetjük); s különösen értekező prózában használják sokan. (Márpedig a levél is ilyen alkalmazását szúrta tollhegyre.)

Mi tehát valóban örvendenenék, ha az efféle tömör és régi, ma is jól használható, színmagyar szerkezetek heveskedő megrovása helyett mindenki a kétségtelen nyelvi dudvák nyesegetésére tartogatná nemes buzgalmát, más szóval: nem szegényítenié nyelvünket — csupa szeretetből.

T. J.

Varga Lídia tanító vagy tanítónő? Ertsey Olivér ny. főpénztárnoknak című tett kérdésére a következőkben válaszolunk:

Ha maga a név (Lídia) megmondja, hogy nőről van szó, akkor nyelvünkben fölösleges, sőt idegenszerű a *tanítónő*, *tanárnő* alak használata. Ahogy feleségünk jó magyarsággal *házastársunk*, nem pedig *házastársnőnk*, ugyanúgy nevezhetjük Varga Lídiát is *tanító*-nak. Ha mondatunkból nem tűnik ki az illetőnek a neme, akkor természetesen a *tanítónő* alakot használjuk, pl.: Találkoztam egy *tanítónővel*.

Ugyanez áll az *elvtárs* és *elvtársnő* szó használatára is. Sokszor mondják, írják: Kovács Júlia *elvtársnő*: helyesen: Kovács Júlia *elvtárs*.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nagyon terjed a „Varga Lídia *tanítónő*”, „Kovács Júlia *elvtársnő*”-féle szóhasználat, s ha netán magunk nem használjuk is, mások írásában, beszédében legyünk türelmesek iránta. De a „Nagy Jánosné *tanítónő*”, „Kis Pálné *elvtársnő*”-fajta fölösleges képzőhalmozást mégiscsak jobb elkerülnünk.

F. G.

Tegezés — magázás. Képiró József levelében azt kívánja, hogy térjünk át az általános tegeződésre, már csak azért is, mert — véleménye szerint — a magázás mint az osztálytársadalom terméke „nemcsak szükségtelen, hanem káros” nyelvi forma. Válaszunk ez:

A rabszolgasáadalomban élő római csak a tegezést ismerte, míg az orosz nyelv ma is különbséget tesz tegezés és magázás között, tehát ez a két beszédforma nemcsak az osztálytársadalomban él. A magázás a tisztelet kifejezésének egyik módja. Nyelvünkben már a XVI. században kimutatható, legtöbbször egyenrangúaknak egymás közötti levelezésében, de egy kicsit más alakban, mint ma. Ezt az alakot használja Arany is a Szibinyáni Jankban, ahol Zsigmond király így beszél a szerb István vajdával: „Visszakérem [Jankot]. *Te kegyelmed* Ebben most már kedvem töltse.” A *te kegyelmed*-ből lett a *kend*, amely már olyan demokratikus kifejezés, hogy a forradalmár Táncsics mindenkit így szólított.

Egypár évszázaddal ezelőtt az angol nyelv is különbséget tett tegezés és magázás között, de a mai angol nyelvben csak magázás van, kivéve a költészetet és az imádságot, ahol a tegező forma tovább él.

A magázásra az angol éppen úgy, mint az orosz és a francia az ige többes második személyét használja, a német a többes harmadik személyt, míg az olasz éppen úgy mint mi, az egyes szám harmadik személyű igealakokkal él, mikor magáz valakit.

A magyar falusi ember egészen a legújabb időkig magázta a szüleit, a feleség magázta az urát, a városi társadalomban fiúk és lányok, ha nem voltak rokonok, magázták egymást, nem szolgai meghunyászkodásból, hanem tiszteletből.

Ma sokkal több ember tegeződik, mint tíz évvel ezelőtt. Ez önmagában véve nem kifogásolható, hiszen a társadalmi érintkezés formái időről időre változnak. Csak egy a fontos, hogy az egymás iránti tisztelet ki ne vesszen belőlünk, mert arra a szocialista társadalomban is szükségünk van. De szükségünk van arra is, hogy kevésbé bizalmas hangot használjunk, amikor idegenekkel vagy nem jó ismerőseinkkel beszélünk, azért nem gondoljuk, hogy a magázásról mint nyelvi formáról ezután teljesen lemondhatnánk.

Sz. B.

A régmúlt igealakok. Kelemen Imre tanító kérdése: Nem kellene-e az előzményesség kifejezésére az *irtam volt*-féle régmúlt igealakok használatát általánossá tennünk? — Válaszunk a következő:

A mai irodalmi és köznyelv a múlt idejű igealakok közül általában csak az egyszerű múlt idejű igealakot (*irtam*, *mentem*) használja. A régmúlt igealak (*jártam volt*)

a régi nyelvben volt használatos; az egyszerű múltat is meg két cselekvés közül az egyiknek előzményességét is kifejezte. (Ez utóbbi értelemben latin mintára alkalmazták.) Ma már csak ritkán fordul elő; elsősorban a székely nyelvjárásterületen él. Nem ismeretlen azonban az irodalmi nyelvben sem, pl. Aranytól: „Szállásra vivék egy pompás palotába, kit úgy is üresen *hagyott volt* a pápa” (Toldi szerelme), — vagy a székely Tamási Áronnál: „kormányzatunk olyan régi volt, hogy még Zsigmond király *adta volt* nekünk, mint végvárosnak” (Hazai tükör 63). — Használata ellen nem emelhető kifogás, azonban — nézetünk szerint — nincs már szükség arra, hogy ezt a ritka igealakot újból elterjesszük. Az általában használatos múlt idejű igealak ugyanis a megfelelő mondathelyzetben éppen úgy kifejezi a cselekvések egymáshoz viszonyítását, mint a régmúlt.

H. A.

Számosállat. Heródek Károly a címül tett szó jelentése iránt érdeklődik. Ezt válaszoljuk:

Ez a szó régi mezőgazdasági üzemtani kifejezés. 500 kg élősúlyú állatot jelöl. Egy ló vagy egy szarvasmarha vagy öt sertés vagy tíz juh egy számosállat, olyan alapon, hogy egy ló vagy egy szarvasmarha kb. 500 kg, a sertéseket általában 100 kg-ra becsülik, egy juh pedig hozzávetőleg 50 kg. — A *számosállat* kifejezést a takarmányozással és trágyázással kapcsolatban szokták használni a mezőgazdászok és statisztikaszakértők vonatkozásokban a közigazdászok. Két példamondatot idézünk „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak gyűjtéséből. „A Dunántúl egyes részein 1000 hold mezőgazdasági területre mintegy 380 *számosállat* jut”; „A hazánkban termesztett kukorica szárában annyi keményítőnek az értéke van, amennyi több mint két és félmillió *számosállat* öt hónapon át tartó élelmezéséhez szükséges.”

Abban igaza van, hogy a mezőgazdasági vagy közigazdasági szakműveltséggel nem rendelkező olvasó nem érti a fenti kifejezést. A Szabad Nép idézett helyén pedig a szövegkörnyezetből sem lehet megállapítani a *számosállat* pontos jelentését.

V. J.

Posta—postaszolgálat — posta- és távközlési, posta- és hírközlési szolgálat.

Módos Elemér postafőigazgató azt a kérdést tette fel, hogy nem lenne-e célszerű a *posta*, *postaszolgálat* kifejezések helyett a *posta*, *postaszolgálat* feladatkörét közelebbről meghatározó *posta- és távközlési*, illetőleg *posta- és hírközlési szolgálat* kifejezéseket használni. A mi véleményünk ez:

Az egyes szavak alakja és jelentése közt nem szükségképpen és nem is okszerű a kapcsolat: a szó jelentése általában társadalmi fejlődés útján létrejött konvenció, amely a vele jelölt tárgy változásával vagy egyéb okokból a fejlődés során szűkülhet, bővíülhet, vagy akár teljesen meg is változhat. Így bővült a magyarban az utóbbi évtizedekben a vele jelölt tartalom fejlődésével és átalakulásával a *posta*, *postaszolgálat* stb. jelentése is. A küldemények továbbítása mellett kifejlődött — távirón, távbeszélőn s végül rádióval való — üzenet- és hírtovábbítás már keletkezése pillanatától szerves része volt a *posta* munkájának, s így a *posta* szó jelentéstartalma ezekre is kiterjedvén, nem vált nyelvileg szükségessé az új szolgálati ágakat külön szóval jelölni a *posta* feladatkörében. Ma az átlagos nyelvérzékű és műveltségű ember számára is benne van a *posta*, *postaszolgálat* stb. szavakban a küldemények továbbításán kívül a táviró- és távbeszélő-szolgálat is; sőt azt is mindenki tudja, hogy a rádiózással kapcsolatos adminisztratív és anyagi ügyeket is a *posta* intézi. Helyes tehát az, ha tanfolyamainkon a *postaszolgálat* oszthatatlanságát és mai szélesebb értelmét tanítják; s helytelen, sőt talán éppen zavaró lenne bármiféle névbővítéssel kísérletezni a funkció pontosabb megjelölésére. A Földművelésügyi Minisztérium nemcsak a földművelés ügyeivel fog-

lalkozik, hanem — csak a legnyilvánvalóbbat véve — az állattenyésztés ügyeivel is; mégsem jelöljük ezt nevében külön, hiszen közösségi érvényű hagyomány, hogy ezt is beleértjük. Így van ez a posta esetében is. Ha a posta szolgálati ágai közt külön említjük a távközlési szolgálatot, ez helyes, ahogyan az említett minisztériumnak is van állattenyésztési főosztálya. Ámde ha nevébe is belevennénk valami effélet, éppen hogy megzavarnók vele a közönséget. Mert a távíró, a távbeszélő és a rádió a közönség számára már benne van magában a *posta* elnevezésében; a *posta- és távközlési*, vagy különösen a *posta- és hírközlési* szolgálat stb. második tagjában tehát ösztönösen valami olyat keresne, ami a távíró, a távbeszélő és rádiószolgálaton kívül van.

A magyar *posta* elnevezést és a vele összetetteket tehát szerintünk fölösleges lenne bármivel is kibővíteni, illetőleg megtoldani.

D. L.

Dunapart vagy **dunapart**? — kérdezi Ótós Györgyné, a komáromi járási tanács dolgozója. Válaszunk:

A hivatalos akadémiai helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás szabályai. 10. kiadás. 1954.) szójegyzékében ezt láthatjuk: *dunapart*, *dunaparti*. De éppen az ilyen típusú összetételek írásának kérdésében a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottsága tavaly megváltoztatta ezt az írásmódot. A változtatásról a bizottság titkára, Fábíán Pál így számolt be a M. Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben, a IX. kötet 3—4. számának 437—8. lapján: „A helyesírási szabályzat szótári részében *dunapart*, *tiszapart*, *dunaparti*, *tiszaparti*, *balatonparti* írásmódok szerepelnek. Ezek a formák ellentmondásban vannak a szabályzat 248. és 254. pontjával, valamint az ezekkel összhangban levő 234. és 235. ponttal. Bár az idézett írásmódoknak is volna létjogosultságuk, a bizottság szükségesnek látta a szótári rész e néhány szava helyesírásának helyesbítését, hogy a jelzett ellentmondást kiküszöbölje, és különböző zavaroknak elejét vegye. A helyes írásmód tehát: *Duna-part*, *Tisza-part*, *Duna-parti*, *Tisza-parti*, *Balaton-parti*. — Hasonlóképpen írandók ezek az esetek is: *Balaton-part*, *Duna-híd*; *Zagyva-torkolat*; *Nilus-parti*, *Gangesz-parti*; stb.”

Eszerint sem a *Dunapart* írásmód nem helyes, sem a *dunapart*, hanem: *Duna-part*, s az Önök példamondatát így kell írni: „Lementem a Duna-partra”.

Az idézett 248. és 254. pontban ilyen példák vannak: *Aral-tó*, *Csepel-sziget*; *Baffin-földi*, *Donyec-medencei*. A 234. és 235.-ben pedig: *Kossuth-bankó*, *Petőfi-vers*; *Kossuth-díjas*, *Árpád-kori*. A végrehajtott módosítással most valóban helyreállt az összhang a tulajdonnévi előtagú összetételek írásmódjában.

F. G.

Távollevő—**távol eső**. Horváth Bertalan, a Berzsenyi gimnázium tanulója több diáktársa nevében is azt kérdezi levelében, hogy miért írjuk a *távollevő*-t egybe, a *távol eső*-t pedig külön. Ezt írjuk válaszul:

A *távol* határozószónak az általános jelentése kb. a *messze* szóának felel meg. *Távolról* annyi, mint *messziről*; *távolra* annyi mint *messzire*; a *távol kerül*, *távol él* is nagyjából annyi, mint a *messze* (vagy *messzire*) *kerül*, illetőleg *messze él*. — A *távol* szónak önmagában nincsen olyasféle jelentése, amelyik a valóságos távolságra való utalás nélkül pusztán az *itt*, a *helyben*, a *jelen* szavak ellentétének felelne meg. Ezért a *távollett* és a *távollevő* szavakban a *távol* szó nem a szokásos jelentésben áll, hanem ilyen alkalmi jelentésben: *másutt*, *nem itt*. A *távollett* nem azt jelenti, hogy valaki *távol* (azaz *messze*) van, lehet akár a szomszéd szobában; mindössze annyit jelent, hogy az illető *nincs itt*, *nem itt van*. A *távollevő* sem az jelenti, hogy *távol* (*messze*) van, hanem hogy éppen *nincs itt*, *másutt van valahol*, *hiányzik*.

A *távollett* és a *távollevő* tehát itt olyan összetett szavak, amelyeknek jelentése nem azonos az összetételt alkotó tagok jelentésének (vagy valamelyik szokásos jelentésének) pusztá összegével. Igazatok van: a *lenni* igealakjai eléggé az eredeti jelentésükben szerepelnek benne; de — mint látjátok — a *távol* szó már nem.

De ebből az is következik, hogy a *távol* és a *levő* elemeket nem mindig írjuk egybe, ha egymás mellé kerülnek. Ha ezt mondom: „A Balatontól *távol levő* falvak”, akkor a szó eredeti, szokásos jelentésében szerepel, s a kapcsolat itt nem *hiányzó-t* jelent, hanem valóban *távol* (*messze*) *levő-t*, tehát különírandó. Ezen ne csodálkozzatok. A helyesírási szabályzat szótári része elég gyakran utal arra, hogy a jelentésváltozásuk miatt egybeírt formáknak megvan a jelentésváltozás nélküli eredeti megfelelőjük is, s az természetesen különírandó. Nézzétek csak meg a *kisasszony* címszót! Ott látni, hogy a fiatal lány jelentésű *kisasszony-t* egybeírjuk, mert jelentése eléggé eltér az összetételt alkotó tagokétól; viszont ha egy kis termetű férjezett nőről van szó, azt persze így írjuk: *kis asszony*, tehát külön.

Szétválasztani sem nagyon nehéz a *távollevő* és a *távol lévő* alakot, vagyis az egybeírandó összetett szót és a különírandó határozós szókapcsolatot. Csak próbáljátok ki: lehetne-e az adott helyzetben fokozni a *távol* tagot. Ebben a példában: „Kérem, értesítsék az eredményről majd a *távollevőket* is” aligha mondhatnánk így: „a *távolabb levőket* is”. Itt tehát egyé forrott összetett szó van. Ezzel szemben nyugodtan fokozhatjuk a korábban adott példában: „A Balatontól *távolabb levő* falvak”, mert itt a *távol* valóságos, szokásos jelentésében álló határozószó.

Talán most már nem lesz nehéz megértenetek a *távol eső*, *távol esik* szókapcsolatok különírásának okát sem. Itt a *távol* szó mindig eredeti *messze* jelentésében áll, néha fel is cserélhető ezzel. Abban igazatok van, hogy az *esik* ige nem a fő jelentésében áll itt, mert ami *távol esik*, az valóban nem esik olyan értelemben, ahogyan az *eső* vagy az eldobott kő. Mégis: az *esik* igének ez nem alkalmi jelentésben való használata (amilyen a *távol szóé* volt a *távollevő* összetételben), hiszen van neki ilyen mellékjelentése is. Figyeljétek csak ezeket a példákat: „Az állomástól *jobbra esik* a kocsmá, *balra esik* az állomásfőnök lakása”; „Az én földem a tiéd *mögé esik*”; „Ez a fogantyú nem *esik kézre*”. Itt a *valahova esik* kifejezés mindenütt azt jelenti: *valahol van*. A *távol esik* kapcsolatban tehát az *esik* ige ebben a másodlagos, de szintén meglevő s igen sok határozóval együtt használható jelentésében szerepel; itt a szókapcsolatban jelentésváltozásról nem beszélhetünk. Ez kiderül abból is, hogy a *távol* előtag itt is fokozható: *távolabb eső*, *távolabb esik* stb.

Összefoglalva: A *távol esik*, *távol eső* határozós szókapcsolatok. Igei részük nem az első, de mégiscsak egyik meglevő és közismert jelentésében csatlakozik a határozóhoz. Így egybeírásukra semmi ok nincsen. — A *távollevő*, *távollett* viszont összetett szó. Jelentése más, mint ha a két szót egyszerűen egymás mellé tennénk. Ezért egybeírandó. De vigyázzunk: ha valóban csak alkalmilag, eredeti értékükben kerülnek egymás mellé a *távol* és a *levő* tagok, akkor természetesen ez ugyanolyan különírandó határozós kapcsolat, mint a *távol eső*, *távol esik*.

D. L.

Jóska, Jutka. Szentiványi Róbertnek a címül írt nevek *s-e*, illetőleg *t-e* dolgában hozzánk intézett levelére az alábbiakban válaszolunk:

Nem tudjuk bizonyosan, volt-e a *József* szónak *Jósef* ejtőváltozata. Az eddigi kutatások szerint aligha volt (vö. Kniesz István: A magyar *zs* hang története. Magyar Nyelv 29 [1933]: 150; B. Lőrinczy Éva: A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. 1953. 62). Ne tévesszen meg bennünket, hogy a *József* nevet még a múlt században is néha *s* betűvel írták, jóllehet *zs*-nek ejtették. De ha volt *Jósef* ejtés, ha nem,

a *Jóska* kicsinyítő képzős alak a *Józs-* rövidült többől is keletkezhett mássalhangzó-hasonulás következtében. Tudjuk, hogy ha zöngés és zöngétlen mássalhangzó egymás mellé kerül, zöngésség szempontjából a második magához hasonítja az előtte levőt; a *roszkenyér* szó pl. *roskenyér*-nek hangzik, mert a zöngétlen *k* előtt a zöngés *zs* helyett annak zöngétlen párját, az *s*-et ejtjük. Azért a föltételezett *Józska* alakból szükségképpen *Jóska* lesz. A *Józsika* becéző keresztnévben a két magánhangzó között természetesen megmarad a *zs*.

A *Jutka* szó *t*-jének keletkezését szintén mássalhangzó-hasonulással lehet magyaráznunk. A *Judit* rövidült *Jud-* tövéhez járuló *-ka* kicsinyítő képző *k*-ja előtt a *d* elvesztette zöngésségét: *t* lett belőle. Pl. a *padka* szóban is *t*-t ejtünk a *k* előtt, sőt néha így is írják: *patka* (lásd Czuczor—Fogarasi szótárában: „*patka* [lásd] *padka*”).

Amint *Józska* alakkal nem találkozunk forrásainkban, ugyanúgy hiába kerestük itt is, ott is a *Judka* alakot. (Szamota—Zolnai Magyar oklevél-szótárának a XVII. század elejéről és későbből való adatai is így vannak írva: *Jutka*.)

A *Jóska*, *Jutka* írásmód látszólag ellentmond a helyesírási szabályzat elveinek, hisz nem szoktuk jelölni az alkalmi hasonulást, de éppen a személynevek esetében a rövidült többől képzett alaknak a kapcsolata könnyen megszökad az eredeti teljes alakkal, s ez néha helyesírásában is megmutatkozik.

F. G.

Tanszékek elnevezése. Dr. Terplán Zénó egyetemi tanár a tanszékek elnevezése és írásmódja felől érdeklődik. Válaszunk a következő:

A tanszékek elnevezésével kapcsolatban három lehetőség merül fel: a melléknévi jelzős (*matematikai tanszék*), a főnévi tulajdonságjelzős (*matematika tanszék*) és a birtokos jelzős (*matematika tanszéke*) megoldás. Határozottan egyiket sem helyteleníthetjük. Mégis az a javaslatunk, hogy az elnevezésben elsősorban az *-i* képzős melléknéveket alkalmazzák. (Ez különösen akkor lehetséges, ha a tanszéket valamely tudományágról nevezzék el: *matematikai, technológiai, elektrotechnikai, épületgépészeti, vasúti géptani, áramlástani, híradástechnikai* stb. *tanszék*.) A többes számú szóra végződő tanszékelnevezések után nem tehetünk *-i* képzőt, ezek után a *tanszéke* szót ajánljuk, birtokos szerkezetnek fogva fel a szókapcsolatot: a *villamosgépek tanszéke*, a *villamosművek és villamosvasutak tanszéke*, a *villamosgépek üzemtanának tanszéke*, a *gőzgépek és autómobilok tanszéke*, az *emelőgépek és szállítóberendezések tanszéke* stb. Néha birtokos szerkezetet kell alkalmaznunk olyankor is, amikor nem többes számú szó áll a *tanszék* előtt: a *villamosgépek üzemtanának tanszéke*, a *villamosipari anyagok technológiájának tanszéke* stb. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a *tanszéke* szót csak ilyen esetekben alkalmazzuk, a fentebb felsorolt elnevezések esetében ne; ott még a főnévi tulajdonságjelzős szerkezet is jobb (*matematika tanszék, kémia tanszék*), mint a birtokos jelzős (*matematika tanszéke, fizika tanszéke* stb.).

A számozott tanszék megnevezésekor a számot előre kell tennünk: az 1. sz. *mechanikai technológiai tanszék*; a 2. sz. *matematikai tanszék* stb.

Mondatba ágyazáskor úgy fogalmazzunk, hogy a birtokos szerkezettel kifejezett tanszéknévnek ne legyen birtokos jelzője, mert a birtokszó (*tanszéke*) ilyenkor az egész elnevezés birtokosához tartozik („Az egyetem *villamosgépek tanszékén* történt...”), és így létrejön az előbb nem ajánlott szerkezet (*villamosgépek tanszék*). Ilyen esetben így fogalmazzunk: „Egyetemünkön a *villamosgépek tanszékén* történt”, vagy egyáltalán hagyjuk el a birtokost, hiszen úgyis tudjuk, hogy a „mi” egyetemünkről van szó, a határozott névelő ezt kifejezi: „A *villamosgépek tanszékén* történt...”

A tanszéknevek kezdőbetűinek írásmódjával kapcsolatban először abban kell állást foglalnunk, hogy intézményeknek tekintsük-e a tanszékeket, vagy ne. Ha nem

külön intézménynek fogjuk fel a tanszéket, hanem csak egy intézmény kisebb részének, osztályának, akkor nem is vonatkozik rá helyesírási szabályzatunk legújabb kiadásának az a pontja (261.), amely a hivatalok, intézmények stb. elnevezéséről szól, tehát nem vonatkozik rá a nagy kezdőbetűs írás szabálya. Tehát eszerint nem így írjuk, *Matematikai Tanszék*, se nem így: *Matematikai tanszék* (így a könyveimket írjuk): hanem csak egyszerűen így: *matematikai tanszék*. (Mondat elején természetesen: *Matematikai tanszék*.) Mondatba ágyazva: „Az egyetem *matematikai tanszékén* történt...”

K. S.

Statika. Virág János a *statika* szó helyesírására vonatkozólag kéri véleményünket. Az alábbiakat írhatjuk:

Helyesírási szabályzatunk az idegen szavak írásában azt az elvet követi, hogy a már teljesen meghonosodott és közkeletű idegen szavakat magyarosan, a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk (*aszfalt, klasszikus, tenisz* stb.), akkor is, ha azok tudományos műszavak (*injekció, kémia, krízis* stb.). A nem közkeletű idegen szavak és a csak bizonyos szakterületen használt tudományos műszavak (*adagio, cuprum* stb.) írásában az idegen írásmódot követjük. (Lásd A magyar helyesírás szabályai 1954-i kiadásának a 265—7. és 278—80. pontjait.)

A *statika* szó kétségtelenül a közkeletű tudományos műszavak közé tartozik, hiszen már a Magyar Tudós Társaság Magyar és német zsebszótárának a német—magyar részében (1835.) előfordul, s azóta a kétnyelvű szótárak általában címszóként említik. A szó írásában tehát — helyesírási szabályzatunk értelmében — a magyar helyesírás szabályait kell követnünk. A kérdést azonban ezzel még nem döntöttük el, mert szavunk kiejtése ingadozik: *s*-sel is, *sz*-szel is ejtik. Ezt az ingadozást tükrözik mai kétnyelvű szótáraink is. A Kelemen—Thienemann-féle német—magyar nagyszótárban (1941.) *statika*, Halász Előd német—magyar szótárában (1952.) *statika*, magyar—német kéziszótárában (1953.) *statika* és *sztatika*, Sauvageot nagy kéziszótárának francia—magyar részében *sztatika*, magyar—francia részében *statika*, Eckhardt Sándor francia—magyar szótárában (1953.) *sztatika*, francia—magyar kéziszótárában (1955.) is *sztatika*, Herczeg Gyula olasz—magyar szótárában (1952.) *sztatika*, a Hadrovics—Gáldi-féle orosz—magyar szótárban (1951.) *sztatika*, a magyar—orosz szótárban (1952.) *statika* és *sztatika*, Országh László angol—magyar kéziszótárában (1949.) *statika* és magyar—angol szótárában (1953.) is *statika* található. A Magyar Tudós Társaság említett szótárában (1835.) a szó még latinosan van írva: *statica*, de a magyar—német részben (1838.) már magyarosan: *statika*. Ballagi Mór magyar—német szótárában (1872.) *statiká*-t olvashatunk. Ballagi „A magyar nyelv teljes szótára”-ba is felveszi a szót, így: *statika*.

A felsorolt szótári adatokból tehát látszik, hogy a szó írásmódja (valószínűleg a kiejtés miatt) ingadozik, de régebbi szótáraink *s*-sel írták a szót. Az *s*-cs, magyarosabb ejtémód divatba jövétele után kár volna az idegen ejtémódot pontosabban utánzó *sz*-es kiejtést követni, mint ahogy nem szívesen fogadnók, ha a *speciális* szó kiejtésének *speciális* változata kapna lábra. A *statika* szó *s* hanggal való kimondását és leírását támogatja az is, hogy e szó családjába tartozó más idegen szavakban is *s* hangot ejtünk és írunk. Ilyen a *státus*, a *statisztika* és a távolabbról ide tartozó *stabil*, *stabilitás*, *stabilitáció* és *stagnál* is.

Összegezve tehát az eddigieket: a *statika* írásmódot (és ejtémódot) javasoljuk.

K. S.

Reguly és Arvidson. A Nyr. idei első számának 130–2. lapján olvashatjuk Rubinyi Mózes tartalmas ismertetését Németh Imrének „Az ősi szó nyomában” című regényes Reguly-életrajzáról.

A folyóirat olvasóinak tájékoztatására szeretnék ehhez két megjegyzést tenni. Rubinyi a 130. lapon a következőket írja: „Még alakjai között is van, akiről nem tudjuk, az életből való-e vagy kitalált, költött (például: Arvidson svéd könyvtáros)”. A 131. lapon is „Arvidson svéd könyvtáros”-ról ír.

Arvidson azonban nem svéd volt, hanem finn, mint ez a regényből is kitűnik, és csak a cári rendőrség üldözései elől menekült Svédországba. Nem költött személy, hanem a múlt század első felében igen fontos szerepet játszó finn hazafi.

Jelentőségéről magyar forrásokból is meg lehet győződni. Zsirai Miklós „Finn-ugor rokonságunk” című művében többször is megemlékezik róla, így a 333. lapon, ahol Arvidson fényképét is közli, valamint a 352. lapon. Arvidson valóban ismerte is személyesen Regulyt, és valóban az ő ösztönzésére indult neki Reguly finnországi útjának. Reguly és Arvidson kapcsolatáról a következőket olvashatjuk Zsirai említett könyvében (515): Regulyt Stockholmban „a sors összehozta a gyűjtő hazafias működése miatt Finnországból száműzött finn Arvidsonnal. A két »testvér« között csakhamar szóba került az állítólagos nyelvrokonság kérdése is. Szó szót, kérdés kérdést, gondolatot gondolat követett, s a minden nagy eszméért lelkesedő Reguly úgy érezte, hogy élete fordulóponthoz jutott. Elővette Sajnovics munkáját, forgatni kezdte Gyar-mathi Affinitását...”

Kálmán Béla

Kálmán Béla kiigazító megjegyzéseit hálás köszönettel fogadom. Csak két szerény megjegyzést csatolnék hozzájuk. A kitűnő Németh Imre olyan sikerrel regényesítette Arvidson alakját, hogy a svéd földön dolgozó finn könyvtáros egészen svéd könyvtárossá elegyedett bennünk és dialógusokban való szereplései egészen regényessé tették nemesen valóságos hazafias egyéniségét. Az egész dolog pedig igazolja azt az álláspontot, hogy a szakavatott Reguly-életrajz és Reguly kézírata kiadásának ügye tudományunk legsürgősebb feladatai közé tartozik.

Rubinyi Mózes

LAZICZIUS GYULA
(1896. aug. 18–1957. aug. 4.)

Nemcsak a magyar nyelvtudomány művelőinek, hanem a világ nyelvésztársadalmának közös gyásza Laziczius Gyula korai halála. Sajátos munkaterülete miatt működése egyrészt a magyar és a finnugor nyelvészethez kötötte, másrészt még erősebb szálak fűzték az általános nyelvészethez és fonetikához s ezeken keresztül külföldi általános nyelvész, fonetikus és fonológus kollégáihoz.

Fiatalkorában, valószínűleg középiskolai tanárának, Babits Mihálynak hatására érdeklődése az irodalom és a művészet felé irányult. Az első világháborúban hadifogságba esett, és ott kitűnően megtanult oroszul. Hazatérve több tanulmányban foglalkozott Dosztojevszkijjal,¹ a „bölcseleő Tolsztoj”-jal, Belinszkij és Hegel viszonyával. A 20-as évek elején a Magyar Írás, az évtized végén a Nyugat cikkírója; írt még a Független Szemle, a Kék Madár, a Horizont, a Budapesti Szemle, a Magyar Szemle, a Magyar Könyvszemle stb. számára, az infláció idején pedig egy „kiflivalutában” elszámolt mű, a Világlexikon munkatársa is volt. Mint akadémiai tagajánló is tanúsították, „kiváló esztétikai ismereteinek, alapos orosz irodalomtörténeti tájékozottságának s mély filozófiai érdeklődésének tanúbizonyságai”² e munkái.

A 30-as évektől Laziczius – Gombocz Zoltán hatására – a nyelvészet felé fordult, s másfél évtizeden át egymás után jelentek meg tartalmas, éles kritikával megírt általános nyelvészeti munkái. Még etimológiai, finnugor, nyelvtörténeti és néprajzi tárgyú művei is bizonyos fókig általános nyelvészeti megnyilatkozások, mert céljuk – és az olvasó számára a tanulság – a jól megfontolt magvas mondanivalón kívül többnyire módszertani elvek alkalmazása. Az elismerés látható megnyilvánulásai is életének ezt a korszakát kísérték. A budapesti egyetem bölcsészeti karán 1932-ben magántanár, 1938-ban nyilvános rendkívüli tanár lett, majd 1940–49-ig nyilvános rendes tanár volt; a Magyar Tudományos Akadémia 1935-ben levelező taggá választotta, 1945–49-ig rendes (azután tanácskozó tag) volt.

„Laziczius nagy érdeme, hogy a háború utáni évek fonológiai kutatásaiba bekapcsolódott. Ő ismertette először irodalmunkban ez új disciplina elveit, s megkísérelte a magyar nyelvtudomány számára értékesíteni”³ írták róla akadémiai tagajánlói. Akkor még nem tudhatták, hogy működése nemcsak itthon jelent új szint, hanem az általános nyelvészetben világviszonylatban is.

A múlt század utolsó negyedében lengyel–orosz földön új nyelvészeti tudományág, a fonológia fejlődött ki. Feladata megteremtőjének, Baudouin de Courtenaynak eredeti

¹ Sztyepancsikovo és lakosai magyar fordításának előszava; Arch. f. slav. Phil. 42: 159; Zeitschr. f. slav. Phil. 8: 54 stb.

² Akad. Ért. 1935. Tagajánlások 7.

³ I. h.

elgondolása szerint, a hangfunkciók történeti vizsgálata volt, de már Baudouin de Courtenay későbbi korszakában és első tanítványainál erősen lélektani színezetet öltött, psychofonetikává vált, majd Scserbánál bizonyos fokig ismét a funkciós felfogás felé hajlott. Nyugatra emigráns nyelvészek ültették át a fonológiát. Trubetzkoy főként az 1928-i hágai nyelvészkonferencia és az általa megszervezett prágai nyelvészkonferencia segítségével emelte világszerte elismert általános nyelvészeti tudományággá. Laziczius volt az első — ahogy Trubetzkoy is vallja¹ —, aki a fonológiai kutatások addigi lélektani irányzatával szemben a funkcionális szemlélet fontosságát nyomatékosan és következetesen kiemelve, a fonémák és variánsok mellett az emfatikumok fogalmát bevezette és definiálta, kutatásuk fontosságára a figyelmet felhívta s ezzel egy új fonológiai kutatási ág alapjait fektette le.²

Laziczius Általános nyelvészeti (Bp. 1942.) és több itthon és külföldi folyóiratokban megjelent cikkében,³ nyelvészeti kongresszusokon elhangzott hozzászólásaiban, sőt még könyvismertetései egy részében is F. de Saussure és Bühler elméleteit és a fonológia tanításait hozza egymással összhangba, és fejleszti tovább. Módszertani következetesség és alapos tájékozottság jellemzi finnugor tárgyú munkáit⁴ és nem kevésbé fontos állásfoglalását, amelyikben nyelvemlékeink olvasatával kapcsolatban Simonyival szemben Szinyei olvasási módja mellett száll síkra,⁵ ezt a problémát azonban azóta sem tárgyalták meg igazán a magyar nyelvtudományban. A népnyelv kutatásában a felosztási kritériumok elvi szilárdságát és megalapozottságát követelte, s ily módon fonológiai elveit a nyelvjárások felosztására alkalmazta.⁶ Egyéb cikkeivel, melyek közül kitűnően megírt etimológiái, mint a „Wörter und Sachen” módszer illusztrációi feltétlenül külön említést érdemelnek,⁷ igazolta, hogy csak az lehet számottevő általános nyelvész, aki több nyelvészeti szaktudományban tud alkotólag részt venni. Néhány kisebb fonetikai cikkeken kívül⁸ legnagyobb terjedelmű műve ezen a téren jelent meg: Fonétika (Bp. 1944.); ezzel a hang és a szótag fonetikáját felölelő művel korszerű színvonalra emelte a magyar nyelvű fonetikai irodalmat. Életében megjelent utolsó cikke⁹ a fonetika és fonológia egy időben áthidalhatatlannak látszó szakadékát addigi munkái szellemében és régi állásfoglalásainak szerves továbbfejlesztéseként simította el.

Nem lenne teljes Lazicziusról, a tudósról adott rövid beszámolóink, ha néhány szóval nem ismertetnénk egyetemi tanári működését. Előadásait a világos felépítés, a súlyos mondanivaló áttekinthető, logikus beosztása jellemezte. Noha igen gondosan fogalmazott, sohasem akart stilisztikai eszközökkel hatni, hanem mindig a tárgy meg-

¹ Trav. Cerc. Ling. Prague 7: 18—27.

² Bevezetés a fonológiába (NyK. 48. és kny. MNyTK. 33); Jeltan, elemtan (NyK. 49: 172); Probleme der Phonologie (UJb. 15: 495); vö. még MNy. 26: 18—30, 266—76; 31: 48—53; 36: 81—9 stb.

³ NyK. 48—51; Athenaeum 1940.; A new category in phonology (The Proceedings of the Second Internat. Congr. of Phon. Sciences 57); Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung (Proc. of the Third Internat. Congr. of Phon. Sciences); Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft, Acta Ling. (Kopenhága) 1: 162; La définition du mot (Cahiers F. de Saussure 5: 32) stb.

⁴ A finnugor igeidők kialakulásának kérdéséhez (MNy. 29: 18); A finnugor szókezdő *k* magyar fejleményei mélyhangú szavakban (MNy. 34: 26 és Arch. Eur. Centro-Orient. 3: 325 stb.

⁵ Egy nagy pör felújítása (NyK. 51; kny. MNyTK. 65. 1943).

⁶ Bevezetés a fonológiába; A magyar nyelvjárások. Bp., 1936.

⁷ Ld. etimológiák: MNy. 29—37, NyK. 51, Melich-Emlk.; vö. még IF. 51: 196, ZsSlPh. 6: 283, továbbá a MNy. és NyK. már idézett kötetei.

⁸ Az affrikáta-vita (MNy. 33: 76; A zöngés *h* kérdése (uo. 305); A finnugor hangjelölés kérdéséhez (NyK. 50: 219); vö. még Arch. f. vergl. Phonetik 3: 43, 245 stb.

⁹ Phonétique et phonologie (Lingua 1. [1948]):

győző erejét engedte érvényesülni. Nagy elődjéhez (kinek képe élete végéig az íróasztala fölött függött), Gomboczhoz hasonlóan Laziczius is egész életre szóló maradandó értékű élményt nyújtott hallgatóinak. Óráin hallgatói széles európai perspektívát kaptak, továbbá ő hívta fel elsőként a figyelmet a fonológiáról szóló általános érdeklődést keltő előadásaira, hogy a nyelvésznek nemcsak nyugat, hanem kelet felé is kell fordulnia, ha kellő általános nyelvészeti képzettséget akar szerezni.

Egy évtizednyi sajnálatos hallgatás után a keletberlini tudományos akadémia alelnökének, W. Steinitznek felkérésére Laziczius elkészítette Fonétikája bővített német változatát,¹ sajtó alatt van a Zeitschrift für Phonetik-ben egy szintaktikai cikke. Most, amikor életének egy újabb, termékenyebb korszaka látszott megindulni (a Tudományos Minősítő Bizottság az eddigi kandidátusi cím helyett a tudományok doktora fokozatot adta meg neki), most, amikor már hozzáfogott szótana sajtó alá rendezéséhez, most ragadta el régi szívhajja a tudomány és tanítványai nagy veszteségére. Legszebb és az utókor számára leghasznosabb emléket kéziratban levő egyetemi előadásainak kiadásával állíthatnánk működésének.

Vértes Edit

Szinnyei József emlékezete

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság május 27-én, Szinnyei József születésének 100. évfordulója alkalmából ünnepi felolvasó ülést rendezett.

Az ünnepi ülésen B ó k a L á s z l ó, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának titkára megnyitó beszédében hangsúlyozta: a nyelvtudomány kiváló művelőinek emlékét megőrizni, példáját követni kötelessége az újabb nemzedékeknek. Sajnos, a finnugor nyelvészetről e tekintetben sokszor megfélekedeznek, holott a nyelvtudománynak ez az ága a kiváló tudósoknak egész sorával dicsekedhet. Közöttük tartjuk számon Szinnyei Józsefet is. Mindazok azonban, akik előadásait hallgatták, munkáit olvassák, Szinnyeit nemcsak mint kiválóan képzett tudóst tisztelik. Gyönyörködtek stílusa, szemléletes képei, szépírói módszere mindenkit lebilincselnek.

Szinnyei József életművét két előadás ismertette. L a k ó G y ö r g y tudományos munkásságának egészéről adott képet, s elsősorban a finnugor nyelvészet területén szerzett érdemeit méltatta, K á l m á n B é l a pedig a magyar nyelvjáráskutatásban végzett tevékenységéről számolt be.

1. Szinnyei tudományos pályáját vázolva, L a k ó G y ö r g y kiemelte, hogy a nagy nyelvész kezdetben az irodalomtörténet iránt érdeklődött. Első dolgozataiban a régi magyar irodalommal foglalkozott. S később is, amikor már teljesen a nyelvtudománynak szentelte életét, kapcsolatban maradt a magyar irodalommal: hosszú időn keresztül foglalkozott régi irodalmunk emlékeivel. Vizsgálatai tárgya ugyan mindig az emlékek nyelvi felépítése volt; munkájának eredményei azonban az irodalomtörténet számára is hasznosak voltak.

Szinnyei érdeklődését a finnugor nyelvtudomány felé Budenz József egyetemi előadásai fordították. Finnországi tanulmányútja (1879–80) még inkább növelte rokonszenvét a finnugor népek iránt. Érdeklődése azonban először csak a finn nyelvre korlátozódott. Első finnugor nyelvészeti cikke is egy magyar–finn etimológia volt (m. *köt- és f. köyttä*). Később természetesen más irányban is kiterjesztette tevékenységét. 1883-ban már Vámbérynak a magyar nyelv finnugor eredetét tagadó könyvét (A magyarok

¹ A szedést Berlinben már megkezdték.

eredete) bírálta meg. E bírálatban már megmutatkoznak Szinnyei későbbi félelmes vitatkozó egyéniségének vonásai: tiszta logika, pontosság, az ellenfél hibáinak felismerése, tömör s ugyanakor világos stílus.

Szinnyei 1883-ban a budapesti tudományegyetemen a finn nyelv és irodalom magántanára lett. 1891-től kezdve Kolozsvárott finnugor összehasonlító nyelvészetet tanított. 1893-ban az urál-altaji összehasonlító nyelvészet tanáraként a budapesti tudományegyetemre került. — Ezekben az években a finnugor nyelvészet — főként Budenz József működése következtében — már érvendentes fejlődést mutatott. Az elért eredmények mellett azonban még nagy hiányok is észleltek a további kutatásokra. Hiányzott ugyanis a finnugor hangtani ismeretek rendszerezése; Budenz hatalmas etimológiai és alaktani szempontú gyűjtése magyar szempontú elrendezésre, kritikai megrostálásra várt. Szinnyei vállalta magára, hogy egy összefoglaló műben kísérletet tesz a legégetőbb szükségletek kielégítésére. 1896-ban meg is jelent munkája: a Magyar Nyelvhasznítás.

A Magyar Nyelvhasznítás óriási s egyben úttörő vállalkozás volt. Szerzőjének ugyanis néhány nyomatos egyetemi jegyzeten, néhány rövid megjegyzésen, táblázatos áttekintésen kívül semmiféle más előmunkát nem állott rendelkezésére támaszul. A szerény keretek közül kinőtt mű mégis hét kiadást ért meg. A hét kiadás közül azonban egy sínes, amely az előzővel változatlanul azonos volna. A nyelvtudomány fejlődése során elért eredményeket Szinnyei ugyanis belevette az újabb kiadásokba, sőt nézeteit is — ha szükségesnek mutatkozott — több ízben módosította. A Nyelvhasznítás második kiadásában például a régi hangjelölés helyett a Setälä kidolgozta hangjelölési rendszert használja. A harmadik kiadásban a hangtani részt teljesen átalakította. A negyedik kiadás hangtani részébe bevitte Setälä fokváltakozási elméletét. Az ötödik kiadástól kezdve a változtatások kevésbé szembetűnőek, azonban valamennyi változás aprólékos, gondos részletkutatás eredménye. Ebben — az ötödik — kiadásban a szerző a fokváltakozási elmélet néhány helytelen következtetését vizsgálja felül. A hatodik kiadásban már felveszi a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi hangok szamojéd megfelelőit. Módosult egyben másban az utolsó, a hetedik kiadás is. — Mindezek a változtatások hűen tükrözik a finnugor nyelvtudomány fejlődését, s bizonyítéka annak, hogy Szinnyei nem tekintette változtathatatlanoknak a tudomány időleges eredményeit, nem dogmatizálta tudományát. A Nyelvhasznítás általánosan használt segédkönyv lett, mégpedig nemcsak itthon, hanem külföldön is. A hazai finnugor nyelvtudomány talán el is sorvadott volna Szinnyei Nyelvhasznítása nélkül! Számos termékeny vita, sok részletkérdés megoldása neki köszönheti létét. S nemcsak a finnugor, hanem a szorosán vett magyar nyelvészeti kutatások terén is sokszor vették és vesszük igénybe a Nyelvhasznítás segítségét.

Szinnyei másik nagy összefoglaló műve a *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Belőle a finnugor alapnyelv képe világosabban bontakozik ki, mint a Nyelvhasznításból. A szerző ugyanis itt a finnugor nyelveknek olyan jelenségeivel is foglalkozik, amelyeknek a magyarban nincs megfelelőjük. A *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft* bírálói kifogásolni szokták, hogy Szinnyei túlságosan is határozott, biztos vonásokkal rajzolja meg benne a finnugor alapnyelv képét, noha az alapnyelv csak konstrukció. Pedig Szinnyei nem elképzeléseket, hanem tényekkel kapcsolatos, logikus következtetéseket fektet le munkájában. Különben is, nem a szkepticizmus, hanem a kutatás és a következtetések szolgájak igazán a tudomány érdekeit. — A *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft* kapcsolatban Lakó György a marristáknak az alapnyelveket tagadó nézeteit is megcáfolta.

A továbbiakban az előadó Szinnyei magyar nyelvtudományi munkásságáról adott rövid s — a szükségtől kényszerítve csak általánosságban mozgó — tájékoztatást.

Idézte Gombocz megállapítását: Szinnyeivel „indul meg az Árpád-kori magyar hang-történet tudományos bűvárlata”. Kiemelte, hogy Szinnyei nagy érdemeket szerzett a magyar szóalkotás és ragozástan történeti vizsgálatában; a régi magyar nyelven kívül foglalkozott a korabeli magyar köznyelvvvel és a nyelvjárássokkal is; érdekelték a jelentéstani problémák, a jövevényszó kutatás, az őstörténet és a nyelvészettörténet is. „A Halotti Beszéd hang- és alaktana” című munkája — hasznos nyelvtörténeti fejtegetéseinek kívül — bizonyára sok segítséget nyújtott más nyelvemlék-monográfiák megírásához is. Iskolai magyar nyelvtanait, magyar olvasókönyvét hosszú időn keresztül használták a középiskolákban. — Küzdött a magyar nyelv helyes használatáért, tisztaságáért is. Nyelvhelyességi elvei közül jó néhány ma is megállja a helyét. Az idegen szavakkal kapcsolatban azt vallja, hogy egyes idegen szavakra bizonyos mértékig minden nyelvnek szüksége van; csak akkor helytelen használatuk, ha van helyettük jó magyar kifejezés. Károsnak tartja az agyonkoptatott szavakat, az ízléstelen népieskedést is. Figyelmeztet a kiejtés helyességére. Foglalkozott helyesírási kérdésekkel is. A Magyar Helyesírás Szabályainak készítésében és megreformálásában jóformán élete végéig részt vett.

Sok érdemet szerzett Szinnyei a finn nép és nyelv megismertetésében is. Már finnországi útjáról színes és érdekes leírásokat készített. Később, mint a finn nyelv és irodalom tanára, 45 éven keresztül tanította a finn nyelvet az egyetemen. Finn olvasókönyvét, finn—magyar szójegyzékét nagy haszonnal forgatták az egyetemi hallgatók. Finn—magyar szótára, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia 1884-ben adott ki, máig is az utolsó finn—magyar szótárunk. Jelentősek és időtállóak Szinnyeinek Finnországban megjelent magyar tankönyvei is. Nyelvkönyve a finn egyetemeken ma is használatban van.

Szinnyei nevét az egész európai tudományos világ ismeri. Igen sokan vannak, akik csak az ő munkáiból nyertek fogalmat nyelvünkről. 1937-ben Artturi Kannisto joggal írhatta róla: „Szinnyei József a finnugor nyelvtudománynak ma legközpontibb képviselője.”

Végezetül L a k ó G y ö r g y Szinnyeit mint tudóst és mint embert állította hallgatói elé. Szinnyei — mondotta — már 27 éves korában határozott vonásokkal rajzolta meg ideáljának, az igazi tudósnak képét. Azót az emberét, aki nem hallgatva „sem a rokon-, sem az ellenszenv sugallatára”, csak a tiszta igazságot kutatja, s ha megtalálta, ország-világnak hirdeti, nem törődve azzal, hogy vajon tetszéssel vagy nem-tetszéssel fogadják-e igazságát. Élete és munkássága bizonyítja, hogy hű is maradt a maga elé tűzött eszményhez. Hivatásszeretet, mások jogos érdekeinek felkarolása, megértés másokkal szemben — ezek az erények jellemzik Szinnyeit, az embert. Születésének századik évfordulóján az őszinte hála és tisztelet érzésével hódolunk emlékének — fejezte be szavait L a k ó G y ö r g y.

2. K á l m á n B é l a Szinnyeiről mint magyar nyelvészről emlékezett meg. — Szinnyei — mondotta — nemcsak járatos volt a magyar nyelvtudomány minden ágában, hanem nagy összefoglaló műveivel, részletkutatásaival hathatósan gazdagította is ezeket a tudományágakat. Különösen sokat köszönhet munkásságának a magyar nyelvjáráskutatás. Magyar Tájszótárának nagy része van abban, hogy nyelvjáráskutatás tekintetében világviszonylatban is tekintélyes helyre kerültünk.

A következőkben röviden vázolta a nyelvjáráskutatás európai hátterét és magyar előzményeit. Az európai nyelvjáráskutatásban Laziczius Gyula műve (A magyar nyelvjáráások I—10) alapján három korszakot különböztetett meg. — Az első korszakban (XVII. század vége — XIX. század közepe) a tájszók felfedezése és gyűjtése az irodalom művelőinek érdeke volt. Lelkes rajongók felfedezték „a népnyelv virágoskertjét”. A romantika divatossá tette a népköltészetet, a nemzeti múlt hagyományait őrző népi

nyelvkincset. Angliában és Németországban ez idő tájt jelentek meg az első tájszótárak (Ray: Collection of English Words not generally used. 1674.; Schmeller: Bayrisches Wörterbuch. 1827—37.; Schmid: Schwäbisches Wörterbuch. 1831. stb.).

A nyelvtudományban a XIX. század közepe táján Európa-szerte csökkent az érdeklődés a tájszókutatás iránt. Az európai nyelvészetben az ún. organizmus-elmélet vált uralkodóvá, amely az újlatin nyelveket — s velük együtt a nyelvjárásokat — öregező, hanyatló nyelveknek tekintette. Változást csak az újgrammatikus iskola fellépése hozott. Hatására a nyelvészek érdeklődése egyre inkább az élő nyelvekre terelődött. — Nagyobb lendületet adott az újgrammatikus iskola térhódítása a magyar nyelvjáráskutatásnak is (noha ezt nálunk az ún. organizmus-elmélet addig sem hátráltatta). Egyre-másra jelentek meg a folyóiratokban nyelvjárási monográfiák és tájszó-gyűjtések. Ekkor a gyűjtéseket már nemcsak laikus értelmiségiek, hanem képzett nyelvészek: Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor, Balassa József, Zolnai Gyula is végezték.

A nyelvjárási monográfiák, tájszóközlések számának növekedése azonban szűkessé tette a folyóiratokban szétszórt — és így nehezen felhasználható — szóanyag egyesítését. Ezért az Akadémia nyelvtudományi bizottsága 1884-ben elhatározta egy új tájszótár kiadását. A szótár szerkesztésével Szinnyei Józsefet bízták meg. Szinnyei folyóiratokból, kéziratok gyűjtésekből szedte össze anyagát. Hat és fél évig végezte a gyűjtést, kilenc évig a szerkesztés munkáját, — mindezt teljesen egyedül. 1901-ben jelentette meg a kétkötetes szótár utolsó füzetét. A szótárban feldolgozott adatok száma eléri a százhusz ezret. A szótár két kötetén kívül tervezett Szinnyei egy harmadikat is, amelyben a keresztnemek nyelvjárási változatait, az állatok tulajdonneveit, a dajkanyelv szavait, továbbá az első két kötethez pótlékok és számmutatót közölt volna. E harmadik kötet azonban nem készült el. Annyi anyag gyűlt ugyanis össze, hogy a pótlék kiadása olyan terjedelmű lett volna, mint a már megjelent két kötet. Szinnyei célszerűbbnek tartotta ezért a már feldolgozott és a kéziratok anyagát meg a már megjelent köteteket egy későbbi, új kiadásban egyesíteni.

Szinnyei Tájszótára méltó társa a XIX. sz. végén összeállított nagy szótárainknak: a NySz.-nak, a MUSz.-nak, az OklSz.-nak, a NyŰSz.-nak. Elkészülte óta számtalan hangtani, nyelvjáráskutatói, jelentéstani stb. munka nélkülözhetetlen és megbízható forrása lett. De értéke nemcsak abban áll, hogy összegyűjtötte egy korszak részletmunkáinak eredményeit, hanem abban is, hogy újabb részletkutatásokhoz nyújtott ösztönzést és sok segítséget, s hogy kiindulási alapul szolgál új — anyaggyűjtésében már befejezéséhez közeledő — tájszótárunk elkészítéséhez is. Sőt, a Magyar Nyelvatlasz kérdőíveinek összeállításakor nagy hasznát vették a Nyelvatlasz munkatársai is. — A Tájszótár jelentősége azonban nemcsak a hazai nyelvtudomány szempontjából nagy. Európai viszonylatban is hírnevet szerzett a magyar nyelvjáráskutatásnak. Még ma is kevés nyelv dicsekedhet ilyen, az egész nyelvterületre kiterjedő tájszótárral. A saját korában csak az angol Wright-féle English Dialect Dictionary (1898—1905.) volt hozzá hasonlítható.

Mi indíthatta Szinnyeit a Tájszótár megszerkesztésére? Nehéz megállapítani az okokat. Mindenesetre része lehetett ebben finnországi tanulmányútjának is. Ott figyelhetett fel a népnyelvvél, a népköltéssel való foglalkozás jelentőségére. A finn nyelv-tudósok példáján, s később a maga kutatásaiban is tapasztalhatta, hogy milyen segítséget nyújt a nyelvjáráskutatás a nyelvészet más ágainak művelésében.

Szinnyei igit-érig magyar nyelvtudós volt — állapította meg befejezésül K á l - m á n B é l a. Nem hátrált meg az apróbb részletkutatásoktól, s nem sajnálta az időt a hosszú évekig tartó nagy összefoglalásoktól sem. Munkái nem avultak el, hanem mai nyelvtudományunknak is szerves részeként élnek.

S. Hámosi Antónia

Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. május 28-i ülésének jegyzőkönyve

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Bárczi Géza, Deme László, Fábián Pál, Ferenczy Géza, Kovalovszky Miklós, Pais Dezső, Ruzsiczky Éva, Szépe György, Tompa József bizottsági tagok; Bóka László osztálytitkár; Bencédy József, O. Nagy Gábor, Szende Aladár, Végh József meghívott vendégek.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

1. Lőrincze Lajos titkár tájékoztatja a Bizottságot a legutóbbi ülés óta végzett nyelvművelő munkáról.

a) A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő közönségszolgálatáa. Beszámolója elején Lőrincze örömmel jelenti, hogy Ferenczy Géza személyében a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportja új taggal gyarapodott. A továbbiakban elmondja, hogy a közönségszolgálat 1956 őszén szünetelt; rendszeres munka csak 1957 januárjától kezdve folyhatott. Azóta levélben körülbelül kétszázán fordultak a nyelvművelő csoporthoz nyelvi problémával; telefonon napjában mintegy öten-tizen kértek felvilágosítást. Az érdeklődők a társadalomnak legkülönbébb rétegeiből kerültek ki. Gyakran tettek fel kérdést kiadók, szerkesztőségek, minisztériumok, iskolák és egyéb intézmények, hivatalok. Az érdeklődés a nyelvi kérdéseknek úgyszólván egész területére kiterjedt. A kérdések zöme mégis helyesírási természetű volt. De szóhasználati probléma is igen sok adódott. Levélbeli válaszaink egy részét a Magyar Nyelvőrben is közzétesszük. Több kérdésre pedig a rádió „Édes anyanyelvünk” című műsorában felelünk. — Válaszolt a nyelvművelő csoport a Népszabadság egyik cikkére a *kinemaszkóp* kérdéséről (megjelent ápr. 13-án). — Felkértük a Kultúrkapcsolatok Intézete elnökségét, hogy az Intézet nevét változtassa át „Kulturális Kapcsolatok Intézete” vagy „Művelődési Kapcsolatok Intézete” névre. — Megbíráltunk a Magyar Rádió számára egy „Dr. Nyelvőr” című hangjátékot és egy másik nyelvművelő cikket. — Az Élet és Tudomány című folyóiratnak „Kérdezz — Felelek” című rovatában a nyelvészetet szintén a nyelvművelő csoport gondozza; február óta 16 kérdésre adtunk a folyóirat kérésére levélben választ.

b) A rádióban az „Édes anyanyelvünk” című adások tovább folynak, mégpedig 1957. március 7-étől kezdve nemcsak vasárnapi, hanem csütörtöki napokon is (8 óra 55 percek, illetőleg 9 óraker). Az ötperces előadások iránt továbbra is nagy az érdeklődés, a rádióhallgatók köréből számos levél érkezik. A csütörtöki adásokat különösen Pesten, de vidéken is sok iskolában hallgatják a tanulók. A Kelet-Magyarország című lapban az oktatási osztály részéről Arató Ferenc külön figyelmébe ajánlotta az iskoláknak a csütörtöki adások meghallgatását, illetőleg feldolgozását. A Fővárosi Tanács oktatási osztályáról Gyalmos János körlevele hívta fel a budapesti iskolák figyelmét a csütörtöki „Édes anyanyelvünk”-re.

c) Kiadványok. 1957. áprilisában megjelent Deme László és Köves Béla szerkesztésében a Magyar Nyelvhelyesség című könyv, amely a Kiadói Főigazgatóságtól szervezett tavalyi nyelvművelő tanfolyam anyagát foglalja magában. A munka kedvező fogadtatásban részesült, a Népszabadságban H. I. tollából szép ismertetés jelent meg róla. — A Nyelvművelő új, bővített kiadása (vö. Nyr. 80 [1956.]: 489—94) előkészületben van. — A Gondolat kiadásában megjelenik O. Nagy Gábor „Mi fán terem?” című kisebb szöveggyűjteménye, továbbá Kovalovszky Miklós „Szállóige” című szöveglexikona; a kiadó azt is tervezi, hogy kiadja Zolnai Béla válogatott tanulmányait és Balázs Jánostól egy stilisztikai kézikönyvet. — Az Élet és Tudománynak „Egy kis nyelvművelés” című rovatában átlag három-négy hetenként jelenik meg cikk, főként a Nyelvtudományi Intézet tagjainak tollából. Kíváncsatos volna, hogy a folyóirat szerkesztősége több teret adjon a nyelvészetnek, nyelvművelésnek. — Újabban a Tipographia című lap is foglalkozik azzal a gondolattal, hogy nyit egy „Édes anyanyelvünk” című rovatot.

d) A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat József Attila Szabad Egyetemének előadásai folynak. Előreláthatólag az 1957—8-i tanévben is lesz nyelvi kérdésekkel foglalkozó előadássorozat.

Lőrincze Lajos beszámolójához Deme László hozzáfűzi, hogy a Pedagógusok Lapja is indít nyelvi, helyesírási kérdésekkel foglalkozó rovatot „Ápoljuk nyelvünket” címmel, s azt ő fogja gondozni. Bóka László szerint kívánatos volna a beszédkultúra fejlesztése érdekében kiadni Hegedűs Gyulának a színi növendékek számára a kiejtés és a szép beszéd kérdéseiről írt könyvét. Tompa József Vadnaynak Nyelvünk hangolvasásáról című műve újra való kiadását is hasznosnak tartaná, mivel ez az egyetlen olyan kiadvány az utóbbi évtizedekben, amely jelöli a zárt -t-.

2. Második napirendi pontként a Magyar Nyelvőrrel kapcsolatos problémák megbeszélése következik. Lőrincze Lajos beszámol arról, hogy az idei első szám késve jelent meg, nem a szerkesztőség hibájából, a nyomda dolgozott lassan. A második szám levonatait június 10-re ígérték. A harmadik szám anyaga június, a negyedik számé szeptember közepén kerül nyomdába. — A Nyelvőr ez évi első száma új borítódéccel jelent meg, melyet Z. Gács György volt szíves megtervezni; az új borítékkal egyrészt ízlésesebbé akarta tenni a szerkesztőség a folyóirat külsejét, másrészt vissza akart térni a Nyelvőr hagyományos (antikva betűs) címeréhez. — Az új szám ötezer, azaz a múlt évinél kétszázal több példányban jelent meg. — Az 1956. évi utolsó számmal foglalkozott a sajtó is. A szerkesztőség az egyes számok tartalmából kivonatot készít és eljuttatja az MTI-hez. A rádió ötpercei is ismertetnek minden számot. Tartalmi szempontból a szerkesztőség igyekszik a Nyelvművelő Bizottság 1956. április 11-i ülésének határozatait megvalósítani. A szerkesztőség ügyel az egyes rovatok arányára, de úgy, hogy a nyelvművelő jelleg továbbra is kidomborodjék. Nagyobb teret kapnak ezentúl a nyelvművelés hagyományaival foglalkozó cikkek. — A „Nyelv és iskola” című rovatban a nyelvtantanítással kapcsolatos kérdések kapnak helyet, részint mint önálló tanulmányok, részint mint kérdésekre adott feleletek. Több szerzőt felkért a szerkesztőség — a nevelők munkájának segítése végett — verselemzésre is. — A „Nyelvjárásaink” című rovatba öröndetes módon újabban vidéki pedagógusoktól is érkezett anyag. — Az „Íróink nyelve” című rovatban közölt újabb elemző cikkek minden bizonynyal jobbakként a korábbiaknál. Az a terv, hogy elsőrendű költőink, íróink nyelvéről sűrűbben jelenjenek meg elemzések.

A Nyelvművelő Bizottságnak azt a határozatát, hogy a folyóirat évente hatszor jelenjen meg, a közbejött események miatt ez évben nem lehetett megvalósítani; ha a jövő évben sikerülne, gondolni kell majd a folyóirat elevenebbé tételére. — A továbbiakban még azt említi meg Lőrincze Lajos, hogy a szerkesztőségnek szándékában van a munkatársi gárda kibővítése; már meg is keresett levélben evégett több vidéki tanársegédet, középiskolai tanárt. — Végül még azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy miképpen lehetne megoldani az előfizetést a népi demokratikus országok magyar iskolái számára.

3. Utolsó napirendi pontként Lőrincze Lajos titkár a Bizottság 1957. évi munkatervét terjeszti elő. A nyelvműveléssel kapcsolatos folyó ügyek megtárgyalásán kívül a Bizottság foglalkozni fog a Kossuth Klubbal karöltve rendezendő Aranyünnepség kérdésével, azzal hogy Arany nyelvművelő munkássága az évforduló alkalmával kellő méltatásban részesüljön. Fontos kérdés lesz annak megvitatása, miképpen jelölje az Értelmező Szótár a kiejtést. Végül a Magyar Nyelvőrrel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja majd meg a Bizottság.

Lőrincze Lajos előterjesztése után hozzászólások következnek. Szépe György javasolja, hogy a Bizottság támogassa a nyelvjárási gyűjtést, tegyen közzé a Magyar Nyelvőrben pályázatot nyelvjárási anyag beküldésére. Szépe javaslatához hozzászól

Bárczi Géza, Deme László, Kodály Zoltán, Lőrincze Lajos, Pais Dezső, Végh József. A vita eredményeként a Bizottság megállapodik abban, hogy a megyei tanácsok bevonásával pályázatot tesz közzé helyi nyelvjárási anyag gyűjtésére, s később meghirdet egy országos pályázatot is. A pályázati felhíváshoz rövid, de alapos útmutatót is fog csatolni, s a beérkezett anyagot közli a Magyar Nyelvőrben. A pályázat menete tervének és az útmutatónak kidolgozására a Bizottság Végh Józsefet kéri fel. — Bencédy József kíváncsún tartaná kiejtési, illetőleg szavalóversenyek szervezését, és azt javasolja, hogy a Bizottság a Nyelvőrben, a rádióban vagy esetleg egy könyvkiadó tájékoztató formájában nyújtson segítséget a rendezendő versenyek elbírálói számára. Helyesnek tartaná azt is, hogy a magyar szakos tanárok a szép kiejtésre való nevelésre is kapjanak megfelelő képzést. A javaslatához hozzászól Bárczi Géza, Deme László, Fábíán Pál, Kodály Zoltán, Lőrincze Lajos, O. Nagy Gábor, Pais Dezső és Tompa József. A vita során az a vélemény alakul ki, hogy az eddigi szavalóversenyek nem mozdították elő a kiejtés szépülését, maguk a hivatások sem szavalnak mindig szépen, a szavalóversenyek résztvevői pedig rendszerint az ő utánzásukra törekedtek, s modorossá váltak. Ellenben prózai szövegen igen kíváncsú a kiejtési versenyek megrendezése, annál is inkább, mivel az utóbbi időben, a rádió bemondói sem fordítanak kellő gondot a szép kiejtésre, s rossz példájuknak nincs jótékony hatása. Jó volna, ha a kiejtési versenyek győztesei szót kaphatnának a rádióban, s esetleg a TTIT rendezvényein is lehetne őket szerepeltetni. — Végül a sajtó nyelvének romlása kerül szóba.

Ezután az elnök berekeszti az ülést.

Ruzsiczky Éva
jegyző

Debreceni hírek

Az MTA meghívására 1956. szeptemberében hazánkba érkező Lauri Hakulinen finn nyelvész professzor Debrecenbe is ellátogatott. A Kossuth Lajos Tudományegyetemen nagy érdeklődéssel kísért magyar nyelvű előadást tartott „A finn nyelv jellemzése” címmel.

Papp István professzor a jyvaskyläi nyári egyetem meghívására a múlt nyáron is Finnországba utazott. Papp professzor a nyári egyetemen magyar nyelvtörténetet adott elő, és magyar nyelvgyakorlatokat tartott.

1956 nyarán jelent meg a Tankönyvkiadó gondozásában Papp Istvánnak „Finn nyelvtan” című egyetemi tankönyve. Ezzel a munkával nyelvtudományunk régi adósságát törlesztette le, ugyanis már évtizedek óta nem volt megbízható, modern, tudományos igényű finn nyelvtanunk.

A Csúry Bálint által indított Magyar Népnyelv utóda, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének évkönyve, a Magyar Nyelvjárások harmadik kötete is az elmúlt évben jelent meg. Az évkönyvet D. Bartha Katalin és Papp István közreműködésével Kálmán Béla szerkesztette. A kötet a debreceni Nyelvtudományi Intézet munkatársainak tanulmányain kívül más szerzők nyelvjárásokkal foglalkozó dolgozatait is tartalmazza.

A Hajdú-Bihar megyei Néplapban több nyelvművelő cikk jelent meg az elmúlt évben. Kálmán Béla „Dekád” címmel a szó eredetéről ír, s ezzel kapcsolatban rámutat, hogy használata felesleges nyelvünkben, helyette inkább a *harmad* kifejezéssel éljünk (márc. 1.). Fülöp Lajos a „suksük” nyelvről ír a Néplap március 2-i számában. Kiss János pedig a vállalati körlevelek, utasítások körmönfont fogalmazású, zavaros és helyesírási hibákkal tűzdelt nyelvét veszi tollhegyre (szept. 29.).

Jakab László

Hans Fromm — Matti Sadeniemi : Finnisches Elementarbuch (Ismerteti <i>Vértés Edit</i>)	361
Papp István : Finn nyelvtan (Ismerteti <i>Lavotha Ödön</i>)	363

A Nyelvőr postája ¹

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából Élettárs — <i>E</i> példában vagy <i>ebben</i> a példában? — Varga Lídia <i>tanító</i> vagy <i>tanítónő</i> ? — Tegezés — magázás — A régmúlt igealakok — Számosállat — Posta — postaszolgálat — posta- és távközlési, posta- és hírközlési szolgálat — Dunapart vagy dunapart? — Távollevő — távol eső — Jóska, Jutka — Tanszékek elnevezése — Statika	366
Kálmán Béla — Rubinyi Mózes: Reguly és Arvidson	375

A Nyelvőr hírei

<i>Vértés Edit</i> : Laziczius Gyula	376
Szimyei József emlékezete	378
Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. május 28-i ülésének jegyzőkönyve	382
<i>Jakab László</i> : Debreceni hírek	384

Beküldött könyvek

Szépirodalmi Könyvkiadó :

Berda József: Ostor és olajág. 1957.
Gergely Sándor: Őszi reggel. 1957.
Ady Endre: Válogatott levelei. 1956.
Keresztury Dezső: Lassul a szél. Szonettek. 1957.
Darvas József: Máról holnapra. 1957.
Hatvany Lajos — *Belia György*: Magyarok beszélnek. Szemelvények emlékiratokból. 1957.
Heltai Jenő: Tollforgatók. 1957.
Kossa István: Nehéz ébredés. Önéletrajzi regény. 1957.

Európa Könyvkiadó:

Stendhal: Vörös és fehér. 1—2. 1957.
Homérosz: Odüsszeia. 1957.
Dosztojevszkij, Fedor Mihajlovics: Feljegyzések a holtak házából — A nagy bácsi álma — Nyetocska Nyezvanova (Orosz Remekírók) 1957.

Magvető :

Gyárfás Miklós: „Picking tanár úr Budapesten” és egyéb novellák. 1957.
Tersánszky J. Jenő: A félbolond. 1957.
Féja Géza: Viharsarok. 1957.
Jékely Zoltán: Tilalmas kert. Versek 1931—1956. 1957.
Keller, Gottfried: Tükör. A cica. 1957.

Zrínyi Honvéd Kiadó :

Hemingway, Ernest: Akiért a harang szól. 1957.

Marosvásárhelyi Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó :

Kemény János: A havas dicsérete. Novellák. 1957.

Terra Könyvkiadó :

Bakos Ferenc: Idegen szavak szótára. 1957.

Zeneműkiadó :

Ösze László: Kodály élete képekben. 1957.

Kis Magyar Múzeum Könyvkiadó :

Petőfi Sándor: A helység kalapácsa. 1957.

Akadémiai Kiadó :

Mikszáth Kálmán: Összes művei, 6. kötet. Beszterce ostroma. 1957.

Móra Ferenc Könyvkiadó :

A hegyi szellem. Cseh, szlovák, lengyel, német, osztrák mesék. (Népek meséi 3.)
Sós Endre: Aki az égtől elragadta a villámot . . . Benjamin Franklin életregénye. 1957.

Ara 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekkszámla: 61.257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap-Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdése-hez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-Emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
 2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához
 3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról
 4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
 5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

<i>Lőrincze Lajos</i> : Kodály Zoltán 75 éves	385
<i>Ferenczy Géza</i> : Arany János, nyelvünk bűvára és művelője	387
<i>Dénes Szilárd</i> : Szarvas Gábor erkölcsi bátorsága..	402
<i>Nagy J. Béla</i> : Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése	407
<i>Mollay Károly</i> : A német nyelv-művelés fő kérdései	418
<i>Német G. Béla</i> : Néhány fordítói stílusprobléma ..	428
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A nyelvi régiesítés ifjúsági irodalmunkban	434
<i>Törös László</i> : Arany János dolgozatjavítása	440
Pályázat nyelvjárási anyag gyűjtésére	449
<i>Szabó T. Attila</i> : Moldvai csángó csillagnevek	458
<i>Prohászka János</i> : Milyen is a kurta kocsma?	486
<i>Hadrovics László</i> : Melich János 85 éves	507

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos</i> : Kodály Zoltán 75 éves	385
<i>Ferenzy Géza</i> : Arany János, nyelvünk bűvára és művelője	387
<i>Dénes Szilárd</i> : Szarvas Gábor erkölcsi bátorsága	402
<i>Nagy J. Béla</i> : Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése	407
<i>Mollay Károly</i> : A német nyelvművelés fő kérdései	418
<i>Farkas László</i> : Írásjelek a levélkezdő megszólítás után	424

Íróink nyelve

<i>Németh G. Béla</i> : Néhány fordítói stílusprobléma	428
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A nyelvi régiesítés ifjúsági irodalmunkban	434

Nyelv és iskola

<i>Törös László</i> : Arany János dolgozatjavítása	440
Három mondat elemzése	446

Nyelvjárásaink

Pályázat nyelvjárási anyag gyűjtésére	449
<i>Szabó T. Attila</i> : Moldvai csángó csillagnevek	458

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc</i> : Mit tudott Lomonoszov a magyar nyelvről és a finnugor nyelvrokonságról?	463
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Még egyszer a határozók osztályozásáról	468
<i>Kuhtnyi László</i> : Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez	473

MAGYAR NYELVŐR

81. ÉVFOLYAM * 1957. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Kodály Zoltán 75 éves

Napjainkban köszönti az egész ország — az óvodáktól a Tudományos Akadémiáig. — Kodály Zoltánt 75. születésnapja alkalmából. Ünneplik — ünnepeljük — benne a kiváló népdalkutatót és népdalfeldolgozót, aki az egész nép közíncsévé tette a már-már feledésbe merült magyar dalokat, aki újra megtanította a magyar népet zenei anyanyelvére; a nagy zeneszerzőt és pedagógust, zenész nemzedékek mesterét. Mi, az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának tagjai, a Magyar Nyelvőr szerkesztősége és munkatársai, a magyar nyelv szerelmesét, a magyar nyelv tisztaságának harcosát köszöntjük most benne.

Kodály Zoltán kapcsolata a magyar nyelvtudománnyal, a magyar nyelv-műveléssel nem új keletű. Az egyetemen a magyar szakot választja, Szinnyei Józsefet és Simonyi Zsigmondot hallgatja. Az Eötvös Collegiumban Gombocz Zoltán a szakvezetője, akihez később is meleg barátság fűzi. Magyar nyelvi tanulmányai és népzene-kutató munkája kölcsönösen támogatják egymást: a régi magyar irodalom emlékei, Kecskeméti Vég Mihály ódon nyelvezetű, hatalmas erejű zsoltára, Zrínyi Török áfiuma hozzájuk méltó zeneműveknek lesznek évtizedek távolságában is ihlető forrásai; a dallamgyűjtő utak pedig egy életre megszerettetik vele a magyar nép gazdag csillogású nyelvét.

E kettős elkötelezettség szimbólumának vehetjük: első prózai munkája, doktori értekezése félig zenetudományi, félig nyelvészeti tárgyú, s nyelvtudományi folyóiratban jelenik meg.¹

A zene mellett a nyelv azonban csak akkor került igazán előtérbe Kodály munkásságában, amikor forradalma már megívta a győzedelmes csatát: a nép kezdett uralkodni a magyar zenében. Amikor az óvodákban a „Boci, boci tarka” dallama már nem vízenyősítette a legkisebbek zenei ízlését, amikor az „éneklő ifjúság” a kirándulásokon, tábortüzeknél már az újra megtanult magyar népdal szépségeit ízlelte, amikor az „új” zene már falusi és városi kórusok ajkán, sőt az Operaházban is otthonos lett. Mi sem természetesebb, mint az, hogy zenei anyanyelvünk harcosát a nyelv dolgában is elsősorban anyanyelvünk zenéje érdekli: a romlás jeleit mutató magyar kiejtés, hangsúly és hanglejtés, és hogy a megújítás útjának itt is a néphez való fordulást ajánlja.

Húsz évvel ezelőtt, 1937 decemberében hangzott el Kodály híressé vált riadója a magyar kiejtés ügyében. Az Eötvös Collegium régi tagjai előtt tartott előadás,²

¹ A magyar népdal strófaszervezete. Nyelvtudományi Közlemények 36 (1906): 95—136.

² Először megjelent az Eötvös Collegium Volt Tagjai Szövetségének Évkönyvében (1936—37.), majd „A jó magyar ejtés aaktái” (szerk. Eckhardt Sándor) című gyűjteményes kötetben, 1941-ben.

amelyben a magyar kiejtés betegségeire és a gyógyítás módjaira mutat rá, egy országossá váló mozgalomnak lett a jeladása. Tudta, hogy a négy fal között végzett munka, amely nem válik ható, mozgató erővé, önmagában nem elégséges. „Szak-tudósokra vár a kiejtés alaptényeinek feltárása és rendszerezése. A tanügyi hatóságok dolga lesz, hogy a tudomány megállapításai az iskolák révén a köztudatba jussanak... De életté mindez csak tömegmozgalom által válhatik. Ha elérjük, hogy minden magyart érdekel, senkinek sem közömbös, hogy így vagy úgy ejtünk egy szót. A nyelv milliók alkotása, s akkor él igazán, ha mennél többen élnek vele tudatosan.”³

Kodály kezdeményezésének és agitációjának hatására indultak meg az egyetemi és a középiskolás ifjúság körében a jó magyar kiejtési versenyek, amelyeknek egy részét személyes közreműködésével és tanácsaival is segítette; neki köszönhető, hogy a Rádió, a Színművészeti Akadémia s a magyar beszéd más fontos fórumai módszeresebben foglalkoztak azok nyelvi nevelésével, akiket a mikrofonhoz vagy a színpadra, illetőleg katedrára engedtek. Nagy mértékben neki köszönhetjük azt is, hogy ma állandó helye van a magyar nyelvművelésnek a rádióban. Ő sürgette legjobban, hogy tegyük rendszeressé ezeket az előadásokat, illetőleg hogy a rádió adjon teret a nyelv ápolására.

Az elmúlt évek során Kodály Zoltán kapcsolata a magyar nyelv ügyével egyre szorosabbá vált. Mint az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának elnöke s a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének tagja tekintélyével, gazdag tapasztalataival és értékes gyakorlati tanácsaival a legfelsőbb fórumon irányítja, segíti a nyelvművelés munkáját. Ott van a legfontosabb elvi kérdések megtárgyalásán, de nem sajnálja az időt az apróbb részletkérdésektől sem. Figyelemmel kíséri a nyelvtudomány nagy vállalkozásait, de elsőrendű fontosságúnak tartja például a könyvkiadás munkásainak, üzemek dolgozóinak tartott nyelvművelő előadásokat is. Részt vesz a nyelvművelés elvi kérdéseinek a megtárgyalásában, de a gyakorlati munkából is kiveszi a részét. Felszólalásaiban, kiadványaiban eredményes propagandát folytat például a magyar nyelv zeneiségét erősítő zárt *ë* hang érdekében, sikeres hadjáratot indít a németes *k u l t ú r*-előtagú összetételek ellen.

De nyelvművelés Kodály Zoltán minden egyes zenei alkotása is, mert nála zene és szöveg a legteljesebb összhangban van, az ő műveiben nem szenved a magyar nyelv a nem rá szabott köntös alatt. A népdalokat ezért is tette a magyar dalkultúra középpontjába. Ő maga mondja az egyik népdalgyűjteményhez írt előszavában: „A magyar nyelv csak itt, ezekben a dallamokban éli a maga életét. Együtt támadt, vagy régen összeszokott dallam és szöveg: egymás szépségét és erejét fokozza. A romlásnak indult magyar nyelvérvék új erőre kap a velük való foglalkozástól.”⁴

Kívánjuk neki — s magunknak —, hogy még sok éven át töretlen erővel, hittel végezhesse munkáját, s dolgozhasson a magyar zene és a magyar nyelv — a magyar nép érdekében.

Lőrincze Lajos

³ K. Z. rádió-előadása 1938. szept. 18-án. Vö. „A jó magyar ejtés aktái” 32, ill. „A zene mindenkié” 62.

⁴ Bárdos Lajos: 101 magyar népdal. 7. kiad. 1945. 4.

Arany János, nyelvünk bűvára és művelője

Ebben az 1957. évben két ünnepi forduló alkalma is késztet bennünket, hogy Arany Jánosról emlékezzünk: március 2-án volt száznegyven éve, hogy született, s október 22-én múlt hetvenöt esztendeje, hogy meghalt, életének „hatvanhatodik évébe”, amint csaknem nyolc hónappal a vég előtt, születése napján írt Sejtelem című versében megjósolta.

Arról szinte mindenki tud, hogy mily nagy művésze ő nyelvünknek; ezt sok ismert remeke hirdeti. Az a tény kevésbé hatolt bele a köztudatba, hogy nyelvünk kutatójának is kiváló volt. Vegyük hát most számba nyelvészi és nyelvművelői munkásságát, így áldozzunk emlékének.

Úgy tapasztaljuk, általában igen kevesen és keveset forgatják az Aranykiadásoknak azokat a köteteit, amelyekben költőnk nyelvi kérdésekkel is foglalkozik. Még kevésbé szánhatnak rá annyi időt és fáradságot, hogy régi folyóirat-kötetekben nyilvánosságra hozott, nemegyszer a nagyobb Aranykiadásokban sem található írásait, jegyzeteit fölkutassák és elolvassák. Azért talán nem lesz érdektelen, ha most a kevésbé ismert nyelvbűvár és nyelvművelő Arany Jánost vesszük szemügyre.

Arany Összes munkáinak Ráth-, illetve Franklin-félc 12 kötetes kiadásában több mint 160 lapot foglalnak el nyelvészeti művei; az 5. kötetben lévő legnagyobb ilyen munkája, a hat részből (cikkből) álló Visszatekintés (381—440) először az ő szerkesztette Szépirodalmi Figyelő 1861-i évfolyamában jelent meg. Egyéb idevágó apróbb dolgozatait, cikkeit a 10. kötetben adták közre „Nyelv és irály” címen (313—420). Összes munkáinak ebből a gyűjteményéből kimaradt a Magyar Nyelvőr első kötetében (1872.), az „Idegen csemeték. Fattyú hajtások” rovatban napvilágot látott, jó másfél lapnyi közleménye (244—5), 17 rövidke cikk. Kimaradt egy lapnyi szalontai tájszógyűjteménye (Nyr. 8 [1879]: 430—1; nem tud róla az első Nyelvtörkalauz szerzők szerinti mutatója sem, s a közölt anyagot nem dolgozza föl a szómutató), azonkívül természetesen hiányzanak belőle később elszórtan közölt hátrahagyott adalékai: Jegyzetek az Antibarbarushoz (Simonyiéhoz; Nyr. 25 [1896]: 69—71, 356—9, 400—3), Tallózás az idegen szókötés mezején (Nyr. 27 [1898]: 504—5, 28 [1899]: 17—8), azután a „Határozatlan” című és a „Nagy ideje” kezdetű kis cikke (Nyr. 29 [1900]: 73), a „Válasz egy kérdésre” cím alatt kiadott rövid levele, amelyben az alanyi és tárgyias ragozás használatának egy vitatott esetéről nyilvánítja véleményét (MNy. 2 [1906]: 275). Az Arany-centenáriumkor, 1917-ben a Magyar Nyelv ünnepi májusi számában tette közzé Voinovich Géza „keves kihagyással” azokat a széljegyzeteket, amelyek Arany János Nyelvőr-példányában ránk maradtak (MNy. 13 [1917]: 155—61). Váczy János pedig Aranynak egy addig kiadatlan bírálatát közölte ugyanott (161—6); ez csupán vázlata annak a kritikának, amelyet Arany Gyergyai Ferencnek Magyarosan című, 1871-ben Kolozsvárott megjelent könyvéről akart írni, de ez a töredék is nagyon tanulságos. A Magyar Nyelvnek ugyanebben a kötetében (171—2) közli Tolnai Vilmos Aranynak Jókai Szegény gazdagok című regényéről írt bírálatából (Szépirodalmi Figyelő 1 [1861]: 486) azt a részt, amely Jókai nyelvéről szól. Úgyszintén Tolnai Vilmostól való itt a hasznos Szómutató Arany nyelvészeti cikkeihez (166—71); sajnos, csak válogatás ez, s Aranynak több cikkét föl sem dolgozza. — Az elsoroltakon kívül Arany Jánosnak egyéb prózai dolgozataiban (bírálatokban, leveleiben stb.) és verses műveiben is találunk olyan megnyilatkozásokat, amelyeket figyelembe kell vennünk, midőn nyelvészi és nyelvművelői tevékenységét vizsgáljuk.

Ilyen vizsgálódásra már eddig is többen vállalkoztak. A régiebb szerzők közül kivált Volf Györgyöt és Balassa Józsefet kell említenünk. Volf 1879-ben Arany János Prozaí [így!] dolgozatainak megjelenése alkalmával behatóan ismertette ezt a kötetet, főleg nyelvészeti szempontból; nyelvi kérdésekkel foglalkozó írásai közül Arany e kötetben csak a Visszatekintés című, Sz. Figyelő-beli cikksorozatát tette újra közzé (Volf cikke: Nyr. 8 [1879]: 289—93, 337—42, 385—97). Balassa Arany János mint nyelvész című cikkében igen jó áttekintést ad a címbeli tárgyról (Egyetemes Philológiai Közöny 17 [1893]: 328—40). Riedl Frigyes a Magyar Nyelvnek említett ünnepi számában szól róla tömören, velősen e cím alatt: Arany mint nyelvész (13 [1917]: 146—9). Voi-

novich Géza Arany János életrajzának (1929—1938-ban jelent meg) harmadik kötetében helyet szorít költőnk nyelvészeti munkássága rajzának is (326—8). Bognár Gyula A nyelvészkedő Arany János című írásában (Tükör 6 [1938]: 703—5) megemlékezik a költő nyelvészeti munkáiról a Franklin Társulat kiadásában akkor megjelent Arany János Összes prózai művei és műfordításai című kötet alapján. Legutolszor Nagy J. Béla írt egy kitűnő cikkében Arany János nyelvműveléséről (Nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. 1956. 123—9).

I.

Először általánosságban szólunk Aranynak nyelvünket kutató és művelő munkásságáról, elvi magatartásáról, a nyelv kérdéseiben vallott nézeteiről, s amikor csak lehet, ismertetés helyett tulajdon szavait idézzük. (Ilyen kérdés tárgyalásában szerintünk ez a legmeggyőzőbb módszer.) Azután majd (II.) részleteiben is föl tárjuk fejtegetéseit, tanításának fontosabb tételeit és tényeit.

1. A költő és szíviügye: a magyar nyelv

Arany tudomásunk szerint nagykőrösi tanárságának éveit írta első nyelvészeti cikkét. Voinovich említi Arany-életrajzában (2: 375), hogy Arany 1857-ben egy időre félreteszi költői tollát; Tompának szóló egyik leveléből (1857. június 26.) ezt idézi Voinovich: „Nyelvészeti s aesthetico-literaturai dolgokat morzsolgatok”. Talán ekkoriban szerkesztgette Az *é-t í-re* váltó tájszólásról című rendkívül alapos, rendszeres, életében meg nem jelent tanulmányát. Arany László ezt mondja róla atyja hátrahagyott prózai dolgozatainak előszavában: „... a kézirat vonásaiból ítélve, ... talán a nagykőrösi évek elején készülhetett” (10: 4).¹ De — úgy látszik — később, nagykőrösi tartózkodásának második felében írta. (Mint tudjuk, Arany 1851-től 1860-ig élt Nagykőrösön.)²

Bizonytal tanári működése is ösztönözte Aranyt, hogy többek közt a nyelvészetbe is jobban belemerüljön. 1860 végétől 1865 közepéig a Szépirodalmi Figyelő, majd a Koszorú szerkesztőjeként szinte rákényszerül, hogy nyelvhelyességi, általában nyelvi kérdésekkel foglalkozzék, s e nyelvbúvárlo, -pallérozó munkáját abba nem hagyja élete fogytáig. Ezt valójában már ifjúsága éveiben elkezdte. Szülőföldje és más vidékek nyelvjárásbeli különbségeinek tudatosodása, a régi irodalomban való elmélyedés, idegen nyelvekkel való ismerkedése, no meg költői gyakorlata, a verselés formai kérdéseinek tanulmányozása igen korán nyelvi eszmélkedésre szoktatta. Mint Voinovich Arany-életrajzából is tudjuk (1: 67—8), Szilágyi István, volt debreceni tanuló társa, az irodalmár szalontai rektor 1842 végén pályadíjat nyert a Tudós Társaságnál a magyar szókötésről írt munkájával. Bírálói elismerték

¹ Az ilyen cím nélküli utalás mindig a Ráth Mór, illetőleg a Franklin Társulat kiadásában megjelent 12 kötetes „Arany János Összes munkái”-ra vonatkozik.

² Az 1857 táji dátum mellett szól a következő körülmény is, amelyre Loványi Gyulának egy megjegyzése terelte figyelmünket. Aranyra ez az írása így kezdődik: „Nem lehet a magyar nyelvészet körében napról napra élénkülő mozgalmat öröm nélkül szemlélni” (10: 313). Loványi hozzáfűzi: „Ez az idézet Aranynak Az *é-t í-re* váltó tájszólásról című, 1855 körüli dolgozatából való, s bár nem nevezi meg a Magyar Nyelvészetet [a folyóiratot], föltehető, hogy elsősorban rá vonatkozik” (A Magyar Nyelvészet című tanulmányában: Nyelvtudományi Közlemények 59 [1957]: 32—3). Valóban arra vonatkozhat. Minthogy azonban a Magyar Nyelvészet, Hunfalvy Pál folyóirata csak 1855 második felében indult (vö. Babos Ernő: Nyr. 80 [1956]: 289, jegyzet; Loványi: i. h. 5), a „napról napra élénkülő mozgalom” kitétel talán 1855-nél egy-két évvel későbbi időre utal.

a mű értékét, de azt is szükségesnek látták, hogy itt-ott igazítson rajta. Voinovich Géza így ad számot a továbbiakról: „Szilágyi odaadta barátjának; Arany »Igénytelen jegyzetek«-et írt róla, két nagy árkuson. Valódi hozzáértéssel, csilhatlan érzékkel védelmez egyes pontokat a bírálat ellenében is, viszont más tévedésekre mutat rá. Látni, hogy már forgatott nyelvtudományi munkákat, s maga is gondolkozott. A csinált példák helyett költőkből s a nép ajkáról ajánl jobbakat. Javításai egytől-egyig átmentek a nyomtatott szövegbe, finom megkülönböztetései, példái nem mind. Az ív külső oldalára azt írta: *Krix-krax, 1843. júl. 10-én*. Szilágyi megőrizte s elküldte Arany Lászlónak, megírva, hogy kéziratát Arany »nem csak átolvasta, megbírálta, hanem sajátkezűleg másolta le a sajtó számára« (Kiadatlan levél, 1887 márc. 15.)” (Voinovich: Arany János életrajza 1: 68). Már előbb, 1842-ben „István napján verssel elegy tréfás prózában köszönti a pályanyertes Szilágyit, nyelvészkedését nagyképu szörszálhasogatással parodizálva” — írja Voinovich (i. m. 1: 69—70)¹.

Két folyóiratában, a Szépirodalmi Figyelőben, majd a Koszoróban jelentek meg Arany első nyelvészkedő cikkei. Divattudósítás című írásában így szól nyelvművelői feladatáról: A ruha divatján kívül „van egy más divat, mely után lelkes honfiak s honleányok, fő és alrendűek, akadémiái tagok s nem tagok, írók és beszélők, szóval az egész honi birodalom s irodalom nagyja, kicsinyje futva futnak: a *nyelvhibák* divatja. Ezt evidentiában tartani, oly közlőnynek, mint a Koszorú, divatlapi kötelessége” (10: 334). E cikk első részének végén megragad bennünket a józan, tartózkodó Aranynak szokatlanul fellobbanó szubjektív megnyilatkozása. Kárhóztatja az „*egyházbai menetel*”-féle szerkezetet, az *-i* melléknévképzőnek ragos szóhoz kapcsolását, s kijelenti, hogy ha az ilyen szóhoz „*i*-t rakosgatunk, követjük ugyan a divatot, de *rontjuk ezt a szép, ezt az imádott magyar nyelvet*”. S a *rontjuk*-tól kezdve dőlten szedeti szavait (uo. 336). A cikk második részének végén megismétlődik ez a személyes hang. Így szól a „szerkesztő”-höz: „Lássa, szeretem egy kissé ezt a szegény magyar nyelvet” (uo. 339).

Eher őre volt nyelvünknek. A pesti utcán nemcsak a „por, bűz, német szó, piszok” tűnt föl neki (Vojtina ars poétikája), hanem a címtáblák egy-némely magyartalansága is (Nyr. 28 [1899]: 18); a Városligetben nem csupán az út szemetjén akadt fönn szeme (Ének a pesti ligetről), hanem még ezen a feliraton is: „E híd az időzés tilos”; az *időzés* helyébe ezt tenné: *időzni* (Nyr. 28 [1899]: 18). A Koszorúba írt egyik nyelvhelyességi cikkének visszhangtalansága nem szegi kedvét; Divattudósításának második cikke elején önmagát csúfolva így évelődik: „Felbátorítva a mély hallgatás által, mely előbbi cikkemre következett, nyúlok ismét tollhoz. Erőt és kedvet ad nekem a meggyőződés, hogy csevegésem legkisebb vizet sem zavart, nem is fog, ha ítéletnapig folytatom is. A nyelvnek, melyen írunk, beszélünk, törvényeire, sajátságaira gondolni: mily pedantság! minő schulfuchseria [= kicsinyeskedés]!” (10: 336). A cikk végén visszatér ez a hangnem: „Tudom én, szerkesztő úr, hogy szélnek beszélek, s ezt a zugot az ön lapjában el nem olvassa senki. De már csak hagyjon engem beszélni, könnyebben esik az én lelkemnek, ha szólok”. Ismeri Arany azoknak a tömeglélektani erőknél működését,

¹ Aranynak ezt a különös írását Gyöngyösy László bocsátotta közre egy másik névnapi köszöntővel együtt Adatok Arany János életéhez című közleményében, megvilágosító bevezetéssel (erre szalontai vonatkozásai miatt nagymértékben szükség is van): Egyetemes Philológiai Közlöny 29 (1905): 483—95.

amelyek megnehezítik a nyelv ápolójának munkáját; a „hagyjon engem beszélni” kifejezéshez ezt a jegyzetet függeszti: „De csak csínján! Jaj annak, aki bármely divat ellen feltámad” (uo. 339).

2. Arany és a korabeli magyar nyelv állapota

Már az eddigiekből is kitetszik, hogy nem volt megelégedve nyelvünknek akkori állapotával. Nem is lehetett; tudjuk, hogy a Bach-korszak mennyire elárasztotta a magyar nyelvet németességgel, s az idegen szellem még szó-fűzésünket, mondattanunkat is megfertőzte. A Divattudósítás második részében fájdalmas gúnnyal így panaszkodik erről: „Csak hallgatni kell a *pesti* beszédet: utcán, »zöldben«, társaskörben, akadémiai gyűlésen, szóval mindenütt, hol a német szó *magyar fordításban* zeng: legottan szembe — azaz fülbe ötlík, mennyire hátra vannak még Vámospércsen” (10 : 337). A nyelvhibák divatja szerinte „felülről lefelé” terjed, a „központról a vidékre, irodalomból az életbe”, s még a jó magyar tájról származók nyelvét is megmételyezi (uo.).

A Visszatekintésben az idősebb Catóként figyelmezteti népét: „Soha nagyobb szükségét nem érezte irodalmunk mint most, hogy a magyar nyelvet éktelenítő s megrontó germanismusok s mindenféle *ismusok* ellen valamely erős hang szünet nélkül kiáltssa a »Carthaginem delendam«-ot. Régebben, ha valami idegenszerűt latinból, franciából, németből átvettek, noha az ily kölcsönzés által a nyelv szűz eredetisége mindinkább lehímlett, az az egy vígasztalás megvolt mégis, hogy puhán kötött, szélesszájú, terjengős stílus helyett csinosabb, tömöttebb, rövidebb kezde lábrakapni: a *szép selypítő*, mint Kazinczy szokta kifejezni magát” (5 : 385—6). Néhány mondattal lejjebb így folytatja: „...ami régebben történt, legalább volt benne cél, s első tekintetre szükségesnek mutatkozott, így némileg menthető is; de ami most csupa lustaságból, hebehurgyaságból s a magyar nyelvérzék ide s tova tökéletes kihálásából történik: az rettenetes. Nincs is már magyar syntaxis. S ami boszantóbb, ez idegen kakukfiak tetemesen pongyolábbak, idomtalanabbak, mint az eredeti fészék csinos madárcái” (uo. 386). Egy másik cikkét, amelyben a létigének idegenszerűen, határozó igenévvé való használatáról szól, megriadtan így fejezi be: „Vagy nyelvünk felbomlásnak indult már? Igazán arra mutatnak az ilyenek: »ő el lett fogva; ő el *van* útazva!«” (10 : 415). S hozzátehetjük: ezek a dudvák ma is élnek és virágzanak és szaporodnak.

A korabeli gyakoribb nyelvi hibákat sűríti össze és csúfolja ki A jövő stilusa című paródiájában. Petőfi János vitézének a meséjét mondja el benne, az első néhány részét, illetéknépp: „Élt egyszer juhászbojtár. Ő mindennap hajtott ki nyáját faluvégre, s ha ajuhok szép csöndesen széledtek el amezőn, ő kényelmesen heverészett le anövényzetre” (10 : 340). Ebben a bevezetésben az *egy* határozatlan névelőnek ma is szokásos elhagyogatását és az igekötőnek ugyancsak ma is gyakori hibás hátravetését gúnyolja, azonfelül az *ajuhok*, *amezőn* furcsa egybeírással azok felé suhint, akik röviden ejtik az *a* névelő után következő mássalhangzót, és az akkortájt elterjedő szokás szerint összeírják pl. az *aki*, *amely* vonatkozó névmást. Akkor még vitás volt az ilyenféle szók egybeírása; Arany mindvégig különírta őket. A kicsúfolt gyatra nyelvet utánózva, tanulságul ezt a jegyzetet függeszti fura szövegének végéhez: „Fő szabályok eddig: hogy az igehatározó (adverbium) után *mindig tenni* kell a csupasz igét, melyet határoz. Más esetben az igét előragjától [= igekötőjétől] *ne elválasszuk*... Mi a jövő pereben történni fog, azt már nem szabad

jelen idővel adni vissza. A többi díszfordulatokat és kedves germanismusokat, részéről, maga is *leli föl* az olvasó” (10 : 342). Költőnk később népdalokat is „korszerűsített” ebben a modorban. (Népdalok a kornak ; 9 : 426—7).

Mint látjuk, egyszer tréfásan vagy gúnyosan, másszor komolyan, sőt kétségbeesve leplezi le a hibákat, egy helyütt pedig a *bír* igének ilyen használatáról : „P. jó erkölcs~~csel~~ bír« — vagy épen : »jó erkölcsöt bír«” — keményen úgy ítél, hogy az „majdnem hazaárulás” (5 : 391). Orvosságot is ajánl; a szenvedő igealak hibás használatával kapcsolatban mondja Arany, de körülbelül az akkor elharapódzó egyéb nyelvi bajokra is érti következő szavait : „Mind-ennek a magyar syntaxis, a magyar stilistica művelése, még pedig főleg az élő, romlatlan nyelvérzékre alapított művelése vetne véget” (5 : 394—5).

3. Arany és a korabeli magyar nyelvtudomány

Milyennek látta Arany János a magyar szintaxis és a magyar stilisztika akkori művelését, egyáltalán hogyan vélekedett kora magyar nyelvtudományáról?

a) Elismeri, hogy Révai Miklóssal új korszak kezdődik nyelvtudományunk történetében; a kutatás azóta mélyebbre igyekszik hatolni „a nyelv természetébe, fűrkészi sajátságait, boncol és hasonlít, rendszerez, osztályoz; egy szóval többé-kevésbé tudományos álláspontra törekszik” (5 : 392). De végigtekintve a XVIII. század utolsó évtizedeivel kezdődő hetven-nyolcvan éven, Arany mégis hiányol valamit; ezt írja : „...sajnálattal vesszük észre, hogy csakrem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak *teste* körül forog; ami azoknak, s így a nyelvnek is, *szellem*e volna, a szavakkal *élés*, igaz magyarosság a kifejezésekben, a helyes, az ékes syntaxis, aránylag mellőzöttnek, művelés nélkül hagyottnak mondható. Az *etymologia* szokott nyelvtani értelmében : »szófejtés, szónyomozás« többnél-több vizsgálót s amúgy vaktában találgatót vonza körébe; de amaz eredeti értelem, hogy kelljen magyarul *igazán* (etümosz) beszélni vagy írni, aránylag kevés méltatásban részesült...” (uo.). S most következik Aranynak nevezetes nyilatkozata : „Nem kisebbítem a szónyomozók érdemeit, de fáj-lalom, hogy míg a »szavak egérfarkába« oly makacsul kapaszkodunk, elhanyagoljuk a *mondatot*; míg egyes halvány gyökök elhangzott értelmének földerítésén izzadunk, nem szentelünk hasonló buzgalmat mindazon árnyalatok összegyűjtésére, melyeket az élő nyelv a szavakhoz kapcsol; míg elmések, legtöbbször túl elmések vagyunk a rideg betű jelentéséből mindent kiokoskodni, a szókötésben, stilban mintegy a véletlenre, ösztönre, kisebb-nagyobb mértékben megromlott nyelvérzékünkre hagyatunk; röviden : csinálunk, építünk nyelvészeti rendszereket, s írunk minden egyebet is, *rossz* magyarsággal” (5 : 392—3). A lényegét láttató súlyos szavak ezek; napjainkban is elgondolkozhatunk rajtuk és Aranynak következő jól ismert megállapításán is, amellyel a szavak „testéről” ugyancsak a nyelv lelkére, a szószervezetre, a mondatra irányítja a nyelvészek és nyelvművelők figyelmét : „Egyes szavak csupán levelei, vékony ágai a nyelv törzsökének, azok rombolása könnyebben pótolható : de a szókötési formák azon nemesb ereket, csatornákat képezik, melyeken a fa éltető nedve kereng : dőljük fel, — és a fa nem lesz többé!” (5 : 400). (Kár, hogy a *képez* igének németes használatával egy kis folt esett ennek a szemléletes hasonlatnak a szépségén.)

Sajátképp a stiliszta szempontjából nézve, ilyennek festi a helyzetet : „A gondolkozó stilista fennakad minden lépten, egy egyszerű *ő* vagy az *bők-*

kenőt gördít eléje, *mely* és *mi* elállja útját; nem is említve elhagyottságát az igeidők használatában, a szenvedő forma körül; s mellőzve az idegen ajak és toll gyötrelmeit, ha nyelvünk szókötési csínját-binját el akarván sajátítani, szabályt keres, de nem talál. Bizony háladosabb munka lenne kiaknázni az ép élő nyelv szólásbeli kincsét, addig, míg az irodalom látvája azt is el nem borítja, mint a betű-*changeirozás* [= betű-cserebere] bűvésze által homlok-egyenest ellenkező rendszerek kártyavarárt építgetni (tisztelet a kivételeknek!) a szavak és hangok eredeti jelentéséről, származásáról, s úgy tenni, mint az, ki nemzetünk ázsiai történetét nyomozván, a *mai*-ről semmit sem tudna" (5 : 393).

Arany János a nyelvészetben, mint más tudományban is, mindennél többre becsülte a valóságot, annak elméletieskedő elfogultság nélküli kutatását. Figyeljünk csak szavaira: "...a nyelvész kötelessége nem 'a priori' szabályok felállításában, vagy részletes [=részleges] igazságnak egyetemes törvénnyé emelésében, hanem abban áll, hogy legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének *élő* nyilatkozásait (s a múlt irodalmi hagyományát csakis ez élő szellem kritikája mellett fogadja el)" (5 : 420). Nem igen lehetne ennél jobban szavakba önteni azt az elvet, amelyet a múlt és a jelen nyelvi harcának megítélésében minden nyelvművelőnek vallania kell. Nyelvhelyességi kérdésekben nem szabad csak a múltra vagy csak a jelenre figyelve törvényszabó göggel kimondani a „Csakis így!”-et, hanem óvatos nyomozással kell keresnünk a nyelv ősi vagy nem is egészen ősi törvényszerűségeinek máig ható, ma is eleven működését, s csak Arany János-i higgadt latolgatás után és lehetőleg az övéhez hasonlóvá fejlesztett nyelvérzékekkel szabad ítélnünk. Arany Adelungra emlékeztetően így vallja: "...az igazi nyelvész nem törvényhozója, hanem törvényfejtője az élő nyelvnek" (Tolnai Vilmos idézi a Koszorú 1864-i évfolyamából, II, 239: MNy. 13[1917]: 166 és A nyelvújítás. 1929. című könyvében 179).

Féltette Arany a magyar nyelvet, alaki gazdagságával együtt, a káros beavatkozástól. Mikor Halász Ignác ezt írta: "...az -ány, -ény kivesző félben levő képző, és ma csak mint egy *hajdani gazdag élet* maradványát találjuk még..." (Nyr. 8[1879]: 413), az aláhúzott kifejezéshez ilyen megjegyzése van: „melyet ti rombolni segítetek!” (MNy. 13[1917]: 159).

b) A költő abba sem tudott belenyugodni, hogy nyelvészeink rendre kimutatták sok magyar szónak idegen eredetét. „A nyelv-vész” című tréfája ezekkel az epés mondatokkal kezdődik: „Tudvalevő dolog, hogy a nomád magyarok semmi *cultur*-, semmi *abstract* értelmű szót nem koztak Ázsiából, ami tehát ilyes nyelvökben van, azt mind az itteni népfajoktól vették. Így pl. *ok*, ez elvont, értelmi szó nem lehet a magyar sajátja s minthogy hangzásra legközelebb áll a német *Ochs*-hoz [ez annyi mint 'ökör'], bizonyosan onnan vették. Qu. E. D. [=quod erat demonstrandum: 'amit be kellett bizonyítani']” (10 : 405). Ez idő tájt egy kis hátrahagyott versében is elsőhajtotta ezt a panaszát: „Kisütik, hogy a magyar nyelv Nincs, nem is lesz, nem is volt; Ami új van benne, mind rossz, Ami régi, az meg tót” (Az orthologusokra; 9 : 422).

Megjegyzem, hogy amikor ezt Arany írta, 1878 táján, a *tót* szó még nem csupán 'szlovák'-ot jelentett. Czuczor—Fogarasi szótárának néhány évvel azelőtt, 1874-ben kiadott utolsó kötete többek között azt mondja a *tót* szóról, hogy szélesebb értelemben így nevezi a nép a szlavóniai, horvátországi, dalmáciai, illíriai szlávokat is; *Tótország* első jelentése ott: 'Szlavó-

nia'. Arany ebben a versében nem 'szlovák'-nak értette a *tót* szavat, hanem tágabb, 'szláv' jelentésében használta.

Sokszor ok nélkül, egy kicsit elfogultan akadt fönn némely magyar szónak idegenből való eredeztetésén, de nemegyszer igaza volt. „A Nyelvőr VII. kötet, hatodik füzetére” írt észrevételeiben pl. Simonyi Zsigmondnak több szöfejtését helyteleníti. Idézek egy szakaszt Arany ellenvetéseiből: „Simonyi cikke részleteiben feltűnik az animositás [=elfogultság], hogy nem könnyen elemezhető szavainkból néhányat ő is idegennek bizonyítson. Mint Horváth [= Horvát] István iskolája minden idegent magyarrá, úgy mi minden kissé kétesebb magyar szót idegenné akarunk tenni. Lassabban e kitagadással! Így Simonyi categorice odaveti zárjelben, s még bizonyításra sem tartja érdemesnek: *»eper is a német Erdbeer-ből letta*. De Simonyi a régi nyelvből tudhatja azt is, hogy *eper*-nek a régi formája *eperj* (Eperj-es), valamint *szeder*-nek *szederj* (szederjes színű ló). Hol vette magát a *j* Eperjes város »fundamentumának fölvettetése előtte, ha a magyar *eper* egyszerűen az *erdbeer* átvétele? Vagy hogyan esik az, hogy míg a rövid német *er* vég a magyarban *ér* lesz, itt a *beer*-ből rövid *e* vált? Aztán meg *eper*-nek a magyar nem csak az *erdbeer*-t hívja: van neki *földi*, van *fái* epre. S még külön *futó* és *fái szedre*, mely az epertől különbözik. [Bekezdés.] Gondolkozzunk egy kissé többet az ilyenről!” (10 : 369).

Így érvelt Arany, s azóta kiderült, hogy az *eper* „ugor er[edetű] elhomályosult összet[étel]”, azaz ősrégi magyar szó. A manysi (vogul) nyelvben *äprijech* 'földi eper', szó szerint 'édes v. szagos bogó'-t jelent (ÉtSz., SzófSz.). Lám, a hasonló hangzás oly kiváló nyelvtudóst is megalhat, mint Simonyi; Arany nem ment lépre.

Jó szöfejtő érzékét mutatja a következő eset is. Valaki ezt a székelységi „szólásmódot” közli: „Vajki ember a komám (bajnok ember)” (Nyr. 8 [1879]: 463). Arany így igazítja: „Ez felkiáltás: Vajh ki! nem: bajnok. Derék ember!” (MNY. 13[1917]: 159). Könnyen felismeri az eltorzított szavakat. Simonyi ezt a kérdést intézte a Nyelvőr dolgozótársaihoz: „Mondják-e valahol a nagyon részeg s az egészen süket emberről, hogy *fött részeg* v. *fött süket*? (Vö. *sült számár*).” (Nyr. 7[1878]: 85). Arany odajegyzi a kérdéshez a helyes megfejtést: „*föld-részeg, föld-süket*” (MNY. 13[1917]: 158). A későbbi hozzászólások is ezt igazolták; a Magyar Tájszótár így írja: *föd-részeg, föd-süket*. Ez az utolsó a Toldi Szerelmében is előfordul (V. ének 52. vsz.): „Még akit az anyja föld-siketen szült is”.

Nyelvészeti cikkek olvasása közben gyakran volt a szerzőétől eltérő véleménye vagy kiegészítése, s megjegyzéseit odairta a lap szélére. Midőn Munkácsi Bernát két évvel Szalontai J., vagyis Arany János Észrevételeinek megjelenése után azt írta (Nyr. 9[1880]: 485), hogy a csángó *epere* alak „jobban megőrizte a német *beere* alakját”, Arany csak ennyit jegyez meg gúnyosan: „mindig!” (MNY. 13[1917]: 160); tehát nem vették tudomásul az *eper* szó német származtatására tett ellenvetéseit. Munkácsi Bernát a Nyelvőrnek ugyanabban a számában azt mondja (556), hogy „...az *ös*, *ecs* ige alapértelme mosni, tisztogatni; *szükségünk van erre*, minthogy csak így tudjuk megérteni az *ecset* »pinsel«-féle jelentését”. Arany élcelődve megjegyzi: „ergo! csináljuk meg, fogjuk rá; akkor aztán származtathatjuk az Etsch folyamtól, mely bezeg mos!” (MNY. uo.).

A Nyelvőr 1878-i, 7. kötetében (192) egy csángó népdalnak ehhez a névelőtlen sorához: „Tuggyák ók megsütni Szép font kalácsokat” — idézi

Arany Vörösmarty Fóti dalából ezt a helyet: „Bort megissza magyar ember”, s dévajul hozzát teszi még: „No, Brassai bácsi! a csángó is rossz magyar, nemcsak Vörösmarty!...” (MNY. uo. 158). Másutt Budenz József és Simonyi Zsigmondra jár rá a rúd; egy széljegyzetűl ezt a leoninust veti oda Arany: „Oh Búdenz, Búdenz, magad is már mennyire túlmensz. Nézd fiadat, Simonyit! Elhagya, rád se konyit” (uo. 157).

Egyszer a nála csaknem két évtizeddel fiatalabb Budenz Józsefen, a Németországból huszonkét éves korában hozzánk származott nagy nyelvtudóson az adoma szerint nyilvánosan is kedvét töltötte. Egy akadémiai ülésen felszólalt Budenz, s ezt mondta: „— Hádign! (Állítólag a német *also*: »tehát«, szerinte: »hát igen« szavat fordította úgy.) Hádign, urraim! Én is azt tarthok, írja mindenchi uty, ahoty peszél. Vagy — hádign — ahotyan a szhó füleügyébe kherül. [Bekezdés.] Erre aztán a türelmes Arany János is megszólalt: [Bekezdés.] — Ám, legyen! Én majd csak megélek valahogy. De a Budenz úr sorsa nagyon aggaszt engemet” (Sebestyén Gyula közlése. Tóth Béla: A magyar anekdotakincs 6: 194).

„Budenzhez” írta Arany 1878-ban következő „akadémiai papírszerletét” (akadémiai ülés alatti rögtönzését): „Igazi vasfejű székely a Bálint: Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int” (9: 420). Bálint Gábor ugyanis a török rokonság híve volt, s a maga szenvedélyes módján támatta a finnugor rokonság hirdetőit, Hunfalvyt és Budenz Józsefet is.

4. A nyelv és a költő

Mikor Arany János meg-megcsipdeste a nyelvészeket, akkor igen sokszor a költő, a szabad alkotó egyéniség támadt föl benne a grammatikusok „kaptá”-ja ellen, ahogy egy széljegyzetében valóságegyszerűsítő hajlamukat nevezi (MNY. 13[1917]: 161). Szarvas Gábor egy Nyelvőr-cikkében ezt írja: „...az irodalom egy része ...az »ízlésnek« kényelmes pajzsa alól szórja elég sűrű nyilait a nyelvjavítás ellen”. Ehhez a szemrehányó mondathoz ezt jegyzi oda Arany: „Van valami benne. Országutat akarnak, a költő olykor az ösvényen jár”. És annak említése után, hogy Szarvas valami, Arany szerint „tősgyökeres” kifejezést bizonyosan németességnek tartana, így végzi: „Az a baj, hogy az én nyelvérzékemben több van meg, mint a Szarvaséban” (uo. 156). Szarvasnak ehhez a cikkéhez a következő gúnyoros epigrammát kerekítette Arany János: „Már ezután nyelvünk barbárnak senki ne mondja | Nyúgati népektől loptuk egész vagonát” (uo. 156—7).

Szarvas Gábornak Magyar Nyelvőr-beli cikkeire gyakran tesz Arany, a költő ellentmondó megjegyzést. Gyulaival vitatkozva ezt kérdi Szarvas: „...ha én keményen kikelek valamely út rosszasa ellen, vétet követek el vele, ha járok azon az úton, mikor a szükség kényszerít rá?” Arany imígy csúfondároskodik: „Ez igen kényelmes. Tehát a költő, műfordító, szóval olyan író, kinek az egész nyelv gazdagságára szüksége van, az ne merje használni az Önök által rossznak bélyegzett szót: de Önök, kiknek a nyelvből, néhány technicus terminuson kívül, alig szükséges valami, Önök használhatják, amint tetszik: praesente medico, nihil nocet [=ha ott az orvos, semmi sem árt]” (i. h. 158—9).

Akár régebben Kazinczy, Arany is tiltakozik a költő, az író nyelvi szabadságának gúzsba kötése ellen. Egy cikk szerzője Jókainak egy fajta kifejezéseire ráfogja, hogy „aesthetika-ellenesek”. Arany jól megmondja neki: „Ne sutor ultra! [=Varga, ne tovább (a kaptafánál)!]” (uo. 156). Megvolt

erre az oka, hisz épp ő volt az, aki a Szépirodalmi Figyelő első évfolyamában, 1861-ben Jókai Szegény gazdagok című regényéről írt bírálatában dicsérte Jókai nyelvének eredeti magyarságát, zamatát, megragadó erejét (uo. 171).

Úgy véli, hogy a nyelv megismerésében nem elég a rideg boncolgatás, a költő megérzésére is szükség van, sőt ez hasznosabb lehet a puszta elemzésnél. Ez az a tanulság, melyet „Aisthesis (Megérzés)” című költeményének utolsó versszakában a bor tudós vegyi vizsgálatának és a borszedő „vén kupec” nyelvés, ínyes „borpróbájá”-nak összehasonlításából „leszűr”: „A nyelvnek is törvényeit: Széppé, jóvá mi teszi: Nyelvész urak jobban »tudják«, A költő jobban »érzi«” (9: 74—5). Hozzátehetjük: Aranyban megvolt a tudás is, a megérzés is.

Már a Visszatekintésben kifejtette, hogy a költői nyelvben olyanféle szabadság van, amely a prózában hibának számítana. Aztán szó szerint így mondja: „E szabadság azonban nincs korlátok nélkül, és épen nem a versíró önkénye szerinti ferdítésben áll, hanem az élő nyelv szokásain alapúl. Rövidít, összevon, olvaszt, de úgy, mint az élő nyelv” (5: 401). Ezt a szabadságot „constituálnunk”, szabályoznunk kellene, „hogy ne legyen se szolgai hunyászkodás, se féktelen szabadság. Jegyezzük meg, hogy e szabadság célja nem a vers *kisütése*, hanem a költői nyelv könnyebb, szabadabb, fesztelenebb mozgása; a rövidség, szebb hangzat, jellemzetesség, és így jóformán széptani oldalak. *Föltétele* pedig az, hogy mindig az élő kiejtésen alapúljon: legalább én tagadom a költő azon szabadságát, hogy a szókat — élő nyelvbéli használat ellenére — tetszése szerint nyirbálhassa, ferdíthesse, csűrje-csavarja. *Mely't, ser'g,¹ levél't, ér't* (venam) stb. sohasem nyer kegyelmet nálam, mert egy lélek se mondja; míg nem bánom, ha (a maga helyén) *asz'ondjá*-t ír is, mivel megvan az (alsóbb) néphasználatban” (uo. 401—2). Ebben is megmutatkozik józansága, böles mértékletessége, az Arany János-i arany középszer.

Nem lett volna költő, ha megvetette volna nyelvi bűvárkodása közben a képzeletének fölkinálkozó játékos alkalmat. Mint évtizedek múltán Kosztolányi Dezső meg Karinthy Frigyes, ő is kedvét lelte a fantázia mulatságos nyelvi bakugráiban. Nemcsak a költői alkotásaiba beleszótt stílusbeli furcsaságokra gondolok, amilyen például Jókai ördögűző madárnyelve A Jókai ördögében, a cigányok kevert nyelvű nótája A nagyidai cigányok vége táján vagy a törpe Cerkó „habarek” beszéde a Buda Halálának tizedik énekében, hanem főként a „Tücsök és bogár a magyar nyelv köréből” cím alá foglalt huszonhét darabja közül egy-néhány tréfájára. Ez az egész sorozat hátrahagyott iratai között jelent meg (10: 395—420). Lássunk valamit belőle.

Kisfaludy Károly Mohácsának egy sorát magyarázzák a kákán is esomót kereső tudós kommentátorok A szövegmoly című mulatságos írásában (uo. 404—5). A sor igazában így hangzik: „Ősi szabadságért harcolt bár férfi-karokkal”, de a szövegmagyarázók belekötnek, s ahányan vannak, annyiféle értelmet okoskodnak bele. Az első szerint ez a helyes olvasása: „Ősi szabadságért harcolt, bár férfi, karókkal”. A másik kijavítja az „Ősi”-t „Ő, ki”-re: „Ő, ki szabadságért harcolt, bár férfi, karókkal”. Az ötödik igazításában már így zeng a sor: „Ősi szabadságért harcolt, bár férfikar, okkal”, azaz „bár férfikar..., bár vitéz volt, mégis okkal, ésszel harcolt a szabadságért”; tehát a férfikar itt „pars pro toto”, rész az egész helyett.

¹ Ragos alakban előfordul nála ez a szó, többször is, pl. a Buda Halálában: *sergét* (IV. ének), *a serget* (VIII. é.), *serge* (X. é.).

Előfordult bizony, hogy Arany költeményeinek egyik-másik helyét is félremagyarázták az értelmezők, még a költő életében. Ilyenkor nagyon bosszankodott. Rákócziné című balladájának ezt a helyét: „Isten hozott, úgy ha jöttél” — Greguss, majd Lehr Albert helytelenül értelmezte. Arany ekképp fakad ki a „Nyelvőr szerkesztőjéhez szánt, de el nem küldött” levelében: „Lehr Albert ... maga is téved egypárszor. Így az »Isten hozott, úgy ha jöttél« magyarázata Lehrnél még mesterkélebb, mint Gregussnál. Valóban sohse' hittem volna, hogy ebből oly *vezatus* hely kerekedjék commentatorok kezében... E költeményt már 48-ban sokan olvasták (Petőfi is), meg is jelent az Életképekben, de homályosnak ezt a helyet nem találta senki”. S megmagyarázza ilyenformán: Ha jöttél, ha itt vagy, akkor *Isten* hozott, „(azaz másképp *nehezen* is jöhetnél volna,) mert nem eresztett volna különben a bécsi porkoláb”. A levélnek Aranyt kitűnően jellemző utolsó két mondata: „Ennyit, ha Ön jónak látja, megjegyezhet a Nyelvőr következő számában, anélkül, hogy e levelet közölné, vagy nevemet fölemlítné. Antikritikát sohasem írtam, most sem akarok” (10 : 391—2). Mégsem küldte el levelét.

Az Új nyelvészet című tréfájában — csak egy-két példát említek a sok közül — a magyar *haj* szót a 'széna' jelentésű német *Heu*-ból származtatja, mert: „A fű, melyből a széna lesz, a mező *haja*, innen vitték át az ember-főre” (uo. 416). A *magyar* szó a 'sovány' jelentésű német *mager* átvétele: „Ázsiából soványan jöttek be. Bizonyítja ezt a német *hungar, ungar* is: *hungern* [=éhezni]” (uo.). A *huncfut*-ról azt bizonyítja, hogy az nem német, hanem finnugor eredetű; azzal a tudálékos jelölésmóddal, amelyet ott kajánkodva használ, nyilvánvalóan Budenzot figurázza ki (uo. 418; vö. Balassa József: Egyetemes Philologiai Közlöny 17[1893]: 329). Még sok bohókás szófejtéssel csúfolja itt az etimologizálókat (10 : 416—8). „*Hagyma* (hagyj ma), lesz holnap is”, „*Szarvas tag* az uraknak, lenese, borsó parasztnak. (Vastag.)”, „*Öttél-e*, juhász? Öt tél, uram, meg öt nyár”: ilyen népies, olykor vaskos szójátékok gyűjteménye meg is jelent tőle a Nyelvőrben, nem saját nevével (uo. 385—6).

Tudjuk, mily kifogyhatatlan Arany leleménye ötletes, kifejező személynevek alkotásában; gondoljunk csak Az elveszett alkotmány és A nagyidai cigányok különös nevű alakjaira. Névkitaláló mókás kedve ezekben a tréfásan nyelvészkedő írásaiban is föl-föltetszik; A nyelv-vész feliratú tréfájában a „Hinczipunczi codex” 173. lapjának alsó 4-ik sorából idéz (10 : 405); a hivatalos stílust kipellengérező, „Nyilván alkalmatlan” cím alatti írásában pedig ezt a két ficamodott nevet találjuk: „Piripió Gáspár első korosztálybeli katonakötelezett”, „Kuczory Kúnó szolgabíró”. Az irat „Encsencs”-en kelt, 1880. március 26-án (uo. 416).

Ekkoriban már állandóan betegeskedett a költő, látása, hallása nagyon megromlott; élete őszének mélabúját ilyes nyelvi és nyelvészeti tréfálódzással, bölcs derűvel oszlatta.

5. Arany és a Nyelvőr

Már jó néhányszor említettem a Nyelvőrt; illik, hogy külön is szóljak Aranynak a Magyar Nyelvőrrel való kapcsolatáról.

a) Arany János Hátrahagyott prózai dolgozatainak előszavában Arany László ezt írja: „Atyám a Nyelvőrt keletkezése óta a legélelnebb figyelemmel kísérte; gyakran helyeselte fejtegetéseit, olykor bosszankodott reá, kivált az olyan cikkekért, melyek a nyelv költői használatát túlságosan megakarták »rendszabályozni«, és az olyan »szószármaztatásokért, melyek talán

igen is nagy készséggel igyekeztek valamely magyar szót német, szláv vagy latin eredetűnek bizonyítani; de ha boszankodott is, füzetait olvasta szorgalmasan, és tele írta széljegyzetekkel." Majd alább így folytatja: „A Nyelvőrt, legalább kisebb terjedelmű cikkei, szembaja dacára mindvégig örömmel megnézegette, még akkor is, mikor hónapok óta már semmit, napi lapokat sem olvashatott. Még az 1882. évi szeptemberi füzetben is vannak jegyzetei” (10:4—5). (Ezzel az utolsó mondatnál nem egyezik pontosan Voinovichnak lentebbi megállapítása.)

Maga Arany János is szól erről az „Észrevételek a Nyelvőr VII. kötet, hatodik füzetére” című hosszabb cikkének elején: „Szorgalmas olvasója vagyok a Nyelvőrnek. Olvasás közben eltérő véleményemet, vagy nyelvbéli tudásomat egy rövid szóval odavetem a lap szélére. Olykor helyeslő ez, olykor kiegészítő, néha kétlő vagy tagadó. Ha kidolgozva leírnám, talán hasznát vehetné a közönség, vagy legalább tudomásul a szerkesztő; de arra nem annyira röst, mint beteges vagyok. Azonban az e havi számot megkísértem kommentálni” (uo. 368). Ezt 1878-ban írta. A Voinovich Géza közölte Nyelvőr-széljegyzetekből úgy látjuk, hogy Arany a második kötettől, vagyis az 1873-i évfolyamtól kezdve a 11. kötetig, tehát az 1882-i évfolyamig rovogatta megjegyzéseit, hol többet, hol kevesebbet. A 9., 1880. évi kötetben csak egy-két jegyzete van; a közlő szerint Arany ez évfolyambeli példányának nagy része föl sincs vágva. Voinovich azt írja, hogy az utolsó bejegyzés az 1882. aug. 15-i számban van; eszerint költőnk úgyszólván haláláig buzgó olvasója maradt a Nyelvőrnek (MNy. 13[1917]: 155—161).

Hogy milyen jól ismerte a Nyelvőr cikkei, s egyáltalán mily figyelmesen olvasott, arra egy érdekes bizonytságot említhetünk. A folyóirat 8., 1879. évi kötetében Halász Ignác a „Ritkább és homályosabb képzők”-ről írt még az előző évről folytatódó cikksorozatát. A 343. lapon találjuk ezt a mondatát: „A *vigályos*-t alakjára nézve a *vigik* igével hozhatjuk kapcsolatba”. Arany ez a megjegyzése hozzá: „Egy másik a Nyelvőrben *világos*-nak bizonyította, ez arról nem tud semmit” (MNy. 13[1917]: 159; vö. Nyr. 8[1879]: 343). Való igaz: Simonyi Zsigmond az előbbi évfolyamban A hangátvetésről című cikkében a 'nyesett, ritkított (erdő)' jelentésű *vigályos*-t az *l—g* hang helycseréjével a *világos*-ból magyarázza (Nyr. 7[1878]: 349).

Mint tudjuk, Arany nemcsak olvasója, hanem munkatársa is volt folyóiratunknak, de írásai nem mindig saját neve alatt jelentek meg. Szalontai J. álnevének keletkezéséről ekként nyilatkozik Simonyi Zsigmond: „1878 nyarán Szarvas Gábor megbízásából meglátogattam Aranyt margitszigeti lakásán, hogy átvegyem tőle a megígért cikkeket és jegyzeteket. Ezeket avval a megjegyzéssel adta át, hogy cikkei alá ne tegyük többé oda a nevét; én aztán avval a pia frausszal [=jámbor csalással] éltem, hogy Szalontai J. aláírással tettem őket fölismerhetővé” (Nyr. 46[1917]: 125).

Bármennyi apró kifogásolnivalót talált is Arany a Nyelvőr cikkeiben, arra a szenvedélyre, amellyel élete végéig ezen a folyóiraton csüggött, mind a két fél büszke lehet. S azt hiszem, végeredményben helyeselhetjük Volf Györgynek azokat a szavait, melyeket még Arany János is olvashatott, s bizonyára olvasott is 1879-ben a Nyelvőr egyik lapján (ennek az évfolyamnak cikkeihez van legtöbb lapszéli jegyzete, de Volfnak őrá szóló cikksorozatához nincs): „Nem mondom, hogy Arany és a Nyelvőr közt egyáltalában nincs nézeteltérés, de annyi bizonyos, hogy oly ritka s majdnem mindig oly jelentéktelen dolgokra vonatkozik, hogy szinte elenyészik” (Nyr. 8[1879]: 396).

b) Arany és a Nyelvőr kapcsolatának tárgyalásába beletartozik Aranynak a nyelvújításhoz való viszonya is. Már az eddigiek után sem kételkedhetünk benne, hogy Arany nem nyugodhatott bele a nyelvújításnak olyan erőszakosságaiba, melyek a szó- és mondatfűzés eredetiségét, a magyar nyelv szellemét veszélyeztették. Helyesebbnek tartotta volna, ha a nyelvújítás jobban számot vet a magyar nyelv törvényeivel, de nem idegenkedett az elterjedt új szóktól, már ha beleillettek mondatába, művének előadás-módjába. Örült, ha egy alkalmas szóalkotással találkozott; a Pesti Naplóban lelt *ormol* 'kulminál' szóról külön megemlékezett a Nyelvőrben, s ezt írta róla: „Uj szó, de jó” (Nyr. 1[1872]: 245). Tudomásom szerint az *ormol*-t nem szótározták, A magyar nyelvújítás szótárában sincs meg, csak az *ormódzani* és a *tetődzeni* van ott, ugyanabban a jelentésben. — Tolnai Vilmos becslése szerint Arany hét-nyolcszáz új szót teremtett, „ezek közül hatodfélszáz [azaz ötszázötven] az Elveszett Alkotmányból való”, de „Igázán közkincsesé csak egy magaalkotta szava lett, az *ütem*, a szintén új, de szabálytalanabbnak tetsző *üteny* helyébe (Magy. nemz. versidom I.)” (A nyelvújítás. 179 és 4; Arany: 5: 280, 285; lásd bővebben e tárgyról: Simai Ödön: Arany népies-sége és a nyelvújítás: MNy. 13[1917]: 149—54; Simai Ödön: Arany János újításai első műveiben: MNy. 14[1918]: 265—9; Tolnai Vilmos: i. m. 178—9).

Az idegen és a helyette alkotott új szó viszonyáról van egy figyelemre méltó megjegyzése Aranynak, bár csak egyetlenegy szó az egész. Szarvas Gábor ezt kívánja egyik cikkében (Nyr. 2[1873]: 338): „Az új szó, amennyire lehetséges, teljesen fődözze az idegent”. Óvatos a fogalmazás, Arany mégis így véli: „absurdum!” (MNy. 13[1917]: 156), mert mint a stílusnak páratlan művésze jól tudta, hogy ha az új szó jelentésben netán fődözi is az idegent, hangulatban sohase lehet teljesen egyértékű vele, még akkor sem, ha szótag-számban és időmértékben sincs különbség köztük.

Igen tanulságosak és Arany álláspontját pontosan meghatározzák azok a szavai, melyeket az 1875-i akadémiai közgyűlésen főtítkári jelentésében Szarvas Gábornak nyelvjavító törekvéséről és költészetünk népies irányáról, valamint a nyelvújításról mondott: „...nem tagadhatom meg az új mozgalmat, mely a magyaros szólásra irányul, mert hisz e mozgalom eredetét ama másokra vezethetni vissza, mely jóval előbb a költészetben folyt le, s melynek (ha bűn, ha érdem) *pars aliqua fui* [=amelyben nekem is volt némi részem]; másfelől nem volnék hajlandó az orthologia nevében hadat izenni a kifejezésbeli amaz aesthesisnek, melyet Kazinczy hangoztatott. Valóban ideje most, midőn már az újítást a tömeg vette át, ...hogy a hozzáértők e rakoncátlan újítási dühöt mérsékelni megpróbálják. De másfelől a legszigorúbb orthologia sem tilthatja meg, hogy a költő, ha lelke van, olykor, a hevülés percében, vagy jellemző kifejezés okáért új szót és szólamot ne teremtsen; a tudós, a fogalmak embere, sőt a közélet is elvont eszméinek vagy concret új tárgyainak új nevet ne adjon” (Nagy J. Béla idézi: Nyelv művelő. Szerkesztette Lőrincze Lajos 125 és Tolnai Vilmos: A nyelvújítás 4). Úgy érezzük, mintha maga az Igazság latolta volna ezeket a bölcs szavakat; ma is így kell megítélnünk Kazinczyék és Szarvas Gáborék mozgalmát. Idevaló még Aranyak az a nyilatkozata, amelyet Észrevételek című, három évvel későbbi Nyelvőr-cikkének végén találunk; az állat- és növényntani elnevezésekről szólva, így végzi: „...óhajtani lehet, hogy aki még valaha nyelvünkben újít, azt a népnyelv, népi észjárás oly teljes ismeretével, s oly romlatlan nyelvérzéssel tegye, mint Diószegi, Fazekas és Földi” (10: 382).

6. A népi és a régi nyelv

a) Arany nyelvének példaképe, legelső kútfeje a népnyelv, s ilyennek szerette volna ő azt tapasztalni író társainál is. Érdemes ide írunk néhány sort 1861. november 5-én Madáchhoz írt leveléből; Az ember tragédiájának Kisfaludy Társaság-beli sikeréről beszámolva, „Győztünk, barátom” felkiáltással dicséri a mű alapeszméjét, kompozícióját, de „a külsőben — úgy mond —, ... a legkülsőben itt-ott némi hiány mutatkozik, az talán körülményeinek tulajdonítható. Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német s általában idegen kulturát, hogy sem a magyar nyelvszellem kitörölhetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot űsz a nyelvvél, mint azt a nyelv *most már* tűrhetné” (12 : 393).

Arany a népnyelven természetesen nem egy vidéknek, hanem az egész országnak „népi” nyelvét, a nyelvjárások összességét értette. Visszatekintés című cikksorozataiban, igaz, egy helyütt már-már bátortalanul hivatkozik a „nép”, a „szegény paraszt” nyelvére, mert fél „a vádtól”, hogy „e mi dicsőséges stílusunkat” el akarja „póriasítani”. Egy nyelvhelyességi szabállyal kapcsolatban mondja, hogy aki meg akarja ismerni az él ő nyelv-szokást, az „meg fogja hallgatni azt a kisasszonyt, kinek nyelvérzéke őt-hat sprachmeister [=nyelv-mester] s divatlapjaink által még nincs tönkretéve, azon a tilás öreg urakat, kik a leendő termés felől beszélgetnek, vagy *önmagát*, tulajdon primitív kifejezésmódját; apellálni fog rosszul értesített, azaz 20—30 évi zagyva táp által megrontott nyelvérzékítő saját jobban értesült, azaz még minden idegen befolyástól ment, szűz nyelvérzékihez” (5 : 420—1). Voltaképpen annak a valamennyi társadalmi osztályt, réteget magába ölelő egységes magyar (de igazán magyar!) nyelvnek az eszményképe dereng előtte, amelyet ma nemzeti nyelvnek mondunk; azé a nyelv, melyet ő költői gyakorlatában egyre inkább meg is teremtett. Úgy alkotta meg, hogy a szalontai, debreceni, nagykovácsi és más vidéki romlatlan népi nyelvet hozzátágította, -gazdagította az egész magyarság szükségletéhez. Természetes, hogy leggyökeresebben, nyelvérzékét leginkább formálón szülőföldjének, Szalontának a nyelve élt Arany Jánosban. A Visszatekintésnek más helyén azzal hárítja el egy magyaros kifejezésről az idegenszerűség vádját, hogy önérzetesen kijelenti: „Számталанszor hallottam, azon nép közt, melynek a Toldi nyelvét köszönöm” (uo. 388).

A nyelvi helyességet illetőleg tehát valójában a romlatlan népnyelv a zsinórmértéke. De ezt nem szabad úgy érteni, hogy az írónak mindenképp a népi stílus korlátai között kell szorongania. Ez a megállapítás erős nyomatókót kíván, mert még ma is akadnak költészetének ismerői közt olyanok, akik Arany „népiességét” holmi gatyás-subás-cifraszűrös, paraszti-pásztori magyarságnak képzelik. Idézni kell itt egy későbbi fontos megjegyzését; Gyergyai Ferencnek 1871-ben Kolozsvárott megjelent Magyarosan című könyvéről írt kritikavázlatában ezt olvashatjuk: „...hova lenne a stíl, ha csak azt lehetne mondani, mit a paraszt ember” (MNy. 13[1917]: 164). De hisz tudjuk, hogy már 1847. szeptember 6-án kelt levelében ezt írta Szilágyi Istvánnak: „Szeretem a *nemzeti* költészetet; a *népiesség* köntösében még *most*; később majd *pusztán*” (11 : 45; valamennyi kiemelés Aranyé!).

b) Mindazáltal bátran megállapíthatjuk, hogy a népi idioma volt nyelvérzékének első nevelője; másik a régi magyar nyelv. A kettőről vallott

nézete nem véletlenül találkozok abban a mondatában, amellyel Gyöngyösi Istvánról készült „írói arckép”-ét befejezi: „...valahányszor a magyar költészet és nyelv oda jut, hogy idegen befolyástól lesz szükség menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez, s irodalomban Gyöngyösihez” (5 : 215). Gyöngyösit „hatalmas újító”-nak tartja a „költői szólam, nyelv, a rhythmus és rím emelése körül”, s bár néha „precíz”, „mindamellett magyaros, egy-egy közmondás, népi fordulat visszasság nélkül olvad belé”. Hangsúlyozza Arany, hogy Gyöngyösi „a réginek, a megszokottnak alapján” újít (uo. 213). Aligha tévedünk, midőn azt állítjuk, hogy Arany ebben a megjegyzésben a maga eszményét is kifejezi: azért tanulmányozza oly alapos-sággal a népi mellett a régi nyelvet, hogy a költői nyelv korszerű megújítá-sában minél szilárdabb alapra építhessen, a „rég”-re, a „megszokott”-ra.

Régi nyelvi ismereteiről szerényen így nyilatkozik egy hátrahagyott bírálatában (Mátyás Flóriánnak mindjárt az elején abbamaradt magyar nyelvtörténeti szótárkísérletéről szól): „...bár szaktudósnak é sorok írója magát nem tartja, vagy kilenc évig ő is forgatta nyelvemlékeinket s régibb íróinkat, nagy részöket el is olvasta, legalább ami nyomtatva megjelent; és így ha talán nem ért is, de sejt a dologhoz valamit” (10 : 298—9). Annyira értett hozzá, hogy nagyon jól áttekinthette nyelvünk fejlődésének történetét, s együtt láthatta a nyelv mai állapotában múltját, múltjában a mát. Sose vált a régi nyelvnek öncélú bálványozójává, mint nyelvünknek egyik-másik régebbi „szaktudósa”; ebben a bírálatában megrója pl. a szerzót, hogy az élő *aznap*, *minap* helyett a régi *az napon-t*, *mi napon-t* akarja visszaállítani, s hogy elavult stílusa, „döbrenteismusa” olvashatatlanná teszi (uo. 299, ill. 300—1). Az *az napon*, *mi napon* visszahozni akarását „túlkövetelés”-nek mondja, s hozzáteszi: „Tudni jó, visszahozni nem mindig lehet” a régít (uo. 299). Amikor tehette Arany, szívesen új életre keltett régi szavakat; így vált a régi nyelv másik forrásává a maga szókincse gyarapításának. Olykor még az elavult szót sem tekintette végképp halottnak. Azért nem tet-szett neki Szarvas Gábor Értsük meg egymást! című cikkében ez a megállá-pítás: „Neologismus minden oly alkotás vagy használat, amelynek példaképe egyáltalán nincs meg a nyelvben, vagy ha egykoron megvolt, élévsége a nyelvérzékre nézve *megszűnt*” (Nyr. 11[1882]: 50). Arany gúnyoros hozzá-toldása: „tehát feleleveníteni nem szabad” (MNY. 13[1917]: 160)..

Nem egy költői műve meggyőzően igazolja, hogy mily kitűnően ismerte Arany a régi magyar nyelvet, mégis hadd mutassak be erre két egyszerű, de csattanós bizonyítékot. A Nyelvőr 7., 1878. évi kötetében (247) Simonyi Zsigmond a régiségből ismert, 'elveszett; elveszés' jelentésű *ferlorum* szót a német *verloren*-ből származtatja, s a Geleji Katona: Válság titkának második részéből (1647.) idézi előfordulását, s említi, hogy Kézaiiban is megvan *florum* és a Képes Krónikában *ferlorum* alakban. Arany ehhez megjegyzi: „A *ferlorum* helyesen van magyarázva, bár e szót Gelein kívül alig használja valaki” (10 : 372). Arany csak emlékezetére támaszkodhatott, ő még nem nézhette meg a Magyar Nyelvtörténeti Szótárt. Mi megnézhettük, s valóban ott sincs több adat a szóra (a Képes Krónikáé hiányzik). — A másik bizonyíték: A Nyelvőr 5., 1876-i évfolyamának 339. lapján említi Edelspacher Antal, hogy Thaly Kálmán a *fringia* szót a következő jelmondat kezdőbetűiből állónak tartja: „Franciscus Rákóczy In Nomine Gentis Insurgit Armis” (= Rákóczi Ferenc a nemzet nevében fegyverre kél). Arany odairja a lapszélre: „Gyöngyösi »Kemény János«-ban már él a *fringia* szóval, mikor R. F. a világon

sem volt” (MNY. 13[1917]: 157). S csakugyan már jóval előbből, 1592-ből van rá adatunk a Magyar Oklevél-szótár szerint. Ma már tudjuk, hogy a *fringia* szót a szerb-horvátból vettük át, s oda oszmán-török közvetítéssel a perzsából került (EtSz., SzófSz.). Egyébként már Edelspacher is helyesen fejtegeti a szó eredetét az imént említett cikkében.

c) A nép nyelvének és a régi magyar nyelvnek alapos ismerete finomította párját ritkítóvá Arany János nyelvérzékét. Nem is fogadott el tekintélyül akármilyen nyelvérzékét. A Visszatekintésben kereken megmondja Brassainak: „Csupán arra kívánjuk figyelmeztetni, hogy az ép nyelvérzékre hivatkozás sem mindenkor biztos, ha az illető a népnyelvet minden vagy minél több szójárásban nem ösmeri; egy-két vidék tájszólámának ismerete megcsalhatja. Igaz ugyan, hogy a tájbeszédnek különbsége leginkább egyes szavakban, s azok kiejtésében nyilatkozik; a szókötés jobbadán országszerte ugyanaz: de én mégis úgy tapasztalom, vannak a syntaxisban a tájak szerint némi árnyalatok, melyeket nem szabad kifelejtenuünk a számításból, midőn a nép nyelvére hivatkozunk”. Majd említ néhány olyan nyelvi tényt, amely mindezt igazolja. Azután így folytatja: „Soha nem hittem volna el, hogy ez utóbbiak magyarul vannak, ha csupán bihari nyelvérzékemre támaszkodom... Ismétlem, óvatosak legyünk a nyelvérzékre hivatkozásban” (5: 386—7). Bármilyen jól tudjuk is a nyelvtani szabályokat, akadnak olyan bonyolult esetek, amelyekben pusztán grammatikával nem boldogulhatunk. Ilyenkor csak jó nyelvérzékkel igazodhatunk el. A *bír* ige használatának jellegzetességeit ismertetve, ezt mondja Arany: „Ily finom árnyalatok dacolnak minden szabállyal, itt eleven nyelvérzékre van szükség” (uo. 391, jegyzet).

Arany János érdeklődése egyaránt kiterjedt nyelvünk múltjára és korabeli állapotára, történeti fejlődésére és élő valóságának területi meg társadalmi sajátosságaira. Mindig az egészre figyelt, s a részleteket arra vonatkoztatva látta; nyelvünk jelenségeit — ahogy ma szokás mondani — dia- és szinkronikusan szemlélte. Mindeddig nem volt senki, akinek tudatában ily gazdagon, sokrétűen élt volna a magyar nyelv; nem volt őt meghaladó, nyelvi művészete eszközét tudósszemmel vizsgáló, egyszersmind a költő ihletettségével, leleményével formáló, újító, meglelkesítő alkotó egyéniségünk. Nem ünnepi fellelengzés szava ez: a magyar nyelv géniusza eddig leginkább az ő lelkében érezte magát otthonosan.

Egy hozzá nem méltatlan későbbi nyelvművész, Kosztolányi Dezső így szól róla: „Soha nem találkoztam még költővel, aki a nyelvvel ily csodát művelt volna. Nála nyelv és érzés, eszköz és cél, szándék és kifejezés döbbetesen egy. Valahányszor egy szót használ, az más színt, árnyalatot kap, mint a közbeszédben, valami varázst, mely addig nem volt benne, erőt vagy bájat, zengést vagy selypítést, vagyis eltolja a költői-képzetes sík felé, s ez az a boszorkányosság, mely minden irodalmi alkotás mélységes lényege, titkos mivolta. Ő maga a magyar nyelv” (Kosztolányi Dezső: Lenni, vagy nem lenni. [Bpest, 1940] Nyugat-kiadás 159).

Ha nyelvünket bűvároljuk, az ő költői műveit és megállapításait, nyilatkozatait nem hanyagolhatjuk el: őbenne igazán szemünk láttára munkálnak nyelvünk eleven erői. Nem ért rá, hogy a nyelv minden vitatott kérdésének ő maga végére járjon. Tévedett is. Mindamellett állításait, tagadásait érdemes meghallgatnunk; napjainkban is tanulhatnak tőle nemcsak irodalom-írók, hanem nyelvészek is.

A magyar nyelvnek korában föllendülő tudományát is úgyszólván minden vonatkozásában szemmel tartotta. Nyelvünknek hangzó mivolta, betűbe öltözködése, a hangoknak szavakká, a szavaknak, szókapcsolatoknak mondattá, a mondatoknak beszéddé fűzése, az „ékes szókötés” egyformán érdekelte. A kutatások eredményéről megvoltak a maga nézetei. Véleményét, ötleteit gyakran följegyezte, de nem mindig dolgozta ki cikké, szélesebb okfejtéssé. Így is számot tesz ebbeli írásos hagyatéka.

Ha röviden összegezni akarjuk, hogy miben alkotta Arany mint nyelvünk bűvara és művelője a legmaradandóbbat, kijelenthetjük: a mondat-tanban. Többek közt magyar szórendi vizsgálódásainak eredménye már szilárdan beleépült nyelvtudományunkba. Igazat adhatunk Riedl Frigyesnek: „A magyar nyelv lényege, eredetisége a mondat-tanban nyilatkozik. Arany-nak nyelvészeti fő érdeme, hogy erre erősebben ráutalt, mint többi nyelvészünk” (MNY. 13[1917]: 148).

(Folytatjuk.)

Ferenczy Géza

Szarvas Gábor erkölcsi bátorsága

Két ünnepi alkalom is időszerűvé teszi, hogy múlt évszázadbéli nyelv-művelésünk egyik kiváló harcosának, Szarvas Gábornak nemes egyéniségét emlékezetünkben felelevenítsük. A folyó év márciusában volt születésének 125. évfordulója, januárban pedig 85 esztendeje, hogy szerkesztésében a Magyar Nyelvőr megindult. Ezért nem lesz talán érdektelen, ha most Szarvas Gábornak, a szerkesztőnek, egy jellemző tulajdonságáról: erkölcsi bátorságáról igyekszünk képet alkotni.

Szarvas Gábornak nyelvművelő s szerkesztői munkásságát akkor tudjuk méltóképpen értékelni, ha ismerjük köznyelvünknek egy évszázaddal ezelőtti állapotát. A szabadságharc erőszakos leverését követő évtizedek során ebben a tekintetben is szomorú korszak szakadt ránk. Szarvas Gábor ugyan csak a jogászokra alkalmazta azt a találó megállapítását, hogy az akkori nemzedék az ötvenes évek nyelvének savóján növekedett fel, de ráillik ez mindazokra a társadalmi rétegekre, amelyeknek köznyelvünk egészséges, természetes fejlesztése kötelessége lett volna. Nagy határozottsággal világítanak rá Arany János szavai a magyar nyelv akkori helyzetére. „Vissza-tekintés” című értekezésében mondja nagy költőnk: „...ami most csupa lustaságból, hebehurgyaságból s a magyar nyelvérzék ide s tova tökéletes kihalásából történik: az rettenetes. Nincs is már magyar syntaxis. S ami boszantóbb, ez idegen kakukfiak tetemesen pongyolábbak, idomtalanabbak, mint az eredeti fészek csinos madárcái.¹ »Legyen ön oly jó, tegye meg ezt.« Szíveskedjék megtenni. »Akarja ön?« Tetszik? »Lefőztem» (egy novella címe, első szó egy könyvben). Lefőztek. »Ő nem hagy magára várni«. Nem várhatja magát stb. stb.” Valósággal riadóként hangzanak az Akadémia 1867. évi nagygyűlésén, titkári jelentésében foglalt alábbi szavai: „Tekintsünk szélyel. Naponként ezer meg ezer újságlap, évenként szaporodó könyvek tömege hordja szét Kárpátoktól Adriáig a szemenszedett germanizmusok

¹ Arany János az itt következő felsorolásban elébb a divatos s természetellenes szólásmódokat közli idézőjel közé foglalva, azután pedig a nekik megfelelő, egyszerű, magyaros kifejezéseket sorolja fel.

újabb, meg újabb példányaait, megzavarva, megvesztegetve magát az ős-ép vidéki társalgási nyelvet is. Nem az idegen szólások ama nemesebb fajtáit értem, melyeket művészi kéz, művészi célból hódít meg a nyelvnek, hol szükét látja, hol kiváló dísszel alkalmazza; értem a gondatlanság, a majmolás, a divat szándékos ferdítését vagy akaratlan sikamlásait, a ragadó metelyt, melytől ide s tova senkisémet ment, mely a nyelvérzékét, bármily badar szólás iránt, tompa közönybe ejti, s a régi jó magyar szólamokat kiszorítván, csendes halálra kárhoztatja."

Ilyen körülmények közepett kezdi Szarvas Gábor szerkesztői működését. Nagy megfontoltsággal, erős elhatározással megindult munkájában a nyelv életének minden mezejére kiterjeszti megfigyeléseit, s ahol csak orvosolni valót tapasztal, azonnal hallatja szavát. Javítani igyekszik az iskolák, a hírlapok, a hivatalok nyelvhasználatát, egyszersmind azonban megkísérli a legfelsőbb hatóságoknak megrögzött hibáktól éktelenkedő fogalmazását is jó útra terelni. Meggyőződése ugyanis: „A jó példa mennél előkelőbb helyről jön, annál jobban hat. Így aztán rövid időn remélhetjük, hogy a magyar kultúra magyar nyelven testté válik” (Nyr. 18: 172).

Ekképp esik tekintete folyóiratának mindjárt első évfolyamában az országgyűlés összehívására, 1872-ben kiadott uralkodói rendelkezésre, „legfelsőbb kézirat”-ra. A rendelkezés bevezető szavai ekképpen szólnak: „Uralkodói kötelmeinkhez tartozván az ország törvényeinek pontos végrehajtása fölött őrködni. Miután az 1848. évi IV. t. c. az országgyűlést egybehívatni rendeli, s miután számos függőben levő kérdés mielőbbi megoldását a nemzet érdekei sürgősen követelik; elhatároztuk, hogy az ország képviselőit egybehívjuk.” Alig van ebben a mondatban egy szerkezet, amelyhez Szarvasnak megjegyzést ne kellene fűzni. „A törvénykezés nyelvének legékesebb virágai — úgymond — az okadó és egyéb *ván, vén*, az okadó *miután* mind ott illatoznak benne.” „Először is nem látjuk be az okát, hogy mire való az az esetlen *kötelem* szó, mikor megvan a becsületes »kötelesség«. Bizony még megérjük, hogy egyik-másik írónk neki merészkedik s *kutya kötelemről* beszéltet a falusi bíróval.” A kézirat legutolsó mondata is ilyképpen hangzik: „Kikhez egyébiránt királyi kegyelmünkkel hajlandók maradván.” „Ebben — jegyzi meg Szarvas — három nevezetes ritkaság van: 1. hogy az egész önálló főmondat, és mégis mellékmondat, mégpedig kétszeresen mellékmondat: relatív és participiális; 2. hogy egy periodus részesülővel [participiummal] végződik; de legnevezetesebb benne, 3. az *egyébiránt*. Mintha bizony itt ellentét volna. Ugyan micsoda észjárás szerint szólhatnék én imígyen gyermekeimhez: »Kedves fiaim, tudjátok, hogy holnap velem jöttök; menjetek tehát s készüljete az útra, hogy jókor megindulhassunk! — Kiket egyébiránt holnap reggel felköltvén.«”

Másik uralkodói rendelkezést olvashatunk a Nyr. 1883. évi kötetében (12: 465). Ez az intézkedés Bedekovich horvát miniszter felmentése ügyében jelent meg. Az első mondatot így fogalmazták: „Midőn saját kérelme folytán horvát—szlapon—dalmátországi miniszteri állásáról való lemondását *elfogadnám, indíttatva érzem* Magamat, Önnek e minőségben tett szolgálatai s hű odaadásáért, változatlan kegyelemem biztosítása mellett, teljes elismerésemel s őszinte köszönetemet *kifejezni, elvárván* egyébiránt, hogy további elhatározásomig a horvát—szlapon—dalmátországi miniszter teendőit ellátandja.” Szarvas Gábor ezt a szöveget ily módon alakítja át a nyelv szellemének megfelelően: „Midőn saját kérelmére horvát—szlapon—dalmátországi miniszteri

állásáról való lemondását elfogadom, indítva érzem magamat önnek e minőségben tett szolgálataiért s hű odaadásáért változatlan kegyelmem biztosításával teljes elismerésemet s őszinte köszönetemet fejezni ki. Elvárom egyébiránt, hogy további elhatározásomig a horvát—szlavon—dalmátországi miniszter teendőit ellátja.” Szarvas azzal a reménységgel teszi javításait, „hogy a királyi levelek fogalmazója figyelmére méltatja” helyreigazítását.

A képviselőház elnöke az 1889. évi február 15-i ülésen többek közt így nyilatkozott: „Az előző s azon napi ülések alatt előfordult dolgok következtében már a jan. 30-iki ülés után a belügyi minisztériumhoz fordultam s azzal értekezvén, biztosítottam, hogy a képviselőház környékén a képviselő urak személyes biztossága és inzultáltatásoktól való biztosíttatása szempontjából általam az előtt kívánt intézkedések, valamint az ülések alkalmazásával a ház környékén a rend is fentartatni fog, amire a rendőrség szolgálata s a katonai erő még készletben is csak távolabb fognak tartatni, ha szüksége fennforogna.” Ez a kinos győtrelemmel született mondatszörnyeteg arra indította Szarvaszt, hogy bőségesen kifejtse: nemcsak a képviselőház elnökének, hanem a képviselőknek is fontos kötelességük, hogy természetes, egyszerű, érthető nyelven fejezzék ki gondolataikat. Ezzel a céllal írta az „Akik a magyar nép nevében beszélnek” című tanulmányos, érdekes cikkét (Nyr. 18 : 165). Fejtegetése kezdetén megállapítja, hogy a közéleti férfiak otthonukban a megszokott, keresetlen hangon társalognak, de mihelyt nyilvánosság elé lépnek, beszédüket idegen észjárásra valló, szokatlan használatok, nyelvi sajátságok tarkítják. Odahaza például ilyen beszéd járja: Összekoccanásuknak egy ártatlan szó volt az oka. A nyilvánosság színe előtt azonban ugyanezt ekképpen foglalják szavakba: „Összekoccanásuknak okát egy ártatlan szó képezte.” Természetes észjárás szerint: „Ennek a mendemondának nincs semmi alapja.” De a tekintély növelése érdekében ugyanezt előkelően ekképp kell mások tudomására adni: „Ezen mendemonda nélkülöz minden alapot.” Több hasábon szemlélteti így a kétféle beszédmódot, s rámutat arra, hogy az ilyes idegenszerűségek jórészt a német sajtóból szivárognak át nyelvünkbe. Így terjedt el a „munkát beállít, beszüntet”, „a határidőt betart” (helyesen megszüntet, megtart) s számtalan effajta kifejezés. A nyelvtudomány művelőinek kötelessége — úgymond — „a nyelv törvényeinek kutatása s megállapítása, az idegen használat következtében benne megfészkelődött visszasságoknak s a törvényekkel ellenkező használatnak kimutatása”, s éppen ezért, ahol helytelenséget látnak, figyelmeztetniük kell a közönséget a hibák elkerülésére. Nem kétséges, a képviselőház elnökének ismertetett jelentése „nem az igaz magyarság virágaiból van fűzve”, s épp ezért jogosult Szarvasnak az a hozzá intézett kérése, hogy „tegye meg nyelvünknek azt a csekély s mégis nagy szolgálatot, hogy ne csak baráti körben, hanem hivatalos minőségben is *magyarul* beszéljen” (Nyr. 18 : 172).

Tisza Kálmán „főminiszter” szónoki stílusa szintén szomorú tapasztalatokra ad alkalmat. Mikszáth Kálmán is megállapítja a század elején, „Orátorok, rétorok és fecsegők” címen írott cikkében: „Horváth Boldizsárék után a Tisza Kálmán beszédmodora ragad át a parlamentre. Bizonyára rossz minta. Pongyolán beszél, a művészetnek minden ingredienciája nélkül” (Az én kortársaim. Jubileumi kiadás 1 : 120).

Mint Szarvas közléséből tudjuk, megtörtént egy alkalommal: Tisza Kálmán türelmetlenül tiltakozott ellene, mintha kormánya a hivatalos iratok szerkesztésében nem igyekeznék a magyarosság kívánalmainak eleget tenni.

„...a patres conscripti soraiban akadtak olykor néhányan, akik egy és más törvényjavaslat szövegével nem voltak megelégedve, s holmi javítgatásokat ajánlottak. ...a főminiszter úr — írja Szarvas — a sok akadékoskodást végre megúnván, határozott hangon eme nyilatkozatot vetette oda az ellenfélnek: »Mi is tudunk magyarul.« S e kerek szóra vége lett azonnal a nyelvészeti pörpatvarnak” (Nyr. 15: 417).

Többször is vizsgálja Szarvas, vajon volt-e Tiszának joga erre az önerzetes visszavágásra. Ennek eldöntésére elegendőnek tartja, ha egy pár mondatot idéz a „főminiszternek” 1889. jan. 28-i beszédéből. Megnyitó szavai így hangzanak: „Midőn ma is szememre vettetett, hogy ebben a vitában oly későn és oly keveset nyilatkoztam, tán nem méltóztatnak csodálkozni, hogy tekintet nélkül a kellemetlen helyzetre, melyben van valaki egy kifárasztó, hosszú, nagyon szép beszéd után, szót emelni ma is kötelességemnek tartom.” Következő mondata pedig ekképpen szól: „Apponyi t. képviselő úr felállítva, mint kétségbevonhatatlant, hogy ezen törvényjavaslatban [a véderő-törvényjavaslatról folyik a tárgyalás] egy súlyos alkotmány-sérelem foglaltatik, abból kiindulva ezután okoskodott kötelességről; de midőn ő ró meg engem a csálthatatlanság vádjával, azt mondva, ha nem tartom magamat csálthatatlannak, fogadjam el, hogy az van benne [a törvényjavaslatban], amit ő lát és induljak úgy el, mintha azt hinném valóságnak, amit ő lát a javaslatban, akkor éppen ő, ki nem akarva, elismerte egy más meggyőződés lehetőségét, az ő és elvtársai meggyőződésének követeli a csálthatatlanságot.” Az olvasókra bízta Szarvas: ítélkezzenek ők maguk a miniszterelnök magyaros nyelvéről, beszéde ily mondatainak olvastára. Nemcsak körmondatait szemléltetni, hanem még ugyanabból a beszédből ilyenféle részeket is közöl: „Miért hagyattak ki a törvényből azon szavak”; „A német nyelv tudása csak annyiban fog követeltetni és követeltetik”; „Azon viszony, mely az ellenzék két része közt fennáll, denúnciációra használtatik fel”; „Abban az irányban gyanúsítottam”; „A másik népszerűség, amely a munka és alkotás terén szereztetik, amely népszerűség, az ennek feláldozására való készség folytán a jövőre szereztetik meg” (Nyr. 18: 70).

Nemcsak Tisza Kálmán szónoki egyéniségét jellemzi Szarvasnak ugyanez a cikke, hanem más irányú bizonyítékokat is tartalmaz. Igazolja Mikszáth itt következő megállapításának valóságát is: „Minden Tiszával van impregnálva. Sablonai beléragadtak az elmékbe, mint a bogáncsok a juhok gyapjába” (Az én kortársaim 1: 124). Ugron Gábor is ily szónoki kérdést foglal beszédébe: „Mi magyarok megengedhetjük-e, hogy véráldozataink árán osztrák dicsőség *szereztessek*.” Ugyancsak Ugron megállapítása: „A német nyelv Magyarországon sokkal több hatásra volna *képes*, ha az nem a zsarnok hatalomnak képezné emlékét.” „...hogyan képzelhetik önök, hogy ha a közös hadseregnek kiegészítő részét *képező* magyar hadsereg nem *képez* külön szervezetet és nem *képez* külön adminisztratív alkotást, hogy a nemzet miképp gyakorolhassa ezen jogát, hogy azt elhelyezze és élcelmezze?” Jókai Mór fel szólalásában is ilyesmi rontják a hatást: „Mikor arról lesz kérdés, hogy e törvényjavaslat következményei *végrehajlassanak*...”; „A magyar fiatal-ságnak *megadassék* a mód a tisztí vizsgát saját nyelvén letenni”; „Hogy a magyar fiatal-ság *megnyeressék* a tartalékhadsereg tisztikara számára”.

Az országgyűlésnek vezető egyéniségei azonban nemcsak a magyaros szókötés és helyes mondat szerkesztés ellen követnek el súlyos vétségeket. Felesleges és nem egyszer ritkán hallott idegen szavakkal terhelik meg beszé-

düket. „S mi ne tudnánk latinul?” — kérdezi Szarvas Gábor (Nyr. 23 : 124). Apponyi Albertnak, Csáky Albinnak, Polónyi Gézának, Szilágyi Dezsőnek országgyűlési beszédeiből megállapíthatjuk: „Hogy mily nagy mértékben sajátították el tanult embereink a középiskolákban a latin nyelvet s mily nyomokat hagyott lelkükben a klasszikusokkal való foglalkozás, legfényesebb bizonyossága az a jelenség, hogy literátus embereink ajkán akaratlanul is előtörnek az emlékezetükben erősen megtapadt latin szók és kifejezések”. Apponyi Albert beszédeiben ilyesmiket hallat: „Az állam suverénitását a judicatura terén is megállapítja”; „A confessionalis házassági akadályokat eliminálja”; „Ha a facultatív polgári házasság typusára akarnánk átmenni, polgári apparátussal kellene rendelkezniünk”; „A nemzeti solidaritás biztosítva érzi magát minden particuláris velleitással szemben.” Csáky Albin „kulturkampf”-ot emleget, máskor pedig azt a véleményt nyilvánítja, hogy a reformnak „természetes corollariumja” a cikk megváltoztatása. Polónyi Géza, beszéde szerint „nem akarja kvalifikálni, hogy a felsorolt categoriák melyikébe tartozik a hajsza”. Ő (Polónyi Géza) „a liberalismus terén valamivel radikálisabb elveket” vallott. „Amennyire igaz ezen antecedentia, épp oly igaz consequentiájában” az ő állásfoglalása. S most évtizedek múlva elgondolkozhatunk rajta, értette-e ugyancsak Polónyinak sok hallgatója az ilyen kijelentést: „Mindenki akar [= akár] publica exercitatio, akár [= akár] pro foro interno gyakorolja vallásos meggyőződését.” Tudták-e vajon, hogy ebben a mondatban a szónok nyílt és elvonultan gyakorolt hitéletéről akart szólni? Szilágyi Dezsőt is azok között sorolja fel Szarvas Gábor, akik nehézkessé teszik felszólalásukat a latin szavak túlzott használatával. Szilágyi „civiliter” kötött házasságról beszél: máskor a „repudeáltak” házasságával foglalkozik, vagyis azokéval, akik az egyház által „repudeáltattak”. Különösen kiemeli Szarvas ugyancsak az akkori igazságügyminiszternek, Szilágyi Dezsőnek a következő mondatában található idegen szóhasználatot: „A vallásosságnak még a *flottáns* tömegnél is van értéke. Ez a mondat — kérdi tréfásan Szarvas — ugyan milyen hatást tehetett a hallgatóságra, kivált ha mások is úgy értették mint mi: *flottás* tömeg; azt csak az tudhatja igazán, aki jelen volt és saját szemével látlatta az arcokon mutatkozó megdöbbenést” (Nyr. 23 : 129). Vajon mivel lehet magyarázni az idegen szavaknak ily nagy mértékű szeretetét? Szarvas úgy látja, mintha törvényhozóink körében az a téves felfogás uralkodnék, hogy „a hivatott szónoknak, ha igazi hatást akar kelteni, nem csak arra kell törekednie, hogy szavai érthetők, hanem, hogy hangzatosak is legyenek... S akinek a szép és zengzetes iránt nem tompult még el egészen a nyelvérzéke, bizonyára különbséget, még pedig tetemes különbséget talál, hangzatosság tekintetében a következő szavak közt: *bizonyít* és *contestál*, *menteget* és *excusál*, *képmutató* és *hypocrita*, *sarkalatos* és *cardinalis*, *kiküszöböl* és *eliminál*, *heves* és *vehemens*, *gyűlöletes* és *odiosus* stb. Vegyük hozzá még ehhez, hogy az idegen szóban mindig van valami titokzatos, rejtelmes erő, amely megkap, hódít, elragad — különösen, ami legtöbbször meg is történik, ha nem értjük” (Nyr. 23 : 129).

Szarvas Gábor állhatatos, következetes javító munkássága közben igekezett többször is a képviselők lelkiismeretére hatni. „Akik a magyar nép nevében beszélnek” című cikkében (Nyr. 18 : 171) írja az itt következőket: „ha mind apróra ki akarnók mutatni fonákságukat, meggyőződhetnek a t. képviselő urak — mindenkor meghajlunk a tiszteltreméltó kivételek előtt —, hogy az a nyelv, amelyet nagyrészüik beszél, nem az a nyelv, amelyet

hazulról hoztak, midőn kiindultak a nagyvilágba; az a nyelv nem drága kincse nemzetünknek s éppen nincs semmi félteni valónk rajta; meggyőződhetnek, hogy az a törvénykönyv, amelyet ők ajándékképp adtak, örök időkre tanúja marad a magyar nyelv egykori elkorcsosulásának; meggyőződhetnek, hogy sok a helyreütni, sok a javítani való, ha nyelvünkben is igaz magyarok akarunk maradni...”

Kossuth Lajos a Pesti Hírlap megindításakor közreadott vezércikkében kifejti szerkesztői elveit. Felsőbüki Nagy Pál „egykori” szavait idézve, erős elhatározással fogadalmat tesz: „a hatalmasok komor tekintete” nem fogja ítéletében, meggyőződésében befolyásolni. Szarvas Gábor is hasonló elvet vallott. Szerkesztői pályájának első időszakában egyszersmind gimnáziumi tanár volt. Amde ebben a szerény helyzetében is mindvégig tartózkodás nélkül hallatta figyelmeztető, vagy még korholó szavait is, akár a királyi levelek fogalmazójáról, akár miniszterről, akár pedig a képviselőház elnökéről volt is szó. S ha arra a kérdésre kell felelni, eredménnyel járt-e szívós munkája, megnyugvással mondhatjuk, fáradozása nem volt hiábavaló. Csak egy mozzanatra akarunk hivatkozni. Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter annyira megízlelte Szarvas Gábornak a magyaros fogalmazás érdekében hozzá intézett figyelmeztető szavait (Nyr. 23 : 129), hogy minisztériuma törvényjavaslatait nyelvi szempontból Simonyi Zsigmonddal rendszeresen átnéztette. A polgári törvénytervezet nyelvével foglalkozó cikkhez (Nyr. 39 : 357) Simonyi ezt a megjegyzést fűzi: „T. dolgozótársunk nem tudja, de itt talán helyén lesz megemlíteni, hogy a perrendtartásnak Plósz Sándor szerkesztette első tervezetét bold. Szilágyi Dezső akkori igazságügyminiszter megbízásából nyelvi tekintetben átnézte a Magyar Nyelvőr jelenlegi szerkesztője.” A polgári perrendtartás ismertetéséről szóló közleményében a Pesti Hírlap 1910. évi nov. 8-i számában a következőket írja: „Ami a nyelvet illeti, örömmel látjuk a nyelvész Simonyi Zsigmond simító munkáját s ennek köszönhetjük, hogy az új perrendtartásban nincs szerencsénk a régi kuriális, *tatik-tetik* stílushoz.” (Minderről lásd bővebben e sorok írójának „Simonyi és a hivatalos nyelv” című cikkét, Nyr. 48 : 178).

S hogy napjainkban a helyes magyar beszéd iránt olyan szerető és meleg érdeklődés mutatkozik, abban Szarvas Gábor nemes buzgalmú állhatatos kitartásának is jelentős része van. Munkájának folytatói ma is szívesen tanulmányozzák írásait, hivatkoznak megállapításaira, s kegyelettel őrzik nyolevanöt évvel ezelőtt megindult s egy hosszú negyedszázadon át folytatott szerkesztői működése során hozzánk intézett tanításait.

Dénes Szilárd

Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése

Ha szöveget írunk, nem csupán betűket vetünk papírra, hanem még különféle jeleket is teszünk a szavak közé s a mondatok végére, pl. vesszőt, pontot, kérdőjelet stb. De nem mindig volt így, mert az írás is csak lassanként fejlődött, tökéletesedett. Akik nem foglalkoztak az írásnak történetével, azok tán meglepődnek rajta, hogy az ókor elején még ismeretlenek voltak a ma szokásos írásjelek, sőt szóközhöz sem választották el egymástól a leírt szavakat, a sorvégi elválasztás sem volt szabályozva. Továbbá először csak nagybetűkkel

írtak, s ezekből alakították utóbb többnyire egyszerűsítéssel a kisbetűket. Ilyen régi módi írással tehát így kellene sírkőre vésni a feliratot :

ITTYUGSZIKEGYISMERETLENKATONA

Az írásnak ez a tagolatlansága persze nagyon megnehezíti az olvasást, ezért már a régi rómaiak elkezdtek pontokkal elkülöníteni a szavakat, mégpedig úgy, hogy a betűk magasságának középvonalában pontot (*punctum*-ot) tettek a szavak közé (*inter*), s ebből származott az írásjelek használatának latin neve, az *interpunctio*, vagyis ahogy régebben magyarra fordították, a *központosítás*. Ma a számtanban a szorzás jele az így elhelyezett pont ($2 \cdot 2$), de olykor még ma is látjuk az ősi szokásnak maradványát könyveknek művészi tervezésű, rajzolt címlapján, koralakban sorakozó szavak között (pl. MŰVELT · NÉP · KÖNYVKIADÓ *), valamint ércpénzek köriratában. A francia kétfrankos peremére is így van rápréselve a francia forradalom jelisége: LIBERTÉ · ÉGALITÉ · FRATERNITÉ. Ez a régies központosítás adott aztán alkalmat a gall szellemnek arra az elmésségre, hogy így olvassa a köriratot: *Liberté point! Égalité point! Fraternité point!* Mivel pedig a francia nyelvben a *point* szó nemcsak azt jelenti, hogy *pont*, hanem nyomatékos tagadószó is egyúttal, az olvasásnak ezt a módját így is lehet érteni: Szabadság nincs! Egyenlőség nincs! Testvériség nincs!

Lássuk azonban, melyek a mai írásjelek, mert legelőször ezt a kérdést kell tisztázni. Van ugyanis olyan felfogás, amely nagyon távan értelmezi az írásjel fogalmát, s ez alá az elnevezés alá sorolja írásunknak jóformán minden olyan elemét, amely nem betű vagy szám, tehát a különféle szaktudományokban használt jeleket is, például az összeadás, az egyenlőség, a százalék vagy az ezrelék-jelét, a fokjelet stb. De szűkebb értelemben az írásjelek csupán ezek: pont, vessző, kettőspont, pontosvessző, kérdőjel, felkiáltójel, kötőjel, gondolatjel, idézőjel, zárójel és hiányjel. Nagyjából ezek azok a jelek, amelyeket a német nyelvtanok mondatjeleknek, mondatbeli jeleknek szoktak nevezni (*Satzzeichen*).

Mint ez a név is mutatja, az írásjelek a mondatok leírásában fordulnak elő. A mondatokat tagoljuk velük, mondatrészeket is ezekkel választunk el egymástól. Többnyire beszédbeli szünetet is jelölnek, és némelykor a hangsúlyra is figyelmeztetnek bennünket, például a vessző arra, hogy a két jelző egyformán hangsúlyos ebben: *Második, javított kiadás*. A hangsúlyozásra nézve az írás általában nem igazít útba, például semmivel sem fejezi ki azt, hogy az első *egy* szó hangsúlyos számnév, a második *egy* pedig hangsúlytalan határozatlan névelő ebben a két mondatban: „Egy ember nem sokat számít. Volt egyszer egy ember.” A különbséget csak úgy tudjuk feltüntetni, hogy a hangsúlyos *egy*-et ritkítva vagy dűlt betűvel nyomtatjuk (írásban pedig aláhúzzuk): *Egy ember (vagy Egy ember)* nem sokat számít.

Beszédünknek zenei elemeit, a hang magasságának váltakozását, hullámságát, a hanglejtést sem lehet az írásjelekkel kifejezni. A „Nagyon fáj?” kérdésben a kérdőjel csupán jelzi, hogy ezt kérdő hangmenettel kell mondani, de hogy milyen ez a kérdő hanghordozás, azt a kérdőjel nem mutatja. Egy régi adoma szerint a megszorult jogászgyerek ilyen rövid, de velős sürgönyben kért segítséget otthonról: „Apám, pénzt!” Az apa felháborodva fordult a feleségéhez: „Nézd, ez a kölyök milyen követelő, pökhendi hangú sürgönyt küldött nekem: »Apám, pénzt!«” Az anya azonban védelmére kelt fiának: „De hiszen nem azt sürgönyözte, hanem ezt (és könyörögve,

rimázkodó hanglejtéssel ismételte el ugyanazt a két szót): »Apám, pénzt!« Ez a nagy érzelmi különbség teljesen elsikkad az írásban, ennyiben tehát igaz, hogy az írás elég tökéletlen rögzítője az élő beszédnek.

Csak hogy vegyük észre azt is, hogy némelykor meg éppen az írás különböztet meg olyan szavakat és szóalakokat, amelyek a kiejtésben egyformák. Ami pl. előszóban egyaránt *húszhatod, rézben; kedvel, tárgyal; küld, mond; nefelejcs, rikkancs; fáradság; fogja, fúrójuk*, az leírva két különböző dolog: *húsz hatod és húzhatod, rézben és részben; kedvel és kedvvel, tárgyal és tárggyal; küld és küldd, mond és mondd; nefelejcs és ne felejts, rikkancs és rikkants; fáradság és fáradság; fogja és foglya, fúrójuk és fúrólyuk*. De azért rendszerint a beszédben sem értjük félre az efféle szavakat és szóalakokat, bár vannak olyan nyelvi tréfák, amelyek a kiejtésnek ilyenfajta egyformaságán alapulnak, mint ez a találós kérdés: „Hány ujj van a kabátnak? — Három. A két ujj meg a hátulja.” Másrészt pedig a hanglejtés jelölése nélkül is kitaláljuk a szövegből, hogy mérgesen kell mondani olvasás vagy szavalás közben: „Kendé bizony az árnyéka!” (A fülemile), ellenben örvendezve ezt: „Jaj! eszem a lelked, be jó, hogy megelleglek” (Toldi IV, 9). Ne panaszkodjunk tehát, hogy nincsenek érzelmeket kifejező, zenei írásjeleink, hiszen a meglevő írásjelekkel is elég sok a baj.

Nem az ismert központosítási szabályokat akarom ebben a cikkben ismételtetni még új csoportosításban sem, hanem az ingadozásokra, a szabályozatlan és vitás kérdésekre szeretném egy kissé ráterelni a figyelmet. Ilyen mindjárt a p o n t használatának köréből az, amit nemrég kérdeztek a Nyelvőrtől.

A kiemelt, vagyis nem szövegbeli címeket ma pont nélkül írjuk. De ha két vagy több efféle cím kerül egy sorba, ponttal válasszuk-e el őket egymástól? Így ugyanis méltán bántja a szemünket az a furcsaság, hogy az egyik cím végén pont van, a másikén, a mellette levőén pedig nincs. A kérdéssel foglalkozó nyelvészek (Deme László és Tompa József) mégis azt ajánlották, hogy az ilyen címeket így kell írni (Nyr. 81 : 80, 81):

A mondatvégi írásjelek. A pont, a kérdőjel, a felkiáltójel használata
Tizedes törtek. Közönséges törtek

Én mást javasolok, mert nem a pont alkalmas az effajta címek tagolására, hanem a gondolatjel. Szabályzatunknak három pontja is hangsúlyozza a gondolatjelnek ezt az elkülönítő, elválasztó, szerepét (374., 375., 376.), tehát írjuk a szóban forgó címeket így, gondolatjellel tagolva:

A mondatvégi írásjelek — A pont, a kérdőjel, a felkiáltójel használata
Tizedes törtek — Közönséges törtek

Nem szükséges ilyenkor a címek vagy a fő- és az alcím közé pontot is, gondolatjelet is tenni; elegendő maga a gondolatjel. Azért ne írjuk a címeket ebben a formában se:

Az egyszerű mondat vizsgálata. — I. rész

A házszámokat ponttal írjuk, mert a ház az első vagy a második vagy a tizenötödik az utcában, s a *bátyám az V.-be jár* mintájára (431. pont) nyilván a házszámot is ponttal kell írni mondatba fűzve is: *A Rózsa utca*

15.-ben lakunk. Hát kimondani, hogy kell: *tizenötödikben* vagy *tizenötösben*? Attól tartok, hogy a szabályzatot megcsúfolva a *Rózsa utca tizenötben* laknak az emberek, mert a keltezés is tőszámnévvel írja az újság: A történetet *március 13-mal* kellene kezdenünk. Aztán hogyan írjuk a házzámot, ha betű is tartozik hozzá? Hol legyen a pont, vagy tán ne is legyen? *Bem u. 15. b* vagy *15/b*? A szabályzatnak 436. pontjában ilyen példa van: *Múzeum krt. 4/C*, a Nyelvőrnek 65. évfolyamán pedig ezt olvassuk: *Klotild ucca 10/A*. (a betű után van a pont, nem a szám után).

Nincs szabályozva az iskolai osztályok jelölése sem. Régen így írtuk: *I. A)*, *I. B)*; ma ilyen összevisszaságot látunk: „*IV. a.*; beiratkozott az *5/á-ba*; a *VI/c-ből*; a bátyja a *nyolc-á-ba* jár” (egy tanító tárcacikkében). Ékezet nem kell az *a* betűre, az bizonyos, mert az osztályok a latin ábécé első betűivel vannak jelölve, abban pedig a három első betű *A, B, C* vagy *a, b, c*, s ezt így olvassuk: ábécé. Legjobb volna a házzámokat és az osztályokat egymáshoz hasonló módon jelölni: *15. A)* vagy *15. a)* és *I. A)*, noha magukon a házzám táblákon a betű nélküli puszta szám után nincs pont, és alkalmasint ebből származott, a pont nélküli, ferde törtvonalas (*15/a*) írásmód a levélcímzésben is.

A nagy kötőjeles szókapcsolatokat csak egy ponttal írjuk: *1—2. füzet*, ámbar a Nyelvőrnek idézett régibb évfolyamán így van: *1.—2. füzet*, bizonyára azért, mert azt jelenti, hogy 'első (és) második füzet'. De hogyan olvassuk az efféléket: *6—14 éves gyermekek*, az *1914—18-as* (vagy inkább *1914—18-i*) *háború*, a *8—12. lapon*, az *1—IV. osztályban*? Ezek az írásmódok csupán a szemnek szólnak, kimondani nem lehet őket, legföljebb így: az első, második, harmadik, negyedik osztályban.

Ponttal a kihagyást is jelölhetünk az íráskép belsejében. Ha valamely szót vagy nevet bármely oknál fogva nem akarunk teljesen és világosan kiírni, pontokkal helyettesítjük a kihagyott közbülső betűket. Petőfi verset írt Lendvayné Hivatal Anikó színésznőről és egy barátjának menyasszonyához, Plachy Vilmához. A versek címe: *L.....né. P.....y Vilma kisasszonyhoz*. Aranynak is van ilyen verse leányához, Juliskához: *J.....hoz*.

Legtöbb a bizonytalanság a vessző használatában. Itt ugyanis sokszor azt kellene eldönteni, mondatrészekkel (állítmányokkal) van-e dolgunk vagy mondatokkal, mert a szabály az, hogy az *és*, *s*, *meg*, *vagy* (hozzáteszem: *vagy pedig*, *avagy*) kötőszóval kapcsolt egynemű mondatrészek közé nem írunk vesszőt, az ugyanilyen kötőszókkal egybefűzött mondatok közé pedig vesszőt kell tenni. De milyen alapon döntsünk ebben a kérdésben? *Aquileja lerombolása után Attila dél felé vette útját s elfoglalta Milánó városát*. Gombocz Zoltán 1914-ben azt válaszolta egy kérdezőnek, hogy ez egyszerű mondat, azaz egy mondat, és kéttagú állítmány van benne, vagyis két egynemű mondatrész (MNy. 10:336). Ha ez igaz, akkor az említett szabály szerint az *s* kötőszó elé nem kell vessző. *Hazafutott és elhozta*. Bárczi Géza könyvében azt olvassuk, hogy ez két mellérendelt egyszerű mondatból álló összetett mondat (Bevezetés a nyelvtudományba. 1955. 41—2), akkor pedig a két tagmondatot összekapcsoló *és* elé ugyanazon szabály szerint vesszőt kellene tenni. Ámde legtöbbször hajlandóbbak vagyunk ezt az utóbbi példát kettős állítmányú egy mondatnak tekinteni és vessző nélkül írni, az előbbi példát meg vesszővel, mert úgy érezzük, hogy ott az *s* kötőszó két mondatot fűz össze. Úgy gondoljuk, hogy a puszta állítmány csak állítmány, mondatrész, nem mondat; a hosszabb állítmányi rész pedig nem csupán állítmány, hanem már mondat.

Biztos fogódzónk, sajnos, nincs arra nézve, mikor van előttünk két vagy több mondat, mikor két vagy több állítmány, ezért a vessző használatában sem lehetünk következetesek. „Megy, fut, rohan a számüzött [így a vers kedvéért!], Majd visszanez, s megáll” (Tárkányi Béla: Coriolán). Az idézett első verssort úgy szoktuk felfogni, hogy e g y mondat, benne három állítmány, három rokon jelentésű ige (*megy, fut, rohan*). De hát a második sort hogyan elemezzük? Vajon ez már külön mondat, mégpedig nem is egy, hanem kettő? Vagy csak e g y mondat, és ennek is kéttagú az állítmánya? Vagy talán a két verssor együtt is csupán e g y mondat, olyan, amely öt állítmányt foglal magában: *Megy, fut, rohan, (majd) visszanez s megáll a számüzött?*

„Papa megdorgálja s a mama megfeddi” (Arany János: Juliska elbujdosása). Ez nyilvánvalóan két mondat, mert mind a két állítmánynak külön alanya van, tehát vessző kell az s kötőszó elé, ámbar Arany nem tett. Ellenben tán csak két állítmányú, vessző nélkül írandó e g y mondat emez: *Papa megdorgálja és megveri*. Én vessző nélkül írnám: ... volt, *van és lesz*; de vesszővel a harmadik állítmánynak külön alanya miatt: ... ami volt, van, *s ami lesz*, jöllehet Négyesy és Zlinszky stilisztikája így közli Kisfaludy Sándor versét: „A bölcs mindent összevesz, Ami volt, van *s ami lesz*” (Boldog szerelem 121. dal). Vitathatatlanul két mondat ez is: „Én beléptem, ő rám nézett” (Petőfi: Befordultam a konyhára...); akár ponttal is elválaszthatjuk őket egymástól: *Én beléptem. Ő rám nézett*. A szabály értelmében tehát a névmási alanyok kitétele nélkül is így kell őket *és*-sel összekapcsolni: *Beléptem, és rám nézett*. Hát ha csupán *egy* közös alanya van a két állítmánynak, kell-e akkor vessző vagy sem? *Beléptem, és ránéztem*. *Beléptem és ránéztem*. Hogyan igazodjunk el, ha egyszer vesszővel, máskor vessző nélkül látjuk az efféle mondatokat: „...hogy az idegen szó meghonosodott-e már, *vagy* nem”; „...hogy jó-e a vers, *vagy* sem”; „legyenek-e vaglyagos írású szavak *vagy* ne legyenek?” „... a nélkül, hogy írásrendszerünket alapjaiban felforgatta *vagy* akár csak részleteiben is érdemlegesen érintette volna”?

Szabályozásra szorulna, hogy az egynemű mondatrészekhez hasonlóan a felsorolásokban sem írunk vesszőt az említett kötőszók elé, mert például Mikszáthnak egy rajza ezt a címet viseli: „A fahuszár, meg a lova, meg a ló sípja” (Művei 32: 119, a Révai Testvérek kiadása). Akkor sem szükséges a vessző, ha a címben szó vagy szó szerkezet van mondatlalt egybekapcsolva: „Vízkereszt vagy amit akartok” (Shakespeare vígjátékának címe a Franklin Társulatnak 1902-i kiadásában, 5: 529, de a tartalomjegyzékben vesszővel, a Studium Világirodalmi Lexikonában is vesszővel, 1523). „Három nemzedék és ami utána következik” (Szekfű Gyula könyvének címe).

Rendezést kívánna a *vagy* kötőszó halmozódásának írása is, kiegészítésül ahhoz a szabályhoz, hogy az egyes *vagy*-ot vessző nélkül írjuk, a páros *vagy*-ot pedig vesszővel, ennél fogva ha többször ismétlődnek, ilyenformán: „*egy vagy kettő vagy három vagy négy*”; „*vagy egy, vagy kettő, vagy három, vagy négy*”. A megismételt nem páros *vagy* elé is szoktak vesszőt tenni, kivált hosszabb mondatrészek között: „Vajon fokmérője-e a helyesírás az egyén műveltségének, *vagy* — kérdezzük így — a gyermek tehetségének, *vagy* érettségének, *vagy* tudásának?” (Nyr. 49: 150); „Az első és a második, *vagy* az első és az utolsó mássalhangzó, *vagy* pedig az első és egy közbülső mássalhangzóval az utolsó mássalhangzó kapcsolódik össze”; „Mindezek a fordítások, *vagy* az ezekkel kapcsolatos irodalmi tanulmányok, *vagy* az egyes irodalmakkal foglalkozó, magyar nyelven 1945—1949 közt [én így írnám:

1945—1949, azaz 1945-től 1949-ig vagy 1945 és 1949 közt] megjelent cikkek, értekezések megtalálhatók“ (itt meg itt). Ezzel a szokással ellentétben Simonyi Zsigmond még a halmozott páros *vagy*-ok elől is elhagyta a vesszőt: „Minden egyszerű mondat *vagy* jelentő *vagy* kívánó *vagy* kérdő, mert *vagy* kijelentést *vagy* kívánást *vagy* kérdést fejez ki” (Helyes magyarság 3. kiadás 10). Elvből írta így. Az iskolai helyesírás magyarázatai közt ugyanis azt mondja, hogy ha az ilyen páros „kötőszók egészen rövid kifejezéseket kötnek össze, elmaradhat a vessző, mert a mondat szerkezet úgylis egyszerre világos, p. *vagy* *menjünk vagy maradjunk! ha törik ha szakad*” (NyF. 5. sz. 67).

Fölösleges a vessző az *és*, *s*, *meg*, *vagy* előtt akkor is, ha a vele egybe-fűzött mondatrészek nincsenek közvetlenül egymás mellett: „Az orvos egy rheopyrin nevű gyógyszert rendelt a fájós térdére, *és* tíz rövidhullámos kezelést”; „Tán mindössze kétszer láttam, *vagy* háromszor.” Némelyek azért tesznek ilyenkor is vesszőt, mert az efféle mondat szerkezetben a második mondatrész mintegy utólag van az elsőhöz hozzátoldva, szünetet is lehet tartani a kötőszó előtt. De senki sem írná vesszővel: „Az orvos gyógyszert *és* kezelést rendelt”; „Tán kétszer *vagy* háromszor láttam.”

Tudjuk, hogy a páros *is* vesszővel jár, a *meg* és a *vagy* kötőszó pedig nem: „ez *is*, az *is*”; „ez *meg* az”; „így *is*, úgy *is*”; „így *vagy* úgy”. Nincs azonban szabályozva az ilyen szerkezet írásmódja: „ez *is* *meg* az *is*”; „így *is* *vagy* úgy *is*”. Nem is írják egyformán, hanem ki vesszővel, ki vessző nélkül: „Hatása kedvező *is*, *meg* kedvezőtlen *is* volt egyszerre”; „A *dz* és *dzs* kettőzésének *is*, *meg* elválasztásának *is* mások voltak a szabályai”; „A kiejtett *j* írása *j* *is* *meg* *ly* *is* lehet”; „Ki *is* fejezi *meg* nem *is*”; „Lhet így *is*, *vagy* úgy *is*”; „Jó így *is* *vagy* úgy *is*”. Ha mondatokat (külön alanyú állítmányokat) kapcsol a *meg*, akkor természetesen vessző kell eléje, akár páros az *is*, akár nem: „Én *is* hallottam, *meg* mások *is* hallották”; „A ház elég messze van a kaputól, *meg* nagyon lombosak *is* a fák, nem látszik a házszám.”

Sokszor kétség támadhat abban, tegyük-e vesszőt az *egynemű* határozók és *egynemű jelzők* közé, mert nem lehet erre egyszerű, könnyen alkalmazható szabályokat adni. Először is meg kellene magyarázni, mit értsünk egynemű határozókon, mit egynemű jelzőkön, hiszen maga a jelzők osztályozása és elnevezése is vitás kérdés. A hangsúlyozás sem mindig igazít el bennünket. „*Minálunk a Mátrában* esett legtöbb hó.” Azt föl lehet ismerni, hogy itt az ugyanazon kérdésre felelő két helyhatározó közül a *Mátrában* erősebb hangsúlyú, mint a *minálunk*, ezért nem szükséges a vessző. De azt már kevesebben érzik, hogy egyformán is lehet a két egynemű határozót hangsúlyozni, s akkor vessző kell közéjük: „*Minálunk, a Mátrában* esett legtöbb hó.” Ezt így kell érteni: „*Minálunk* esett legtöbb hó, tudniillik *a Mátrában*.” Petőfi verseiben vessző nélkül van: „...itt a szép Alföldön” (A jó öreg kocsmáros). „Itt születtem én ezen a tájon” (Szülőföldemen). Vesszővel is lehetne azonban írni: „Itt, a szép Alföldön”; „Itt születtem én, ezen a tájon.”

Sokan szeretnek vesszőt tenni az ilyen mondatkezdő határozók után: „*Egyáltalán*, igen számosan vannak olyanok, akik ...”; „*Szóval*, úgy van a dolog, hogy ...”; „*Legfeljebb*, ha a napi kiadásra futotta.” Arany János vessző nélkül írta: „Többnyire csak gyalog jártam, Gyalog bizony ...*Legfőlebb* ha omnibuszon” (Epilogus). „*Persze*, minden lexikon a tárgyilagosság igényével indul.” Ezt a vesszőt meg lehet érteni a latin eredetiből: *per se intelligitur*. Magyarul is így volna: „Magától értetődik, (hogy) minden lexikon a tárgyi-

lagosság igényével indul.” De bátran elmaradhat a vessző, mert a *persze* itt már határozói értékű, mintha így mondanám: „Természetesen minden lexikon a tárgyilagosság igényével indul.” Így is írnak: „És *csakugyan*, hallatszik is már a repülőgép zúgása”; „*Valóban*, nehezen megszüntethető szokás ez.” Megmagyarázhatjuk ezt az írásmódot azzal, hogy ezek a határozószók mondatot helyettesítenek, a mondat után pedig helyén volna a vessző: „És *csakugyan igaz*, hallatszik is már a repülőgép zúgása”; „*Valóban úgy van*, nehezen megszüntethető szokás ez”. Én mégsem tennék vesszőt az ilyen határozószók után. Arany János kétféleképpen írta. Vesszővel a „Szentiván-éji álom” fordításában, vessző nélkül „A walesi bárdok”-ban: „*Valóban*, úgy játszott prologusán, mint fuvolán a gyermek...” (ÖM. 6: 92, 1900-i kiadás); „Felség! *valóban* koronád Legszebb gyémántja Welsz.” — Ugyanígy ellehetnek vessző nélkül a következő határozós és kötőszós szerkezetek is: *általában mikor, azonkívül mivel, szóval hogy, egyébiránt hogy, egyrészt mert, főként ha, különben hogy, különösen mikor, nevezetesen hogy, természetesen ha, továbbá minthogy, végül ha* stb., tehát nem kötelező az ilyen írás: *általában, mikor...* stb. Nem szükséges a francia helyesírást sem utánózni azzal, hogy vesszők közé foglaljuk a mondat belsejében a határozókat: „Ez, *persze*, magában véve még nem volna baj”; „Vannak csemegeborok is, melyek, *a spanyol borok mintájára*, alkohol hozzáadásával készülnek”; „Személyeket, *elszállításuk végett*, teherszállító vasúti kocsiban elhelyez” (a *bevaгонíroz* szó értelmezése).

A többszörös jelzők vesszőjéről egy külön tanulmány is elkelné, mert ebben a bozótban nagyon bajos tájékozódni. Szabályzatunk a mellérendelés, alárendelés viszonyára és a hangsúlyra hivatkozik az idevágó 357. pontban, de ennek a viszonynak felismerése nem éppen könnyű dolog, s a hangsúlyozás is különféle lehet. Írhatom vesszővel: *106, aláírtasos ív*; ez azt jelenti, hogy 106 olyan ív, amelyen aláírások vannak. Írhatom vessző nélkül is: *106 aláírtasos ív*; ez csak egy ív, de 106 aláírás van rajta. *Hány aláírtasos ív?* — ezt nem szokás vesszővel írni, pedig ez is kétféle jelenthet: 1. Hány olyan ív, amelyen aláírások vannak? 2. Hány a'írtas van az íven? Mindnyájan vessző nélkül írunk: *kis kék csónak; édes kis kék csónak*. Ady Endre versei közt azonban ilyen címek sorakoznak: „Kis, falusi ház”; „Kis, karácsonyi ének”; „Kis, kék dereglye” (a vers végén még ez is: „Édes, kis, kék dereglye”). De vessző nélkül van ez a cím: „Kis női csukák”. Újra vesszővel: „Szegény, árva rigóim”; „Szelíd, esti imádság”. Arany János vessző nélkül írta: „*Szelíd határu* [így a ritmus miatt!] *titkos* működését (Vojtina levelei öccséhez, II. levél), Voinovich Géza pedig vesszővel idézte: „*Szelíd határu, titkos* működését” (Arany János Összes kisebb költeményei. Bevezetés 24). Néha ott is lehet a vessző az egynemű jelzők között, el is maradhat közülük, a szerint, hogy egyformán hangsúlyozzuk-e őket vagy az egyiket erősebben: „A batka *igen csekély értékű, régi aprópénz*”; „A batka *igen csekély értékű régi aprópénz*”. Az egyik helyen ezt olvasom, vesszővel: „Elég sok, *eddig még tudományosan meg nem vitatott* tétel van benne.” A másik helyen vessző nélkül: „*Több eddig ismert* betegségről megváltozott a felfogásunk.” Nem is lehetne vesszővel írni emezt: „Figyelmet érdemel az úgynek *ez az eddig tisztázatlan* részlete.” Az egyik nyelvész vessző nélkül írta: „... megtarthatunk *egyes feltűnően ikes* alakokat is” (Magyar nyelvhelyesség 7), a másik szerint azonban helyesen vesszővel kell írni: „*egyes, feltűnően ikes* alakokat” (Nyr. 81: 336). Melyiknek adjunk mármost igazat? Ha nyomatékkal ejtjük az *egyes*

jelzőt is, a *feltűnően* határozót is, és szünetet tartunk köztük, akkor csak ugyan kell a vessző; de ha csupán a *feltűnően* határozót emeljük ki hangsúllyal, akkor nincs szükség a vesszőre, mint ebben a változatban sincs: „*egy-egy feltűnően íkes* alakot”. Csak az első jelzőt hangsúlyozva és vessző nélkül írva „*a másik nagyobb csoport*” azt jelenti, hogy a nagyobb csoportok közül a másik, vesszővel és két nyomatékkaal pedig „*a másik, nagyobb csoport*” így értendő: a másik csoport, a nagyobb.

Nem kell vessző a hangsúlyosabb jelző után az ilyenekben: „*más különírt* szókapcsolatok”; „*más természetű* különlegesség”; „*minden méltánylandó* körülmény”; „*minden élénk álló* egyén”. Ha azonban a második jelző olyan szó szerkezet, amely főnévvel kezdődik, akkor már kell a vessző: „*más, kötőjel nélkül írt* szókapcsolatok”; „*ha van más, természetére alkalmas* különlegesség”; „*hivatkozott minden, méltánylást érdemlő* körülményre”; „*ez minden, mikrofon elé álló* egyénre kötelező”. Miért írunk ilyenkor vesszőt? Azért, mert vessző nélkül az első jelzőt a közvetlenül utána levő főnévhez érthetjük, tehát így: *más kötőjel, más természetére, minden méltánylást, minden mikrofon elé*, pedig ez a jelző az utóbb következő főnévre vonatkozik: *más szókapcsolatok, más különlegesség, minden körülményre, minden egyénre*. Hiányzik a vessző az *egy-két* jelző után ebből a mondatból is: „...amit ő állapít meg *egy-két műve elején szereplő* hősről”. Nem azt akarta ugyanis mondani, aki ezt írta, hogy *egy-két műve*, hanem azt, hogy *egy-két hősről*. Emez a példa meg éppenséggel mosolyra készíti bennünket: „Látom is az *egyik derekamig is alig érő* ablakban...” Nincs *egyik derekam* és *másik derekam*, hanem az *egyik ablakban* látok valamit, tehát vesszővel kellett volna elkülöníteni az *egyik* jelzőt az utána következő főnévtől: „*az egyik, derakamig is alig érő* ablakban”. Nincs vessző ezekben a jelzős szerkezetekben: „*két különböző ember*”; „*két teljesen különböző ember*”. Van azonban így: „*két, egymástól (teljesen) különböző ember*”. Megint nincs akkor, ha megfordítjuk a jelzők sorrendjét: „*egymástól (teljesen) különböző két ember*”. Vesszővel írnám ezt is, bár a számnévi jelzőnek van benne nagyobb hangsúlya: „*tizennégy, háború utáni francia kormány*”. Vessző nélkül *tizennégy háború* érthet az olvasó *tizennégy kormány* helyett. Az újságban mégis vessző nélkül láttam: „Pflimlin ugyanis *14 háború utáni francia kormánynak* volt a tagja.” Persze el is lehet kerülni a jelzőknek ilyen zavaró halmozódását, nem is csak egy módon: „a háború után *tizennégy francia kormánynak* volt a tagja”; „a háború utáni kormányok közül *tizennégynégynek* volt a tagja”.

Itt emlitem meg a kétféle névelő találkozását, mert ezt is hol vessző nélkül írják, hol vesszővel: „*egy az ifjúság számára írt* műben”; „*egy, a helyes ejtést irányító* mű”. Melyik a jobb, ha már összeboronáljuk a két névelőt? Talán inkább a vesszős írásmód; de még jobb, ha mellőzzük ezt a szerkezetet, mert igaza van Simonyinak, hogy ilyesmi „a beszédben egészen szokatlan” (Helyes magyarság 3. kiadás 94). „Volt egyszer egy ember. A falu végén lakott.” Kinek jutna eszébe, hogy ezt ilyen szép tömörítéssel fejezze ki: „Volt egyszer *egy, a falu végén lakó ember*”?

Az *é r t e l m e z ő n e k* vesszővel vagy a nélkül való írása sem egyszerű dolog. Először az bonyolítja a kérdést, hogy más a hátravetett jelző, más az értelmező. A hátravetett jelző mindig hangsúlytalan, úgyhogy jelzett szavával egy hangszakaszba tartozik, és csak maga kap ragot, jelzett szava nem (vö. Fokos Dávid: Nyr. 63: 36, 39, 71, 79). Szünetet nem tartunk köztük, ezért vesszőt sem teszünk közéjük. Legismertebb példája a Keveházában

az egyetlenegyszer előforduló *Szász Detre* mellett a többször ismétlődő *Detre szász*. Ragos alakja így volna: *Detre szászt*, mint ugyanott olvashatjuk: „Mig Béla hőst a nagy tömeg Nehéz ostrommal dönti meg” (20. vsz.). Az értelmezős szerkezet pedig ilyen (természetesen nem mindig névelővel): *Detre, a szász*; *Detrét, a szászt*. A hátravetett jelző mai nyelvünkben ritka, legfőkébb csak efféle megszólításokban járatos: *anyám édes*; *Klári édes* (Jókai: Sárga rózsza. Művei 48: 9, centenáriumi kiadás); „Harminc éves, *Julim édes!*” (Lelki frigyem teveled” (Arany: Némhöz). Arany ezt is írta: „Nem vagy mai gyermek, se *leányzó gyenge*” (Buda halála VIII.). A népdalban is így van: „Nem kell nekem *kendő veres*, Maga sem kell a szekeres.” De minthogy a ragtalan alakban nehéz megkülönböztetni a hátravetett jelzőt az értelmezőtől, sokan bizonyára inkább vesszőt tennének az előbbi példákban is (*leányzó, gyenge*; *kendő, veres*), mivel így írunk: „Veszek neki *csizmát, pirosat*. Üttetek rá *patkót, magosat*” (az Élő Könyvek, Magyar Klasszikusok sorozatnak „Magyar népdalok” című kötetében emezekből is hiányzik a vessző). Csoda-e hát, ha ingadozunk, hogyan kell írni: *Boci, boci, tarka*, vagy ahogy most láttam egy képes újságban: *Boci-boci tarka*?

A másik nehézség az, hogy az értelmezőnek háromféle írása lehetséges: vessző nélkül, e g y vesszővel, kettővel. Ebből négy változat születik, s aki nem rest, meg is figyelheti olvasmányaiban mind a négy írásmódot. Itt e g y példán mutatom be valamennyit nagyobb szemléletesség okáért: 1. *Mi tanárok* látjuk a bajokat 2. *Mi, tanárok* látjuk a bajokat. 3. *Mi tanárok*, látjuk a bajokat. 4. *Mi, tanárok*, látjuk a bajokat. Selejtezhetünk ugyan a változatokból, és mondhatjuk, hogy a 3. számú írásmód hibás, mert a közbeszúrt vessző nélkül írt *Mi tanárok* értelmezős szerkezetet mint alanyt nem választhatjuk el vesszővel az állítmánytól. Még így is marad azonban három lehetőség, és Károly Sándor gondos tanulmánya sem oszlat el minden kétséget (Nyr. 80: 411—5). Maguk a szakértők sínesenek mindig egy véleményen. Károly Sándor hibának minősíti, hogy nincs vessző az értelmező után helyesírási szabályzatunknak ebben a példájában: „A Szovjetunió, a *megvalósult szocializmus országa* a béketábor legfőbb erőssége” (i. h. 412), Rácz Endre pedig éppen a második vessző kitételét rója meg ebben a teljesen hasonló szerkezetű mondatban: „Rubányi Vilmos, a *szegedi Nemzeti Színház karnagya*, a Csehszlovák Köztársaság vendége” (Magyar nyelvhelyesség 231).

Károly Sándor azt a szabályt adja, hogy ha az értelmezős szerkezet a mondatnak nem hangsúlyos alanyi része, akkor helyén van a második vessző is, de ha az alanyi részen van a hangsúly, akkor nem kell a második vessző. Ez jó szabály, mert a hangsúlytalan alany (és értelmezője) után csakugyan tarthatunk egy kis szünetet, a hangsúlyos alany (és értelmezője) után azonban nem. A szabályhoz való példákat magam faragom Arany János verse alapján: *Montgomery, a vár ura*, megvendégeli (vendégül látja) a királyt. *Montgomery, a vár ura* vendégeli meg (látja vendégül) a királyt. Arany két vessző közé foglalta ezt az értelmezőt: „*Montgomery, a vár ura*, vendégli a királyt” (A walesi bárdok). Csakhogy itt az igekötőtlen igéből nem derül ki, az alanyon van-e a hangsúly vagy az állítmányon, pusztán a második vesszőből következtethetnénk az utóbbira, ha föltehetnők, hogy Arany is ehhez a szabályhoz alkalmazkodott a vessző használatában.

Egy csomó értelmező mellé nem kell vessző, köztük a *maga* névmás mellé sem: „*Ő maga* nem járt rosszul”; „*Ő neki magának* nincs rossz dolga”. Ezek mintájára elhagyják a vesszőt a következőkből is: „*Ő szegény* nem járt

jól”; „*Őneki szegénynek nincs jó dolga*”. De Petőfi vesszővel írta: „*Őré, szegényre, a szerencsétlenség, Őréá mostan mért legtöbb gondot és bajt*” (A jó öreg kocsmáros). Arany pedig ilyen című népies politikai cikket írt 1848-ban: „*Fellázadtunk-e mi magyarok?*” (ÖM. 10 : 544).

Az a l a n y és az á l l í t m á n y közé általában nem kell semmiféle írásjelet tenni, se vesszőt, se kettőspontot, se gondolatjelet; akkor se, ha főnév az állítmány. Rácz Endre írt erről az idézett helyen jó megfigyeléssel, a kettőspontot azonban nem említette, pedig ezt nagyon felkapták mostanában. Egy angol nyelvkönyvben van ez a mondat: „*A fentebbi birtokos névmások, melléknévek és a főnév elé tétetnek.*” Helyesen: „*A fentebbi birtokos névmások melléknévek, és a főnév elé tétetnek.*” Akár pont is lehet a *melléknévek* szó után, és új mondatot kezdhetünk: „*A fentebbi birtokos névmások melléknévek. A főnév elé tesszük őket.*” Az ember tragédiájában ezt mondja a tudós a falanszter-jelenetben: „*Itt őrizünk még ritkaság gyanánt Két ily művet [így a jambus kedvéért!]. Az első, költemény*” (XII. szín 3324—5. sor). A XIII. színben is van hasonló: „*A cél, megszünte a dicső esatának*” (3724. sor). Madách az egyik helyen nyilván azért tett vesszőt kéziratában, hogy jelzős kifejezésnek ne lehessen fölfogni mondatát (*Az első költemény*), holott ő így gondolta: *Az első (mű egy) költemény*. Másik verssorában pedig azt akarta éreztetni a vesszővel, hogy ott nem birtokviszony van, tehát nem a *cél (nak) megszünte*.

A kettőspont manapság igen nagy divat ilyenkor, főként címekben: „*Építettő: a tanács*”; „*Cél: az Oszoly*”; „*Az élet: küzdelem*” (de Madách így írta a 3725. sorban: „*A cél halál, az élet küzdelem*”). „*Minden magyar: hazafi*”; „*Ez: állítás*”; „*Az eredményes munka fontos feltétele: az ellenőrzés*”; „*Az évi vállalat teljesítésének alapja: a dekádtervek teljesítése*”. Ne pazaroljuk a kettőspontot, a gondolatjelet se; ne írjunk így: *Az idő: pénz. Az idő — pénz*. Elég ennyi: *Az idő pénz*. A mondatrészeket megismétlő az mutató névmás elé azonban ne felejtjük el kitenni a vesszőt: „*A törvény, az törvény*”; „*Kétszer kettő, az négy*”; „*Pénzt, azt nem kaptam*”; „*Cifrázkodásra, arra telik*”. Ezt megtanulhattuk már Arany verséből: „*S a gyermek, az fogoly*”; „*Mátyás, az itt maradt*” (V. László). Ne írjunk tehát így se: „*Az egykori május az még ma is él.*”

Rendezetlen a m o n d a t á t s z ö v ő d é s e k írásmódja is. Legyen-e vessző a kötőszó előtt vagy ne? Arany vesszővel írta egy levelében: „*A nagygyűlés úgy volt, hogy, meglesz most januárban*” (idézi Balassa József Zolnai Gyula nyomán, Nyr. 55 : 88). Hasonlóan vesszős példák: „*A pénz tudom, hogy megvan*”; „*Csak ebbe engedi meg, hogy beleszóljak*”. De sokszor elhagyják a vesszőt: „*A dinnye nem vettem észre hogy ártott volna*”; „*A nevelő nem csoda ha elveszti ilyenkor a fejét*”; „*Az események mondhatnók rákényszerítettek bennünket a háborúra*”. Érdekes a következő mondat: „*Régen, lehet, hogy túlbecsülték*” (Horváth János: Magyar versek könyve, 2. kiadás 768). Itt az első vessző a szünetet jelöli. Ha elhagyjuk, így értheti az olvasó a mondat elejét: *Régen lehet*. Kötőszó nélkül olykor közbevetésnek tekinthetjük a mellékmondatba beleszövődött főmondatot, és két vessző közé iktathatjuk: „*László, tudod, nem él*” (V. László); „*Ezt a napot, tudom, megemlegeti.*” De csak egy vesszőt írhatunk ebben: „*A pénzzel azt se tudom, mit csináljak.*” Lehr Albert pedig teljesen vessző nélkül írta: „*Neki tudj Isten hányszor meg kellene fordulnia sírjában*” (MNY. 8 : 40).

Még sok megjegyzést lehetne hozzáfűzni az írásjelek használatához, de maradjon ez máskorra. Most befejezésül hadd emeljem ki inkább azt az álta-

lános elvet, amelyet már Balassa is vallott a nyomdai helyesírásnak 1929-i szabályzatában, hogy ne hagyjuk el az írásjeleket, ha szükség van rájuk, de ne is szaporítsuk őket, ha fölöslegesek, vagyis általában takarékosan bánjunk velük (XVIII—XIX. l.). Másrészt lássuk be, hogy itt sem lehet mindent szigorúan és apróra szabályozni, hanem engedjünk valamelyes teret az egyéniség érvényesülésének is. A nagy Duden is ezt mondja: Aus diesen Gründen muß dem Schreibenden eine gewisse Freiheit bewahrt bleiben (12. kiadás 50* és Grammatik 298). Ne sajnáljunk mi se egy kis szabadságot attól, aki ír.

Az írásjeleknek fontosságát érdekes és mulatságos példákkal bizonyíthatnók különféle nyelvekből vett mondatokon. A „Szentivánéji álom” végén athéni iparosok műkedvelő előadással akarják ünnepelni a menyegzőjét tartó fejedelmet. Vackor ács mondja a bejelentőt, ő a „Prolog” (V. felvonás 1. szín). Egyebek közt ezt kellene mondania: „Tekintse fönség, hogy célunk elérve, Magas tetszése lévén jutalom. Az nem sok, amit tehetünk kedvére. Nem tesszük azért, hogy szállja unalom. Készen a játszók; mindjárt kezdik el, S megtudja minden, amit tudni kell.” Ezt azonban így darálja el, nem ügyelve a mondatok értelmére: „Tekintse fönség, hogy célunk elérve. Magas tetszése lévén jutalom, Az nem sok. Amit tehetünk kedvére, Nem tesszük. Azért, hogy szállja unalom, Készen a játszók...” Látni való, hogy itt a pontok helyének megváltoztatásából származik a komikum. Meg is jegyzi rá a fejedelem: „Nem ponton áll meg a jámbor sehol” (Arany János ÖM. 6: 91—2).

A vessző elhagyása is könnyen megneveltetheti az olvasót. Simonyi idézi ezt a hírlapi cikkből való példát: „A tömeg...éltette Podmaniczky Frigyes bárót, aki szembe jött az utcán a tüntetőkkel s aztán nyugodtan eloszolt” (NyF. 5. sz. 67). Itt persze akkor sem lehetne túlságos ügyesnek mondani a fogalmazást, ha az elmaradt vessző oda volna téve az s kötőszó elé. Más módon kell szerkeszteni a mondatot, hogy az „eloszlást” semmiképpen se lehessen Podmaniczky Frigyesre vonatkoztatni: „A tömeg éltette (éljenezte) az utcán a tüntetőkkel szembe jövő Podmaniczky Frigyes bárót, s aztán nyugodtan szétszolgált.” Jó volna így is: „Podmaniczky Frigyes báró szembe jött az utcán a tüntetőkkel. A tömeg éljenezte, s aztán nyugodtan szétszolgált.” Szintén újságban jelent meg ez a szívderítő apróhirdetés: „Csinosan bútorozott szoba 4 méter hosszú 3 méter széles hölgynek kiadó.” Itt a szoba méreteit mint értelmezőt vesszők vagy gondolatjelek közé kellett volna foglalni vagy zárójelbe tenni, arról nem is szólva, hogy a *hosszú* után is hiányzik a vessző. „Keveset használt 3—4 éves gyermeknek való télikabát eladó.” Aki ezt a hirdetést kitette az ablakba, az sem eszmélt rá, hogy *keveset használt gyermekről* beszélt *keveset használt télikabát* helyett, mert a *keveset használt* jelzőt nem választotta el vesszővel a közvetlenül utána következő jelzős főnévtől. Igaz, hogy ha nagyon belemerülünk a nyelvészkedésbe, azt is lehet mondani, hogy a *keveset használt, 3—4 éves gyermeknek való* írásformát is érthetjük úgy, hogy a *keveset használt* szó szerkezetet a *gyermek* szónak a jelzője; tehát jobb, ha megfordítjuk a jelzők sorrendjét: „3—4 éves gyermeknek való, keveset használt télikabát eladó.”

Shakespeare regényes színművében annak a műkedvelő előadásnak egyik hallgatója ezt a megjegyzést teszi Vackor mondókájára: „Jó tanulság ez, fönséges úr, nem elég csak beszélni, helyesen is kell” (i. h. 92). Az írásra is éppúgy elmondhatjuk, hogy nem elég csak írni, helyesen is kell, s az írásjeleket is jól kell használni. Ez pedig, mint láttuk, nem mindig könnyű.

Nagy J. Béla

A német nyelvművelés fő kérdései*

1. A német nyelvművelés háború utáni kezdeteiről három évvel ezelőtt írt beszámolómban (Nyr. 78 : 235) már rámutattam azokra a kérdésekre, amelyek a második világháború befejezésével teremtett új helyzetben a német nyelvművelésre hárultak : 1. A német irodalmi nyelv viszonylagos egységének megóvása ; 2. Küzdelem a nyelvromlás ellen ; 3. Helyesírási reform. Lényegében ezek maradtak a német nyelvművelés főkérdései a mai napig. Fejlődés annyiban tapasztalható, hogy mind a keletnémet, mind a nyugatnémet nyelvművelés az elmúlt években megerősödött, gazdagodott, de közelebb is került egymáshoz. Svájc és Ausztria továbbra is szerényebb részt vállal ebből a munkából.

A Német Demokratikus Köztársaságban a Papier und Druck című lipcei szakfolyóirat különnyomataként Helmut Ludwig szerkesztésében és a Bibliographisches Institut nyelvhelyességi osztályának közreműködésével 1952 óta negyedévenként, 1956 áprilisától pedig havonként jelenik meg a Sprachpflege, amellyel a keletnémet nyelvművelés is önálló folyóiratot kapott. (Említett beszámolómban erről még nem írtam.) Ez minden számában nyugatnémet cikkek és könyvek szemléjét is közli. Azonban más folyóiratok is bekapcsolódtak a Kelet-Németországban folyó nyelvművelésbe, különösen a Berlinben megjelenő Neue Deutsche Literatur, amelynek volt szerkesztője, az 1955. szeptember 14-én elhalt F. C. Weiskopf író nyelvművelő cikkeit „Verteidigung der deutschen Sprache” (Berlin, 1955.) címmel külön kötetben összegyűjtve is kiadta (ismertetését l. Sprachpflege 1956. 29). Özvegye, írói nevén Alex Wedding, férje emlékezetére 1956-ban díjat alapított, amelyet a berlini Német Tudományos Akadémia által kijelölt bizottság ez évtől kezdődően az író születésnapján (ápr. 3.) oszt ki a német stílus művelésében, a nyelvromlás elleni küzdelemben, a német irodalmi nyelv ápolásában különösen kitűnt művek szerzőinek.

A Német Szövetségi Köztársaságban továbbra is a Lüneburgban székelő, de az egész Köztársaságban helyi csoportokkal rendelkező Német Nyelvművelő Társaság, illetőleg folyóirata, a Muttersprache (állandó melléklete : Der Sprachfreund) maradt a nyelvművelés legfontosabb szerve. A Társaság folyóiratának 1956-ban 1700 előfizetője volt, a hivatali nyelvre vonatkozó javaslatok („Fingerzeige für die Gesetzes- und Amtssprache”) 50000 példányban fogytak el, a folyóirat szerkesztőjének, Lutz Mackensennek átdolgozásában újrakiadta Eduard Engel ismert szótárát (Verdeutschungsbuch. Lüneburg, 1955.), folytatta nyelvművelő tanfolyamait stb., mégis az 1956. évi darmstadti közgyűlésen az elnöki jelentés a Társaság súlyos anyagi nehézségeiről, a társasági élet ellanyhulásáról panaszodik. Ezen a közgyűlésen határoztak azonban hivatásos nyelvművelő-szolgálat felállításáról (Muttersprache 1956. 304, 358).

1955-ben Günther Kandler Kölnben Sprachforum címmel új folyóiratot indított, amely alcíme szerint „Zeitschrift für angewandte Sprachwissenschaft zur überfachlichen Erörterung gemeinwichtiger Sprachfragen aller Lebensgebiete” akar lenni. Kandler ezt megelőzően a Muttersprache hasábjain (1954. 260) erősen támadta a német nyelvművelést, amely szerinte iskolás oktató hangjával a gyakorlati életnek nem egy érdeklődő, de nem

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1957. május 21-i ülésén elhangzott előadás.

nyelvi szakemberét elriasztotta a nyelv művelésbe való bekapcsolódástól. Kandler szerint a gyakorlati élet szükségletei a tudományok, a technika, a sport stb. nagyarányú fejlődésével ma olyan nyelv művelési kérdéseket vetnek fel, amelyeket egy-egy ember már nem képes áttekinteni. Ezt a célt szolgálná Kandler „alkalmazott nyelvtudománya”. Ennek művelője, a „nyelv-technikus” (*Sprachtechniker*) azzal foglalkoznék, megfelel-e a nyelvi kifejezés annak, amit jelölni akar. Ennyiből is látszik, hogy itt az ún. „logikus” kifejezőmód erőltetéséről, az egyéb kifejezőmódokról, pl. a képes (metaforikus) használat háttérbe szorításáról, lényegében a nyelv művészi eszközeinek csökkentéséről van szó. Így pl. Helmut Gipper a *Sprachforum* második számában (135—45) felveti, hogy szükség volna a színelnevezések szabályozott rendszerére, amelyet aztán Georg Seufert „Farbnamenlexikon von A—Z” (Göttingen, 1955. 305) című művében meg is valósít. Persze a szaktudományokban használt szók normatív meghatározása azelőtt is szokásban volt (pl. a meteorológiában a Beaufort-skála a szélesebességek megnevezésére), itt azonban olyan nyelvi normák felállítására is gondolnak, amelyek erősen belenyúlának a német nyelv történetébe, szerkezetébe, szókincsébe. Ez ellen a nyugatnémet és a keletnémet nyelv művelők egyaránt felemelték szavukat. Az építészeti szaknormák kidolgozásával foglalkozó bizottság (DIN-Fachnormenausschuß Bauwesen) pl. 1950-ben azt javasolta, hogy a rokon jelentésű *Boden* és *Erde* szók használatát úgy kellene szétválasztani, hogy az első a mezőgazdaság, a második ellenben a mélyépítés műszava legyen. Mondanunk sem kell, hogy a Nyelv művelő Társaság elvetette ezt a javaslatot (Muttersprache 1956. 64). A keletnémet M. Schellenberger azonban már odáig megy, hogy „Achtundvierzig oder vierzigacht?” című cikkében (Deutschunterricht 1956. 53—61) logikai okokra hivatkozva követeli az összetett számnevek megváltoztatását: tehát pl. a 48 ezentúl a „logika” törvényei szerint *vierzigacht* legyen...

Ezek a jelenségek érthetővé teszik, hogy most már fel kellett vetni a német nyelv művelés elvi alapjait, valamint célját érintő kérdéseket is.

2. A fent említett „alkalmazott nyelvtudományt” támadva, Oskar Buchmann a nyelv művelés legfontosabb elvi kérdéseként a nyelvhelyesség és az anyanyelv belső egysége fogalmának tisztázását említi meg (Muttersprache 1955. 418—26). Mindkét kérdésben az „alkalmazott nyelvtudomány” említett értelmezésének ellenzői az ismert általános nyelvészre, Leo Weisergerre hivatkoznak. Weiserger a régi értelemben vett nyelv művelés helyébe az anyanyelv szolgálatát (der Dienst an der Muttersprache) állítja, amelyet a meteorológiához (Wetterdienst) hasonlít. Több ez, mint a nyelvtisztítás, a régi fajta nyelv művelés és a nyelvi tanácsadás: „Der Sprachdienst empfängt seine entscheidenden Anstöße aus dem Gefühl und der Erkenntnis, daß es einen Dienst an der Sprache selbst gibt, Möglichkeiten, ihr den Weg zu bahnen, ihre Wirkungen zu fördern, die Kräfte der Muttersprache zu stärken, den Zielen des Sprachlichen näher zu kommen” (Muttersprache 1956. 8). Az anyanyelv itt említett belső „erőit” Weiserger négykötetes munkájában (Von den Kräften der deutschen Sprache. Düsseldorf, 1955².) tárgyalja. Különösen a második és a harmadik fontos, mert itt az anyanyelvnek a német nép művelődésében elfoglalt szerepére és a hagyományos, csak a külső nyelvi formákat leíró nyelvtantól lényegileg különböző, a belső nyelvi formákat tárgyaló (*inhaltsbezogene*) nyelvtan szükségességére mutat rá. A végső következtetést ebből Guido Holz vonja le (Muttersprache 1956.

269—79), aki szerint az eddigi német nyelvtenok végső fokon sem nyelvhelyességre, sem a jó német stílusra (!) nem oktattak, az anyanyelv igazi szerkezetébe sem engedtek bepillantást, hanem olyan jelenségeket igyekeztek az anyanyelvben felfedezni, amelyekre a tanulónak, illetőleg a tanárnak tulajdonképpen csak az *idegen* nyelvi oktatásban volt szüksége. Ki tehát ezzel a lim-lommal — mondja Holz —, német nyelvi gondolkodásra felépített, sajátos német terminológiával dolgozó német nyelvtanra van szükség! A német irodalmi nyelv belső egysége csak e nyelv belső erőinek feltárása és fejlesztése útján tartható fenn.

3. Ez a heves kifakadás érthetővé válik, ha tudjuk, hogy éppen Nyugat-Németországban látják egyesek sötétnek, sőt végzetesnek a német nyelv állapotát. Robert Steiger a baden-badeni Filozófiai Társaság előtt tartott előadásában pl. egyenesen arról beszélt, hogy a német nyelvet meg kell védeni a kihalástól (Muttersprache 1956. 88—95). E sötétenlátás mögött az a felismerés áll, hogy a német nyelv eredeti szintetikus nyelvtani rendszerének már az ónémet korban (500—1050) meginduló átalakulása analitikus nyelvtani rendszerré — különösen a második világháború óta — meggyorsult. Ennek következtében mindjobban háttérbe szorul pl. a birtokos eset, amelynek több funkcióját ma már részes esettel vagy elöljárós szerkezetekkel fejezzük ki; az ún. „erős” igék (pl. *weben*: *wob*) száma a „gyengék” (pl. *weben*: *webte*) javára rohamosan kevesbedik, csökken az idegen szók meghonosításának, beolvasztásának képessége stb. Akik ezeket a változásokat a nacionalizmus szemüvegén át nézik, azok a romantikusokhoz hasonlóan mindebben csak hanyatlást látnak, mert szerintük csak a régi, az „ősi” jelenségek az egészségesek, csak ezek felelnek meg a német nép jellegének. „Mag in frühern Zeiten die hebräische, in späteren die griechische Sprache die Sprache der Götter, ihrer Propheten, Sänger und Dichter gewesen sein, in unserer Zeit ist es die deutsche” — olvashatjuk nem kis meglepetésünkre a fent idézett cikkben. Vannak azonban olyanok is, akik az említett változásokat csak a célszerűség szempontjából tekintik, s szűkebb értelemben vett fejlődésnek, azaz haladásnak minősítenek minden nyelvi újítást, amely korunk célszerűségi törekvéseinek megfelel. Armin Fröhlich szerint pl. a flektáló nyelvek, elsősorban az indoeurópaiak minden gyakorlatiasság híján, fényűzően bánnak a nyelvi eszközökkel (Muttersprache 1955. 241—9). Ezek a jelenségek arra mutatnak, hogy a nyelvművelők között nem kis számban olyanok is vannak, akiknek nyelvi műveltsége egyáltalán nem mondható kielégítőnek. Ezért jelentős mindaz, amit az említett Leo Weisgerber, akinek a keletnémet nyelvművelők is nagy figyelmet szentelnek (vö. Sprachpflege 1956. 20, 52), a Nyelvművelő Társaság darmstadti közgyűlésén a nyelvi romlás és az anyanyelv szolgálata közti versenyfutásról mondott (Muttersprache 1956. 249—62). Weisgerber természetesen nem szegődik sem a romantikusok, sem korunk „célszerűségi törekvéseinek” hívei mellé. A nyelvromlást, az általános nyelvi műveltség hanyatlását korunk egyik betegségének tartja, amely nemcsak a német társadalomra nézve jellemző. Gyökerét abban látja, hogy a modern, irodalmi szintű nyelv (*Hochsprache*) köre annyira tágult, hogy többszörösen meghaladja az egyén felfogó képességét: „Es ist unmöglich, daß einem Angehörigen einer modernen Hochsprache die ganze Sprache unmittelbar gegenwärtig ist wie einem Dorfbewohner seine Mundart.” Ez a nyelvérzék bizonytalanságát eredményezi az egyénben éppúgy, mint a nyelvközösségben. Másrészt nyelvi eszközeink túl nagy megterhelésnek vannak kitéve, ami szükség-

szerűen helytelen nyelvi újításokhoz is vezet. Nem felejtendő el az sem, hogy a nyelvi terjesztés modern eszközei, mint a kézírás, gépírás, nyomtatás hangszalag, hanglemez és rádió óriási térfoglalása életünkben, megbontották azt az egyensúlyt, amely a nyelv érzéki és értelmi oldala közt fennállt. Az élő szó helyébe mindjobban a kép lép: a színház hatását túlszárnyalja a mozi, az irodalmi folyóiratét a képeslap stb. Csökken az egyén újraformáló nyelvi tevékenysége, s megelégszik készen kapott nyelvi klisékkel: szókkal, kifejezésekkel, jelszavakkal, jelmondatokkal, amelyeket szinte gépiesen használ. Nagyon figyelemreméltók ebből a szempontból azok a megállapítások, amelyeket a majna-frankfurti Társadalomtudományi Intézet több tízezer spontán nyilatkozat vizsgálata alapján tett. Az Intézet különböző társadalmi állású és foglalkozású egyéneket szólaltatott meg időszzerű kérdésekről. E nyilatkozatok nyelve megdöbbenően egyforma volt, szókinésük a hivatalos szóhasználat által szentesített, a tömegfelvilágosító szervek által forgalmazott szókból állt. „In der Sprache, die solchen Wortschatz konstituiert, bleiben die Menschen gleichsam eingeschlossen und wie fensterlose Monaden, die austapeziert sind mit sprachlichen Klischees und durcheinandergewürfelten Wahrnehmungsfragmenten” — írja erről F. Pollock, aki a vizsgálatok eredményét 1955-ben közreadta.

Ezen a nyelvromláson túlmenően a német nyelvtérület politikai viszonyai — mondja tovább Weisgerber — aggasztó mértékben veszélyeztetik a német nyelv egységét.

4. Amit Weisgerber — elsősorban nyugatnémet jelenségek alapján — a német nyelv romlásáról és a német nyelv egységének veszélyeztetéséről mond, azt a Német Demokratikus Köztársaságban használt nyelv keletnémet megfigyelői is megerősítik. Három évvel ezelőtti beszámolómban már utaltam a neves romanistának, Victor Klemperernek a megállapítására, aki az elsőik között hívta fel a figyelmet Kelet- és Nyugat-Németország nyelvének elkülönülésére. Az akkor még alig észrevehető különbségek azóta megnöttek, úgyhogy Weiskopf — idézőjelben bár — „keletnémet” (*Ostdeutsch*) és „nyugatnémet” (*Westdeutsch*) nyelvről beszél a nyelvi elkülönülés (*Sprachentfremdung*) veszélyéről 1955-ben írt cikkében (i. m.), Hürlimann, a svájci „Atlantis” című folyóirat alapítója és kiadója pedig 1956-ban az elkülönülés láttán felszólította a többi németnyelvű országot, hogy legalább ők maradjanak meg nyelvi egységben.

Weiskopf kiemeli, hogy az elkülönülésben Kelet és Nyugat egyformán vétkes. A két német állam egymástól eltérő gazdasági és társadalmi szerkezete, művelődési és politikai világhelyzete miatt azonban a vétkek más-más jellegűek. A keletnémet nyelvromlást főképpen a mozgalmi zsargon, a hivatali és a jelmondat-nyelv elburjánzásában, ruszizmusok szolgai fordításában és idegen (latin, francia) szónak orosz közvetítéssel való átvételében látja. Nyugat-Németországban ezzel szemben Weiskopf szerint a hitleri Németország örökségeként a katonai műszavak használatának tágabb tere van mint Keleten, az amerikanizmusok, sőt amerikai szók pedig ijesztő mértékben lepik el még az irodalmi műveket is.

A mozgalmi zsargon, különösen pedig a jelmondatok káros nyelvi kinövéseit ostromozza pl. Harald Hauser (Neue Dt. Lit. 1956. januári sz.), aki egyenesen „jelmondatkór”-ról (*Transparentitis*) beszél. E tekintetben azonban még nem alakult ki egységes állásfoglalás, mert ugyanennek a folyóiratnak 1955. évi októberi számában Eberhard Koebel-Tusk védelmezi a

mozgalmi zsargont, amely szerinte társadalmi szükségletet elégít ki. A „Muttersprache” maga is elítéli a hitleri katonai nyelv továbbélését, de arra is rámutat, hogy a keletnémet mozgalmi zsargon, pl. a békemozgalom szókincese ugyan csak hemzseg a különféle katonai kifejezésektől, amelyek nyelvi szempontból amazoknál cseppet sem jobbak (1956. 111). Weiskopf a Nyugat-Németországban elburjánzott amerikanizmusok között említi pl. a *camping* 'táborozás' szót, amely 'nyaralótábor' jelentésben azonban Kelet-Németországban is rohamosan terjed (vö. Sprachpflege 1956. 8), sőt legutóbb hozzánk is eljutott: „A Balaton mellett Magyarországon először úgynevezett *camping* táborokat létesítünk... *Camping* táboraink június 15-én nyitnak” (Népszabadság 1957. ápr. 28. 5).

A dolog tehát nem olyan egyszerű, mint ahogy Weiskopf kissé sematizálva előadja. A megoldás s ezzel a német nyelvűművelés központi feladata véleményem szerint csak úgy képzelhető el, ahogy ezt Weisgerber említett darmstadti előadásában kifejtette: fel kell deríteni a mai német nyelv állapotát és tisztázni kell azokat a körülményeket, amelyek fejlődésére nézve hasznosak, illetőleg károsak.

Nyugat-Németországban az ún. Tudományos Központ (Deutsche Forschungsgemeinschaft) 1956-ban elindította „A német nyelvűközösség kérdései”-nek munkálatait, amelyek néhány éven belül számot fognak adni a német nyelv mai állapotáról, szerkezetéről. A Nyelvűművelő Társaság fizetett tisztviselővel dolgozó tanácsadó szolgálata pedig ezalatt összeállítja a közönség körében felmerülő nyelvi problémákat. Heinz Küpper kitűnő szótárában (Wörterbuch der deutschen Umgangssprache. Hamburg, 1955. 421 lap) máris összegyűjtötte a nyelvjárások és az irodalmi nyelv közti nyelvi rétegek szókincsét.

Kelet-Németországban hasonló felmérés folyik. A berlini Német Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében készül többek között a mai német irodalmi nyelv nyelvtana és szótára, amelyet az 1956. július 25—28-ig Berlinben tartott nemzetközi germanisztikai kongresszus vitatott meg. Ezen a keletnémet és a nyugatnémet kutatókon kívül a világ minden részéből meghívott germanisták vettek részt (Magyarországról Turóczy-Trostler József, Országh László és Mollay Károly). A nyelvhelyességi tanácsadás központja továbbra is a lipcei Bibliográfiai Intézet egyik osztálya marad. A keletnémet és a nyugatnémet nyelvűművelés között kialakuló s remélhetően erősödő együttműködés bizonyára hasznos lesz a német irodalmi nyelv egységének megtartására irányuló törekvések szempontjából.

5. Az elvi jelentőségű vagy pedig egy-egy gyakorlati nyelvűművelési kérdést összefoglalóan tárgyaló cikkeken kívül a Sprachpflege is, a Muttersprache is állandó rovatokban foglalkozik nyelvi részletkérdésekkel. A Sprachpflege a közönség köréből érkezett nyelvtani kérdésekre „Rat und Auskunft” című rovatában válaszol, „Kleine Stilkunde” című rovatában pedig rendszeresen végigmegy az egyes szófajok használatával kapcsolatos stilisztikai kérdéseken. A Muttersprache — Weisgerber-nek a nyelvűművelésről és az időjárásstanról mondott hasonlata nyomán — „Das Sprachbarometer” című rovatában tűzi tollhegyre a nyelvmrolás különféle virágait, így pl. a nálunk is agyonhasznált idegen *Profil* szót, „Aus der Werkstatt der Sprache” című rovatában pedig üzemek, intézmények, hivatalos szervek kiadványaiból vett részleteket világít meg nyelvhelyességi szempontból, kisebb vitacikkeket közöl, pl. a *Wissenschaftler* és a *Wissenschaftler* szók használata körül régóta húzódo

vitáról, az ugyancsak agyonhasznált *Engpaß* 'szűk keresztmetszet' szóról stb. Sorra kerülnek a sporttudósítók nyelvi akrobatamutatványai ugyanúgy, mint a házassági hirdetések hatásvadászó fogásai stb. Mindkét folyóirat ostromozza az igetöböl *-ung* képzővel képzett főnevek elburjánzását a megfelelő igék rovására, amit „főnévbetegségnek” (Dingwortkrankheit), illetőleg „főneveskedésnek” (Dingwörterei) csúfolnak (Sprachpflege 1956. 46; Muttersprache 1956. 116). A Muttersprache (1956. 228) ebben még a Duden is elmarasztalja. Mindkét folyóirat azonban nemcsak a hibákat pellengérezi ki, hanem rámutat pl. Thomas Mann értékes nyelvalkotó tevékenységére is (Neue Dt. Lit. 1955. 56; Sprachpflege 1956. 3; Muttersprache 1955. 212, 361 stb.).

Ezzel szoros kapcsolatban állanak azok a javaslatok, amelyek a helyes német kiejtésre és hangsúlyozásra vonatkoznak. Fr. Kammradt lazítani kíván az idegen szóknak Konrad Duden és követői által nagyon mereven megfogalmazott ejtési szabályain (Sprachpflege 1956. 37), Fritz Vonficht pedig azzal állt elő, hogy a nyelvjárási alapjaiban felnémet (délnémet) eredetű irodalmi nyelv helyes ejtését nem az alnémet (északnémet) ejtéshez kellene igazítani, ahogy ezt Theodor Siebs annak idején fejlődésellenesen — a porosz vezetés szellemében — tette, hanem vissza kellene térni a felnémet jellegű ejtési alaphoz (Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 1955. 357).

A Muttersprache (1956. 316) érdekes esetet mond el a nyelvművelés gyakorlatából. A nyugat-berlini rendőrség a forgalmi lámpák piros korongját WARTE 'várj!', zöld korongját pedig GEHE 'menj!' felirattal látta el. Az utóbbit a nyelvművelők kifogásolták, mondván, hogy *geh!* a helyes alak (a Duden mindkettőt megengedi!). A rendőrség Lutherből vett idézettel védekezett, majd amikor ez nem használt, Nyugat-Berlin művelődésügyi szenátorához fordult döntésért. A döntésről még nem jött értesítés...

6. A nyelvművelés fő kérdései közül legnagyobb érdeklődést eddig a helyesírási reform keltette. Három évvel ezelőtt erről elsősorban csak a német, osztrák és svájci napi lapok híradása nyomán számolhattam be. Azóta nyomtatásban is megjelent az egész német nyelvterület képviselőinek 1954 májusában Stuttgartban tartott tanácskozásán elfogadott javaslat, amelyet az egyszerűsített helyesírás svájci hívei szövetségének (Bund für vereinfachte Rechtschreibung, Aarau) elnöke, Erwin Haller tett közzé (Zs. f. Phon. u. allg. Sprachwiss. 1955. 346). Ezzel széles körű vita vette kezdetét. Osztrák részről ebbe különösen a grafikai és papírfeldolgozó munkások szakszervezetének bécsi lapja, a Graphische Revue Österreichs, illetőleg ennek Sprache und Rechtschreibung című állandó melléklete kapcsolódott bele. Németország folyóirataiban is egymást érik a cikkek, a Muttersprache múlt évi hatodik számát ennek a kérdésnek szentelte, sőt Robert Ulshöfer 8 keletnémet, nyugatnémet, svájci és németalföldi szerző igen alapos, az összes érveket és ellenérveket latolgató tanulmányát jelentette meg (Die deutsche Rechtschreibreform. Stuttgart, 1955. 128 lap). Jelentős hatást gyakorolt a közvéleményre a reform érdekében Weisgerber több tanulmánya az íráskép hatásának káros elhatalmasodásáról a modern ember életében, az írás diktatúrájáról (Herr oder Höriger der Schrift? Wirkendes Wort 1954. 3; Die Grenzen der Schrift. Der Kern der Rechtschreibreform. Köln—Opladen, 1956. 66 lap stb.). Mivel a helyesírási reformnak gazdasági kihatásai is vannak, dán könyvkiadókat is megszólaltattak. Dániában ugyanis 1948 tavaszán tértek át a kisbetűs írásra, az öt legnagyobb kiadó nyilatkozata szerint ez azonban az addigi helyesírás szerint nyomtatott könyvek eladásában semmi kiesést sem okozott

(Sprachpflege 1956. 24). Bár a kedélyek még egyáltalán nem nyugodtak meg, mégis úgy látszik, hogy a mérsékeltabb reformok (a nagybetűs írás részleges megszüntetése, *ph*, *th*, *rh* helyett *f*, *t*, *r*) lassanként meghódítják a közvéleményt. A gyökeresebb reformok tekintetében (fokozottabb fonetikus írás, különösen az idegen szókban, *ei* helyett *ai*, *v* helyett *f* vagy *w*, *x* és esetenként *chs* helyett *ks*, a hosszú magánhangzók jelölésének, az elválasztásnak egyszerűsítése stb.) még erősen megoszlanak a vélemények. Otto Zapf a Duden első 300 lapja alapján statisztikát állított össze: több mint 1100 olyan főnevet talált, amely többféleképpen ragozható egyes számban, többes számban vagy mindkettőben; több mint 600 szónak többféle főalakja (alanyeset, főnévi igenév) van; két, sőt három nemű lehet jelentéskülönbség nélkül több mint 100 főnév; több száz ige jelen idejű első személye és egyesszámú parancsoló módja többféleképp képezhető; számos olyan ige van, amelynek egyazon jelentés mellett többféle vonzata lehet stb. (Muttersprache 1956. 294). E különbségek részben helyesírási természetűek is. Mindez érzékelteti a gyökeres német helyesírási reform nehézségeit, művelődési és pedagógiai felelősségét. A gyökeresebb reformra ezért bizonyára még várnunk kell.

Mollay Károly

Írásjelek a levélkezdő megszólítások után

A mai magyar írásgyakorlatban meglehetősen bizonytalanságot látunk a levélkezdő megszólítások utáni írásjeleknél. Az 1954-i helyesírási szabályzat egyértelműen, határozottan felkiáltójelet kíván, sokan azonban — mert nem ismerik a szabályt, vagy nem értenek vele egyet — az ilyen megszólítások után bizonyos esetekben pontot vagy vesszőt tesznek. Annak kiderítésére, hogy megengedhető-e ez, vizsgáljuk meg a szabály kialakulását és néhány író levelezését.

1. A fellelhető legrégibb szabályzat, Verseghy Magyar Ortografiája (1798.) nem foglalkozik külön a levélkezdő megszólítás utáni írásjelekkel, példát sem hoz ilyet, csak „minden hathatós megszólítások és minden indultatos felkiáltások” végére rendel felkiáltójelet (19). A XIX. század szabályzatai nem is említik a felkiáltójelet, csak 1901-ben fogalmaznak a szerkesztők nem egészen határozott, példa nélküli szabályt a megszólítás írásjelére: „Felkiáltójelet teszünk ... gyakran indulatszók és megszólítások után is (kivált levél elején, egyebütt vesszőt is lehet)” (AkH. 1901. 25).

A megszólítás után tett vessző használatát Simonyi Zsigmond támadja meg először. „A felkiáltójel helyett a levélkezdő megszólítás mellé sokan francia módra vesszőt tesznek, de ésszerűbb a felkiáltójel.” Meg is magyarázza, miért: „A vessző után az is furcsa, hogy mégis nagy betűvel kezdik a szöveget; s kis betűvel kezdeni még furcsább volna” (IskH. 65).

Az 1905-ben megjelent tervezet már példáival is illusztrálja a régi szabályt: *Nagyméltóságú Miniszter Úr!* (AkH. 1915. 244. pont). Balassa Egységes magyar helyesírása ismét foglalkozik vele. „Levélben a megszólítás után is felkiáltójelet teszünk: *Nagyságos Uram!* Újabban szokásos bizalmas levélben a megszólítás után vesszőt tenni s úgy kezdeni a levelet, mintha a megszólítás az első mondat kezdete volna” (NyomdH. XIX). Ő tehát csak megállapítja ezt, nem tiltakozik ellene.

Az Akadémia szabályzatai a felkiáltójel használatát egyre határozottabban írják elő: „Felkiáltójelet teszünk ... levél elején a megszólítás után” (AkH. 1931. 224. pont). Külön pontot először az 1950-i szentel a kérdésnek.

„Felkiáltójelet írunk az olyan megszólítások után is, amelyek egy hosszabb mondanivaló bevezetésére szolgálnak, tehát pl. a hivatalos írásbeli vagy levélbeli megszólítás után is: *Miniszter Úr! Kedves szüleim!* stb.” (AkH. 1950. 195. pont). Ezt a szabályt veszi át az új, 1954-i szabályzat, kis változtatással: „Felkiáltójelet teszünk az olyan önálló megszólítások után, amelyek egy hosszabb mondanivaló bevezetésére szolgálnak: *Drága Szüleim! Kedves Elvtársak! Miniszter Úr!* stb.” (AkH. 1954. 347. pont).

Hogy ilyen soká kellett várni egységes szabályra, nem azt mutatja, mintha a gyakorlatban soha nem fért volna kétség használatához, mintha mindig egységes lett volna a felkiáltójel alkalmazása, hanem mert a nyomtatott irodalomban nem volt gyakori, nem jelentett problémát a sajtó és az iskola gyakorlatában. Ha végiglapozzuk íróinknak csak a legkönnyebben hozzáférhető levelezését, láthatjuk, hogy gyakran tesznek kivételt e régebben íratlan, később írásba foglalt szabály alól.

2. A leveleknek rövid megszólítással való kezdőjele (*Kedves Barátom!*) csak a XIX. században vált általánossá. A régi levélirodalomban gyakran találkozunk hosszabb ajánlással. Pl. *Alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak mint kegyelmes Asszonyomnak. Isten, hogy...* — és így tovább (Veselini Krisztina Gróf Szécsi Annának, 1669.; idézi Lampérth Géza: Régi magyar levelesláda 159). Balassinál ez és a rövid megszólítás váltakozik, vagy vegyesen szerepelnek: *Éltig való szolgálatom ajánlása után. Bizodalmam uram Bátyám!* (BalassiAndráshoz. 1557. nov. 22.; Balassi B. összes versei és levelei. 1955. 226).

A Kazinczy-levelezés idején az ajánlás már nem divat, általánosan használttá lesz a rövid megszólítás: *Tekintetes Úr! Drága Nagy Jó Uram!* (Szentgyörgyi István Kazinczynak, 1794. VIII. 8.; Dr. Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése. Bp., 1891. 2: 370). Ritkábban a címzés helyettesíti a megszólítást: *Kisnek Kazinczy* (1794. III. 4.; i. m. 2: 340).

Tanulságos megfigyelní, hogyan tör a szigorú szabályosságba Kazinczy-nál a vesszővel végzett megszólítás. 1802-ig egyetlen olyan megszólítást sem találunk nála, amelynek végéről hiányozna a felkiáltójel. 1802-ben gróf Török Zsuzsannának Bécsbe írt, német nyelvű levelében vesszőt tesz a megszólítás után: *Gütigste Comtesse, — Wenn der...* (i. m. 2: 486. A gondolatjel itt — ilyen helyzetben a továbbiakban is — új bekezdést jelöl). A vessző használata itt nem szabálytalan, hiszen a németben ez is szokásos. A figyelemre méltó csak az, hogy barátjának, Kis Jánosnak másfél hónapra rá írt levelét is vesszős megszólítással kezdi: *Barátom, — Ma inneplem...* (i. m. 2: 491). Merész volna azt állítani, hogy ez a német levél okozta a változást az írásjelezésben, de tagadhatatlan, hogy ettől kezdve már nem ragaszkodik a felkiáltójelhez. Előbb pontot tesz a megszólítás után: *Nagyérdemű Barátom. — Daykámnak versei...* (Csokonai Vitéz Mihálynak; i. m. 2: 526). Később egyre gyakrabban találni vesszőt: *Érdemes Barátom,...* (Nagy Gábornak; i. m. 2: 528); *Szeretetre méltó, 's igen tisztelt barátom, — Minek előtte...* (Spák Gábornénak; i. m. 3: 64) stb. Közben akad ismét német nyelvű levél, ugyanilyen írásjellel. Kizárólagos formává azonban nem válik, továbbra is váltakozva szerepel a vessző és a felkiáltójel, de nem következetlenül. Kis Jánosnak, Nagy Gábornak, Spák Gábornénak, Németh Lászlónak — tehát azoknak, akikkel baráti viszonyban volt, vagy közelebb álltak a modern eszmékhez — vesszővel írja a megszólítást. (Közülük csak Németh László hagyja el mindig válaszaiban a felkiáltójelet.) De ragaszkodik a felkiáltójelhez, ha tőle rangban, eszmében, barátságban távolállónak ír. *Fő Méltóságú Báró 's Fő Ispán, Kegyelmes*

Uram!" (Báró Prónay Lászlónak; i. m. 3:235); *Nagy Méltóságú Báró Kamarás Úr, különös tiszteletű 's bizodalomú Uram!* (Id. Br. Wesselényi Miklósnak; i. m. 3:397). Ugyanígy szólítja meg anyját is, nagy tisztelettel írván neki.

Kazinczynál tehát a vesszővel írt megszólítás a közvetlenség, a baráti jóviszony velejárója. Az Arany—Petőfi-levelezést is tanulságos végigkövetni. Az 1847. februártól 1848. novemberéig írt 43 levél mindegyikének megszólítása után felkiáltójelel van. Petőfi leveleinek a hangja tréfás-élcelődő, ünnepélyes vagy lelkesült-vidám, amit a megszólítások is mutatnak: *Üdvözlem Önt!* (1847. II. 4.); *Lelkem Aranyom!* (1847. II. 23.); *Imádott Jankóm!* (1847. VII. 5.); *Koszorús Jankó (ficz)!* (1848. I. 2.); „Aranyos” százú szent „János” barátom! (1847. VIII. 17.) stb. A mértéktartóbb Aranynál a megszólítás a szokott: *Kedves Petőfim!* (1847. IV. 21.), *Kedves barátom!* (1848. IV. 22.), legfeljebb: *Isteni Sandrim!* (1847. IX. 7.) — mindig felkiáltójellel. Egyetlen kivétel van: az 1847. XI. 11-én kelt levél így kezdődik: *Kedves barátom. Nem hiába vonított a kutya indulásokat előestéjén... a halál... megvan.* Tragikus, letört, szomorú hangulatához jól illik a megszólítás utáni pont. Később vált a levél hangja tragikomikusra: ... *a múzsa nincsen többé! Ha látni akarsz dögölt Pegazust...*

Az 1848. VII. 27-én írt levélnek nincs megszólítása: a Bihar megyei követválasztás elszomorító történetét beszéli el Arany, amelyen kibuktatták őt. És levelezésük vége felé elfogynak Petőfinél a tréfás, vidám megszólítások; amint sűrűsödnek az események, borul be Magyarország felett, jelentkeznek a családi gondok, úgy maradnak el a felkiáltójelek a megszólítások végéről, és vesszőknek adják át a helyüket. *Itthon vagyok, barátom, itthon* — írja Arany november 19-én. *Kedves barátom, csak két szót írok: apa vagyok...* (Petőfi 1848. XII. 15.); *Kedves komám, rövid, de nagyfontosságú lesz levelem* — közli Petőfi (1849. II. 22.), és elmondja, hogy feleségének Aranyékhoz kell mennie. *Kedves barátom, oly csapások érnek, melyek megsemmisítenének, ha csupán fiú volnék, s nem férj és apa is* — kezdi azt a levelét, amelyben apja és anyja halálát tudatja (1849. V. 17.). Ezek a vesszővel írt megszólítások már csak rövid hírek, féllapnyi beszámolók bevezetői.

Az írásjeleknek a hanghoz vagy a viszonyhoz való igazodása Aranynál később még jobban megmutatkozik. Vesszővel csak barátainak írt leveleiben határolja el a megszólítást a szövegtől. Pl. *Édes Barátom, itt küldöm...* (Szilágyi Istvánnak, 1859. XII. 6.). Fokozza a levél közvetlenségét, beszélgetés jellegét ad a levélnek, hogy néha beolvasztja a megszólítást a szövegbe: *Nagyon hibás vagyok, édes Miskám, hogy...* (Tompai Mihálynak, 1854. VIII. 24.); *Eszerint nagy bajban vagyunk, édes Karli fiam, mert...* (Szász Károlynak, 1859. III. 19.); *Ne vedd mellőzésnek, kedves barátom, hogy...* (Csengery Antalnak, 1856. VI. 23.).

Ami a XIX. században elvétve található, indokolt kivételként, a XX. század elején egyre elterjedtebb szokás lesz. Ezt bizonyítja, hogy Simonyi Zsigmondnak szót kell ellene emelnie, erről tanúskodik Balassa József megállapítása (l. fent). A Fábián István szerkesztette „Magyar írók levelei”-nek utolsó fejezete a „nyugatosok”, Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső levelei közül mutat be néhányat. Mindegyiknek a megszólítása után vessző van. József Attila szintén vesszőt tett a megszólítások után a Vágó Mártának Londonba küldött levelekben (Csillag 9:804—16).

Nehéz lenne kideríteni, hogy milyen arányban használják ma a felkiáltójelet, és mennyien írnak — akár tájékozatlanságból, akár tudatosan — vesszőt

vagy pontot a levélkezdő megszólítás után. Az kétségtelen, hogy mindkét formának vannak hívei. Hogy melyiknek a használata helyes, azt nem az arányszám dönti el, hanem a nyelvi jelenség alapos vizsgálata.

3. Felvetődik a kérdés: mi okozta a vessző elterjedését, azaz miért csökkent a levélkezdő megszólítás kiemelt jellege. A legegyszerűbb magyarázat, amelyet e cikk is érint egy helyen: idegen nyelv hatása. Hiszen akiktől idéztünk, mindannyian ismertek több idegen nyelvet, sőt fordítással is foglalkoztak.

Igaz, hogy az ismertebb európai nyelvekben (német, francia, angol, olasz) vesszőt tesznek a megszólítások után. Nem valószínű azonban, hogy Kazinczy, Arany vagy éppen Kosztolányi csupán azért vették volna át, hogy írásuk idegen jellegű legyen. Az is igaz, hogy az írásjelek — a betűformákhoz hasonlóan — sokkal inkább nemzetköziek, mint a nyelvek szerkezete vagy szókészlete. De az érintkezés maga akkor is kevés, kell, hogy az átvett szokás valamilyen funkciót, hiányt töltsön be.

Véleményem szerint a változást a felkiáltójel sajátos, alapvető szerepének tudatosodása okozta. A felkiáltójelnek ugyanis az a szerepe, hogy a mondat vagy a szószerkezet jelentését nyomatékosítsa: tegye: a kijelentést fontossá vagy kiabálássá, a felszólítást parancssá. (Erről bővebben l. Nyr. 81: 189—93.) Ezzel a képességgel tudja a felkiáltójel a levél elején levő megszólítást kiemelni, hangsúlyozni. Lehetett azonban olyan levél, amelynél semmi sem indokolta a megszólítás hangsúlyozását (illetőleg elegendő volt kiemelni a szöveg fölé), és ekkor hagyták el a felkiáltójelet — mint Aranyánál, Petőfinél láttuk. Később a romantikus, harsány, külsőleges eszközöktől való tudatos tartózkodás okozhatta a felkiáltójeltől való idegenkedést. (Ismeretes, hogy Ady — az „Új versek” című kötetének megjelenése után — csak néhány esetben tett felkiáltójelet, sőt, az „Új versek” régebbi darabjaiban pontokra javította a felkiáltójeleket.) A huszás-harmincas években a természetességre, egyszerűségre, közvetlenségre való törekvés tovább egyengethette a vesszős megszólítás útját.

Ha ez az oka a változásnak, akkor ez a differenciálódás a nyelv gazdagodását jelenti, több árnyalási lehetőséget. Ha pont van a megszólítás után, az előre jelzi, hogy nyugodt hangú beszámoló, tárgyilagos eseményközlés következik. Lírai hangulatú szerelmes levélben vagy olyan baráti levélben, amely az élőbeszéd természetességével éppen a beszélgetést akarja pótolni, a vesszővel elhatárolt megszólítás szépen belesimul a szövegbe. Ha pedig a mondanivaló ünnepélyes, nyomatékos, akkor felkiáltójel szükséges a megszólítás után.

4. Összegezve tehát: a levélkezdő megszólítás formája indokolt változáson ment és megy keresztül. A helyesírási szabály szempontjából azonban óvatosan kell kezelni ezt a változást. Olyan új szabályt alkotni nehéz volna, amely a fentiek szerint szabályozza a megszólítás utáni írásjel használatát, mert nem pontos nyelvtani kategóriákra kellene épülnie, és talán korai is volna, mert nem tudhatni, hogy milyen mértékű a változás elterjedése, és hogy állandósul-e. Legfeljebb annyit módosíthatna az Akadémia szabályzatának új kiadása, hogy a levélkezdő megszólítást mint egyik lehetőséget említene a felkiáltójel alkalmazására: „Felkiáltójelet t e h e t ű n k olyan önálló megszólítás után is...”. Esetleg a mostani szöveghez hozzáfűzhetné: „Néha, familiáris stílusban tehetünk vesszőt vagy pontot is.” Az idő aztán majd eldöntené, hogy múltó divat-e vagy maradandó változás a vessző és a pont használata a levélkezdő megszólítások után.

Farkas László

Néhány fordítói stílusprobléma*

1. Egy-egy Keller-kötet megjelenése mindig aggodalommal elegy öröm a zürichi mester tisztelői számára. Tábora sohasem volt — még a németajkú országokban sem — valami széles; a realizmus népszerű nagyjaieához képest pedig mindenesetre majdnemhogy szűk. Maga Thomas Mann ifjúsága fájdalmas veszteségeként panaszolta, hogy csak későn nyílt meg előtte ennek a bensőséges művészetnek varázslatos világa. Befogadása, a reá való rezonancia — úgy látszik — erősen, jóval erősebben, mint sok más író esetében, kötve van bizonyos életkorhoz, élethangulathoz s főképpen karakterfajtaához. Művészetének hatáskeltő eleme mindenekeelőtt az elbeszélés sajátos hangnemében rejlik, s így fordítása sokkal inkább, mint legtöbb realista elbeszélő társánál, stílusprobléma.

Az idegen nyelven gyakran megszólaltatott írók művei körül fordításuk hagyományos kérdéseiből valóságos stilisztika alakult ki. A Keller-fordításnak — bár már Péterfy óhajtoi, Ignotus művelői sorába tartozott — meglehetősen kevés hagyománya van a mi fordításirodalmunkban. Ezért talán nem indokolatlan, s tán nem is haszontalan egy-kettőt azok közül a fordítói stílusproblémák közül szóvá tenni, amelyek néhány régebbi Keller-fordítás újraközlése alkalmával a lektorálás folyamán merültek fel. S ezek — úgy lehet — nem is csupán csak a Keller-fordítás „stilisztikájának” problémái, hanem tán általánosabb fordítói stíluskérdések felé is mutathatnak.

2. A fordítóé sokban a színész munkájához hasonlatos. Csak a teljes mű s benne minden egyes alak egységes, egyközpontú élménye, szintézisbe, egységes, egyközpontú rendszerbe fogott vagy fogható értéke, értelmezése biztosíthatja, hogy a fordítás minden egyes elemét belső, lényegi rokonság fűzze egymáshoz, hogy az átadóéhoz hasonló szerves stílus egység jöjjön létre a befogadó nyelv anyagából is. Nem egyszer azonban éppen ez élmény szuggesztója, hatása következtében a fordító — túllépve tisztén és feladatán — részint a mű értő magyarázójának, kommentátorának, részint élvező közönségének szerepébe téved. Aligha véletlen az, hogy éppen a legsikerültebbnek, tehát a leginkább élményi alapúnak tetsző fordításban, Thurzó Gábor két fordításában kísért ez a veszély igen szemmel láthatóan, s a kettő közül is, jellemző módon, elsősorban „A maga szerencséjének kovácsa” című novelláiban, amely Keller sajátos hangnemen át szuggeráló stílusművészetének talán egyik egvirtuózabb remeklése.

* Néhány korábbi Keller-fordítás újra megjelenése alkalmából. Thurzó Gábor két fordítása (A maga szerencséjének kovácsa, a Hét igazak zászlaja) s Ottlik Gézáé (a Falusi Romeo és Júlia) eredetileg a Hét igazak zászlaja c. válogatásban, 1950-ben, Schöpfliné pedig a „Seldwylai emberek” teljes fordításában, 1930-ban jelent meg (A három igazságos fésűs legény). Most e négy novellát az Olesó Könyvtár adta közre.

Egy kissé úgy járt Thurzó is, mint Keller Zöld Henrikének Schillert játszó svájcejai, akik tetszésük, sértésük jeléül megjegyzéseket illesztenek a Tell klasszikus szövegébe, populárisabbá, népszerűbbé fűszerezik azt, s a maguk dialektusára teszik át. Szövegszerűen ő ugyan nem fűz semmi többletet Keller szövegéhez, de azáltal, hogy Keller szavait, ahol az ellenszenvet akar kelteni, egy vagy több fokkal pejoratívabb, ahol meg rokonszenvet, ott amelioratívabb szavakkal adja vissza, mintegy ő is mutatja, hogy érti az író magatartását, és egyet is ért vele. Egyáltalán, igen gyakran használ egy vagy több fokkal nagyobb intenzitású szavakat, kifejezéseket, mint az illető helyzetben Keller. Ezzel hol karikírozza, hol elérzelmesíti, hol patétikussá teszi Kellert, néha pedig éppen — a nagyobb s indokolatlan intenzitás következtében — szóvirágossá, majdnemhogy bombasztikussá. Íme néhány példa.

A magát patríciussá előléptető, aprócska Litumlei (A maga szerencsésének kovácsában) életsoráról mesélve Kabysnak, az újdonsült unokaöcsnek azt mondja: „Als ich vor dreissig Jahren einwanderte...” Thurzó az ígét itten *idevetődtem*-mel fordítja. Az olvasó ugyan tudja, hogy Litumlei csakugyan odavetődött, ámde Litumlei ezt semmiképpen sem mondaná ott, abban a helyzetben önmagáról, botosínálta méltóságérzete ezt éppenséggel nem engedné. — A két föllengző szélhámosnak, Litumleinek és Kabysnak egyezségüket szentesítő összeülkezések *zwei grossen Grundsätzen* találkozásáról szól Keller. Thurzó viszont két nagy *alapelv* helyett két *rögeszmét* mond. S ezzel kirántja a gyékényt Keller ironiája alól, amely éppen abból szülemlik, hogy mintegy méltányolni látszik Kabys törekvéseit, s ez dehogyis nevezné rögeszméknek a maga törekvéseit, bármennyire rögeszmék is azok valójában. — A majdani patríciussarjak leendő ősanja, az örökké álomszuszék, de azért ravaszdi és szemrevaló Litumleiné és a túlságosan is ügybuzgó szerencsekovács találkozásának komikus jelenetében pedig Keller — hogy úgy mondjuk — komoly képpel, tömören csupán konstatálja a történeteket: *und küsste sie ehrerbietig*, Thurzó viszont így szól: *áradó tisztelettel csókot nyomott rá*. — Amidőn meg az alapítandó dinasztia történetének gyártásába már belefáradt Litumleitől Kabys veszi át a tollat, Keller megint tényszerűen semleges: *John schreibt nun weiter* — mondja, a fordító viszont éppen nem az, mikor ezt így adja vissza: *John körmölt tovább*. A fordító mindkét esetben nemcsak lefordítja és megérti Kellert, hanem — mint közönség — rögtön nevet is hozzá, méltányolja, élvezi az íróteremtette szituáció humorát. Ámde magyar közönségét éppen ezzel fosztja meg attól, hogy hasonló olvasói örömben, élvezetben legyen része, hiszen így, ebből a szövegből a magyar olvasó már nem hallhatja ki a komikus helyzet és a száraz, látszólag semleges, valójában álkomoly hang ellenállhatatlan hatású disszonanciáját. Az ilyenfajta hangnemváltoztató fordítás akkor is a stílushűség károsodását jelenti, ha szórványos, ha azonban sorozatos, rendszerint a mű műfaji jellemének s írója szemléletének elfedésével jár. Thurzó fordításában ugyan nincs erről szó, mégis az ő magyar szövege alapján kevésbé látszik oly találónak a novella egyik német elemzőjének az a megjegyzése, amely szerint ez a novella pseudotragédia. Mert hiszen az említetteken kívül még néhány hasonlót sorolhatnánk fel (Keller: *betrachtete erstaunt*, Thurzó: *csodálkozva bámulta*, Keller: *es zeigte sich jetzt sein Genie*, Thurzó: *most látta a napnál világosabban, hogy mekkora lángész volt stb.*).

3. Egy testvér az előbbivel egy másik igen gyakori fordítói gyengeség is. A fordító mintegy nem látszik bízni kellő módon az író szituáció-, helyzetteremtő erejében, nem látszik hinni, hogy ezek a helyzetek elégségesen értel-

mezik azokat a gesztusokat, mondatokat, amelyeket bennük az egyes szereplők tesznek, mondanak; vagy megfordítva, nyelvi oldalról nézve a dolgot: a fordító nem látszik hinni, hogy az átvevő nyelvben is meg lehet találni azokat az elemeket, amelyek önmagukban képesek a szóban forgó szituáció felidézésére, s ezért minduntalan felbontja, magyarázattal egészíti ki őket, s különösen az élő beszédbeli frázis, idioma helyébe illeszt magyarázó jellegű mondatokat: *Geht mich nichts an* — mondja lakonikus ridegséggel az öreg Hediger, a Thurzó által fordított másik novellában, a Hét igazak zászlajában, amikor szerelemtől megtáltosodott, kedvese előtt mesterlövészséggel kitűnni vágyó fia az öregtől puskáját kunyerálja. Thurzónál viszont ennek az állandósult, erős érzelmi velejárójú szólamnak helyében ezt a kissé asszonyos, alkalmi mondatot találjuk: *nem érdekel, hogy mit akarsz csinálni*. Pedig ott volna a magyar megfelelő: *semmi közöm hozzá*. Később meg így gúnyolódik, füstölög az öreg: *Scharfschützen! Auch schön!* Thurzónál viszont ez van: *lövész akar lenni a fiatalúr, no szép dolog ez is*. Nem kell bizonyítani, hogy Keller szövege mennyivel valószínűsőbb élőbeszéd, mennyivel tömörebb, darabosabb és így mennyivel jellemzőbb is a ridegségbe burkolódzó öreg Hedigerre.

4. A fordító eljárását ebben az esetben nyilván logikai szempontok, az értelmi kiteljesítés szempontjai vezették, s eljárása alighanem többnyire tudatos törekvésnek tekinthető. Eredményében rokon ugyan vele, de keletkezését tekintve bizonyosan spontánabb jellegű a szövegmódosításnak, a hangnem átalakításának egy másik, ugyancsak tapasztalható válfaja. Az eredeti szöveg nem intenzitásában módosul itt, nem is logikai kiteljesítést vagy föloldást nyer, hanem „költőibbé” vagy irodalmiassá válik. Kortársi műnél rendszerint nem jár ez különösebb stíluskövetkezményekkel, korábbi irányzatokhoz tartozó esetében azonban annál inkább. Keller művészetét a német irodalomtörténetek, némi széplélekséggel, kedvtelve poétikus realizmusnak szokták nevezgetni. Csakhogy az ő poétikussága is a realizmus korának szülötte, ízig-vérig vagy legalábbis annyira, hogy szövegéből kiríjanak vagy nehezen simuljanak bele a realizmus utáni, lényegében neoromantikus, stíloromantikus irányok stíluselemei, kedvelt szavai, szókapcsolatai, fordulatai. *A kapun túl napfény áradt feléje* — mondja Thurzó, pedig Keller csak azt írja: *durch die offene Haustür sah man Sonnenschein*. Vagy Keller így: *mit klopfendem Herzen* — Thurzó viszont: *feldobogó szívvel*, Thurzó: *tűnődnétek*, Keller: *törnétek a fejeteiket*, Thurzó: *egy sugarát lopja be*, Keller: *egy sugarát vigye el*. Keller: *csendes utakon*, Thurzó: *magános kóborlásokon*. S a példákat tovább szaporíthatnánk, nemcsak Thurzó fordításából, hanem Ottlikéből is. Mégis, a fordítások tanúsága szerint a két különböző korszak és stílusirány nyelvének, stílusának szembekerülése Keller átültetőinek nem itt adta a legnehezebb fordítói problémákat, buktatókat. Mert — bár a svájci mester nyelve még idilljeiben is konkrétabb, keményebb, főképpen tömörebb és egyszerűbb, mint magyar fordítóié — el kell ismernünk, hogy jelentős stílus-torzulás itt, ezen a területen nem történt. Az igazán nehéz stílusproblémával ugyanis a népiesség kérdésében kerültek szembe a fordítók.

5. A magyar irodalomtörténész külföldi kartársaival váltva szót, rendszerint hamar eljut a népiesség kérdéséhez s közben majd mindig annak a felismeréséhez is, hogy alig van olyanmire sajátos magyar probléma, mint a magyar népiessége. Megfelcélések, azonosságok, vonatkozások megállapítása a magyar és külföldi művek és irányzatok között szinte sehol sem annyira nehéz, mint itt. Márpedig a magyar irodalmi nyelv elbeszélő elemeinek kialakításában a

népiesség mindig is az elsőrangú tényezők között foglalt helyet. Nemcsak az Arany—Petőfi-féle klasszikus népiesség, hanem az újabb kori realista regény, Móricz és követői naturalisztikus népiessége, sőt, tagadhatatlan, a közbeeső korszakban a népszínmű népiessége is. Mármost közülök melyiken szóltassa meg a fordító azt az idegen író, akinek műve népies, népies elemektől színezett, vagy közel áll a népiességhez. Mert Keller ugyan kétségtelenül a polgári realizmus képviselője, aki minden provincializmust távol tart magától, mégis nyelve, stílusa némiképp át van szöve a svájci nyelvhasználat olyan elemeivel, amelyek ugyan nem veszélyeztetik a nyelv irodalmiságát, de azért adnak valamelyes tájszínt. S ennél még sokkal fontosabb az, hogy nem csupán a táji, a földrajzi nyelvrétegződésnek juttat valamelyes szerepet stílusa kialakításában, hanem sokkal inkább a nyelv szociális tagoltságának.

A magyar fordító Kellerrel kapcsolatban különösen nagy nehézségbe ütközik. Novellái nagyobb részének hőseit, színterét ugyanis — a magyar társadalomból hiányzó — iparos-, kereskedő-, kézműves kispolgárság figurái közül, világából veszi. Ez az életforma, ez a világ s a hozzá kapcsolódó szemléletmód s vele a stílus- és a nyelvhasználat éppen ezért nem is igen szóltat meg soha a magyar irodalomban, s így a fordítók előtt nem állhatott példa, párhuzamos, rokon irodalmi jelenség. Jól illusztrálja az ebből származó nehézségeket például az a küszködés, amelyet a fordítók a megszólítások stílushű közvetítéséért vívnak. Legtöbbször sikertelenül, s így aztán gyakran egyszerűen átugorják, kihagyják a megszólítást. Ugyanazon okból, nem kevesebb nehézséget jelent számukra a beszéd rákezdésének, felütésének s az udvariassági formáknak a stílushű visszaadása.

S meg kell fontolni azt is, hogy a magyar prózai elbeszélő nyelv és stílus kialakításában mostanában „kritikai realistá”-nak nevezett művek, tehát olyanok, amelyekhez Keller művei is tartoznak, alig vágy csak igen kevésbé vettek részt. Eötvös nemcsak elődtelen, hanem jobbra utódatlan is ebben a tekintetben. Annak a klasszikus elbeszélő stílusnak megfelelőjéül, amelyet más irodalmakban ez az irány jelentett, nálunk minden bizonnyal a 48 körüli s 48 utáni népiesség stílusát kell tekintenünk. Így Keller fordítója elé normául — változtatva természetesen a változandókat — alighanem ezt a stílust, ezt a nyelvhasználatot kell állítani, s ennek alapján kell kifogásolni a fordításban a népszínmű népiességének és Móricz többé-kevésbé naturalisztikus népiességének elemeit egyaránt.

Ezek a problémák mindhárom szóban forgó fordításban jelen vannak ugyan, mégis leginkább talán (már csak a fordított novella témájánál fogva is) mintha Ottlik munkájában a „Falusi Romeo és Júlia” fordításában mutatkoznának. A különféle népies stíluselemek közti bizonytalanság, ingadozás mellett ugyanitt szemléleti, felfogásbeli bizonytalanság is tapasztalható. S ez a kétféle bizonytalanság alighanem ok-okozati összefüggésben áll egymással. Az a benyomása az embernek néha, hogy a fordítás megkezdése előtt nem tisztázódott kellőképpen és véglegesen az egyes karakterek milyenségének, a milieunek s az alaphangnak a kérdése. S ezért az a nyelvi anyag, amelyen át a szereplők egyénisége élénk lép, amelyben egyéniségük megvalósul, egy-egy szereplő egyéniségén belül is, nem mindig egységes, s nem is mindig hű.

Falusi szereplőivel kapcsolatban néha jellegzetesen városias nyelvelemek bukkannak föl. A hegedűst, akit Keller *Bursch*-ként emleget, a fordítás *fekete fiú*-ként aposztrofálja, ugyanúgy, mint a vadászkürtöst is, jóllehet a magyar stílus, különösen a klasszikus népies stílus értelmében semmiképpen

sem „fiúk” már. Csak a pesti bárn nyelv szerint „fiú” minden fiatal férfi. A hegedűs *fekete fickó*, a vadászkürtös *legény* az említett helyzetben. A parasztok *tízórait* esznek, jöllehet Keller is *Frühstück*-öt mond. *Úgy képzelte*, mondja Martiról, holott *azt gondolta, azt hitte* volna stílushű, s Keller is ezt mondja. Legkirívóbb ez a bizonytalanság akkor, amidőn Manzra utaló megjegyzésében a *Landsmann*-t *földbirtokos*-nak fordítja, pedig ez ismeretesen az *uraság* szinonimája a magyarban. Nyilvánvalóan a *gazdaember*, a *parasztgazda* a megfelelő szó itten.

Veronkáról azt mondja, hogy mikor Sali meglátta, szégyellve szegénységét, „*elpárolgott*”. Sali karjában pedig, „*hidege lett*”. Hogy mennyire nem illenek, azt mondhatnám, méltatlanok az ilyenfajta kedélyeskedő, enyhén fölényes, diákosan népies kifejezések ehhez a csodálatos Veronkához, azt éppen úgy nem kell bizonyítani, mint ahogy azt sem, hogy mennyire félreérti Veronka karakterét a fordítás, amikor ilyen önkényes közbevetést tesz: „*feléje villantott egy kis kurta mosolygást*”, tudniillik Sali felé. Ez az Üri muri Rozikájánál kitűnő lenne, de Veronkánál semmiképpen sem. S vajon nem a fiatal Móricz stílusába illik-e s még inkább Bródyéba (akinek stílusát az utolsó tíz év alatt egyesek — mértéken fölül magasztalva azt különös ügybuzgalommal próbálják összezavarni, azonosítani Móriczéval) az ilyen némiképp erotikus ízű fordulat, semmint Kellerébe: *kellette magát a várva várt holnapi mulatság*. Vagy az ilyen, mindenáron való érzékletesség: *mindkettőnek zsebében viszkedett a pénze*”.

Nagy írók öröksége is, természetes módon, ritkán teljesen egyértelmű, különösen pedig stílusukat tekintve ritkán az. Aligha tesz jó szolgálatot Móricz hagyatékának az, aki meglehetősen nagyszámú stílusgyengéit konstataálás helyett minden áron „megmagyarázza” vagy éppen érdemmé magyarázza, s így akarva-akaratlan példának állítja azokat is. A magyar elbeszélő próza, különösen pedig a népies elbeszélő próza egyik kevésbé rokonszenves, némiképpen provinciálisnak tetsző stílussajátságát ugyan maga Móricz is örökségként kapta, nagyrészt a népszínműtől, részint pedig a naturalizmustól. A nyelvi dramatizáltságról van szó. Képletes akció ott, ahol a valóságos belső akció hiányzik. Szóképek mindenekelőtt, dinamikát, mozgalmasságot sugalló szóképek alkalmazása ott, ahol lélekrajzra, a lélek belső mozgalmainak szabatos rajzára vagy egyszerű és pontos tényközlésre volna szükség. Kellertől meglehetősen idegen ez az előadásmódor, fordítóinál viszont nem éppen erről van-e szó, midőn *zsebben viszkető pénzről* vagy *magukat kellettő napokról* szólnak, vagy ha az emlékezőtehetségről azt írják, hogy *megemberelte magát*, vagy akkor, ha Keller Manzról szólva így beszél: *azon volt, hogy másoknak is bajt okozzon*, fordítója viszont így szól: *gonosz útonállónak csapott föl*.

Máskor népszínművéssé lesz a fordítás, mintha nem is Kellert, hanem Anzengrubert adna: *ott vannak azok még a begyedben* mondatja Salival Veronkának. A parasztasszony meg így Veronkához: *ej, mi a szosz*, amit utoljára talán Berczik Árpád használt, és csakugyan kár lenne újra feléleszteni. Sali és Veronka „*ropják*” a *táncot*, ami legalábbis vállon veregetése ennek a szép párnak s elközönségesítése ennek a szívfájdítóan szép, tragikus éjszakának. A *mulatni* igének ismétlésével akkor is, amikor Keller a *táncolni, örülni, vidámnak lenni* kifejezéseket használja, félő, hogy a fordítás Veronkát pesti kéjsóvár kispolgárlánykává húzza le. Sali pedig a magyar szövegben csibész módra *zsebre vágta a kezét*, holott Keller szövege szerint *zsebében volt a keze*, vagy legfeljebb *zsebébe dugta a kezét*. Veronka naívan őszinte, szép, egyszerű vallomását

(és szomjajztunk a csókra) így fordítja és már úgy szomjajztunk a csókra. A már úgy enyhén dizózós bűgássá torzítja a szép, egyszerű szavakat. Szinte halljuk a hosszan bűgő ú-t. S nem népszínműves kedélyeskedés hangja kísért-e, ha a szomorú pár találkozásakor az eredeti *megnőttünk, nagyok lettünk* kifejezés helyett a *felcseperedtünk* igét adja a fordítás Sali szájába; vagy ha az aggódó Veronka az elgyötört Salinak egy vidámnak éppenséggel nem nevezhető jelenetben azt mondja: *oh, milyen rossz bőrben vagy*. Szót kell emelni az ellen a még ma is előforduló, Ottliknál is megjelölhető fordítói ötlet ellen, amely idegen népdalokat magyar „megfelelőkkel” helyettesít. Kínosan torz hatású, ha a megtévelyodott svájci paraszt magyar népdaltöredékeket mormol.

Hasonló példákat a másik két fordító munkájából is vehetnénk. Thurzónál például néhány fiúbántó pestiesség csúszott Keller szövegébe. Így például ez a kedélyeskedő — enyhén szólva — zsargonrondaság: *ücsöröghetnek*; ez az operettízű fordulat: *megsúgom nektek*, vagy Litumlei *kisőreg*-nek titulálása s más effélék.

6. Végül említsünk meg még egy gyakran előforduló fordítói eljárás-módot, amely nem egyszer szül tetemes stílusbeli károsodást. Talán Ottlik szövege szolgáltatja a legjobb példákat erre.

A szabatos, a teljes fordításra való törekvés egyik főeszközével, a szinonimák felhasználásával kapcsolatban ugyanis Ottlik túllépi az elfogadható határt, és ezáltal fordításának ez az erénye néha-néha zavaró gyöngeségbe fordul át. Félve attól, hogy nem a legpontosabb kifejezést, szót, mondatformát találta meg, egy helyett két vagy több szinonim szót, kifejezést, mondatot, mellékmondatot ad. Nem kell mondani, hogy ezzel az eljárással éppen a szabatosság ellentétéhez is juthat gyakran, s fordítása ingadozóvá, vagylaóssá, határozatlanná, bizonytalaná válhat. Kiegyensúlyozatlannak érezzük a nagyon is sok és sokféle színt jelentő, számtalan szinonima következtében s veszélyeztetettnek a fordítás határozott karakterét. Ez a szinonimakedvelés (néhány ártatlan példa onnét, ahol inkább csak fölösleges, mint káros: Keller: *durch Wiesengründe, durch Bäche und Wassertümpel*, Ottlik: *réteken, patakokon, pocsolyákon, morotvákon, zuhogókon*; Keller: *Nieseln und Disteln*, Ottlik: *dudvák, kórok, bogácsok és csalánok*) terjengőssé hígíthatja a Kellerre oly nagyon jellemző tömörséget és konkrétságot. Egyáltalán, Ottlik néha mintha valamilyen ökből tartózkodnék az egyszerűbb tömör kifejezésmódtól, mintha felejtene, amit Keller olyan jól tud, hogy a szükséavú, lényegre szorítókozó, egyszerű, de feltétlenül pontos szavakkal történő közlés a tragédia kifejezésének majd mindig legjobb eszköze.

Amidőn például Sali előtt végképp világossá válik, hogy mi is történt az ő szüleivel, Keller így írja le a jelenetet: *Sali, der Sohn, aber ging hinaus in die dunkle Küche, setzte sich auf den Herd und weinte über Vater und Mutter*, Ottlik: *Kiment a sötét konyhába, leült a tűzhelyre és sirva fakadt, siratta az apját meg az anyját*. Keller (a németben szinte szokatlan módon) három egyszerű, szigorúan tényközlésre szorítókozó, tárgyias hangú mellérendelt mondatot illeszt egymás után, a bővítmények folyton fogynak. Az utolsó a legegyszerűbb. Ottlik széthúzza négy mondatra, megszűnik a folyton egyszerűsödő tendencia, a közlés magyarázkodássá lesz, a tárgyias hang pedig a szóismétlés következtében érzelmes-patetikussá.

Veronka, búcsúzva az apai háztól, így beszél: Keller: *Nun es ist aber Zeit, dass ich fortkomme, nicht ein Blümchen mehr im Garten und das Haus auch leer!* Ottlik: *Hát ideje is már, hogy odébb álljak, se egy szál virág a ház*

körül, se egy lélek a házban! Üres minden! A fordítás a konkrét és pontos *Garten* helyébe a bizonytalan, hangulatilag szegény *ház körül-t* illeszti, az *und das Haus auch leer* ebben a szituációban létrejövő alkalmi, tehát a helyzet egyedi voltát érzékeltető s ezáltal hitelességét biztosító szókapcsolatot általános jellegű szólásszerűséggel helyettesíti, „*se egy lélek a házban*”, amelyben tréfás mellékiz is húzódik meg. S végül hozzáragaszt egy teljesen fölösleges, enyhén sápitó, bizonygató mondatot.

Midőn Veronka az apját kíséri az örültekházába, Keller így ír: *und es [Veronika] sah sich nicht um und ward nicht ungeduldig, wenn durch die Kapriolen des Unglücklichen die Leute aufmerksam wurden und nachliefen*. Ottlik viszont így szól: *még a fejét sem forgatta sem jobbra, sem balra*. Hogy a *még fejét sem forgatta sem jobbra, sem balra* mennyivel súlytalanabb kifejezés ebben a novellának talán legtragikusabb szituációjában, mint Keller szavai: *és körül se nézett*, aligha kell bizonyítani.

7. Három kitűnő fordítás néhány gyengéjét vette tollhegyre és helyezte a kritika sokszorosan nagyító üvege alá ez a néhány sor. Egy-két fordítói fonákság valamelyes megvilágítása volt tehát a célja, nem a szóban forgó fordítások kritikája. Aki ezeknek a megjegyzéseknek alapján ítélné meg a három fordító munkáját, teljesen hamis eredményre jutna. Ezek a fordítások, különösen Ottliké és Thurzóé, jóval fölötte állnak a mai meglehetősen szürke prózafordítások átlagának. Éppen azért választhattuk őket árnyaltokra vonatkozó stílusproblémák fölvetésére, mert szövegük kitűnő alapszövege még ezt a néhány elszíneződött szálát is, éppen lehető stílusteljeségük, stílushűségük következtében, szinte kiveti magából, s kínálja a kritikusnak, míg az átlagfordításban föl sem igen tűnnek.

Németh G. Béla

A nyelvi régiesítés ifjúsági irodalmunkban

A Magyar Nyelvőr 76. évfolyamában (189) Prohászka János, később pedig (78 : 369) Martinkó András írt a nyelvi archaizálás kérdéséről. Mindkét cikket vitaindítónak szánta a szerkesztőség, azzal a reménnyel, sőt felszólítással, hogy íróink is nyilatkozzanak a felvetett problémákról. De pusztába kiáltott szó maradt mindkettő, talán éppen azért, mert sok volt bennük az igazság. Kései visszhangként, s nem is a várt irányból, küldöm a következő néhány megjegyzést, ifjúsági irodalmunk nyelvéről és stílusáról írt cikkemnek (Nyr. 81 : 59) mintegy kiegészítésül.

1. Prohászka és Martinkó józan elvek alapján fejt ki a nyelvi régiesítés irodalmi szerepét, lehetőségeit, és tanulságos példákon ismertetik módjait, eszközeit is. A cél a kor hangulatának éreztetése s felidézése, a múlt emberének, gondolkodásának, kifejezőmódjának népi és társadalmi vetületben való jellemzése. Valamely kor teljes, hű nyelvi rekonstruálása szinte megvalósíthatatlan feladat ; erre még olyan író is ritkán vállalkozik, aki egyúttal nyelvész (pl. Laczkó Géza : Német maszlag, török áfium). Gyakoribb az egyéni utakon járó, szertelen „régieskedhetnémség”. Ennek túlzásai és a mai nyelven megírt történelmi regények szintelensége közt kell az írónak a helyes középútat és mértéket megtalálnia. Ehhez természetesen nemcsak érzék, hanem tudás, az ábrázolt kor nyelvének és a régiesítés módjainak, eszközeinek tanulmányozása is szükséges. Minél régiebb korba ereszkedik le az író, annál

nehezebb a dolga a nyelvi távolság és a visszaidézést segítő források, szövegek egyre gyérebb volta miatt. Az írónak lehetőség szerint fel kell oldania azt a kettősséget, amely alakjainak régies beszéltetése, megnyilatkozásai és az elbeszélő vagy leíró részeknek rendszerint maibb nyelve között mutatkozik. Mindennek gazdag nyelvismeret az alapja. Ha az író mértéktartó következetességgel és a kirivón új nyelvi elemek kerülésével, erőltetettséggel, csináltság nélkül arra törekszik, hogy stílusa a korszerűség hihető, természetes hatását kelti, ha mondatait úgy stilizálja, hogy régies zamatuk mellett világosan érthetők is, akkor helyes úton járt, és elérte célját.

A nyelvi régiesítés voltaképpen a stílszerűségnek egyik alapvető követelménye a történelmi tárgyú irodalmi munkákban: a mű tárgya, az ábrázolt korszak és társadalmi környezet, valamint a szereplők egyénisége által meghatározott írói nyelvhasználat helyességének egyik nyomós tényezője.

Ifjúsági irodalmunknak különösen fontos stíluskérdése a helyesen alkalmazott régiesítés. El téren az ifjúsági író sokkal nehezebb feladat előtt áll, sokkal szűkebb korlátok közt mozoghat, mint más történelmi regény vagy dráma szerzője: meg kell találnia azt a középutat, amelyen eljut a letűnt kor hangulatának érzetetéséhez, anélkül azonban, hogy tájékozatlan ifjú olvasóit megterhelné s ezáltal elriasztaná. Sőt mi több: az íróknak a serdülő ifjúsági nyelvi ismereteit kell fejleszteni, gazdagítani, módjával adagolt régies nyelvi elemekkel. Pontos, következetes nyelvi korfestést nem kívánhatunk tőle. Elég, ha régies ízeket kever stílusába; a stílustalanságtól, a hamisító anakronizmusoktól azonban óvakodnia kell.

A következőkben néhány nemrég megjelent ifjúsági könyvnek a nyelvi régiesítés körébe vágó tanulságait vonom le. A munkák kiválasztása alkalmoszerű volt, de úgy történt, hogy tárgyban és korban változatosak legyenek.¹

2. A régiesítésnek legfontosabb eszköze természetesen a sz ó h a s z n á l a t. Lehetőleg persze olyan régi szavakkal kell az íróknak élnie, amelyek az ábrázolt korban használatosak voltak, bár szépirodalomban, különösen ifjúsági regényben ezt a korhűséget nem kell filológiai szigorúsággal vennünk. A szó inkább csak alakjában vagy jelentésében legyen régies, de lehetőleg természetes könnyedséggel kapcsolódjék az olvasó tudatában a mai szóalakhoz, s úgy illeszkedjék a szövegbe, hogy értelme első olvasásra világos legyen, esetleg a fogalmazásba olvadó magyarázat világítsa meg. Ennek módjáról, megoldásáról említett előző cikkemben szoltam (Nyr. 81: 62—4).

A stílusos régiesítésnek Németh és Tamási regényében bizonyos nehézsége az, hogy olyan kort kell nyelvében érzékeltetniük, amikor — a nyelvújítás delelőjén — a magyar nyelv erős forrongásban volt, eszközei átalakulóban vagy újjászületőben. A latin elemek, németességek mellett egyre több már a magyar, nyelvújítási szó, s a kor nyelvének ezt az átmeneti jellegét eléggé jól érzetik mindketten.

A ma is könnyen érthető régies szók, kifejezések használatán kívül két fő eszköze van az archaizálásnak: a sok régies sajátást megőrzött nyelvjárási elemek felhasználása és (bizonyos korokra határolva) a latin szók, illetőleg németességek alkalmazása.

¹ Hegedűs Géza: Erdőntúli veszedelem. 1951.

Jankovich Ferenc: Huszárok a tengeren. 1954.

Németh Imre: Óserdők mélyén. 1953.

Révay József: A párdue. 1954.

Tamási Áron: Hazai tükör. 1952.

A hivatkozásokban, idézetekben a szerzők névének rövidítését használom.

Mindkettőre mesteri példa Tamási Áron regénye. Varázslatos székely nyelvét gondos kortanulmányok alapján remekül ötvözi a reformkor latiniz-musaival, sajátos régiességeivel és nyelvújítási szóalkotásaival (*földabrosz, külhoni egyetem, természethistória, osztályos társ, újságlevél, könyvek tára, kóroda, sokadalom stb.*). Az egész könyvet idéznünk kellene, olyan nagyszerű érzékkel, sőt leleménnyel oldja meg az író a neki is új feladatot.

Ugyanezt a kort rajzolja részben Németh Imre könyve is. Nyelvi eszközei is hasonlóak, de nem ér el velük olyan egységes hatást, mint Tamási. Németh is felhasználja egy-egy szónak népi, táji vagy régies alakját (*ánglus, ozsonna, oskola, ösméretlen, szándok, ecsémuram, mívelt stb.*).

A latin szavak használatában az írónak gondolnia kell arra, hogy a latin nyelv ismerete ma már igen szűk térre szorult, és diákjainknak nincs már klasszikus műveltségük; a régi, latinos diáknyelv nyomai is eltűnnek lassan. Egy igen olvasott 15 éves gimnazistán próbáltam ki, hogy mit ismer Németh idegen és régies szavaiból, s kiderült, hogy legalább 50%-uk ismeretlen számára, vagy legalábbis pontos magyarázatra szorulna.

A *konviktus, eminenter* (végzte iskoláit), *medikus, jurátus, matézis, filozopter, teátrum, geográfia, vizita, porta* szó-jelentése többé-kevésbé világos volt, vagy a szövegből kitetszően derengett előtte, de pl. a *tutor, amice, magiszter, anatómia, medicina, inzsellér, diéta* szavakkal nem tudott boldogulni. Hasonlóképpen volt a *forspont, ispotály, pátenstevél* szóval és a *felcser*-rel, bár ez utóbbit újabban ismét hallottuk emlegetni, ha nem is pontosan régi értelmében.

Nyelvújítási szavakat mérsékelt számban használ Németh, s ezek nem okoznak bonyodalmat a megértésben. A *tanoda, kóroda, bizottmány, képzelgény, titoknok* jelentése legalább is könnyen kitalálható. A *földabrosz, népirat, álladalom, tárnokmester, élelet* (= élvezet) azonban megvilágításra, magyarázatra szorulna. Némely ma is, de más értelemben vagy árnyalatban használt szó régies alkalmazása zavart kelt. Pl.: hajósi *műszer*, de: ezen pénz vala első *műszere* (= eszköze) terveim kivitelének; a *társaságban* (= polgárosult lakosság közt) divatos spanyol és portugál nyelv; nincs kellő *érdek* munkái iránt, aligha találkozik szélesebb *érdekkel* (= érdeklődés).

Ezek természetesen többnyire levél- vagy naplószövegben fordulnak elő, akárcsak az olyan régies, ma már szokatlan vagy ismeretlen szavak és kifejezések, mint: alig lézengő *tetemem* (= test), *környülállások* (= körülmények), *bátorságban* haladjon (bátran, nyugodtan, biztonságban), *jó móddal* értésemre alda (alkalomadtán, ügyesen közölte).

3. Németh és Tamási regényében — s részben Jankovichnál — a régiesítés kiterjed a nyelvtani szerkezetre és a mondat szerkesztésre is. Legfeltűnőbb a magánhangzós jelű régies múlt használata az ige-ragozásban (pl. kölcsön *vevém, elhatározám, jókor jövék, hallánk, ajándékoza stb.*). Ezzel a sajátsággal azonban a stílus korszerűségének megfelelően csak párbeszédekben s főleg levél- és naplórészletekben találkozunk, ott is a *-t, -tt* jelű múlttal váltakozva. Tamási könyvében a *mondá, szállított vala, tette volt*-féle igealakok a székely nyelvjárásra jellemzők.

Hasonló régiesítő eszköz a ma már szokatlan *-ván, -vén* képzős határozó igenév használata, főképp időhatározó kifejezésére. Pl.: három évet *töltvén* Afrika belsejében, leveledre csak most válaszolok; *elfogyván* pénzem... stb.

Itt-ott felbukkan a múlt század közepe táján még viruló, de ma már letűnt *-and, -end* jelű jövő idő is. Pl.: *felolvasand, leküzdendik, közzétételre*

érdemesítendi. Az egykorú stílushangulatot tükröző szövegrészletekben találunk szenvedő igealakokat is. Pl.: haditörvényszék elé *állítottam*, szabadon *bocsáttattam*, *felolvastattam* stb.

A névszók körében régies sajátásként használják az írók az idegenszerű többszámot határozatlan számjelzők után. Pl.: *több évek óta, soknemű üdvös újítások, számos könyvek* stb. (Ném.). Régies vonzat: udvarlom Krisztinát (Tam. 132).

Ide tartozik a mutató névmás régies alakjának használata: *ama* hamis ürüggyel, *ezen* beszámoló írásomat, *ezen* munkámat, *e* munkálatok (Ném.).

4. Egyéb kifejezésbeli régiességek főleg a maitól eltérő, szokatlan, bonyolult, néha erőltetetten nyakatekert alakokban mutatkoznak. Az igeragozás említett sajátosságai iskolai olvasmányaik révén általában ismeretesek az ifjúság előtt, az utóbbiak alkalmazásában azonban óvatosságra volna szükség, mert nyelvi szempontból nem mindig kifogástalanok, s esetleg rontják az olvasók kiforratlan nyelvérzékét. Ilyen kifejezések pl.: *ezen pénz való első műszere* további terveim *kivételének* (Ném. 44), a próbatételen jó *sikert nyertem* (48), párosítsd tudományszomjas kutatásodat *kereskedési törekvéssel* (223), itt *nyerik létüket* a folyamok (244), a sok gyaloglásban-eleget *gyakoroltattam lábam* (182); kilenc nap múlva *vándorolt meglenni* (Tam. 15).

Ezek a régies vonások Németh regényének csak egyes, személyes részeiben bukkannak fel, ott, ahol a szereplők maguk nyilatkoznak meg szóban vagy írásban, ahol tehát nem az író beszél. Ez felemás jelleget ad a regény stílusának, mert bár természetesen kínálkozott Magyar László naplóinak és leveleinek felhasználása és helyenként a regénybe való beiktatása, e megoldás folytán zavaró kettősség következik be. Fölmerül az a gondolat, hogy az első rész archaizálása után nem kellett volna-e az utazásokról szóló fejezeteket is természetes megoldásként napló-alakban megírni. Így egyöntetűbb lett volna a regény stílusa, s elkerülhető az olyan, egyébként vitatható kifogás, mint az Új Hang bírálójáé, hogy az Akadémia tudósai az élettől elszakadt nyelven beszélnek, mivel ez a részlet erősen elüt a könyv többi részétől. Tamásinak szerencsés ötlete volt a stílus egységét biztosító emlékirat-forma.

Jankovich Ferencnek a török korban játszó elbeszélései (legtöbbjük „A tél fiai” című regényből vett részlet) enyhén régiesített *népies hangjukkal* éreztetik a történelmi levegőt. A szöveg alakításán látszik az iskolás olvasókhöz való alkalmazkodás törekvése, a stilizálás helyes mértéke: „Ha jön az ellen, mindig csak a szegény gyalog vérzik a falakon. Ha nincs ostrom, akkor is éjjel strázsát áll, virraszt, cirkál, vártán hál, nappal pedig az kapun vagyon” (28). Néha azonban eredetibb hangot is megüt: „Akad itt még egy vívatlan ifjú vitéz... Tedd szégyenbe ezeket a szájavitéz úrfiakat!” (21). A régiesítés eszköze nála általában a népies, tájnyelvi szóhasználat.

Hegedűs Géza feladata nehezebb volt. Regénye Budai Nagy Antal erdélyi felkeléséről szól (1437.), tehát olyan nyelvallapotot kellene tükröznie, amelyről kevés összefüggő emlékünks van. A nyelvi korhűség igénye itt tehát jogtalan volna, különösen ifjúsági regényben; a szándék erőltetése pedig elkerülhetetlenül az anakronizmusok tévútjaira, hamisításba és önkényes nyelvalkotásba vinné a szerzőt. A célhoz vezető középút választása helyett azonban Hegedűs az ellenkező hibába esik: szinte mai nyelven mondja el a történetet, így beszélteti hőseit is. Ezzel elszürkíti mondanivalóját, korfestését, kiszívja regényéből a történelmi levegőt. Csak elvétve használ egy-egy régies vagy tájszót még a párbeszédekben is: *lágymány* (5), *ágyasház* (24), *fűszerszám* (50),

lábasszög (51), *betűvetés* (67), egy *holdforgás óta* (57), *étekfordó*; az *étfordó* (50) ma inkább edényt jelent.

Révay József regénye a római rabszolgázadásokat eleveníti meg, tehát nemcsak egy réges-régi kort, hanem egy számunkra szinte exotikus világot, amelynek életéről mai ifjúságunknak, klasszikus tanulmányok híján, jóformán sejtelve sincs. Hogyan éreztesse itt az író a múlt levegőjét, sajátos hangulatát a nyelvben is? A régiesítésnek nincs sok értelme, hiszen nemcsak a latin nyelv jellege más; a magyarban nem is tudunk korántsem olyan messzire visszamenni, hogy a megfelelő nyelvi korszakot éreztessük. A helyes módszer az, amit a szerző követ, hogy ti. a kor életét rajzolja meg jellemző vonásaival, és így ismerkedünk meg a sajátos római életformával, az emberek gondolat- és érzésvilágával. Hiba azonban a neveknek, új fogalmaknak halmozása némely részben.

Aki olyan kitűnően ismeri a klasszikus világot és a latin nyelvet, mint Révay, annak bizonyára nem volna nehéz megtalálnia azt a nyelvezetet, ha kell: kissé stilizált kifejezésmódot, amely legalább éreztesse a latin nyelv fordulatait, s ezek révén a római ember lelkivilágát. Ehelyett azonban valami fölöslegesen könnyed, szinte csevegő hangon meséli el a történetet. Az eleven szemléletességet nem tagadhatjuk meg tőle, de egy-egy „Polluxra!” vagy „Hercules engem úgy segítsen!” felkiáltáson kívül semmi sem érezteti, hogy 2000 év van köztünk és a regény hősei közt. Ilyeneket olvashatunk pl.: „Avilius sentinumi gazdálkodó önként beszolgált” ennyi meg ennyi terményt — parancsolja a „házkutatót” elrendelő tiszt (42). Az üzletemberek pedig panaszkodnak, hogy „a nép eldugdossa a jó ezüstpénzt, busás felárral eladja ügynököknek, s azok a földalatti forgalomban zsíros haszonnal továbbadják! Ez a törvényesen működő banküzletek szemérmetlen megkárosítása!” (44—5).

5. A felemásságon kívül akad néhány stílusbeli *anakronizmus* is a regényekben. Nem lényegesek, mert hiszen az olvasók nem veszik elő a nyelvújítás szótárát, hogy fejesóválva megállapítsák: némelyik szó (pl. *kedvenc*, *kivételez*, *kifőzde*, *raktárnok* stb.) később kerül divatba, mint a cselekmény kora. Éppen csak felhívjuk ezzel a figyelmet a lehető korhűsége a nyelvhasználatban is, az írói szabadság természetes határain belül (Hollós Korvin pl. kuruckori regényében helyenként német *tábornok*-okról ír, holott a nyelvújítási szó helyett másutt a korszerű *generális*-t használja.) A stílusossághoz tartozik azonban, hogy ne írjunk le — főként levélben, naplóban vagy párbeszédben ne! — olyan nagyon is mai vagy üzletszerű mondatokat, mint pl.: az eleven húsportékát felvásárolták (Ném. 44); válogatás nélkül vásárolják össze a legsilányabb árut is, amit (!) a környékbeli fejedelmek hajtának fel nekik (104); a mi árunk csak a legprimább, messze belföldről érkező... kitűnő anyag (értsd: rabszolga; 104); ezt a dicséretet... máris elkönyvelheti... a kormányzó részéről (129); szóba hozták a „Laci-ügyet” (8).

Említsünk néhány példát Hegedűs regényéből is. Helyesebb volna, ha a *kalmárok* vagy *árusok* (nem pedig a *kereskedők*; 22) *portéká*-ról (52), nem *áru*-ról (22) beszélnének; a céhmesterek *iparcikkei* (97) is nagyon felemás szókapcsolat; a *tényleg* (18) és a *lőfegyver* (48) nyelvújítási szó; kirívók az ilyen kifejezések: *szerénymodori* ember (25), *módos parasztház*, *nagygazda-lány* (a jobbágyi elnyomás korában! 40); *katonai tevékenységre adta magát* (45); *ügyesen gyártott jogcím* (46). Hunyadi alakjának rajza egészen olyan, mint egy mai általános iskolai történelemkönyv számára írt fejezet. Azt olvashatjuk

például róla, hogy *áttekintőképessége* feltűnt, jártas volt a *világpolitikában*, tudta, hogy csak *néphadsereggel* lehet győzni (108—10).

6. A történelmi regények alakjainak beszéd módja nemcsak az egyént kell hogy jellemezze, hanem a múlt emberét is, a kor társadalmi viszonyainak sajátos meghatározottságában. Itt tehát bonyolultabb a feladat, de úgy látszik, ifjúsági íróink általában igénytelenebbek művészi tekintetben saját munkájuk iránt, semhogy sikeresen megbirkózhathának vele. Ez jórészt összefügg a stílus régiesítésének fogyatékoságaival. Többnyire csak a mondani-valóban van különbség a szereplők közt, de kifejezésmódjuk lényegében egyforma, mert mindegyikben maga az író beszél. Nagyon, szinte kirívóan mai hangú és esiszolt pl. Budai Nagy Antal vezéreinek és az ellenük készülődő nagyuraknak tanácskozása (Heg. 51—3, 88—9).

Még rikítóbb a stílustalanság, amikor római rabszolgálmányok úgy társalognak, illetőleg pletykálnak a regény hősről, mint századvégi érzelmes varrólányok (Rév. 64—5). Ez egészen valószínűtlenül hat. Különösen akkor válik kiáltóan stílustalanná az alakok megszólaltatása, amikor valami kedélyes fölényességgel népieskednek, talán, hogy ezzel paraszti vagy rabszolgamivoltukat jellemezzék. Egészen visszásan hatnak római ajakról az ilyen tösgyökeresen magyar szólások és vagányszellemességek, mint pl.: „Megállj bitang! Jön még kutyára dér!” (63—4) „A teremtesít, ... úgy megtáncoltatlak benneteket, hogy arról koldultok!” (92) „Úgy alszik az reggelig, mint a bunda” (104). „Menjen ő a fenébe, ... senki sem sír majd utána. El is kísérem a kapuig, akár katonazenével is: Alászolgája, senator úr, mind a vízíg szárazon!” (57). Dugonics őshoni történeteiben találunk hasonló, idegenbe ültetett magyarkodást.

*

Ismétlem, a régiesítésben nem szigorú korhűségre, hanem józan mértékre van szükség, hiszen egyrészt csak a kor hangulatát, a történelmi múlt levegőjét kell általa éreztetni, másrészt az írótól sem kívánhatjuk meg, hogy nyelv-búvárként elmélyedjen az ábrázolt kor stílusába. Az ifjú olvasó egyébként is kevésbé érzékeny a regénynek ezen oldala iránt, mivel hiányzik a megfelelő tájékozottsága. A történelmi regényeknek egyik hivatása és nevelő szerepe azonban éppen az volna, hogy szórakoztató formájában gazdagítsa a fiatalok nyelvismeretét, és fejlessze stílusérzéküket.

Kovalovszky Miklós

Arany János dolgozatjavítása

1957. október 22-én ünnepelte nemzetünk Arany János halálának háromnegyed százados évfordulóját. Arany nemcsak mint költő vívott ki magának elsőrendű helyet a magyar szellemiség történetében, hanem mint nyelvész és nyelvművelő is számottevő.

Igen sok alkalma nyílt Aranynek a „nyelvészkedésre” tanár korában. Mert ő — mint tudjuk — tanár is volt, egyszerű köztanár Nagykőrösön, 1851-től 1860-ig. Ez idő folyamán — akár tetszett, akár nem — szinte beleütközött a nyelvi kérdésekbe. Minden két hétben dolgozatot íratott a négy felső osztályban, s bámulatos türelemmel és odaadással javította őket. Pedig magasröptű költői tervekkel foglalkozó lelkének nagy teher volt így tömegben ez a munka. Maga panaszoja Tompához írt, 1858. nov. 28-i levelében: „Valami 120—140 darab ficamodott észjárású dolgozatot minden két hétben az utolsó betűig átnézni, az utolsó accentusig kijavítani nem is olyan mulatságos dolog, — s ha egyre-másra negyedórát számítok is darabjára, (ami bőven felmegy), mégis 25—30 órát vesz igénybe, mihez a leckeórákat hozzáadva, ami magamnak marad, bizony pihenésre is elkél.” De hát mindezt kétszeres felelősségérzettel végezte a Bach-korszakban, amikor a kormány németesítő törekvései folytán megint aggasztó veszélybe került a magyar nyelv. Ki is buggyan belőle az értékes önvallomás 1855. jan. 16-i levelében: „...örömet teszem édes anyanyelvünkért”.

Érdemes ennek az önfeláldozó munkának az egyes lépéseit figyelemmel kísérni nagykőrösi dolgozatjavításaiban, amelyeket rendszeresen még nem is igen ismertettek, még kevésbé aknáztak ki.

*

A nagykőrösi gimnázium Arany-múzeumában több magyar dolgozatot örözik Arany keze vonásaival, Benkó Imre pedig széleskörű levelezés útján összegyűjtötte Arany megjegyzéseit mindazoktól, akik nem akartak megválni becses emlékeiktől. Ezek alapján beszámolhatunk Arany különleges dolgozatjavítási módszeréről. Mert ilyenről is kell beszélnünk: eredeti szeleme új utakat taposott ezen a téren is!

A múzeumban teljes terjedelmükben, eredetiben megvannak Hegedűs Endre és Kaszap Zsigmond magyar dolgozatai.

Elsőnek kerültek be Hegedűs Endre füzetei. Ő a legrajongóbb Arany-tanítványok közé tartozik, pedig Arany „katalógusa” gyengébb tanulónak mutatja. De azért ő volt az, aki Arany elejtett papírdarabjait

is felszedte, s késő öregségéig őrizgette a „Csaba királyfi” híres papírszeretét.

Hegedűs Endrének két dolgozatfüzete is van: az első az őszi, másik a tavaszi félévről való.

Menjünk végig az elsőn. Negyedréte alakú, kb. 18×24 cm-es fehér lapokból van fehér cérnával összevarrva; a lapok ceruzával vonalazottak. A lap szabad széle felől szokatlanul széles margót húztak, gondosan, vonalzó mellett, tintával. Ezen jól elérték Arany bőséges, oktató megjegyzései.

Az első dolgozat célja — úgy látszik — a körmondatok gyakorlása, mert az elő- és utótag gerincét külön aláhúzza, s közéjük szerkeszti a mellékmondatokat. Úgy látszik, Arany csak a gerincet diktálta fel, a többi a diákok feladata volt. Arany maga is szerette a körmondatokat, a próza művészetének tartotta, — alkalmazta bőven a meghívásra adott első válaszában is. Hozzá tartozott akkoriban az ünnepélyes, kuriális stílushoz, tudása „irodalmi illetan” követelménye volt. Gyakorolta benne Arany a tanítványait is. Ezt az első dolgozatot csak jól kihegyezett fekete írónnal javítja Arany. Újabb mellékmondat betoldásával gazdagítja az első és harmadik példát, a másodiknál odairja:

„mohácsi: kis *m*, mert *melléknév*, *Mohács* maga nagy betű, mert tulajdon főnév”. Arany osztályzata: Elég jó. Nincs utána semmi aláírás vagy betűjel. A második fogalmazvány — sorszám nélkül, de aláhúzott címmel — *Az özönvízről* szól. Utána van írva a műfaj neve is: Leírás. Az ember hajlandó megjedni, hogy tán a bibliai özönvízről van szó, vagy Ovidius leírását utánozzák. Az utóbbinak érzik is a hatása, de egyébként önálló élménydologról van szó! Nagy dolog abban az időben, mert ezek a címek szálltak nemzedékről nemzedékre, hagyományos, illendő megoldásokkal együtt. A debreceni Kollégium kéziratтарыban számos ilyen dolgozatmintát találtam még Sárvári Pál professzor írásai közt is, akinek pedig tanítványa volt Arany. De Arany észrevette, mennyire szebben, elevenebben tudnak írni a tanulók, ha saját élményeiket dolgozhatják fel.

A dolgozat eléggé színes, szemléletes, a 3. lapon mindössze 4 hibája akad. Kettő értelmi: „Megeredtek az ég csatornái és azok nagy robajjal a földre lezuhogtak.” Arany nyomban odairja, vörös tintás gyöngybetűivel: „t. i. *eső*, nem a csatorna!” A szövegben is lehúzta a feleslegest, s odairta a helyes alakot: „az ... zuhogott”; *ál*ni mellé odairja a helyest: *áll*ni, még a *l*-et aláhúzással is kiemeli. A harmadik hiba alányhiányból ered; Arany *kik?* kérdéssel eszméltet a cselekvés végrehajtóira.

Arany bírálata: „Kevés hibán kívül *jól van*. Elég élénk leírás, elég szabályos stílus”.

A harmadik dolgozat: „Egy falusi lakodalom leírása”. Megint élmény:

„Egy Vasárnap délután apámmal beszélgetünk, egy kis idő múlva ajtókopogás szakasztá félbe beszédünket. Egy alak lépett be, hosszú bunkós bétall kezében, felpántlikázva, csinosan felöltözve, *hajai rendezettek*...”

Arany először is aláhúzza a Vasárnap nagybetűs kezdését, s mellé írja: „kis *v*”. Aztán az utolsókra jegyzi meg: „A magyarnak csak *haja* van, nem *hajai*”. Híresekké váltak ilyen szellemes javításai, sokáig emlékezetben tartották az ifjak! — A tánc „*fojt* egész reggelig” Arany az *ly*-t a margóra írja! Bírálata itt egész rövid: „Jól van.”

A negyedik dolgozat: „Gyalog utazó legátus télen”. Lehet, hogy Arany is beszélt ilyesmiről nekik, de minden diák ismerte az ünnepekre kiküldött legátust. Bizony, vasút, sőt még kocsí híján is csak úgy „az apostolok lován”

utaztak, s különösen télen sokat szenvedhettek, megfagyott olykor kezük, lábuk. Mindezt versben oldja meg Hegedűs Endre. Elég jámbor versek, de még így is, mintha szívesebben látná Arany, mert mindjárt hosszabbra szalad bírálata, és még buzdítja is a próbálkozó ifjút: „Sok ügyes hely van benne, néha jó rímek is, de rosszak sem hiányzanak. A vers, próbának, jó, könnyen foly, gyakorlani kell magát.”

Az ötödik dolgozat is vers: a füzetet itt szoktuk kinyitni a múzeumi tárlóban. Megpróbáljuk szó szerint idézni nénány sorát, sok érdekes javítás fűződik hozzájuk:

A közelítő tavasz

Arany javítása:

Meg szünik már funni az északi vad
szél

Megszünik ... fúni

Lanyha keleti szél, csendesesen útra
kél

ne rímeljen a vers, ahol nem akarjuk!

Föl melegszik a föld, kezdenek a
csirák

Fölmelegszik

A földből kibújni és zöldelni a fák.

Levetik magokrol a kemény fakérget

ez a férget csak sütés, hogy a kérget-
nek ríme legyen.

Láthatni azokból kibujni sok férget.

Esik csendes eső, éleszti a földet,

Gyakran megláthatjuk a szép kékes
egyet.

nemcsak kékes az, hanem kék, vagy
ha az rövid a versbe: kéklő

Ilyen módon megy tovább. Arany nem hagy szó nélkül semmi hibát. Itt még kétszeres munkát is végez: először piros ceruzával aláhúzta a hibákat, aztán úgy ment utána piros tintás tollal: magyaráz, eszméltet. Megrója ugyanannak a szónak az ismételt használatát, a ragrímét, a számegeyeztetési hibákat. El lehet képzelni, milyen teher lehetett olyan nagy költői szellemnek: keresztülbaktatni ilyen kezdetleges versen, de azért csinálta, talán a jobb folytatás reményében. Figyelembe vette, hogy elvégre még nem is tanult poétikát ez a gyerek! Odairja a végére nevelői önmegtagadással: „Jól van ez, a megrótt kevés hibán kívül.” Éppen csak alákanyarítja, mintha nevét írta volna, de még csak kezdőbetűit sem teszi oda.

Hegedűs Endre füzetében maradt még pár lap üresen, s a takarékos diák a következő évben felhasználta, de már ez a felirat:

„Losonczy László ur vezetése alatti versek, a VI osztályban”. Korántsem olyan gondos már a javítás: fekete írónnal szalad át a tanár, s csak ott javítja a hibákat, ahol már égbekiáltó baj van. A diák írása is egészen más, gondatlanabb. Igen, Arany iskolát teremtett gyönyörű írásával is: igyekeztek utánozni a diákok. Van olyan diákirás múzeumunkban, hogy alig lehet megkülönböztetni a mesterétől. Pedig eleinte milyen gyatrán írtak! A szép írás, gondos kiállítás valóságos kőrösi különlegességgé vált. Szerencsére olyan izzó magyar szellemek vették át hamarosan a magyar tanítást, mint Mészöly Gáspár, majd Veszély György. Maradtak bekötött füzetcsomók, amelyekben egyetlen betűhiba sincs, tiszta, rendes az egész füzet. Emlékszem, egy diák-társam Kőrösről jött hozzánk a debreceni kollégiumba. Elcsodálkoztunk gyönyörű írásán. Ő pedig egyszerűen így felelt: „Csak gyertek Kőrösre, ott majd megtanuljátok, hogyan kell szépen írni!” Nemes feladat e'nek a szép hagyománynak folytatása!

öntött, ezen virágok között elborítva, és
 a csipkék oldalából egy szőlőtő mögött ki,
 hogy ez is egy Arany elhírt csipkés.
 Ezen után a király álomjelenetével meg-
 gyászott, megparancsolt az álomjelenet azt
 mondott, hogy Mándine fogszulni egy
 fiút, a ki egy Arany fog uralkodni.
 Ezen posztán a király meggyedén, mind-
 miképpen kánya szült, a gyermeket el-
 te, és egy udvari hű szolgájának Han-
 pagának oda adta hogy öle meg. De
 a varancsot nem talált, hanem egy
 püsternek adta oda, a ki őt ölte meg.
 megnevelte őt mint saját fiát, a püster
 pedig tulajdon gyermekét adta érte, a
 ki balra született. Itt nevelkedett a gyer-
 mek, sőtékba is szegedett a szomszéd fiuk-
 kal, egyszer a falutól gyermekek őt, ki-
 rályi választák, királyi hatalmával e-
 ven, egy udvari gyermeket minél nem en-
 gyelműsködött meg, püsterlett. Ezen fia-
 gyermekét a királytól befelentén, kirá-
 vonták, a gyermek meg lett, balra ki-
 től és Mándinához hasonló.

Itt íme: 2 (1. i. Hanpagán),
 egy püsternek adta oda, a ki
 őt (Hanpagán) ölte meg.
 2. az 197.

Királyi. Ezen
 (Hanpagán) nevű.

Hegedűs második füzetének címlapján ez van :

„Magyar dolgozatok

Hegedűs Endré-é
1860. Mártzius 19.
2ik félévben.

T. Arany János ur alatt.”

Az első dolgozat ismét versben : „Barátom halálára”. Az első lapon semmi lényegesebb hiba. Alig veszi észre az ember a finom veres írónnal szétválasztott i g e k ö t ő h i b á t.

A második dolgozat is vers. Érthetővé teszi a szorgalmat az a körülmény, hogy a poétikai osztályban vagyunk! Címe : „Fohaszkodás”. Alcíme : „Isten lételet munkái hirdetik”. Utána mindjárt kezdiaz első sort, nem hagy „levegőt”. Arany ezt sem hagyja szó nélkül : „El kell húzni alatta, máskép a vershez olvassuk”.

Nagyon érdekes, hogy nemcsak megró, hanem dicsér is. A vége felé van hat olyan sor, ami valóban költőiséget árul el. Arany nem késik megjegyezni : „ez a legjobb”. A végén pedig ezt olvashatjuk : „Többnyire jó”, s ezt is alákanyarítja.

Most próza jön, az antik történelem köréből. Jóval több a hiba. Hangsúlyozza Arany a tulajdonnevek nagybetűs írását, végül egy másik ismétlődő hibánál, a hasonló -vá -vé ragnál kijön a béketűrésből, megjegyzi : királylyá. „Ezerszer igazítottam már.” Egyik leghíresebb javítása, mintha mondaná : hiába minden igyekezetem, ezeregyedikszer is elköveti ugyanazon hibát! Tanári sors! — A következő oldalon ly-nal írja a birtokos személyragot : unokályát. Arany melléírja : „Szarvas hiba ez.” A közepe táján, új bekezdés elején ezt írja : „Midőn Cyrus Médiát visszafoglalta...” Arany aláhúzza a szó elejét, s odaveti : „vissza sem foglalhatta, mert nem volt az előtt övé!”

Ennyire lényegbe vág a javítása! Eleven, szellemes. A végére ezt írja : „Elég szorgalmasan irt, de nem hiba nélkül.”

Hegedűs Endre hasznát vette az „Arany János úr alatt” szerzett verselő tudománynak. Művészi pályára lépett, szép hangjával a pesti és a bécsi operaházhoz is meghívták. Őt azonban jobban vonzotta szülővárosa : idejött organistakántornak. Mint zeneszerző, maga írta számos dalának a szövegét is. 1928-ban halt meg, nyolevankét éves korában.

*

A másik magyar dolgozat Csengery János szegedi professzor ajándékából került az Arany-szobába, Arany halálának 50. évfordulóján. Ez K a s z a p Z s i g m o n d írása, VII. osztályos korából. A címlapra ő is ráírja : „T. k. Arany János úr alatt”.

Írása kezdetlegesebb : apró, gömbölyűsége hajló betűket ró papírra, de kevesebb helyesírási hibát ejt, mint Hegedűs. Igaz, hogy két évvel idősebb is!

Itt már csupa elvont tétellel találkozunk :

1. dolgozat : „A csillagos ég isten nagyságát hirdeti”. Lendületes körmondatokban fejti ki a tételt. Az elvont főnevek többes számban használatát megrója Arany : „... ne engedjétek magatokat oda bánataitoknak”... Odáírja Arany : „nem kell az ilyen szót többesbe tenni”.

A 2. dolgozat címe : „Van jó lelki isméretem,

Elég! ezzel beérhetem.”

Itt feltűnik az idegen szavak üldözése : *penitencia* helyébe *bűnbánat*-ot ír Arany. Ez is hagyománnyá vált. Mészöly Gáspár tanár még a papi szószékbe is felmordult, ha idegen szót hallott : „Magyarok vagyunk, magyarul beszélünk” . . . Az első dolgozaton nincs osztályzás, ezen a végső megjegyzés :

„A megjegyzett — nem sok — hibán kívül

Jól van.”

3. dolgozat : „Lelkesedés minden nagy dolog szülőanyja”. Itt meg a henye szószaaporítást üldözi Arany. Azt írta Kaszap : „a megkívántatott kellékekkel ellátott tervek is, — ha nem lelkesedésen alapulnak, füstbe mennek”. Arany : „*kellék* épen azt teszi, ami megkívántatik, ez az utóbbi hát felesleges, minden kellékekkel”. — Az ízléstelen, esetlen kifejezés kihúzását igen helyesli! Az igekötők elválasztására lépten-nyomon figyelmeztet : „*leakarván rázni*”, ezt Arany szétvágja s magyarázza : „mert *le—rázni*”. Osztályzás : „Többnyire értelmes, — de némely hibákkal”.

Utolsó dolgozata : „A természet tudományok roppant haladásáról az újabb időkben” — szinte teljesen hibátlan. Végén rozsdaszín tintával : „Többnyire helyes. Ovakodjék a néhol itt is előforduló nagyon köznap kifejezésektől.”

*

Még egy teljes dolgozat van kezünk ügyében. Ez a dolgozat a „második” Losonczy Lászlótól származik. Együtt végzett Hegedűs Endrével, aztán teológiát hallgatott, majd Edinburgba ment, jól megtanult angolul, megismerkedett Herbert Spencer filozófiájával, pedagógiájával, s mint Spencer első fordítója, jelentős szolgálatokat tett a magyar nevelés fejlődésének. A nagykörösi tanítóképző tanára lett, s itt halt meg 1913-ban.

Első látásra is nagyon intelligens ifjú dolgozatának ítéljük. Írása gyakorlott, energikus, szálasan jobbra dülő. Címlapja nincs; úgy látszik, elveszett, de az első lap margójára hosszában odavetette később : „Tek. Arany János úr alatt”. Arany János saját kezű bejegyzései is tanúskodnak erről. Az 1. dolgozat emlékeztet a Hegedűs első tételére, de azt egész önálló emlékezésé fejleszti : „A mohácsi Vérmező gyászos emlékü hely a magyarnak”. Arany megjegyzése : „Egy pár tollhibát kivéve, jó”.

2. „A tudomány legbiztosabb vagyon.” Kis elbeszélés keretében, anyagi és szellemi kincseket gyűjtő két testvér sorsával bizonyítja a tételét. Arany a szavak „csinosabb”, változatosabb alkalmazását ajánlja egy-két helyen, a „reményel” helyett középen „nyyny”-es, hasonulások alakot jelez, különben semmi hibája. Rövid, csattanós is a bírálata : „Jól van”.

3. „Egy égő város leírása.” Talán a Kőrösön átviharzó tűzvészek egyikét jellemzi, igen mozgalmasan. Arany bírálata : „Igen jól van”. Úgy látszik, ez volt nála a legjobb „jegy”. Az értékelést inkább a kísérő szövegben fejtette ki, ha arra szükség volt.

4. „A tengeri szélvész.” Nyilván nem is látott még diákunk tengeri vihart, mégis írnia kell róla. Valószínűleg olvasmányai segítségével elég elevenen megoldja. Néhány helyesírási hibát követ el. Arany erős logikával áll őrt, pl. figyelmeztet, hogy a *mely* vonatkozó névmás az utolsó főnévre vonatkozik. Minősítés : „Többnyire jó, de mégis egy pár hibával”.

Losonczy László inkább prózában ír; úgy látszik, hajlama inkább ehhez állott közelebb, azért is lett belőle tudós ember. Szemmel látható, hogy Arany valóban „nem akarja bottal verni ki az isteni lángot”, azaz erőszakkal csíholni ki a költői szikrát tanítványaiból.

*

Befejezésül még Arany tréfás, szellemes dolgozatjavításai közül soroljunk fel egypárat, Benkó Imre nyomán, aki még idejekorán összeszedte ezeket.

Volt az egyik osztályban egy ősi diák: Veres Pista, már egészen szakállas, bajszos ember, de nagyon korlátolt tehetségű. Rettentő gyarló verseket írt, s Arany végre ezt írta az egyik alá: „István, kísértse meg a prózát, talán jobban kifizeti magát”. Erre aztán Veres István csakugyan prózát írt, de az egészben sehol egy írásjel sem volt feltéve. Erre Arany ezt írta alá: „Pont már, Pisti!” (Benkó: i. m. 168). Annaira hatott Veresre ez az egyszerű megjegyzés, hogy ezután mindig felrakatta valamelyik tanulótársával az írásjeleket; de a dolgozat értelmetlenségén és nehézkességén ez sem segített, úgyhogy Arany egyiknek ezt írta alá: „Jól van Pista! jól van; de az értelem vasbocskorban jár” (uo.).

Kosztosdiákja, Hajnal Albert dolgozatára ezt írta: „Igen jó leírás, de még *nem igen jó orthographia*” (i. m. 168). Másik dolgozata alatt pedig ez a megjegyzés: „Többszörre jól van, de a helyes írásban, vagy inkább helytelen írásban mindig új hibákat talál föl” (uo.).

Mészöly Pál egyik dolgozatában fordul elő a híres javítás: „Egy b kevés b.” Magyarazza is Arany: *kevésb, kevésbé, kevésbbé* (172).

Erős Dániel gyarló verse alá ezt írta Arany: „Dániel ugyan erős, de a vers gyenge.” Máskor Erős így írta alá versét: „írta Erős Dániel poéta.” Arany hozzáteszi: „Poéta? No, no!”

Medgyessy Zsigmondnak, aki igen jól hegedült, s a diákbandában többször muzsikált, Orfeusról írt dolgozata alá ezt írta Arany: „Igen jó! azt hiszem azonban, hogy hegedűn még jobban elhúzta volna” (174).

„Egy VII. osztályos tanuló valóságos versmániában szenvedett. Bármilyen tárgyat adott fel Arany: lett legyen az bár elmélkedés, történeti elbeszélés vagy élet- és jellemrajz, ő mindezt versbe szedte. Egy alkalommal a Nagy Sándor élet- és jellemrajzát kellett megírni, s ő ezt is disztichonban dolgozta ki, s így kezdte:

»Trácia félszigetén születék Sanyi, nyalka szülőktől...«

Arany csak ennyit írt a margóra: »Jaj, szegény Sanyi!« (i. m. 174).

Sok nemzetiségi diák volt akkoriban Nagykőrösön, szívesen jártak ide az Alföld közepére magyar szót tanulni. Egy morva eredetű, de magyar érzelmű ifjú a „Honfoglalás” című dolgozatában ezt írta Árpádról: „Árpád a magyarok hazáját alapította meg. Ő volt az, ki mint vad tigris rakásra tépte, mint erős medve agyon zúzta a tótokat s egyéb szemétnépet.” Arany a *vad tigris*-t aláhúzta, s ezt írta fölé: „huh!”; a *szemétnép*-re pedig: „Na-na!”; oldalt pedig „Ne neked, Árpád!”

A dolgozatok kiosztásakor Arany a kiválóbbakat külön meg is dicsérte, a feltűnőbb hibákat pedig megtárgyalta az osztály előtt, egypár dolgozatot egészben is felolvastatott. Egyik alkalommal az V. osztályban éppen a legelső dolgozat tárgya Nagykőrös leírása volt. Egy diák így kezdte, nagy hangon, akár a régi epikusok: „Nagykőrös város leírását fogom véghez vinni.” Erre Arany legjobb diákja, Szilády János elnevette magát. „No hát — szólítja

fel Arany — mondja meg, hogy mi ebben a nevetséges?“, — Az — felelte Szilády —, hogy nagy feneket kerített neki!“ „Igen — hagyta helyben Arany —, úgy tett, mint az öreg béres, a ki megdörgölte a markát, nekiveselkedett, hogy milyen nehéz lesz neki felemelni azt a teli zsákot, s mikor megfogta, akkor vette észre, hogy hiszen nem búza van abban, hanem csak korp!“ (i. m. 175).

Így szerzett magának is, diákjainak is kellemes perceket Arany János dolgozatjavítás közben. Nem felesleges elménckedés ez: a derű rendkívül nagy segítség a tanításban is. Jól megérezte ezt Arany is, és sikerrel alkalmazta a maga helyén. Pedig olykor a maga betegsége ólomsúlyként nehezedett rá!

Ez a kis csokor is legyen ünnepi köszöntő Arany háromnegyed százados jubileumán.

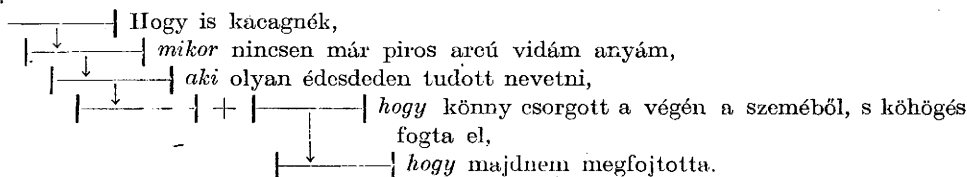
Törös László

Három mondat elemzése

Egyik levelezőnk („Egy pécsi diák” aláírással) a következő mondat elemzését kéri tőlünk: „Hogy is kacagnék, mikor nincsen már piros arcú vidám anyám, aki olyan édesdeden tudott nevetni, hogy könny csorgott a végén a szeméből, s köhögés fogta el, hogy majdnem megfojtotta” (Móricz Zsigmond: Hét krajcár).

E mondat bonyolultabb többszörösen összetett mondat. Legjellemzőbb rá az alárendelt mondatok (mellékmondatok) láncszerű kapcsolódása. Az alá-fölérendelési sor legtetején áll a *Hogy is kacagnék* állító alakú, de nyomatékos tagadást kifejező kérdő mondat. Ennek van alárendelve egy *mikor* kötőszós okhatározói mellékmondat; ehhez egy *aki* vonatkozó névmásos olyan jelzői mellékmondat csatlakozik, amely a határon áll a valóságos jelzői mellékmondat (pl. *Nincsen már meg az a ruhám, amelyet két éve csináltattam*) és a mellérendelő mondatnak megfelelő, sokszor hibáztatott úgynevezett relatív mellékmondat (pl. *Fölvettem a pénzt, amelyet aztán sikerült hamarosan elvesztenem*) között. E mellékmondat ismét tovább tagolódik, és főmondatává válik a következő *hogy* kötőszós mértékhatározói következményes mellékmondatnak; ez maga is összetett, kapcsolatos mellérendelt összetett mondat, amelynek két mondattagját s kötőszó fűzi össze. A második mellérendelt mondat ismét főmondata lesz egy *hogy* kötőszós módhatározói következményes mellékmondatnak.

A mondatok láncszerű összefüggése a következőképpen ábrázolható:

E többszörösen összetett mondatban a mellékmondatok jellegének a meghatározása problematikus lehet. Az *aki*-vel kezdődő mellékmondatnak határon álló, átmeneti jellegére már utaltunk. Ezen kívül még magyarázatot érdemel a *mikor* kötőszós és a két *hogy* kötőszós mellékmondat.

A *mikor* kötőszós mellékmondat okhatározói, annak ellenére, hogy kötőszava elsődlegesen időhatározói mellékmondatokat szokott a főmondatához fűzni. Az időbeli és az oki viszony között szoros kapcsolat van, ezért az egyidejűséget kifejező *mikor* kötőszó könnyen válhatott az okság kifejezőjévé. Kötőszavunknak ez a funkciója megvan

már a XVI. század elején: „József kedég, *mikoron* (= mivel) volna igaz, nem akará ötet elárulni” (Érsekújvári Kódex 322). Egy példa Petőfitől: „Hejh, Iluskám! Hogy ne volnék én halovány, *mikor* szép orcádat utószor látom tán” (János vitéz). Az időbeli és az oki viszony kifejezésére más azonos hangtestű viszonyító elemek, szavak is szolgálnak. Csak egy példát említünk, a *-ván*, *-vén* képző idő- és okhatározói funkcióját; időhatározó: „*Kinyitván* az ajtót, belépett a terembe”; okhatározó: „*Látván* a tört a kezében, megijedt”.

A két *hogy* kötőszós mellékmondat következményes. Az első mértékhatározói, a második módhatározói. Az első főmondatában az *olyan* mutatószó melléknév előtt áll, az ilyen főmondatok csak látszatra jelzőiek, valóban mértéket jelölnek (az *olyan* mutatószó értéke itt: *annyira*). A második *hogy* kötőszós mellékmondat főmondatából hiányzik az *úgy* mutatószó, de az ott is lehetne („köhögés fogta el *úgy*, hogy majdnem megfojtotta”). Felmerülhet a kérdés, hogyan lehet egy mellékmondat egyszerre következményes is, meg határozói is. Itt két különböző szempont szerint elemzünk: ha az állítmányt, jelzőt, határozót *úgy* fejezzük ki mellékmondat alakjában, hogy az egyúttal a főmondat tartalmának következményét is jelenti, akkor következményes állítmányi, jelzői, határozói mellékmondatról beszélünk.

K. S.

Lipusz Lajos nevelő (Gátoraljaiújhely) az iránt érdeklődik, hogy Vörösmarty-nak ezt a sorát: *Nyugszik a szél, csendes a hab*, a mellérendelő összetett mondatok melyik fajtájába sorolhatjuk. — „A magyar nyelv tankönyve” (ált. isk. VII—VIII. oszt. 62) ugyanis a kapcsolatos mondatok közt említi; egy tanulmányi megbeszélésen azonban felvetődött a gondolat, hogy a két tagmondat közt esetleg nem kapcsolatos viszony, hanem logikai következtetés van, s így itt nem kapcsolatos, hanem következtető utótagú mellérendelő összetett mondatról beszélhetnénk.

A kérdés bizonyos szempontból indokolt. Gyakran előfordul ugyanis, hogy kötőszó nélküli mellérendelt mondatokat éppen a bennük levő nem egészen egyértelmű tartalmi viszony miatt nehéz kategorizálni. — Valamely mondatban egyszerre találjuk — mondjuk pl. — a kapcsolatosság és az ellentétesség mozzanatait. Így: térbeli, időbeli egymásmellettiesség (kapcsolatosság) kifejezésekor a tagmondatok állítmánya vagy egyéb párhuzamos bővítménye ellentétes értelmű, pl. *A meggy/leha jlik boldogan | leheli termékeny illatát | a torony nyújtózik komolyan* (F. Nagy Zoltán: Zuhatag); *Csak a fiatal vágy jajgat vagy dicsekszik | Az öregedő szív magának melegszik* (Sárközi György: Kesergő).

Időbeli egymásutániság kifejezésekor, minthogy az ok az okozatot meg szokta előzni — a kapcsolatos viszony mellett gyakran logikai következtetést is érzünk a mondatokban. Pl. *Délután egy futózápor húzott el a város fölött, az aszfalt mélyedéseiben kis tócsák üledtek meg* (Déry: Felelet 1: 42). Vagy: *Illyés Gyulának ezekben a mondataiban: Nagyapa az erdőben ült, nem mérlegelt, az urak dolgának tartotta az egészet [a szabadságharcot]* (Puszták népe 64) — a második és harmadik tagmondat között a kézenfekvőbb kizáró ellentétes viszony mellett esetleg magyarázó viszonyra vagy éppen okhatározós alárendelésre is gondolhatunk, tehát: *nem mérlegelt, [hanem] az urak...*, illetőleg: *nem mérlegelt [tudniillik, mert stb.] az urak...* stb.

Mindebből látható, hogy a kötőszónak általában fontos szerepe van a mondatok viszonyításában. Természetesen kötőszós viszonyításkor is a tartalmi viszonyokból kell kiindulnunk az elemzésben, tehát *A nyelv mozog, s a kéz pihen* (Petőfi: Megint beszélünk) stb.-féle mondatokat a kapcsolatos kötőszó ellenére mégiscsak ellentéteseknek kell tekintenünk.

Végeredményben : ha nincs kötőszó (ennek esetleg éppen verstani okai vannak), akkor az elemzés is szubjektívabbá válik. Éppen ezért ilyenkor különösen fontos a szöveggörnyezetre is ügyelnünk, hátha ad valami fogódzót. A kérdéses összetett mondat helyes elemzésében is a szöveggörnyezet igazít el bennünket. Ha tehát Vörösmarty : A tünődő című versének nemcsak külön az első, hanem ezzel együtt a második sorát is elemezzük : *Nyugszik a szél, csendes a hab, De szívemben zaj vagyon* — akkor mindjárt kiderül, hogy az első sor két tagmondata meg a *de*-vel kezdődő mondat közt me g s z o r í t ó e l l e n t é t e s viszony van ; minthogy az első sor két tagmondata külön-külön is ilyen viszonyban van a *de* kezdetűvel, következtető viszony feltételezésére nincsen jogunk. (L. még ehhez a költemény utolsó versszakának első két sorát : *Hasztalan! még csendes a hab De szívemben zaj vagyon*) — A *Nyugszik a szél, csendes a hab* mellérendelő összetett mondat tagmondatai közt tehát egyszerű kapcsolatos viszony van, ún. tiszta koordináció, pl. *Ména illatoz | Forrás csereg, gyík surran, gally remeg* (Nagy Zoltán : Elégia) stb. A tankönyv tehát helyesen sorolta a tárgyalt mondatokat a kapcsolatosak közé, legfeljebb azt sajnáljuk, hogy a szerző neve mellől a vers címe valahogy elmaradt, s így esetleg nehezebb a szöveggörnyezetet megtalálni és valla-tóra fogni.

F. V.

Sz. A. budapesti tanár kartársunk először is az *s* kötőszó pontosabb szerepét (meg az *s* utáni szövegrész nyelvtani jellegét) szeretné meghatározni Móricz Zsigmond-nak ebben a mondatában : „S már le is ugrott s oly szívesen és vidáman”.

Az *s* kötőszónak az idézett szövegben fokozó-hozzá-toldó szerepe van. Mint az utólagos, kiegészítőszövegnek általában, az „oly szívesen és vidá-man” résznek is van némi magyarázó, értelmező, kifejtő jellege az előtte tömören el-mondottakhoz képest. (Akár mégpedig kötőszó is állhatna helyette.) Mindamellett nem volna célszerű, ha emiatt az *s*-nek kapcsolatos kötőszói jellege helyett itt csak magyarázó kötőszói jellegét domborítanánk csak ki ; hiszen itteni fokozó-hozzá-toldó szerepe csak szokásos : kapcsolatos szerepkörének egyik változata, s lényege szerint itt sem értelmező-magyarázó, hanem kapcsolatos hiányos mondatot vezet be. Az utóbbihoz a *tette*, *ugrott* stb. állítmányi értelmet (a megfelelő alanyéval) odagondoljuk ; az *(oly) szívesen és vidáman* szók ennek állap o t h a t á r o z ó i (a *szívesen*-t módhatározónak is vehetnénk). Az *oly* ezeknek afféle félig jelzőjük, félig fokhatározójuk, amilyen kettős mondatrészi szerepet a megfelelő mel é k m o n d a t o k k á l kapcsolatban nemrég Rácz Endre mutatott be (Nyr. 80:300). Mai helyesírásunk szellemében én az *s* elé vesszőt is tennék, annak jeléül, hogy nagyobb szünet után, külön hiányos mondat élén következik.

T. J.

Pályázat nyelvjárási anyag gyűjtésére

Folyóiratunk 79. (1955-i) évfolyamában felhívással fordultunk olvasóinkhoz nyelvjárási anyag gyűjtésére. „Nyelvi kincseink feltárásában — írtuk — a tudományos kutatók kis számán kívül szükség van a magyar nyelvnek vidéken élő barátaira is, akik kedvet és hivatottságot éreznek arra, hogy nyelvjárásainkat tanulmányozzák, megfigyeléseiket papírra vessék. Ehhez a munkához elsősorban pontosság, figyelem, lelkiismeretesség és felelősségérzet szükséges”. Felhívásunkra többen küldtek be nyelvjárásleírásokat, tájszavakat és egyéb megfigyeléseket. Ezekből közöltünk is mutatóványokat. Az eddig beküldött anyag gyűjtői többnyire idősebb kartársak voltak. Észrevételeink, bírálataink nyomán tovább folytatták munkájukat; lelkiismeretes, gondos megfigyeléseik gazdagították készülő Új Magyar Tájszótárunk anyagát, másrészt pedig teljesebbé tették nyelvjárási ismereteinket. Szeretnénk azonban, ha még sokan bekapcsolódnának munkánkba. Ezért folyóiratunk szerkesztő bizottsága elhatározta, hogy nyelvjárási anyaggyűjtő versenyt hirdet.

A verseny célja nemcsak az, hogy új munkatársakat nyerjen meg az anyaggyűjtés ügyének, hanem az is, hogy a gyakorlottabb gyűjtők számára pontosan körülírt feladatokat tűzzön ki, munkára serkentse és bevonja őket a magyar nyelvtudomány időszerű munkálataiba.

A versenyben való részvétel feltételei:

1. A versenyben mindenki részt vehet olyan anyaggal, amely a pályázat kiírásáig nyomtatásban nem jelent meg, amellyel a gyűjtő más hasonló tárgyú (pl. néprajzi) pályázaton díjat nem nyert, amelyért akadémiai prémiumot vagy bármilyen más jutalmat nem kapott.

2. A pályázat nyílt. Azok, akik részt óhajtanak venni a versenyben, jelentsék be szándékukat folyóiratunk szerkesztőségének. Akik már tisztában vannak azzal, hogy milyen témakörben kívánnak gyűjtést végezni, jelezzék azt is. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársai segítik majd a pályázókat nemcsak a megfelelő téma kiválasztásában, hanem az anyaggyűjtés és elrendezés helyes módszerének kialakításában is.

3. A pályázat anyagát az MTA Nyelvtudományi Intézetében helyezük el, hogy a kutatóknak rendelkezésére álljon. A beküldött tájszavak és egyéb nyelvi megfigyelések belekerülnek az Új Magyar Tájszótár anyagába. Az értékesebb dolgozatok (vagy részleteik) megjelennek a Magyar Nyelvőrben, ha pedig nagyobb terjedelműek, és a magasabb nyelvtudományi igényeket is kielégítik, akkor a Magyar Nyelvjárások című debreceni kiadványban.

4. A bíráló bizottság a jutalmak odaítélésében figyelembe veszi a pályázók nyelvtudományi felkészültségét. Ehhez képest külön csoportban bírálja el a tanárok, tanárjelöltek, egyetemi és főiskolai hallgatók gyűjtését, ismét külön csoportban bírálja más önkéntes gyűjtők munkáját, beleértve a közép- és általános iskolai tanulók gyűjtését is. (A tudó-

mányos intézeti dolgozók és egyetemi, főiskolai előadók arra érdemes nyelvjárási anyaggyűjtő és feldolgozó munkájának jutalmazására akadémiai pályadíjak, illetőleg prémiumok odaítélését javasoljuk.)

A pályadíjak a következők:

I. csoport		II. csoport	
1. díj	1500 Ft	1. díj	1000 Ft
2. díj	1000 Ft	2. díj	800 Ft
3. díj	800 Ft	3. díj	500 Ft

A szerkesztőbizottság fenntartja azt a jogot, hogy a pályadíjakat a beküldött anyag értékének megfelelően megossza, illetőleg módosítsa. Ezenkívül minden értékes gyűjtés jutalmat kap.

5. A pályázat beküldésének határideje 1958. okt. 1.

6. A pályázatot gépirással (vagy jól olvasható kézírással) kell beküldeni a következő címre: Budapest, V., Szalay u. 10—14. Nyelvtudományi Intézet. A borítékon jelezni kell a következőt: A Magyar Nyelvőr nyelvjárási anyaggyűjtő versenye. A pályázók mellékeljenek egy nyilatkozatot, hogy beküldött anyagukért, eddig jutalomban nem részesültek. Azonkívül röviden írják meg életkörülményeiket, jelezzék életkorukat, eddigi tanulmányaikat, munkahelyüket stb.

7. Az anyagot a gyűjtők dolgozat formájában közölhetik; ha pedig tájsozgyűjtéstik van, akkor szótárszerűen. Minden egyes gyűjtésnek saját megfigyelésen kell alapulnia. Jelezni kell azt, hogy a gyűjtés hol (mely községben, megyében) és mikor történt, továbbá azt is, hogy az adat kitől (név szerint) való, hány éves az adatközlő. Ha az adatközlő nem földműves, hanem más falusi dolgozó, például kisiparos, hivatali alkalmazott, azt fel kell tüntetni. Az alábbiakban a gyűjtés anyagára és módszerére vonatkozólag közlünk — Végh József összeállításában — néhány tudnivalót.

Mit gyűjtünk?

Noha minden nyelvjárási anyag feljegyzése hasznos a tudomány számára, mégis a gyűjtőknek figyelembe kell venniük nemcsak az eddigi gyűjtéseket (ugyanazt még egyszer csak akkor érdemes elvégezni, ha a gyűjtő úgy látja, hogy különben oldja meg feladatát, mint elődje), hanem saját nyelvészeti felkészültségüket, eddigi gyűjtési gyakorlatukat is. Kezdő gyűjtőknek azt ajánljuk, hogy szókincsgyűjtő munkát végezzenek. Nyelvtani kérdést csak a jártasabb vagy képzetebb gyűjtők válasszanak. Összefüggő szövegek gyűjtését — a feladat nehéz volta miatt — csak a nyelvjárási anyaggyűjtésben jártasaknak javasoljuk. A szókincsgyűjtés kisebb tárgykörön belül, például a kenyérsütés, a burgonya termesztése, disznóölés, a kosárkötés stb. néprajzi jellegű is. Ez azt jelenti, hogy a gyűjtésnek a tárgyi hűség szempontjából is pontosnak kell lennie, vagyis le kell írni a munkamenetet, méreteivel együtt ismertetni kell a szerszámokat (ezeket lehetőleg le is kell rajzolni, a munkamenet egyes részeit pedig tanácsos lefényképezni). Azonban az ilyen jellegű munkákban is pontosan, a népi kiejtésnek megfelelően kell megadni a szakkifejezéseket, azokat nem szabad önkényesen alakítani, a ragos alakból a ragtalan kikövetkeztetni.

Hálás, de nem könnyű feladat a közmondások és szólások gyűjtése. Itt arra kell vigyázni, hogy a közmondások és a szólások valóban járatosak legyenek a faluban. Vagyis a gyűjtő legyen nagyon óvatos: ne emlékezetből dolgozzék, vagy az iskolában tanult szólásokat, közmondásokat jegyezze fel, hanem azokat, amelyeket adatközlői beszélgetés közben használnak. Az ilyen adatok feljegyzése mindig csak valamilyen más gyűjtő-

munka mellékterméke lehet. — A lakodalmi rigmusok — s általában a kötött szövegek, versek, dalok — nyelve igen sokszor keverék jellegű, ezért nyelvjárási szempontból kevésbé megbízható.

Szókincsgyűjtés

1. Szókincsgyűjtés kisebb tárgykörből. Növénynevek gyűjtése, lehetőleg meghatározásokkal vagy préselt növényekkel. Állatnevek gyűjtése; halnevek. Állathívogató szók, jelezve, hogy milyen állatra vonatkoznak. Az állatok hangját feltűntető szavak. A ló, a szarvasmarha nevelése, gondozása, munkája. A disznó. (Az állatok testrészeinek és belső szerveinek nevei is fontosak: népi anatómia!) A csirke-keltetés. A föld megmunkálása: szántás, vetés, aratás, kapásnövények. Szénakaszálás. Gyümölcstermesztés. A szőlő termesztése. A konyhakertészet. A konyha és a tűzhely szokásai, egyszerű ételek készítése, tészták. Kenyérkészítés. Nagymosás. A kendermunka. A fonás-szövés. — A halászat. A vízi életre vonatkozó kifejezések. A favágás és az erdei munka. A házépítés. A kovácsmesterség. Gyékényfonás, kaskötés. Stb.

Irodalom: Imre Samu: A felsőőri földművelés. Kolozsvár, 1942. (Csak könyvtárakban kapható meg.) Uő.: A kolozsvári fazekasság műszókincse. Kolozsvár, 1942. Az Erdélyi Tud. Int. kiadása. (Könyvtárakban.) Kálmán Béla: A bősárányi gyékényszövés és szókincse. Bp., 1942. (Kapható az MTA Nyelvtud. Intézetében.) Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Bp., 1943. (Könyvtárakban.) Nagy Jenő: A népi kendermunka Magyarországon. Debrecen, 1938. (Csak könyvtárakban kapható.) Nyíri Antal: A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban. MNy. 37: 41—6. Pető József: A debreceni tímárok céh- és mesterségiszavai. Debrecen, 1938. (Könyvtárakban.) Szilágyi László: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvén. MNy. 4: 337—62. Vámosi Nándor: A debreceni csizmadiák céh- és műszavai. Debrecen, 1943. (Könyvtárakban.) Végh József: A kaskötés Békésen. Néprajzi Értesítő 21: (1940) 41—8.

2. Személynevek gyűjtése. Gyűjtsük a személyneveket, a ragadványneveket és a gúnyneveket, vagyis azokat a neveket, amelyeket a hivatalos név helyett (vagy a mellett) használnak a faluban. Gyűjtésünk célja az, hogy a vizsgált község jelenleg érvényben levő névadási rendszeréről, a nevek életéről minél pontosabb képet adjunk. A gyűjtött anyagnak választ kell adnia a következő kérdésekre: 1. Miért alakultak ki a szóban forgó közösségben a hivatalos név mellett ragadványnevek is? 2. Milyen formában használják ezt a nevet? (Önmagában, keresztnévvel, az eredeti névvel együtt?) 3. Van-e különbség a köznapi és a hivatalos vagy félig hivatalos névhasználat között? 4. Mi a falusiak véleménye a névről (maguk is így nevezik magukat, szégyellik a nevüket, haragusznak érte stb.)? 5. A megkülönböztető név külső formái. (A hivatalos név előtt vagy után áll, a hivatalos vezeté- és keresztnév közé kerül? 6. Miért keletkezett a megkülönböztető név? Mi a névadás alapja? 7. Állandó-e a név, vagy változik egy ember életén belül, illetőleg a generációk változásával? Öröklik-e a gyerekek a szülők, nagyszülők stb. nevét?

A ragadványnevek keletkezése általában kapcsolatban van az azonos vezeté-, illetőleg keresztnév számával. Tehát elsősorban erről adjunk pontos képet, megállapítva: 1. Mennyi a lakosság száma? 2. Mennyi a családok (lakóházak) száma? 3. Az azonos nevű családok száma (például Kovács 59, Nagy 48, Kis 17, Fehér 10, Fekete 8, Veres 3).

Irodalom: Lőrincze Lajos: Szempontok és adatok személyneveink újabbi történetéhez. MNy. 1: 64—94. Markó Imre Lehel: Kiskánizsai ragadványnevek. Nyr. 79: 113—24. Németh Géza: Egy dunántúli falu keresztnévanyaga. MNy. 2: 120—37.

3. Földrajzi neveink gyűjtése. Összegyűjtendőek egy-egy község különböző részeinek, illetőleg a tájban található összes természetes és mesterséges ala-

ulatoknak nevei: hegyek, erdők, dombok, sziklák, völgyek, árkok, gödrök, rétek, szántók, kutak, források, mocsarak, utak, utcák, terek, udvarok, hidak stb. megkülönböztető nevei. Ajánlatos (a kataszteri térképről készített) térképeinkre a neveket beírni, vagy számozással jelölni őket.

Irodalom: Lőrincze Lajos: Földrajzi neveink élete. (Kapható az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Bp. V., Szalay u. 10—14.) Szabó T. Attila: A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. MNy. 30: 150 kk. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzi nevei. MNyTK. 74. szám. Árvay József: A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. MNNy. 3: 39, 56 és kny.

4. **Tájszógyűjtés.** Mit tekintünk tájszónak? Azt a szót, amelyik nincs meg a köznyelvben, mint például a tiszántúli *górál* 'hajigál'; vagy megvan ugyan, de más a jelentése, mint a köznyelvben, például az őrségi *jószág* 'gabona'; vagy a hangalak szempontjából erősen elüt a köznyelvitől, például a Vas megyei *köpeszt* 'kopaszt, kifejt'. Nem tekinthetők tájszavaknak azok a szavak, amelyek a hangalak szempontjából eltérnek ugyan a köznyelvi alaktól, de közismert hangtani törvényszerűségeket (í-zést, ő-zést stb.) mutatnak. Például *szíp*, *kík*, *szóm*, *édös*, *emének*. Nem tekinthetők tájszavaknak azok sem, amelyeknél a szó törzse köznyelvi, csak a rag tájnyelvi, pl. *észü* 'eszel', *kapdve* 'kapával'.

A tájszógyűjtés a magyar nyelvtudomány szempontjából igen jelentős feladat: Csak az a fontos, hogy a tájszavak feljegyzése feleljen meg a szótárírói követelményeknek. Jelezzék a gyűjtők a szó teljes és csónka tövét (tanácsos névszóknál az egyes számú tárgyragos és az egyes számú 3. személyű birtokos személyragos alakot, továbbá a többes számú ragtalan alakot, igéknél az egyes 3. személyi alakon kívül az 1. és 2. személyűt is megadni), közölni kell a szó pontos jelentését, illetőleg jelentéseit, továbbá példamondatokat. Amennyiben a tájszó kihalófélben van, azt is jelezni kell. Példák a tájszavak közlési módjára: *kotyész* —, (-t, -ek, -sze) fn., 'szűk ólacska, rossz félszer, ketrec'. *Zár be mán aszt a disznóut abb a kotyezbe* — *Avakodik* — (-ok, -ol) tn. i. 'settenkedik'. *A macska ott avakodik a kolompérleves körül. Oda avakodott a csupor mellé.* (Mindkét példa a Szamos-háti Szótárból való.) Természetesen a tájszó önmagában sem értéktelen. S ha nincs ragos alakunk, ne költünk olyat, hanem közöljük magát az előforduló szóalakot — a lehető egypontosabb jelentésével (használati körével, esetleg hangulati minősítésével) együtt.

Irodalom: Szinnyi József: Magyar Tájszótár. Bp., 1893. (Könyvtárakban.) Csúry Bálint: Szamosháti Szótár. Bp., 1936—7. Megrendelhető a Magyar Nyelvtud. Társaságnál. Kiss Géza—Keresztes Kálmán: Ormánysági Szótár. Bp., 1952. (Kapható könyvesboltokban.) Nyíry Antal: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. Kaposvár, 1939. (Kapható könyvtárakban.) A Magyar Nyelvőr minden évfolyamában jelennek meg tájszóközlések.

Nyelvtani gyűjtés

A nyelvtani gyűjtés már nehezebb feladat. Kezdő gyűjtők ne ezzel kezdjék a munkát! A legjobb volna passzív megfigyeléssel megállapítani, hogy a bennünket érdeklő nyelvtani alakok hogyan hangzanak az illető nyelvjárásban, illetőleg az egyes nyelvi alakoknak mi a jelentésük, vagy milyen a szerepkörük. Ámde még egy egyszerűbb kérdés megfigyeléséhez is hetek, hónapok kellenének. Ezért szükség van a kérdezésre. De arra vigyázzunk, hogy ne közvetlenül kérdezzünk rá a szóra s a ragos és képzett alakokra, hanem közvetve: körülírjuk a tárgyat, kiemeljük néhány olyan jegyét, amely — elgondolásunk szerint — az adatközlőben leginkább felidézheti a keresett fogalmat, illetőleg annak nevét. Egy-egy adatot ne csak egy adatközlőtől kérdezzünk meg, hanem legalább három-négy embertől. Gyűjtés alkalmával arra is figyeljünk, hogy az illető nyelvjárási alaknak milyen a társadalmi értéke, vagyis arra, hogy általános érvényű-e, vagy kihalóban

van, vagy pedig éppen most van terjedőben. (Tehát körülbelül azzal a módszerrel érdemes gyűjteni, ahogy a nyelvatkasgyűjtők dolgoznak. Vö. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelv-atlasz anyaggyűjtésének módszere. Bp., 1955. 40—3.; ismertetése: Nyr. 81: 102—8.)

A nyelvtani gyűjtésre odahaza elő kell készülni. Ha például egy nyelvjárási *i*-zését akarjuk vizsgálni, akkor össze kell állítanunk azon szavak jegyzékét, amelyek az *i*-zés szempontjából figyelembe vehetők. A kérdés az, hogy a vizsgált nyelvjárársban a köznyelvi *é* hangok közül melyeknek felel meg *i* (illetőleg egyes nyelvjárársokban rövid *i*). Ha egy nyelvjárárs *i*-ző szavait, toldalékait összeállítjuk, azt is be kell mutatnunk, hogy melyek nem *i*-zők, tehát az ellenpéldákat is fel kell sorolnunk (legalábbis típusait meg kell adnunk). A gyűjtés befejezése után, anyagunk rendezésekor az adatokat értelmeznünk kell. Azt is meg kell állapítanunk, hogy hogyan, milyen mértékben jelentkezik az *i*-zés hangsúlyos (első szótagbeli) és hangsúlytalan helyzetben, hogyan jelentkezik toldalékokban, illetőleg toldalékos helyzetekben. Az *i*-zés eseteihez tartoznak például az ilyen névszótövek is, mint pl. *eke: ekét, fejsze: fejszít*. A dolgozatnak tehát pontos képet kell adnia az *i*-zés elterjedtségének mértékéről és módjáról. A példatárat az eddigi irodalom és a szótárak segítségével állíthatjuk össze. Ehhez hasonló módszerrel kell vizsgálnunk például az *é*-zést vagy az *ö*-zést is. Az *ö*-zésnél gondosan elmeznünk kell, hogy mely szótövekben jelentkezik, továbbá, hogy kis mérvű *ö*-zés (például Nyugat-Dunántúlon) esetén milyen hangtani helyzetben van meg, csak *l*-től függően, például *föl-, költ*, vagy ajakhangú magánhangzós tövekhez járó toldalékokban, például *ütöttö, kötjö*.

A képzettebb gyűjtők törekedjenek arra, hogy az alább megadott példatárakat egészítsék ki, főképpen a köznyelvi rendszertől eltérő adatokat tanulmányozzák, egyes szavakat ki is hagyhatnak, de példatárra mindenképpen szükség van. Ha a tervszerű előkészület elmarad, akkor a gyűjtő nagyon lassan halad előre.

1. Az *i*-zés vizsgálata. Meg kell tudni (passzív megfigyelés vagy aktív de közvetett rákérdezés útján (l. feljebb), hogy az *i*-zés szempontjából figyelembe vehető, a köznyelvben *é*-vel hangzó szavak a vizsgálandó nyelvjárársban hogyan hangzanak: akár megegyeznek a köznyelvvvel, akár eltérnek tőle. Legkisebb példatár:

a) Névszók (és néhány képzett alak): *bér, bérlet, csép, cséplés, dél: delet, fény, férjhez megy, éj, éjjel, éjjelkor, kék, kép, kész, négy, nép, pénz, rég, régóta, rét, szép, vég, vén, vér, testvér; béka, béke, bélyeg, féreg, jészek, éhség, étel, kémény, kényes, kőő, kéve; méreg, péntek, részeg, répa, széna; ajándék, beszéd, cipész, derék, ebéd, edény, elég 'elegendő', fazék, fehér, feleség, félénk, főzelék; év, de: harmadéve, kés, léc, céna, hűfő, nélkül, néma, tézta, bíróné; bét: belet, ég: eget, fél: jelet, légy: legyenek, tej: tejet, tél: telet, kenyér: kenyeret, kerék: kereket, nehéz, szekér, telén; csirke: csirkét, kefe: keft, epe: epét, eke: ekét, fejsze: fejszét; hűlés, kötény, legény, sötét, szegény, szomszéd, tányér, vendég. Ritkábban használt és nyelvjárási szavak: tényleg, vélemény, bevétel, boríték, emlék, ellenzék, elismervény, eredmény, féltékeny, érték, érvényes, kérvény, szerződés.*

b) Igék (és néhány képzett alak): *fél, ég a tűz; él, élet, élelem, élénk; odaér, ér valamit, érik, késik, mér, néz; kérődzik, rémül, szédül, beszél, dicsér, ígér, kérdez, érez.*

c) Ragok. Határozóragok: *-ért, pl. fáért, pénzért; -ként, pl. hetenként, egyenként. Igei személyragok: -ék többes 3. személy, pl. ették, vették; -ék egyes 3. személyű ikes ragozás: pl. egyék, essék, igyék, többes 2. sz. tárgyias személyragok -íték, pl. égyíték, ettíték.*

d) Műjel + személyrag: *-nek, egyes 3. személy: pl. ő ennek, innék; -nek többes 3. személy: pl. ők ennek, vennék, szednék.*

e) Képzők: *-ség, pl. eleség, betegség, szükség; -és, pl. hűlés.*

A probléma az, hogy a felsorolt szavak, ragok, jelek, képzők közül melyek az *i*-ző és melyek az *é*-ző alakok. Különösen vigyázni kell a nyelvjárási és a paraszti beszédben ritkábban használt szavaknál.

Irodalom: Für István: Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárársokban. Szeged, 1930. Sulán Béla: Szempontok az *i*-zés vizsgálatához. MNy. 1: 3—32. Szabó

István: Az *i*-zés esetei a békési népnyelvben. MNy. 3: 275—304. Papp László: A hosszúpályi népnyelv *i* és *é* hangjai. MNy. 3: 23—40.

2. Az *ö*-zés vizsgálata. Meg kell tudni, hogy az *ö*-zés szempontjából számba jöhető szavak a vizsgálandó nyelvjárásban hogyan hangzanak, megegyeznek-e a köznyelvvvel vagy nem. Példatár:

Ö-zés egytagú szavakban: *cseng, csengő, csengettyű, fed, fedez, fedél, jest, kell, tészta, lesz, lehet, lehetséges, megy, ment, szed, tesz, vesz, zeng, zendül, becs, becsül, becsmérel, becsület, begy, csecs, csecsszópó, csecsemő, csend, csendőr, csepp, csepeg, főle vminek, lefelez, gyep, hegy, kegy, kegyes, kegyelem, kegyetlen, meny, menyecske, menyegző, menny, mennydörög, pör, pöröl, rend, rendel, perc, rest, sör, szebb, szeg, szeglet, szem, fel-* (igekötő), *meg-* (igekötő).

Többtagú szavak első tagjában: *menekül, ismer, eszik, percen, repül, reszket, remeg, retteg, serken, szeppen, szerkeszt, zsendül, böllér, betű, földérc, felhő, gyeplő, kenyér, egyéb, elég, pecsét, perjefű, pernye, reggel, serény, sötét, szegény, szelid, szerény, töméntelen, zsenge.* Többtagú szavak második tagjában: *bélyeg, cibere, címer, cseresznye, ember, eper, ezer, ezred, ezredes, érdem, féreg, fészek, gesztenye, gyerek, ingyen, kemence, kender, keskeny, kérem, lélek, lélegzik, mester, méreg, mérges, mérgelődik, minden, német, nyereg, péntek, remek, retek, részeg, szegény, szégyell, teher, tengely, tenger, üszög, verem, Első, második, néha harmadik szótagban: berzenkedik, fecseg, pödör, pörög, perzsel, retteg, eper, szerrez, kereszt, nemes, pöccő, pehely, pendely, sömör, szeder, szerencse.* Toldalékok előtt: a) Képzők előtt: *g: berreg, billeg, hebeg, mekeg, sziszeg; ng: lézeng, verseng; -d: enged; betegedik, szegényedik; -l: ciripel, kerepel; -z: érez, kérdez; -gat, -get: csipeget, emleget, hiteget; -l denom. énekel, fűrészel, mellékel; -z denom. bélyegez; -k, -g kicsinyítőképző: fészek, féreg; -s birtokos képző: beszédes, eszes, édes.* Jelek előtt: *-k* többesjel: *cselédek, ingek, irigyek, székek, zsebek, gyerekek, mesterek, részegek, tengerek.* — Ragok előtt: igeragozásban: *cselekszenek, nézek, beszélnek, cselekszem, kérem, cselekszel, hiszel, keresel, érted, hiszed, kéred, esett, égett, keresett, szerzett, esszen, beszéljen.* Birtokos személyragozásban: *életem, életed, feleségem, feleséged, kenderetek, tehenetek stb.-t tárgyrag előtt: cselédedet, egészségedet, inget, zsebet.* Toldalékokban: képzőkben: *enyeleg, szédeleg, csipdes, nyeldes, ijedezik, éldegél, üldögel, köhécsel, ténsereg, csipked, röpköd, irigykedik, legénykedik, térdepel, életem, jélelem, győzelem, engedelkeny, jeledékeny, törékeny.* Ragokban: *a* -tek többes 2. sz. rag, *pl. kérték, -szer: egyszer, kétszer, -en* helyhatározórag, *pl. égen, képen, -en* mód- és állapothatározórag: *hidegen, melegen, kéken, szépen, betegen, -hez* helyhatározórag, *pl. vízhez, géphez stb.*

Irodalom: Péter László: Az *ö*-zés kérdéséhez. MNy. 1: 118—35.

3. Az *é*-zés vizsgálata. Megvizsgálandók, hogy az alábbi, legkisebb példatárban szereplő szavakban, illetőleg toldalékokban előforduló *e* hang zárt *é* vagy nyílt *e*.

Amerika, amelyik, advent, árenda, bakter, begy, betyár, berreg, bezzeg, bizsereg, cement, ceruza, cilindér, címer, cíneg, cítera, csecs, csend, csemege, csendőr, cseng, csengettyű, csepeg, csepp, cserja, cserép, cseresznye, csicsereg, csiripel, csütörtök, Csepel, cseveg, Debrecen, derce, december, deci, deba, deka, derék, derélye, ecet, Eger, egres, egy, egyenes, egyest, egyetem, egyetért, egyezik, eke (tárgyesete is fontos), elefánt, elég (tárgyeset is), elevátor, ember, emleget, ennyi, eszik, eper, Eperjes, esperes, eszeveszett, eszterga, evangélikus, evangélium, ezer, érdek, élvez, február, freccsen, fecseg, fej, fedez, fejgyelem, fecske, fegyver, felebarát, felesel, felesleg, fel- (igekötő), *felett, felhő, felleg, fenyegget, féreg, fészegget, fűszer, genny, jest, gerezd, gerenda, gesztenye, gyenge, gyerek, gyertya, Gyetva, gerinc, gyep, heccel, hegy, hegyes, hegyes (nem sík, hanem), hempereg, hemzseg, hencge, hernyó, henger, hervad, hess (tyűkterelő szó), hetyke, híres, híresztel, hitves, hízeleg, idegen, igen, igényel, iker, ingyen, internátus, jezsuita, kecske, kegyes, kegyelem, kegyelméz, kell, kellel, kender, kenyér (tárgyeset), kemence, kényszer, kercs, ketyeg, klozet, korela, komenció, kortes, körte, követel, kuffer, le-* (igekötő), *lekvár, lélek, lencse, levegő, lepedő, lesz, mágnas, malter, medence, meder, medve, meg-* (igekötő), *megy, meggy, menyem, mennyi, ment, mer, merre, mezsze, messze, mester, méter, mézes, ne, nem, nefelejcs, néger, negyed, negyven, nikkal, notesz, november, október, össze-* (igekötő), *pecek, pecsenye, pendül, pendít, pendely, peng, penge, pepcesel, per, perc, percent, perec, persz, persely, pergamen, pergettyű, permetez, pernye, perpatvar, persze, perzsel, petrence, petróleum, pezseg, pezsgó, pesel, piheg, piszeg, pletyka, porcelán, protestáns, rebeg, reccsen, recseg, református, reggel,*

reklám, remete, rengeteg, rest, reszket, retek, revolver, rezedá, rezeg, rubel, se, sehogy, sebai, sebes, sekrestye, selyem, senki, seper, serény, serpenyő, spenót, szecska, szed, szekrény, szelence, szem, személy, személ, szent, szenved, szepeg, szer, szerez, szerb, szerény, szerint, szerkeszt, szervez, szövetkezet, te, teher, telefon, templom, teng, tengely, tenger, tegnap, tesz, tetet, teremt, valcer, veder, vegyes, vegyít, verseny, vipera, zeller, zendít, zeng, zsellér, zsemlye, zsindely.

Toldalékokban: -hez, -elem, -(k) -ezik, -kedik, -l, pl. énekel, ünnepel, meszel, vizel, tüzel, -z, pl. sebez, hegyez, végez, kövez. Igeragozásban a tárgyas 1. és 2. személy rag -m, -l előtt, pl. viszem, viszel, múlt idő egyes 3. sz., pl. ette. -n mód- és állapothatározó rag előtt, pl. szépen, betegen; a -k többes jel előtt, pl. pékek; a -t tárgyrag előtt, pl. gyereket. A példatárba felvett főnevek és igék ragozott alakjait is meg kell nézni.

Irodalom: Kovács István: A középső palócság e hangjai. MNy. 2: 22—4.

4. Má ssal hang zó -i ke rít ő d ős. A példatár összeállítható az irodalom alapján. Csúry Bálint: Má ssal hang zón yúl ás, ike rít ő d ős a szamosháti nyelvjárásban, MNy. 33: 141—51, 201—16. Szabó István: Ikerít ő d ős a békési népn yelvb en. MNy. 1: 65—80.

5. A k éz : ke ze t típusú név szót ő ve k viz sgála ta. Legszűkebb példatár: ér, kéz, hét, ég, jég, jél, nyél, szén, ész, név, lé (levet), lé, légy, dél, szél, bél, dír, ré(v), tér, egér, gyökér, kenyér, levél, fedél, kötél, cserép, kerék, közép, cserép, szemét, veréb, jenék, kevés, nehéz, téhen, tenyér.

Meg kell vizsgálni, hogy a felsorolt szavaknak mi a csonka tövük és teljes tövük, tehát begyűjtjük az egyes számú tárgyragos, a többes jeles és az egyes 3. személyű birtokos személyragos alakot. (Minden névszó- és igetőtípus vizsgálatában hasonlóan kell eljárunk.) A kéz: kez et típus vizsgálata különösen ott gyümölcsöző, ahol megvannak a nyílt rövid tőhangzós alakok, pl. jég, kezzel, észre vesz, levél, tehen, kerek 'kerék', így a palóc területen, északkeleten, a Dunántúl sok részén. Megvizsgálendő, hogy e régi tőrendszer mennyire van épségben, mennyire szorítja ki a köznyelvi hatás. A legkisebb példa. tárat a tőtípusnál alaposan ki kell egészíteni.

Irodalom: Gombocz Zoltán: Magyar történeti nyelvtan. III. Alaktan. (Könyvomas egyetemi jegyzet: Könyvtárakban.) Végh József: A békési népn yel v név szót ő ve i. A debreceni egyetem Magyar Népn yelvkutató Intézetének kiadványai. Debrecen, 1943. (Kapható a debreceni egyetem Magyar Nyelvtud. Intézetében.) Kovács István: A középső palócság e hangjai. MNy. 2: 14—28. Imre Samu: Az é hangok állapota a felsőőri nép nyelvében. MNy. 3: 115—30.

6. A z e pe: epét, ke je: ke fét típusú név szót ő ve k viz sgála ta. Legkisebb példatár: cinke, fene, dinnye, ige' 1. szentige 2. három szál fonál a motollán', kecske, kefe, megye, megszgye, pecsenye, szerencse, fecske, menyecske, csipke, büszke, fekete, szürke, körte, kéve, fejsze. A ragozott alakok hangalakja is fontos.

Irodalom: Gombocz: i. m. Végh: i. m. és uő.: MNy. 52: 252.

7. A v tövű név szók viz sgála ta.

Legkisebb példatár: ló, kő, ő, öv, öv (régén ő: övet) tő, bő, cső, hó 'mensis', jó: java, ó: aras, só, tő, tő, hé: heves, lé: leves, ré: révet, év, szó, szuvas, fű, hű: hívek, mű, nyű, szű: szív, bú: ebben búbáj, daru, enyv (régén enyű), falu, jenyő, gyönyörű, hamu, keserű, könnyű, könny, könny, odú, ölyv, szaru, szomorú, tető, tetű, toll. A v töveknél nagyon fontos az egyes 3. személyű birtokos személyragos alakok vizsgálata. De a tárgyragos és a -k többes jeles alak tanulmányozása sem mellőzhető.

Irodalom: Gombocz: i. m. Végh i. m.

8. Az i ge t ő ve k kö z ű l az ad ok: ad, kelek: kél típus viz sgála ta. A z egyszerűnek látszó tőtípus vizsgálata csak akkor értékes, ha azt mutatjuk be, hogy az ad, lés 'les', mér 'mer'-féle alakok mennyire vannak még érvényben, mennyire szorítja ki őket a köznyelvi hatás.

Legkisebb példatár: adok: ad, hagyok: hágy (a továbbiakban csak a 3. személyt adjuk meg) elvész, esik, fed, fej, ken, lel, nyer, szel, ver, vet, szed, megy.

Irodalom: Gombocz: i. m. Végh J: A derecskei népnyelv ige-tővei és igealakjai. MNy. 2: 204—51. Márton Gyula: A nagymonyi népnyelv ige-tővei és igealakjai. MNy. 3: 189—223.

9. A v t ö v ü í g é k v i z s g á l a t a.

Példatár: *hív, ri, szív, viv, bújik, fúj, lő, sző, nyő, nő, fő, óv, jön, ró; tesz, lesz, vesz, eszik, iszik, hisz, visz, alszik, fekszik, nyugszik, alkuszik, esküszik, cselekszik, növekszik, melegszik, verekszik, öregszik, haragszik, bűnhődik.* Elsősorban az egyes 3. személyű alakok vizsgálata a fontos, de ajánlatos a többi alakot is tanulmányozni. Ne feledkezzünk el a képzett alakokról se!

Irodalom: Gombocz: i. m. Végh: i. m. Márton: i. m.

10. Egy nyelvjárás szóképzése.

A kutatási terv és a példatár összeállítható az irodalom alapján. Simonyi Zsigmond: Tüzetes magyar nyelvtan. Bp., 1895. D. Bartha Katalin: A szlavóniai magyar nyelvjárás szóképzése. MNy. 1: 34—63.

11. Az igeragozás egyes kérdései.

A felszólító és a jelentő mód kifejezése és az egyes alakok szerepköre (az ún. *suk-sük* nyelv jelentkezése, ahogy a nyelvemvelő irodalom nevezi). E kérdés különösen a palóc nyelvjárásban és az északkeleti területeken vizsgálandó. Azt kellene tanulmányozni, hogy a felszólító mód alakjai, pl. *tanítsa, taníjja* stb. mennyire szorítják ki a jelentő mód megfelelő alakjait. Ha egymás mellett megvan a *tanítsa, taníttya* alak, akkor milyen az egyes alakok használati aránya. A vizsgálatot két szempontból is el kell végezni: 1. a kijelentést és a felszólítást (tehát a mondanivaló) milyen nyelvi eszközökkel fejezik ki; 2. az egyes alakoknak (pl. *tanítsa, taníjja*) mi a jelentésük. — E rendkívül érdekes, de nehéz téma inkább csak passzív megfigyeléssel tanulmányozható. A dolgozathoz sok példamondatot kell csatolni.

12. Az ikes ragozás.

A példatárat Ferenczy Géának a Magyar Nyelv Értelmező Szótára munkálatai számára készített, „Az ikes ige ragozott alakjai” című munkája alapján állítottuk össze.

adakozik, aggódik, alkalmatlankodik, alkudozik, alszik, aszik, avasodik (csak 3. személyben), *avatkozik, ázik, babázik, bagózik, bánkodik, belenyugszik, bigézik, birkózik, bizik, bomlik* (csak 2. és 3. sz.), *botlik, búcsúzik, bújdosik, bújik, bukkik, cigarettázik, csalódik, csókolódzik, csömörlik, csúszkodik, csúszik, dicsekedik, dohányzik, döglök, dörgölődik, dudorász, duhajkodik, dulakodik, edződik, egyezik, éhezik, ellik* (csak 3. sz.), *emlékszik, érdeklődik, érik, erősködik, esik, esküdik, eszik, fajzik* (csak 3. sz.), *faluzik, fázik, fekszik, focizik, fogódzik, folyik* (csak 3. sz.), *fosik, fukarkodik, fuldoklik, furakodik, futballozik, fuvarozik, fürdik, fültörésszik, garaszkodik, gazdagodik, gazdagszik, gondolkodik, gyanakszik, gyónik v. gyón, hallik, hangzik* (csak 3. sz.), *haragszik, havazik* (csak 3. sz.), *hazudik, hiányzik, hibázik, hintázik, hízik, hógolyózik, hügyözik, hullámszik* (csak 3. sz.), *húzódodik, idegeskedik, időzik, igyekszik, irigykedik, iszik, iszonyodik, játszik, jóllakik, kártyázik, kényeskedik, képzelődik, kérőzik* (csak 3. sz.), *késik, készülődik, kételkedik, kétségbeesik, kificomodik* (csak 3. sz.), *kivánczik, koresolyázik, kotorászik, könnyezik, kötekedik, közeledik, küszködik, labdázik, lakik, lármázik, látszik, lélegzik, megbetegszik, meglegecszik, meggőyödik, melegsik, melózik, menekszik, mosdik, nevelődik, nótázik, nyugszik, ocsúdik, ordítózik, öregszik, panaszkodik, pipázik, pojázik, ragaszkodik, siklik, szokik, szökik, szundizik, takarékoskodik, tetszik, ugrik, úszik, unatkozik, utazik, ügyeskedik, vacsorázik, vágjik, veszekszik, zúgolódik, züllik, zsellérkedik.*

Az ikes ragozás vizsgálatában az a probléma, hogy egy-egy nyelvjárásban mely ige-tőket ragoznak ikesen vagy csak részben ikesen. Ne csak az egyes szám 1. személyű alakokat figyeljük meg, hanem tanácsos az egyes 2. személy hangalakját is megörököteni. De feltétlenül nézzük meg a feltételes és a felszólító módban az egyes 1. és 3. személyű alakokat! El kérdés tanulmányozásakor nagyon fontos, hogy figyelembe vegyük a nyelvi dinamizmust, vagyis azt, hogy a nyelv fejlődése a köznyelv hatására hogyan alakult.

Arra is terjedjen ki a figyelmünk, hogy egyes helyeken, például a Tiszántúlon *-ek, -ik* ragot találunk a felszólító mód egyes 3. személyben olyan igéknél is, amelyek nem ikések, például *jöjjik, mennyik, aggyik*. Ilyen esetben meg kell nézni, hogy ez a jelenség mennyi iktelen igére terjed ki, továbbá, hogy az ikés alak (*jöjjik*) mellett megvan-e a szabályos *jöjjön, aggyon* alak, és mi a két alak egymáshoz való viszonya. Megfigyelendő az is, nincs-e jelentésbeli különbség a két forma között. Például egyes vidékeken a *jöjjik* udvariasabb forma, mint a *jöjjön*.

A feljegyzés módszere

A gyűjtők arra törekedjenek, hogy feljegyzéseiket gondosan készítsék. Igyekezzenek jelölni a kisebb hangszín-árnyalatokat is. Ez annál jobban sikerül, minél jobb a gyűjtő nyelvészeti, hangtani képzettsége. Természetesen, ha finomabb hangtani jelenségek vizsgálatára nem alkalmas is a nem szakképzett önkéntes gyűjtő adatgyűjtése, arra jó, hogy nagyjából képet alkothassunk az illető nyelvjárási hangállományáról, a hangok használati köréről; alaktani szempontból vagy a szókinész szempontjából viszont az ilyen gyűjtések, ha egyébként gondos munkán alapulnak, megfelelők. A hangtani hűség szempontjából azonban elengedhetetlen követelmény, hogy különböztessék meg a gyűjtők a nyílt *e* és a zárt *ē* hangot, pontosan jelöljék az *ú, ű, í* hangok hosszú vagy rövid voltát. Tanárok és egyetemi hallgatók gyűjtésében azt is megkívánjuk, hogy figyeljék meg és igyekezzenek jelölni, hogy az *ó, ő, é* hangok helyén nem ejtenek-e kettőshangzókat, pl. *ou, uo, öü, üö, êi, iê*. Ha a diftongusok elemeinek hangszínét, hosszúságát vagy az ún. nyomatók helyét már nem tudják pontosan megállapítani, az nem hiba.

A hangtani feljegyzésben a magyar ábécé betűit használjuk, kiegészítve bizonyos mellékjelekkel.

Irodalom: Deme László: A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése. MNyj. 2: 18—38.

A gyűjtés módszerére vonatkozólag az eddig nyújtott tanácson kívül ajánljuk a következő kiadványokat: 1. Útmutató a tanulók nyelvjáráskutató munkájához. (Megjelent a Tankönyvkiadó szakköri füzetében. Raktári szám: 29113. Kapható a Pedagógusok Könyvesboltjában, Bp. VIII., Múzeum körút 3.) E füzet nemcsak módszeres utasításokat ad, hanem szemelvényeket is közöl az eddigi nyelvjárási irodalomból. Kezdő gyűjtők nagy haszonnal forgathatják. 2. Végh József: Táj- és népkutatás a középiskolában. Bp., 1942. (Könyvtárakban kapható.) Gimnazisták gyűjtéseit tartalmazza. 3.—Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. A MNyT. kiadványai. 90. sz. (Megrendelhető a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál. Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.) Végh József: Nyelvjáráskutatásunk időszerű kérdései. MNyj. 2.

Általános és elvi tájékoztató: Horger Antal: A magyar nyelvjárások. Bp. 1934. (Csak könyvtárakban kapható.) Kálmán Béla: A mai magyar nyelvjárások. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó 815/3. sz. Deme László: A nyelvjárási anyag felhasználása. Bp. 1949. A Néptudományi Intézet kiadása. (Kapható az MTA Nyelvtudományi Intézetében, Budapest, V., Szalay u. 10—14.) Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp. 1953. Akadémiai Kiadó. Szathmári István: Nyelvjárásaink. A TTIT kiadása. Bp., 1955.

(Az irodalomban alkalmazott rövidítések jegyzéke: MNy. = Magyar Nyelv, folyóirat; MNy. = Magyar Népnyelv, a debreceni egyetem kiadása; MNyj. = Magyar Nyelvjárások, a debreceni egyetem kiadása; MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai; Nyr. = Magyar Nyelvőr, folyóirat.)

Moldvai csángó csillagnevek

A csillagos ég magyar népi elnevezéseiről való elég hiányos ismereteink érthetővé teszik azt, hogy mindeddig a moldvai csángó csillagnevekről sem sokat tudtunk. Az eddigi csángó szótári közlésekből a következő adatokat ismerjük: *éjeli csillag* (ErdMúz. 1942. 433); *hadakúttya* 'tejút', *hűjnálcillag* (i. h. 435); *hűnáli szilag* 'Morgens-tern' (CsgSz.); *heteven* vagy *klóska a csürkéivel* (vö. r. *cloșca cu pui* 'die Plejaden') 'fiastyúk, Plejádok' (i. h. 435, 437); *Jancsika szekere* 'göncölszekér' (i. h. 436); *nagy-szekér* 'göncölszekér' (Nyr. 30 : 200); *robokuttya* 'die Milchstrasse' (Nyr. 30 : 176, 200) ~ *ε robok ut'ja* 'ua.' (vgl. rum. *drumul robilor*. CsgSz.); *Szent Péter pácája* 'három csillag egymás mellett' (ErdMúz. 1942. 444); *vacsoracsillag* (i. h. 445).

Az 1949 nyarán megkezdett csángó nyelvföldrajzi és szótári anyaggyűjtő kutatások során olyan érdekes adatok kerültek össze egybeek mellett a csángó csillagnevekre vonatkozólag is, hogy érdemesnek tartom őket itt közölni. Megjegyzem, hogy adataimat 71 csángó ponton azzal a kisebb nyelvföldrajzi kérdőívvel gyűjtöttem, amellyel tisztázni akarjuk a moldvai csángó nyelv legfontosabb hang-, alak-, jelentés- és mondatnani sajátságait, valamint bizonyos fogalmak csángó elnevezéscineinek földrajzi elterjedését. (Az egész kérdéskörre vonatkozó vizsgálatot Gálffy Mózes, Márton Gyula és Vámszer Márta társaságában végeztem, a csillagneveket azonban magam gyűjtöttem.)

Mielőtt a csángó csillagnevekre vonatkozó szövegföldrajzi adatokat felsorolnám, megjegyzem, hogy a két nagy égitestet a moldvai csángó *nap*-nak és *hód*-nak nevezi. A nap neve azonban gyakran állandó jelzős szerkezetben fordul elő (*áldotnap* ~ *záldotnap*, vö. Nyr. 30 : 176 is). Mind a *nap*, mind a *hold* nevét kicsinyítő képzős alakban is használják: *hódacska* ~ *hódaska*.

Maga a *csillag* köznév a moldvai csángó nyelvterület legtöbb pontján a köz- és irodalmi nyelvben is használt alakban él. Két ponton azonban feljegyeztem egy kissé erősebb ajakkerekítéssel hangzó *csillag* alakját. Hallható a *csillog* forma is.¹ Az északi csángóban (Román környékén), tehát ott, ahol a *cs* helyett más szókból is jobbra *cs*-t vagy *ś*-et ejtenek, három ponton *szilag*, egy ponton *csillag* alakkal találkoztam. A déli csángó nyelvterülethez tartozó Szeketurán (Sacătura, Bákó m.) is *szilag* alakot jegyeztem le; a Nagypatakon (Valea mare, uo.) megfigyelt *csillag* alak szórványosan előfordult még két ponton: a Tázló melléki Esztufujban (Stufui, uo.) a *csillag* alak mellett *csillag*-ot is hallottam, s ez utóbbi alakot jegyeztem fel Kukujeceen (Cucuieți, uo.) is. Minthogy a csángóban nagyon általános a kicsinyítés, természetesen (különösen az idősebb rendűek) gyakran beszélnék a *csillagocská*-król és *csillagēcská*-król is.

Általában megjegyezendő, hogy a moldvai csángóság ma aránylag nagyon kevés csillagot tud nevének nevezni.² Mindössze hét-nyolc azoknak a csillagoknak száma, amelyek a csángók közül többnek-kevesebbnek név szerinti ismerősei.

Mindenesetre a legáltalánosabban ismert csillagok közé tartozik Csángóföldön is a Pleiades csillagkép. Ennek a magyar nyelvterület legnagyobb részén *fiastyúk* vagy *fiascillag* a neve (NéprÉrt. 15 : 278, 283; Nyr. 30 : 198—200, 534). E csillagképnek

¹ Megjegyzem, hogy a ragos alakban a *csillagok* ~ *csillogok* forma mellett *csillagak* (at) alakot is jegyeztem le. Wichmann az északi csángóban *szilag* (-ét, -ák, -já) és *tszilág* alakot figyelt meg (CsgSz.).

² Megjegyzem, hogy személyes tapasztalataim alapján úgy látom, hogy legalább Erdélyben a nép csillagismerete meglehetősen korlátozott; nagyjában a csángóságnál megfigyelték között mozog. De a Nyr.-nek egy 1901-ben feltett kérdésére a magyar nyelvterület különböző pontjairól beküldött feleletekből látom, hogy már egy félszázaddal előbb is meglehetősen szegényes volt népünk csillagismerete (vö. Nyr. 30 : 198—200, 534), különösen ahhoz az ismeretkincshez viszonyítva, amellyel Toroczkoí Wigand Ede közlésében van összegyűjtve (NéprÉrt. 15 : 270—85 és külön kiadásban is).

a következő csángó névváltozatait jegyeztem le: *fias* (1)¹ ~ *fiyas* (27) ~ *fiyass* (1) ~ *fiyassz* (1): *fiastyúk* (1) ~ *fiastyúk* (3) ~ *fiaszttyúk* (1). Némelyütt hallható a *fiyascsillag* (3) elnevezés is. A kicsinyítést kedvelő csángóságnál nem feltűnő a *fiyaska* (1) elnevezés sem. Egy pontról ismerem a *csürkécsillag*: *tyúk a csürkéekkel* (1), máshonnan meg a *kailó piszlenekkel*: *gäjinusza* ~ *gäjnusza* (1) elnevezést is. Ez utóbbi *gäjinusza* (4) ~ *gäjinusa* (1): *gäjinus* (1) ~ *gäjnusza* (1) változatban néhány helyen már teljesen kiszorította a magyar elnevezést, hiszen az ott felsorolt alakok a r. *gäinusa* 'Pleiades' magyar ajkon élő változatai. A *kailó a piszlenekkel* és a *tyúk a csürkéekkel* elnevezést is a román *cloșca cu pui* tükörkifejezésének kell tekintenünk. A *csürkécsillag* már önálló, a *fiyascsillag* elnevezéssel szakasztott egy szemléleten alapuló név. Nagyon érdekes a csillagképnek a moldvai csángóban ismert *hetevény* (1) ~ *hetevény* (2) ~ *heteven* (2) ~ *hetevin* (1) ~ *hetevin* (1), illetőleg *hetemén* (2) ~ *hetemén* (1) nevű. Eddig a *hetevény* nevet a 'fiastyúk' nevéként csak a Baranya megyei Ormánságból, Udvarhely, Háromszék és Csík megyéből (MTsz.), a Békés megyei Orosházáról² és a bukovinai Istenegítsről ismertük (Nyr. 30 : 199—200), most azonban előkerült Moldvából ez és a névnek eddig ismeretlen *hetemény* ~ *hetemén* alakváltozata is. Megjegyzem, hogy a *hetevény* ~ *hetemény* név kizárólag olyan csángó településeken ismeretes, amelyeknek lakossága legnagyobb valószínűséggel az utóbbi egy-két évszázad alatt a Székelyföldről kivándorolt székelyekből állott össze. Maga a két névváltozat a Plejádok csillagképét kitevő csillagok számára vonatkozik. Bár történeti adatot nem találok reá,³ kétségtelenül régi csillagnév lehet. Erre mutat elsősorban az, hogy a *hét* számnév rövid tövéghangzós *hete* tövéből képzett név. (Érdekes az azonos szerepkörű *-vény* és *-mény* képző egy nyelvjárasterület határán belül egy szóban való jelentkezése.) De a névalkotás régiségre mutat az is, hogy — legalábbis eddigi adataink szerint — csak a magyar nyelvterület peremvidékén⁴: Baranyában, Bukovinában, Moldvában, Csíkban, Háromszéken és Udvarhelyszéken fordul elő.⁵

Név- és alakváltozatokban jóval gazdagabb a moldvai csángó szókincs az 'Ursus maior'-ra vonatkozó elnevezésekben. Ennek a talán legfeltűnőbb csillagképnek a nevét csak kevés ponton nem ismerik, viszont nem egy csángó településen egyetlen ember két-három nevét is tudja. Az elnevezésben mutatkozó gazdagság egy nyelvjáráson

¹ A ()-be tett szám azt jelzi, hogy hány ponton találkoztam a szóban forgó névváltozattal.

² Megjegyzendő azonban, hogy az innen származó két közlés egyikében csak a *fiastyúk*, a másikban pedig ez és a *hetevény* külön-külön csillagnévként szerepel (Nyr. 30 : 199). Minthogy a csillagneveket a közlők legtöbbször nem értelmezik, nem tudom milyen csillagzat neve lehet az orosházi *hetevény*. (Egyébként a közvetlenül egymásután szereplő Orosháza jelzésben szerkesztői, illetőleg korrektori elnézést gyanítok.)

³ Megjegyzem, hogy a NySz. a PPB. forrásjelzés kíséretében idézi a *hetevényt*, de magam ezt az adatot az idézett forrásnak sem 1767-i, sem 1782-i kiadásában nem találom. Nincs meg az Eder-féle 1801-i kiadásban sem. Honnan került bele a NySz.-ba, ezután megfejtendő talány.

⁴ A peremvidék-jelenségre való hivatkozásnak látszólag ellentmond az a körülmény, hogy a *hetevény* a Békés megyei Orosházáról is ismeretes. Tudjuk azonban, hogy Orosháza a török kiűzése után az Abauj-Torna megyei Felsődobsza vidékéről települt (vö. Horger: MNy. 18).

⁵ Udvarhely megyében Alsósófalván a *göncölszükér* másik neve a *hätävén*, a tőszomszédos Siklódon meg csak a *hätävé* alak él éppen úgy, mint a közeli, de már Maros-Tordába eső Illésmezőn; itt a *hetevé* alakváltozatot jegyezték le az 'Ursa maior' nevéként. Ugyanez az alak hallható mint a *gönciszekere* névpárja Sóváraddon. A vele tőszomszédos Kibédén viszont megint csak a *hetevé* alak került elő (Földváry Júlia 1948-i gyűjt.). Érdemes megjegyezni, hogy ez utóbbi pontról 1901-ben az Ósz János közölte csillagnevek között a *hetevény* név nem, csak a *gönciszekere* szerepel, s a 'fiastyúk' neve is *kottafias* (Nyr. 30 : 199). A tőszomszédos Sóváraddal egy fél századon belül érvényesülő nyelvi hatása lenne-e ez, vagy valamelyik közlő tévedése, nem tudom eldönteni.

belül valóban meglepő. A kutatómunka során rákérdező módszerrel a következő elnevezéseket, illetőleg névváltozatokat gyűjtöttem:¹ *Bence szekere* (1), *Bence szekere* (2), *Bencer szekere* (1), *Csiki szekere* (1), *Demsze szekere* (1), *Dencé szekere* (1), *Dence szekere* (1), *Dénsze szekere* (1), *Gæde szekere* (1), *Ganci szekere* (1), *Gencé szekere* (1), *Gencé szekere* (1), *Gence szekere* (2), *Gince szekere* (1), *Göncs szekere* (1), *Gönce szekere* (1), *Gönde szekere* (1), *Isten szekere* (1), *Jancsi szekere* (1), *Jancsi szákere* (1), *Jancsika szekere* (4), *Jancsika szákere* (1), *Joncsi szekere* (1), *Vencé szekere* (1), *Vence szekere* (1), *Vence szekere* (1), *Vence szekere* (1). — A fenti elnevezések közül a *Ganci*, *Gence*, *Gince*, *Gönc* és *Gönce* előtagúak nyilvánvalóan a *Göncölszekér* név alakváltozatai, a többiek viszont a csángóságnál régen vagy ma használatos személynevekkel alakultak. Kivétel az *Isten szekere* név, de ez aligha független csángó fejlemény.²

Az itt felsorolt neveken kívül a csángók nevezik a *Göncölszekeret* egyszerűen *szekér* (1), *szekér* (2), *szekér* (1), *szekiér* (1) néven is. Valamivel gyakoribbak a következő *nagy* jelzős változatok: *natyszekér* (2), *natyszekér* (2), *nasszekér* (1), *nasszekér* (1), *nosszekér* (1), *notszekiér* (1). Mind a *szekér*, mind pedig a *nagyszekér* elnevezést alkalmasint a román *carul* vagy *carul mare* 'Ursus maior' csillagnév hatására használhatják a moldvai csángók. Ez annál is valószínűbb, mert e névalak — eddigi tudásunk szerint — a magyar nyelvterület más pontjáról csak az ugyancsak jelentős román nyelvi hatásnak kitett szolnok-dobokai Noszoly magyarságának nyelvéből ismeretes *szekér* változatban (Hunyadi Ödön gyűjt.). Egyébként is a moldvai magyarok az *Ursa maior* nevéként gyakran csak a következő, románból átvett neveket tudták elsorolni: *káru* (1) (2), *káru* (1) *máre* (8), *káru* *ko bój* (1), *kárucsor* (1): Ezekről függő elnevezés lehet a *szekércsillag* (1) és a *szekércsillagok* (1) név is. A *Szempéter karucája* (1) név utótagja ugyan a csángóban román kölcsönszó (vö. *car* 'szekér' + *-uță* kicsinyítő képző), de maga a szemlélet, amelyen az elnevezés alakult, a magyar nyelvterület más részén is megteremtette a *Szent Péter szekere* elnevezést (NéprÉrt. 15 : 275, 284). Az egyetlen ponton lejegyzett *Szenygyörgynek a kocsija* elnevezést máshonnan nem ismerem. Ugyancsak egyetlenül jegyeztem fel egy ponton a *szekércsillag* név mellett az *ut'i csillag* nevet. Ez utóbbi elnevezés a göncölszekér tájékoztató szerepére utalhat. Ez a csillagzat ugyanis részben az idő, részben az égtájak tekintetében tájékoztató az éjjel utazót.³

Ennél a feltűnő és tájékoztató szerepénél fogva a nép életében fontos csillagzatnál jóval jelentéktelenebb 'Ursa minor'-t vagy köznyelvi nevén 'kiscöncöl'-t már nagyon kevés csángó ponton ismerik. Jelentéktelensége magyarázza meg nemcsak az előfordulási helyek, hanem a változatok csekély számát is. Azon a néhány helyen, ahol meglétéről tudnak, *kicsiszekér* (1), *kicsiszekér* (4) vagy *küzsdegszekér* (1) néven ismerik. Egyetlen ponton említettek egy érdekes, kétségtelenül újabban, a gépesítés korában keletkezett változatot, a *Pável biciklétájá-t*. Minthogy e változatot nyelvmestereim élénk derűtség kíséretében mondták, nyilván tréfás alakulás, alkalmasint valamilyen közvetlenül ismert személyhez, illetőleg eseményhez fűződő névalakulat lehet. De mint ilyen esetben annyszor, ezúttal sem tudtam a közlőkből állhatatos kérdezősködéssel sem semmi felvilágosítást kicsikarni.

Természetesen majdnem minden csángó település lakossága ismeri azt az égen keresztülhúzó ósvényt, amelyet a magyar csillagismeret hivatalosai a gazdag nép-

¹ Az áttekinthetőség kedvéért az egy helyről való változatokat nem együtt, hanem a betűsor megfelelő helyén sorolom fel.

² Ugyanott ugyanis román nevét *Carul lui Dumnezeu*-nak tudják; a magyar név tehát alkalmasint a román név tükörszava.

³ Egyetlen ponton feljegyeztem ugyan még az itt tárgyalt csillagzat nevéért is a *fijas* nevet, melyet nyelvmesterem a r. *carul mare* magyar nevéként említett, de az nyilván ezen az erősen románosodó ponton (az Onest melletti Valea sacă) csak elnevezés-zavarodásra mutat.

nyelvi elnevezések teljes figyelmen kívül hagyásával, nyilván a német *Milchstrasse* tükörszavaként *tejút*-nak neveztek el.¹ A csángóban e csillagzatnak a következő neveivel találkoztam: *anygyal úttya* (1), *barát uttya* (1)², *az égnek az uttya* (1)³, *fáratt embereknek az uttyik* (1), *hadak úttya* (5), *hadak uttya* (6), *hadok uttya* (2), *hadak uttyik* (3), *hadag uttyik* (1), *halottak uttyik* (1), *rabok úttya* (1), *rabok uttya* (3), *rábok uttya* (1), *rabak uttya* (3), *robok uttya* (5), *rabok uttyik* (7), *rabak uttyik* (6), *robok uttyik* (3), *roboknak az uttyik* (3)⁴, *roboknak az-ucésik* (1), *serégek úttya* (1), *szegén uttya* (1), *udvari út* (1), *zárvák úttyik* (1).

Az itt felsorolt nevek közül az *égnek az uttya* és a *rabok uttya* a megfelelő román név kétségtelen függvénye, bár az első közvetlen szemléleten alapul s *Égútja* alakban a magyar nyelvterület más pontjáról is ismeretes (NéprÉrt. 15 : 283). Az utóbbi nevet máshonnan eddig nem ismerjük.⁵ Kétségtelenül román tükörszó a Ferenc Sándor (42 éves) dormánfalvi kántortól hallott *pásztor uttya* ~ *pásztorok uttya* név, mert ugyanő román elnevezésként is a *drumu păstorilor*-t ismerte. A *vakok uttya* (1) név is az ugyanott román névként lejegyzett *drumu ordilor* tükörszava lehet. Az egy pontról ismert *rătăcsit út* név magyarázatához nem is kell ismernünk az ugyanott lejegyzett román *drumu rătăciilor* alakot ahhoz, hogy félig kölesönzésnek, félig tükörszónak minősítsük. Két ponton már nem is tudták a tejútnak csak szőröstül-bőröstül átvett *káljé csérului* és *káljé lu Traján* nevét. — Az elnevezések földrajzi elterjedésével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a román elnevezésektől függő változatok jobbra a román nyelvi hatásnak már régebbi idő óta kitett északi és déli csángó települések nyelvében jelentkeznek, és itt csak ezek az elnevezések élnek, a Tázló meg a Tatros környéki, továbbá az innen kitelepült, valamint a Szeret bal partján a Háromszékről és más székely székekből való beszármazás tudatát őrző csángó települések nyelvében érthetően túlnyomó a *hadak úttya*-féle⁶ alak, vagy más önállóan tetsző alakulás.

A többi csángó csillagnévvel már jóval hamarabb végezhetünk. Az Orion csillagképhez tartozó három csillagot, melyet a csillagászat Jákob botja néven ismer, a csángóság *Szempéterpácája* (26) ~ *Szempéterpácája* (1) ~ *Szempéterpácája* (1) ~ *Szempéterpácája* (1) ~ *Szempéterpácája* (1), illetőleg *Szempéterpácája*: *Szempéter kulcsajá* (1)⁷

¹ Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a moldvai csángó e nevet egyáltalában nem ismeri. Az eddigi néprajzi feljegyzésekben ugyan szórványosan előfordul, de alkalmasint csak az iskola és az egyre szaporodó művelődési alkalmak terjesztik.

² Román nevét nyelvmesterem *drumu robilor*-nak tudta.

³ Ugyanaz a csángó közlő román névként a *crengu cerului*-t említette.

⁴ Az egyik ponton a közlő előbb a román *drumu robilor* név-alakot mondta s csak aztán a magyart. A pillanatnyi fordítás nyilvánvalónak látszanék, ha ugyanott Vámszer Márta más nyelvmestertől nem jegyezte volna fel a *robok uttya* alakot; természetesen azonban ez is román tükörszó.

⁵ Hozzáfűződő magyarázatot két helyt is jegyeztem le. Az egyik szerint „valahová elvitték a rabokat, Törökországba, az [ti. a tejút] mutitta az utat, hogy mejik arányba jöjjenek hazafelé” (Magyarfalu—Găiceana, Tecuci m.) „Csak uty háltuk mi is — mondta a másik közlő —, hogy a tatárok elvittek két testvér raboknak; az isten adta nekik eszt az utat, hogy szabadujjanak” (Frumoşa, Neamţi m.).

⁶ Úgy látszik egyébként, hogy a *hadak uttya* elnevezés Erdélyben meglehetősen ismert, de természetesen még ezen kívül nagyon sok más névváltozat is él. A székely megyéken kívül a Kisküküllőmenté székely településein szinte kizárólagos a *hadak úttya* elnevezés; Szolnok-Dobokában és Beszterce-Naszódban más elnevezések mellett szórványosan ez is ismeretes. A Bihar megyei Fekete-Körös völgye felső folyása menti magyar községekben három ponton ismerik a *hadak uttya* nevet, de ez itt a *tejúttal* együtt újabban odakerült elnevezésnek látszik.

⁷ Egy ponton azt is megtudtam, hogy a moldvai románság a *bătu lui Sfântu Petru* nevet ismeri. Itt azonban aligha tehető fel román nyelvi hatás, mert hiszen a magyar még e csillagképet másutt is *Péter pácája* néven ismeri, de ezenkívül több más neve is van (NéprÉrt. 15 : 279).

néven tartja számon. Megjegyzem, hogy mivel a csángóban a *páca* szónak 'bot' a jelentése¹, e csángó csillagnév utótagjában is ilyen jelentésű köznevet kell látnunk.

A hajnali és az esti égen korán jelentkező legfényesebb csillag, a Venus neve a csángók szerint *hajnali csillag* (42) ~ *hajnalcsillag* (10) ~ *hajnalisillag* (3): *regveli csillag* (1) ~ *régveli csillag* (1) ~ *reggeli csillag* (1). „Mikor a hajnali csillag jön, akkor villámodik” (azaz akkor kezd világosodni) — mondta egyik nyelvemesterem. Az esti égen legkorábban jelentkező Venus megjelenési ideje nagyjában egybeesik a falusi ember estebédjének időpontjával. Ezért az egész magyar nyelvterületen általában *vacsoracsillag* a neve, de helyen-helyen ismeretes más neve is. A moldvai csángók közt is azt hallottam, hogy „mejik csillag felteccik hamarább, monygyák *vacsaraji csillag*” (6). Gyakoribb azonban a csillagnévnek *vacsaracsillag* (29) ~ *vacsoracsillag* (11) alakja. A *vacsoracsillag* (1) és *vacsoraji csillag* (1), illetőleg a *vacsorakori csillag* elnevezés csak ritkán található. Alkalmasint ugyanerre a csillagra vonatkozhatik az *estéji csillag* (1), *östöli-csillag* (1) és *östölicsillag* (1) név is. — Nem tudom pontosan meghatározni azt a csillagot, amelyet pedig nagyon sok csángó ponton *éjfélecsillag* (1) ~ *éfelecsillag* (1) ~ *éfélecsillag* (6) ~ *éfélicsillag* (3) ~ *éfélicsillo* (1) ~ *éjfélejicsillag* (5) ~ *éfelejicsillag* (2) ~ *éfélejicsillag* (7) alakváltozatban ismernek.

A felsorolt nevek között nem szerepel az égtáji tájékozódás legfontosabb csillagának, a sarkcsillagnak neve; ezt magam is csak két-három helyen hallottam *polár-csillag* néven említeni. Ez az alak nyilván a régebben kizárólag román tannyelvű iskolákban tanuló csángóknál a román irodalmi nyelvi *steaua polară* 'sarkcsillag' félig lefordított és átalakított formája. — A fentiekén kívül még csak egy csillagnevet hallottam egyetlen egyszer: a hullócsillag jelölésére szolgáló *süprüscsillag* nevet.

A csángó csillagnevek ismertetéséből és abból, amit eddig a magyar csillagnevekről tudunk, gondolom, nyilvánvaló, hogy a nyelvföldrajzi kutatások ilyen tekintetben is milyen sok érdekes tanulsággal, a névalakok és változatok milyen meglepő gazdagságával kecsegtetnek. Ki tudja, még hány eddig ismeretlen csillagnév és hány alakváltozat kerülhet még ezután elő a magyar nyelvterület különböző pontjairól? Az legalábbis valószínűnek látszik, hogy a csillagnevekről rajzolt szó-térképek majd a magyar nyelvtérképlapok legszínesebbjei közé tartoznak.

(Koloszvár)

Szabó T. Attila

¹ A bottal kocogva járó öreg ember a csángó szerint *pácikál*. A csángóban a *vessző*: *vesszőcske* szó a köznyelvi *pálca* egyenértékese.

Mit tudott Lomonoszov a magyar nyelvről és a finnugor nyelvrokonságról?

Ne siessünk a címben feltett kérdésre azzal válaszolni: nyilván semmit. Engedjük meg egy pillanatra, hogy talán van valami igaza e vonatkozásban is annak a tréfás szovjet diák-tanácsnak, mely szerint: ha nem tudod, hogy ennek vagy annak a tudományágnak ki volt az első orosz művelője, vágd rá bátran — Lomonoszov: bizonyosan ő volt.

1. A XVIII. század elején még nem tudtak sokat nyelvünkről és annak rokonairól, amint Zsirai mondja: „Az úgynevezett finnugor nyelvek rokonsági viszonyainak tisztázásában... sejtelmekig, bizonytalan tapogatózásokig, alig-alig igazolt állításokig, összefüggéstelen részlet-megállapításokig jutott el a tudományosság a XVIII. század elejéig” (A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Bp., 1952. 12). Ez idő tájt azonban, Péter uralkodása alatt és az azt követő évtizedekben már nemcsak nyugaton, hanem Oroszországban is megélnékült az érdeklődés e kérdés iránt; felfigyeltek rá nemcsak nyelvészek és etnográfusok, hanem történészek is, politikai és gazdasági szükség-szerűség egyaránt követelte, hogy ismertebbé váljanak az Oroszországban lakó kis népek. Ennek megfelelően Péter német utazókat és tudósokat hívott meg országába e feladat elvégzésére, támogatta őket munkájukban, levelezést folytatott velük e tárgyban is. Így jelent meg többek között N. Witsen nevezetes munkájának második, lényegesen bővített és teljesen átdolgozott kiadása 1705-ben („Nord en Oost-Tartarye...”, Amsterdam), így kerülhettek összegyűjtésre érdekes adatok, melyeket Tatiscsev történelmi munkáiban kívánt felhasználni (1734—37), ekkortájt látott napvilágot Strahlenberg Fülöp János svéd kapitány munkája (Das Nord und Ostliche Teil von Europa und Asia 1730). Az ún. finnugor nyelvek együvértartozásának kérdése tehát már mintegy a „levegőben volt” ezekben az években, ha végső bebizonyítására a század utolsó évtizedeiben kerülhetett is csak sor. Lomonoszov egyaránt táplálkozhatott mind az otthonában tapasztalható megélnékült érdeklődésből, mind azokból az eredményekből, melyeket nyugaton e téren elértek, hiszen, mint ismeretes, 1736—41 között Németországban (rövid megszakítástól eltekintve Marburgban) tanul.

2. Nem lehet tehát véletlennek tekintenünk azt a körülményt, hogy Lomonoszov munkáiban itt-ott — ha nem is sűrűn — utalást találunk az ún. finnugor nyelvekre vonatkozóan; természetesnek kell tekintenünk azt is, hogy e kijelentések egytől-egyig nem nyelvtudományi, hanem történelmi munkáiban fordulnak elő.

Hadd idézzem Lomonoszov érdekesebb idevonatkozó kijelentéseit megtételük időrendjében.

1749-ben, Miller történelmi tárgyú munkájáról írt bírálatában jegyzi meg Lomonoszov a következőt: „... eléggé meggyőződtem arról, hogy a magyarok bennünket oroszoknak [русскими], a szlávokat pedig rázoknak hívják [пазами]” (ÖM. 6.: 33. — A továbbiakban a puszta lapszám mindenütt a 6. kötetre vonatkozik, a fordítás tőlem. — P. F.). Megjegyzendő, hogy Lomonoszov kora tudományosságának megfelelően

tisztában volt a szlávok rokonságával, itt tehát kb. „a többi szlávokat” értendő, minden különösebb belemagyarázás nélkül. Fel szeretném még hívni a figyelmet a *ráz* formára, mely esetleg arra engedhet következtetni, hogy Lomonoszov nem valakinek az elcádása nyomán, hanem — alkalmasint német nyelvű — olvasmányai során juthatott erre a „meggyőződésre”, innen a szóvégi *z* a várt *c* helyett.

1754—58 között készített „Régi orosz történet”-ében egy egész fejezetet szentel Lomonoszov a „csudoknak”,¹ s ott többek között a következőket írja: „A csud nemzetségek igen messze el vannak terjedve észak felé, ezt meg lehet állapítani azon népek különböző sokaságából, melyeket az orosz állam nemrég hajtott igájába, vagy melyek már régtől fogva részei Oroszországnak. Lívország, Esztország, Ingrija, Finnország, Karélia, Lappország, Permország, a cseremiszek, a mordvák, a votjákok, a zürjének egymástól nem kevésbé eltérő nyelveken beszélnek, mely nyelvek azonban, ha sokban eltérnek is egymástól, eléggé megmutatják, hogy egy forrásból erednek. Sőt, az erős Magyarföld — bár az itteni csud területektől nagy szláv államokkal van elválasztva, úgy mint Oroszország Lengyelország által — lakói kétségtelenül rokonok a csudokkal, ha nyelvüknek csupán a csud nyelvekhez való hasonlóságát vesszük is figyelembe. Ezt pedig még csak alátámasztja az, hogy azokról a vidékekről jöttek, ahol a mai napig is csud nemzetségek lakoznak, az ő maradékaik” (195).

A továbbiak során pedig ugyanebben a munkájában olyan kijelentést tesz, melynek igazsága ma már nagyon is egyszerűnek tetszik, de melyhez valóban meg kellett győződnie lennie a magyar nyelv sajátos, szlávhoz nem hasonló voltáról: „... nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a magyar nyelvben igen sok szláv szó van, és ezért ez az ősi csud nyelv fölötté nagy mértékben megváltozott a szlávok között és a görögökkel és még inkább a törökökkel való keveredésük következtében, mert ezekkel régtől fogva szomszédságban éltek, és a történészek gyakran egy népnek is vették őket” (202).

Megemlékezik a távoli Szibériában élő rokonainkról és a hunok vándorlásáról is, amikor ezt írja: „Szibériának ősidőktől fogva csud nemzetségbeli lakói voltak, mert a tatárok nem olyan régen telepedtek meg ott... Az osztyákok és az egyéb ott lakott csud nemzetségek felre húzódtak. Dugisztánban, Derbent közelében, úgy mondják, ma is élnek csud törzsből származó nemzetek, akiket avaroknak neveznek. E helyekről elmenvén a hunok különféle elnevezéseket kaptak, hívták őket hunoknak, avaroknak, oroszul ugoroknak és obroknak, kiterjedtek északra a szláv települések közé, elhatoltak a Dunán keresztül Görögországig és Magyarországon telepedtek meg sok háború és kaland után” (202). E helyt egyébként forrására is utal Lomonoszov: a Nestor-krónikára. Ellentétben egyes korabeli (illetve nem sokkal utána élt) magyar szerzőkkel, nem tartja szégyenletesnek az általa felvázolt rokonságot egyik oldal számára sem, sőt egyszer szinte lelkesülten fölkiált, amikor a csudok elterjedtségét ecseteli: „Látható mindebből, milyen ősi és dicső nép a csud” (200).

De nemcsak „Régi orosz történet”-ében foglalkozik ezzel a kérdéssel. Voltaire-nek egy kéziratát bírálva, Voltaire következő szavaihoz: „A lappok barna bőrűek, nem a finn nemzetséghez tartoznak, Jumala bálványt imádják” ilyen megjegyzést fűz: „De a lappok világos arcúak, inkább finn külsejűek. Nyelvük úgy hasonlít a finnre, mint a francia az olaszra. *Jumala* a csuhoncok [= finnek] és a lappok nyelvén azt jelenti, hogy isten. Növésükre nézve a lappok kicsinyek és gyöngék, mert leginkább csak hallal táplálkoznak” (92. — A megírás időpontja: 1757. szept.—okt. eleje). A lappokra még egyszer visszatér, Voltaire könyvének megjelenése után (1760): „A lappok egyáltalán nem feketék, és a finnekkel egy törzsből származnak, úgyszintén rokonai a karéleknek és sok szibériai népnek. E népek nyelve egy eredetű és egymástól úgy különbözik, mint

¹ A „csud” elnevezésről vö. Zsirai: A finnugorság ismertetése. Bp., 1953. 4.

a német a dánról és a svédtről vagy az olasz a franciáról, és a lappok csak természetük kicsinységével és erejük gyengeségével tűnnek ki, mert húst meg kenyeret ritkán esznek, és majdnem csak halon élnek” (361—2). Egyik önálló munkájában is visszatér erre a kérdésre (1761.), összehasonlítja a lappokat a szamojédokkal, és ismét azt magyarázza, hogy az utóbbiak azért magasabb növésűek és erősebbek, mert húst esznek (394)¹.

Az előbb említett *Jumala* szó egyébként az általam használt akadémiai Lomonoszov-kiadásban egyszer mint *Iomala*, másszor (később) mint *Jumala* fordul elő; ennek azonban kevés bizonyító értéke van arra vonatkozóan, hogy Lomonoszov hallhatta is ezt a szót vagy nem, mert az akkori orosz betűrendszerben a „jo” és „ju” kapcsolatok leírása egyforma lehetett.

3. Joggal vetődhet fel az a kérdés, hogy *honnan* vette Lomonoszov adatait az ún. finnugor népekre és nyelvekre vonatkozóan, hiszen természetesen nem mindenütt — sőt a legtöbb helyen nem — hivatkozik forrásmunkákra.

Véleményem szerint itt mindenekelőtt Lomonoszov életrajzára kell egy pillantást vetnünk, nevezetesen annak legkevésbé dokumentált első szakaszára. Ismeretes, hogy Lomonoszov messze északon, a Fehér-tenger partján született, és ott is élt egészen tizenkilenc éves koráig. A minden testi erejét igénybe vevő, fárasztó halász munka mellett, melyet ott apjával folytatott, szellemi táplálékhoz alig jutott. Amihez hozzájutott, azt aztán alaposan felhasználta: életrajzírói egyöntetűen feljegyzik róla, hogy Szmotrickij szláv grammatikáját „betéve” tudta. Ez volt ui. azon kevés könyvek egyike, amelyhez hozzájuthatott. Végül soron azért is hagyta el szülőföldjét, azért vágott neki gyalogosan, vándorkereskedők szánjára fölkeredezkedve a nagy orosz télnek a Fehér-tenger partjától Moszkváig, hogy tanulhasson. Vajon nem lehet-e feltételezni, hogy jó képességei, egyebek között a nyelvek iránt tanúsított nagy fogékonysága nem csak húsz éves kora után ébredt fel benne? Nem lehet-e feltételezni, hogy az éles eszű fiúcska, majd fiatalember észrevette, hogy körülötte nemcsak oroszul beszélnek és így már legfiatalabb éveiben megismerkedett az ott élő lappokkal, sőt a (vándorkereskedő) karjalaiakkal is? Túlságosan sokat erről ő maga nem mond, de egy helyt így emlékezik meg ezekről a tapasztalatairól, miután a lappok gyöngé testalkatáról beszél: „Amikor 14 éves voltam, verekedésben legyőztem harmincéves erős lappokat. A lapp nők, bár nyáron, amikor nem megy le a nap, egészen lebarnulnak, sem a fehérítő, sem a pirosító szereket nem ismerik, de volt alkalmam ruhátlanul látni őket, és bámultam fehérségüket, mely felülmúlja a legfrisebb tőkehalat, mely legfőbb és mindennapi eledelük” (362. — 1760.). A lapp nép és nyelv iránti érdeklődése tehát még egész korán felébredhetett Lomonoszovban, s esetleg már akkor a sejtéssel párosulhatott — saját megfigyelései alapján —, hogy ez a nyelv sokban hasonlít az arra vetődő karjalaiak nyelvéhez. Van egyébként adatunk arra vonatkozóan, hogy földijeivel pétervári tartózkodása alatt is fenntartotta kapcsolatait (vö. ÖM. 9: 876).

A későbbiek során, még a Moszkvában végzett tanulmányai idején, megismerkedhetett a Nesztor-krónikával, mely a 6406. év alatt közöl némi legendás adatokat az ugorok-obrok származásáról és vándorlásáról; akár ekkor, akár később ismerkedett is meg azonban Lomonoszov ezzel az adattal, történelmi munkájában, mint láttuk, hivatkozik rá. Ezt az adatot azonban — különösen, ha fiatal korában bukkant rá — még nem kapcsolhatta azonnal személyes megfigyeléseihez a lappokra vonatkozóan. A további forrásmunkák közül semmi akadály sem lehetett annak, hogy megismerkedjék Witsen említett művével, Strahlenberg leírásával akár otthon, akár Marburgban. Nincs adatunk arra vonatkozóan, ismerte-e Eccardus Würzburgban 1729-ben megjelent munkáját (*Commentarii...*), pedig az ebben foglaltaknak ugyancsak megörül-

¹ A lappok sajátos testalkatának ilyen magyarázatára vonatkozóan vö. Zsirai: i. m. 36.

hetett volna, hiszen a szerző itt maga mondja: „Én magam nagy búzgósággal vetettem össze a magyar nyelvvel a különféle finn, észt, liv, lapp, szamojéd és osztják nyelv-járásokat és mindenütt közös egyezést találtam” (Pápay fordítása, id. A magyar nyelv-hasonlítás története. Bp. 1922. 8); valamint hogy németországi éve alatt nem tett-e szert magyar diákismerőse.

Viszont érdekes dokumentumunk van arra vonatkozóan, hogy Lomonoszov történelmi munkái során közvetlenül is érdeklődött a magyar nép történelme iránt: 1754 januárjában kikérte a pétervári akadémia könyvtárából az 1746-ban Bécsben megjelent „Scriptores rerum Hungaricarum veteres” című gyűjteményt. S itt egyebek mellett olvashatta Tubero „De temporibus suis” című munkáját, melynek első könyvében (VI. §) többek között ez van: „Regiones Hungarico imperio subiectas multae incolunt nationes, quae inter se linguis differunt; alia nempe lingua Selaveni, quos Hungari Gothos vocant . . . utuntur. Nam hi cum Illyricis communem habent sermonem: alia Getae, qui ab ipsis Hungaris Moroulachi appellantur; his nempe sermo, quanquam non incorruptus, Romanus est. . . At Hungaros seu Hunugros, ab Hunnis et Vgor dictos, indigenas non esse, lingua coarguit, quippe quae cum nulla memoratarum gentium convenit . . . Sed et memoriae proditum est, Hunnos, Valente Romanis imperante, ab Hyperboreis montibus, Duce Atilla, et Bleda eius fratre, digressos, peruastata prius Thracia, ac vtraque Moesia, Macedonia, et toto prope Illyrico, in Pannoniis . . . sedes posuisse; quos tamen Vgri, glacialis Oceani accolae . . . bello victos, sibi parere coegerunt . . .” (118—9). Ezt a munkát Lomonoszov Németországban még nem ismerhette, hiszen bécsi megjelenése előtt öt évvel elhagyta Marburgot. Ha a „csudokról” írva mégis kikérte magának a könyvtárból, akkor ezt nyilván azért tette, mert már legalábbis feltételezte, hogy annak a távoli „erős Magyarföld”-nek a lakói kapcsolatban vannak az általa vizsgált népekkel.

Arra vonatkozólag viszont megint nincs támpontunk, hogy ismerte-e D. G. Messerschmidt kéziratos munkáit, melyeket az hét éves (1720—7) szibériai utazása alapján állított össze. Messerschmidt egyik leírásában (Specimen der Zahlen einiger Orientalischen und Sibirischen Völker) többek között magyar, finn, mordva, votják, permják, vogul, osztják formákat és szavakat is említ. Messerschmidt munkatársa volt a nála ismertebbé vált Strahlenberg, de az ő kéziratos munkái is nagy népszerűségnek örvendtek a pétervári tudós körökben.

Lehetett bizonyos szerepe Lomonoszov nézetei kialakulásában — vagy még inkább már kialakult nézetei megerősítésében — J. E. Fischer akadémikusnak is, aki „a nyelvek vallatásával . . . már szinte nyilvánvalóvá teszi nyelvünknek jóformán az egész finnugorsággal való kapcsolatát . . .” (Pápay: Nyelvünk finnugor eredetének kérdése 27). Az új akadémiai Lomonoszov-kiadás tudós kommentálói hajlandók egyenesen Fischert megtenni Lomonoszov egyes említett kijelentéseinek forrásául. Ezt azonban nem lehet elfogadni, mert ha Fischer erre vonatkozó legkorábbi pétervári megnyilatkozását vesszük is figyelembe, nevezetesen az ott 1759. aug. 13-án „De origine Ungrorum” címen elhangzott előadását (nyomtatásban jóval Lomonoszov halála után, 1770-ben jelent meg ez az értekezés), ez kerek egy évtizeddel későbbi Lomonoszov első, a magyar nyelvre vonatkozó megnyilatkozásához képest. Egyébként is megelőzi őt Lomonoszov csaknem minden idevonatkozó lényegbevágó megjegyzése, így a magyarok csud törzsből való származására, a lapp és finn nyelv rokonságára stb. vonatkozó észrevétele. Ha tehát csak azt fel nem tételezzük, hogy az az 1739—48-ig a Kamcsatkán működő expedíció, melynek Fischer is tagja volt, Lomonoszovot érdeklő szóbeli közléseket tett (az expedíció eredménye később jelent meg nyomtatásban) — erről az expedícióról azonban az említett kommentátorok nem is tesznek említést — nemigen lehet állítani, hogy Fischer akadémikus adatai alapján tette Lomonoszov idézett kijelen-

téseit, az pedig teljesen világos, hogy a „De origine Ungrorum” anyagát Lomonoszov már nem használhatta föl.

Lomonoszov természetesen ismerte H. F. Miller akadémikus munkáját („Sammlung russischer Geschichte” Pétervár, 1732—65), ez a munka pedig, mint Bubrih megjegyzi, „elég jelentős lexikális anyagot tartalmaz a cseremis, mordva, votják, zürjén és permi nyelvekre vonatkozóan” (Финноугорское языкознание в СССР. — Финноугорский сборник. Ленинград, 1928. 82. jegyzet). E munkához azonban Lomonoszov már nem mint forráshoz viszonylik, hanem — annak legalábbis készülő fejezeteit — Lomonoszov bírálja, éppen ezzel kapcsolatban is tesz — mint láttuk — néhány, szempontunkból is érdekes kijelentést.

Lomonoszov lehetséges forrásainak vizsgálata tehát inkább negatív képet mutat — negatívabbat annál is, mint amit az akadémiai kiadás szerkesztői elének tárnak. Arra a kérdésre, hogy honnan merítette Lomonoszov azokat az adatokat, melyekre támaszkodva tudományos tevékenységének majdnem kezdetétől fogva töretlenül és következetesen mindvégig vallotta az ún. finnugor népek és nyelvek egy törzsből való származását, nem tudunk egyelőre kielégítő választ adni. Az elmondottakhoz hadd tegyek hozzá még egy adatot arra vonatkozóan, hogy Lomonoszov élénken érdeklődött a „keleti” nyelvek iránt: a Szovjetunió Tudományos Akadémiája archívumának Lomonoszov magánkönyvtárát tartalmazó részében látható Kalmár Györgynek „Genuina linguae Hebraicae grammatica...” című munkája. Figyelembe véve, hogy e mű Genfben 1760-ban jelent meg, tehát alig öt évvel Lomonoszov oly korán bekövetkezett halála előtt, világos, hogy Lomonoszov ezt a munkát röviddel megjelenése után megszerezte magának. A nemzetközi tudományos kapcsolatoknak ezt az ereklépéldányát (magyar szerző héber nyelvről szóló latin nyelvű munkája Genfből a nagy orosz polihisztor könyvtárában) érdemes lenne persze közelebből is megvizsgálni. Ahhoz mindenesetre túlságosan későn kapta Lomonoszov ezt a munkát, hogy az akár abba a téves meggyőződésbe ejthette volna, hogy a magyar a zsidónak is — vagy csak annak — rokona; akár hogy adatait orosz grammatikájába bekapcsolhatta volna. Ez utóbbi művében ui. egy helyt írt a nyelvtani nemekről általában, megjegyzi, hogy e kategória az angolban csak némely esetben jut kifejezésre, „a turkoknál és a perzsáknál meg a nevek [névszók] mind egy közös nemhez tartoznak” (62. §). És bár még több nyelvet is említ, ezek közt sem a mi rokon nyelveinket, sem a zsidót nem találjuk. Filológiai munkáiban egyébként más helyen sem tesz említést rokon nyelveinkről.

4. Lomonoszov a történelem azon alakjai közé tartozik, akik haláluk után is igen nagy — sőt egyre növekvő — tekintéllyel bírnak, akiknek munkáit — kisebbeket és nagyobbakat egyaránt — sokan forgatják. Ezért azok az egyes kijelentései, amelyeket kérdésünkkel kapcsolatban tett, hatásukban meghaladják mennyiségüket. Erre példát szolgáltathat egy olyan munka, mely nem érdektelen a magyar nyelvtudomány története szempontjából sem, nevezetesen Deskó András 1855-ben Pétervárott megjelent orosz nyelvű magyar grammatikája (vö. Trócsányi Zoltán: Magyar nyelvtan orosz nyelven 1855-ből. Nyr. 74: 7 kk.). A terjedelmes, bilingvis bevezetésben többek között így nyilatkozik a szerző: „... egész meggyőződéssel lehet állítani, hogy Lomonoszov, Szenkovszki József 's a' többiek csalatkoztak, azt állítván, hogy a' Hunnok Csud, az az Fin nemzetbeliek legyenek...” (XXV—XXVII),¹ s ennek megfelelően, ahogy Trócsányi is mondja: „... grammatikájának célja az, hogy módot adjon a magyarul nem tudó orosz tudósoknak a magyar nyelvnek a finn nyelvekkel való egybevetésére, s annak belátására, hogy a magyar és a finn nyelvek nem rokonok” (i. h. 9; vö. Deskó

¹ O. I. Szenkovszkij (1800—58) orosz orientalista és író (Brambeusz báró álnéven). Kiegészítések a hunok, törökök és mongolok általános történetéhez” című munkája Pétervárott 1824-ben jelent meg.

XXXV—XXXVII). Vagyis, ha nem állíthatjuk is, hogy első, Oroszországban megjelent grammatikánkat közvetve Lomonoszovnak köszönhetjük, bizonyos része neki is, az ő tekintélyének is van azok között az okok között, melyek Deskót nyelvtana megírására közvetlenül ösztökölték. Ez még akkor is érdekes, ha Deskó alaposan — vagy egy fél századot — el is késett, s ilyen késéssel, a messziségből kapcsolódott Kalmár, Beregszászi Nagy Pál, Barcsay Ábrahám hazai kórusába a halzsírszagú rokonság ellen.

Hogy a korabeli orosz filológusokat ezzel nem tudta megtéveszteni, arra vonatkozóan vö. a neves esztétának és filozófusnak, Csernisevskijnek a recenzióját róla a Szovremennyyik című folyóirat 1855. évi 9. számában, amely így kezdődik: „Ha valaki nem tud sem németül, sem latinul, és meg akar ismerkedni a magyar nyelvvel, annak Deskó úr grammatikája bizonyos segítséget adhat. Ezen kívül semmi mást nem hozhatunk fel a könyv dicséretére . . . Deskó úr nem ismeri az összehasonlító filológia módszereit és fogalmain, és ebben az esetben [az összehasonlítás esetében] egyáltalán mindenféle kritika nélkül jár el . . .” (Csernisevskij ÖM 1: 439).

5. Összefoglalásul tehát elmondhatjuk a következőket.

Lomonoszov még gyermek- és ifjúkorában (1711—30. december) közeli kapcsolatban állt a lappokkal és esetleg a karjalaiakkal is, feltehetően értett valamit ezeken a nyelveken. Későbbi — történelmi — tanulmányai során sem szűnt meg érdeklődni a lappok iránt (megnyilatkozásai: 1757., 1760., 1761.). Ez irányú ismereteit szerencsésen összekapcsolta az ekkor már más területekről felhalmozódott ismeretanyaggal, s így a magyar nyelv iránt tudatosan mint az általa ismert csud nyelvek rokona iránt érdeklődik (1749., 1754.). A korabeli forrásmunkákra (beleértve a sajtóban még meg nem jelent műveket is) támaszkodva, bátran és mindvégig következetesen állítja, hogy a finn, a karjalai, a magyar nyelv, valamint számos Szibériában élő kis nép nyelve — rokonok. Itt is jellemző rá — mint sokoldalú tevékenysége más vonatkozásaiban is — az élénk, olthatatlan érdeklődés az iránt a probléma iránt, mely egyszer szeget ütött a fejébe, a tényanyag ügyes összeválogatása és az ezek alapján történt, jó érzékre valló állásfoglalás. Hazai, sőt őt talán személyében is érintő problémákból indult ki, amikor az Észak és a Kelet kis népeinek hovatarozósága iránt érdeklődött, és ezt nem rösteltette külföldi — különösen, úgy látszik, német — kutatók, eredeti magyar forrásmunkák alapján vizsgálni, bár közismert az a néha tettelegességgig menő ellenszenve, melyet a külföldiek — kiváltképpen pedig a németek — iránt érzett. Nem lehet őt a finnugor kérdés kutatójának tekinteni, de elvi jellegű állásfoglalása hatással lehetett különösen az orosz kutatókra, akik utána az ő tekintélyét megillető tisztelettel közeledtek az adott kérdés általa is vallott megoldásához.

Papp Ferenc

Még egyszer a határozók osztályozásáról¹

1. Folyóiratunk legutóbbi számában (Nyr. 81: 227—33) Rác Endre figyelemre méltó hozzászólást közölt nemrégiben megjelent, „A határozók és határozói mellékmondatok rendszere a késülő leíró nyelvtanban” című cikkemhez (Nyr. 80: 446—53), amelyben a tudományos leíró nyelvtant készítő munkaközösségnek a határozók osztályozására vonatkozó állásfoglalását ismerttettem.

¹ Az alábbiakban nem kizárólag saját gondolataimat közlöm, hanem több esetben olyan nézeteket is, amelyek a nyelvtani munkaközösség egyik-másik tagjával, főként pedig annak vezetőjével, Tompa Józseffel való megbeszélések, vitatkozások során kristályosodtak ki.

Hozzászólását őszinte örömmel vettük, mert éppen a legkényesebb, legnehezebben eldönthető kérdésekben mondott véleményt; így egyfelől megerősített bennünket egyik vagy másik kérdésre vonatkozó ítéletünk helyességében, másfelől állásfoglalásunknak újabb alapos megvizsgálására készítetett bennünket.

Hiszen új szempontok könnyen merülhetnek fel, bármennyire igyekeztünk is tervezetünket annak idején úgy összeállítani, hogy a benne szereplő kategóriák minél pontosabban megfeleljenek a nyelvi tényeknek. Mert talán mondanunk sem kell, hogy osztályozásunk kialakításakor mindig ezeknek a vallomását vettük elsősorban figyelembe; s emellett természetesen munka közben állandóan szemmel tartottuk az elődeink vizsgálódásaiból kialakult nyelvtani hagyományt is, amelyet — legjobb meggyőződésünk szerint — hol követtünk, hol mellőztünk. Hisszük azonban, hogy ez a valójában rugalmas és körültekintésre törekvő munkamódszer semmi esetre sem azonosítható az eklekticizmussal.

2. Rácz Endre cikkében három lényeges kérdést érint; nem találja megnyugtatónak a részeshatározóknak és a hasonlító határozóknak a határozók rendszerében tőlünk javasolt elhelyezését, továbbá felhívja a figyelmünket arra, hogy osztályozásunkban a határozók rendszerét jellemző háromirányúságra fokozottabb mértékben legyünk tekintettel.

3. A hozzászólás tárgyalásának sorrendjében beszéljünk először a részes-határozó kérdéséről.

Mint fent említett cikkemből ismeretes, munkaközösségünk ezt a határozót az állapot-, társ-, eredet- és eredményhatározókkal együtt az úgynevezett állapotathatározófélek nagy csoportjába sorolta (vö. Nyr. 80 : 453). Ennek az osztályozásnak a Rácz Endrétől felsorolt nehézségeit — mint ahogy ezt cikkemben hangsúlyozni igyekeztem — mi magunk is kezdetről fogva láttuk és látjuk. Tisztában voltunk és vagyunk például azzal, hogy a *Péter beteglen fekszik*-féle mondatok valóságos állapotathatározója, és a *Pistának adok egy könyvet*-féle mondatok részeshatározója között nehéz a kapcsolatot felfedezni; az is igaz azonban, hogy az előbbi *Pistának* részeshatározó már egészen más képpen viszonyul például egy *-nak*, *-nek* ragos valóságos állapotathatározóhoz. Így például a *Piroska Ajulva hanyatlék ismét le, halottnak* (Arany) és *A mi falunk nehezen akar virágzásnak indulni* (az élő nyelvből) mondatok állapotathatározói már sokkal közelebb állnak hozzá. Lényeges különbség ugyan köztük, hogy míg az egyik, tudniillik az állapotathatározó, határozottan az alany állapotára mutat, a másik, tudniillik a részeshatározó, inkább egy éppen tőle megnevezett személy vagy dolog állapotában beállott változásra utal, amely az alany felől kiinduló és egyenesen őreá irányuló cselekvés, létezés, történés következménye. Ugyanakkor azonban nem feledkezhetünk meg arról a közös sajátágukról sem, hogy *-nak*, *-nek* ragjuknak a *Pistának* részeshatározóban igen eleven irányjelölő funkciója a *halottnak*, *virágzásnak* állapotathatározókban is kétségtelenül felismerhető.

4. De még kevésbé lehetünk kétségben a részeshatározóknak és az állapotathatározóféleknek a bizonyos fokú rokonsága felől, ha a *Nekem ma el kell mennem* vagy *Pistának nem szabad elutaznia* mondatoknak a *kell*, *szabad* igék mellett álló *-nak*, *-nek* ragos határozóira gondolunk. Az ilyenféle mondatokban kifejeződő cselekvés, létezés, történés ugyanis szoros kapcsolatban áll a határozótól megnevezett személynek (amelyet más terminussal a mondat logikai alanyának is nevezhetnénk) a körülményeivel. A *Nekem ma el kell mennem* mondatban kifejezett cselekvés nem valósulhat meg anélkül, hogy az én körülményeimben ne következze be változás.

5. Ha mármost a részeshatározóknak az eredményhatározókkal való összetartozásának vagy össze nem tartozásának a mérlegelésére térünk át, akkor az állapotathatározókkal kapcsolatban már említett irányjelölő funkció ismét előtérbe kerül. Rácz

Endre szerint az a „tipikus közös mozzanat”, hogy mindkét határozónak jellemző tulajdonsága a lativusi irány kifejezése, továbbá, hogy mindkettőnek a kifejező eszközei között fontos szerepet tölt be a *-nak, -nek* rag, kevés ahhoz, hogy a két határozófajta rokonságáról beszélhessünk. Pedig ezek a közös, mégpedig mindkét határozó esetében lényeges tulajdonságok — legalábbis nézetünk szerint — nem lebecsülendők.

Különösen nem, ha a három irányúság fokozott figyelembevételével arra is gondolunk, hogy az állapotathatározófélék körében az eredethatározónak, mint előzményhatározónak nemcsak az eredmény-, hanem ugyanannyira a részeshatározó is megfelelhet véghatározóként. A *Pistától kaptam egy könyvet* eredethatározója (amelynek az állapotathatározófélék közé való besorolását sem Rác Endre, sem más nem kifogásolja) semmivel sem fejezi ki jobban az alany szó szoros értelmében vett állapotát, mint a neki pontosan megfelelő *Pistának adtam egy könyvet* mondat részeshatározója.

6. De még ha tudomásul vesszük is, mint ahogy tudomásul kell vennünk, hogy a részeshatározókat laza szálak fűzik az eredményhatározókhoz, s rajtuk keresztül az állapotathatározófélékhez, erről az osztályozásról csak akkor mondhatunk le, ha a kijelölt helynél jobbat találunk számukra. Rác Endre megpróbál ilyet keresni, éppen úgy, mint annak idején mi tettük. Ő a maga részéről helyesebbnek tartaná, ha e határozófajta az állandó határozók közé sorolnánk. Véleménye szerint így nem sikkadna el a részeshatározó önállósága, „hiszen az állandó határozókat úgyis kisebb csoportokra fogja bontani a munkaközösség”.¹

7. Mindez kétségtelenül igaz; de vajon erősebbek, vagy nagyobb számúak-e azok a tulajdonságok, amelyek a részeshatározót ide fűzik, mint azok, amelyekkel az állapotathatározófélékhez kapcsolódott. Állandó határozókról ugyanis — mint ismeretes — olyankor szoktunk beszélni, ha egy-egy igének, igenévnek vagy melléknévnek állandó alakú, azaz egy bizonyos raggal, esetleg névutóval alakult határozója van. A részeshatározó esetében azonban más a helyzet. Itt a *-nak, -nek* rag, a *számára, részére, javára* névutó, tehát a viszonyító elem az állandó, amely igen-igen sok ige, ritkábban igenév vagy melléknév mellett fejezheti ki a részeshatározót. Márpedig ha a viszonyító elem állandóságából indulnánk ki, akkor például valamennyi *ki-* igekötős ige *-ból, -ből* (*Kimegyek a szobából*), illetőleg *-ba, -be* (*Kinézek a kertbe*) ragos határozóját vagy minden *rá-* igekötős ige *-ra, -re* ragos határozóját az állandó határozók közé kellene sorolnunk. Abban igaza van Rácz Endrének, hogy az állandó határozók között sok van olyan, amely a részeshatározók közé illik be. Ezen az alapon azonban bármely határozófajta megállhatna az állandó határozók között, hiszen melyiknek a körébe nem tartozik számos állandó határozó?

8. Így legfeljebb még egy megoldás kínálkoznék: az tudniillik, hogy — mint munkaközösségünkben is felmerült — a részeshatározót önálló, minden más határozófajtatól független kategóriának tekintsük. Ez azonban a határozók egész rendszerezését érintő következménnyel járna. Ez ugyanis egyrészt azt jelentené, hogy az öt főkategória (tehát a hely-, idő-, módhatározók, állapotathatározófélék, állandó határozók) mellett hatodik kategóriaként, tehát szinte azoknak egyenrangú társaként álljon meg a nyelvünkben sokkal kevésbé jelentékeny részeshatározó, ami semmiképpen sem lenne helyes. Továbbá arra is lehetőséget nyújtana, hogy más olyan határozókat (mint például az alább még sorra kerülő hasonlító határozókat), amelyeknek sajátos tulajdonságai az

¹ Itt jegyzem meg, hogy — Rác Endréhez hasonlóan (vö. Nyr. 81 : 231/1) — mi is számolunk olyan állandó határozókkal, amelyeket nem lehet pontosabban kategorizálni. Az állandó határozók belső csoportosításáról azonban — a cikkemben részletesen kifejtett okok miatt — még korai lett volna annak idején beszámolnom. — Abban a kérdésben, hogy a *tud valamiről* nem sorolható be az eredethatározók közé, hanem inkább kategorizálhatatlan állandó határozó, talán nem egészen vitán felül, de igaza lehet.

öt főkategória valamelyikében való elhelyezésüket megnehezítik, hasonlóképpen függetlenítsünk a többi határozótól. Ez az eljárás pedig előbb-utóbb a nagy csoportok szétrobbantásához, az egyes határozófajták egyedenként való kezeléséhez vezetne, ez pedig aligha lenne kívánatos. Hiszen abban általában megegyeznek kutatóink (így vélekedik Rácz Endre is, vö. Nyr. 81: 228), hogy helyes és célra vezető a mintegy húsz határozófajtát négy-öt nagyobb csoportba összefoglalni.

9. Jobbnak látszik tehát az öt főkategória megtartása még akkor is, ha számolnunk kell azzal, hogy e nagy csoportokon belül vannak szorosabban és lazábban egymáshoz kapcsolódó határozófajták. Nyilvánvaló például, hogy az állapothatározófélék közé sorolt öt határozófajta között vannak olyanok, amelyeknek az összetartozása már első pillanatban világos (így például a valóságos állapot-, a körülmény- és társhatározóé), vannak olyanok, amelyek az előbbiekkal kevésbé szoros, de még jól felismerhető kapcsolatokat mutatnak (mint például a tekintet-, eredet- és eredményhatározó), s végül akadhat olyan is (s ilyen a részhathatározó), amely már e nagy kategória peremén helyezkedik el, és sajátos tulajdonságai közül nehezebben ismerhetők fel azok, amelyek mégis ide kapcsolják. Az ilyen „peremhatározókat” — természetesen — sajátos tulajdonságaik miatt teljesen megnyugtató módon semmiképpen sem helyezhetjük el a határozóknak nagy kategóriákra épülő rendszerében. Csupán arról lehet szó, hogy e tulajdonságaiknak a más határozók tulajdonságaival való egybevetése alapján a viszonylag leginkább megfelelő helyet keressük meg neki.

Mindezeknek a szem előtt tartásával, s a részhathatározók sajátos tulajdonságainak kellő mérlegelése után tehát úgy látjuk, hogy e határozófajta leginkább az állapot-határozófélék nagy csoportjába illik bele.

10. Nem tudunk teljes mértékben igazat adni Rácz Endrének a hasonlító határozók elhelyezésére vonatkozó aggályát illetőleg sem. Ezeket ugyanis — a cikkemben kifejezett okok miatt — az állandó határozók között, pontosabban azoktól kissé elkülönítve, az illető fejezet függelékében kívánjuk tárgyalni. A tárgyalásnak ezzel a módjával, vagyis a hasonlító határozóknak az állandó határozók közül való kiemelésével éppen arra a különbségre hívjuk fel a figyelmet, amelyre Rácz Endre is rámutat.

Ez a különbség pedig talán nincs is olyan jelentős, mint ő gondolja. Mert igaz ugyan, hogy *-nál, -nél* ragos hasonlító határozó különféle jelentésű melléknévek (számnévek, határozószók) mellett állhat; de vajon nem mégis ezek jelentésének közös és állandó sajátosága-e az, hogy valamilyen tulajdonságnak (mennyiségnek, határozói körülménynek) fokozott mértékben való meglétét fejezik ki? Hiszen a középfok jele az említett szavaknak éppen azáltal változtatja meg egy kissé a nyelvtani jellegét, hogy jelentésüket egységesen ilyen értelemben módosítja. Ne felejtjük el továbbá azt se, hogy e középfokot kifejező szavak sokaságán kívül néhány hasonlítást kifejező melléknévi névmás is vonz *-nál, -nél* ragos (valamint félig-meddig mellékmondat értékű *mint* kötőszós) hasonlító határozót, amely ezt a bizonyos fokozati különbséget belső jelentéstartalmánál fogva, minden külső nyelvtani jel nélkül, önmagában is kifejezi. Ilyen például a *más, egyéb: Jóságból a csaplárnak nem jutott Egyéb egy kuvasznál* (Petőfi); — *ez ... aligha tekinthető egyébként a szerző előírásánál* (Benkő Loránd, A magyar *ly* hang története 29); *Ez nem más gorombaságnál* (az élő nyelvből).

11. Újból átvizsgálva tehát azokat a sajátosságokat, amelyek miatt a hasonlító határozókat az állandó határozókkal kapcsolatba hozhatjuk, úgy látjuk, hogy ezek semmi esetre sem annyira jelentéktelenek, hogy a tőlünk javasolt osztályozás elégtelenségük miatt teljes mértékben lehetetlenné válnék. Erre mutat különben az is, hogy hasonló tárgyalási módra már más nyelvtanokban is találunk példát.

12. Ettől az osztályozástól csak akkor lenne érdemes elállnunk, ha helyette valami lényegesen megnyugtatóbbat tudnánk javasolni.

Abban, amit Szabó Dénes (A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet 1955. 2: 325—6) nyomán Rácz Endre javasol, hogy tudniillik a hasonlító határozókat a tekintet-határozók közé soroljuk, kétségtelenül sok megfontolni való van.

A hasonlító határozókra valóban jellemző bizonyos fokig az, ami a tekintet-határozók sajátja, vagyis hogy a mondatban kifejezett cselekvés, történés, állapot stb. csak valamihez képest, valamihez viszonyítva, valamilyen megszorítással, illetőleg csak valamilyen szempontból nézve érvényes.¹ Ezt a kapcsolatot mi is láttuk, és az állandó határozók körében is hangsúlyozni akarjuk, de a jelentéstani kapcsolaton túl mégis erősebbnek találjuk nyelvünkben e szintagmatikus viszony vonzatszerű alaki velejáróját.

Éppen ezért helyesebbnek látjuk tehát, ha a hasonlító határozókat — eredeti tervünk szerint — meghagyjuk az állandó határozók függelékeiben, a tekintethatározókkal való rokonságukra pedig a tárgyalás során utalunk.

13. Teljes mértékben igaza van Rácz Endrének abban, hogy cikkemből nem derül ki, mennyire kívánunk tekintettel lenni a határozók osztályozásában a határozók rendszerét jellemző h á r o m i r á n y ú s á g r a .

Ezt a szempontot pedig — a lehetőséghez képest — mi is érvényesíteni akarjuk. Természetesen azzal nekünk is számolnunk kell, hogy ezt a szempontot — mint ezt Klemm (A mondatlan elmélete 117; vö. Rácz: Nyr. 81: 232) kifejtette — nem lehet

	Hol? (mikor?)	Honnan? (mióta?)	Hová? (merre? meddig?)
I. Helyhatározók	V a l ó s á g o s a k K é p e s e k ²		
II. Időhatározók	V a l ó s á g o s a k Feltételesek ² Számhatározók		
III. Módozat-határozók	Módhatározók Következményes és hasonlító jellegűek. ² Eszközhatározók. Fok- és mértékhatározók	Okhatározók	Célhatározók
IV. Állapot-határozófélék	Állapothatározók Valóságosak (megengedők, hasonlító, feltételesek) ² Körülményhatározók Tekintethatározók Társhatározók	Eredethatározók	Eredményhatározók Részeshatározók
V. Állandó határozók	-n, -ban, -ben, fölött, után Középfokot jelentő szavak mel- letti hasonlító határozó ²	-ból, -ből, felől	-ba, -be stb. raggal, íránt stb. névutóval

¹ Itt jegyezzük meg azonban, hogy Szabótól és Rácztól eltérően továbbra is jobbnak látjuk, ha a tekintethatározók az állapothatározófélék, nem a módhatározófélék körében kapnak helyet. Úgy véljük ugyanis, hogy a *fél szemére vak, állampolgárságra nézve magyar, sokban különböznek egymástól* szintagmák határozói sokkal inkább utalnak valakinek vagy valaminek az állapotára, mint a cselekvés, történés, létezés mikéntjére, módjára.

² Ezeket a határozófajtákat az előző fejezet függelékeként tárgyalom (vö. Nyr. 80: 453).

minden esetben teljesen megnyugtató módon alkalmazni. (S talán éppen ez okozta, hogy múltkori beszámolómban ez a kérdés erősen háttérbe szorult.) Kétséggkívül vannak ugyanis olyan határozófajták, amelyeknek a három irány valamelyikével való kapcsolatát nehéz felderíteni. Minthogy azonban az esetek többségében ez az elv mégis sikerrel alkalmazható, Rácz Endrével együtt mi is úgy látjuk, hogy erről a „tanulságos keresztező felosztási szempontról” kár lenne lemondani.

Éppen ezért most — egyúttal múltkori mulasztásom pótlásául — egy kiegészítő táblázatot közlünk, amely arra mutat rá, hogyan alakul majd nyelvtanunkban az egyes határozók tárgyalásának sorrendje — anélkül, hogy ez az osztályozás lényegén a legkisebb mértékben is változtatna — a háromirányúság szempontjának a kellő mértékű figyelembevételével.

B. Lőrinczy Éva

Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez

Annak, aki a magyar nyelv határozott névelőjének történeti monográfiáját megírni kívánná, még sok adat gyűjtésével, sok részletkutatással kellene fáradoznia. De művének éppen legérdekesebb fejezetét: a határozott névelő megszületéséről szólót már sokkal könnyebben írhatná meg, miután Balázs János kiderítette a névelő keletkezésének legfontosabb feltételeit, indítékait és mozzanatait (NyK. 57: 204—25), és — még előbb — Imre Samu a Bécsi-kódex alapján megvizsgálta a határozott névelő használatának XV. századi terjedését, s ezáltal a még zseme névelő életútjának egy kritikusi szakaszát tárta fel (MNY. 49: 348—59). E kutatások tudománytörténeti előzményeiről Balázs tanulmányából értesülhetünk (i. h. 204).

Magam is fűrkészem a határozott névelő keletkezésének nyitját. Ez késztet arra, hogy — most már Balázs munkájára építve — néhány kiegészítő megjegyzést fűzzek az eddig megállapítottakhoz. Miként Balázs, én is úgy láttam, hogy a kérdés kulcsa a Jóкаи-kódex; és csatlakozom azokhoz, akik azt vélik vagy vallják, hogy az e kódexet megelőző nyelvemlékeinkben nincs névelő (vö. utóbb Imre: i. h. 349—51; Balázs: i. h. 209—12), sőt — vélekedésem szerint — a Jóкаи-kódex névelőnek magyarázható adatai sem azok a szó mai értelmében, mivel valószínűleg még nyomatékot viseltek (l. később), és ezért nem a nyomatékcsökkenés, hanem inkább a jelentésbeli szegényedés (vö. Melich: MNY. 24: 4), az anaphorikus visszautalás¹ aktív erejének lanyhulása, kezdeti feltételeitől való elszakadása jelzi a névelővé válásnak ekkor már vitathatatlanul megindult folyamatát, melynek során a haloványodó funkciójú nyelvclemre újabb jelentéstani, illetőleg logikai funkcióárnyalatokat kezdenek ráalkalmazni a beszélők (vö. Imre: i. h. 359).

¹ Tudni való, hogy a mutató névmásnak kétféle, jellegzetes használatát különböztethetjük meg — habár a kettő között az átmenetnek számos árnyalata lehetséges —: az úgynevezett deiktikus és az úgynevezett anaphorikus használatot. Deiktikusnak nevezzük a közvetlen rámutatást, mellyel jelen levő, látható (avagy más módon érzékelhető) dologra, illetőleg e dolog térbeli helyzetére utalunk; ilyenkor a mutató névmás használatát a kéz mutató gesztusa is kísérheti. — Ennél sokkal későbbi fejlemény az elvontabb anaphorikus használat. Ez azt jelenti, hogy szemünk előtt nem levő, csupán említett (vagy esetleg említendő), gondolatban megjelenített, felidézett dologra utalunk a mutató névmással. Sőt egész kijelentésre vagy elhangzott mondatok egész sorára is kiterjedhet az anaphora. Vagyis az anaphorikus rámutatás lényege az, hogy a beszéd folyamatában hátra (a már mondottakra) vagy előre (a majd csak mondandókra) utalunk. — A mutató névmásnak e kétféle használatát már az ókori görög grammatikusok megkülönböztették (l. Balázs János: NyK. 57: 206—8).

Néhány részletkérdéssel foglalkozó megjegyzéseim a következők.

1. Balázs János behizonyította, hogy a határozott névelő a magyar nyelvben is a mutató névmásnak az anaphorikusan visszautaló használatából keletkezett: a beszéd folyamatában már említett dolog nevét mutató névmással jelölték, ha újból említették. Ez az aktus többször is megismétlődhetett ugyanabban a szövegi összefüggésben, ugyanazzal a szóval kapcsolatban (vö. i. h. 206—9, 218). A Jókai-kódexnek a névelővé válás e lehetőségét nyújtó szövegrészleteiből Balázs bő anyagot mutat be (i. h. 212—7). Valószínűnek tartom, hogy amit Balázs itt feltárt, az a határozott névelő keletkezésének legfontosabb melegágya, a folyamat legfőbb megindítója. Az adatok statisztikája is bizonyítja, hogy egy bizonyos időszakban — a Jókai-kódex nyelve ez időszakból való — hatalmasan elterebélyesedett az anaphorikusan visszamutató névmásnak kijelölő jelzői használata. Ha ez nem történik meg, akkor ma nincs névelő. Hozzá képest minden más, a névelő keletkezésének irányában ható indíték — köztük az *az, az ház* → *az a ház* típusú értelmezős szerkezetekbeli nyomatekvesztés (i. h. 222—4) — csak másodrendű fontosságú. Ezt a következőkben fejtegetjük.

Balázs idézi Simonyinak azt a megállapítását, mely szerint a névelő csak annyiban különbözik a mutató névmástól, hogy „elvesztette hangsúlyát, mert a rámutatást csak gyöngébben, mellesleg akarjuk kifejezni, s a hangsúlyt a főnévre vetjük” (Jelzők 68). Ezután Balázs így folytatja: „De hogyan következett be ez a folyamat? Erről sem Simonyi, sem Réger nem szól. Pedig a határozott névelőnek a mutató névmásból való fejlődését s attól való különválását csak akkor tudjuk megmagyarázni, ha erre a kérdésre valamiféle feleletet adunk” (i. h. 219). A kérdésre Balázs is csak az értelmezős szerkezetekbeli használat elemzésekor felel (i. h. 219 kk.), ő sem felel arra, hogy az *az gyümölcs*-félékben (tehát nem a föltéhető *oz, oz gyümölcs* félékben!) hogyan enyészett el a hangsúly. Nem is lehet erről sokkal többet mondani annál, amit Simonyi mondott.

Az *az gyümölcs*-, *az ember*-félék pedig a legfontosabbak a névelő keletkezésének magyarázatában. Nyilván ősi szószerkezet ez is, meg az *az, az ember*-féle is (vö. Balázs: i. h. 223). De az első azért fontosabb, mert elemibb, és a beszédben gyakoribb már csak azért is, mert az *az ember* külön is szerepelt, meg benne volt ebben is: *az, az ember*. Az egyszerű kijelölő jelzős szerkezet példáiból az anaphorikus visszamutatás bőven adathozható a Jókai-kódexből, de már jól látható a Halotti Beszédben is a „gyümölcs”-eszel kapcsolatban. Viszont azok az értelmezős szerkezetek, amelyekben a mutató névmás névelővé válhatott (nem tartoznak közéjük a Balázs közvetett érvelésében szereplő *em-ez*-, *úgy-annyi*-, *ez-ennyi*-, *ott-ogyél*-félék, l. i. h. 220), vagyis az *az, az ember*-féle szerkezetek csak sokkal később jelentkeznek a nyelvemlékekben (vö. Balázs: i. h. 223, 224 jegyz.). Igaz, ebből nem az következik, hogy e szerkezetek csak újabban keletkeztek (mint Simonyi gondolta), hanem az, hogy beszédbeli gyakoriságuk — szép kifejezéssel: „funkcionális terheltség”-ük — elmarad az *az ember*-féléké mögött.

Simonyi szerint a mai *az az ember*-féle szerkezetek úgy keletkeztek, hogy az *ez ember*-, *az ember*-féle jelzős szerkezet „fölvette a névelőt” (i. m. 122). Balázs cáfolja Simonyit. Szerinte „az ilyen szerkezetekbe nem került be a névelő, hanem bennük keletkezett” (i. h. 223). Balásznak ez a — szerintem jól bizonyított — véleménye valószínűleg részleges igazságot tartalmaz. Ugyanis ezeket a kapcsolódásokat (*az az*..., *az a*..., *ez az*..., *ez a*...) nem lehet általában-egészükben nyelvi kövületeknek tekinteni. Nyilván megtörtént az, amit Balázs bizonyít — és ez fontos mozzanata a névelők elterjedésének —; de nyilván az is megtörténhetett, hogy amikor a névelő már megszületett, illetőleg megszületőben volt, névelős főnévvel értelmeztek egy főnévi mutató névmást: *az, az ember*; *ezt, az embert*. (Különösen az utóbbi típus kelt gyanút: ha az *az* itt is éppen ebben a szerkezetben vált névelővé, akkor miért a távolra mutató alak értelmezi a közelre mutató alakot, miért nem többnyire így alakult a szerkezet:

ezt ez embert?) Vagyis igaza lehet Simonyinak is, csupán a „névelő fölvétele” helyett két tagnak: az értelmezottnak (a főnévi mutató névmásnak) és az értelmezőnek (a már névelős főnévnek) az összekerüléséről kell beszélnünk. A szószervezeteket megtestesítő szavak kapcsolata nem okvetlenül reprodukció útján keletkezik. Annak a lélektani produkciónak, amelyről az imént — részben Simonyi mellé állva — beszéltünk, a jogát nem tagadhatjuk meg egy magyar beszélőtől sem, aki — mondjuk — a XV—XVIII. században élt, sőt még attól sem, aki ma él. — Ezért nem értek egyet Balázs Jánosnak ezzel a fogalmazásával: „A magyar határozott névelő tehát nem úgy keletkezett, ahogyan Simonyi mondta, hogy ti. a rámutatást csak gyöngébben fejezzük ki s a hangsúlyt a főnévre [= a jelzett szóra] vetjük, hanem úgy, hogy az a mutató névmás, amelyből a névelő keletkezett, a közvetlenül előtte álló mutató névmás mellett elvesztette nyomatékát” (i. h. 224). Az, amit itt Balázs — Simonyival szemben — kiemelt, a névelő keletkezésének csupán egyik — s véleményem szerint fontos, de nem a legfontosabb — mozzanatára vonatkozik. Kutatása eredményeinek összefoglalásakor Balázs is ezt mondja: „A magyar határozott névelő eredeti hangsúlyát egyebek között¹ alkalmasint bizonyos értelmezős szerkezetekben veszíthette el...” (i. h. 225).

Megfontolandó, hogy több európai nyelvben, amelyben a határozott névelő ugyancsak a mutató névmásból alakult ki, nincsen meg a magyar nyelvbeli az a..., ez a... típusú, eredeti értelmezős szerkezet darabjából származtatható kapcsolódás. Ez is ok arra, hogy ne elsősorban ebből a szerkezetítípusból induljunk ki, amikor a mutató névmásnak névelővé szikkadását kutatjuk.

Mindez nem változtat Balázs eredményének lényegén: a tőle vizsgált értelmezős szerkezetekben föltehető nyomatécsökkenés bizonyonnyal nagymértékben hozzájárult a névelő keletkezéséhez, habár maga a folyamat nem éppen ezzel indult meg.

2. A névelővé válásnak ugyancsak másodlagos forrását láthatjuk talán a kijelölő jelzői mellékmondatra utaló névmás használatának bizonyos eseteiben is. Ez ma is sokszor nyomatéktalan, mivel gyakran inkább a jelzett szót hangsúlyozzák lélektani, logikai okokból. (Például: „Ki az a *katona*, akiről beszéltél?”) Ilyen okok nyilván már régtől fogva fölléphettek. Ilyesféle helyzetet teremt például a Königsbergi Töredék vitatott példájának mondatkörnyezete: „Ez *oz* ýften mynt evt efmeriuc' quit fceplev nem illethet” (vö. Imre: i. h. 350; Balázs: i. h. 212).

3. Miért éppen a mélyhangú mutató névmásból keletkezett a határozott névelő? Keletkezett a magashangú változathból is némely nyelvújrásban (vö. utóbb Imre Samu: i. h. 348—9); de főképpen a távolra mutató, velaris hangrendű változat lett névelővé, és végül csak ez honosodott meg az irodalmi és köznyelvben. Több ok is magyarázza ezt. Az egyik az, hogy az anaphorikus rámutatás tárgya jelen nem levő dolog; s a jelen nem levés, azaz a csak gondolatban való jelenlét többnyire a térbeli távoltság képzetét társítja. Így van ez ma is, így lehetett régen is: *oz gimil'ben*, *oz gimil'nec*, de: *ez muncas vilagbele*, *ez vermut*. Ez utóbbi szókapcsolat után a Halotti Beszéd így folytatódik: „yfa mend *ozchuz* iarov vogmuc”. Itt a távolra mutató *ozchuz* jelzi, hogy az előttünk levő sírgödör egyedi képzetéről átváltottunk a sírgödör, a „verem” általános fogalmára: ez persze csak gondolatban lehet jelen. — Amit mondtunk, nem szabály, hanem csupán igen gyakran érvényesülő irányzat. A palatalis hangrendű, közelre mutató változat is szerephez jut az anaphorikus rámutatásban. Hogy az anaphorában mikor használják a távolra, mikor a közelre mutató változatot, az nem csupán szeszély dolga; éppen régi szövegemlékeinkben bizonyos tendencia figyelhető meg, és ez a másik nyitja annak, hogy miért főképpen a távolra mutató változathból sarjadt

¹ Az én kiemelésem. K. L.

ki a névelő. Amikor a mutató névmás a beszéd folyamatában vissza, a már említettre utal, akkor gyakrabban mély hangú; a mikor pedig előre, a majd csak ezután említendőre utal, akkor gyakrabban magas hangú. Vagyis a beszéd folyamatában már említett, hátrahagyott dolog a térbeli távolság képzetével társul; a majd említendő, ezután sorra kerülő dolog pedig a térbeli közelség asszociálódott színében tűnik fel. A hátramutatásra bőséges példaanyagot mutat be Balázs János (i. h. 212 kk.); az ő kijelölő jelzői, illetőleg határozott névelői példáit most néhány nem jelzői példával toldom meg: JókK. 5: „*Azert mondyauala:*” (előzményre utal); uo. 12: „*es az leuen monda*” (‘és ez megtörténvén, monda’); uo. 14: „*ennekem vagyon nagy fyetefem. azert ezkeppen fyetek*”; uo. 32: „*mert myenk az*” (valamely már említett dologra vonatkozik). Példák a majd csak említendőre való, anaphorikus előremutatásra: JókK. 2: „... *frater Bernald ky ezkeppen fordolot vala meg*” (csak ezután következik a lelki fordulat ismeretése); uo. 4: „*Es femyt egyebet nem monduala hanem csak ez bezedeket:*” (most következik az oratio recta); uo. 6: „... *mely megnytaiban elewzer efek ez:*...” (hogy mi történt, az most következik), „*De mafod nytafaban efek ez:*...” — A Jókai-kódex Volf-féle kiadásának (Nytár. VII.) első húsz lapján negyvenegyszer fordul elő az *azért* szóalak, harmincegy esetben hátra utal, és csak nyolc esetben előre (két esetben kétséges). Az sem véletlen, hogy a következtetésben, vagyis az előzményekre való támaszkodásban ritka az *ezért* használata. — Alárendelő összetett mondatok főmondatbeli utalószavai is igen gyakran alkalmazkodnak (az említett tendencia jegyében) a mellékmondat sorrendi helyzetéhez: KönTör.: „*rohtone ez nem levt. wala. hug leuz lean. fiot feulheffen*”; „*de qui legen neký atia ozut nem tudhotiuc*”; JókK. 8: „*zent fferenc vala ezenne zenfegnek es malaftnak fratera hogy yftenuel azonkeppen zoluala mykent barat baratyaua*”; „*yftentewl ezenne malaftot erdemle: hogy gakorta rywte-tikuálá yftenez*”; JókK. 33: „*En te ellened ez enne gonofagot tewtem: hogy mendencfawfoguan melto vagyoc atkozattatny*”; 1504: „*The keg: ezt irta, hogh...*” (LevTár I: 1); 1526: „*Solgalothom vthan esth irhatom kegyelmednek: hogh...*” (uo. 3); 1530: „*es esth yrhathom kegyelmednek, hog...*” (uo. 6). Az anaphorikusan előre utaló, közlele mutató névmás mintegy tálcán nyújtja eléink azt, amire mutat: „*Ez lewel kelt Venyche varaban nag pentheken kesen, enny eztendeben 1538*” (uo. 7).

Az említett két irányzat (1. távolra mutató névmás használata általában az anaphorában, 2. az anaphorán belül: visszautaláskor távolra, előreutaláskor közelre mutató névmás használata) persze gyakran metszi egymást. Ezenkívül ellenük hat az a körülmény is, hogy a valóságban jelen nem levő, de gondolatban megjelenített dolgok képzetéhez gyakran társul e dolgok térbeli helyzetének elképzelése, illetőleg elképzeltetése is. Ilyenkor az elképzelt vagy elképzeltetett térbeli közelség vagy távolság, illetőleg a beszélőhöz és a hallgatóhoz viszonyított lélektani közelség vagy távolság szabhatja meg a mutató névmás hangrendjét. Mégis kétségtelen, hogy az említett irányzatok megvoltak a régi nyelvből, s érvényesültek annyira, hogy a névelő éppen — azaz főképpen — a távolra mutató névmásból váljék ki.

4. Névelőnek azt szokás tekinteni, ami — a mutató névmással szemben — már nyomatékaltan (vö. Réger: NyF. 24. sz. 17; Simonyi: Jelzők 68; Klemm: MagyarTörtMondt. 317; Imre: MNy. 49: 349; Balázs: NyK. 57: 219, 222, 225). Azonban a nyomaték elvesztése nem kritériuma annak, hogy a mutató névmás már névelővé vált-e, vagy sem. A mai mutató névmás is lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan. Hangsúlyos, ha kiválaszt, s a választotton kívül minden mást elutasít, megtagad, kizár: „*Azt az edényt vidd ki!*” (ti. ne a másikat). Hangsúlytalan, ha csupán utal: „*Vidd ki azt az edényt!*” (ti. amely ott van, amelyet ott látsz. — Vö. Simonyi: i. m. 56; Balázs: i. h. 221). Ez a kettősség ma már többnyire csak a deiktikus használatban van meg-

Anaphorában manapság ritkán hangsúlyozzuk a mutató névmási jelzőt; gyakrabban akkor, amikor mellékmondatra utalunk: ekkor ismét fellép az említett kettős lehetőség. — Ebből is érthető, hogy az anaphorikus visszamutatásból keletkezett névelő ma már szinte mindig hangsúlytalan (de vö. Simonyi: i. m. 68 jegyz.; Klemm: i. m. 318). Azonban valószínű, hogy régen bármely anaphorikus mutató névmás lehetett hangsúlyos is. Minket most a jelzői használat érdekel. A jelző hangsúlyossága ősi örökség lehet nyelvünkben (vö. Simonyi: i. m. 12—3; Klemm: i. m. 290; a jelző keletkezésére vö. Pais: MNyTK. 79. sz. 26—7), s az anaphora kezdetben éppen a kiemelés által érthette el azt a célját, hogy rámutasson beszéd folyamatbeli összefüggésekre.

Ennek örökségeként a névelő nyomatékos lehetett még akkor is, amikor névelő volta már kétségtelen jelentéstani szempontból. Hagyományozott nyomatékot viselt, illetőleg — ingadozva — viselhetett még a XVI. században is, sőt még később is. Nincsenek ugyan hanglemezeink e korból, de van olyan nyelvtörténeti jelenség, amely ezúttal pótolja a hangfelvételt. Ez a jelenség a névelőül felfogott, szőeleji *a* hang analogikus, népetimológias elvonása egyes közszoí vagy személynévi eredetű földrajzi nevekből. Pais mutatott rá, ő magyarázta (MNy. 11: 271—3). Ez a nyelvi esemény — tehát például az, hogy *Amadéfalva*-ból *Madéfalva* lett — csak abban az időszakban történhetett meg, amikor a névelőt még hangsúlyozták, hiszen szőeleji, azaz kétség-telenül nyomatékos *a* hangot fogtak fel névelőként. Ez a mozzanat korántsem mellékes. *Aszód* vagy *Alag* nevéből ma már nemcsak azért nem lesz, nem lehet *Szód*, *Lag*, mert az igen elterjedt írásosság megköti a formákat, hanem azért sem — és elsősorban azért nem —, mivel e nyomatékos szőkezdő *a*-kat senki sem téveszti össze a nyomaték-talan névelővel. Még akkor sem támad kétségünk, gyanúnk, amikor először hallunk egy *A*-kezdetű helységnevet. Az etimológiai ösztön „hajlandó értelmes elemeket keresni ott, a hol az alaki feltételek erre módot nyújtanak” — írja Pais (i. h. 273). Annak, hogy egy szőeleji *a*-t névelőnek érezve elvonjanak, igen fontos alaki feltétele volt a névelő hangsúlyossága. Fölöttébb valószínűtlen, hogy a nyelvünkben tipikusan nyomatékos első szótagba valamely tipikusan nyomaték-talan nyelvelemet érezzenek bele analogikusan. Ezért a Paistól magyarázott analogikus, népetimológias elvonások ideje kormegjelölő értékű a határozott névelőre hagyományozott hangsúly elenyészésére vonatkozólag. Mit vallanak az adatok? A Baranya megyei *Bolmány* neve 1471-ig *Obalma*, *Abalman* stb. alakban mutatkozik (Szilágyi: Nyr. 43: 367). A Vas megyében volt *Borgáta*, *Borgota* neve 1500-ig *Oborgata*, *Aborgatha* stb.; a Szilágy megyei *Szivágy* neve 1475-ig *Azzyuag*, *Azyuagh*; a Zala megyei *Sziágy*, *Szivágy* neve 1420-ig *Ozyagh*, *Azzyagh* stb.; ugyane megyében egy *Szivág* nevű pusztát 1524-ig *Azziuag*, *Azzeagh* stb. néven szerepel; a Nógrád megyei *Szupatak* 1461-ben még *Azzywpatak* (Pais: MNy. 11: 271—2). A Sopron megyei *Gógánfa* még 1479-ben is *Aboganfalwa*; a Somogy megyében volt *Lexander* még 1498-ban is (Csánki 2: 586) *Allexander* (Pais: MNy. 11: 178). A Vas megyei *Vasalja*, N. *Vasalla* neve 1493 óta mutatkozik ebben a formában, azelőtt *Avasalja* volt, a szőeleji *a* ingadozó elvonása 1489-ben jelentkezik: „*Awasalya* al. nom. *Vasalya*” (Pais: MNy. 11: 271; EtSz. 183). A székelyföldi *Madéfalva* 1569., 1570. és 1576. évi adatok szerint még *Amadéfalva* (Székei: Okl. 2: 262, 271, 288; 4: 44). Az adatok évszámai azt mutatják, hogy a XV. század végén még nyomatékos volt a névelő. Még ennél is tovább őrizhette nyomatékát: erre nemcsak *Amadéfalva* vall, hanem megengedi ezt az a körülmény is, hogy a helységnévi adatok a XVII—XVIII. századból nincsenek összegyűjtve: Csánki művének a szórványosan a XVI. századba nyúló adatai és Lipszky munkájának megjelenése között jó két évszázados az űr. Évszámaink többnyire Csánki utolsó adataiból valók, tehát nem azt jelentik, hogy a tőlük jelzett időpont után mindjárt meg is történt az *a* hang elvonása. „Terminus post quem” szinte valamennyi.

Az persze bizonyos, hogy e példákban névelőnek, nem pedig mutató névmásnak érzett elemet vontak el. Helységnevek — illetőleg a bennük szereplő személynevek és közszók — előtt okolhatatlan volna a mutató névmási jelző.

Tehát a hangsúlyosság—hangsúlytalanság különbségét nem tekinthetjük a mutató névmás és a határozott névelő közötti történeti választó mozzanatként. Keletkezésük folyamatának elején a névelőket inkább jelentéstani mozzanatok (vö. Melich: MNy. 24: 4), valamint kialakulni kezdő szintaktikai és lexikológiai kötöttségek (vö. Imre: i. h. 359) különítik el a mutató névmástól.

5. A mondottakból az is következik, hogy a névelő kialakulása hosszú folyamat volt. Sokáig — talán a XV. századnál (vö. Balázs: i. h. 205) is tovább — tartott az ingadozásnak az az állapota, amelyben a határozott névelő még nem szakadt el véglegesen a mutató névmástól. A végleges különválást ugyanaz a körülmény késleltette, amely a névelővé válás folyamatát elindította: a főnévi mutató névmás szertelen jelzői használata. Az anaphora-túltengés divatja (amely — úgy látszik — Európaszerte elterjedt egy bizonyos időszakban) még akkor is divat maradt, amikor már megszűntek hatni azok a vélhetőleg művelődéstörténeti gyökerű okok, amelyek az ismételt, ismételt, újból ismételt visszautalást kikényszerítették a beszélőből. Ahhoz, hogy a határozott névelő megszülessék, először az volt szükséges, hogy a mutató névmási kijelölő jelző használata járványszerű, tartalmatlan nyelvi modorossággá váljék; másodsor pedig az volt szükséges, hogy ez a divat — mint lelki igény — elenyésszék.

6. A divat elmúlt, de megmaradt a majdnem haszontalan, most már nem is ékes sallang: ott volt a szinte funkciótlan mutató névmás a főnevek előtt. Mindössze annyi szerepet örökölt régi mivoltából, hogy ekképpen determinált: 'az a bizonyos...'; 'a már említett...'; 'az, amire vagy amelyekre az adott helyzetben gondolni lehet' — vagy még ennyit sem jelentett (mint manapság ebben: „Hol van a Pista?”). Mindenesetre a funkciónak ez a szála — megváltozva bár — áthúzódott, átmentődött a névelőbe, és ma többek között úgy jelentkezik, mint „egyedestítés”; „ugyanis főképpen egyedi dolgokkal kapcsolatban alkalmaztak anaphorát annakidején (vö. Balázs: i. h. 205—6). — Az előbb megfogalmazott, tétova funkción kívül minden egyéb jelentés-árnyalat utólag alkalmazódhatott rá a majdnem funkciótlanná vált, felhígult értékű nyelvelemre:

Tehát a határozott névelő nem azért keletkezett, mert „nómely nép szükségét érezhette oly szóknak, amelyeknek alkalmazásával a fogalomnevet a fogalom egész körére, vagy csak egy meghatározott részére vonatkoztathatta, elhagyásukkal pedig kifejezhette, hogy a fogalomnak határozatlan, tetszésszerű körét érti a néven” (Réger: NyF. 24. sz. 10). Nem valószínű, hogy efféle szükségét érezenek például a hawaiiak, de ne érezenek például a rómaiak. A névelő keletkezésének okai nem magyarázhatók a beszélőknek Réger-től föltett céljaiból. A beszélők mást akartak, miközben hozzájárultak a mai értelemben vett határozott névelő kialakulásához.

A gondolkodás fejlődésének történetében fontos mozzanat az, hogy kifejlődött a mutató névmás anaphorikus használata (Balázs: i. h. 225) — ez kifürkészhetetlenül ősi időkben történt. Kevésbé fontos, hogy a nyelv történetének egy igen kései időszakában, miután az anaphorikus visszamutatás igénye valamely okból megnövekedett, a később divattá torzuló használat özönvizében feloldódott a mutató névmás, és csak egy névelőnyi mag maradt belőle. Jobb tartózkodnunk a nyelvtörténet eseményeinek értékelő megítélésétől, de ha mégis vállalkoznánk ilyesmire a határozott névelővel kapcsolatban, akkor azt mondhatnók, hogy kialakulásában legalább annyi logikai henyeség jászott közre, mint amennyi logikai nyereséget jelent meglepte. Nem véletlen, hogy a mai magyar határozott névelő funkcióinak leíró rendszerezése ijesztő, de

egyben talán teremtmő feladat. Ugyanis annak, aki erre vállalkozik, kísértésekkel kell szembeszállnia: alig állhatja meg, hogy bizonyos esetekben bizonyos funkciókat bele ne lehelyezn ebbe a nyelvi rögbe (l. erről Simonyi: Jelzők 68).

Kubinyi László

Irodalmi nyelvünknek egy mondattani jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében

1. Döbrentei Gábor „Nyelv csinoságára való ügyelet” címmel 1821-ben figyelemre méltó cikket írt az egykorú, legtekintélyesebb folyóiratban, az 1817-ben megindított Tudományos Gyűjteményben nemzeti irodalmi nyelvünk állapotáról. Ebben több más kérdés között az egykorú irodalmi nyelv egységének kérdését is érintvén, tanulságos párhuzamot vont a francia, német és a magyar irodalmi nyelv között. Miután megemlítette, hogy az új német társalgási szókönyvön több száz német tudós dolgozott, kiemelte, hogy e tudósok „czikkelyeiben a’ nyelv mindeniknek a’ keze között csinos, tiszta, velős, úgy tetszik, mintha egy pennából folyt volna az egész munka. Egy öntés.” Hasonló a helyzet — állapította meg — a francia nagy enciklopédia esetében is. A szerzők „a’ nyelvnek egyszínű tisztságot adtak” (TGy. 1821. 12 : 32). — A továbbiakban felvetvén a kérdést, hogy hasonló esetben mi lenne nálunk az eredmény, tapasztalása alapján így adta meg a választ: „Tíz magyar tudós együtt munkálkodásánál . . . tarkaságot látnánk. Egyik deák szerkesztésre csikarná a’ magyar nyelvet, a’ másik németkednék, harmadik a’ sok ettetett, attatott szenvedő formával, mely eredetiképen még sincs nyelvünkben, nehezítené a’ kimondást . . .” (uo.ő). Észrevételeit azzal a kedvezőtlen megállapítással fejezte be, hogy „ezen készületlenség bizonyosan abból a’ gondatlanságból ered, mely nem tartja kötelességének a’ magyar könyvírói nyelv megtanulását, a’ Frantzia és Német pedig nem merne stylistikájában járatlan lenni.” Példaként hivatkozott a francia eredetű Boursault példájára, aki először szülőföldje (Bourgogne) „patois nyelvét beszélvén”, kénytelen volt alaposan tanulmányozni — sőt megtanulni — az egykorú „francia irodalmi nyelvet”, mielőtt írásra vállalkozhatott volna (uo. 32).

Döbrentei szavai világosan utalnak azokra a grammatikai — főképpen mondattani — különbségekre, melyek a múlt század első évtizedeiben szeplők voltak a magyar irodalmi nyelv arculatán. Ezek a mondattani különbségek többek közt a határozó ragok eltérő alakban való használatából (-ból, -ből, illetőleg -bül, -bül; -ról, -ről, illetőleg -rül, -rül; -tól, -től, illetőleg -tül, -tül, valamint a locativusi -n: házon, illetőleg -nn: házonn stb.) cretek, és nem egyszer alkották vita tárgyát az irodalommal és nyelvvel foglalkozó cikkeket tekintélyes számban közlő Tudományos Gyűjtemény lapjain. A legtöbbet tárgyalt és vitatott kérdések kétségtelenül a birtokos jelzős szerkezet alakításában mutatkozó különbség — helyesebben különbségek — voltak, amelyek elenyésző mértékben feltűntek ugyan a költői stílusban is, főképpen azonban a próza nyelvének egységesülésében jelentettek el nem hanyagolható akadályt. Ami a különbségek természetét illeti, a fő különbség abból a bizonytalanságból eredt, hogy vajon a birtokos többsége esetén a birtokszón ki kell-e tenni a többségre utaló *k* többesjelet, avagy nem; azaz mi a helyes: *magyarok vezére* vagy *magyarok vezérek*? Azok, akik a többes számú birtokosnak és a birtokszónak számbeli egyeztetését hangoztatták, Káldy György gyakorlatára, főképpen pedig Révai Miklós tanítására hivatkoztak. A másik fél ezzel szemben főképpen a Debreceni Grammatika tanítása alapján nem tartotta az egyeztetést feltétlenül szükségesnek. Ehhez a legfőbb különbséghez azután — mint látni fogjuk — kevésbé jelentős, egyéb különbségek is társultak.

2. Mielőtt az eltérő szerkesztésmódból eredő megoszlásnak a mértékét és természetét a Tudományos Gyűjteményben található adatok tükrében ismertetném, hasznosnak tartom, ha néhány egykorú észrevétel alapján bemutatom a kétféle szerkesztésmódból adódó különbséget. E különbség forrásáról és az abból eredő bizonytalanságról többször is vitáztak az egykorú grammatikák és időszaki írások. Így például a Tudományos Gyűjtemény megjelenése előtt a tarkabarka helyesírása miatt többször gúnyolt Nemzeti Gazda című újság 1816-ban így írt erről a különbségről: „kevés dologban van — olvashatjuk — annyi baj és kétségeskedés, mint a' főbesszám-beli tulajdonító ragasztékkal, szóvéggel a' 3-adik személyben. Az e' végre kiszabott intézet a' Nyelvtanítók könyveiben olyan tökéletlen, hogy a' nélkül még jobb volna.” Felvetvén az egyeztetés kérdését, így vélekedett: „A Magyarok' Istenek, vagy szájkijítőre Istenje, valóságos rossz kimondás. Ellenben ez: A' Magyarok' Istene, ellene mondhatatlan” (1 : 15). Tehát az egyeztetés nélküli forma javára döntött. — Kassai József 1817-ben kiadott „Magyar Nyelv-tanító Könyv”-ében szintén azon a véleményen van, hogy az egyeztetés nélküli: *Emberék' akarata* forma a helyes.

A különbségből adódó probléma időszerűségét mi sem bizonyíthatná jobban, mint az a tény, hogy az 1817-ben meginduló Tudományos Gyűjteménynek már az első számában találkozunk vele. Folnesics Lajos „Philológiai Gondolatok” című írásában felvetette a kérdést: „A' városok' neveik, A' városok' nevei. Mit jelent mindenik? Mellyik jobb?” (TGy. 1817. 1 : 81). A kérdés felvetésének indoklásául megjegyezte, hogy a különbség megszüntetése „igen fontos a' Magyar Helyesírásra, de még fontosabb a' Stylisticára nézve” (uo.). Sajnos, fejtegetéseiből nem derül ki egyértelmű világossággal, melyik szerkesztési formát tartotta helyesnek, sőt, mintha végső megállapítása ellenében volna korábbi észrevételeivel.

Nem kevésbé tanulságos az egykorú irodalmi nyelv egységének szempontjából az, amit egy évvel később — 1818-ban — bizonyos G. L. jelű szerző ebben a tárgyban a folyóirat lapjain megállapított: „a' harmadik személyre nézve olly habozásokat tapasztaljuk íróinknak, hogy gyakran ugyan azon egy lapon is két félélt olvashatni. P. o. a' tudósoknak munkájik és munkáji, a' nemzetek' királyjok és királyja” (TGy. 1818. 8 : 62—3). Ennek az állításnak a dokumentálására a folyóiratban megjelent cikkekből és egyéb egykorú írásokból — köztük Kazinczy Ferenc munkáiból is — nem kis számmal lehetne megfelelő példákat idézni. Helyszűke miatt elégségesnek tartom, ha a Tudományos Gyűjteménynek néhány ilyen helyét megjelölöm, és arra utalom az olvasót. Ilyen mindjárt a folyóiratot bevezető „Elő-Szó” című írás; továbbá az első-évfolyam második számában Kazinczynak „Erdélyi Leveliből” címen közölt írása (93—7) vagy a későbbi évfolyamokban: 1823. 11 : 85—8.

A különbség megítélésében nem nélkülözhetők az egykorú „recenziók”, melyeknek megjelenését ugyancsak a Tudományos Gyűjtemény tette lehetővé. A kínálkozó példák közül talán legtöbbet mond az érintett különbség mineműségére nézve Szlemenics Pál törvénykönyvének 1824-ben megjelent bírálata. A bíráló, miután megállapította, hogy a szerző „egyaránt távol tartván magát mind a' szerfeletti újítás igen hatalmas örvényétől, mindpedig a' mult-hoz való ragaszkodás betstelen tarkaságától”, így folytatja: „A' bírást jelentőket rávitelesen szerkesztvén, megegyezteteti azokat mind számban mind pedig a' kiejtésben, 's nem tsak a' bíróban, hanem a' bírottban is a' k-t veszi a' Többses jegyének, még a' bírottban Többses harmadik személyében is, az ő-t tévén ebben az értelmet meghatározó betűnek. P. o. A személyeknek különbségökről (I. k. 74), 's másutt is mindenütt” — tette hozzá (TGy. 1824. 3 : 101—2). — A recenziós helytelenítette ezt a szerkesztési módot, mely szerinte „erőltetetté is tévén bizonyos értelemben az elcádat, aligha gyakran két értelműséget is nem okoz” (uo.). Véleményének támogatására hivatkozott a Debreceni Grammatikára, amely kifejezetten ugyan

nem ítélte el a *k*-val való szerkesztést, de a kétértelműség elkerülése végett és egyéb okok folytán inkább a *k* jelnek a birtokszó végéről való elhagyását javasolta: „meg-gondolván, hogy a' *k* a' bírókban, az *i* pedig a' bírt dolgok többesének a' jegye a' ragasztékos nevekben, rövidebb és jobb lesz kihagyni a' *k*-t a' harmadik személyben lévő ragasztékos nevekből . . . és tsak akkor írni ki, mikor vagy magokban élünk ilyen nevekkel, vagy pedig *k* nélkül való névmással áll előttök” (56). A különbséghez fűződő bizonytalanságra nézve sokat elárul a bírálónak alábbi megjegyzése, melyet szükségesnek tartott megállapításához hozzátenni: „Mind ezek azonban még az időtől várják közönséges helyben hagyásukat, elfogadásukat” (uo. 102).

3. Az egyformaság megvalósulását több tényező akadályozta. Így többek közt a névmási birtokosokkal való szerkesztés módja. Világosan kitűnik ez a következő egykorú észrevételből és az arra adott válaszból. Döbrentei Gábor az Erdélyi Múzeum 7. füzetében (44) a birtokos szerkezettel kapcsolatban a következőt jegyezte meg: „szünetlenül forogjanak az *ők írásai* (Virgilius és Teokritos) kezeteiben. Ezt meg kell jegyezni Magyarországi olvasókra nézve. Erdélyben úgy mondatik: az *ők írásaik*, a Magyarországi szokás szerint: az *ő írásaik*.”

A fentebb már említett G. L. jelű szerző cikkében kitért Döbrentei megjegyzésére, és arról azt állította, hogy ennek „a hibás szokás”-nak nem akadt „Magyarországi Írókban” nyomára. Ellenben — írta: „vagy az Erdélyi szokást (ha ugyan csak Erdélynek tulajdona az), vagy a' törvényes formát találok munkájukban” (TGy. 1818. 8 : 63). Ahogy fejtegetéséből kivehető, „törvényes formá”-n Az *ők írásaik* szerkezetet értette.

Révai Miklós tekintélye ugyancsak hozzájárult a különbség fennmaradásához. Világosan kirajzolódik ez a Tudományos Gyűjtemény egyik gyakori cikkírójának, a Révait követő Endrődi Jánosnak „Rövid Észrevételek” címen — 1822-ben írt — értekezéséből: „Tudós Íróink még ma sem egyeznek meg a' birtokos ragasztéknak tökéletes megegyeztetésében az ő birtokosával . . . Kik a' többes birtokossal az egy vagy több birtokot meg nem egyeztetik, a' Debretzeni Grammatika után . . . így írnak: *A' Magyarok királya, A' katonák jegyverei*. Az ezt követők — teszi hozzá — készebbek ütleket szenvedni, mint sem hogy másképp szóljanak vagy írjanak” (TGy. 1822. 3 : 82). Az utóbbi észrevétel a Debreceni Grammatika nagy tekintélyére utal. Endrődi természetesen Révai szabását védelmezi: „Azért a' tudva lévő törvény szerint — írta erre nézve — Révai után . . . a' birtokot jelentő szónak a' ragasztékát birtokosának számával a' harmadik személyben is tökéletesen megegyeztettem, és írom: *A' Magyaroknak Királyok — Királyaik*” (uo. 82).

Endrődi Jánoson kívül a dunántúli Edvi Illés ugyancsak Révai követőjének vallja magát, ami egyébként cikkének nyelvezetéből is világosan kitűnik. Endrődiéhez hasonlóan nála is gyakoriak az egyeztetéses formák: *ellenfeleinek legyőzésökre; olvasóinknak a' . . . szenvedelmők* stb. (vö. TGy. 1824. 8 : 95). Főképp ez a két szerző az, akinek írásaiban nagy számban fordulnak elő a Révai hatását mutató szerkezetek.

Révai nagy tekintélyét bizonyítja a következő egykorú észrevétel. Dézsy Imre a „Révai Miklós méltó tanítványá”-nak tartott Szeder Fábiánnak „Azaél halála” című könyvét bírálván, miután megállapította, hogy Szeder nyelvezete „a' grammaticai és orthographiai pontosságért is megérdemli a' dicséretet”, a továbbiakban szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy Szeder „nem követi mindenben nagy mesterét. A' suffixumnak és néhol a' relativumnak szerkesztésében eltávozik tőle és ezen utolsóban magától sem látszatik megbékélve lenni minden esetben. Nem annyira a' szerkesztetés reguláira épít ő itten, mint pedig a' közbeszédbeli szokásra” (TGy. 1827. 2 : 101). A bíráló maga a Révai-féle szerkesztést használja.

4. Szeder Fábián — talán válaszképpen Dézsy Imre bírálatára — még ugyanabban az évben „A' Birtokot jelentő Szavakról” címen rövid cikket szentelt a kérdés-

nek, és abban elvileg is szembehelyezkedvén Révai tanításával, megindokolta ellentétes gyakorlatát. Cikkének bevezetőjében utalt arra, hogy „ezen tárgy már rég fásasztja Grammatikusainkat, és még sem végezhetek semmit is ügyében. Eggyik része ezt a szabást tartja . . . *urak' lovok, urak' lovaik*. A másik felekezet épen ellenkezőt állít és így akar szólni és írni : *urak' (uraknak) lova, urak' (uraknak) lovai*.” A vitatott jelenségről Szedernek az volt a véleménye, hogy „jobb a' régi szóllásmód mellett maradnunk, melly ezen újabbnál mindenre nézve tökéletesebb”, azaz *urak' lova* és *urak' lovai* (TGy. 1827. 7 : 87—99).

Szeder Fábiánnal kapcsolatban ki kell térnünk a birtokos jelzős szerkezet eltérő alakítási módjából eredő egy kisebb jelentőségű különbségre. Szeder — miként az idézett példák is mutatják — felhozta a *-nak, -nek* rag kitételének, illetőleg elhagyása esetén az azt helyettesítő „apostrophe”-nak a kérdését. Szeder a rag kitételét nem tartotta minden esetben szükségesnek. Más kérdés — írta — a „*Kristus' vére*, vagy *Kristus vére*”. A rag hiányát jelző apostrophe kitételét szükségesnek tartotta : „Az mindenképen az orthographiai pontossághoz tartozik” — írta róla (TGy. 1825. 7:90).

Szeder Fábiánnak a rag kitételével, illetőleg az apostrophe-nak a használatával kapcsolatos állásfoglalása nagyon is indokolt volt, ugyanis használatuknak kérdésében szintén bizonytalanság, ellentétes gyakorlat uralkodott. Egy B. S. jelű szerző, aki az apostrophe-nak a használatára nézve egy véleményen volt Szeder Fábiánnal, „Gondolatok a' Literaturának tökéletesüléséről” című írásában többek közt keményen megróttá Márton Józsefet, mivel a birtokos szerkezetekből elhagyta az apostrophe-ot : „ez a' kérlelhetetlen Orthologus — írta — az apostrophenek a' magánérthetők regimenjekben kihagyását . . . is állítja, és helyesnek tanítja. Ő az illy szószerkesztést : *ember jósága, terem magassága* természetesnek és törvényszerűnek tartja és így megtagadja a' magánérthetők regimenjét” (TGy. 1822. 7 : 66—8).

A Tudományos Gyűjtemény első évtizedében a vizsgált jelenséggel foglalkozó és eddig említett szerzőkön kívül még egy Y jelű író is érintette a meglévő különbséget. „Számadás az Írás módjáról” című értekezésében Szeder Fábiánéhoz hasonló véleményt vallott az egyeztetésre nézve : „hol a' birtokos nevek birtokaiknak számát már magokban is meghatározzák, ott oktan a' dupla meghatározás : u. m. *városok' köz nevek, városok' köz neve* helyett ; *városok' tulajdon neveik, a' városok tulajdon nevei* helyett” (TGy. 1817. 2 : 111—4).

5. Azok, akik az egyeztetés nélküli szerkezetek hívei voltak, rendszerint azt vetették a Révait követő egyeztetők szemére, hogy a *k* többesjelnek a birtokszón való kitétele folytán nem ritkán kétértelműség állhat elő, amiként arra Szlemenics könyvének fentebb idézett bírálója is utalt. Ilyenféle példákat szoktak erre nézve felhozni : *az emberek ökrök* (az emberek ökre), *a szomszédok gyerekek* (a szomszédok gyereke) stb. Ezt a nehézséget úgy próbálták elhárítani, hogy a birtokszóhoz járuló *k* jel elé *ö* hangot tettek, míg a birtokos szerkezeten kívüli *k* jeles többesszámban *e-t* : *gyerekek, de az emberek gyerekök, feleségek, de a férjek feleségök* stb. „Megkülönböztetem én a' többekhez tartozó birtokneveket, . . . ha a' mellett levő birtokosok által el nem határozottnak. P. ó. *eredetek's eredetők* (origines et origines eorum)” — olvashatjuk a folyóirat egyik cikkében (TGy. 1817. 2 : 111—4).

Ugyanezt javasolta Révai nyomán az egyeztetéses formák védelmezője, a fentebb említett Endrődi János : „Vegyük fel Révainak tanácsát — ajánlotta íróársainak — és különböztessük meg a' nevét, mikor birtokot jelent, vagy nem jelent. P. o. *Fegyverek — Fegyverök, Levelek — Levelök*, a' mit Káldyban is tapasztalunk — tette hozzá javaslata indokolásául. Cikkeiben gyakoriak az ilyen szerkezetek : „*Az emberek életök*”; „*Ha az emberek a' magok érdemöket jól esmernék*” stb. (TGy. 1822. 3 : 85). — Ugyancsak Káldyra hivatkozott Révai mellett a hasonló gyakorlatot követő Edvi

Illés: „Káldy a' ragasztékos magában érthető szokat... nagyon helyesen így írja: *szivők, fejk, testők 's a' t'*” (TGY. 1824. 8: 95).

Ritkábban a veláris hangrendű szavakban is előfordulhatott a fentihez hasonló kétértelműség. A gyakran emlegetett példa: *az emberek szamarak (az emberek szamarok; az ő szamarok)*. Az ilyen szavakban az *a* és *o* hangok váltakoztatásával igyekeztek az értelmi különbséget megéreztetni és a félreértés lehetőségét megszüntetni, miként azt a Nemzeti Gazda című lap 1816-ban rosszállólag megjegyezte: „Némellyek *O 's A* különbséggel akarják azon két értelmet szétlér megkülönböztetni: *ezeknek a' házokat, a' Pesti házakat*.” Ehhez aztán hozzátette, hogy „ez szájból kisíró hiba” (1: 15).

6. Miután a Tudományos Gyűjtemény cikkíróinak a vizsgált különbségekre vonatkozó állásfoglalását láttuk, vessünk most rövid pillantást a különbség természetét és mértékét illetőleg a folyóiratban megjelent cikkek nyelvezetére. A Tudományos Gyűjtemény első évtizedének a nyelvezete — a maga meglehetősen ingatag helyesírásával és grammatikájával — többé-kevésbé hűséges tükrre a XIX. század harmadik évtizedére kifejlődött irodalmi nyelv prózai nemének, elsősorban a tudományos prózának. Mit mutat ez a nyelv a vizsgált különbség tekintetében? A különbség, az eltérő gyakorlat könnyen kitapintható, sőt, a folyóirat egyik-másik számában — a szerzők grammatikai képzettségének és állásfoglalásának függvényeként — szinte szembetűnő.

Ami a kétféle szerkesztést illeti, különösebben elmélyült vizsgálat nélkül is meg lehet állapítani, hogy a cikkek nagyobb részében az egyeztetés nélküli formák fordulnak elő, de ugyanakkor az egyeztetéses formák sem ritkák. A mérleg azonban kétségtelenül az előbbiek javára billen. Azt is kimutatja a vizsgálat, hogy a fejlődés a *k* többesjel nélküli formák javára történik; a *k* jeles formák fokozatosan visszaszorulnak, bár a teljes egységről még kevésbé lehet szó. Az egységesülés iránya azonban kétségtelenül a ma általánosan használt formák felé mutat.

7. A Tudományos Gyűjtemény szerzőinek állásfoglalásából és a különféle tárgyú cikkek nyelvezetéből leszármazó tanulság után vegyük most röviden szemügyre költőinknek, irodalmunk egykorú jeleseinek nyelvi gyakorlatát: mit tükröz a költészet nyelve az érintett különbség tekintetében? Ismeretes, hogy a költészet nyelve a Tudományos Gyűjtemény első évtizedében fejlettség és egység tekintetében sokkal előbbre jutott, mint a próza nem ritkán még nehézkes és meg nem állapodott nyelve. Világosan nyilatkozott erre nézve a maga idejében „A nyelvbeli előadás tudománya” című könyvében (1827) Bitnitz Lajos: a költők, „ezen dicső Magyar hazafiak választák el a költői nyelvet a prosáétól, ezek simíták költői nyelvünket annyira, hogy az már most az érzéseket helyesen festheti, belső erejére és bájoló fordulásaira nézve, más mívelt nyelvekkel bátran mérkezhettek... a prosának a nyelve csak a költői nyelv útján juthat nagyobb érettségre és tökéletességre” (23—4).

Érthető tehát, hogy a költői nyelv a birtokos szerkezetek alakításában közel sem mutat olyan mértékű különbségeket, mint a próza nyelve. Szlemenics Pál könyvének fentebb is idézett bírálója az *emberek akaratok, a népek szabadságok* féle egyeztetéses formákról megjegyezte, hogy „erőltetetté tesz bizonyos értelemben az előadást” (TGY. 1824. 3: 101—2). Nem kétséges, hogy a *k* jel nélküli *emberek akarata, népek szabadsága* formák hajlékonyabbak, könnyebben kezelhetők és a versekben tetszetősebbek, mint a *k*-val szerkesztett formák.

A Tudományos Gyűjtemény megjelenésének első évtizedében szinte kizárólag az egyeztetés nélküli, hajlékonyabb formát találjuk Bajza József, Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly és Sándor, továbbá Kis János és Vörösmarty Mihály írásaiban. Természetesen elvélve megesett, hogy e költők egyike-másika — elsősorban prózai írásaiban — a *k* jeles szerkezetet is használta. A költői nyelvben a küzdelem azonban — azt

mondhatni — már végérvényesen eldőlt a ma is érvényben levő szerkezetek javára.

Bizonyára némi meglepetést jelent a fenti költők eljárásával szemben az akkori irodalmi élet vezérének, Kazinczy Ferencnek és az ugyancsak finom ízlésű és nagy tekintélyű Kölcsy Ferencnek az ingadozó gyakorlata. Kölcsy prózai írásaiban jobbra, verseiben talán valamivel ritkábban a Révaitól ajánlott, egyeztetésszerű formát használta. Kis Jánosnak a verseiről írt bírálatában például ilyen szerkezeteket találunk: „Kis az első rendű *Magyar költők* számokba tartozik”; „Ezen kiadott verseknek első kötetekben”; „az epistolák muzsájok”; „a’ hangoknak harmoniájok” stb. (TGy. 1817. 2 : 128—9). Homérosz Iliásából fordított részletek szövegében: „*Hajóknak rendjök*”; „*S társaiknak seregökbe*”; „*Trójok előrendjökben*” stb. Ugyanott azonban a másik szerkezetet is megtaláljuk: „*röpeső madarak sok rajjai* jövőn”; „*Üstökös argosiak seregét*” stb.

Hasonló természetű kettősséget mutat Kazinczy irodalmi gyakorlata is. Így például Dajka Gábor verseit bevezető, Kazinczytól írt Dajka-életrajzban ilyeneket találunk: „*Uraknak gondviselések alatt*”; „*verseknek kiadójok*” stb. ugyanott azonban: „*Műsák és Gráziák neveltjét.*” A Kis János versei elé írt „Előbeszéd”-ben: „*némellyeknek félnékségektől*”; „*másoknak vakmerő bátorságoktól*”; de ugyanott: „*rajzolatok rezei*”; „*hűsz holnapok elforgása alatt*” stb. Hasonló megfigyelést tehetnénk a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkeinek nyelvezetében azzal a tanulsággal, hogy a *k* jeles formák száma a másikkal javára észrevehetően csökken (vö. TGy. 1817. 2 : 87—105; 1819. 4 : 120—7). „Poétai Berek” című verskötetében egy és ugyanazon versben megtaláljuk a kétféle szerkesztést: „*Testvéreiknek színes sergeikben*”; „*A’ Vigságok, Trufák, Hunyorok || Ezer kecsekkel ékes gyűléseikben*”; „*álmok tarka sergeik*”; illetőleg: „*a’ Cháriszok legszebbje*” (az Alvás című versből). — Kazinczy Ferenc ingadozó gyakorlata aligha járulhatott hozzá a kettősség megszüntetéséhez, inkább arról lehet szó, hogy bizonyos mértékig közrejártszhatott annak fennmaradásában. Kazinczy és Kölcsy gyakorlatában Révai tekintélyén kívül — úgy látszik — a logikára való törekvés játszott közre, háttérbe szorítván még bizonyos mértékig az esztétikumot is.

8. A tárgyalt különbséggel kapcsolatban röviden érinteni kell még egy — a költői nyelv hangrendszerének alakulása szempontjából el nem hanyagolható — jelenséget. Említettem fentebb, hogy a *k* jel használata esetén az *e* és *ö* hangok váltakoztatásával igyekeztek az esetleges értelmi zavart megszüntetni: *vezérek* és *vezérök*, *fejek* és *fejök* stb. Ez a törekvés nem kis mértékben szaporította a szépirodalom nyelvében az *ö* hangok számát, annál is inkább, mivel egybeesett az *e* hangok gyakoriságából eredő monotónia megszüntetésére irányuló igyekezettel. Kölcsy verseiben gyakorivá válnak az *ö-s* formák: „*seregökben*”; „*kezöken tartják*”; „*szivök hiányt nem láta*”; „*tellyesítik igéretöket*”; „*mit forgatnak eszökben*” stb. (Homérosz fordításából). Felbukkanak hasonló alakok Vörösmarty „Zalán Futása”-ban is: „*Megtelepedtek kényökre*”, „*szörnyű terhöknek alatta*”, „*félelmök elálljon*”, „*lág, selyem öltözetök*” stb. (A kérdés bővebb kifejtését lásd: Benkő Loránd—Terestyéni Ferenc: Az *ö-zés* irodalmi nyelvi szerepéről. MNY. 52 : 286—7 és Tompa József: Az irodalmi nyelv. Megjelent: Nyelvünk a reformkorban. 1955. 321—2.)

9. Befejezésül még egy fontos észrevételt kell tenni a különbség természetére és a hozzá kapcsolódó vitára. Dézsy Imre abban a bírálatában, melyet Szeder Fábiának „Azaél halála” című könyvéről írt, azt állította, hogy a birtokos szerkezetek formálásában Szeder Fábián „közbeszédbeli szokásra támaszkodva” tért el Révai Miklós gyakorlatától és tanításától. Alig vitatható tény az, hogy az egykorú „közbeszédbeli” gyakorlatban — már amilyen mértékben szó lehetett abban az időben bizonyos mértékig egységesült köznyelvről — a Révaitól propagált szerkezetek — azt mondhatni —

egyáltalán nem fordultak elő. Még kevésbé lehetett szó a fentebb ismertetett kettőségről a népnyelvben. Mind a közbeszéd, mind a népnyelv a ma is használt szerkezeteket ismerte. Az a hosszadalmas vita tehát, amely a múlt század első harmadában a grammatikák, újságok és a Tudományos Gyűjtemény lapjain lefolyt, bizonyos értelemben akadémikus jellegű volt, szinte kizárólagosan az irodalmi nyelvet érintette, mivel a mindennapi életnek az előszavas köznyelvi és népnyelvi gyakorlatában a *k* jeles, egyeztetéses formák aligha fordulhattak elő.

A különbség, amely — miként láthattuk — elsősorban a nemzeti irodalmi nyelvnek a prózai nemében volt legerősebb — úgy látszik — még a XIX. század második harmadának elején is felbukkant. Erre mutat az a tény, hogy a Magyar Tudós Társaság gondozásában megjelent „A Magyar Nyelv Rendszere” című grammatika második kiadásában (1847.), miután a szerzők megfogalmazták a szabályt, mely szerint a birtokos többsége esetén a birtokszón nem kell kitenni a *k* többesjelet, szükségét érezték annak, hogy a másik, a *k* jeles szerkesztési mód lehetőségét is megengedjék. „Nagyobb érthetőség vagy nyomatékosság kedvéért azonban a birtoknévhez: *ok*, *ök*, vagy *aik*, *eik* stb. rag tétethetik.” Példának Horváth Endre alábbi verssorát idézték: „*hol sok százados agg fák lógó fodraikat suhogással lengeti a szél*” (293).

Terestyéni Ferenc

Szó- és szólásmagyarázatok

Milyen is a kurta kocma? Mindenki ismeri Petőfinek azt a szép költeményét, amelyben a faluvégi *kurta kocsmát* énekli meg kurjongató legényeivel, a vers olvasásakor vagy szavalásakor azonban senki se gondol arra, hogy milyen is az a kurta kocma, amely oda rüg ki a Szamosra. Az általában ismeretes, hogy a *kurta* melléknévnek 'rövid' a jelentése. Sokak előtt az is tudott dolog, hogy a szó a latin *curtus*, -a, -um három végződésű melléknév átvétele. Azt viszont már kevesebben tudják, hogy e latin szó átvételének mikéntjéről megoszlanak a vélemények. Melich Jánosnak azzal az állításával (MNy. 7: 96), hogy a feltűnő szóvégi *a* hangú *kurta*, *szimpla*, *dupla* latin jövevényszók „csakis a nőnemű alakból fejthetők meg”, szembeszáll Romanista (= Simonyi Zsigmond), s azt állítja, hogy ezek a szavak nem a latinból, hanem az olaszból jöttek át. Véleménye szerint az olasz jövevényszavaink végén nemcsak az *a*-nak, hanem az *o*-nak is *a* felel meg: *dupla* = < ol. **duplo*, *szimpla* = < ol. **simplo*, *kurta* = < ol. *curto*; szintúgy: *torva* = ol. *torvo*, *áspa* = ol. *aspo*, *bandita* = ol. *bandito*, *pálya* = ol. *palio*, *torzsa* = ol. *torso* stb. (Nyr. 40: 277). Beke viszont *kurta* szavunkat német jövevényszónak mondja: „késői ófn. *kurt* (felső-német nyelvmélekekben), úfn. kfn. ófn. *kurz* < lat. *curtus*” (Nyr. 58: 80).

A *kurta kocsmáról* beszélve most ránk nézve lényegtelen és érdektelen az, hogy a *kurta* szó a latinból közvetlenül került-e át nyelvünkbe, avagy olasz, illetve német közvetítéssel; az eldöntendő kérdés az, mit jelent e melléknév mint a *kocma* főnév jelzője. Jelentése semmi esetre sem a mindennapi 'rövid', azaz sem nem olyan rövid, mely „törés, metszés, nyírás, szakítás által alakult olyanná” (*kurta farkú paripa*, *kurta haj*), sem nem olyan rövid, mely „eredeténél vagy természeténél fogva olyan” (*kurta kigyó*, *kurta szoknya*). Mi köze tehát a *kocma* szó *kurta* jelzőjének a 'rövid' jelentéshez? Ezt voltaképpen már a Czuczor—Fogarasi Nagyszótár következő értelmezése magyarázza: „Midőn kocsmáról mondják, (*kurta kocma*), jelent olyant, melyben nem az esztendő hosszában, hanem a helyi szabályokhoz képest rendszeren csak szent Mihálytól szent Györgyig mérik a bort; vagy ha máskor mérik is, az titokban történik; általában olyan csapszéket, mely a fogadóknál és vendéglőknél sokkal kisebb-szerű (Kneipe).” E szerint az értelmezés szerint a *kurta kocma* jelentése: 1. olyan csapszék, borkimérő hely, mely csak rövid időn át működik; 2. titkos, engedély nélküli bormérés; 3. a fogadóknál és vendéglőknél sokkal kisebb-szerű csapszék. Nem kell sokat gondolkoznunk rajta, könnyen megérthetjük, hogy a *kurta kocma* eredetileg 'rövid ideig tartó' borkimérést jelentett. Ehhez a jelentéshez az ilyen csapszék jellege, kezdetleges volta miatt bizonyos lenéző, megvető értelem is járult, s ezt még fokozta az is, hogy a nemesek az ilyen rövid időre szóló bormérési jogukat átengedték, eladták bárkinnek. Ugyancsak ennek a másodlagos, lenéző értelemnek kifejlődéséhez nagyban hozzájárult még az is, hogy az egész éven át megszakítás nélkül működő, állandó (*continuus*) *kocsmák* és az *elrendeltetett kocsmák* (engedélyezett borkimérések) mellett felütötték fejüket az *alattomban való kocsmák*, vagyis a hatósági engedély nélkül bort mérő titkos ivóhelyek, a zugkocsmák, amelyeknek a neve ugyancsak *kurta kocma* volt (vö. e sorok írójától: Nyr. 75: 128).

Az ilyenmű zugkimérések elszaporodását legjobban bizonyítják az ellenük hozott hatósági rendeletek és intézkedések. Így „A magyar vendéglátóipar története” című tanulmánygyűjteményben (szerk. Ballai Károly, 1943.) olvassuk: „Szegeden a tiltott és titkos borméréseket *kurta csapszék*eknek nevezték. Minthogy ezek sok kárt okoztak a városnak, 1742-ben szigorú tilalmat léptetnek életbe ellenük: »valaki a kurta csapszék árulásban találtatik, kitudódván, mennyiben károsította meg a közönséges jót, azt egészen megfizesse, a kezinel tapasztaltatott jószág tőle elvitetődjék s ezenkívül a tilalom rontásáért mások példájára megpálcáztassék. Hasonlóképpen aki azon csapszéken iszik, az is a kárt fizesse meg és megcsapassék” (144). Kecskemét város 1800. évi statútuma is intézkedett a *kurta kocsmások*ról, azaz „valakiről, aki *alattomban* árulni szokott, bor vagy pálinka kocsmát tart”, s az eladdig érvényben volt büntetés mértékét fölemelte. Az alattomban való bormérésért kiszabott büntetéssel annak csekély volta miatt ugyanis a titkos kiméréssel foglalkozók nem sokat törődtek (első eset: 6 forint, második rajtakapás: 12 forint, harmadik büntetés: kitiltás). A statútum így szól: „Minthogy már a kurta kocsmások hat forint büntetéssel nem gondolnak és a várost vakmerőképpen károsítják, azért ennekutána legelső tapasztalásban minden kurta kocsmás 12 forintra büntetetik és annyi akó bora, mellyen a csap találtatik, confiscáltatik, ha már másszor is mért, két annyira köteleztetik; tehetetlen kurta kocsmás mindezek helyett 24 korbácsot véssen, a piaci oszlophoz kötöztetvén” (Mazsáry Béla: A magyar italmérés gyakorlata a jövedéki törvény megalkotásáig. Bp., 1941. 273).

Az elmondottakból kiderül, hogy régen a *kurta kocma* egyrészt az időszaki, másrészt a titokban mérő csapszékét jelentette, később pedig e névvel jelöltek minden olyan falusi, kezdetleges kocsmát, csapszékét, amelyek — az eredeti kurta kocsmákhoz hasonlóan — terítettlen, primitív, kecskelábú asztalokkal és fapadokkal, székekkel voltak berendezve. Úgy gondolom, valami ilyenféle faluvégi kis kocsmáról énekel Petőfi is, amelyben a szilaj legények nemcsak nyakalták a szőlő levét, hanem bortól mámorosan, cimbalomszó mellett kurjongattak is, hogy szinte rengett belé az ablak.

Prohászka János

Piritós. Általában ismeretes e szó 'pirított kenyér' jelentésben, s *piritus* változata is van (MTsz., Albertiürsa, Bori Erzsébet). Nyilvánvaló, hogy a *pirít* ige folyamatos cselekvésű melléknévi igeneve -s képzővel, mint például a *tudós, ragadós* stb. Azonban abban különbözik ezektől, hogy az igenévnek itt szenvedő jelentése van. Az Ecsedi-láp vidékén azonban -s képző nélkül is használatos: A szalonnát nyáron sütötték. *Piritó* kenyérre csepegtették a zsírt (Ethn. 51: 134). A régi nyelvben az igenévnek ilyen szenvedő jelentésű használata általános volt (vö. Simonyi: A jelzők mondattana 24—30, ua.: Igenévi szerk. NyF. 47: 3, Beke: Nyr. 42: 340), a moldvai csángók nyelvjárásában azonban úgy látszik, még ma is élő jelenség, pl. *elvégezte a szövőjti; van egy temetőm* (temetésem); *vagyon aratónk; vagyon márfám áruló; van-e kápálótok?* (Rubinyi: Nyr. 30: 115). Wichmann szótárában még több adatot találunk: *ez a lovam el-árló* 'ez a lovam eladó'; *nekem hólnapra isz vagy szok düttöm* 'nekem holnapra is sok gyűjteni-valóm van'; *étő* 'méreg, mérges étel' (a MTsz. szerint a Székelyföldön is, a Sopron megyei Rábaközben és a Pest megyei Szeremlén *étető* 'méreg'), *hászító* 'heiratsfahig (von einem jungen Mann)' (vö. *hászít* 'megházasít [fiatal embert]', *hászul* 'házasul'), *hizdaló-disznó, -ökör* 'Mastschwein, -vieh' (*hizdal* 'hízal'); *az a bor íósz* 'az a bor ivós, itatja magát' (vö. *ivó bor* 'hitványabb az eladó bornál' Baranya m. Bélye, Csúza; *ivó* 'ital' Tornaújfalu; *ivós* 'innivaló'; *ivós bor* 'lőre, csiger' Pest m. Tinnye, 'moslék' Tiszadob, Beregrákos, Sz.-Doboka m. Apanagyfalu, MTsz); *kapáló* 'zu behackend, zu häufend, der bhackt od. gehäufelt werden soll'; *kenő* 'Salbe, Pomade' (*kenő* Nagyvárad, *kenyő*

Temesköz 'kenőcs', *kenyő* 'finom lisztből főzött híg pép, amellyel a takács a fonalszálakat simítja' Győr, MTsz.); *kivánóssz* 'begehrenswert, wünschenswert; appetitlich'; *kötőkötél* 'Bindestrick'; *nyomtotó* 'elnyomtatni, elcsépelni való'; *örölő* 'örleni való'; *repítő* 'der schon fliegen kann (von den Nestlingen)', *repít* 'fliegen lassen, fliegen lehren'; *szántó* 'szántani való'; *szövő* 'szőni való', *vagya nekem szövöm* 'ich habe Webarbeit, ich muss weben'; *terítő* 'was auszubreiten ist, was ausgebreitet werden muss; Tisch-tuch'; *tevő* 'was zu setzen, zu pflanzen ist' (*tesz* 'setzen, stellen, legen; pflanzen'); *tyiloló* 'was zu brechen ist (Hanf, Lein)'; *varró* 'Näharbeit'; *verő* 'Einschlag (im Gewebe)', vö. *beverő* 'bélfonál (az a fonál, amelyet a vetelő segítségével a mellébe beleöltének)' Erdély, Tsz.; *béverőü* 'a keresztfonál a vászonban, melyet a csőre csőlének' (*béver* 'beölti a vetővel a szálát', Nagy Jenő: A népi kendermunka műszólkincse Magyar-alkón, Kalotaszeg).

Varancs. A MTsz. egy adatban közli 'varancsag' jelentéssel a Magyar Nyelvészet 6. évfolyamának 357. lapjáról Háromszék megyéből. A jelentést megkérdőjelezi, s fölveti, hogy a *varancsag* jelentése nem 'varangyos béka'-e.

A szót használja egy dabasi (Pest m.) idős parasztasszony a Népszabadság 1957. május 1-i számában közölt levelében: „... este tízkor még kapartuk a tarlót... Evett bennünket a por, meg a toklász. Lábunk szára merő egy *varancs* volt. Kimarta a tarló” (7. lap, 1. hasáb). Itt a szó jelentése nyilván 'érdes fölszínű (kő, fakéreg, bőr stb.)', mint a MTsz.-ban följegyzett kiskunhalasi és szegedi *varancsagos* szó, amelynek Cegléden 'varangyos (béka)' jelentése is van. Változatai: *varancskos* (béka) (Dunaalmás, Komárom, Tolna m. Paks), *varancsokos* (béka) (Zilah vid.), *varancsos* (béka) (Nyitra m. Magyarsoók), MTsz., Palócság Nyr. 21: 311), *varangyagos* (béka) (Baranya m. Kopács), *varangyékos* (béka) (Abaúj m. Pusztafalu, Zemplén m. Szürnyeg), *varascos* 'egyenetlen (durva, érdes, bibircsós) héjú (krumpli), varangyos (béka)' (MTsz., *varangy* 'nagy seb vara' (Borsod m. Nyr. 37: 139). Alapszavuk: *var*, amelynek *varas*, *varos* származéka is van 'varangyos (béka)' jelentéssel (Dunántúl, Palócság, Szolnok-Doboka m.), továbbá 'rühes' (Szekelyföld), 'harapégés miatt repedezett kérgű' (Háromszék m. Dálnok; *harap* 'száraz avar, haraszt, lehullott száraz falevelek és ágtörmelék' Székelyföld; 'avar- v. tarló-égés' Nagyszalonta, Udvarhely m.; 'megégett cserjés, bokros hely' Székelyföld; *harap-égés* 'avarégés; megégett cserjés, bokros hely' Székelyföld MTsz.).

Beke Ödön

Hússzék, mészárszék, vágószék. A Nyelvőr 1956. évf. 4. számának „Hússzék” című szómagyarázatához szeretnék néhány szót fűzni, hogy az ott írottak világosabbá váljanak. A szerző ugyanis nem ad kielégítő választ arra, miért jelöl nyelvünk egy üzlet-helyiséget, a mészárszéket, bútordarab jelentésű szóval, s miért éppen a *szék* szóval jelöli?

Leghelyesebb a népnyelvi jelentésből kiindulnunk. *Szék* szavunk — a köznyelvi használattól eltérő módon — országszerte a kör-, félkör- vagy leginkább téglalakú lapból és három-négy beléerősített lábból álló bútorféleséget jelöli [a támlásszékeknek falun *karszék* a neve!], amilyen a városon is ismert ún. *kisszék*. Ez az igen egyszerű felépítésű *szék* különféle méretű lehet; a *kisszék*-en vagy *gyalogyszék*-en kívül van tehát *nagyszék*, *magosszék*, *hosszúszék* is, azután vaskos lapú *vastagszék* és lapjának közepén kivágott *lyukasszék* is. A különböző változatok más-más rendeltetésre készülnek, nemcsak ülőbútorul, mint a *fejőszék*, *fonószék*, *varrószék* stb., hanem egyéb használatra is, ilyen a *láb alá való szék*, *evőszék*, *asztalszék*, *padszék*, *szapulószék*, *mosószék*, *vödörszék*, *rengőszék* stb.

A történeti anyag arra figyelmeztet, hogy egykor az általános nyelvhasználatban is ezt a bútorféleséget jelöli a *szék* szó, s a ma *szék* összetételű szavakkal megnevezett dolgok többségéről az ábrázolások, feljegyzések segítségével be lehet bizonyítani, hogy őse valóban a fentiekben bemutatott formával egyező *szék* volt. Így van ez a *mészárszék* és társai esetében is. A középkorban ugyanis az árusok téglalap alakú, négy lábú *szék*-ekre rakosgatták ki portékájukat. Amikor a Jordánszky-kódexben (419) azt olvassuk, hogy Jézus „Az galamb arwlóknak zekőket fel forgataa”, akkor is asztalszékekről, nem pedig ülőkékről van szó; bizonyosság rá a kassai Sz. Erzsébet templom főoltárának (1474—77) ezt a jelenetet bemutató képe.

A mészárosok is Európa-szerte, mint számos középkori ábrázolás tanúsítja, ilyen *szék*-en darabolták, árusították a húst. Comenius Orbis pictusának (1669.) „A Mészárság” című képen is ilyen *szék* szolgál vágóasztalul, egy másik hasonlóan meg a hússzózó teknő áll. A *mészárszék*, *vágószék* vagy *puszta szék* megnevezés tehát eleinte csupán a húsvágó és kiszolgáló állványt jelölte; ilyen értelemben szerepel a *vágószék* egy 1660-ból ránk maradt feljegyzésben: „Az mely hozzu szint piatzunkra tsinaltunk, alaia vagho szeket zerezven, az mely kwlseo meszaros vasar napokon azon hust vagh...” (Bogáts, Háromszéki. okl.-szótár 101).

Úgy látszik azonban, e szavak jelentése igen korán kibővült. Már XIV. század közepi latin oklevelekben *sedes macellinae*-nek vagy csak egyszerűen *sedes*-nek nevezik a húsarúsító boltot — mondani sem kell, hogy ez a magyarból fordított kifejezés csupán hazánkban volt ismert. A XVI. század elejétől fennmaradt adatok tanúságtétele szerint a *mészárszék*, *vágószék*, *szék* megjelölésen egyre inkább a 'mészárosüzletet' értik, s az előbb idézett 1660-i szöveg szóhasználat is már csak megőrzött régiesség.

Ami a *hússzék* szót illeti, erre 1793-ból van az első adatunk. „Mint a' Bárány, mellyet visznek hús székekre. Némulva néz az őt bántó Hentesekre” — írja Nagy Ferenc Hunyadi Lászlóról (99, a Magyar Nagyszótár adattárából).

Meg kell jegyezni, hogy a miénkhez hasonló szóalakulás az azonos fejlődés következtében több más európai nyelvben is lejátszódott. A középkori latin nyelvben használatos 'pad' értelmű szavak: *bancus*, *bancha*, *scannum* korábbi jelentésük mellett 'árúsító pultot', sőt 'boltot', 'üzlethelyiséget' is jelöltek. Ilyen tárgytörténeti alapokon keletkezett a német *Fleischbank* (a délnémet népnelvben pusztán *Bank*), *Brotbank* szó, s a nálunk is köznyelvivé váltott 'pénzintézet' jelentésű *bank* szó is. Ez utóbbi korábban, a középkor folyamán az olasz piaci pénzváltók asztalát, vagy ha úgy tetszik, *szék*-ét jelölte.

Visszatérve a Czuczor—Fogarasi-féle meghatározáshoz, megállapíthatjuk, hogy noha a *szék* szóval jelölt tárgyak, dolgok ma már valóban különféle szabásúak — időközben megváltozott magának az ülésre használt *szék*-nek alakja is —, a máig élő elnevezések, így a mészárszék és társai, az egykori tárgy-ösök azonos formájának emlékét őrzik.

K. Csilléry Klára

Ukrán. 1. A SzófSz. szerint az *ukrán* népnév az orosz *ukranъ* 'ua.' átvétele. Ilyen orosz szó azonban nem mutatható ki. Az ukránok orosz neve *українцы*, sing. *українець*; ez az *Україна*, *Україна* országnév -*ey* képzős származéka (vö. *кумáей* 'kinai [ember]', *кавказей* 'kaukázusi', *новгородей* 'novgorodi' stb.). Az *Україна* országnév etimológiailag azonos a 'határvidék' jelentésű *україна*, *україна* köznévvél; ennek szótöve a *краї* 'széle vminek; vidék; határvidék' (Vasmer: Russ. etym. Wb. 3: 180; a szláv *krajъ* > magyar *karéj* átvételre l. Kniczsa SzlJsz. I: 255).

A SzófSz. hivatkozik S. H. (Sztripszky Hiador) „Az *ukrán* név” című cikkének (Ukránia 1: 6—10) a Magyar Nyelvőrben közzétett bő kivonatára (Nyr. 45: 80). Az emlí-

tett cikk szerint az *ukrán* népnév és az *Ukránia* 'Ukrajna' országnév a XVII. század óta használatos a magyar írásbeliségben. Ezt azonban (mint látni fogjuk) a források tüzetesebb átvizsgálása nem erősíti meg. — Vizsgáljuk meg először az *Ukrajna*, *Ukránia* országnév történetét a magyarban.

2. Magyar nyelvű szövegben Ukrajna névvel 1636-ban találkozunk először *Ukrajna* alakban (Szentpáli István követi jelentése a kozákoktól. — Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1883. 302). 1654-ben az ország *Ukrayna* n-ven szerepel a krími tatár kán Hmelnyickij Bogdán kozák hetmanhoz írott levelének magyar fordításában (Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború. Budapest, 1890. [a továbbiakban: Szilágyi Erdély] 1: 321). 1655-ben és 1659-ben Stephán Lupul moldvai vajda leveleiben *Okraina* alakban találkozunk a szóval (Szilágyi Erdély 1: 528; Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1874. [a továbbiakban: Szilágyi Okmánytár] 655). *Okrainaszél*, *Okraina* alakot használ Sebesi Ferenc is 1657-ben (Szilágyi Okmánytár 531, 543).

A két Rákóczi György fejedelemsége alatt a magyar (és lengyel) kancelláriákban keletkezett latin nyelvű iratokban ugyancsak az eredeti keleti-szláv hangalakot őrző *Ukraina* az ország neve (Szilágyi Erdély 1: 15, 345, 381, 469; 2: 299, 407). *Ukraina* alakot használ J. A. Comenius is (Szilágyi Erdély 1: 390), valamint H. C. Sternbach erdélyi svéd követ diplomáciai levelezésében (Szilágyi Erdély 2: 317, 318; Szilágyi Okmánytár 442). Sternbachnál *Okraina* alak is szerepel (Szilágyi Erdély 2: 265).

Az *Ukrania* alak X. Károly svéd királynak II. Rákóczi Györgyhez, valamint erdélyi követéhez küldött latin nyelvű leveleiben bukkan fel 1656-ban (Szilágyi Erdély 2: 168, 179, 181); ezek a levelek természetesen nem a magyarországi, hanem a svédországi latinság emlékei közé tartoznak. Feltehetjük, hogy az *Ukrania* alak keletkezésének a helye is a XVII. századi nyugat-, illetőleg északeurópai latin diplomáciai nyelv volt. Az *Ukraina* > *Ukrania* hangtani módosulást *-in-* > *-ni-* metathesises torzulással magyarázhatjuk; a szóvégre ugyanakkor a *Polonia*, *Litvania*, *Germania*, *Gallia* stb. mintájú latin országnévek analógiás hatást is gyakoroltak.¹ — Az *Ukrania* alak idővel a magyarországi latinságban is meghonosodhatott, és nyilván onnan került át a magyarba. Magyar szövegekből 1757 óta tudjuk kimutatni a következő írásváltozatokban: *Ukránia* (Vetsei P. István Magyar geografiaja. Nagy-Károly, 1757. 256); *Ucránia* (Bertalanffi Pál: Világnak Két rendbéli rövid isméréte. Nagy-Szombat, 1757. 822); *Ukrania* (Bertalanffi i. m. 821); *Ucrania* (Bertalanffi i. m. 678; Vetsei: i. m. 243); *Okrania* 'Mordva- és Tatár föld közötti határvidék' (Bertalanffi i. m. 653). 1790-ben Gvadányi Józsefnél találkozunk az *Ukránia* alakkal az Egy falusi nótáriusnak budai utazása XI. részéhez fűzött magyarázatokban (Remekírók Képes Könyvtára. 24. 2: 194). Az *Ukránia* alak a XIX. század folyamán is használatban volt. Ezt az alakot használta Márton József 1818-ban (Lexicon 1: 685; az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből). Zilahy Imre 1865-ben „Ukránia költészete” címmel írt cikket (Korunk Tárczája 1: 287—8). Jókai Mór is az *Ukránia* alakot (illetve annak származékát, az *ukrániai* melléknévet) használta orosz tárgyú írásaiban (Nemzeti kiadás. 34. kötet. 303; Szabadság a hó alatt. Franklin könyvkiadó, s. a. 277). A XIX. század közepétől kezdve azonban az eredeti szláv hangalaknak jobban megfelelő *Ukrajna* változat ismét egyre általánosabb lett, és hovatovább teljesen kiszorította a latinos *Ukránia* alakot: 1857. *Ukraina* (Galletti J. G. A. Egyetemi Világrajza. Átdolgozta dr. Falk Miksa. Pest, 1857. 371, 385); 1883. *Ukrájna* (Csopei László: Rutén—Magyar Szótár. Budapest. 407);

¹ A szóvég latinosítása országnéveknél nem ritka. Vö. magyar *Bosznia*, orosz *Босния* ~ szerb-horvát *Bosna*; középlatin *Moravia* ~ cseh, szlovák *Morava*; angol *Moldavia*, orosz *Молдавия* ~ régi román *Moldava*, mai román *Moldovă*; stb.

1893. *Ukraina* (A Pallas Nagy Lexikona 16: 503). Később történt ugyan kísérlet az *Ukránia* alakváltozat felújítására (1916-ban folyóirat is indult *Ukránia* címen), ez a kísérlet azonban sikertelen maradt. 1938—39-ben rövid időre ismét felbukkant az *Ukránia* alak a *Kárpáti Ukránia* szókapcsolatban (vö. Bonkáló Sándor: A rutének [ruszinok]. Budapest, s. a. 43—4). Ma kizárólag az *Ukrajna* alak van használatban.

Az *Ukrajna*, *Ukránia* alakváltozatok közül tehát az *Ukrajna* a régibb (1636). A latinos *Ukránia* alakot 1757 óta tudjuk kimutatni a magyarból. — Vizsgáljuk meg most az *ukrán* népnév kérdését.

3. Az *ukrán* népnév a fentebb említett XVII. és XVIII. századi forrásokban nem fordul elő. Az idő tájt orosz Ukrajna lakosait általában *kozák* (1532.), később *kisorosz* (1857. Galletti i. m. 383, 554) néven emlegetik a magyarban. A nyugat-ukrajnai (galíciai, bukovinai) és a kárpátaljai ukrán lakosság neve *orosz* (kn. XV. sz. e.), *rusznyák* (1795), majd később *rutén* (1857) és *ruszin* (1883; a különböző elnevezésekre vö. Melich: MNy. 5: 341—2; Bonkáló i. m. 66—9; Csopei i. m. XX—XXIII). A XIX. század második feléig még a politikailag és művelődésileg megosztott ukrán lakosság sem illette magát és nyelvét általánosan az *український* 'ukrán' jelzővel, hanem helyette a *малоросійський* 'kisorosz', *козацький* 'kozák', *русинський* 'ruszin', sőt leggyakrabban egyszerűen a *руський* 'orosz' szót használta.¹ A kárpátukránokat a tudományos irodalomban *угороруський* 'magyarorosz' névvel is jelölték. A *руський* népnév elé a pontosabb meghatározás kedvéért olykor az *український* vagy *московський* 'moszkvai' jelzőt tették, hogy az ukrainai és moszkvai oroszok egymástól megkülönböztessék; erre már 1670-ből van példa. Az *український* név általános elterjedése az ukrán lakosság körében azonban viszonylag új keletű: csak a XIX. század közepe óta hódít egyre jobban tért mint az ukrán lakosság egységes nemzeti elnevezése. 1945 óta az egész ukrán lakta területen az *український* név foglalta el a korábbi elnevezések helyét. (Az *український* népnév kérdéséhez vö. Л. А. Булаховський: Питання походження української мови. Київ, 1956. 8—9; Vasmer, Russ. etym. Wb. 2: 549, 3: 180).

A magyarban ugyancsak későn bukkan fel az *ukrán* népnév.² Az Akadémiai Nagy-szótár gyűjtésében nem találunk rá adatot. Még 1916-ban sem említi az *ukrán* nevet a Révai Nagy Lexikona (14: 801—2) a *kisorosz* név szinonimájaként, noha a szó eddig felfedezett legkorábbi előfordulása 1915-ből való (Ukránia. Mutató az első számból. 1915. dec. 25. 1). A szó azonban azidőtájt még nem volt közkeletű. Olykor a szerencsétlen képzésű *ukrainista* 'ukrán' szót használták helyette (Bonkáló Sándor: A szlávok. Bp., [1915]. 35; Ukránia 1: 9—10; az *-ista* képzőre a magyarban vö. Gyalmos MNyTK. 31: 3—14). Az *ukrán* szó elterjesztésében szerepet játszott az Ukránia folyóirat (csak egy évfolyama jelent meg, az 1916-i), mert az *Ukránia* és *ukrán* szavak népszerűsítése a szerkesztőség célkitűzései közé tartozott (Ukránia 1: 1, 6—10, 298).

¹ Hazánk egyetlen ukrán községének, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Komlós-kának a lakosai szlovjácoknak vagy — ritkábban — rusznácoknak vallják magukat, anyanyelvüket pedig orosznak, esetleg szlovjácoknak, komlósainak tartják (Baleczky: Studia Slavica 2: 349—350).

² Figyelmet érdemel, hogy az *ukrán* népnévből a magyarban nem alakult földrajzi és személynév, pedig a *Bodrogolaszi*, *Erdőhorváti*, *Hajdúböszörmény*, *Kisoroszi*, *Szatmárnémeti*, *Tótkomlós*, *Törökszentmiklós* típusú helységnevek, és a *Cseh*, *Görög*, *Kozák*, *Lengyel*, *Muszka*, *Orosz*, *Rác* típusú családnevek gyakoriak. Ez is azt mutatja, hogy az *ukrán* név nem lehet régóta használatban. Egyébként a *szerb* is csak 1783, a *szlovák* 1876, a *román* pedig a XIX. század második fele óta mutatható ki a magyarból (SzófSz.; Kniezsa SzlJsz. I); korábban a *rác*, *tót*, *oláh* járta.

4. Az *albán, norvég, portugál* stb. típusú népnevek (az átvétel módjára vö. Melich: MNyTK. 52:9—23) és az *Albánia, Norvégia, Portugália* stb. típusú országnevek a magyarban korrelatív viszonyban vannak egymással: egyikük meglétéből következik a másik potenciális létezése is. Valamely szó reális létezéséről azonban csak a szótörténeti adatok alapján bizonyosodhatunk meg. A *Szerbia, Bulgária, Hollandia* stb. országnevek mellett ténylegesen megtalálhatók a *szerb, bolgár, holland* stb. népnevek és megfordítva. A *Galicia, Volhynia, Podólia, Szibéria* stb. földrajzi nevek mellett azonban csak potenciálisan létezik a **galic*, **volhyn*, **podól*, **szibér* stb. név. Hasonló volt sokáig az *Ukránia* országnév helyzete is. Potenciálisan kezdettől fogva ott lappangott mellette az *ukrán* népnév; realitással azonban ez a szó csak akkor vált, amikor a történelmi körülmények (az erősödő ukrán nemzeti mozgalom) e szó életre hívását szükségessé tették. Az eddig felkutatott adatok szerint ez csak a XX. század elején történt meg.

A mondottak alapján nyilvánvaló, hogy az *ukrán* népnév a magyarban nem átvétel, hanem az *Ukránia* országnévből való kései elvonás útján keletkezett a *szerb: Szerbia, bolgár: Bulgária, holland: Hollandia* stb. szópárok analógiájára. Az *Ukránia* országnév időközbeni elavulása azonban a szabályos *ukrán: Ukránia* korrelációt megbontotta, és az *ukrán: Ukrajna* korrelációval helyettesítette. A mai magyar nyelvben több más esetről is tudunk az együvé tartozó nép- és országnév bonyolult, csak történeti vizsgálattal tisztázható kölcsönviszonyára. Ilyen pl. az *osztrák: Ausztria, bosnyák: Bosznija, francia: Franciaország* (korábban *franc: Francia*), *angol: Anglia, japán: Japán* stb. (vö. EtSz., SzófSz.). Ezek a logikátlanoknak látszó szópárok az idők folyamán elnyerték a nyelv szokás szentesítését, és ugyanúgy kötelező érvényűvé váltak, mint a *holland: Hollandia* típusú „szabályos” nép- és országnevek. Kiss Lajos

Zápor. Eredetéről mindeddig alig esett szó. A SzófSz. ismeretlen származásának minősíti, Kniezsa (MSzlávJöv. I/1, 2) nem tárgyalja, fő folyóirataink (MNy., Nyr., NyK.) nem írnak etimológiájáról. A XVI. században tűnik fel: DebrK. 169: *zapor eső*; RMK. 5: 85: *zaporessőt*; Kár: Bibl. II: 118: *zapor esső*, Fél: Bibl. I: 11: *zapor esső*; Mon: KépT. 2: *zapor esső* (NySz.). Először önmagában az *eső* nélkül MA. és MA: Bibl. I: 473: „Az nagy *zapor* el rekeszti az embereket az munkatul” (NySz.).

A helyes származtatást — véleményem szerint — már Gyarmathi (Voc. 91) megsejtette: „Zápor, Ge. Platz Regen, R. zapor *bauch Zwang*, midőn úgy megyen az has, mint a' zápor, *hasmenés*, S szporni djest.” A legutóbbi mutathat a szó eredetére. Igaz, a Gyarmathi által szlováknak feltüntetett alak ma nem szlovák, hanem cseh; de a szlovák irodalmi nyelv különben is kései alakulás, s a megjegyzésben csak az számszámunkra a lényeges, hogy a szót már ő is a szláv nyelvekhez kapcsolta. Valószínűleg az ő ötlete tükröződik Sándor István művében: „Zápor. Imber, Nimbus. Tót. Zporni djest” (Sokféle 12: 168 NSz.). — A *zapor* szóról tehát a fentiek alapján azt állítjuk, hogy ugyanabból a töből vettük át, mint *szapora* melléknévünket: orosz-egyházi szláv *sporъ* 'uber'; bolgár *spôr*, *spora* 'abundance, bőség'; szerb-horváth *spôr* 'durans, lange dauernd; tardus, langsam'; szlovén *spôr*, *spôra* 'ausgiebig'; szlovák *sporý* 'kiadós, zapora’ stb. (Kniezsa: MSzlávJöv. I/1: 490).

A *szapora* esetében a szláv szó nőnemű alakját vettük át. A *zapor* a hímnemű alak átvétele. Ilyen szláv hímnemű melléknév átvétele például a *bolond* vagy a *paraszt* is! Úgy tetszik, hogy az átvétel szinte tükörkifejezésként történhetett. A szláv melléknév és az *eső* szó szláv megfelelői is alkothatnak megszokott jelzős szerkezetet, mint azt már Gyarmathi és Sándor István utalásai is mutatják. Az *eső* szó szláv megfelelői (pl. az orosz, a szlovák, a cseh) is hímneműek, mint az átvett — egyelőre melléknévként átvett magyar *zapor* szó szláv megfelelője, mely persze hangtanilag nem volt azonos a mai alakkal.

Az átvett alak * *szpor* lehetett. A torlódás éppúgy *a*-val, illetve *á*-val oldódhattott fel, mint a *szapora*, *barát*, *barázda* esetében. Hangsúlyos helyzetben aztán az (*á*) megnyúlhatott, mint a *sátor*, *bárseny*, *párduc*, *árbo*c, vagy az újabb átvételek közül az *ákác*, *Ánglia*, *ádrec* stb. (vö. Bárczi: Hangtört. 52, 89, Laziczius: Egy nagy pör... 34—5). Az *sz* > *z* zöngésülésre jónéhány példánk van: *szugoly* > *zugoly*, *sza*j > *zaj*, *szimat* > *zamat*, *szarándok* > *zarándok*, *szilál* > *zilál* (vö. Bárczi: Hangtört. 103), továbbá *Szala* > *Zala*, *szomálc* > *zománc* stb. Megjegyzem, MA. (1621.) szótárában a *szaporá*-nak is vannak *z*-s alakjai, de az *sz*-csre való utalással: „Zapora, *vide Szapora*”; „Zaporodható, *Multiplicabilis*, *e. Vide Szapora*”; „Zaporitom, *Multiplico*, *as*, *are*. *Vide Szaporitom*.” — A *z*-s változat léte azonban ezekből nem bizonyítható, mert ilyen *z* — *sz* váltakozás is van ugyanott: „Zayko *Graculus*, *Vide Szajkó*”; Zeec, *vide fzeec*, *fzéc*; „Zent, *vide Szent*” stb. A *z*-s változatok tehát a MA. szótárban inkább helyesírási sajátságoknak látszanak, noha például a *szilaj* szócsaládnál már nem mutat a szerző az *sz*-es változatokra: „Zilay, *Protervus*, *a. Lascivus a*”; „Zilaykodo, *La Sciviens*”; „Zilaykodom, *Lascivio*, *is*, *ire* (!)”; „Zilayság. *Lascivia*”.

A *zápor* jelentésfejlődése is teljesen világos: a *zápor eső* 'sűrű, bőséges, hosszantartó eső' jelzős szerkezetből éppúgy a *zápor*-ra vonódott, tapadt a jelentés, mint pl. a *sértés*, *lábos*, *költő* esetében. De ez az elvonódás nem is történt meg talán minden nyelvjárásban. A *záporosó* ma is egyenértékűje a *zápor*-nak a köz- és irodalmi nyelvben, de egyes nyelvjárásokban is (OrmSz.). A Szamosháton meg *csak* a *záporosó* ismeretes (SzamSz.).

A *szapora* és *zápor* összetartozása valószínűleg a magyar beszélők tudatában is megvolt egy ideig. Ezt sejteti Gyarmathi (Voc. Székely Szók) „Zapora, Zápor, szapora” alakja is (az adatot átvette a Tsz., CzF., MTsz. is).

Talán Vitkovics Mihály (Művei, Szvor. kiad. 3: 5, NSz.) sem csak a jóhangzás kedvéért használja a *szapor* alakot: „Verseghi Ferencz... új magyar Grammatikát adott ki... Igen *szapor* a kelete”. — A *zápor* eredeti melléknévi jellegét sejteti (ha nem is bizonyítja) a NSz. néhány adata: 1833. (Értesítő 69): „Sőt egyszer... jég is esett, 's pedig olly *záporan*, hogy...”; (Uo. 101) „18ra megy azon napok száma, melyekben esett és pedig jobbra *záporan*.” — Egy tájnyelvi adat: „*Záporon* esik az eső” (Vás m., Körmend vidéke, MTsz.).

A hímnemű melléknév jelentése átvétele után más irányban is tovább fejlődött. A 'hímlő' jelentésű *zápor* szó, mely aztán a magyarból a románba is továbbjutott (NyK. 27: 341, 440), bizonyára a *zápor hímlő* 'sűrű kiütés' 'sokáig tartó kiütés'-féle jelzős szerkezetből és jelentésből keletkezett éppúgy a jelzett szó jelentésének a jelzőre való tapadásával, mint a másik, ismertebb *zápor* szavunk.

Talán nem merészség, hogyha felteszem, hogy az Ormánságban gyakori *Zápor* lónév (OrmSz.) sem az időjárási jelenséget jelentő szóval azonos, hanem — már elhomályosult — a 'szapora, termékeny' jelentést őrzi. Érdemes lenne tudni, vajon kancákat is elneveznek-e így, vagy csak méneket.

Végezetül csak annyit: szófejtési kísérlettemmel nemcsak egy ideig ismeretlen eredetűnek minősített szó megfejtését akartam adni, hanem régi etimológusainkat kívántam egy kissé „rehabilitálni”.

Török Gábor

Boldog. Nemrégiben egy cikk jelent meg a Nyelvőrben O. Nagy Gábor tollából, mely a „bot boldogabbik vége” szólással foglalkozik. Fejtegetéseiben a szerző a *boldog* szó régebbi 'gazdag' jelentésén keresztül igyekszik megmagyarázni a *boldogabb vég* szókapcsolatot, s szerinte ez dúsabb, tömöttebb véget jelentene (Nyr. 79: 454). De miért ne tehetnénk fel, hogy a *boldogabb vég* egyszerűen 'vastagabb vég'-et jelent (vö. MNy.

27 : 253, a puska, ostor, fa boldog végéről). Tudván azt, hogy a szólások konzervatívak, feltételezhetjük, hogy ez a szólás a *boldog* szó legrégebbi jelentését őrizte meg számunkra: a 'vastag' jelentést. A 'vastag, kövér' jelentésből szabályszerűen fejlődhetett a 'gazdag', s ebből a 'boldog', a konkrét jelentéstartalomtól az absztrakt felé haladva. Természetesen e fejtegetés akármilyen meggyőzőnek látszik is, nem sokat ér, ha más adatokkal nem tudjuk igazolni. Ti. e szólás egyedül nem nagy bizonyító erővel bír, mert nem lehetetlen az sem, hogy tréfás eredetű — a bot boldogabb vége egyszerűen csak a boldogtalanabb végét jelenti — annak, aki az ütéseknek kapja. A következőkben megpróbáljuk a feltételezett 'vastag' jelentést, ha nem is adatszerűen igazolni, de legalább is valószínűsíteni.

A régiség — egyelőre — nem nyújt erre nézve számba vehető támasztékot. A nyelvjáráásokból már több adatunk van, mely a *boldog* eredeti 'vastag' jelentésére mutat. A Bihar megyei Gyantán régen a nők „nagy *boldog* fésűt” viseltek hajukban (NéprÉrt. 13 : 19). Tekintve, hogy a *bádóg*-nak tudtommal nincs *boldog* alakváltozata, e közelebből meg nem magyarázott *boldog* 'vastag' is lehet.

A *boldog* eredeti 'vastag' jelentését vélem feltalálni a *Boldogasszony* elnevezésben is. „Ösvallásunknak Istenasszonya” minden valószínűség szerint a termékenység oltalmazója, előmozdítója volt, erre mutat mindenekelőtt a szülés körüli szerepe : a néphit szerint ő a szülő nő oltalmazója, a szülő nő a Boldogasszony ágyában fekszik stb. *Gyümölcsoltó* és *sarlós* elnevezései is egy termékenységvarázsló szerepkörre utalnak. A termékenység istennőjét pedig minden nép ősidőktől fogva mint vastag, kövér, terhes nőt ábrázolta. A magyar néphitben is a kövér leány termékeny, a sovány meddő (Ethn. 4 : 224). A terhes nőt sokfelé *vastag*-nak nevezik és talán a *boldog állapotban van* kifejezés is eredetileg nem mai jelentésben értendő.

Egy fajta gömbölyű szilvát *boldogasszon szilvá*-nak (MNy. 10 : 459. NéprÉrt. 31 : 201, Fogarasi, Ballagi) vagy *boldi* (Kass. 1 : 342), *bódi* (Nyr. 30 : 349, Kisújszállás), *bógyi* (MTsz., Nyr. 30 : 349, Mátraalja) *szilvá*-nak hív népünk. Ez a szilvafaj nagy, gömbölyű, vörös, nem magvaváló. Fogarasi és nyomán Ballagi Augustpflaumenak fordítják, mivel augusztusban, Boldogasszony havában érik. Az elnevezés alapja azonban mégsem okvetlenül az érés ideje, mint inkább a gömbölyűség. Nem tudunk ugyanis arra példát, és nem is valószínű, hogy a nép a köztisztelőben álló Boldogasszonyt *bódi*, *bógyi* alakban is emlegetné, kivált mikor *bódi* 'ostoba'-t jelent. Ha a *Boldogasszony szilva* és a *bódi szilva* valóban azonos (már pedig adataim ezt vallják), akkor e különös megfelelésnek magyarázata csak az lehet, hogy itt mind a *bódi*, mind a *boldogasszony* 'gömbölyű'-t, 'vastag'-ot jelent. A *bódi* a *bódóg* -g képzős melléknév *bód*-tövéből van képezve, s e tö eredeti jelentése 'gömbölyű, kövér'. Hogy a *bódi* 'ostoba'-t is jelent, éppen nem meglepő, a 'kövér' → 'ostoba' jelentésfejlődés eléggé közönséges (vö. *duncsi* MTsz.). E *bód* tőhöz vonható még a *bold* 'színes fejű gombostű' (Moldva, NéprÉrt. 27 : 66) *bodócs* 'rügy, bimbó, bogyó, apró gyümölcs, apró (tehát gömbölyűded) szarvasmarha', *bodocs eszű* 'éretlen eszű' (tehát 'ostoba') és a *bodag* ~ *bodok* 'vakarcs, cipó' szó is.

E *bod* ~ *bód* tö hangfestőnek látszik (éppen ezért a magánhangzó hosszúsága nem számít), explozívás kezdő és záró hanggal. Az ilyen explozívás, illetve affrikátás tövek jelentése rendszerint kidudorodás, gömbölyűség, mint pl. a *bíb* ~ *bob* ~ *bub*, *dud*, *duc*, *dob*, *csucs*, *csup*, *bog*, *gób*, *göcs* s annyi más tónél.

Bernáth Béla

*

Bernáth Béla sajnálatos módon félreértette cikkem (Nyr. 79 : 454) gondolatmenetét. Világosan megmondom pedig, hogy a *bot boldogabb vége* kifejezésben a *boldog* szót én is 'vastag'-nak értem. Minthogy azonban erre a jelentésre sem a régiségből,

sem a nyelvjárásokból nem tudok adatot idézni — de nem tud Bernáth Béla sem —, a *boldog*-gal hajdan azonos jelentésű *gazdag* szó jelentésváltozatait vizsgálom, s ennek már találok 'vastag, vaskos' értelmét. „Ha pedig a régi *boldog* azt jelentette, hogy 'gazdag' — írom a cikkben —, akkor a *boldog* szót is használhatták a *gazdag*-nak azokban a jelentésárnyalataiban, melyekben ma is él a *gazdag* szó, vagyis joggal mondhatták az ütőszerszám tömöttebb, vaskosabb végét a *bot boldog* vagy *boldogabb végé*-nek.”

Nagyon helyes, hogy Bernáth nem elégszik meg ezzel a közvetett magyarázattal, de az az érzésem, hogy az ő feltevései is legfeljebb csak valószínűsítik a *boldog* 'vastag' jelentését, de korántsem bizonyítják. A „nagy *boldog* fésű” *boldog*-jának megítélésében tekintetbe kell venni, hogy *bádog* szavunknak is van *báldog* alakja (EtSz.), s a *báldog* ~ *boldog* változat már éppen nem elképzelhetetlen. Semmivel sem bizonyítható, hogy a *Boldogasszony* 'ösvallásunk istenasszonya', és hogy *boldog* elötagja 'terhes'-t jelent. Én a *Boldogasszony*-t a latin *beata virgo* fordításának tartom. Elgondolkoztató, amit a *bódi szilvá*-ról mond Bernáth, különösen, ha hozzátesszük, hogy a régi *bóda* (alakv. *bolda*) szavunknak 'fogantyú, markolat' jelentése volt (BesztSzj., SchlSzj.), ami a jelentésbeli rokonság alapján nagyon csábít arra, hogy kapcsolatba hozzuk a *bot boldogabb végé*-nek *boldog* szavával. Hiszen az ütőszerszámnak a vastagabb vége egyszersmind az a része, ami — ha nem ütésre használjuk — az illető szerszámnak a fogantyúja vagy markolata. Ami mégis a *bódi szilvá*-t illeti, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ennek *Bódi* eleme annak a VárReg.-ban is meglévő *Bod* helynévnek a származéka, amely mint személynév manapság is közismert. (Vö.: EtSz. *Bodó* alatt.)

O. Nagy Gábor

Donog. Gáldi László „Költői nyelvünk legújabb gazdagodása” című cikkében (Nyr. 80 : 329—30) Szécsi Margit költői nyelvével foglalkozva, kiemeli többek között a *donog* igét, és jegyzetben utal arra, hogy egykor Czuczor is használta. Hogy mennyire szükségünk van nagy íróink nyelvének szótári feldolgozására, ez a példa is mutatja. Tudniillik József Attila egyik híres versében, az Elégiában már igen művésziességgel alkalmazta ezt a szót: „A buckákról néha gyűszűnyi homok | pereg alá . . . s olykor átcik-kan, *donog* | egy-egy kék, zöld, vagy fekete légy, | melyet az emberi hulladék, | meg a rongy, | rakodtabb tájakról idevont” (Összes művek. Budapest, 1952. 2 : 85).

R. Hutás Magdolna

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje

— 1956 —

Az előző évek tapasztalatai alapján 35 újságot és folyóiratot kísértem figyelemmel. A szórványosan itt-ott felbukkanó cikkektől eltekintve ezekben volt várható érdeklődésünk körébe vágó írások megjelenése. 1956-ban programszerűen vagy legalábbis gyakran közölt helyesírási, nyelvművelő és stilisztikai cikkeket, tanulmányokat az I. Osztály Közleményei (3), az Irodalomtörténet (4), az Irodalmi Újság (15), a Magyar Nyelv (10), a Magyar Sajtó (10), a Művelt Nép (22), a Népművelés (11), a Színház és Filmművészet (8), a Természet és Társadalom (8), ezekhez csatlakozott két iskolai módszertani folyóirat, az Anyanyelvünk (19) és a Köznevelés (5). Helyel-közzel jelentetett meg egy-egy cikket a Béke és Szabadság (6), a Délmagyarország (5), a Dunántúl (1), az Élet és Tudomány (3), a Felsőoktatási Szemle (1), az Irodalomtörténeti Közlemények (1), a Magyar Nemzet (3), a Magyar Rádió (4), a Néplap. Debrecen (1), a Nők Lapja (3), a Ludas Matyi (1), a Szabad Ifjúság (1), a Szabad Nép (4), a Széphalom (1) és az Új Hang (1). Nem találtam nyelvművelő írást az Alföldben, A könyvtárosban, a Csillagban, a Dunántúli Naplóban, a Népszavában, az Orvosi Hetilapban, a Pedagógiai Szemlében, a Társadalmi Szemlében és a Tiszatájban. A számba vett tanulmányok és cikkek száma 151. Megoszlásuk: helyesírással foglalkozik 27, nyelvműveléssel 104 (ezen belül elvi kérdésekkel 4, kiejtéssel 7, egyes szavakkal, a szavak egyes rétegeivel 27, az alaktan, illetve a mondatban egy-egy részletével 21, illetve 32, az iskolai munkával 2, könyvismeretessel 11), stílussal, stílusneveléssel 20. Az 1954., 1955. évhez viszonyítva egyrészt öröndetes, hogy a színházi beszédre meg a mondatnyi hibákra többen is felfigyeltek, másrészt sajnálatos, hogy a stilisztikai értekezések száma megcsappant. A 20 cikkből ugyanis csak 10 a szorosabban stilisztikai tárgyú, a többi vagy elsősorban irodalomtudományi, vagy az iskolai fogalmazástanítás egyes részleteit taglalja. A nagyobb cikkek szerzői nyelvtudományi intézeti dolgozók (25), egyetemi és főiskolai tanárok (24), közép- és általános iskolai nevelők (24), a kisebbekéi túlnyomó részben szerkesztők, újságírók.

1. Helyesírás

Az 1954. évi helyesírási szabályzatról írt Fábíán Pál a Népművelés jan.-i számában. Csoportokba foglalja a változásokat, a fontosabbakat röviden megindokolja.

A szabályzat körül korábban lezajlott vita parazsa lobban fel Boldizsár Iván, Deme László, Rónai Mihály András és Nagy J. Béla cikkeiben. Boldizsár Iván általában az egész szabályzat, konkrétan a *vajon* és a mondatkezdő és előtti vessző miatt fogtollat (Vesszőzés. Irodalmi Újság, máj. 5.). Deme László a következő számban válaszol (Több felelősséget! máj. 12.). Kár, hogy írásának hangja nem elég higgadt, s hogy érveit nem fejti ki félreérthetetlen pontossággal. Válaszát Boldizsár a máj. 19-i számban visszatúsítja (Sok hűhó egy vesszőért). — Rónai Mihály András erősen szubjektív hangú cikkben tiltakozik a helyesírási szabályzatnak a stílust sértő intézkedései ellen (Helyesírás vagy helyes írás. Magyar Nemzet, máj. 16.). Kifogásainak egy része nem helytálló, érveinek másik csoportja a vagylagos írást érinti, de itt meg nyitott kapukat döngel.

A szerző csak látniok, igyekezniök igeragot hajlandó használni, a *figyelemre, szeretetre, tiszteletre méltó, a nagy nehezen, nagy sietve, az annak idején* szokat csak különírvá fogadja el, de ezt nem is tiltja a szabályzat — adott esetben. A stíláriis aggodalmak mellett sajnos nem mulasztja el, hogy zárójelben átkot ne mondjon az egész szabályzatra (mely szerinte eklektikus és anarchikus). — Nagy J. Béla a MNy. márc.-i számában Szemere Gyulának a MNy. 51. évfolyamában megjelent vitairatára felel.

Az I. O. K. 9. 1—2. sz. közli a „Helyesírásunk időszzerű kérdései” című tanulmánykötetről az MTA Helyesírási Főbizottságában rendezett vita teljes anyagát. Mind Temesi Mihály vitaindító referátuma, mind az utána elhangzott hozzászólások a helyesírás számos problematikus, rendezésre váró elvi és gyakorlati kérdését vetették fel. Ezek bővebb ismertetése meghaladná szemlénk kereteit.

Három cikk a meglevő helyesírási szabályokhoz ad kiegészítést. Fábíán Pál az I. O. K.-ben (9. 3—4. sz.) az akadémiai Helyesírási Főbizottság határozatára ismerteti a földrajzinév-írás további szabályait. A bizottság nevében megjegyzi, hogy „az itt közzétett kiegészítések nem bírnak... ugyanazzal a törvényerővel, amivel az AkH. 1954. szabályai”. — Ugyanő a Természet és Társadalom szept.-i számában több pontba foglalva részletesen megvilágítja, mikor kell és mikor nem kell vessző az *és* elé. — Farkas Vilmos az *impárlamentáriis—impárlamentáriis* alakpárból az előbbi elfogadása mellett van (MNy. jún.). — Keresztes Kálmán a *dz, dzs* hangról, történetükről, helyesírásukról és a magyar ábécéről ír (Anyanyelvünk, febr.).

Hirdetésekbén, körlevelekbén előkerült helyesírási hibákat tesznek szóvá a következő kisebb közlemények: Mennyi az „export ár”? (Délmagyarország, máj. 24., *árú*), Helyesírási kísérlet (Magyar Nemzet, júl. 11., *anyú, apú*), Előadássorozat — kis hibával (Művelt Nép, máj. 13., *szájköltemény szállj költemény helyett*), „Szolló (!) — Szöllő” (Nők Lapja, ápr. 12.), Fáradtság nélkül? (Művelt Nép, jún. 10.), Hóhér-est (Délmagyarország, jan. 12., *sanson-est chanson-est helyett*). A Betűkről című (Művelt Nép, júl. 1.) azt kifogásolja, hogy a latin betűs idegen nyelvek tulajdonneveiben nyomdánk nem mindig használják a mellékjeleket, s például *française* helyett *francaise-t*, *Capek* helyett *Capek-et* írnak.

A helyesírás oktatása: Benkő László: Helyesírási helyzetkép a főiskolai felvételi vizsgák tükrében (Köznevelés, aug. 15.), Kerékgyártó Imre: A helyesírás tanítása (Anyanyelvünk, ápr.), Tyukodi Császár István: A helyesírás tanítását egyszerűsítő szabályok (Anyanyelvünk, febr., ápr., jún.), Kronstein Gábor: A tardosbányai általános iskola I. félévi helyesírási munkájáról (uo., ápr.), Kamarás Béla: A helyesírás tanítása a gimnázium felsőbb osztályaiban (uo., ápr.).

Ismertetések: A Benkő Loránd szerkesztésében megjelent Helyesírásunk időszzerű kérdései című tanulmánykötetet Szemere Gyula mutatta be az Anyanyelvünk olvasóinak (febr.). Az egyes tanulmányok ismertetéséhez hozzáfűzi az iskola szempontjából „időszzerű” helyesírási kérdésekre vonatkozó véleményét, s egyben kifejti a jövőre irányuló kívánságait is. Részletesebben foglalkozik a *dz, dzs* betű helyzetével, helyesírásunk sarkalatos elveinek megnevezésével, a szabályok bővítésének megiskolai megtanításuknak a kérdésével. — Helyesírástanítási segédkönyvek (Köznevelés, márc. 1., Anyanyelvünk, ápr.).

2. Nyelvművelés

Elvi és összefoglaló jellegű cikkek: Szépe György ismerteti a népi demokratikus országok nyelvművelő munkájának elvi alapjait, a szókincs, a nyelvtani rendszer, a kiejtés, a helyesírás területén folyó munkát, a nyelvművelés szervezését, és rámutat a mi munkánkkal való azonosságokra, illetőleg a nálunk is megvalósítható ötletekre, elgondolásokra (Természet és Társadalom, jan.).

Bakos József az egyetemi és főiskolai hallgatók anyanyelvi kultúrájának fogyatékokaira, helyesírásuk, fogalmazásuk, kiejtésük elmaradottságára, gyengéire hívja fel a figyelmet, s több javaslattal él a hibák megszüntetése érdekében (A nyelvi műveltség fejlesztése a kulturális nevelőmunka keretében. Felsőoktatási Szemle, júl.—aug.). — A pozitív nyelvművelést sürgeti Dalos László is (A szegény-gazdag magyar nyelv. Dunántúl, 1. sz.). Arról ír, hogy az idegen szavak, kifejezések tanításának mintájára szép magyar szavakat, szólásokat is tanítani kellene. El kellene készítenünk a szólások, közmondások szótárát. — A nyelv helyes használata ellen elkövetett hibákat sorol fel Ferenczy Géza Magyartalanságok című cikke (Népművelés, jún.). Részletesebben is foglalkozik a *nő*-sítéssel és az igekötővel ejtett hibákkal.

Helyes beszéd: Éder Zoltán a helyes kiejtés követelményeit vázolja nagy vonalakban (Hogyan beszéljünk a nyilvánosság előtt? Népművelés, febr.).

Régen várt új szint jelentenek Szépe Györgynek, Deme Lászlónak és Benkő Lászlónak a színpadi nyelvvel foglalkozó írásai. Szépe a nyelvjárási elemek szépirodalmi felhasználásáról pár évvel korábban lefolyt vita eredményeit szem előtt tartva foglal állást a színpadi nyelvjárási beszéd ügyében: „Ma már a színpadon és általában a fórumon nem tekinthetjük a hangállományában nyelvjárásos beszédet sem korszerűnek, sem követendő mintaképnek.” Elismeri, hogy a falusi élet hiteles érzékeltetésének vannak fonetikai eszközei is, de határozottan elveti a „színpadi nyelvjárásnak”, valami-féle egységes, színpadi nyelvjárás beszédnek a gondolatát (Nyelvjárási beszéd a színpadon. Színház és Filmművészet, febr.). — Deme László a Bánk bán és a III. Richárd előadásával kapcsolatban vitára bocsát néhány fonetikai kérdést, s egyben maga mindjárt állást is foglal: 1. hangtanilag ne modernizáljuk klasszikus darabjainkat; 2. verses klasszikus dráma előadásakor a versszerűség érvényesüljön; 3. a klasszikus drámák előadásában legyen nemes pátosz, magas szárnyalású dikció (Néhány szó klasszikus előadásaink nyelvezetéről. Színház és Filmművészet, ápr.). Ugyanő tühegyre szúrja a Bánk bán és a III. Richárd szereplőinek néhány kiejtési hibáját (uo., ápr.). — Benkő László Csehov Cseresznyészkert című színdarabja előadásainak egypár szöveg-változtatását, nyelvhelyességi szépséghibáját említi meg (Gombostúvel a szegedi Nemzetiben. uo., máj.). — Nemes György azt kifogásolja, hogy egyes rádiónyilatkozatokban, előadásokban igen lassú a beszéd tempója (Lassan vagy gyorsan? Magyar Rádió, jún. 17—23.). — L. T.-né közli, hogy a Cházár András utca helyes ejtése *császár utca* (Végre megtudtam! Nők Lapja, júl. 26.).

Szókinés: Az idegen szavaknak nyelvünkbe való kerüléséről, nyelvhelyesség szempontjából történő osztályozásáról, továbbá helyesírásáról ír Szépe György (Népművelés, máj.). — A 425—671-es sz. telefonelőfizető (= Rónai Mihály András) Telefonkönyvkritika című írásában (Irodalmi Újság, ápr. 7.) helyteleníti a hivatalos *távbeszélő-névsor* használatát a *telefonkönyv* címeként. Szerinte emez idegenes szó, az már magyarrá vált. — Kindzierszky Emilnek a Szocialista Posta című lapban megjelent cikkére ugyanő máj. 19-én válaszol (uo., Megszólalt a telefon). Kindzierszky védte a *távbeszélőt*, mert a postán múltja van, és szakmai szó, a *telefon* pedig idegen. Rónai továbbra is kitart a *telefon* mellett. — Mikešy Sándor a MNy. 1955. évfolyamában felvetette, hogy a készülő nagy magyar lexikonnak Ismerettár legyen a címe. Ferenczy a MNy. jún.-i számában az érvek és ellenérvek részletes elemzése után a Magyar Enciklopédia mellett van, s csak alcímnek venné fel az Egyetemes Ismerettár megjelölést (Mi legyen a készülő magyar enciklopédia címe?).

Kussinszky Endre az új műszaki nyelv megeremtését, az új fogalmakat találóan megnevező szavak megkeresését sürgeti (Az új műszaki nyelvért. Magyar Nemzet, jún. 30.). Eddig a dolog rendben is van, de azt már túlzásnak tartom, hogy jobb szavakat kíván, mint „a versenyszerűen magyarított sportnyelv nevelés szöszüleményei”. —

A Hatlapfejes, tövigmenetes nyerscsavar című kis cikk (Művelt Nép, máj. 6.) a Műszaki Nyelvőrnek a műszaki szavak megrostálásáért, megmagyarításáért folytatott fáradozását dicséri. — Kovalovszky Miklós a *minőségi* meg a *kiszerezés* jelentésének eredetét, illetőleg kialakulását vázolván állást foglal használatuk kérdésében. Helyes volt — írja —, hogy a szakmai nyelvi eredetű *kiszerez* helyett maga a vállalat is áttért a *csomagol* használatára. A *minőségi* szóval alkotott több kapcsolatot elfogad, de a *minőségi* *áru* megjelölést „nemcsak jelentésfejlődésének szabálytalansága, hanem értékcsökkenése miatt is szükségtelenné és károsnak” tartja (Minőségikiszerezés. Természet és Társadalom, márc.).

A mozgalmi, szakmai zsargon kinövéséi ebben az évben is jó néhány embert készítették frásos tiltakozásra. Deme László a főbb hibákról és indítékaikról ír (Mozgalmi nyelvünkéről. Népművelés, júl.). — A mozgalmi zsargon szívós továbbélésére hívja fel a figyelmet Sárdi Mária (Új szándék régi nyelven. Szabad Ifjúság, szept. 13.). — Egyes szavak, kifejezések terjedésének próbálnak gátat vetni a következő cikkek: Reményi-Gyenes István: A nagy szavak lejárata (Magyar Sajtó, jún. — *harc, munka, dolgozó, béke, lelkesedés, minőségi, élenjáró*), ua.: A jelentéktelen szavak megdicsőítése (uo., aug. — *való, történő, ügy, kérdés, hiányosság, megold, egy sor, féleség, hiánycikk, szükséglet, felvet, felé*), Során (Művelt Nép, máj. 27.), Új szó született (uo., jún. 17. — *persze*), G. L. jegyzete (uo., jún. 24. — *megjelentet*), Egy sor ízé (uo., júl. 8. — *egy sor*), Vidám károk (uo., aug. 5. — *komoly*), Papp László: Az „illetékesek felé” (Ludas Matyi, szept. 20.), g. m. jegyzete (Béke és Szabadság, máj. 30. — *termelés*). — Galla László a különféle szövetkezetek nevében ismétlődő *kisipari termelőszövetkezet* megnevezést feleslegesnek ítéli. Elég lenne szerinte: *fodrász szövetkezet* stb. (Egyszerűen is lehet. uo., jún. 20.).

A nyelvművelő munka hatékonyságának jó példája, hogy a Minisztertanács Ujj Jánosnak a Szabad Nép-szept. 12-i számában közzétett javaslatára („Élenjáró” javaslat) „Az ország élenjáró termelőszövetkezeti gazdasága” címet „Az ország kiváló termelőszövetkezeti gazdasága”-ra változtatta. (A határozatot a Szabad Nép szept. 13-i száma közli.) — Peéry Rezső két cikkében a diákság és általában az ifjúság nyelvén elterjedt argó-szavak kigyomlálására kéri nevelőtársai és a szülők segítségét (Írtsd az argó hozótját! Köznevelés, febr. 15. és Az édes anyanyelvről. Nők Lapja, febr. 2.).

A Délmagyarország jan. 26-i számában M. T. helyteleníti, hogy egy cukrász-dának a *Cuki* nevet adták.

Jelentéstan: A Béke és Szabadság júl. 11-i számának egyik jegyzete helyesen állapítja meg, hogy *turista* szavunk természetjárót, hegymásztót jelent, szokatlan tehát, ha látogatókat, vendégeket, utazókat is jelölnek vele. — Ugyanezen lapban az egyik aug. 8-i jegyzet szavá teszi, hogy valamelyik napilapunk a tanulók *túlterheltségéről* írt *túlterhelés* helyett. — A Művelt Népben jún. 3-án és 24-én egy-egy hibás szókapcsolat helyreigazítását olvashattuk. A Poharázás közben névtelen írója a tejjüzletekben kifüggesztett „Tej poharazva is kapható” felírásról ezt mondja: „A poharázás semmiképpen sem való a tejszínekbe, egyrészt azért nem, mert ezt a kedélyes vendéglői műveletet tejjel sohasem szokták úzni, másrészt, mert a poharázás nem a kiszolgálás vagy a fogyasztás módját jelenti, hanem a pohárnak (mármint a borral vagy más szeszes itallal töltött pohárnak) társaságban való gyakori használatát.” — Ujfalussy József a *hibát vét* kifejezést helyteleníti. Szerinte ez azt jelentené, hogy eltévesztette a hibát, nem tudott hibázni. Az én véleményem is az, hogy maradjunk csak meg a *hibázik, hibát követ el* mellett.

Alaktan: A szóalkotás nyelvhelyességi kérdéseiről ír Szabadi Béla (Népművelés, aug.). Sorra veszi a szókinész gyarapításának leggyakoribb módjait (az idegen nyelvből való átvételt, a képzést, az összetételt, a jeletésváltozást), s rámutat a körükben elkövetett főbb és gyakoribb hibákra. — Németes, idegenszerű összetételek

helyett jobbakat ajánlanak a következők: Viktor János: Mesekönyv—mesés-könyv (Művelt Nép, febr. 5., a címben szereplő szón kívül említi még a *verskötetet*-et és az *ének-könyv*-et), L. G.: Önkördinnye (uo., júl. 22., helyesen: *sárgadinnye*), M. E.: Kentaur-szavak (uo., aug. 12., a *mikrobarázdás* helyett a *hosszanjátszó*-t vagy *sűrűbarázdás*-t, a *normállemez* helyett a *lemez*-t, a *telejáték* helyett a *képjáték*-ot ajánlja). — L. G.-nek nem tetszik a *lektorál* ige meg a következő mondat sem: *Bizalmat kapott a francia kormány* (Helyes a nyelvhelyesség, uo., ápr. 1.). A *lektorál* valóban nem szép szó, de nincs helyette magyar megfelelő, s a mondat sem rossz, legfeljebb kissé bizalmas ízü — stilisztikailag is. — Nyelvtörténeti szempontból nincs igaza a lakonikusan rövid „S” című glossza szerzőjének, aki a *leányfalui ház*, *berettyóújfalui laktanya* kapcsolatban egy *s*-et hiányol (uo., okt. 21.). Az *s* nélküli forma feltétlenül régebbi és helyes, bár az igaz, hogy analógiás hatásokra (*falu*—*falusi* vö. *város*—*városi*) kiveszőben van.

Kovalovszky Miklós két cikke összefoglalja az ige használatában, ragozásában előforduló leggyakoribb hibákat és az igeragozás körül folyó vitákat. Szól a személytelen, főnevesített mondatokról, a műveltető és visszaható igealak helytelen körülírásáról, a szenvedő igeről, az állapothatározói és az ikes ragozásról, a *süksük*-nyelvről (A mondat lelke: az ige. Népművelés, szept.; Viták az igeragozás körül uo., okt.). — A *süksük*-ragozás veszedelmes terjedésére hívja fel a figyelmet Fülöp Lajos is (Kákán csomó, avagy „Aztat sohase tudhassuk...” Néplap. Debrecen, márc. 2.). — Kisebb vita zajlott le a Magyar Rádióban a bizonyító szó jellegű *lássá* körül. A febr. 5—11-i számban megróják (Lássá!!), a következő hetiben Kovács György védelmébe veszi (Lássá!!!). Imre Samu véleménye szerint ma már nem hibáztathatjuk az efféle mondatokban, mint *Lássá, beteg vagyok*, mert eredeti jelentését, sőt szinte igei természetét is már elvesztette, és értelme kb. az, mint az *íme, bizony* indulatszóé (Lássá? — Lássá! jún. 3—9.). A magam részéről azt mondanám, csak bizonyos stilisztikai céllal éljünk vele, a köznyelvben ne használjuk.

Tompa József írása igeragozásunknak egy másik vitás kérdéséről, a *-nók, -nök* végű tárgyias igealakok használatáról szól. Ez a forma korántsem helytelen, de régies és ünnepélyes, tehát nem mindenütt helyénvaló (Természet és Társadalom, ápr.).

Eckhardt Sándor találoan kalauz-imperativusnak nevezi a kalauzok nyelvében újabban feltűnt *Vigyáztunk!*-féle felszólítást (MNy. márc.). Ezt kifogásolja a Béke és Szabadság is (Vigyáztunk a lépcsőn! ápr. 25.).

Deme László családneveink alaki sérthetetlenségéről ír, arról az öntudatlan és tudatos törekvésről, amely családneveink ragozott, jelezett alakjaiban és helyesírásában az eredeti forma pontos megőrzését szolgálja (MNy. szept.).

Dr. Ozorai Zoltán úgy gondolja — helytelenül —, hogy a magyarországi autók utak térképén szereplő *útai* alak „éktelen magyartalanság”, a helyes forma *úttjai* (Kis[!] kiegészítés a magyarországi autók utak térképéhez. Szabad Nép, febr. 27.). Az *úttjai* éppen olyan jó, mint a *földei, újságai* stb.

Tompa József több intő példával szemlélteti a mutató névmás fölösleges, rendesen németes ízü használatát (Egy kis önbírálat-féle. Természet és Társadalom, máj.).

A határozott névelő hibás elhagyása miatt tiltakozik a Béke és Szabadság, illetőleg a Művelt Nép egy-egy kis cikke (Nem minden kiskakas a Kiskakas, jan. 11.; B. L.: Az elnévelőtlenedés, máj. 13.).

Fábián Pál azt vizsgálja, mikor kell a határozott névelőt kitenni egy-nemű mondatrészek előtt. Megállapítja, hogy „fontos értelmi és stilisztikai funkciója van... a határozott névelő kitévésének vagy elhagyásának” (MNy. dec.).

M o n d a t t a n : Megszólítási gondjainkkal találkozunk a Művelt Nép jún. 10-ismának jegyzeteiben. Igaza van A „kartárs” című cikkírójának, hogy a *kartárs, szaktárs* megszólítás „jogosan csak azokat illeti meg, akik az illető karhoz vagy szakmához tartoznak”.

Szabolcs Árpád zavaros kérdésekkel, gyakran rossz és a kérdéseknek többször ellentmondó példákkal teletűzdelt rövid kis írásában (Anyanyelvünk, ápr.) azt kéri a nyelvészektől, hogy a szaklapok hasábjain vitassák meg az alany és állítmány egyeztetésének kérdéseit. — Bánhidi Zoltán a *mit értek ezen?* — *mit értek ez alatt?* sokoldalú (nyelvtörténeti, mai nyelvhasználati és stilisztikai) vizsgálata alapján megállapítja, hogy a névutós forma nem helytelen, nem idegenszerű (MNY. dec.).

Ruzsiczky Éva olyan példákat tárgyal, amelyekben a megértés vagy a jó hangzás kedvéért ki kellett volna tenni a birtokos jelző *-nak, -nek* ragját (Raggal vagy rag nélkül. Természet és Társadalom, jún.). — Egy ismeretlen nyelvművelő A papa, mama, feleségem és én című film elnevezésében az *és* helyébe a méltatlanul mellőzött *meg-et* ajánlja (Esdeklés egy költőszéért. Művelt Nép, jan. 29.).

Helytelen mondatokat, képzavarokat rónak meg, újságírói frázisokra, köz-helyekre hívják fel a figyelmet a következők: Gombó Pál: Írjunk hatásosabban (Magyar Sajtó, jan.), Szebelkő Erzsébet: Írjunk igényesen (uo., aug.), Laki Teréz: Előregyártott mondatok (uo., febr.), „Sablon ögegyhangúsága” (uo., okt.), Pánczél Lajos: Tallózás (uo., jan., febr., jún., aug.), Domokos Mátyás: A Magyar Nemzeti Képzavar- és Szóvirágmúzeum herbáriumából (Új Hang, febr.), Egy röplap tanulságai (Délmagyarország, febr. 23.), Bóka László: Szisszenetek (Irodalmi Újság, márc. 3., márc. 10, márc. 17., márc. 24., márc. 31., ápr. 14., ápr. 28. — Az egyik megjegyzését Majtényi Erik az ápr. 21-i számban helyreigazítja: Egy kis álomfejtés), A légkör alátámasztása (Művelt Nép, júl. 1.), Érti — nem érti? (Színház és Filmművészet, júl.—aug., szept., okt.). — A Szabad Nép aug. 28-i száma egy körmönfont hivatalos levelet közöl a hivatali stílus kigúnyolására (A levél a következőképpen hangzott).

Egynéhány szerző az efféle mondatok elkerülésére megelőző munkát javasol. A Fogalmazunk helyesen címet adta írásának Ruzsiczky Éva is és Kovalovszky Miklós is. Ruzsiczky az adott helyre illő szó megkeresésére, a zsargonban elkoptatott szavak, a frázisok elkerülésére, a körmönfont, nyakatekert fogalmazás helyett az egyszerű, világos kifejezések használatára figyelmeztet (Népművelés, márc.). — Kovalovszky példákkal szemlélteti, mennyire vigyáznunk kell a szólások, állandósult és képes kifejezések használatára (uo., ápr.). — A Tudsz-e fogalmazni? írója a Délmagyarországban (máj. 24.) a *volt* és a *hoggy* gyakori használatának kerülésére hívja fel a gyermekek figyelmét. — Koppány István azt javasolja, hogy a hirdetmények, plakátok készítői szerdössenek magyarul tudó lektorokat (A helyes fogalmazásért. Művelt Nép, máj. 27.).

Nyelvművelés az iskolában a címe Rónai Béla írásának, amelyben a nyelvtanórán kívül folyó nyelvművelés lehetőségét, a munka módszerét ismerteti (Anyanyelvünk, ápr.). — Az Anyanyelvünk febr.-i száma több nyelvhelyességi szabályt közöl tömör, rövid megfogalmazásban.

Ismertetések: Nyelvművelő (szerk.: Lőrincze Lajos, Szabad Nép, jún. 20., Széphalom, júl.—aug., Népművelés, aug., Természet és Társadalom, aug., Élet és Tudomány, aug. 1., Köznevelés, szept. 15.), Pais-Emlékkönyv (Anyanyelvünk, jún., MNY. szept.), Klár—Kovalovszky: Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései (Természet és Társadalom, jan., Élet és Tudomány, okt. 3.), Műszaki Nyelvőr (szerk.: Papp Antal és Torma Domokos, Művelt Nép, jan. 8., Élet és Tudomány, máj. 23.).

3. Stílus

Benkő Loránd és Terestyéni Ferenc a magyar irodalmi nyelv kialakulásának egyik fontos részletkérdését, a XVIII. sz. és a XIX. sz. elejének irodalmában jelentkező *ő-zést* vizsgálják (MNY. szept.).

Jakab László Terestyéni Ferencnek a Szigeti veszedelem egyik soráról írt elemzését javítja (Megjegyzés a jelentéstani elemzés kérdéséhez, Anyanyelvünk, febr.).

A műfordítások kérdéskörébe vág Nyárády Gábor, Ignác Rózsa és Farkas Vilmos cikke. Nyárády az Éjjeli menedékhely Madách színházi előadásának argó-szavait kifogásolja. Gorkij ilyen szavakat nem használt jellemzésre (Félsziklott korszerűsítés. Irodalmi Újság, ápr. 7.). — Ignác Rózsa egy Sadoveanu-kötet fordítása kapcsán felveti a románból magyarra fordítás egy-két kérdését, s arról ír, milyen hasznos a műfordítás az írónak saját írói nyelve megismerésére (A műfordító emberi és írói haszna. Irodalmi Újság, júl. 7.). — Farkas Vilmos A Sirály előadásának nyelvezetéről című értekezésében a fordítás szövegétől való helyes és helytelen eltérésekről, továbbá a színdarabot játszó két gárda játéktípusának különbségéből eredő patetikusabb, illetve realistább hangvételről ír (Színház és Filmművészet, máj.).

Az Irodalomtörténet jan.-i számában Komlovsky Tibor adalékokat közöl Ady és a régi magyar költői nyelv kérdéséhez. Megmutatja, hogyan használta fel Ady a régi magyar költészet nyelvi, stilisztikai elemeit: a szóismétlést, az állítás pozitív és negatív formájának összekapcsolását, a kettős igekötőket.

A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez című tanulmányban Németh G. Béla azokat a társadalmi és egyéni adottságokat vázolja, amelyek lehetővé tették, hogy Komjáthy Ady szimbolizmusának elődje legyen, majd Komjáthy nyelvi és stílus-eszközeit veszi számba: szókincsét, szavainak jelentéstani újságát, mondathasználatát. Meggyőzően emeli ki a szimbolizmus egyik legfőbb eredményét: „... egyes nyelvelemeknek, mindenekelőtt a szavaknak asszociációs sugarát messze kiterjesztette, s ezáltal azok hangulati gazdagságát sokszorosan meghatványozta, s így új társítások, kapcsolatok s velük új egyéni nyelvhasználat útjait nyitotta meg” (uo., aug.).

Albert Zsuzsanna a kuruckor költészetének műfajait, típusait, kialakulásukat és fejlődésüket vizsgálja. Az elemzett versekben a formai sajátosságok közt gondosan számba veszi a nyelvi eszközöket (mondatformákat, képeket, szavakat) is (Elemzések a Rákóczi-szabadságharc politikai költészetéről. Irodalomtörténeti Közlemények, 3. sz.). — Hasonlóképpen figyelemre méltó nyelvi és stíluselemzést találunk Gáldi László és Keresztury Dezső irodalomtörténeti tanulmányában (A magyar vers a szabadságharc korában. Irodalomtörténet, máj. és Az elveszett alkotmányról. uo., máj.).

Stílusoktatás: A készülő leíró nyelvtan vitás kérdéseiről tartott akadémiai osztályülésen Szende Aladár örömmel nyugtázta a nyelvtankönyv mutatónyelvezetében betétként szereplő részeket, melyek „a nyelvtani alapvetéssel együtt fogalmazási, stilisztikai gyakorlás alapjául szolgálhatnak” (I. O. K. 9. 3—4. sz.).

Tüskés Tibor Nyelv és irodalom című írásával a nyelvtan- és irodalomtanítás szorosabb kapcsolatát kívánja elősegíteni. Számos példával mutatja be, hogyan végzi a szépirodalmi művek nyelvi elemzését (Anyanyelvünk, jún.).

Terestyéni Ferenc annak az ellentétnek a feloldására hívja fel a figyelmünket, hogy az iskolában a tanulóktól — nagyon helyesen — a teljes mondatok használatát követeljük meg, a mindennapi beszélt nyelvben pedig igen gyakran élünk a nem teljes mondatok különféle fajtáival. Utal arra, hogy értekező prózában aligha volna helyénvaló a hiányos mondatok alkalmazása, de már szépirodalmi jellegű alkotásokban jól kiaknázhatjuk a bennük rejlő stílári lehetőségeket (A hiányos mondatok stilisztikája. Anyanyelvünk, febr.). — E cikkhez kapcsolódva M. Sz. egyrészt a teljes mondatok mindenáron való megkövetelésétől óv, másrészt a „Mondd a saját szavaiddal!” — elvben rejlő veszélyre figyelmeztet (Pedagógiai babonák. uo., febr.).

A fogalmazástaniást kívánják elősegíteni a következők cikkei: Speiser Márton (Köznevelés, okt. 15.), Szablyár Ferenc (Anyanyelvünk, ápr.), Göncz Henrietta (uo., jún.), Várhidi Gyuláné (uo., ápr.), Dianovszky Emilné (uo., febr.).

Ismertetések: Szathmári István: A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1945 és 1956 között (MNY. dec.). — Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (Anyanyelvünk, jún.).

Bencédy József

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Ország- és népnevek. Szelényi Istvánnak a nyelvünkben kialakult ország- és népnevekkel kapcsolatos kérdéseire ezeket írhatjuk:

A *bolgár* népnév eredetileg *u*-val hangzott nyelvünkben, s e többeli magánhangzót a magyar nyelvnek a középkorban működött egyik hangfejlődési törvénye változtatta *o*-vá. Az országnévben azonban, valószínűleg külső hatásokra (például többek között feltehetőleg a német *die Bulgaren* analógiájára is) mindvégig megőriztük az *u*-t. Azt a jelenséget viszont, hogy egyesek a ma általánosabb *bolgár* helyett *bulgár*-t mondanak, minden bizonnyal az *u*-val ejtett országnév hatásának tulajdoníthatjuk.

Az országnevek egy része a magyarban latin jövevényszó. Ilyen például az *Anglia*, amely a latin *Anglia* szóval azonos, az *Ausztria* a latin *Austria*-val, a *Belgium* név pedig az ugyancsak latin *Belgium*-ból. Előfordulhatott azután, hogy nyelvünk a fenti nevekből elvont *-ia* (ritkábban *-ium*) képzőt más, nem latin eredetű népnevekhez illesztette, s ilyen módon alkotott országneveket.

Az *-ország* utótagú neveket viszont feltehetőleg bizonyos szükségyszerűség hozta létre, egyes esetekben ugyanis nem vehettük át minden nehézség nélkül a latin országnevet, mert a latin népnév melléknévi formája, amelyből a magyar népnevet kialakítottuk, az országnévétől eltérő töből származott, s így az ország- és népnév közötti kapcsolat nem lett volna világos. Így például a *Svevus*-ból különféle hangtani változások útján kialakult magyar *svéd* mellett aligha állhatott volna meg a *Svécia* országnév; létrejött tehát helyette a *Svédország* névforma. Ennek és az ezekhez hasonlóknak az analógiájára alakultak ki azután egyéb *-ország* utótagú neveink.

Azt azonban, hogy egyik esetben miért az *-ia* (esetleg *-ium*) végződésű latin alak, másik esetben viszont miért az *-ország* utótagú névforma lett általános nyelvünkben, mint a *Svédország* példája jól bizonyíthatja, csak a különféle országnevek történetének egyenként való megvizsgálásával lehetne megállapítani.

B. L. É.

Töppörtyű vagy tepertő? E kérdésre Döring Frigyesnének a következőket írjuk válaszul:

A magyar helyesírás szabályai legutóbbi (1954.) kiadásában csak a *töppörtyű* alak szerepel. A helyesírási bizottságnak az volt a véleménye, hogy mai köznyelvi használatunkban szereplő *töppörtyű*, *töppörtő*, *tepertő* közül az első nevezhető a legáltalánosabbnak, leggyakoribbnak, s főként a legirodalmibbnak. De természetesen nem lehet hibáztatni a *töppörtő* és a *tepertő* alakot sem.

A *töppörtyű* a régi, ma már nem élő *töpic* ige származéka, illetőleg az ebből származó — ugyancsak kihalt — *töpor* ige melléknévi igeneve. A *tepertő*, *töppörtő* szabályos képzések,

a régi magyar nyelvben is többször előfordulnak. A kétféle alakváltozat ugyanolyan jelenség, mint a szintén teljesen azonos jelentésű *fel~föl*, *megett~mögött* stb. A melléknévi igenév mai nyelvünkben -ó, -ő-re végződik, pl. *szántó*, *vető*. Vannak azonban olyan nyugati nyelvjárásaink, ahol -u, -ü a melléknévi igenév képzője, pl. *szántu*, *vetü*. A *töporlyű* ehhez hasonló nyelvjárási változata a *töporlő* alaknak.

V. J.

Préslégszerszám — légsűrítéssel vagy légnyomással (kis)gép — folyadéknyomással (kis)gép vagy berendezés. A Préslégszerszámgyár azzal a kéréssel fordult hozzánk, hogy legyünk segítségére nevének magyarosabbá tételében.

A kérdést megtárgyaltuk nemcsak a magunk körében, hanem az Enciklopédia műszaki szerkesztőivel is. A műszakiak először idegenkedtek a *préslégszerszám* elnevezés megváltoztatásától, mert szerintük ez a szó, bármennyire helytelen is, már nagyon meggyökeresedett. Lassan-lassan megszűnt ez az elzárkózásuk, s most már kíváncsian várják, hogy sikerül-e az új elnevezéseket elterjeszteni. Az alábbiakat javasoljuk:

A *préslégszerszám* helyett: *légsűrítéssel gép* vagy *légsűrítéssel kisgép*; a következők közül kiválágóan talán még jobb volna így: *légnyomással gép* vagy *légnyomással kisgép*. A *hidraulikus gép* vagy *berendezés* magyar nevéül: *folyadéknyomással (kis)gép* vagy *berendezés*.

A vállalatot új profiljának megfelelően így lehetne nevezni: *Lég- és Folyadéknyomással Gépek Gyára* vagy *Lég- és Folyadéknyomással Kisgépek Gyára*.

Nem tartjuk lehetetlennek, hogy a házi használatban előbb-utóbb ilyen rövidült elnevezések alakulnak ki: a 'pneumatikus gép' fogalmára: *léggép*, a 'hidraulikus gép'-ére pedig: *folyadékgép*, s akkor a vállalat „familiáris” elnevezése így hangozhatna: *Lég- és Folyadékgépgyár*. Ezeket a rövidült, összerántott szokat nyelvi szempontból nem lehet kifogásolni.

Örülünk, ha ezzel hozzájárulhatunk a németes *préslégszerszám(gyár)* elnevezés kiszorításához és megmagyarosításához.

F. G.

A külföldi városok nevének használatáról.¹ G. L. és mások levelükben arra hívják föl a Nyr. figyelmét, hogy a határainkon túl eső városok nevének használatában rendkívül nagy a zűrzavar: az újságokban, térképeken, tankönyvekben hol *Prága*, *Pozsony*, *Varsó*, *Kolozsvár*, *Belgrád*, *Szabadka* stb. van, azaz a hagyományos magyar nevek szerepelnek, hol meg — s ez a gyakoribb eset — kiáltó következtetlenségek tapasztalhatók: *Prága* együtt fordul elő *Bratislavá*-val, *Bukarest* *Oradeá*-val, *Belgrád* *Subotica*-val, *Bécs* *Eisenstadt*-tal, *Velence* és *Nápoly* *Vesuvio*-val és *Triesté*-vel. stb. A zűrzavar okát többen abban látják, hogy vannak, akik sovinizmusnak tartják, ha határainkon túl eső helyeket magyar néven emlegetünk. Levélíróink kéri a szerkesztőséget, ismeresse álláspontját ebben a kérdésben.

Minden nép a maga nyelvén nevezi el az őt körülvevő világ jelenségeit, az általa használt tárgyakat stb. A magyar *ház* szónak a németben *Haus*, a románban *casă*, az olaszban *casa*, az oroszban *dom* felel meg. Ezt nyilván mindenki természetesnek is tartja, senki sem minősítené sovinizmusnak. De nemcsak a használati tárgyakat nevezik el az emberek saját anyanyelvükön, hanem a tőlük lakott vagy velük kapcsolatban levő területek földrajzi alakulatait is. Természetes tehát, hogy ugyanannak a folyónak,

¹A kérdésnek nagy irodalma van. Legutóbb Fábian Pál foglalkozott vele Bécs vagy Wien? c. cikkében (Pais-Emlékkönyv 555).

hegynek, városnak nyelvenként más és más neve alakulhat ki. Van úgy, hogy az egyes népek merőben másképp nevezik el az egyes tereptárgyakat, pl. a német *Wien* magyarul *Bécs*, az olasz *Milano* németül *Mailand*, a föld legmagasabb hegycsúcsa tibeti nyelven *Csomolungma*, angolul meg *Mount Everest*. De azért is vannak különbségek a földrajzi nevek között, mert az egymástól átvett neveket mindegyik nép a maga nyelvéhez idomítja, tehát az azonos eredet ellenére is különböző szavak jönnek létre. Ezért ami a magyarnak *Duna*, az a németnek *Donau*, a csehnek, oroszoknak *Dunaj*, az olaszoknak *Danubio*, az angolnak *Danube* stb.; s ami az osztráknak, németnek *Wien*, az az olaszoknak *Vienna*, a franciának *Vienne*, az oroszoknak *Вена* (Vjena). Magától értetődik tehát, hogy azokon a területeken, amelyeken a múltban is, most is nagy számban éltek és élnek magyarok, vagy amelyekkel a magyarság hosszabb idő óta kapcsolatban van, a földrajzi fogalmak magyar nevet kaptak a magyar beszélőktől, éppen úgy, ahogyan más népek is kialakították ugyanazokról a folyókról, hegyekről, településekről a maguk elnevezéseit, csak persze a maguk nyelvén. Az ilyen módon kialakult különböző elnevezéseket — ha elismerjük azt, hogy a földrajzi nevek is beletartoznak a nyelv szókincsébe, márpedig ezt el kell ismernünk —, mindegyik nép éppen úgy használhatja és használja is beszéd és írás közben, akárcsak egyéb szavait. Történelmileg kialakult földrajzi neveink használatában tehát semmi sovinizmus nincs, mint ahogy nem sovinizmus az, hogy mi magyarul, más emberek pedig szerbül, mongolul vagy vietnamiul beszélnek.

A mindnyájunk által ismert magyar földrajzi neveknél magyar beszédben, írásban új, szokatlan idegenekkel való felcserélése zavart is okoz: az idegen földrajzi neveket nem ismerő nagy többség nem tudja (honnan is tudná?), hogy a más nyelvű név melyik városra, hegyre, folyóra vonatkozik. Bizonyára nincs egyedül e sorok írója abban, hogy például *Wrocław*-ot jó ideig nem tudta azonosítani *Boroszló*-val, sem *Rijeká*-t *Fiumé*-val, sem a *Vlatava* folyót a *Prágán* (vagy *Prahán*?) keresztül folyó szelíd *Moldvá*-val.

Egy-két ilyen eset még nem volna talán olyan nagy baj, de képzeljük csak el, mi lenne, ha a földrajzi neveket következetesen mindig csak az államhatárok szerint kellett volna vagy kellene használni. Ebben az esetben román szomszédaink 1920 előtt nem mondhattak volna *Cluj*-t meg *Oradé*-t, sem a szlovákok *Bratislavá*-t, mi meg ma volnánk kénytelenek így fogalmazni: „Mátyás király meg a *cluji* bíró”; „Ady Endre *Oradé*-n volt újságíró”, s nem lehetne *pozsonyi* kiflit sem enni, csak *bratislavai*-t. Ilyen neveket kellene törölnünk a szótárunkból: *Párizs*, *Krakkó*, *Érsekújvár*, *Kassa*, *Bukarest*, *Marosvásárhely*, *Temesvár*, *Bécs*, *Peking*, *Kairó*, *Damaszkusz*, *Jeruzsálem* stb., mert ezeket az illető állam hivatalos nyelvén mind másképp nevezik. S ha következetesek akarnánk lenni, a *Rajna* helyett *Rhein*-t, az *Elba* helyett *Elbé*-t, a *Magas-Tátra* helyett *Visoké Tatry*-t kellene használnunk szóban és írásban, hogy csak egyszerűbb eseteket említsünk. Nemzeti nyelvű elnevezés híján hogyan neveznénk például a több országon keresztül folyó nagy folyamokat, mondjuk a *Duná*-t vagy a *Tiszá*-t? Annyi nevet tanulnánk meg, ahány országot a folyó keresztül szel? Mindez képtelenség lenne: a régi magyar földrajzi nevek ezer szállal kapcsolódnak népünk és nyelvünk egész történetéhez, irodalmunkhoz, művészetünkhöz.

A nemzeti nyelvű, saját elnevezések használatáról való lemondást csak vak elfogultság kívánhatja egy másik néptől, csak egy olyan felfogás, amely nem akarja elismerni más népek és nyelvek jogait. Sajnos, Európa e keleti szögén „sok a múlt”. Az első világháború előtt a magyar uralkodó körök akarták megtiltani főképp nemzeti ségeinknek (de még a nyugati országoknak is), hogy az akkori Magyarország városait, hegyeit, folyóit a saját nyelvükön (románul, németül, szlovákul stb.) nevezzék. Sérelmesnek találták például, hogy *Kolozsvár*-t a románok *Cluj*-nak, a németek *Klausenburg*-nak emlegették újságjaikban, könyveikben. A két háború között meg (hisz kölcsön

kenyér visszajár!) a szomszédos államok nacionalista körei követelték tőlünk a régi magyar földrajzi nevek megtagadását, és az ő hivatalos elnevezéseik kizárólagos használatát. Persze ez ellen a kívánság ellen most már mi tiltakoztunk, s a viszálynak soha sem volt vége.

Mi hát a helyes eljárás? Az a gyakorlat, ami a szocialista országokban egyre inkább terjedőben van: minden nép a maga nyelvének földrajzi neveit használja szóban és írásban egyaránt. Így például a Román Népköztársaságban senki sem kényszeríti az ottani magyarokat a történelmi magyar elnevezések helyett a román földrajzi nevek használatára — ha magyarul beszélnek vagy írnak —, s mi is természetesnek találjuk, hogy *Miskolc*-ot csehül *Miskovec*-nek, *Szeged*-et románul *Seghedin*-nek hívják. Ha a sovinizmus ellen valóban küzdeni akarunk, s komolyan vesszük a nemzetek és nyelvek teljes egyenjogúságát, nem is lehet másképpen gondolkozni és cselekedni. F. P.

Bővizűbb. Szegedi László aziránt érdeklődik, hogy helyes-e a *bővizűbb* középfokú forma.

A mi nézetünk ez: kérdésre aligha lehet merev igennel vagy nemmel válaszolni: ti. hogy helyes-e a *bővizű* összetett melléknévnek egységben fokozott, *bővizűbb*, *legbővizűbb* alakja, vagy pedig az első elemen fokozott *bővebb vizű*, *legbővebb vizű* a jó alak. — Az kétségtelen, hogy régen csakis az utóbbi forma volt irodalmi; ahogy a *jószívű*-höz tartozó középfok még ma is választékosabb az első tagon fokozva: a *jóbb szívű* szerkezetben, mint a *jószívűbb* alakban. Hanem az effajta összetételek fejlődése általában afelé halad, hogy végül a két tag teljes egybeforrottságát már az egységben való fokozás is jelzi. Arany János korában pl. még megrótták a *nagyszerűbb* alakot, s a *nagyobb-szerű*-t védték, mégis amaz lett általános. A *bővebb beszédű* ma már képtelenség volna; csak a *bőbeszédűbb* alak járja. Ugyanígy terjedez mostanában a *bővizűbb*, *legbővizűbb* alak is. Nemrég egy nyelvtudományi szakcikk úgy emlegette a tájnyelvet, mint irodalmi nyelvünknek „a leggazdagabb, a *legbővizűbb* forrás”-át (Magyar Nyelv 1956. 74). Ez ugyan még nagyon újszerű, szokatlan így, de semmiképp sem „hibás”. — A fogadást tehát mindkét fél meg is nyerte, el is vesztette, mert a nyelv épp most van változóban az adott jelenség tekintetében. T. J.

A vessző, a felkiáltójel használata. Zsigmondy Árpád lelkésznek az a kérdése, hogy 1. kell-e vessző az *ó* indulatszó után; 2. kell-e felkiáltójel az olyan mellérendelő összetett mondatban, amelyben ha magában állna, csak az egyik tagmondat kívánná felkiáltójelet. Ezt válaszolhatjuk:

1. A magyar helyesírás szabályainak ma érvényes 10. kiadása szerint (vö. 361—3. pont) „A mondat élén levő indulatszó után rendesen vesszőt teszünk”, így az *ó* után is. Tehát pl.: *Ó, meddig vártam!* Főként a költői nyelvben előfordul az *ó* mondat végén is; ilyenkor vessző kell eléje, utána pedig általában felkiáltójel. Ha az *ó* indulatszó után a *be* vagy a *de* nyomósító szócska következik, akkor az indulatszó után a hangsúlyozástól függően teszünk vagy nem teszünk vesszőt (vö. 363. pont). Pl. *Ó de hitvány!* *Ó, de elfáradtam!* A szabályzatból valójában következik, hogy az *Ó, te gyáva!* *Ó, én nyomorult!* féle mondatokban szintén kell az *ó* után vessző.

2. Példamondatok híján nem tudhatjuk, hogy mi a levélíró nehézsége a felkiáltójel használatát illetőleg az olyan mellérendelő összetett mondatban, amelyben az egyik tagmondat felkiáltójelet kívánná, a másik pedig (ha magában állna) pontot. Ha kételye van, legjobb a tagmondatokat önállósítani és külön-külön kitenni a szükséges írásjelet (ha lehetséges ez az önállósítás). Az ilyenféle mondatban a nem felkiáltó tagmondat után is kitehetjük a felkiáltójelet: *Jaj de fáj a fejem, pedig már sok port bevettem!* Egyébként ezt a mondatot is két önálló mondatná alakíthatjuk. F. G.

Melich János 85 éves

Ez év szeptember 16-án töltötte be 85. életévét az előttünk járó nyelvésznemzedéknek egyik vezéralakja, a szláv és magyar nyelvészetnek egyaránt kiváló művelője, Melich János. Nem lehetett meghatódottság nélkül nézni, amint otthonában, páratlan értékű könyvtára falai közt hol tréfálkozva, hol ellágyulva könnyes szemekkel fogadta barátai, tisztelői, tanítványai gratulációját, és nem lehetett megindultság nélkül érezni, hogy szellemi erejének teljes birtokában nyelvészeti szakkérdésekről és általános emberi problémákról vitatkozva szavaiból nem a resignáltság, nem a tétlenül szemlélődő, ernyedtt bölcsesség, hanem a kutató, a tudományos igazságot lázasan kereső szellem izzása árad felénk. Melich János ma is az, amilyennek egyetemi hallgató koromban a katedrán vagy a nyelvészek kávéházi asztala mellett láttam: a szüntelenül problémákkal vívódó, ötleteket termő, eredményeket kiharcoló tudós. Nyolcvanöt éves korára aligha kaphatott volna a természettől nagyobb ajándékot, mint hogy testi egészsége mellett szellemének ezt a teremő erejét is megőrizhette.

Ilyen lelki alkat és az egészségben töltött hosszú élet olyan bőséges termést hozott, amely a magyar nyelvtudománynak szinte minden ágát valamivel gazdagította. Ennek rendszeres áttekintése, részletes méltatása meghaladná e folyóirat célkitűzéseit.¹ A jelen sorokban csak Melich János munkásságának fő irányait szeretném méltatni, rámutatva benne az újra és maradandó értékűre.

Tudományos munkássága kezdetén főleg a jövevényszavak kutatása vonzotta. Egy-két kisebb cikk után 1895-ben egy nagyobb dolgozatban foglalta össze nyelvünk német jövevényszavait (Nyr. és kny.). Erre a munkára a magyar jövevényszó kutatás általános fellendülése ösztönözte. Miklosich, a bécsi szlavista professzor összeállította a magyar nyelv szláv jövevényszavainak jegyzékét (ez a munkája magyarul is megjelent a Nyelvőrben), Kőrösi Sándor olasz eredetű szavainkkal foglalkozott, akadt munkása a latin jövevényeknek (Kovács, Rell) is, s ez indította a fiatal Melichet, hogy német vonatkozásban hasonló munkára vállalkozzék. „A magyar szókinsz különböző eredetű vendégszavai ki vannak mutatva — írja —, csak a német vendégszóknek nem akadt a maga munkása. A német vendégszók kimutatására vállalkozik e dolgozat, s végeredményül azt hozza ki, hogy ezeknek száma fölér a Miklosich kimutatta szlávokéval. E nagy számból már eleve is az következtethető, hogy a német hatás épp olyan nagy s talán épp olyan régi volt nyelvünkre, mint a szláv.” A kezdő nyelvésznek e próbálkozásában meglep bennünket az a bátorság és lendület, amellyel ekkora feladat elvégzésére vállalkozott. Több mint fél évszázad távlatából természetesen könnyű volna e munkát kritizálni, hiszen lényegében az akkor szokásos szójegyzékszerű összeállítások módszerével készült, de már ebben a dolgozatban is csírájukban ott vannak azok az

¹ Munkásságának részletes jegyzékét tartalmazza a hetvenedik születésnapja alkalmával kiadott Melich-Emlékkönyv, az azóta megjelent dolgozatairól Uray Géza összeállítása (MNy. 53:18—9) tájékoztat.

elvek és követelmények, amelyek német jövevényszavaink mai feldolgozójára is kötelezőek lesznek, nevezetesen a németséggel való történeti kapcsolataink feltárása, a hazai német telepítések nyelvi kihatásának vizsgálata, a hazai német nyelvjárások szókincsének és hangrendszerének tanulmányozása, az egyes jövevényszók jelentéskörének meghatározása az átadó és átvevő nyelvben, az átvételek hangállapotából következtetés az átvétel helyére és idejére, a magyar fejlődés lehetőségeinek mérlegelése stb. Mindezek az elvek, bár kezdeti fokon, de mégis kiolvashatók a bevezetés, a hangtani rész és egy-egy részletesebben kidolgozott szócikk (mint pl. *bakter*, *bitang*, *kehely*, *könting*, *rajsz* stb.) sorai közül. Ugyancsak már itt megmutatkoznak Melich későbbi fő erényei, a források gondos kiaknázása s a korábbi szakirodalomnak széleskörű, szinte a pedantériáig menő figyelembevétele és lelkiismeretes kiritikája.

Német jövevényszavaink kérdése továbbra is foglalkoztatja. Megjegyzéseket ír Szarvas Gábor szófejtéseihez (1897.), majd 1900-ban Lufmtzer Viktor fiatalon elhunyt germanistával társulva német átvételleink új összefoglaló feldolgozását nyújtja, amely az újonnan felvett címszóanyag folytán terjedelemben jóval meghaladja első dolgozatát, de lényegében annak módszereit követi. Azóta egyes német eredetű szavainkról sokat írtak, Melich nézeteit egyben-másban módosították, egyes szókról (pl. *határ*) később maga bizonyította be, hogy nem németből valók, de lényegében német jövevényszavainknak mai napig ez az egyetlen tudományos igényű összefoglaló feldolgozása.

A másik terület, amely iránt Melich kezdettől fogva érdeklődött, a szláv átvételek szövevényes problémája volt. Miklosich összeállítása már megjelenésekor (1871.) is alig, a lényegében változatlan második kiadás korában (1884.) meg már éppenséggel nem elégíthette ki a magyar nyelvtudomány igényeit. Szláv jövevényszavaink eredetének kérdése, a közelebbi átadó nyelv, illetőleg nyelvek meghatározása nem pusztán mint nyelvészeti problémák foglalkoztatták tudósainkat, együtt járt czekekkel az Európába sodródott és itt megtelepedett magyarság egész történeti életproblémájának kibogozása. Kiktől tanulta az állandó letelepedéssel járó magasabb fokú gazdasági életnek, a földművelésnek fejlettebb technikáját? Kik hatottak rá az állami és jogi élet új formáinak kialakításában? Kiktől kapta a kereszténységet, s ezzel együtt kik voltak első tanítómesterei az írás-olvasásban? Mindezen kérdésekről már javában vitáztak, mégpedig olyan kiváló tudósok, mint Volf György, Asbóth Oszkár, Simonyi Zsigmond és mások, amikor a fiatal Melich még csak egy-egy szófejtéssel és Asbóth Oszkár egyik művéről írt ismertetéssel (1895.) mutatta meg szlavisztikai képzettségét. A szlavisztikát Lipcsében Leskientől, Pétervárott a legkiválóbb orosz mesterektől, Bécsben pedig Jagiától tanulta, s ez lett igazi munkaterülete. 1902-ben A Nyelvtudományi Közlemények hasábjain indította el cikksorozatát a magyar nyelv szláv jövevényszavai rendszeres kutatásának eredményeként. E cikkeit egyesítve 1903-ban megkezdte egy három kötetre tervezett nagyszabású feldolgozás kiadását, ebből azonban sajnálatos módon csak az első és második rész (ez utóbbi 1905-ben) jelent meg. E részek közül az első az ószláv (más néven óbolgár) nyelvemlékek szókincsét hasonlítja össze a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaival, a második rész a magyar egyházi terminológia és a legrégebb személy- és helynévanyag különféle (szláv, német, latin stb.) rétegeit vizsgálja. E munka megírására lényegében Asbóth Oszkárnak, a korszak másik jeles szlavistájának az az egyoldalú nézete ösztönözte, amely szerint a szláv szók többsége a bolgárból került a magyarba. Melich felfogása kezdettől fogva más volt. Szerinte a kétségtelen bolgár átvételek csak kis részét teszik nyelvünk szláv elemeinek, a túlnyomó többséget, főleg pedig keresztény terminológiánk szláv elemeit a magyarság a szlovénektől és horvátoktól (főleg a kajhorvát dialektusból) vette át. Ezt a felfogást a szláv, elsősorban az ószláv (óbolgár) nyelvemlékek tanulmányozása érlette meg benne. Az óbolgár nyelvemlékek szókincsét átvizsgálva meggyőződött arról, hogy számos olyan szláv szavunk van,

amelyek semmiképpen sem jöhettek a bolgárból, mert azon a nyelvterületen vagy egyáltalán nem mutathatók ki (mint *ablak, dorong, garat, lánc* stb.), vagy ha kimutathatók (mint *malaszt, szerencse* stb.), más a jelentésük, mint a magyarban. Ezután hasonló módszerrel vizsgálta át az egész magyar egyházi terminológiát és kódexeink megfelelő helyeit összevetve a különféle szláv nyelvek régi egyházi szövegeivel, kizárásos módszerrel először megállapította, hogy az illető kifejezés (pl. *parázna, pilis, pokol*) milyen nyelvekből nem származhat, hogy aztán a lehetőségek körét leszűkítve, megjelölje a valószínű átadó nyelvet. Ez pedig az esetek többségében a szlovén, illetőleg kajhorvát. Melichnek nagy érdeme, hogy a feltevések, találgatások, egyes szótári adatokra épülő elméletek ingoványából a nyelvemlékek szilárd talajára vezette a kutatást. Módszerének minden részletével talán nem értünk egyet. Nem valószínű pl. az, hogy legrégibb bibliafordításainkban lefordítatlanul hagyott egy-két szó, mint pl. *maceria, gazophylacium* azt jelentené, mintha ezeknek a fogalmaknak megfelelő magyar szót (gyepű, szekrény, illetőleg láda) a fordító nem ismerte volna. Itt inkább arra kell gondolnunk, hogy a fordító a maga hiányos latin tudásával ezeknek a latin szavaknak az értelmét egyáltalán nem ismerte. De lényegében Melich módszere a magyar nyelvtudományban akkor egészen új volt, rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult, és tovább fejlesztve, új szempontokkal gazdagítva a szláv jövevényszók kutatásában, egy-egy jövevényszavunk vagy szócsoporthunk átadó nyelvének közelebbi meghatározásában ma is érvényes. Az a fáradhatatlanság pedig, amellyel egy-egy részleteredmény kimunkálásáért, egy szó jelentéskörének, földrajzi elterjedtségének megállapításáért a szövegeket átkutatja és az adatok tömegét összehozza, ma is példaképpen állhat kutatóink előtt.

A német és szláv jövevényszavainkkal való intenzív foglalkozás, valamint számos hely- és személynévünk eredetének megfejtése készítette elő Melichet, hogy Gombocz Zoltánnal együtt a nagy feladatra, a Magyar Etimológiai Szótár megírására vállalkozhassék. A szerzők rendkívül széleskörű feladatot tűztek maguk elé. A szótár arra volt hivatva, hogy felölelje az egész magyar szókincset, belcértve az elavult szavakat, az egészen fiatal idegen átvételket, az egészen szűk területen élő, alig egy-két adattal igazolható tájszókat, valamint a személynéveket és jelentősebb helyneveket is. Ez az igényesség azonban nemcsak a szókincs körére, hanem az anyag feldolgozására is vonatkozott. Az egyes szócikkek bő szótörténeti adatolást, az addigi vélemények részletés ismertetését és kritikáját s a szerzők által nyújtott megfejtés indokolását tartalmazzák. E munkának java részét Melich vállalta. „Rendesen én dolgoztam ki a cikkeket — mondja Melich —, s Gombocz gondos keze, erős, fegyelmezett ítélőképessége vagy helybenhagyta, vagy átírta, s aztán újból hozzám került a kézirat, átolvastam, nyomdába adtam.” Ez az áldozatos együttműködés tette lehetővé, hogy olyan művet alkossanak, amelynek hazai és külföldi tudósok egyöntetű véleménye szerint az európai nyelvtudományban alig van párja. Nagy kár, hogy az 1914-ben megjelent első füzet óta mindaddig csupán a G betűig láthatott napvilágot.

Az Etimológiai Szótár írása közben, de már szinte nyelvtudományi munkássága kezdete óta Melich szüntelenül kutatta a magyarországi földrajzi névanyagot. A tulajdonnevek vallomását nagymértékben felhasználta már szláv jövevényszavainkról írt művében is keresztény terminológiánk eredetének meghatározásához, majd később (1925—29.) teljesen a földrajzi névanyagra támaszkodva írta meg a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve számára „A honfoglaláskori Magyarország” című terjedelmes művét. Milyen népeket, néptörzsedékeket talált mai hazája területén a honfoglaló magyarság? Erre a kérdésre igyekszik e munka megfelelni. Minthogy a IX—X. századból írott történeti források rendkívül gyéren állnak rendelkezésre, Melich elsősorban a legrégibb földrajzi neveket fogta vallatóra. Módszere arra az alaptételre épült, hogy nemcsak a megfejtendő eredetű nevekből lehet következtetni valamely nép jelenlétére a honfoglalás korában, hanem

az eredetükben megfejthetetlen nevekből is. Olyan folyónévek például, amelyek már az ókortól fogva ismeretesek, a Magyarország területén egymást váltó népek ajkán meghatározott átalakuláson mentek keresztül, s a legrégibb magyar történeti forrásokban olyan alakjuk őrződött meg, ahogy azokat a magyarság a vele érintkezésbe került közvetlen elődeitől átvette. E két irányú kutató módszerrel, a megfejthető és megfejthetetlen eredetű névanyag elemzésével mutatja ki Melich, hogy a honfoglaló magyarság nemcsak szláv és germán, hanem török nyelvű néprészekkel is érintkezésbe került mai hazája területén. Kétségtelen, hogy a török tétel merőben új volt, s éppen ezért heves vitákat váltott ki. Legsebezhetőbb pontjának általában azt tartják, hogy mindössze két olyan folyónevet (*Krassó* és *Küküllő*) tud felmutatni, amelyeket török közszóból magyaráz, a többi töröknek tartott földrajzi név mind személynévi eredetű. Mivel pedig a magyarság a honfoglalás előtt századokig élt a bolgár törökök államszervezetében, ezek a nevek nála is meghonosodhattak, és mint magyar emberek neve válhattak földrajzi nevekké. Bármint vélekedünk is azonban a műnek erről a részletéről, nagy érdeme Melichnek, hogy ráirányította a figyelmet e problémákra. Egyébként eredményeinek túlnyomó többsége ma is megállja a helyét. A honfoglalás kori Magyarország etnikai képét lényegében ma is olyannak látjuk, ahogy azt Melich három évtizeddel ezelőtt megrajzolta. Ami pedig a munka tudományos igényességét illeti, csak bámulhatjuk azt a rendkívül széleskörű tájékozottságot, amellyel szerzője az ókori és középkori történeti források s a szerteágazó történeti és nyelvészeti szakirodalom rengetegében egyaránt otthonosan mozog.

Melich a nyelvtudomány egyéb területeit sem hanyagolta el lényegében szófejtésen alapuló munkássága mellett. A magyar tárgyas igeragozásról terjedelmes tanulmányt írt (1913.). Nagyszámú könyvismertetése arról tanúskodik, hogy állandóan figyelemmel kísérte a nyelvtudomány fejlődését. Általános nyelvészeti érdeklődése különösen egyetemi előadásainak elvi megalapozásában érvényesült. Igen nagy szolgálatoakat tett a magyar és szláv nyelvtudománynak számos anyagközlő és bibliográfiai kiadványával, amelyek közül főleg A gyöngyösi latin—magyar szótártöredék (1898.), A brassói latin—magyar szótártöredék (1905.), Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke (1906.), A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány (1912.), Calepinus latin—magyar szótára (1912.), Miskolc a XIV. századból (óhorvát szövegekkel, 1903.), A magyarországi vend (szlovén) nyelvű irodalom bibliográfiája (1902., kiegészítése 1908.) emelkednek ki.

Művelte a nyelvtudománynak a filológia felé eső területét is. Helyesírásunk kialakulásának és történetének kérdéseit több ízben tárgyalta. „A magyar szótárirodalom” (1907.) című tanulmánya régi szótárainkra vonatkozóan maig alapvető jelentőségű. Kár, hogy ennek sem készült el a folytatása.

Melich János igazi típusa a belső kutatószenvédélytől fűtött, szüntelenül tevékeny, állandóan új célok felé törő tudós, s így sok tekintetben merő ellentéte másik nagy nyelvészünknek, Gombocz Zoltánnak, akihez a munkatársi kapcsolaton kívül meleg barátság is fűzte. Melich sohasem alkotott kerekre csiszolt elméleteket, nem alkotott arányosan megtervezett, művészién megcsiszolt műveket, amelyek már felépítésük eleganciájával is gyönyörködtetnek. Az ő műveiből a felvetett problémák túszerzőien ágaskodnak ki. Sorai lüktetésén érezni, hogyan küszködik velük. Egyik írása sem úgynevezett „klasszikus” alkotás, egyikkel sem teremtett iskolát, mint Gombocz a jelentéstan rendszerezésével vagy szintagmaelméletével, de minden művével számtalan termékeny gondolatot hintett el, s újabb és újabb lökést adott a kutatásnak. Több nagyszabású műve befejezetlen maradt, mert munka közben újabb és újabb feladatokra bukkant, s még mielőtt egyik alkotását befejezhette volna, lázas sietséggel vetette rá magát más kérdések megoldására. Ezért is nem írt kézikönyveket, tanköny-

veket, jegyzeteket, mint Gombocz tette, akinek litografált egyetemi jegyzetei voltaképpen tankönyveket, sőt kézikönyveket helyettesítettek. Gombocz előadásai a tervszerűség, kimértég jegyében folytak, nála egy mellékmondat alacsonyabb hanghordozása elég volt ahhoz, hogy egy-egy kitérésre figyelmeztesse a hallgatót. Melich előadásai a rendkívül alapos felkészülés ellenére is az órákon születtek. Belső feszültségtől remegő hangján éreztük, hogy ott előttünk formálódik mondanivalója, alakul ki egy-egy nézete. Tévtanok cáfolatában gyakran messzire tért a tárgytól, de ezek a kitérők a hallgató számára csupa izgalmas kalandot jelentettek, amelyekről gazdagon megrakodva térhetett vissza. Az írás mesterségében is merő ellentétek voltak. Gombocz művésze volt a tudományos stílusnak. Pedánsan válogatta, fukarkodva mérte szavait, hűvös tudatossággal tervezte, nagy fegyelmezettséggel, szabatossággal szerkesztette és szigorú logikával kapcsolta egymáshoz mondatait. Olyan prozát írt, amelyen változtatni alig lehetett. Melich lendülete nyezetlen mondatok szövevényén, kanyargós utakon, adatok halmazán át lélekszakadva ragadja magával az olvasót. A belső láz nem engedi, hogy szavait körülményesen mérlegelje, mondatait pedánsan csiszolgassa. Egyetlen célja, hogy a bizonyítandó tételt szinte ostromszerűen meghódítsa. Gomboczból hiányzott a szenvedély, a belső feszítő erő, s ezért volt már jóval korai váratlan halála előtt a tudományból kiábrándult, hitét veszített, tétlen szemlélő, s ezért nem tudott rendkívüli szellemi képességeivel mit kezdeni éppen akkor, amikor mindenki az érett kor nagy terméseit várta tőle. Viszont a tudományos szenvedély, a belső izzás teszi, hogy Melich János a teljes visszavonultság éveiben is szakadatlanul dolgozott, és nyolevanötödik születésnapján azon töprengett, vajon mikor haphatták nevüket a hét napjairól, a vásáros napokról elnevezett helységekre.

Most, amikor egy évtizedes hallgatás után újra hallatja szavát, csak azt kívánhatjuk neki, hogy testi és szellemi ereje mellett sokáig őrizze meg visszanyert közlékenységét, publikáló kedvét. Ezzel lehet ő fiatal még patriárkai korban is, ezzel kapcsolhatja bele a maga életét ifjabb generációk vérkeringésébe. Az alkotás öröme, munkája hasznosságának tudata enyhítheti számára az öreg kor terhecségét, magányát.

Hadrovics László

A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus

1957. aug. 5—9-én volt Oslóban a világ nyelvészeinek nyolcadik találkozója. A kongresszus 420 tagja 37 országból jött össze, hogy megvitassa a nyelvtudomány időszerű elméleti és gyakorlati kérdéseit, és hogy a legkülönbözőbb nyelvészeti ágak képviselői személyesen is kicserélhessék nézeteiket.

Magyarországot három nyelvész képviselte a kongresszuson: **L a k ó G y ö r g y** akadémikus, egyetemi tanár, **H e g e d ű s L a j o s**, az MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője és **K á l m á n B é l a** egyetemi tanár Debrecenből.

A kongresszus elnöke Alf Sommerfelt norvég egyetemi tanár volt. A hétfő délelőtti megnyitás után minden reggel 9—10 közt ún. egyéni közlemények (kis előadások) hangzottak el 5—6 csoportban, egy-egy csoportban 2—3 előadás, a kongresszus folyamán összesen 62. Minden nap 10,15—13 volt a nagy előadás az egyetem aulájában, délután pedig 3—3 csoportban 1—2 előadás hangzott el, a kongresszus folyamán összesen 18.

Az előadások nyelve főleg angol és francia volt, németül az összes előadások egy tizede hangzott el. A hozzászólásokat is angol, francia vagy német nyelven mondták el.

A több, mint 80 előadás tárgykörét nagyon nehéz csoportosítani, de tájékoztatásul mégis megteszem (teljességre nem törekedve).

Az általános nyelvészeti előadások főleg a strukturalizmus és a történeti-összehasonlító nyelvészet viszonyát boncolgatták, de hangzottak el jelentéstani előadások is. Többen a kétnyelvűségből adódó nyelvészeti kérdéseket tárgyalták.

A fonetika igen nagy szerepet kapott a kongresszuson. Számos új gépi berendezést és új hang-analizáló módszert mutattak be.

Az indoeurópai nyelvészet köréből is sok előadás hangzott el. Feltűnően előkelő helyet foglaltak el a hettita (hitti) és tokhár nyelvi kutatások.

A nyelvjárási tárgyú előadásokban döntő súllyal a nyelvföldrajz szerepelt.

Kisebbszámú afrikai, indián és keleti nyelvekről is hallottunk előadásokat.

Finnugor tárgyú előadás csak kettő volt (kis előadások): Paul Ariste (Észt SzK) az északi és déli észti nyelvjáráshatár kialakulásáról és Kálmán Béla: A finnugor nyelvek szóvégi magánhangzójának történetéről.

A gyakorlati nyelvészet köréből szó volt a szótárkészítés elveiről, az idegen nyelvi oktatásról, új ábécék alkotásáról.

Nagy érdeklődés előzte meg a fordítógépről szóló előadásokat, de úgy látszik, hogy még nagyon messze állunk ennek megvalósításától. Addig talán eljuthatunk, hogy egyszerű, sablonos szövegeket gép segítségével lehet majd fordítani, de tovább aligha.

Az előadásoknak persze csak egy részét hallgathattuk meg a szimultán rendszer miatt, de így is sok fontos és érdekes dolgot hallottunk. Az előadások és viták meghallgatásánál is fontosabb volt a világ minden részéből egybeesereglett nyelvészek közti személyes, baráti eszmecsere, gyakorlati szempontú beszélgetések, folyóiratok, könyvek cseréje, előadásokra való meghívások stb. Az ilyen barátkozásokra szolgáltak az egyetem, a kormány és a város által rendezett fogadások és kirándulások, de sok értékes beszélgetés zajlott le az előadások szüneteiben is.

Az aula előcsarnokában a kongresszus tartama alatt könyvkiállítás volt, itt a magyar nyelvészeti kiadványok is előkelő helyet kaptak, és a kongresszus számos tagja megtekintette őket.

A kongresszus után Lakó György akadémikussal meglátogattuk az oslói egyetem finnugor intézetét, és az intézet igazgatójával, Knut Bergsland egyetemi tanárral kiadványcserében állapodtunk meg.

A kongresszus a fölvetett kérdések tömegével, a magas színvonalú vitákkal, az új technikai berendezések bemutatásával és nem utolsósorban a nyelvtudomány művelőinek személyes eszmecserein folytán nagy hasznára lesz az eljövendő nyelvészeti kutatásoknak.

Kálmán Béla

Sprachpflege. Olvasóink közül azoknak, akik a német nyelvművelés kérdései iránt érdeklődnek, figyelmükbe ajánljuk a Sprachpflege című, az NDK-ban megjelenő folyóiratot. Megjelenik havonta. Előfizetni rá a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 45 780 057—43. sz. csekkzámláján lehet. Évi előfizetési díja 32 forint.

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1957-BEN

<i>B. L. É.</i>	<i>Hakulinen, Lauri</i>	<i>P. E.</i>
<i>Balassa László</i>	<i>S. Hámori Antónia</i>	<i>Papp Ferenc</i>
<i>Balázs János</i>	<i>Hegedűs Lajos</i>	<i>Prohászka János</i>
<i>Bálint Sándor</i>	<i>Herczeg Gyula</i>	<i>R. É.</i>
<i>Beck Salamon</i>	<i>R. Hutás Magdolna</i>	<i>Rácz Endre</i>
<i>Beke Ödön</i>	<i>I. J.</i>	<i>Rubinyi Mózes</i>
<i>Bencédy József</i>	<i>Imre Samu</i>	<i>Ruzsiczky Éva</i>
<i>Benkő László</i>	<i>Jakab László</i>	<i>Scheiber Sándor</i>
<i>Benkő Loránd</i>	<i>K. K.</i>	<i>Sebestyén Árpád</i>
<i>Bernáth Béla</i>	<i>K. M.</i>	<i>Sz. B.</i>
<i>Boros Rezső</i>	<i>K. S.</i>	<i>Sz. Gy.</i>
<i>K. Csilléry Klára</i>	<i>Kálmán Béla</i>	<i>Szabó T. Attila</i>
<i>D. L.</i>	<i>Károly Sándor</i>	<i>Szalai János</i>
<i>Dankó Imre</i>	<i>Kiss Lajos</i>	<i>Szathmári István</i>
<i>Deme László</i>	<i>Knieszsa István</i>	<i>Szende Aladár</i>
<i>Dénes Szilárd</i>	<i>Kovalovszky Miklós</i>	<i>Szépe György</i>
<i>Erdődi József</i>	<i>Kubinyi László</i>	<i>T. J.</i>
<i>F. G.</i>	<i>L. L.</i>	<i>Terényi István</i>
<i>F. P.</i>	<i>Lavotha Ödön</i>	<i>Terestyéni Ferenc</i>
<i>F. V.</i>	<i>T. Lovas Rózsa</i>	<i>Tompa József</i>
<i>Fábián Pál</i>	<i>Lőrincze Lajos</i>	<i>Török Gábor</i>
<i>Farkas László</i>	<i>B. Lőrinczy Éva</i>	<i>Törös László</i>
<i>Farkas Vilmos</i>	<i>Maczkó György</i>	<i>Ujváry Lajos</i>
<i>Ferenczy Géza</i>	<i>Martinkó András</i>	<i>V. J.</i>
<i>Gáldi László</i>	<i>Mollay Károly</i>	<i>Végh József</i>
<i>Grétsy László</i>	<i>O. Nagy Gábor</i>	<i>Vértes Edit</i>
<i>H. A.</i>	<i>Nagy J. Béla</i>	<i>Zolnai Béla</i>
<i>H. M. I.</i>	<i>Némedi Lajos</i>	<i>Zsoldos Jenő</i>
<i>Hadrovics László</i>	<i>Németh G. Béla</i>	

AZ 1957. ÉVI 81. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

Pályázat nyelvjárási anyag gyűjtésére	449
Két trunki mese (A Kolozsvári Bolyai Egyetem magyar nyelvészeti tanszéke munkaközösségének szövegközlése)	109
B. L. É.: Jégbe hűtött 140. — Ország- és népnevek	503
Balassa László: A hajnalodik ige rokon szavai és a hajnal irodalmi ábrázolása	205
Balázs János: Az első magyar nyelv művelők	145
Bálint Sándor: Lajmás, számár, lukmájér	323
Beck Salamon: Jogi műszavak Frank Ignác szókincséből	8
Beke Ödön: Suppintós. Lok 129. — Fönnhéjáz 247. — Piritós 487. — Varancs ..	488
Bencédy József: Nyelv művelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje	496
Benkő László: Két Számadás 45. — Magyar nyelv helyessége	333
Benkő Loránd: A szorgos, szorgalmas stb. szócsalád eredete	318
Bernáth Béla: Rákerül az ebek harmincadjára 251. — Boldog	493
Boros Rezső: Énekszövegek fordításának nehézségei	177
K. Csilléry Klára: Hússzék, mészárszék, vágószék	488
D. L.: Távollevő — távol eső	371
Dankó Imre: Túrkevei helynevek történelmi és társadalmi vonatkozásai	307
Deme László: Kell-e hát pont a címek végén?	76
Dénes Szilárd: Szarvas Gábor erkölcsi bátorsága	402
Erdődi József: Rákos Ferenc: Nemzedékről nemzedékre	132
F. G.: Prohászka János hetven éves 143. — Id. Csapodi István emlékezete 255.	
— Élettárs 366. — Varga Lidia tanító vagy tanítónő? 369 — Dunapart	
vagy dunapart? 371. — Jóska, Jutka 372. — Préslégszerszám — légsűrítő	
vagy légnymásos (kis)gép — folyadéknyomásos (kis)gép vagy berende-	
zés 504. — A vessző, a felkiáltójel használata	506
F. P.: A külföldi városok nevének használatáról	504
F. V.: Mondatok elemzése	447
Fábián Pál: Az orosz <i>x</i> átírásáról	139
Farkas László: Milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelet? 189. — Írásjelek	
a levélkezdő megszólítások után	424
Farkas Vilmos: A hanem és a de kötőszó használatának kérdéséhez 12. — A számára	
(számomra, számodra stb.), részére használatáról	281
Ferenczy Géza: Mama, papa 127. — Arany János, nyelvünk bűvára és művelője	387
Gáldi László: Az akadémiai Értelmező Szótár első terve 86. — Verseghy, a szótáríró	261
Grétsy László: Megjegyzések Szabédi László verseiről	285
H. A.: Fel vagy föl igekötő?	142
H. M. I.: Tárgyas vagy tárgyatlan ragozás?	254
Hadrovics László: Melich János 85 éves	507

<i>Hakulinen, Lauri</i> : A finn nyelvtudomány mai munkaterületei.....	82
<i>S. Hámosi Antónia</i> : Szinnyi József emlékezete.....	378
<i>Hegedűs Lajos</i> : Beszédtémpó-elemzések	223
<i>Herczeg Gyula</i> : Goldoni magyarul	66
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Donog	495
<i>I. J.</i> : Mondatok elemzése	448
<i>Imre Samu</i> : A -nál, -nél rag használatának nyelvhelyességi kérdéseire.....	164
<i>Jakab László</i> : Televízió — képrádió 18. — Debreceni hírek.....	382
<i>K. K.</i> : Féleség	140
<i>K. M.</i> : Éljen!	252
<i>K. S.</i> : Turista. Fesztivál. Naponta vagy naponként? 141. — Mondatok elemzése	446
<i>Kálmán Béla</i> : Reguly és Arvidson 375. — A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia	511
<i>Károly Sándor</i> : „Erdei vadak, égi madarak” (Csanádi Imre verseinek nyelvéről)	275
194. — A csuklik-féle ikes igék ragozása, képzése	434
<i>Kiss Lajos</i> : Karácsony szavunk történetéhez 247. — Huligán 324. — Ukrán	489
<i>Kniezsa István</i> : Zolnai Béla bunda cikkéhez.....	119
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ifjúsági irodalmunk nyelvről és stílusáról 59. — A nyelvi	434
regiesítés ifjúsági irodalmunkban.....	473
<i>Kubinyi László</i> : Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez.....	253
<i>L. L.</i> : Nincstelen	363
<i>Lavotha Ödön</i> : Papp István: Finn nyelvtan.....	291
<i>T. Lovas Rózsa</i> : Csokonai Vitéz Mihály: A boldogság.....	385
<i>Lőrincze Lajos</i> : Kodály Zoltán 75 éves.....	468
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Még egyszer a határozók osztályozásáról.....	328
<i>Maczkó György</i> : A Perczel névről.....	121
<i>Martinkó András</i> : Kürt, tölök és egyebek.....	418
<i>Mollay Károly</i> : A német nyelvművelés fő kérdései.....	494
<i>O. Nagy Gábor</i> : Itt a kezem, nem disznólab 124. — Otthagyták a porosálláson	407
126. — Boldog	337
<i>Nagy J. Béla</i> : Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése.....	428
<i>Némedi Lajos</i> : Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai	256
<i>Németh G. Béla</i> : Néhány fordítói stílusprobléma.....	463
<i>P. E.</i> : Tudományos minősítések 1956-ban.....	513
<i>Papp Ferenc</i> : Mit tudott Lomonoszov a magyar nyelvről és a finnugor nyelv-	142
rokonságról?	227
<i>Prohászka János</i> : Voltaképpen mi is az az íz? 245. — Milyen is a kurta	375
kocsmá? 486. — Tartalomjegyzék, szó- és tárgymutató	143, 382
<i>R. É.</i> : Műkedvelő vagy öntevékeny? 141. — Mindketteje.....	329
<i>Rácz Endre</i> : A határozók osztályozásának kérdéséhez.....	342
<i>Rubinyi Mózes</i> : Németh Imre: Az ősi szó nyomában 130. — Révai Miklós	369
Reguly és Arvidson	253
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Kazinczy és a „nyelvszokás” 1. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága	458
üléseinek jegyzőkönyve	
<i>Scheiber Sándor</i> : Cihadni	
<i>Sebestyén Árpád</i> : Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	
<i>Sz. B.</i> : Tegezés — magázás	
<i>Sz. Gy.</i> : Jövő vasárnap, jövő ősszel	
<i>Szabó T. Attila</i> : A <i>Kisanna</i> névtípus a régiségben 113. — A Marosvásárhelyi Sorok,	
az ötödik magyar szövegemlék 295. — Moldvai csángó csillagnevek.....	

<i>Szalai János</i> : Tájszavak a Fejér megyei Polgárdi községből.....	234
<i>Szathmári István</i> : Marcel Cohen: Grammaire et style (1450—1950).....	347
<i>Szende Aladár</i> : Némédi Lajos: Bessenyei György és a magyar nyelv.....	137
<i>Szépe György</i> : Szókincsünk újabb elemeinek gyűjtése és nyilvántartása 38. — Ujjhegy 325. — Egyetemek és főiskolák évkönyveiben megjelent nyelvészeti írások	354
<i>T. J.</i> : Tessék 142. — Bővizűbb.....	506
<i>Terényi István</i> : Magyar nyelvhelyesség	330
<i>Terestyéni Ferenc</i> : Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében 91. — Irodalmi nyelvünknek egy mondattani jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében	479
<i>Tompai József</i> : A pont használata a táblavázlatban 80. — A szavak ismétlődő alkotórészeinek elhagyása 297. — <i>E példában</i> vagy <i>ebben a példában</i>	367
<i>Török Gábor</i> : Zápor.....	492
<i>Törös László</i> : Arany János dolgozatjavítása.....	440
<i>Ujváry Lajos</i> : Írásművészet és helyesírás.....	158
<i>V. J.</i> : <i>Töpörtyű</i> vagy <i>tepertő</i> ?.....	503
<i>Végh József</i> : A magyar nyelvatlaszgyűjtés tanulságai a nyelvjáráskutatásban....	102
<i>Vértes Edit</i> : Hans Fromm — Matti Sadeniemi: Finnisches Elementarbuch 361. —	
Laziczius Gyula	376
<i>Zolnai Béla</i> : Bunda 115. — Knieszsa István megjegyzéseihez	121
<i>Zsoldos Jenő</i> : Munkásosztály 19. — Ideológia.....	321
Az Értelmező Szótár szerkesztőségének kérdései.....	112, 233
Válaszok az Értelmező Szótár kérdéseire.....	232
A Nyelvőr postája	139, 252, 366, 503
Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából 139, 252, 366, 503. — Az orosz X átírásáról 139. — Jégbe hűtött 140. — Féleség 140. <i>Műkedvelő</i> vagy <i>öntevékeny</i> ? 141. — Turista 141. — Fesztivál 141. — Naponta vagy naponként? 141. — Tessék 142. — Mindketteje 142. <i>Fel</i> vagy <i>föl</i> igekötő? 142. — Éljen! 252. — Jövő vasárnap, jövő ősszel 253. — Nincstelen 253. — Edényszet 253. — Tárgyas vagy tárgyatlan ragozás? 254. — Élettárs 366. — <i>E példában</i> vagy <i>ebben a példában</i> ? 367. — Tegezés — magázás 369. — Varga Lidia <i>tanító</i> vagy <i>tanítónő</i> ? 369. — A régmúlt igealakok 369. — Számosállat 370. — Posta—postaszolgálat — posta- és távközlési, posta- és hírközlési szolgálat 370. — <i>Dunapart</i> vagy <i>dunapart</i> 371. — <i>Távollevő</i> — <i>távol eső</i> 371. — Jóska, Jutka 372. — Tanszékek elnevezése 373. — Statika 374. — <i>Kálmán Béla</i> — <i>Rubinyi Mózes</i> : Reguly és Arvidson 375. — <i>Töpörtyű</i> vagy <i>tepertő</i> ? 503. — <i>Préslégszerszám</i> — <i>légaürítéses</i> vagy <i>légnymósos (kis)gép</i> — <i>folyadéknyomósos (kis)gép</i> vagy <i>berendezés</i> 504. — A külföldi városok nevének használatáról 504. — Bővizűbb 506. — A vessző, a felkiáltójel használata.....	
A Nyelvőr hírei	143, 255, 376, 507
Kodály Zoltán és Szemere Gyula köszöntése 143. — Prohászka János hetven éves 143. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1956. okt. 10-én tartott ülésének jegyzőkönyve 143. — Id. Csapodi István emlékezete 255. — Tudományos minősítések 1956-ban 256. — <i>Vértes Edit</i> : Laziczius Gyula 276. — <i>S. Hámosi Antónia</i> : Szinnyei József emlékezete 378. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. máj. 28-i ülésének jegyzőkönyve 382. — <i>Jakab László</i> : Debreceni hírek 384. — <i>Hadrovics László</i> : Melich János 85 éves 507. — <i>Kálmán Béla</i> : A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus.....	

SZÓMUTATÓ

Nincsenek fölvéve a következő cikkek szavai: *Szalai János*: Tájszavak a Fejér megyei Polgárdi községből (234—44). — *Tompa József*: A szavak ismétlődő alkotórészeinek elhagyása (297—306). — *Dankó Imre*: Túrkevei helynevek történelmi és társadalmi vonatkozásai (307—17). — Pályázat nyelvjárási anyag gyűjtésére (449—57).

A, Á

a, az 4, 225, 390, 400, 474
abbahagy 140
ad, ád 108, 334
a jobbágyság szeretete leg-
jobb testőrző gárdája a
királynak 268
aki, amely 390
aki magát mézzel keni,
megeszi a legyek 267
albán, Albánia 492
állás 126
álló idő 8
álmodik 229
álmólátás 112
alsó 25
által 100
általható, átható 267
alul 164
ám, ámde 13
Amadéfalva 477
amikor 160, 334
angol, Anglia 492, 503
angyal útja 461
Anna 113
anya, anyám, anyád 127,
128, 185
apa, apám, apád 127, 128,
185
apáca 247
apritgat 202
áramlik 277, 279

aranylik, aránylik 277, 278
arányzat 254
arató 487
árbo 493
áruló 487
árvák útja 461
áspa 486
asztalszék 488
Ausztria 503
avagy 410
az, az a 474
azért 13
az nap, az napon 400
azonban 13
aztat 4

B

bádog, báldog 495
bagatella 267
baj van Köpecen 125
bakancs 120
bandita 486
barát 185, 493
barát útja 461
barázda 493
bársony 493
beállít 404
becsül 97, 276
begy, begyegel, -és 327
behajaz 247
behív 100
bekür, bekúr 122
bél 97

beleavatkozik 229
Belgium 503
belőle 100
Bence szekere 460
benn, be 7
bent 183
bereg 197
bérmál 247
beszűntet 404
betart 404
beverő 488
bicsaklik 279
bír 391, 401
birkahodály 161
birtokban marad 8
birtokon belül 8
bízlik 229
bodag, bodok 494
bódi, bódi szilva 494, 495
bodócs, bodocs eszű 494
bold 494
boldog 493, 494, 495
boldogabb vég 493
Boldogasszony, boldog-
asszony szilva 494, 495
bolgár, bulgár, Bulgária
492, 503
bomlik 278
bonta 116, 117
borjú 116
bosnyák, Bosznia 490, 492
bot boldogabb vége 494
botlik 277, 278

bővebb készületre kegyes
utasítás 8
bővízübb 505
bőr 97
bunda, bunta 115—121
Bundás 116, 119
bundsí 116
burjánzik 276, 277, 278
bús 97
bútor, bútorzat 254
búza 97
bűn 153
búzik 277

C

cardinalis 406
cérna 120
ciha 120
cihadni 329

Cs

csak, csakhogy 13, 16
csakis 112
csámcsog 319
csatol 276, 277
csattint 319
csemcseg 319
csereg 319
csereény 320
cserepzet 254
csettint 319
Csiki szekere 460
csillag 458
csillámlik 277, 279
csirkés csillag 459
csomóba rakás, csomózás
233
csórag 96
csorog 319
csömörlik 277, 279
csuklik 275, 279, 280
csuszamlik 279
csütörtök 247

D

dagad 319
dalol 112
dalom 185
dana 294
danol 112

danolgat 293
de 12—18
defektus 267
deged 319
Demsze, Densze, Dence
szekere 460
dereng 205, 207, 212
detallyíroz 267
dícsér, dicsér 43
diffikultás 267
díjszabás 8
dióbarna 232
disznóláb 125
dobban 319
dobos 122
dolgos, dolgozó 26
dong 319
donog 495
döbben 319
döglik 278
döng 319
dörren 319
Dunapart 371
dupla 486
durran 319

E, É

e, ez 367, 368, 474
ebek harmincadja 251
ecs, ecset 393
édes, -anyám, -apám 127
edényzet 253
egész 185
égett bor 64
égig üvölt 161
égnek az útja 461
egy 390, 414
egyébiránt 403
éjféli csillag 462
eláruló 487
elég 100, 185
életfél 367
élettárs 366
eliminál 406
éljen! 252
elkerítik az apját, anyját
127
elme 267
előbbeni 100
előjel 259

elsorol 319
elvtárs, -nő 369
emberek akarata 483
eme 368
enyém 185
eper 393
éppen 100
ért 229
értekezés 11
érthetetlen 283
éremény, -es 272
ézés 272
ézik 279
éződik 279
és, s 158, 412
esetben 335
eső 492
este, estve 292
estéji csillag 462
ész 97
éskép 322
eszközöl 282
eszme 322
étő, étető 487
evőszék 488
ez, ezen 367, 368
ezért 185
excusál 267, 406

F

fabrika 20, 21
fabula 152
fagy 4
fájdul 202
fajzik 278
fal (ige) 100
fáradt emberek útja 461
fed 98
fegyver, fegyverzet 254
fehér 185
fehérlík 278
fejlik 277, 278
fejőszék 488
fejt 278
fel 97, 98, 142, 225
fél (ige) 229
féle 140
féleség 140
felett 98
félkezes 233

fellebbvitel 9
felöltlik 279
feneklik 277
fénylik 276, 277
ferde 321
fergeteg 98
ferlorum 400
feslik 278
festett, festettetett 5
fesztivál 141
fiáker 267
fiastyúk, fiascsillag 458
fijas 460
fiscus 8
florum 400
flottáns 406
fog 334
fogamzik 279
fogzik 277, 278
foly, folyik 4, 6
folyadék-gép, folyadék-nyomásos (kis)gép 504
fonószerk 488
forog 321
forr 321
foszlik 278
fől 97, 98, 142, 225
föld-részeg, -süket 393
főnév, főnévszó 270
főnnhéjáz 247
förtelen 321
francia, Franciaország 492
fringia 400
fúj 97
fűl, fűlik 4
fürde 321
fürdik 321
fürdő 97

G

gajdos 122
galantéria-bót 267
gatyá 268
gazdag 495
Gence, Gince, Gönce székere 460
golyva 268
gondnok 8
gondolkodik 228
gondoskodik 229

gondviselő 8
göncölszekér 459
göröcsbe ránt 161
gróf 5

Gy
gyakorol 276, 277
gyalogszék 488
gyár 20, 21, 37
gyenge rózsaszál 293
gyerekember 161
gyertyavilágnál 167
gyökér, gyökérzet 254
gyönyörködik 228
gyűlöletes 406
Gyümölcsoltó 494
gyűrű 97
gyűttment 232

H

habzik 277, 278
hadak útja 461
hagy 4, 108
haj, hajzat 254, 396
hajaz 247
hajlik 278
hajnali csillag 462
hajnallik 205, 211, 212
hajnalodik 205, 211, 212
hajporköponyeg slafrok 268
hajsza 112
halánték 268
halász 185
halk 219
halottak útja 461
hámlik 276, 277, 278, 279
hanem 12—18
hangzik 277, 278
hánt 278
hanyatlík 276, 277, 279
haragszik 229
háramlik 279
harap, harapégés 488
harmadol 232
harsog 319
hasad a hajnal 205, 209
hasítgat 202
hasonlik 277

hasonlít 229
hásztó, hászul 487
hatalomkör 8
hatáskör 8
hazám 185
házafél 367
házastárs 369
hegyénk 196
héj, hé, hí, haj 247
héja, héjáz 247
hejehuja 161
helyén, helyin 4, 6
helyes a bőgés 125
helyez 282
herjókázik 247
herseg 319
hervadt 219
hetevény 459
heves 406
hí, hív 100
hiába 100
hiányzik 276, 277, 278, 279
hígeszű 232
hihetőség 8
hírlik 277
hitelesítés, hitezés 9
hivatkozás 9
hogy 225, 447
holland, Hollandia 492
homálylik 277, 278
homlok, homlokzat 254
horizon 268
hosszúszerk 488
hozzá 5
huligán 324
hullámszik 277, 278
hússzerk 488
hű 100
hypocrita 406

I

idegen nyelvi lektorátus 334
idején, idejin 4, 6
ideológia, ideológiai, ideológus 321, 322
idétlen, idétlen ítélet 9
idézés 9
idő 97
időzni, időzés 389

igényper 10
 ígér, ígér 43
 igyekezik 100
 iktató kiadó írnok 10
 illetékesség 8
 illető 8
 illik 229
 illő 158
 impemba 63
 indulatszó, indulatszócika 270
 interpunctio 408
 ipari leány tanulóotthon 334
 iramlik 277, 279
 iránt 196
 írásfordító 149
 írásolvasó 151
 írha 120
 írtam volt 269
 is 412
 ismer 97
 ismeret 100
 ismeretlen 284
 istenadta 200
 Isten szekere 460
 istennek esmeretibe, az istennek esmeretibe 149
 ítéző kihallgató 10
 itt a kezem, nem disznó-láb 124
 ivó, ivós 487
 ízé, ízél 245
 ízlik 277, 278
 izom, izomzat 254

J

Já (János) 115
 Jancsi szekere 460
 japán, Japán 492
 jár 273
 jártas 229
 javaslatot tesz 282
 jégbe hűtött 140
 jegyez 276
 jelent 282
 Jóska 372
 jöttment 232
 jövő vasárnap, jövő ősszel 253

jut 229
 Jutka 373

K

Ka (Kati) 115
 kakasugrás 249
 kályha 120
 kapáló 487
 kaparás 233
 kapcsolat 270
 karácsony 247, 248
 karminpiros 161
 káromol 276, 277
 karszék 488
 kaska 294
 kasornya 123
 Kati 113, 115
 katló a piszlenekvel 459
 kavár, -gat, -int, -og, -dul 202
 kecele 268
 kegy 269
 kéklík 277, 278
 kell 97
 kellő 294
 kelt 284
 kéményzet 254
 kend 369
 kenő 487
 kenyér 153
 képadó-vevő állomás, kép-rádió (berendezés, ké-szülék, közvetítés) 18
 képélés 233
 képmutató 406
 kérdést tesz fel 282
 kereszt 247
 keresztel, -és 233, 247
 keresztény 247
 keresztéz, -és 233
 kereszt nélkül nincs korona 268
 keresztül-kasul 267
 készül 229
 kettőzés, kettőző 233
 kevereg 232
 kevés 185
 kézmű, -ség, -gyár, -ház 20, 21
 kicsi 115

kicsiszekér 460
 kifogás 10
 kifogó követelés, per 10
 kikűr 122
 kiküszöböl 406
 kiló 123
 ki ne mondja 43
 király 268
 kis 115
 Kisanna, Kisgyörgy, Kis-kati, Kislaci, Kislukács 113—115
 kis asszony, kisaszony 159
 kísér, kísér 43
 Kiska 115
 Kisó 113
 kisorosz 491
 kisszék 488
 kívánós 488
 kivilágos kivirradtig 208
 kizé 246
 kobak 267
 komoly 185
 kornyikál 123
 kotlik 278
 kozák 491
 kő 254
 ködlik 278
 köntörfarol 287
 könyörül 228
 könny 269
 könyvtár 259
 köp 123
 körül 164
 köszöntjük 253
 kötelem 403
 kötő 488
 köze van vkihez 229
 kőzet 254
 közhely 146
 közlevél 10
 központosítás 408
 köztársaság 271
 kreditum 268
 kultúr 18, 386
 kurta, kurta kocsmá 486
 kút 97
 küllekedik 123
 különbözik 229
 kür 122, 123

kürt 121, 124
kürtő 122
kürtől 121

L

láb alá való szék 488
lágogat 202
lajmás 323
lát 3
láttamoz, láttasít 10
leány 185
lecsendesedik, lecsendesül
232
legény 185
léggép 504
légnymásos, légsűritéses
(kis)gép 504
lehámlik 277
lélegzet 159
lélegzik 278, 279
lepe, lípe 269
letartóztatásba helyez 282
levél 185
libáta 63
lok 129
lök 129
lúdbőrzik 278
lukmájér 324

Ly

lyukasszék 488

M

ma 183
madár 185
Madéfalva 477
maga 415
magános levél 10
magaslik 277, 278
magázás 369
magosszék 488
magzik 277, 278
magyar 396
magyarok istene, királya
480, 481
makacskodás 10
malaszt 247
mama 127
manufaktúra 20, 21
más 414

meg 160, 186, 410, 412
még 225
megbízható 229
megérdemelhetetlen 100
meghasonlik 277
mégis, mégsem 13
meglepetést kelt 284
megrendelést eszközöl 282
megszorgol 319
megvirrad 205, 211
melléknév, -szó 270
mellruha 268
mely 392
menteget 406
mesterember 35
mészárszék 488, 489
mező 185
mi 392
mikor 446
mindamellet, mindazon-
által 13
minden 36, 414
mindketteje 142
minap, mi napon 400
minisztérium 159
mint 160
mintha 200
mizé 246
mond 5
mosószék 488
most 100, 225
most légy okos, Domokos
125
múlik 279
munkás 26, 34
munkásosztály 19—38
mutatószó 270
műértő 11
műkedvelő 141
művelődési otthon 18
művelt 100

N

nagy menő 233
nagyon hosszú kezük van
a királyoknak 268
nagyszék 488
nagyszekér 460
nálam 100
naponta, naponként 141

napvilágnál, napvilággal
167
neki 5
nélkülöz 404
nem 187
nemcsak... hanem is 17
nem enged a negyven-
nyolcból 125
nem peres eljárás 11
népek szabadsága 483
népes 112
néposztály 24
nevekedik 150
nevelő, nevelői 334
névelő 270
névhatározó 270
névmás, névmássa 270
névpótló 270
nincs 253
nincsetlen, nincstelen 253
norvég, Norvégia 492
nől 100
növény, növényzet 254

Ny

nyelvművelő, nyelvműve-
lői 334
nyomtató 488
nyúl 100

O, Ó

odiosus 406
ok 392
oláh 491
olvasó 151
oly 448
omlik 278
ormol 398
oros 491
-ország 503
országgyűlés 159
oszlík 278, 279
osztály 22, 23
osztrák, Ausztria 492
otthagyták a porosálláson
126

Ö, Ő

ő 5, 415
öl 334

ömlik 278, 279
 öntevékeny 141
 őrlő 488
 örvénylik 278
 ősz 393
 őtlik 279
 övé 185
 özönlik 277, 278

P

páca 462
 pácikál 462
 padszék 488
 pálya 486
 pamut 123
 pap 247
 papa 127
 parabola 157
 parázna 247
 parázslík 277, 278
 párdúc 493
 párom 183
 párkányzat 254
 párzik 278
 patakzik 278
 patika 254
 pattogzik 279
 pedig 13, 225
 példa, -beszéd 157
 péntek 247
 per 97, 98
 perbehívás 11
 Perczel 328
 pereg 98
 peren kívüli 11
 perfoglalás 11
 perhárító ellenvetés 11
 pergátló körülmény 11
 persze 412, 413
 Péter pálcája 461
 pingponglabda 161
 piritós 487
 pirkad 205, 209, 212
 piros 185
 piroslik 277, 278
 pitymallik 205, 210, 212
 pokol 247
 porlik 277
 porol 277
 porosállás 126

portugál, Portugália 492
 porzik 277, 278
 posta, -szolgálat 370
 préslepszerszám 504
 puhítgat 202
 pusztá szék 489

R

rabok útja 461
 rác 491
 rag, ragaszték 271
 ragaszkodik 229
 rajta 5
 rajzik 278
 rákerül az ebek harmincad-
 jára 251
 rangú 100
 reákerül 251
 reggeli csillag 462
 rejlik 278
 rejt 278
 rémes 188
 rémít 278
 rémlik 277, 278
 rend 22, 23
 rengőszék 488
 repítő 488
 repül 98
 rest 97
 részére 230, 281
 rézmetszet 259
 robajlik 278
 róka 116
 rokolya 120
 róla 100
 rolla 268
 román 491
 romb 269
 romlik 278
 rossz nyavalyát! 161
 rózsa 184
 rőt 183
 ruha, ruházat 272
 ruszin 491
 rusznyák 491
 rutén 491

S

s, és 410, 412, 448
 sarkalatos 406

sarlós 494
 sápadt 219
 saroglya 120
 sátor 493
 segít 185, 230
 sejlik 278
 sejt 278
 sellő 318
 sem, se 4, 6
 semmizé 246
 senyved 318
 serdül 318
 serény 98, 318, 319
 sereg (sürög) 318, 319
 seregek útja 461
 sereglik 277
 serít 318
 serken 318
 sérlik 318
 sikamlik 279
 siklik 275, 278
 sípos 122
 sor 319, 357
 sórál 319
 sorjádzik 319
 sorofol 319
 sorol 319
 sorvad 318
 sömör 318
 sörény 318, 320
 sövény 318
 sötét 185
 sötétlik 278
 statika 374
 sugárlik 278
 sugárzik 277
 sugat 357
 sunyi 318
 suppan, suppan 129
 supintós 129
 sül 318
 sümölcs 318
 sün 318
 süprücsillag 462
 sürget 318
 sürgölődik 318, 319
 sürgős 318, 319
 sürög 319, 320
 sűrű 318
 svéd, Svédország 503

Sz

szabályzat 254
 szaglik, szagol 276, 277, 278
 szakvizsga 112
 számok 123
 számár 323, 324
 számára 230, 281, 284
 számos 25
 számosállat 370
 szapora 492
 szapulószer 488
 szár (csizma-) 120
 szárítgat 202
 szeder 393
 szegény 25, 185
 szegény útja 461
 szeglet 98
 szegyen 268
 szék 488, 489
 szekér 460
 szekérszék 460
 szelid 185
 szem 318
 szemébe ötlök 279
 személy, személyzet 254
 szemölcs 269, 318
 szent 247
 Szent Györgynek a kocsija 460
 Szent Péter szekere, pácája, kulcsai 460, 461
 szenved 318
 szépítgat 202
 szer 319, 357
 szerb, Szerbia 491, 492
 szerda 247
 szerint 100
 szerivel 232
 szét 164
 szilál 493
 szilva 494
 szimat 493
 szimpla 486
 szintén zenész 43
 szív 100
 szlovák 491
 szó 97
 szól 229, 334
 zólásnak módja 156

szombat 247
 szordít 319
 szorgalmas 318
 szorgalmaz, -tat 319
 szorgalmatos, -ság 319
 szorgol, szorgolódik 319
 szorgos 318, 319
 szorog 318, 319
 szorul 318
 szortyog 319
 sző 318
 szógy 318
 szőr 318, 320
 szörtyög 319
 szövő 487, 488
 sztatika 374
 szugoly 493
 szunyáta 318
 szuverendór 268
 szül 318
 szűr 97
 szüremlik 277, 279
 szürkül 205, 207, 212

T

talp 120
 talpvalóügyelőleg 272
 Tamás 185
 tanácskozás 11
 tanakodás 11
 tanár, -nő 369
 tanító, -nő 369
 tanszék 373
 tanúsítás 10
 tárgyalás 11
 társaság 100
 tavasz 185
 távollevő, távol eső 371, 372
 tegezés 369
 tejút 461
 tékozol 276, 377
 televízió 18
 temető 487
 tennen 287
 tepertő 503
 terítő 488
 természetbúvár 259
 tessék, tessén 6, 142
 test 153

tesz 282
 tetű, tetűs, tetves 105
 tevő 488
 tintakék 161
 tisztelt, tiszteltetett 5
 tiszti hatalom 11
 tisztítgat 202
 tolmács, -ol, -oz, -ló 149
 tót 392, 491
 torva 486
 torzsa 486
 tőpik 503
 tőpör, tőpörtű, tőpörtű 503
 tör 123
 török, török 123
 trezina 287
 tud 231
 túl 100
 turista 141
 tülekedik 123
 tülköl 121
 tülök (ívó-, rühzsíros-, sós-, kasza-, por-) 121
 tűr 122, 123
 türedék 122
 türemlik 277, 279
 tűrés, tűrés 122
 türet 122
 türk 123
 türkök 121
 türköldzik, türköldödik 123
 türt (mákos-, diós-) 123
 türtöztet 123
 tűz 97

Ty

tyúk a csirkékkel 459
 tyúklépés, tyúkláb 249

U, Ú

udvari út 461
 ugrik 278
 úgy 100
 újítgat 202
 ujjhegy, ujjbegy 325
 ukrán, ukrainista, Ukrajna, Ukránia 489—491
 únom a banánt 43

úr 100
urak lova, lovai 482
út 100
utcatapadó 268
uti csillag 460

Ü, Ű

üdvöz 97
ügy 100
ügyfél 367
ügyviselő 11
ümög 268
ütem 398
üzletfél 367

V

vacsoracsillag 462
vadász 185
vágószék 488, 489
vagy, vagy pedig 410, 411, 412
vagy 182
vagyon, van 4, 5, 253
vagyontalan 253
vajon 158, 162
vak ember, vakember 159
vakmerő panasz 11
vakondtúrás 161
vakon hivatkozó 11
vallomás 12
valóban 413
van, vagyon 4, 5, 253

var, varas, varos 488
varancs, varangy, -agos 488
varjú 97
városok köz neve 482
varró 488
varrószék 488
vásárol 276
vastag 494
vastagszék 488
vedlik 277, 279
vedel 279
vehemens 406
vele 5
vélelem 9
Vence szekere 460
vér 153
vérbe borul 232
vérbe fagy 140
vérengzik 278, 279
verő 488
vérzik 276, 278
veszélyes 283
vessző, vesszőcske 462
vidám 185
vigályos 397
viharzik 278
világlik 277
világos 283
világos virradtig 208
villámlik 276, 277, 279

virág, -om 157, 184, 185
virágének 157
virágzik 277, 278
virrad 205, 207, 208, 212
viszonylik 278
vitatkozás 11
vitéz 185
vízesű 232
vonaglik 277, 279
vödörszék 488
vörös 185
vöröslík 278

Z

zaj 493
zajlik 278
Zala 493
zamat 493
zápor 492
záporosó 493
zápor himlő 493
zarándok 247, 493
zene 185
zenebona 161
zilál 493
zománc 493
zugoly 493

Zs

zsolozsma 247
zsombor 64

TÁRGYMUTATÓ

- agogikus hangsúly 186
 állandó határozók 282
 állandó szókapcsolatok 273
 Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 387; Arany dolgozatjavítása 440;
 Arany nyelvészeti munkái 387
 archaizálás a nyelvben 434
 átviteles kifejezőmód 156
 azonos képzők elhagyása 299
- beszédtempó-elemzések 223
 beszélő nevek lefordítása 74
 beszéltetés módja az ifjúsági irodalomban 64
 birtokos személyragok elhagyása 301
 birtokos és birtokszó számbeli egyeztetése 479
- Cohen, Marcel: Grammaire et style. — Cinq cents ans de phrase française 347
 Id. Csapodi István emlékezete 255
 csillagnevek a moldvai csángó nyelvben 458
- dallam mozgása 178
 dativus commodi, incommodi 283
 debreceni hírek 384
 decorum az írásművekben 157
 Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái 342
- egyetemek és főiskolák évkönyveiben megjelent nyelvészeti írások 354
 egyházi műnyelv 271
 Elaborator Grammatica Hungarica 3. kötete 258
 elemzés 446
 ellentétes mondatok fajai 13
 elliptikus mondatok Csanádi Imre verseinek nyelvében 200
 élő nyelvszokás 3
 élő szókincs gyűjtése 39
 énekszövegek fordítása 177
 enjambement 287
 értelmező 414
 Értelmező Szótár: az akadémiai Értelmező Szótár első terve 86; az Értelmező Szótár gyűjtése a XX. sz. íróinak szókincséből 40; az Értelmező Szótár szerkesztőségének kérdései 112, 233; válasszok az Értelmező Szótár kérdéseire 232
 exemplum 147
- fabula 152
 filozófiai műnyelv 271
 finn nyelvtudomány mai munkaterületei 82
 fordítás 146, 149, 177; a helyes fordítás szabályai 146; fordítási stílusproblémák 428; tartalmi hűség a fordításban 187; műfordítás 66
 Frank Ignác jogi műszavai 8
 Fromm (Hans)—Sadeniemi (Matti): Finnisches Elementarbuch 361
- Gergely Mártá: A mi tanítónk 60
 Goldoni magyarul 66
- hajnalodik* ige rokon szavai és a hajnal irodalmi ábrázolása 205
 halmozott mondatrészek 297
 hangrendi illeszkedés 306
 hangsúly: a magyar nyelv hangsúlya 177; agogikus hangsúly 186; igekötő hangsúlya 186; névelő hangsúlya 187
 hangutánzó szavak Csanádi Imre verseinek nyelvében 199
 hangzóhiányos igetövek 276
 határozók osztályozása 227, 458
 határozott névelő: használata 149; keletkezése 473
 Hegedűs Géza: Az erdőntúli veszedelem 60
 helyesírás: 371, 374, 503; helyesírás és írásművészet 158; hosszú, rövid magánhangzó 162; kötőjel használata 161; központosítás 160; különírás — egybeírás 161; kell-e pont a címek végén? 76; a pont használata a táblavázlatban 80; milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelet? 189; helyesírással foglalkozó cikkek szemléje 496; helyesírási változatok gyűjtése 43
 helynevek 307
 Humboldt Vilmos Révai Grammatikájáról 260
- idegen szavak: magyarítása 55; kerülése 18
 időmérték 177
 ifjúsági irodalom: nyelve és stílusa 59; nyelvi régiesítése 434
 igeképzés: *-hat*, *-het* képző használatának problémái 269; *ikes* igék képzése 275; *-dul*, *-dül*; *-gat*, *-get* 202
 igekötők: hangsúlya 186; helye a mondatban 4

- igenév: befejezett cselekvésű igenév 5;
melléknévi igenév mint állítmány 283;
-va, -ve, -ván, -vén használatának problémái 275
- igeneves szerkezetek 200
- ige névszó helyett 283
- igeragozás 3, 4; ikes igék ragozása 275;
látánk – *látók* 3, 6; változatlan és változó tövű igék 275; tárgyas vagy tárgyatlan ragozás 254; *vagyon* – *van* 5; régmúlt igealakok 369
- inessivus helyett illativus és viszont 150
inverzió 200
- írásjelek használata 57, 76, 80, 81, 160, 161, 189, 192, 193, 407, 506; írásjelek a levélkezdő megszólítások után 424
- írásművészet és helyesírás 158
- irodalmi nyelv: 6; irodalmi nyelvünk nyelvjárásságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében 91; irodalmi nyelvünk a XIX. század első évtizedeiben 479; irodalmi és köznyelv gazdagodásának forrásai 39
- íróink nyelve: Csanádi Imre 194; Csokonai 291; Szabédi László 285; Veres Péter 45; ifjúsági íróink nyelve 59, 434
- ismétlődő képzők, ragok, jelek elhagyása 299, 300, 301
- Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai 337
- Jankovich Ferenc: Huszárok a tengeren 60
- jogi műszavak 8
- Kazinczy és a nyelvszokás 1
képes beszéd, kifejezésmód 156, 157
kétértelműség 151
- Kodály Zoltán: kitüntetés 143; hetvenötéves 385
- költői nyelv 394
- körülírással kifejezések 282
- kötőszók 12; *hanem* és *de* használata 12; kötőszó elhagyás 56
- köznyelvi szókinés gyűjtése 39
- közölés 288
- külföldi városok nevei 504
- Laziczus Gyula** 376
- lexémák 43, 273
- lingua vulgaris 154
- loci communes 146, 148
- Lomonoszov a magyar nyelvről és a finnugor rokonságról 463
- Magyar Enciklopédia 41
- magyar nyelv: állapota Arany korában 390; szótározásának tervei 261
- Magyar Nyelvhelyesség (a Kiadói Főigazgatóság nyelv-művelő előadássorozata) 330
- magyar nyelvtudomány Arany korában 391
- Marosvásárhelyi Sorok (szövegemlék) 295
- Melich János 85 éves 507
- méltóságjelölő név helye 5
- metafora 152
- moldvai csángó csillagnevek 458
- mondattan: halmozott mondatrészek 297
hanem és *de* kötőszó használata 12; ellentétes mondatok fajai 13; kötőszó elhagyás 56; milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelet? 190; mondatok elemzése 446; mondatok tartalom szerinti osztályozása 191; mondattani jelenség a XIX. század első évtizedeinek irodalmi nyelvében 479; összetett mondatok 446; elliptikus mondatok 200
- mondatvégi írásjelek 80
- mondatátzűvödések írásmódja 416
- MTA Nyelvművelő Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei 143, 382
- MTA Nyelvtudományi Intézete nyelv-művelő csoportjának levelesládájából 139, 252, 366, 503
- munkáosztály* szó története 19
- műfordítás (Goldoni magyarul) 66
- műszavak 8
- Nagyszótár 39
- Németh Lajos: Bessenyei György és a magyar nyelv 137
- német nyelv-művelés fő kérdései 418
- Németh Imre: Óserdők mélyén 60; Az ősi szó nyomában 130
- neologizmusok 2; gyűjtése 40; neologizmus-szótárak külföldön 41
- népmesék 109
- népnyelv 399
- névelők: hangsúly 187; határozott névelő használata 149; határozott névelő keletkezése 473
- névmagyarázatok 113, 328
- névragozás: -ban, -ben; -on, -en, -ön 4, 6, 150, 170, 171, 172; -hoz, -hez, -höz 4; -nak, -nek 281; -nál, -nél 164
- névszó helyett ige 283
- névszóképzés: -ás, -és, -at, -et képzős cselekvést jelentő főnevek 174
- névutók: számára, részére 281
- nyelvatlasz: a magyar nyelv-atlaszgyűjtés tanulságai a nyelvjáráskutatásban 102
- nyelvemlék: Marosvásárhelyi Sorok 295
- nyelv és költői szabadság 394
- nyelvész-kongresszus 511
- nyelv-helyesség: 330; a -nál, -nél rag használatának nyelv-helyességi kérdéseihez 164; *azt* 4; *öt*, *ötlet* 5; *sem*, *se* 4, 6; *számára*, *részére* 281; Magyar Nyelv-helyesség (a Kiadói Főigazgatóság nyelv-művelő előadássorozata) 330
- nyelvi archaizálás, régiesítés 434
- nyelvi ismeretterjesztés az ifjúsági könyvekben 62

- nyelvjárások : anyaggyűjtés 449 ; anyaggyűjtés módszere 457 ; a magyar nyelv-atlaszgyűjtés tanulságai a nyelvjárás-kutatásban 102 ; két trunki mese 109 ; tájnyelvi sajátosságok Csanádi Imre verseinek nyelvében 194 ; tájszavak a Fejér megyei Polgárdi községből 234 ; türkevei helynevek 307
- nyelvművelés : célja 1 ; az első magyar nyelv-művelők 145 ; az MTA Nyelv-művelő Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei 143, 382 ; az MTA Nyelv-tudományi Intézete nyelv-művelő csoportjának levelesládájából 139, 252, 366, 503 ; nyelv-művelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje 496
- nyelvszokás 1
- nyelvújítás 2
- Nyelvőr és Arany 396
- nyelvtani gyűjtés a nyelvjárásokban 452
- nyelvtani terminológia 270
- ország- és népnevek 503
- összetételek 201 ; összetételek azonos tagjainak elhagyása 298
- Palotai Boris : Sztálinvárosi gyerekek 60
- pályázat nyelvjárás anyag gyűjtésére 449
- Papp István : Finn nyelvtan 363
- parabola 152, 157
- példázat, példázatos beszéd 153, 157
- Pesthy Gábor mint nyelv-művelő 152
- pont használata : a címek végén 76 ; a táblavázlatban 80
- Prohászka János hetven éves 143
- ragok elhagyása 301, 303
- Rákos Ferenc : Nemzedékről nemzedékre 132
- régiesítés a nyelvben 434
- régi nyelv 399
- régmúlt igealakok 369
- retorikai-stilisztikai szempontú nyelv-fejlesztés 156
- Révai Miklós halálának százötvenedik évfordulója 257
- Révay József : A párdue 60
- rímshóttárak 269
- Sadeniemi (Matti) l. Fromm (Hans)
- Simai Ödön Révai útjaitól 259
- stílus : ifjúsági irodalmunk stílusa 59 ; képzelet és stílus viszonya 60 ; stílus-problémák a fordításban 428 ; stílus-kérdésekkel foglalkozó cikkek szemléje 501
- stilisztikai szempontú nyelvfejlesztés 156
- Sylvester János mint nyelv-művelő 145 ; Sylvester stilisztikája 156
- szaknyelvi szókinés gyűjtése 42
- szakszótárak 263
- szállóigék gyűjtése 43
- szavak ismétlődő alkotórészeinek elhagyása 297
- Szarvas Gábor erkölcsi bátorsága 402
- Szemere Gyula kitüntetése 143
- személyragos határozószók 5
- Szilvási Lajos : Középiskolások 60
- szinonimák felhasználása a fordításban 433
- Szinnyei József emlékezete 378
- szófajok elnevezése 270
- szójelentések 197
- szókapcsolatok 282 ; szókapcsolatok Csanádi Imre nyelvben 198 ; szókapcsolatok gyűjtése 43
- szókinésgyűjtés a nyelvjárásokban 38, 451 ; köznyelvi szókinés gyűjtése 39 ; szókinésfejlesztés az ifjúsági könyvekben 62 ; jambusos ritmusú szavak 185 ; újságnyelvi szókinés gyűjtése 40
- szólások : gyűjtése 43 ; szólásmagyarázatok 124, 251, 493
- szómagyarázatok 113, 115, 119, 121, 129, 245, 247, 252, 253, 318, 321, 323, 324, 325, 329, 486, 487, 488, 489, 492, 493, 495
- szópárok 299
- szó szerkezetek kettészakítása, áttörése 288
- tájszavak : gyűjtése 42 ; a Fejér megyei Polgárdi községből 234 ; Csanádi Imre verseiben 195
- Tamási Áron : Hazai tükör 60
- tanszékek elnevezése 373
- tartalmi hűség a zenei fordításban 187
- tegezés—magázás 369
- terpeszkedő kifejezések 282
- tervek a magyar nyelv szótározására 261
- Thury Zsuzsa : A francia kislány 60
- tiltószó tagadó értelemben való használata 4, 6
- toldalékos rím 290
- többszel használata a birtokos jelzős szerkezetben 479
- többszörös jelzők 413
- Tudományos Gyűjtemény és irodalmi nyelvünk nyelvjárásossága 91
- tudományos minősítések 1956-ban 256
- újságnyelvi szókinés gyűjtése 40
- Veres Péter : Számadás 45
- Verseghy, a szótáriró 261 ; rímshóttára 269
- versformák Csanádi Imre verseiben 202
- vulgáris nyelvek 154
- Winkler Henrik Révai Grammatikájának 3. kötetéről 259

Készítette :

Prohászka János

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

44227/58 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Terestyéni Ferenc: Irodalmi nyelvünknek egy mondattani jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében 479

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Prohászka János</i> : Milyen is a kurta kocma?	486
<i>Beke Ödön</i> : Piritós — Varancs	487
<i>K. Csilléry Klára</i> : Hússzék, mészárszék, vágószék	488
<i>Kiss Lajos</i> : Ukrán	489
<i>Török Gábor</i> : Zápor	492
<i>Bernáth Béla</i> — <i>O. Nagy Gábor</i> : Boldog	493
<i>R. Hutis Magdolna</i> : Donog	495

Szemle

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószámlája, 1956. (Készítette: <i>Bencédy József</i>)	496
---	-----

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő levelesládájából: Ország- és népe- nevek — <i>Töppörtyű</i> vagy <i>tepertő</i> ? — Préslégszerszám — A külföldi váro- sok nevének használatáról — Bövizűbb — A vessző, a felkiáltójel használata	503
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Hadrovics László</i> : Melich János 85 éves	507
<i>Kálmán Béla</i> : A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus	511
Sprachpflege	512

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belsőldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekkszámla: 61.257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap-Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	16 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztá- lyának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

Ara: 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdése-hez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenérendszerünk a kédexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniesz István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniesz István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvész-kongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitatülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949.) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-Emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határszörögjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
2. *Deme László*: Magyarárat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarárat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.